สัททนีติปทมาลา

ปริจเฉทที่ ๑
สวิกรณาขฺยาตวิภาค
ธาตฺวาทิวิภาค
การจำแนกบทอาขยาตที่ลงวิกรณปัจจัย
การจำแนกธาตุเป็นต้น

ความหมายของธาตุ

ตตฺถ ธาตูติ เกนฏฺเฐน ธาตุ ? สกตฺถมฺปิ ธาเรตีติ ธาตุ, อตฺถาติสยโยคโต ปรตฺถมฺปิ ธาเรตีติ ธาตุ, วีสติยา อุปสคฺเคสุ เยน เกนจิ อุปสคฺเคน อตฺถวิเสสการเณน ปฏิพทฺธา อตฺถวิเสสมฺปิ ธาเรตีติ ธาตุ, “อยํ อิมิสฺสา อตฺโถ, อยมิโต ปจฺจโย ปโร”ติอาทินา อเนกปฺปการเรน ปณฺฑิเตหิ ธาริยติ เอสาติปิ ธาตุ, วิทหนฺติ วิทฺโน เอตาย สทฺทนิปฺผตฺตึ อยโลหาทิมยํ อยโลหาทิธาตูหิ วิยาติปิ ธาตุ.

เอวํ ตาว ธาตุสทฺทสฺสตฺโถ เวทิตพฺโพ.

บรรดาหัวข้อที่กล่าวมาในคำนำนั้น คำว่า ธาตุ มีอธิบายว่า

ถาม: ที่ชื่อว่าธาตุเพราะอรรถอะไร ?

ตอบ: ที่ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงความหมายของตน[คือการกล่าวความหมาย ที่ใช้โดยมากตามที่คัมภีร์ธาตุได้แสดงไว้] , เพราะทรงไว้แม้ซึ่งความหมายอื่นที่เกินจาก ความหมายเดิม๑, เพราะมีความเกี่ยวเนื่องกับบทอุปสรรคบทใดบทหนึ่งจากบรรดา อุปสรรค ๒๐ ตัวที่เป็นเหตุให้ความหมายของธาตุเปลี่ยนแปลง, เพราะเป็นสภาวะที่ บัณฑิต ทรงจำไว้โดยประการต่างๆ เช่น “ธาตุนี้ มีความหมายอย่างนี้ ท้ายธาตุนี้ ให้ลงปัจจัยนี้” และเพราะเป็นรากศัพท์ที่ผู้รู้ใช้เป็นเครื่องสร้างคำศัพท์ต่างๆ เหมือนกับการที่บุคคลใช้ เหล็กและโลหะเป็นต้นทำภาชนะเหล็กและภาชนะโลหะเป็นต้นฉะนั้น. บัณฑิต พึงทราบความหมายของธาตุศัพท์ เพียงเท่านี้ก่อน.

ลิงค์ของธาตุศัพท์

ธาตุสทฺโท ชินมเต อิตฺถิลิงฺคตฺเน มโต
สตฺเถ ปุลฺลิงฺคภาวสฺมึ กจฺจายนมเต ทฺวิสุ.

ธาตุศัพท์ในพระพุทธพจน์ พึงทราบว่าเป็นอิตถีลิงค์, ในคัมภีร์สันสกฤต พึงทราบว่าเป็นปุงลิงค์ ส่วนใน คัมภีร์กัจจายนะ พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และ อิตถีลิงค์ (เช่น ภูวาทโย ธาตโว๑, ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ๒).

อถวา ชินมเต “ตโต โคตมิธาตูนี”ติ เอตฺถ ธาตุสทฺโท ลิงฺควิปลฺลาเส วตฺตติ “ปพฺพตานิ วนานิ จา”ติ เอตฺถ ปพฺพตสทฺโท วิย, น ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ “อฏฺฐิวาจกตฺตา นปุสกนิทฺเทโส”ติ อฏฺฐิวาจกตฺเถปิ “ธาตุโย”ติ อิตฺถิลิงฺคทสฺสนโต.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุ ศัพท์ ในข้อความว่า ตโต โคตมิธาตูนิ1 ในพระพุทธพจน์นี้ เป็น ลิงควิปัลลาส เหมือน ปพฺพต ศัพท์ในประโยคนี้ว่า ปพฺพตานิ วนานิ จ2. ก็ในข้อความว่า ตโต โคตมิธาตูนิ นี้ นักศึกษา ไม่

ควรกล่าวว่า "ธาตุ ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยเพียง เหตุที่ธาตุศัพท์ระถึงอัฏฐิ (พระธาตุ)" เพราะได้พบ ธาตุ ศัพท์ที่ใช้แม้ในความหมายว่าอัฏฐิ (พระธาตุ) เป็นอิตถีลิงค์ว่า ธาตุโย3

ธาตุ ๘ คณะ

ภูวาทโย สทฺทา ธาตุโว. เสยฺยถิทํ ? ภู อิ กุ เก ตกฺก ตก ตกิ สุก อิจฺจาทโย. คณโต เต อฏฺฐวิธา ภูวาทิคโณ รุธาทิคโณ ทิวาทิคโณ สฺวาทิคโณ กิยาทิคโณ คหาทิคโณ ตนาทิคโณ จุราทิคโณ จาติ.

ศัพท์ทั้งหลายมี ภู ศัพท์เป็นต้น เรียกว่า ธาตุ, ธาตุดังกล่าว ได้แก่ ภู, อิ, กุ, เก, ตกฺก, ตก, ตกิ, สุก ธาตุเป็นต้น. ว่าโดยคณะ ธาตุเหล่านั้น มี ๘ คณะ คือ ภูวาทิคณะ, รุธาทิคณะ, ทิวาทิคณะ, สวาทิคณะ, กิยาทิคณะ, คหาทิคณะ, ตนาทิคณะ และ จุราทิคณะ

ปัจจัยอาขยาต ๒ ประเภท

อิทานิ เตสํ วิกรณสญฺญิเต ปจฺจเย ทสฺเสสฺสาม. อเนกวิธา หิ ปจฺจยา นานปฺ-ปกาเรสุ นามนามกิตนามสมาสนามตทฺธิตนามาขฺยาเตสุ ปวตฺตนโต. สงฺเขปโต ปน ทุวิธาว นามปจฺจโย อาขฺยาตปจฺจโย จาติ.

ตตฺราปิ อาขฺยาตปจฺจยา ทุวิธา วิกรณปจฺจยโนวิกรณปจฺจยวเสน. ตตฺถ วิกรณปจฺจโย อการาทิสตฺตรสวิโธ อคฺคหิตคฺคหเณน ปนฺนรสวิโธ จ.โนวิกรณปจฺจโย ปน ข-ฉ-สาทิเนกวิโธ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงปัจจัยทั้งหลายที่เรียกว่าวิกรณปัจจัย ที่ใช้ประจำธาตุ ๘ หมวดเหล่านั้น. ขึ้นชื่อว่าปัจจัยมีเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะปรากฏอยู่ในบทต่างๆ เช่น บทนามนาม (สุทธนาม), กิตนาม, สมาสนาม, ตัทธิตนาม และบทอาขยาต, แต่โดยสรุป ปัจจัยมีเพียง ๒ ประเภทเท่านั้น คือ นามปัจจัย และอาขยาตปัจจัย

แม้ในปัจจัย ๒ ประเภทนั้น อาขยาตปัจจัยมี ๒ ชนิด คือ วิกรณปัจจัย (ปัจจัย ที่สำหรับจำแนกหมวดธาตุ) และโนวิกรณปัจจัย (ปัจจัยอื่นนอกจากวิกรณปัจจัย) บรรดา อาขยาตปัจจัย ๒ ชนิดนั้น วิกรณปัจจัยมี ๑๗ ตัวมี อ ปัจจัยเป็นต้น, [อีกนัยหนึ่ง] ถ้าเป็น การนับโดยไม่นับซ้ำอีก ก็จะมีเพียง ๑๕ ตัวเท่านั้น ๑. สำหรับโนวิกรณปัจจัย มีจำนวน มาก เช่น ข, ฉ, ส ปัจจัยเป็นต้น

ความหมายของปัจจัย

เย รูปนิปฺผตฺติยา อุปการกา อตฺถวิเสสสฺส โชตกา วา อโชตกา วา โลปนียา วา อโลปนียา วา, เต สทฺทา ปจฺจยา.

ศัพท์เหล่าใด มีประโยชน์ต่อการสร้างรูปคำ จะแสดงเนื้อความพิเศษหรือไม่ก็ตาม จะถูกลบทิ้งหรือไม่ก็ตาม ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า ปัจจัย.

วจนัตถะของปัจจัย

ปฏิจฺจ การณํ ตนฺตํ เอนฺตีติ ปจฺจยาถ วา
ปฏิจฺจ สทฺทนิปฺผตฺติ อิโต เอตีติ ปจฺจยา.

ศัพท์เหล่าใด สำเร็จรูปได้โดยอาศัยสภาพการณ์ (กล่าวคือความหมาย) นั้นๆ เหตุนั้น ศัพท์เหล่านั้น เรียกว่า ปัจจัย, อีกนัยหนึ่ง การสร้างรูปศัพท์สำเร็จได้ โดยอาศัยคำศัพท์นี้ เหตุนั้น คำศัพท์นี้ เรียกว่า ปัจจัย.

นามิกปฺปจฺจยานํ โย วิภาโค อาวิเหสฺสสติ

นามกปฺเป ยโต ตสฺมา น ตํ วิตฺถารยามเส.

สำหรับการจำแนกปัจจัยนามทั้งหลาย จักมีปรากฏ ในนามกัณฑ์ ดังนั้น ข้าพเจ้า จักไม่ขอกล่าวโดยพิสดาร ในที่นี้.

โย โนวิกรณนนฺตุ ปจฺจยานํ วิภาคโต

โส ปนาขฺยาตกปฺปมฺหิ วิตฺถาเรนา'คมิสฺสตีติ.

ส่วนการจำแนกโนวิกรณปัจจัยทั้งหลายมี ข,ฉ,ส เป็นต้น ซึ่งไม่ใช่วิกรณปัจจัยนั้น จักปรากฏรายละเอียด ในอาขยาตกัณฑ์ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ขยายการจำแนก ปัจจัยดังกล่าวไว้ ณ ที่นี้.

สรูปะวิกรณปัจจัย

อิจฺจาเนกวิเธสุ ปจฺจเยสุ "วิกรณปจฺจยา นาม อิเม"ติ สลฺลกฺเขตพฺพา. กถํ? ภูวาทิคณโต อปจฺจโย โหติ กตฺตริ, รุธาทิคณโต อการิวณฺเณกาโรการปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ, ปุพฺพมชฺฌฏฺฐาเน นิคฺคหีตาคโม จ, ทิวาทิคณโต ยปจฺจโย โหติ กตฺตริ, สฺวาทิคณโต ณุณาอุณาปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ, กิยาทิคณโต นาปจฺจโย โหติ กตฺตริ, คหาทิคณโต ปฺป—ณฺหาปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ, ตนาทิคณโต โอ–ยิรปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ, จุราทิคณโต เณ–ณยปจฺจยา โหนฺติ กตฺตริ.

บรรดาปัจจัยอันมีประการต่างๆ ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า ปัจจัยที่จะกล่าว ต่อไปนี้ ชื่อว่า วิกรณปัจจัย ปัจจัยเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. อ ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี ภู ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๒. อ, อิ, อี, เอ, และ โอ ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี รุธ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก และลงนิคคหิตอาคมหน้าปัจจัย ท่ามกลางพยางค์ของธาตุ (เช่น รุนฺธติ ลง นิคคหิตอาคม ตรงกลางระหว่าง รุ กับ ธ เป็นต้น)๑

๓. ย ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี ทิวฺ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๔. ณุ, ณา และอุณา ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๕. นา ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี กี ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๖. ปฺป และ ณฺหา ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี คห ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๗. โอ และ ยิร ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี ตนุ ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

๘. เณ ณย ปัจจัย ลงท้ายหมวดธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้นในกัตตุวาจก

สังคหคาถา

อกาโร จ อิวณฺโณ จ เอ–โอการา จ โย ตถา

ณุ ณา อุณา จ นาปฺปณฺหา- ยิรา เณ ณยปจฺจยา.

อคฺคหิตคฺคหเณน เอวํ ปนฺนรเส'ริตา

วิกรณวฺหยา เอเต ปจฺจยาติ วิภาวเย.

บัณฑิต พึงแสดงว่า วิกรณปัจจัยที่นับแล้วไม่นับอีก (ไม่นับ ซ้ำ) มีจำนวน ๑๕ ตัว คือ อ, อิ, อี, เอ, โอ, ย, ณุ, ณา,

อุณา, นา, ปฺป, ณฺหา, ยิร, เณ, และ ณฺย ปัจจัย.

สกัมมิกธาตุ-อกัมมิกธาตุ

เย เอวํ นิทฺทิฏฺเฐหิ วิกรณปจฺจเยหิ ตทญฺเญหิ จ สปฺปจฺจยา อฏฺฐวิธา ธาตุคณา สุตฺตนฺเตสุ พหูปการา. เตสฺวายํ ภูวาทิคโณ. ภู สตฺตายํ, ภูธาตุ วิชฺชมานตายํ วตฺตติ. สกมฺมิกากมฺมิกาสุ ธาตูสุ อยํ อกมฺมิกาธาตุ, น ปน “ธมฺมภูโต”ติอาทีสุ ปตฺติอตฺถวาจิกา อปรา ภูธาตุ วิย สกมฺมิกา. เอสา หิ ปริ–อภิอาทีหิ อุปสคฺเคหิ ยุตฺตาเยว สกมฺมิกา ภวติ. น อุป–ปรา–ปาตุอาทีหิ อุปสคฺคนิปาเตหิ ยุตฺตาปิ. อโต อิมิสฺสา สิทฺธานิ รูปานิ ทุวิธา เณยฺยานิ อกมฺมกปทานิ สกมฺมกปทานิ จาติ.

ธาตุ ๘ หมวดเหล่าใด มีปัจจัยเป็นเครื่องสังเกตกล่าวคือวิกรณปัจจัย (ปัจจัยที่ สำหรับจำแนกหมวดธาตุ) และในวิกรณปัจจัย (ปัจจัยอื่นนอกจากวิกรณปัจจัย) ตามที่ ได้แสดงมาแล้วข้างต้น เป็นหมวดธาตุที่มีประโยชน์เกื้อกูลต่อพระบาลีเป็นอย่างมาก.

บรรดาธาตุ ๘ หมวดนั้น หมวดธาตุที่จะกล่าวต่อไปนี้ คือ หมวดภูวาทิคณะ ตั้งธาตุ ว่า ภู สตฺตายํ (ภู ธาตุ เป็นไปในความมี, ความเป็น). บรรดาธาตุที่เป็นสกัมมิกธาตุและ อกัมมิกธาตุ (ธาตุมีกัมมการกมารับการกระทำ, ธาตุที่ไม่มีกัมมการกมารับการกระทำ) พึงทราบว่า ภู ธาตุนี้เป็นอกัมมิกธาตุซึ่งไม่เหมือนกับ ภู ธาตุในที่อื่น เช่น ธมฺมภูโต4 เป็นต้น ที่เป็นสกัมมิกธาตุมีความหมายว่า “ถึง, บรรลุ”

อนึ่ง สำหรับ ภู ธาตุในที่นี้ เมื่อประกอบกับอุปสรรคทั้งหลายมี ปริ,อภิ เป็นต้น เท่านั้น จึงจะเป็นสกัมมิกธาตุได้ หากประกอบกับอุปสรรคและนิบาตอื่น เช่น อุป,ปรา,ปาตุ เป็นต้น ไม่สามารถเป็นสกัมมิกธาตุได้ ดังนั้น รูปกิริยาที่สำเร็จจาก ภู ธาตุนี้ พึงทราบว่า มี ๒ ประเภทเท่านั้น คือ รูปที่เป็นอกัมมบท และรูปที่เป็นสกัมมบท.

สุทฺธกตฺตุกิริยาปทนิทฺเทส

การแสดงรายละเอียดบทกิริยาสุทธกัตตา

อุทเทส (หัวข้อ)

ตตฺร ภวติ อุพฺภวติ สมฺพฺภวติ ปภวติ ปราภวติ สมฺภวติ วิภวติ, โภติ สมฺโภติ วิโภติ ปาตุภวติ ปาตุพฺภวติ ปาตุโภติ, อิมานิ อกมฺมกปทานิ. เอตฺถ ปาตุอิติ นิปาโต, โส "อาวิภวติ ติโรภวตี"ติอาทีสุ อาวิ–ติโรนิปาตา วิย ภูธาตุโน นิปฺผนฺนาขฺยาตสทฺทสฺส เนว วิเสสกโร, น จ สกมฺมกตฺตสาธโก. อุอิจฺจาทโย อุปสคฺคา, เต ปน วิเสสกรา, น สกมฺมกตฺตสาธโก.

บรรดาสกัมมกบทและอกัมมกบทที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุทั้งที่ประกอบและไม่ ประกอบกับอุปสรรค, นิบาตเหล่านั้น บททั้งหลายเหล่านี้ คือ ภวติ, อุพฺภวติ, สมฺพฺภวติ, ปภวติ, ปราภวติ, สมฺภวติ, วิภวติ, โภติ, สมฺโภติ, วิโภติ, ปาตุภวติ, ปาตุพฺภวติ, ปาตุโภติ จัดเป็นอกัมมกบท (บทที่ไม่กรรมมารองรับ).

คำว่า ปาตุ ที่ปรากฏอยู่ในอกัมมกบทเหล่านั้น เป็นนิบาต.

ปาตุ นิบาตนั้น มิได้เป็นคำที่แสดงความหมายพิเศษ ทั้งยังไม่สามารถทำให้ศัพท์ อาขยาตที่สำเร็จมาจากภูธาตุกลายเป็นสกัมมบท เหมือนกับ อาวิ นิบาต และ ติโร นิบาต ที่ไม่สามารถทำให้บทอาขยาต เช่น อาวิภวติ, ติโรภวติ เป็นต้นกลายเป็นสกัมมกบท (บทที่มีกรรมมารองรับ) ได้ฉะนั้น.

ศัพท์ทั้งหลายมี อุ เป็นต้น เป็นอุปสรรค.

ก็อุปสรรคเหล่านั้น ทำให้อรรถของธาตุแตกต่างไปจากเดิม (คือเปลี่ยนแปลงอรรถ ของธาตุ) แต่มิได้ทำให้ธาตุเหล่านั้นกลายสกัมมกธาตุ.

เยสมตฺโถ กมฺเมน สมฺพนฺธนีโย น โหติ, ตานิ ปทานิ อกมฺมกานิ. อกมฺมกปทานํ ยถารหํ สกมฺมกากมฺมกวเสน อตฺโถ กเถตพฺโพ. ปริโภติ ปริภวติ, อภิโภติ อภิภวติ อธิโภติ อธิภวติ, อติโภติ อติภวติ, อนุโภติ อนุภวติ, สมนุโภติ สมนุภวติ, อภิสมฺโภติ อภิสมฺภวติ, อิมานิ สกมฺมกปทานิ. เอตฺถ ปริอิจฺจาทโย อุปสคฺคา, เต ภูธาตุโต นิปฺผนฺนา-ขฺยาตสทฺทสฺส วิเสสกรา เจว สกมฺมกตฺตสาธกา จ. เยสมตฺโถกมฺเมน สมฺพนฺธนีโย, ตานิปทานิสกมฺมกานิ. สกมฺมกปทานํ สกมฺมกวเสน อตฺโถ กเถตพฺโพ, กฺวจิ อกมฺมกวเสนปิ.

บทกิริยาทั้งหลายมี ภวติ เป็นต้นเหล่าใด มีความหมายไม่สัมพันธ์กับบทกรรม, บทกิริยาเหล่านั้น ชื่อว่า อกัมมกกิริยา. ความหมายของอกัมมกกิริยา สามารถนำมาอธิบาย เป็นได้ทั้งสกัมมกกิริยาและอกัมมกกิริยาตามความเหมาะสม เช่น:-

ปริโภติ ปริภวติ, อภิโภติ อภิภวติ, อธิโภติ อธิภวติ, อติโภติ อติภวติ, อนุโภติ อนุภวติ, สมนุโภติ สมนุภวติ, อภิสมฺโภติ อภิสมฺภวติ๑

บทเหล่านี้ จัดเป็นสกัมมกบท (บทที่มีกรรม).

คำว่า ปริ เป็นต้นที่ประกอบอยู่ในบทกิริยา ๑๔ บทเหล่านั้น เป็นอุปสรรค. อุปสรรค เหล่านั้นนอกจากจะทำให้บทอาขยาตที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุต่างไปจากเดิม (คือเปลี่ยน แปลงอรรถของธาตุ)แล้วยังทำให้อกัมมกกิริยากลายเป็นสกัมมกกิริยาอีกด้วย. บทกิริยา ทั้งหลายเหล่าใด มีความหมายสัมพันธ์กับบทกรรม, บทกิริยาเหล่านั้น เรียกว่า สกัมมก-กิริยา. ความหมายของสกัมมกกิริยาโดยส่วนมากนำมาอธิบายเป็นสกัมมกกิริยา, มีบ้าง บางครั้ง ที่นำมาอธิบายเป็นอกัมมกกิริยา.

เอวํ สุทฺธกตฺตุกิริยาปทานิ ภวนฺติ. อุทฺเทโสยํ.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นบทกิริยาของสุทธกัตตา, อกัมมกบท ๑๓ บท มี ภวติ เป็นต้น และสกัมมกบท ๑๔ บทมี ปริโภติ เป็นต้นนี้ เรียกว่า อุทเทส (หัวข้อ).

นิทเทส (คำอธิบาย)

ตตฺร ภวตีติ โหติ วิชฺชติ ปญฺญายติ สรูปํ ลภติ. อุพฺภวตีติ อุปฺปชฺชติ สรูปํ ลภติ. สมฺพฺภวตีติ สมุปฺปชฺชติ สรูปํ ลภติ. ปภวตีติ โหติ สมฺภวติ. อถวา ปภวตีติ ยโต กุโตจิ สนฺทติ, น วิจฺฉิชฺชติ, อวิจฺฉินฺนํ โหติ, ตํ ตํ ฐานํ วิสรติ. ปราภวตีติ ปราภโว โหติ พฺยสนํ อาปชฺชติ อวุทฺธึ ปาปุณาติ.

สมฺภวตีติ สุฏฺฐุ ภวติ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺชติ. วิภวตีติ อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสติ วิปชฺชติ, วิเสสโต วา ภวติ สมฺปชฺชติ. โภติ สมฺโภติ วิโภตีติ อิมานิ "ภวติ สมฺภวติ วิภวตี"ติ อิเมหิ ยถากฺกมํ สมานนิทฺเทสานิ. ปาตุภวตีติ ปกาสติ ทิสฺสติ ปญฺญายติ ปากฏํ โหติ. ปาตุพฺภวติ ปาตุโภตีติ อิมานิ "ปาตุภวตี"ติ อิมินา สมาสนิทฺเทสานิ.

บรรดาบทกิริยาสุทธกัตตานั้น:-

คำว่า ภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า โหติ (ย่อมเป็น), วิชฺชติ (ย่อมมี), ปญฺญายติ (ย่อมปรากฏ) , สรูปํ ลภติ (ย่อมได้ซึ่งอัตภาพ).

คำว่า อุพฺภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า อุปฺปชฺชติ (ย่อมเกิดขึ้น, เกิดขึ้นอยู่), สรูปํ ลภติ (ย่อมได้ซึ่งอัตภาพ).

คำว่า สมฺพฺภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า สมฺปชฺชติ (ย่อมเกิดขึ้น, เกิดขึ้นอยู่), สรูปํ ลภติ (ย่อมได้ซึ่งอัตภาพ).

คำว่า ปภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า โหติ (ย่อมเป็น), สมฺภวติ (ย่อมเกิด)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปภวติ มีความหมายว่า (แม่น้ำ) ไหลจากต้นน้ำใด ไม่ขาดช่วง ขาดระยะ เคลื่อนไปสู่ทิศทางนั้นๆ.

คำว่า ปราภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า ปราภโว โหติ (ย่อมเป็นผู้เสื่อม), พฺยสนํ อาปชฺชติ (ย่อมถึงความย่อยยับ) อวุทฺธึ ปาปุณาติ (ย่อมประสบความหายนะ).

คำว่า สมฺภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า สุฏฺฐุ ภวติ (ย่อมเป็นด้วยดี), วุทฺธึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺชติ (ย่อมถึงซึ่งความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์).

คำว่า วิภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า อุจฺฉิชฺชติ (ย่อมขาดสูญ), วินสฺสติ (ย่อม พินาศ) วิปชฺชติ (ย่อมวิบัติ) หรือมีความหมายเท่ากับคำว่า วิเสสโต ภวติ (ย่อมมีโดยพิเศษ), สมฺปชฺชติ (ย่อมสมบูรณ์เป็นพิเศษ=ถึงพร้อม)

คำ ๓ คำเหล่านี้ คือ โภติ, สมฺโภติ และ วิโภติ เป็นคำแสดงความหมายเท่ากับ คำเหล่านี้ คือ ภวติ (ย่อมมี, ย่อมเป็น), สมฺภวติ (ย่อมเพียบพร้อม), วิภวติ (ย่อมวิบัติ, ย่อมสมบูรณ์เป็นพิเศษ) ตามลำดับ.

คำว่า ปาตุภวติ มีความหมายเท่ากับคำว่า ปกาสติ (ย่อมปรากฏ), ทิสฺสติ (ย่อม ปรากฏ), ปากฏํ โหติ (ย่อมปรากฏ).

คำ ๒ คำเหล่านี้ คือ ปาตุพฺภวติ, ปาตุโภติ เป็นคำแสดงความหมายเท่ากับคำว่า ปาตุภวติ (ย่อมปรากฏ, ปรากฏอยู่)

เอวํ อกมฺมกปทานํ ยถารหํ สกมฺมกากมฺมกวเสน อตฺถกถนํ ทฏฺฐพฺพํ. เอวมุตฺตรตฺราปิ อญฺเญสมฺปิ อกมฺมกปทานํ.

อกัมมกกิริยาทั้งหลายเหล่านี้ พึงทราบว่าสามารถนำมาอธิบายความหมายเป็น ได้ทั้งสกัมมกกิริยาและอกัมมกกิริยาตามความเหมาะสม.

แม้อกัมมกกิริยาอื่นๆ ที่จะกล่าวถึงข้างหน้า นักศึกษา พึงทราบว่า มีหลักการอธิบาย ความหมายโดยทำนองเดียวกันนี้แล.

ความหมายของ ปริโภติ เป็นต้น

ปริโภติทุกาทีสุ ปน สตฺตสุ ทุเกสุ ยถากฺกมํ เทฺว เทฺว ปทานิ สมานตฺถานิ, ตสฺมา เทฺว เทฺว ปทานิเยว คเหตฺวา นิทฺทิสิสฺสาม.

ตตฺร ปริโภติ ปริภวตีติ ปรํ หีสติ ปีเฬติ, อถวา หีเฬติ อวชานาติ. อภิโภติ อภิ-ภวตีติ ปรํ อชฺโฌตฺถรติ มทฺทติ. อธิโภติ อธิภวตีติ ปรํ อภิมทฺทิตฺวา ภวติ อตฺตโน วสํ วตฺตาเปติ. อติโภติ อติภวตีติ ปรํ อติกฺกมิตฺวา ภวติ. อนุโภติ อนุภวตีติ สุขทุกฺขํ เวเทติ ปริภุญฺชติ สุขทุกฺขปฏิสํเวที โหติ. สมนุโภติ สมนุภวตีติ สุขทุกฺขํ สุฏฺฐุ เวเทติ สุฏฺฐุ ปริภุญฺชติ สุฏฺฐุ สุขทุกฺขปฏิสํเวที โหติ. อภิสมฺโภติ อภิสมฺภวตีติ ปรํ อชฺโฌตฺถรติ มทฺทติ.

อนึ่ง บรรดาคำกิริยาที่เรียงลำดับเป็นคู่ๆ ๗ คู่มี ปริโภติทุก เป็นต้น นักศึกษา พึงทราบ ว่า คำกิริยา ๒ คำที่มีอยู่ในแต่ละคู่ๆ เป็นคำที่มีความหมายเท่ากัน ดังนั้น ข้าพเจ้าจะแสดง โดยจัดเป็นคู่ละ ๒ บท ตามลำดับดังนี้:-

บรรดาคำกิริยาเหล่านั้น:-

คู่ว่า ปริโภติ, ปริภวติ มีความหมายว่า ย่อมเบียดเบียน ย่อมบีบคั้นผู้อื่น อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า ย่อมตำหนิ ย่อมดูหมิ่น.

คู่ว่า อภิโภติ, อภิภวติ มีความหมายว่า ย่อมครอบงำ ย่อมย่ำยีผู้อื่น.

คู่ว่า อธิโภติ, อธิภวติ มีความหมายว่า ย่อมบีบบังคับผู้อื่น ย่อมทำให้ผู้อื่นตกอยู่ ในอำนาจของตน.

คู่ว่า อติโภติ, อติภวติ มีความหมายว่า ย่อมล่วงเกินผู้อื่น.

คู่ว่า อนุโภติ อนุภวติ มีความหมายว่า ย่อมรับรู้ ย่อมเสวยสุขและทุกข์ หมายความ ว่า เป็นผู้ได้รับความสุขและความทุกข์.

คู่ว่า สมนุโภติ, สมนุภวติ มีความหมายว่า ย่อมรับรู้สุขและทุกข์ได้ดี ย่อมเสวย สุขและทุกข์ได้ดี หมายความว่าเป็นผู้ได้รับความสุขและความทุกข์อย่างล้นเหลือ.

คู่ว่า อภิสมฺโภติ, อภิสมฺภวติ มีความหมายว่า ย่อมครอบงำ ย่อมย่ำยีผู้อื่น.

เอวํ สกมฺมกปทานํ สกมฺมกวเสน อตฺถกถนํ ทฏฺฐพฺพํ. กตฺถจิ ปน คจฺฉตีติ ปวตฺตตีติ เอวํ อกมฺมกวเสนปิ. เอวมุตฺตรตฺราปิ อญฺเญสํ สกมฺมกปทานํ.

สกัมมกกิริยาทั้งหลายเหล่านี้ พึงทราบว่าโดยส่วนมากแล้วถูกนำมาอธิบาย ความหมายเป็นสกัมมกกิริยาได้ตามที่กล่าวมานี้แล. จะอย่างไรก็ตาม ยังมีในบางแห่ง ที่นำเอาสกัมมกกิริยามาอธิบายเป็นอกัมมกกิริยาบ้าง เช่น บทว่า คจฺฉติ มีความหมาย เท่ากับคำว่า ปวตฺตติ (ย่อมเป็นไป) แม้สกัมมกกิริยาอื่นๆ ที่ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงข้างหน้า ก็พึงทราบว่ามีหลักการอธิบายความหมายโดยทำนองเดียวกันนี้แล.

สังคหคาถาสรุป อ ปัจจัย

อปจฺจโย ปโร โหติ ภูวาทิคณโต สติ

สุทฺธกตฺตุกฺริยาขฺยาเน สพฺพธาตุกนิสฺสิเต.

ในกรณีที่จะสร้างรูปกิริยาของประโยคกัตตุวาจก (กิริยาของบทประธานที่เป็นสุทธกัตตา) หลังจากที่ลง สัพพธาตุกวิภัตติท้ายธาตุแล้ว จึงลง อ ปัจจัยท้าย หมวดธาตุมี ภู ธาตุเป็นต้น (ลงตรงกลางระหว่างธาตุ กับวิภัตติ).

อยํ สุทฺธกตฺตุกิริยาปทานํ นิทฺเทโส.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงรายละเอียดบทกิริยาสุทธกัตตา.

เหตุกตฺตุกิริยาปทนิทฺเทส

การแสดงรายละเอียดบทกิริยาเหตุกัตตุวาจก

อุทเทส (หัวข้อ)

บทกิริยาเหตุกัตตุวาจก ๒ ประเภท

ภาเวติ วิภาเวติ สมฺภาเวติ ปริภาเวติ, เอวํ เหตุกตฺตุกิริยาปทานิ ภวนฺติ. เอกกมฺมก- วเสเนสมตฺโถ คเหตพฺโพ. ปจฺฉิมสฺส ปน ทฺวิกมฺมกวเสนปิ. ปริภาวาเปติ อภิภาวาเปติ, อนุภาวาเปติ,เอวมฺปิ เหตุกตฺตุกิริยาปทานิ ภวนฺติ. ทฺวิกมฺมกวเสเนสมตฺโถ คเหตพฺโพ. อิจฺเจวํ ทฺวิธา เหตุกตฺตุกิริยาปทานิ เญยฺยานิ, อญฺญานิปิ คเหตพฺพานิ.

บทกิริยาเหตุกัตตุวาจก เหล่านี้ คือ ภาเวติ, วิภาเวติ, สมฺภาเวติ, ปริภาเวติ นักศึกษา พึงถือเอาความหมายเป็นเอกกัมมกกิริยา (กิริยาที่สัมพันธ์เข้ากับกรรมๆ เดียว) ยกเว้นกิริยาตัวสุดท้าย (ปริภาเวติ) ที่สามารถถือเอาความหมายเป็นทวิกัมมกกิริยา (กิริยา ที่สัมพันธ์เข้ากับสองกรรม) ก็ได้.

นอกจากนี้ ยังมีบทกิริยาเหตุกัตตุวาจกอีกรูปแบบหนึ่ง คือ ปริภาวาเปติ, อภิ-ภาวาเปติ, อนุภาวาเปติ ซึ่งควรถือเอาความหมายบทกิริยาเหล่านี้เป็นทวิกัมมกกิริยา. ตามที่ได้แสดงมานี้ พึงทราบว่าบทกิริยาเหตุกัตตุวาจกมี ๒ ประเภทอย่างนี้แล, แม้บท กิริยาเหตุกัตตุวาจกอื่นๆ ก็พึงถือเอาโดยทำนองเดียวกันนี้.

นิทเทส (คำอธิบาย)

เอกกัมมกกิริยา

ตตฺร ภาเวตีติ ปุคฺคโล ภาเวตพฺพํ ยํ กิญฺจิ ภาเวติ อาเสวติ พหุลีกโรติ, อถวา ภาเวตีติ วฑฺเฒติ. วิภาเวตีติ ภาเวตพฺพํ ยํ กิญฺจิ วิภาเวติ วิเสเสน ภาเวติ, วิวิเธน วา อากาเรน ภาเวติ ภาวยติ วฑฺเฒติ, อถวา วิภาเวตีติ อภาเวติ อนฺตรธาเปติ. สมฺภาเวตีติ ยสฺส กสฺสจิ คุณํ สมฺภาเวติ สมฺภาวยติ สุฏฺฐุ ปกาเสติ อุกฺกํเสติ. ปริภาเวตีติ ปริภาเวตพฺพํ ยํ กิญฺจิ ปริภาเวติ ปริภาวยติ สมนฺตโร วฑฺเฒติ. เอวํ เอกกมฺมกวเสนตฺโถ คเหตพฺโพ, อถวา ปริภาเวตีติ วาเสตพฺพํ วตฺถุ ปริภาเวติ ปริภาวยติ วาเสติ คนฺธํ คาหาเปติ. เอวํ ทฺวิกมฺมกวเสนาปิ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

บรรดาบทกิริยาเหตุกัตตุวาจกนั้น:-

คำว่า ภาเวติ มีความหมายว่า บุคคล ย่อมทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรทำให้เกิด ให้เกิด อธิบายว่า ย่อมเสพคุ้น ย่อมทำให้มาก.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภาเวติ มีความหมายว่า ย่อมทำให้เจริญ.

คำว่า วิภาเวติ มีความหมายว่า บุคคล ย่อมทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรทำให้เกิด ให้เกิด เป็นพิเศษ หรือให้มี ให้เจริญ โดยประการต่างๆ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิภาเวติ มีคำอธิบายว่า ไม่ให้บังเกิด ให้อันตรธานไป.

คำว่า สมฺภาเวติ มีความหมายว่า บุคคล ย่อมสรรเสริญ ย่อมประกาศ ย่อมยกย่อง ซึ่งเกียรติคุณของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง.

คำว่า ปริภาเวติ มีความหมายว่า บุคคล ย่อมยังสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรให้เจริญ ให้เจริญ อธิบายว่า ให้เจริญรอบด้าน.

พึงอธิบายความหมายบทกิริยาเหล่านี้ เป็นเอกกัมมกกิริยา อย่างนี้แล.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปริภาเวติ มีความหมายว่า บุคคล ย่อมทำวัตถุที่ควรอบกลิ่น ให้มีกลิ่น (ให้จับกลิ่น).

พึงอธิบายความหมายบทกิริยาเหล่านี้ เป็นทวิกัมมกกิริยาอย่างนี้แล.

ทวิกัมมกกิริยา

ปริภาวาเปตีติ ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สปตฺตํ ปริภาวาเปติ หีสาเปติ, อถวา ปริภาวาเปตีติ หีฬาเปติ อวชานาเปติ. อภิภาวาเปตีติ ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สปตฺตํ อภิภาวาเปติ อชฺโฌตฺถราเปติ. อนุภาวาเปตีติ ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สมฺปตฺตึ อนุภาวาเปติ ปริโภเชติ.

คำว่า ปริภาวาเปติ มีความหมายว่า บุคคลสั่งผู้อื่น ให้บีบคั้น ให้เบียดเบียนศัตรู, อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปริภาวาเปติ มีความหมายว่า สั่งผู้อื่นให้ตำหนิ ให้ดูหมิ่น.

คำว่า อภิภาวาเปติ มีความหมายว่า บุคคลสั่งผู้อื่นให้ครอบงำ ให้เอาชนะศัตรู.

คำว่า อนุภาวาเปติ มีความหมายว่า บุคคลสั่งผู้อื่น ให้เสวย ให้ใช้สอยทรัพย์สมบัติ.

วิภัตติบทการิตกรรม

ปยุตฺโต กตฺตุนา โยเค จิโตเยวาปฺปธานิเย
กฺริยํ สาเธติ เอตสฺส ทีปกํ สาสเน ปทํ.
กรณวจนํเยว เยภุยฺเยน ปทิสฺสติ
อาขฺยาเต การิตฏฺฐานํ สนฺธาย กถิตํ อิทํ
น นาเม การิตฏฺฐานํ "โพเธตา" อิติอาทิกํ
"สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ" อิจฺจาทีนิ ปทานิ จ
อาหริตฺวาน ทีเปยฺย ปโยคกุสโล พุโธ.

ในกรณีที่มีปโยชกกัตตา (กัตตาผู้ใช้หรือเหตุกัตตา) ประกอบอยู่ด้วย ตัวปโยชกกัตตา (กัตตาผู้ถูกใช้, ธาตุกัตตาหรือการิตกรรม) ดำรงอยู่ในหน้าที่ที่ไม่ใช่ ประธานของประโยค แต่สามารถทำกิริยาให้สำเร็จได้, ก็บทที่ทำหน้าที่เป็นปโยชกกัตตานั้น พบว่า โดย ส่วนมากในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา มีเฉพาะบทที่ลงท้าย ด้วยตติยาวิภัตติเท่านั้น.

แต่ข้อนี้เป็นเพียงคำกล่าวที่มุ่งเฉพาะเรื่องของการิต- กรรมในอาขยาตเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับกรณีของการิต-กรรมในบทนาม เช่น โพเธตา5 (ยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้) แต่อย่างใด.

บัณฑิตผู้มีความรอบรู้ในตัวอย่าง ควรนำเอาข้อความ ว่า สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ6 (ยังสุนัขให้กัดกิน) จาก เทวทูตสูตรเป็นต้นมาแสดงไว้ด้วย.

ตตฺริทํ กรณวจนํ กมฺมตฺถทีปกํ, อุปโยคสามิวจนานิปิ ตทฺทีปกานิ โยเชตพฺพานิ. กถํ? ปริภาวาเปตีติ ปุคฺคโล ปุคฺคลํ สปตฺตํ ปริภาวาเปตีติ. ตถา ปริภาวาเปตีติ ปุคฺคโล ปุคฺคลสฺส สปตฺตํ ปริภาวาเปตีติ, เสสานิ นยานุสาเรน นิทฺทิสิตพฺพานิ.

ในตัวอย่างนั้น บทที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ (สุนเขหิ) เป็นบทที่แสดงอรรถกรรม, นอกจากนี้ อาจใช้ทุติยาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ แสดงอรรถกรรมนั้นก็ได้ เช่น คำกิริยาว่า ปริภาวาเปติ สามารถใช้การิตกรรมเป็นรูปทุติยาวิภัตติว่า ปุคฺคโล ปุคฺคลํ สปตฺตํ ปริ-ภาวาเปติ ก็ได้ หรือจะใช้เป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า ปุคฺคโล ปุคฺคลสฺส สปตฺตํ ปริภาวาเปติ ก็ได้. ส่วนคำกิริยาที่เหลือ พึงแสดงโดยคล้อยตามนัยที่ได้กล่าวมานี้.

เอวํ สพฺพาเนตานิ กรโณปโยคสามิวจนานิ กมฺมตฺถทีปกานิเยว โหนฺติ, ตสฺมา ทฺวิกมฺมกวเสนตฺโถ คเหตพฺโพ.

สรุปว่าทั้งตติยาวิภัตติ,ทุติยาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติเหล่านี้ ล้วนเป็นวิภัตติที่สามารถ แสดงอรรถกรรม (การิตกรรม) ได้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ควรถือเอาความหมายของคำกิริยา โดยสัมพันธ์กับบทกรรม ๒ บทได้.

อยํ เหตุกตฺตุกิริยาปทานํ นิทฺเทโส.

ที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงรายละเอียดของบทกิริยาเหตุกัตตุวาจก.

กมฺมกิริยาปทนิทฺเทส

การแสดงรายละเอียดของบทกิริยากรรมวาจก

อุทเทส (หัวข้อ)

ภวิยเต วิภวิยเต ปริภวิยเต อภิภวิยเต อนุภวิยเต ปริภูยเต อภิภูยเต อนุภูยเต, เอวํ กมฺมุโน กิริยาปทานิ ภวนฺติ. อญฺญถา จ ภวิยฺยเต วิภวิยฺยเต ปริภวิยฺยเต อภิภวิยฺยเต อนุภวิยฺยเต ปริภุยฺยเต อภิภุยฺยเต อนุภุยฺยเตติ. เอตฺถ กมฺมุโน กิริยาปทานิเยว กมฺมกตฺตุโน กิริยาปทานิ กตฺวา โยเชตพฺพานิ. วิสุ หิ กมฺมกตฺตุโน กิริยาปทานิ น ลพฺภนฺติ.

บทกิริยากรรมวาจก มีดังนี้คือ ภวิยเต,วิภวิยเต, ปริภวิยเต, อภิภวิยเต, อนุ-ภวิยเต, ปริภูยเต, อภิภูยเต, อนุภูยเต

และยังมีรูปศัพท์ที่สำเร็จด้วยวิธีการอื่นอีก เช่น ภวิยฺยเต, วิภวิยฺยเต, ปริภวิยฺยเต, อภิภวิยฺยเต, อนุภวิยฺยเต, ปริภุยฺยเต, อภิภุยฺยเต, อนุภุยฺยเต๑.

ในกิริยากรรมวาจกนี้ นักศึกษา สามารถนำเอาบทกิริยากรรมวาจกมาใช้เป็น กิริยากัมมกัตตาได้ เพราะบทกิริยาของกัมมกัตตา ไม่มีรูปเป็นเอกเทศ.

นิทเทส (คำอธิบาย)

ตตฺร ภวิยเตติ ภาเวตพฺพํ ยํ กิญฺจิ ปุคฺคเลน ภาวิยเต อาเสวิยเต พหุลีกริยเต, อถวา ภวิยเตติ วฑฺฒิยเต. วิภวิยเตติ วิภาเวตพฺพํ ยํ กิญฺจิ ปุคฺคเลน วิภวิยเต วิเสเสน ภวิยเต, วิวิเธน วา อากาเรน ภวิยเต วฑฺฒิยเต, อถวา วิภวิยเตติ อภิวิยเต อนฺตรธาปิยเต. ปริภวิยเตติ สปตฺโต ปุคฺคเลน ปริภวิยเต หีสิยเต , อถวา ปริภวิยเตติ หีฬิยเต อวชานิยเต. อภิภวิยเตติ สปตฺโต ปุคฺคเลน อภิภวิยเต อชฺโฌตฺถริยเต อภิมทฺทิยเต. อนุภวิยเตติ สมฺปตฺติ ปุคฺคเลน อนุภวิยเต ปริภุญฺชิยเต. ปริภูยเตติอาทีนิ ตีณิ “ปริภวิยเต”ติอาทีหิ ตีหิ สมานนิทฺเทสานิ. เสสานิ ปน ยถาวุตฺตเตหิ

บรรดาบทกิริยากรรมวาจกนั้น:-

คำว่า ภวิยเต มีความหมายว่า สิ่งที่ควรให้เกิดใดๆ อันบุคคล ย่อมให้เกิด ย่อม ส้องเสพ ย่อมทำให้มาก. อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภวิยเต มีความหมายว่า ย่อมให้เจริญ.

คำว่า วิภวิยเต มีความหมายว่า สิ่งที่ควรให้เกิดอย่างพิเศษใดๆ อันบุคคล ย่อม ให้เกิดโดยพิเศษ หรือย่อมให้เจริญโดยวิธีการต่างๆ. อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิภวิยเต มีความ หมายว่า (อันบุคคล) ไม่ให้เจริญ ให้สาบสูญไป.

คำว่า ปริภวิยเต มีความหมายว่า ศัตรู อันบุคคล ย่อมทำร้าย ย่อมเบียดเบียน. อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปริภวิยเต มีความหมายว่า ย่อมตำหนิ ย่อมดูหมิ่น.

คำว่า อภิภวิยเต มีความหมายว่า ศัตรู อันบุคคล ย่อมครอบงำ ย่อมกดขี่ ย่อม ย่ำยี, คำว่า อนุภวิยเต มีความหมายว่า ทรัพย์สมบัติ อันบุคคล ย่อมเสวย ย่อมใช้สรอย.

คำทั้ง ๓ มี ปริภูยเต เป็นต้น มีคำอธิบายเหมือนกับคำ ๓ คำมี ปริภวิยเต เป็นต้น ส่วนคำที่เหลือ ๘ คำมี ภวิยฺยเต วิภวิยฺยเต, ปริภวิยฺยเต เป็นต้น มีคำอธิบายเหมือนกับคำว่า ภวิยเต เป็นต้นที่ได้กล่าวมาแล้ว.

วิภัตติของกิริยากรรมวาจก

มีบุรุษพจน์สอดคล้องกับวุตตกรรม

ยํ กมฺมเมว ปธานโต คเหตฺวา นิทฺทิสิยติ ปทํ, ตํ กมฺมตฺถทีปกํ. ตสฺมา กตฺตริ เอกวจเนน นิทฺทิฏฺเฐปิ ยทิ กมฺมํ พหุวจนวเสน วตฺตพฺพํ, พหุวจนนฺตญฺเญว กมฺมุโน กิริยาปทํ ทิสฺสติ. ยทิ ปเนกวจนวเสน วตฺตพฺพํ, เอกวจนนฺตญฺเญว. ตถา กตฺตริ พหุวจเนน นิทฺทิฏฺเฐปิ ยทิ กมฺมํ เอกวจนวเสน วตฺตพฺพํ, เอกวจนนฺตญฺเญว กมฺมุโน กิริยาปทํ ทิสฺสติ. ยทิ ปน พหุวจนวเสน วตฺตพฺพํ, พหุวจนนฺตญฺเญว. กถํ ? ภิกฺขุนา ธมฺโม ภวิยเต, ภิกฺขุนา ธมฺมา ภวิยนฺเต, ภิกฺขูหิ ธมฺโม ภวิยเต, ภิกฺขูหิ ธมฺมา ภวิยนฺเตติ. อิมินา นเยน สพฺพตฺถ กมฺมุโน กิริยาปเทสุ โวหาโร กาตพฺโพ.

บทกิริยาที่แสดงไว้ โดยสัมพันธ์กับบทกรรมเป็นหลัก เรียกว่า กมฺมตฺถทีปก (บท กิริยากรรมวาจก หรือบทกิริยาที่ระบุถึงบทกรรม) เพราะเหตุนั้น แม้บทกัตตาจะเป็น เอกพจน์ ส่วนบทกรรมเป็นพหูพจน์ บท กิริยากรรมวาจกนั้น ก็จะต้องมีรูปเป็นพหูพจน์ คล้อยตามบทกรรม. หากบทกรรมเป็นเอกพจน์ บทกิริยา กรรมวาจก ก็จะต้องมีรูปเป็น เอกพจน์เช่นกัน. โดยทำนองเดียวกัน แม้บทกัตตาจะเป็นพหูพจน์ ส่วนบท กรรมเป็น เอกพจน์ บทกิริยากรรมวาจกนั้น ก็จะต้องมีรูปเป็นเอกพจน์คล้อยตามบทกรรม. หากบท กรรม เป็นพหูพจน์ บทกิริยากรรมวาจก ก็จะต้องมีรูปเป็นพหูพจน์คล้อยตามเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขุนา ธมฺโม ภวิยเต	ธรรม อันภิกษุ ย่อมให้เกิด
ภิกฺขุนา ธมฺมา ภวิยนฺเต	ธรรมทั้งหลาย อันภิกษุ ย่อมให้เกิด
ภิกฺขูหิ ธมฺโม ภวิยเต	ธรรม อันภิกษุทั้งหลาย ย่อมให้เกิด
ภิกฺขูหิ ธมฺมา ภวิยนฺเต	ธรรมทั้งหลาย อันภิกษุทั้งหลาย ย่อมให้เกิด

ในบทกิริยากรรมวาจกทุกแห่ง ให้ประกอบรูปศัพท์ตามนัยที่กล่าวมานี้.

ลักษณะกัมมกัตตา

ยสฺมึ ปน กมฺมุโน กิริยาปเท กมฺมตฺถทีปเก กมฺมภูตสฺเสวตฺถสฺส กตฺตุภาวปริกปฺโป โหติ, ตํ กมฺมกตฺตุตฺถทีปกํ, ตํ กมฺมุโน กิริยาปทโต วิสุ น ลพฺภติ.

อยํ ปเนตฺถ อตฺถวิญฺญาปเน ปโยครจนา. สยเมว ปริภวิยเต ทุพฺภาสิตํ ภณํ พาโล ตปฺปจฺจยา อญฺเญหิ ปริภูโตปิ, สยเมว อภิภวิยเต ปาปการี นิรเย นิรยปาเลหิ อภิภูโตปิ ตถารูปสฺส กมฺมสฺส สยํ กตตฺตาติ. เอตฺถ หิ สยเมว ปียเต ปานียํ, สยเมว กฏฺโฐ กริยเตติอาทีสุ วิย สุขาภิสงฺขรณียตา ลพฺภเตว, ตโต กมฺมกตฺตุตา จ.

ส่วนบทกิริยากรรมวาจกใด ที่มีการสมมุติบทกรรมให้ทำหน้าที่เป็นกัตตา, บทกิริยา กรรมวาจกนั้น ชื่อว่า กัมมกัตตุตถทีปกะ (บทกิริยาที่ระบุถึงอรรถกัมมกัตตา), บทกิริยา ที่ระบุถึงอรรถกัมมกัตตานั้นก็คือ บทกิริยากรรมวาจกนั่นเอง.

สำหรับข้อความที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างของการแต่งประโยคที่สามารถ อธิบายความหมาย เป็นกัมมกัตตาได้

ตัวอย่างเช่น

สยเมว ปริภวิยเต -	คนชั่วเมื่อพูดจาไม่ดี ย่อมเบียดเบียนตนเอง
ทุพฺภาสิตํ ภณํ พาโล -	และถูกผู้อื่นเบียดเบียน เพราะคำพูดนั้นเป็นเหตุ
ตปฺปจฺจยา อญฺเญหิ ปริภูโตปิ	
สยเมว อภิภวิยเต ปาปการี-	คนทำบาปอยู่เป็นนิตย์ ย่อมเบียดเบียนตนเอง
นิรเย นิรยปาเลหิ อภิภูโตปิ-	และถูกนายนิรยบาลเบียดเบียนในนรก ทั้งนี้

ตถารูปสฺส กมฺมสฺส สยํ กตตฺตา เพราะกรรมที่มีสภาพเช่นนั้นอันตนทำไว้เอง

ในประโยคข้างต้นนี้ มีอธิบายว่า เนื่องจากกรรมเป็นสิ่งที่ทำ (หรือปรุงแต่ง) ให้เสร็จ ได้โดยง่าย จึงสามารถสมมติกรรมให้เป็นกัตตาได้ เหมือนอย่างในข้อความว่า สยเมว ปียเต ปานียํ (น้ำดื่มลงไปเอง) สยเมว กโฏ กรียเต (เสื่อเสร็จเอง) เป็นต้น.

อยํ กมฺมุโน กิริยาปทานํ นิทฺเทโส.

ที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงรายละเอียดของบทกิริยากรรมวาจก.

ภาวกิริยาปทนิทฺเทส

การแสดงรายละเอียดของบทกิริยาภาววาจก

อุทเทส (หัวข้อ)

ภูยเต ภวิยเต อุพฺภวิยเต, เอวํ ภาวสฺส กิริยาปทานิ ภวนฺติ. อญฺญถา จ ภุยฺยเต, ภวิยฺยเต, อุพฺภวิยฺยเตติ.

บทกิริยาภาววาจก มีดังนี้คือ ภูยเต, ภวิยเต, อุพฺภวิยเต (ความมี,ความเป็น) และ ยังมีรูปศัพท์ที่สำเร็จด้วยวิธีการอื่นอีก เช่น ภุยฺยเต, ภวิยฺยเต, อุพฺภวิยฺยเต.

นิทเทส (คำอธิบาย)

ตตฺร ยถา จียเตปทสฺส ฐานนฺติ ภาววเสน อตฺถกถนมิจฺฉนฺติ, เอวํ ภูยเตติ อาทีนมฺปิ ภวนฺติอาทินา ภาววเสน อตฺถกถนมิจฺฉิตพฺพํ. ยถา จ ฐานํ ฐิติ ภวนฺติอาทีหิ ภาววาจก-กิตนฺตนามปเทหิ สทฺธึ สมฺพนฺเธ

ฉฏฺจิโยชนมิจฺฉนฺติ, น ตถา ฐียเต ภูยเตติอาทีหิ ภาว-วาจกาขฺยาตปเทหิ สทฺธึ สมฺพนฺเธ ฉฏฺจิโยชนา อิจฺฉิตพฺพา สมฺพนฺเธ ปวตฺตฉฏฺจิยนฺตสทฺเทหิ อสมฺพนฺธนียตฺตา อาขฺยาติกปทานํ.

ในบทกิริยาภาววาจกนั้น บททั้งหลายมี ภูยเต เป็นต้น ควรอธิบายความหมาย เป็นอรรถภาวะโดยนัยเป็นต้นว่า ภวนํ (ความมี, ความเป็น) เหมือนอย่างที่อาจารย์ทั้งหลาย อธิบายความหมายของบทว่า ฐียเต เป็นอรรถภาวะว่า ฐานํ (การยืน)

อนึ่ง บทนามกิตก์ที่เป็นภาวสาธนะ เช่น ฐานํ ฐิติ ภวนํ เมื่อต้องการจะแสดง ภาวสัมพันธ์ของบทดังกล่าว อาจารย์ทั้งหลาย นิยมประกอบรูปฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทนั้น (เช่น ปุริสสฺส ฐานํ=การยืนของบุรุษ หรือบุรุษยืน).

สำหรับบทกิริยาอาขยาตที่เป็นภาววาจก เช่น ฐียเต ภูยเต ท่านไม่ประสงค์ ให้ลง ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์ท้ายบทนามเหล่านั้น (แต่ประสงค์ให้ลงตติยาวิภัตติหรือปฐมา วิภัตติในอรรถกัตตา) เพราะบทกิริยาอาขยาต มีลักษณะที่ไม่ควรสัมพันธ์เข้ากับบทนามที่ ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์.

ลักษณะประโยคภาววาจก

ยสฺมึ ปโยเค ยํ กมฺมุโน กิริยาปเทน สมานคติกํ กตฺวา วินา กมฺเมน นิทฺทิสิยติ กิริยาปทํ, กตฺตุวาจกปทํ ปน ปจฺจตฺตวจเนน วา กรณวจเนน วา นิทฺทิสิยติ, ตํ ตตฺถ ภาวตฺถทีปกํ. น หิ สพฺพถา กตฺตารมนิสฺสาย ภาโว ปวตฺตติ. เอวํ สนฺเตปิ ภาโว นาม เกวโล ภวนลวนปจนาทิโก ธาตฺอตฺโถเยว.

ในประโยคใด ไม่มีบทกรรมปรากฏ แต่มีรูปกิริยาคล้ายกับกิริยากรรมวาจก และบท กัตตา มีรูปเป็นปฐมาวิภัตติบ้าง ตติยาวิภัตติบ้าง. บทกิริยา ในประโยคนั้น ชื่อว่า ภาววาจก, อนึ่ง กิริยาภาววาจกนั้น ไม่จำเป็นต้องมีบทกัตตาก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ขึ้นชื่อว่า ภาวะ จึงหมายถึงอรรถของธาตุล้วนๆ เท่านั้น เช่น ภวน (ความมี, ความเป็น), ลวน (การเกี่ยว,

การตัด) และ ปจน (การหุง, การต้ม) เป็นต้น.

วิภัตติของกัตตาภาววาจก

อกฺขรจินฺตกา ปน ฐียเต ภูยเตติอาทีสุ ภาววิสเยสุ กรณวจนเมว ปยุญฺชนฺติ นนุ นาม ปพฺพชิเตน สุนิวตฺเถน ภวิตพฺพํ สุปารุเตน อากปฺปสมฺปนฺเนนาติอาทีสุ วิย, ตสฺมา เตสํ มเต เตน อุพฺภวิยเตติ กรณวจเนน โยเชตพฺพํ.

ชินมเตน ปน “โส ภูยเต”ติ อาทินา ปจฺจตฺตวจเนเนว. สจฺจสงฺเขปปฺปกรเณ หิ ธมฺมปาลาจริเยน, นิทฺเทสปาลิยํ ปน ธมฺมเสนาปตินา, ธชคฺคสุตฺตนฺเต ภควตา จ ภาวปทํ ปจฺจตฺตวจนาเปกฺขวเสนุจฺจาริตํ.

นักไวยากรณ์ทั้งหลาย นิยมลงตติยาวิภัตติเท่านั้นท้ายบทกัตตาของกิริยาภาว- วาจกมี ฐียเต ภูยเต เป็นต้น ดังในตัวอย่างเป็นต้นว่า นนุ นาม ปพฺพชิเตน สุนิวตฺเถน ภวิตพฺพํ สุปารุเตน อากปฺปสมฺปนฺเนน (ธรรมดาว่า บรรพชิตควรเป็นผู้นุ่งห่มเรียบร้อย ถึงพร้อมด้วยอากัปกิริยามิใช่หรือ) ดังนั้น หากถือตามมตินักไวยากรณ์เหล่านั้น ก็ควรลง ตติยาวิภัตติท้ายบทกัตตาของกิริยาภาววาจก เช่น เตน อุพฺภวิยฺยเต (อันเขาเป็นอยู่).

แต่ตามพระพุทธประสงค์แล้ว ควรลงปฐมาวิภัตติท้ายบทกัตตาเท่านั้น เช่นตัวอย่าง ว่า โส ภูยเต7 (เขา ย่อมเป็น) ดังที่ท่านอาจารย์ธรรมปาละ ได้แสดงบทกัตตาเป็นรูปปฐมา วิภัตติไว้ในคัมภีร์สัจจสังเขป, พระอัครสาวกสารีบุตร ได้แสดงไว้ในพระบาลีมหานิทเทส และพระผู้มีพระภาค ได้ทรงแสดงไว้ในธชัคคสูตร.

สังคหคาถา

กถิโต สจฺจสงฺเขเป ปจฺจตฺตวจเนน เว
"ภูยเต" อิติ สทฺทสฺส สมฺพนฺโธ ภาวทีปโน.
นิทฺเทสปาฬิยํ "รูปํ วิโภติ วิภวิยฺยติ"
อิติ ทสฺสนโต วาปิ ปจฺจตฺตวจนํ ถิรํ.
ตถา ธชคฺคสุตฺตนฺเต มุนินาหจฺจภาสิเต
"โส ปหียิสฺสติ" อิติ ปาฬิทสฺสนโตปิ จ.
ปาริมิตานุภาเวนมเหสีนํว เทหโต
สนฺติ นิปฺผาทนา, เนว สกฺกตาทิวโจ วิย.
ปจฺจตฺตทสฺสเนเนว ปุริสตฺตยโยชนํ
เอกวจนิกญฺจาปิ พหุวจนิกมฺปิ จ
กาตพฺพมิติ โน ขนฺติ ปรสฺสปทอาทิเก.

ในคัมภีร์สัจจสังเขป ท่านอาจารย์ธัมมปาละ ได้แสดง บทที่สัมพันธ์เป็นกัตตาของคำว่า ภูยเต ซึ่งเป็นกิริยา ภาววาจกไว้ในรูปของปฐมาวิภัตติอย่างเดียว (ดังนี้ว่า อคฺคิชาทิ ปุพฺเพว ภูยเต=รูปมีอุตุชรูปเป็นต้น ย่อมเกิด มีเหมือนกับในก่อน).

ในพระบาลีมหานิทเทส พระสารีบุตรเถระ ได้แสดงบท ที่สัมพันธ์เป็นกัตตาของคำกิริยาภาววาจกไว้ในรูปของ ปฐมาวิภัตติค่อนข้างชัดเจนกว่าวิภัตติอื่น ทั้งนี้เพราะ มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ เช่น รูปํ วิโภติ วิภวิยฺยติ8 (รูป ย่อมดับหายไป).

โดยทำนองเดียวกัน ในพระบาลีธชัคคสูตรอันเป็น พระพุทธดำรัสโดยตรง พระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดง บทที่สัมพันธ์เป็นกัตตาของคำกิริยาภาววาจกไว้ใน รูปของปฐมาวิภัตติ เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลี นั้นว่า โส ปหียิสฺสติ9 (ความกลัวเป็นต้นนั้น จัก เหือดหายไป).

พระธรรมเทศนาที่เกิดแต่พระโอษฐ์ ของพระพุทธองค์ ด้วยอำนาจพระบารมีเป็นเหตุให้บรรลุถึงพระนิพพาน ไม่เหมือนกับถ้อยคำในภาษาอื่นๆ มีสันสกฤตเป็นต้น ที่ไม่เป็นเหตุให้บรรลุถึงพระนิพพาน.

ตามความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว เนื่องจากเห็นว่า บท กัตตามีการประกอบรูปเป็นปฐมาวิภัตติได้ ดังนั้น รูป กิริยาภาววาจก จึงควรเป็นได้ทั้ง ๓ บุรุษ ๒ พจน์ ทั้งใน ฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท.

ตสฺมา รูปํ วิภวิยฺยติ, รูปานิ วิภวิยฺยนฺติ, ตฺวํ วิภวิยฺยสิ, ตุเมฺห วิภวิยฺยถ, อหํ วิภวิยฺยามิ, มยํ วิภวิยฺยาม รูปํ วิภวิยฺยเต, รูปานิ วิภวิยฺยนฺเต อิจฺเจวมาทิ ชินวจนานุรูปโต โยเชตพฺพํ.

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา จึงควรใช้รูปกิริยาภาววาจกให้สอดคล้องกับพุทธพจน์ (ทั้ง ของฝ่ายประธานและฝ่ายกิริยา)

ตัวอย่างเช่น

รูปํ วิภวิยฺยติ รูปย่อมดับ

รูปานิ วิภวิยฺยนฺติ รูปทั้งหลายย่อมดับ

ตฺวํ วิภวิยฺยสิ ท่านย่อมดับ

ตุมฺเห วิภวิยฺยถ ท่านทั้งหลายย่อมดับ

อหํ วิภวิยฺยามิ เราย่อมดับ

มยํ วิภวิยฺยาม เราทั้งหลาย ย่อมดับ

รูปํ วิภวิยฺยเต รูปย่อมดับ

รูปานิ วิภวิยฺยนฺเต รูปทั้งหลายย่อมดับ

วินิจฉัยบทกิริยาภาววาจก

ตตฺรายํ ปทโสธนา

ในคำว่า วิภวิยฺยติ, วิภวิยฺยนฺติ เป็นต้นนั้น ข้าพเจ้า จะขอแสดงการวินิจฉัยบท [กิริยาภาววาจก] ดังต่อไปนี้

วิภวิยฺยตีติ อิทํ กมฺมปทสมานกํ

น จ กมฺมปทํ นาปิ กมฺมกตฺตุปทาทิกํ.

บทว่า วิภวิยฺยติ นี้ เป็นบทกิริยาที่มีรูปศัพท์เหมือนกับ รูปกิริยากรรมวาจก แต่มิได้จัดเป็นบทกิริยากรรม วาจกหรือบทกิริยากัมมกัตตุวาจก

ยทิ กมฺมปทํ เอตํ ปจฺจตฺตวจนํ ปน

กมฺมํ ทีเปยฺย กรณ- วจนํ กตฺตุทีปกํ.

ด้วยว่า ถ้าบทกิริยานั้นเป็นกิริยากรรมวาจก, จะต้อง มีบทกรรมที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ (ทำหน้าที่เป็น ประธาน) และมีบทที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ ทำหน้า ที่แสดงอรรถกัตตาประกอบอยู่ด้วย

ยทิ กมฺมกตฺตุปทํ “ปียเต” ติ ปทํ วิย

สิยา สกมฺมกํ, เนตํ ตถา โหตีติ ทีปเย.

หากเป็นบทกิริยากัมมกัตตุวาจก ก็จะต้องมีบทกรรม เข้ามารับเหมือนกับคำว่า ปียเต (ที่มีคำว่า ปานียํ เข้า มารับ), แต่บทว่า วิภวิยฺยติ มิได้เป็นเช่นนั้น [ดังนั้น จึงไม่ใช่บทกิริยาของกัมมกัตตุวาจก]

ยทิ กตฺตุปทํ เอตํ วิภวติปทํ วิย

วินา ยปจฺจยํ ติฏฺเฐ น ตถา ติฏฺฐเต อิทํ.

น กตฺตริ ภุวาทีนํ คเณ ยปจฺจโย รุโต
ทิวาทีนํ คเณเยว กตฺตริ สมุทีริโต.
น ภูธาตุ ทิวาทีนํ ธาตูนํ ทิสฺสเต คเณ
ภูวาทิกจุราทีนํ คเณสฺเยว ทิสฺสติ.

หากบทกิริยานั้นเป็นกัตตุวาจก ก็จะต้องไม่มี ย ปัจจัย ประกอบอยู่ แต่บทนี้ปรากฏว่ามี ย ปัจจัย ประกอบร่วม อยู่ด้วย ซึ่งขัดกับภูวาทิคณิกธาตุที่ไม่มีการลง ย ปัจจัย ในกัตตุวาจก ส่วนที่แสดงไว้ก็มีแต่ในทิวาทิคณิกธาตุ เท่านั้น. ก็และในทิวาทิคณิกธาตุนั้น ไม่ปรากฏว่ามี ภู ธาตุ, คงมีปรากฏเฉพาะในภูวาทิคณิกธาตุ และจุราทิ-คณิกธาตุเท่านั้น.

วิภวิยฺยติอิจฺจาโท ตสฺมา ยปจฺจโย ปน
ภาเวเยวาติ วิญฺเญยฺยํ วิญฺญุนา สมยญฺญุนา.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้ชำนาญภาษามคธ พึงทราบว่า ย ปัจจัยในตัวอย่างว่า วิภวิยฺยติ เป็นต้น เป็นปัจจัยที่ลง ในกิริยาภาววาจกอย่างเดียว.

เอตฺถ หิ ปากฏํ กตฺวา ภาวการกลกฺขณํ
ทสฺสยิสฺสามหํทานิ สกฺกจฺจํ เม นิโพธถ.

อนึ่ง บัดนี้ ข้าพเจ้า จักอธิบายลักษณะของภาวการก ให้ปรากฏชัด ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจฟังคำของ ข้าพเจ้าเถิด.

ติสฺโส คจฺฉติอิจฺจตฺร กตฺตารํ กตฺตุโน ปทํ
ธมฺโม เทสิยติจฺจตฺร กมฺมํ ตุ กมฺมุโน ปทํ.
สรูปโต ปกาเสติ ตสฺมา เต ปากฏา อุโภ
ตถา วิภวิยฺยตีติ- อาทิภาวปทํ ปน.
สรูปโต น ทีเปติ การกํ ภาวนามกํ
ทพฺพภูตนฺตุ กตฺตารํ ปกาเสติ สรูปโต.

ในตัวอย่างว่า ติสฺโส คจฺฉติ เป็นต้นนี้ บทกิริยาว่า คจฺฉติ มีกัตตาคือ ติสฺโส กำกับอยู่โดยตรง, ส่วนใน ตัวอย่างว่า ธมฺโม เทสิยติ เป็นต้นนั้น บทกิริยาว่า เทสิยติ มีบทกรรมคือ ธมฺโม กำกับอยู่โดยตรง ดังนั้น

กัตตาและกรรมในประโยคทั้งสองนั้น จึงถือว่าเป็นสิ่ง ที่ปรากฏชัด.

ส่วนบทกิริยาภาววาจกว่า วิภวิยฺยติ เป็นต้น ไม่มี บทนามที่เป็นภาวการกกำกับอยู่เหมือนกับประโยค ทั้งสองที่ผ่านมา แต่ก็สามารถมีบทนามซึ่งเป็นกัตตา กำกับอยู่ได้.

กตฺตารํ ปน ทีเปนฺตํ กตฺตุสนฺนิสฺสิตมฺปิ ตํ
ภาวํ ทีเปติ สฺวากาโร ปจฺจเยน วิภาวิโต.

อนึ่งบทกิริยาภาววาจกว่า วิภวิยฺยติ เป็นต้นนี้ เมื่อ ระบุถึงกัตตาก็ชื่อว่าระบุถึงภาวการกที่อาศัยอยู่ใน กัตตานั้นด้วย การที่จะรู้ได้ว่ามีภาวะปรากฏอยู่ใน กัตตานั้น สามารถทราบได้โดยอาศัย ย ปัจจัยเป็น เครื่องสังเกต (หมายความว่า ย ปัจจัย จะเป็นตัวบ่งชี้ ให้ทราบว่าในบทว่า วิภวิยฺยติ นั้น มีการแสดงความ เป็นภาวะอยู่ด้วย)

ยสฺมา จ กตฺตุภาเวน ภาโว นาม น ติฏฺฐติ
กตฺตา ว กตฺตุภาเวน ภาวฏฺฐาเน ฐิโต ตโต.

ก็ธรรมดาว่าภาวการก ไม่สามารถทำหน้าที่เป็น กัตตาของประโยคได้ ดังนั้น บทกิริยาภาววาจก เช่น วิภวิยฺยติ จึงไม่มีบทนามที่เป็นภาวการกกำกับอยู่ คงมีแต่เพียงบทกัตตุการกเท่านั้นที่ทำหน้าที่เป็น กัตตาของกิริยาภาววาจก.

ยชฺเชวํ กตฺตุโวหาโร ภาวสฺส ตุ กถํ สิยา
สาวกานํ สนฺนิปาโต อโหสิ อิติ อาทิสุ.
อิติ เจ นิสฺสยานนฺตุ วสา นิสฺสิตสมฺภวา
กตฺตุฏฺฐาเนปิ ภาวสฺส กตฺตุปญฺญตฺติ สิชฺฌติ.
การเก กตฺตุกมฺมเวฺห กฺริยาสนฺนิสฺสเย ยถา
ธาเรนฺตี อาสนถาลี กฺริยาธาโรติ กปฺปิตา,
ตถา ภาวปทํ ธีรา กตฺตารํ ภาวนิสฺสยํ
ทีปยนฺตมฺปิ กปฺเปนฺติ ภาวสฺส วาจกํ อิติ.

ถาม:หากภาวการก ไม่สามารถทำหน้าที่เป็นกัตตา ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ในตัวอย่างว่า สาวกานํ สนฺนิปาโต อโหสิ10 บทภาวสาธนะว่า สนฺนิปาโต จะทำหน้าที่เป็น กัตตาได้อย่างไร ?

ตอบ:การเรียกบทภาวะ (สนฺนิปาโต) ที่มีอยู่ใน ประโยคกัตตุดังกล่าวว่าเป็น “กัตตา” ได้ เพราะเป็นการ เรียกโดยนัยกล่าวคือเรียกสิ่งที่อาศัย แต่หมายเอาสิ่ง ที่ถูกอาศัย (พูดถึงภาวการกที่เป็นนิสสิตะ แต่หมาย เอากัตตุการกซึ่งเป็นที่ตั้งของภาวการกนั้น)เหมือนอย่าง ที่ท่านเรียกอาสนะและหม้อข้าวซึ่งเป็นที่รองรับกัตตุ-การก และกัมมการกซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยา (การนั่ง, การหุง) ว่า กิริยาธาระ “ที่รองรับกิริยา” (คือแทนที่จะเรียก ว่ากัตตุธาระหรือกัมมธาระ) ฉันใด

ผู้รู้ทั้งหลาย ย่อมเรียกบทกิริยาภาววาจก (วิภวิยฺยติ) ซึ่งแม้เป็นบทที่ทำหน้าที่ระบุถึงกัตตาอันเป็นที่อาศัย

ของภาวะ (กิริยา) ว่าเป็นภาววาจก (=บทกิริยาที่ระบุถึง กิริยา) ฉันนั้น.

เกจิ อทพฺพภูตสฺส ภาวสฺเสกตฺตโต พฺรวุ
ภาเวเทกวโจวาทิ- ปุริสฺสเว โหติติ.

อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า “เนื่องจากภาวะซึ่งเป็นสิ่งที่ ไม่ใช่ทัพพะ จึงมีสภาพอย่างเดียว ดังนั้น ในการประกอบ รูปบทกิริยาภาววาจก จึงลงได้เฉพาะวิภัตติฝ่ายปฐม- บุรุษ เอกพจน์ เท่านั้น”.

ปาฬึ ปตฺวาน เตสํ ตุ วจนํ อปฺปมาณกํ

"เต สํกิเลสิกา ธมฺมา ปหียิสฺสนฺติ" อิติ หิ.

คำกล่าวของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ไม่สามารถที่จะยึด เป็นแบบอย่างได้ เพราะในพระบาลี มีตัวอย่างที่ลงวิภัตติ ฝ่ายปฐมบุรุษ พหูพจน์ว่า เต สํกิเลสธมฺมา ปหียิสฺสนฺติ11 (สังกิเลสธรรมเหล่านั้นย่อมเหือดหายไป)

ปาโฐ ปาวจเน ทิฏฺโฐ ตสฺมา เอวํ วเทมเส

ปจฺจตฺตทสฺสเนเนว ปุริสตฺตยโยชนํ.

วจเนหิ ยุตํ ทฺวีหิ อิจฺฉิตพฺพนฺติ โน รุจิ.

เมื่อข้าพเจ้าพบข้อความในพระพุทธพจน์ที่มีการลง ปฐมาวิภัตติท้ายบทกัตตาของกิริยาภาววาจก จึง ไม่เห็นด้วยกับคำของเกจิอาจารย์เหล่านั้น, ในส่วน ความเห็นของข้าพเจ้านั้น ประสงค์ให้บทกิริยาภาววาจก ลงวิภัตติได้ทั้ง ๓ บุรุษ ทั้ง ๒ พจน์.

ภาเว กฺริยาปทํ นาม ปาฬิยํ อทิฏฺฐสํ

ตสฺมา ตคฺคหณูปาโย วุตฺโต เอตฺตาวตา มยาติ.

ขึ้นชื่อว่าบทกิริยาภาววาจกนี้ ไม่ค่อยพบว่ามีใช้ใน พระบาลี ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้า จึงขอสรุปแนวการศึกษา เรื่องกิริยาภาววาจก ไว้แต่เพียงเท่านี้แล.

อยํ ภาวสฺส กิริยาปทานํ นิทฺเทโส.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงรายละเอียดของบทกิริยาภาววาจก.

การกตฺตยกิริยาเภท

การจำแนกกิริยาด้วยการก ๓

เอวํ สุทฺธกตฺตุกิริยาปทานิ เหตุกตฺตุกิริยาปทานิ กมฺมุโน กิริยาปทานิ ภาวสฺส กิริยาปทานิ จาติ จตุธา, กมฺมกตฺตุกิริยาปเทหิ วา ปญฺจธา ภูธาตุโต นิปฺผนฺนานิ กิริยาปทานิ นานปฺปกาเรน นิทฺทิฏฺฐานิ, เอตานิ โลกิยานํ ภาวเภทวเสน โวหารเภโท โหตีติ ทสฺสนตฺถํ วิสุํ วิสุํ วุตฺตานิ. อตฺถโต ปน กมฺมกตฺตุภาวการกตฺตยวเสน ติวิธาเนว. เหตุกตฺตา หิ สุทฺธกตฺตุสงฺขาเต การเก ตสฺสงฺคภาวโต สงฺคหมุปคจฺฉติ, ตถา กมฺมกตฺตา กมฺมการเก, ภาโว ปน เกวโล. โส หิ คมนปจนลวนาทิวเสนาเนกวิโธปิ กิริยาสภาวตฺตา เภทรหิโต การกนฺตโร. เอวํ สนฺเตปิ ทพฺพสนฺนิสฺสิตตฺตา ทพฺพเภเทน ภิชฺชติ. เตน ปาวจเน ภาววาจกํ ปทํ พหฺวจนนฺตมฺปิ ทิสฺสติ.

ข้าพเจ้าได้แสดงบทกิริยาที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุไว้ ๔ วาจก คือ บทกิริยาของ สุทธกัตตา (กัตตุวาจก), บทกิริยาของเหตุกัตตา (เหตุกัตตุวาจก), บทกิริยาของกรรม (กรรมวาจก) และบทกิริยาของภาวะ (ภาววาจก) และมี ๕ วาจก โดยเพิ่มบทกิริยาของ กัมมกัตตามาอีก ๑ บทด้วยประการฉะนี้.

การที่ต้องกล่าวบทกิริยาเหล่านี้ โดยแยกเป็น ๔ บ้าง ๕ บ้าง ก็เพื่อแสดงให้ทราบ ว่าเป็นการจำแนกคำเรียกตามความประสงค์ของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย (ภาว=ความ ประสงค์) แต่ในความเป็นจริงแล้วบทกิริยามีเพียง ๓ ประเภทเท่านั้น คือ บทกิริยาของ กรรมการก, บทกิริยาของกัตตุการก และบทกิริยาของภาวการก ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า เหตุกัตตุการก สงเคราะห์เข้าเป็นส่วนหนึ่งของกัตตุการก ส่วนกัมมกัตตุการก สงเคราะห์ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรรมการก.

ส่วนกิริยาภาวะนั้น เป็นกิริยาประเภทเดียวที่ไม่มีการกปะปนอยู่. ด้วยว่า กิริยา ภาวะนั้น แม้จะมีมากมายตามความหมายของธาตุ เช่น การไป, การหุง, การเกี่ยว การตัด เป็นต้น แต่ก็ถือว่าเป็นกิริยาที่ไม่มีการจำแนกประเภท ทั้งนี้เพราะกิริยาภาวะนั้น มีสภาพ เป็นเพียงกิริยาเท่านั้น.

จะอย่างไรก็ตาม ในฐานะที่กิริยาภาวะนั้น ก็เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยบุคคล (หรือทัพพะ) เกิดขึ้น จึงถือได้ว่ามีความต่างกันตามประเภทของทัพพะ ดังจะเห็นได้ว่าในพระพุทธพจน์ มีบทกิริยาภาววาจกที่ลงท้ายด้วยวิภัตติฝ่ายพหูพจน์อยู่.

อาขฺยาติกปเท ภาวการกโวหาโร นิรุตฺตินยํ นิสฺสาย คโต, อตฺถโต ปน ภาวสฺส การกตา นุปปชฺชติ. โส หิ น กิญฺจิ ชเนติ, น จ กิริยาย นิมิตฺตํ. กิริยานิมิตฺตภาโวเยว หิ การกลกฺขณํ. อิติ มุขฺยโต วา เหตุโต วา ภาวสฺส การกตา น ลพฺภติ. เอวํ สนฺเตปิ โส กรณมตฺตตฺตา การกํ. ตถา หิ กรณํ กาโร, กิริยา, ตเทว การกนฺติ ภาวสฺส การกตา ทฏฺฐพฺพา.

อนึ่ง การนำโวหารว่าภาวการกมาใช้ในบทกิริยาอาอาขยาตนี้ ได้อาศัยแนวของ นิรุตตินัย, แท้จริงภาวะ ไม่ควรเรียกว่าการก (ผู้ทำกิริยา) เพราะว่าภาวะนั้นไม่ใช่ผู้ทำ กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งไม่เป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จ[หมายความว่าภาวะนั้น เป็นตัว กิริยา ไม่ใช่บุคคลผู้กระทำกิริยา จึงไม่สามารถเรียกภาวะนั้นว่าการกได้]. ด้วยว่า ความ เป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จเท่านั้น เป็นลักษณะของการก.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ภาวะนั้น ไม่สามารถเป็นการกได้ทั้งโดยตรง (มุขฺย-การก=น กิญฺจิ ชเนติ) และ โดยอ้อม (อุปจารการก=น กิริยาย นิมิตฺตํ). จะอย่างไรก็ตาม หากมุ่งให้คำว่าการกหมายถึงเพียงกิริยาการกระทำ ภาวะนั้น ก็ชื่อว่าเป็นการกได้ จริงอย่างนั้น พึงทราบว่า ภาวะเป็นการกได้ เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า กรณํ กาโร, กิริยา, ตเทว การกํ (การกระทำ ชื่อว่า การะ หมายถึงกิริยา, การะนั่นแหละ ชื่อว่า การก)

ยสฺมา ปน กิริยานิมิตฺตภาโวเยว การกลกฺขณํ, ตสฺมา นามิกปเท การกลกฺขเณ ภาวการกนฺติ โวหารํ ปหาย กตฺตุกมฺมกรณสมฺปทานาปาทานาธิกรณานํ ฉนฺนํ วตฺถูนํ กตฺตุการกกมฺมการกนฺติอาทิ โวหาโร กริยติ เวยฺยากรเณหิ.

อนึ่ง เนื่องจากลักษณะของการกหมายถึงความเป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จเท่านั้น ดังนั้น ในบทนามตอนว่าด้วยเรื่องการก นักไวยากรณ์ทั้งหลาย จึงไม่บัญญัติชื่อ ภาวการก แต่บัญญัติเฉพาะการก ๖ ประเภท คือ กัตตา (ผู้กระทำ) ว่าเป็นกัตตุการก, กรรม (สิ่งที่ ถูกกระทำ) ว่าเป็นกัมมการก, กรณะ (เครื่องมือที่ใช้กระทำ) ว่าเป็นกรณการก, สัมปทานะ (ผู้รับประโยชน์ของการกระทำ) ว่าเป็นสัมปทานการก,

อปาทานะ (สิ่งที่เป็นแดนหลีกออก ของกิริยา) ว่าเป็นอปาทานการก, อธิกรณะ (สิ่งที่รองรับกัตตาผู้กระทำและกรรมสิ่งที่ ถูกกระทำ) ว่าเป็นอธิกรณการก๑

เอวํ นิรุตฺตินยํ นิสฺสาย วุตฺตํ ภาวการกญฺจ เทฺว จ กมฺมกตฺตุการกานีติ การกตฺตยํ ภวติ. ตทฺทีปกญฺจาขฺยาติกปทํ ติการกํ.

สรุปว่า การกมีเพียง ๓ ประเภทเท่านั้น คือ ภาวการกที่กล่าวไว้ตามนิรุตตินัย, กรรมการกและกัตตุการก ดังนั้น บทกิริยาอาขยาตที่ระบุถึงการกนั้น จึงต้องมีการก ๓ ประเภทด้วยเช่นกัน.

อิมมตฺถํ หิ สนฺธาย   วุตฺตมาจริเยหิปิ
มหาเวยฺยากรเณหิ   นิรุตฺตินยทสฺสิภิ
ยนฺติกาลนฺติปุริสํ กฺริยาวาจิ ติการกํ
อติลิงฺคํ ทฺวิวจนํ ตทาขฺยาตนฺติ วุจฺจตีติ.

แม้อาจารย์ทั้งหลาย ผู้เป็นนักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ ผู้มี ความรอบรู้ในหลักไวยากรณ์ มุ่งหมายเอาคำอธิบาย ข้างต้นนี้แล จึงได้กล่าวว่า “บทใดแสดงกิริยา มี ๓ กาล, ๓ บุรุษ, ๓ การก, ๒ พจน์ แต่ไม่มีลิงค์ทั้ง ๓, บทนั้น เรียกว่า "อาขยาต”.

กิริยาภาววาจก

ลงวิภัตติทั้งฝ่ายอัตตโนบทและปรัสสบท

อิธ ภาวกมฺเมสุ อตฺตโนปทุปฺปตฺตึ เกจิ อกฺขรจินฺตกา อวสฺสมิจฺฉนฺตีติ เตสํ มติวิภาวนตฺถมเมฺหหิ ภาวกมฺมานํ กิริยาปทานิ อตฺตโนปทวเสนุทฺทิฏฺฐานิ เจว นิทฺทิฏฺฐานิ จ. สพฺพานิปิ ปเนตานิ ติการกานิ กิริยาปทานิ กิริยาปทมาลมิจฺฉตา ปรสฺสปทตฺตโนปทวเสน โยเชตพฺพานิ. ปาฬิอาทีสุ หิ ติการกานิ กิริยาปทานิ ปรสฺสปทตฺตโนปทวเสน ทฺวิธา จิตานิ.

ในเรื่องของบทกิริยาอาขยาตนี้ มีนักไวยากรณ์บางท่าน ประสงค์จะให้ลงวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบทเท่านั้นในภาวะและกรรม ดังนั้น เพื่อจะอธิบายมติของนักไวยากรณ์ เหล่านั้น ข้าพเจ้าจะได้นำเอาบทกิริยาอาขยาตที่เป็นภาววาจกและกรรมวาจก ที่ลงวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบทมาแสดงเป็นตัวอย่าง.

จะอย่างไรก็ตาม บทกิริยาอาขยาตเหล่านั้นทั้งหมดมี ๓ การก ผู้ประสงค์จะทำการ เรียงลำดับบทกิริยา สามารถลงวิภัตติทั้งฝ่ายปรัสสบทและฝ่ายอัตตโนบทได้ ทั้งนี้เพราะใน พระบาลีเป็นต้น พบว่า บทกิริยาอาขยาตที่เป็นกัตตุวาจก, กรรมวาจก และภาววาจก มีใช้ทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท.

เสยฺยถิทํ ? ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ. สมาธิชฺฌานกุสลา, วนฺทนฺติ โลกนายกํ. โมนํ วุจฺจติ ญาณํ. อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ. กถํ ปฏิปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส รูปํ วิโภติ วิภวิยฺยติ. โส ปหียิสฺสติ. ปณฺฑุกมฺพเล นิกฺขิตฺตํ ภาสเต ตปเต. ปูชโก ลภเต ปูชํ. ปุตฺตกามา ถิโย ยาจํ ลภนฺเต ตาทิสํ สุตํ. อสิโต ตาทิ วุจฺจเต ส พฺรหฺมา. อคฺคิชาทิ ปุพฺเพว ภูยเต. โส ปหีเยถาปิ โน ปหีเยถาติ เอวํ ทฺวิธา จิตานิ.

ตัวอย่างเช่น

ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ12 พระผู้มีพระภาค เสด็จประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถี (ปรัสสบทกัตตุรูป)

สมาธิชฺฌานกุสลา,- วนฺทนฺติ โลกนายกํ13 ผู้ชำนาญฌานสมาธิ ย่อมไหว้พระผู้เป็นโลกนายก (ปรัสสบทกัตตุรูป)

โมนํ วุจฺจติ ญาณํ14 ท่านเรียกญาณว่าโมนะ (ปรัสสบทกรรมรูป)

อตฺถาภิสมยา ธีโร- ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ15 ท่านเรียกผู้ฉลาดว่าเป็นบัณฑิต เพราะสามารถรู้ประโยชน์ทั้งสอง (ปรัสสบทกรรมรูป)

กถํ ปฏิปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส- รูปํ วิโภติ วิภวิยฺยติ16 รูปย่อมดับไปแก่บุคคลผู้ปฏิบัติเช่นไร ? (ปรัสสบทภาวรูป)

โส ปหียิสฺสติ17 ความกลัวเป็นต้น จะเหือดหายไป (ปรัสสบทภาวรูป)

ปณฺฑุกมฺพเล นิกฺขิตฺตํ- ภาสเต ตปเต18 ทองชมพูนุทที่วางอยู่บนผ้ากำพลสีแดง งดงามส่องแสงวาววับ (อัตตโนบทกัตตุรูป)

ปูชโก ลภเต ปูชํ19 ผู้บูชา ย่อมได้รับการบูชา (ปรัสสบทกัตตุรูป)

ปุตฺตกามา ถิโย ยาจํ,- พวกหญิงผู้ต้องการบุตร ย่อมได้บุตรตามที่ขอนั้น,

ลภนฺเต ตาทิสํ สุตํ20 พวกหญิงผู้ต้องการบุตร เมื่อขอ, ย่อมได้บุตรตามที่ขอนั้น (ปรัสสบทกัตตรูป)

อสิโต ตาทิ วุจฺจเต ส พฺรหฺมา21 พระอรหันต์ ผู้ไม่ยึดติดอุปาทานขันธ์ ท่านเรียกว่า ตาที (ผู้มั่นคงไม่หวั่นไหวในโลกธรรม)ผู้ควรได้รับการยกย่องเช่นนั้น ท่านเรียกว่า พราหมณ์ (อัตตโนบทกรรมรูป)

อคฺคิชาทิ ปุพฺเพว ภูยเต22 รูปที่เกิดแต่เตโชธาตุเป็นต้น เกิดก่อนทีเดียว (อัตตโนบทภาวรูป)

โส ปหีเยถาปิ โน ปหีเยถ23 ความกลัวเป็นต้นนั้น พึงหายไป หรือไม่พึงหายไป (อัตตโนบทภาวรูป)

บทกิริยาอาขยาตที่เป็นกัตตุวาจก, กรรมวาจก และภาววาจก มีใช้ทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบทอย่างนี้แล.

ปาฬิวัตถาน

การกำหนดวิภัตติที่ใช้ในพระบาลี

อตฺริทํ ปาฬิวตฺถานํ

เกี่ยวกับเรื่องการลงวิภัตตินี้ ข้อความที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นข้อความที่แสดง กฏเกณฑ์การใช้ปรัสส บทและอัตตโนบทของบทกิริยาอาขยาตที่มีปรากฏในพระบาลี

ติการกานิ สพฺพานิ กฺริยาปทานิ ปายโต

ปรสฺสปทโยเคน ทิสฺสนฺติ ปิฏกตฺตเย.

ส่วนมากในพระไตรปิฎก พบว่า บทกิริยาอาขยาตที่ เป็นกัตตุวาจก, กรรมวาจก และภาววาจก จะประกอบ ด้วยวิภัตติฝ่ายปรัสสบท.

อตฺตโนปทยุตฺตานิ จุณฺณิเยสุ ปเทสุ หิ

อตีวปฺปานิ คาถาสุ ปทานีติ พหูนิ ตุ.

คาถาสุ เจวิตรานิ จุณฺณิเยสุ ปเทสุ จ

สุพหูเนว หุตฺวานทิสฺสนฺตีติ ปกาสเย.

ส่วนบทกิริยาอาขยาตที่ประกอบด้วยวิภัตติฝ่าย อัตตโนบทนั้น พบมากในประโยคร้อยแก้ว (จุณณิย-บท) พบบ้างประปรายในประโยคร้อยกรอง(คาถา) ซึ่งต่างจากบทกิริยาอาขยาตฝ่ายปรัสสบทที่พบมาก ทั้งในประโยคร้อยแก้วและประโยคร้อยกรอง.

ปทานํ นิทฺเทโส ปน ติ-อนฺติอาทีนํ เตสํ เตสํ วจนานมนุรูเปน โยเชตพฺโพ. เอวํ ติการกกิริยาปทานิ สรูปโต ววตฺถานโต นิทฺเทสโต จ เวทิตพฺพานิ.

สำหรับรายละเอียดของบทกิริยาทั้งหลาย นักศึกษาควรนำไปประกอบใช้ให้ เหมาะสมกับวิภัตติมี ติ อนฺติ เป็นต้นนั้นๆ เถิด. พึงทราบบทกิริยาที่มี ๓ การกทั้งโดย สรูปะ (การแจกแจงทีละบท เช่น ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ) โดยววัตถานะ (การกำหนด ตำแหน่งที่ใช้ในพระบาลี) และโดยนิทเทส (รายละเอียด) อย่างนี้แล.

ประเภทของ ภู ธาตุ

และข้อวินิจฉัยการใช้ ภู ธาตุ

อิทานิ โนปสคฺคากมฺมิกาทิวเสน ภวติสฺส ธาตุสฺส วินิจฺฉยํ วทาม

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับ ภู ธาตุ ที่ไม่มีอุปสรรคเป็นบทหน้า ซึ่งใช้เป็นอกัมมกธาตุเป็นต้น

โนปสคฺคา อกมฺมา จ โสปสคฺคา อกมฺมิกา

โสปสคฺคา สกมฺมา จ อิติ ภูติ วิภาวิตา.

ภู ธาตุท่านแสดงไว้ ๓ ประเภท คือ ภู ธาตุที่ไม่มี อุปสรรคเป็นบทหน้าที่ใช้เป็นอกัมมกธาตุ (เช่น ภูยเต), ภู ธาตุที่มีอุปสรรคเป็นบทหน้าที่ใช้เป็น อกัมมกธาตุ (เช่น วิโภติ) และภูธาตุที่มีอุปสรรค

เป็นบทหน้าที่ใช้เป็นสกัมมกธาตุ (เช่น อนุภวิยเต).

อิทนฺตุ วจนํ “ธมฺม- ภูโต ภุตฺวา”ติอาทิสุ

ปตฺตานุภวนตฺถํ เม วิวชฺเชตฺวา อุทีริตํ.

จะอย่างไรก็ตาม คำข้างต้นนี้ ข้าพเจ้า มิได้หมายเอา ภู ธาตุที่มีความหมายว่า "ถึง" (ปตฺติ) และ ที่มีความ หมายว่า "เสวย" (อนุภวน)ดังที่ปรากฏใน ตัวอย่างว่า ธมฺมภูโต (ผู้บรรลุธรรม) ภุตฺวา24 (เสวย แล้ว) เป็นต้น.

เอเตน ปน อตฺเถน โนปสคฺคสกมฺมิกํ

คเหตฺวา จตฺธา โหติ อิติ เญยฺยํ วิเสสโต.

อีกนัยหนึ่ง หากเพิ่ม ภู ธาตุที่ไม่มีอุปสรรคเป็น บทหน้าที่ใช้เป็นสกัมมกธาตุ ก็พึงทราบว่า ภู ธาตุ มีได้ ๔ ประเภท.

โนปสคฺคา อกมฺมา จ โสปสคฺคา อกมฺมิกา

ภูธาตุ การิเต สนฺเต เอกกมฺมา ภวนฺติ หิ.

ภู ธาตุที่ไม่มีอุปสรรคเป็นบทหน้าที่ใช้เป็นอกัมมก-ธาตุก็ดี, ภูธาตุที่มีอุปสรรคเป็นบท หน้าที่ใช้เป็น อกัมมกธาตุก็ดี กลายเป็นธาตุมี ๑ กรรม ในกรณีที่ลง การิตปัจจัย.

ภาเวติ กุสลํ ธมฺมํ วิภาเวตี"ติมานิธ

ทสฺเสตพฺพานิ วิญฺญูหิ สาสนญฺญูหิ สาสเน.

บัณฑิต ผู้รอบรู้ปริยัติในพระศาสนานี้ ควรยกตัวอย่าง ว่า กุสลํ ธมฺมํ ภาเวติ, วิภาเวติ (บุคคลย่อมยังกุศล- ธรรมให้เกิด).

โสปสคฺคา สกมฺมา ตุ การิตปฺปจฺจเย สติ

ทฺวิกมฺมาเยว โหตีติ ญาตพฺพํ วิญฺญุนา กถํ.

อภิภาเวนฺติ ปุริสา ปุริเส ปาณชาติกํ

อนุภาเวติ ปุริโส สมฺปตฺตึ ปุริสํ อิติ

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัยท้ายภูธาตุที่มีอุปสรรค บทหน้าที่ใช้เป็นสกัมมกธาตุ บัณฑิต พึง ทราบว่า บทกิริยาดังกล่าวกลายเป็นบทกิริยาที่มี ๒ กรรม.

ตัวอย่างเช่น ปุริสา ปุริเส ปาณชาติกํ อภิภาเวนฺติ (พวกบุรุษใช้บุรุษทั้งหลาย ให้เบียดเบียน สัตว์มีชีวิต) ปุริโส ปุริสํ สมฺปตฺตึ อนุภาเวติ (บุรุษใช้บุรุษ ให้ใช้สอย ทรัพย์สมบัติ).

อิทํ สกมฺมกํ นามอกมฺมกมิทํ อิติ

กถมเมฺหหิ ญาตพฺพํ วิตฺถาเรน วเทถ โน.

พวกข้าพเจ้า จะทราบได้อย่างไรว่า กิริยาบทนี้ เป็น สกัมมกะ (บทที่มีกรรม) และกิริยาบท นี้ เป็นอกัมมกะ (บทที่ไม่มีกรรม) ? ขอท่าน จงขยายความด้วย.

วิตฺถาเรเนว กึ วตฺตุ สกฺโกมิ เอกเทสโต

กถยิสฺสามิ สกฺกจฺจํ วทโต เม นิโพธถ.

ข้าพเจ้า ไม่อาจแสดงโดยพิสดารได้ แต่ก็จักแสดง เพียงบางส่วน ขอท่านทั้งหลาย จงรับรู้คำกล่าวของ ข้าพเจ้าโดยเคารพเถิด.

อาขฺยาติกปทํ นาม ทุวิธํ สมุทีริตํ

สกมฺมกมกมฺมญฺจ อิติ วิญฺญู วิภาวเย.

บัณฑิต ควรแสดงอย่างนี้ว่า ชื่อว่าบทกิริยาอาขยาตมี ๒ อย่างคือ สกัมมกกิริยา และอกัมมกกิริยา.

ตตฺร ยสฺส ปโยคมฺหิ ปทสฺส กตฺตุนา กิริยา

นิปฺผาทิตา วินา กมฺมํ น โหติ ตํ สกมฺมกํ.

บรรดากิริยา ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าสกัมมกกิริยา ได้แก่ บทกิริยาที่ต้องสัมพันธ์เข้ากับบทกรรมในประโยค.

ปจตีติ หิ วุตฺเต ตุเยน เกนจิ ชนฺตุนา

โอทนํ วา ปนณฺณํ วา กิญฺจิ วตฺถุนฺติ ญายติ.

จริงอย่างนั้น เมื่อบุคคลกล่าวว่า “ปจติ” (ย่อมหุง) ก็ เป็นอันทราบได้ว่าข้าวหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมถูกบุคคลใดบุคคลหนึ่งหุงอยู่.

ยสฺส ปน ปโยคมฺหิ กมฺเมน รหิตา กฺริยา

ปทสฺส ญายเต เอตํ อกมฺมกนฺติ ตีรเย.

บรรดากิริยา ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าอกัมมกกิริยา ได้แก่ บทกิริยาที่ไม่ต้องสัมพันธ์เข้ากับบทกรรมในประโยค.

ติฏฺฐติ เทวทตฺโตติ วุตฺเต เกนจิ ชนฺตุนา

ฐานํว พุทฺธิวิสโย กมฺมภูตํ น กิญฺจิปิ.

จริงอย่างนั้น เมื่อมีบางคนกล่าวว่า “เทวทัต ยืนอยู่” ก็จะทำให้ผู้ฟังนึกถึงแต่สถานที่ยืนเท่านั้น ไม่นึกถึง กรรมใดๆ ทั้งสิ้น.

สกมฺมกปทํ ตตฺถ กตฺตารํ กมฺมเมว จ

ปกาเสติ ยถาโยค- มิติ วิญฺญู วิภาวเย.

โอทนํ ปจติ โปโส โอทโน ปจฺจเต สยํ

อิจฺจุทาหรณา เญยฺยา อวุตฺเตปิ อยํ นโย.

บัณฑิต พึงทราบว่า บทกิริยาที่เป็นสกัมมกธาตุ สามารถแสดงประโยคกัตตุวาจกและกรรมวาจก ได้ตามสมควร.

ตัวอย่างเช่น โอทนํ ปจติ โปโส (บุรุษ ย่อมหุง ซึ่งข้าว), โอทโน ปจฺจเต สยํ (ข้าวย่อมสุกเอง) และแม้ตัวอย่าง ที่ไม่ได้กล่าวถึง ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

อกมฺมกปทํ นาม กตฺตารํ ภาวเมว จ

ยถารหํ ปกาเสติ อิติ ธีโรปลกฺขเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า กิริยาที่เป็นอกัมมกธาตุ สามารถ แสดงประโยคกัตตุวาจกและภาววาจกได้ตามสมควร.

กตฺตารํ "ติฏฺฐติ"จฺจตฺร สูเจติ ภาวนามกํ

อุปฏฺฐียติอิจฺจตฺร อวุตฺเตปิ อยํ นโย.

ตัวอย่างว่า ติฏฺฐติ แสดงประโยคกัตตุวาจก, ส่วนใน ตัวอย่างว่า อุปฏฺฐียติ แสดงประโยคภาววาจก.

เอวํ สกมฺมกากมฺมํ ญตฺวา โยเชยฺย พุทฺธิมา

ติกมฺมกญฺจ ชาเนยฺย กราโท การิเต สติ.

บัณฑิต ครั้นทราบเรื่องสกัมมกะและอกัมมกะ อย่างนี้แล้ว จึงควรถือเอาความหมายได้ (สามารถ นำไปใช้ได้), นอกจากนี้ พึงทราบว่า ในหมวดธาตุมี กร ธาตุ เมื่อลงการิตปัจจัยแล้ว ก็จะกลายเป็นธาตุมี

๓ กรรม.

สุวณฺณํ กฏกํ โปโส กาเรติ ปุริสนฺติ จ

ปุริโส ปุริเส คามํ รถํ วาเหติอิจฺจปิ.

ตัวอย่างเช่น โปโส ปุริสํ สุวณฺณํ กฏกํ กาเรติ (บุรุษ ยังบุรุษ ย่อมให้ทำซึ่งทองคำให้เป็นกำไล), ปุริโส ปุริเส รถํ คามํ วาเหติ (บุรุษ ยังบุรุษทั้งหลาย ย่อมให้นำซึ่ง รถไปสู่หมู่บ้าน).

เอตฺถ ภวติธาตุมฺหิ นโย เอโส น ลพฺภติ,

ตสฺมา ทฺวิกมฺมกญฺเญว ปทเมตฺถ วิภาวิตํ.

ก็วิธีการ (ของธาตุที่มี ๒ กรรมกลายเป็นธาตุที่มี ๓ กรรม) นี้ ย่อมไม่มีใน ภู ธาตุนี้ เพราะเหตุนั้น ภู ธาตุ จึงเป็นได้เพียงบทกิริยาที่มี ๒ กรรมเท่านั้น.

เอทิโส จ นโย นาม ปาฬิยนฺตุ น ทิสฺสติ

เอกจฺจานํ มเตเนว มยา เอวํ ปกาสิโต.

จะอย่างไรก็ตาม การทำธาตุที่มี ๒ กรรมให้เป็น ๓ กรรม และการทำ ภู ธาตุให้มี ๒ กรรม เช่นนี้ ไม่มี ปรากฏใช้ในพระบาลี แต่ที่ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ ในที่นี้ ก็เพราะต้องการจะแสดงมติของอาจารย์ทั้งหลาย บางพวกเท่านั้น.

เอตฺถ จ “ตเมนํ ราชา วิวิธา กมฺมการณา

การาเปตี”ติ โย ปาโฐ นิทฺเทเส ตํ สุนิทฺทิเส.

“มนุสฺเสหี”ติ อาหริตฺวา ปาฐเสสํ สุเมธโส

“สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ” อิติ ปาฐสฺส ทสฺสนา.

อนึ่ง ในเรื่องการลงการิตปัจจัยนี้ ปาฐะใดที่มีอยู่ ในคัมภีร์นิทเทสว่า ตเมนํ ราชา วิวิธา กมฺมการณา การาเปติ25 ปาฐะนั้น ท่านแสดงไว้โดยถูกต้องแล้ว, บัณฑิต ผู้มีความรู้ พึงนำปาฐเสสะมาอธิบายเพิ่มเติม ว่า มนุสฺเสหิ (จึงจะได้คำแปลที่สมบูรณ์ว่า "พระราชา ยังมนุษย์ทั้งหลาย ให้ลงโทษโจรนั้นด้วยวิธีการต่างๆ นานา) ทั้งนี้เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ26 (ยังสุนัขทั้งหลายให้กัดกินซึ่ง…บ้าง).

เอตํ นยํ วิทู ญตฺวา โยเช ปาจานุรูปโต
สุวณฺณํ กฏกํ โปโส กาเรติ ปุริเสนิติ.

บัณฑิต ครั้นทราบวิธีการแห่งพระบาลีเช่นนี้แล้ว ก็ควรที่จะประกอบรูปประโยคให้สอดคล้องกับ พระบาลีด้วย เช่น ประกอบว่า โปโส ปุริเสน สุวณฺณํ กฏกํ กาเรติ (บุรุษ ยังบุรุษย่อมให้กระทำซึ่งทองคำ ให้เป็นกำไล).

วิกรณปฺปจฺจยาว วุตฺตา เอตฺถ สรูปโต
สคเณ สคเณ เตสํ วุตฺตึ ทีเปตุเมว จ.
อสฺมึ คเณ อยํ ธาตุ โหตีติ เตหิ วิญฺญุโน
วิญฺญาเปตุญฺจ อญฺเญหิ ญาปนา ปจฺจเยหิ น.
ตถา หิ ภาวกมฺเมสุ วิหิโต ปจฺจโย ตุ โย
อฏฺฐวิเธปิ ธาตูนํ คณสฺมึ สมฺปวตฺตติ.

อนึ่ง ในปริจเฉทนี้ ที่ข้าพเจ้าต้องแสดงวิกรณปัจจัย เหล่านั้นโดยสรูป (โดยการแจกแจงทุกตัวปัจจัย) ก็เพื่อแสดงการลงปัจจัยเหล่านั้น ในหมวดธาตุของ ตนๆ และเพื่อช่วยให้นักศึกษาทราบได้ว่า "ธาตุที่ลง วิกรณปัจจัยตัวนี้ จัดอยู่ในหมวดธาตุนี้" ทั้งนี้เพราะว่า ปัจจัยกลุ่มอื่นนอกจากวิกรณปัจจัย ไม่สามารถใช้ เป็นเครื่องบ่งชี้ลักษณะของหมวดธาตุได้ เช่น ย ปัจจัยที่ลงในอรรถภาวะและอรรถกรรม สามารถลง ได้ในหมวดธาตุทั้ง ๘ หมวด แต่ไม่สามารถเป็นตัวชี้ ว่าธาตุไหนอยู่หมวดไหน ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเลือก แจกแจงเฉพาะวิกรณปัจจัยเท่านั้น.

ภูธาตุเชสุ รูเปสุ อสมฺโมหาย โสตุนํ
นานาวิโธ นโย เอวํ มยา เอตฺถ ปกาสิโต.

สรุปว่า การที่ข้าพเจ้าได้นำเสนอนัยอันมีประการต่างๆ ไว้ในปริจเฉทนี้ ก็เพื่อมิให้เกิดความสับสน ในรูปศัพท์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ แก่นักศึกษาทั้งหลายด้วยประการฉะนี้.

เย โลเก อปฺปยุตฺตา วิวิธวิกรณาขฺยาตสทฺเทสฺวเฉกา
เต ปตฺวาขฺยาตสทฺเท อวิคตวิมตี โหนฺติ ญาณีปิ ตสฺมา
อจฺจนฺตญฺเญว ธีโร สปรหิตรโต สาสเน ทฬฺหเปโม
โยคํ เตสํ ปโยเค ปฏุตรมติตํ ปตฺถยา โน กเรยฺย.

ชนเหล่าใดในโลก เป็นผู้ไม่มีความเพียร ไม่เชี่ยวชาญในบทกิริยา อาขยาตที่ประกอบด้วยวิกรณ ปัจจัยต่าง ๆ ชนเหล่านั้น เมื่อถึงความ จำเป็น แม้จะมีปฏิภาณญาณปัญญา ก็ไม่อาจคลายความสงสัยใน บท กิริยาอาขยาตได้ ดังนั้น บัณฑิต ผู้ยินดีในการบำเพ็ญประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น ผู้มีความรักพระศาสนาอย่างจริงใจ หากปรารถนา ความเชี่ยวชาญชำนาญยิ่งในการสร้างรูปคำของบทกิริยาอาขยาต เหล่านั้น จะต้องใช้ความเพียรอย่างยิ่งยวด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สวิกรณาขฺยาตวิภาโค นาม ปฐโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่าสวิกรณาขยาตวิภาค ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้า รจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาใน พระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๒

ภวติกิริยาปทมาลาวิภาค

การจำแนกปทมาลาบทกิริยาของ ภู ธาตุ

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ โสตูนํ มติวฑฺฒนํ

กฺริยาปทกฺกมํ นาม วิภตฺตาทีนิ ทีปยํ.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า จักแสดงลำดับบท (ปทมาลา) ของกิริยาพร้อมทั้งวิธีการลงวิภัตติเป็นต้น เพื่อให้ นักศึกษาทั้งหลาย มีความรอบรู้ (เชี่ยวชาญ)ในเรื่อง ของบทกิริยาอาขยาต.

ประเภทวิภัตติอาขยาต

ตตฺร อาขฺยาติกสฺส กิริยาลกฺขณตฺตสูจิกา ตฺยาทโย วิภตฺติโย, ตา อฏฺฐวิธา วตฺตมานาปญฺจมีสตฺตมีปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีภวิสฺสนฺตีกาลาติปตฺติวเสน.

ตตฺถ...

ในตอนว่าด้วยการจำแนกปทมาลาของกิริยานี้ วิภัตติทั้งหลายมี ติ เป็นต้น ซึ่ง เป็นส่วนที่ชี้ให้เห็นถึงลักษณะความเป็นบทกิริยาอาขยาต มี ๘ หมวด คือ

๑. วัตตมานาวิภัตติ ๒. ปัญจมีวิภัตติ

๓. สัตตมีวิภัตติ ๔. ปโรกขาวิภัตติ

๕. หิยยัตตนีวิภัตติ ๖. อัชชัตตนีวิภัตติ

๗. ภวิสสันตีวิภัตติ ๘. กาลาติปัตติวิภัตติ

บรรดาวิภัตติเหล่านั้น:-

วัตตมานาวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	ติ	อนฺติ	เต	อนฺเต
ม.	สิ	ถ	เส	วฺเห
อุ	มิ	ม	เอ	มฺเห

ปัญจมีวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	ตุ	อนฺตุ	ตํ	อนฺตํ
ม.	หิ	ถ	สฺสุ๑	วฺโห
อุ	มิ	ม	เอ	อามเส

สัตตมีวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	เอยฺย	เอยฺ[redacted]	เอถ	เอรํ
ม.	เอยฺยาสิ	เอยฺยาถ	เอโถ	เอยฺยาวฺโห
อุ	เอยฺยามิ	เอยฺยาม	เอยฺยํ	เอยฺยามฺเห

ปโรกขาวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	อ	อุ	ตฺเถ	เร
ม.	เอ	ตฺถ	ตฺโถ	วฺโห
อุ	อํ	มฺห	อึ	มฺเห

หิยยัตตนีวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	อา	อู	ตฺถ	ตฺ[redacted]
ม.	โอ	ตฺถ	เส	วฺหํ

อุ	อํ	มฺหา	อึ	มฺหเส

อัชชัตตนีวิภัตติ๑

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	อี	[redacted]	อา	อู
ม.	โอ	ตฺถ	เส	วฺหํ
อุ	อึ	มฺหา	อํ	มฺเห

ภวิสสันตีวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	สฺสติ	สฺสนฺติ	สฺสเต	สฺสนฺเต
ม.	สฺสสิ	สฺสถ	สฺสเส	สฺสวฺเห
อุ	สฺสามิ	สฺสาม	สฺสํ	สฺสามฺเห

กาลาติปัตติวิภัตติ

	ปรัสสบท		อัตตโนบท	
	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	สฺสา	สฺสํสุ	สฺสถ	สฺสึสุ
ม.	สฺเส	สฺสถ	สฺสเส	สฺสวฺเห
อุ	สฺสํ	สฺสามฺหา	สฺสึ (สฺสํ)	สฺสามฺหเส

ปรัสสบท+อัตตโนบท

สพฺพาสเมตาสํ วิภตฺตีนํ ยานิ ยานิ ปุพฺพกานิ ฉ ปทานิ, ตานิ ตานิ ปรสฺสปทานิ นาม. ยานิ ยานิ ปน ปรานิ ฉ ปทานิ, ตานิ ตานิ อตฺตโนปทานิ นาม. ตตฺถ ปรสฺสปทานิ วตฺตมานา ฉ, ปญฺจมิโย ฉ, สตฺตมิโย ฉ, ปโรกฺขา ฉ, หิยฺยตฺตนิโย ฉ, อชฺชตนิโย ฉ, ภวิสฺสนฺติโย ฉ, กาลาติปตฺติโย ฉาติ อฏฺจตฺตาฬีสวิธานิ โหนฺติ, ตถา อิตรานิ, สพฺพานิ ตานิ ปิณฺฑิตานิ ฉนฺนวุติวิธานิ.

บรรดาวิภัตติ ๘ หมวดเหล่านั้น ปรัสสบท หมายถึงวิภัตติกลุ่มหน้า ๖ ตัว, อัตตโนบท หมายถึงวิภัตติกลุ่มหลัง ๖ ตัว. บรรดาปรัสสบทและอัตตโนบทเหล่านั้น ทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบทต่างก็มีฝ่ายละ ๔๘ ตัว คือ วัตตมานาวิภัตติมีฝ่ายละ ๖, ปัญจมีวิภัตติมีฝ่ายละ ๖, สัตตมีวิภัตติมีฝ่ายละ ๖, หิยัตตนี

วิภัตติมีฝ่ายละ ๖, อัชชัตตนีวิภัตติมีฝ่ายละ ๖, ภวิสสันตีวิภัตติมีฝ่ายละ ๖, กาลาติปัตติวิภัตติมีฝ่ายละ ๖ เมื่อรวมวิภัตติทั้งสองฝ่ายแล้ว ได้จำนวนวิภัตติทั้งหมด ๙๖ ตัว.

บุรุษ ๓

ปรสฺสปทานมตฺตโนปทานญฺจ เทฺว เทฺว ปทานิ ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา นาม. เต วตฺตมานาทีสุ จตฺตาโร จตฺตาโร, อฏฺฐนฺนํ วิภตฺตีนํ วเสน ทฺวตฺตึส, ปิณฺฑิตานิ ปริมาณาเนว.

วิภัตติแต่ละคู่ของฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท มีชื่อเรียงตามลำดับว่า ปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และ อุตตมบุรุษ. วิภัตติที่ได้ชื่อว่าบุรุษเหล่านั้นซึ่งมีอยู่ในแต่ละหมวดมีหมวด วัตตมานาวิภัตติเป็นต้นโดยแบ่งเป็นบุรุษละ ๔ ตัว, รวมทั้ง ๘ หมวด มีจำนวนวิภัตติในแต่ละ บุรุษอย่างละ ๓๒ ตัว เมื่อรวมทั้งหมดแล้วมีจำนวน ๙๖ ตัวเช่นกัน.

พจน์ ๒

ทฺวีสุ ทฺวีสุ ปเทสุ ปฐมํ ปฐมํ เอกวจนํ, ทุติยํ ทุติยํ พหุวจนํ. ตตฺร วตฺตมานวิภตฺตีนํ ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม อิจฺเจตานิ ปรสฺสปทานิ. เต อนฺเต, เส เวฺห, เอ มฺเห อิจฺเจตานิ อตฺตโนปทานิ. ปรสฺสปทตฺตโนปเทสุปิ ติ อนฺติ อิติ ปฐมปุริสา, สิ ถ อิติ มชฺฌิมปุริสา, มิ ม อิติ อุตฺตมปุริสา, เต อนฺเต อิติ ปฐมปุริสา, เส เวฺห อิติ มชฺฌิมปุริสา , เอ มฺเห อิติ อุตฺตมปุริสา. ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริเสสุปิ ติ-อิติ เอกวจนํ อนฺติ-อิติ พหุวจนนฺติ เอวํ เอกวจนพหุวจนานิ กมโต เณยฺยานิ. เอวํ เสสาสุ วิภตฺตีสุ ปรสฺสปทตฺตโนปทปฐม- มชฺฌิมุตฺตมปุริเสกวจนพหุวจนานิ เณยฺยานิ.

บรรดาวิภัตติแต่ละคู่ วิภัตติตัวแรก (เช่น ติ เต) เป็นฝ่ายเอกพจน์, วิภัตติตัวที่สอง (เช่น อนฺติ อนฺเต) เป็นฝ่ายพหูพจน์

บรรดาวิภัตติ ๘ หมวดเหล่านั้น:-

วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบทได้แก่ ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, ฝ่ายอัตตโนบทได้แก่ เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห. ในบรรดาปรัสสบทและอัตตโนบทเหล่านั้น วิภัตติฝ่ายปรัสส- บทปฐมบุรุษได้แก่ ติ อนฺติ, มัชฌิมบุรุษได้แก่ สิ ถ, อุตตมบุรุษ ได้แก่ มิ ม, วิภัตติฝ่าย อัตตโนบท ปฐมบุรุษได้แก่ เต อนฺเต, มัชฌิมบุรุษได้แก่ เส วฺเห, อุตตมบุรุษได้แก่ เอ มฺเห. (แม้วิภัตติหมวดอื่นๆ มี ปัญจมีวิภัตติเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้)

บรรดาปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษและอุตตมบุรุษ เอกพจน์ได้แก่ ติ, พหูพจน์ได้แก่ อนฺติ, พึงทราบวิภัตติฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ตามลำดับอย่างนี้.

สำหรับในหมวดวิภัตติที่เหลือ นักศึกษา พึงจำแนกปรัสสบท อัตตโนบทปฐมบุรุษ มัชฌิบุรุษ อุตตมบุรุษ เอกพจน์และพหูพจน์ อย่างนี้แล.

ความหมายของวิภัตติ

ตตฺถ วิภตฺตีติ เกนฏฺเฐน วิภตฺติ ? กาลาทิวเสน ธาตฺวตฺถํ วิภชตีติ วิภตฺติ, สฺยาทีหิ นามิกวิภตฺตีหิ สห สพฺพสงฺคาหกวเสน ปน สกตฺถปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ วิภชตีติ วิภตฺติ, กมฺมาทโย วา การเก เอกวจนพหุวจนวเสน วิภชตีติ วิภตฺติ, วิภชิตพฺพา ญาเณนาติปิ วิภตฺติ, วิภชนฺติ อตฺเถ เอตายาติปิ วิภตฺติ.

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า “วิภตฺติ” มีอธิบายว่า

ถาม: วิภัตติคืออะไร ?

ตอบ: วิภัตติคือคำที่ทำหน้าที่จำแนกอรรถของธาตุโดยกาลเป็นต้น (ได้แก่ วิภัตติอาขยาต) แต่ถ้าจะให้ครอบคลุมถึงวิภัตตินามด้วย จะต้องวิเคราะห์ว่า วิภัตติ คือคำที่ทำหน้าที่จำแนกอรรถอันมีประเภทเป็นสกัตถะและปรัตถะเป็นต้น๑.

อีกนัยหนึ่ง วิภัตติ คือคำที่ทำหน้าที่จำแนกการกมีกรรมการกเป็นต้น โดยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ เอกพจน์และพหูพจน์. อีกนัยหนึ่ง วิภัตติ คือคำที่ถูกบุคคลจำแนกด้วยปัญญา (เช่น ติ ลงในอรรถเอกวจนะ, อนฺติ ลงในอรรถพหุวจนะเป็นต้น). อีกอย่างหนึ่ง วิภัตติ คือ คำที่เป็นเครื่องจำแนกอรรถทั้งหลายของเหล่าบัณฑิต๒.

อวิภัตติกนิทเทส

อถวา สติปิ ชินสาสเน อวิภตฺติกนิทฺเทเส สพฺเพน สพฺพํ วิภตฺตีหิ วินา อตฺถสฺสา นิทฺทิสิตพฺพโต วิเสเสน วิวิเธน วา อาการาเรน ภชนฺติ เสวนฺติ นํ ปณฺฑิตาติปิ วิภตฺติ. ตตฺถ อวิภตฺติกนิทฺเทสลกฺขณํ วทาม สห ปโยคนิทสฺสนาทีหิ.

อีกนัยหนึ่ง แม้ว่าในพระพุทธพจน์ จะมีบทที่ไม่ลงวิภัตติปรากฏอยู่ก็ตาม แต่ทว่า ขึ้นชื่อว่าบทหากขาดวิภัตติเสีย ก็ไม่สามารถแสดงความหมายให้กระจ่างชัดได้ ดังนั้น ศัพท์ที่บัณฑิตใช้แสดงอาการพิเศษหรืออาการทั่วๆ ไปของศัพท์นั้น ท่าน เรียกว่า วิภัตติ. ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงกฎเกณฑ์การใช้อวิภัตติกนิทเทส (การแสดงศัพท์ที่ยังไม่ได้ ประกอบวิภัตติ) พร้อมกับแสดงตัวอย่างประกอบเป็นต้นดังต่อไปนี้

อวิภตฺติกนิทฺเทโส นามิเกสุปลพฺภติ
นาขฺยาเตสูติ วิญฺเญยฺย- มิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

พึงทราบว่า อวิภัตติกนิทเทส นี้ มีใช้เฉพาะในบทนาม เท่านั้น ส่วนในบทอาขยาตไม่มีใช้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีตัวอย่างว่า

นิโคฺรโธว มหารุกฺโข เถร๑ วาทานมุตฺตโม
อนูนํ อนธิกญฺจ เกวลํ ชินสาสนํ1.

เถรวาท ประเสริฐกว่านิกาย ๑๗ นิกายมีมหาสังฆิก-นิกายเป็นต้นเหมือนต้นไทรใหญ่ ฉะนั้น ด้วยว่า เถรวาท เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าแท้ๆ ไม่มีการตัดทอน หรือเพิ่มเติมแต่อย่างใด.

ตตฺร เถร-อิติ อวิภตฺติโก นิทฺเทโส, เถรานํ อยนฺติ เถโร. โก โส ? วาโท. เถรวาโท อญฺเญสํ วาทานํ อุตฺตโมติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ2.

ในคาถานี้ บทว่า เถร เป็นอวิภัตติกนิทเทส (ถ้าใส่วิภัตติก็จะเป็น เถโร) มีรูป วิเคราะห์เป็นบทตัทธิตว่า เถรานํ อยนฺติ เถโร (สิ่งนี้ของพระเถระทั้งหลาย[มีพระมหา- กัสสปะเป็นต้น] เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เถร)

ถาม: คำว่า “ของพระเถระ” นี้หมายถึงอะไร ?

ตอบ: หมายถึงวาทะของพระเถระ พึงทราบความหมายดังนี้ว่า เถรวาท ประเสริฐ กว่านิกายอื่นๆ ๑๗ นิกายมีมหาสังฆิกนิกายเป็นต้น.

กาโย เต สพฺพ โส วณฺโณ อิจฺจาทิมฺหิปิ นามิเก

อวิภตฺติกนิทฺเทโส คเหตพฺโพ นยญฺญุนา.

ท่านผู้รู้นัย นิยมใช้อวิภัตติกนิทเทสเฉพาะกับบทนาม เช่น คำว่า สพฺพ ในตัวอย่างว่า กาโย เต สพฺพ โส วณฺโณ3 (ทั่วสรรพพางค์กายของท่านมีสีดั่งทอง).

อวิภตฺติกนิทฺเทโส นนฺวาขฺยาเตปิ ทิสฺสติ

โภ ขาท ปิวอิจฺจตฺร วเท โย โกจิ โจทโก.

หากมีบุคคลทักท้วงว่า อวิภัตติกนิทเทส มีปรากฏใช้ กับบทอาขยาตด้วย มิใช่หรือ เช่น ในคำว่า โภ ขาท ปิว (ท่านผู้เจริญ ท่าน จงกิน จงดื่ม).

ยทิ เอวํ มเตนสฺส ภเวยฺย อวิภตฺติกํ

“ภิกฺขุ,โภ ปุริสิ”จฺจาทิ ปทมฺปิ, น หิทํ ตถา.

ตอบว่า จัดเป็นอวิภัตติกนิทเทสไม่ได้ เพราะหากจะจัด เช่นนั้น บทอื่นๆ เช่นบทนาม, บทอาลปนะ ที่ไม่ปรากฏ รูปวิภัตติ เช่น ภิกฺขุ, โภ ปุริส ก็จะต้อง จัดเป็นอวิภัตติก-นิทเทสด้วยเหมือนกัน แต่ท่าน ก็ไม่ได้จัดบทเหล่านั้น เป็นอวิภัตติกนิทเทสแต่อย่างใด.

ภิกฺขุ โภ ปุริสิจฺจาทิ สิ คโลเปน วุจฺจติ

ตถา ขาทาติอาทีนิ หิโลเปน ปวุจฺจเร.

ตัวอย่างว่า ภิกฺขุ มาจาก ภิกฺขุ+สิ ลบ สิ, ปุริส มาจาก ปุริส+สิ ลบ สิ หรือ ค, โดยทำนองเดียวกัน คำว่า ขาท มาจาก ขาทาหิ ลบ หิ.

อวิภัตติกนิทเทสไม่มีในบทอาขยาต

เอวํ อวิภตฺติกนิทฺเทโส อาขฺยาเตสุ น ลพฺภติ, นาเมสฺเยว ลพฺภติ. ตตฺราปิ “อฏฺฐ จ ปุคฺคล ธมฺมทสา เต”ติ เอตฺถ ฉนฺทวเสน5 ปุคฺคล อิติ รสฺสกรณํ ทฏฺฐพฺพํ, น “กกุสนฺธ โกณาคมโน จ กสฺสโป”ติ เอตฺถ กกุสนฺธ อิติ อวิภตฺติกนิทฺเทโส วิย อวิภตฺติกนิทฺเทโส ทฏฺฐพฺโพ.

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา พึงทราบว่า อวิภัตติกนิทเทส ใช้กับบทนามเท่านั้น ไม่มี ใช้กับบทอาขยาต, แม้ในการใช้อวิภัตติกนิทเทสกับบทนามนั้น ในตัวอย่างว่า อฏฺฐ จ ปุคฺคล ธมฺมทสา เต4 “บุคคลผู้เห็นธรรม ๘ จำพวกเหล่านั้น” พึงทราบว่า คำว่า ปุคฺคล เดิมมาจาก ปุคฺคลา แล้วทำการรัสสะ เพื่อให้ลงกับคณะฉันท์ เป็นรูปว่า ปุคฺคล มิได้เป็น บทอวิภัตติกนิทเทส จะเอาไปเปรียบกับตัวอย่างที่เป็นอวิภัตติกนิทเทส เช่น กกุสนฺธ โกณาคมโน จ กสฺสโป6 ไม่ได้ (กกุสนฺธ=กกุสนฺโธ)

“ภิกฺขุ นิสินฺเน มาตุคาโม อุปนิสินฺโน วา โหติ อุปนิปนฺโน วา”ติ เอตฺถ ปน ภิกฺขูติ อิทํ ภิกฺขุมฺหีติ วตฺตพฺพตฺถตฺตา ภุมฺเม ปจฺจตฺตนฺติปิ อทิฏฺฐวิภตฺติกนิทฺเทโสติปิ วตฺตุ ยุชฺชติ. ตตฺถ ปน ฉนฺทวเสน กตรสฺสตฺตา ตานิ ปทานิ อวิภตฺติกนิทฺเทสปกฺขมฺปิ ภชนฺตีติ วตฺตุ น ยุชฺชติ.

นอกจากนี้ ในตัวอย่างนี้ว่า ภิกฺขุ นิสินฺเน มาตุคาโม อุปนิสินฺโน วา โหติ อุปนิปนฺโน วา7 “เมื่อภิกษุนั่งอยู่ มาตุคาม เข้านั่งใกล้หรือนอนใกล้”. ก็คำว่า ภิกฺขุ ในประโยคนี้ แทนที่จะกล่าวว่า ภิกฺขุมฺหิ กลับใช้คำว่า ภิกฺขุ แทน ซึ่งข้อนี้อาจจะสรุปได้ ๒ ลักษณะ ดังนี้ คือ

๑. เป็นบทปฐมาวิภัตติที่ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติ

๒. เป็นอทิฏฐวิภัตติกนิทเทส คือเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ แต่ไม่ปรากฏรูปวิภัตติ

อนึ่ง ในเรื่องของอวิภัตติกนิทเทสนี้ หากบทเหล่าใดมีการทำรัสสะ เพื่อให้ลงกับ คณะฉันท์ ไม่ควรเรียกบทเหล่านั้นว่าเป็นอวิภัตติกนิทเทส.

ความหมายของปรัสสบท

ตตฺถ ปรสฺสปทานีติ ปรสฺส อตฺถภูตานิ ปทานิ ปรสฺสปทานิ. เอตฺถุตฺตมปุริเสสุ อตฺตโน อตฺเถสุปิ อตฺตโนปทโวหาโร น กริยติ.

กิญฺจาปิ อตฺตโน อตฺถา ปุริสา อุตฺตมวฺหยา
ตถาปิ อิตเรสาน- มุสฺสนฺนตฺตาว ตพฺพสา
ตพฺโพหาโร อิเมสานํ โปราเณหิ นิโรปิโต.

ในคำว่า สพฺพาสเมตาสํ เป็นต้นนั้น คำว่า ปรสฺสปทานิ มีความหมายว่าบทที่ ระบุถึงอรรถเพื่อผู้อื่น ชื่อว่า ปรัสสบท, ในการตั้งชื่อปรัสสบทนี้ อุตตมบุรุษที่เป็นฝ่าย ปรัสสบท แม้จะใช้ในอรรถของตนก็ตาม แต่ก็ไม่ได้รับการตั้งชื่อว่า อัตตโนบท

วิภัตติอุตตมบุรุษฝ่ายปรัสสบท ถึงแม้จะเป็นวิภัตติ
ที่ระบุถึงอรรถของตนก็ตาม แต่เพราะวิภัตติที่ระบุถึง
อรรถเพื่อผู้อื่นมีมากกว่า ดังนั้น พระโบราณาจารย์
ทั้งหลาย จึงตั้งชื่อกลุ่มวิภัตติ ๖ บทที่อยู่ ข้างหน้าว่า
ปรัสสบทด้วยอำนาจของตัพพาหุลลนัย.

ความหมายของอัตตโนบท

อตฺตโนปทานีติ อตฺตโน อตฺถภูตานิ ปทานิ อตฺตโนปทานิ เอตฺถ ปน ปฐมมชฺฌิม- ปุริเสสุ ปรสฺสตฺเถสุปิ ปรสฺสปทโวหาโร น กริยติ.

ปฐมมชฺฌิมา เจเต ปรสฺสตฺถา ตถาปิ จ
อิตเรสํ นิรูฬฺหตฺตา ตพฺโพหารสฺส สจฺจโต.
อิมสฺส ปนิเมสานํ ปุพฺพโวหารตาย จ
ตถา สงฺกรโทสสฺส หรณตฺถาย โส อยํ
อตฺตโนปทโวหาโร เอสมาโรปิโต ธุวํ.
ปรสฺสปทสญฺญาทิ- สญฺญาโย พหุกา อิธ
โปราเณหิ กตตฺตา ตา สญฺญา โปราณิกา มตา.

ตสฺมา อิธ ปฐมปุริสาทีนํ ติณฺณํ ปุริสานํ วจนตฺถํ น ปริเยสาม. รูฬฺหิยา หิ โปราเณหิ ตฺยาทีนํ ปุริสสญฺญา วิหิตา.

คำว่า อตฺตโนปทานิ มีความหมายว่าบทที่ระบุถึงอรรถเพื่อตน ชื่อว่า อัตตโนบท, ก็ในการตั้งชื่ออัตตโนบทนี้ แม้ว่าจะมีวิภัตติที่เป็นปฐมบุรุษและมัชฌิมบุรุษที่ใช้ใน ความหมายเพื่อผู้อื่นอยู่มากกว่า แต่ก็ไม่ได้รับการตั้งชื่อว่าปรัสสบท

อนึ่งในวิภัตติฝ่ายอัตตโนบทนี้ แม้จะมีวิภัตติที่เป็น ปฐมบุรุษ และมัชฌิมบุรุษที่ใช้ในความหมายเพื่อผู้อื่น อยู่มากกว่า แต่ท่านก็ยังตั้งชื่อกลุ่มวิภัตติ ๖ ตัวหลัง เหล่านั้นว่าเป็นอัตตโนบท โดยอาศัยการตั้งชื่อตาม ความเป็นจริงของวิภัตติ ๒ ตัวกล่าวคืออุตตมบุรุษ

และเพราะกลุ่มวิภัตติ ๖ ตัวข้างหน้าได้รับการตั้งชื่อว่า ปรัสสบทแล้ว (ไม่ควรตั้งซ้ำ) ดังนั้น เพื่อมิให้เกิดความ สับสน จึงตั้งชื่อกลุ่มวิภัตติ ๖ ตัวหลังว่าอัตตโนบท.

อนึ่ง ชื่อต่างๆ ของวิภัตติอาขยาตมีปรัสสบทเป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นชื่อเดิมที่โบราณาจารย์ตั้งไว้.

ดังนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะไม่ขอวิเคราะห์ความหมายของบุรุษ ทั้งสามมี ปฐมบุรุษเป็นต้นอีก เพราะการเรียก ติ วิภัตติเป็นต้นว่าบุรุษ เป็นชื่อที่โบราณาจารย์ ทั้งหลายได้สมมติขึ้น (คือเป็นรูฬหินามนั่นเอง)

เอกพจน์ - พหูพจน์

เอกวจนพหุวจเนสุ ปน เอกสฺสตฺถสฺส วจนํ เอกวจนํ. พหูนมตฺถานํ วจนํ พหุวจนํ. อถวา พหุตฺเตปิ สติสมุทายวเสน ชาติวเสน วา จิตฺเตน สมฺปิณฺเฑตฺวา เอกีกตสฺสตฺถสฺส เอกสฺส วิย วจนมฺปิ เอกวจนํ. พหุตฺเต นิสฺสิตสฺส นิสฺสยโวหาเรน วุตฺตสฺส นิสฺสยวเสน เอกสฺส วิย วจนมฺปิ เอกวจนํ. เอกตฺตลกฺขเณน พวฺหตฺถานํ เอกวจนํ วิย วจนมฺปิ เอกวจนํ.

ก็บรรดาเอกพจน์และพหูพจน์นั้น การระบุถึงวัตถุสิ่งของสิ่งเดียว ชื่อว่า เอกพจน์ ส่วนการระบุถึงวัตถุสิ่งของหลายอย่าง ชื่อว่า พหูพจน์

อีกนัยหนึ่ง แม้จะมีการระบุถึงสิ่งของหลายอย่าง แต่ถ้าเป็นการกล่าวที่ระบุถึงหมู่ ในกรณีเช่นนี้ คำนั้นจัดเป็นเอกพจน์ [เรียกว่า สมุทายเปกฺขวจนะ เอกพจน์ที่เพ่งถึงหมู่, ชาตฺยาเปกขวจน เอกพจน์ที่เพ่งถึงชาติ]๑

อีกนัยหนึ่งคำที่แสดงวัตถุสิ่งของซึ่งแท้จริงแล้วมีอยู่มาก ให้เหมือนกับเป็นวัตถุ สิ่งของเดียวโดยระบุถึงสิ่งที่อาศัย ในกรณีเช่นนี้ คำนั้นจัดเป็นเอกพจน์ [เรียกว่า ตนฺนิสฺสิตาเปกขวจน เอกพจน์ที่เพ่งถึงที่อาศัยของอรรถนั้น]๒

อีกนัยหนึ่งคำที่ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมาก แต่มีลักษณะเหมือนกัน ในกรณีเช่นนี้ คำนั้น จัดเป็นเอกพจน์ได้[เรียกว่า เอกตฺตลกฺขเณกวจน เอกพจน์ที่ระบุถึงสิ่งที่มีลักษณะ เหมือนกัน, คล้ายกัน]๓

อพหุตฺเตปิ สติ อตฺตครุการาปริจฺเฉทมาติกานุสนฺธินย ปุจฺฉาสภาคปุถุจิตฺต- สมาโยค ปุถุอารมฺมณวเสน เอกตฺถสฺส พหูนํ วิย วจนํ พหุวจนํ, ตถา เย เย พหโว ตนฺนิวาสตํปุตฺตสงฺขาตสฺเสกสฺสตฺถสฺส รูฬฺหีวเสน พหูนํ วิย วจนมฺปิ พหุวจนํ, เอกสฺสตฺถสฺส อญฺเญนตฺเถน เอกาภิธานวเสน พหูนํ วิย วจนมฺปิ พหุวจนํ, เอกสสตฺถสฺส นิสฺสิตวเสน พหูนํ วิย วจนมฺปิ พหุวจนํ, เอกสฺสตฺถสฺส อารมฺมณเภทกิจฺจเภทวเสน พหูนํ วิย วจนมฺปิ พหุวจนํ.

แม้สิ่งนั้นจะมีอยู่เพียงสิ่งเดียว แต่ก็สามารถใช้เป็นพหูพจน์เหมือนหนึ่งว่ากำลัง แสดงถึงสิ่งที่มีอยู่จำนวนมากได้ในฐานะดังต่อไปนี้

๑. ในฐานะที่พูดยกย่องตนเอง

๒. ในฐานะแสดงความเคารพต่อผู้อื่น

๓. ในฐานะที่ยังไม่จำกัดความหมายโดยเจาะจง

๔. ในฐานะที่แสดงการเชื่อมมาติกา (แสดงวิธีเชื่อมหัวข้อ)

๕. ในฐานะที่แสดงคำตอบของคำถามที่เป็นพหูพจน์ (แสดงวิธีเชื่อมปุจฉา)

๖. ในฐานะที่แสดงคำถามที่มีลักษณะเดียวกันกับคำถามแรก

๗. ในฐานะที่เกี่ยวข้องกับจิตหลายดวงและอารมณ์หลายประเภท

๘. ในฐานะที่แสดงสถานที่อยู่ของคนจำนวนมาก (แสดงที่อาศัยของอรรถนั้น)

๙. ในฐานะที่เป็นคนของมหาชน (คนที่ได้รับการยกย่องจากคนจำนวนมาก)

๑๐. ในฐานะที่กล่าวรวมสิ่งอื่นเข้าด้วยกัน (แสดงชื่อร่วมกัน)

๑๑. ในฐานะที่มุ่งถึงสิ่งหลายอย่างที่อาศัยอยู่ในที่นั้น (แสดงผู้อาศัยของอรรถนั้น)

๑๒. ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของอารมณ์

๑๓. ในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของกิจ (แสดงหน้าที่)

เอวมิเมหิ อากาเรหิ เอกมฺหิ วตฺตพฺเพ, เอกมฺหิ วิย จ วตฺตพฺเพ เอกวจนํ, พหุมฺหิ วตฺตพฺเพ, พหุมฺหิ วิย จ วตฺตพฺเพ พหุวจนํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ. ปุถุวจนํ, อเนกวจนนฺติ จ อิมสฺเสว นามํ.

ตามที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า คำที่เป็นเอกพจน์ ใช้ใน ๒ ฐานะ คือ ใช้ระบุถึง สิ่งเดียวจริงๆ และใช้ระบุถึงสิ่งที่มีหลายอย่างแต่คล้ายกับว่ามีอยู่สิ่งเดียว, โดยทำนอง เดียวกัน พหูพจน์ ก็ใช้ใน ๒ ฐานะเช่นกัน คือ ใช้ระบุถึงสิ่งที่มีอยู่จำนวนมากจริงๆ และใช้ ระบุถึงสิ่งๆ เดียวแต่คล้ายกับมีอยู่จำนวนมาก. อนึ่ง คำว่า พหูพจน์ นี้ ยังมีชื่อเรียกอีก ๒ ชื่อ คือ ปุถุวจนะ และ อเนกวจนะ.

วจเนสุ อยํ อตฺโถ นามาขฺยาตวิภตฺตินํ
วเสน อธิคนฺตพฺโพ สาสนตฺถคเวสินา.

กุลบุตรผู้แสวงหาแก่นแท้ในพระศาสนา ควรทำความ เข้าใจวจนะวิภัตตินามและวิภัตติอาขยาตให้ดีเถิด.

ตสฺมา ตทตฺถวิญฺญาปนตฺถํ อิธ นามิกปโยเคหิ สเหวาขฺยาตปโยเค ปวกฺขาม- ราชา อาคจฺฉติ, สหาโย เม อาคจฺฉติ, เอกํ จิตฺตมิจฺเจวมาทโย เอกสตฺถสฺส เอกวจนปโยคา. ราชาโน อาคจฺฉนฺติ, สหายา เม อาคจฺฉนฺติ...พหฺวตฺถานํ พหุวจนปโยคา...

เพราะเหตุนั้น เพื่อจะให้เข้าใจถึงเรื่องการใช้วจนะดังกล่าวนั้น ข้าพเจ้า จะแสดง ตัวอย่างการใช้พจน์ของบทกิริยาอาขยาต พร้อมกับนำตัวอย่างการใช้พจน์ของบทนาม มาแสดงร่วมด้วย ดังต่อไปนี้

เอกสฺสตฺถสฺส เอกวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายเอกพจน์ เพื่อแสดงถึงวัตถุสิ่ง ของสิ่งเดียว (หมายถึงเอกพจน์ที่แสดงอรรถเดียว)

ตัวอย่างเช่น

ราชา อาคจฺฉติ พระราชา เสด็จมา

สหาโย เม อาคจฺฉติ เพื่อนของเรา ย่อมมา

เอกํ จิตฺตํ จิตดวงหนึ่ง

พวฺหตฺถานํ พหุวจนปโยคา การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ เพื่อแสดงถึงวัตถุสิ่งของ หลายอย่าง (หมายถึงพหูพจน์ที่แสดงอรรถมาก)

ตัวอย่างเช่น

ราชาโน อาคจฺฉนฺติ พระราชาทั้งหลาย เสด็จมา

สหายา เม อาคจฺฉนฺติ พวกเพื่อนๆ ของเรา กำลังมา

น เม เทสฺสา อุโภ ปุตฺตา8 ข้าพเจ้า ไม่ได้รังเกียจบุตรทั้งสองเลย

เทฺว ตีณิ สองหรือสาม

สมุทายวเสน พวฺหตฺถานํ เอกวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายเอกพจน์กับสิ่งที่มีอยู่ จำนวนมากในฐานะที่ต้องการระบุถึงหมู่

ตัวอย่างเช่น

สา เสนา มหตี อาสิ9 กองทัพนั้น เป็นกองทัพใหญ่

พหุชฺชโน ปสนฺโนสิ10 ชนจำนวนมากเป็นผู้เลื่อมใส

สพฺโพ ตํ ชโน โอชินายตุ11 ขอปวงชน จงประณามซึ่งท่าน

อิตฺถิคุมฺพสฺส ปวรา12 เป็นผู้ประเสริฐกว่าหมู่แห่งสตรี

พุทฺธสฺสาหํ วตฺถยุคํ อทาสึ ข้าพเจ้าได้ถวายผ้าสองผืนแก่พระพุทธเจ้า

ทฺวยํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ13 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมสอง ประการแก่เธอทั้งหลาย

เปมํ มหนฺตํ รตนตฺตยสฺส- นรชน พึงกระทำความรักและความเลื่อมใส

กเร ปสาทญฺจ นโร อวสฺสํ อันยิ่งใหญ่ต่อพระรัตนตรัยให้แน่นแฟ้น

ภิกฺขุสํโฆ หมู่ภิกษุ

พลกาโย กองทัพ

เทวนิกาโย หมู่เทวดา

อริยคโณ หมู่พระอริยะ

ทฺวิกํ ติกํ สองหมวด, หรือสามหมวด

กตฺถจิ ปน อีทิเสสุ ฐาเนสุ พหุวจนปโยคาปิ ทิสฺสนฺติ. ตถา หิ “ปูชิตา ญาติสํฆาหิ, เทวกายา สมาคตา, สพฺเพ เต เทวนิกายา, เทฺว เทวสํฆา, ตีณิ ทุกานิ, จตฺตาริ นวกานิ” อิจฺเจวมาทโย ปโยคาปิ ทิสฺสนฺติ.

ในฐานะเช่นนี้ บางแห่งปรากฏว่า มีการใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

ปูชิตา ญาติสํฆาหิ14 อันหมู่ญาติบูชาแล้ว

เทวกายา สมาคตา15 หมู่เทพเจ้า มาประชุมกันแล้ว

สพฺเพ เต เทวนิกายา หมู่เทพเจ้าทั้งปวงเหล่านั้น

เทฺว เทวสํฆา หมู่เทพเจ้า ๒ หมู่

ตีณิ ทุกานิ หมวดธรรมที่มี ๒ อย่าง ๓ หมวด

จตฺตาริ นวกานิ หมวดที่มี ๙ อย่าง ๔ หมวด

อิเม เอกวจนวเสน วตฺตพฺพสฺส สมุทายสฺส พหุสมุทายวเสน พหุวจนปโยคาติ คเหตพฺพา, สงฺคยฺหมานา จ พวฺหตฺถพหุวจเน สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, วิสุเยว วา ตสฺมา พหุสมุทาเยปกฺขพหุวจนนฺติ เอเตสํ นาม เวทิตพฺพํ.

จะอย่างไรก็ตาม ตัวอย่างเหล่านี้ หากเป็นการระบุถึงกลุ่มๆ เดียว ควรใช้เป็นรูป เอกพจน์, แต่ถ้าระบุถึงหลายๆ กลุ่ม ควรใช้เป็นรูปพหูพจน์. สรุปแล้ว ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นการใช้พหูพจน์ที่ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากตามปรกติ.

อีกนัยหนึ่ง ตัวอย่างเหล่านั้น เป็นคนละกลุ่มกับพหูพจน์ทั่วๆ ไป ดังนั้น จึงได้ชื่อ ใหม่ว่า พหุสมุทายาเปกขวจนะ (พหูพจน์ที่ระบุถึงหมู่หลายๆ หมู่)

ชาติวเสน พวฺหตฺถานํ เอกวจนปโยคา...ตพฺภาวสามญฺเญน พวฺหตฺถานํ เอกวจน ปโยคาติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ- การใช้วิภัตติฝ่ายเอกพจน์กับสิ่งที่มีอยู่จำนวนมากในฐานะ ที่ต้องการระบุถึงชาติ

ตัวอย่างเช่น

ปาณํ น หเน16 ไม่ควรฆ่าสัตว์

สสฺโส สมฺปชฺชติ ข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์

ตัวอย่างเหล่านี้ จะเรียกว่า เป็นการใช้เอกพจน์โดยระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากซึ่ง มีลักษณะเหมือนกันก็ได้ (หมายความว่าไม่พูดถึงชาติ แต่พูดถึงลักษณะ).

นิสฺสยวเสน พวฺหตฺถานํ นิสฺสยโวหาเรน วุตฺตานเมกวจนปโยคา- การใช้วิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ แสดงวัตถุสิ่งของซึ่งแท้จริงแล้วมีอยู่มาก ให้เหมือนกับเป็นวัตถุสิ่งของเดียว โดยระบุถึงสิ่งที่อาศัย

ตัวอย่างเช่น

นาคํ รฏฺฐสฺส ปูชิตํ17 ชาวแคว้นสีพีบูชานาค

สาวตฺถี สทฺธา อโหสิ ปสนฺนา ชาวเมืองสาวัตถี มีศรัทธา เลื่อมใส

เอกตฺตลกฺขเณ พวฺหตฺถานํ เอกวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายเอกพจน์กับสิ่งที่มี จำนวนมาก แต่มีลักษณะเหมือนกัน

ตัวอย่างเช่น

ติลกฺขณํ ไตรลักษณ์

กุสลากุสลํ กุศลและอกุศล

วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ18 อายตนะ ๖ เกิดขึ้นเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ธมฺมวินโย ธรรมและวินัย

จิตฺตเสโน จ คนฺธพฺโพ19 เทพจิตตะ เทพเสนะ และเทพคันธัพพะ

นติยา อสติ อาคติคติ น โหติ หากไม่มีการน้อมจิตไปในกาม การท่องเที่ยว ไปๆ มา ๆ ในสังสารวัฏ ก็ย่อมไม่มี

อาคติคติยา อสติ จุตูปปาโต น โหติ20 หากไม่มีการท่องเที่ยวไปๆ มาๆ การจุติและปฏิสนธิ ก็ย่อมไม่มี

เอกสฺสตฺถสฺส อตฺตวเสน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้าย ศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในกรณีที่พูดยกย่องตนเอง

ตัวอย่างเช่น

เอวํ มยํ คณฺหาม เรา ย่อมถือเอาอย่างนี้

อมฺหากํ ปกติ เป็นปกติของเรา

ปธานนฺติ โข เมฆิย วทมานํ- กินฺติ วเทยฺยาม21 เมฆิยะ เราจะพึงกล่าวอะไรเล่า กะบุคคลผู้กล่าวอยู่ว่า เราจะทำความเพียร

เอกสฺสตฺถสฺส ครุการวเสน พหุวจนปโยคา23 การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้าย ศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียว ในฐานะแสดงความเคารพผู้อื่น

ตัวอย่างเช่น

เต มนุสฺสา ตํ ภิกฺขุ- เอตทโวจุ “ภุญฺชถ ภนฺเตติ มนุษย์เหล่านั้น ได้พูดกะภิกษุรูปนั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงฉัน

อหํ มนุสฺเสสุ มนุสฺสภูตา- อพฺภาคตานาสนกํ อทาสึ22 ข้าพเจ้าเป็นมนุษย์ในท่ามกลางมนุษย์ ได้ถวายที่นั่งแก่ภิกษุผู้มาเยือน๑

เอกสฺสตฺถสฺส อปริจฺเฉทวเสน พหุวจนปโยคา, อนิยมิตสงฺขาวเสน พหุวจนปโยคา วา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่ยัง ไม่จำกัดความหมายโดยเจาะจง

ตัวอย่างเช่น

อปฺปจฺจยา ธมฺมา สภาวธรรมทั้งหลายที่ไร้ปัจจัยปรุงแต่ง๒

อสงฺขตา ธมฺมา24 สภาวธรรมที่ปราศจากเครื่องปรุงแต่ง๓

เกจิ ปน “เทสนาโสตปาตวเสน พหุวจนปโยคา”ติปิ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. น หิ ตถาคโต สติสมฺปช ญฺญรหิโต ธมฺมํ เทเสติ, ยุตฺติ จ น ทิสฺสติ “มาติกายํ ปุจฺฉายํ วิสฺสชฺชเน จาติ ตีสุปิ ฐาเนสุ อปฺปจฺจยาทิธมฺเม เทเสนฺโต สตฺถา ปุนปฺปุนํ พหุวจนวเสน เทสนาโสเต ปติตฺวา ธมฺมํ เทเสตี”ติ.

อนึ่ง ในตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า “ประกอบวิภัตติพหูพจน์ ในฐานะที่คล้อยตามกระแสแห่งเทศนา” ก็คำของเกจิวาทะนี้ ไม่ควรยึดถือตาม เพราะไม่มี พระตถาคตองค์ใดที่ทรงแสดงธรรมโดยปราศจากสติสัมปชัญญะ และก็ไม่มีความสมเหตุ สมผลที่จะกล่าวว่า “เมื่อพระศาสดา จะทรงแสดงธรรมมี อปฺปจฺจยา ธมฺมา เป็นต้น ในฐานะ ๓ ประการ คือ ที่มาติกา, ที่ปุจฉา และที่วิสัชชนา จะต้องแสดงธรรมคล้อยตาม กระแสแห่งเทศนา โดยใช้เป็นพหูพจน์เสมอ.

เอกสฺสตฺถสฺส มาติกานุสนฺธินเยน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลง ท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่เป็นข้อความสืบเนื่องมาจากบทมาติกา (พหูพจน์ที่แสดงการเชื่อมหัวข้อ)

ตัวอย่างเช่น

กตเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา25 อัปปัจจยธรรม มีอะไรบ้าง๑

เอกสฺสตฺถสฺส ปุจฺฉานุสนฺธินเยน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่แสดงคำตอบของคำถามที่เป็นพหูพจน์ (พหูพจน์ที่แสดงการเชื่อมปุจฉา)

ตัวอย่างเช่น

อิเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา25 ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อัปปัจจัยธรรม

เอกสฺสตฺถสฺส ปุจฺฉาสภาเคน พหุวจนปโยคา27- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้าย ศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่แสดงคำถามที่มีลักษณะเดียวกันกับ คำถามแรก (คำถามเริ่มต้น)

ตัวอย่างเช่น

กตเม ธมฺมา โน ปรามาสา,- ธรรมเหล่าไหน ไม่ชื่อว่าปรามาสยกเว้น

เต ธมฺมา ฐเปตฺวา อวเสสา- ธรรมคือทิฏฐินั้น ธรรมที่เหลือไม่ว่ากุศล,

กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา26 อกุศลหรืออัพยากฤต ล้วนเป็นธรรมที่ไม่ชื่อว่าปรามาส๑

อยเมกสฺสตฺถสฺส ปุถุจิตฺตสมาโยคปุถุอารมฺมณวเสน พหุวจนปโยโค29- การใช้ วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่เกี่ยวข้องกับ จิตหลายดวง และอารมณ์หลายประเภท

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ ภิกฺขเว อญฺเญว ธมฺมา๒ คมฺภีรา ทุทฺทสา ทุรนุโพธา สนฺตา ปณีตา อตกฺกา-วจรา นิปุณา ปณฺฑิตเวทนียา, เย ตถาคโต สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ28

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าอื่นที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เข้าใจยาก สงบ ประณีต จินตนาการไม่ได้ ละเอียด ที่ผู้เป็นบัณฑิตเท่านั้น จะสามารถรู้ได้ มีอยู่, ตถาคต รู้แจ้ง แทงตลอดซึ่งธรรมดังกล่าวแล้วจึงประกาศ.

สทฺทา เย เย พหโว, ตนฺนิวาสตํปุตฺตสงฺขาตสฺเสกติถสฺส รูฬฺหีวเสน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่แสดง สถานที่อยู่ของคนจำนวนมาก

ตัวอย่างเช่น

เอกํ สมยํ ภควา สกฺเกสุ๑ วิหรติ- สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เสด็จประทับ

กปิลวตฺถุสฺมึ มหาวเน30 ที่ป่ามหาวัน เมืองกบิลพัสด์แคว้นสักกะ

(ตํปุตฺตพหุวจนํ) การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่เป็นคนของมหาชน (คนที่ได้รับการยกย่องจากคนจำนวนมาก)

ตัวอย่างเช่น

สนฺติ ปุตฺตา๒ วิเทหานํ ทีฆาวุ รฏฺฐวฑฺฒโน.

เต รชฺชํ การยิสฺสนฺติ, มิถิลายํ ปชาปติ31

ดูก่อนพระเทวี พระราชบุตรพระนามว่าทีฆาวุ ผู้ทำ แว่นแคว้นของชาววิเทหะให้มีความเจริญ จักครอบ ครองราชสมบัติในแคว้นมิถิลา.

เอกสฺสตฺถสฺส อญฺเญนตฺเถน เอกาภิธานวเสน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่าย พหูพจน์ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่กล่าวรวมสิ่งอื่นเข้าด้วยกัน (การใช้พหูพจน์ที่แสดงชื่อร่วมกัน)

ตัวอย่างเช่น

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเน อามนฺเตสิ "คจฺฉถ ตุเมฺห สาริปุตฺตา๓ กีฏาคิรึ คนฺตฺวา อสฺสชิปุนพฺพสุกานํ ภิกฺขูนํ กีฏาคิริสฺมา ปพฺพาชนียกมฺมํ กโรถ, ตุมฺหากํ เอเต สทฺธิวิหาริโนติ32

พระบรมศาสดา ตรัสเรียกพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะมา ตรัสว่า ดูก่อน สารีบุตรทั้งหลาย พวกเธอ จงไปสู่กีฏาคีรี จงขับพวกภิกษุอัสสชิและปุนัพพสุกะออก จากกีฏาคีรี, ภิกษุทั้งสองรูปนั้น เป็นสัทธิวิหาริกของพวกเธอ

กจฺจิ โว กุลปุตฺตา แน่ะกุลบุตรทั้งหลาย พวกเธอจะทำอย่างไร

เอถ พฺยคฺฆา นิวตฺตวฺโห33 แน่ะราชสีห์และเสือโคร่ง จงมาเถิด เชิญท่านทั้งสอง จงกลับเข้าไป (ยังป่าใหญ่...)

เอกสฺสตฺถสฺส นิสฺสิตวเสน พหุวจนปโยคา- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลงท้าย ศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่มุ่งถึงสิ่งหลายอย่างที่อาศัยอยู่ในที่นั้น (วิธีใช้ พหูพจน์เพื่อแสดงถึงผู้อาศัยของอรรถนั้น)

ตัวอย่างเช่น

มญฺจา๑ อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ เตียงทั้งหลาย ส่งเสียงโห่ร้อง

อยมารมฺมณเภเทน เอกสฺสตฺถสฺส พหุวจนปโยโค- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ลงท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของอารมณ์

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา34 สติปัฏฐาน ๔๒

อยํ ปน กิจฺจเภเทน เอกสฺสตฺถสฺส พหุวจนปโยโค- การใช้วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ลง ท้ายศัพท์ที่มีความหมายเป็นสิ่งๆ เดียวในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของกิจ (วิธี ใช้พหูพจน์ตามหน้าที่ของสิ่งนั้นๆ)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา35 สัมมัปปธาน ๔๓

เอกพจน์ ๕ ประเภท

ตตฺถ เอกตฺเถกวจนํ, สมุทายาเปกฺเขกวจนํ, ชาตฺยาเปกฺเขกวจนํ, ตนฺนิสฺสยา- เปกฺเขกวจนํ, เอกตฺตลกฺขเณกวจนนฺติ ปญฺจวิธํ เอกวจนํ ภวติ. เอตฺถ ปน ชาตฺยาเปกฺเขก- วจนํ อตฺถโต สามญฺญาเปกฺเขกวจนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

บรรดาเอกพจน์และพหูพจน์นั้น:-

เอกพจน์ มี ๕ ประเภท คือ

๑. เอกตฺเถกวจนํ เอกพจน์ที่ระบุถึงวัตถุสิ่งของสิ่งเดียว

๒. สมุทายาเปกฺเขกวจนํ เอกพจน์ที่ระบุถึงหมู่

๓. ชาตฺยาเปกฺเขกวจนํ เอกพจน์ที่ระบุถึงชาติ

๔. ตนฺนิสฺสยาเปกฺเขกวจนํ เอกพจน์ที่เพ่งถึงที่อาศัยของอรรถนั้น

๕. เอกตฺตลกฺขเณกวจนํ เอกพจน์ที่ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมาก แต่มีลักษณะเหมือนกัน

ก็ในเอกพจน์ทั้ง ๕ นี้ ชาตยาเปกวจนะ โดยความหมายก็คือสามัญญาเปกเขก- วจนะ (เอกพจน์ที่ระบุถึงลักษณะทั่วๆ ไป)

พหูพจน์ ๑๕ ประเภท

พวฺหตฺถพหุวจนํ, พหุสมุทายาเปกฺขพหุวจนํ, อตฺตพหุวจนํ, ครุการพหุวจนํ อปริจฺเฉทพหุวจนํ, มาติกานุสนฺธินยพหุวจนํ, ปุจฺฉานุสนฺธินยพหุวจนํ, ปุจฺฉาสภาค- พหุวจนํ, ปุถุจิตฺตสมาโยคปุถุอารมฺมณพหุวจนํ, ตนฺนิวาสพหุวจนํ, ตํปุตฺตพหุวจนํ, เอกาภิธานพหุวจนํ, ตนฺนิสฺสิตาเปกฺขพหุวจนํ, อารมฺมณเภทพหุวจนํ, กิจฺจเภท- พหุวจนนฺติ ปนฺนรสวิธํ พหุวจนํ ภวติ.

พหูพจน์ มี ๑๕ ประเภท คือ

๑. พหูพจน์ในฐานะที่แสดงอรรถมาก

๒. พหูพจน์ที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นหมู่มาก

๓. พหูพจน์ในฐานะที่พูดยกย่องตนเอง

๔. พหูพจน์ในฐานะแสดงความเคารพผู้อื่น

๕. พหูพจน์ในฐานะที่ยังไม่จำกัดความหมายโดยเจาะจง

๖. พหูพจน์ในฐานะที่เป็นข้อความสืบเนื่องมาจากบทมาติกา (หัวข้อ)

๗. พหูพจน์ในฐานะที่เป็นคำตอบของคำถามที่เป็นพหูพจน์

๘. พหูพจน์ในฐานะที่เป็นคำถามที่มีลักษณะเดียวกันกับคำถามแรก

๙. พหูพจน์ในในฐานะที่เกี่ยวข้องกับจิตหลายดวงและอารมณ์หลายประเภท

๑๐. พหูพจน์ในในฐานะที่แสดงสถานที่อยู่ของคนจำนวนมาก

๑๑. พหูพจน์ในในฐานะที่เป็นคนของมหาชน

๑๒. พหูพจน์ในในฐานะที่กล่าวรวมสิ่งอื่นเข้าด้วยกัน

๑๓. พหูพจน์ในในฐานะที่มุ่งถึงสิ่งหลายอย่างที่อาศัยอยู่ในที่นั้น

๑๔. พหูพจน์ในในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของอารมณ์

๑๕. พหูพจน์ในในฐานะที่ถูกจำแนกไว้ตามประเภทของกิจ (หน้าที่)

อิจฺเจวํ วีสธา สพฺพานิ เอกวจนพหุวจนานิ สงฺคหิตานิ.

เอกพจน์และพหูพจน์ รวมทั้งหมดมี ๒๐ ประเภท ด้วยประการฉะนี้.

ข้อกำหนดการใช้

เอกพจน์ - พหูพจน์ในพระบาลี

อตฺริทํ ปาฬิววตฺถานํ-

เกี่ยวกับเรื่องเอกพจน์และพหูพจน์นี้ มีข้อกำหนดการใช้ในพระบาลี ดังนี้:-

เอกตฺเถ เทกวจนญฺ- จิตรสฺมิตรมฺปิ จ
สมุทายชาติเอกตฺต- ลกฺขเณกวโจปิ จ
สาฏฺฐกเถ ปิฏกมฺหิ ปาเจ ปาเยน ทิสฺสเร.

เอกพจน์ที่ระบุถึงสิ่งเดียว, พหูพจน์ที่ระบุถึงสิ่งที่มี จำนวนมาก,สมุทายาเปกขเอกพจน์, ชาตยาเปกข-เอกพจน์, เอกัตตลักขณเอกพจน์ เหล่านี้มีใช้มากทั้งใน พระไตรปิฎกและอรรถกถา.

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมึ พหุวจนกํ ปน
ปาฬิยํ อปฺปกํ อฏฺฐ- กถาฏีกาสุ ตํ พหุ.

ส่วนครุการพหูพจน์, อัตตพหูพจน์ แม้จะมีใช้น้อย ในพระไตรปิฎก แต่ก็มีใช้มากในอรรถกถาและฎีกา.

ตถา หิ พหุกํ เทก- วจนํเยว ปาฬิยํ

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมึ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

“นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม36

ตว สาสนมาคมฺม ปตฺโตมฺหิ อมตํ ปทํ

เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว พึงทราบว่า ในการยกย่อง ตนเอง และในการยกย่องผู้อื่น ในพระบาลีนิยมใช้เป็น รูปเอกพจน์, ในข้อนั้นมีตัวอย่างดังต่อไปนี้:- แน่ะบุรุษ ชาตอาชาไนย ขอความนอบน้อมท่าน, แน่ะบุรุษ ผู้ประเสริฐ ขอความนอบน้อมท่าน, ข้าพเจ้าอาศัย คำสอนของท่าน จึงบรรลุพระนิพพาน.

อิจฺเจวมาทโย ปาฐา พหุธา ชินสาสเน

ทิสฺสนฺตีติ วิชาเนยฺย วิทฺวา อกฺขรจินฺตโก.

สาติสยํ ครุการา-รหสฺสาปิ มเหสิโน

เอกวจนโยเคน นิทฺเทโส ทิสฺสเต ยโต

นักไวยากรณ์ ผู้เชี่ยวชาญไวยากรณ์ พึงทราบว่า ปาฐะที่กล่าวมานี้ มีใช้มากในพระบาลี, ทั้งนี้เนื่องจาก ในพระบาลี ปรากฏว่ามีการใช้เป็นรูปเอกพจน์กับ พระบรมศาสดาผู้ซึ่งเป็นที่เคารพสักการะเป็นอย่างยิ่ง.

ตโต โวหารกุสโล กเรยฺยตฺถานุรูปโต

เอกวจนโยคํ วา อิตรํ วา สุเมธโส.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้เชี่ยวชาญในการใช้โวหาร จึงควรใช้เป็นรูปเอกพจน์บ้างพหูพจน์บ้างตามสมควร แก่อรรถนั้นๆ.

ปาเยน ตนฺนิวาสมฺหิ พหุวจนกํ จิตํ

ตํปุตฺเต อปฺปกํ ตนฺนิสฺ- สเยกวจนมฺปิ จ.

ปุถุจิตฺตาปริจฺเฉท- มาติกาสนฺธิอาทิสุ

พหุวจนกญฺจาปิ อปฺปกนฺติ ปกาสเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า ตันนิวาสพหูพจน์ มีใช้มาก ส่วน ตํปุตตเอกพจน์และตํนิสสยเอกพจน์นั้น มีใช้น้อย [ถ้าเป็นกรณีของตํปุตตและตํนิสสยะ จะใช้เป็นรูปของ พหูพจน์มากกว่าเป็นรูปเอกพจน์], ปุถุจิตตสมาโยค

พหูพจน์, อปริจเฉทพหูพจน์และมาติกาอนุสนธิ พหูพจน์เป็นต้น มีใช้น้อย.

เอกาภิธานโต กิจฺจา ตถา โคจรโตปิ จ

พหุวจนกํ ตนฺนิสฺ- สิตาเปกฺขญฺจ อปฺปกํ.

เอกาภิธานพหูพจน์, กิจจเภทพหูพจน์, อารัมมณเภท พหูพจน์ ตันนิสสตาเปกขพหูพจน์ มีใช้น้อย.

อิจฺเจวํ สปฺปโยคํ ตุ ญตฺวาน วจนทฺวยํ

กาตพฺโพ ปน โวหาโร ยถาปาฬิ วิภาวินา.

ครั้นบัณฑิตทราบการใช้เอกพจน์และพหูพจน์ พร้อม ทั้งตัวอย่างอย่างนี้แล้ว พึงใช้โวหารให้สอดคล้องกับ พระบาลีเถิด.

ลักษณะบทอาขยาต

อิทานิ กาลาทิวเสน อาขฺยาตปฺปวตฺตึ ทีปยิสฺสาม กาลการกปุริสปริทีปกํ กิริยา- ลกฺขณํ อาขฺยาติกํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงวิธีใช้บทกิริยาอาขยาตด้วยอำนาจของกาลเป็นต้น อาขยาต คือบทที่ทำหน้าที่เป็นกิริยาโดยมีการระบุถึงกาล, การก และบุรุษ.

ประเภทของกาล

ตตฺร กาลนฺติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนวเสน ตโย กาลา๑, อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา- ณตฺติปริกปฺปกาลาติปตฺติวเสน ปน ฉ, เต เอเกกา ติปุริสกา.

บรรดากาลการกและบุรุษนั้น คำว่า กาลํ มีอธิบายดังต่อไปนี้ กาลแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ อดีตกาล, อนาคตกาล และปัจจุบันนกาล. อีกนัยหนึ่ง แบ่งเป็น ๖ ประเภท คืออดีตกาล, อนาคตกาล, ปัจจุบันนกาล, อาณัตติกาล, ปริกัปปกาล และกาลาติปัตติกาล, ในบรรดากาลแต่ละกาล มี ๓ บุรุษ (คือปฐมบุรุษ, มัธยมบุรุษ และอุตตมบุรุษ)

วุตฺตปฺปการกาเลสุ ยทิทํ วตฺตเต ยโต
อาขฺยาติกํ ตโต ตสฺส กาลทีปนตา มตา.

เนื่องจากบทกิริยาอาขยาต มีกาลดังที่ได้กล่าวมา ดังนั้น พึงทราบว่า บทกิริยาอาขยาตนั้นเป็นบทที่ ระบุถึงกาล.

ประเภทของการก

การกนฺติ กมฺมกตฺตุภาวา. เต หิ อุปจารมุขฺยสภาววเสน กโรนฺติ กรณนฺติ จ “การกา”ติ วุจฺจนฺติ๒. เตว ยถากฺกมํ กิริยานิมิตฺตตํสาธกตํสภาวาติ เวทิตพฺพา.

คำว่า การก ได้แก่ กรรมการก, กัตตุการก และ ภาวการก. อนึ่ง กัมมะ, กัตตุ และภาวะเหล่านั้น ชื่อว่า การก โดยอุปจาระ (=กรรมการก), มุขยะ (=กัตตุการก) และ สภาวะ (=ภาวการก) ตามลำดับ ตามรูปวิเคราะห์ว่า ผู้กระทำกิริยา ชื่อว่า การก หรือ กิริยาการกระทำ ชื่อว่า การก, พึงทราบว่า กรรมการก เป็นกิริยานิมิตตะ (เหตุที่ช่วยทำ ให้กิริยาสำเร็จ) กัตตุการก เป็นกิริยาสาธก (ผู้ทำกิริยาให้สำเร็จ) และภาวการก เป็น กิริยาสภาวะ (เป็นตัวกิริยาเอง)

กมฺมํ กตฺตา จ ภาโว จ อิจฺเจวํ การกา ติธา
วิภตฺติปจฺจยา เอตฺถ วุตฺตา นาญฺญตฺร สจฺจโต.

ในบทกิริยาอาขยาตนี้ มีการกเพียง ๓ อย่างคือ กรรม,
กัตตาและภาวะ ดังนั้น จึงลงวิภัตติ (ติ เป็นต้น) และปัจจัย
(วิกรณปัจจัยเป็นต้น) เฉพาะใน ๓ การกนี้เท่านั้น ไม่ลง

ในการกอื่นมีกรณการกเป็นต้น.

ปริภวิยฺยติจฺจาที กมฺเม สิชฺฌนฺติ การเก

สมฺภวตีติอาทีนิ สิชฺฌเร กตฺตุการเก

วิภวิยฺยติอิจฺจาที ภาเว สิชฺฌนฺติ การเก

ติวิเธเสฺววเมเตสุ วิภตฺติปจฺจยา มตา.

การกตฺตยมุตฺตํ ยํ อาขฺยาตํ นตฺถิ สพฺพโส

ตสฺมา ตทฺทีปนตฺตมฺปิ ตสฺสาขฺยาตสฺส ภาสิตํ.

บทกิริยาว่า ปริภวิยฺยติ เป็นต้น เป็นบทที่สำเร็จด้วย กรรมการก, บทกิริยาว่า สมฺภวติ เป็นต้นเป็นบทที่ สำเร็จด้วยกัตตุการก, บทกิริยาว่า วิภวิยฺยติ เป็นต้น เป็นบทที่สำเร็จด้วยภาวการกเพราะบทกิริยาอาขยาต ที่พ้นจากการกทั้งสามนั้นไม่มีโดยประการทั้งปวง ดังนั้น ท่าน จึงแสดงว่า บทกิริยาอาขยาตนั้นเป็นบทที่ระบุถึง การก ๓.

การกตฺตนฺตุ ภาวสฺส สเจปิ น สมีริตํ

การกลกฺขเณ เตน ภาเวน จ อวตฺถุนา.

กฺริยานิปฺผตฺติ นตฺถีติ ยุตฺติโตปิ จ นตฺถิ ตํ

ความจริง ตามหลักการแล้ว ภาวการกนั้น ไม่ควรมี ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ ไม่ได้ถูกกล่าวไว้ในลักษณะ ของการก และไม่สามารถทำกิริยาให้สำเร็จได้ เพราะ ภาวะนั้น มิใช่เป็นบุคคลหรือทัพพะ (เป็นเพียงกิริยา เท่านั้น).

ตถาปาขฺยาติเก ตสฺส ตพฺโพหาโร นิรุตฺติยํ

ปติฏฺฐิตนโยวาติ มนฺตฺวา อเมฺหหิ ภาสิโต.

จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า ก็ต้องนำเอาชื่อว่าภาวการก มาใช้ในอาขยาตด้วย เพราะถือว่าเป็นหลักการที่ท่าน ได้วางไว้แล้วในคัมภีร์นิรุตติ.

ประเภทของบุรุษ

และวิธีใช้วิภัตติปฐมบุรุษเป็นต้น

ปุริโสติ เอกวจนพหุวจนกา ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา. ตตฺถ ปฐมปุริโส อาขฺยาต-ปเทน ตุลฺยาธิกรเณ สาธกวาจเก วา กมฺมวาจเก วา ตุมฺหามฺหสทฺทวชฺชิเต ปจฺจตฺต-วจนภูเต นามมฺหิ “อภินีหาโร สมิชฺฌติ, โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณนฺ”ติอาทีสุ วิย ปยุชฺชมาเนปิ, ตฏฺฐานิยตฺเต สติ “ภาสติ วา กโรติ วา, ปิฬิยกฺโขติ มํ วิทู, วุจฺจตีติ วจนนฺ”ติอาทีสุ วิย อปฺปยุชฺชมาเนปิ สพฺพธาตูหิ ปโร โหติ.

คำว่า บุรุษ ได้แก่ ปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และอุตตมบุรุษเป็นได้ ๒ พจน์คือ เอกพจน์และพหูพจน์, ในบรรดาบุรุษทั้ง ๓ นั้น วิภัตติปฐมบุรุษ ลงหลังธาตุได้ทั้งหมด ในกรณีดังต่อไปนี้:-

ในกรณีที่บทประธานซึ่งเป็นคำนามยกเว้นคำว่า ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ประกอบ ด้วยปฐมาวิภัตติ อันเป็นตุลยาธิกรณะ (มีอรรถเดียวกัน) กับบทกิริยาอาขยาตนั้น โดย ทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม ซึ่งมีปรากฏอยู่ในประโยค

ตัวอย่างเช่น

อภินีหาโร สมิชฺฌติ37 อภินิหาร ย่อมสำเร็จ

โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ- ญาณที่ประกอบกับมรรคจิต ๔

ญาณํ38 ท่านเรียกว่าโพธิ

[หรือ]อาจจะไม่มีปรากฏอยู่ในประโยค หากบทประธาน นั้นอยู่ในวิสัยที่จะเข้าใจ ได้[คือถูกละไว้ในฐานะที่เข้าใจแล้ว]

ตัวอย่างเช่น

ภาสติ วา กโรติ วา39 ([หากบุคคลมีใจชั่วแล้ว]จะพูดก็ดีจะทำก็ดี)

ปีฬิยกฺโขติ มํ วิทู40 (คนทั้งหลาย เรียกเราว่า ปีฬิยักษ์)

กตฺถจิ ปน ปาฬิปฺปเทเส นามสฺส อปฺปยุตฺตตฺตา ปรมปุริสปโยคตฺโถ ทุรนุโพโธ ภวติ ยถา “ทุกฺขํ เต เวทยิสฺสามิ, ตตฺถ อสฺสาสยนฺตุ มนฺ”ติ. ตถา หิ เอตฺถ “ปาทา”ติ ปาฐเสโส, ตสฺมึ ทุกฺขสาสนาโรจเน วตฺตุ อวิสหนวเสน กิลมนฺตํ มํ เทวสฺส อุโภ ปาทา อสฺสาเสนฺตุ, วิสฺสฏฺโฐ กเถหีติ มํ วทถาติ อธิปฺปาโย จ ภวติ.

อนึ่ง ในข้อความพระบาลีบางแห่ง เพราะไม่มีบทประธานที่เป็นนามโยคะ ประกอบ อยู่ในประโยค จึงยากต่อการที่จะเข้าใจถึงบทนามที่จะนำมาใช้เป็นตัวประธานของกิริยา ที่เป็นปฐมบุรุษได้ (โยคบทนามมาแปลได้ยาก)

ตัวอย่างเช่น

ทุกฺขํ เต เวทยิสฺสามิ,- หม่อมฉันจะรายงานข่าวร้ายแด่พระองค์

ตตฺถ อสฺสาสยนฺตุ- ในการรายงานข่าวร้ายนั้น ขอพระบาททั้งสอง

มํ41 ของพระองค์ จงอภัยให้หม่อมฉันด้วยเถิด

จริงอย่างนั้น ในข้อความข้างต้นนี้ คำว่า ปาทา เป็นประธานของประโยคหลัง ซึ่ง เป็นปาฐเสสะ[บทที่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจแล้ว] ดังนั้น ในเวลาแปลจึงต้องใส่บทประธาน ว่า อุโภ ปาทา ว่า “ขอพระบาททั้งสองของพระองค์ จงอภัยให้หม่อมฉันผู้ซึ่งลำบากใจต่อ การที่จะกล่าวรายงานข่าวร้ายนั้น” จุดประสงค์ของคำพูดนี้คือขอพระองค์จงอนุญาต ข้าพระองค์ว่า “เธอ จงรายงานข่าวร้ายนั้นอย่างวางใจเถิด”

คำแนะนำ

อธิปฺปาโย สุทุพฺโพโธ ยสฺมา วิชฺชติ ปาฬิยํ

ตสฺมา อุปฏฺฐหํ คณฺเห ครุ ครุมตํ วิทู.

เนื่องจากข้อความในพระบาลี แฝงไว้ด้วยนยะที่เข้าใจ ได้ยากยิ่ง ดังนั้น นักศึกษาผู้ฉลาด จึงควรบำเพ็ญวัตร ปฏิบัติต่อครูแล้วตั้งใจศึกษาหาความรู้จากครูนั้นเถิด.

ตัวอย่าง

การลงวิภัตติปฐมบุรุษท้าย ภู ธาตุ

ตตฺริมานิ ภูธาตาธิการตฺตา ภูธาตุวเสน นิทสฺสนปทานิ. โส ปริภวติ, เต ปริภวนฺติ ปริภวติ, ปริภวนฺติ. สปตฺโต อภิภวิยเต, สพฺพา วิตฺยานุภูยเต, อภิภวิยเต, อนุภูยเตติ.

ในตัวอย่างการลงวิภัตติปฐมบุรุษนั้น จะแสดงเฉพาะตัวอย่างของบทกิริยาที่สำเร็จ รูปมาจากภูธาตุเท่านั้น เพราะกำลังอยู่ในตอนว่าด้วยเรื่องของภูธาตุ

ตัวอย่างเช่น

กัตตุวาจก[ปยุชชมานะ]

โส ปริภวติ เขา ย่อมครอบงำ

เต ปริภวนฺติ พวกเขา ย่อมครอบงำ

กัตตุวาจก[อปยุชชมานะ]

ปริภวติ (เขา) ย่อมครอบงำ

ปริภวนฺติ (พวกเขา) ย่อมครอบงำ

กรรมวาจก[ปยุชชมานะ]

สปตฺโต อภิภวิยเต ศัตรู อันเขา ย่อมครอบงำ

สพฺพา วิตฺติ อนุภูยเต ความยินดีทั้งปวง อันเขา ย่อมเสวย

กรรมวาจก[อัปปยุชชมานะ]

อภิภวิยเต (ศัตรู) อันเขา ย่อมครอบงำ

อนุภูยเต (ความยินดีทั้งปวง) อันเขา ย่อมเสวย

กิริยากรรมวาจก

ลงอาขยาตวิภัตติได้ทั้ง ๓ บุรุษ

ยตฺถ สติปิ นามสฺส สาธกวาจกตฺเต อปจฺจตฺตวจนตฺตา อาขฺยาตปเทน

ตุลฺยาธิกรณตา น ลพฺภติ, ตตฺถ กมฺมวาจกํ ปจฺจตฺตวจนภูตํ ตุลฺยาธิกรณปทํ ปฏิจฺจ ปฐมปุริสาทโยตโย ลพฺภนฺติ. ตํ ยถา ? ปริภวิยฺยเต ปุริโส เทวทตฺเตน, ปริภวิยฺยเส ตฺวํ เทวทตฺเตน, ปริภวิยฺยเมฺห มยํ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ.

ในประโยคใด บทนามที่ทำหน้าที่เป็นกัตตา ไม่ได้ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ (แต่ลง ตติยาวิภัตติ) บทนามดังกล่าวไม่สามารถเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยาอาขยาตได้, ในประโยคนั้น สามารถลงวิภัตติได้ทั้ง ๓ บุรุษมีปฐมบุรุษเป็นต้น โดยมีบทกรรมที่ลงท้าย ด้วยปฐมาวิภัตติเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยาอาขยาต (เป็นประธานของประโยค)๑

ตัวอย่างเช่น

[ปฐมบุรุษ]

ปริภวิยฺยเต ปุริโส เทวทตฺเตน บุรุษ อันนายเทวทัต เบียดเบียน

[มัชฌิมบุรุษ]

ปริภวิยฺยเส ตฺวํ เทวทตฺเตน ท่าน อันเทวทัต เบียดเบียน

[อุตตมบุรุษ]

ปริภวิยฺยมฺเห มยํ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ พวกเรา อันเหล่าอกุศลธรรม เบียดเบียน

นานาวาทะ

เกี่ยวกับการลงวิภัตติปฐมบุรุษ

เอตฺถ ปนิทํ วจนํ น วตฺตพฺพํ “นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนนฺติอาทีสุ สติปิ นามสฺส กมฺมวาจกตฺเต อปจฺจตฺตวจนตฺตา อาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรณตา น ลพฺภตีติ ปรม-ปุริสุปฺปตฺติ น สิยา”ติ. กสฺมาติ เจ? “นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนนฺ”ติอาทีสุ “ชนา”ติ อชฺฌา-หริตพฺพสฺส สาธกวาจกสฺส นามสฺส สทฺธิมาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรณภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา. เอวมุตฺตรตฺราปิ นโย.

ก็เกี่ยวกับเรื่องการลงวิภัตติปฐมบุรุษนี้ ไม่ควรพูดอย่างนี้ว่า ในตัวอย่างว่า นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนํ 42 ([ชนทั้งหลาย] ย่อมตำหนิคนอยู่เฉยๆ) เป็นต้น แม้จะมีบทนาม ที่ทำหน้าที่เป็นกรรมอยู่ แต่ก็เป็นบทที่ไม่ได้ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ [เมื่อเป็นเช่นนี้] จึงไม่ สามารถเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยาอาขยาตได้ ดังนั้น บทกิริยาอาขยาตนั้น จึงไม่ ควรลงวิภัตติปฐมบุรุษ

ถาม: เพราะเหตุอะไร ?

ตอบ: เพราะในตัวอย่างว่า นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนํ เป็นต้นนี้ ท่านประสงค์เอา บทนามที่เป็นปาฐเสสะว่า ชนา มาทำหน้าที่เป็นกัตตาโดยความเป็นตุลยาธิกรณะกับบท กิริยาอาขยาต (ดังนั้น จึงลงวิภัตติปฐมบุรุษท้าย นินฺท ธาตุได้), แม้ในตัวอย่างที่จะแสดง ต่อๆ ไป ก็มีนัยเดียวกันนี้.

วิธีใช้วิภัตติมัชฌิมบุรุษ

มชฺฌิมปุริโส อาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรเณ สาธกวาจเก วา กมฺมวาจเก วา ปจฺจตฺตวจนภูเต ตุมฺหสทฺเท ปยุชฺชมาเนปิ, ตฏฺฐานิยตฺเต สติ อปฺปยุชฺชมาเนปิ สพฺพ-ธาตูหิ ปโร โหติ. ตฺวํ อติภวสิ, ตุเมฺห อติภวถ, อติภวสิ, อติภวถ. ตฺวํ ปริภวิยเส เทวทตฺเตน, ตุเมฺห ปริภวิยวฺเห.

วิภัตติมัชฌิบุรุษ ลงหลังธาตุได้ทั้งหมด ในกรณีดังต่อไปนี้:-

ในกรณีที่บทประธานซึ่งเป็น ตุมฺห ศัพท์ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติอันเป็น ตุลยาธิกรณะ (มีอรรถเดียวกัน) กับบทกิริยาอาขยาตนั้น โดยทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม อาจจะมีปรากฏอยู่ในประโยค หรือไม่มีก็ได้ หากบทประธานนั้นอยู่ในวิสัยที่จะเข้าใจได้ (คือถูกละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้)

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อติภวสิ ท่าน ย่อมเป็นยิ่ง

อติภวสิ (ท่าน) ย่อมเป็นยิ่ง

ตุมฺเห อติภวถ พวกท่าน ย่อมเป็นยิ่ง

อติภวถ (พวกท่าน) ย่อมเป็นยิ่ง

ตฺวํ ปริภวิยเส เทวทตฺเตน ท่าน อันเทวทัต เบียดเบียน

ตุมฺเห ปริภวิยวฺเห พวกท่าน ถูกเบียดเบียน

กิริยากรรมวาจก

ลงอาขยาตวิภัตติได้ ๒ บุรุษ

ยตฺถ สติปิ ตุมฺหสทฺทสฺส สาธกวาจกตฺเต อปจฺจตฺตวจนตฺตา อาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรณตา น ลพฺภติ, น ตตฺถ มชฺฌิมปุริโส โหติ.

อิตเร ปน เทฺว โหนฺติ กมฺมวาจกํ ปจฺจตฺตวจนภูตํ ตุลฺยาธิกรณปทํ ปฏิจฺจ. ตํ ยถา ? ตยา อภิภวิยเต สปตฺโต, ตยา อภิภวิเย อหํ.

ในประโยคใด สรรพนามคือ ตุมฺห ศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นกัตตา ไม่ได้ลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติ (แต่ลงตติยาวิภัตติ) ตุมฺห ศัพท์ดังกล่าว ไม่สามารถเป็นตุลยาธิกรณะกับบท กิริยาอาขยาตได้ ดังนั้น กิริยาอาขยาตในประโยคนั้น จึงไม่สามารถลงวิภัตติมัชฌิมบุรุษ ได้๑ แต่บทกิริยานั้น สามารถลงวิภัตติปฐมบุรุษและอุตตมบุรุษได้ โดยมีบทนามและ อมฺห ศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยาอาขยาตทำหน้าที่เป็นบท กรรมของประโยคแทน (ตุมฺห ศัพท์)

ตัวอย่างเช่น

ตยา อภิภวิยเต สปตฺโต ศัตรู อันท่าน ย่อมปราบปราม

ตยา อภิภวิเย อหํ ข้าพเจ้า อันท่าน ย่อมข่มเหง

วิธีใช้วิภัตติอุตตมบุรุษ

อุตฺตมปุริโส อาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรเณ สาธกวาจเก วา กมฺมวาจเก วา ปจฺจตฺตวจนภูเต อมฺหสทฺเท ปยุชฺชมาเนปิ, ตฏฺฐานิยตฺเต สติ อปฺปยุชฺชมาเนปิ สพฺพธาตูปิ ปโร โหติ. อหํ ปริภวามิ, มยํ ปริภวาม, ปริภวามิ, ปริภวาม. อหํ ปริภวิยฺยามิ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ, มยํ ปริภวิยฺยาม, ปริภวิยฺยามิ, ปริภวิยฺยาม.

วิภัตติอุตตมบุรุษ ลงหลังธาตุได้ทั้งหมดในกรณีดังต่อไปนี้:-

ในกรณีที่บทประธานซึ่งเป็น อมฺห ศัพท์ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติอันเป็น ตุลยาธิกรณะ(มีอรรถเดียวกัน)กับบทกิริยาอาขยาตนั้น โดยทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม อาจจะมีปรากฏอยู่ในประโยค หรือไม่มีก็ได้ หากบทประธานนั้นอยู่ในวิสัยที่จะเข้าใจได้ [คือถูกละไว้ในฐานที่เข้าใจได้]

ตัวอย่างเช่น

อหํ ปริภวามิ เรา เบียดเบียน

ปริภวามิ (เรา) เบียดเบียน

มยํ ปริภวาม พวกเรา เบียดเบียน

ปริภวาม (พวกเรา) เบียดเบียน

อหํ ปริภวิยฺยามิ อกุสเลหิ- เรา อันอกุศลธรรม เบียดเบียน

ธมฺเมหิ

ปริภวิยฺยามิ (เรา) อันอกุศลธรรม เบียดเบียน

มยํ ปริภวิยฺยาม พวกเรา ถูกเบียดเบียน

ปริภวิยฺยาม (พวกเรา) ถูกเบียดเบียน

กิริยากรรมวาจก

ลงอาขยาตวิภัตติได้ ๒ บุรุษ

ยตฺถ สติปิ อมฺหสทฺทสฺส สาธกวาจกตฺเต อปจฺจตฺตวจนตฺตา อาขฺยาตปเทน ตุลฺยาธิกรณตา น ลพฺภติ, น ตตฺถ อุตฺตมปุริโส โหติ. อิตเร ปน เทฺว โหนฺติ กมฺมวาจกํ ปจฺจตฺตวจนภูตํ ตุลฺยาธิกรณปทํ ปฏิจฺจ. ตํ ยถา ? มยา อนุภวิยเต สมฺปตฺติ, มยา อภิภวิยเส ตฺวํ.

ในประโยคใด สรรพนามคือ อมฺห ศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นกัตตา ไม่ได้ลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติ (แต่ลงตติยาวิภัตติ) อมฺห ศัพท์ดังกล่าว ไม่สามารถเป็นตุลยาธิกรณะกับบท กิริยาอาขยาตได้ ดังนั้น กิริยาอาขยาตในประโยคนั้น จึงไม่สามารถลงวิภัตติอุตตมบุรุษ ได้ แต่บทกิริยานั้น สามารถลงวิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษและมัชฌิมบุรุษได้ โดยมีบทนาม และ ตุมฺห ศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยาอาขยาต ทำหน้าที่ เป็นบทกรรมของประโยคแทน (อมฺห ศัพท์)

ตัวอย่างเช่น

มยา อนุภวิยเต สมฺปตฺติ สมบัติ อันข้าพเจ้า ย่อมใช้สอย

มยา อภิภวิยเส ตฺวํ ท่าน อันข้าพเจ้า ย่อมเบียดเบียน

เอวํ ยตฺถ ยตฺถ สาธกวาจกานํ วา กมฺมวาจกานํ วา นามาทีนํ ปจฺจตฺตวจนภูตานํ อาขฺยาตปเทหิ ตุลฺยาธิกรณตฺเต ลทฺเธ ตตฺถ ตตฺถ ปฐมปุริสาทโย ลพฺภนฺติ, ตสฺมา นามาทีนํ ปจฺจตฺตวจนภูตานํ ตุลฺยาธิกรณภาโวเยว ปฐมปุริสาทีนมุปฺปตฺติยาการณํ.

กล่าวโดยสรุป ในประโยคใด มีบทประธานเป็นบทนามซึ่งลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ และทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม โดยความเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยา, กิริยาในประโยค

นั้นให้ลงวิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษ, ในประโยคใด มีบทประธานเป็น ตุมฺห ศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติ และทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม โดยความเป็นตุลยาธิกรณะกับบทกิริยา, กิริยาในประโยคนั้น ให้ลงวิภัตติฝ่ายมัชฌิมบุรุษ, ในประโยคใด มีบทประธานเป็น อมฺห ศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ และทำหน้าที่เป็นกัตตาหรือกรรม โดยความเป็น ตุลยาธิกรณะกับบทกิริยา, กิริยาในประโยคนั้น ให้ลงวิภัตติฝ่ายอุตตมบุรุษ

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา จึงทราบได้ว่า ความเป็นตุลยาธิกรณะระหว่างบทนาม เป็นต้นที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติกับบทกิริยาอาขยาตนั่นเอง เป็นสาเหตุของการลง วิภัตติอาขยาตฝ่ายปฐมบุรุษเป็นต้น.

ลักษณะ ปโรปุริส

ทฺวินฺนํ ติณฺณํ วา ปุริสานเมกาภิธาเน ปโร ปุริโส คเหตพฺโพ. เอตฺถ เอกาภิธานํ นาม เอกโต อภิธานํ เอกกาลาภิธานญฺจ. ตญฺจ โข จสทฺทปโยเคเยว, อจสทฺทปโยเค ภินฺนกาลาภิธาเน ตคฺคหณาภาวโต. "ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ, มยมตฺถกุสลา ภวาม" อิจฺเจวมาทโย ตปฺปโยคา.

ในกรณีที่มีประธาน ๒ หรือ ๓ ตัวต่างบุรุษกัน แต่ทำกิริยาอย่างเดียวกัน ให้ถือ เอาบุรุษหลังเป็นหลัก (คือให้กระจายรูปวิภัตติตามวิภัตติที่อยู่ข้างท้าย)๑

คำว่า เอกาภิธาเน ในที่นี้ หมายถึงกล่าวกิริยาเดียวกัน และกาลเดียวกัน (อีกนัย หนึ่งหมายถึงกล่าวกิริยาเดียวกัน หรือกาลเดียวกัน)๑

เกณฑ์การใช้ปโรปุริสะ (บุรุษหรือวิภัตติหลัง) มีได้เฉพาะในกรณีดังนี้:-

๑. ในกรณีที่มี จ ศัพท์ประกอบอยู่ด้วย[เช่น อหญฺจ มทฺทีเทวี จ ชาลี กณฺหาชินา จุโภ อญฺญมญฺญํ โสกนุทา วสาม อสฺสเม ตทา]

๒. ในที่แม้ไม่มี จ ศัพท์ปรากฏอยู่ แต่มีความหมายของ จ ศัพท์ปรากฏ[เช่น ชินํ วนฺทถ โคตมํ ชินํ วนฺทาม โคตมํ]

เกณฑ์การใช้ปโรปุริสะ (บุรุษหรือวิภัตติหลัง) มีไม่ได้ในกรณีดังนี้:-

๑. ในกรณีที่ไม่มี จ ศัพท์ประกอบอยู่[เช่น เอถ พฺยคฺฆา นิวตฺตวฺโห]

๒. ในกรณีที่ไม่มี จ ศัพท์ทั้งไม่มีความหมายของ จ ศัพท์ปรากฏ[เช่น คจฺฉถ ตุมฺเห สาริปุตฺตา]

๓. ในกรณีที่มีกาลต่างกัน[เช่น โส จ ปจติ, ตฺวญฺจ ปจิสฺสสิ, อหํ ปจึ]

ตัวอย่าง

และวิธีใช้ปโรปุริสะ (บุรุษหรือวิภัตติหลัง)

ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ พวกท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

มยมตฺถกุสลา ภวาม พวกเราเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

ตตฺถ ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ-อิจฺเจตสฺมึ โวหาเร "โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถา"ติ เอวํ ทฺวินฺนเมกาภิธาเน ปโร ปุริโส คเหตพฺโพ. "มยมตฺถกุสลา ภวาม" อิจฺเจตสฺมึ ปน "โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, มยมตฺถกุสลา ภวามา"ติ วา "ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, มยมตฺถกุสลา ภวามา"ติ วา เอวมฺปิ ทฺวินฺนเมกาภิธาเน ปโร ปุริโส คเหตพฺโพ.

ก็ในการกล่าวว่า ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ นี้ สามารถใช้บุรุษหลังในฐานะที่มีการ กล่าวถึงบุรุษ ๒ คน ทำกิริยาเดียวกันและทำในเวลาเดียวกันได้ดังนี้

โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ,

ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ.

เขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

=พวกท่าน เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์.

อนึ่ง ในการกล่าวว่า มยํ อตฺถกุสลา ภวาม นี้ สามารถถือเอาบุรุษหลังในฐานะ ที่มีการกล่าวถึงบุรุษ ๒ คนทำกิริยาเดียวกันและทำในเวลาเดียวกันได้ดังนี้

โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ,

มยมตฺถกุสลา ภวาม.

เขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเราเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

=พวกเรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์.

ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ,

มยมตฺถกุสลา ภวาม.

ท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเราเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

=พวกเรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

“โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, มยมตฺถกุสลา ภวามา”ติ วา “โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, เต จ อตฺถกุสลา ภวนฺติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, ตุมฺเห จ อตฺถกุสลา ภวถ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, มยมตฺถกุสลา ภวามา”ติ วา เอวํ ติณฺณเมกาภิธาเน ปโร ปุริโส คเหตพฺโพ.

อนึ่ง ในการกล่าวว่า มยํ อตฺถกุสลา ภวาม นี้ สามารถใช้บุรุษหลังในฐานะที่มี การกล่าวถึงบุรุษ ๓ คนทำกิริยาเดียวกันและทำในเวลาเดียวกันได้ดังนี้

โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ,

มยมตฺถกุสลา ภวาม.

เขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์, ท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเราเป็นผู้ฉลาด
ในประโยชน์ = พวกเรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์.

โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, เต จ อตฺถกุสลา ภวนฺติ, ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ,

ตุมฺเห จ อตฺถกุสลา ภวถ, อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ,

มยมตฺถกุสลา ภวาม.

เขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์, พวกเขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ , ท่านเป็นผู้ฉลาด
ในประโยชน์, พวกท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเราเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์
=พวกเรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์.

ปโรปุริสโดยอัตถนัย

อปโรปิ อตฺถนโย วุจฺจติ “ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, ตุเมฺห อตฺถกุสลา ภวถา”ติ วา “อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, โส จ อตฺถกุสโล ภวติ, มยมตฺถกุสลา ภวามา”ติ วา อิมินา นเยน อเนกปฺปเภโท อตฺถนโย.

อีกนัยหนึ่ง ข้าพเจ้า จะแสดงปโรปุริสโดยอรรถนัย (นัยที่ถือเอาบุรุษหลังโดยมิได้ อาศัยลำดับของศัพท์ที่ปรากฏตามตัวอย่าง แต่ถือเอาโดยอาศัยลำดับที่แท้จริงของ วิภัตติเดิมในแต่ละหมวด เช่น ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม)๑

ตัวอย่างเช่น

ตฺวญฺจ อตฺถกุสโล ภวสิ, โส จ อตฺถกุสโล ภวติ,

ตุมฺเห อตฺถกุสลา ภวถ.

ท่านเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

=พวกท่าน เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์๒

อหญฺจ อตฺถกุสโล ภวามิ, โส จ อตฺถกุสโล ภวติ,

มยมตฺถกุสลา ภวาม.

เรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ และเขาเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

=พวกเรา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์.

ตามตัวอย่างที่ได้ยกแสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า ปโรปุริสะ (บุรุษหลัง) ที่เป็นอัตถนัย มีใช้มาก (ในพระไตรปิฎก).

ข้อกำหนด

บทกิริยาที่ไม่ควรทำปโรปุริสะ

เอวํ เสสาสุ วิภตฺตีสุ ปญฺจมีสตฺตมิยาทีสุ ปโร ปุริโส คเหตพฺโพ. สพฺเพสุ จ กิริยา-ปเทสุ พวฺหตฺถวาจเกสุ พหุวจนนฺเตสุ, น ปน พหุวจนนฺเตสุปิ เอกสฺสตฺตโน วาจเกสุ ครุกาตพฺพสฺเสกสฺสตฺถสฺส วาจเกสุ จ กิริยาปเทสุ.

โดยทำนองเดียวกันนี้ นักศึกษา พึงจำแนกบุรุษหลังได้ในวิภัตติที่เหลือ (จาก วัตตมานา) เช่น ปัญจมี สัตตมีเป็นต้น, อนึ่ง พึงจำแนกบุรุษหลังในบทกิริยาได้ทั้งหมด ที่ลงท้ายด้วยพหูพจน์อันระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมาก, แต่ไม่ควรจำแนกบุรุษหลังในบท กิริยาทั้งหลายดังต่อไปนี้ คือ

๑. ในกรณีที่บทประธานของกิริยาเป็นพหูพจน์ แต่หมายถึงตนเพียงคนเดียว (อตฺตพหูพจน์=พหูพจน์ที่แสดงการยกย่องตนเอง)

๒. ในกรณีที่บทประธานของกิริยาเป็นพหูพจน์ แต่หมายถึงบุคคลคนเดียวที่ผู้ พูดต้องการจะยกย่อง (ครุการพหูพจน์=พหูพจน์ที่แสดงความเคารพ)

เอตฺถ โจทนาสนฺทีปนิโย อิมา คาถา-

ในเรื่องปโรปุริสะนี้ มีคาถาที่แสดงการทักท้วงดังนี้:-

ตฺวญฺจ ภวสิ โส จาปิ ภวติจฺจาทิภาสเน
ตุมฺเห ภวถอิจฺจาทิ ปโร โปโส กถํ สิยา ?

ถาม: ในการกล่าวว่า ตวญฺจ ภวสิ โส จ ภวติ เป็นต้น

จะเป็นปโรปุริสะว่า ตุมฺเห ภวถ เป็นต้นได้อย่างไร ?

อหํ ภวามิ โส จาปิ ภวติจฺจาทิภาสเน

มยํ ภวามอิจฺจาทิ อุตฺตโม จ กถํ สิยา ?

ถาม: ในการกล่าวว่า อหํ ภวามิ โส จาปิ ภวติ เป็นต้น จะเป็นปโรปุริสะว่า มยํ ภวาม เป็นต้นได้อย่างไร ?

เอตฺถ จ วุจฺจเต

ก็ในคำถามนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลย ดังต่อไปนี้:-

ปจฺฉา วุตฺโต ปโร นาม สญฺญาย ปฏิปาฏิยา

เอวํ ปน คเหตพฺโพ ปโรปุริสนามโก.

ตอบ: ว่าโดยลำดับชื่อ คือ ปฐมบุรุษ มัธยมบุรุษ และ อุตตมบุรุษแล้ว บุรุษอันท่านกล่าวไว้ข้างท้าย เรียกว่า ปโร พึงถือเอาความหมายของชื่อว่าปโรปุริสะโดยวิธี อย่างนี้แล.

ปฐมมฺหา ปโร นาม มชฺฌิโม อุตฺตโมปิ จ

มชฺฌิมมฺหา ปโร นาม อุตฺตโม ปุริโส รุโต.

มัชฌิมบุรุษและอุตตมบุรุษ ชื่อว่าบุรุษข้างท้ายของ ปฐมบุรุษ, อุตตมบุรุษ ชื่อว่าบุรุษข้างท้ายของมัชฌิม- บุรุษ (บางแห่งเรียกว่า มัธยมบุรุษ).

เอวนฺตุ คหณญฺเหตฺถ โวหารสฺสานุโลมกํ

โทโส ตทนุโลมมฺหิ คหณสฺมึ น วิชฺชติ.

ก็การใช้อย่างนี้ นับว่าสอดคล้องกับโวหารของ ชาวโลก ในการใช้โดยคล้อยตามโวหารของชาวโลก นั้น ไม่มีโทษอะไร.

ตฺวญฺจ ภทฺเท สุขี โหหิ เอโส จาปิ มหามิโค43

อิติ ปาโฐ ยโต ทิฏฺโฐ ตสฺมา เอวํ วเทมเส.

การที่ข้าพเจ้ากล่าวเช่นนี้ เพราะได้พบตัวอย่างว่า ตฺวญฺจ ภทฺเท สุขี โหหิ เอโส จาปิ มหามิโค "แน่ะนาง ผู้เจริญ ขอท่านกับพญาเนื้อจงเป็นผู้มีความสุขเถิด" (โหหิ เป็นปโรปุริสะ).

ตุมฺเห เทฺว สุขิตา โหถ44 อิจฺจตฺโถ ตตฺถ ทิสฺสติ

เอวํปฺยยํ นโย วุตฺโต อตฺตโนมติยา มม.

ในข้อความพระบาลีนั้น อรรถกถาอธิบายว่า ตุมฺเห เทฺว สุขิตา โหถ (ขอท่านทั้งสอง จงเป็นผู้มีความสุข เถิด หรือจงได้รับความสุข).

ถึงแม้จะมีตัวอย่างในพระบาลีปรากฏอยู่เช่นนี้ แต่ การใช้บุรุษท้ายตามคาถาที่ว่า ปจฺฉา วุตฺโต ปโร นาม เป็นต้น ก็เป็นเพียงความเห็นส่วนตัวของข้าพเจ้า

เท่านั้น (ไม่ใช่เป็นมติของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย).

อตฺตโนมติ กิญฺจาปิ กถิตา สพฺพทุพฺพลา

ตถาปิ นยมาทาย กถิตตฺตา อโกปิยา.

แม้ความเห็นส่วนตัว จะถูกมองว่าไม่มีน้ำหนัก ไม่ สามารถเทียบเท่าได้กับ สูตร, สุตตานุโลม และ อาจริย-วาทก็ตาม ถึงกระนั้นก็ไม่ควรมองข้าม เพราะเป็น ความเห็นที่ได้กล่าวตามหลักการ.

ธมฺเมน รชฺชํ กาเรนฺตํ รฏฺฐา ปพฺพาชยิตฺถ มํ

ตฺวญฺจ๑ ชานปทา เจว เนคมา จ สมาคตา45.

ตัวอย่างว่า พระองค์ด้วย ชาวแว่นแคว้นด้วย ชาวนิคม ด้วยมาชุมนุมกันขับไล่ข้าพเจ้าผู้ครอบครองราช- สมบัติโดยธรรม ออกจากแว่นแคว้น.

อหญฺจ มทฺทิเทวี จ ชาลีกณฺหาชินา จุโภ

อญฺญมญฺญํ โสกนุทา วสาม อสฺสเม ตทา46.

ตัวอย่างว่า ในกาลนั้นเราและพระนางมัททรีพร้อมด้วย ชาลีและกัณหา ต่างปลอบประโลมความเศร้าโศก ของกันและกัน อาศัยอยู่ในอาศรม๒.

เอตา คาถาปิ เอตสฺส อตฺถสฺส ปน สาธิกา

ตาสุ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ สุปากโฏ สิยา.

ตัวอย่างในคาถาที่ได้นำมาแสดงนี้ เป็นหลักฐาน ยืนยันความเห็นของข้าพเจ้า, ในคาถาเหล่านั้น ความ เป็นบุรุษหลัง ปรากฏชัดเจนแล้ว โดยนัยที่ข้าพเจ้า ได้กล่าวมานั่นเทียว (ปจฺฉา วุตฺโต...)

เอวํ วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺยํ พหุนา ภาสิเตน กึ.

อากาเรน มนาเปน กถเน เยน เกนจิ

น วิรุชฺฌติ เจ อตฺโถ ตํ ปมาณํ สุธีมตํ.

บัณฑิตทั้งหลาย ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว จะต้องกล่าว ให้มากความไปทำไม, ในการแสดงความคิดเห็นเรื่อง ปโรปุริสะด้วยหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่น่าเชื่อถือ

นั้น หากว่าไม่มีความขัดแย้งกับพระบาลี, หลักการนั้น ก็เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์.

ปุริสตฺตยโต เอโสปโรปุริสนามโก

นุปลพฺภติ ปจฺเจกํ ตทนฺโตคธโตว ยํ.

ความจริง ชื่อว่าปโรปุริสะนี้ มิใช่แต่จะเป็นได้เฉพาะ ในระหว่างบุรุษด้วยกันเท่านั้น,แม้ในระหว่างพจน์

ของบุรุษเดียวกัน ก็ถือว่าเป็นปโรปุริสะได้ เพราะพจน์ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของบุรุษเหล่านั้น (เช่น โส จ ปจติ, เต จ ปจนฺติ = เต ปจนฺติ หรือ ตฺวํ จ ปจสิ, ตุมฺเห จ ปจถ = ตุมฺเห ปจถ).

ปาฏฺวตฺถาย โสตูนํ โวหารตฺเถสุ สพฺพโส

วิสุ อลพฺภมาโนปิ ลพฺภมาโน ว อุทฺธโฏ.

แม้ตัวอย่างการใช้ปโรปุริสะในระหว่างพจน์ของ

บุรุษเดียวกันจะไม่มีก็ตาม แต่ข้าพเจ้า ได้นำมาแสดง ไว้ให้เหมือนกับว่ามี ก็เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายมี ความรอบรู้ในโวหารัตถะทุกแง่มุม.

สงฺเขปโตเปตฺถ ปุริสปฺปวตฺติ เอวํ อุปลกฺขิตพฺพา "อมฺหวจนตฺเถ อุตฺตโม, ตุมฺหวจนตฺเถ มชฺฌิโม, อญฺเญสํ วจนตฺเถ ปฐโม"ติ.

ในเรื่องปรโรปุริสะนี้ พึงกำหนดการใช้บุรุษโดยย่ออย่างนี้ว่า อุตตมบุรุษ ใช้ใน ความหมายของ อมฺห ศัพท์, มัชฌิมบุรุษ ใช้ในความหมายของ ตุมฺห ศัพท์, ปฐมบุรุษ ใช้ในความหมายของนามอื่นๆ

ตฺยาทีนํ ปุริสสญฺญา ยสฺมา วุตฺตา ตโต อิทํ
ตพฺพนฺตาขฺยาติกํ เญยฺยํ ปุริสปริทีปกํ.

ความจริงชื่อว่า ปุริส เป็นชื่อของวิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้น ดังนั้น บทกิริยาอาขยาตซึ่งเป็นบทที่ลงท้ายด้วย วิภัตติเหล่านั้นจึงพลอยได้ชื่อว่าปุริสปริทีปกบท (บทที่ แสดงบุรุษ)ไปด้วย.

เอวํ สพฺพถาปิ อาขฺยาติกสฺส กาลการกปุริสปริทีปนตา วุตฺตา.

เมื่อถือเอาตามนัยของคาถานี้ จะเห็นได้ว่า บทอาขยาตทั้งหมด เป็นบทที่แสดง กาล การก และบุรุษได้โดยอ้อม๑

ลักษณะของกิริยา

กิริยาลกฺขณนฺติ เอตฺถ กถํ อาขฺยาติกสฺส กิริยาลกฺขณตา เวทิตพฺพา ?

ถาม: ในคำว่า กฺริยาลกฺขณํ นี้ (กาลการกปุริสปริทีปกํ กิริยาลกฺขณํ อาขฺยาติกํ) จะทราบสภาพความเป็นกิริยาของบทอาขยาตได้อย่างไร ?

ตอบ: พึงทราบสภาพความเป็นกิริยาของบทอาขยาตดังนี้

ลกฺขิยติ กฺริยาเยตํ กฺริยา วา อสฺส ลกฺขณํ
กฺริยาลกฺขณตา เอวํ เวทิตพฺพา ตถา หิ จ.
คจฺฉติจฺจาทิกํ สุตฺวา กฺริยาสนฺทีปนํ ปทํ
อาขฺยาติกนฺติ ธีเรหิ อาขฺยาตญฺญูหิ สญฺญิตํ.

บัณฑิต พึงทราบสภาพความเป็นกิริยาของบทอาขยาต อย่างนี้ว่า บทอาขยาตมีกิริยาการกระทำเป็นเครื่อง สังเกตหรือมีสภาพเป็นกิริยา ดังนั้น กิริยาการกระทำ จึงเป็นเครื่องสังเกตหรือเป็นเครื่องชี้ความเป็นบทอาขยาต เช่น เมื่อบัณฑิตทั้งหลาย ผู้รู้ลักษณะของบทอาขยาต ได้ยินบทที่แสดงกิริยาอาการว่า คจฺฉติ (ไป) เป็นต้น ก็จะทราบได้ทันทีว่า คำว่า คจฺฉติ เป็นต้นนั้น ชื่อว่า อาขยาติกบท.

ลกฺขณํ โหติ นามสฺส ยถา สตฺวาภิธานตา
กฺริยาภิธานตา เอวํ อาขฺยาตสฺเสว ลกฺขณํ.

ลักษณะของบทนาม มีเนื้อความเป็นทัพพะสิ่งของฉันใด, ลักษณะ ของบทอาขยาตก็มีเนื้อความเป็นกิริยาอาการ ฉันนั้น (บทนามบอกทัพพะ, บทอาขยาตบอกกิริยา).

อตฺถโต ปน เอตสฺส กฺริยาวาจกตา อิธ

ลกฺขณํ อิติ วิญฺเญยฺยํ ลกฺขณญฺญูหิ ลกฺขิตํ.

กึ กโรสีติ ปุฏฺฐสฺส ปจามิจฺจาทินา "อหํ"

ปฏิวาจาย ทาเนน กฺริยาวาจกตา มตา.

อนึ่ง บัณฑิตผู้รู้ลักษณะทั้งหลาย ได้สรุปลักษณะของ บทอาขยาตในที่นี้ไว้ว่า หมายถึงบทที่แสดงกิริยา การกระทำ เช่น เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งถูกถามว่า กึ กโรสิ (ท่านทำอะไร) เขา ก็จะกล่าวแสดงกิริยาตอบโต้ว่า อหํ ปจามิ (ข้าพเจ้าหุง) ซึ่งการให้คำตอบเป็นบท กิริยานี้แล คือสาเหตุที่ทำให้ทราบถึงความเป็นกิริยาวาจก.

วิภัตติปวัตติ

การลงวิภัตติในกาลต่างๆ

อิทานิ กาเลสุ วิภตฺติปฺปวตฺติ เอวํ เวทิตพฺพา-

นักศึกษา พึงทราบความเป็นไปของวิภัตติในกาลต่างๆ ดังต่อไปนี้:-

ปจฺจุปฺปนฺนมฺหิ กาลสฺมึ วตฺตมานา ปวตฺตติ

อาสิฏฺฐาณาปนตฺเถสุ ปจฺจุปฺปนฺนมฺหิ ปญฺจมี.

ปจฺจุปฺปนฺเน ปริกปฺปา- นุมตฺยตฺเถสุ สตฺตมี

อปฺปจฺจกฺเข อตีตมฺหิ ปโรกฺขา สมฺปวตฺตติ.

วัตตมานาวิภัตติ ลงในปัจจุบันนกาล, ปัญจมีวิภัตติ ลงในปัจจุบันกาล ในความหมายว่าปรารถนา และบังคับ, สัตตมีวิภัตติ ลงในปัจจุบันกาลในความหมายว่าคาด คะเนและอนุมัติ, ปโรกขาวิภัตติ ลงในอดีตกาลที่ไม่ ปรากฏทางประสาทสัมผัส.

หิยฺโย ปภุติ กาลสฺมึ อตีตมฺหิ ปวตฺตติ

ปจฺจกฺเข วา อปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี นิรุตฺติตา.

อชฺชปฺปภุติ กาลสฺมึ อตีตมฺหิ ปวตฺตติ

ปจฺจกฺเข วา อปจฺจกฺเข สมีเปชฺชตนวฺหยา.

หิยยัตตนีวิภัตติ ลงในอดีตกาลที่ผ่านมาแล้วเมื่อวาน ไม่ว่าจะปรากฏต่อประสาทสัมผัสหรือไม่ก็ตาม, อัชชัตตนีวิภัตติ ลงในอดีตกาลอันใกล้กับปัจจุบันคือ อดีตที่เพิ่งผ่านไปในวันนี้ไม่ว่ากิริยานั้นจะปรากฏต่อ ประสาทสัมผัสหรือไม่ก็ตาม.

อนาคเต ภวิสฺสนฺตี กาลสฺมึ สมฺปวตฺตติ

กฺริยาติปนฺนมตฺตมฺหิ- ตีเต กาลาติปตฺติกา

อนาคเตปิ โหตีติ นิรุตฺตญฺญูหิ ภาสิตา.

ภวิสสันตีวิภัตติ ลงในอนาคตกาล, กาลาติปัตติวิภัตติ ลงในอดีตกาลก็ได้ ในอนาคตกาลก็ได้ ในกรณีที่ ต้องการนำเอากิริยาที่คาดว่าควรจะเป็น แต่กลับไม่เป็น เพราะความบกพร่องจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง,

นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ได้แสดงการลงวิภัตติในกาล ต่างๆ ด้วยประการฉะนี้แล.

แบบแจกบทกิริยา

เอวํ กาเลสุ วิภตฺติปฺปวตฺตึ ญตฺวา เย เต สุตฺตนฺเตสุ วิจิตฺตา สุวิสทวิปุลติขิณ- พุทฺธิวิสยภูตา ปโยคา ทิสฺสนฺติ, เตสุ ปาฏวมิจฺฉนฺเตหิ ตฺยาทิกฺกเมน วุจฺจมานา กิริยาปท- มาลา สลฺลกฺขิตพฺพา

เมื่อนักศึกษา ได้ทราบถึงวิธีการลงวิภัตติในกาลต่างๆ อย่างนี้แล้ว หากต้องการ ความเป็นผู้รอบรู้ในตัวอย่างที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอันวิจิตรพิสดารซึ่งเป็นภูมิความ รู้ของผู้มีปัญญาเฉียบแหลมลึกซึ้ง พึงกำหนดจดจำกิริยาปทมาลา (แบบแจกบทกิริยา) ที่ข้าพเจ้า จะแสดงตามลำดับของวิภัตติมี ติ เป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ภวติกิริยาปทมาลา

เอกพจน์		พหูพจน์	
ภวติ	ภวนฺติ	ภวเต	ภวนฺเต
ภวสิ	ภวถ	ภวเส	ภววฺเห
ภวามิ	ภวาม	ภเว	ภวามฺเห

อยํ อญฺญโยคาทิรหิตา กิริยาปทมาลา.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาล้วนๆ ที่ไม่มีการประกอบด้วยนามโยคะเป็นต้น (อญฺญ ศัพท์ = นามศัพท์)

ทิสฺสนฺติ จ สุตฺตนฺเตสุ อตฺถสมฺภเวปิ อญฺญโยคาทิรหิตานิ กิริยาปทานิ.

เสยฺยถีทํ ? "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ. ยํ มํ ภณสิ สารถิ. อญฺญํ เสปณฺณิ คจฺฉามิ" อิจฺเจวมาทีนิ เอตสฺส อตฺถสฺส ปริทีปนิยา กิริยาปทมาลา.

จริงอยู่ ในพระบาลี ปรากฏว่า มีบทกิริยาที่ไม่มีการประกอบด้วยนามโยคะทั้งๆ ที่ควรจะมี เช่น บทประธานของกิริยาว่า ปสฺสติ ในประโยคว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ47 (ในกาลใดพระโยคาวจรเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง) และบทประธานของกิริยาว่า ภณสิ และ คจฺฉามิ ในประโยคว่า ยํ มํ ภณสิ สารถิ48 (แน่ะนายสารถี ท่านกล่าวคำใดกะเรา). อญฺญํ เสปณฺณิ คจฺฉามิ49(เรา จะไปสู่ต้นมะรื่นอื่น), ตัวอย่างเป็นต้นเหล่านี้ นับว่าเป็นแบบแจกบทกิริยาที่แสดงถึงความ ไม่มีนามโยคะเป็นต้นนั้นได้.

เอตฺถ ติวิโธ กิริยาปเทสุ โยโค ตโยโค, มโยโค, อญฺญโยโค จ. ตตฺถ มชฺฌิมปุริสา ตโยควเสน คเหตพฺพา, อุตฺตมปุริสา มโยควเสน. ปฐมปุริสา อญฺญโยควเสน.ตฺยาทีนเมตฺถ ปฏิปาฏิยา อยํ อนุคีติ-

ในการแจกกิริยาปทมาลานี้ โยคะหรือบทประธานที่ใช้คู่กับบทกิริยามี ๓ อย่าง คือ ตโยคะ (ตุมหโยคะ) ใช้คู่กับวิภัตติมัธยมบุรุษ, มโยคะ (อัมหโยคะ) ใช้คู่กับวิภัตติ อุตตมบุรุษ, อัญญโยคะ (นามโยคะ) ใช้คู่กับวิภัตติปฐมบุรุษ. ในเรื่องของโยคะนี้ หากจะกล่าวตามลำดับ ของวิภัตติทั้งหลายมี ติ เป็นต้น สามารถสรุปได้ดังนี้:-

อญฺญโยเคน ปฐมา ตโยเคน ตุ มชฺฌิมา

มโยเคนุตฺตมา โหนฺติ คเหตพฺพา วิภาวินา.

บัณฑิต พึงทราบว่า วิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษ ใช้คู่กับ อัญญโยคะ, ส่วนวิภัตติฝ่ายมัชฌิมบุรุษ ใช้คู่กับตโยคะ, วิภัตติฝ่ายอุตตมบุรุษ ใช้คู่กับมโยคะ.

โสตูนํ ปโยเคสุ โกสลฺลตฺถํ อญฺญโยคาทิสหิตมปรมฺปิ กิริยาปทมาลํ วทาม

เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในตัวอย่างต่างๆ ข้าพเจ้า จะแสดง แบบแจกบทกิริยา ที่ใช้คู่กับอัญญโยคะเป็นต้นดังต่อไปนี้:-

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์		
โส ภวติ,เต ภวนฺติ		โส ภวเต,	เต ภวนฺเต
ตฺวํ ภวสิ,	ตุมฺเห ภวถ	ตฺวํ ภวเส,	ตุมฺเห ภวฺวฺเห
อหํ ภวามิ,	มยํ ภวาม	อหํ ภเว,	มยํ ภวามฺเห

อยํ อญฺญโยคาทิสหิตา กิริยาปทมาลา.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาที่ใช้คู่กับอัญญโยคะเป็นต้น

ทิสฺสนฺติ จ สุตฺตนฺเตสุ อญฺญโยคาทิสหิตานิปิ กิริยาปทานิ. เสยฺยถีทํ ? “ยํปายํ เทว กุมาโร สุปฺปติฏฺฐิตปาโท, อิทมฺปิมสฺส มหาปุริสสฺส มหาปุริสลกฺขณํ ภวติ, ตสฺสิมานิ สตฺต รตนานิ ภวนฺติ. โย ทนฺธกาเล ตรติ, ตรณีเย จ ทนฺธติ, ตฺวํสิ อาจริโย มม, อหมฺปิ ทฏฺฐุกาโมสฺมิ, ปิตรํ เม อิธาคตํ” อิจฺเจวมาทีนิ เอตสฺส อตฺถสฺส ปริทีปนิยา กิริยาปทมาลา.

จริงอยู่ ในพระบาลีหลายแห่ง ปรากฏว่า มีบทกิริยาที่ใช้คู่กับอัญญโยคะ (ประกอบ กับบทนาม) เป็นต้น เป็นจำนวนมากดังนี้:-

ตัวอย่างเช่น

ยํปายํ เทว กุมาโร สุปฺปติฏฺฐิต-	แน่ะสมมุติเทพ กุมารน้อยนี้ เป็นผู้มีเท้า
ปาโท, อิทมฺปิมสฺส มหาปุริสสฺส	เสมอเรียบ, ลักษณะเช่นนี้ เป็นลักษณะ
มหาปุริสลกฺขณํ ภวติ50	ของมหาบุรุษ
ตสฺสิมานิ สตฺต รตนานิ ภวนฺติ51	รัตนะ ๗ เหล่านี้ มีอยู่แก่มหาบุรุษนั้น
โย ทนฺธกาเล ตรติ, ตรณีเย	ผู้ใด เร่งรีบในเวลาที่ควรจะชักช้า,
จ ทนฺธติ52	และชักช้าในเวลาที่ควรเร่งรีบ
ตฺวํสิ อาจริโย มม53	ท่านเป็นอาจารย์ของเรา
อหมฺปิ ทฏฺฐุกาโมสฺมิ, ปิตรํ	แม้เราก็อยากเห็นบิดาของเราผู้มาในที่นี้
เม อิธาคตํ54	เช่นกัน

ตัวอย่างเป็นต้นเหล่านี้ นับว่าเป็นแบบแจกบทกิริยาที่แสดงถึงความมีนามโยคะ (ประกอบกับบทนาม)เป็นต้นนั้นได้.

โย ตุมฺหสทฺเทน วตฺตพฺเพ อตฺเถ นิปตติ, น ปน โหติ ตุมฺหตฺถวาจโก, เนโส สทฺโท กิริยาปทสฺส ตโยคสหิตตฺตํ สาเธติ. อญฺญทตฺถุ อญฺญโยคสหิตตฺตญฺเญว สาเธติ. โย จ อมฺหสทฺเทน วตฺตพฺเพ อตฺเถ นิปตติ, น ปน โหติ อมฺหตฺถวาจโก, น โสปิ สทฺโท กิริยา-ปทสฺส มโยคสหิตตฺตํ สาเธติ, อญฺญทตฺถุ อญฺญโยคสหิตตฺตญฺเญว สาเธติ.

ศัพท์ใดไม่ใช่ความหมายของ ตุมฺห ศัพท์ (มิใช่ ตุมฺห ศัพท์) แต่ถูกนำมาใช้ในความ หมายของ ตุมฺห ศัพท์, ศัพท์นั้น ไม่สามารถใช้คู่กับวิภัตติมัชฌิมบุรุษได้ ใช้ได้ เฉพาะกับ วิภัตติปฐมบุรุษเพียงอย่างเดียว, ศัพท์ใดไม่ใช่ความหมายของ อมฺห ศัพท์ (มิใช่ อมฺห ศัพท์) แต่ถูกนำมาใช้ในความหมายของ อมฺห ศัพท์, ศัพท์นั้น ไม่สามารถใช้คู่กับวิภัตติอุตตม บุรุษได้ ใช้ได้เฉพาะกับวิภัตติปฐมบุรุษเพียงอย่างเดียว

ตตฺร ตุมฺหสทฺเทน ตาว วตฺตพฺพตฺเถ- น ภวํ เอติ ปุญฺญตฺถํ, สิวิราชสฺส ทสฺสนํ. มายสฺมา สมคฺคสฺส สํฆสฺส เภทาย ปรกฺกมิ. อิธ ภนฺเต ภควา ปํสุกูลํ โธวตูติ. อมหสทฺเทน ปน วตฺตพฺพตฺเถ- อุปาลิ ตํ มหาวีร, ปาเท วนฺทติ สตฺถุโน. สาวโก เต มหาวีร, สรโณ วนฺทติ สตฺถุโน. สาวโก เต มหาวีร, สรโณ วนฺทติ สตฺถุโนติ จ อิจฺเจวมาทโย ปโยคา.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น:-

อันดับแรก พึงทราบศัพท์ที่ใช้ในความหมายของ ตุมฺห ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

น ภวํ เอติ ปุญฺญตฺถํ,-	ท่าน มิได้มาด้วยจุดประสงค์ว่า การเห็น
สิวิราชสฺส ทสฺสนํ55	พระเวสสันดรเป็นบุญ
มายสฺมา สมคฺคสฺส สํฆสฺส	ขอท่าน อย่าได้พยายามเพื่อทำลายสงฆ์
เภทาย ปรกฺกมิ56	ผู้สามัคคีกันเลย
อิธ ภนฺเต ภควา ปํสุกูลํ โธวตุ57	ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค จงซักผ้าบังสุกุลในที่นี้เถิด

สำหรับศัพท์ที่ใช้ในความหมายของ อมฺห ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

อุปาลิ ตํ มหาวีร,-	ข้าแต่มหาวีระ พระอุบาลี ขอน้อมไหว้พระบาท
ปาเท วนฺทติ สตฺถุโน58	ของพระศาสดา๑
สาวโก เต มหาวีร,-	ข้าแต่มหาวีระ พระสรณะผู้เป็นสาวก
สรโณ วนฺทติ สตฺถุโน59	พระสรณะขอนอบน้อมพระองค์ผู้เป็นศาสดา

อิทเมตฺถุปลกฺขิตพฺพํ “ตฺวํ ตุเมฺห อหํ มยนฺ”ติ อตฺถทีปกตโยคมโยคโต อญฺโญ อญฺญตฺถทีปโน ปโยโคเยว อญฺญโยโค นาม, ตตฺถ ปฐมปุริโส ภวตีติ.

ยชฺเชวํ “สพฺพายสํ กูฏมฺติปฺปมาณํ, ปคฺคยฺห โส ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข. เอส สุตฺวา ปสีทามิ, วโจ เต อิสิสตฺตมา”ติอาทีสุ กถํ. เอตฺถ หิ มชฺฌิมุตฺตมปุริสสมฺภโวเยว ทิสฺสติ, น ตุ ปฐมปุริสสมฺภโวติ ?

วุจฺจเต- “สพฺพายสํ กูฏมฺติปฺปมาณํ, ปคฺคยฺห โส ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข”ติ อาทีสุ “โส”ติ-อาทิกสฺส นามสทฺทสฺส ตุมฺหมฺหสทฺทสฺสตฺถวาจกสทฺเทหิ “ติฏฺฐสี”ติอาทีนํ สฺยาทฺยนฺตานํ ปทานํ ทสฺสนโต อจฺจนฺตมชฺฌาหริตพฺเพหิ สมานาธิกรณตฺตา ตคฺคุณภูตตฺตา จ มชฺฌิมุตฺตมปุริสสมฺภโว สมธิคนฺตพฺโพ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีหลักการที่ควรจำดังนี้:-

นอกจากตโยคะ คือ ตุวํ ตุมฺเห และมโยคะ คือ อหํ มยํ แล้วศัพท์ที่แสดงอรรถ อื่นๆ ชื่อว่าอัญญโยคะ, อัญญโยคะนั้น ใช้คู่กับวิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษเท่านั้น.

ถาม: เมื่อเป็นเช่นนี้ จะทำอย่างไรกับตัวอย่างเป็นต้นว่า สพฺพายสํ กูฏมฺติปฺ-ปมาณํ, ปคฺคยฺห โส ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข60 (โส ตุวํ ท่านยักษ์นั้น ยืนถือค้อนเหล็กกล้าขนาด มหึมาอยู่บนอากาศ). เอส สุตฺวา ปสีทามิ, วโจ เต อิสิสตฺตม61 (ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็น ฤาษีผู้ประเสริฐ (หรือพระพุทธเจ้าพระองค์ที่เจ็ด) ข้าพระพุทธเจ้านี้ ได้ฟังพระดำรัสของ พระองค์แล้วเกิดความเลื่อมใส) เนื่องจากตัวอย่างเหล่านี้ ไม่ได้ใช้วิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษ แต่ใช้ วิภัตติฝ่ายมัชฌิมบุรุษและอุตตมบุรุษ.

ตอบ: ในตัวอย่างเป็นต้นว่า สพฺพายสํ กูฏมฺติปฺปมาณํ, ปคฺคยฺห โส ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข นี้ เนื่องจากนามศัพท์มี โส เป็นต้น เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ที่ถูกละไว้ซึ่งจะต้องถูกโยคเข้ามาแปลคู่กับบทกิริยาว่า ติฏฺฐสิ เป็นต้น ซึ่งเป็นบทกิริยาที่ลงท้ายด้วย สิ วิภัตติเป็นต้นอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงสามารถใช้เป็นมัชฌิม บุรุษและอุตตมบุรุษได้.

อีทิเสสุ ปโยเคสุ สฺยาทฺยนฺตานํ ทสฺสนวเสน อวิชฺชมานานิปิ อชฺฌาหริตพฺพานิ “ตฺวมห”มิจฺจาทีนิ ปทานิ ภวนฺติ. กตฺถจิ ปน ปริปุณฺณานิ ทิสฺสนฺติ “สา ตุวํ วงฺกมนุปฺปตฺตา, กถํ มทฺทิ กริสฺสสิ. โส อหํ วิจริสฺสามิ, คามา คามํ ปุรา ปุรนฺ”ติอิจฺเจวมาทีสุ.

ในกรณีตัวอย่างของบทกิริยาที่ลงท้าย สิ วิภัตติเป็นต้นเช่นนี้ บทประธานว่า ตุวํ อหํ เป็นต้นถึงแม้จะไม่มีปรากฎอยู่ แต่ในเวลาแปล ผู้แปลจะต้องโยคเข้ามาเสมอ. อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีบางแห่งปรากฏว่ามีใช้ครบบริบูรณ์คือทั้งกัตตาและกิริยา

ตัวอย่างเช่น

สา ตุวํ วงฺกมนุปฺปตฺตา,-	แน่ะนางมัทรี เมื่อเธอไปถึงเขาวงกตแล้วจะทำ
กถํ มทฺทิ กริสฺสสิ62	อย่างไร
โส อหํ วิจริสฺสามิ,-	เรานั้น จักเที่ยวไปจากหมู่บ้านโน้นสู่หมู่บ้านนี้,
คามา คามํ ปุรา ปุรํ63	จากเมืองโน้นสู่เมืองนี้

อลิงคเภท

บทอาขยาตไม่มีการจำแนกลิงค์

อาขฺยาติกสฺส กิริยาลกฺขณตฺตา อลิงฺคเภทตฺตา จ ติณฺณํ ลิงฺคานํ สาธารณ-ภาวปริทีปนตฺถํ อปรมฺปิ กิริยาปทมาลํ วทาม- เอส นโย อตฺตโนปเทสุ, เสสวิภตฺตีนํ สพฺพปเทสุปิ. อยมาขฺยาติกสฺส ติณฺณํ ลิงฺคานํ สาธารณภาวปริทีปนี กิริยาปทมาลาว.

เนื่องจากบทกิริยาอาขยาตมีสภาพเป็นกิริยา จึงไม่มีการจำแนกเป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังนั้น เพื่อแสดงให้เห็นว่าบทกิริยาอาขยาตนั้นใช้ได้ทั่วไป กับลิงค์ทั้งสาม ข้าพเจ้า จะแสดงแบบแจกบทกิริยาอีกนัยหนึ่ง

ปุริโส ภวติ, กญฺญา ภวติ, จิตฺตํ ภวติ

ปุริสา ภวนฺติ, กญฺญาโย ภวนฺติ, จิตฺตานิ ภวนฺติ

โภ ปุริส ตฺวํ ภวสิ, โภติ กญฺเญ ตฺวํ ภวสิ, โภ จิตฺต ตฺวํ ภวสิ

ภวนฺโต ปุริสา ตุมฺเห ภวถ, โภติโย กญฺญาโย ตุมฺเห ภวถ, ภวนฺโต จิตฺตานิ ตุมฺเห ภวถ

อหํ ปุริโส ภวามิ, อหํ กญฺญา ภวามิ, อหํ จิตฺตํ ภวามิ

มยํ ปุริสา ภวาม, มยํ กญฺญาโย ภวาม, มยํ จิตฺตานิ ภวาม

แม้ในวัตตมานาวิภัตติฝ่ายอัตตโนบท ตลอดถึงวิภัตติที่เหลือ (มีปัญจมีวิภัตติ เป็นต้น) ทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท ก็พึงทราบว่ามีนัยเช่นเดียวกันนี้แล. แบบแจก บทกิริยานี้ แสดงให้เห็นว่าบทกิริยาอาขยาตใช้ได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้งสาม.

วุตฺตญฺเหตํ นิรุตฺติปิฏเก “กิริยาลกฺขณมาขฺยาติกมลิงฺคเภท”มิติ. ตตฺร อลิงฺค-เภทมิติ โก อตฺโถ ? อิตฺถิปุมนปุสกานํ อวิเสสตฺโถ วุจฺจเต “อลิงฺคเภท”มิติ. ยถา “ปุริโส คจฺฉติ, กญฺญา คจฺฉติ, จิตฺตํ คจฺฉตี”ติ.

สมจริงดังคำที่ท่าน กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติปิฎกว่า บทกิริยาอาขยาต มีสภาพเป็น กิริยาไม่การจำแนกลิงค์. ในข้อความนั้น ถามว่า คำว่า อลิงฺคเภทํ (ไม่มีการจำแนกลิงค์) หมายความว่าอย่างไร ? ตอบว่า หมายความว่าไม่มีการจำกัดว่าเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส	คจฺฉติ	บุรุษ ย่อมไป	(ปุงลิงค์)
กญฺญา	คจฺฉติ	หญิงสาว ย่อมไป	(อิตถีลิงค์)
จิตฺตํ	คจฺฉติ	จิต ย่อมไป	(นปุงสกลิงค์)

คำชี้แจง

เรื่องการแจกบทกิริยา

จตุธา อุทฺทิฏฺฐกิริยาปเทสุ ยถา “ภวตี”ติ อการานฺตรตฺยนฺตปทํ คเหตฺวา “ภวติ ภวนฺติ ภวสี”ติอาทินา กิริยาปทมาลา สพฺพถา กตา, เอวํ “อุพฺภวติ”จฺจาทีนิปิ อการา-นนฺตรตฺยนฺตปทานิ คเหตฺวา “อุพฺภวติ อุพฺภวนฺติ อุพฺภวสี”ติ อาทินา กิริยาปทมาลา สพฺพถา กาตพฺพา.

บรรดาบทกิริยาที่ได้แสดงมาทั้ง ๔ ประเภท (สุทธกัตตุกิริยา, เหตุกัตตุกิริยา, กรรมกิริยา, ภาวกิริยา) บทว่า ภวติ เป็นอการานันตรตยันตบท (บทที่มี ติวิภัตติอยู่เบื้อง หลัง อ ปัจจัย) นักศึกษา พึงกระจายรูปบทกิริยาตามลำดับวิภัตติโดยนัยว่า ภวติ ภวนฺติ ภวสิ เป็นต้นฉันใด, แม้บทว่า อุพฺภวติ เป็นต้น ก็จัดเป็นอการานันตรตยันบทเช่นเดียวกัน นักศึกษา พึงกระจายรูปบทกิริยาตามลำดับวิภัตติ (ติ, อนฺติ, สิ เป็นต้น) โดยนัยว่า อุพฺภวติ อุพฺภวนฺติ อุพฺภวสิ เป็นต้นฉันนั้น.

“โภติ สมฺโภตี”ติ อาทีนิ ปน โอการานนฺตรตฺยนฺตปทานิ, “ภาเวติ วิภาเวตี”ติอาทีนิ จ เอการานนฺตรตฺยนฺตปทานิ คเหตฺวา ปาฬินยานุสาเรเนว ปทมาลา กาตพฺพา, นยิธ วุตฺตนยานุสาเรน. อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ ทุรนุโพธา กิริยาปทคติ. อโต ลพฺภมานวเสน กิริยาปทมาลา กาตพฺพา.

ส่วนบทว่า โภติ สมฺโภติ เป็นต้น เป็นโอการานันตรตยันตบท (บทที่มี ติ วิภัตติ อยู่เบื้องหลัง โอ ปัจจัย) บทว่า ภาเวติ วิภาเวติ เป็นเอการานันตรตยันบท พึงกระจายรูป บทกิริยาโดยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลีเท่านั้น, ไม่ควรกระจายรูปตามแบบที่กล่าวไว้ ในที่นี้ เพราะว่ากฏเกณฑ์การใช้บทกิริยาในลักษณะเช่นนี้ มีความซับซ้อนรู้ได้ยาก ดังนั้น จึงควรกระจายรูปบทกิริยาเท่าที่มีอยู่ในพระบาลีเท่านั้น.

น หิ โลเก โลกิยา สพฺเพ ธาตุสทฺเท ปจฺเจกํ สพฺเพหิปิ ฉนฺนวุติยา วจเนหิ โยเชตฺวา วทนฺติ, เอวํ อวทนฺตานมฺปิ เนสํ กถา อปริปุณฺณา นาม น โหติ, ตสฺมา วชฺเชตพฺพฏฺฐานํ วชฺเชตฺวา ยถาสมฺภวํ ปทมาลา กาตพฺพา. เอวํ ปญฺจมิยาทีสุปิ วิภตฺตีสุ. อยํ วตฺตมานวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

ด้วยว่า ในจำนวนธาตุทั้งหมด ชาวโลก ไม่สื่อสารโดยการนำเอาธาตุแต่ละตัวมา ประกอบกับวิภัตติทั้ง ๙๖ ตัวอย่างแน่นอน๑. จะอย่างไรก็ตาม แม้จะใช้สื่อสารไม่ครบ ทุกวิภัตติ ก็ไม่ถือว่าเป็นคำพูดของชนเหล่านั้นขาดตกบกพร่อง ดังนั้น นักศึกษา จึงควร กระจายรูปบทกิริยาตามความเหมาะสม โดยหลีกเลี่ยงรูปกิริยาที่ไม่มีใช้ในพระบาลี. แม้ใน หมวดปัญจมีวิภัตติเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน. ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นคำอธิบายการแจก บทกิริยาด้วยวัตตมานาวิภัตติ.

อิโต ปฏฺฐาย ปน ยถุทฺทิฏฺฐปทาเนว ปริณาเมตฺวา ปริณาเมตฺวา ปญฺจมิยาทีนํ มาติกาภาเวน คเหตพฺพานิ. อิทานิ ปน ตโยคาทิสหิตาสหิตวเสน ทฺวิธา กิริยาปทมาลาโย ทสฺเสสฺสาม กฺวจาเทสวเสน สมฺภูตานิ จ รูปนฺตรานิ โสตูนํ สุขธารณตฺถญฺเจว ปุริสปฺปโยเค อสมฺโมหตฺถญฺจ.

ต่อแต่นี้ไป เมื่อจะกระจายรูปบทกิริยาด้วยปัญจมีวิภัตติเป็นต้น นักศึกษา พึงนำเอาบทกิริยาที่ได้กระจายรูปวัตตมานาวิภัตติ มาเป็นแม่แบบโดยวิธีการสับเปลี่ยน เป็นปัญจมีวิภัตติเป็นต้นเท่านั้น

อนึ่ง บัดนี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย จดจำได้ง่าย และเพื่อมิให้เกิดความสับสน ในการใช้บุรุษ ข้าพเจ้า จะแสดงการแจกบทกิริยา ๒ ลักษณะ คือ ทั้งที่ประกอบกับ ตโยคะเป็นต้นและไม่ประกอบกับตโยคะเป็นต้น และจะแสดงรูปพิเศษที่เกิดจากการ อาเทสในรูปกิริยาบางตัว

ภวตุกิริยาปทมาลา

เอกพจน์		พหูพจน์	
ภวตุ	ภวนฺตุ	ภวตํ	ภวนฺตํ

ภวาหิ, ภว ภวถ ภวสฺสุ ภววฺโห

ภวามิ ภวาม ภเว ภวามเส

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส ภวตุ, เต ภวนฺตุ. โส ภวตํ, เต ภวนฺตํ. ตฺวํ ภวาหิ, ภว, ตุมฺเห ภวถ. ตฺวํ ภวสฺสุ, ตุมฺเห ภววฺโห. อหํ ภวามิ, มยํ ภวาม. อหํ ภเว, มยํ ภวามเส.

อยํ ปญฺจมีวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยปัญจมีวิภัตติ.

ภเวยฺยกิริยาปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

ภเวยฺย, ภเว ภเวยฺ[redacted] ภเวถ ภเวรํ

ภเวยฺยาสิ ภเวยฺยาถ ภเวโถ ภเวยฺยาวฺโห

ภเวยฺยามิ ภเวยฺยาม ภเวยฺยํ ภเวยฺยามฺเห

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส ภเวยฺย, ภเว, เต ภเวยฺยุ. ตฺวํ ภเวยฺยาสิ, ตุมฺเห ภเวยฺยาถ. อหํ ภเวยฺยามิ, มยํ ภเวยฺยาม, ภเวมุ โส ภเวถ, เต ภเวรํ. ตฺวํ ภเวโถ, ตุมฺเห ภเวยฺยาวฺโห. อหํ ภเวยฺยํ, มยํ ภเวยฺยาเมฺห

อยํ สตฺตมีวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยสัตตมีวิภัตติ.

พภูวกิริยาปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

พภูว พภูวุ พภูวิตฺถ พภูวิเร

พภูเว พภูวิตฺถ พภูวิตฺโถ พภูวิวฺโห

พภูวํ พภูวิมฺห พภูวึ พภูวิมฺเห

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส พภูว, เต พภูวุ. ตฺวํ พภูเว, ตุมฺเห พภูวิตฺถ. อหํ พภูวํ, มยํ พภูวิมฺห. โส พภูวิตฺถ, เต พภูวิเร. ตฺวํ พภูวิตฺโถ, ตุมฺเห พภูวิวฺโห. อหํ พภูวึ, มยํ พภูวิมฺเห

อยํ ปโรกฺขาวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยปโรกขาวิภัตติ.

อภวากิริยาปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อภวา อภวู อภวตฺถ อภวตฺถุ

อภโว อภวตฺถ อภวเส อภววฺหํ

อภวํ อภวมฺหา อภวึ อภวมฺหเส

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส อภวา, เต อภวู. ตุวํ อภโว, ตุมฺเห อภวตฺถ. อหํ อภวํ, มยํ อภวมฺหา. โส อภวตฺถ, เต อภวตฺถุ. ตุวํ อภวเส, ตุมฺเห อภววฺหํ. อหํ อภวึ, มยํ อภวมฺหเส

อยํ หิยฺยตฺตนีวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยหิยยัตตนีวิภัตติ.

อภวิกิริยาปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อภวิ อภวุ อภวา อภวู

อภโว อภวิตฺถ อภวเส อภวิวฺหํ

อภวึ อภวิมฺหา อภวํ อภวิมฺเห

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส อภวิ, เต อภวุ. ตุวํ อภโว, ตุเมฺห อภวิตฺถ. อหํ อภวึ, มยํ อภวิมฺหา. โส อภวา, เต อภวู. ตุวํ อภวเส, ตุมฺเห อภวิวฺหํ. อหํ อภวํ, มยํ อภวิมฺเห

อยํ อชฺชตนีวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยอัชชัตตนีวิภัตติ.

เอตฺถ ปนชฺชตนิยา อุวจนสฺส อึสุมาเทสวเสน ภวติโน รูปนฺตรานิปิ เวทิตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ ? เต ภวึสุ, สมฺพฺภวึสุ, ปภวึสุ, ปราภวึสุ, สมฺภวึสุ, ปาตุภวึสุ, ปาตุพฺภวึสุ, อิมานิ อกมฺมกปทานิ. ปริภวึสุ, อภิภวึสุ, อธิภวึสุ, อติภวึสุ, อนุภวึสุ, สมนุภวึสุ, อภิสมฺภวึสุ.

อนึ่ง ในการแจกรูปข้างต้นที่ผ่านมานี้ พึงทราบรูปพิเศษของ ภู ธาตุที่มีการแปลง [redacted] วิภัตติ เป็น อึสุ เช่น เต ภวึสุ, สมฺพฺภวึสุ, ปภวึสุ, ปราภวึสุ, สมฺภวึสุ, ปาตุภวึสุ, ปาตุพฺภวึสุ รูปบทกิริยาเหล่านี้ เป็นอกรรมกบท สำหรับรูปบทกิริยาที่เป็นสกรรมกบท เช่น ปริภวึสุ, อภิภวึสุ, อธิภวึสุ, อติภวึสุ, อนุภวึสุ, สมนุภวึสุ, อภิสมฺภวึสุ. [ปริภวึสุ= เบียดเบียนแล้ว, อภิสมฺภวึสุ=ข่มเหงแล้ว]

อธิโภสุนฺติ รูปมฺปิยสฺมา ทิสฺสติ ปาฬิยํ

ตสฺมา หิ นยโต เณยฺยํ ปริโภสุนฺติ อาทิกํ.

เนื่องจากรูปบทกิริยาว่า “อธิโภ[redacted]ุ” มีใช้ในพระไตรปิฎก ดังนั้น จึงทราบ ได้ว่า รูปบทกิริยา เช่น ปริโภ[redacted]ุ ก็มีได้.

ตตฺรายํ ปาฬิ, “เอวํ วิหาริญฺจาวุโส ภิกฺขุ รูปา อธิโภสุ, น ภิกฺขุ รูเป อธิโภสี”ติ. อิมานิ สกมฺมกปทานิ, เอวมชฺชตนิยา อุ วจนสฺส อึสุมาเทสวเสน ภวติโน รูปนฺตรานิ ภวนฺติ. อปิจ

อนฺวภิอิติรูปมฺปิ อชฺชตนฺยา ปทิสฺสติ

ตสฺมา หิ นยโต เณยฺยํ อชฺฌภิจฺจาทิกมฺปิ จ.

ตตฺรายํ ปาฬิ- โส เตน กมฺเมน ทิวํ สมกฺกมิ สุขญฺจ ขิฑฺฑา รติโย จ อนฺวภีติ. ตตฺถ อนฺวภีติ อนุ อภีติ เฉโท. อนูติ อุปสคฺโค. อภีติ อาขฺยาติกปทนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในข้อนั้น มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า เอวํ วิหาริญฺจาวุโส ภิกฺขุ รูปา อธิโภสุ, น ภิกฺขุ รูเป อธิโภสิ64 (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รูปารมณ์ทั้งหลาย รุมเร้าภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้, ภิกษุ ไม่ชนะรูปทั้งหลาย) ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นสกรรมกบท เป็นรูปพิเศษของ ภู ธาตุ ที่มีการแปลง [redacted]ุ อัชชัตตนีวิภัตติ เป็น อึสุ. อีกอย่างหนึ่ง

อนฺวภิอิติรูปมฺปิ อชฺชตนฺยา ปทิสฺสติ

ตสฺมา หิ นยโต เณยฺยํ อชฺฌภิจฺจาทิกมฺปิ จ.

เนื่องจากรูปบทกิริยาว่า อนฺวภิ (อนุ+อภิ) ที่สำเร็จ รูปมาจากอัชชัตตนีวิภัตติ มีใช้ในพระไตรปิฎก ดังนั้น จึงทราบได้ว่ารูปบทกิริยา เช่น อชฺฌภิ ก็มีได้.

ในข้อนั้นมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า โส เตน กมฺเมน ทิวํ สมกฺกมิ, สุขญฺจ ขิฑฺฑา รติโย จ อนฺวภิ65 (ด้วยผลแห่งกรรมนั้น พระโพธิสัตว์นั้น ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ เสวยแล้ว ซึ่งความสุขความสนุกสนานและความเพลิดเพลิน)

คำว่า อนฺวภิ (เสวยแล้ว) ตัดบทว่า อนุ + อภิ, คำว่า อนุ เป็นอุปสรรค. ส่วนคำว่า อภิ เป็นบทกิริยาอาขยาต.

ภวิสฺสติกิริยาปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์		
ภวิสฺสติ ภวิสฺสนฺติ	ภวิสฺสเต	ภวิสฺสนฺเต	
ภวิสฺสสิ ภวิสฺสถ ภวิสฺสเส	ภวิสฺสวฺเห		
ภวิสฺสามิ	ภวิสฺสาม	ภวิสฺสํ	ภวิสฺสามฺเห

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส ภวิสฺสติ, เต ภวิสฺสนฺติ. ตฺวํ ภวิสฺสสิ, ตุมฺเห ภวิสฺสถ. อหํ ภวิสฺสามิ, มยํ ภวิสฺสาม. โส ภวิสฺสเต, เต ภวิสฺสนฺเต, ตฺวํ ภวิสฺสเส, ตุมฺเห ภวิสฺสวฺเห, อหํ ภวิสฺสํ, มยํ ภวิสฺสามฺเห

อยํ ภวิสฺสนฺติวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยภวิสสันตีวิภัตติ.

อภวิสฺสากิริยาปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์		
อภวิสฺสา	อภวิสฺสํสุ	อภวิสฺสถ	อภวิสฺสึสุ
อภวิสฺเส	อภวิสฺสถ	อภวิสฺสเส	อภวิสฺสวฺเห
อภวิสฺสํ อภวิสฺสามฺหา		อภวิสฺสึ อภวิสฺสามฺหเส	

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา

โส อภวิสฺสา, เต อภวิสฺสํสุ. ตฺวํ อภวิสฺเส, ตุมฺเห อภวิสฺสถ. อหํ อภวิสฺสํ, มยํ อภวิสฺสามฺหา. โส อภวิสฺสถ, เต อภวิสฺสึสุ. ตฺวํ อภวิสฺสเส, ตุมฺเห อภวิสฺสวฺเห. อหํ อภวิสฺสํ, มยํ อภวิสฺสามฺหเส

อยํ กาลาติปตฺติวิภตฺติวเสน กิริยาปทมาลานิทฺเทโส.

แบบแจกนี้ แสดงการแจกบทกิริยาด้วยกาลาติปัตติวิภัตติ

โวหารเภทกุสเลน สุพุทฺธินา โย
กจฺจายเนน กถิโต ชินสาสนตฺถํ
ตฺยาทิกฺกโม ตทนุกํ กิริยาปทานํ
กตฺวา กโม ภวติธาตุวเสน วุตฺโต.

ข้าพเจ้า ได้แสดงลำดับบทกิริยาโดยมี ภู ธาตุเป็น แม่แบบ โดยคล้อยตามลำดับวิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้นที่ พระอาจารย์กัจจายนะ ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แตกฉานในภาษาแสดงไว้แล้ว เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนาของพระชินเจ้า.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ ภวติโน กิริยาปทมาลาวิภาโค นาม ทุติโย ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่าภวติกิริยาปทมาลาวิภาคในสัททนีติปกรณ์ที่ ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติ ที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๓

ปกิณฺณกวินิจฺฉย

การวินิจฉัยหลักการเบ็ดเตล็ด

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ ปกิณฺณกวินิจฺฉยํ
สปฺปโยเคสุ อตฺเถสุ วิญฺญูนํ ปาฏวตฺถยา.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงปกิณณกวินิจฉัย เพื่อให้ วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในอรรถพร้อม ตัวอย่าง.

หลักวินิจฉัยศัพท์ ๙ ประการ

ตตฺถ อตฺถุทฺธาโร, อตฺถสทฺทจินฺตา, อตฺถาติสยโยโค, สมานาสมานวเสน วจน-สงฺคโห, อาคมลกฺขณวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห, กาลวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห, กาลสงฺคโห, ปกรณสํสนฺทนา, วตฺตมานาทีนํ วจนตฺถวิภาวนา จาติ นวธา วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ในปกิณณกวินิจฉัยนี้:-

พึงทราบว่า หลักการวินิจฉัยศัพท์ มี ๙ ประการ คือ

๑. การนำความหมายของศัพท์มาแสดงเท่าที่มีปรากฏ

๒. การวิเคราะห์อรรถและศัพท์

๓. การนำความหมายพิเศษของธาตุมาใช้

๔. การประมวลวิภัตติที่มีรูปเหมือนกันไม่เหมือนกัน

๕. การประมวลวิภัตติและพจน์ โดยมีการลงอาคมเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน)

๖. การประมวลวิภัตติและพจน์โดยมีกาลเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน)

๗. การประมวลกาล

๘. การเทียบเคียงคัมภีร์

๙. การแสดงวจนัตถะหรือรูปวิเคราะห์ของวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น

๑. อตฺถุทฺธาร

อตฺถุทฺธาเร ตาว สมานสุติกปทานมตฺถุทฺธารณํ กริสฺสาม. เอตฺถาขฺยาตปทสญฺญิตานํ โภติสทฺทภเวสทฺทานมตฺโถ อุทฺธริตพฺโพ. ตถา เหเต นามิกปทสญฺญิเตหิ อปเรหิ โภติสทฺท-ภเวสทฺเทหิ สมานสุติกาปิ อสมานตฺถา เจว โหนฺติ อสมานวิภตฺติกา จ.

ในเรื่องของอัตถุทธาระนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงความหมายของบทที่มีเสียงพ้องกัน เป็นลำดับแรก เช่น คำว่า โภติ และคำว่า ภเว ที่เป็นบทกิริยาอาขยาต แม้จะมีเสียงพ้อง กับคำว่า โภติ และคำว่า ภเว ซึ่งเป็นบทนาม แต่ความหมายและวิภัตติของบทเหล่านั้น มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน๑.

ศัพท์มีเสียงพ้องกัน ๘ ลักษณะ

สาสนสฺมิญฺหิ เกจิ สทฺทา อญฺญมญฺญํ สมานสุติกา สมานาปิ อสมานตฺถา อสมาน-ปวตฺตินิมิตฺตา อสมานลิงฺคา อสมานวิภตฺติกา อสมานวจนกา อสมานนฺตา อสมาน-กาลิกา อสมานปทชาติกา จ ภวนฺติ.

ศัพท์บางศัพท์ในพระบาลี แม้จะมีเสียงพ้องกัน แต่มีความหมายไม่เหมือนกัน, มีปวัตตินิมิตไม่เหมือนกัน, มีลิงค์ไม่เหมือนกัน, มีวิภัตติไม่เหมือนกัน, มีพจน์ไม่เหมือนกัน, มีการันต์ไม่เหมือนกัน, มีกาลไม่เหมือนกัน และมีสถานภาพไม่เหมือนกัน

เสียงพ้องกันความหมายต่างกัน

เตสมสมานตฺถตฺเต “สพฺพญฺหิ ตํ ชีรติ เทหนิสฺสิตํ. อปฺปสฺสุตายํ ปุริโส พลิพทฺโทว ชีรติ. สนฺโต ตสิโต. ปหุ สนฺโต น ภรติ. สนฺโต อาจิกฺขเต มุนิ. สนฺโต สปฺปุริสา โลเก. สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมินฺ”ติ เอวมาทโย ปโยคา.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีความหมายต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

สพฺพญฺหิตํ ชีรติ เทหนิสฺสิตํ1 รูปกายทั้งปวง ย่อมทรุดโทรม

อปฺปสฺสุตายํ พลิพทฺโทว ชีรติ 2 ผู้มีสุตะน้อยนี้ ย่อมเจริญเติบโตเหมือนโคถึก

สนฺโต ตสิโต ทั้งเหนื่อยทั้งหิว

ปหุ สนฺโต น ภรติ3 ทั้งที่เป็นผู้มีความสามารถแต่ไม่เลี้ยงดู

สนฺโต อาจิกฺขเต มุนิ4 พระมุนีผู้สงบ ย่อมตรัสสรรเสริญ

สนฺโต สปฺปุริสา โลเก5 สัตบุรุษผู้ประเสริฐในโลก

สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ6 มีปรากฏอยู่ในโลก

เอตฺถ ชีรติสทฺททฺวยํ ยถาสมฺภวํ นวภาวาปคมวฑฺฒนวาจกํ. สนฺโตสทฺทปญฺจกํ ยถาสมฺภวํ ปริสฺสมปฺปตฺตสมาโนปสนฺโตปลพฺภมานวาจกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในตัวอย่างเหล่านี้ คำว่า ชีรติ๑ในประโยคว่า สพฺพญฺหิตํ ชีรติ เทหนิสฺสิตํ แปลว่า “ทรุดโทรม” ส่วนคำว่า ชีรติ ในประโยคว่า อปฺปสฺสุตายํ พลิพทฺโทว ชีรติ แปลว่า “ย่อม เจริญเติบโต” สำหรับคำว่า สนฺโต๒ ทั้ง ๕ คำนี้ มีความหมายต่างกัน (ตามลำดับ) ดังนี้ คือ ถึงความเหน็ดเหนื่อย, เป็นอยู่, สงบ, ประเสริฐ และมีปรากฏ.

เสียงพ้องกันปวัตตินิมิตต่างกัน

อสมานปวตฺตินิมิตฺตตฺเต ปน “อกตญฺญู มิตฺตทุพฺภี, อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จา”ติ เอวมาทโย. เอตฺถ จ อกตญฺญูสทฺททฺวยํ กตากตาชานนชานนปวตฺตินิมิตฺตํ ปฏิจฺจ สมฺภูตตฺตา๑ อสมานปวตฺตินิมิตฺตกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีปวัตตินิมิตต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

อกตญฺญู มิตฺตทุพฺภี7 ผู้ไม่รู้บุญคุณ เป็นผู้ประทุษร้ายมิตร

อสฺสทฺโธ อกตญฺญูจ8 ผู้ไม่เชื่อตามคำบอกเล่าของผู้อื่น ผู้รู้พระนิพพาน อันปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง

ก็ในตัวอย่างข้างต้นนี้ อกตญฺญู คำแรก เป็นคำที่บัญญัติขึ้นโดยอาศัยการไม่รู้จัก บุญคุณของผู้อื่นเป็นปวัตตินิมิต ส่วน อกตญฺญู๒ คำที่สอง เป็นคำที่บัญญัติขึ้นโดยอาศัย การรู้พระนิพพานอันปราศจากปัจจัยปรุงแต่งเป็นปวัตตินิมิต ดังนั้น คำทั้งสองนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นอสมานปวัตตินิมิต (เสียงพ้องกันแต่มีเหตุเกิดต่างกัน).

เสียงพ้องกันลิงค์ต่างกัน

อสมานลิงฺคตฺเต “สุขี โหตุ ปญฺจสิข สกฺโก เทวานมินฺโท. ตวญฺจ ภทฺเท สุขี โหหิ. ยตฺถ สา อุปฏฺจิโต โหติ, มาตา เม อตฺถิ, สา มยา โปเสตพฺพาติ เอวมาทโย. เอตฺถ สุขี-สทฺททฺวยํ สาสทฺทฺทวยญฺจ ปุมิตฺถิลิงฺควเสน อสมานลิงฺคนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีลิงค์ต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

สุขี โหตุ ปญฺจสิข- แน่ะปัญจสิขะ ขอท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทพ

สกฺโก เทวานมินฺโท9 จงเป็นผู้มีความสุข (สำหรับปุงลิงค์)

ตวญฺจ ภทฺเท สุขี โหหิ แน่ะนางผู้เจริญ ขอเธอ จงเป็นผู้มีความสุขด้วย

(สำหรับอิตถีลิงค์)

ยตฺถ สา อุปฏฺจิโต โหติ10 สุนัข ปรากฏ ณ ที่ใด (สำหรับปุงลิงค์)

มาตา เม อตฺถิ สา มยา- มารดาของข้าพเจ้ามีอยู่ ข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดูท่าน

โปเสตพฺพา11 (สำหรับอิตถีลิงค์)

ในตัวอย่างนี้ บทว่า สุขี ทั้งสองบท บทแรกเป็นปุงลิงค์ ส่วนบทที่สองเป็นอิตถีลิงค์ บทว่า สา ทั้งสองบท บทแรกเป็นปุงลิงค์ ส่วนบทที่สองเป็นอิตถีลิงค์ ดังนั้น คำทั้งสองนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นอสมานลิงค์ (เสียงพ้องกันแต่มีลิงค์ต่างกัน).

เสียงพ้องกันวิภัตติต่างกัน

อสมานวิภตฺติกตฺเต “อาหาเร อุทเร ยโต. ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมนฺติ เอว-มาทโย. เอตฺถ ยโตสทฺททฺวยํ ปฐมาปญฺจมีวิภตฺติสหิตตฺตา อสมานวิภตฺติกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีวิภัตติต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

อาหาเร อุทเร ยโต12 ผู้รู้ประมาณในอาหารพอดีท้อง

ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ13 เพราะเหตุที่มารู้ธรรมที่เกิดแต่เหตุ

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ยโต บทแรกเป็นปฐมาวิภัตติ (ยมุ+ต=สำรวมระวัง) ส่วนบทที่สอง เป็นปัญจมีวิภัตติ (ยสรรพนาม+โต) ดังนั้น คำทั้งสองนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นอสมานวิภัตติ.

เสียงพ้องกันพจน์ต่างกัน

อสมานวจนกตฺเต อิเม ปโยคา-

ยาย มาตุ ภโต โปโส อิมํ โลกํ อเวกฺขติ

ตมฺปิ ปาณทที สนฺตึ หนฺติ กุทฺโธ ปุถุชฺชโน”ติ

อาทีสุ หนฺติสทฺโท เอกวจโน.

อิเม นูน อรญฺญสฺมึ มิคสํฆานิ ลุทฺทกา

วากุราหิ ปริกฺขิปฺป　　　โสพฺภํ ปาเตตฺวา ตาวเท.

วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ　　หนฺติ เนสํ วรํ วรนฺ”ติ

อาทีสุ ปน พหุวจโน.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีพจน์ต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

ยาย มาตุ ภโต โปโส　　อิมํ โลกํ อเวกฺขติ

ตมฺปิ ปาณทที สนฺตึ　　หนฺติ กุทฺโธ ปุถุชฺชโน14

บุรุษ ผู้อันมารดาใด เลี้ยงดูมาจนสามารถลืมตาดูโลก นี้ได้, เขาผู้ซึ่งเป็นปุถุชน โกรธแค้นมารดาจึงฆ่านาง ผู้ซึ่งให้กำเนิดแก่เขา.

คำว่า หนฺติ๑ ในตัวอย่างนี้ เป็นเอกพจน์.

อิเม นูน อรญฺญสฺมึ　　　มิคสํฆานิ ลุทฺทกา

วากุราหิ ปริกฺขิปฺป　　　โสพฺภํ ปาเตตฺวา ตาวเท.

วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ　　หนฺติ เนสํ วรํ วรํ15.

พรานไพรทั้งหลาย ขึงข่ายล้อมฝูงเนื้อในป่า ไล่ต้อนให้ ตกลงในหลุมพรางแล้วเลือกทิ่มแทงเอาแต่ตัวดีๆ ด้วยหอกอันคมฉันใด.

[อีกนัยหนึ่ง]

พรานไพรทั้งหลาย ดักจับฝูงเนื้อในป่าด้วยตาข่าย หรือไม่ก็ล่อให้ไปตกในหลุมพรางแล้วส่งเสียงโห่ดัง ทิ่มแทงฆ่าเนื้อเหล่านั้นด้วยหอกหลาวที่แหลมคม เลือกเอาแต่ตัวดีๆ จากเนื้อเหล่านั้นฉันใด.

คำว่า หนฺติ ในตัวอย่างนี้ เป็นพหูพจน์.

“สีลวา วตฺตสมฺปนฺโน. เอถ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต สีลวา โหถ. สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี. สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ. มหาราชา ยสสฺสี โส. จตฺตาโร มหาราชา”ติ เอวมาทีสุ สีลวาสทฺทาทโย เอกวจนพหุวจนกา.

สีลวา วตฺตสมฺปนฺโน16　บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร

เอถ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต สีลวา โหถ17　　พวกท่าน จงมา, จงเป็นผู้มีศีล

สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี18　ผู้สงบ สุภาพ มีจิตมั่นคงประพฤติพรหมจรรย์

สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ19　　สัตบุรุษแล ย่อมสนทนากับสัตบุรุษ

มหาราชา ยสสฺสี โส 20　มหาบพิตรพระองค์ ทรงเป็นผู้มีบารมี

จตฺตาโร มหาราชา21　　ท้าวมหาราชทั้ง ๔

คำว่า สีลวา เป็นต้นในตัวอย่างเหล่านี้ เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

เสียงพ้องกันวิภัตติ พจน์ การันต์ต่างกัน

อสมานนฺตตฺเต ปน ยตฺถ สมานสุติกานํ อสมานวิภตฺติกตฺตํ วา อสมานวจนตฺตํ วา อุปลพฺภติ. เตเยว ปโยคา. ตํ ยถา ? “สตํ สมฺปชานํ, สตํ ธมฺโม, สนฺโต ทนฺโต, สนฺโต สปฺปุริสา” อิจฺเจวมาทโย.

บททั้งหลายที่มีเสียงพ้องกันแต่มีวิภัตติต่างกัน หรือมีพจน์ต่างกัน มีในที่ใด ที่นั้น ก็ได้ชื่อว่าบทมีการันต์ไม่เหมือนกัน

ตัวอย่างเช่น

สตํ๑ สมฺปชานํ ซึ่งบุคคลผู้มีสติสัมปชัญญะ

สตํ ธมฺโม22 ธรรมของพวกสัตบุรุษ

สนฺโต๒ ทนฺโต สงบ สุภาพ

สนฺโต สปฺปุริสา สัตบุรุษทั้งหลายเป็นผู้สงบ

เสียงพ้องกันกาลต่างกัน

อสมานกาลตฺเต “นนุ เต สุตํ พฺราหฺมณ ภญฺญมาเน, เทวา น อิสฺสนฺติ ปุริส-ปรกฺกมสฺส. เต ชนา ปารมิสฺสนฺติ มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรนฺ”ติ เอวมาทโย. เอตฺถ อิสฺสนฺติสทฺท-ทฺวยํ วตฺตมานาภวิสฺสนฺตีกาลวเสน อสมานกาลนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. วตฺตมานาภวิสฺสนฺตีวิภตฺติ วเสน ปน อสมานวิภตฺติกนฺติปิ.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีกาลต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

นนุ เต สุตํ พฺราหฺมณ- แน่ะพราหมณ์ ท่านเองก็เคยได้ยินไม่ใช่

ภญฺญมาเน, เทวา น อิสฺสนฺติ- หรือว่า "หมู่เทพเจ้า ย่อมไม่อิจฉาความ

ปุริสปรกฺกมสฺส23 บากบั่นของมนุษย์"

เต ชนา ปารมิสฺสนฺติ- คนเหล่านั้น ข้ามเตภูมิกวัฏอันเป็นที่อยู่ของ

มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรํ 24 มัจจุราชที่ใคร ๆ ข้ามพ้นได้ยากยิ่งได้แล้ว

จักถึงฝั่งโน้นคือพระนิพพาน

ในตัวอย่างข้างต้นนี้ พึงทราบว่า อิสฺสนฺติ บทแรกเป็นบทอาขยาตที่ลงวัตตมานา วิภัตติ ส่วน อิสฺสนฺติ ๑ บทที่สองเป็นบทอาขยาตที่ลงภวิสสันตีวิภัตติ ดังนั้น ทั้งสองบท จึงเป็นอสมานกาล แต่ถ้าหากมองในแง่ของวิภัตติแล้ว ก็อาจจะเรียกได้ว่าเป็นอสมาน-วิภัตติกบท (บทที่มีวิภัตติต่างกัน).

เสียงพ้องกันสถานภาพต่างกัน

อสมานปทชาติกตฺเต “สยํ สมาหิโต นาโค, สยํ อภิญฺญาย กมฺทุทิเสยฺยํ. ปเถ ธาวนฺติยา ปติ ลพฺภติ. เอกํสํ อชินํ กตฺวา ปาเทสุ สิรสา ปติ. คิรึ จณฺโฑรณํ ปตี”ติ เอวมาทโย. เอตฺถ สยํสทฺททฺวยํ นามนิปาตวเสน ปติสทฺทตฺตยํ นามาขฺยาโตปสคฺค วเสน อสมาน-ปทชาติกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บทที่มีเสียงพ้องกัน แต่มีสถานภาพต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

สยํ สมาหิโต นาโค25 พระองค์ เป็นผู้สงบนิ่งดุจพญาช้าง

สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ 26 เมื่อรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จะพึง นับถือใครเป็นครูอีกเล่า

ปเถ ธาวนฺติยา ปติ (ลพฺภติ)27 เมื่อดิฉันวิ่งอยู่บนถนน ก็ได้สามี

เอกํสํ อชินํ กตฺวา ปาเทสุ-ห่มผ้าหนังสัตว์ พาดเฉวียงบ่าหมอบกราบ

สิรสา ปติ 28 ที่เท้า

คีรึ จณฺโฑรณํ ปติ 29 มุ่งหน้าสู่ภูเขาจัณโฑรณะ๑

ในตัวอย่างข้างต้นนี้ สยํ บทแรกเป็นบทนาม ส่วนบทหลังเป็นบทนิบาต, ปติ บทแรกเป็นบทนาม, บทที่สองเป็นบทอาขยาต ส่วนบทที่สามเป็นบทอุปสรรค.

อิมินา นเยน สพฺพตฺถ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ทั้งหมดที่แสดงมานี้ เป็นเพียงการนำเสนอพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น นักศึกษา พึง นำวิธีการนี้ไปใช้กับคำอื่นๆ เถิด.

บทสรุป

ศัพท์มีเสียงพ้องกัน ๘ ลักษณะ

เอวํ สาสนสฺมึ เกจิ สทฺทา อญฺญมญฺญํ สมานสุติกา สมานาปิ อสมานตฺถา อสมานปวตฺตินิมิตฺตา อสมานลิงฺคา อสมานวิภตฺติกา อสมานวจนกา อสมานนฺตา อสมานกาลิกา อสมานปทชาติกา จ ภวนฺติ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า คำศัพท์ในคัมภีร์พระศาสนา บางคำแม้จะมีเสียง พ้องกัน แต่ก็ยังมีความหมาย, ปวัตตินิมิต, ลิงค์, วิภัตติ, พจน์, การันต์, กาล และสถาน ภาพแตกต่างกันตามความเหมาะสม.

สัททัตถุทธาระ

วิธีจำแนกอัตถุทธาระของศัพท์

เอตาทิเสสุ สทฺเทสุ โย กิริยาปทตฺตํ ปกาเสติ, น โส นามิกปทตฺตํ. โย จ นามิก-ปทตฺตํ ปกาเสติ, น โส กิริยาปทตฺตํ. เอวํ สนฺเตปิ สุติสามญฺญโต เอกตฺเตน คเหตฺวา อตฺถุทฺธาโร กรณีโยติ ยถาวุตฺตกิริยาปทานํ นามปเทหิ สมานสุติกานํ โภติสทฺทภเว-สทฺทานมตฺถุทฺธารํ วทาม. กถํ ?

อนึ่ง บรรดาคำศัพท์ที่มีลักษณะพ้องกันเช่นนั้น คำศัพท์ใด แสดงความเป็นบทกิริยา, คำศัพท์นั้นจะไม่แสดงความเป็นบทนาม โดยทำนองเดียวกัน คำศัพท์ใด แสดงความเป็นบทนาม คำศัพท์นั้น ก็ไม่แสดงความเป็นบทกิริยา. ถึงกระนั้น (เมื่อจะแสดงความหมายของศัพท์ หนึ่งๆ) ก็ควรแสดงความหมายโดยใช้ศัพท์ๆ เดียว โดยยึดเอาความพ้องเสียงเป็นเกณฑ์ ดังที่ข้าพเจ้า จะยก โภติ ศัพท์ และ ภเว ศัพท์ ซึ่งเป็นกิริยาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว และมีเสียง พ้องกันกับบทนามเป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้:-

วิธีจำแนก

อัตถุทธาระของ โภติ ศัพท์

โภติสทฺโท กตฺตุโยเค กิริยาปทํ, กิริยาโยเค นามิกปทํ ตสฺมา โส ทฺวีสุ อตฺเถสุ วตฺตติ กิริยาปทตฺเถ นามิกปทตฺเถ จ. ตตฺถ กิริยาปทตฺเถ วตฺตมานวเสน, นามิกปทตฺเถ ปนาลปนวเสน. กิริยาปทตฺเถ ตาว “เอโก โภติ”, นามิกปทตฺเถ “มา โภติ ปริเทเวสิ”.

ตตฺริทํ วุจฺจติ-

คำว่า โภติ ถ้าสัมพันธ์เข้ากับกัตตา ก็ทำหน้าที่เป็นบทกิริยา ถ้าสัมพันธ์เข้ากับ บทกิริยา ก็ทำหน้าที่เป็นบทนาม ดังนั้น โภติ ศัพท์ จึงทำหน้าที่สองความหมาย คือ ทำหน้าที่เป็นบทกิริยา และทำหน้าที่เป็นบทนาม อธิบายว่า เมื่อทำหน้าที่เป็นบทกิริยา ต้องเป็นบทกิริยาที่ลงวัตตมานาวิภัตติ ถ้าทำหน้าที่เป็นบทนามก็เป็นบทอาลปนะ.

อันดับแรก โภติ ที่ทำหน้าที่เป็นกิริยา ตัวอย่างเช่น เอโก โภติ (เป็นผู้เดียวย่อมเป็น) สำหรับ โภติ ที่ทำหน้าที่เป็นบทนาม ตัวอย่างเช่น มา โภติ ปริเทวสิ 30 (แน่ะนางผู้เจริญ เจ้าจงอย่าคร่ำครวญไปนักเลย)

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาว่า

ภาเว นามปทตฺเถ จ อาลปนวิเสสิเต
อิเมสุ ทฺวีสุ อตฺเถสุ โภติสทฺโท ปวตฺตติ.

โภติ ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๒ ประการเหล่านี้ คือ ใช้เป็น บทกิริยาอาขยาต ๑ ใช้เป็นบทนามที่เป็นอาลปนะ ๑.

วิธีจำแนก

อัตถุทธาระของ ภเว ที่เป็นบทกิริยา

ภเวสทฺโท ปน “ภวามี”ติมสฺส วตฺตมานาวิภตฺติยุตฺตสฺส สทฺทสฺสตฺเถปิ วตฺตติ. “ภวามี”ติมสฺส ปญฺจมีวิภตฺติยุตฺตสฺส สทฺทสฺส อนุมติปริกปฺปตฺเถสุปิ วตฺตติ. “ภเวยฺยามี” ติมสฺส สตฺตมีวิภตฺติสหิตสฺส สทฺทสฺส อนุมติปริกปฺปตฺเถสุปิ วตฺตติ.

ตตฺริทํ ปฐมตฺถสฺส สาธกํ อาหจฺจวจนํ-

เทวานํ อธิโก โหมิ ภวามิ มนุชาธิโป
รูปลกฺขณสมฺปนฺโน ปญฺญาย อสโม ภเว”ติ.

สำหรับ ภเว ศัพท์ ใช้ในความหมาย ดังนี้

๑. ความหมายของศัพท์ที่ลงวัตตมานาวิภัตตินี้ว่า ภวามิ

๒. ความหมายของศัพท์ที่ลงปัญจมีวิภัตตินี้ว่า ภวามิ ในอรรถอนุญาต และคาดคะเน

๓. ความหมายของศัพท์ที่ลงสัตตมีวิภัตตินี้ว่า ภเวยฺยามิ ในอรรถอนุญาต และคาดคะเน

บรรดาความหมายเหล่านั้น ความหมายของ ภเว ศัพท์ที่ลงวัตตมานาวิภัตติ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

เทวานํ อธิโก โหมิ ภวามิ มนุชาธิโป
รูปลกฺขณสมฺปนฺโน ปญฺญาย อสโม ภเว31

เราเป็นผู้ยิ่งกว่าเทพเจ้า เราเป็นเจ้าแห่งมนุษย์ เรา เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยรูปลักษณะ เป็นผู้ที่ใครๆ ไม่อาจ หาญเทียบด้วยปัญญา.

อยํ ปน สพฺเพสํ เตสมตฺถานํ สาธิกา อมฺหากํ คาถารจนา-

สุขี ภวติ เอโส จ อหญฺจาปิ สุขี ภเว
สุขี ภวตุ เอโส จ อหญฺจาปิ สุขี ภเว.
อิมาย พุทฺธปูชาย ภวนฺตุ สุขิตา ปชา
ภเว'หญฺจ สุขปฺปตฺโต สามจฺโจ สห ญาติภิ.
สุขี ภเวยฺย เอโส จ อหญฺจาปิ สุขี ภเว
สุขี ภเวยฺย เจ เอโส อหญฺจาปิ สุขี ภเว"ติ.

สำหรับข้อความที่เป็นคาถาที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นคำประพันธ์ที่ข้าพเจ้าได้ ร้อยกรองขึ้นมา เพื่อแสดงตัวอย่างของความหมายเหล่านั้นทั้งหมด

บุคคล คนนี้ เป็นผู้มีความสุข แม้ข้าพเจ้า ก็เป็นผู้มี
ความสุข, บุคคล คนนี้ จงเป็นผู้มีความสุข แม้ข้าพเจ้า
ก็จงเป็นผู้มีความสุข.

ด้วยพุทธบูชานี้ ขอให้ชาวประชา จงเป็นผู้มีความสุข
และขอให้ข้าพเจ้า จงเป็นผู้มีความสุข ขอให้บุคคลนั้น
พร้อมด้วยญาติมิตร จงเป็นผู้มีความสุข (สามจฺโจ=
ส+อมจฺโจ, อมจฺจ=ญาติมิตร).

บุคคลนี้ พึงเป็นผู้มีความสุข แม้ข้าพเจ้า ก็พึงเป็นผู้มี
ความสุข, หากบุคคลผู้นี้ พึงมีความสุขไซร้ แม้ข้าพเจ้า พึงมีความสุขด้วย.

สังคหคาถา

ภเว ศัพท์ มี ๕ หรือ ๖ อรรถ

อิจฺเจวํ-

วตฺตมานาย ปญฺจมฺยํ สตฺตมฺยญฺจ วิภตฺติยํ
เอเตสุ ตีสุ ฐาเนสุ ภเวสทฺโท ปวตฺตติ.
เอกธา วตฺตมานายํ ปญฺจมีสตฺตมีสุ จ
เทฺวธา เทฺวธาติมสฺสตฺถํ ปญฺจธา ปริทีปเย.

ภเว ศัพท์ ใช้ใน ๓ ฐานะคือ วัตตมานาวิภัตติ ปัญจมี-วิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ.

บัณฑิต พึงแสดงอรรถของ ภเว ศัพท์ว่ามี ๕ ประการ คืออรรถของวัตตมานาวิภัตติ ๑ อรรถ, อรรถของ ปัญจมีวิภัตติ ๒ อรรถ (คืออรรถอาณัตติ และอรรถ อาสีสนะ), อรรถของสัตตมีวิภัตติ ๒ อรรถ (คือ

อรรถอนุมติ และปริกัปปะ).

เทฺวธา วา วตฺตมานาย- มาทิปุริสวาจโก

อตฺโถ “ภเว”ติ เอตสฺส “ภวตี”ติปิ ยุชฺชติ.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าจำแนกอรรถของวัตตมานาวิภัตติออก เป็น ๒ บุรุษ คือ ภเว ที่เป็นอุตตมบุรุษ (ซึ่งมีใช้ในที่ทั่ว ไป) และ ภเว ที่เป็นปฐมบุรุษ (เท่ากับ ภวติ) รวมแล้ว จะได้อรรถของ ภเว ศัพท์ ๖ อรรถ.

อิทานิ ปน เอตสฺส วุตฺตสฺสตฺถสฺส สาธกํ

เอตฺถ ปาฬิปฺปเทสํ ตุ อาหริสฺสํ สุณาถ เม.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จักได้นำเอาข้อความจากพระบาลีมา แสดงเป็นตัวอย่างในการใช้ความหมายของวิภัตติที่ ได้กล่าวมาแล้วนั้น, ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจฟังคำ ของข้าพเจ้าเถิด.

โกยํ มชฺเฌสมุทฺทสฺมึ อปสฺสํ ตีรมายุเห

กํ ตฺวํ อตฺถวสํ ญตฺวา เอวํ วายมเส ภุสํ.

นิสมฺม วตฺตํ โลกสฺส วายามสฺส จ เทวเต

ตสฺมา มชฺเฌสมุทฺทสฺมึ อปสฺสํ ตีรมายุเห.32

บุรุษผู้ตะเกียกตะกายอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทรอัน มองไม่เห็นฝั่งผู้นี้เป็นใครกัน? ท่านเห็นประโยชน์อันใด จึงได้เพียรพยายามอย่างหนักถึงขนาดนี้.

ข้าแต่เทพธิดา เราได้พิจารณาตระหนักถึงหน้าที่ที่ ชาวโลกพึงกระทำและผลประโยชน์ของความเพียร จึงได้ตะเกียกตะกายอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทร แม้ว่า จะมองไม่เห็นฝั่งก็ตาม.

อสฺสํ ปุริมคาถายํ อายุเหติ ปทสฺส หิ

อายูหตีติ อตฺโถติวิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

วิภตฺติยา วิปลฺลาส- วเสนายํ สมีริโต

วตฺตมาเน สตฺตมีติ ติสฺเสการวเสน วา.

ปจฺฉิมาย จ คาถายํ อายุเหติ ปทสฺส ตุ

อายูหามีติ อตฺโถติ สทฺทตฺถญฺญู วิภาวเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า คำว่า อายุเห ในคาถาแรกนี้ มี ความหมายเท่ากับ อายุหติ เป็นสัตตมีวิภัตติที่ลงใน อรรถวัตตมานาวิภัตติ จัดเป็นวิภัตติวิปัลลาส, อีกนัยหนึ่ง เป็นการแปลง ติ วัตตมานาวิภัตติเป็น เอ (จึงได้รูปว่า อายุเห) ฉันใด

อนึ่ง ท่านผู้รู้คัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลาย พึงแสดงว่า คำว่า อายุเห ในคาถาที่สอง มีความหมายเท่ากับ อายูหามิ (โดยการแปลง มิ วัตตมานาวิภัตติเป็น เอ) ฉันใด.

ตถา "ภเว"ติ เอตสฺส		วตฺตมานาวิภตฺติยํ
"ภวตี"ติ, "ภวามี"ติ		จตฺถํ เทฺวธา วิภาวเย.
เอวํวิเธสุ อญฺเญสุ		ปาเฐสุปิ อยํ นโย
เนตพฺโพ นยทกฺเขน		นยสาครสาสเน.

แม้คำว่า ภเว ในวัตตมานาวิภัตติ ก็มีความหมาย เท่ากันกับคำว่า ภวติ และคำว่า ภวามิ ได้ ฉันนั้น

อนึ่ง มิใช่เฉพาะคำว่า ภเว เท่านั้นที่มีลักษณะอย่างนี้ แม้ในปาฐะอื่นๆ อันนักศึกษาผู้รอบรู้นยะในพระปริยัติ ศาสนาซึ่งมีนยะกว้างขวางดุจมหาสมุทร ก็ควรทำ ความเข้าใจให้จงดี.

วิธีจำแนก

อัตถุทธาระของ ภเว ที่เป็นบทนาม

เอวมยํ ภเวสทฺโท ปญฺจสุ ฉสุ วา กิริยาปทตฺเถสุ ปวตฺตติ. ตถา สตฺตมีวิภตฺยนฺต-นามิกปทสฺส วุทฺธิสํสารกมฺมภวูปปตฺติภวสงฺขาเตสุ อตฺเถสุปิ. ตถา หิ "อภเว นนฺทติ ตสฺส ภเว ตสฺส น นนฺทตี"ติ อาทีสุ วุทฺธิมฺหิ. "ภเว วิจรนฺโต"ติ อาทีสุ สํสาเร. "ภเว โข สติ ชาติ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ อาทีสุ กมฺมภเว. "เอวํ ภเว วิชฺชมาเน"ติ อาทีสุ อุปปตฺติภเวติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ภเว ศัพท์เป็นบทกิริยา ใช้ในความหมาย ๕ หรือ ๖ อย่าง, ส่วน ภเว ศัพท์ที่ข้าพเจ้าจะแสดงต่อไปนี้ เป็นบทนามลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ ใช้ใน ความหมายดังต่อไปนี้ คือ

วุทฺธิ = ความเจริญ เช่น
อภเว นนฺทติ ตสฺส,-	เขาพอใจในความฉิบหายของบุคคลนั้น,
ภเว ตสฺส น นนฺทติ 33	ไม่พอใจในความเจริญของบุคคลนั้น.
สํสาร = ภพชาติ เช่น
ภเว วิจรนฺโต	ย่อมเที่ยวไปในภพชาติ (สังสารวัฏ)
กมฺมภว = กรรมภพ เช่น
ภเว โข สติ ชาติ โหติ,-	เมื่อยังมีกรรมภพ การเกิด ย่อมมี, เพราะความ
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ 34 เกิดเป็นปัจจัย ความแก่และความตาย ย่อมมี
อุปฺปตฺติภว = อุปปัตติภพ เช่น
เอวํ ภเว วิชฺชมาเน35	เมื่อยังมีอุปปัตติภพอยู่ พระนิพพานเป็นสิ่งที่พึง
(วิภโว อิจฺฉิตพฺพโก)	ปรารถนา

อิมินา นเยน ภูธาตุโต นิปฺผนฺนานํ อญฺญโตปิ อญฺเญสํ กิริยาปทานํ ยถาสมฺภว-มตฺโถ อุทฺธริตพฺโพ.

บทกิริยาที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุที่ไม่ได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ก็ดี บทกิริยาที่สำเร็จ จากธาตุอื่นๆ ก็ดี นักศึกษาสามารถที่จะนำความหมายออกมาแสดงได้ตามความ เหมาะสม โดยอาศัยหลักการนี้แล.๑

คำชี้แจงเรื่อง โภติ เป็นต้น

อาขฺยาตตฺถมฺหิเม อตฺถา น ลาตพฺพา กุทาจนํ

อตฺถุทฺธารวเสเนเต   อุทฺธฏา นามโต ยโต.

เนื่องจากอรรถมีอาลปนะเป็นต้นของบทว่า โภติ เป็นต้นที่เป็นบทนาม ถูกนำมาแสดงเป็นอัตถุทธาระ ของบทนามแล้ว ดังนั้น จึงไม่ควรใช้เป็นอัตถุทธาระ ของบทกิริยาอาขยาตในกาลไหนๆ.

อิทเมตฺถ สงฺเขปโต อตฺถุทฺธารนยนิทสฺสนํ.

ข้อความที่แสดงมานี้ เป็นการแสดงหลักการของอัตถุทธาระอย่างย่อๆ ใน ปกิณณกวินิจฉัยนี้.

๒. อตฺถสทฺทจินฺตา

การวิเคราะห์อรรถและศัพท์

วิเสสศัพท์ - สามัญญศัพท์

อตฺถสทฺทจินฺตายํ ปน เอวมุปลกฺเขตพฺพํ "ภวนฺเต,ปราภวนฺเต,ปราภเว" อิจฺจาทโย คจฺฉติ คจฺฉํ คจฺฉโตสทฺทาทโย วิย วิเสสสทฺทา, น ยาจโนปตาปนตฺถาทิวาจโก นาถติ-สทฺโท วิย, น จ ราชเทวตาทิวาจโก เทวสทฺโท วิย สามญฺญสทฺทา. เย เจตฺถ วิเสสสทฺทา, เต สพฺพกาลํ วิเสสสทฺทาว. เย จ สามญฺญสทฺทา, เตปิ สพฺพกาลํ สามญฺญสทฺทาว.

ก็ในอัตถสัททจินตา (การวิเคราะห์อรรถและศัพท์) มีข้อที่ควรกำหนดลักษณะ ของศัพท์ดังต่อไปนี้ ศัพท์เหล่านี้คือ ภวนฺเต, ปราภวนฺเต, ปราภเว เป็นต้นเป็นวิเสสศัพท์ (ศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ) เหมือนกับศัพท์ว่า คจฺฉติ , คจฺฉํ คจฺฉโต ไม่ใช่สามัญศัพท์ (ศัพท์เดียวที่มีความหมายหลายนัย) เหมือนกับศัพท์กิริยาว่า นาถติ ที่มีความหมายว่า ยาจน (ขอ) และ อุปตาปน (ความเร่าร้อน) เป็นต้น และเหมือนกับศัพท์นามว่า เทว ที่มี ความหมายว่า ราช (พระราชา) และ เทวตา (เทวดา) เป็นต้น

ก็บรรดาศัพท์สองประเภทนั้น ศัพท์เหล่าใด เป็นศัพท์ประเภทวิเสสะ (มีความ หมายเฉพาะ) ศัพท์เหล่านั้น ก็จะเป็นวิเสสศัพท์ตลอดไป (ไม่ใช้เป็นสามัญศัพท์), โดย ทำนองเดียวกัน ศัพท์เหล่าใดเป็นศัพท์ประเภทสามัญ ศัพท์เหล่านั้น ก็จะเป็นสามัญศัพท์ ตลอดไปเช่นกัน (ไม่ใช้เป็นวิเสสศัพท์).

หลักการวิเคราะห์

วิเสสศัพท์และอรรถของวิเสสศัพท์

ตตฺร คจฺฉตีติ อาทีนํ วิเสสสทฺทตา เอวํ ทฏฺฐพฺพา คจฺฉตีติ เอกํ นามปทํ, เอก-มาขฺยาตํ. ตถา คจฺฉนฺติ เอกํ นามปทํ, เอกมาขฺยาตํ. คจฺฉโตติ เอโก กิตนฺโต, อปโร รูฬฺหีสทฺโท. สติปิ วิเสสสทฺทตฺเต สทิสตฺตา สุติสามญฺญโต ตพฺพิสยํ พุทฺธึ นุปฺปาเทติ วินาวตฺถปฺปกรณสทฺทนฺตราภิสมฺพนฺเธน.

บรรดาวิเสสศัพท์และสามัญศัพท์นั้น บทว่า คจฺฉติ เป็นต้น เป็นวิเสสศัพท์ พึงทราบ คำอธิบายดังนี้ ว่า บทว่า คจฺฉติ ใช้เป็นบทนามก็ได้ ใช้เป็นบทอาขยาตก็ได้, โดยทำนอง เดียวกัน บทว่า คจฺฉํ ใช้เป็นบทนามก็ได้, ใช้เป็นบทอาขยาตก็ได้, ส่วนบทว่า คจฺฉโต ใช้เป็นบทกิตก์ก็ได้ ใช้เป็นรุฬหีศัพท์ก็ได้. วิเสสศัพท์ดังที่กล่าวมานี้ เนื่องจากมีรูปและ เสียงพ้องกัน จึงสื่อความหมายให้เข้าใจได้ยาก จำต้องอาศัยบริบท(บทข้างเคียง)อย่างใด อย่างหนึ่ง เช่น อัตถะ (หน้าที่), ปกรณะ (สถานที่) และสัททันตราภิสัมพันธะ (ความเกี่ยวข้อง กับศัพท์อื่นๆ) เป็นเครื่องสังเกต จึงจะเข้าใจได้๑.

ตถา หิ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺเธน “คจฺฉติ ปติฏฺฐิตนฺ”ติ วุตฺเต สตฺตมฺยนฺตํ นามปทนฺติ วิญฺญายติ. “คจฺฉติ ติสฺโส”ติ วุตฺเต ปนาขฺยาตนฺติ. ตถา “ส คจฺฉํ น นิวตฺตตี”ติ วุตฺเต ปฐมนฺตํ นามปทนฺติ วิญฺญายติ. “คจฺฉํ ปุตฺตนิเวทโก”ติ วุตฺเต อาขฺยาตนฺติ วิญฺญายติ. “คจฺฉโต หยโต ปติโต”ติ วุตฺเต กิตนฺโตติ วิญฺญายติ. “คจฺฉโต ปณฺณปุปฺผานิ ปตนฺตี”ติ วุตฺเต รุกฺขวาจโก รูฬฺหีสทฺโทติ.

เช่น เมื่อกล่าวว่า คจฺฉติ ปติฏฺฐิตํ ก็ทราบได้ว่า บทว่า คจฺฉติ เป็นนามที่ลง ท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ (แปลว่า=ดำรงอยู่ ในบุคคลผู้ไปอยู่), เมื่อกล่าวว่า คจฺฉติ ติสฺโส ก็จะทราบได้ว่า บทว่า คจฺฉติ เป็นบทอาขยาต (แปลว่า=นายติสสะ ไปอยู่) ทั้งนี้โดยอาศัย ความเกี่ยวข้องกับศัพท์อื่นๆ (เป็นตัวบ่งบอกถึงความหมายนั้นๆ)๒

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ 36 ก็จะทราบได้ว่าคำว่า คจฺฉํ เป็นคำนามที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติเอกพจน์ “แปลว่า=เมื่อเขาไป ย่อมไม่กลับ”, เมื่อ กล่าวว่า คจฺฉํ ปุตฺตนิเวทโก37 ก็จะทราบได้ว่าคำว่า คจฺฉํ มีความหมายเท่ากับ คจฺฉิสฺสามิ “แปลว่า=ข้าพเจ้า ต้องการไปว่ากล่าวตักเตือนบุตร”, เมื่อกล่าวว่า คจฺฉโต หยโต ปติโต ก็จะทราบได้ว่า คำว่า คจฺฉโต เป็นกิตันตบท “แปลว่า=ตกจากม้าตัวที่วิ่งไปอยู่”, เมื่อกล่าว ว่า คจฺฉโต ปุณฺณปุปฺผานิ ปตนฺติ ก็จะทราบได้ว่า คำว่า คจฺฉโต เป็นคำนามประเภท รูฬหีที่มีความหมายว่าต้นไม้ “แปลว่า=ใบไม้ ดอกไม้ ร่วงหล่นจากต้นไม้ (กอไม้)”.

อิติ วิเสสสทฺทานํ อาขฺยาตนามานํ นามาขฺยาเตหิ สมานสุติกานํ อตฺถาภิ-สมฺพนฺธาทีสุ โย โกจิ อตฺถวิเสสญาปโก สมฺพนฺโธ อวสฺสมิจฺฉิตพฺโพ. เอวํ “คจฺฉตี”ติอาทีนํ อาขฺยาตนามตฺตาทิวเสน ปจฺเจกํ จิตานํ เอกกตฺถวาจกานํ วิเสสสทฺทตา ทฏฺฐพฺพา.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บรรดาวิเสสศัพท์ทั้งหลาย ศัพท์หนึ่งๆ สามารถเป็น ได้ทั้งบทอาขยาตและบทนามทั้งยังมีเสียงพ้องกัน จึงจำเป็นต้องอาศัยบริบท (บทข้างเคียง หรือปัจจัยภายนอก) อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อัตถาภิสัมพันธะเป็นต้นมาช่วยระบุ จึงจะ ทำให้ความหมายที่แท้จริงปรากฏชัด (คือช่วยให้สามารถรู้ถึงอรรถที่ต้องการได้อย่าง ถูกต้อง). สรุปว่า บทว่า คจฺฉติ เป็นต้น ซึ่งเป็นได้ทั้งบทอาขยาตและบทนาม ต่างก็เป็นศัพท์ ที่มีลักษณะเฉพาะ ทั้งยังมีความหมายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนอีกด้วย จึงจัดเป็น วิเสสศัพท์ (ศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ).

หลักการวิเคราะห์

สามัญศัพท์และอรรถของสามัญศัพท์

“นาถติ เทโว”ติอาทีนํ ปน อาขฺยาตนามานํ นามาขฺยาเตหิ อสมานสุติกานํ อเนกตฺถวาจกานํ สามญฺญสทฺทตา เอว ทฏฺฐพฺพา. อตฺถสมฺพนฺธาทีสุ หิ วินา เยน เกนจิ สมฺพนฺเธน “นาถตี”ติ วุตฺเต “ยาจตี”ติ วา “อุปตาเปตี”ติ วา “อิสฺสริยํ กโรตี”ติ วา “อาสีสตี”ติ วา อตฺโถ ปฏิภาติ. ตถา “เทโว”ติ วุตฺเต “เมโฆ”ติ วา “อากาโส”ติ วา “ราชา”ติ วา “เทวตา”ติ วา “วิสุทฺธิเทโว”ติ วา อตฺโถ ปฏิภาติ.

สำหรับบทอาขยาตว่า นาถติ และบทนามว่า เทโว เป็นต้น ต่างก็เป็นบทที่มีเสียง ไม่พ้องกับศัพท์ประเภทอื่น (หมายความว่าถ้าเป็นบทนามก็เป็นบทนามอย่างเดียว ถ้าเป็น บทอาขยาตก็เป็นบทอาขยาตอย่างเดียว) ทั้งยังมีความหมายได้หลายนัย จึงจัดเป็น สามัญญศัพท์ เช่น เมื่อกล่าวว่า นาถติ คำเดียวโดดๆ โดยไม่มีบริบทข้างเคียงอย่างใด อย่างหนึ่ง เช่น อัตถสัมพันธะเป็นต้นร่วมอยู่ด้วย ก็จะทำให้ความหมายปรากฏหลายนัย เช่น ยาจติ (ย่อมขอ), อุปตาเปติ (ย่อมแผดเผา), อิสฺสริยํ กโรติ (ย่อมปกครอง) หรือ อาสีสติ (ย่อมปรารถนา)

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า เทโว คำเดียวโดดๆ ก็จะทำให้ความหมาย ปรากฏได้หลายนัย เช่น เมโฆ (ฝน), อากาโส (ท้องฟ้า), ราชา (พระเจ้าแผ่นดิน), เทวตา (เทวดา) หรือ วิสุทฺธิเทโว (พระอรหันต์).

ยทา ปน สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺเธน “นาถติ สุปฺปฏิปตฺตินฺ”ติ วุตฺเต ตทา “นาถตี”ติ กิริยาปทสฺส “ยาจตี”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ, “นาถติ สพฺพกิเลเส”ติ วุตฺเต “อุปตาเปตี”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “นาถติ สกจิตฺเต”ติ วุตฺเต “อิสฺสริยํ กโรตี”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “นาถติ โลกสฺส หิตนฺ”ติ วุตฺเต “อาสีสตี”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. ตถา “เทโว คชฺชตี”ติ วุตฺเต “เทโว”ติ นามปทสฺส “เมโฆ”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “วิทฺโธ วิคตวลาหโก เทโว” วุตฺเต “อากาโส” ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “ปิวตุ เทโว ปานียนฺ”ติ วุตฺเต “ราชา”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “เทโว เทวกายา จวติ อายุสงฺขยา”ติ วุตฺเต “เทวตา”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “เทวาติเทโว สตปุญฺญลกฺขโณ”ติ วุตฺเต “วิสุทฺธิเทโว”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ.

แต่ในกาลใด ศัพท์เหล่านั้นถูกกล่าวไว้ร่วมกับศัพท์อื่นๆ ซึ่งเป็นตัวบ่งบอกถึงความ หมายนั้นๆ เช่น นาถติ สุปฺปติปตฺตึ , ในกาลนั้น บทกิริยาว่า นาถติ ก็จะมีความหมาย เท่ากับ ยาจติ (ย่อมขอ) (โดยแปลว่า ย่อมขอข้อวัตรปฏิบัติอันดี)

เมื่อกล่าวว่า นาถติ สพฺพกิเลเส บทกิริยาว่า นาถติ ก็จะมีความหมายเท่ากับ อุปตาเปติ (แผดเผา) (โดยแปลว่า ย่อมแผดเผาสรรพกิเลส)

เมื่อกล่าวว่า นาถติ สกจิตฺเต บทกิริยาว่า นาถติ ก็จะมีความหมายเท่ากับ อิสฺสริยํ กโรติ (ควบคุม) (โดยแปลว่า ย่อมควบคุมจิตของตน)

เมื่อกล่าวว่า นาถติ โลกสฺส หิตํ บทกิริยาว่า นาถติ ก็จะมีความหมายเท่ากับ อาสีสติ (ปรารถนา) (โดยแปลว่า ย่อมปรารถนาความเจริญแก่โลก)

เมื่อกล่าวว่า เทโว คชฺชติ บทนามว่า เทโว ก็จะมีความหมายเท่ากับ เมโฆ (เมฆ) (โดยแปลว่า เมฆย่อมคำราม)

เมื่อกล่าวว่า วิทฺโธ วิคตวลาหโก เทโว บทนามว่า เทโว ก็จะมีความหมายเท่ากับ อากาโส (ท้องฟ้า) (แปลว่า ท้องฟ้าโปร่ง ปราศจากเมฆหมอก)

เมื่อกล่าวว่า ปิวตุ เทโว ปานียํ บทนามว่า เทโว ก็จะมีความหมายเท่ากับ ราชา (พระเจ้าแผ่นดิน) (โดยแปลว่า ขอสมมติเทพ จงทรงดื่ม)

เมื่อกล่าวว่า เทโว เทวกายา จวติ อายุสงฺขยา38 บทนามว่า เทโว ก็จะมีความหมาย เท่ากับ เทวตา (เทวดา) (โดยแปลว่า เทวดา ย่อมจุติจากสวรรค์ เพราะหมดอายุ)

เมื่อกล่าวว่า เทวาติเทโว สตปุญฺญลกฺขโณ บทนามว่า เทโว ก็จะมีความหมาย เท่ากับ วิสุทฺธิเทโว (พระอรหันต์) (โดยแปลประโยคนี้ว่า ผู้ทรงเป็นวิสุทธิเทพ[พระอรหันต์] ถึงพร้อมด้วยลักษณะของผู้มีบุญนับร้อย)

อิมินา นเยน อญฺเญปิ สามญฺญสทฺทา ญาตพฺพา.

แม้สามัญญศัพท์อื่นๆ ก็พึงทราบโดยอาศัยหลักการนี้แล.

ตัวอย่างการวิเคราะห์

อรรถและศัพท์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

สพฺพเมตํ ญตฺวา๑ ยถา อตฺโถ สทฺเทน, สทฺโท จตฺเถน น วิรุชฺฌติ, ตถาตฺถสทฺทา จินฺตนียา. ตตฺริทํ อุปลกฺขณมตฺตํ จินฺตาการนิทสฺสนํ

นักศึกษา ครั้นทราบหลักการทั้งหมดตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ควรวิเคราะห์ (วิจัย) อรรถ และศัพท์ โดยยึดหลักการดังนี้คือ ความจะต้องไม่ขัดกับศัพท์และศัพท์จะต้องไม่ขัด กับความ. ในเรื่องนี้ จะขอแสดงลักษณะการวิเคราะห์พอเป็นแนวทางดังนี้

“อตฺถกุสลา ภวนฺเต”ติ วา “กิจฺจานิ ภวนฺเต”ติ วา วุตฺเต “ภวนฺเต”ติ อิทํ “ภวนฺตี” ติมินา สมานตฺถมาขฺยาตปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า อตฺถกุสลา ภวนฺเต หรือ กิจฺจานิ ภวนฺเต นักศึกษา ควร วิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ภวนฺเต นี้ เป็นบทอาขยาตมีความหมายเท่ากับ บทนี้ว่า ภวนฺติ (ประโยคนี้แปลว่า เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์, กิจทั้งหลายย่อมมี)๒

“ภวนฺเต ปสฺสามี”ติ วา “อิจฺฉามี”ติ วา วุตฺเต อุปโยคตฺถวํ นามปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ภวนฺเต ปสฺสามิ หรือ ภวนฺเต อิจฺฉามิ ควรวิเคราะห์ อรรถ และศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ภวนฺเต นี้ เป็นบทนามที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม (ประโยค นี้แปลว่า ข้าพเจ้า ย่อมเห็น ย่อมต้องการซึ่งท่านผู้เจริญทั้งหลาย).

“ภวนฺเต ชเน ปสํสตี”ติ วา “กาเมตี”ติ วา วุตฺเต ปจฺจตฺโตปโยคตฺถวนฺตานิ เทฺว นามปทานีติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ภวนฺเต ชเน ปสํสติ, ภวนฺเต ชเน กาเมติ ควรวิเคราะห์ อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ภวนฺเต นี้ สามารถเป็นบทนามได้ ๒ บท คือบทที่ลงปฐมา วิภัตติหรือลงทุติยาวิภัตติ (ในกรณีที่บทว่า ภวนฺเต [ภวํ+เต] ใช้ในอรรถปฐมาวิภัตติให้ แปลว่า "ท่านผู้เจริญ ย่อมสรรเสริญซึ่งชนทั้งหลายเหล่านั้น, ย่อมต้องการซึ่งชนทั้งหลาย เหล่านั้น", ในกรณีที่บทว่า ภวนฺเต ใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ ให้แปลว่า เขาย่อม สรรเสริญ ซึ่งชนผู้เจริญทั้งหลาย, ย่อมต้องการซึ่งชนผู้เจริญทั้งหลาย).

“โจรา ปราภวนฺเต”ติ วุตฺเต “ปราภวนฺเต”ติ อิทํ “ปราภวนฺตี”ติมินา สมานตฺถ-มาขฺยาติกปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า โจรา ปราภวนฺเต ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ ว่า บทว่า ปราภวนฺเต นี้ เป็นบทอาขยาตมีความหมายเท่ากับบทว่า ปราภวนฺติ (โดย แปลประโยคนี้ว่า โจรทั้งหลาย ย่อมฉิบหาย).

“ปราภวนฺเต ชนา อิจฺฉนฺติ อมิตฺตานนฺ”ติ วุตฺเต “ปราภวนฺเต”ติ อิมานิ อุปโยค-ปจฺจตฺตตฺถวนฺตานิ เทฺว นามปทานีติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ปราภวนฺเต ชนา อิจฺฉนฺติ อมิตฺตานํ ควรวิเคราะห์ อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ปราภวนฺเต นี้ สามารถเป็นบทนามได้ ๒ บท คือบทที่ลง ทุติยาวิภัตติและบทที่ลงปฐมาวิภัตติ (ในกรณีที่บทว่า ปราภวนฺเต ใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ ให้แปลว่า "ชนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปรารถนาความฉิบหายของศัตรูทั้งหลาย", ในกรณี ที่บทว่า ปราภวนฺเต ใช้ในอรรถปฐมาวิภัตติ ให้แปลว่า "ชนทั้งหลาย ผู้เสื่อมอยู่ ย่อม ปราถนาศัตรูทั้งหลาย").

“เอโส ปราภเว”ติ วุตฺเต “ปราภเว”ติ อิทํ “ปราภเวยฺยา”ติมินา สมานตฺถมาขฺยาต- ปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า เอโส ปราภเว ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ปราภเว นี้ เป็นบทอาขยาตมีความหมายเท่ากับบทว่า ปราภเวยฺย (โดยแปล ประโยคนี้ว่า บุคคลนี้ พึงเสื่อม).

“เอเต ปราภเว โลเก ปณฺฑิโต สมเวกฺขิยา”ติ วุตฺเต “ปราภเว”ติ อิทํ อุปโยคตฺถวํ พหุวจนํ นามปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า เอเต ปราภเว โลเก ปณฺฑิโต สมเวกฺขิย39 ควรวิเคราะห์ อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ปราภเว นี้ เป็นบทนามที่ลง โย ทุติยาวิภัตติพหูพจน์ (โดย แปลประโยคนี้ว่า บัณฑิตพิจารณาเห็นเหตุเสื่อมทั้งหลายเหล่านี้ในโลก).

“ปราภเว สตี”ติ วุตฺเต ภาวลกฺขณภุมฺมตฺเถกวจนกํ นามปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ปราภเว สติ ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ปราภเว นี้ เป็นบทนามที่ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ในอรรถภาวลักขณะ (กิริยาที่ถูก นำมาใช้เสมือนกาลสัตตมี) (โดยแปลประโยคนี้ว่า ครั้นเมื่อความเสื่อม มีอยู่).

“ตุมฺเห เม ปสาทา สมฺภเว”ติ วุตฺเต “สมฺภเว”ติ อิทํ “สมฺภวถา”ติมินา สมานตฺถ-มาขฺยาตปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ตุมฺเห เม ปสาทา สมฺภเว ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์ อย่างนี้ว่า บทว่า สมฺภเว นี้ เป็นบทอาขยาตมีอรรถเท่ากับบทว่า สมฺภวถ (โดยแปล ประโยคนี้ว่า ท่านทั้งหลาย จงยังความเลื่อมใสให้บังเกิดแก่เรา).

“เอหิ ตุวํ สมฺภววฺเห”ติ วุตฺเต “สมฺภวเวฺห”ติ อิทํ สมฺภวาย นาม อิตฺถิยา วาจกํ อิตฺถิลิงฺคํ สาลปนํ นามิกปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า เอหิ ตุวํ สมฺภววฺเห ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่าง นี้ว่า บทว่า สมฺภววฺเห นี้ เป็นบทนามอิตถีลิงค์ มีอรรถอาลปนะร้องเรียกหญิงผู้มีชื่อว่า สัมภวา (โดยแปลประโยคนี้ว่า แน่ะนางผู้มีชื่อว่าสัมภวา เธอ จงมา).

“(เอหิ ตุวํ) สมฺภววฺเห ปติฏฺจิตนฺ”ติ วุตฺเต สมฺภวนามกสฺส ปุริสสฺส วาจกํ ปุลฺลิงฺคํ ภุมฺมวจนนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

วรุโณ พฺรหฺมเทโว จ　　อเหสุ อคฺคสาวกา
สมฺภโว นามุปฏฺจาโก　　เรวตสฺส มเหสิโน”ติ

หิ ปาฬิ.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า (เอหิ ตุวํ) สมฺภววฺเห ปติฏฺจิตํ ควรวิเคราะห์อรรถ และ ศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า สมฺภววฺเห นี้ เป็นบทนามปุงลิงค์ ลงสัตตมีวิภัตติที่ระบุถึงผู้ชาย ที่มีชื่อว่าสัมภวะ (แปลว่า ดำรงอยู่แล้วในบุรุษที่ชื่อว่าสัมภวะ). คำว่า สมฺภววฺเห ในตัวอย่างนี้ มีหลักฐานจากพระบาลี ดังนี้ว่า

วรุโณ พฺรหฺมเทโว จ　　อเหสุ อคฺคสาวกา
สมฺภโว นามุปฏฺจาโก　　เรวตสฺส มเหสิโน40.

พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าเรวตะ ทรงมีพระอัคร-สาวกคือพระวรุณะ, พระพรหมเทวะ มีภิกษุชื่อว่า สัมภวะ เป็นผู้อุปัฏฐาก.

“ธมฺมา ปาตุภวนฺเต”ติ วุตฺเต “ปาตุภวนฺเต”ติ อิทํ “ปาตุภวนฺตี”ติมินา สมานตฺถํ สนิปาตมาขฺยาตปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ธมฺมา ปาตุภวนฺเต ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ ว่า บทว่า ปาตุภวนฺเต นี้ เป็นบทอาขยาตที่มีนิบาตเป็นบทหน้ามีอรรถเท่ากับบทว่า ปาตุภวนฺติ (โดยแปลประโยคนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏ).

“ปาตุ ภวนฺเต ชเน”ติ วุตฺเต “เต ชเน ภวํ รกฺขตู”ติ อตฺถวาจกานิ อาขฺยาตกิตนฺต-สพฺพนามิกปทานีติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ปาตุ ภวนฺเต ชเน ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ ว่า ข้อความว่า ปาตุ ภวนฺเต นี้ แยกเป็น ๓ บทคืออาขยาตบท กิตันตบท และสรรพนามบท มีความหมายเท่ากับข้อความว่า เต ชเน ภวํ รกฺขตุ (แปลว่า ขอท่าน จงรักษา ซึ่งชน ทั้งหลายเหล่านั้น). [ปาตุ=รกฺขตุ, ภวนฺเต=ภวํ+เต]

“ปาตุภวเส ตฺวํ คุเณหี”ติ วุตฺเต “ปาตุภวเส”ติ อิทํ “ปาตุภวสี”ติมินา สมานตฺถ-มาขฺยาตปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ปาตุภวเส ตฺวํ คุเณหิ ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์ อย่างนี้ว่า บทว่า ปาตุ ภวเส นี้ เป็นบทอาขยาตมีความหมายเท่ากับบทว่า ปาตุภวสิ (โดยแปลว่า ท่าน ย่อมปรากฏด้วยคุณทั้งหลาย).

“ปาตุภว เส คุเณ โย ตฺวนฺ”ติ วุตฺเต “ปาตุภวาหิ อตฺตโน คุณเหตุ ตฺวนฺ”ติ อตฺถ-วาจกานิ นิปาตยุตฺตาขฺยาตนามปทานีติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ปาตุภว เส คุเณ โย ตฺวํ ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์อย่างนี้ ว่า ข้อความว่า ปาตุภว เส แยกเป็น ๒ บท คือ บทอาขยาตที่มี ปาตุ๑ นิบาตเป็นบทหน้า และบทนาม มีความหมายเท่ากับข้อความว่า ปาตุภวาหิ อตฺตโน คุณเหตุ ตฺวํ (โดยแปล ประโยคนี้ว่า ขอท่าน จงปรากฏ เพราะคุณของตนเป็นเหตุ).

“อหมตฺตโน คุเณหิ ปาตุภเว”ติ วุตฺเต “ปาตุภเว”ติ อิทํ “ปาตุภวามี”ติมินา สมานตฺถํ สนิปาตมาขฺยาตปทนฺติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า อหมตฺตโน คุเณหิ ปาตุภเว ควรวิเคราะห์อรรถและ

ศัพท์อย่างนี้ว่า บทว่า ปาตุภเว นี้เป็นบทอาขยาตที่มี ปาตุ นิบาตเป็นบทหน้า มีความหมาย เท่ากับบทว่า ปาตุภวามิ (โดยแปลว่า ข้าพเจ้า ย่อมปรากฏ ด้วยคุณทั้งหลายของตน)

“มํ ปาตุ ภเว อิทํ ปุญฺญกมฺมนฺ”ติ วุตฺเต “มํ รกฺขตุ สํสาเร อิทํ ปุญฺญกมฺมนฺ”ติ อตฺถวาจกานิ อาขฺยาตนามปทานีติ เอวมตฺโถ จ สทฺโท จ จินฺตนีโย.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า มํ ปาตุ ภเว อิทํ ปุญฺญกมฺมํ ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์ อย่างนี้ว่า ข้อความว่า ปาตุ ภเว นี้ เป็นได้ ๒ บท คือ บทอาขยาตและบทนาม มีความหมาย เท่ากับข้อความว่า มํ รกฺขตุ สํสาเร อิทํ ปุญฺญกมฺมํ (โดยแปลประโยคนี้ว่า ขอบุญกรรมนี้ จงรักษาข้าพเจ้า ในสังสารวัฏนี้).

อิมินา นเยน สพฺพตฺถ ยถารหมตฺถสทฺทา จินฺตนียา.

นักศึกษา ควรวิเคราะห์อรรถและศัพท์โดยอาศัยหลักการที่กล่าวมานี้ ได้ในทุกๆ แห่งตามสมควรแล.

สมานสุติสทฺทวินิจฺฉย

วินิจฉัยสมานสุติศัพท์กับระยะการออกเสียง

ตตฺถ สมานสุติกานํ เกสญฺจิ สทฺทานํ “น เตสํ โกฏฺเฐ โอเปนฺติ. น เตสํ อนฺตรา คจฺเฉ. สตฺต โว ลิจฺฉวี อปริหานิเย ธมฺเม เทเสสฺสามิ, อิเม เต เทว สตฺตโว, ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว”ติ อาทีสุ สมานสุติกานํ วิย อุจฺจารณวิเสโส อิจฺฉนีโย.

ในเรื่องของการวิเคราะห์ศัพท์และอรรถนี้ สำหรับศัพท์บางศัพท์ที่มีเสียงพ้องกัน ควรศึกษาวิธีการออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนให้ถูกต้อง (หมายความว่า บางครั้งการออก เสียงโดยหยุดจังหวะวรรคตอนให้ถูกต้องตามหลักภาษา ก็มีผลต่อการตีความของศัพท์ ที่มีเสียงพ้องกัน เพราะหากออกเสียงไม่ถูกต้องอาจทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายผิดได้)

ตัวอย่างเช่น

น เต สํ โกฏฺเฐ โอเปนฺติ 41 ภิกษุเหล่านั้น ไม่เก็บสะสมทรัพย์ไว้ในยุ้งฉาง

น เตสํ อนฺตรา คจฺเฉ42 ไม่ควรเข้าไปในระหว่างบุคคลเหล่านั้น

สตฺต โว ลิจฺฉวี อปริหานิเย- ดูก่อนลิจฉวี เราจะแสดงอปริหานิยธรรม ๗

ธมฺเม เทเสสฺสามิ 43 ประการแก่พวกเธอ

อิเม เต เทว สตฺตโว 44 ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นสมมติเทพ พระราชาเหล่านี้

เป็นศัตรูของพระองค์

ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว 45 พระองค์ทรงเป็นสัตว์ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์

อุจฺจารณวิเสเส หิ สติ ปทานิ ปริพฺยตฺตานิ, ปเทสุ ปริพฺยตฺเตสุ อตฺโถ ปริพฺยตฺโต โหติ, อตฺถปริคฺคาหกานํ อตฺถาธิคโม อกิจฺโฉ โหติ, สุปริสุทฺธาทาสตเล ปฏิพิมฺพทสฺสนํ วิย, โส จ คหิตปุพฺพสงฺเกตสฺส อตฺถสมฺพนฺธาทีสุ อญฺญตรสฺมึ ญาเตเยว โหติ, น อิตรถา. วุตฺตญฺเหตํ โปราเณหิ

วิสยตฺตมนาปนฺนา สทฺทา เนวตฺถโพธกา

น ปทมตฺตโต อตฺเถ เต อญฺญาตา ปกาสกา”ติ.

เพราะเมื่อนักศึกษาสามารถออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนได้ถูกต้อง ก็จะทำให้ บททั้งหลายปรากฏชัดเจน เมื่อบทปรากฏชัดเจน อรรถก็ปรากฏชัดเจน, สำหรับผู้ที่ สามารถกำหนดอรรถได้ จะทำให้เข้าใจความหมายได้ไม่ยาก เหมือนกับการเห็นรูปใน กระจกเงาที่ใสสะอาดฉะนั้น.

อนึ่ง การที่จะทราบความหมายได้อย่างถูกต้องนั้น แม้นักศึกษา จะเคยผ่าน ประสบการณ์มาแล้วว่าศัพท์ไหนกล่าวอรรถไหน แต่ยังต้องอาศัยความเกี่ยวข้องกับบริบท (บทข้างเคียง) อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น อัตถสัมพันธะเป็นต้นอยู่ดี จึงจะสามารถเข้าใจ ความหมายได้โดยถูกต้อง ตรงกันข้าม ถ้าไม่มีบริบทดังกล่าว ถึงจะมีประสบการณ์ ก็ยากที่ จะทราบความหมายของศัพท์นั้นได้. ดังที่พระโบราณาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า

วิสยตฺตมนาปนฺนา สทฺทา เนวตฺถโพธกา

น ปทมตฺตโต๑ อตฺเถ เต อญฺญาตา ปกาสกา46

ศัพท์ทั้งหลาย ที่ยังไม่เคยถึงความเป็นอารมณ์มาก่อน ย่อมไม่สามารถทำให้บุคคลเข้าใจความหมายได้เลย, จริงอยู่ ศัพท์ที่บุคคลยังไม่เคยรู้มาก่อนนั้น ย่อมไม่ สามารถแสดงความหมายของตนได้ตามลำพัง (ยกเว้น ผู้นั้นเป็นผู้เคยมีประสบการณ์ ได้ยิน ได้ฟังมาก่อน, หรือมีบริบทอย่างใดอย่างหนึ่งกำกับอยู่).

ยทิทเมตฺถ วุตฺตมเมฺหหิ “อุจฺจารณวิเสโส อิจฺฉนีโย”ติ. อตฺรายมุจฺจารณวิเสสทีปนี คาถาสหตฺถปฺปกาสนนยทานคาถาย -

น เต สํ โกฏฺเจ โอเปนฺติ อิติ ปาเจ สุเมธโส
ปทํ “น เต”ติ ฉินฺทิตฺวา “สํ โกฏฺเจ”ติ ปเจยฺย เว.
สํ น โอเปนฺติ โกฏฺเจ เต ภิกฺขู”ติ อตฺถมีรเย
เอวมิเมสุ อญฺเญสุ ปาเจสุปิ อยํ นโย.

ข้อความของพระโบราณาจารย์นี้ สอดคล้องกับคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ว่า "นักศึกษาจำต้องศึกษาวิธีการออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนให้ถูกต้อง".

ในการศึกษาวิธีการออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนให้ถูกต้องนั้น ข้อความที่ข้าพเจ้า จะแสดงต่อไปนี้ เป็นคาถาตัวอย่างที่แสดงวิธีการออกเสียงอย่างถูกต้อง และแสดงแนวทาง การจับความหมายของศัพท์

ในกรณีของตัวอย่างว่า น เต สํ โกฏฺเจ โอเปนฺติ บัณฑิตผู้มีปัญญา พึงออกเสียงโดยหยุดจังหวะวรรค ตอนระหว่างบทว่า น เต กับ สํ๑ โกฏฺเจ แล้วพึงแสดง ความหมายของปาฐะนั้นดังนี้ว่า สํ น โอเปนฺติ

โกฏฺเจ เต ภิกฺขู (ภิกษุเหล่านั้น ไม่เก็บสะสมทรัพย์ไว้ใน ยุ้งฉาง), แม้ในตัวอย่างอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ ก็พึง ทราบโดยนัยนี้.

ข้อกำหนด

หลักการออกเสียงของสมานสุติศัพท์

อถ ยํ ปนิทมฺปิ วุตฺตํ “เกสญฺจี”ติ, ตํ กิมตฺถํ ? “คจฺฉติ ปติฏฺฐิตํ, คจฺฉติ ติสฺโส, ภวนฺเต ปสฺสามิ, อตฺถกุสลา ภวนฺเต, วทนฺตํ เอกโปกฺขรา, วทนฺตํ ปฏิวทตี”ติอาทีสุ สมานสุติกาน-มุจฺจารณวิเสโส น ลพฺภตีติ ทสฺสนตฺถํ.

ถาม: ในข้อความเป็นต้นว่า สมานสุติกานํ เกสญฺจิ สทฺทานํ...ที่แสดงวิธีการ เกี่ยวกับออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนให้ถูกต้องนั้น คำว่า เกสญฺจิ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ: มีประโยชน์ เพื่อแสดงให้ทราบว่า ศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่น ส่วนมากไม่จำเป็นต้องออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉติ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในบุคคลผู้ไปอยู่

คจฺฉติ ติสฺโส นายติสสะ ไปอยู่

ภวนฺเต ปสฺสามิ ข้าพเจ้า ย่อมเห็นซึ่งท่านผู้เจริญทั้งหลาย

อตฺถกุสลา ภวนฺเต เขาทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์

วทนฺตํ เอกโปกฺขรา47 ขอบุคคลทั้งหลาย จงตีกลองที่มีหนังหุ้มด้านเดียว

วทนฺตํ ปฏิวทติ ย่อมตอบโต้บุคคลผู้ว่ากล่าวอยู่

ตสฺมา อิทเมตฺถ สลฺลกฺเขตพฺพํ ยตฺถ สมานสุติกานมุจฺจารณวิเสโส ลพฺภติ อตฺถวิเสโส จ ปทานํ วิภาควเสน วา อวิภาควเสน วา, ตตฺถ ปโยเค สมานสุติกเมกจฺจํ ปทํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพํ. เสยฺยถีทํ ? เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ...ปโยคา.

เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ นักศึกษา พึงกำหนดหลักการต่อไปนี้ให้ดี คือ ในประโยคใด ศัพท์ทั้งหลายมีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่น ซึ่งเมื่อออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนให้ถูกต้อง กล่าวคือออกเสียงโดยการแยกบทบ้างไม่แยกบ้าง จึงจะได้ความหมายที่ถูกต้อง (ตาม ความประสงค์ของศัพท์นั้นๆ), ในประโยคนั้น ต้องออกเสียงโดยการหยุดวรรคตอนของ บทบางบทที่มีเสียงพ้องกันกับคำอื่น

ตัวอย่างเช่น

เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ- สภาวธรรมที่เป็นเหตุ ย่อมเป็นเหตุปัจจัย

ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ- แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่

รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน๑

โส เตน สทฺธึ ภาสติ บุคคลนั้น ย่อมเจรจากับบุคคลนั้น

โสเตน วุยฺหติ หมู่บ้าน อันกระแสน้ำ ย่อมพัดไป

โสเตน สทฺธึ สุตฺวา ฟังเสียงด้วยหู

ภวนฺเต๒ ชเน ปสํสติ ท่านผู้เจริญ ย่อมสรรเสริญชนเหล่านั้น

ภวนฺเต ปสฺสามิ เราย่อมเห็นท่านผู้เจริญทั้งหลาย

เอตฺถ “เหตู”ติ อีสกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา “เหตุสมฺปยุตฺตานนฺ”ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. ตถา “โส”ติ วิจฺฉินฺทิตฺวา “เตน สทฺธินฺ”ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. “ภวนฺ”ติ วิจฺฉินฺทิตฺวา “เต ชเน”ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. เสสํ ปน สมานสุติกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา น อุจฺจาเรตพฺพํ. อวิจฺฉินฺทนียสฺมิญฺหิ ฐาเน วิจฺฉินฺทิตฺวา ปจิตสฺส อตฺโถ ทุฏฺโฐ โหติ. เอวํ ปทวิภาคาวิภาควเสน สมานสุติกานมตฺถุจฺจารณวิเสโส เวทิตพฺโพ. เอตฺถ หิ “โส เตนา”ติอาทีสุ ทฺวิปทตฺถคฺคหณํ วิภาโค, เอกปทตฺถคฺคหณ-มวิภาโคติ อธิปฺเปโต.

ในตัวอย่างเหล่านี้ ควรออกเสียงบทว่า เหตุ แล้วเว้นระยะเล็กน้อย หลังจากนั้น จึงออกเสียงว่า เหตุสมฺปยุตฺตกานํ. โดยทำนองเดียวกัน ควรออกเสียงบทว่า โส แล้วเว้น ระยะเล็กน้อย หลังจากนั้น จึงออกเสียงว่า เตน สทฺธึ, โดยทำนองเดียวกัน บทว่า ภวํ ในประโยคแรก ควรออกเสียงว่า ภวํ แล้วเว้นระยะเล็กน้อย หลังจากนั้น จึงออกเสียงว่า เต ชเน. ส่วนคำว่า โสเตน ในตัวอย่างว่า โสเตน วุยฺหติ และคำว่า ภวนฺเต ในตัวอย่างว่า ภวนฺเต ปสฺสามิ ซึ่งเป็นคำที่มีเสียงพ้องกันกับคำอื่น ไม่ต้องออกเสียงโดยการเว้นระยะ. จริงอยู่ ถ้าออกเสียงโดยเว้นระยะในที่ๆ ไม่ควรเว้นระยะ อาจทำให้ความหมายเสียได้.

ดังนั้น นักศึกษา พึงทราบวิธีการถือเอาความหมายที่แตกต่างกันและวิธีการ ออกเสียงที่แตกต่างกันของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกัน โดยการแยกบทบ้าง, ไม่แยกบ้าง. หมายความว่าในการแยกบทไม่แยกบทใน ตัวอย่างว่า โส เตน เป็นต้นนี้ การถือเอาอรรถ โดยแยกเป็นสองบท ชื่อว่า วิภาคะ (การแยกบท), ส่วนการถือเอาอรรถโดยความเป็น บทเดียว ชื่อว่า อวิภาคะ (การไม่แยกบท).

เอตฺถ จ วิสุ ววตฺถิตานํ อสมานสุติกานํ เอกโต กตฺวา สมานสุติกภาวปริกปฺปนํ อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถญฺเจว อุจฺจารณวิเสสทสฺสนตฺถญฺจ. น หิ เอตานิ "สปฺโป สปฺโป"ติ อาทีสุ วิย เอกสฺมึเยวตฺเถ สมานสุติกานิ. เอวํ สนฺเตปิ เอกชฺฌกรเณน ลทฺธํ สมานสุติเลสํ คเหตฺวา อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ อุจฺจารณวิเสสทสฺสนตฺถญฺจ "สมานสุติกานี"ติ วุตฺตานิ.

ก็ในเรื่องการวิเคราะห์ศัพท์และอรรถนี้ การนำเอาศัพท์ทั้งหลายที่มีเสียงไม่พ้อง กับคำอื่นกล่าวคือศัพท์ที่มีเสียงถูกกำหนดไว้โดยเฉพาะไม่ซ้ำใคร (เช่น เหตุ ศัพท์ใน ตัวอย่างว่า เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ...) มาอธิบายรวมกับศัพท์ที่มีเสียงพ้องกับคำอื่นนั้น จุดประสงค์ก็เพื่อจะแสดงให้ทราบถึงความมุ่งหมายพิเศษและเพื่อแสดงวิธีการออกเสียง โดยการเว้นระยะวรรคตอนให้ถูกต้อง. ความจริง ศัพท์เหล่านี้ เช่นคำว่า เหตุ เหตุ หรือ คำว่า สปฺโป สปฺโป เป็นศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกันว่า "เหตุ, งู " จึงไม่ชื่อว่าเป็น ศัพท์ที่มีเสียงพ้องกัน (การที่จะได้ชื่อว่าสมานสุติกศัพท์นั้น นอกจากเสียงจะพ้องกันแล้ว ยังจะต้องมีอรรถต่างกันอีกด้วย)

จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า เห็นว่า เมื่อมีการออกเสียงซ้ำกัน ศัพท์เหล่านั้น ก็ถือว่า มีเสียงพ้องกัน ดังนั้น จึงได้จัดศัพท์เหล่านั้นเข้าไว้ในกลุ่มของสมานสุติกะด้วย จุดประสงค์ ก็เพื่อจะแสดงให้ทราบถึงความมุ่งหมายพิเศษ และเพื่อแสดงวิธีการออกเสียงโดยการเว้น ระยะวรรคตอนให้ถูกต้อง.

เอส นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ.

แม้ในที่อื่นๆ ซึ่งมีลักษณะเดียวกันเช่นนี้ ก็มีนัยดุจเดียวกัน.

หลักการ

จับความหมายของศัพท์ ๑๘ ประการ

อิทเมตฺถ สลฺลกฺเขตพฺพํ— ยตฺถ สมานสุติกานํ อฏฺฐารสากาเรสุ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถวิเสโส ลพฺภติ, วิจฺฉินฺทิตฺวา ปน อุจฺจารเณ สทฺทวิลาโส น โหติ, อตฺโถ วา ทุฏฺโฐ โหติ, น ตาทิเสสุ ปโยเคสุ สมานสุติกานิ ปทานิ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพานิ.

ในเรื่องการวิเคราะห์อรรถและศัพท์นี้ นักศึกษา พึงกำหนดหลักการที่จะกล่าว ต่อไปนี้ให้ดี คือในประโยคใด เมื่อมีการออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอนดังที่ได้แสดง มาแล้ว อาจทำให้ศัพท์ไม่สละสลวย หรืออาจทำให้ความหมายของศัพท์เสีย ในประโยคนั้น ถ้าสามารถรู้ความหมายของศัพท์ที่ถูกต้องด้วยหลัก ๑๘ ประการที่จะแสดงต่อไปนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ ก็ไม่จำเป็นต้องออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอนของบทที่มีเสียง พ้องกันกับศัพท์อื่นแต่อย่างใด.

ตตฺร กตเมน ฐาการเน อตฺถวิเสสลาโภ ภวติ ?

ปทานํ วิภาควเสน วา อวิภาควเสน วา อกฺขรสนฺนิธานวเสน วา ปทสนฺนิธาน-วเสน วา ปทกฺขรสนฺนิธานวเสน วา วิจฺฉาวเสน วา กมฺมปฺปวจนียวเสน วา ภยโกธาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ กถิตาเมฑิตวจนวเสน วา คุณวาจกสทฺทสฺส ทฺวิรุตฺตวเสน วา กิริยาปทสฺส ทฺวิรุตฺตวเสน วา สํหิตาปทจฺเฉทวเสน วา อคารวตฺถปริทีปนวเสน วา นิรนฺตรตฺถ-ปริทีปนวเสน วา นนิรนฺตรตฺถปริทีปนวเสน วา "ปุนปฺปุน"มิจฺจตฺถปริทีปนวเสน วา อุปมาเนอิวสทฺทวเสน วา อิติสทฺทํ ปฏิจฺจ สทฺทปทตฺถวาจกตฺถปริทีปนวเสน วา ตถาปวตฺตจิตฺตปริทีปนวเสน วาติ อิเมสุฏฐารสากาเรสุ, วิตฺถารโต ปน ฉพฺพีสาย อากาเรสุ ตโต วาธิเกสุ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถวิเสสลาโภ ภวติ.

ถาม: ในเรื่องนี้ หลักการที่ทำให้เข้าใจความหมายโดยถูกต้องนั้น มีเท่าไร ?

ตอบ: มี ๑๘ ประการ ดังนี้ คือ

๑. โดยวิธีแยกบท

๒. โดยวิธีไม่แยกบท

๓. โดยวิธีสังเกตพยางค์ใกล้เคียงโดยอาศัยการรวมพยางค์

๔. โดยวิธีสังเกตบทใกล้เคียง

๕. โดยวิธีสังเกตทั้งพยางค์และบทใกล้เคียง

๖. โดยวิธีของคำวิจฉา

๗. โดยวิธีการใช้อุปสรรคและนิบาตที่เป็นกัมมัปปวจนียะ

๘. โดยวิธีการใช้คำที่เป็นอาเมฑิตะซึ่งเป็นคำที่กล่าวในกรณีที่เกิดความกลัว ความโกรธเป็นต้น

๙. โดยวิธีกล่าวย้ำคุณศัพท์

๑๐. โดยวิธีกล่าวย้ำบทกิริยา

๑๑. โดยวิธีตัดบทสนธิ

๑๒. โดยวิธีสังเกตคำแสดงความหมายไม่เคารพ

๑๓. โดยวิธีสังเกตคำแสดงความหมายอย่างต่อเนื่อง

๑๔. โดยวิธีสังเกตคำแสดงความหมายไม่ต่อเนื่อง (การเว้นช่วงขณะ)

๑๕. โดยวิธีสังเกตคำแสดงอรรถว่า "บ่อยๆ"

๑๖. โดยวิธีสังเกต อิว ศัพท์ซึ่งเป็นอุปมาโชตกะ

๑๗. โดยวิธีอาศัย อิติ ศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายแสดงความเป็นสัททปทัตถกะ

๑๘. โดยวิธีสังเกตคำที่แสดงถึงความคิดที่เป็นไปตามเหตุการณ์นั้นๆ๑

แต่ว่าโดยพิสดารแล้ว บุคคลสามารถทราบความหมายของศัพท์โดยถูกต้องโดย อาการ ๒๖ อย่าง หรือมากกว่าอย่างใดอย่างหนึ่งได้.

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยการแยกบท-ไม่แยกบท

เอตฺถ ปทานํ ตาว วิภาควเสน วา อวิภาควเสน วา สมานสุติกานมตฺถวิเสสลาเภ "สา นํ สงฺคติ ปาเลติ, อภิกฺกโม สานํ ปญฺญายติ. มา โน เทว อวธิ, มาโน มยฺหํ น วิชฺชตี"ติ เอวมาทโย ปโยคา.

บรรดาวิธีการเหล่านั้น อันดับแรก พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียง พ้องกันในประโยคทั้งหลาย โดยวิธีการแยกบท หรือไม่แยกบทดังนี้

[แยกบท]

ตัวอย่างเช่น

สา นํ สงฺคติ ปาเลติ 48 การสมาคมกับคนดีนั้น ย่อมคุ้มครองผู้นั้น

มา โน เทว อวธิ 50 ข้าแต่สมมุติเทพ ขอพระองค์อย่าได้ประหาร

พวกหม่อมฉันเลย

[ไม่แยกบท]

ตัวอย่างเช่น

อภิกฺกโม สานํ ปญฺญายติ 49 ความกำเริบแห่งเวทนาเหล่านั้น ย่อมปรากฏ

มาโน มยฺหํ น วิชฺชติ 51 ความถือตัวไม่มีแก่เรา

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตอักษรใกล้เคียง

อกฺขรสนฺนิธานวเสน ปน อตฺถวิเสสลาเภ "สนฺเตหิ มหิโต หิโต. สงฺคา สงฺคามชึ มุตฺตํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ. ทาฐี ทาฐีสุ ปกฺขนฺทิ, มญฺญมาโน ยถา ปุเร. สพฺพาภิภุว สิรสา สิรสา นมามิ. ภูมิโต อุฏฺฐิตา ยาว พฺรหฺมโลกา วิธาวติ. อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก ฑยฺหมานมฺหิ เตชสา"ติ เอวมาทโย ปโยคา.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่นในประโยค ทั้งหลาย โดยวิธีการสังเกตอักษรใกล้เคียงโดยอาศัยการรวมพยางค์ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

สนฺเตหิ มหิโต๑ หิโต พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลกผู้อัน

สัตบุรุษทั้งหลายบูชาแล้ว

สงฺคา สงฺคามชึ มุตฺตํ- เราเรียกภิกษุผู้พ้นจากเครื่องข้อง ๕ ประการ

ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ 52 (ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ) ผู้ชนะสงคราม

ว่าเป็นพราหมณ์

ทาฐี ทาฐีสุ ปกฺขนฺทิ- เสือ (ตัวมีเขี้ยว) เข้าใจว่าคงเหมือนแต่ก่อน

มญฺญมาโน ยถา ปุเร53 จึงปรี่เข้าไปหาหมู (ตัวมีเขี้ยว)

สพฺพาภิภุว สิรสา สิรสา ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่

นมามิ ในโลกทั้งปวงด้วยเศียรอันเป็นเศียรที่น้อมไป

ภูมิโต อุฏฺฐิตา ยาว พฺรหฺมโลกา วิธาวติ

อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก ฑยฺหมานมฺหิ เตชสา54.

เมื่อโลกถูกไฟประลัยกัลป์ เผาผลาญอยู่ เปลวเพลิง พวยพุ่งจากพื้นแผ่นดิน ลามจนถึงพรหมโลก.

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยสังเกตบทใกล้เคียง

ปทสนฺนิธานวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “อาโป อาโปคตํ. ราชราชมหามตฺตาทโย, สุโข โลกสฺส โลกสฺส, การโก ญาณจกฺขุโท, นิราปเท ปเท นินฺโน, อนนฺตญาณํ กรุณาลยํ ลยํ, มลสฺส พุทฺธํ สุสมาหิตํ หิตํ. นมามิ ธมฺมํ ภวสํวรํ วรํ, คุณากรญฺเจว นิรงฺคณํ คณนฺ”ติ เอวมาทโย ปโยคา.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลาย โดยวิธีสังเกตบทที่อยู่ข้างเคียง ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

อาโป อาโปคตํ 55 น้ำ, สภาพถึงความเป็นน้ำ

ราชราชมหามตฺตาทโย พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา

สุโข โลกสฺส โลกสฺส- ผู้ให้ดวงตาคือปัญญา ผู้ให้แสงสว่างแก่สัตว์โลก

การโก ญาณจกฺขุโท ย่อมอยู่เป็นสุข

นิราปเท ปเท นินฺโน น้อมไปในพระ นิพพานอันปราศจากเหตุให้

เกิดทุกข์

อนนฺตญาณํ กรุณาลยํ ลยํ

มลสฺส พุทฺธํ สุสมาหิตํ หิตํ

นมามิ ธมฺมํ ภวสํวรํ วรํ

คุณากรญฺเจว นิรงฺคณํ คณํ.56

ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้มีพระสัพพัญญุต-ญาณอันหาที่สุดมิได้ ทรงเปี่ยมด้วยพระมหากรุณา ปราศจากมลทิน มีพระหฤทัยตั้งมั่น ทรงบำเพ็ญ ประโยชน์, ขอนอบน้อมพระธรรมอันประเสริฐที่ปกป้องเหล่าสัตว์จากภัยในสังสารวัฏ, ขอนอบน้อม หมู่พระอริยสงฆ์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณมีศีลเป็นต้น ผู้ปราศจากกิเลส. [ลยํ=อลยํ]

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยสังเกตบท-อักษรใกล้เคียง

ปทกฺขรสนฺนิธานวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “ปมาณรหิตํ หิตํ, สิทฺธตฺโถ สพฺพสิทฺธตฺโถ, ติโลกมหิโต หิโต. อุปคนฺตฺวาน สมฺพุทฺโธ อิทํ วจนมพฺรวี”ติ เอวมาทโย ปโยคา.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่นในประโยค ทั้งหลาย โดยวิธีการสังเกตบทและพยางค์ที่ประกอบอยู่ข้างเคียง ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ปมาณรหิตํ๑ หิตํ 57 ประโยชน์เกื้อกูลอันหาขอบเขตมิได้

สิทฺธตฺโถ สพฺพสิทฺธตฺโถ ติโลกมหิโต หิโต

อุปคนฺตฺวาน สมฺพุทฺโธ อิทํ วจนมพฺรวิ.58

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้ทรงยัง ประโยชน์ทั้งปวงให้สำเร็จ ผู้อันชาวโลก ๓ บูชาแล้ว ผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาวโลก เสด็จเข้าไปแล้ว ได้ตรัสพระดำรัสนี้.

ตตฺริมา อกฺขรสนฺนิธานาทีสุ อธิปฺปายวิญฺญาปนิโย คาถา-

มหิโตอิติ สทฺทมฺหา มกาโร เจ วิเวจิโต

สทฺโท นิรตฺถโก เอตฺถ อกฺขรนฺติ วเท พุโธ.

เญยฺยา อกฺขรโยเคน สนฺเตหิ มหิโต หิโต

อิจฺจาทีสุ สรูปานํโหติ อตฺถวิเสสตา.

คาถาที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นการอธิบายให้รู้ถึงความหมายที่ประสงค์ในวิธีการ มีอักขรสันนิธานะเป็นต้นเหล่านั้น.

หากว่า มีการแยก ม อักษรออกจาก มหิโต ศัพท์ ศัพท์ดังกล่าวก็จะไม่ได้ความหมายตามที่ประสงค์, ก็บัณฑิต พึงเรียก ม อักษรในบทว่า มหิโต นี้ว่าเป็น พยางค์.

การที่จะรู้ความหมายของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันได้ อย่างถูกต้อง เช่นใน คำว่า สนฺเตหิ มหิโต หิโต นั้น พึงทราบด้วยวิธีการสังเกตพยางค์ข้างเคียงในบทเดียว กันนั้น.

อุปสคฺคา นิปาตา จ ยญฺจญฺญํ อตฺถโชตกํ

เอกกฺขรมฺปิ วิญฺญูหิ ตํ ปทนฺติ สมีริตํ.

ปทานํ สนฺนิธานญฺจ ปทกฺขรานเมว จ

สมาเส ลพฺภมานตฺตํ สนฺธาย ลปิตํ มยา.

อุปสรรค นิบาต และคำประเภทอื่นๆ ถ้าสามารถแสดง ความหมายได้ ถึงจะมีพยางค์เดียว บัณฑิตทั้งหลาย ก็เรียกว่า “บท”.

สำหรับปทสันนิธานะ และปทักขร สันนิธานะ ข้าพเจ้า หมายเอาเฉพาะคำที่มีอยู่ในบทสมาสเท่านั้น.

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยคำที่เป็นวิจฉา

วิจฺฉาวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “คาเม คาเม สตํ กุมฺภา, คาโม คาโม รมณีโย”ติ เอวมาทโย ปโยคา. เอตฺถ หิ วิจฺฉาวเสน สพฺเพปิ คามา ปริคฺคหิตา.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลาย โดย วิธีการของคำที่เป็นวิจฉา (คำพูดซ้ำ) ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

คาเม คาเม สติ กุมฺภา59 ของจงตั้งไหเหล้าเป็นจำนวนร้อยไว้ที่ซุ้มประตู ทุกๆ หมู่บ้าน

คาโม คาโม รมณีโย ทุกๆ หมู่บ้าน ร่มรื่น (น่าอยู่)

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ หมู่บ้านแม้ทั้งหมด (เท่าที่มีปรากฏอยู่) อันท่านกำหนดด้วย วิธีการของคำที่เป็นวิจฉา๑

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺตุเมกกฺขณมฺหิ ยา

อิจฺฉโต พฺยาปิตุ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.

ความปรารถนาที่จะแผ่ไปของบุคคลผู้ปรารถนาเพื่อ

กล่าวถึงสถานที่ที่ต่างกันทั้งหลายในขณะเดียวกัน ท่าน เรียกว่า วิจฉา (คำซ้ำ).

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยคำที่เป็นกัมมัปปวจนียะ

กมฺมปฺปวจนียวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท,รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท”ติ ปโยคา, รุกฺขานํ อุปริ อุปริ วิชฺโชตเตติ อตฺโถ.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายด้วย อำนาจของอุปสรรคและนิบาตที่เป็นกัมมัปปวจนียะ๑ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท ดวงจันทร์ ส่องสว่างเหนือยอดต้นไม้ ทุกต้น

รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท ดวงจันทร์ ส่องสว่างเหนือยอดต้นไม้ ทุกต้น๒

ตัวอย่างทั้งสองข้างต้นนี้ มีความหมายเท่ากับ รุกฺขานํ อุปริ อุปริ วิชฺโชตเต (ดวงจันทร์ ทอแสงสว่างไสวเหนือยอดของต้นไม้ทั้งหลายทุกๆ ต้น".

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยคำที่เป็นอาเมฑิตะ

ภยโกธาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ กถิตาเมฑิตวจนวเสน ปน อตฺถวิเสสลาเภ อิเม ปโยคา (โสตฺชเนน เวทิตพฺพา)

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลาย ด้วย อำนาจของคำที่เป็นอาเมฑิตะ(การซ้ำคำ)ที่บุคคลกล่าวขึ้นในกรณีที่เกิดความกลัวและ ความโกรธ (ยกย่อง, เร่งรีบ) เป็นต้น ดังนี้

[ภเย ในเวลากลัว]

ตัวอย่างเช่น

โจโร โจโร โจรๆ

สปฺโป สปฺโป งูๆ

[โกเธ ในเวลาโกรธ]

ตัวอย่างเช่น

วสล วสล แน่ะเจ้าคนถ่อย เจ้าคนถ่อย

จณฺฑาล จณฺฑาล แน่ะเจ้าคนจัณฑาล เจ้าคนจัณฑาล

วิชฺฌ วิชฺฌ แทงๆ

ปหร ปหร ตีๆ

[ปสํสายํ ในเวลายกย่อง]

ตัวอย่างเช่น

สาธุ สาธุ สาริปุตฺตํ 60 ดีละๆ สารีบุตร

อภิกฺกนฺตํ ภนฺเต อภิกฺกนฺตํ-ภนฺเต61 ท่านผู้เจริญ ดีๆ ละ

[ตุริเต คำอุทานในเวลาเร่งรีบ]

ตัวอย่างเช่น

อภิกฺกม วาเสฏฺฐ อภิกฺกม-วาเสฏฺฐ62 ดูก่อนวาเสฏฐะ จงก้าวไป

คจฺฉ คจฺฉ ไปๆ

ลุนาหิ ลุนาหิ เกี่ยวๆ

[โกตูหเล ในเวลาแตกตื่น]

ตัวอย่างเช่น

อาคจฺฉ อาคจฺฉ มาๆ

[อจฺฉริเย ในเวลาเกิดความอัศจรรย์ใจ]

ตัวอย่างเช่น

อโห พุทฺโธ อโห พุทฺโธ โอ พุทธะ, โอ พุทธะ

[หาเส ในเวลาร่าเริง]

ตัวอย่างเช่น

อโห สุขํ อโห สุขํ โอ สุข, โอ สุข

อโห มนาปํ อโห มนาปํ โอ น่ารัก ๆ

[โสเก ในเวลาเกิดความเสียใจ]

ตัวอย่างเช่น

กหํ เอกปุตฺตก๑ กหํ เอกปุตฺตก63 เจ้าลูกชายคนเดียว อยู่ที่ไหนๆ

[ปสาเท ในเวลาเกิดความเลื่อมใส]

ภวิสฺสนฺติ วชฺชี ภวิสฺสนฺติ วชฺชี 64 พระราชาชาววัชชี จงเจริญๆ

เอวํ ภยโกธาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ กถิตาเมฑิตวจนวเสน อตฺถวิเสสลาโภ ภวติ. เอตฺถ ปน อตฺถนฺตราภาเวปิ ทฬฺหีกมฺมวเสน ปทานมตฺถโชตกภาโวเยว อตฺถวิเสสลาโภ.

การได้ความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่นด้วยอำนาจของ คำที่เป็นอาเมฑิตะ (การซ้ำคำ) ที่บุคคลกล่าวขึ้น ย่อมมีในกรณีที่เกิดความกลัวและ ความโกรธเป็นต้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ก็ศัพท์ที่เป็นอาเมฑิตะนี้ ถึงแม้ทั้งสองศัพท์จะมีความหมายอย่างเดียวกัน๑ แต่ที่ ได้ชื่อว่าอัตถวิเสสลาภะ เพราะเป็นศัพท์ที่ใช้เน้นความหมายของบทให้กระชับยิ่งขึ้น (จึงไม่เป็นปุนรุตติโทษแต่อย่างใด).

ภเย โกเธ ปสํสายํ ตุริเต โกตูหลจฺฉเร

หาเส โสเก ปสาเท จ กเร อาเมฑิตํ พุโธ.65

บัณฑิต พึงกระทำอาเมฑิตะ (พึงกล่าวคำพูดซ้ำ) ในเวลาหวาดกลัว เวลาโกรธ เวลาสรรเสริญ เวลา รีบเร่ง เวลาโกลาหล (จุกละหุก) เวลาอัศจรรย์ เวลา ดีใจ เวลาเศร้าโศก และเวลาเลื่อมใส.

จสทฺโท อวุตฺตสมุจฺจยตฺโถ, เตน ครหาอสมฺมานาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. “ปาโป ปาโป”ติ อาทีสุ หิ ครหายํ. “อภิรูปก อภิรูปกา”ติ อาทีสุ อสมฺมาเน. “กฺวายํ อพลพโล วิยา”ติ อาทีสุ อติสยตฺเถ อาเมฑิตํ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบว่า จ ศัพท์ในคาถานี้ มีอรรถอวุตตสมุจจยะ รวบรวมถึงอรรถที่ไม่ได้ กล่าวไว้มีอรรถครหา (ติเตียน) และ อสัมมานะ (เหยียดหยาม) เป็นต้น

[อรรถครหา=ตำหนิ]

ตัวอย่างเช่น

ปาโป ปาโป คนเลวๆ (เลวระยำ)

[อรรถอสัมมานะ=เหยียดหยาม]

ตัวอย่างเช่น

อภิรูปก อภิรูปก66 งามนักๆ)

[อรรถอติสยัตถะ=ยิ่ง]

ตัวอย่างเช่น

กฺวายํ อพลพโล วิย67 ภิกษุรูปนี้ เป็นใคร ดูท่าทางหลงๆ ลืมๆ

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยกล่าวย้ำคุณศัพท์

คุณวาจกสฺส ทฺวิรุตฺตวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “กณฺโห กณฺโห จ โฆโร จาติ เอวมาทโย. “กณฺโห กณฺโห” ติ หิ อตีว กณฺโหติ อตฺโถ.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลาย โดย วิธีการกล่าวย้ำคุณศัพท์ (แสดงคุณศัพท์ ๒ บท) ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

กณฺโห กณฺโห จ โฆโร จ68 ทั้งมีสีดำสนิทและน่ากลัว

ในตัวอย่างนี้ การกล่าวย้ำสองบทว่า กณฺโห กณฺโห นี้ สามารถบ่งบอกให้รู้ว่า “ดำเป็นทวีคูณ” หมายถึงดำสนิท

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยกล่าวย้ำบทกิริยา

กิริยาปทสฺส ทฺวิรุตฺตวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “ธเม ธเม นาติธเม”ติ เอวมาทโย. ตตฺถ ธเม ธเมติ ธเมยฺย โน น ธเมยฺย. นาติธเมติ ปมาณาติกฺกนฺตํ ปน น ธเมยฺย.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการกล่าวย้ำบทกิริยา (แสดงบทกิริยา ๒ บท) ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ธเม ธเม นาติธเม69 จะต้องเป่า ไม่เป่าไม่ได้ แต่อย่าเป่าดังจนเกินพอดี

ในตัวอย่างนี้ บทกิริยาว่า ธเม ธเม หมายความว่า เป่าได้ ไม่ใช่เป่าไม่ได้. บทว่า นาติธเม ความหมายว่า แต่อย่าเป่าดังเกินพอดี๑

ตัวอย่าง

รู้ความหมายของศัพท์โดยวิธีตัดบทสนธิ

สํหิตาปทจฺเฉทวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “นรานรา, สุราสุรา, กตากตากุสลากุสลวิสยํ วิปฺปฏิสาราการเรน ปวตฺตํ อนุโสจนํ กุกฺกุจฺจนฺ”ติ เอวมาทโย.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการตัดบทสนธิ (แยกบทสนธิ) ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

นรานรา (นร+อนรา) มนุษย์และอมนุษย์

สุราสุรา (สุร+อสุรา) เทพและอสูร

กตากตากุสลากุสลวิสยํ๑ - ความเสียใจซึ่งเกิดขึ้น โดยอาการเดือดร้อนใจ

วิปฺปฏิสาราการเน ปวตฺตํ - เกี่ยวกับกุศลที่ยังไม่ได้ทำและอกุศลที่ทำแล้ว

อนุโสจนํ กุกฺกุจฺจํ

เอตฺถ ปน วิญฺญูนํ ปรมโกสลฺลชนนตฺถํสิโลกํ รจยาม

หิตาหิตา หิตํหิตํ อานุภาเวน เต ชิน

ปวราปวราหจฺจ ภวามา'นามยา มยนฺติ.

ในตัวอย่างของสํหิตปทัจเฉทะนี้ ข้าพเจ้าจะรจนาศโลกคาถา เพื่อให้นักศึกษา ทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญยิ่งๆ ขึ้นไป ดังนี้

ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า มยํ ขอข้าพเจ้าทั้งหลาย

อาหจฺจ เข้าถึงแล้ว ปวรํ ซึ่งโลกุตตรธรรมอันประเสริฐ

หิตํ อันเป็นประโยชน์เกื้อกูล หิตา กว่าประโยชน์อัน

เป็นโลกิยะ (แปลฝ่ายดี).

อาหจฺจ กำจัดแล้ว อปวรํ ซึ่งอกุศลกล่าวคืออนันตริย

กรรมและนิยตมิจฉาทิฏฐิ อหิตํ อันไม่เป็นประโยชน์

เกื้อกูล อหิตา ยิ่งกว่าอกุศลธรรมดาทั่วไป อนามยา

เป็นผู้ปราศจากโรคภัย ภวาม จงเป็น อานุภาเวน

ด้วยอานุภาพ เต ของพระองค์.

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตคำที่ไม่เคารพ

อคารวตฺถปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ "ตุวํตุวํเปสุญฺญกลหวิคฺคหวิวาทา"ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการสังเกตคำแสดงความหมายไม่เคารพ ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ตุวํตุวํเปสุญฺญกลหวิคฺคหวิวาทา70 การพูดมึงกู การส่อเสียด การตีรันฟันแทง

[ตุวํตุวนฺติ อคารววเสน ตุวํตุวํวจนํ] การทะเลาะเบาะแว้ง การวิวาท

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุคำที่มีความหมายต่อเนื่อง

นิรนฺตรตฺถปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ "ทิวเส ทิวเส ปริภุญฺชตี"ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการสังเกตคำแสดงความหมายอย่างต่อเนื่อง ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ทิวเส ทิวเส ปริภุญฺชติ บริโภค ทุกๆ วัน

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุคำที่มีความหมายไม่ต่อเนื่อง

นนิรนฺตรตฺถปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ "ขเณ ขเณ ปีติ อุปฺปชฺชตี"ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการแสดงความไม่ต่อเนื่อง (การเว้นช่วงขณะ) ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ขเณ ขเณ ปีติ อุปฺปชฺชติ ปีติเกิดขึ้นในแต่ละขณะ (เป็นช่วงๆ)

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุคำที่แสดงอรรถว่า "บ่อยๆ"

"ปุนปฺปุน" มิจฺจตฺถปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ "มุหุ มุหุ ภายยเต กุมาเร"ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีการสังเกตคำแสดงอรรถว่า "บ่อยๆ" ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

มุหุ มุหุ ภายยเต กุมาเร71 หลอกให้เด็กกลัวครั้งแล้วครั้งเล่า

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุที่ อิว ศัพท์

อุปมาเน อิวสทฺทวเสน อตฺถวิเสสลาเภ "ราชา รกฺขตุ ธมฺเมน อตฺตโนว ปชํ ปชนฺ"ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่นในประโยค ทั้งหลาย โดยวิธีการสังเกตที่ อิว ศัพท์ซึ่งเป็นอุปมาโชตกะ ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

ราชา รกฺขตุ ธมฺเมน- ขอพระราชา จงอภิบาลชาวประชาโดยธรรม

อตฺตโนว ปชํ ๑ ปชํ 72 เหมือนกับพ่อแม่คุ้มครองบุตรธิดาของตน

ฉันนั้น

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุที่ อิติ ศัพท์

อิติสทฺทํ ปฏิจฺจ สทฺทปทตฺถวาจกตฺตปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ “พุทฺโธ พุทฺโธ”ติ กถยนฺโต, โสมนสฺสํ ปเวทยินฺ”ติ เอวมาทโย.

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีอาศัย อิติ ศัพท์ ที่เป็นเครื่องหมายแสดงความเป็นสัททปทัตถกะ ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ๑ พุทฺโธติ กถยนฺโต- ขณะที่เรากล่าวอยู่ว่า "พุทฺโธ พุทฺโธ"

โสมนสฺสํ ปเวทยึ 73 เราก็ได้เสวยโสมนัสเวทนาแล้ว

ตัวอย่าง

รู้ความหมายศัพท์โดยสังเกตุคำที่แสดงความคิด

ตถาปวตฺตจิตฺตปริทีปนวเสน อตฺถวิเสสลาเภ พุทฺโธ พุทฺโธ”ติ จินฺเตนฺโต, มคฺคํ โสเธมหํ ตทา”ติ เอวมาทโย (ปโยคา โสตุชเนน เวทิตพฺพา).

พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยคทั้งหลายโดย วิธีสังเกตคำแสดงถึงความคิดที่เป็นไปตามเหตุการณ์นั้นๆ ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

พุทฺโธ พุทฺโธ”ติ จินฺเตนฺโต,- ในกาลนั้น ข้าพเจ้า น้อมระลึกถึงพุทธคุณว่า

มคฺคํ โสเธมหํ ตทา74 พุทฺโธ พุทฺโธ ไปพลาง ปัดกวาดถนนไปพลาง

เอวํ อีทิเสสุ ปโยเคสุ สมานสุติกปทํ วิจฺฉินฺทิตฺวา น อุจฺจาเรตพฺพํ. วิจฺฉินฺทิตฺวา หิ อุจฺจารเณ สติ สทฺทวิลาโส น ภวติ, กตฺถจิ ปน “กตากตากุสลากุสลวิสยนฺ”ติ เอวมาทีสุ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาริตสฺส อตฺโถ ทุฏฺโฐ โหติ, ตสฺมา วิจฺฉินฺทิตฺวา น อุจฺจาเรตพฺพํ, เอกาพทฺธํเยว กตฺวา อุจฺจาเรตพฺพํ. อิติ สมานสุติเกสุ วินิจฺฉโย ฉพฺพีสาย อากาเรหิ อธิเกหิ จ มณฺฑิตฺวา ทสฺสิโต.

ในตัวอย่างทั้งหลายที่ได้แสดงมานี้ ไม่พึงออกเสียงโดยหยุดวรรคตอนของบท ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่น, เพราะถ้าออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอน ก็จะทำให้ศัพท์ ไม่สละสลวย และในบางที่ เช่นคำว่า กตากตากุสลากุสลวิสยํ ถ้าออกเสียงโดยหยุดระยะ วรรคตอนไม่ถูกต้อง ก็จะทำให้ความหมายของศัพท์เสียได้ ดังนั้น ไม่ควรออกเสียงโดย หยุดระยะวรรคตอน, แต่ควรออกเสียงโดยต่อเนื่องเป็นอันเดียวกัน (คือออกเสียงติดต่อกัน โดยไม่ขาดระยะ). ข้าพเจ้าได้แสดงข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่น โดยอาศัยวิธีการมากกว่า ๒๖ วิธี ด้วยประการฉะนี้แล.

อสมานสุติสทฺทวินิจฺฉย

วินิจฉัยอสมานสุติศัพท์กับระยะการออกเสียง

ยสฺมา ปน สมานสุติเกสุ วินิจฺฉเย ทสฺสิเต อสมานสุติเกสุปิ วินิจฺฉโย ทสฺเสตพฺโพ โหติ, ตสฺมา ตมฺปิ ทสฺเสสฺสาม.

อนึ่ง เมื่อได้แสดงข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันกับศัพท์อื่นแล้ว ก็ควร จะแสดงข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับศัพท์ที่มีเสียงไม่พ้องกันกับศัพท์อื่นด้วย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จักแสดงข้อวินิจฉัยดังกล่าวนั้นต่อไป.

ข้อกำหนด

หลักการออกเสียงของอสมานสุติศัพท์

ยตฺถ นิคฺคหีตมฺหา ปราการโลโปปิ ปาโฐ ปญฺญายติ, สํโยคพฺยญฺชนสฺส วิสํโยคตฺตมฺปิ. เตสุ ปโยเคสุ นิคฺคหีตปทํ อนนฺตรปเทน สทฺธึ เอกาพทฺธํเยว กตฺวา อุจฺจาเรตพฺพํ. กตมานิ ตานิ ? สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ สา' ชีโว ครหิโต มม. ปุปฺผํ'สา อุปฺปชฺชิ. ขยมตฺตํ น นิพฺพานํ'ส คมฺภีราทิวาจโตติเอวมาทโย.

ปาฐะในประโยคเหล่าใด ปรากฏว่ามีการลบ อ อักษรหลังนิคคหิต และลบพยัญชนะ สังโยค, ปาฐะในประโยคเหล่านั้น พึงออกเสียงบทที่ลงท้ายด้วยนิคคหิตให้เนื่องเป็น บทเดียวกันกับบทหลัง

ตัวอย่างเช่น

สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ-	ถ้าเราพึงเป็นผู้บริโภคไซร้, อาชีวะของเรา
สา'ชีโว๑ ครหิโต มม75	ก็จะพึงได้รับการตำหนิ
ปุปฺผํ'สา๒ อุปฺปชฺชิ 76	ระดูของหญิงนั้นมาแล้ว
ขยมตฺตํ น นิพฺพานํ'ส๓-	เพียงความสิ้นไปแห่งราคะ ยังไม่เป็นนิพพาน
คมฺภีราทิวาจโต77	เพราะนิพพานนั้นยังมีสภาพที่ลุ่มลึก ละเอียด

อ่อนและเห็นได้ยากเป็นต้น.

คำอธิบาย

เอตฺถ หิ "สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหนฺ"ติอาทินา วิจฺเฉทมกตฺวา อนนฺตเร ทฺวีสุ คาถาปเทสุ อนฺตรีภูตานํ ทฺวินฺนํ สมานสุติกปทานํ เอกโต อุจฺจารณมิว อนนฺตรปเทหิ สทฺธึ เอกาพทฺธุจฺจารณวเสน "สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ สาชีโว ครหิโต มมา"ติอาทินา อุจฺจาเรตพฺพํ. เอวรูโปเยว หิ อุจฺจารณวิเสโส สกเลหิปิ โปราเณหิ วิญฺญูหิ อนุมโต อุจฺจาริโต จ "อสฺส อาชีโว ครหิโต มม, อสฺสา อุปฺปชฺชิ, อสฺส คมฺภีราทิวาจโต"ติ เอวมาทิ-อตฺถปฺปฏิปาทนสฺสานุรูปตฺตา.

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ ข้อความว่า สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ เป็นต้น พึงออกเสียงให้เนื่อง เป็นบทเดียวกันกับบทหลังโดยนัยว่า สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหํ สาชีโว ครหิโต มม เป็นต้น โดยไม่ต้องหยุดระยะวรรคตอนที่ ภเวยฺยาหํ [แม้จะเป็นคนละบาทคาถาก็ตาม] เหมือนกับ การออกเสียงติดกันระหว่างบทสองบทที่มีเสียงพ้องกัน ซึ่งมีปาทันตยติ [การหยุดวรรค ตอนท้ายบาทคาถา]คั่นอยู่ในระหว่างบาทคาถาที่ติดกัน [ตัวอย่างเช่น ธีเรหิ มคฺคนาเยน เยน พุทฺเธน เทสิตํ]

ก็การออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอนดังที่กล่าวมานี้ โบราณกบัณฑิต ทั้งหลายทั้งปวง ทั้งเห็นด้วย ทั้งได้ออกเสียงเช่นนั้นด้วย เพราะเมื่อออกเสียงเช่นนั้นแล้ว ก็จะทำให้สามารถถือเอาความหมายได้โดยถูกต้องเป็นต้นอย่างนี้ว่า อสฺส อาชีโว ครหิโต มม, อสฺสา อุปฺปชฺชิ, อสฺส คมฺภีราทิวาจโต.

วิธีการออกเสียง

อสมานสุติศัพท์ที่คู่กับ จ ปน ศัพท์เป็นต้น

ยตฺถ ปน ยาทิเส อุจฺจารเณ กริยมาเน อตฺโถ ปริพฺยตฺโต โหติ, เตสุ ปโยเคสุ กฺวจิ จสทฺทปนสทฺทาทิโยคฏฺฐาเน อีสกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา ปทมุจฺจาเรตพฺพํ. เสยฺยถีทํ ? วาฬา จ ลปสกฺขรา. อจฺจนฺตสนฺตา ปน ยา อยํ นิพฺพานสมฺปทา. “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ วาจํ ภาสโต “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ ญาณํ ปวตฺตตีติ ? อามนฺตา. อิติ จ ทนฺติ จ ทุติ จ ขนฺติ จ ญาณํ ปวตฺตตีติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ”ติเอวมาทโย ปโยคา.

อนึ่ง ในประโยคเหล่าใด เมื่อทำการออกเสียงเช่นใดแล้ว ความหมายปรากฏ ชัดเจน, บทในประโยคเหล่านั้น บางประโยค ควรออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอน เล็กน้อยตรงที่มี จ ศัพท์และ ปน ศัพท์เป็นต้นประกอบอยู่. (หมายความว่าให้หยุดตรง จ, ปน ศัพท์เล็กน้อย)

ตัวอย่าง

การออกเสียง จ ศัพท์เป็นต้นโดยหยุดระยะ

วาฬา จ, ลปสกฺขรา78 หญิงเหล่านี้ เป็นคนขี้งอน พูดจาขี้อ้อน

อจฺจนฺตสนฺตา ปน,- ก็ความถึงพร้อมแห่งพระนิพพานนี้ใด

ยา อยํ นิพฺพานสมฺปทา79 เป็นความสงบอย่างแท้จริง

“อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ วาจํ ภาสโต “อิทํ ทุกฺขนฺ”ติ ญาณํ ปวตฺตตีติ ? อามนฺตา. "อิ"ติ จ, "ทนฺ"ติ จ, "ทุ"ติ จ, "ขนฺ"ติ จ ญาณํ ปวตฺตตีติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ80.

ถามว่า เมื่อบุคคลกล่าวอยู่ว่า สิ่งนี้ เป็นทุกข์, ญาณที่รู้ว่า นี้คือทุกข์ ย่อมเป็นไป หรือ ?, ตอบว่า ใช่ ย่อมเป็นไป, ถามว่า ญาณที่รู้ว่า อิ ว่า ทํ ว่า ทุ ว่า ขํ ย่อมเป็นไปหรือ ? ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

คำอธิบาย

เอเตสุ หิ ปฐมปโยเค “วาฬา จา”ติ อีสกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา “ลปสกฺขรา”ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. ตตฺถ ลปสกฺขรา” ติ สกฺขรสทิสมธุรวจนา. ชาตกฏฺฐกถายํ ปน “นิรตฺถกวจเนหิ สกฺขรา วิย มธุรา”ติ 81วุตฺตํ, ตสฺมาตฺร พหุพฺพีหิตปฺปุริสวเสน ทฺวิธา สมาโส ทฏฺฐพฺโพ “ลปา สกฺขรา วิย ยาสํ ตา ลปสกฺขรา, ลเปหิ วา สกฺขรา วิยาติ ลปสกฺขรา”ติ. ทุติยปโยเค “อจฺจนฺตสนฺตา ปน”อิติ อีสกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา “ยา”ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. ยา ปน อยํ นิพฺพานสมฺปทา อจฺจนฺตสนฺตาติ หิ อตฺโถ. ตติยปโยเค อิติ จ ทนฺติ จ ทุติ จ ขนฺติ จาติ เอเตสุ จตูสุ ฐาเนสุ อิการญฺจ ทํการญฺจ ทุการญฺจ ขํการญฺจ อีสกํ วิจฺฉินฺทิตฺวา ตทนนฺตรํ ติจสทฺทา อุจฺจาเรตพฺพา.

ก็บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น:-

ตัวอย่างแรก ควรหยุดระยะวรรคตอนเล็กน้อยว่า วาฬา จ จากนั้นจึงออกเสียงว่า ลปสกฺขรา. ในตัวอย่างนี้ คำว่า ลปสกฺขรา หมายถึงหญิงผู้มีถ้อยคำอันไพเราะดุจน้ำตาล. ส่วนในอรรถกถาชาดก ท่าน

กล่าวว่า เป็นผู้อ่อนหวานดุจน้ำตาลด้วยถ้อยคำที่ไร้สาระ ดังนั้น คำว่า ลปสกฺขรา นั้น จึงทราบได้ว่าเป็นได้ทั้งพหุพพีหิสมาส และตัปปุปริสสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ลปา สกฺขรา วิย ยาสํ ตา ลปสกฺขรา (หญิงผู้มีถ้อยคำหวานดุจน้ำตาล), ลเปหิ สกฺขรา วิยาติ ลปสกฺขรา (หญิงผู้หวานดุจน้ำตาลโดยถ้อยคำ)

ในตัวอย่างที่สอง ควรหยุดระยะวรรคตอนเล็กน้อยว่า อจฺจนฺตสนฺตา ปน จากนั้น จึงออกเสียงว่า ยา ก็จะได้ความหมายว่า ยา ปน อยํ นิพฺพานสมฺปทา อจฺจนฺตสนฺตา (ก็ความถึงพร้อมแห่งพระนิพพานนี้ใด เป็นความสงบอย่างแท้จริง)

ในตัวอย่างที่สาม บรรดาคำทั้ง ๔ นี้คือ อิติ จ ทนฺติ จ ทุติ จ ขนฺติ จ ควรหยุด ระยะวรรคตอนเล็กน้อยว่า อิ, ทํ, ทุ, ขํ จากนั้นจึงออกเสียงว่า ติ จ.

เอตฺถ หิ อวิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจารเณ สติ อณฺณถา คเหตพฺพตฺตา อตฺโถ ทุฏฺโฐ ภวติ. กถํ ? อีทิเสสุ ฐาเนสุ อวิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจารเณ สติ อิติสทฺโท เอวนฺติ อตฺถวาจโก นิปาโต สิยา, สนฺธิวเสน ปน อิการตฺถวาจโก รูฬฺหีสทฺโท น สิยา. ทนฺติสทฺโท ทมนตฺโถ สิยา, ทํการวาจโก น สิยา. ทุติสทฺโท นิรตฺถโก สิยา, ทุการวาจโก น สิยา. ขนฺติสทฺโท ขมนตฺโถ สิยา, ขํการวาจโก น สิยา. ตสฺมา อิการทํการทุการขํการานิ อีสกํ วิจฺฉินฺทิตพฺพานิ.

ก็ในตัวอย่างนี้ เมื่อออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอน ก็จะทำให้ความหมายเสีย คือทำให้ถือเอาความหมายเป็นอย่างอื่นได้ เช่น

คำว่า อิติ (ซึ่งมาจาก อิ+อิติ) ถ้าออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอน ก็จะกลาย เป็นอิตินิบาตที่มีอรรถนิทัสสนะเท่ากับ เอวํ ศัพท์ อนึ่ง ด้วยอำนาจของสนธิ จะทำให้ไม่ สามารถทราบได้ว่าเป็นรูฬหีศัพท์ที่มีความหมายว่า อิ อักษร

คำว่า ทนฺติ (ซึ่งมาจาก ทํ+อิติ) ถ้าออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอน ก็จะกลาย เป็น ทนฺติ ศัพท์ที่มีอรรถว่า "การฝึก" อนึ่ง ด้วยอำนาจของสนธิ จะทำให้ไม่สามารถทราบ ได้ว่าเป็นรูฬหีศัพท์ที่มีความหมายว่า ทํ อักษร

คำว่า ทุติ (ซึ่งมาจาก ทุ+อิติ) ถ้าออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอน ก็จะกลาย เป็น ทุติ ศัพท์ที่ปราศจากอรรถ อนึ่ง ด้วยอำนาจของสนธิ จะทำให้ไม่สามารถทราบ ได้ว่าเป็นรูฬหีศัพท์ที่มีความหมายว่า ทุ อักษร

คำว่า ขนฺติ (ซึ่งมาจาก ขํ+อิติ) ถ้าออกเสียงโดยไม่หยุดระยะวรรคตอน ก็จะกลาย เป็น ขนฺติ ศัพท์ที่มีอรรถว่า "ความอดทน" อนึ่ง ด้วยอำนาจของสนธิ จะทำให้ไม่สามารถ ทราบได้ว่าเป็นรูฬหีศัพท์ที่มีความหมายว่า ขํ อักษร

ดังนั้น จึงควรหยุดวรรคตอนเล็กน้อยที่ อิ อักษร, ทํ อักษร, ทุ อักษร และ ขํ อักษร ด้วยประการฉะนี้แล.

เอตฺถ หิ อิอิติ ทํอิติ ทุอิติ ขํอิตีติอาทินา สํหิตาปทจฺเฉโท เวทิตพฺโพ, ปรฏูตสฺส จ อิการสฺส โลโป. น ปเนตฺถ อิทํ วตฺตพฺพํ "สรูปสรานํ วิสเย ปรภูตสฺส สรูปสรสฺส โลโป น โหติ, ปุพฺพสรสฺเสว โลโป โหติ ตตฺรายนฺติ

เอตฺถ วิยา”ติ “อกิลาสุโน วณฺณปเถ ขณนฺตา อุทงฺคเณ ตตฺถ ปปํ อวินฺทุนฺ”ติ ปาฬิยํ สรูปปรสรสฺส โลปทสฺสน โต.

ตถา หิ อฏฺฐกถาจริเยหิ “ปวทฺธํ อาปํ ปปนฺ”ติ อตฺโถ สํวณฺณิโต83. ตสฺมา “อิติ จา”ติ เอตฺถาปิ อิอิติ จาติ เฉทํ กตฺวา ทฺวีสุ อิกาเรสุ ปรสฺส อิการสฺส โลโป กาตพฺโพ, น ปุพฺพสฺส. ปุพฺพสฺมิญฺหิ อิการวาจเก อิกาเร นฏฺเฐ สติ นิปาตภูเตน อิติสทฺเทน อิการ-สงฺขาโต อตฺโถ น วิญฺญาเยยฺย, นิปาตภูตสฺส ปน อิติสทฺทสฺส อิกาเร นฏฺเฐปิ โส อตฺโถ วิญฺญายเตว “เทวทตฺโตติ เม สุตนฺ”ติ 84 เอตฺถ เทวทตฺตปทตฺโถ วิย.

ก็ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่า มีการตัดบทสนธิดังนี้ว่า อิอิติ, ทํอิติ, ทุอิติ, ขํอิติ และ ลบ อิ อักษร (ของ อิติ ศัพท์) ที่อยู่เบื้องหลัง. ก็ในข้อความว่า “ลบ อิ อักษรของ อิติ ศัพท์ที่อยู่ เบื้องหลัง” นี้ ใครๆ ไม่ควร ทักท้วงอย่างนี้ว่า "ในกรณีที่สระมีรูปเหมือนกัน จะลบสระหลัง ไม่ได้, ต้องลบสระหน้าเท่านั้น เหมือนใน ตัวอย่างว่า ตตฺรายํ (ตตฺร+อยํ)" เพราะได้พบ ตัวอย่างการลบสระหลังที่มีรูปเหมือนกันในบทว่า ปปํ ในพระ บาลีว่า อกิลาสุโน วณฺณปเถ ขณนฺตา อุทงฺคเณ ตตฺถ ปปํ อวินฺ■ุ 82(พ่อค้าทั้งหลายผู้มีความเพียร ไม่เกียจ คร้าน พากัน ขุดบ่อน้ำในทะเลทราย จนได้น้ำในกลางทะเลทรายนั้น).

จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายความหมายของคำว่า ปปํ ไว้ว่า ปวทฺธํ อาปํ ปปํ (น้ำอันอุดมสมบูรณ์ ชื่อว่า ปปํ). ดังนั้น แม้ในคำว่า อิติ จ ก็เช่นกัน ควรตัดบทว่า อิอิติ จ ใน อิ อักษร ๒ ตัวนั้น ให้ลบ อิ อักษรตัวหลังไม่ควรลบตัวหน้า เพราะหาก อิ อักษรตัวหน้าถูกลบไป ก็จะเหลือเพียง อิติ ศัพท์ที่เป็นนิบาต ซึ่งไม่สามารถ แสดงความหมายของ อิ อักษรได้ แต่เมื่อลบ อิ ของ อิติ นิบาตทิ้งไป (ก็จะ เหลือ อิ ตัวหน้า) ซึ่งสามารถแสดงความหมายของ อิ อักษรนั้นได้ เหมือนเมื่อลบ อิ ของ อิติ นิบาตท้าย เทวทตฺโต ก็จะทำให้ความหมายของบทว่า เทวทตฺโต ปรากฏชัดขึ้น (หากลบ สระ โอ ก็จะกลายเป็น เทวทตฺ ตีติ ซึ่งจะทำให้ความหมายไม่ปรากฏชัด)

ตสฺมา อิติสทฺทสฺส ปรภูตสฺส อิการสฺเสว โลโป กาตพฺโพ, น ปุพฺพสฺส อิการ-วาจกสฺส อิการสฺส, กจฺจายเน ปน เยภุยฺยปฺปวตฺตึ สนฺธาย อสรูปสรโต ปรสฺเสว อสรูป-สรสฺส โลโป วุตฺโต, น สรูปสรโต ปรสฺส สรูปสรสฺส. มหาปเทสสุตฺเตหิ วา สรูปสฺส ปรสรสฺส โลโป วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ดังนั้น จึงควรลบเฉพาะ อิ อักษรของ อิติ ศัพท์ที่อยู่เบื้องหลังเท่านั้น ไม่ควรลบ อิ ตัวหน้าที่มี ความหมายว่า อิ อักษร ส่วนการลบสระที่มีรูปไม่เหมือนกันซึ่งพระอาจารย์ กัจจายนะตั้งสูตรไว้ในคัมภีร์กัจ จายนะว่า “จะต้องลบเฉพาะสระที่อยู่เบื้องหลังจาก อสรูปสระ” นั้น ท่านหมายเอาการลบที่เป็นไปโดย ส่วนมาก จึงไม่ได้ตั้งสูตรลบสระหลัง ที่มีรูปเหมือนกันไว้ อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านอาจารย์กัจจายนะ ได้ แสดงการลบสระหลัง ที่มีรูปเหมือนกันกับสระหน้าไว้ด้วยมหาสูตร.

ตัวอย่าง

การออกเสียง จ ศัพท์เป็นต้นโดยไม่หยุดระยะ

อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทนฺ”ติ อาทีสุ ปน จสทฺทาทิโยคฏฺฐาเนปิ สติ วิจฺฉินฺทิตฺวา ปทํ น อุจฺจาเรตพฺพํ. ยตฺถ จ อาคมกฺขราทีนิ ทิสฺสนฺติ, เตสุ ปโยเคสุ ปุพฺพ-ปทานิ วิจฺฉินฺทิตฺวา น อุจฺจาเรตพฺพานิ,

อาคมกฺขรวนฺเตหิ ปรปเทหิ สทฺธึเยว อุจฺจาเรตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ ? นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ. ภควา เอตทโวจ อิจฺเจวมาทโย ปโยคา.

ส่วนในตัวอย่างเป็นต้นว่า อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ 85 (ในระหว่าง แห่งเมืองราชคหฤ์ กับเมืองนาฬันทา) แม้จะมีการประกอบกับ จ ศัพท์เป็นต้น ก็ไม่ควรออก เสียงโดยหยุดระยะวรรคตอนที่ จ ศัพท์.

อนึ่ง ในประโยคเหล่าใด มีการลงอักษรอาคมเป็นต้น, ในประโยคเหล่านั้น ไม่ควร ออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอนที่บทหน้า ให้ออกเสียงโดยต่อเนื่องกับบทหลังที่มี อักษรอาคมอยู่ (คือออกเสียงติดกับบทหลังที่ลงอาคม)

ตัวอย่างเช่น

นกฺขตฺตราชาริว๑ ตารกานํ 86 ราวกะพระจันทร์แห่งดวงดาว

ภควา เอตทโวจ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้

ยตฺถ เยสํ วิสุ วิสุ สมฺพนฺโธ ทิสฺสติ, อตฺโถ จ ยุชฺชติ, ตตฺถ ตานิ อตฺถานุรูปํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพานิ เสยฺยถีทํ ? นหาเน อุสฺสุกฺกํ อกาสิ, อุสฺสุกฺกมฺปิ อกาสิ ยาคุยา ขาทนีเย ภตฺตสฺมึ อิจฺเจวมาทโย ปโยคา.

ในประโยคเหล่าใด ความสัมพันธ์ของบทแต่ละบทปรากฏชัด และความหมายของ บทนั้นๆ ก็ชัดเจน, ในประโยคเหล่านั้น ควรออกเสียงโดยหยุดระยะวรรคตอนตามสมควร แก่ความหมายของบทนั้นๆ

ตัวอย่างเช่น

นหาเน อุสฺสุกฺกํ อกาสิ,- เขา ได้แสวงหาน้ำอาบ และได้แสวงหา

อุสฺสุกฺกมฺปิ อกาสิ ยาคุยา- ข้าวต้มของควรเคี้ยวและภัตร

ขาทนีเย ภตฺตสฺมึ 87

เอตฺถ หิ "นหาเน อุสฺสกฺกํ อกาสี"ติ วิจฺฉินฺทิตฺวา "อุสฺสุกฺกมฺปิ อกาสิ ยาคุยา ขาทนีเย ภตฺตสฺมินฺ"ติ อุจฺจาเรตพฺพํ. เอวญฺหิ สติ น เกวลํ โส ภิกฺขุ นหาเนเยว อุสฺสุกฺกํ อกาสิ, อถโข ยาคุยาปิ ขาทนีเยปิ ภตฺตสฺมิมฺปิ อุสฺสุกฺกํ อกาสีติ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺโถ ภวติ, อฏฺฐานปฺปยุตฺโต สมุจฺจยตฺถวาจโก อปิสทฺโท

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ ควรหยุดระยะวรรคตอนว่า นหาเน อุสฺสุกฺกํ อกาสิ จากนั้น จึงออกเสียงต่อไปว่า อุสฺสุกฺกมฺปิ อกาสิ ยาคุยา ขาทนีเย ภตฺตสฺมึ. ก็เมื่อออกเสียงอย่างนี้ ก็จะทำให้สามารถแสดงความหมายได้ถูกต้องดังนี้ว่า น เกวลํ โส ภิกฺขุ นหาเนเยว อุสฺสุกฺกํ อกาสิ, อถโข ยาคุยาปิ ขาทนีเยปิ ภตฺตสฺมิมฺปิ อุสฺสุกฺกํ อกาสิ (ภิกษุนั้น มิใช่จะ แสวงหาน้ำอาบเพียงอย่างเดียว ยังแสวงหาข้าวยาคูของควรเคี้ยวและภัตรอีกด้วย).

อปิ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ มีอรรถสมุจจยะ (อรรถคือการรวบรวม) ถูกประกอบไว้ไม่ ตรงตามตำแหน่งที่ควรจะประกอบ (คือวางไว้ผิดตำแหน่ง).

ยตฺถ ปน เยสมิตเรน วา อิตเรน วา เอเกกปเทน อุภยปเทหิ วา สมฺพนฺโธ ทิสฺสติ สเหวตฺถยุตฺติยา, ตตฺถ ตานิ ยถารหํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุจฺจาเรตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ ? โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ

ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ. ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ สาธุกํ มนสิกโรถ. อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวนฺติ อิจฺเจวมาทโย ปโยคา.

ส่วนในประโยคเหล่าใด เมื่อบทวิเสสนะทั้งหลายมีศักยภาพในการที่จะสัมพันธ์ เข้ากับบทวิเสสยะได้บทใดบทหนึ่งหรือทั้งสองบทโดยที่ความหมายไม่เสียไป, ในประโยค เหล่านั้น ควรออกเสียงบทเหล่านั้นโดยหยุดระยะวรรคตอน(ต่อบทที่จะสัมพันธ์เข้า)บ้าง ตามสมควร (ต่อความหมายนั้นๆ)

ตัวอย่างเช่น

โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ.88

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด (ถึงพร้อม ด้วยอรรถ ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ), ทรงประกาศพรหมจรรย์ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ

ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว- ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจสมุปปบาท

เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ สาธุกํ- แก่เธอทั้งหลาย, ขอพวกเธอ จงตั้งใจฟังปฏิจจ-

มนสิกโรถ89. สมุปปบาทนั้นให้ดี

อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ- (อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ) ความผ่องใสภายในตน

เจตโส เอโกทิภาวํ 90 (อชฺฌตฺตํ เจตโส เอโกทิภาวํ) ความที่จิตของ

ตนดำรงมั่นในอารมณ์เดียว

ตตฺริมา อธิปฺปายวิญฺญาปิกา คาถา-

ข้อความที่ข้าพเจ้าจะแสดงต่อไปนี้ เป็นคาถาที่อธิบายให้ทราบถึงความประสงค์ ของตัวอย่างเหล่านั้น

ธมฺมสทฺเทน วา พรหฺม- จริยสทฺเทน วา ปทํ
โยเชตฺวา อีรเย วิญฺญู สาตฺถํ สพฺยญฺชนนฺติทํ.
สาธุกนฺติ ปทํ วิญฺญู สุณาถาติ ปเทน วา
ตถา มนสิกโรถ อิติ วุตฺตปเทน วา
อีรเย โยชยิตฺวานอุภเยหิ ปเทหิ วา

บัณฑิต พึงสัมพันธ์บทว่า สาตฺถํ (ถึงพร้อมด้วยอรรถ), สพฺยญฺชนํ (ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ) นี้เข้ากับบทว่า ธมฺมํ หรือบทว่า พฺรหฺมจริยํ บทใดบทหนึ่งหรือทั้งสอง บท (ตามความเหมาะสม) และพึงสัมพันธ์บทว่า สาธุกํ เข้ากับบทว่า สุณาถ หรือกับบทว่า มนสิกโรถ บทใด

บทหนึ่งหรือทั้งสองบท.

เอกเมเกน สมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธ อุภเยหิ วา
ทิสฺสตีติ วิชาเนยฺย สทฺธิเมวตฺถยุตฺติยา.

บัณฑิต พึงทราบว่า การที่จะสามารถสัมพันธ์บท วิเสสนะทั้งหลายเข้ากับบทวิเสสนะบทใดบทหนึ่งหรือ ทั้งสองบทได้นั้นขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของความ หมายเท่านั้น.

นตฺตโนมติยา เอโส อตฺโถ เอตฺถ มยา รุโต

ปุพฺพาจริยสีหานํ นยํ นิสฺสาย เม รุโต.

หลักการที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ มิได้แสดง โดยความเห็นส่วนตัว, แต่ข้าพเจ้าได้แสดงโดยอาศัย หลักการของบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย.

เอวํวิเธสุ อญฺเญสุ ปาเฐสุปิ อยํ นโย

เนตพฺโพ นยทกฺเขน สาสนตฺถคเวสินา.

บัณฑิตผู้มีความชำนาญในหลักการ ผู้ต้องการประโยชน์ แห่งคำสอนควรนำเอาหลักการนี้ไปใช้ในข้อความ อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

อตฺถานุรูปโต สทฺทํ อตฺถํ สทฺทานุรูปโต

จินฺตยิตฺวาน เมธาวี โวหาเร น ยถา ตถาติ.

บัณฑิต พึงวิเคราะห์ศัพท์ให้สอดคล้องกับความหมาย และวิเคราะห์ความหมายให้สอดคล้องกับศัพท์ ไม่ควร กล่าวพล่อยๆ ออกมา.

อยเมตฺถ อตฺถสทฺทจินฺตา.

การแสดงหลักการวิเคราะห์ศัพท์และอรรถในปกิณณกวินิจฉัย จบ.

๓. อตฺถาติสยโยค

การนำความหมายพิเศษของธาตุมาใช้

อตฺถาติสยโยเค เอวํ อุปลกฺเขตพฺพํ- ภูธาตุ อตฺถาติสยโยคโต วฑฺฒเน ทิฏฺฐา "เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข มหานาโม ลิจฺฉวี อุทานํ อุทาเนสิ “ภวิสฺสนฺติ วชฺชี ภวิสฺสนฺติ วชฺชีติ อิติ วา "อหเมว ทูสิยา ภูนหตา, รญฺโญ มหาปตาปสฺสาติ วา "เวทา น ตาณาย ภวนฺติทสฺส, มิตฺตทฺทุโน ภูนหุโน นรสฺสาติ วา "ภูนหจฺจํ กตํ มยาติ วา

ในการนำความหมายพิเศษของธาตุมาใช้ พึงกำหนดหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ ให้ดี เช่น เมื่อนำความหมายพิเศษของ ภู ธาตุมาใช้ จะปรากฏในอรรถว่า “เจริญ”๑

ตัวอย่างเช่น

เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข มหานาโม- เจ้าลิจฉวี ทรงพระนามว่ามหานามะ

ลิจฺฉวี อุทานํ อุทาเนสิ- ประทับนั่งแล้ว ณ ที่สมควร ทรงเปล่งอุทาน

"ภวิสฺสนฺติ วชฺชี ภวิสฺสนฺติ วชฺชีติ 91 ว่า "พวกเจ้าวัชชี จักเจริญ, พวกเจ้าวัชชี จักเจริญ"

อหเมว ทูสิยา ภูนหตา,- หม่อนฉันเองผู้มีความผิด เป็นผู้ทำลาย

รญฺโญ มหาปตาปสฺส92 ความรุ่งเรืองของพระเจ้ามหาปตาปะ

เวทา น ตาณาย ภวนฺติทสฺส,- คัมภีร์พระเวท ไม่สามารถที่จะคุ้มครอง

มิตฺตทฺทุโน ภูนหุโน นรสฺส93 เนสาทพราหมณ์นั้น ผู้ประทุษร้ายมิตร

ผู้ทำลายความเจริญ

ภูนหจฺจํ กตํ มยา94 ข้าพเจ้า ได้ทำลายความเจริญ

เอวํ วฑฺฒเน ทิฏฺฐา.

ภู ธาตุปรากฏในอรรถ "เจริญ" อย่างนี้แล.

๔. สมานาสมานวเสน วจนสงฺคห

การประมวลวิภัตติที่มีรูปเหมือนกัน - ไม่เหมือนกัน

วจนสงฺคเห เอวํ อุปลกฺเขตพฺพํ--

ในการประมวลวิภัตติที่มีรูปเหมือนกัน พึงกำหนดหลักการดังต่อไปนี้

วตฺตมานาย วิภตฺติยา ปรสฺสปทํ มชฺฌิมปุริสพหุวจนํ ปญฺจมิยา ปรสฺสปเทน มชฺฌิมปุริสพหุวจเนน สทิสํ. ตุมฺเห ภวถ.

ถ วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ ถ ปัญจมีวิภัตติ ปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห ภวถ ท่านทั้งหลาย ย่อมเป็น, จงเป็น

วตฺตมานปญฺจมีนํ ปรสฺสปเท อุตฺตมปุริสจตุกฺเก เอกวจนํ เอกวจเนน, พหุวจนมฺปิ พหุวจเนน สทิสํ. อหํ ภวามิ, มยํ ภวาม.

มิ ม วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ

มิ ม ปัญจมีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

อหํ ภวามิ เรา ย่อมเป็น, จงเป็น

มยํ ภวาม พวกเรา ย่อมเป็น, จงเป็น

วตฺตมานาย อตฺตโนปทํ มชฺฌิมปุริเสกวจนํ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนํ อตฺตโนปเทหิ ทฺวีหิ มชฺฌิมปุริเสกวจเนหิ สทิสํ กตฺถจิ วณฺณสมุทายวเสน กิญฺจิ วิเสสํ วชฺเชตฺวา, เอส นโย อุตฺตรตฺราปิ โยเชตพฺโพ. ตฺวํ ภวเส, อิทํ วตฺตมานาย รูปํ. ตฺวํ อภวเส อิทํ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนํ รูปํ.

เส วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ เส หิยัตตนีวิภัตติ และอัชชัตตนีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์ โดยไม่คำนึง ถึงรูปพยางค์ของคำกิริยาซึ่งอาจมีความแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย, นักศึกษา พึงนำเอา หลักการนี้ไปประกอบใช้แม้ในตัวอย่างอื่นๆ.

ตัวอย่างเช่น

ตุวํ ภวเส (ท่าน ย่อมเป็น) นี้เป็นรูปของวัตตมานาวิภัตติ, ตุวํ อภวเส (ท่านได้ เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของหิยยัตตนี และอัชชัตตนีวิภัตติ.

วตฺตมานาย อตฺตโนปทํ อุตฺตมปุริเสกวจนํ ปญฺจมิยา อตฺตโนปเทนุตฺตมปุริเสก- วจเนน จ ปโรกฺขาย ปรสฺสปเทน มชฺฌิมปุริเสกวจเนน จาติ ทฺวีหิ วจเนหิ สทิสํ. อหํ ภเว, อิทํ วตฺตมานปญฺจมีนํ รูปํ. ตุวํ พภูเว, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ.

เอ วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ เอ ปัญจมีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ และปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

อหํ ภเว (เรา ย่อมเป็น, จงเป็น) นี้เป็นรูปของวัตตมานาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ, ตุวํ พภูเว (ท่านเป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ.

วตฺตมานาย อตฺตโนปทํ อุตฺตมปุริสพหุวจนํ ปโรกฺขชฺชตนีนํ อตฺตโนปเทหิ

ทฺวีหิ อุตฺตมปุริสพหุวจเนหิ สทิสํ. มยํ ภวามฺเห, อิทํ วตฺตมานาย รูปํ. มยํ พภูวิมฺเห, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ. มยํ อภวิมฺเห, อิทมชฺชตนิยา รูปํ.

มฺเห วัตตมานาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ มฺเห ปโรกขา และอัชชัตตนีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

มยํ ภวามฺเห (พวกเรา ย่อมเป็น) นี้เป็นรูปของวัตตมานาวิภัตติ, มยํ พภูวิมฺเห (พวกเรา เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ, มยํ อภิวิมฺเห (พวกเราเป็นแล้ว) นี้เป็น รูปของอัชชัตตนีวิภัตติ.

ปญฺจมิยา อตฺตโนปทํ มชฺฌิมปุริสพหุวจนํ ปโรกฺขาย อตฺตโนปเทน มชฺฌิม-ปุริสพหุวจเนน สทิสํ. ตุมฺเห ภววฺโห, อิทํ ปญฺจมิยา รูปํ. ตุมฺเห พภูวิวฺโห, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ.

วฺโห ปัญจมีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ วฺโห ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห ภววฺโห (ท่านทั้งหลาย จงเป็น) นี้เป็นรูปของปัญจมีวิภัตติ, ตุมฺเห พภูวิวฺโห (พวกท่าน ได้เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ.

ปโรกฺขาย ปรสฺสปทํ ปฐมปุริสพหุวจนํ หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปเทน ปฐมปุริส-พหุวจเนน จ อชฺชตนิยา อตฺตโนปเทน ปฐมปุริสพหุวจเนน จาติ ทฺวีหิ วจเนหิ สทิสํ. เต พภูวุ, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ. เต อภวุ, อิทํ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนํ รูปํ.

อุ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท ปฐมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ อุ หิยยัตตนี วิภัตติปรัสสบท ปฐมบุรุษ พหูพจน์ และ อัชชตนีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท ปฐมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

เต พฺภูวุ (เขาทั้งหลาย เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ, เต อภวุ (เขาทั้ง หลาย ได้เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของหิยยัตตนีและอัชชตนีวิภัตติ.

ปโรกฺขาย ปรสฺสปทํ มชฺฌิมปุริสพหุวจนํ อตฺตโนปเทน ปฐมปุริเสกวจเนน จ หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปเทน มชฺฌิมปุริสพหุวจเนน จ อตฺตโนปเทน ปฐมปุริเสกวจเนน จ อชฺชตนิยา ปรสฺสปเทน มชฺฌิมปุริสพหุวจเนน จาติ จตูหิ วจเนหิ สทิสํ. ตุมฺเห พภูวิตฺถ, โส พภูวิตฺถ, อิมานิ ปโรกฺขาย รูปานิ. ตุมฺเห อภวตฺถ, โส อภวตฺถ , อิมานิ หิยฺยตฺตนิยา รูปานิ. ตุมฺเห อภวิตฺถ, อิทมชฺชตนิยา รูปํ.

ตฺถ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ ตฺถ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์, หิยยัตตนีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ และฝ่ายอัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์, และอัชชัตตนีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห พภูวิตฺถ (พวกท่าน เป็นแล้ว), โส พภูวิตฺถ (เขา เป็นแล้ว) เหล่านี้เป็น รูปของปโรกขาวิภัตติ.

ตุมฺเห อภวตฺถ (พวกท่าน ได้เป็นแล้ว) โส อภวตฺถ (เขาได้เป็น แล้ว), เหล่านี้เป็น รูปของหิยยัตตนีวิภัตติ.

ตุมฺเห อภวิตฺถ (พวกท่าน ได้เป็นแล้ว) นี้เป็นรูปของอัชชตนีวิภัตติ.

ปโรกฺขาย ปรสฺสปทํ อุตฺตมปุริเสกวจนํ หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปเทนุตฺตมปุริเสก-วจเนน จ อชฺชตนิยา อตฺตโนปเทนุตฺตมปุริเสกวจเนน จาติ ทฺวีหิ วจเนหิ สทิสํ. อหํ พภูวํ, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ. อหํ อภวํ, อิทํ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนํ รูปํ.

อํ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ อํ หิยยัตตนี วิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ และอัชชตนีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

อหํ พภูวํ (เรา เป็นแล้ว), นี้เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ, อหํ อภวํ (เรา ได้เป็นแล้ว), นี้ เป็นรูปของหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติ.

ปโรกฺขาย ปรสฺสปทํ อุตฺตมปุริสพหุวจนํ หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปเทนุตฺตมปุริส-พหุวจเนน สทิสํ. มยํ พภูวิมฺห, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ, มยํ อภวมฺห, อิทํ หิยฺยตฺตนิยา รูปํ.

มฺห ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ มฺห หิยยัตตนี-วิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

มยํ พภูวิมฺห (พวกเรา เป็นแล้ว), นี้ เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ, มยํ อภวมฺห (พวกเรา ได้เป็นแล้ว), นี้เป็นรูปของหิยยัตตนีวิภัตติ.

ปโรกฺขาย อตฺตโนปทอุตฺตมปุริเสกวจนํ หิยฺยตฺตนิยา อตฺตโนปเทนุตฺตมปุริเสก-วจเนน จ อชฺชตนิยา ปรสฺสปเทนุตฺตมปุริเสกวจเนน จาติ ทฺวีหิ วจเนหิ สทิสํ. อหํ พภูวึ, อิทํ ปโรกฺขาย รูปํ. อหํ อภวึ, อิทํ หิยฺยตฺตนชฺชตนีนํ รูปํ.

อึ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ อึ หิยยัตตนีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ และอัชชตนีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

อหํ พภูวึ (เรา เป็นแล้ว), นี้ เป็นรูปของปโรกขาวิภัตติ, อหํ อภวึ (เรา ได้เป็นแล้ว), นี้ เป็นรูปของหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติ.

หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปทํ ปฐมปุริเสกวจนํ อชฺชตนิยา อตฺตโนปเทน ปฐมปุริเสก-วจเนน สทิสํ. โส อภวา.

อา หิยยัตตนีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ อา อัชชตนี-วิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

โส อภวา เขา ได้เป็นแล้ว

หิยฺยตฺตนิยา ปรสฺสปทํ มชฺฌิมปุริเสกวจนํ อชฺชตนิยา ปรสฺสปเทน มชฺฌิมปุริเสก-วจเนน สทิสํ. ตฺวํ อภโว.

โอ หิยยัตตนีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ โอ อัชชตนี-วิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ อภโว ท่านได้เป็นแล้ว

ภวิสฺสนฺติยา ปรสฺสปทํ มชฺฌิมปุริสพหุวจนํ กาลาติปตฺติยา ปรสฺสปเทน มชฺฌิม-ปุริสพหุวจเนน อตฺตโนปเทน ปฐมปุริเสกวจเนน จาติ ทฺวีหิ วจเนหิ สทิสํ. ตุมฺเห ภวิสฺสถ, อิทํ ภวิสฺสนฺติยา รูปํ. ตุมฺเห อภวิสฺสถ, โส อภวิสฺสถ, อิมานิ กาลาติปตฺติยา รูปานิ.

สฺสถ ภวิสสันตีวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ สฺสถ กาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ และฝ่ายอัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห ภวิสฺสถ (พวกท่าน จักเป็น), นี้เป็นรูปของภวิสสันตีวิภัตติ, ตุมฺเห อภวิสฺสถ (พวกท่าน จักได้เป็นแล้ว), โส อภวิสฺสถ (เขา จักได้เป็นแล้ว), เหล่านี้ เป็นรูป ของกาลาติปัตติวิภัตติ.

ภวิสฺสนฺติยา อตฺตโนปทํ มชฺฌิมปุริเสกวจนํ กาลาติปตฺติยา อตฺตโนปเทน มชฺฌิม-ปุริเสกวจเนน สทิสํ. ตฺวํ ภวิสฺสเส, อิทํ ภวิสฺสนฺติยา รูปํ. ตฺวํ อภวิสฺสเส, อิทํ กาลาติปตฺติยา รูปํ.

สฺสเส ภวิสสันตีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ สฺสเส กาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ ภวิสฺสเส (ท่าน จักเป็น), นี้เป็นรูปของภวิสสันตีวิภัตติ, ตฺวํ อภวิสฺสเส (ท่าน จักได้เป็นแล้ว), นี้เป็นรูปของกาลาติปัตติวิภัตติ.

ภวิสฺสนฺติยา อตฺตโนปทํ มชฺฌิมปุริสพหุวจนํ กาลาติปตฺติยา อตฺตโนปเทน มชฺฌิมปุริสพหุวจเนน สทิสํ. ตุมฺเห ภวิสฺสวฺเห, อิทํ ภวิสฺสนฺติยา รูปํ. ตุมฺเห อภวิสฺสวฺเห, อิทํ กาลาติปตฺติยา รูปํ.

สฺสวฺเห ภวิสสันตีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ มีรูปเหมือนกับ สฺสวฺเห กาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเห ภวิสฺสวฺเห (พวกท่าน จักเป็น), นี้เป็นรูปของภวิสสันตีวิภัตติ, ตุมฺเห อภวิสฺสวฺเห (พวกท่าน จักได้เป็นแล้ว), นี้เป็นรูปของกาลาติปัตติวิภัตติ.

ภวิสฺสนฺติยา อตฺตโนปทํ อุตฺตมปุริเสกวจนํ กาลาติปตฺติยา ปรสฺสปเทนุตฺตม-ปุริเสกวจเนน สทิสํ. อหํ ภวิสฺสํ, อิทํ ภวิสฺสนฺติยา รูปํ. อหํ อภวิสฺสํ, อิทํ กาลาติปตฺติยา รูปํ.

สฺสํ ภวิสสันตีวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ มีรูปเหมือนกับ สฺสํ กาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์

ตัวอย่างเช่น

อหํ ภวิสฺสํ (เรา จักเป็น), นี้เป็นรูปของภวิสสันตีวิภัตติ, อหํ อภวิสฺสํ (เรา จักได้ เป็นแล้ว), นี้เป็นรูปของกาลาติปัตติวิภัตติ.

เสสานิ สพฺพาสมฏฺฐนฺนํ วิภตฺตีนํ วจนานิ อญฺญมญฺญํ วิสทิสานีติ ทฏฺฐพฺพํ

วิภัตติที่เหลือ (๕๐ ตัว) จากบรรดาวิภัตติ ๘ หมวด (๙๖ ตัว) พึงทราบว่า มีรูป ไม่เหมือนกันและกัน.

ภวนฺติ จตฺร-

ในวจนสังคหะนั้น มีคาถาสรุปความดังนี้

วตฺตมานาปญฺจมีสุ ถทฺวยํ สมุทีริตํ
ตุมฺเห ภวถอิจฺจตฺร อุทาหรณกํ ทฺวิธา.
มิทฺวยํ มทฺวยญฺเจว ตาสุ วุตฺตํ ทฺวิธา ทฺวิธา
ภวามีติ ภวามาติเจตฺถ รูปานิ นิทฺทิเส.

ท่าน กล่าว ถ วัตตมานาวิภัตติ และ ถ ปัญจมีวิภัตติ ว่ารูปเหมือนกัน ตัวอย่างของวิภัตติทั้งสอง เช่น ตุมฺเห ภวถ.

ท่าน กล่าว มิ วิภัตติ ๒ ตัวคือ ในวัตตมานาวิภัตติและ ปัญจมีวิภัตติ และ ม วิภัตติ ๒ ตัว คือ ในวัตตมานา วิภัตติและปัญจมีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างเช่น ภวามิ, ภวาม.

วตฺตมานกหิยฺยตฺต- นชฺชตนีวิภตฺติสุ
เสตฺตยํ ภวเส ตฺวนฺติ วตฺตมานาวิภตฺติโต
อภวเสติ หิยฺยตฺต- นชฺชตนีวิภตฺติโต.

ท่านกล่าว เส วิภัตติ ๓ ตัวคือในวัตตมานาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างฝ่ายวัตตมานาวิภัตติ เช่น ภวเส ตฺวํ, ตัวอย่าง ฝ่ายหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชัตตนีวิภัตติ เช่น อภวเส.

วตฺตมานาปญฺจมิกา- ปโรกฺขาสุ วิภตฺติสุ
เอตฺตยํ ลปิตํ ตตฺถ อาโท ทฺวินฺนํ วเสน ตุ.
ชญฺญา อหํ ภเวติ ตฺวํ พภูเวติ ปโรกฺขโต

ท่านกล่าว เอ วิภัตติ ๓ ตัวคือในวัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และปโรกขาวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างของวิภัตติสองหมวดแรก เช่น อหํ ภเว, ส่วน ตัวอย่างฝ่ายปโรกขาวิภัตติ เช่น พภูเว.

วตฺตมานาปโรกฺขชฺช- ตนีสุ ตีสุ สทฺทิตํ
มฺเหตฺตยํ กมโต รูปํ มยํสทฺทวิเสสิยํ
สมฺภวามฺเห พภูวิมฺเห อภวิมฺหติ นิทฺทิเส.

ท่านกล่าว มฺเห วิภัตติ ๓ ตัวคือในวัตตมานาวิภัตติ, ปโรกขาวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน มีตัวอย่างโดยประกอบกับ มยํ ศัพท์ ตามลำดับดังนี้ มยํ สมฺภวามฺเห, มยํ พภูวิมฺเห, มยํ อภวิมฺเห.

ปญฺจมิกาปโรกฺขาสุ วฺโหทฺวยํ รูปเมตฺถ หิ
ภววฺโห พภูวิวฺโหติ ตุมฺเหสทฺทวิเสสิยํ.

ท่านกล่าว วฺโห วิภัตติ ๒ ตัวคือในปัญจมีวิภัตติ และ ปโรกขาวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน มีตัวอย่างโดย ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์ดังนี้ เช่น ตุมฺเห ภววฺโห, ตุมฺเห พภูวิวฺโห.

ปโรกฺขมฺหิ วา หิยฺยตฺต- นชฺชตนีวิภตฺตีสุ
อุตฺตยํ เต พภูวูติ รูปํ ชญฺญา ปโรกฺขโต
หิยฺยตฺตนชฺชตนิโต ชญฺญา เต อภวูอิติ

ท่านกล่าว อุ วิภัตติ ๓ ตัวคือในปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติและในอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน พึงทราบตัวอย่างของฝ่ายปโรกขาวิภัตติคือ เต พภูวุ, ตัวอย่างฝ่ายหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติคือ เต อภวุ.

ปโรกฺขมฺหิ วา หิยฺยตฺต- นชฺชตนีวิภตฺติสุ
สทฺทิตํ ตตสํโยค- ปญฺจกํ อิติ นิทฺทิเส.

พฺภูวิตฺถทฺวยํ ตตฺถ รูปํ ชญฺญา ปโรกฺขชํ

พวฺหตฺเตกตฺตโต วุตฺตํ มชฺฌิมปฐมวฺหยํ.

อภวตฺถทฺวยํ เญยฺยํ หิยฺยตฺตนีวิภตฺติชํ

พวฺหตฺเตกตฺตโต วุตฺตํ มชฺฌิโม ปฐโม จ โส

อภวิตฺถาติทํ รูปํ อชฺชตนีวิภตฺติชํ.

ตญฺจ โข พหุกตฺตมฺหิ ตุมฺเหสทฺเทน โยชเย

ท่านกล่าว ตฺถ วิภัตติ ๕ ตัวคือในปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติ, อัชชัตตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน

พึงทราบตัวอย่างของฝ่ายปโรกขาวิภัตติคือ พภูวิตฺถ มี ๒ รูปคือ ฝ่ายมัธยมบุรุษ พหูพจน์และฝ่ายมัธยม- บุรุษ เอกพจน์

พึงทราบตัวอย่างของหิยยัตตนีวิภัตติคือ อภวตฺถ มี ๒ รูปคือฝ่ายมัธยมบุรุษ พหูพจน์ และฝ่ายปฐมบุรุษ เอกพจน์, พึงทราบตัวอย่างของอัชชตนีวิภัตติคือ อภวิตฺถ.

ก็รูปว่า อภวิตฺถ นั้น พึงประกอบกับบทประธานว่า ตุมฺเห เพราะเป็นรูปพหูพจน์.

ปโรกฺขาวฺหยหิยฺยตฺต- นชฺชตนีสุ กิตฺติตํ.

อํตยํ ตตฺถ อาทิยํ "พภูวํ" รูปมีริตํ

ทุวินฺนํ อภวํรูปํ อหํสทฺเทน โยชเย.

ท่านกล่าว อํ วิภัตติ ๓ ตัวคือ ในปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น ตัวอย่างของปโรกขาวิภัตติ เช่น อหํ พภูวํ, ตัวอย่างของหิยยัตตนีวิภัตติ และ อัชชัตตนีวิภัตติ เช่น อหํ อภวํ, พึงใช้ อหํ ศัพท์ ประกอบกับรูปตัวอย่างเหล่านี้.

ปโรกฺขกาหิยฺยตฺตนี- วเสน มฺหทฺวํ “มยํ

พภูวิมฺห อภวิมฺห” อิติ รูปทฺวยํ กมา.

ท่านกล่าว มฺห วิภัตติ ๒ ตัวคือ ในปโรกขาวิภัตติและ หิยยัตตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างของ ปโรกขาวิภัตติ เช่น มยํ พภูวิมฺห, ตัวอย่างของ หิยยัตตนีวิภัตติ เช่น มยํ อภวิมฺห.

ปโรกฺขาวฺหยหิยฺยตฺต- นชฺชตนีวิภตฺติสุ

อึตยํ ตุ ตหึ รูปํ พภูวินฺติ ปโรกฺขชํ

อภวินฺตีตราสํ ตุ อหํสทฺทยุตาขิลํ.

ท่านกล่าว อึ วิภัตติ ๓ ตัวคือในปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างของปโรกขาวิภัตติ เช่น อหํ พภูวึ, ตัวอย่าง ของหิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติ เช่น อหํ อภวึ,

ตัวอย่างทั้งหมดนี้ให้ประกอบกับ อหํ ศัพท์.

หิยฺยตฺตนชฺชตนีสุ อาทฺวยํ มตเมตฺถ หิ

อภวาอิติ เอกตฺเต รูปํ ปฐมโปริสํ.

ท่านกล่าวว่า อา วิภัตติ ๒ ตัวคือ ในหิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างของ หิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติฝ่ายปฐมบุรุษ เอกพจน์ เช่น อภวา.

หิยฺยตฺตนชฺชตนีสุ โอทฺวยํ มตเมตฺถ ตุ

อภโวอิติ เอกตฺเตรูปํ มชฺฌิมโปริสํ.

ท่านกล่าว โอ วิภัตติ ๒ ตัวคือในหิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติว่ามีรูปเหมือนกัน ตัวอย่างของ หิยยัตตนีวิภัตติและอัชชตนีวิภัตติฝ่ายมัธยมบุรุษ เอกพจน์ เช่น อภโวง

ภวิสฺสนฺติยกาลาติ- ปตฺตีสุ ทฺวีสุ ภาสิตํ

พวฺหตฺเต พหุเอกตฺเต สสํโยคํ สฺสถตฺตยํ.

ตุมฺเห ภวิสฺสถิจฺเจตํ ภวิสฺสนฺติยโต มตํ

อภวิสฺสถ ตุมฺเหติอภวิสฺสถ โสติ จ

กาลาติปตฺติโต วุตฺตํ เอตญฺหิ วจนทฺวยํ.

ท่านกล่าว สฺสถ วิภัตติ ที่มี สฺ สังโยค ๓ ตัวคือใน ภวิสสันตีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ และกาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์และฝ่ายเอกพจน์ว่ามีรูปเหมือนกัน.

ตัวอย่างของภวิสสันตีวิภัตติ เช่น ตุมฺเห ภวิสฺสถ, ตัวอย่างของกาลาติปัตติฝ่ายพหูพจน์ เช่น อภวิสฺสถ ตุมฺเห, ฝ่ายเอกพจน์ เช่น อภวิสฺสถ โส.

ภวิสฺสนฺติยกาลาติ- ปตฺตีสุ สมุทีริตํ

มชฺฌิมปุริสฏฺฐาเน สสํโยคํ สฺสเสยุคํ.

ภวิสฺสเส ตฺวมิจฺเจตํ ตฺวํ อภวิสฺสเสติ จ

อิมานิ ตุ ปโยคานิ ตตฺถ วิญฺญู ปกาสเย.

ท่านกล่าว สฺเส ที่มี สฺ สังโยค ๒ ตัวคือในภวิสสันตี วิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ ฝ่ายมัธยมบุรุษว่ามีรูป เหมือนกัน.

ตัวอย่างของภวิสสันตีวิภัตติ เช่น ภวิสฺสเส ตฺวํ ตัวอย่างของกาลาติปัตติวิภัตติ เช่น ตฺวํ อภวิสฺสเส, นักศึกษา พึงประกอบตัวอย่างเหล่านี้ในวิภัตติ ทั้งสองนั้น.

สฺสวฺเหทฺวยํ เสน ยุตํ สฺสํทฺวยญฺจ จตุกฺกกํ

อิทมฺปิ กถิตํ ทฺวีสุยถารุตวิภตฺติสุ.

ภวิสฺสวฺเหติ พวฺหตฺเต ภวิสฺสนฺติกมชฺฌิโม

พวฺหตฺเต “อภวิสฺสวฺเห” กาลาติปตฺติมชฺฌิโม.

ภวิสฺสํอิติ เอกตฺเต ภวิสฺสนฺติกมุตฺตโม

อภวิสฺสนฺ”ติ เอกตฺเต กาลาติปตฺติกุตฺตโม.

ท่านกล่าว สฺสวฺเห วิภัตติ ที่มี สฺ สังโยค ๒ ตัวคือ ในภวิสสันตีวิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ, สฺสํ วิภัตติ ที่มี สฺ สังโยค ๒ ตัวคือในภวิสสันตีวิภัตติ และ กาลาติปัตติวิภัตติเช่นกัน.

ตัวอย่างของภวิสสันตีวิภัตติ มัธยมบุรุษ พหูพจน์ เช่น ภวิสฺสวฺเห, ตัวอย่างของกาลาติปัตติ มัธยมบุรุษ พหูพจน์ เช่น อภวิสฺสวฺเห,ตัวอย่างของภวิสสันตีวิภัตติ อุตตมบุรุษ เอกพจน์ เช่น ภวิสฺสํ, ตัวอย่างของกาลาติปัตติ อุตตมบุรุษ เอกพจน์ เช่น อภวิสฺสํ.

อิติ วุตฺตานิ วุตฺเตหิ วจเนหิ สมานตํ
ยนฺเต กจฺเจหิ ตํ สพฺพํ เอกตาลีสธา๑ ฐิตํ.
เสสานิ ปญฺจปญฺญาส อสมานานิ สพฺพถา๒
เอตํ นยํ คเหตฺวาน วเท สพฺพตฺถ สมฺภวาติ.

วิภัตติที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ ซึ่งมีจำนวน ๔๑ ตัว เป็นวิภัตติที่มีรูปเหมือนกันกับวิภัตติที่ได้กล่าวมาแล้ว, ส่วนวิภัตติที่เหลือ ๕๕ ตัว มีรูปไม่เหมือนกันโดย ประการทั้งปวง (หมายความว่ายังมีส่วนที่คล้ายคลึง กันบ้าง แต่ไม่เหมือนกันทุกพยางค์), นักศึกษาพึงถือ

เอานัยที่กล่าวมานี้ แล้วนำไปใช้ได้ตามสมควรในที่ ทั้งปวงแล.

อยเมตฺถ สมานาสมานวเสน วจนสงฺคโห.

การประมวลวิภัตติที่มีรูปเหมือนกันไม่เหมือนกันในปกิณณกวินิจฉัย จบ.

๕. อาคมลกฺขณวเสน วิภตฺติวจนสงฺคห

การประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือการลงอาคมเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน)

อาคมลกฺขณวเสน วิภตฺติวจนสงฺคเห เอวํ อุปลกฺเขตพฺพํ

ในการประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือการลงอาคมเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน) นักศึกษา พึงกำหนดหลักการ ดังต่อไปนี้

ภวิสฺสนฺตีปโรกฺขชฺช- ตนีกาลาติปตฺติสุ
นิจฺจํ กฺวจิ กฺวจา'นิจฺจํ อิการาคมนํ ภเว.

ในภวิสสันตีวิภัตติ, ปโรกขาวิภัตติ, อัชชัตนีวิภัตติ และกาลาติปัตติวิภัตติ ในบางรูปมีการลง อิ อักษร อาคมแน่นอน, ในบางรูปมีการลง อิ อักษรอาคมไม่ แน่นอน๑

อิการาคมนํ ตญฺหิ ปโรกฺขายํ วิภตฺติยํ
พวฺหตฺเต มชฺฌิมฏฺฐาเน พวฺหตฺเต จุตฺตเม สิยา
ปรสฺสปทํ สนฺธาย อิทํ วจนมีริตํ.

อิ อักษรอาคมนั้น ลงหน้า ตฺถ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่าย ปรัสสบท มัธยมบุรุษ พหูพจน์ และ มฺห ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์.

อุตฺตเมกวโจ จาปิ เนตสฺส อตฺตโนปเท
โหตีติ อวคนฺตพฺพํ ภวิสฺสนฺติมฺหิ สพฺพโส.

อนึ่ง พึงทราบว่า อึ ปโรกขาวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบท อุตตมบุรุษ เอกพจน์ ไม่มีการลง อิ อักษรอาคม, ส่วนในภวิสสันตีวิภัตติ สามารถลง อิ อักษรอาคม หน้าวิภัตติได้ทั้งหมด.

หิยฺยตฺตนชฺชตนิก- กาลาติปตฺตีสุ ปน

อการาคมนํ โหติ สพฺพโส อิติ ลกฺขเย.

ส่วนในหิยยัตตนีวิภัตติ, อัชชตนีวิภัตติและกาลาติ-ปัตติวิภัตติ พึงทราบว่า ลง อ อักษรอาคมหน้าธาตุได้ ในเพราะวิภัตติทุกตัว.

อชฺชตนิมฺหิ พวฺหตฺเต มชฺฌิเม อุตฺตเม ตถา

พวฺหตฺตมฺหิ อกาเรน อิการาคมนํ ภเว.

ใน ตฺถ อัชชตนีวิภัตติ มัธยมบุรุษ พหูพจน์ และ มฺหํ อัชชตนีวิภัตติ อุตตมบุรุษ พหูพจน์ มีการลง อิ และ อ อักษรอาคม.

อิการาคมนํ นิจฺจํ กาลาติปตฺติยํ ภเว

อการาคมนํ ตตฺถอเนกนฺติกมีริตํ.

ในกาลาติปัตติวิภัตติ ท่านกล่าวว่า มีการลง อิ อักษร อาคมแน่นอน, ส่วนการลง อ อักษรอาคมในกาลาติ-ปัตตินั้น ท่านกล่าวว่า มีได้ไม่แน่นอน๑.

อการาคมนํเยว หิยฺยตฺตนฺยํ ปกาสติ

ปโรกฺขายํ ภวิสฺสนฺตฺยญฺ- จิกาโรเยว ทิสฺสติ.

ในหิยยัตตนีวิภัตติ ปรากฏว่า มีการลง อ อักษรอาคม เท่านั้น, ในปโรกขาวิภัตติและภวิสสันตีวิภัตติ ปรากฏ ว่า มีการลง อิ อักษรอาคมเท่านั้น.

อการาคมนญฺเจว อิการาคมนมฺปิ จ

อชฺชตนิกกาลาติ- ปตฺตีสุ ปน ทิสฺสติ.

ส่วนในอัชชตนีวิภัตติ และ กาลาติปัตติวิภัตติ ปรากฏ ว่ามีการลงทั้ง อ อักษรอาคม และ อิ อักษรอาคม.

ตีสุ เสสวิภตฺตีสุ นา การตฺตยมีริตํ๑

วตฺตมานาย ปญฺจมฺยํ สตฺตมิยนฺติ สพฺพโส.

ในวิภัตติที่เหลือ ๓ หมวด คือวัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ไม่มีการลงทั้ง อ อักษร อาคม และ อิ อักษรอาคมโดยประการทั้งปวง.

อิกาเรเนว สหิตา เทฺว ภวนฺติ วิภตฺติโย

สตฺต ทฺวาทส โหนฺเตตฺถ วจนานีติ ลกฺขเย.

วิภัตติสองหมวดคือ ปโรกขาวิภัตติและภวิสสันตีวิภัตติ เป็นวิภัตติที่มีการลง อิ อักษรอาคมอย่างเดียว, ก็แล ในวิภัตติสองหมวดนี้ พึงทราบว่า วิภัตติฝ่ายปโรกขา ที่มีการลง อิ อักษรอาคมนั้นมี

๗ ตัว (คือ ตฺถ, มฺห, ตฺถ, เร, ตฺโถ, วฺโห, มฺเห), วิภัตติฝ่าย ภวิสสันตีที่มีการลง อิ อักษรอาคมนั้นมี ๑๒ ตัว (มี สฺสติ เป็นต้น).

อกาเรเนว สหิตา เอกาเยว วิภตฺติ ตุ

ทฺวาทส วจนาเนตฺถ ภวนฺตีติ จ ลกฺขเย.

หมวดหิยยัตตนีวิภัตติเท่านั้น เป็นวิภัตติที่มีการลง อ อักษรอาคมเพียงอย่างเดียว, ก็ในหิยยัตตนีวิภัตตินี้ พึงทราบว่า สามารถลง อ อักษรอาคมได้ทั้ง ๑๒ ตัว

อการิการสหิตา ทุเวเยว วิภตฺติโย

จตฺตาริ ทฺวาทสญฺเจว วจนานิ ภวนฺติธ.

วิภัตติสองหมวดเท่านั้น คือ อัชชตนีวิภัตติและ กาลาติปัตติวิภัตติ เป็นวิภัตติที่ลงได้ทั้ง อ อักษรอาคม และ อิ อักษรอาคม, ก็ในวิภัตติทั้งสองหมวดนี้ พึงทราบว่า วิภัตติฝ่ายอัชชตนีที่มีการลง อ และ อิ อักษรอาคมมี ๔ ตัว (คือ ตฺถ, มฺหา, วฺหํ, มฺเห),

ฝ่ายกาลาติปัตติวิภัตติมี ๑๒ ตัว

อาการตฺตยมุตฺตา ตุ ติสฺโสเยว วิภตฺติโย

วจนาเนตฺถ ฉตฺตึส โหนฺตีติ ปริทีปเย.

ก็วิภัตติสามหมวดคือ วัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ เป็นวิภัตติที่ไม่มีการลง อ อักษร, อิ อักษรอาคม และทั้ง อ และ อิ อักษรอาคม,ในวิภัตติ ทั้งสามหมวดนี้ พึงทราบว่า มีทั้งหมด ๓๖ ตัว

ปโรกฺขาอชฺชตนีสุ ปญฺจฏฺฐ จ ยถากฺกมํ

อิการโต วิมุตฺตานิ วจนานิ ภวนฺตีติ.

ในปโรกขาและอัชชัตตนีวิภัตติ พึงทราบว่า วิภัตติฝ่าย ปโรกขาที่ไม่มีการลง อิ อักษรอาคม มี ๕ ตัว (คือ อ, อุ, เอ, อํ, อึ), วิภัตติฝ่ายอัชชัตตนี ที่ไม่มีการลง อิ อักษร อาคมมี ๘ ตัว (คือ อี, [redacted], โอ, อึ, อา, อู, เส, อํ)

เอวเมตฺถ วิภตฺตีนํ ฉนฺนวุติวิธาน จ

สงฺคโห วจนานนฺติ วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินาติ.

บัณฑิต พึงทราบว่า นี้เป็นการประมวลวิภัตติ และ พจน์ ๙๖ ตัวในปกิณณกวินิจฉัยนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อยเมตฺถ อาคมลกฺขณวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห.

การประมวลวิภัตติ,พจน์ โดยยึดการลงอาคม เป็นเกณฑ์ในปกิณณกวินิจฉัย จบ.

๖. กาลวเสน วิภตฺติวจนสงฺคห

การประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือกาลเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน)

กาลวเสน ปน วิภตฺติวจนสงฺคเห ทุวิโธ สงฺคโห กาลตฺตยวเสน สงฺคโห, กาลฉกฺกวเสน สงฺคโห จาติ.

การประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือกาลเป็นเกณฑ์ (ตัดสิน) มี ๒ ประเภท คือ การ ประมวลโดยถือกาล ๓ เป็นเกณฑ์ และการประมวลโดยถือกาล ๖ เป็นเกณฑ์

กาลตฺตยวิภตฺติวจนสงฺคห

การประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือกาล ๓ เป็นเกณฑ์

ตตฺถ วตฺตมานาปญฺจมีสตฺตมีวิภตฺติโย ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา, วตฺตมานาปญฺจมี-สตฺตมีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ ปจฺจุปฺปนฺนวจนานิ. ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺติโย อตีตกาลิกา, ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ อตีตวจนานิ. ภวิสฺสนฺตีวิภตฺติ อนาคตกาลิกา, ภวิสฺสนฺตีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ อนาคตวจนานิ. กาลาติปตฺติวิภตฺติ ปน กตฺถจิ อตีตกาลิกา กตฺถจิ อนาคตกาลิกา, ตสฺมา ตทนฺตานิ ปทานิ อตีตวจนานิปิ อนาคตวจนานิปิ โหนฺติ.

บรรดาวิภัตติเหล่านั้น วัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ใช้ใน ปัจจุบันนกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงวัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ จึงเป็น บทที่แสดงถึงปัจจุบันนกาล (กาลที่กำลังเป็นไป).

ปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ และ อัชชัตตนีวิภัตติ ใช้ในอดีตกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชัตตนีวิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึง อดีตกาล (กาลที่ผ่านพ้นไปแล้ว).

ภวิสสันตีวิภัตติ ใช้ในอนาคตกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงภวิสสันตีวิภัตติ จึงเป็น บทที่แสดงถึงอนาคตกาล (กาลที่ยังมาไม่ถึง).

สำหรับกาลาติปัตติวิภัตติ บางทีก็ใช้ในอดีตกาล บางทีก็ใช้ในอนาคตกาล เพราะ ฉะนั้น บทที่ลงกาลาติปัตติวิภัตตินั้น จึงเป็นบทที่แสดงถึงอดีตกาลบ้าง, แสดงถึงอนาคต กาลบ้าง (ไม่แน่นอน).

อยํ กาลตฺตยวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห.

นี้ เป็นการประมวลวิภัตติและพจน์ โดยถือกาล ๓ เป็นเกณฑ์ (ตัดสิน).

กาลฉกฺกวิภตฺติวจนสงฺคห

การประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือกาล ๖ เป็นเกณฑ์

อยํ ปน กาลฉกฺกวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺติโย อตีตกาลิกา, ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ อตีตวจนานิ. ภวิสฺสนฺตีวิภตฺติ อนาคตกาลิกา, ภวิสฺสนฺตีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ อนาคตวจนานิ. วตฺตมานาวิภตฺติ ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา, วตฺตมานาวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ ปจฺจุปฺปนฺนวจนานิ. ปญฺจมีวิภตฺติ อาณตฺติกาลิกา, ปญฺจมีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ อาณตฺติวจนานิ. สตฺตมีวิภตฺติ ปริกปฺป-กาลิกา, สตฺตมีวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ ปริกปฺปวจนานิ.

เอตฺถ ปน “อาณตฺติวจนานี"ติ จ “ปริกปฺปวจนานี”ติ จ อิทํ กถาสีสมตฺตํ อาสิฏฺฐานุมตฺยาทีสุ ปญฺจมฺยาทีนํ ทิสฺสนโต. กาลาติปตฺติวิภตฺติ กาลาติปตฺติกาลิกา, กาลาติปตฺติวิภตฺยนฺตานิ ปทานิ กาลาติปตฺติวจนานิ.

สำหรับการประมวลวิภัตติและพจน์โดยถือเอากาล ๖ เป็นเกณฑ์ มีดังต่อไปนี้ ปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชัตตนีวิภัตติ ใช้ในอดีตกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลง ท้ายด้วยปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชัตตนีวิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึง อดีตกาล (กาลที่ผ่านพ้นไปแล้ว).

ภวิสสันตีวิภัตติ ใช้ในอนาคตกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงท้ายด้วยภวิสสันตีวิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึงอนาคตกาล (กาลที่ยังมาไม่ถึง).

วัตตมานาวิภัตติ ใช้ในปัจจุบันนกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงท้ายด้วยวัตตมานา วิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึงปัจจุบันกาล (กาลที่กำลังเป็นไป).

ปัญจมีวิภัตติ ใช้ในอาณัตติกาล (บังคับ) เพราะฉะนั้น บทที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึงอาณัตติกาล.

สัตตมีวิภัตติ ใช้ในปริกัปปกาล (ดำริ, คาดคะเน) เพราะฉะนั้น บทที่ลงท้ายด้วย สัตตมีวิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึงปริกัปปกาล.

ก็ในที่นี้ คำว่า อาณตฺติวจนานิ และ คำว่า ปริกปฺปวจนานิ นี้ เป็นเพียงคำที่ยก ขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง (กถาสีส) เท่านั้น เพราะปรากฏว่าปัญจมีวิภัตติเป็นต้น ยังใช้ใน อรรถ อื่นๆ อีก เช่น อาสิฏฐะ (ความปรารถนา) อนุมติ (อนุมัติ).

กาลาติปัตติวิภัตติ ใช้ในกาลาติปัตติกาล เพราะฉะนั้น บทที่ลงท้ายด้วยกาลาติปัตติ- วิภัตติ จึงเป็นบทที่แสดงถึงกาลาติปัตติ (กิริยาที่ผ่านพ้นไปโดยไม่ได้กระทำ).

เอวํ กาลฉกฺกวเสน วิภตฺติวจนสงฺคโห เวทิตพฺโพ.

นักศึกษา พึงทราบการประมวลวิภัตติและพจน์โดย ถือกาล ๖ เป็นเกณฑ์ ด้วยประการฉะนี้แล.

๗. กาลสงฺคห

การประมวลกาล

กาลสงฺคเห ติวิโธ กาลสงฺคโห กาลตฺตยสงฺคโห กาลจตุกฺกสงฺคโห กาลฉกฺก-สงฺคโห จาติ (โสตุชเนน เวทิตพฺโพ).

ในการประมวลกาลนี้ พึงทราบว่า การประมวลกาล จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ กาลัตตยสังคหะ, กาลจตุกกสังคหะ และกาลฉักกสังคหะ.

กาลตฺตยสงฺคห

การประมวลกาล ๓

ปจฺจุปฺปนฺเน วตฺตมานา ปญฺจมี สตฺตมี จิมา
โหนฺตาตีเต ปโรกฺขาที สห กาลาติปตฺติยา.

วิภัตติ ๓ หมวด คือวัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ใช้ในปัจจุบันกาล, ปโรกขาวิภัตติ เป็นต้นกับกาลาติปัตติวิภัตติ ใช้ในอดีตกาล.

อนาคเต ภวิสฺสนฺตี กาลาติปตฺติกาปิ วา
เอวํ กาลตฺตยํ เญยฺยํ อาขฺยาตํ ตปฺปกาสกํ.

ภวิสสันตีวิภัตติ ใช้ในอนาคตกาล, กาลาติปัตติวิภัตติ ใช้ในอนาคตกาลบ้าง, นักศึกษา พึงทราบกาลทั้ง ๓ และบทอาขยาตที่แสดงกาลทั้ง ๓ ด้วยประการฉะนี้.

นนุ กจฺจายเน คนฺเถ กาโล วุตฺโต จตุพฺพิโธ
ปจฺจุปฺปนฺเน นุตฺตกาเล อตีเตนาคเต อิติ.
สจฺจํ วุตฺโต นุตฺตกาโล ปจฺจุปฺปนฺโนติ อิจฺฉิโต
สมีเป วุตฺตกาโลติ อตฺถสมฺภวโต ปน.

ถาม: ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านแสดงกาลไว้ ๔ ประเภท คือปัจจุบันกาล, อนุตตกาล, อดีตกาล และอนาคตกาล มิใช่หรือ ?

ตอบ: ใช่ ท่านได้แสดงไว้จริง, แต่อนุตตกาลก็คือ ปัจจุบันกาลนั่นเอง เพราะมีความหมายว่า สมีเป วุตฺต-กาโล อนุตฺตกาโล (กาลที่กล่าวในที่ใกล้กับปัจจุบัน-กาล ชื่อว่าอนุตตกาล).

ตถา หิ “ยนฺติกาลนฺ”ติ วุตฺตมาจริเยหิปิ
น กาลโต วินิมุตฺตํ อาขฺยาตํ กิญฺจิ ทิสฺสติ.

ดังที่อาจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวไว้ว่า ยนฺติกาลํ เป็นต้น ขึ้นชื่อว่าบทอาขยาตแม้สักบทที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ ไม่มี (ดังนั้น อนุตตกาล จึงหมายถึงปัจจุบันนกาล).

กาลจตุกฺกสงฺคห

การประมวลกาล ๔

นนุ จาวุตฺตกาเลติ อตฺโถ ตตฺร ตุ ยุชฺชติ
ตถาหิ ฉพฺพิโธ กาโล นิรุตฺติมฺหิ ปกาสิโต.
อตีตานาคโต ปจฺจุปฺ- ปนฺโน อาณตฺติเมว จ
ปริกปฺโป จ กาลสฺส อติปตฺตีติ ฉพฺพิโธ.

ถาม: ในคำว่า อนุตฺตกาเล (กาลที่กล่าวถึงในที่ใกล้ กับปัจจุบันนกาล)จะถือเอาความหมายว่า อวุตฺตกาเล (กาลที่ไม่ระบุถึง) ก็เหมาะสม มิใช่หรือ ? เพราะใน คัมภีร์นิรุตติ ได้แสดงกาลไว้ ๖ ประเภท คือ อดีตกาล, อนาคตกาล, ปัจจุบันนกาล, อาณัตติกาล, ปริกัปป-กาล และกาลาติปัตติกาล.

ทุเว วิภตฺติโย ตตฺถ อาณตฺติปริกปฺปิกา
กาลมนามสิตฺวาปิ นิรุตฺตญฺญูหิ ภาสิตา.

“คจฺฉตุ คจฺเฉยฺยิ”จฺจาทิ- วจเน กถิเต น หิ

กฺริยา นิปฺผชฺชติ นิฏฺฐํ นาคตา นาติปนฺนิกา.

บรรดากาลทั้ง ๖ นั้น วิภัตติสองหมวด คือ วิภัตติที่ใช้ ในอรรถอาณัตติ (ปัญจมีวิภัตติ) และวิภัตติที่ใช้ใน อรรถปริกัปปะ (สัตตมีวิภัตติ) นักไวยากรณ์ ทั้งหลาย กล่าวไว้โดยไม่ระบุถึงกาลก็มี.

เช่น เมื่อกล่าวว่า คจฺฉตุ, คจฺเฉยฺย กิริยาการไปนั้น จะกล่าวว่า "กำลังไปอยู่" ก็ไม่ใช่ จะกล่าวว่า "ไปแล้ว" ก็ไม่ใช่ จะกล่าวว่า "กำลังจะไป" ก็ไม่ใช่ ทั้งจะกล่าวว่า "เวลาที่จะไปได้ผ่านพ้นมาแล้ว" ก็ไม่ใช่.

กาลาติปตฺติกา สทฺทา อตีเตนาคเตปิ จ

ภวนฺตีติ ยถา วุตฺตา นิรุตฺติมฺหิ วิทูหิ เว.

ปญฺจมีสตฺตมีวฺหิตา อาณตฺติปริกปฺปิกา

ปจฺจุปฺปนฺเน ภวนฺตีติ น ตถา ตตฺถ ภาสิตา.

ในคัมภีร์นิรุตติ นักไวยากรณ์ ได้ใช้กาลาติปัตติวิภัตติ ในอรรถอดีตกาล และอนาคตกาล ไม่ใช้อาณัตติ-วิภัตติหรือที่เรียกว่าปัญจมีวิภัตติ และปริกัปปวิภัตติ หรือที่เรียกว่าสัตตมีวิภัตติในอรรถปัจจุบันนกาล.

ตสฺมา กจฺจายเน คนฺเถ “นุตฺตกาเล”ติ ยํ ปทํ

อตฺโถ “อวุตฺตกาเล”ติ ตสฺส ญายติเมวิทํ.

ดังนั้น คำว่า อวุตฺตกาเล สามารถเป็นคำอธิบายของ บทว่า อนุตฺตกาเล ที่มาในคัมภีร์กัจจายนะได้ มิใช่หรือ ?

สจฺจเมวํ ตุ สนฺเตปิ อาณตฺติปริกปฺปิกา

ปจฺจุปฺปนฺเนปิ ทฏฺฐพฺพา ปณฺฑิเตน นยญฺญุนา.

ตอบ: ได้, แต่ถึงกระนั้น บัณฑิตผู้รู้นัย (หลักการ) ก็ควรทราบว่าอาณัตติและปริกัปปะ ใช้ในปัจจุบัน-กาลก็ได้.

กสฺมาติ เจ อาณาปนํ ปริกปฺโป จ สจฺจโต

ปจฺจุปฺปนฺเน ยโต อตฺถา นิปฺผนฺนา ทิสฺสเร อิเม.

หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะอรรถ ว่าอาณาปนะ (การสั่งบังคับ) และปริกัปปะ (การคาด คะเน, ดำริ) เหล่านี้ เป็นอรรถที่มีปรากฏอยู่ในปัจจุบัน อย่างแท้จริง (คือในขณะที่ใช้เป็นปัจจุบัน) ดังนั้น อาณัตติและปริกัปปะจึงใช้ในอรรถปัจจุบันก็ได้.

อนุตฺตกาเลติ ปทํ เอตสฺสตฺถสฺส โชตกํ

สมีเป วุตฺตกาเลติ อตฺถทีปนโตถวา.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อนุตฺตกาเล ที่แสดงอรรถว่า สมีเป วุตฺตกาเล นั่นแหละเป็นตัวส่องความหมายของ ปัจจุบันนั้น.

อตฺถานํ คมนาทีนํ นิปฺผตฺติ น ตุ ทิสฺสติ
“คจฺฉตุ คจฺเฉยฺยิ”จฺจาทิ วุตฺตกาเล ยโต ตโต
อวุตฺตกาเล นิทฺทิฏฺฐา ตทฺทีปกวิภตฺติโย.

ส่วนตามความสำเร็จของอรรถมีการไปเป็นต้น ไม่ ปรากฏในขณะที่กล่าวว่า คจฺฉตุ, คจฺเฉยฺย เป็นต้น ดังนั้น วิภัตติที่แสดงอรรถอาณัตติ และปริกัปปะนั้น ท่านจึงแสดงว่าเป็นอนุตตกาล.

กาโล วา'วุตฺตกาโลติ อิจฺเจวํ คหิโต อิธ
ทกฺขิณาสุทฺธิปาฐมฺหิ 95 กตาว ตติยา อยํ
กาลทีปนตา ตาสํ อิติ ยุชฺชติ นาญฺญถา.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อวุตฺตกาโล ในที่นี้ ท่านถือเอาว่า เป็นกาลประเภทหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า อวุตฺตกาโล จึงจัดว่าเป็นกาลได้ เหมือนในทักขิณาวิภังคสูตรที่มี การจัดทักษิณาประเภทที่ ๓ ซึ่งเป็นทักษิณาที่ไม่ บริสุทธิ์ให้มีชื่อว่าวิสุทธิ (บริสุทธิ์) ฉะนั้น. การที่ อาณัตติ และปริกัปปะเหล่านั้น ถูกกำหนดว่าเป็น วิภัตติที่มีกาล ย่อมสมควรด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ มิใช่โดยประการอื่น.

อตฺถทฺวยํ ปกาเสตุ คนฺเถ กจฺจายนวฺหเย
เถโร กจฺจายโน “นุตฺต- กาเล”ติ ปทมพฺรวิ.
เอวํ ติธา จตุธาปิ วุตฺโต กาลาน สงฺคโห

ดังนั้น เพื่อจะแสดงอรรถทั้งสอง (คือกาลที่ใกล้ปัจจุบัน และกาลที่ไม่ได้ระบุเจาะจง) พระอาจารย์กัจจายนะ จึงได้กล่าวคำว่า อนุตฺตกาเล ไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ข้าพเจ้าได้แสดงการประมวลกาล ๓ และกาล ๔ ด้วยประการฉะนี้.

กาลฉกฺกสงฺคห

การประมวลกาล ๖

ฉธา อิทานิ กาลานํ สงฺคโห นาม นิยฺยเต.
วิภตฺติโย ปโรกฺขา จ หิยฺยตฺตนีวิภตฺติโย
อถ อชฺชตนี จาติ ติสฺโส ตีเต ปกาสิตา.
อนาคเต ภวิสฺสนฺตี ภวตีติ ปกิตฺติตา
ปจฺจุปฺปนฺเน วตฺตมานา ติกาเล ปญฺจธา กตา.
ปญฺจมีสตฺตมีวฺหิตา อาณตฺติปริกปฺปิกา
สงฺคยฺหมานา ตา ยนฺติ ปจฺจุปฺปนฺนมฺหิ สงฺคหํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการประมวลกาล ๖ คือ วิภัตติ ๓ หมวด ได้แก่ ปโรกขาวิภัตติ, หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนีวิภัตติ ใช้ในอดีตกาล, ภวิสสันตีวิภัตติ ใช้ในอนาคตกาล, วัตตมานาวิภัตติ ใช้ในปัจจุบันกาล, อาณัตติวิภัตติหรือที่เรียกว่า ปัญจมีวิภัตติและ ปริกัปปะหรือที่เรียกว่าสัตตมีวิภัตติถ้าจะประมวลเข้า ในกาล ก็ประมวลเข้าในปัจจุบันกาล.

ยสฺมา ปญฺจมีภูตาย　　วตฺตมานาย ฐานโต
สมานา ปญฺจมี โหติ　　ตสฺมา สา ปญฺจมี มตา.

บรรดาปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติเหล่านั้น ที่เรียก ว่า ปัญจมีวิภัตติเพราะเป็นวิภัตติที่มีฐานเดียวกับ วัตตมานาวิภัตติอันเป็นวิภัตติที่ ๕ ๑ ในฐานะที่เป็น หมวดวิภัตติที่ระบุปัจจุบันกาลเช่นเดียวกัน.

สตฺตมี ปน กิญฺจาปิ　　สมานา ตาหิ สตฺตมา
โหติ ยสฺมา ตโต วุตฺตา　　สตฺตมีเตฺวว โน มติ.

ส่วนสัตตมีวิภัตติ แม้จะมีฐานที่ตั้งใกล้เคียงกันกับ วัตตมานาวิภัตติที่เป็นวิภัตติหมวดที่ ๕ นั้น แต่ก็ ไม่เรียกว่า "ปัญจมีวิภัตติ" กลับเรียกว่า "สัตตมีวิภัตติ" เพราะเป็นวิภัตติที่อยู่ในลำดับที่ ๗ ๒ นี้เป็นมติของ ข้าพเจ้า.

กาลาติปตฺติยาทีหิ　　ยชฺเชวํ วตฺตมานิกา
ฉฏฺฐี ภเวยฺย กาลาติ-　　ปตฺติกาตีตวาจิกา.
ปญฺจมี ตาย ฉฏฺฐสฺส　　ตุลฺยตฺตา ฐานโต นนุ
ตาหิ สตฺตวิภตฺตีหิ　　สตฺตมี อฏฺฐมี สิยา.
อิติ เจ โกจิ ภาเสยฺย　　“ตนฺนา”ติ ปฏิเสธเย
อตีเตนาคเต จาปิ　　กาลาติปตฺติสมฺภวา.

หากมีผู้ใดผู้หนึ่งถามว่า เนื่องจากกาลาติปัตติวิภัตติ เป็นวิภัตติที่แสดงอดีตกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ (จึงควรเรียง อดีตไว้เป็นลำดับแรก) ก็หากเรียงกาลาติปัตติวิภัตติ เป็นวิภัตติที่หนึ่ง วัตตมานาวิภัตติก็จะอยู่ลำดับที่ ๖๑ และปัญจมีวิภัตติ ก็ควรชื่อว่าวิภัตติที่ ๖ ด้วยในฐานะ ที่มีฐานเดียวกันกับวัตตมานาวิภัตตินั้น[คือในฐานะ ที่เป็นหมวดวิภัตติที่ระบุปัจจุบันกาลด้วยกัน] ส่วน สัตตมีวิภัตติก็ควรเป็นวิภัตติที่ ๘ โดยเริ่มนับ กาลาติปัตติวิภัตติเป็นลำดับแรกเช่นกัน มิใช่หรือ ?

ควรปฏิเสธว่า คำที่กล่าวมานั้น ไม่ถูกต้อง, เพราะ กาลาติปัตติวิภัตติสามารถใช้ระบุถึงกาลได้ทั้ง อดีตกาลและอนาคตกาล.

ตถา หิ ภาสิตา จูฬ-　　นิรุตฺติมฺหิ วิสุ อยํ
กาลาติปตฺยตีตมฺหา-　　นาคเต จาติ ทีปเย.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์จูฬนิรุตติ ท่านได้แยกกล่าว กาลาติปัตติวิภัตติไว้ต่างหากว่า กาลาติปตฺยตีตมฺหา-นาคเต จ (กาลาติปัตติวิภัตติใช้ระบุอดีตกาลและ อนาคตกาล).

กฺริยาติปนฺนเนตีเตติ　　กสฺมา กจฺจายเน รุตํ
อถาปิ เจ วเทยฺยตฺร　　“ปาเยนาติ ปกาสเย.

หากมีผู้ถามว่า ในเมื่อกาลาติปัตติวิภัตติ สามารถ ระบุอดีตกาลและอนาคตกาลได้ เพราะเหตุใด ใน คัมภีร์กัจจายนะ จึงกล่าวว่า กฺริยาติปนฺเนตีเต (กาลาติปัตติวิภัตติระบุอดีตกาลที่ผ่านพ้นมาโดยไม่มีการกระทำ)

พึงตอบว่า คำว่า กฺริยาติปนฺเนตีเต นี้ เป็นคำที่กล่าว โดยอาศัยเยภุยยนัย๑

เยภุยฺเยน หิ โลกสฺมึ อตีตมฺหิ ปวตฺตติ

กาลาติปตฺติสํยุตฺโต โวหาโร อิติ ลกฺขเย.

จริงอย่างนั้น ชาวโลก เมื่อจะใช้กิริยาที่ประกอบด้วย กาลาติปัตติวิภัตติย่อมใช้ระบุอดีตกาลมากกว่า อนาคตกาล.

ตัวอย่าง

กาลาติปัตติในอรรถอดีตกาล

อตฺริทํ กาลาติปตฺติยา อตีตวจนํ

ตัวอย่างการใช้กาลาติปัตติวิภัตติระบุอดีตกาล มีดังนี้

สจายํ ภิกฺขเว ราชา ปิตรํ ธมฺมิกํ ธมฺมราชานํ ชีวิตา น โวโรเปสฺสถ, อิมสฺมึเยวสฺส อาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุปฺปชฺชิสฺสถาติ 96

หากพระราชาพระองค์นี้ (พระเจ้าอชาตศัตรู) ไม่ปลงพระชนม์ชีพพระบิดา ผู้ดำรงธรรม เป็นพระราชาโดยธรรมไซร้, ธรรมจักษุ ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน จักเกิดขึ้นแก่ท้าวเธอ ณ ที่ประทับนี้ทีเดียว.

ปสฺสานนฺท อิมํ มหาธนเสฏฺฐิปุตฺตํ อิมสฺมึเยว นคเร เทฺวอสีติโกฏิธนํ เขเปตฺวา ภริยํ อาทาย ภิกฺขาย จรนฺตํ. สเจ หิ อยํ ปฐมวเย โภเค อเขเปตฺวา กมฺมนฺเต ปโยชยิสฺสา, อิมสฺมึเยว นคเร อคฺคเสฏฺฐี อภวิสฺสา. สเจ ปน นิกฺขมิตฺวา ปพฺพชิสฺสา, อรหตฺตํ ปาปุณิสฺสา, ภริยาปิสฺส อนาคามิผเล ปติฏฺฐหิสฺสา. สเจ มชฺฌิมวเย โภเค อเขเปตฺวา กมฺมนฺเต ปโยชยิสฺสา, ทุติยเสฏฺฐี อภวิสฺสา. นิกฺขมิตฺวา ปพฺพชนฺโต อนาคามี อภวิสฺสา, ภริยาปิสฺส สกทาคามิผเล ปติฏฺฐหิสฺสา. สเจ ปจฺฉิมวเย โภเค อเขเปตฺวา กมฺมนฺเต ปโยชยิสฺสา, ตติยเสฏฺฐี อภวิสฺสา. นิกฺขมิตฺวา ปพฺพชนฺโต สกทาคามี อภวิสฺสา, ภริยาปิสฺส โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐหิสฺสา97

ดูก่อนอานนท์ เธอ จงดูบุตรเศรษฐีผู้มีทรัพย์มากผู้นี้ ผลาญทรัพย์ถึง ๑๖๐ โกฏิ พาภรรยาเที่ยวขอทานอยู่ในพระนครนี้แล, ก็ถ้าบุตรเศรษฐีนี้ จักไม่ผลาญทรัพย์ให้ หมดสิ้นไป ประกอบการงานในปฐมวัยไซร้, จักได้เป็นเศรษฐีชั้นเลิศในนครนี้ (ไป) แล้ว ถ้าออกบวช, ก็จักบรรลุพระอรหัตผล (ไป) แล้ว, แม้ภรรยาของเขา ก็คงจักดำรงอยู่ใน อนาคามิผล (ไป) แล้ว, ถ้าไม่ผลาญทรัพย์ให้หมดสิ้นไป จักประกอบการงานในมัชฌิมวัย ไซร้, คงจักได้เป็นเศรษฐีชั้นที่ ๒ (ไป) แล้ว, ถ้าออกบวช คงจักได้เป็นพระอนาคามี (ไป) แล้ว, แม้ภรรยาของเขา ก็คงจักดำรงอยู่ในสกทาคามิผล (ไป) แล้ว, ถ้าไม่ผลาญทรัพย์ ให้หมดสิ้นไป ประกอบการงานในปัจฉิมวัยไซร้ คงจักได้เป็นเศรษฐีชั้นที่ ๓ (ไป) แล้ว, แม้ออกบวช ก็คงจักได้เป็นพระสกทาคามี (ไป) แล้ว, แม้ภรรยาของเขา ก็คงจักดำรงอยู่ใน โสดาปัตติผล (ไป) แล้ว.

สเจ สตฺถา อคารํ อชฺฌาวสิสฺสา, จกฺกวตฺติราชา อภวิสฺสา. ราหุลสามเณโร ปริณายกรตนํ, เถรี อิตฺถิรตนํ, สกลจกฺกวาฬรชฺชํ เอเตสญฺเญว อภวิสฺสา98

ถ้าพระบรมศาสดา จักได้อยู่ครองเรือนไซร้, พระองค์ ก็คงจักได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิไปแล้ว, ราหุลสามเณร ก็คงจักได้เป็นพระราชโอรสผู้ประเสริฐไปแล้ว, พระยโสธราเถรี ก็คงจักได้เป็นสตรีแก้วไปแล้ว , ราชสมบัติทั่วทั้งจักรวาล ก็คงจัก ตกเป็นของพวกเขา อย่างแน่นอน.

เอวํ กาลาติปตฺติยา อตีตวจนํ ภวติ.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นตัวอย่างของกาลาติปัตติวิภัตติที่ระบุอดีตกาล.

ตัวอย่าง

กาลาติปัตติในอรรถอนาคตกาล

กถํ กาลาติปตฺติยา อนาคตวจนํ ภวติ ? กาลาติปตฺติยา อนาคตวจนํ ภวติ.

ถาม: กาลาติปัตติวิภัตติ ลงระบุอนาคตกาลได้อย่างไร ?

ตอบ: กาลาติปัตติวิภัตติ ระบุอนาคตกาล ดังนี้

ตัวอย่างเช่น

จิรมฺปิ ภกฺโข อภวิสฺสา,- ถ้าพวกเรา จักไม่ทะเลาะกัน, ภักษาหาร

สเจ น วิวทามเส.- จักได้มีตลอดกาลนาน, แต่นี่หมาจิ้งจอก

อสีสกํ อนงฺคุฏฺฐํ สิงฺคาโล- ได้คาบเอาปลาตะเพียน (ท่อนกลาง)

หรติ โรหิตํ 99 เหลือไว้ เพียงหัวกับหาง

สเจ อานนฺท นาลภิสฺสา มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชํ, จิรฏฺฐิติกํ อานนฺท พฺรหฺมจริยํ อภวิสฺส100

ดูก่อนอานนท์ ถ้ามาตุคาม จักไม่ได้บรรพชาในธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศ แล้ว, ดูก่อนอานนท์ พรหมจรรย์ ก็จักดำรงอยู่ได้ตลอดกาลนาน.

อยํ องฺคุลิมาลสฺส มาตา องฺคุลิมาลํ อาเนสฺสามี”ติ คจฺฉติ, สเจ สมาคมิสฺสติ, องฺคุลิมาโล “องฺคุลิสหสฺสํ ปูเรสฺสามี”ติ มาตรํ มาเรสฺสติ. สจาหํ น คมิสฺสามิ, มหาชานิโก อภวิสฺสา101

มารดาขององคุลิมาลนี้ ย่อมไปด้วยคิดว่า เราจักนำองคุลิมาลกลับมา, ถ้านางพบ องคุลิมาล, องคุลิมาล ก็จักฆ่ามารดาด้วยคิดว่า เรา จักเพิ่มจำนวนนิ้วให้ครบพัน, ถ้าเรา จักไม่ไป ความเสียหายอย่างใหญ่หลวง ก็จักบังเกิดมี.

กจฺจายเน ปน เยภุยฺเยน อตีตปฺปวตฺตึ สนฺธาย กาลาติปตฺติวิภตฺติยา อตีต-กาลิกตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

กจฺจายเนปิ วา เอสา กาลาติปตฺติกา ปน
อนาคเตปิ โหตีติ อยมตฺโถปิ ทิสฺสติ.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ พึงทราบว่า ท่านได้แสดงกาลาติปัตติวิภัตติให้เป็นวิภัตติ ที่ระบุอดีตกาลนั้น เพราะมุ่งถึงการใช้เป็นอดีตกาลส่วนมาก

อีกนัยหนึ่ง แม้ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านก็ได้ใช้ กาลาติปัตติวิภัตติ เป็นวิภัตติระบุถึงอนาคตกาล

ด้วยเช่นกัน.

วิธีจัดลำดับวิภัตติ

อปฺปจฺจกฺเข ปโรกฺขาย-	ตีเต อิติ หิ ลกฺขเณ
สนฺเตปฺยตีตคฺคหเณ	อนเปกฺขิย ตํ อิทํ.
อนาคเต ภวิสฺสนฺตี	อิติ สุตฺตสฺสนนฺตรํ
กาลาติปตฺติวจนา	อนาคตานุกฑฺฒนํ.

ทั้งที่สูตรว่า อปฺปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต มี อตีต ศัพท์อยู่ แต่ท่านก็ตั้งสูตรว่า "กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ" ซึ่งอยู่หลังจากสูตรว่า "อนาคเต ภวิสฺสนฺตี" โดยไม่ คำนึงถึง อตีต ศัพท์ที่มีอยู่ในสูตรว่า อปฺปจกฺเข ปโรกฺขาตีเต (ซึ่งสามารถติดตามมาได้) ก็การที่ท่าน ใส่คำว่า อตีเต เข้ามาในสูตร กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ อีก ก็เพื่อดึงเอาคำว่า อนาคเต จากสูตร อนาคเต ภวิสฺสนฺตี มาใช้ในสูตรนี้อีก.

ตสฺมา อนิยตํ กาลํ	กาลาติปตฺติกํ วินา.
อตีตานาคตปจฺจุปฺ-	ปนฺนิกาหิ วิภตฺติหิ
สตฺตมี สตฺตมีเยวภวเต น ตุ อฏฺฐมี.	

ดังนั้น กาลาติปัตติวิภัตติ จึงเป็นวิภัตติที่ระบุกาล ไม่แน่นอน (คือจะเป็นอดีตก็ได้ อนาคตก็ได้) เมื่อ เป็นเช่นนี้ สัตตมีวิภัตติ ก็ยังคงเป็นวิภัตติที่ ๗ ไม่ใช่ วิภัตติที่ ๘ โดยเริ่มต้นนับจากวิภัตติที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน (คือ ปโรกขา, หิยยัตตนี, อัชชตนี, ภวิสสันตี วัตตมานา ปัญจมี สัตตมี)

ปญฺจมี สตฺตมีนํ ตุ	ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺติยํ
สงฺคณฺหนตฺถเมตาสํ	มชฺเฌ ฉฏฺฐี น วุจฺจติ.

อนึ่ง การที่ท่านไม่กล่าวกาลาติปัตติวิภัตติ เป็นฉัฏฐี-วิภัตติ (วิภัตติที่ ๖) ไว้ระหว่างปัญจมีวิภัตติและ สัตตมีวิภัตตินั้น จุดประสงค์ก็เพื่อต้องการจะรวม ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติให้เป็นวิภัตติที่ระบุ ปัจจุบันกาลนั่นเอง.

ตถา ปญฺจ อุปาทาย	ภวิตพฺพญฺจ ฉฏฺฐิยา
ปญฺจมิยา ตุ สา เอสา	“ฉฏฺฐี”ติ น สมีริตา.

อนึ่ง ถ้าเริ่มนับจากวิภัตติ ๕ หมวด คือ ปโรกขา หิยยัตตนี อัชชตนี ภวิสสันตี วัตตมานา. ปัญจมีวิภัตติ ก็จะเป็น วิภัตติที่ ๖ แต่ถึงกระนั้น ท่านก็ไม่เรียกว่าฉัฏฐีวิภัตติ (เพราะได้ตั้งชื่อว่าปัญจมีแล้ว ในฐานะที่มีฐานเดียว กับกับวัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติหมวดที่ ๕) ใน ฐานะเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุ ปัจจุบันกาลด้วยกัน.

ฉฏฺฐีภาวมฺหิ๑ สนฺเตปิ "ปญฺจมี"ติ วโจ ปน
ปญฺจมิยา วิภตฺติยา ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺติยํ
สงฺคณฺหนตฺถํ วุตฺตนฺติ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.

ถึงแม้ปัญจมีวิภัตติ จะอยู่ลำดับที่ ๖ แต่บัณฑิต ก็ควร ทราบว่า ท่านกล่าวว่า วิภัตติที่ ๕ จุดประสงค์ก็เพื่อ ต้องการจะรวมเอาปัญจมีวิภัตติเข้าในกลุ่มวิภัตติ ที่ระบุปัจจุบันกาล.

ปญฺจมี ตุ อุปาทาย สตฺตมิยา วิภตฺติยา
ฉฏฺฐิยา จ ภวิตพฺพํ น สา ฉฏฺฐีติ อีริตา
ฉฏฺฐี ปน อุปาทาย "สตฺตมี" เตฺว อีริตา.

สัตตมีวิภัตติ น่าจะได้ชื่อว่าฉัฏฐีวิภัตติ เพราะอยู่ต่อ จากปัญจมีวิภัตติ แต่ท่านก็ไม่เรียกว่า ฉัฏฐีวิภัตติ กลับเรียกว่าสัตตมีวิภัตติ โดยอาศัยการนับต่อจาก

ปัญจมีวิภัตติซึ่งอยู่ลำดับที่ ๖.

มชฺเฌ ฉฏฺฐี อทสฺเสตฺวา เอวํ ตุ กถนมฺปิ จ
สตฺตมิยา วิภตฺติยา ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺติยํ
สงฺคณฺหนตฺถํ วุตฺตนฺติ อธิปฺปายํ วิภาวเย.

พึงทราบจุดประสงค์ดังนี้ว่า การที่ท่านไม่แสดงวิภัตติ หมวดที่ ๖ ไว้ในระหว่างปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ จุดประสงค์ก็เพื่อต้องการจะรวมเอาสัตตมีวิภัตติเข้าใน กลุ่มวิภัตติที่ระบุปัจจุบันกาล.

สภาโว เหส วตฺถูนํ คมฺภีรตฺเถสุ อตฺตโน
เยน เกนจากาเรน อธิปฺปายสฺส ญาปนํ.

จริงอยู่ การแสดงให้ทราบถึงจุดประสงค์ของตนใน เนื้อหาที่ลึกซึ้งด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ถือว่า เป็นธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายผู้รจนาคัมภีร์.

ยชฺเชวํ๑ ปฐมํตีเต- นาคเต จ วิภตฺติโย
วตฺวา ตโต ปจฺจุปฺปนฺเน กเถตพฺพา วิภตฺติโย.
กจฺจายนวฺหเย คนฺเถ กสฺมา เอวํ น ภาสิตา
ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺโยว กสฺมา อาทิมฺหิ ภาสิตา ?

ถาม: หากมีการเรียงลำดับวิภัตติเช่นนี้ ในคัมภีร์ กัจจายนะ ก็น่าจะแสดงวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลและ อนาคตกาลไว้ก่อน หลังจากนั้น จึงควรแสดงวิภัตติ ที่ระบุถึงปัจจุบันกาล, เพราะเหตุใดเล่า ท่านจึงไม่แสดง ไว้เช่นนี้กลับแสดงวิภัตติที่เป็นปัจจุบันกาลไว้ก่อน ?

ยสฺมา วทนฺติ โวหาร- ปเถ เอตาว ปายโต
ตสฺมา พหุปฺปโยคตฺตํ โหเตตาสํ วิภตฺตินํ.
อาโท พหุปฺปโยโคว กเถตพฺโพติ ญายโต

ปจฺจุปฺปนฺนมฺหิ สมฺภูตา วิภตฺยวาทิโต มตา.

ตอบ: ในการใช้ภาษาของชาวโลก นิยมใช้กลุ่มวิภัตติ ที่เป็นปัจจุบันกาลเป็นส่วนมาก จึงทำให้มีตัวอย่างการ ใช้วิภัตติทั้งหลายเหล่านั้น เป็นจำนวนมาก, ก็วิภัตติ ที่มีตัวอย่างใช้มากนั่นแหละควรได้รับการกล่าวไว้ ก่อน, อาศัยหลักการดังที่กล่าวมานี้ อาจารย์กัจจายนะ จึงได้แสดงกลุ่มวิภัตติที่ใช้ระบุถึงปัจจุบันกาลไว้ก่อน.

อตีตานาคตํ วตฺวา ปจฺจุปฺปนฺเน ตโต ปรํ
ยสฺมา วุตฺตมฺหิ โลกสฺมึ โหติ วาจาสิลิฏฺฐตา,
ตสฺมา สิลิฏฺฐกถเน อตีตาทิมเปกฺขิย
ปญฺจมี สตฺตมี เจตา วตฺตมานายนนฺตรํ
สงฺคณฺหนตฺถมกฺขาตา ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺติสุ.

การกล่าวเรียงลำดับว่า อดีต อนาคต และปัจจุบันนี้ เป็น เพียงความสละสลวยทางภาษาตามที่ชาวโลกใช้กัน เท่านั้น ดังนั้น เมื่ออาจารย์ทั้งหลายมุ่งถึงความสละ สลวยทางภาษา จึงได้เรียงลำดับหมวดวิภัตติ โดยเริ่ม จากอดีต อนาคต ปัจจุบัน และได้แสดงปัญจมีวิภัตติ, สัตตมีวิภัตติไว้หลังปัจจุบัน เพื่อรวมปัญจมีและ สัตตมีวิภัตติเข้าในกลุ่มวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาล.

สาเหตุที่เรียงกาล

เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน

เอตฺถ หิ๑ ยถา “มาตาปิตโร”ติ วุตฺเต สิลิฏฺฐกถนํ โหติ, ตสฺมึเยว วจเน วิปริยยํ กตฺวา สมาสวเสน “ปิตามาตโร”ติ วุตฺเต สิลิฏฺฐกถนํ น โหติ, ตสฺมา ตาทิสี สทฺทรจนา อปูชนียา, “ปิตา มาตา จ เม ทชฺชุนฺ”ติ ปาโฐ ปน พฺยาสวเสน ยถิจฺฉิตปฺปโยคตฺตา ปูชนีโย.

เอวเมว “อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺ”ติ วุตฺเต สิลิฏฺฐกถนํ โหติ, “อตีตปจฺจุปฺปนฺนา-นาคตนฺ”ติ เอวมาทินา วุตฺเต สิลิฏฺฐกถนํ น โหติ, ตสฺมา ตาทิสี สทฺทรจนา อปูชนียา สิยา. “อตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนานาคตโคจรา”ติ วจนํ ปน คาถาพนฺธสุขตฺถํ ยถิจฺฉิตปฺ-ปโยคตฺตา ปูชนียเมว.

ก็ในเรื่องของกาลนี้ เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งพูดว่า มาตาปิตโร ก็จะทำให้ภาษามีความ สละสลวย แต่เมื่อนำคำดังกล่าวมาเข้าสมาสกันโดยวิธีการสลับคำ (เอาคำหน้าไปไว้ข้าง หลัง) ว่า ปิตามาตโร ก็จะทำให้ภาษาหมดความสละสลวย, การผูกศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ ไม่เป็นที่ยอมรับ, แต่ถ้าเป็นคำที่ใช้โดยไม่เข้าสมาส ดังเช่นในข้อความพระบาลีนี้ ว่า ปิตา มาตา จ เม ทชฺ[redacted] [102] (บิดาและมารดา พึงให้แก่ข้าพเจ้า) ก็ยังเป็นที่ยอมรับอยู่ เพราะศัพท์ ที่ไม่เข้าสมาส สามารถเรียงไว้ในประโยคได้ตามความประสงค์ (เนื่องจาก ไม่มีข้อบังคับ แต่อย่างใด) ฉันใด.

เมื่อกล่าวว่า อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน [103] ก็จะทำให้ภาษามีความสละสลวย แต่เมื่อ กล่าวว่า อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคต ก็จะทำให้ภาษาหมดความสละสลวย ดังนั้น การผูก ศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ จึงไม่

เป็นที่ยอมรับ, แต่ในกรณีของคำว่า อตีตารมฺมณปจฺจุปฺ-ปนฺนานาคตโคจรา104 ก็ยังเป็นที่ยอมรับอยู่ เพราะเป็นการใช้ตามความประสงค์ของผู้ รจนา เพื่อให้สะดวกต่อการประพันธ์เป็นคาถา.

อยเมตฺถ ปาฬิ เวทิตพฺพา-

ในเรื่องลำดับกาลนี้ พึงทราบหลักฐานจากพระบาลี ดังนี้

ยํกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺติ จ105

เอกายนํ ชาติขยนฺตทสฺสี
มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปี,
เอเตน มคฺเคน อตํสุ ปุพฺเพ,
ตริสฺสนฺติ เย จ ตรนฺติ โอฆนฺติ จ106

เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา เย จ พุทฺธา อนาคตา
โย เจตรหิ สมฺพุทฺโธ พหุนฺนํ โสกนาสโก.
สพฺเพ สทฺธมฺมครุโน วิหํสุ วิหรนฺติ จ
อโถปิ วิหริสฺสนฺติ เอสา พุทฺธาน ธมฺมตาติ จ107

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน (ภายในหรือภายนอก หยาบ หรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดก็สักแต่ว่ารูป)

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นความสิ้นชาติ และที่สุดแห่ง ชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบทาง เป็นที่ไปอันเอกในกาลก่อน พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-พุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลาย เหล่าใด ข้ามแล้ว ซึ่งโอฆะด้วยทางนี้ และในอนาคต ก็จักข้ามด้วยทางนี้ ถึงในปัจจุบันนี้ ก็ข้ามอยู่ด้วยทางนี้.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด ผู้ทรงทำให้ ชน เป็นจำนวนมาก ปราศจากความเศร้าโศก ไม่ว่า จะเป็น พระพุทธเจ้าในอดีต ในอนาคตหรือในปัจจุบัน พระสัมมา-สัมพุทธเจ้าเหล่านั้นทุกพระองค์ ทรงอยู่ โดยเคารพ พระสัทธรรม ข้อนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้า ทั้งหลาย.

เอวมเนเกสุ สทฺทปฺปโยเคสุ อิธ ยถิจฺฉิตปฺปโยควเสน อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน-กาลิกาสุ อฏฺฐสุ วิภตฺตีสุ ติสฺโส ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา วิภตฺติโย อาทิมฺหิ กถิตา, ตญฺจ กถนํ ตาสญฺเญว โวหารปเถ เยภุยฺเยน ปวตฺติโต พหุปฺปโยคตาญาปนตฺถํ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ทั้งๆ ที่มีตัวอย่างการใช้ศัพท์ (ที่เรียงอดีตกาล ไว้หน้า) เป็นจำนวนมากอย่างนี้ อาจารย์กัจจายนะ ก็ยังเรียงลำดับวิภัตติ ๘ หมวดที่ระบุ ถึงอดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาล โดยนำเอาวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาล ๓ หมวด มาเรียงไว้เป็นลำดับแรก ตามความประสงค์ของตน. ก็การเรียงเช่นนั้น ท่านมีจุดประสงค์ เพื่อจะแสดงให้ทราบว่า ในภาษาของชาวโลก มีการใช้วิภัตติที่เป็นปัจจุบันกาลมากกว่า กาลอื่นๆ นั่นเอง (มิใช่ด้วยเหตุผลอย่างอื่น).

ตาสุ ปน ทฺวินฺนํ วิภตฺตีนํ “ปญฺจมี สตฺตมี”ติ สญฺญา สิลิฏฺฐกถนิจฺฉายํ กเมน วตฺตพฺพา, อตีตานาคตกาลิกา วิภตฺติโย อเปกฺขิตฺวา กตา. อิจฺเจวํ...

จะอย่างไรก็ตาม บรรดาวิภัตติที่เป็นปัจจุบันกาล ๓ หมวดนั้น วิภัตติ ๒ หมวด ที่มีชื่อว่าปัญจมีและสัตตมี ถ้าประสงค์จะให้ถูกตามหลักภาษา ควรเรียงไว้ตามลำดับ คือเรียงไว้หลังหมวดวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลและอนาคตกาล (คือเรียงว่า ปโรกขา หิยยัตตนี อัชชัตตนี ภวิสสันตี วัตตมานา ปัญจมี สัตตมี). ที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า:-

ยถิจฺฉิตปฺปโยเคน ปจฺจุปฺปนฺนวิภตฺติโย
ติธา กตฺวาน อาทิมฺหิ กจฺจาเนน อุทีริตา.

อาจารย์กัจจายนะ ได้เรียงวิภัตติ ๓ หมวดที่ระบุถึง ปัจจุบันกาลไว้ลำดับแรกตามความประสงค์ของตน.

อาทิมฺหิ กถนํ ตญฺจ ตาสํ ปาเยน วุตฺติโต
พหุปฺปโยคภาวสฺส ญาปนตฺถนฺติ นิทฺทิเส.

ก็การที่ท่านเรียงไว้เป็นลำดับแรกเช่นนั้น จุดประสงค์ ก็เพื่อแสดงให้ทราบว่า มีการใช้วิภัตติที่เป็นปัจจุบัน- กาลนั้นมากกว่ากาลอื่นๆ.

อตีตาทิมเปกฺขิตฺวา สิลิฏฺฐกถเน ธุวํ
ปญฺจมี สตฺตมิจฺเจว ทฺวินฺนํ นามํ กตนฺติ จ
กาลาติปตฺตึ วชฺเชตฺวา อิทํ วจนมีริตํ.

แต่ถ้าจะให้ชื่อของปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ถูกต้องตามหลักภาษา จะต้องเรียงปัจจุบันกาลไว้ หลังอดีตกาล และอนาคตกาลอย่างแน่นอน ลำดับ การเรียงเช่นนี้ ท่านแสดงโดยเว้นจากกาลาติปัตติ-วิภัตติ.

ยทิ เอวํ อยํ โทโส อาปชฺชติ น สํสโย
อิติ เจ โกจิ ภาเสยฺย อตฺเถ อกุสโล นโร.
เตกาลิกาขฺยาตปเท กาลาติปตฺติยา ปน
อสงฺคโหว โหตีติ “ตนฺนา”ติ ปฏิเสธเย.
เตกาลิกาขฺยาตปเท น โน กาลาติปตฺติยา
อิฏฺโฐ อสงฺคโห ตตฺถ สงฺคโหเยว อิจฺฉิโต.
ปญฺจมีสตฺตมีสญฺญา กาลาติปตฺติกํ ปน
วิภตฺติมนเปกฺขิตฺวา กตา อิจฺเจว โน มติ.

ในกรณีที่เรียงลำดับวิภัตติโดยไม่มีกาลาติปัตติ-วิภัตติเช่นนี้อาจจะทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งที่ไม่เข้าใจความ หมายเกิดความเข้าใจผิดได้ว่า ในบทอาขยาตที่มี ๓ กาล ไม่มีกาลาติปัตติวิภัตติรวมอยู่ด้วย,ในกรณีนี้ ควรปฏิเสธว่า ข้อนั้น ไม่ถูกต้อง

ตามความเห็นของข้าพเจ้า ในบทอาขยาตที่มี ๓ กาล มีกาลาติปัตติวิภัตติรวมอยู่ด้วย ไม่ใช่ไม่มีเพียงแต่ไม่มี ส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งชื่อปัญจมีและสัตตมีเท่านั้น.

นานานยํ คเหตฺวาน ปจฺเจตพฺพํ ตุ สารโต

ยาย เอโส รุโต อตฺโถ ตสฺมา เอสา น ทุพฺพลา.

คำที่กล่าวโดยอาศัยหลักการเท่านั้น ควรถือเอาเป็น หลักเกณฑ์, ดังนั้น มติใดที่ข้าพเจ้าได้แสดงเหตุผลมานี้ มตินั้น เป็นที่เชื่อถือได้.

อตฺโถ ลพฺภติ ปาสํโส ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา

ตถา ตถา คเหตพฺโพ ตตฺถ ตตฺถ วิภาวินา.

วุตฺตญฺเหตํ อภิธมฺมฏีกายํ “ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อตฺโถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา คเหตพฺโพ”ติ. 108

เมื่อแสดงหลักการใดๆ แล้วทำให้ความหมายของ บทนั้นๆ มีความน่าเชื่อเถือ บัณฑิต พึงถือเอาความหมาย ที่น่าเชื่อถือของบทนั้นๆ ตามหลักการนั้นๆ เถิด

สมจริง ดังคำที่พระอานันทเถระ ได้กล่าวไว้ในอภิธรรมมูลฏีกาว่า "เมื่อแสดงหลัก การใดๆ แล้ว ทำให้ความหมายของบทนั้นๆ มีความน่าเชื่อเถือ บัณฑิต พึงถือเอาความ หมายที่น่าเชื่อถือของบทนั้นๆ ตามหลักการนั้นๆ เถิด"

ปญฺจมีสตฺตมีสญฺญา รูฬฺหีสญฺญาติ เกจน

น ปเนวํ คเหตพฺพํ อชานิตฺวา วทนฺติ เต.

อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า ชื่อที่ว่าปัญจมีวิภัตติ และ สัตตมีวิภัตติเป็นรูฬหีนาม, คำของอาจารย์เหล่านั้น ไม่ควรถือเอา เพราะกล่าวโดยไม่รู้จริง.

เนสา ปุริสสญฺญาทิ ฌลสญฺญาทโย วิย

รูฬฺหิยา ภาสิตา สญฺญา ภูเตนตฺเถน ภาสิตา.

ชื่อที่ว่าปัญจมีและสัตตมีนี้ ท่านไม่ได้กล่าวไว้โดย ความเป็นรูฬหีนาม ไม่เหมือนกับชื่อว่าบุรุษ (ชื่อของ วิภัตติ) ชื่อ ฌ ชื่อ ล เป็นต้น, แต่ท่านกล่าวไว้ตาม ความหมายที่เป็นจริง.

อุปนิธาย ปญฺญตฺติ เอสา สญฺญา ยโต ตโต

อนฺวตฺถสญฺญา ฉปิตา โปราเณหีติ ลกฺขเย.

บัณฑิต พึงกำหนดว่า ชื่อที่ว่าปัญจมีและสัตตมีวิภัตติ นี้ เป็นอันวัตถนาม เพราะเป็นชื่อที่พระโบราณาจารย์ ทั้งหลายตั้งไว้ โดยอาศัยลำดับของปโรกขาวิภัตติ เป็นต้น เป็นเกณฑ์ในการตั้งชื่อ.

อิจฺเจวํ กาลฉกฺกํ ตุ สงฺเขเปน ติธา มตํ

เอตมตฺถญฺหิ สนฺธาย “ยนฺติกาลนฺ”ติ ภาสิตํ.

ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า คำว่า ยนฺติกาลํ ที่ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้นั้นเป็นการย่อ กาล ๖ ให้เหลือเพียง ๓ กาลเท่านั้น.

อยเมตฺถ กาลฉกฺกสงฺคโห.

การประมวลกาล ๖ ในปกิณณกวินิจฉัย จบ.

สรุปประเภทกาล

เอวํ ติธา จตุธา วา ฉธา วาปิ สุเมธโส

กาลเภทํ วิภาเวยฺย กาลญฺญูหิ วิภาวิตํ.

บัณฑิต พึงจำแนกประเภทของกาลที่ผู้รู้กาล ได้แสดง ไว้แล้วว่ามี ๓ ประเภทบ้าง, ๔ ประเภทบ้าง (อดีต อนาคต ปัจจุบัน อนุตตกาล) ๖ ประเภทบ้าง.

อตีตานาคตํ กาลํ วิสุ กาลาติปตฺติกํ

คเหตฺวา ปญฺจธา โหติ เอวญฺจาปิ วิภาวเย.

บัณฑิต พึงจำแนกกาลเป็น ๕ ประเภท โดยถือเอา กาลาติปัตติวิภัตติที่ระบุถึงอดีตและอนาคตเป็นอีก กาลหนึ่ง แม้ด้วยประการฉะนี้.

เอตฺถ นโยว "อชฺฌตฺต- พหิทฺธา วา"ติ 109ปาฬิยํ

อตีตานาคตกาลี วิภตฺติ สมุทีริตา.

การที่ท่านแยกกาลาติปัตติวิภัตติที่ระบุถึงอดีต และ อนาคตไว้ต่างหาก ก็ด้วยอาศัยหลักการตามพระบาลี ที่ว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา๑

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ กาลสงฺคโห สมตฺโต.

การประมวลกาล จบแล้ว แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

๘. ปกรณสํสนฺทนา

การเทียบเคียงกับคัมภีร์อื่น

อิทานิ วิญฺญูนํ อตฺถคฺคหเณ โกสลฺลชนนตฺถํ ปกรณนฺตรวเสนปิ อิมสฺมึ ปกรเณ วตฺตมานานนฺตรํ วุตฺตานํ อาณตฺติปริกปฺปกาลิกานํ "ปญฺจมีสตฺตมี"ติ สงฺขาตานํ ทิวินฺนํ วิภตฺตีนํ ปฏิปาฏิฐปเนปกรณสํสนฺทนํ กถยาม.

บัดนี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความเชี่ยวชาญในการจับใจความ ข้าพเจ้า จะแสดงการเทียบเคียงเรื่องการจัดลำดับวิภัตติ ๒ หมวดคือปัญจมีวิภัตติและสัตตมี-วิภัตติที่ระบุถึงอาณัตติกาลและปริกัปปกาลที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ต่อเนื่องจากวัตตมานา วิภัตติในคัมภีร์สัททนีติปทมาลานี้กับคัมภีร์อื่นดังต่อไปนี้

จำนวน/ลำดับวิภัตติ

ตามมติคัมภีร์กาตันตระ/กัจจายนะ

กาตนฺตปฺปกรณสฺมิญฺหิ สกฺกตภาสานุรูเปน ทสธา อาขฺยาตวิภตฺติโย ฐปิตา110, กจฺจายนปฺปกรเณ ปน มาคธภาสานุรูเปน อฏฺฐธา ฐปิตา, นิรุตฺติยญฺจ ปน มาคธภาสา-นุรูเปเนว อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนาณตฺติปริกปฺปกาลาติปตฺติวเสน ฉธา ฐปิตา.

ก็ในคัมภีร์กาตันตระ ได้จัดวิภัตติอาขยาตไว้ ๑๐ หมวดโดยคล้อยตามภาษา สันสกฤต, ในคัมภีร์กัจจายนะ ได้จัดวิภัตติอาขยาตไว้ ๘ หมวดโดยคล้อยตามภาษามคธ, ส่วนในคัมภีร์นิรุตติ ได้จัดวิภัตติอาขยาตไว้ ๖ หมวดคืออดีต,อนาคต, ปัจจุบัน, อาณัตติ, ปริกัปปะและกาลาติปัตติ โดยคล้อยตามภาษามคธเช่นกัน.

เตสุ หิ กาตนฺเต วตฺตมานา, สตฺตมี, ปญฺจมี, หิยฺยตฺตนี, อชฺชตนี, ปโรกฺขา, สฺวาตนี, อาสี, ภวิสฺสนฺตี, กิริยาติปตฺติ จาติ ทสธา วิภตฺตา. กจฺจายเน ปน วตฺตมานา, ปญฺจมี, สตฺตมี, ปโรกฺขา, หิยฺยตฺตนี, อชฺชตนี, ภวิสฺสนฺตี, กาลาติปตฺติ จาติ อฏฺฐธา วิภตฺตา.

บรรดาคัมภีร์เหล่านั้น ในคัมภีร์กาตันตระ ได้จัดวิภัตติไว้ ๑๐ หมวดดังนี้คือ วตฺตมานา, สตฺตมี, ปญฺจมี, หิยฺยตฺตนี, อชฺชตนี, ปโรกฺขา, สฺวาตนี, อาสี, ภวิสฺสนฺตี และกิริยาติปตฺติ, ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ ได้จัดวิภัตติไว้ ๘ หมวดดังนี้คือ วตฺตมานา, ปญฺจมี, สตฺตมี, ปโรกฺขา, หิยฺยตฺตนี, อชฺชตนี, ภวิสฺสนฺตี และกาลาติปตฺติ.

ข้อกำหนด

การเรียงลำดับวิภัตติ

อิติ เอเตสุ ทฺวีสุ กาตนฺตกจฺจายเนสุ วิภตฺติโย วิสทิสาย ปฏิปาฏิยา ฐปิตา. กิญฺจาเปตฺถ วิสทิสา ปฏิปาฏิ, ตถาเปตา นิรุตฺติยํ วุตฺตาตีตาทิกาลวิภาควเสน เอกโต สํสนฺทนฺติ สเมนฺติ กิญฺจิ วิเสสํ ฐเปตฺวา. กถํ ? กาตนฺเต ตาว หิยฺยตฺตนี อชฺชตนี ปโรกฺขา จาติ อิมา ติสฺโส เอกนฺเตน อตีตกาลิกา, สฺวาตนี อาสี ภวิสฺสนฺติ จาติ อิมา ติสฺโส เอกตนฺเตน อนาคตกาลิกา, วตฺตมานา เอกาเยว ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา

สตฺตมี ปน ปญฺจมี จ ปจฺจุปฺปนฺนานาคตกาลวเสน ทฺวิกาลิกา “อชฺช ปุญฺญํ กเรยฺย, เสฺวปิ กเรยฺย. อชฺช คจฺฉตุ, เสฺว วา คจฺฉตู”ติ ปโยคารหตฺตา. กิริยาติปตฺติ อนิยตกาลิกา “โส เจ หิยฺโย ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา. โส เจ อชฺช อนตฺถงฺคเต สูริเย ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา. โส เจว เสฺว ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา”ติ ปโยคารหตฺตา.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ทั้งในคัมภีร์กาตันตระและกัจจายนะนั้น ได้เรียง ลำดับวิภัตติไว้สลับกัน, แม้ลำดับวิภัตติในคัมภีร์ทั้งสองนี้ จะสลับกันก็ตาม, แต่เมื่อจำแนก โดยกาลมีอดีตกาลเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติ วิภัตติเหล่านั้น ต่างก็ลงตัวกัน สมกัน ยกเว้นกาลบางประเภทเท่านั้น

อธิบายว่า ในคัมภีร์กาตันตระ ท่านได้จัดหมวดวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลโดย ส่วนเดียวไว้ ๓ หมวด คือ หิยยัตตนี, อัชตนี, ปโรกขา, จัดหมวดวิภัตติที่ระบุถึงอนาคต-กาลโดยส่วนเดียวไว้ ๓ หมวด คือ สฺวาตนี อาสี ภวิสสันตี, ได้จัดหมวดวิภัตติที่ระบุถึง ปัจจุบันกาลไว้เพียงหมวดเดียวคือวัตตมานาวิภัตติ ส่วนสัตตมี

วิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ได้จัดเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุถึง ๒ กาลคือปัจจุบันกาลและอนาคตกาล เพื่อให้สอดคล้อง กับตัวอย่างดังต่อไปนี้ คือ

อชฺช ปุญฺญํ กเรยฺย,- เขาควรทำบุญ ทั้งในวันนี้และพรุ่งนี้

เสฺวปิ กเรยฺย

อชฺช คจฺฉตุ, เสฺว วา- เขาจงไปในวันนี้ หรือในวันพรุ่งนี้ก็ได้

คจฺฉตุ

สำหรับกิริยาติปัตติ ท่านได้จัดเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุถึงกาล ไม่แน่นอน เพื่อให้ สอดคล้องกับตัวอย่างดังต่อไปนี้ คือ

โส เจ หิยฺโย ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา. โส เจ อชฺช อนตฺถงฺคเต สูริเย ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา. โส เจว เสฺว ยานํ อลภิสฺสา, อคจฺฉิสฺสา

หากว่า เมื่อวาน เขาได้ยาน, ก็คงจักได้ไปแล้ว, หากว่าเขา จักได้ยานก่อนที่ พระอาทิตย์ จะอัสดงคต, ก็คงจักได้ไปแล้ว, ถ้าพรุ่งนี้ เขาจักได้ยาน, ก็คงจักได้ไปแล้ว.

เอวํ อสงฺกรโต วตฺตพฺพํ.

นักศึกษา พึงกำหนดหมวดวิภัตติ อย่าให้เกิดความลักลั่น อย่างนี้แล.

วินิจฉัย

ลำดับวิภัตติในคัมภีร์กาตันตระ

เอวํ วตฺถเปตฺวา อยมฺมฺเหหิ วุจฺจมาโน นโย สาธุกํ สลฺลกฺเขตพฺโพ. กถํ ? หิยฺยตฺตนชฺชตนีปโรกฺขาสฺวาตนฺยาสีภวิสฺสนฺติวเสน เอกนฺตาตีตานาคตกาลิกา วิภตฺติโย, วตฺตมานวเสน เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา วิภตฺติ เอกาเยว, สา ปฏิปาฏิยา คณิยมานา สตฺตมํ ฐานํ ภชติ.

ครั้นนักศึกษา กำหนดหมวดวิภัตติได้อย่างนี้แล้ว ควรกำหนดหลักการที่ข้าพเจ้า จะกล่าวต่อไปนี้ให้ดีด้วย คือ วิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลและอนาคตกาลเพียงอย่างเดียวมี ๖ หมวด คือ หิยยัตตนี, อัชชตนี, ปโรกขา, สฺวาตนี, อาสี, ภวิสสันตี, วิภัตติที่ระบุถึง ปัจจุบันกาลมีเพียงหมวดเดียวคือวัตตมานาวิภัตติ, วัตตมานาวิภัตตินั้น เมื่อนับตาม ลำดับ[ของกาล กล่าวคือ อดีต,อนาคต, ปัจจุบัน] จะอยู่ลำดับที่ ๗ (หิยฺยตฺตนี, อชฺชตนี, ปโรกฺขา, สฺวาตนี, อาสี, ภวิสฺสนฺตี วตฺตมานา, สตฺตมี ปญฺจมี)

เอวํ เอตสฺมึ วตฺตมานาสงฺขาเต สตฺตมฏฺฐาเน ปกฺขิปิตฺวา นิรุตฺตินเยน “ปริกปฺป-กาลิกา”ติ สงฺขํ คตํ สตฺถนเยน “ปจฺจุปฺปนฺนานาคตกาลิกา”ติ วตฺตพฺพํ เอกํ วิภตฺตึ สตฺตมีภูตาย วตฺตมานาย สมานฏฺฐานตฺตา สตฺตมีสญฺญํ กตฺวา ฐเปสิ.

ตโต ปุนเทว สฺวาตนฺยาสีภวิสฺสนฺติวเสน เอกนฺตานาคตกาลิกา ติสฺโส วิภตฺติโย คเณตฺวา ตํ ปจฺจุปฺปนฺนานาคตกาลิกํ “สตฺตมี”ติ ลทฺธสญฺญํ วิภตฺตึ อนาคตกาลิกภาเวน ตาหิ ตีหิ สทฺธึ สมานฏฺฐานตฺตา จตุตฺถํ กตฺวา นิรุตฺตินเยน “อาณตฺติกาลิกา”ติ สงฺขํ คตํ สตฺถนเยน “ปจฺจุปฺปนฺนานาคตกาลิกา”ติ วตฺตพฺพํ เอกํ วิภตฺตึ ปญฺจนฺนํ สงฺขฺยานํ ปูรเณน ปญฺจมีสญฺญํ กตฺวา ฐเปสิ.

ครั้นจัดลำดับของวัตตมานาวิภัตติได้อย่างนี้แล้ว เมื่อมีความประสงค์ จะจัดลำดับ วิภัตติต่อจากวัตตมานาวิภัตติซึ่งอยู่ในลำดับที่ ๗ นั้น ให้จัดวิภัตติหมวดหนึ่งที่ได้ชื่อว่า เป็นวิภัตติที่ระบุถึงปริกัปปกาลตามคัมภีร์นิรุตติ และได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบัน กาลและอนาคตกาลตามนัยแห่งคัมภีร์ไวยากรณ์ โดยให้ชื่อว่าสัตตมี เพราะเป็นวิภัตติที่ มีฐานเสมอกันกับวัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติลำดับที่ ๗ ในฐานะเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุ ปัจจุบันกาลเหมือนกัน.

จากนั้น ให้จัดวิภัตติหมวดหนึ่งที่ได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอาณัตติกาลตาม คัมภีร์นิรุตติ และได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาลและอนาคตกาลตามนัยแห่ง คัมภีร์ไวยากรณ์ โดยให้ชื่อว่าปัญจมี ซึ่งหมายความว่าเป็นวิภัตติลำดับที่ ๕ ด้วยวิธีการ เริ่มต้นนับวิภัตติใหม่ คือเริ่มนับตั้งแต่วิภัตติ ๓ หมวดที่ระบุถึงอนาคตกาลเพียงอย่าง เดียว ได้แก่ สฺวาตนี, อาสี, ภวิสสันตี จากนั้นให้นับสัตตมีวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาลและอนาคต- กาลนั้น เป็นวิภัตติหมวดที่ ๔ เพราะเป็นวิภัตติที่มีฐานเสมอกันกับวิภัตติหมวดอนาคต-กาลทั้ง ๓ นั้นในฐานะเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุอนาคตกาลเหมือนกัน๑.

กิริยาติปตฺติยา ปน อนิยตกาลิกตฺตา ตํ วชฺเชตฺวา อยํ วินิจฺฉโย กโต, โส จ โข นิรุตฺตินยํเยว นิสฺสาย. อยํ ตาว กาตนฺเต วตฺตมานานนฺตรํ วุตฺตานํ สตฺตมีปญฺจมีนํ อนฺวตฺถสญฺญํ อิจฺฉนฺตานํ อมฺหากํ รุจิ, เอสา สทฺธมฺมวิทูหิ ครูหิ อปฺปฏิกฺโกสิตา อนุมตา สมฺปฏิจฺฉิตา “เอวเมวํ อาวุโส, เอวเมวํ อาวุโส”ติ. เวยฺยากรเณหิปิ อปฺปฏิกฺโกสิตา อนุมตา สมฺปฏิจฺฉิตา “เอวเมวํ ภนฺเต, เอวเมวํ ภนฺเต”ติ. เอวํ สพฺเพหิปิ เตหิ ปุพฺพาจริเยหิ อพฺภ-นุโมทิตา อปฺปฏิกฺโกสิตา.

อนึ่ง เนื่องจากกิริยาติปัตติวิภัตติ เป็นวิภัตติที่ระบุถึงกาลไม่แน่นอน ข้าพเจ้า จึงไม่ นำมาวินิจฉัยไว้ในที่นี้. ข้อวินิจฉัยที่ได้กล่าวมานี้ ข้าพเจ้า ได้วินิจฉัยไว้โดยอาศัยแนวทาง ของคัมภีร์นิรุตติเท่านั้น ซึ่งเป็นหลักการที่พึงพอใจแก่ข้าพเจ้า เพราะข้าพเจ้าประสงค์ จะให้สัตตมีวิภัตติและปัญจมีวิภัตติที่ท่านเรียงต่อจากวัตตมานาวิภัตติไว้ในคัมภีร์ กาตันตระนั้นเป็นอันวัตถนาม, มตินั้น คณะครูผู้รู้พระสัทธรรม ไม่คัดค้าน ยอมรับว่า ดีแล้ว ละท่าน, ดีแล้วละท่าน แม้แต่นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ก็ไม่มีใครคัดค้าน แต่กลับ เห็นด้วย ยอมรับว่า ดีละท่านผู้เจริญ, ดีละท่านผู้เจริญ, สรุปแล้วบูรพาจารย์เหล่านั้น ทั้งหมด ต่างก็ชื่นชมยินดี ไม่มีผู้คัดค้านแต่อย่างใด.

วินิจฉัย

ลำดับวิภัตติในคัมภีร์กัจจายนะ

กจฺจายนปฺปกรเณ ปน พุทฺธวจนานุรูเปน อฏฺฐธา วิภตฺตีนํ วุตฺตตฺตา วตฺตมานา -วิภตฺติ ปญฺจมฏฺฐาเน ฐิตา. กถํ ? ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีภวิสฺสนฺติวเสน เอกนฺตาตีตา- นาคตกาลิกา จตสฺโส วิภตฺติโย, วตฺตมานวเสน เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา วิภตฺติ เอกาเยว, สา ปฏิปาฏิยา คณิยมานา ปญฺจมํ ฐานํ ภชติ.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ เนื่องจากอาจารย์กัจจายนะ ได้แบ่งวิภัตติไว้ ๘ หมวดโดย คล้อยตามพุทธพจน์ ดังนั้น วัตตมานาวิภัตติ จึงอยู่ในลำดับที่ ๕ โดยจัดเรียงลำดับดังนี้ คือ วิภัตติ ๔ หมวดแรกเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลอย่างเดียวมี ๓ หมวด คือ ปโรกขา-วิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัตติ, วิภัตติที่ระบุถึง

อนาคตกาลอย่างเดียวมี ๑ หมวด คือ ภวิสสันตีวิภัตติ ส่วนวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาลอย่างเดียวมี ๑ หมวด คือ วัตตมานา-วิภัตติ, วัตตมานาวิภัตตินี้ เมื่อนับตามลำดับ[ของกาล กล่าวคือ อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน] จะอยู่ลำดับที่ ๕ (ปโรกฺขา, หิยตฺตนี, อชฺชตฺตนี, ภวิสฺสนฺตี, วตฺตมานา).

เอวํ เอตสฺมึ วตฺตมานาสงฺขาเต ปญฺจมฏฺฐาเน ปกฺขิปิตฺ นิรุตฺตินเยน “อาณตฺติ-กาลิกา”ติ สงฺขํ คตํ “อนุตฺตกาลิกา”ติ วุตฺตํ (เอกํ) วิภตฺตึ ปญฺจมีภูตาย วตฺตมานาย สมานฏฺฐานตฺตา ปญฺจมีสญฺญํ กตฺวา ฐเปสิ.

ตโต ปรํ ตํ ปญฺจมํ ฉฏฺฐิฏฺฐาเน ฐเปตฺวา ปโรกฺขา หิยฺยตฺตนี อชฺชตนี ภวิสฺสนฺตี วตฺตมานา ปญฺจมีติ เอวํ คณนาวเสน ฉ วิภตฺติโย อุปาทาย นิรุตฺตินเยน “ปริกปฺป- กาลิกา”ติ สงฺขํ คตํ “อนุตฺตกาลิกา”ติ วุตฺตํ (เอกํ) วิภตฺตึ สตฺตนฺนํ สงฺขฺยานํ ปูรเณน สตฺตมีสญฺญํ กตฺวา ฐเปสิ.

ครั้นจัดลำดับของวัตตมานาวิภัตติไว้อย่างนี้แล้ว เมื่อมีความประสงค์ จะจัดลำดับ วิภัตติต่อจากวัตตมานาวิภัตติซึ่งอยู่ในลำดับที่ ๕ นั้น ให้จัดวิภัตติหมวดหนึ่งที่ได้ชื่อ ว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอาณัตติกาลตามคัมภีร์นิรุตติ และได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอนุตต-กาลตามนัยแห่งคัมภีร์ไวยากรณ์ โดยให้ชื่อว่าปัญจมี เพราะเป็นวิภัตติที่มีฐานเสมอกัน กับวัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติลำดับที่ ๕ ในฐานะเป็นหมวดวิภัตติที่ระบุปัจจุบันกาล เหมือนๆ กัน.

ครั้นจัดลำดับปัญจมีวิภัตติไว้ในลำดับที่ ๖ ต่อจากวัตตมานาวิภัตติแล้ว เมื่อมี ความประสงค์จะจัดลำดับวิภัตติที่ ๗ ให้จัดวิภัตติหมวดหนึ่งที่ได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุ ถึงปริกัปปกาลตามนัยแห่งคัมภีร์นิรุตติ และได้ชื่อว่าเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอนุตตกาล ตามนัย แห่งคัมภีร์ไวยากรณ์ โดยให้ชื่อว่าสัตตมี ซึ่งหมายความว่าเป็นวิภัตติลำดับที่ ๗ โดย อาศัยลำดับแห่งวิภัตติ ๖ หมวด คือ ปโรกขาวิภัติ หิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัติ ภวิสสันตีวิภัตติ วัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ เป็นลำดับในการนับ.

กาลาติปตฺติยา ปน อตีตานาคตกาลิกตฺตา ตํ วชฺเชตฺวา อยํ วินิจฺฉโย กโต, โส จ โข นิรุตฺตินยํเยว นิสฺสาย. อยํ กจฺจายเน วตฺตมานานนฺตรํ วุตฺตานํ ปญฺจมีสตฺตมีนํ อนฺวตฺถสญฺญํ อิจฺฉนฺตานํ อมฺหากํ รุจิ, เอสา จ สทฺธมฺมวิทูหิ ครูหิ อปฺปฏิกฺโกสิตา อนุมตา สมฺปฏิจฺฉิตา “เอวเมวํ อาวุโส, เอวเมวํ อาวุโส”ติ. เวยฺยากรเณหิปิ อปฺปฏิกฺ-โกสิตา อนุมตา สมฺปฏิจฺฉิตา “เอวเมวํ ภนฺเต, เอวเมวํ ภนฺเต”ติ. เอวํ สพฺเพหิปิ เตหิ ปุพฺพาจริเยหิ อพฺภนุโมทิตา อปฺปฏิกฺโกสิตา.

ส่วนกาลาติปัตติวิภัตติ เนื่องจากเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลและอนาคตกาล ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่นำมาวินิจฉัยไว้ในที่นี้. ข้อวินิจฉัยที่ได้กล่าวมานี้ ข้าพเจ้า ได้วินิจฉัยไว้โดย อาศัยแนวทางของคัมภีร์นิรุตติเท่านั้น ซึ่งเป็นหลักการที่ข้าพเจ้าพึงพอใจ เพราะข้าพเจ้า ประสงค์จะให้ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติที่ท่านเรียงต่อจากวัตตมานาวิภัตติไว้ใน คัมภีร์กัจจายนะเป็นอันวัตถนาม, มตินั้น ครูทั้งหลายผู้รู้พระสัทธรรม ไม่คัดค้าน ยอมรับว่า ดีแล้วละท่าน, ดีแล้วละท่าน, ทั้งนักไวยากรณ์ทั้งหลาย ก็ไม่มีใครคัดค้าน เห็นด้วย ยอมรับ ว่า ดีละท่านผู้เจริญ, ดีละท่านผู้เจริญ, สรุปแล้วบูรพาจารย์ เหล่านั้นทั้งหมด ต่างก็ชื่นชม ยินดี ไม่มีใครคัดค้านแต่อย่างใด.

ยสฺมา หิ กาตนฺตกจฺจายนานิ อญฺญมญฺญํ วิสทิสวิภตฺติกฺกมานิปิ อนฺตเรน กิญฺจิ วิเสสํ นิรุตฺติยํ วุตฺตาตีตาทิกาลวิภาควเสเนกชฺฌํ สํสนฺทนฺติ สเมนฺติ, ตสฺมา นิรุตฺติ-นยญฺเญว สารโต คเหตฺวา ปญฺจมีสตฺตมีวิภตฺตีนํ อนฺวตฺถสญฺญาปริกปฺปเน อมฺหากํ รุจิ ปุพฺพาจริเยหิ อพฺภนุโมทิตา อปฺปฏิกฺโกสิตา. ตสฺมา เอว โย โกจิ อิมํ วาทํ มทฺทิตฺวา อญฺญํ วาทํ ปติฏฺฐาเปตุํ สกฺขิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. อยญฺหิ นโย อตีว สุขุโม ทุทฺทโส จ ปรมาณุริว, ทุกฺโขคาฬฺโห จ มหาคหนมิว, อติคมฺภีโร จ มหาสมุทฺโท วิย. ตสฺมา อิมิสฺสํ สทฺทนีติยํ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ สาสโนปการตฺถํ โยโค สุฏฺฐุ กรณีโย. ตถา หิ อิธ กตโยเคหิ นามาขฺยาตาทีสุ จตูสุ ปเทสุ อุปฺปนฺนวาทา ปรวาทิโน ชิตาว โหนฺติ.

ถึงแม้ว่าคัมภีร์กาตันตระและคัมภีร์กัจจายนะ จะจัดลำดับของวิภัตติไว้ต่างกัน แต่เมื่อจำแนกโดยอดีตกาลเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติ วิภัตติเหล่านั้น ต่างก็ลงตัว กันสมกัน ยกเว้นกาลบางอย่าง ดังนั้น การที่ข้าพเจ้าประสงค์ให้คำว่าปัญจมีและสัตตมี วิภัตติเป็นอันวัตถนาม โดยยึดหลักนิรุตตินัยเป็นเกณฑ์นั้น อาจารย์ทั้งหลาย จึงเห็นชอบ ด้วย. ดังนั้น จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะมีผู้ใดผู้หนึ่ง สามารถลบล้างทฤษฎีนี้ แล้วตั้งทฤษฎีใหม่ ขึ้นมา, ด้วยว่าวิธีการนี้ มีความละเอียดอ่อน เห็นได้ยากดุจปรมาณู ทั้งยังหยั่งถึงได้ยาก ดุจชัฏป่าใหญ่ และลึกซึ้งประหนึ่งมหาสมุทร. ด้วยเหตุดังกล่าว กุลบุตร ผู้มีศรัทธา พึงทำ ความเพียรเรียนคัมภีร์สัททนีตินี้ เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา ซึ่งเมื่อได้ศึกษาในคัมภีร์ สัททนีตินี้แล้ว จะทำให้สามารถเอาชนะทฤษฎีที่ถกเถียงกันเกี่ยวกับเรื่องของบท ๔ บท มีบทนามและบทอาขยาตเป็นต้นของฝ่ายตรงข้ามได้.

มุนินา มุนินาเคน ทุฏฺฐา ปพฺพชิตา ชิตา
ยถา ยถา อสทฺธมฺม- ปูรณา ปูรณาทโย,
ตถา ตถาคตาทายา- นุคายํ สทฺทนีติยํ
กตโยเคหิปิ ชิตา ภวนฺติ ปรวาทิโนติ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นจอมแห่งมุนี ทรงชนะ นักบวชเดียร์ถีย์มีปูรณกัสสปะเป็นต้นผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ฉันใด, กุลบุตรผู้ได้ศึกษาคัมภีร์สัททนีติซึ่งเป็น คัมภีร์ที่สอดคล้องกับพุทธพจน์นี้แล้ว ย่อมสามารถ ชนะฝ่ายตรงกันข้ามได้ฉันนั้น.

อยํ ปญฺจมีสตฺตมีนํ ปฏิปาฏิฐปเน ปกรณสํสนฺทนา.

การเทียบเคียงกับคัมภีร์อื่นในการจัดลำดับปัญจมีและสัตตมีวิภัตติ จบ.

๙. วตฺตมานาทีนํ วจนตฺถวิภาวนา

การตั้งวจนัตถะ[วิเคราะห์]ของหมวดวิภัตติต่างๆ

อถ วตฺตมานาทีนํ วจนตฺถํ กถยาม.

ต่อนี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงวจนัตถะของวัตตมานาวิภัตติเป็นต้น.

ตตฺถ วตฺตมานาติ เกนฏฺเฐน วตฺตมานา ? วตฺตมานกาลวจนฏฺเฐน. ปจฺจุปฺปนฺน-ภาเวน หิ วตฺตตีติ วตฺตมาโน, ปจฺจุปฺปนฺนกิริยาสงฺขาโต กาโล. ตพฺพาจกวเสน วตฺตมาโน กาโล เอติสฺสา อตฺถีติ อยํ ติ-อนฺติอาทิ วิภตฺติ วตฺตมานา. ตถา หิ “คจฺฉติ เทวทตฺโต”ติ เอตฺถ เทวทตฺตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนํ คมนกิริยํ วิภตฺติภูโต ติสทฺโท เยว วทติ, ตสฺมา ตพฺพาจกวเสน วตฺตมาโน กาโล เอติสฺสา อตฺถีติ วตฺตมานาติ วุจฺจติ.

บรรดาวิภัตติเหล่านั้น:-

ถาม: ชื่อว่า วัตตมานา เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่าวัตตมานา เพราะอรรถว่า เป็นวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาล โดยมีรูป วิเคราะห์ว่า ปจฺจุปฺปนฺนภาเวน วตฺตตีติ วตฺตมาโน (สภาพที่กำลังเป็นไป เรียกว่า วัตตมานะ) ได้แก่กาลที่เรียกว่าปัจจุบันกิริยา (กิริยาที่กำลังเป็นไป), ตพฺพาจกวเสน วตฺตมาโน กาโล เอติสฺสาอตฺถีติ อยํ ติ-อนฺติอาทิวิภตฺติ วตฺตมานา (หมวดวิภัตติที่ระบุกาลที่กำลังเป็นไป เหตุนั้น เรียกว่า วัตตมานา) ได้แก่ ติ อนฺติ เป็นต้น เช่น ในประโยคว่า คจฺฉติ เทวทตฺโต (เทวทัต กำลังไป) นี้ ติศัพท์ที่เป็นวิภัตตินั่นแหละ แสดงกิริยาการไปของเทวทัตซึ่งกำลังดำเนินไป ดังนั้น ติ วิภัตตินั้น จึงเรียกว่า วัตตมานา เพราะถือเอาตามความหมายของรูป วิเคราะห์ว่า หมวดที่ระบุกาลที่กำลังเป็นไปอยู่.

ปญฺจมีติ เกนฏฺเฐน ปญฺจมี ? ปญฺจมํ วตฺตมานฏฺฐานํ คมนฏฺเฐน, ปญฺจนฺนญฺจ สงฺขฺยานํ ปูรณฏฺเฐน. ตถา หิ นิโยคา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนกาลิกานํ ปโรกฺขา-หิยฺยตฺตนชฺชตนีภวิสฺสนฺตีวตฺตมานาสงฺขาตานํ ปญฺจนฺนํ วิภตฺตีนมนฺตเร ปญฺจมีภูตาย วตฺตมานาย สยมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกภาเวน สมานฏฺฐานตฺตา ปญฺจมํ วตฺตมานฏฺฐานํ คจฺฉตีติ ปญฺจมี. ยถา นทนฺตี คจฺฉตีติ นที. ตถา นิโยคา อตีตานาคตกาลิกา ปโรกฺขา-หิยฺยตฺตนชฺชตนีภวิสฺสนฺตีสงฺขาตา จตสฺโส วิภตฺติโย อุปาทาย สยมฺปิ วตฺตมานาวิภตฺติ วิย ปญฺจนฺนํ สงฺขฺยานํ ปูรณีติ ปญฺจมี.

ถาม: ชื่อว่า ปัญจมี เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่าปัญจมี เพราะอรรถว่า เป็นวิภัตติลำดับที่ ๕ เนื่องจากถูกจัดเข้าใน ลำดับของวัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นลำดับที่ ๕ หมายความว่าที่ชื่อว่าปัญจมีวิภัตติ เพราะ ถูกจัดเข้าในลำดับของวัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นลำดับที่ ๕ ในฐานะที่มีกาลเสมอกันกับ วัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติอยู่ในลำดับที่ ๕ ต่อจากปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัตติ ภวิสสันตีวิภัตติ วัตตมานาวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติที่ระบุอดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาลอย่างเดียว เหมือนกับที่เรียกแม่น้ำว่า "นที" เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติที่ไหลไป ส่งเสียงไป. โดยทำนองเดียวกัน วิภัตตินี้ ได้ชื่อว่าปัญจมี เพราะอรรถว่าเป็นวิภัตติ ลำดับที่ ๕ เหมือนกับว่าเป็นวัตตมานาวิภัตติเสียเอง โดยเริ่มต้นนับตั้งแต่วิภัตติ ๔ หมวด คือ ปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัตติและภวิสสันตีวิภัตติ.

สตฺตมีติ เกนฏฺเฐน สตฺตมี ? สตฺตนฺนํ สงฺขฺยานํ ปูรณฏฺเฐน. ตถา หิ อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีภวิสฺสนฺตีวตฺตมานาปญฺจมีสงฺขาตา ฉ วิภตฺติโย อุปาทาย สยมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกา หุตฺวา สตฺตนฺนํ สงฺขฺยานํ ปูรณีติ สตฺตมี.

ถาม: ชื่อว่า สัตตมี เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่าสัตตมีวิภัตติ เพราะเป็นวิภัตติลำดับที่ ๗ หมายความว่าวิภัตตินี้ ได้ชื่อว่า สัตตมี เพราะเป็นวิภัตติที่ระบุถึงปัจจุบันกาล และอยู่ในลำดับที่ ๗ โดยเริ่มนับ จากวิภัตติ ๖ หมวด คือ ปโรกขาวิภัตติ หิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัตติ ภวิสสันตีวิภัตติ วัตตมานาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติซึ่งเป็นวิภัตติที่ระบุอดีตกาล อนาคตกาลและปัจจุบันกาล.

ปโรกฺขาติ เกนฏฺเฐน ปโรกฺขา ? ปโรกฺเข ภวาติ อตฺเถน. ตถา หิ จกฺขาทินฺทฺริย-สงฺขาตสฺส อกฺขสฺส ปโรติโรภาโว ปโรกฺขํ, ตพฺพาจกภาเวน ปโรกฺเข ภวาติ ปโรกฺขา.

ถาม: ชื่อว่า ปโรกขา เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่าปโรกขา เพราะอรรถว่า เป็นวิภัตติที่ใช้แสดงกิริยาที่พ้นจากการ รับรู้ทางประสาทอินทรีย์ หมายความว่า วิภัตตินี้ เรียกว่าปโรกขา เพราะเป็นวิภัตติที่ระบุ ถึงกิริยาที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งไม่สามารถรับรู้ทางประสาทอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้นได้.

หิยฺยตฺตนีติ เกนฏฺเฐน หิยฺยตฺตนี ? หิยฺโยปภุติ อตีเต กาเล ภวา ตพฺพาจก-ภาเวนาติ อตฺเถน. อชฺชตนีติ เกนฏฺเฐน อชฺชตนี ? อชฺชปภุติ อตีเต กาเล ภวา ตพฺพาจกภาเวนาติ อตฺเถน. ภวิสฺสนฺตีติ เกนฏฺเฐน ภวิสฺสนฺตี ? “เอวํ อนาคเต ภวิสฺสตี”ติ อตฺถํ ปกาเสนฺตี เอติ คจฺฉตีติ อตฺเถน.

ถาม: ชื่อว่า หิยยัตตนี, อัชชัตตนี, ภวิสสันตี เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่าหิยยัตตนี เพราะอรรถว่า เป็นวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลนับตั้งแต่ เมื่อวานเป็นต้น. ชื่อว่าอัชชัตตนี เพราะเป็นวิภัตติที่ระบุถึงอดีตกาลนับแต่วันนี้เป็นต้น, ชื่อว่า ภวิสสันตี เพราะเป็นวิภัตติที่ระบุถึงความหมายว่า “สิ่งนี้ จักมีในอนาคต”.

กาลาติปตฺตีติ เกนฏฺเฐน กาลาติปตฺติ ? กาลสฺสาติปตนวจนฏฺเฐน. ตถา หิ กาลสฺส อติปตนํ อจฺจโย อติกฺกมิตฺวา ปวตฺติ กาลาติปตฺติ, ลทฺธพฺพสฺส อตฺถสฺส นิปฺผตฺติรหิตํ กิริยาติกฺกมนํ. กาโลติ เจตฺถ กิริยา อธิปฺเปตา. กรณํ กาโร, กาโร เอว กาโล รการสฺส ลการํ กตฺวา อุจฺจารณวเสน. อยํ ปน วิภตฺติ ตพฺพาจกตฺตา กาลาติปตฺตีติ.

ถาม: ชื่อว่า กาลาติปัตติ เพราะอรรถว่าอย่างไร ?

ตอบ: ชื่อว่ากาลาติปัตติ เพราะอรรถว่า เป็นวิภัตติที่ระบุถึงกิริยาที่ผ่านพ้นมาโดย มิได้กระทำ หมายความว่า คำว่า กาลาติปัตติ ได้แก่กิริยาที่ล่วงเลยมาโดยมิได้กระทำ คือเป็นกิริยาที่ผ่านพ้นมาโดยมิได้ก่อให้เกิดผลที่ควรจะได้รับแต่อย่างใด. อนึ่ง ในคำว่า กาลาติปัตติ นี้ คำว่า กาโล หมายถึงกิริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณํ กาโร (การกระทำ ชื่อว่า การ), การนั่นแหละ ออกเสียง ร เป็น ล ว่า กาโล โดยการแปลง ร เป็น ล ดังนั้น วิภัตตินี้ จึงชื่อว่า กาลาติปัตติ เพราะระบุถึงกิริยาที่ล่วงเลยมาโดยมิได้กระทำนั้น.

อยํ ปน วตฺตมานาทีนํ วจนตฺถวิภาวนา.

การแสดงวจนัตถะหรือรูปวิเคราะห์ของคำที่ใช้เป็นชื่อของหมวดวิภัตติมี วัตตมานาวิภัตติเป็นต้นจบ.

วิปฺปกิณฺณวิวิธนเย
สํกิณฺณลกฺขณธรวรสาสเน
สุมติมติวฑฺฒนตฺถํ
กถิโต ปกิณฺณกวินิจฺฉโย.
ข้าพเจ้า แสดงปกิณณกวินิจฉัย เพื่อเพิ่มพูนความรู้
แก่บัณฑิตในศาสนาอันมีนัยที่วิจิตรต่างๆ อันเป็น
คำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระลักษณะ อันวิจิตร.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ ปกิณฺณกวินิจฺฉโย นาม ตติโย ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่าปกิณณกวินิจฉัย ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้า รจนา เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลาย เกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติ ที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

ปริจเฉทที่ ๔

ภูธาตุมยนามิกรูปวิภาค

การจำแนกรูปบทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ลักษณะ/ประเภทวิภัตตินาม

"ภู สตฺตายนฺ"ติ ธาตุสฺส รูปมาขฺยาตสญฺญิตํ
ตฺยาทฺยนฺตํ ลปิตํ นานปฺ- ปกาเรหิ อนากุลํ.

บทที่ลงท้ายด้วย ติ วิภัตติเป็นต้น ที่ชื่อว่าอาขยาตบท ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุซึ่งเป็นธาตุที่มีความหมายว่า "มี หรือ เป็น" ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๒ อย่างเป็นระเบียบโดยประการต่างๆ.

สฺยาทฺยนฺตํ ทานิ ตสฺเสว รูปํ นามิกสวฺหยํ
ภาสิสฺสํ ภาสิตตฺเถสุ ปฏุภาวาย โสตุนํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จักแสดงบทที่ลงท้ายด้วย สิ วิภัตติเป็นต้น ซึ่งเป็นบทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุตัวเดียวกันนั้น เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความแตกฉานในอรรถ แห่งพระบาลี.

ยทตฺเถตฺตนิ นาเมติ ปรมตฺเถสุ วา สยํ
นมตีติ ตทาหํสุ นามํ อิติ วิภาวิโน.

บทใด ยังผู้อื่นให้น้อมอรรถทั้งหลายเข้ามาหาตน (ตัวบท) หรือบทใดย่อมน้อมเข้าไปหาอรรถเอง บัณฑิต ทั้งหลาย เรียกบทนั้นว่า นาม.

นามํ นามิกมิจฺจตฺร เอกเมเวตฺถโต ภเว
ตเทวํ นามิกํ เญยฺยํ สลิงฺคํ สวิภตฺติกํ.
สตฺวาภิธานํ ลิงฺคนฺติ อิตฺถิปุมนปุสกํ
วิภตฺตีติธ สตฺเตว ตตฺถ จฏฺฐ ปวุจฺจเร.

ในที่นี้ คำว่า นาม และ นามิก มีอรรถเท่ากัน, พึงทราบ ลักษณะของบทนามนั้นอย่างนี้คือ เป็นบทที่มีลิงค์ ประกอบด้วยวิภัตติแสดงทัพพะ, คำว่า ลิงค์ ได้แก่ ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์, คำว่า วิภัตติ ในนามมี ๗ หมวด ส่วนในอาขยาตมี ๘ หมวด.

ปฐมา ทุติยา ตติยา จตุตฺถี ปญฺจมี ตถา
ฉฏฺฐี จ สตฺตมี จาติ โหนฺติ สตฺต วิภตฺติโย.

วิภัตตินามมี ๗ หมวด คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ.

ลิงฺคตฺเถ ปฐมา สายํ ภินฺนา เทฺวธา สิโย อิติ
กมฺมตฺเถ ทุติยา สาปิ ภินฺนา อํโย อิติ ทฺวิธา.

ปฐมาวิภัตติมี ๒ ตัว คือ สิ โย ลงท้ายศัพท์ในอรรถของ ศัพท์นั้น, ทุติยาวิภัตติ แบ่งเป็น ๒ ตัวคือ อํ โย ลงใน อรรถกรรม๑.

กรเณ ตติยา สาปิ ภินฺนา นาหิ อิติ ทฺวิธา
สมฺปทาเน จตุตฺถี สา ภินฺนา เทฺวธา สนํ อิติ.

ตติยาวิภัตติมี ๒ ตัวคือ นา หิ ลงในอรรถกรณะ, จตุตถีวิภัตติ มี ๒ ตัวคือ ส นํ ลงในอรรถสัมปทาน.

อปาทาเน ปญฺจมี สา ภินฺนา เทฺวธา สมาหิ อิติ
ฉฏฺฐี สามิมฺหิ สา จาปิ ภินฺนา เทฺวธา สนํ อิติ.

ปัญจมีวิภัตติมี ๒ ตัวคือ สฺมา หิ ลงในอรรถอปาทาน,

ฉัฏฐีวิภัตติ มีจำนวน ๒ ตัวคือ ส นํ ลงในอรรถสามี.

โอกาเส สตฺตมี สาปิ ภินฺนา เทฺวธา สฺมึสุ อิติ
อามนฺตนฏฺฐมี สายํ สิโยเยวาติ จุทฺทส.
วจนทฺวยสํยุตฺตา เอเกกา ตา วิภตฺติโย.

สัตตมีวิภัตติมี ๒ ตัวคือ สฺมึ สุ ลงในอรรถโอกาสะ, ส่วนอัฏฐมีวิภัตติ แม้จะมี ๒ ตัวแต่ก็คือ สิ โย ของปฐมา วิภัตตินั่นเอง ลงในอรรถอาลปนะ สรุปว่า วิภัตตินาม แต่ละหมวดมี ๒ วจนะ ดังนั้น จึงมีทั้งหมด ๑๔ ตัว.

สตฺวมิติห วิญฺเญยฺโย อตฺโถ โส ทพฺพสญฺญิโต.

โย กโรติ ส กตฺตา ตุ ตํ กมฺมํ ยํ กโรติ วา

กุพฺพเต เยน วา ตนฺตุ กรณํ อิติ สญฺญิตํ.

บรรดาลิงค์ วิภัตติและสัตวะเหล่านี้ คำว่า สัตวะ พึงทราบ ว่าหมายถึงทัพพะ, การกใดเป็นผู้กระทำ, การกนั้น เรียก ว่า กัตตุ, บุคคลกระทำการกใด การกนั้น เรียกว่า กรรม, บุคคลกระทำด้วยการกใด การกนั้น เรียกว่า กรณะ.

เทติ โรจติ วา ยสฺส สมฺปทานนฺติ ตํ มตํ

ยโตเปติ ภยํ วา ตํ อปาทานนฺติ กิตฺติตํ.

บุคคลให้หรือชอบใจต่อการกใด การกนั้น เรียกว่า สัมปทาน, บุคคลหลีกออกจากการกใดหรือภัยเกิด จากการกใด การกนั้น เรียกว่า อปาทาน.

ยสฺสายตฺโต สมูโห วา ตํ เว สามีติ เทสิตํ

ยสฺมึ กโรติ กิริยํ ตโทกาสนฺติ สทฺทิตํ.

ทรัพย์ของการกใด หรือหมู่ของการกใด มีอยู่ การกนั้น เรียกว่า สามี, บุคคลกระทำกิริยาในการกใด การกนั้น เรียกว่า โอกาส.

ยทาลปติ ตํ วตฺถุ อามนฺตนมุทีริตํ

สทฺเทนาภิมุขีกาโร วิชฺชมานสฺส วา ปน.

บุคคลร้องเรียกสิ่งใด สิ่งนั้น เรียกว่า อามันตนะ ได้แก่ การเปล่งเสียงร้องเรียกสิ่งที่มีปรากฏอยู่ตรงหน้า.

วินา อาลปนตฺถํ ลิงฺคตฺถาทีสุ ปฐมาทิวิภตฺตฺยุปฺปตฺติ อุปลกฺขณวเสน วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ. อิทเมตฺถ นิรุตฺติลกฺขณํ ทฏฺฐพฺพํ. ปจฺจตฺตวจเน ปฐมา วิภตฺติ ภวติ, อุปโยควจเน ทุติยาวิภตฺติ ภวติ, กรณวจเน ตติยา วิภตฺติ ภวติ, สมฺปทานวจเน จตุตฺถี วิภตฺติ ภวติ, นิสฺสกฺกวจเน ปญฺจมี วิภตฺติ ภวติ, สามิวจเน ฉฏฺฐี วิภตฺติ ภวติ, ภุมฺมวจเน สตฺตมี วิภตฺติ ภวติ, อามนฺตนวจเน อฏฺฐมี วิภตฺติ ภวติ.

ยกเว้นอรรถอาลปนะแล้ว นักศึกษา พึงทราบว่า การลงปฐมาวิภัตติเป็นต้นท้ายศัพท์ ในอรรถของศัพท์เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้พอเป็นตัวอย่างเท่านั้น. ในเรื่องนี้ พึงทราบ ลักษณะของวิภัตติตามนิรุตตินัยดังนี้

ปฐมาวิภัตติ ใช้ระบุอรรถปัจจัตตะ, ทุติยาวิภัตติใช้ระบุอรรถอุปโยคะ, ตติยาวิภัตติ ใช้ระบุอรรถกรณะ, จตุตถีวิภัตติ ใช้ระบุอรรถสัมปทานะ, ปัญจมีวิภัตติ ใช้ระบุอรรถ นิสสักกะ (นิ+สร), ฉัฏฐีวิภัตติ ใช้ระบุอรรถสามี, สัตตมีวิภัตติ ใช้ระบุอรรถภุมมะ, อัฏฐมี-วิภัตติ ใช้ระบุอรรถอามันตนะ.

ตตฺรุทฺทานํ—

ปจฺจตฺตมุปโยคญฺจ กรณํ สมฺปทานิยํ

นิสฺสกฺกํ สามิวจนํ ภุมฺมมาลปนฏฺฐมํ.

ในลักษณะของวิภัตตินี้ มีคาถาสรุปความดังนี้ว่า

วิภัตติมี ๘ หมวดคือ ปัจจัตตวิภัตติ, อุปโยควิภัตติ, กรณวิภัตติ, สัมปทานวิภัตติ, นิสสักกวิภัตติ, สามิ วิภัตติ, ภุมมวิภัตติ และอาลปนะเป็นวิภัตติที่ ๘.

ตตฺร ปจฺจตฺตวจนํ นาม ติวิธลิงฺคววตฺถานคตานํ อิตฺถิปุมนปุสกานํ ปจฺจตฺต-สภาวนิทฺเทสตฺโถ. อุปโยควจนํ นาม โย ยํ กโรติ, เตน ตทุปยุตฺตปริทีปนตฺโถ. กรณวจนํ นาม ตชฺชาปกตนิพฺพตฺตกปริทีปนตฺโถ. สมฺปทานวจนํ นาม ตปฺปทานปริทีปนตฺโถ. นิสกฺกวจนํ นาม ตนฺนิสฺสฏฺตทปคมปริทีปนตฺโถ. สามิวจนํ นาม ตทิสฺสรปริทีปนตฺโถ. ภุมฺมวจนํ นาม ตปฺปติฏฺฐาปริทีปนตฺโถ. อามนฺตนวจนํ นาม ตทามนฺตนปริทีปนตฺโถ

บรรดาวิภัตติเหล่านั้น:-

ปัจจัตตวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงความหมายเดิมที่มีอยู่ในแต่ละศัพท์คือศัพท์อิตถีลิงค์, ศัพท์ปุงลิงค์และศัพท์นปุงสกลิงค์

อุปโยควจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงสิ่งที่ถูกกัตตากระทำ

กรณวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าแสดงสิ่งที่ใช้กระทำกิริยาและสิ่งที่ทำให้กิริยาบังเกิด

สัมปทานวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงถึงความเป็นผู้รับสิ่งของนั้น (หรือรับกิริยานั้น)

นิสสักกวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงสถานที่อันเป็นที่หลุดพ้น และเป็นที่หลีกออกของบุคคล นั้นหรือกิริยานั้น

สามิวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงความเป็นเจ้าของในสิ่งนั้น

ภุมมวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงฐานที่ตั้งของสิ่งนั้นๆ หรือของกิริยานั้นๆ

อามันตวจนะ

วิภัตติที่ทำหน้าที่แสดงถึงสิ่งที่ถูกร้องเรียก (แสดงการร้องเรียก)

เอวํ ญตฺวา ปโยคานิ อสมฺมุยฺหนฺเตน โยเชตพฺพานิ.

เมื่อนักศึกษา ทราบลักษณะของวิภัตติอย่างนี้แล้ว ควรนำวิภัตติเหล่านั้นไปประกอบ ใช้กับศัพท์ให้ถูกต้อง อย่าให้เกิดความสับสน.

อุทเทสของศัพท์นิยตปุงลิงค์

ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุมี ๖ การันต์

[โอการันต์ปุงลิงค์]

ภูโต, ภาวโก, ภโว, อภโว, ภาโว, อภาโว, สภาโว, สพฺภาโว, สมฺภโว, ปภโว, ปภาโว, อนุภโว, อานุภาโว, ปราภโว, วิภโว, ปาตุภาโว, อาวิภาโว, ติโรภาโว, วินาภาโว, โสตฺถิภาโว, อตฺถิภาโว, นตฺถิภาโว

[อาการันต์ปุงลิงค์]

อภิภวิตา, ปริภวิตา, อนุภวิตา, สมนุภวิตา, ภาวิตา, ปจฺจนุภวิตา

[นิคคหิตันตปุงลิงค์]

ภวํ, ปราภวํ, ปริภวํ, อภิภวํ, อนุภวํ, สมนุภวํ, ปจฺจนุภวํ, ปภวํ, อปฺปภวํ

[อิการันต์ปุงลิงค์]

ธนภูติ, สิริภูติ, โสตฺถิภูติ, สุวตฺถิภูติ

[อีการันต์ปุงลิงค์]

ภาวี, วิภาวี, สมฺภาวี, ปริภาวี

[อูการันต์ปุงลิงค์]

สยมฺภู, ปภู, อภิภู, วิภู, อธิภู, ปติภู, โคตฺรภู, วตฺรภู, ปราภิภู, รูปาภิภู, สทฺทาภิภู, คนฺธาภิภู, รสาภิภู, โผฏฺฐพฺพาภิภู, ธมฺมาภิภู, สพฺพาภิภู๑

อิมาเนตฺถ ฉพฺพิธานิ ปุลฺลิงฺคานิ ภูธาตุมยานิ อุทฺทิฏฺฐานิ.

เหล่านี้คือกลุ่มศัพท์ปุงลิงค์ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ ทั้ง ๖ การันต์ ที่ข้าพเจ้า กล่าวเกริ่นไว้ (แสดงเป็นหัวข้อไว้) ในปริจเฉทนี้.

ศัพท์ปุงลิงค์ ๗ การันต์

อุการนฺตํ ปุลฺลิงฺคํ ตุ ภูธาตุมยมปฺปสิทฺธํ, อญฺญธาตุมยํ ปนุการนฺตปุลฺลิงฺคํ ปสิทฺธํ "ภิกฺขุ, เหตุ"อิติ. เตน สทฺธึ สตฺตวิธานิ ปุลฺลิงฺคานิ โหนฺติ, สพฺพาเนตานิ สภาวโตเยว ปุลฺลิงฺคานีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

สำหรับ อุ การันตปุงลิงค์ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุนั้น ไม่ปรากฏว่ามีใช้, มีใช้เฉพาะ ที่สำเร็จมาจากธาตุอื่นเท่านั้น เช่น ภิกฺขุ, เหตุ ดังนั้น เมื่อรวมกับโอการันต์ปุงลิงค์เป็นต้นนั้น จึงมีศัพท์ปุงลิงค์ ๗ การันต์. ศัพท์ทั้งหมดเหล่านั้น นักศึกษา พึงทราบว่า เป็นศัพท์ปุงลิงค์ ตามธรรมชาตนั่นเทียว (คือเป็นศัพท์ที่ใช้กันมาแต่เดิมก่อนจะมีการบัญญัติกฏไวยากรณ์)

อุทเทสแห่งอนิยตปุงลิงค์

เอตฺถ สตฺโตติ อตฺถวาจโก ภูตสทฺโทเยว นิโยคา ปุลฺลิงฺคนฺติปิ ทฏฺฐพฺโพ. เย ปน "โย ธมฺโม ภูโต, ยา ธมฺมชาติ ภูตา, ยํ ธมฺมชาตํ ภูตนฺ"ติ เอวํ ลิงฺคตฺตเย โยชนารหตฺตา อนิยตลิงฺคา อญฺเญปิ ภูตปราภูตสมฺภูตสทฺทาทโย สนฺทิสฺสนฺติ ปาวจนวเร, เตปิ นาโนป-สคฺคนิปาตปเทหิ โยชนวเสน สทฺทรจนายํ สุขุมตฺถคฺคหเณ จ วิญฺญูนํ โกสลฺลชนนตฺถํ นิยตปุลฺลิงฺเคสุ ปกฺขิปิตฺวา ทสฺเสสฺสาม. เสยฺยถีทํ ?

อนึ่ง ในอุทเทสนั้น พึงทราบว่า เฉพาะ ภูต ศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ เท่านั้นที่ เป็นนิยตปุงลิงค์ (เป็นปุงลิงค์อย่างแน่นอน) ส่วนศัพท์อื่นๆ นอกจากนี้ เช่น ภูต, ปราภูต, สมฺภูต ที่มีใช้ในพระพุทธพจน์อันประเสริฐ เป็นศัพท์ที่มีลิงค์ไม่แน่นอน ทั้งนี้เนื่องจาก สามารถนำไปประกอบใช้ได้ทั้ง ๓ ลิงค์

ตัวอย่างเช่น

โย ธมฺโม ภูโต ธรรมใด เป็นแล้ว

ยา ธมฺมชาติ ภูตา ธรรมใด เป็นแล้ว

ยํ ธมฺมชาตํ ภูตํ ธรรมใด เป็นแล้ว

ดังนั้น เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความแตกฉานในการประพันธ์คำศัพท์ และ ในการจับประเด็นความหมายอันลึกซึ้ง ข้าพเจ้า จะขอแสดงคำศัพท์เหล่านั้นเฉพาะในรูป ของปุงลิงค์โดยการประกอบอุปสรรคและนิบาต ดังต่อไปนี:-

ภูโต,ปราภูโต, สมฺภูโต, วิภูโต, ปาตุภูโต, อาวิภูโต, ติโรภูโต, วินาภูโต, ภพฺโพ, ปริภูโต, อภิภูโต, อธิภูโต, อทฺธภูโต, อนุภูโต, สมนุภูโต, ปจฺจนุภูโต, ภาวิโต, สมฺภาวิโต, วิภาวิโต, ปริภาวิโต, อนุปริภูโต.

ปริภวิตพฺโพ, ปริโภตพฺโพ, ปริภวนีโย, อภิภวิตพฺโพ, อภิโภตพฺโพ, อภิภวนีโย, อธิภวิตพฺโพ, อธิโภตพฺโพ, อธิภวนีโย, อนุภวิตพฺโพ, อนุโภตพฺโพ, อนุภวนีโย, สมนุ-ภวิตพฺโพ, สมนุโภตพฺโพ, สมนุภวนีโย, ปจฺจนุภวิตพฺโพ,ปจฺจนุโภตพฺโพ, ปจฺจนุภวนีโย, ภาเวตพฺโพ,ภาวนีโย, สมฺภาเวตพฺโพ,สมฺภาวนีโย, วิภาเวตพฺโพ, วิภาวนีโย,ปริภาเวตพฺโพ, ปริภาวนีโย.

ภวมาโน, วิภวมาโน, ปริภวมาโน, อภิภวมาโน, อนุภวมาโน, สมนุภวมาโน, ปจฺจนุภวมาโน, อนุโภนฺโต, สมนุโภนฺโต, ปจฺจนุโภนฺโต, สมฺโภนฺโต, อภิสมฺโภนฺโต, ภาเวนฺโต, สมฺภาเวนฺโต, วิภาเวนฺโต, ปริภาเวนฺโต, ปริภวิยมาโน, ปริภุยฺยมาโน, อภิภวิยมาโน, อภิภุยฺยมาโน, อนุภวิยมาโน, อนุภุยฺยมาโน, สมนุภวิยมาโน, สมนุภุยฺยมาโน, ปจฺจนุภวิยมาโน, ปจฺจนุภุยฺยมาโน๑ .

อิมานิ นิยตปุลฺลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตลิงฺคานิ

กลุ่มศัพท์เหล่านี้ ถูกจัดเข้าในศัพท์ประเภทนิยตปุงลิงค์.

เอวโมการนฺตาทิวเสน ฉพฺพิธานิ ปุลฺลิงฺคานิ ภูธาตุมยานิ ปกาสิตานิ. อยํ ตาว ปุลฺลิงฺควเสน อุทาหรณุทฺเทโส.

ข้าพเจ้าได้แสดงศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุไว้ ๖ การันต์มี โอ การันต์ เป็นต้นด้วยประการฉะนี้.

ลำดับแรกนี้ เป็นการแสดงตัวอย่างของศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

อุทเทสของนิยตอิตถิลิงค์
ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุมี ๔ การันต์

[อาการันต์อิตถีลิงค์]

ภาวิกา, ภาวนา, วิภาวนา, สมฺภาวนา, ปริภาวนา

[อิ การันต์อิตถีลิงค์]

ภูมิ, ภูติ, วิภูติ

[อี การันต์อิตถีลิงค์]

ภูรี, ภูตี, โภตี, วิภาวินี, ปริวิภาวินี, สมฺภาวินี, ปาตุภวนฺตี, ปาตุโภนฺตี, ปริภวนฺตี, ปริโภนฺตี, อภิภวนฺตี, อภิโภนฺตี, อธิภวนฺตี, อธิโภนฺตี, อนุภวนฺตี, อนุโภนฺตี, สมนุภวนฺตี, สมนุโภนฺตี, ปจฺจนุภวนฺตี, ปจฺจนุโภนฺตี, อภิสมฺภวนฺตี, อภิสมฺโภนฺตี

[อูการันต์อิตถีลิงค์]

ภู, อภู๑

อิมาเนตฺถ จตุพฺพิธานิ อิตฺถิลิงฺคานิ ภูธาตุมยานิ อุทฺทิฏฺฐานิ.

เหล่านี้คือกลุ่มศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุทั้ง ๔ การันต์ ที่ข้าพเจ้า กล่าวเกริ่นไว้ (แสดงเป็นหัวข้อไว้) ในปริจเฉทนี้.

ศัพท์อิตถีลิงค์ ๕, ๖ การันต์

อุการนฺติตฺถิลิงฺคํ ภูธาตุมยมปฺปสิทฺธํ, อญฺญธาตุมยํ ปน ปุการนฺติตฺถิลิงฺคํ ปสิทฺธํ “ธาตุ, เธนุ”อิติ. เตน สทฺธึ ปญฺจวิธานิ อิตฺถิลิงฺคานิ โหนฺติ, โอการนฺตสฺส วา โคสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาเว เตน สทฺธึ ฉพฺพิธานิปิ โหนฺติ สพฺพาเนตานิ สภาวโตเยวิตฺถิลิงฺคานีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

สำหรับ อุ การันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุนั้น ไม่ปรากฏว่ามีใช้, มีใช้ เฉพาะที่สำเร็จมาจากธาตุอื่นเท่านั้น เช่น ธาตุ, เธนุ ดังนั้น เมื่อรวมกับ อา, อิ, อี, อูการันต์ จึงมีศัพท์อิตถีลิงค์ ๕ การันต์ หรือถ้ารวมเข้ากับ โค ศัพท์ซึ่งเป็น โอ การันต์ อิตถีลิงค์ ก็จะมีศัพท์อิตถีลิงค์ ๖ การันต์. ศัพท์ทั้งหมดเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ตาม ธรรมชาตินั่นเทียว. (คือเป็นศัพท์ที่ใช้กันมาแต่เดิมก่อนจะมีการบัญญัติกฎไวยากรณ์)

อุทเทสแห่งอนิยตอิตถิลิงค์

เอตฺถาปิ อนิยตลิงฺคา ภูตปราภูตสมฺภูตสทฺทาทโย อิตฺถิลิงฺควเสน ยุชฺชนฺเต. กถํ ? ภูตา, ปราภูตา สมฺภูตาติ สพฺพํ วิตฺถารโต คเหตพฺพํ “อนุโภนฺโต สมนุโภนฺโต” ติอาทีนิ นว ปทานิ วชฺเชตฺวา. ตานิ หิ อีการนฺตวเสน โยชิตานิ.

ศัพท์มี ภูต, ปราภูต, สมฺภูต เป็นต้นแม้ในอุทเทสนี้ ก็จัดเป็นศัพท์ที่มีลิงค์ไม่แน่นอน เช่นกัน ดังนั้นจึงสามารถประกอบใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ได้ดังต่อไปนี้ เช่น ภูตา, ปราภูตา สมฺภูตา...นักศึกษา พึงประกอบรูปที่เหลือทั้งหมดโดยพิสดาร ยกเว้น ๙ บท คือ อนุโภนฺโต สมนุโภนฺโต เป็นต้น เพราะศัพท์เหล่านี้ เมื่อจะใช้เป็นอิตถีลิงค์ต้องลง อี ปัจจัย.

อิมานิ นิยตลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตลิงฺคานิ

กลุ่มศัพท์เหล่านี้ ถูกจัดเข้าในศัพท์ประเภทนิยตอิตถีลิงค์.

เอวํ อาการนฺตาทิวเสน จตุพฺพิธานิ อิตฺถิลิงฺคานิ ภูธาตุมยานิ ปกาสิตานิ. อยํ อิตฺถิลิงฺควเสน อุทาหรณุทฺเทโส.

ข้าพเจ้า ได้แสดงศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุไว้ ๔ การันต์มี อา การันต์เป็นต้นด้วยประการฉะนี้. ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงตัวอย่างของศัพท์ ที่เป็นอิตถีลิงค์ (ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ).

อุทเทสของนิยตนปุงสกลิงค์
ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุมี ๓ การันต์

[นิคคหิตันต์นปุงสกลิงค์]

ภูตํ, มหาภูตํ, ภวิตฺตํ, ภูนํ, ภวนํ, ปราภวนํ, สมฺภวนํ, วิภวนํ, ปาตุภวนํ, อาวิภวนํ, ติโรภวนํ, วินาภวนํ, โสตฺถิภวนํ, ปริภวนํ, อภิภวนํ, อธิภวนํ, อนุภวนํ, สมนุภวนํ, ปจฺจนุภวนํ

[อิการันต์นปุงสกลิงค์]

อตฺถวิภาวิ, ธมฺมวิภาวิ

[อุการันต์นปุงสกลิงค์]

โคตฺรภุ, จิตฺตสหภุ, นจิตฺตสหภุ๑

อุทเทสแห่งอนิยตนปุงสกลิงค์

สพฺพาเนตานิ สภาวโตเยว นปุสกลิงฺคานีติ ทฏฺฐพฺพานิ. เอตฺถ สตฺตภูตรูปวาจโก ภูตสทฺโทเยว นิโยคา นปุสกลิงฺโคติปิ ทฏฺฐพฺพํ. เอตฺถาปิ อนิยตลิงฺคา ภูตปราภูต-สมฺภูตสทฺทาทโย นปุสกลิงฺควเสน ยุชฺชนฺเต. กถํ ?

ศัพท์ทั้งหมดเหล่านี้ พึงทราบว่า เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์ตามธรรมชาตินั่นเทียว, ในอุทเทสแห่งนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์นี้ พึงทราบว่า ภูต ศัพท์ที่มีอรรถว่า สัตว์ และมี อรรถว่า ภูตรูป เท่านั้น ที่เป็นนิยตนปุงสกลิงค์ (เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน).

แม้ในอุทเทสนี้ พึงทราบว่า ศัพท์เหล่านี้ คือ ภูต, ปราภูต, สมฺภูต เป็นต้น เป็นศัพท์ ที่มีลิงค์ไม่แน่นอนเช่นกัน ดังนั้น จึงสามารถประกอบเป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้ ดังนี้:-

ภูตํ, ปราภูตํ, สมฺภูตํ, วิภูตํ เปยฺยาโล1

สมนุภวมานํ, ปจฺจนุภวมานํ,

อนุโภนฺตํ, อนุภวนฺตํ, สมนุโภนฺตํ, สมนุภวนฺตํ. ปจฺจนุโภนฺตํ, ปจฺจนุภวนฺตํ, สมฺโภนฺตํ, สมฺภวนฺตํ, อภิสมฺโภนฺตํ, อภิสมฺภวนฺตํ, ปาตุโภนฺตํ, ปาตุภวนฺตํ, ปริโภนฺตํ, ปริภวนฺตํ อภิโภนฺตํ, อภิภวนฺตํ, อธิโภนฺตํ, อธิภวนฺตํ, ภาเวนฺตํ, สมฺภาเวนฺตํ, วิภาเวนฺตํ, ปริภาเวนฺตํ.

ปริภาวิยมานํ, ปริภุยฺยมานํ, ฯเปฯ ปจฺจนุภวิยมานํ, ปจฺจนุภุยฺยมานํ.

อิมานิ นิยตนปุสกลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตลิงฺคานิ.

กลุ่มศัพท์เหล่านี้ ถูกจัดเข้าในศัพท์ประเภทนิยตนปุงสกลิงค์.

เอวํ นิคฺคหีตนฺตาทิวเสน ติวิธานิ นปุสกลิงฺคานิ ภูธาตุมยานิ ปกาสิตานิ. อยํ นปุสกลิงฺควเสน อุทาหรณุทฺเทโส.

ข้าพเจ้าได้แสดงศัพท์ที่เป็นนปุงสลิงค์ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุไว้ ๓ การันต์ มี นิคคหิตันตะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้, ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงตัวอย่างของ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ (ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ).

เอวํ ปุลฺลิงฺคาทิวเสน ลิงฺคตฺตยํ ภูธาตุมยมุทฺทิฏฺจํ.

ศัพท์ทั้งสามลิงค์มีปุงลิงค์เป็นต้นซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ ที่ข้าพเจ้า ได้นำมาแสดง ไว้โดยย่อ ณ ที่นี้ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

เอตฺถ เม อปฺปสิทฺธาติ　　เย เย สทฺทา ปกาสิตา
เต เต ปาฬิปฺปเทเสสุ　　มคฺคิตพฺพา วิภาวินา.

ศัพท์ทั้งหลายเหล่าใดที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ว่า "ไม่มี ปรากฏใช้", ศัพท์เหล่านั้น บัณฑิต พึงค้นคว้าดูในข้อความ พระบาลีเถิด.

โอ, อา, พินฺทุ, อิ, อี, อุ, อู-อนฺติเม สตฺตธา จิตา
เณยฺยา ปุลฺลิงฺคเภทาติ　　นิรุตฺตญฺญูหิ ภาสิตา.

นักไวยากรณ์ทั้งหลาย กล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ มี ๗ การันต์ คือ ศัพท์โอการันต์, อาการันต์, นิคคหิตันตะ, อิการันต์, อีการันต์, อุการันต์ และ อูการันต์.

อาอิวณฺโณ จุวณฺโณ จ　　ปญฺจ อนฺตา สรูปโต
อิตฺถิเภทาติ วิญฺเญยฺยา,　โอการนฺเตน ฉาปิ วา.

อนึ่ง พึงทราบว่า อิตถีลิงค์ มี ๕ การันต์ คือ อาการันต์, อิการันต์, อีการันต์, อุการันต์ อูการันต์, หรือ มี ๖ การันต์โดยรวมกับโอการันต์.

พินฺทุ, อิ, อุ-อิเม อนฺตา　　ตโย เณยฺยา วิภาวินา
นปุสกปฺปเภทาติ นิรุตฺตญฺญูหิ ภาสิตา.

อนึ่ง บัณฑิต พึงทราบว่า นักไวยากรณ์ทั้งหลาย กล่าว นปุงสกลิงค์ไว้ ๓ การันต์ คือ นิคคหิตันตะ, อิการันต์ และอุการันต์.

อนฺตา สตฺเตว ปุลฺลิงฺเค　　อิตฺถิยํ ปญฺจ วา ฉ วา
นปุสเก ตโย เอวํ ทส ปญฺจหิ ฉพฺพิธา.

สรุปว่าทั้ง ๓ ลิงค์มีการันต์ ๑๕ การันต์ คือ ปุงลิงค์ ๗ การันต์, อิตถีลิงค์ ๕ การันต์, นปุงสกลิงค์ ๓ การันต์, หรือมี ๑๖ การันต์ คือ ปุงลิงค์ ๗ การันต์, อิตถีลิงค์ ๖ การันต์และนปุงสกลิงค์ ๓ การันต์.

นิยตปุํลิงฺคนิทเทส

รายละเอียดโอการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

วิธีอธิบายศัพท์ ๕ วิธี

ยสฺมา ปเนตฺถ "ภูโต"ติอาทโย สทฺทา นิพฺพจนาภิเธยฺยกถนตฺถสาธกวจนปริยาย- วจนตฺถุทฺธารวเสน วุจฺจมานา ปากฏา โหนฺติ สุวิญฺเญยฺยา จ, ตสฺมา อิเมสํ นิพฺพจนาทีนิ ยถา- สมฺภวํ วกฺขาม วิญฺญูนํ ตุฏฺฐิชนนตฺถญฺเจว โสตารานมตฺเถสุ ปฏุตรพุทฺธิปฏิลาภาย จ.

ก็ในอุทเทสที่ได้แสดงมานั้น ศัพท์ว่า ภูโต เป็นต้น จะปรากฏชัดและเข้าใจได้ง่าย จำเป็นต้องอธิบายด้วยวิธี ๕ ประการ คือ

๑. การตั้งรูปวิเคราะห์ของศัพท์

๒. การแสดงองค์ธรรมของศัพท์

๓. การแสดงหลักฐานของศัพท์

๔. การแสดงไวพจน์ของศัพท์

๕. การแสดงอรรถของศัพท์เท่าที่จะสามารถแสดงได้

ดังนั้น เพื่อให้เหล่าวิญญูชนเกิดความยินดี และเพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้รับ ความรู้ในอรรถยิ่งขึ้น ข้าพเจ้า จะแสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นของศัพท์เหล่านั้น ตามสมควร.

ภูต ศัพท์

ตตฺร ภูโตติ ขนฺธปาตุภาเวน ภวตีติ ภูโต, อิทํ ตาว นิพฺพจนํ. "ภูโต"ติ สพฺพ-สงฺคาหกวเสน สตฺโต วุจฺจติ, อิทมภิเธยฺยกถนํ. "โย จ กาลฆโส ภูโต. สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ ภูตา โลเก สมุสฺสยนฺ"ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกวจนํ. อถวา ภูโตติ เอวํนามโก อมนุสฺส-ชาติโย สตฺตวิเสโส, อิทมภิเธยฺยกถนํ. "ภูตวิชฺชา, ภูตเวชฺโช, ภูตวิคฺคหิโต"ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกวจนํ. ยญฺจ ปน "สตฺโต มจฺโจ ปชา"ติ อาทิกํ ตตฺถ ตตฺถ อาคตํ วจนํ, อิทํ สตฺโตติ อตฺถวาจกสฺส ภูตสทฺทสฺส ปริยายวจนํ. ยญฺจ นิทฺเทสปาลิยํ "มจฺโจติ สตฺโต นโร มานโว โปโส ปุคฺคโล ชีโว ชคุ ชนฺตุ หินฺทคุ มนุโช"ติ อาคตํ, อิทมฺปิ ปริยายวจนเมว.

บรรดาคำเหล่านั้น:-

คำว่า ภูโต มีคำอธิบายว่า ที่ชื่อว่า ภูตะ เพราะเป็นธรรมชาติที่ปรากฏขึ้นเป็นขันธ์, ลำดับแรกนี้ เป็นการอธิบายโดยการตั้งรูปวิเคราะห์.

คำว่า ภูโต โดยองค์ธรรม ได้แก่ สัตว์ทุกจำพวก, นี้เป็นคำบอกอภิเธยยะ.

ข้อความว่า โย จ กาลฆโส ภูโต[2] (ก็พระอรหันต์ใด ย่อมกลืนกินเวลา) และข้อความ ว่า สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ ภูตา โลเก สมุสฺสยํ [3] (สรรพสัตว์ในโลก จักทิ้งร่างกายนี้ไป), ข้อความทั้งสองนี้ เป็นหลักการใช้ ภูต ศัพท์ในความหมายว่า "สัตว์" นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ที่มีชื่อเรียกอย่างนี้ว่า ภูต โดยองค์ธรรมได้แก่สัตว์จำพวกหนึ่ง ที่ไม่ใช่มนุษย์ (ภูตผีปีศาจ), นี้ เป็นคำบอกอภิเธยยะ.

กลุ่มคำว่า ภูตวิชฺชา (วิชาหมอผี), ภูตเวชฺโช (หมอผี), ภูตวิคฺคหิโต (ผู้ถูกผีสิง), กลุ่มคำเหล่านี้ เป็นหลักการใช้ ภูต ศัพท์ในความหมายว่า "ภูต" (ปีศาจ) นั้น.

สำหรับคำที่มีปรากฏในพระบาลีหลายแห่งว่า สตฺโต มจฺโจ ปชา เป็นต้น จัดว่า เป็นคำไวพจน์ของ ภูต ศัพท์ที่มีอรรถว่าสัตว์, ก็และคำที่มาในพระบาลีมหานิทเทสว่า มจฺโจติ สตฺโต นโร มานโว โปโส ปุคฺคโล ชีโว ชคุ ชนฺตุ หินฺทคุ มนุโช[4] (คำว่า มจฺโจ มีอรรถเท่ากับสัตว์...) คำศัพท์ทั้งหมดนี้ จัดว่าเป็นคำไวพจน์ของ ภูต ศัพท์เช่นกัน.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สัตว์"

ตานิ สพฺพานิ ปิณฺเฑตฺวา วุจฺจนฺเต

สตฺโต มจฺโจ ชโน ภูโต ปาโณ หินฺทคุ ปุคฺคโล
ชนฺตุ ชีโว ชคุ ยกฺโข ปาณี เทหี ตถาคโต.
สตฺตโว มาติโย โลเก มนุโช มานโว นโร
โปโส สรีรีติ ปุเม ภูตมิติ นร[redacted]สเก.
ปชาติ อิตฺถิยํ วุตฺโต ลิงฺคโต, น จ อตฺถโต
เอวํ ติลิงฺคิกา โหนฺติ สทฺทา สตฺตาภิธานกา.
โย โส ชงฺฆาย อุลติ โส สตฺโต ชงฺฆโล อิธ
ปาณเทหาภิธาเนหิ สตฺตนามํ ปปญฺจิตํ.

ในเรื่องของ ภูต ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า ขอประมวลคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ทั้งหมดเหล่านั้นไว้เป็นคาถาดังนี้ว่า

ศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ ที่ใช้เป็นปุงลิงค์ มีดังนี้ คือ สตฺโต, มจฺโจ, ชโน, ภูโต, ปาโณ, หินฺทคุ, ปุคฺคโล, ชนฺตุ, ชีโว, ชคุ, ยกฺโข, ปาณี, เทหี, ตถาคโต, สตฺตโว, มาติโย, โลโก, มนุโช, มานโว, นโร, โปโส, สรีรี, ส่วนศัพท์ ที่มีความหมายว่า สัตว์ ที่ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ได้แก่ คำว่า ภูต, สำหรับศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ ที่ใช้ เป็นอิตถีลิงค์ ได้แก่คำว่า ปชา, บัณฑิต พึงทราบว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตว์ เป็นได้ ๓ ลิงค์อย่างนี้แล.

เกี่ยวกับคำศัพท์ที่แปลว่า สัตว์ นี้ อาจารย์ทั้งหลาย นำเอา คำว่า ปาณ, เทห [ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายระบุ ถึงส่วนต่างๆ ของร่างกาย] มาเป็นคำศัพท์ที่แปลว่า สัตว์ เหมือนกับการนำเอาคำว่า ชงฺฆา

มาประกอบ เป็นคำว่า ชงฺฆล ที่มีความหมายว่า "สัตว์ใด ย่อมไป ด้วยปลีแข้ง สัตว์นั้น เรียกว่า ชังฆละ (สัตว์ผู้ไปด้วย ปลีแข้ง) ฉะนั้น.

อิมสฺมึ ปกรเณ “ปริยายวจนนฺ”ติ จ “อภิธานนฺ”ติ จ “สงฺขา”ติอาทีนิ จ เอกตฺถานิ อธิปฺเปตานิ. อตฺถุทฺธารวเสน ปน ภูตสทฺโท ปญฺจกฺขนฺธามนุสฺสธาตุสสฺสตวิชฺชมาน-ขีณาสว สตฺตรุกฺขาทีสุ ทิสฺสติ 5, ตปฺปโยโค อุปริ อตฺถตฺติกวิภาเค อาวิภวิสฺสติ.

คำว่า ปริยายวจนํ, คำว่า อภิธานํ และคำว่า สงฺขา เป็นต้นที่ใช้ในคัมภีร์นี้ ข้าพเจ้า หมายถึงคำศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียวกัน.

อนึ่ง ภูต ศัพท์นั้นว่าด้วยอัตถุทธาระแล้ว ใช้ในอรรถว่าเบญจขันธ์, อมนุษย์, ธาตุ, สิ่งที่เที่ยงแท้, สิ่งที่ปรากฏ, พระขีณาสพ, สัตว์ และต้นไม้เป็นต้น.

สำหรับตัวอย่างของ ภูต ศัพท์ที่ใช้ในอรรถแต่ละอรรถนั้น (มีเบญจขันธ์เป็นต้น) จักมีปรากฏในอัตถติกวิภาค (กัณฑ์ที่ ๑๔)

ภาวก ศัพท์

ภาวโกติ ภาเวตีติ ภาวโก, อิทํ นิพฺพจนํ. โย ภาวนํ กโรติ, โส ภาวโก. อิทมภิเธยฺย-กถนํ. “ภาวโก นิปโก ธีโร”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกวจนํ. “ภาวโก ภาวนาปสุโต ภาวนาปยุตฺโต ภาวนาสมฺปนฺโน”ติ อิทํ ปริยายวจนํ. อิมานิ “ภูโต ภาวโก”ติ เทฺว ปทานิ สุทฺธกตฺตุเหตุกตฺตุวเสน วุตฺตานีติ.

คำว่า ภาวโก มีคำอธิบายว่า ที่ชื่อว่า ภาวกะ เพราะเป็นผู้ทำให้บังเกิดขึ้น, นี้เป็น การอธิบายโดยการตั้งรูปวิเคราะห์.

คำว่า ภาวโก โดยองค์ธรรม ได้แก่ ผู้ที่เจริญภาวนา, นี้เป็นคำบอกอภิเธยยะ.

ข้อความว่า ภาวโก นิปโก ธีโร (นักปราชญ์ ผู้มีปัญญา ผู้เจริญภาวนา) นี้ เป็นหลัก การใช้ ภาวก ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้เจริญภาวนา" นั้น.

กลุ่มคำว่า ภาวโก, ภาวนาปสุโต, ภาวนาปยุตฺโต, ภาวนาสมฺปนฺโน นี้ เป็น คำไวพจน์ (ของ ภาวก ศัพท์).

ทั้งสองบทนี้ บทว่า ภูโต เป็นสุทธกัตตุสาธนะ, บทว่า ภาวโก๑ เป็นเหตุกัตตุสาธนะ.

คำชี้แจง

อิโต ปรํ นยานุสาเรน สุวิญฺเญยฺยตฺตา “อิทํ นิพฺพจนนฺ”ติ จ อาทีนิ อวตฺวา กตฺถจิ อตฺถสาธกวจนํ ปริยายวจนํ อตฺถุทฺธารญฺจ ยถารหํ ทสฺเสสฺสาม. เตสุ หิ สพฺพตฺถ ทสฺสิเตสุ คนฺถวิตฺถาโร สิยา, ตสฺมา เยสมตฺโถ อุตฺตาโน, เตสมฺปิ ปทานมภิเธยฺยํ น กเถสฺสาม, นิพฺพจนมตฺตเมว เนสํ กเถสฺสาม. เยสํ ปน คมฺภีโร อตฺโถ, เตสมภิเธยฺยํ กเถสฺสาม.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า จะไม่แสดงคำว่า อิทํ นิพฺพจนํ (นี้เป็นรูปวิเคราะห์) และ คำว่า อิทํ อภิเธยฺยกถนํ (นี้เป็นคำบอกอภิเธยยะ) ไว้อีก เพราะสามารถเข้าใจได้ โดยคล้อยตาม หลักการ ส่วนคำที่เป็นหลักฐาน, คำไวพจน์และอัตถุทธาระ ข้าพเจ้า จักแสดงเฉพาะบาง ศัพท์เท่านั้นตามที่เห็นสมควร, เพราะถ้า

แสดงครบประเด็นของทุกศัพท์ จะทำให้คัมภีร์มี เนื้อหาพิสดารมากไป ดังนั้น ศัพท์เหล่าใด มีความหมายชัดเจนแล้ว ข้าพเจ้า จักไม่แสดง องค์ธรรมของศัพท์เหล่านั้นอีก, จะแสดงเฉพาะรูปวิเคราะห์ของศัพท์เหล่านั้นเท่านั้น ส่วน ศัพท์เหล่าใด มีความหมายลึกซึ้ง, ข้าพเจ้า จักแสดงองค์ธรรมของศัพท์เหล่านั้นไว้ด้วย.

ภว ศัพท์

ภวนํ ภโว, ภโว วุจฺจติ วุทฺธิ. ภูสทฺทสฺส อตฺถาติสยโยคโต วฑฺฒเนปิ ทิสฺสมานตฺตา ภวนํ วฑฺฒนนฺติ กตฺวา.“ภโว จ รญฺโญ อภโว จ รญฺโญ”ติ อิทํ วุทฺธิอตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

ความมี, ความเป็น ชื่อว่า ภวะ, ภวะ หมายถึงความเจริญดังมีคำอธิบายว่า ภวนํ วฑฺฒนํ (ความเป็น คือ ความเจริญ) เพราะ ภู ธาตุใช้แม้ในอรรถว่าเจริญก็ได้ โดยอาศัย วิธีการของอัตถาติสยโยคะ (วิธีนำอรรถของธาตุออกมาใช้โดยหลากหลาย).

ข้อความว่า ภโว จ รญฺโญ อภโว จ รญฺโญ6 (ความเจริญของพระราชา, ความเสื่อม ของพระราชา) นี้ เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "เจริญ" นั้น.

อถวา ภโวติ วุจฺจติ สสฺสตํ. “สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา”7ติ หิ สสฺสตวเสน ปวตฺตา ทิฏฺฐิ สสฺสตทิฏฺฐิ, ตสฺมา “ภวทิฏฺฐีติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

ตถา ภโวติ ภวทิฏฺฐิ, ภวติ สสฺสตํ ติฏฺฐตีติ ปวตฺตนโต สสฺสตทิฏฺฐิ ภวทิฏฺฐิ นาม. ภวทิฏฺฐิ หิ อุตฺตรปทโลเปน ภโวติ วุจฺจติ. “ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสู”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. เอตฺถายํ ปาฬิวจนตฺโถ เอกจฺเจ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภวทิฏฺฐิยา

วา กามภวาทินา วา สพฺพภวโต วิมุตฺตึ สํสารวิสุทฺธึ กถยึสูติ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภวะ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ อธิบายว่า ความเห็นผิดที่เป็นไปด้วย อำนาจของความเที่ยงแท้ว่า "อัตตาและโลกเป็นสิ่งที่เที่ยง" ท่านเรียกว่า สัสสตทิฏฐิ ดังนั้น คำว่า ภวทิฏฺฐิ นี้ จึงเป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "สัสสตะ"

อนึ่ง ภวทิฏฐิ ชื่อว่า ภวะ, สัสสตทิฏฐิ ชื่อว่า ภวทิฏฐิ เพราะมีความเห็นเป็นไปว่า "สัตว์โลก ย่อมเป็นอยู่ คือ ดำรงอยู่เที่ยงแท้". ก็ภวทิฏฐินี้ เรียกว่า ภวะ ด้วยการลบบทหลัง (คือลบบทว่า ทิฏฺฐิ เหมือนบทว่า เทวทตฺโต ที่ลบบทหลังเหลือเพียง เทโว)

ข้อความว่า ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ 8 (หมู่ชน ได้กล่าวความหลุดพ้นจาก สัสสตทิฏฐิ) นี้ เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "สัสสตทิฏฐิ" นั้น. ใน ภว ศัพท์ ที่มีความหมายว่า สัสสตทิฏฐิ นี้ มีอรรถแห่งพระบาลีเป็นหลักฐานดังนี้ว่า

เอกจฺเจ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภวทิฏฺฐิยา วา กามภวาทินา วา สพฺพภวโต วิมุตฺตึ สํสารวิสุทฺธึ กถยึสุ.

สมณะ หรือพราหมณ์บางพวก ได้พากันบัญญัติความหลุดพ้นจากภพทั้งปวง ความบริสุทธิ์จากสังสารวัฏ ด้วยสัสสตทิฏฐิหรือด้วยกามภพเป็นต้น.

อถวา ภวนฺติ วฑฺฒนฺติ สตฺตา เอเตนาติ ภโวติ อตฺเถน สมฺปตฺติปุญฺญานิ ภโวติ จ วุจฺจนฺติ. “อิติภวาภวตญฺจ วีติวตฺโต”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. เอตฺถ ปนายํ ปาฬิวจนตฺโถ- ภโวติ สมฺปตฺติ, อภโวติ วิปตฺติ. ตถา ภโวติ วุทฺธิ, อภโวติ หานิ. ภโวติ สสฺสตํ, อภโวติ อุจฺเฉโท. ภโวติ ปุญฺญํ, อภโวติ ปาปํ, ตํ สพฺพํ วีติวตฺโตติ.

อีกนัยหนึ่ง ภวะ หมายถึงสมบัติและบุญทั้งหลาย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภวะ เพราะเป็นเหตุเจริญของสัตว์ทั้งหลาย.

ข้อความว่า อิติภวาภวตญฺจ วีติวตฺโต9 (ผู้ก้าวล่วงบุญและบาป) นี้ เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "สมบัติและบุญ" นั้น.

ก็ในข้อความพระบาลีข้างต้นนี้ มีอรรถแห่งคำพระบาลีที่ควรทราบดังนี้ คำว่า ภว ได้แก่สมบัติ, คำว่า อภว ได้แก่วิบัติ. อนึ่ง คำว่า ภว ได้แก่ความเจริญ, คำว่า อภว ได้แก่ ความเสื่อม, คำว่า ภว ได้แก่สัสสตทิฏฐิ, คำว่า อภว ได้แก่อุจเฉททิฏฐิ, คำว่า ภว ได้แก่บุญ, คำว่า อภว ได้แก่บาป (ดังนั้น จึงควรแปลว่า) เป็นผู้ก้าวล่วงบุญและบาปนั้นทั้งปวง.

สโหกาสา ขนฺธาปิ ภโว. “กามภโว รูปภโว”อิจฺเจวมาทิ เอตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. เอตฺถ ปน ขนฺธา “โย ปญฺญายติ, โส สรูปํ ลภตี”ติ กตฺวา “ภวติ อวิชฺชา-ตณฺหาทิสมุทยา นิรนฺตรํ สมุเทตี”ติ อตฺเถน วา “ภวา”ติ วุจฺจนฺติ. โอกาโส ปน “ภวนฺติ ชายนฺติ เอตฺถ สตฺตา นามรูปธมฺมา จา”ติ อตฺเถน “ภโว”ติ.

อนึ่ง ภวะ หมายถึงขันธ์พร้อมกับโอกาสโลก.

ข้อความว่า กามภโว รูปภโว เป็นต้นเป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ ในความหมายว่า "ขันธ์กับโอกาสโลก" นั้น.

ก็บรรดาอรรถเหล่านั้น ขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่า ภวะ เพราะมีความหมายว่า "เป็นสภาวะ ที่ปรากฏเป็นรูปเป็นร่าง" หรือเพราะมีความหมายว่า "เป็นสภาพที่เกิดอย่างต่อเนื่อง กันมาโดยมีอวิชชาและตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจัย". ส่วนโอกาส ชื่อว่า ภวะ เพราะมีความหมาย ว่า "เป็นที่เกิดของเหล่าสัตว์และของนามธรรม, รูปธรรมทั้งหลาย".

อปิจ กมฺมภโวปิ ภโว, อุปปตฺติภโวปิ ภโว. “อุปาทานปจฺจยา ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโว”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. ตตฺถ กมฺมเมว ภโว กมฺมภโว. ตถา อุปปตฺติ เอว ภโว อุปปตฺติภโว. เอตฺถูปปตฺติ ภวตีติ ภโว, กมฺมํ ปน ยถา สุขการณตฺตา “สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท”ติ วุตฺโต. เอวํ ภวการณตฺตา ผลโวหาเรน ภโวติ ทฏฺฐพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง ภวะ หมายถึงกรรมภพและอุปปัตติภพ.

ข้อความว่า อุปาทานปจฺจยา ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโว (ภพที่ เกิดขึ้นเพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย มี ๒ คือ กรรมภพและอุปปัตติภพ) นี้ เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "กรรมภพและอุปปัตติภพ" นั้น.

ในภพทั้งสองนั้น กรรมคือภพ ชื่อว่ากรรมภพ, เช่นเดียวกัน อุปปัตติ (ปฏิสนธิจิต) ชื่อว่า อุปปัตติภพ. บรรดากรรมภพและอุปปัตติภพเหล่านี้ อุปปัตติ พึงทราบว่า ชื่อว่า ภวะ เพราะเป็นสภาพที่เกิดขึ้น. ส่วนกรรม พึงทราบว่า ชื่อว่า ภวะ โดยผลูปจาระ เพราะเป็น เหตุให้เกิดภพชาติ เหมือนการอุบัติของพระพุทธเจ้าเป็นเหตุให้เกิดสุข แต่ท่านก็ยังใช้ สำนวนดังนี้ว่า สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท10 (การอุบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นสุข) ฉะนั้น.

อถวา ภาวนลกฺขณตฺตา ภาเวตีติ ภโว. กึ ภาเวติ ? อุปฺปตฺตึ. อิติ อุปฺปตฺตึ ภาเวตีติ ภโวติ วุจฺจติ. ภาเวตีติมสฺส จ นิพฺพตฺเตตีติ เหตุกตฺตุวเสนตฺโถ. อถวา “ภวปจฺจยา ชาตี”ติ วจนโต ภวติ เอเตนาติ ภโวติ กมฺมภโว วุจฺจติ.

อีกนัยหนึ่ง กรรมได้ชื่อว่า ภวะ เพราะมีความหมายว่า ผู้ให้เกิด เพราะเป็นสภาพที่ สามารถยังสิ่งอื่นให้เกิด.

ถาม: กรรมสามารถทำให้อะไรเกิด

ตอบ: ทำให้ปฏิสนธิจิตเกิด

ดังนั้น กรรม จึงได้ชื่อว่า ภวะ เพราะทำให้ปฏิสนธิจิตเกิด. คำว่า ภาเวติ นี้ มีความ หมายเป็นเหตุกัตตุวาจก เท่ากับคำว่า นิพฺพตฺเตติ.

อีกนัยหนึ่ง กรรมภพ ได้ชื่อว่า ภวะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิด ดังข้อความในพระบาลีนี้ว่า ภวปจฺจยา ชาติ11(ชาติมี เพราะมีภพเป็นเหตุเป็นปัจจัย).

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสาโรติ ปวุจฺจตี”ติ

วุตฺตลกฺขโณ สํสาโรปิ ภโว. “ภเว ทุกฺขํ ภวทุกฺขํ, ภเว สํสรนฺโต”ติ อิมาเนตสฺส อตฺถสฺส สาธกานิ วจนานิ. ตตฺร เกนฏฺเฐน สํสาโร ภโวติ กถียติ ? ภวติ เอตฺถ สตฺตสมฺมุติ ขนฺธาทิปฏิปาฏิสงฺขาเต ธมฺมปุญฺชสฺมินฺติ อตฺเถน. อิทํ ภวสทฺทสฺส ภาวกตฺตุกรณาธิกรณ-สาธนวเสนตฺถกถนํ.

อนึ่ง ภวะ คือ สังสารวัฏซึ่งมีลักษณะตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสาโรติ ปวุจฺจติ12

ลำดับคือความสืบต่อแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ทั้งหลายที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง เรียกว่า สังสารวัฏ.

ข้อความเหล่านี้ว่า ภเว ทุกฺขํ ภวทุกฺขํ, ภเว สํสรนฺโต (ทุกข์ในสังสารวัฏ ชื่อว่า ภวทุกฺขํ, ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ) เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่าสังสารวัฏนั้น.

ถาม: ในข้อความดังกล่าวนั้น เพราะเหตุไร จึงเรียกสังสารวัฏว่า ภวะ ?

ตอบ: เพราะมีความหมายว่า สังสารวัฏกล่าวคือกองธรรมมีขันธ์เป็นต้นนั้น เป็นที่เกิดแห่งการบัญญัติว่า "สัตว์". นี้ เป็นการอธิบาย ภว ศัพท์โดยภาวสาธนะ, กัตตุ-สาธนะ, กรณสาธนะและอธิกรณสาธนะ

อัตถุทธาระของ ภว ศัพท์

เอตฺถ ภวสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ วทาม -

วุทฺธิสมฺปตฺติปุญฺญานิ ขนฺธา โสกาสสญฺญิตา
สํสาโร สสฺสตญฺเจตํ ภวสทฺเทน สทฺทิตํ.
ภวตณฺหา ภวทิฏฺฐิ อุปฺปตฺติภโว ตถา
กมฺมภโว จ สพฺพนฺตํ ภวสทฺเทน สทฺทิตํ.
ภวตณฺหาภวทิฏฺฐ- ทฺวยํ กตฺถจิ ปาฬิยํ
อุตฺตรปทโลเปน ภวสทฺเทน สทฺทิตํ.

ในลำดับนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระ๑ของ ภว ศัพท์

ภว ศัพท์มีอรรถดังนี้คือ ความเจริญ, ความถึงพร้อม, บุญ, ขันธ์กับโอกาสโลก, สังสารวัฏ, สัสสตทิฏฐิ, ภวตัณหา, ภวทิฏฐิ, อุปปัตติภพ, กรรมภพ, สำหรับ ภว ศัพท์ที่กล่าวอรรถภวตัณหาและภวทิฏฐิทั้งสอง ในพระบาลีบางแห่งมีการละศัพท์ว่า ตัณหาและทิฏฐิ (ปรากฏเฉพาะรูป ภว เท่านั้น).

อภว ศัพท์

อภโวติ น ภโว อภโว.

คำว่า อภโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ไม่มีความเจริญ ชื่อว่า อภวะ = ความเสื่อม

วิปตฺติ หานิ อุจฺเฉโท ปาปญฺเจว จตุพฺพิธา
อิเม อภวสทฺเทน อตฺถา วุจฺจนฺติ สาสเน.

อภว ศัพท์ ในคัมภีร์พระศาสนา มีอรรถ ๔ ประการคือ ความวิบัติ, ความเสื่อม, ความขาดสูญและความชั่ว.

ภาว ศัพท์

ภาโวติ อชฺฌาสโย, โย "อธิปฺปาโย"ติปิ วุจฺจติ. "ถีนํ ภาโว ทุราชาโน. นามจฺโจ ราช-ภริยาสุ ภาวํ กุพฺเพถ ปณฺฑิโต หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตี"ติ เอวมาทิ เอตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. อปิจ วตฺถุธมฺโมปิ ภาโว. "ภาวสงฺเกตสิทฺธีนนฺ"ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ, จิตฺตมฺปิ ภาโว. "อจฺจาหิตํ กมฺมํ กโรสิ ลุทฺทํ, ภาเว จ เต กุสลํ นตฺถิ กิญฺจี"ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. กิริยาปิ ภาโว. "ภาวลกฺขณํ ภาวสตฺตมี"ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. อปิจ ภาโวติ สตฺตเววจนนฺติ ภณนฺติ, ธาตุ วา เอตํ อธิวจนํ.

คำว่า ภาวะ คือ อัธยาศัย ซึ่งบางครั้งท่านเรียกว่า อธิปฺปาย (ความประสงค์ หรือ ความต้องการ, ความปรารถนา).

ข้อความเป็นต้นว่า ถีนํ ภาโว ทุราชาโน13 (อัธยาศัยของสตรีทั้งหลาย เข้าใจได้ยาก), นามจฺโจ ราชภริยาสุ ภาวํ กุพฺเพถ ปณฺฑิโต14 (มหาอำมาตย์ผู้เป็นบัณฑิต ไม่ควรแสดง ความต้องการในพระมเหสีของพระราชา), หทยงฺคตภาวํ ปกาเสติ15(แสดงความประสงค์ ในใจ=เจตจำนงค์) นี้ เป็นหลักการใช้ ภาว ศัพท์ในความหมายว่า "ความประสงค์, ความต้องการ, ความปรารถนา" นั้น.

อนึ่ง ภาวะ หมายถึงองค์ของสภาวธรรม.

ข้อความว่า ภาวสงฺเกตสิทฺธีนํ 16[ตถตฺตา สจฺจมีริตํ] (ท่านเรียกว่า สัจจะ เพราะ สมมติสัจจะซึ่งบัญญัติขึ้นเพื่อใช้เป็นสื่อให้รู้สภาวปรมัตถ์ เป็นของจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง) นี้ เป็นหลักการใช้ ภาว ศัพท์ในความหมายว่า "องค์ของสภาวธรรม" นั้น.

อนึ่ง ภาวะ หมายถึงจิต.

ข้อความว่า อจฺจาหิตํ กมฺมํ กโรสิ ลุทฺทํ, ภาเว จ เต กุสลํ นตฺถิ กิญฺจิ 17(ท่านทำ กรรมอันทารุณที่ไร้ประโยชน์อย่างยิ่ง, กุศลจิต แม้สักดวงก็ไม่มีอยู่ในจิตของท่าน) นี้ เป็นหลักการใช้ ภาว ศัพท์ในความหมายว่า "จิต" นั้น.

อนึ่ง ภาวะ หมายถึงกิริยา.

ข้อความนี้ว่า ภาวลกฺขณํ, ภาวสตฺตมี๑ (กิริยาอันเป็นเครื่องสังเกต, ลงสัตตมีวิภัตติ ในภาวกิริยา) นี้ เป็นหลักการใช้ ภาว ศัพท์ในความหมายว่า "กิริยา" นั้น.

นอกจากนี้ อาจารย์ทั้งหลาย ยังได้แสดงว่า ภาว ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สตฺต ศัพท์ (ที่มีความหมายว่า สัตว์) หรือคำว่า ภาวะ นี้เป็นชื่อของธาตุ.

ตตฺถ อชฺฌาสโย จ วตฺถุธมฺโม จ จิตฺตญฺจ สตฺโต จาติ อิเม ภวตีติ ภาโว. ตถา ปน ภาเวตีติ ภาโว, กิริยา ตุ ภวนนฺติ ภาโว. สา จ ภวนคมนปจนาทิวเสนาเนกวิธา.

บรรดาความหมายของภาวศัพท์นั้น อรรถ ๔ ประการเหล่านี้ คือ อัธยาศัย, สภาวธรรม, จิต และสัตว์ ชื่อว่า ภาวะ เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น และเป็นสิ่งที่ให้สิ่งอื่นเกิดขึ้น, ส่วนกิริยา ชื่อว่า ภาวะ เพราะเป็นกิริยาความมี, ความเป็น, ก็ภาวะที่มีความหมายว่ากิริยา นั้นมีมากมายหลายประการ เช่น ความมี, การไป, การหุงเป็นต้น.

อปิจ ภาวรูปมฺปิ ภาโว, ยํ อิตฺถิภาโว ปุมฺภาโว อิตฺถินฺทฺริยนฺติ จ วุจฺจติ. ตตฺรายํ วจนตฺโถ “อิตฺถี”ติ วา “ปุริโส”ติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ อภิธานญฺจาติ ภาโว.

อีกนัยหนึ่ง ภาวะ หมายถึงภาวรูป ซึ่งบางครั้งเรียกว่า อิตถีภาวะ, ปุมภาวะ, และ อิตถินทรีย์, ในคำว่า ภาว นั้น สาเหตุที่มีความหมายว่าภาวรูปนั้น เพราะมีความหมาย ทางรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า ที่ชื่อว่า ภาวะ เพราะเป็นเหตุเกิดของการรับรู้ว่า หญิง, ชาย และ การบัญญัติศัพท์ว่า หญิง, ชาย.

นตฺตโนมติยา เอตํ นิพฺพจนมุทาหฏํ
ปุพฺพาจริยสีหานํ มตํ นิสฺสาย มาหฏํ.

รูปวิเคราะห์นี้ ข้าพเจ้า มิได้นำมาแสดงตามมติของ ตนเอง แต่ได้อาศัยมติของบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐ ทั้งหลายที่ได้แสดงไว้ในกาลก่อน.

วุตฺตญฺเหตํ โปราเณหิ “อิตฺถิยา ภาโว อิตฺถิภาโว, อิตฺถีติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ อภิธานญฺจาติ อิตฺถิภาโว”ติ, ตสฺมา ปุมฺภาโวติ เอตฺถาปิ ปุมสฺส ภาโว ปุมฺภาโว, ปุมาติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ อภิธานญฺจาติ ปุมฺภาโวติ นิพฺพจนํ สมธิคนฺตพฺพํ. อิทํ ภาวสทฺทสฺส กตฺตุภาวกรณสาธนวเสนตฺถกถนํ.

สมจริงดังคำที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ว่า ความเป็นหญิง ชื่อว่า อิตถิภาวะ หรือเหตุเกิดของการรับรู้ว่า หญิง และการบัญญัติศัพท์ว่า หญิง ชื่อว่า อิตถิภาวะ ดังนั้น แม้ในคำว่า ปุมฺภาโว นี้ ก็พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ความเป็นชาย ชื่อว่า ปุมภาวะ หรือเหตุ เกิดของการรับรู้ว่า ชาย และการบัญญัติศัพท์ว่าชาย ชื่อว่า ปุมภาวะ. ข้อความข้างต้นนี้ เป็นการอธิบายภาวศัพท์ด้วยอรรถที่เป็นกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรณสาธนะ.

อภาว ศัพท์

อภาโวติ น ภาโว อภาโว, โก โส ? สุญฺญตา นตฺถิตา.

คำว่า อภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความไม่มี ชื่อว่า อภาวะ, ถามว่า อภาวะนั้นหมายถึง อะไร ? ตอบว่า หมายถึงความว่างเปล่า, ความไม่มี.

สภาว ศัพท์

สภาโวติ อตฺตโน ภาโว สภาโว, อตฺตโน ปกติ อิจฺเจวตฺโถ. อถวา สภาโวติ ธมฺมานํ สติ อตฺถสมฺภเว โยโกจิ สรูปํ ลภติ, ตสฺส ภาวลกฺขณมิติ สญฺญิโต นมนรุปฺปน-กกฺขฬผุสนาทิอากาโร อิจฺเจวตฺโถ. “สามญฺญํ วา สภาโว วา, ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตนฺ”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. อปิจ สภาโวติ สลกฺขโณ ปรมตฺถธมฺโม. เกนฏฺเฐน ? สห ภาเวนาติ อตฺเถน.

คำว่า สภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาวะของตน ชื่อว่า สภาวะ อธิบายว่า ธรรมชาติ ของตน. อีกนัยหนึ่ง สภาวะ หมายถึงลักษณะทั่วไปของสภาวธรรมที่มีการน้อมไป, ความเสื่อมสลายไป, ความแข็งกระด้าง และการกระทบเป็นต้น ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันดีว่า เป็นลักษณะของสภาวธรรมที่มีองค์ธรรมเป็นของตนเอง.

ข้อความว่า สามญฺญํ วา สภาโว วา, ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ 18 (ลักษณะทั่วไปก็ดี ลักษณะเฉพาะก็ดี พึงทราบว่าเป็นลักษณะของธรรมทั้งหลาย) นี้ เป็นหลักการใช้ สภาว ศัพท์ในความหมายว่า "ลักษณะ" นั้น.

อนึ่ง คำว่า สภาวะ หมายถึงปรมัตถธรรมที่มีลักษณะ.

ถาม: เพราะเหตุไร ปรมัตถธรรม จึงชื่อว่าสภาวะ.

ตอบ: เพราะมีความหมายว่าเป็นไปกับด้วยลักษณะเฉพาะ.

สพฺภาว ศัพท์

สพฺภาโวติ สตํ ภาโว สพฺภาโว, สปฺปุริสธมฺโม อิจฺเจวตฺโถ. อถวา อตฺตโน ภาโว สพฺภาโว. “คาหาปยนฺติ สพฺภาวนฺ”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. สํวิชฺชมาโน วา ภาโว สพฺภาโว. “เอวํ คหณสพฺภาโว”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า สพฺภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุความเป็นมาของสัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่า สัพภาวะ ได้แก่ สัปปุริสธรรม.

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะของตน ชื่อว่า สัพภาวะ.

ข้อความว่า คาหาปยนฺติ สพฺภาวํ 19 (ย่อมให้ถือเอาซึ่งภาวะของตน) นี้ เป็นหลัก การใช้ สพฺภาว ศัพท์ในความหมายว่า "ภาวะของตน" นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง สภาวะที่มีปรากฏอยู่ ชื่อว่า สัพภาวะ.

ข้อความว่า เอวํ คหณสพฺภาโว (ความมีปรากฏแห่งทิฏฐิอย่างนี้) นี้ เป็นหลัก การใช้ สพฺภาว ศัพท์ในความหมายว่า "ความมีปรากฏ" นั้น.

อิทํ สภาวสพฺภาวสทฺทานํ ภาวสาธนวเสนตฺถกถนํ.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นคำอธิบายความหมายของ สภาว ศัพท์ และ สพฺภาว ศัพท์ที่เป็นภาวสาธนะ.

สมฺภว และ ปภว ศัพท์

สมฺภโวติ สมฺภวนํ สมฺภโว, สมฺภวนกิริยา ยุตฺติ วา. ยุตฺติ หิ สมฺภโวติ วุจฺจติ “สมฺภโว คหณสฺส การณนฺ”ติอาทีสุ. อถวา สมฺภวติ เอตสฺมาติ สมฺภโว. ยโต หิ ยํกิญฺจิ สมฺภวติ, โส สมฺภโว. ปภโวติ ปภวนํ ปภโว, อจฺฉินฺนตา, ปภวติ เอตสฺมาติ วา ปภโว. ยโต หิ ยํกิญฺจิ ปภวติ, โส ปภโว.

คำว่า สมฺภโว มีรูปวิเคราะห์ว่า การเกิด ชื่อว่า สัมภวะ ได้แก่ กิริยาการเกิด หรือ ความเหมาะสม. ก็ความเหมาะสม เรียกว่า สัมภวะ ดังในข้อความว่า สมฺภโว คหณสฺส การณํ 20 (ความเหมาะสม เป็นเหตุแห่งการถือเอา).

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สัมภวะ เพราะเป็น แดนเกิดหรือเป็นเหตุเกิด, จริงอยู่ สิ่งใดๆ ถือกำเนิดแต่ที่ใด ที่นั้น ชื่อว่า สัมภวะ (แหล่งกำเนิด)

คำว่า ปภโว มีรูปวิเคราะห์ว่า การเกิดอย่างต่อเนื่อง ชื่อว่า ปภวะ ได้แก่ ความไม่ ขาดสาย, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปภวะ เพราะเป็นแดนเกิด, จริงอยู่ สิ่งใดๆ ย่อมถือกำเนิด แต่ที่ใด ที่นั้น ชื่อว่า ปภวะ (แหล่งกำเนิด).

อิเม ปน สมฺภวปภวสทฺทา กตฺถจิ สมานตฺถา กตฺถจิ ภินฺนตฺถาติ เวทิตพฺพา. กถํ ? สมฺภวสทฺโท หิ ภวนกิริยมฺปิ วทติ ยุตฺติมฺปิ ปญฺญตฺติมฺปิ สมฺภวรูปมฺปิ ปจฺจยตฺถมฺปิ, ปภวสทฺโท ปน ภวนกิริยมฺปิ วทติ นทิปฺปภวมฺปิ ปจฺจยตฺถมฺปิ, ตสฺมา ปจฺจยตฺถํ วชฺเชตฺวา ภินฺนตฺถาติ คเหตพฺพา, ปจฺจยตฺเถน ปน สมานตฺถาติ คเหตพฺพา. วุตฺตญฺเหตํ “ปจฺจโย เหตุ นิทานํ การณํ สมฺภโว ปภโวติอาทิ อตฺถโต เอกํ, พฺยญฺชนโต นานนฺ”ติ 21

ก็ สมฺภว และ ปภว ศัพท์นี้ บางครั้งใช้ในความหมายเดียวกัน (สมานัตถะ) บางครั้งใช้ในความหมายต่างกัน (ภินนัตถะ) เช่น สมฺภว ศัพท์มีความหมายว่า กิริยา ความมี ความเป็น, ความเหมาะสม , บัญญัติ (เช่นชื่อคนว่าสัมภวะ), สัมภวรูป (น้ำอสุจิ), ปัจจยัตถะ (อรรถเหตุ) เป็นต้น

ส่วน ปภว ศัพท์มีความหมายว่า กิริยาความมี ความเป็น, ต้นกำเนิด แม่น้ำ, เหตุ, เพราะฉะนั้น นอกจากความหมายว่าเหตุแล้ว พึงทราบว่าความหมายที่เหลือ ชื่อว่า ภินนัตถะ (ความหมายที่ศัพท์ทั้งสองใช้ไม่ตรงกัน), สำหรับความหมายว่าเหตุ พึงทราบว่า เป็นสมานัตถะ (ความหมายที่ศัพท์ทั้งสองใช้ตรงกัน). สมจริง ดังคำที่ท่านได้กล่าวว่า คำว่า ปจฺจย, เหตุ, นิทาน, การณ, สมฺภว, ปภว เป็นต้น มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงศัพท์เท่านั้น

มูลํ เหตุ นิทานญฺจ สมฺภโว ปภโว ตถา

สมุฏฺฐานาหารารมฺมณํ ปจฺจโย สมุทเยน จา”ติ

อยมฺปิ คาถา เอตสฺส อตฺถสฺส สาธิกา. อิทํ สมฺภวปภวสทฺทานํ ภาวาปาทาน-สาธนวเสนตฺถกถนํ.

แม้คาถานี้ว่า

มูลํ เหตุ นิทานญฺจ สมฺภโว ปภโว ตถา

สมุฏฺฐานาหารารมฺมณํ ปจฺจโย สมุทเยน จ22.

ศัพท์เหล่านี้คือ มูล, เหตุ, นิทาน, สัมภว, ปภว, สมุฏฐาน, อาหาร, อารัมมณ, ปัจจย และสมุทย มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ แปลว่า “เหตุ”.

ข้อความในคาถาข้างต้นนี้ เป็นหลักการใช้ สมฺภว และ ปภว ศัพท์ในความหมาย ว่าเหตุนั้น, ที่กล่าวมานี้ เป็นการอธิบายความหมายของ สมฺภว และ ปภว ศัพท์ที่เป็น ภาวสาธนะและอปาทานสาธนะ.

สาธนะ ๖ หรือ ๗ ใน ภู ธาตุ

เอวเมตฺถ ภาวกตฺตุกมฺมกรณาปาทานาธิกรณวเสน ฉ สาธนานิ ปกาสิตานิ. ตานิ สมฺปทานสาธเนน สตฺตวิธานิ ภวนฺติ, ตมฺปน อุตฺตริ อาวิภวิสฺสติ “ธนมสฺส ภวตูติ ธนภูตี”ติ อาทินา.

ในตัวอย่างที่ได้แสดงมาตั้งแต่ต้นเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงสาธนะไว้ ๖ สาธนะ คือภาวสาธนะ, กัตตุสาธนะ, กรรมสาธนะ, กรณสาธนะ, อปาทานสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ซึ่งหากเพิ่มสัมปทานสาธนะลงไปอีก ๑ สาธนะ สาธนะเหล่านั้นก็มี ๗ สาธนะ. ก็สัมปทาน- สาธนะนั้น จักมีปรากฏข้างหน้าด้วยข้อความว่า ธนมสฺส ภวตูติ ธนภูติ.

สาธนะก็คือการกะ

อิจฺเจวํ กิตกวเสน สพฺพถาปิ สตฺตวิธานิ สาธนานิ โหนฺติ, ยานิ “การกานี”ติปิ วุจฺจนฺติ, อิโต อญฺญํ สาธนํ นตฺถิ. อิธ ปโยเคสฺวตฺเถสุ จ วิญฺญูนํ ปาฏวตฺถํ สาธนนามํ ปกาสิตํ. ตถา หิ ทุนฺนิกฺขิตฺตสาธเนหิ ปเทหิ โยชิตา สทฺทปฺปโยคา ทุพฺโพธตฺถา โหนฺติ, สุนิกฺขิตฺตสาธเนหิ ปน ปเทหิ โยชิตา สุโพธตฺถา โหนฺติ, ตสฺมา ปโยคา สาธนมูลกา, อตฺโถ จ ปโยคมูลโก.

สรุปว่า สาธนะในบทกิตซึ่งบางครั้ง ท่านเรียกว่าการกะนั้น ทั้งหมดมี ๗ สาธนะ เท่านั้น นอกเหนือจาก ๗ สาธนะนี้แล้ว ไม่มีสาธนะอื่น, ข้าพเจ้า ได้แสดงชื่อสาธนะไว้ในที่นี้ จุดประสงค์ก็เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลาย เกิดความแตกฉานในตัวอย่างที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ และในอรรถของตัวอย่างเหล่านั้น.

ความสำคัญของสาธนะ

ความจริง การนำเอาศัพท์ที่มีสาธนะไม่ชัดเจน มาใช้ในประโยค ทำให้เข้าใจ ความหมายได้ยาก, ตรงกันข้าม หากนำเอาศัพท์ที่มีสาธนะชัดเจน มาใช้ในประโยค จะทำ ให้เข้าใจความหมายได้ง่าย ดังนั้น สาธนะจึงมีความสำคัญต่อการใช้ศัพท์ และศัพท์มีความ สำคัญต่อการเข้าใจความหมาย

ปโยคานุรูปญฺหิ อวิปรีตํ กตฺวา อตฺถํ กถนสีลา “ยาจิโตว พหุลํ จีวรํ ปริภุญฺชติ, อปฺปํ อยาจิโต”ติ เอว มาทีสุ สาธนวเสน คเหตพฺเพสุ อตฺเถสุ, อญฺเญสุ จตฺเถสุ ปฏุตร-พุทฺธิโน ปณฺฑิตาเยว เอกนฺเตน ภควโต ปริยตฺติสาสนธรา นาม โหนฺตีติ เวทิตพฺพํ.

เช่น ในกรณีที่จะอธิบายความหมายของคำว่า ยาจิโต๑ ในข้อความพระบาลีว่า ยาจิโตว พหุลํ จีวรํ ปริภุญฺชติ, อปฺปํ อยาจิโต23 (ภิกษุ ผู้ได้รับนิมนต์แล้วเท่านั้น จึงใช้สอย จีวรหลายผืนได้, ส่วนผู้ที่ไม่ได้รับนิมนต์ สามารถใช้ได้เพียงไม่กี่ผืน) ผู้ที่จะอธิบาย ความหมายไม่ให้ผิดเพี้ยนจากพระบาลีได้ จะต้องเป็นนักปราชญ์ผู้รอบรู้เข้าใจในอรรถของ สาธนะ [หมายถึงสัททัตถะหรือที่เรียกกันว่า คำแปลโดยพยัญชนะ] และอรรถอื่นๆ (หมาย ถึงโวหารัตถะและอธิปปายัตถะหรือที่เรียกกันว่า คำแปลโดยอรรถ) จึงจะชื่อว่าเป็นผู้ทรงไว้ ซึ่งพระปริยัติศาสนาของพระผู้มีพระภาคอย่างแท้จริง.

คำชี้แจง

อิโต ปรํ นยานุสาเรน สุวิญฺเญยฺยตฺตา “อิทํ นาม สาธนนฺ”ติ น วกฺขาม, เกวลมิธ ทสฺสิเตสุ ปโยเคสุ วิญฺญูนํ พหุมานุปฺปาทนตฺถญฺเจว วิวิธวิจิตฺตปาฬิคติเก วิวิธตฺถสาเร ชินวรวจเน โสตูนํ พุทฺธิวิชมฺภนตฺถญฺจ อตฺถสาธกวจนานิเยว ยถารหํ สุตฺตเคยฺย-เวยฺยากรณคาถาทีสุ ตโต ตโต อาหริตฺวา ทสฺเสสฺสาม.

นับแต่นี้ไป ข้าพเจ้า จะไม่แสดงว่า "นี้ ชื่อว่าสาธนะ" เพราะนักศึกษาสามารถที่จะ เข้าใจได้ตามแนวทางของหลักการที่ผ่านมา แต่จะขอนำเอาเฉพาะข้อความที่เป็นหลักฐาน การใช้อรรถจากส่วนพระบาลีที่เป็นสุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ และคาถาเป็นต้นนั้นๆ มา แสดงเท่าที่จำเป็น ทั้งนี้เพียงเพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเห็นความสำคัญของตัวอย่างที่ ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้แล้ว และเพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้มีโอกาสเพิ่มพูนความรู้ ในพระพุทธพจน์อันประเสริฐที่ได้รับการจารึกไว้ด้วยภาษาบาลีอันมีนัยวิจิตรต่างๆ ทั้งมีอรรถที่เป็นสาระมากมาย.

ปภาว และ อนุภว ศัพท์

ปภาโวติ ปการโต ภวตีติ ปภาโว, โสยมานุภาโวเยว. “ปภาวํ เต น ปสฺสามิ เยน ตฺวํ มิถิลํ วเช”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. อนุภโวติ อนุภวนํ อนุภโว, กินฺตํ ? ปริภุญฺชนํ.

คำว่า ปภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปภาวะ เพราะมีโดยประการต่างๆ. ปภาวะ นั้น ได้แก่ อานุภาพ นั่นเอง.

ข้อความว่า ปภาวํ เต น ปสฺสามิ เยน ตฺวํ มิถิลํ วเช24 (ท่าน พึงไปสู่เมืองมิถิลา ด้วยอานุภาพใด ข้าพเจ้ายังไม่เห็นอานุภาพนั้นของท่านเลย) นี้ เป็นหลักการใช้ ปภาว ศัพท์ ในความหมายว่า "อานุภาพ" นั้น.

คำว่า อนุภโว๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า การเสวย ชื่อว่า อนุภวะ.

ถาม: อนุภวะ นั้นได้แก่อะไร ?

ตอบ: ได้แก่การบริโภค

อานุภาว ศัพท์

อานุภาโวติ เตชุสฺสาหมนฺตปฏูสตฺติโย. “เตชสงฺขาโต อุสฺสาหมนฺตปฏูสตฺติสงฺขาโต วา มหนฺโต อานุภาโว เอตสฺสาติ มหานุภาโว”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า อานุภาวะ ได้แก่ เตช (เดช), อุสฺสาห (ความเพียร) มนฺต (ที่ปรึกษา), ปฏู (อำนาจ) และ สตฺติ (ความสามารถ, ความกล้าหาญ).

ข้อความว่า เตชสงฺขาโต อุสฺสาหมนฺตปฏูสตฺติสงฺขาโต วา มหนฺโต อานุภาโว เอตสฺสาติ มหานุภาโว 25 (อานุภาพที่ยิ่งใหญ่กล่าวคือเดชหรืออุสสาหะ, มันตะ, ปฏู และสัตติของพระราชานั้น มีอยู่ เหตุนั้น พระราชานั้น ชื่อว่า มหานุภาวะ) นี้ เป็นหลักการใช้ อานุภาว ศัพท์ในความหมายว่าเดช อุสสาหะ มันตะ ปฏู และสัตตินั้น.

เตโช อุสฺสาหมนฺตา จ ปฏู สตฺตีติ ปญฺจิเม
อานุภาวาติ วุจฺจนฺติ ปภาวาติ จ เต วเท.
เตชาทิวาจกตฺตมฺหิ อานุภาวปทสฺส ตุ
อตฺถนิพฺพจนํ ธีโรยถาสมฺภวมุทฺทิเส.

คุณสมบัติ ๕ ประการคือ เดช อุสสาหะ มันตะ ปฏู และ สัตติ ท่านเรียกว่า อานุภาวะ หรือ ปภาวะ, เมื่อจะ ระบุอรรถมีเดชเป็นต้นของบทว่า อานุภาว บัณฑิต ควรแสดงคำจำกัดความและรูปวิเคราะห์ของ อานุภาว ศัพท์ให้สอดคล้องกับอรรถนั้นๆ.

อถวา อานุภาโวติ อนุภวิตพฺพผลํ. “อนุภวิตพฺพสฺส ผลสฺส มหนฺตตาย มหานุภาโว ”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

อีกนัยหนึ่ง อานุภาวะ หมายถึงผลที่จะพึงได้รับ.

ข้อความว่า อนุภวิตพฺพสฺส ผลสฺส มหนฺตตาย มหานุภาโว (ชื่อว่า มหานุภาวะ เพราะผลที่จะพึงได้รับใหญ่หลวง นัก) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ อานุภาว ศัพท์ใน ความหมายว่าผลที่จะพึงได้รับนั้น.

ปราภว ศัพท์

ปราภโวติ ปราภวนํ ปราภโว, อถวา ปราภวตีติ ปราภโว. “สุวิชาโน ปราภโว”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. อปิจ “ธมฺมเทสฺสี ปราภโว”ติ ปาจานุรูปโต ปราภวิสฺสตีติ ปราภโวติ อนาคตกาลวเสนปิ นิพฺพจนํ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา ปราภวนฺติ เอเตนาติ ปราภโว. กินฺตํ ? ธมฺมเทสฺสิตาทิ. “ปจโม โส ปราภโว”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ปราภโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความเสื่อม ชื่อว่า ปราภวะ, อีกอย่างหนึ่ง ผู้เสื่อม ชื่อว่า ปราภวะ.

ข้อความว่า สุวิชาโน ปราภโว (ผู้เสื่อม รู้ได้ง่าย) เป็นหลักฐานของการใช้ ปราภว ศัพท์ใน ความหมายว่า "เสื่อม" นั้น.

อีกนัยหนึ่ง เพื่อให้สอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลีว่า ธมฺมเทสฺสี ปราภโว (ผู้รังเกียจธรรม จะเป็นคนเสื่อม) ควรตั้งรูปวิเคราะห์โดยใช้รูปกิริยาอนาคตกาลว่า ปรา-ภวิสฺสตีติ ปราภโว (ผู้จะเสื่อม). อีกนัยหนึ่งชื่อว่า ปราภวะ เพราะเป็นเหตุแห่งความเสื่อม ได้แก่ ความรังเกียจธรรมเป็นต้น.

ข้อความว่า ปจโม โส ปราภโว26 (นี้เป็นเหตุแห่งความเสื่อมข้อที่หนึ่ง) เป็นหลัก การใช้ ปราภว ศัพท์ในความหมายว่า "เหตุแห่งความเสื่อม" นั้น.

วิภว ศัพท์

วิภโวติ นิพฺพานํ. ตณฺหิ ภวโต วิคตตฺตา ภวโต วิคโตติ วิภโว, ภวสฺส จ ตํเหตุ วิคตตฺตา วิคโต ภโว เอตสฺมาติ วิภโว. วิภวนฺติ อุจฺฉิชฺชนฺติ วินสฺสนฺติ อิโต อริยธนวิโลมกา กิเลสมหาโจราติปิ วิภโว. วิภวสทฺทสฺส นิพฺพานาภิธานตฺเต “เอวํ ภเว วิชฺชมาเน วิภโว อิจฺฉิตพฺพโก”ติ อิทเมตฺถ สาธกํ วจนํ.

คำว่า วิภวะ หมายถึงพระนิพพาน. ด้วยว่าพระนิพพานนั้น ชื่อว่า วิภวะ เพราะเป็น ธรรมชาติที่ปราศจากภพ ไม่มีภพ. อีกนัยหนึ่ง พระนิพพานนั้น ชื่อว่า วิภวะ เพราะไม่มี ภพและไม่มีเหตุให้เกิดในภพนั้น. อีกนัยหนึ่ง พระนิพพาน ได้ชื่อว่า วิภวะ เพราะเป็นแดน หมดสิ้นไปแห่งกิเลสซึ่งเป็นธรรมที่เปรียบเสมือนมหาโจรที่คอยปล้นอริยทรัพย์.

ข้อความว่า เอวํ ภเว วิชฺชมาเน วิภโว อิจฺฉิตพฺพโก27 (เมื่อมีภพ ธรรมชาติที่ ไม่ใช่ภพกล่าวคือพระนิพพาน ก็จะต้องมีอยู่อย่างแน่นอน) นี้ เป็นหลักการใช้ วิภว ศัพท์ ในความหมายว่าพระนิพพานนั้น.

อิมานิ ปน นิพฺพานสฺส ปริยายวจนานิ

สำหรับคำที่เป็นไวพจน์ของนิพพาน มีดังนี้:-

นิพฺพานํ วิภโว โมกฺโข นิโรโธ อมตํ สมํ

สงฺขารูปสโม ทุกฺข- นิโรโธ อจฺจุตกฺขโย.

นิพฺพาน (ธรรมชาติที่ปราศจากตัณหา), วิภว (ธรรมชาติ ที่ไร้ภพ), โมกฺข (ธรรมชาติที่หลุดพ้น), นิโรธ (ธรรมชาติ เป็นที่ดับ), อมต (ธรรมชาติที่ไม่ตาย), สม (ธรรมชาติ เป็นที่สงบ), สงฺขารูปสม (ธรรมชาติที่สงบสังขาร), ทุกฺขนิโรธ (ธรรมชาติที่ดับทุกข์), อจฺจุติ (ธรรมชาติที่ ปราศจากจุติ,ธรรมชาติที่เที่ยงแท้ ไม่เปลี่ยนแปลง), อกฺขย (ธรรมชาติที่ไม่สิ้นไป).

วิวฏฺฏมกตํ อตฺถํ สนฺติปทมสงฺขตํ

ปารํ ตณฺหากฺขโย ทุกฺขกฺ- ขโย สญฺโญชนกฺขโย.

วิวฏฺฏ (ธรรมชาติปราศจากวัฏฏสงสาร), อกต (ธรรมชาติ ไม่มีผู้ใดสร้างขึ้นมา), อตฺถ (ธรรมชาติเป็นที่ดับ), สนฺติ-ปท (ธรรมชาติเป็นเหตุให้สงบ), อสงฺขต (ธรรมชาติ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง), ปาร (ธรรมชาติเปรียบเสมือนฝั่ง ตรงกันข้าม), ตณฺหากฺขย (ธรรมชาติหมดตัณหา), ทุกฺขกฺ-ขย (ธรรมชาติที่หมดทุกข์), สญฺโญชนกฺขย(ธรรมชาติ หมดสังโยชน์).

โยคกฺเขโม วิราโค จ โลกนฺโต จ ภวกฺขโย.

อปวคฺโค วิสงฺขาโร สพฺภิ สุทฺธิ วิสุทฺธิ จ.

โยคกฺเขม (ธรรมชาติหมดโยคะ), วิราค (ธรรมชาติ หมด ราคะ), โลกนฺต (ที่สุดโลก), ภวกฺขย (ธรรมชาติ หมดภพ), อปวคฺค (ธรรมชาติกำจัดสังโยชน์), วิสงฺขาร (ธรรมชาติ ปราศจากสังขาร), สพฺภิ (ธรรมชาติที่มีปรากฏ), สุทฺธิ (ธรรมชาติบริสุทธิ์), วิสุทฺธิ (ธรรมชาติบริสุทธิ์ยิ่ง).

วิมุตฺยาปจโย๑ มุตฺติ นิพฺพุติ อุปธิกฺขโย
สนฺติ อสงฺขตา ธาตุ ทิสา จ สพฺพโตปภํ.

วิมุตฺติ ธรรมชาติหลุดพ้น), อปจย (ธรรมชาติปราศ จากวัฏฏะ), มุตฺติ (ธรรมชาติที่พ้น), นิพฺพุติ(ธรรมชาติ เป็นที่ดับ), อุปธิกฺขย (ธรรมชาติที่สิ้นไปแห่งอุปธิ (ขันธ์ ๕), สนฺติ (ธรรมชาติที่สงบ), อสงฺขต ธาตุ (สภาวะที่ไม่ ถูกปัจจัยปรุงแต่ง), ทิสา (ธรรมชาติที่ถูกพิจารณาด้วย มรรคผลญาณและปัจจเวกขณญาณ), สพฺพโตปภ (ท่าเป็นที่ขึ้นจากทุกสารทิศ).

วินาเปตานิ นามานิ วิเสสกปทํ อิธ
นิพฺพานวาจกานีติ สลฺลกฺเขยฺย สุเมธโส.

ในการแสดงไวพจน์ของนิพพานนี้ บัณฑิต พึงทราบว่า คำเหล่านี้ เป็นนามศัพท์ประเภทนามนามที่ระบุถึง พระนิพพาน ไม่ใช่คุณศัพท์.

“ตาณํ เลณนฺ”ติอาทีนิ- เปกฺขิกานิ ภวนฺติ หิ
วิเสสกปทานนฺติ เอตฺเถตานิ ปกาสเย.
ตาณํ เลณมรูปญฺจ สนฺตํ สจฺจมนาลยํ
สุทุทฺทสํ สรณญฺจ ปรายณมนีติกํ
อนาสวํ ธุวํ นิจฺจํ วิญฺญาณมนิทสฺสนํ
อพฺยาปชฺชํ สิวํ เขมํ นิปุณํ อปโลกิกํ.
อนนฺตมกฺขรํ ทีโป อจฺจนฺตํ เกวลํ ปทํ
ปณีตํ อจฺจุตญฺจาติ พหุธาปิ วิภาวเย.

ส่วนศัพท์ต่อไปนี้คือ:- ตาณ (ที่พึ่ง), เลณ (ที่เร้น), อรูป (ไม่มีรูป), สนฺต (สงบ), สจฺจ (ของจริง), อนาลย (ไม่มี อาลัย), สุทุทฺทส (เห็นได้ยากยิ่ง), สรณ (ที่พึ่ง), ปรายณ (ที่หมาย), อนีติก (ไม่มีเภทภัย), อนาสว (ไม่ใช่อารมณ์ ของอาสวกิเลส), ธุว (ยั่งยืน), นิจฺจ (เที่ยง), วิญฺญาณ (รู้ได้ด้วยปัญญา), อนิทสฺสน (เห็นไม่ได้ด้วยตาเปล่า), อพฺยาปชฺช (ไม่มีความเร่าร้อน), สิว (ร่มเย็น), เขม (เกษม), นิปุณ (ละเอียด), อปโลกิก (ไม่พินาศ), อนนฺต (ไม่มีที่สิ้นสุด), อกฺขรํ (ไม่เสื่อมสิ้น), ทีป (ที่พึ่ง), อจฺจนฺต (ไร้ขอบเขต), เกวลํ (หมดจด), ปทํ (เป็นอารมณ์ของ มรรคผล), ปณีต (ประณีต), อจฺจุต (ไม่เคลื่อน) ดังนี้

เป็นต้น, บัณฑิต พึงทราบว่า นามศัพท์เหล่านี้คือ ตาณํ เลณํ เป็นต้น เป็นศัพท์ประเภทคุณศัพท์ที่ระบุถึง พระนิพพาน.

โคตฺรภูติ ปทสฺสตฺถํ วทนฺเตหิ ครูหิ ตุ
โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพาน- มิติ โคตฺตนฺติ ภาสิตํ.

นอกจากนี้ อาจารย์ทั้งหลาย ผู้อธิบายอรรถของบท ว่า โคตฺรภู ได้อธิบายคำว่า โคตฺต ไว้ดังนี้ว่า โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ (โคตฺต หมายถึงพระนิพพาน).

วิภโวติ วา วินาสสมฺปตฺติธนุจฺเฉททิฏฺฐิโยปิ วุจฺจนฺติ. ตตฺถ วินาโส วิภวนํ อุจฺฉิชฺชนํ นสฺสนนฺติ อตฺเถน วิภโว. “วิภโว สพฺพธมฺมานํ, อิตฺเถเก สโต สตฺตสฺส อุจฺเฉทํ วินาสํ วิภวํ ปญฺญเปนฺตี”ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

สมฺปตฺติ ปน วิเสสโต ภวตีติ วิภโว. “รญฺโญ สิริวิภวํ ทฏฺฐุกามา”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. ธนํ ปน ภวนฺติ วฑฺฒนฺติ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺชนฺติ สตฺตา เอเตนาติ วิภโว. “อสีติโกฏิวิภวสฺส พฺราหฺมณสฺส ปุตฺโต หุตฺวา นิพฺพตฺตี”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิภวะ หมายถึง วินาส (ความพินาศ), สมฺปตฺติ (ความถึงพร้อม), ธน (ทรัพย์), อุจฺเฉทฑิฏฺฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ). บรรดาอรรถเหล่านั้น ความพินาศ ชื่อว่า วิภวะ เพราะอรรถว่า ไม่บังเกิด ขาดสูญ พินาศ.

ข้อความว่า วิภโว สพฺพธมฺมานํ, อิตฺเถเก สโต สตฺตสฺส อุจฺเฉทํ วินาสํ วิภวํ ปญฺญเปนฺติ 28(ความพินาศแห่งธรรมทั้งปวง, บุคคลบางคน ย่อมบัญญัติ ความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่บังเกิดขึ้นของสัตว์ที่มีปรากฏอยู่ว่าเป็นความสิ้นไปแห่งสรรพธรรม) ตัวอย่างที่แสดงมานี้เป็นหลักการใช้ วิภว ศัพท์ในความหมายว่า "พินาศ" นั้น.

สมฺปตฺติ ชื่อว่า วิภวะ เพราะอรรถว่า มีอยู่โดยพิเศษ = ความถึงพร้อม.

ข้อความว่า รญฺโญ สิริวิภวํ ทฏฺฐุกามา (พวกเรา ประสงค์จะเห็นความถึงพร้อม แห่งสิริมงคลของพระราชา) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ วิภว ศัพท์ในความหมายว่า "ความถึงพร้อม" นั้น.

ธน ชื่อว่า วิภวะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ เป็นอย่างยิ่ง.

ข้อความว่า อสีติโกฏิวิภวสฺส พฺราหฺมณสฺส ปุตฺโต หุตฺวา นิพฺพตฺติ (เกิดเป็น บุตรของพราหมณ์ผู้มีทรัพย์แปดสิบโกฏิ) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ วิภว ศัพท์ใน ความหมายว่า "ทรัพย์" นั้น.

อิทํ ปน ปริยายวจนํ

สำหรับคำที่เป็นไวพจน์ของ วิภว ศัพท์ที่แปลว่า ทรัพย์ มีดังนี้

ธนํ สํ วิภโว ทพฺพํ สาปเตยฺยํ ปริคฺคโห

โอฏฺฐํ ภณฺฑํ สกํ อตฺโถ อิจฺเจเต ธนวาจกา.

ธน, ส, วิภว, ทัพพ, สาปเตยย, ปริคคห, โอฏฐ, ภัณฑ, สก, อัตถ, ศัพท์เหล่านี้ มีความหมายว่าทรัพย์.

อุจฺเฉททิฏฺฐิ ปน วิภวติ อุจฺฉิชฺชติ “อตฺตา จ โลโก จ ปุน จุติโต อุทฺธํ น ชายตี”ติ คหณโต วิภโวติ. “วิภวตณฺหา”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. วิภวตณฺหาติ หิ อุจฺเฉททิฏฺฐิสหคตาย ตณฺหาย นามํ.

อนึ่ง อุจฺเฉทฑิฏฺฐิ ชื่อว่า วิภวะ เพราะขาดสูญไปตามความเชื่อที่ว่า อตฺตา จ โลโก จ ปุน จุติโต อุทฺธํ น ชายติ (อัตตาและโลก ไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้ว).

คำว่า วิภวตณฺหา (ตัณหาที่ประกอบด้วยอุจเฉทฑิฏฐิ) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ วิภว ศัพท์ในความหมายว่า "อุจเฉทฑิฏฐิ" นั้น. ด้วยว่า คำว่า วิภวตณฺหา นี้ เป็นชื่อของ ตัณหาที่สหรคตด้วยอุจเฉทฑิฏฐิ.

อัตถุทธาระของ วิภว ศัพท์

เอตฺถ อตฺถุทฺธาโร วุจฺจติ

ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ วิภว ศัพท์ ดังต่อไปนี้:-

ธนนิพฺพานสมฺปตฺติ- วินาสุจฺเฉทฑิฏฺฐิโย
วุตฺตา วิภวสทฺเทน อิติ วิญฺญู วิภาวเย.

วิญญูชน แสดงไว้ว่า วิภว ศัพท์ มีอรรถ ๕ ประการคือ ธน (ทรัพย์), นิพฺพาน (นิพพาน), สมฺปตฺติ (ความถึงพร้อม), วินาส (ความพินาศ) และ อุจเฉทฑิฏฐิ (ความเห็นว่า ขาดสูญ).

ปาตุภาว และ อาวิภาว ศัพท์

ปาตุภาโวติ ปาตุภวนํ ปาตุภาโว. อาวิภาโวติ อาวิภวนํ อาวิภาโว, อุภินฺนเมเตสํ ปากฏตา อิจฺเจวตฺโถ.

คำว่า ปาตุภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความปรากฏ ชื่อว่า ปาตุภาวะ.

คำว่า อาวิภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความแจ่มแจ้ง ชื่อว่า อาวิภาวะ.

ทั้งสองศัพท์นี้ มีความหมายว่า ความปรากฏ.

ติโรภาว และ วินาภาว ศัพท์

ติโรภาโวติ ติโรภวนํ ติโรภาโว, ปฏิจฺฉนฺนภาโว. วินาภาโวติ วินาภวนํ วินาภาโว, วิโยโค.

คำว่า ติโรภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความไม่ปรากฏ ชื่อว่า ติโรภาวะ ได้แก่ การปกปิดไว้.

คำว่า วินาภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า การแยกออกจากกัน ชื่อว่า วินาภาวะ ได้แก่

ความพลัดพราก.

โสตฺถิภาว ศัพท์

โสตฺถิภาโวติ โสตฺถิภวนํ โสตฺถิภาโว, สุวตฺถิภาโว สุขสฺส อตฺถิตา, อตฺถโต ปน นิพฺภยตา นิรุปทฺทวตา เอว.

คำว่า โสตฺถิภาโว มีรูปวิเคราะห์ว่า ความสวัสดี ชื่อว่า โสตถิภาวะ, ที่ชื่อว่า สุวัตถิ-ภาวะ ได้แก่ การมีความสุข, แต่ว่าโดยความหมายก็คือความไม่มีภัยปราศจากอันตราย (ที่จะพึงเกิดขึ้น) นั่นเอง.

อตฺถิภาว และ นตฺถิภาว ศัพท์

อตฺถิภาโวติ อตฺถิตา วิชฺชมานตา อวิวิตฺตตา. นตฺถิภาโวติ นตฺถิตา อวิชฺชมานตา วิวิตฺตตา ริตฺตตา ตุจฺฉตา สุญฺญตา.

คำว่า อัตถิภาวะ ได้แก่ ความมี ปรากฏอยู่ คือไม่ว่างเปล่า.

คำว่า นัตถิภาวะ ได้แก่ ความไม่มีปรากฏ ความว่างเปล่า

โอการนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดโอการันต์ปุงลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อาการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

อภิภวตีติ อภิภวิตา, ปรํ อภิภวนฺโต โยโกจิ. เอวํ ปริภวิตา, อนุภวตีติ อนุภวิตา, สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา อนุภวนฺโต โยโกจิ. เอวํ สมนุภวิตา. ปจฺจนุภวิตา.

เอตฺถ ปน ยถา “อมตสฺส ทาตา. อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา”ติอาทีสุ “ทาตา”ติ ปทานํ กตฺตุวาจกานํ “อมตสฺสา”ติอาทีหิ ปเทหิ กมฺมวาจเกหิ ฉฏฺฐิยนฺเตหิ สทฺธึ โยชนา ทิสฺสติ, ตถา อิเมสมฺปิ ปทานํ “ปจฺจามิตฺตสฺส อภิภวิตา”ติอาทินา โยชนา กาตพฺพา. เอวํ อญฺเญสมฺปิ เอวรูปานํ ปทานํ.

ชื่อว่า อภิภวิตา เพราะเป็นผู้ชนะ ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่งที่ชนะคนอื่น. คำว่า ปริภวิตา ก็มีนัยเดียวกัน๑. ผู้เสวย ชื่อว่า อนุภวิตา ได้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งผู้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ ไม่สุขบ้าง. คำว่า สมุนภวิตา ปจฺจนุภวิตา ก็มีนัยเดียวกัน.

ในคำว่า อภิภวิตา เป็นต้นนี้ นักศึกษา พึงสัมพันธ์บทเหล่านี้เข้ากับบทนามที่ลง ท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม เช่นในตัวอย่างว่า ปจฺจามิตฺตสฺส อภิภวิตา (ผู้ปราบ ศัตรู) เหมือนกับการสัมพันธ์บทที่เป็นกัตตุวาจกว่า ทาตา เข้ากับบทนาม คือ อมตสฺส เป็นต้นซึ่งเป็นบทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม

ตัวอย่างเช่น

อมตสฺส ทาตา29	ผู้ให้อมตนิพพาน
อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส - อุปฺปาเทตา30	ผู้ทำมรรคที่ยังไม่เคยเกิดให้เกิด

นักศึกษา พึงสัมพันธ์บทอื่นๆ ที่มีลักษณะนี้โดยทำนองเดียวกันนี้แล.

อาการนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอาการันต์ปุงลิงค์ จบ.

รายละเอียด

นิคคหีตันตปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภวํ ศัพท์

ภวตีติ ภวํ. ภวิสฺสตีติ วา ภวํ, วฑฺฒมาโน ปุคฺคโล. “สุวิชาโน ภวํ โหติ สุวิชาโน ปราภโว. ธมฺมกาโม ภวํ โหติ ธมฺมเทสฺสี ปราภโว”ติ 31 อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

ผู้เจริญ ชื่อว่า ภวะ, อีกนัยหนึ่ง ผู้จะเจริญ ชื่อว่า ภวะ ได้แก่ บุคคลผู้เจริญ.

ข้อความว่า สุวิชาโน ภวํ โหติ สุวิชาโน ปราภโว (ผู้เจริญรู้ได้ง่าย, ผู้เสื่อมก็รู้ ได้ง่าย). ธมฺมกาโม ภวํ โหติ ธมฺมเทสฺสี ปราภโว (ผู้ปรารถนาธรรม เป็นผู้เจริญ, ผู้รัง เกียจธรรมเป็นผู้เสื่อม) นี้ เป็นหลักการใช้ ภว ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้เจริญ".

อถวา เยน สทฺธึ กเถติ, โส “ภวนฺ”ติ วตฺตพฺโพ. “ภวํ กจฺจายโน. ภวํ อานนฺโท. มญฺเญ ภวํ ปตฺถยติ รญฺโญ ภริยํ ปติพฺพตนฺ”ติอาทีสุ. เอตฺถ ปน ธาตฺวตฺเถ อาทโร น กาตพฺโพ, สมฺมุติอตฺเถเยวาทโร กาตพฺโพ “สงฺเกตวจนํ สจฺจํ โลกสมฺมุติการณนฺ”ติ 35 วจนโต. โวหารวิสยสฺมิญฺหิ โลกสมฺมุติ เอว ปธานา อวิลงฺฆนียา.

อีกนัยหนึ่ง บุคคลกำลังสนทนาอยู่กับผู้ใด พึงใช้คำแทนตัวผู้นั้นว่า ภวํ เช่นใน ตัวอย่างว่า ภวํ กจฺจายโน32 (ท่านพระกัจจายนะ). ภวํ อานนฺโท33 (ท่านอานนท์). มญฺเญ ภวํ ปตฺถยติ รญฺโญ ภริยํ ปติพฺพตํ 34(เรานึกว่าท่านต้องการพระมเหสีของพระราชา ผู้เคารพสามี).

ในคำพูดเหล่านี้ ไม่ต้องคำนึงถึงอรรถของธาตุ แต่ควรคำนึงถึงสำนวนโวหาร ที่ชาวโลกใช้พูดกันเท่านั้น เพราะมีคำที่กล่าวไว้ว่า "คำที่เป็นสำนวนโวหารที่ชาวโลกใช้กัน เป็นคำที่มีอยู่จริง". ขอบเขตของโวหารนั้น ถือเอาคำบัญญัติของชาวโลกเป็นประมาณ ดังนั้น จึงไม่ควรมองข้ามหลักการเช่นนี้.

ปราภว ศัพท์เป็นต้น

ปราภวตีติ ปราภวํ. เอวํ ปริภวํ. อภิภวํ. อนุภวํ. ปภวติ ปโหติ สกฺโกตีติ ปภวํ, ปโหนฺโต โยโกจิ. น ปภวํ อปฺปภวํ, “อปฺปภวนฺ”ติ จ.

ผู้เสื่อม ชื่อว่า ปราภวะ, ผู้เอาชนะ ชื่อว่า ปริภวะ, อภิภวะ, ผู้เสวย ชื่อว่า อนุภวะ,ผู้สามารถ ชื่อว่า ปภวะ ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่งที่มีความสามารถ, มิใช่ผู้สามารถ ชื่อว่า อัปปภวะ.

อิทํ ชาตเก ทิฏฺฐํ

ฉินฺนพฺภมิว วาเตน รุณฺโณ รุกฺขมุปาคมึ
โสหํ อปฺปภวํ ตตฺถ สาขํ หตฺเถหิ อคฺคหึ

คำว่า อปฺปภว นี้ ได้พบในชาดกดังนี้ว่า

ในกาลนั้น เราเป็นผู้อ่อนระโหยโรยแรงแทบจะไป ไม่ถึงต้นมะม่วง ยืนเอามือจับกิ่งมะม่วงร้องไห้อยู่ เหมือนก้อนเมฆที่ถูกแรงลมพัดกระจายแยกสลาย ออกจากกันเปล่งเสียงคำรามอยู่ฉันนั้น.

ตตฺถ สาธกวจนมิทํ.

ในข้อความจากชาดกข้างต้นนี้ เป็นหลักฐานการใช้ อปฺปภว ศัพท์.

นิคฺคหีตนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดนิคคหีตันตปุงลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อิการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ธนภูติ ศัพท์เป็นต้น

ธนภูตีติ ธนมสฺส ภวตูติ ธนภูติ. สิริภูตีติ โสภาย เจว ปญฺญาปุญฺญานญฺจ อธิวจนํ. สา อสฺส ภวตูติ สิริภูติ. เอวํ โสตฺถิภูติ, สุวตฺถิภูติ.

คำว่า ธนภูติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ธนภูติ เพราะมีความหมายว่า ขอบุคคลนั้น จงเป็นผู้มีทรัพย์. คำว่า สิริ ในคำว่า สิริภูติ เป็นชื่อของความงาม ปัญญา และบุญ, ชื่อว่า สิริภูติ เพราะมีความหมายว่า ขอบุคคลนั้น จงเป็นผู้มีสิริ, คำว่า โสตฺถิภูติ ขอจงเป็น ผู้มีความสวัสดี และคำว่า สุวตฺถิภูติ ขอจงเป็นผู้มีความปลอดภัย ก็มีนัยเดียวกัน.

อิการนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอิการันต์ปุงลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อีการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภาวี ศัพท์เป็นต้น

ภาวีติ ภวนสีโล ภาวี, ภวนธมฺโม ภาวี, ภวเน สาธุการี ภาวี. เอวํ วิภาวี. สมฺภาวี. ปริภาวีติ. ตตฺร วิภาวีติ อตฺถวิภาวเน สมตฺโถ ปณฺฑิโต วุจฺจติ. เอตฺถ วิทฺวา, วิชฺชาคโต, ญาณีติอาทิ ปริยายวจนํ ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า ภาวี มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ภาวี เพราะเป็นผู้เป็นไปโดยปกติ, เป็นไป โดยธรรมชาติ, เป็นไปโดยดี, วิภาวี, สมฺภาวี ศัพท์ ก็พึงทราบว่ามีวิธีการตั้งรูปวิเคราะห์ โดยนัยเดียวกัน. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า วิภาวี หมายถึงบัณฑิตผู้มีความสามารถ ในการอธิบายความหมาย, คำว่า วิทฺวา, วิชฺชาคโต, ญาณี 36เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นคำ ไวพจน์ของ วิภาวี ศัพท์.

สังคหคาถา

ประมวลคำศัพท์ที่แปลว่า "บัณฑิต"

ภวนฺติ จตฺร

วิทฺวา วิชฺชาคโต ญาณี วิภาวี ปณฺฑิโต สุธี
พุโธ วิสารโท วิญฺญู โทสญฺญู วิทฺทสุ วิทู.
วิปสฺสี ปฏิภาณี จ เมธาวี นิปโก กวิ
กุสโล วิธุโร ธีมา คติมา มุติมา จยํ.
จกฺขุมา กณฺณวา ทพฺโพ ธีโร ภูริ วิจกฺขโณ
สปฺปญฺโญ พุทฺธิมา ปญฺโญ เอวํนามา วิภาวิโนติ.

คำศัพท์ที่แปลว่า บัณฑิต มีดังนี้

วิทฺวา (ผู้มีปัญญา), วิชฺชาคต (ผู้เป็นไปด้วยปัญญา), ญาณี (ผู้มีปัญญา), วิภาวี (ผู้มีปัญญา), ปณฺฑิต (ผู้มี ปัญญา), สุธี (ผู้มีปัญญาดี), พุธ (ผู้รู้), วิสารท (ผู้มีปัญญาแกล้วกล้า), วิญฺญู (ผู้รู้

แจ้ง), โทสญฺญู (ผู้รู้จักโทษ), วิทฺทสุ (ผู้รู้), วิทู (ผู้รู้),วิปสฺสี (ผู้เห็นแจ้ง), ปฏิภาณี (ผู้มีปฏิภาณ), เมธาวี (ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม), นิปก (ผู้มีปัญญาแก่กล้า), กวิ (ผู้ เป็นนักกวี), กุสโล (ผู้ฉลาด), วิธุโร (ผู้มีปัญญา), ธีมา (ผู้มี ปัญญา), คติมา, มุติมา (ผู้มีปัญญา), อยํ จกฺขุมา (บุคคลนี้ เป็นผู้มีจักษุ), กณฺณวา (ผู้มีหูคือปัญญา=ผู้เป็นพหูสูตร), ทพฺพ (ผู้มีปัญญา), ธีร (ผู้มีปัญญา), ภูริ (ผู้มีปัญญากว้าง ขวางดุจแผ่นดิน) วิจกฺขณ (ผู้มีปัญญาใคร่ครวญ), สปฺปญฺญ (ผู้มีปัญญา), พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), ปญฺญ (ผู้มีปัญญา). บัณฑิตทั้งหลาย ได้รับการขนานนามดังที่ได้กล่าวมาฉะนี้แล.

อีการนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอีการันต์ปุงลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อูการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

สยมฺภู ศัพท์

สยมฺภูติ สยเมว ภวตีติ สยมฺภู. โก โส ? อนฺตเรน ปโรปเทสํ สามํเยว สพฺพํ เณยฺยธมฺมํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา สพฺพญฺญุตํ ปตฺโต สกฺยมุนิ ภควา. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา

คำว่า สยมฺภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า สยัมภู เพราะรู้ธรรมด้วยตนเอง, ถามว่า สยัมภู นั้นคือใคร ? ตอบว่า ได้แก่ พระผู้มีพระภาคศักยมุนี ผู้ทรงรู้แจ้งเญยยธรรมทั้งปวงด้วย พระองค์เองโดยปราศจากการแนะจากผู้อื่นแล้วบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ. สมดังที่พระผู้ มีพระภาคตรัสไว้ในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.
อหํ หิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีตีภูโตสฺมิ นิพฺพุโต37.

เรา ไม่มีอาจารย์ บุคคลผู้เช่นกับเราไม่มี ไม่มีผู้ใด เปรียบปานเราได้ ไม่ว่าทั้งในมนุษยโลกหรือเทวโลก, ด้วยว่าเราเป็นพระอรหันต์ เป็นครูผู้ยอดเยี่ยม เราเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ถึงความสงบร่มเย็นดับกิเลส ได้แล้วแต่เพียงผู้เดียว.

อตฺถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมฺภูญาเณน สห วาสนาย วิคตวิทฺธสฺตนิรวเสส-กิเลโส มหากรุณาสพฺพญฺญุตญฺญาณาทิอปริเมยฺยคุณคณาธาโร ขนฺธสนฺตาโน38 สยมฺภู. โส เอวํภูโต ขนฺธสนฺตาโน โลเก อคฺคปุคฺคโลติ วุจฺจติ.

แต่ถ้าว่าโดยองค์ธรรมแล้ว คำว่า สยมฺภู ได้แก่ ขันธ์ที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องที่ได้รับ การอบรมสั่งสมบารมีมาดีแล้ว มีกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งวาสนา (นิสัยความเคยชิน) ถูกกำจัด สิ้นแล้วด้วยพระสยัมภูญาณ

ทรงไว้ซึ่งหมู่แห่งคุณอันนับไม่ถ้วนมีพระมหากรุณาและพระ สัพพัญญุตญาณเป็นต้น. พระองค์ผู้มีขันธสันดานอันมีลักษณะเช่นนี้ จึงได้รับการถวาย พระนามว่า อคฺคปุคฺคล (บุคคลผู้เลิศ[ในโลก]).

วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส, กตโม เอกปุคฺคโล ? ตถาคโต ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”ติ39. โส เอกปุคฺคโล เอตรหิ “สพฺพญฺญู, สุคโต”ติอาทีหิ ยถาภุจฺจคุณาธิคตนาเมหิ จ ปสิทฺโธ, “โคตโม อาทิจฺจพนฺธู”ติ โคตฺตโต จ ปสิทฺโธ, สกฺยปุตฺโต สกฺโก สกฺยมุนิ สกฺยสีโห สกฺยปุงฺคโวติ กุลโต จ ปสิทฺโธ, สุทฺโธทนิ มายาเทวีสุโตติ มาตาปิติโต จ ปสิทฺโธ, สิทฺธตฺโถติ คหิตนาเมน จ ปสิทฺโธ.

สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ (ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต) ว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เอกบุรุษ เมื่อจะเกิดในโลก ย่อมเกิดเป็นอัจฉริยบุรุษ, เอกบุรุษผู้นั้น คือใคร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เอกบุรุษผู้นั้นคือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า" เอกบุรุษนั้น บัดนี้ ได้เป็นที่รู้จักกันในพระนามตามพระคุณที่เป็นจริง เช่น พระสัพพัญญู (พระผู้ตรัสรู้ ธรรมทั้งปวง) สุคโต (พระผู้ตรัสดี), เป็นที่รู้จักกันโดยเชื้อสายก็มี เช่น โคตม, อาทิจฺจพนฺธุ (พระผู้เป็นวงศ์แห่งพระอาทิตย์), เป็นที่รู้จักกันโดยตระกูลก็มี เช่น ศักยบุตร, สักกะ , ศักย-มุนี, ศักยสีหะ, ศักยปุงควะ (พระผู้มาจากตระกูลศากยวงศ์), เป็นที่รู้จักกันโดยพระนามทาง ฝ่ายพระราชมารดาและฝ่ายพระราชบิดาก็มี เช่น สุทโธทนิ (พระราชโอรสของพระเจ้า สุทโทธนะ), มายาเทวีสุตะ (พระราชโอรสของพระนางมายาเทวี), เป็นที่รู้จักกันโดยพระนาม ที่พวกญาติทั้งหลายได้ขนานนามให้ในวันประสูติก็มี เช่น สิทธัตถะ.

สังคหคาถา๑

ประมวลคำศัพท์ที่แปลว่า "พระพุทธเจ้า"

ภวนฺติ จตฺร

โย เอกปุคฺคโล อาสิ พุทฺโธ โส วทตํ วโร
โคตฺตโต โคตโม นาม ตเถวาทิจฺจพนฺธุ จ.
สกฺยกุเล ปสูตตฺตา สกฺยปุตฺโตติ วิสฺสุโต
สกฺโก อิติ จ อวฺหิโต ตถา สกฺยมุนีติ จ.
สพฺพตฺถ เสฏฺฐภาเวน สกฺเย จ เสฏฺฐภาวโต
สกฺยสีโหติ โส สกฺย- ปุงฺคโวติ จ สมฺมโต.
สุทฺโธทนีติ ปิติโต นเภ จนฺโทว วิสฺสุโต
มาติโตปิ จ สญฺญาโต มายาเทวีสุโต อิติ.

คำว่า สยมฺภู (พระพุทธเจ้า) มีคำไวพจน์ดังนี้ คือ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่า บรรดา ผู้แสดงธรรมทั้งปวง พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็น เอกบุรุษ, ทรงพระนามโคดม และอาทิจจพันธุโดย เชื้อสาย,ทรงปรากฏพระนามว่า สักยปุตตะ, ได้รับการ ขนานนามว่า สักกะและสักยมุนี เพราะทรงประสูติ ในราชตระกูลศากยะ, ทรงได้รับ

การขนานนามว่าสักย-สีหะและสักยปุงควะ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ ประเสริฐในหมู่แห่งเจ้าศากยะและในโลกทั้งปวง, ทรง เลื่องลือชาด้วยพระนามทางฝ่ายพระราชบิดาว่า "สุทโธทนิ" และทางฝ่ายพระมารดาว่า "มายาเทวีสุตะ" ดุจพระจันทร์ลอยเด่นอยู่ท่ามกลางดวงดาวบน ท้องฟ้าฉะนั้น.

สพฺพญฺญู สุคโต พุทฺโธ ธมฺมราชา ตถาคโต
สมนฺตภทฺโท ภควา ชิโน ทสพโล มุนิ.
สตฺถา วินายโก นาโถ มุนินฺโท โลกนายโก
นราสโภ โลกชิโนสมฺพุทฺโธ ทฺวิปทุตฺตโม.
เทวเทโว โลกครุ ธมฺมสฺสามี มหามุนิ
สมนฺตจกฺขุ ปุริส- ทมฺมสารถิ มารชิ.
ธมฺมิสฺสโร จ อเทฺวชฺฌ- วจโน สตฺถวาหโก.
วิสุทฺธิเทโว เทวาติ- เทโว จ สมณิสฺสโร.
ภูริปญฺโญ นธิวโร นรสีโห จ จกฺขุมา
มุนิมุนิ นรวโร ฉฬภิญฺโญ ชเน สุโต.
องฺคีรโส ยติราชา โลกพนฺธุ มตนฺทโท
วตฺตา ปวตฺตา สทฺธมฺม- จกฺกวตฺตี ยติสฺสโร.
โลกทีโป สิรีฆโน สมณินฺโท นรุตฺตโม
โลกตฺตยวิทู โลก- ปชฺโชโต ปุริสุตฺตโม.
สจฺจทโส สตปุญฺญ- ลกฺขโณ สจฺจสฺวหโย
รวิพนฺธา สมสโม ปญฺจเนตฺต คฺคปุคฺคโล.
สพฺพาภิภู สพฺพวิทู สจฺจนาโม จ ปารคู
ปุริสาติสโย สพฺพ- ทสฺสาวี นรสารถิ.

ศัพท์ต่อไปนี้ เป็นสาธารณนามของพระพุทธเจ้า ทั้งหลาย คือ สพฺพญฺญู (ผู้รู้ธรรมทั้งปวง), สุคโต (ผู้ตรัส ดีแล้ว) พุทฺโธ (ผู้ตรัสรู้อริยสัจ) ธมฺมราชา (ผู้เป็นจอม ทัพธรรม) ตถาคโต (ผู้เสด็จมาดี) สมนฺตภทฺโท (ผู้เจริญ ทุกด้าน) ภควา (ผู้มีโชค) ชิโน (ผู้ชนะมาร) ทสพโล (ผู้ทรงกำลังคือพระญาณสิบ) มุนิ (ผู้ตรัสรู้). สตฺถา (ผู้ทรงเป็นบรมครู) วินายโก (ผู้นำ) นาโถ (ผู้เป็นที่พึ่ง) มุนินฺโท (ผู้เป็นใหญ่แห่งสงฆ์) โลกนายโก (ผู้นำโลก) นราสโภ (ผู้ประเสริฐกว่านรชน) โลกชิโน (ผู้ทรงชนะ ในโลก) สมฺพุทฺโธ (ผู้ตรัสรู้เอง) ทฺวิปทุตฺตโม (ผู้ประเสริฐ กว่าบรรดาสัตว์สองเท้า).เทวเทโว (ผู้ทรงเป็นเทพยิ่ง กว่าเทพ) โลกครุ (ผู้ทรงเป็นบรมครูของโลก) ธมฺมสฺสามี (ผู้ทรงเป็นจอมทัพธรรม) มหามุนิ (มุนีผู้ประเสริฐ) สมนฺต- จกฺขุ (ผู้ทรงมองเห็นรอบด้าน) ปุริสทมฺมสารถิ (ผู้ สามารถ ฝึกบุคคลที่ควรฝึก) มารชิ (ผู้ทรงชนะมาร) ธมฺมิสฺสโร (ผู้ทรงเป็นจอมทัพธรรม) อเทฺวชฺฌวจโน (ผู้ไม่มีพระ ดำรัสเป็นสอง) สตฺถวาหโก (ผู้ทรงเป็นดุจนายกอง เกวียน) วิสุทฺธิเทโว (ผู้ทรงเป็นวิสุทธิเทพ) เทวาติเทโว (ผู้ทรงเป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม) สมณิสฺสโร (ผู้ทรงเป็น ใหญ่ในหมู่สงฆ์) ภู

ริปญฺโญ (ผู้ ทรงมีปัญญากว้างขวาง ดุจแผ่นดิน) นธิวโร (ผู้ไม่มีใคร เปรียบเสมือน) นรสีโห (ผู้ประเสริฐกว่านระหรือนระผู้ประเสริฐ) จกฺขุมา (ผู้มี จักษุ ๕ ประเภท) มุนิมุนิ (ผู้ประเสริฐยิ่งกว่าพระมุนี ๕ จำพวก) นรวโร (ผู้ประเสริฐกว่านรชน) ฉฬภิญฺโญ (ผู้ ทรงมีอภิญญา ๖) ชเนสุโต (ผู้ทรงมีชื่อเสียงในหมู่ชน) องฺคีรโส (ผู้ทรงมีพระรัศมีแผ่ออกจากพระวรกาย) ยติราชา (ผู้ทรงเป็นใหญ่แห่งสงฆ์) โลกพนฺธุ (ผู้ทรงเป็น เผ่าพันธ์มนุษย์) มตนฺทโท (ผู้ประทานอมตนิพพาน) วตฺตา (ผู้ประกาศอริยสัจจธรรม) ปวตฺตา (ผู้ประกาศ ธรรมโดยประการต่างๆ) สทฺธมฺมจกฺกวตฺตี (ผู้ประกาศ ธรรมจักรหรือผู้ทรงเป็นจักรพรรดิฝ่ายศาสนจักร์) ยติสฺสโร (ผู้ทรงเป็นใหญ่ในหมู่สงฆ์) โลกทีโป (ผู้ทรง เป็นที่พึ่งของโลก) สีรีฆโน (ผู้ทรงมีพระสิริอันมากมาย) สมณินฺโท (ผู้ทรงเป็นใหญ่กว่าสมณะ) นรุตฺตโม (ผู้สูงสุด กว่านรชน) โลกตฺตยวิทู (ผู้ทรงรู้แจ้งโลก ๓) โลกปชฺโชโต (ผู้ทรงเป็นดุจประทีปส่องโลกให้สว่าง) ปุริสุตฺตโม (ผู้ ทรงเป็นบุรุษสูงสุด) สจฺจทโส (ผู้ทรงเห็นอริยสัจจ์ ๔) สตปุญฺญลกฺขโณ (ผู้ทรงมีพระลักษณะของผู้มีบุญเป็น จำนวนร้อยๆ) สจฺจสฺวหโย (ผู้มีพระนามตามความเป็นจริง) รวิพนฺธุ (ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธ์แห่งพระอาทิตย์) อสมสโม (ผู้เสมอเหมือนกับบุคคลที่ไม่มีผู้เสมอเหมือน (หมายถึงเสมอเหมือนกับพระพุทธเจ้าในปางก่อน) ปญฺจเนตฺโต (ผู้มีจักษุ ๕) อคฺคปุคฺคโล (ผู้เป็นบุรุษผู้เลิศ) สพฺพาภิภู (ผู้ทรงครอบงำเตภูมกธรรมทั้งปวง) สพฺพวิทู (ผู้ทรงรู้แจ้งจตุภูมกธรรมทั้งปวง) สจฺจนาโม (ผู้ทรงมีพระนามตรงตามความเป็นจริง) ปารคู (ผู้ทรงถึงฝั่ง๑) ปุริสาติสโย (ผู้ทรงเป็นบุรุษที่ยิ่งใหญ่) สพฺพทสฺสาวี (ผู้มีปกติเห็นสิ่งทั้งปวง) นรสารถิ (ผู้ฝึกนรชน)

สมฺมาสมฺพุทฺโธ อิติ โส　　ญาโต สตฺตุตฺตโมติ จ
ตาที วิภชฺชวาทีติมหาการุณิโกติ จ.
จกฺขุภูโต ธมฺมภูโต　　ญาณภูโตติ สญฺญิโต
พฺรหฺมภูโตติ ปุริสา-　　ชญฺโญ อิติ จ โถมิโต.
โลกเชฏฺโฐ สยมฺภู จ　　มเหสิ มารภญฺชโน
อโมฆวจโน ธมฺม-　　กาโย มาราภิภู อิติ.

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงมีพระนามว่า สมฺมา-สมฺพุทฺโธ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) สตฺตุตฺตโม (ผู้ประเสริฐกว่าบุคคลอื่น, ผู้สูงสุดกว่าบุคคลอื่น), ตาที (ผู้คงที่, ผู้ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม) วิภชฺชวาที (ผู้มีปกติ ตรัสจำแนก), มหาการุณิโก๑ (ผู้ทรงมีพระมหากรุณา ที่ยิ่งใหญ่, หรือผู้ประเสริฐกว่าบุคคลผู้มีกรุณาทั้งปวง), พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงเป็นผู้ได้รับการสรรเสริญว่า จกฺขุภูโต (ผู้ทรงเป็นเสมือนจักษุ) ธมฺมภูโต๒ (ผู้ทรง บรรลุโพธิปักขิยธรรม) ญาณภูโต (ผู้ทรงเป็นเสมือน ญาณปัญญา), พฺรหฺมภูโต๓ (ผู้ทรงบรรลุอริยมรรคอัน ประเสริฐ) ปุริสาชญฺโญ (ผู้ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย) โลกเชฏฺโฐ (ผู้ทรงเป็นใหญ่ในโลก) สยมฺภู (ผู้ตรัสรู้เอง) มเหสิ (ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่) มารภญฺชโน (ผู้ ทรงทำลายมาร ๕ จำพวก) อโมฆวจโน (ผู้ไม่ตรัส พระดำรัสที่เปล่าประโยชน์) ธมฺมกาโย (ผู้มีกายสำเร็จ แต่ธรรม) มาราภิภู (ผู้ทรงกำราบมารทั้ง ๕).

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ　　สคุเณน มเหสิโน

นามํ คุเณหิ นิสฺสิตํ โก กวินฺโท กเถสฺสติ.

สำหรับศัพท์ที่เป็นคุณนามของพระผู้มีพระภาค มี จำนวนนับไม่ถ้วน เอกกวีใดเล่า จักสามารถพรรณา พระนามที่บังเกิดจากพระคุณของพระองค์ได้หมดสิ้น.

ตตฺร สพฺพญฺญุ อิจฺจาทิ- นามํ สาธารณํ ภเว

สพฺเพสานมฺปิ พุทฺธานํ โคตโม อิติอาทิ น.

บรรดาพระนามเหล่านั้น พระนามว่า สพฺพญฺญู เป็นต้น จนถึงพระนามว่า มาราภิภู เป็นสาธารณนามสำหรับ พระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์, ส่วนพระนามว่า โคตโม เป็นต้น (ซึ่งข้าพเจ้าแสดงไว้ก่อนพระนามว่า สพฺพญฺญู นั้น) ไม่ใช่ สาธารณนาม.

พุทฺโธ ปจฺเจกพุทฺโธ จ “สยมฺภู”อิติ สาสเน

เกจิ “พฺรหฺมา สยมฺภู”ติ สาสนาวจรํ น ตํ.

“พุทฺโธ ตถาคโต สตฺถา ภควา”ติ ปทานิ ตุ

ฐาเนเนกสหสฺสมฺหิ สญฺจรนฺติ อภิณฺหโส.

คำว่า สยมฺภู ที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา หมายถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ได้, อาจารย์ บางท่าน กล่าวว่า คำว่า สยมฺภู หมายถึงพระพรหม ก็ได้, คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ได้มุ่งถึงการใช้ใน คัมภีร์ฝ่ายศาสนา. สำหรับบทว่า พุทฺโธ ตถาคโต สตฺถา ภควา มีปรากฏใช้ในพระไตรปิฎกหลายพันแห่ง.

ตตฺร จาทิปทํ อนฺต- ปทญฺเจว อิมานิ ตุ

เอกโตปิ จรนฺตีติ วิภาเวยฺย วิสารโท.

วิเสสกปทานํ ตุ อเปกฺขกปทานิ จ

อนเปกฺขปทานีติ ปทานิ ทุวิธา สิยุ.

บัณฑิต ผู้เชี่ยวชาญในพระปริยัติธรรม พึงแสดงว่า บรรดาบทเหล่านั้น บทแรกคือ พุทฺโธ และบทสุดท้าย คือ ภควา อาจมีใช้คู่กันว่า "พุทฺโธ ภควา" บ้าง (แต่มิใช่ว่า บทว่า พุทฺโธ ทำหน้าที่ขยายบทว่า ภควา ทั้งนี้เพราะ ไม่มีความจำเป็น), ด้วยว่า บทแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ บทที่ต้องอาศัยบทอื่นขยาย และบทที่ไม่ต้องอาศัย บทอื่นขยาย.

ตถา หิ สตฺถวาโห นรวโร ฉฬภิญฺโญติ เอวํปการานิ อภิธานปทานิ วิเสสก-ปทาเปกฺขกานิ. กถํ ?

จริงอย่างนั้น คำศัพท์ทั้งหลายอันมีประการต่างๆ เช่น สตฺถวาโห, นรวโร ฉฬภิญฺโญ ชื่อว่าเป็นบทที่ต้องอาศัยบทอื่นขยาย เช่น

เอวํ วิชิตสงฺคามํ สตฺถวาหํ อนุตฺตรํ

สาวกา ปยิรุปาสนฺติ เตวิชฺชา มจฺจุหายิโน40

พระสาวกทั้งหลาย ผู้มีวิชชา ๓ ผู้ละเหตุแห่งความ ตายได้แล้ว ย่อมเข้าเฝ้าพระผู้ทรงชนะสงคราม ผู้ทรง เป็นนายกองเกวียน (หรือผู้ทรงยกสัตว์ขึ้นสู่เกวียน คืออริยมรรคแล้ว)๑ ที่ยอดเยี่ยม.

ยํ โลโก ปูชยเต

สโลกปาโล สทา นมสฺสติ จ,

ตสฺเสต สาสนวรํ

วิทูหิ เณยฺยํ นรวรสฺสา๒ติ41

ชาวโลกกับท้าวโลกบาล บูชาและนมัสสการ บุคคลใดอย่างสม่ำเสมอ, บัณฑิตทั้งหลายพึงศึกษาคำสอนอันประเสริฐของนรชนผู้ ประเสริฐนั้นเถิด.

ฉฬภิญฺญสฺส สาสนํ คำสอนของพระผู้ทรงมีอภิญญา ๖

เอวํ วิเสสกปทาเปกฺขกานิ ภวนฺติ.

ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นวิเสสกปทาเปกขบท (บทที่ต้องอาศัยบทอื่นขยาย).

พุทฺโธ ชิโน ภควาติ เอวํปการานิ ปน โน วิเสสกาเปกฺขานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนบททั้งหลาย เช่น พุทฺโธ ชิโน ภควา บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นโนวิเสสกา-เปกขบท (บทที่ไม่ต้องอาศัยบทอื่นขยายก็สามารถทราบได้ว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า).

คำศัพท์มีใช้ ๒ ลักษณะ

เกจิ ปเนตฺถ เอวํ วเทยฺยุ "มุนินฺโท สมณินฺโท สมณิสฺสโร ยติสฺสโร อาทิจฺจพนฺธุ รวิพนฺธูติ เอวํปการานํ อิธ วุตฺตานมภิธานานํ วิเสสตฺถาภาวโต ปุนรุตฺติโทโส อตฺถี"ติ. ตนฺน, อภิธานานํ อภิสงฺขรณียานภิสงฺขรณียวเสน อภิสงฺขตาภิธานานิ อนภิสงฺขตา-ภิธานานีติ เทฺวธา ทิสฺสนโต.

ก็เกี่ยวกับเรื่องของคำศัพท์ที่เป็นไวพจน์นี้ มีอาจารย์บางท่าน ท้วงอย่างนี้ว่า คำศัพท์ ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในที่นี้มีลักษณะซ้ำกัน เช่น มุนินฺโท ซ้ำกับ สมณินฺโท, สมณิสฺสโร ซ้ำกับ ยติสฺสโร, อาทิจฺจพนฺธุ ซ้ำกับ รวิพนฺธุ คำเหล่านี้น่าจะเป็นคำที่ต้องปุนรุตติโทษ (โทษเพราะการกล่าวซ้ำซาก) เพราะไม่มีความหมายพิเศษแตกต่างกัน. ตอบว่า คำท้วงนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะชื่อว่าคำศัพท์มีใช้ ๒ ลักษณะ คือ คำศัพท์ที่มีการสร้างรูปคำขึ้น มาใหม่ และคำศัพท์ที่ไม่มีการสร้างรูปคำขึ้นมาใหม่ (ศัพท์ที่ใช้มาแต่เดิม)

วิธีบัญญัติศัพท์ใหม่

ตถา หิ กตฺถจิ เกจิ "สกฺยสีโห"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "สกฺยเกสรี สกฺยมิคาธิโป"ติ อาทินา นานาวิวิธมภิธานมภิสงฺขโรนฺติ, ปาวจเนปิ หิ "ทฺวิทฺคุคมวรหนฺตุต มลตฺถา42"ติ ปาโฐ ทิสฺสติ. ตถา เกจิ "ธมฺมราชา"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ ธมฺมทิสมฺปตีติอาทีนิ อภิสงฺขโรนฺติ, สพฺพญฺญูติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "สพฺพทสฺสาวี สพฺพทสฺสี"ติอาทีนิ อภิสงฺขโรนฺติ, "สหสฺสกฺโข"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "ทสสตโลจโน"ติอาทีนิ อภิสงฺขโรนฺติ. "อาทิจฺจพนฺธู"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "อรวินฺทสหายพนฺธู"ติอาทีนิ อภิสงฺขโรนฺติ. "อมฺพุชนฺ"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "นีรชํ กุญฺชนฺ"ติ อาทีนิ อภิสงฺขโรนฺติ.

จริงอย่างนั้น ในบางแห่ง อาจารย์บางท่าน ได้บัญญัติศัพท์ใหม่ๆ ขึ้นมาใช้ เช่น สกฺยเกสรี, สกฺยมิคาธิโป โดยอาศัยคำศัพท์เดิม เช่น สกฺยสีโห เป็นแม่แบบ. จริงอยู่ แม้ใน พุทธพจน์เอง ก็ยังปรากฏปาฐะที่

เป็นคำศัพท์ที่บัญญัติขึ้นมาใหม่ เช่นคำว่า ทฺวิทุคฺค-มวรหนุตฺตมลตฺถ๑=ทฺวิทุคฺคมวรหนุตฺตํ+อลตฺถ (ได้แล้วซึ่งพระลักษณะคือมีพระหนุดุจ คางของราชสีห์ผู้ยิ่งใหญ่กว่าบรรดาสัตว์ ๔ เท้า)

โดยทำนองเดียวกัน อาจารย์บางท่าน ได้บัญญัติคำศัพท์ว่า ธมฺมทิสมฺปติ โดย อาศัยคำศัพท์เดิม คือ ธมฺมราชา, บัญญัติคำศัพท์ว่า สพฺพทสฺสาวี, สพฺพทสฺสี โดยอาศัย คำศัพท์เดิม คือ สพฺพญฺญู, บัญญัติคำศัพท์ว่า ทสสตโลจโน โดยอาศัยคำศัพท์เดิม คือ สหสฺสกฺโข, บัญญัติคำศัพท์ว่า อรวินฺทสหายพนฺธุ โดยอาศัยคำศัพท์เดิม คือ อาทิจฺพนฺธุ และบัญญัติคำศัพท์ว่า นีรชํ, กุญฺชํ โดยอาศัยคำศัพท์เดิม คือ อมฺพุชํ เป็นแม่แบบ.

ปาวจเนปิ หิ ยํ ปทุมํ, ตํ ชลชํ นามาติ มนฺตฺวา ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺเตหิ อริเยหิ เทสนา-วิลาสวเสน วุตฺโต "ปทุมุตฺตรนามิโน"ติ วตฺตพฺพฏฺฐาเน "ชลชุตฺตรนามิโน"ติ ปาโฐ ทิสฺสติ. เอวํ อภิสงฺขตาภิธานานิ ทิสฺสนฺติ.

อันที่จริง แม้ในพระพุทธพจน์ ก็ปรากฏปาฐะที่พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้บรรลุนิรุตติ-ปฏิสัมภิทาญาณผู้รู้ว่า ศัพท์ว่า ชลชํ สามารถใช้แทน ปทุมํ ได้ จึงได้นำคำว่า ชลชุตฺตร-นามิโน (ผู้มีพระนามว่าปทุมุตตระ) มาใช้แทนคำว่า ปทุมุตฺตรนามิโน โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อให้เกิดความงามทางภาษาเทสนา. ก็คำศัพท์ที่บัญญัติขึ้นมาใหม่ ย่อมปรากฏว่ามีใช้ ด้วยประการฉะนี้แล.

"พุทฺโธ ภควา"ติ อภิธานานิ ปน อนภิสงฺขตาภิธานานิ. วุตฺตญฺเหตํ ธมฺมเสนา-ปตินา อายสฺมตา สาริปุตฺเตน "พุทฺโธ"ติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ, น ปิตรา กตํ, น ภคินิยา กตํ, น ญาติสาโลหิเตหิ กตํ, น เทวตาหิ กตํ, วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปฏิลาภา สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ พุทฺโธ"43ติ. ตถา "ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ ฯ เป ฯ สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ ภควา"44ติ. เอวํ "พุทฺโธ ภควา"ติ อภิธานานิ อนภิสงฺขตาภิธานานิ.

ส่วนคำว่า พุทฺโธ ภควา ไม่ใช่เป็นการสร้างรูปคำขึ้นมาใหม่ แต่เป็นศัพท์ที่มีใช้ มาแต่เดิม. สมจริงดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้กล่าวไว้ว่า คำว่า พุทฺโธ นี้ มิได้ เป็นพระนามที่พระมารดา, พระบิดา, พี่น้องหญิง, ญาติสายโลหิต หรือพวกเทวดา ทรง ขนานให้, แต่คำว่า พุทฺโธ นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ (บัญญัติที่ระบุถึงสิ่งที่มีอยู่จริง เป็น ปรมัตถธรรม) ที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายได้ภายหลังจากบรรลุอรหัตผลพร้อม กับการได้พระสัพพัญญุตญาณที่ควงโพธิพฤกษ์

โดยทำนองเดียวกัน คำว่า ภควา นั้น มิใช่เป็นพระนามที่พระมารดา... ทรงขนานให้ แต่คำว่า ภควา นี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ. คำศัพท์ทั้งหลาย เช่น พุทฺโธ ภควา เป็นคำศัพท์ ที่ไม่ใช่เป็นการสร้างรูปคำขึ้นมาใหม่ ด้วยประการฉะนี้แล.

น หิ ตานิ อภิธานานิ เจว "สตฺถา สุคโต ชิโน"ติอาทีนิ จ อญฺญํ กิญฺจิ อภิธานํ ปฏิจฺจ อภิสงฺขตานิ, นาปิ อญฺญานิ อภิธานานิ เอตานิ ปฏิจฺจ อภิสงฺขตานิ ทิสฺสนฺติ. ตถา หิ "พุทฺโธ"ติ อภิธานํ ปฏิจฺจ "พุชฺฌิตา โพเธตา โพธโก"ติอาทีนิ นามาภิธานานิ น อภิสงฺขรีนฺติ. ตถา "ภควา สตฺถา สุคโต"ติอาทีนิ นามาภิธานานิ ปฏิจฺจ "สมฺปนฺนภโค อนุสาสโก สุนฺทรวจโน"ติอาทีนิ นามาภิธานานิ นาภิสงฺขรีนฺติ.

เอวํ อิทํ วิภาคํ ทสฺเสตุ “มุนินฺโท สมณินฺโท สมณิสฺสโร ยติสฺสโร อาทิจฺจพนฺธุ รวิพนฺธู”ติอาทินา นเยน ปุนรุตฺติ อมฺเหหิ กตาติ ทฏฺฐพฺพา.

อนึ่ง พระนามว่า พุทฺโธ ภควา เหล่านั้นก็ดี พระนามว่า สตฺถา สุคโต ชิโน เป็นต้น ก็ดี เป็นพระนามเดิมที่ไม่ได้บัญญัติขึ้นมาใหม่โดยอาศัยคำศัพท์อย่างใดอย่างหนึ่ง, ทั้งพระนามอื่นๆ ที่บัญญัติขึ้นมาใหม่โดยอาศัยพระนามเหล่านั้นเป็นแม่แบบ ก็ไม่มีเช่นกัน. ดังจะเห็นได้ว่า บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่บัญญัติคำศัพท์ที่แสดงพระนามของพุทธเจ้า ขึ้นมาใหม่ว่า พุชฺฌิตา โพเธตา โพธโก เป็นต้นโดยอาศัยคำศัพท์ว่า พุทฺโธ เป็นแม่แบบ. และจะไม่บัญญัติคำศัพท์ที่แสดงพระนามของพุทธเจ้าขึ้นมาใหม่ว่า สมฺปนฺนภโค อนุสาสโก สุนฺทรวจโน โดยอาศัยคำศัพท์ว่า ภควา สตฺถา สุคโต เป็นต้น เป็นแม่แบบ เช่นกัน. ด้วยเหตุผลที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า สาเหตุที่ข้าพเจ้าต้องแสดงคำศัพท์ซ้ำๆ กัน คือ มุนินฺโท สมณินฺโท สมณิสฺสโร ยติสฺสโร อาทิจฺจพนฺธุ รวิพนฺธุ ก็เพื่อจะแสดงการ จำแนกประเภทของคำศัพท์เท่านั้น.

เอวมญฺญตฺราปิ นโย เนตพฺโพ.

นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในที่อื่นๆ เถิด.

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

อภิสงฺขตนามญฺจ นามญฺจานภิสงฺขตํ
ทุวิทุคฺคมวโร พุทฺโธ อิติ นามํ ทุวิธา ภเว.

นามศัพท์ มี ๒ ประเภทคือ อภิสังขตนาม (นามที่ บัญญัติขึ้นมาใหม่) เช่น ทุวิทุคฺคมวร และ อนภิสังขต-นาม (นามที่ใช้มาแต่เดิม) เช่น พุทฺโธ.

ปภู ศัพท์

ปภูติ ปรํ ปสยฺห ภวตีติ ปภู, อิสฺสโร. “อรญฺญสฺส ปภู อยํ ลุทฺทโกติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ปภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปภู เพราะเป็นใหญ่เหนือบุคคลอื่น ได้แก่ ผู้เป็นใหญ่ (เหนือผู้อื่น)

ข้อความว่า อรญฺญสฺส ปภู อยํ ลุทฺทโก (นายพรานผู้นี้ เป็นใหญ่ในป่า=ผู้ ครอบ ครองป่า) เป็นหลักการใช้ ปภู ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้เป็นใหญ่เหนือผู้อื่น".

อภิภู ศัพท์

อภิภูติ อภิภวตีติ อภิภู, อสญฺญสตฺโต. กึ โส อภิภวิ ? จตฺตาโร ขนฺเธ อรูปิโน. อิติ จตฺตาโร ขนฺเธ อรูปิโน อภิภวีติ อภิภู. โส จ โข นิจฺเจตนตฺตา อภิภวนกิริยายาสติ ปุพฺเพวาสญฺญุปฺปตฺติโต ฌานลาภิกาเล อตฺตนา คริคตปญฺจมชฺฌานํ สญฺญาวิราควเสน ภาเวตฺวา จตฺตาโร อรูปกฺขนฺเธ อสญฺญิภเว อปฺปวตฺติกรเณน อภิภวิตุมารภิ, ตทภิภวน-กิจฺจํ อิทานิ สิทฺธนฺติ อภิภวตีติ อภิภูติ วุจฺจติ.

คำว่า อภิภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า อภิภู เพราะเป็นใหญ่ ได้แก่ อสัญญสัตตพรหม, ถามว่า อสัญญสัตตพรหมนั้น เป็นใหญ่เหนืออะไร? ตอบว่า เป็นใหญ่เหนือนามขันธ์ ๔, ดังนั้น อสัญญตพรหม จึงได้ชื่อว่า อภิภู เพราะสามารถเอาชนะนามขันธ์ ๔.

จริงอยู่ อสัญญสัตตพรหมนั้น เนื่องจากไม่มีจิต จึงไม่อาจมีกิริยาการครอบงำได้ แต่ถึงกระนั้น ก่อนที่จะไปเกิดในอสัญญสัตตภพ พวกเขาได้เจริญสัญญาวิราคภาวนา (ภาวนาที่บริกรรมให้เกิดความคลายความพอใจในนามธรรมมีสัญญาเป็นต้น) จนได้บรรลุ ปัญจมฌาน จึงชื่อว่า สามารถเอาชนะนามขันธ์ ๔ ได้ โดยไม่ให้นามขันธ์ดังกล่าว เกิดขึ้น ในอสัญญตสัตตภพตั้งแต่คราวที่ได้ฌานในมนุษย์โลก, ก็กิจคือการครอบงำนามธรรมนั้น ชื่อว่าสำเร็จบริบูรณ์ได้ต่อเมื่อถึงกาลที่ตนบังเกิดในอสัญญตสัตตภพนี้แล ดังนั้น อสัญญสัตตพรหม จึงได้ชื่อว่า อภิภู เพราะมีความหมายว่าผู้ครอบงำ.

อปิจ นิจฺเจตนภาเวน อภิภวนพฺยาปาเร อสติปิ ปุพฺเพ สเจตนกาเล สพฺยา-ปารตฺตา สเจตนสฺส วิย นิจฺเจตนสฺสาปิ สโต ตสฺส อุปจาเรน สพฺยาปารตาวจนํ ยุชฺชเตว. ทิสฺสติ หิ โลเก สาสเน จ สเจตนสฺส วิย อเจตนสฺสปิ อุปจาเรน สพฺยา-ปารตาวจนํ. ตํ ยถา ? กูลํ ปติตุกามํ, เอวํ โลเก. สาสเน ปน

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา

สยเมโวนมิตฺวานอุปคจฺฉนฺติ ทารเก”ติ จ

"องฺคาริโน ทานิ ทุมา ภทนฺเต, ผเลสิโน ฉทนํ วิปฺปหายาติ จ "ผลํ โตเสติ กสฺสกนฺติ จ. อภิภูสทฺทสฺส อสญฺญสตฺตาภิธานตฺเต “อภิภุ อภิภุโต มญฺญตี”ติ อิทเมตฺถ สาธกํ วจนํ.

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากอสัญญสัตตพรหมไม่มีจิต ดังนั้น แม้จะไม่มีความขวนขวาย ที่จะครอบงำ แต่ก็สามารถกล่าวได้ว่าอสัญญตสัตตพรหมนั้น มีความขวนขวายโดย การณูปจารนัยอยู่ ราวกะว่าเป็นการกระทำสิ่งที่ไม่มีจิตให้มีจิต ทั้งนี้เพราะอสัญญสัตต-พรหมเคยเป็นผู้มีความขวนขวายมาก่อนตอนที่ตนยังมีจิตอยู่ ดังนั้น การนำเอาสิ่งที่ไม่มี ความขวนขวายมากล่าวว่าเป็นสิ่งที่มีความขวนขวาย เหมือนกับการนำเอาสิ่งที่ไม่มีจิต มาใช้ราวกับว่ามีจิตนี้ จึงใช้ได้ เพราะปรากฏว่ามีใช้ทั้งทางโลกและทางธรรม.

[ทางโลก]

ตัวอย่างเช่น

กูลํ ปติตุกามํ 45 ฝั่งน้ำต้องการที่จะพังทะลาย

[ทางธรรม]

ตัวอย่างเช่น

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา

สยเมโวนมิตฺวานอุปคจฺฉนฺติ ทารเก46.

หมู่แมกไม้ต่างๆ เห็นพระราชกุมารและพระราชธิดา ทรงกรรแสงอยู่ จึงพากันสลดสังเวช โน้มกิ่งก้านลง มาหาพระราชกุมารและพระราชธิดาเหล่านั้น.

องฺคาริโน ทานิ ทุมา ภทนฺเต,

ผเลสิโน ฉทนํ วิปฺปหาย47

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้หมู่แมกไม้ทั้งหลาย ได้สลัดใบเก่าผลิใบอ่อนสีแดง ดุจถ่านเพลิง เตรียมจะผลิดอกออกผลอยู่.

ผลํ โตเสติ กสฺสกํ 48 ผลไม้ ทำให้ชาวนายินดี

ข้อความในพระบาลีนี้ว่า อภิภุ อภิภุโต มญฺญติ49 (ย่อมสำคัญอสัญญสัตตพรหม ว่าเป็นอสัญญสัตตพรหม) เป็นหลักฐานของการใช้ อภิภู ศัพท์ในความหมายว่า "อสัญญสัตตพรหม" นี้.

อถวา อภิภวตีติ อภิภู, ปเรสมภิภวิตา โยโกจิ. วิเสสโต ปน ตถาคโตเยว อภิภู. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “ตถาคโต ภิกฺขเว อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโส วสวตฺตี”ติ. เกจิ ปน “อภิภู นาม สหสฺโส พฺรหฺมา”ติ วทนฺติ.

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อภิภู เพราะเป็นใหญ่เหนือผู้อื่น ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่ง ที่เป็นใหญ่เหนือผู้อื่น, แต่โดยพิเศษ อภิภู หมายถึงพระตถาคตเท่านั้น สมดังที่พระผู้มี พระภาค ตรัสไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคว่า ตถาคโต ภิกฺขเว อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโส วสวตฺติ50(ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคต เป็นใหญ่เหนือบุคคลอื่นๆ ไม่มีใครที่จะสามารถ เอาชนะได้ เป็นผู้เห็นทุกสิ่งทุกอย่าง และสามารถโน้มน้าวให้ผู้อื่นคล้อยตามได้อย่าง แท้จริง), ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า อภิภู หมายถึงท้าวสหัสสพรหม.

วิภู ศัพท์

วิภูติ วิเสสภูโตติ วิภู, “ภวโสตํ สเจ พุทฺโธ ติณฺโณ โลกนฺตคู วิภู”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. วิภูติ เหตุถ รูปกายธมฺมกายสมฺปตฺติยา วิเสสภูโตติ อตฺโถ.

คำว่า วิภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิภู เพราะเป็นผู้พิเศษ.

ข้อความว่า ภวโสตํ สเจ พุทฺโธ ติณฺโณ โลกนฺตคู วิภู51(หากได้เป็นพระพุทธเจ้า ผู้วิเศษผู้ข้ามกระแสแห่งภพ และถึงที่สุดแห่งโลกไซร้) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ วิภู ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้วิเศษ" นั้น.

ก็ คำว่า วิภู ในที่นี้ หมายถึงผู้วิเศษด้วยความถึงพร้อมแห่งรูปกายและธรรมกาย

อาห จ

ทิสฺสมาโนปิ ตาวสฺส รูปกาโย อจินฺติโย
อสาธารณญาณฎฺเฐ ธมฺมกาเย กถาว กา”ติ.

ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ลำดับแรก รูปกายของพระผู้มีพระภาค ซึ่งสามารถเห็นได้ เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์, จะกล่าวไปใยเล่าถึงความอัศจรรย์ ของธรรมกายอันเป็นที่ตั้งแห่งอสาธารณญาณ (ญาณที่ ไม่มีอยู่ในบุคคลทั่วๆ ไป เช่น พระสัพพัญญุตญาณ เป็นต้น).

อธิภู ศัพท์

อธิภูติ อธิภวตีติ อธิภู, อิสฺสโร.

ตทา มํ ตปเตเชนสนฺตตฺโต ติทิวาธิภู
ธาเรนฺโต พฺราหฺมณํ วณฺณํ ภิกฺขาย มํ อุปาคมีติ52.

อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า อธิภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า อธิภู เพราะเป็นผู้ปกครอง หมายถึงผู้เป็น ใหญ่. ข้อความในคาถานี้ว่า

ในกาลนั้น ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ปกครองเทพชั้นดาวดึงส์ ผู้มีกายอันเร่าร้อนด้วยเดชแห่งตบะของเรา ได้เนรมิตร่าง เป็นพราหมณ์ เข้ามาทำเป็นขอภิกษาภะเรา.

เป็นหลักฐานของการใช้ อธิภู ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้เป็นใหญ่" นั้น.

ปติภู ศัพท์

ปติภูติ ปติภูโตติ ปติภู, “โคณสฺส ปติภู”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ปติภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปติภู เพราะเป็นเจ้าของหรือเป็นใหญ่.

ข้อความว่า โคณสฺส ปติภู (ผู้เป็นเจ้าของแห่งโคซึ่งหมายถึงคน, หรือผู้เป็นใหญ่ แห่งโคซึ่งหมายถึงโคจ่าฝูง) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ ปติภู ศัพท์ในความหมายว่า "ผู้ เป็นเจ้าของ, ผู้เป็นใหญ่" นั้น.

โคตฺรภู ศัพท์

“โคตฺรภูติ โคตฺตสงฺขาตํ อมตมหานิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ภูโตติ โคตฺรภู, โสตาปตฺติมคฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน สิขาปฺปตฺตพลววิปสฺสนาจิตฺเตน สมนฺนาคโต ปุคฺคโล. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “กตโม จ ปุคฺคโล โคตฺรภู ? เยสํ ธมฺมานํ สมนนฺตรา อริยธมฺมสฺส อวกฺกนฺติ โหติ, เตหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล โคตฺรภู”53ติ ,.

อิทเมเวตฺถ อตฺถสาธกํ วจนํ.

คำว่า โคตฺรภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า โคตฺรภู เพราะเป็นผู้ถึงกล่าวคือผู้รับ อมตมหานิพพาน ที่เรียกว่า โคตฺต นั้น เป็นอารมณ์, ได้แก่ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยวิปัสสนา จิตขั้นสูงสุดอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งโสดาปัตติมรรค.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปุคคลกถาว่า "ผู้ที่ชื่อว่า โคตฺรภู คือใคร ? ตอบว่า คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม (วิปัสสนาจิตขั้นสูงสุด) อันเป็นอนันตรปัจจัย ที่เป็นหตุให้เข้าถึงอริยธรรม" พระพุทธดำรัสนี้เป็นหลักการใช้ โคตฺรภู ศัพท์ในความ หมายว่าผู้ถึงกล่าวคือผู้รับอมตมหานิพพานที่เรียกว่า โคตฺต นั้นเป็นอารมณ์.

อปิจ สมโณติ โคตฺตมตฺตมนุภวมาโน กาสาวกณฺฐสมโณปิ โคตฺรภู. โส หิ “สมโณ”ติ โคตฺตมตฺตํ อนุภวติ วินฺทติ, น สมณธมฺเม อตฺตนิ อวิชฺชมานตฺตาติ “โคตฺรภู”ติ วุจฺจติ, “ภวิสฺสนฺติ โข ปนานนฺท อนาคตมทฺธานํ โคตฺรภุโน กาสาวกณฺฐา ทุสฺสีลา ปาปธมฺมา”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

อีกนัยหนึ่ง สมณะผู้มีเศษผ้ากาสาวะพันไว้ที่คอ เพียงเพื่อแสดงให้ทราบว่า ตนเป็น ผู้สืบเชื้อสายของสมณะ ชื่อว่า โคตฺรภู, จริงอยู่ บุคคลนั้น ท่านเรียกว่า โคตฺรภู เพียงเพราะ ได้รับคำชมว่าเป็นสมณะโดยเชื้อสาย, ไม่ใช่เพราะได้สมณธรรม เนื่องจากสมณธรรมนั้น ไม่มีอยู่ในตัวของผู้นั้นเลย.

ข้อความว่า ภวิสฺสนฺติ โข ปนานนฺท อนาคตมทฺธานํ โคตฺรภุโน กาสาวกณฺฐา ทุสฺสีลา ปาปธมฺมา54 (ดูก่อนอานนท์ ก็ ในอนาคตข้างหน้า จักมีสมณะปลอมผู้มีผ้า กาสาวะพันคอ ทุศีล ประพฤติอนาจาร เกิดขึ้น) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ โคตฺรภู ศัพท์ใน ความหมายว่า "สมณปลอม" นั้น.

วตฺรภู ศัพท์

วตฺรภูติ สกฺโก. โส หิ มาตาปิติภรณาทีหิ สตฺตหิ วตฺเตหิ สกฺกตฺตํ ลภิตฺวา อญฺเญ เทเว วตฺเตน อภิภวตีติ วตฺรภู.

อาคมฏฺฐกถายํ ปน ภูธาตุมฺหิ ลพฺภมานํ ปตฺติอตฺถมฺปิ คเหตฺวา "วตฺเตน อญฺเญ อภิภวิตฺวา เทวิสฺสริยํ ปตฺโตติ วตฺรภู"ติ 55 วุตฺตํ, "วตฺรนามกํ วา อสุรํ อภิภวตีติ วตฺรภู"ติ จ, "วตฺรภู ชยตํ ปิตา"ติ 56 อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

เอตฺถ หิ วตฺรภูติ วตฺรนามกสฺส อสุรสฺส อภิภวิตา. ชยตํ ปิตาติ ชยนฺตานํ ปิตา57. "สกฺโก อินฺโท ปุรินฺทโท"อิจฺจาทิ ปริยายวจนํ. อิทํ ตุ ธาตาธิกาเร ปกาเสสฺสาม.

คำว่า วตฺรภู ได้แก่ ท้าวสักกะ. ก็ท้าวสักกะนั้น ได้ชื่อว่า วตฺรภู เพราะได้ความเป็น ท้าวสักกะด้วยวัตรบท ๗ มีการบำรุงมารดาบิดาเป็นต้นแล้ว จึงเป็นใหญ่เหนือเทพอื่นๆ ด้วยวัตรบท (๗ ประการ) นั้น.

ส่วนในอรรถกถาสังยุตตนิกาย (เทวปุตตสังยุตต) พระอรรถกถาจารย์ได้ถือเอา อรรถของ ภู ธาตุว่า ปตฺติ (ถึง) จึงได้อธิบายว่า ชื่อว่า วตฺรภู เพราะถึงความเป็นใหญ่แห่ง เทพโดยการเอาชนะเทพเหล่าอื่นด้วยวัตรบท (๗ ประการ) และยังได้อธิบายไว้อีกนัยหนึ่ง ว่า ชื่อว่า วตฺรภู เพราะเป็นผู้ชนะวัตรอสูร.

คำว่า วตฺร ภูชยตํ ปิตา (พระอินทร์ เป็นบิดาแห่งผู้ชนะทั้งหลาย) นี้ เป็นหลัก การใช้ วตฺรภู ในความหมายว่า "พระอินทร์" นั้น.

อนึ่ง วตฺรภู ที่มาในพระบาลีนี้ ได้แก่ พระอินทร์ผู้ชนะอสูรชื่อว่าวัตร๑, สองบทว่า ชยตํ ปิตา แปลว่า ผู้เป็นบิดาแห่งผู้ชนะทั้งหลาย.

คำว่า สกฺโก อินฺโท ปุรินฺทโท เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของวัตรภูนั้น. ก็คำว่า สกฺโก อินฺโท ปุรินฺทโท เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้าจักได้นำมาแสดงอีกครั้งหนึ่ง ในตอนว่าด้วยเรื่อง ของธาตุ (สัททนีติ ธาตุมาลา).

ปราภิภู ศัพท์เป็นต้น

ปราภิภูติ ปรมภิภวตีติ ปราภิภู. เอวํ รูปาภิภูติอาทีสุปิ. สพฺพาภิภูติ สพฺพม-ภิภวิตพฺพํ อภิภวตีติ สพฺพาภิภู. สพฺพาภิภูติ จ อิทํ นามํ ตถาคตสฺเสว ยุชฺชติ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา

> สพฺพาภิภู สพฺพวิทูหมสฺมิ
>
> สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต.
>
> สพฺพญฺชโห ตณฺหกฺขเย วิมุตฺโต,
>
> สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยนฺ"ติ

คำว่า ปราภิภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปราภิภู เพราะครอบงำบุคคลอื่น. แม้ใน คำว่า รูปาภิภู เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน. คำว่า สพฺพาภิภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า สพฺพาภิภู เพราะชนะสิ่งที่ควรชนะทั้งปวง.

ก็คำว่า สพฺพาภิภู นี้ เหมาะที่จะใช้เป็นพระนามของพระตถาคตเท่านั้น. สมจริงดัง พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระวินัยปิฎกเป็นต้นว่า

สพฺพาภิภู สพฺพวิทูหมสฺมิ

สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต.

สพฺพญฺชโห ตณฺหกฺขเย วิมุตฺโต,

สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ 58.

ดูก่อนอุปกชีวก เราเป็นผู้ชนะธรรมทั้งปวง รู้ธรรม ทั้งปวง, ไม่ยึดติดในธรรม, ละธรรมทั้งปวงได้, เป็นผู้ หลุดพ้นในพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา, รู้ยิ่ง ด้วยตนเองแล้ว จะต้องอ้างใครเป็นอาจารย์เล่า.

อูการนฺตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอูการันตปุงลิงค์ จบ.

นิยตปุลฺลิงฺคนิทฺเทโสยํ.

ที่กล่าวมานี้ เป็นรายละเอียดของนิยตปุงลิงค์ (ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์อย่างเดียว).

อนิยตปุงลิงคนิทเทส

กลุ่มศัพท์อนิยตลิงค์ที่ถูกจัดเข้าในนิยตลิงค์

ภูต ศัพท์

อิทานิ อนิยตลิงฺคานํ นิยตลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตานํ ภูตปราภูตสมฺภูตสทฺทาทีนํ นิทฺเทโส วุจฺจติ. ตตฺร ภูโตติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ อภวีติ ภูโต, ภูโตติ ชาโต สญฺชาโต นิพฺพตฺโต อภินิพฺพตฺโต ปาตุภูโต, ภูโตติ วา ลทฺธสรูโป โยโกจิ สวิญฺญาณโก วา อวิญฺญาณโก วา.

อถวา ตถากาเรน ภวตีติ ภูโต, ภูโตติ สจฺโจ ตโถ อวิตโถ อวิปรีโต โยโกจิ, เอตฺถ โย ภูตสทฺโท สจฺจตฺโถ, ตสฺส “ภูตฏฺโฐ”ติ อิทเมตฺถ สาธกํ วจนํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะอธิบายกลุ่มศัพท์มี ภูต, ปราภูต, สมฺภูต ศัพท์เป็นต้นที่มีลิงค์ไม่ แน่นอน แต่ถูกนำมาจัดไว้ในประเภทของกลุ่มศัพท์ที่มีลิงค์แน่นอน

บรรดาศัพท์เหล่านั้น:-

คำว่า ภูโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ภูตะ เพราะเป็นผู้เกิดขึ้นแล้วด้วยเหตุปัจจัย ของตน, ภูตะ หมายถึงผู้เกิด ผู้บังเกิด ผู้ปรากฏ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภูตะ ได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นแล้ว (เช่นต้นไม้เมื่องอกขึ้นแล้วเรียกว่า ภูตคาม ถ้ายังไม่งอก เรียกว่า พีชคาม).

อีกนัยหนึ่ง สิ่งที่เกิดขึ้นจริง ชื่อว่า ภูต, คำว่า ภูตะ หมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นจริง ถูกต้องไม่ผิดเพี้ยน. คำว่า ภูตฏฺโฐ (สภาพที่เป็นจริง) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ ภูต ศัพท์ ในความหมายว่า "จริง" นั้น.

ปราภูต, สมฺภูต ศัพท์

ปราภูโตติ ปราภวีติ ปราภูโต. สุฏฺฐุ ภูโตติ สมฺภูโต. วิเสเสน ภูโตติ.

คำว่า ปราภูโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปราภูตะ เพราะเป็นผู้เสื่อม.

คำว่า สมฺภูโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า สัมภูตะ เพราะเป็นด้วยดี.

สมฺภูต ศัพท์

วิสฺสุโต ภูโตติ วา วิภูโต, "วิภูตารมฺมณนฺ"ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. วิภวีติ วา วิภูโต, วินฏฺโฐติ อตฺโถ, "รูเป วิภูเต น ผุสนฺติ ผสฺสา"ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า วิภูโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิภูตะ เพราะเป็นโดยพิเศษ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า วิภูตะ เพราะเป็นที่ปรากฏชัด.

คำว่า วิภูตารมฺมณํ (วิภูตารมณ์=อารมณ์ที่ปรากฏชัด)นี้เป็นหลักการใช้ วิภูต ศัพท์ ในความหมายว่า "ปรากฏชัด" นั้น.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า วิภูตะ เพราะเป็นสภาวะที่ดับไป ได้แก่ สภาวะที่ดับหายไป.

ข้อความว่า รูเป วิภูเต น ผุสนฺติ ผสฺสา59 (เมื่อรูปดับไป ผัสสะทั้งหลายก็ไม่เกิด)นี้ เป็นหลักการใช้วิภูต ศัพท์ในความหมายว่า "ดับ" นั้น.

ปาตุภูต ศัพท์เป็นต้น

ปากโฏ ภูโตติ ปาตุภูโต. อาวิ ภวตีติ อาวิภูโต. เอวํ ติโรภูโต วินาภูโต. ภวิตุมนุจฺฉวิโก ภพฺโพ. ปริภวิยเต โสติ ปริภูโต. เยนเกนจิ โย ปีฬิโต หีฬิโต วา, โส ปริภูโต. คมฺยมานตฺโถ ยถากามจารี. อภิภวิยฺยเต โสติ อภิภูโต. อธิภวิยเต โสติ อธิภูโต.

สิ่งที่ปรากฏ ชื่อว่า ปาตุภูตะ, สิ่งที่มีปรากฏอย่างแจ่มแจ้ง ชื่อว่า อาวิภูตะ, ติโรภูตะ,

วินาภูตะ พึงทราบว่า มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. ผู้ที่เหมาะสมเพื่อจะเป็น ชื่อว่า ภัพพะ, ผู้ถูกเบียดเบียน ชื่อว่า ปริภูตะ ได้แก่ ผู้ที่ถูกบุคคลใดบุคคลหนึ่งเบียดเบียน, เมื่อนักศึกษา มีความต้องการจะใช้อรรถใดๆ ก็พึงวิเคราะห์รูปศัพท์ได้ตามความประสงค์, ผู้ถูกครอบงำ ชื่อว่า อภิภูตะ, ผู้ถูกครอบงำ ชื่อว่า อธิภูตะ.

อทฺธภูต ศัพท์

เอวํ อทฺธภูโต. เอตฺถ อธิสทฺเทน สมานตฺโถ อทฺธสทฺโท60, "จกฺขุ ภิกฺขเว อทฺธภูตํ, รูปา อทฺธภูตา, จกฺขุวิญฺญาณํ อทฺธภูตนฺ"ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ

ตถา "อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ น เหว อนทฺธภูตํ อตฺตานํ น อทฺธภาเวตี"ติ ปทมฺปิ. ตตฺถ อนทฺธภูตนฺติ ทุกฺเขน อนธิภูตํ. ทุกฺเขน อนธิภูโต นาม มนุสฺสตฺตภาโว วุจฺจติ, ตํ น อทฺธภาเวติ นาภิภวตีติ สุตฺตปทตฺโถ.

อัทธภูตะ (ผู้ถูกครอบงำ) มีรูปวิเคราะห์เหมือน อธิภูตะ. อทฺธ ศัพท์ในคำว่า อทฺธภูต นี้มีความหมายเท่ากับ อธิ ศัพท์.

ข้อความว่า จกฺขุ ภิกฺขเว อทฺธภูตํ ๑ รูปา อทฺธภูตา, จกฺขุวิญฺญาณํ อทฺธภูตํ 61 (ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย จักษุถูกชาติ ชรา...ครอบงำ, รูปทั้งหลายถูกชาติ ชรา...ครอบงำ, จักษุวิญญาณ ถูกชาติ ชรา...ครอบงำ) นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ อทฺธภูต ศัพท์ในความ หมายว่า "ถูกครอบงำ" นั้น. เช่นเดียวกัน ข้อความว่า อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทุกฺเขน เหว อนทฺธภูตํ อตฺตานํ น อทฺธภาเวติ 62(ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ไม่เบียดเบียนตน อันทุกข์ไม่เบียดเบียนแล้ว).

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า อนทฺธภูตํ มีความหมายว่า อันทุกข์ไม่เบียดเบียนแล้ว, ที่ชื่อว่าทุกข์ไม่เบียดเบียน ท่านหมายเอาอัตตภาพของมนุษย์, ภิกษุ ย่อมไม่เบียดเบียน ซึ่งอัตภาพของมนุษย์นั้น, นี้เป็นคำอธิบายบทที่มาในพระสูตร.

อนุภูต ศัพท์เป็นต้น

อนุภวิยเต โสติ อนุภูโต. เอวํ สมนุภูโต ปจฺจนุภูโต. ภาวิโต. เอตฺถ ภาวิโตติ อิมินา สมานาธิกรณํ “สติสมฺโพชฺฌงฺโค โข กสฺสป มยา สมฺมทกฺขาโต ภาวิโต”ติอาทีสุ คุณีวาจกํ ปธานปทํ สาสเน ทฏฺฐพฺพํ. ติตฺถิยสมเย ปน ภาวิโตติ กามคุโณ วุจฺจติ. วุตฺตญฺเหตํ ปาฬิยํ “น ภาวิตมาสีสตี”ติ. ตตฺร ภาวิตา นาม ปญฺจ กามคุณา, เต น อาสีสติ น เสวตีติ สุตฺตปทตฺโถ.

สิ่งที่ถูกเสวย ชื่อว่า อนุภูตะ, คำว่า สมนุภูต, ปจฺจนุภูต พึงทราบว่า มีรูปวิเคราะห์ เช่นเดียวกัน, บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ภาวิต พึงทราบว่า ในคัมภีร์พระศาสนาใช้เป็น บทตุลยาธิกรณวิเสสนะกับคำหลักที่เป็นวิเสสยะ เช่นตัวอย่างว่า สติสมฺโพชฺฌงฺโค โข กสฺสป มยา สมฺมทกฺขาโต ภาวิโต63 (ดูก่อนกัสสปะ สติสัมโพชฌงค์แล อันเรากล่าวไว้ ดีแล้ว ให้บังเกิดแล้ว, อบรมดีแล้ว) ส่วนในลัทธิของพวกเดียร์ถีย์ คำว่า ภาวิต หมายเอา กามคุณ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลี (ทีฆนิกายปาฏิกวรรค) ว่า น ภาวิตํ อาสีสติ 64(ย่อมไม่หวังกามคุณ).

ในพระบาลีนั้น ที่ชื่อว่า ภาวิต ได้แก่กามคุณ ๕, ภิกษุ ย่อมไม่หวัง ไม่เสพกามคุณ ๕ เหล่านั้น, นี้เป็นคำอธิบายความหมายของบทในพระสูตรนั้น.

สมฺภาวิต ศัพท์เป็นต้น

สมฺภาวิยเต โสติ สมฺภาวิโต. เอวํ วิภาวิโต. ปริภาวิโต. อนุปริภูโต.

ผู้ได้รับยกย่อง ชื่อว่า สัมภาวิตะ, คำว่า วิภาวิต, ปริภาวิต, อนุปริภูต พึงทราบว่า มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน.

มนํปริภูต ศัพท์

มนํปริภูโตติ มนํ ปริภวิยิตฺถ โสติ มนํปริภูโต. เอตฺถ มนํปริภูโตติ อีสกํ อปฺปตฺต-ปริภวโน วุจฺจติ. มนนฺติ หิ นิปาตปทํ. “อติปณฺฑิเตน ปุตฺเตน, มนมฺหิ อุปกูลิโต, เทวทตฺเตน อตฺตโน อพุทฺธภาเวน เจว ขนฺติเมตฺตาทีนญฺจ อภาเวน กุมารกสฺสปตฺเถโร จ เถรี จ มนํ นาสิโต, มนํ วุฬฺโห อโหสี”ติอาทีสุ จสฺส ปโยโค เวทิตพฺโพ.

คำว่า มนํปริภูโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า มนํปริภูตะ เพราะเป็นผู้ถูกเบียดเบียน เล็กน้อย, คำว่า มนํปริภูตะ ในที่นี้ หมายถึง ผู้ที่เกือบจะถูกเบียดเบียน, ก็คำว่า มนํ เป็นบท นิบาต, สำหรับ มนํ ศัพท์ที่มีอรรถเล็กน้อย พึงทราบตัวอย่างดังนี้:-

อติปณฺฑิเตน ปุตฺเตน,- เราถูกไฟไหม้เกือบจะครึ่งตัว เพราะลูกชาย

มนมฺหิ อุปกูลิโต65 ที่ฉลาดเกินไป

เทวทตฺเตน อตฺตโน อพุทฺธภาเวน เจว ขนฺติเมตฺตาทีนญฺจ อภาเวน กุมาร-กสฺสปตฺเถโร จ เถรี จ มนํ นาสิโต66

พระเทวทัตเกือบจะทำให้พระกุมารกัสสปะและพระเถรี (ผู้เป็นมารดา) ฉิบหาย เพราะตนเองไม่ได้เป็นพระพุทธเจ้า และไม่ได้มีคุณธรรมมีขันติและเมตตาเป็นต้น

มนํ วุฬฺโห อโหสิ 67 เขา เกือบถูกสายน้ำพัดไป

มนํ ศัพท์ ๒ ประเภท

อตฺร มนํสทฺทสฺส กิญฺจิ ยุตฺตึ วทาม.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อยุตติบางอย่างของ มนํ ศัพท์

มนํสทฺโท ทฺวิธา ภินฺโน, นามํ เนปาติกญฺจิติ,

สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ 68, มนมฺหิ อุปกูลิโตติ.

มนํ ศัพท์มี ๒ ประเภท คือ เป็นนามบท และเป็นนิบาต ตัวอย่างที่เป็นนามบทเช่น สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (ใจของ บุคคลนั้นสงบ) ตัวอย่างที่เป็นนิบาตบท เช่น มนมฺหิ อุปกูลิโต (เราถูกไฟไหม้เกือบจะครึ่งตัว).

ปริภวิตพฺพ, ปริโภตฺตพฺพ เป็นต้น

ปริภวิตพฺโพติ อญฺเญน ปริภวิตุ สกฺกุเณยฺโยติ ปริภวิตพฺโพ. เอวํ ปริโภตฺตพฺโพ ปริภวนีโย. ตพฺพปจฺจยฏฺฐาเน หิ สกฺกุเณยฺยปทโยชนา ทิสฺสติ "อลทฺธํ อารมฺมณํ ลทฺธพฺพํ ลภนียํ ลทฺธุ วา สกฺกุเณยฺยนฺ" ติ. อถวา ปริภวนมรหตีติ ปริภวิตพฺโพ. เอวํ ปริโภตฺตพฺโพ ปริภวนีโย. ตถา หิ ตพฺพปจฺจยฏฺฐาเน อรหติปทโยชนา ทิสฺสติ "ปริสกฺกุเณยฺยํ ลาภมรหตีติ ลทฺธพฺพนฺ"ติ.

เอตฺถ ปน ปริโภตฺตพฺโพติ ปทสฺส อตฺถิภาเว "ขตฺติโย โข มหาราช ทหโรติ น อุญฺญาตพฺโพ น ปริโภตฺตพฺโพ"ติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. อภิอธิปุพฺพา ภูธาตุโย สมานตฺถา. เสสานิ ทุกานิ นยานุสาเรน เญยฺยานิ.

คำว่า ปริภวิตพฺโพ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปริภวิตัพพะ เพราะเป็นผู้อันบุคคลอื่น สามารถเบียดเบียนได้, คำว่า ปริโภตฺตพฺพ, ปริภวนีย พึงทราบว่า มีรูปวิเคราะห์เช่น เดียวกัน. อนึ่งในการอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลง ตพฺพ ปัจจัย ปรากฏว่ามีการใช้ สกฺกุเณยฺย บทมาอธิบาย เช่น อลทฺธํ อารมฺมณํ ลทฺธพฺพํ ลภนียํ ลทฺธุ วา สกฺกุเณยฺยํ (ควรได้ อาจได้หรือสามารถเพื่อจะได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้).

อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่สมควรได้รับการเบียดเบียน ชื่อว่า ปริภวิตัพพะ, คำว่า ปริโภตฺตพฺพ, ปริภวนีย พึงทราบว่า มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. นอกจากนี้ ในการอธิบายความหมาย ของศัพท์ที่ลง ตพฺพ ปัจจัย

ปรากฏว่ามีการใช้ อรหติ บทมาอธิบาย เช่น ปริสกฺกุเณยฺยํ ลาภมรหตีติ ลทฺธพฺพํ (วัตถุที่สามารถจะถือเอาได้ คือที่สมควรจะได้ ชื่อว่า ลัทธัพพะ).

สำหรับบทว่า ปริโภตฺตพฺโพ ในที่นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ขตฺติโย โข มหาราช ทหโรติ น อุญฺญาตพฺโพ น ปริโภตฺตพฺโพ69 (ดูก่อนมหาบพิตร บุคคล ไม่ควรดูหมิ่น ไม่ควรเหยียดหยามกษัตริย์ว่ายังทรงพระเยาว์). ภู ธาตุที่มี อภิ อธิ เป็นบทหน้า มีอรรถ เสมอกัน, คู่ของบทที่เหลือ พึงทราบโดยคล้อยตามนัยข้างต้นนี้.

ภมาน ศัพท์

ภมาโนติ ภวตีติ ภมาโน, มชฺเฌ วการโลโป ทฏฺฐพฺโพ. อตฺริทํ วตฺตพฺพํ

"กึ โส ภมาโน สจฺจโก" อิจฺจตฺร ปาฬิยํ ปน

รูปํ ภวติธาตุสฺส วโลเปเนว ทิสฺสตีติ.

อตฺรายํ ปาฬิ “กึ โส ภมาโน สจฺจโก นิคณฺฐปุตฺโต, โย ภควโต วาทํ อาโรเปสฺสตี”ติ.

คำว่า ภมาโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ภมานะ เพราะเป็นอยู่, ลบ ว อักษรในท่าม กลางบท. ในเรื่องนี้ มีคำที่ควรกล่าวดังต่อไปนี้

ก็ในพระบาลีนี้ว่า กึ โส ภมาโน สจฺจโก (สัจจกนิคัณฐ-บุตรนั้น เป็นใคร). รูปว่า ภมาโน ในที่นี้ ปรากฏว่ามี การลบ ว อักษรของ ภู ธาตุ.

ข้อความในคาถานี้ มีหลักฐานจากพระบาลีว่า กึ โส ภมาโน สจฺจโก นิคณฺฐปุตฺโต, โย ภควโต วาทํ อาโรเปสฺสติ 70 (สัจจกนิคัณฐบุตรนั้น เป็นใครรึ จึงบังอาจมาโต้วาทะ กับพระผู้มีพระภาค).

วิภวมาน และ ปริภวมาน ศัพท์

วิภวมาโนติ วิภวตีติ วิภวมาโน. เอวํ ปริภวมาโนติอาทีสุ. ตตฺถ “อภิสมฺโภนฺโต-”ติมสฺส กโรนฺโต นิปฺผาเทนฺโต อิจฺเจวตฺโถ. “สพฺพานิ อภิสมฺโภนฺโต ส ราชวสตึ วเส”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า วิภวมาโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิภวมานะ เพราะเป็นผู้พลัดพราก. คำว่า ปริภวมาโน เป็นต้น พึงทราบว่ามีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิสมฺโภนฺโต มีความหมายว่า ผู้กระทำ คือ ผู้ยังกิริยาให้สำเร็จ.

ข้อความว่า สพฺพานิ อภิสมฺโภนฺโต ส ราชวสตึ วเส71 (ราชบุรุษนั้น ผู้สำเร็จ สรรพราชกิจอาศัยอยู่ในราชวัง) นี้ เป็นหลักการใช้ อภิสมฺโภนฺต ศัพท์ใน ความหมายว่า "กระทำ" นั้น. (หรือผู้กระทำ)

ยสฺมา ปนิมานิ “ภวมาโน”ติอาทีนิ วิปฺปกตปจฺจตฺตวจนานิ, ตสฺมา สรมาโน โรทติ, คจฺฉนฺโต คณฺหาติ, “คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช. อทฺทส อจฺจุตํ อิสินฺ”ติ อาทีนิ วิย ปริปุณฺณุตฺตรกิริยาปทานิ กตฺวา ราชา ภวมาโน สมฺปตฺติมนุภวตีติอาทินา โยเชตพฺพานิ. “สรมาโน คจฺฉนฺโต”ติอาทีนิ หิ “ยาโต กโต ปตฺโต”ติอาทีหิ สทิสานิ น โหนฺติ, อุตฺตรกิริยาปทาเปกฺขกานิ โหนฺติ ตฺวาปจฺจยนฺตปทานิ วิยาติ.

ก็เพราะบททั้งหลายมี ภวมาโน เป็นต้น เหล่านี้ เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ แสดงการกระทำที่ยังไม่เสร็จ ดังนั้น จึงต้องใช้ร่วมกับบทกิริยาหลัง จึงจะมีความหมาย สมบูรณ์ เช่น ราชา ภวมาโน สมฺปตฺติ มนุภวติ (เป็นพระราชา เสวยราชสมบัติอยู่) เหมือนกับข้อความเป็นต้นว่า

สรมาโน โรทติ   เมื่อหวลระลึกถึง จึงร้องไห้

คจฺฉนฺโต คณฺหาติ   เมื่อไป ย่อมถือเอา

คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช- ภารทวาชะนั้น กำลังเดินไป ได้เห็นอัจจุตฤาษี

อทฺทส อจฺจุตํ อิสึ 72

ก็บทว่า สรมาโน, คจฺฉนฺโต เป็นต้น มีลักษณะการใช้ไม่เหมือนกับบทว่า ยาโต กโต ปตฺโต เนื่องจากต้องใช้ร่วมกับกิริยาหลัง เหมือนกับบท ที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด (เช่น สริตฺวา คนฺตฺวา=ระลึกแล้ว, ไปแล้ว).

ปริภวิยมาน ศัพท์เป็นต้น

ปริภวิยมาโนติ ปริภวิยเต โสติ ปริภวิยมาโน. เอวํ ปริภุยฺยมาโนติอาทีสุปิ. อิมานิปิ วิปฺปกตปจฺจตฺตวจนานิ, ตสฺมา "ราชปุริเสหิ นียมาโน โจโร เอวํ จินฺเตสี"-ติอาทีนิ วิย ปริปุณฺณุตฺตรกิริยาปทานิ กตฺวา อญฺเญหิ ปริภวิยมาโน ตาณํ คเวสติ. โภโค ปุคฺคเลนานุภวิยมาโน ปริกฺขยํ คจฺฉตีติอาทินา โยเชตพฺพานิ. เอวํ สพฺพตฺร อีทิเสสุ วิปฺปกตวจเนสุ โยเชตพฺพานิ.

คำว่า ปริภวิยมาโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ปริภวิยมานะ เพราะเป็นผู้อันบุคคลอื่น ข่มเหง. คำว่า ปริภุยฺยมาโน เป็นต้น พึงทราบว่ามีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน, แม้บทเหล่านี้ ก็ลงปฐมาวิภัตติแสดงการกระทำที่ยังไม่เสร็จ เพราะฉะนั้น จึงต้องใช้ร่วมกับกิริยาหลัง จึงจะมีความหมายสมบูรณ์ เช่น อญฺเญหิ ปริภวิยมาโน ตาณํ คเวสติ ปุคฺคเลนา-นุภวิยมาโน ปริกฺขยํ คจฺฉติ (ผู้ที่ถูกบุคคลอื่นข่มเหงอยู่ ย่อมแสวงหาที่พึ่ง, โภคทรัพย์ ที่บุคคลใช้สอยอยู่ ย่อมถึงความสิ้นไป) เหมือนคำเป็นต้นว่า ราชปุริเสหิ นียมาโน โจโร เอวํ จินฺเตสิ (โจรอันราชบุรุษทั้งหลายนำไปอยู่ ย่อมคิดได้อย่างนี้). นักศึกษาทั้งหลาย พึงประกอบใช้บทกิริยาที่ยังทำไม่เสร็จทุกบทเช่นนี้แล.

อยํ อนิยตลิงฺคานํ นิยตลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตานํ ภูตปราภูตสมฺภูตสทฺทานํ นิทฺเทโส. อิจฺเจวํ ปุลฺลิงฺคานํ ภูธาตุมยานํ ยถารหํ นิพฺพจนาทิวเสน นิทฺเทโส วิภาวิโต.

ข้อความทั้งหมดนี้ เป็นรายละเอียดของ ภูต, ปราภูต สมฺภูต ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ที่มี ลิงค์ไม่แน่นอนแต่ถูกจัดเข้าในศัพท์ที่มีลิงค์แน่นอน.

ข้าพเจ้าได้อธิบายกลุ่มศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุด้วยการแสดงรูป วิเคราะห์เป็นต้นตามสมควร ด้วยประการฉะนี้แล.

นิยตอิตฺถิลิงฺคนิทเทส

รายละเอียดอาการันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภาวิกา ศัพท์เป็นต้น

อิทานิ อิตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส วุจฺจติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรายละเอียดของศัพท์อิตถีลิงค์.

ตตฺร ภาวิกาติ ภาเวตีติ ภาวิกา. ยา ภาวนํ กโรติ, สา ภาวิกา. ภาวนาติ วฑฺฒนา พฺรูหนา ผาติกรณํ อาเสวนา พหุลีกาโร. วิภาวนาติ ปกาสนา สนฺทสฺสนา. อถวา วิภาวนาติ อภาวนา อนฺตรธาปนา. สมฺภาวนาติ อุกฺกํสนา โถมนา. ปริภาวนาติ วาสนา, สมนฺตโต วา วฑฺฒนา.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

คำว่า ภาวิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ภาวิกา เพราะเป็นผู้ฝึกฝน, สตรีใด ย่อมทำ การฝึกฝน, สตรีนั้น ชื่อว่า ภาวิกา.

คำว่า ภาวนา หมายถึง การเจริญ การเพิ่มพูน การกระทำให้แผ่ขยายออกไป การสร้องเสพ การกระทำให้มาก.

คำว่า วิภาวนา หมายถึง การประกาศ การแสดง, อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิภาวนา หมายถึงการไม่ให้เจริญ การทำให้สูญหายไป.

คำว่า สมฺภาวนา หมายถึงการยกยอ การชมเชย.

คำว่า ปริภาวนา หมายถึงการอบรม หรือ การให้เจริญอย่างทั่วถึง.

อาการนฺตติตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดของอาการันต์อิตถีลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อิการันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภูมิ ศัพท์

ภูมีติ สตฺตายมานา ภวตีติ ภูมิ, อถวา ภวนฺติ ชายนฺติ วฑฺฒนฺติ เจตฺถ ถาวรา จ ชงฺคมา จาติ ภูมิ. ภูมิ วุจฺจติ ปฐวี. “ปฐมาย ภูมิยา ปตฺติยา”ติอาทีสุ ปน โลกุตฺตรมคฺโค ภูมีติ วุจฺจติ. ยา ปนนฺธพาลมหาชเนน วิญฺญาตา ปฐวี, ตสฺสิมานิ อภิธานานิ

คำว่า ภูมิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภูมิ เพราะมีปรากฏ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าภูมิ เพราะ เป็นสถานที่เกิดและสถานที่เติบโตของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต. ภูมิ หมายถึงแผ่นดิน. ส่วนคำว่า ภูมิ ในตัวอย่างว่า ปฐมาย ภูมิยา ปตฺติยา73 (เพื่อบรรลุโลกุตตรมรรคชั้นปฐม ภูมิ) ท่านหมายเอาโลกุตตรมรรค. ชื่อของคำศัพท์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มีอรรถว่าแผ่นดินที่ มหาชนผู้เบาปัญญาเข้าใจกัน คือ

ปฐวี เมทนี ภูมิ ภูริ ภู ปุถุวี มหี
ฉมา วสุมตี อุพฺพีอวนี กุ วสุนฺธรา
ชคตี ขิติ วสุธา ธรณี โค ธรา”อิติ.

ศัพท์ที่แปลว่า แผ่นดิน มี ๑๙ ศัพท์ คือ ปจวี, เมทนี, ภูมิ, ภูรี, ภู ปุถฺวี, มหี, ฉมา, วสุมตี, อุพฺพี, อวนี, กุ, วสุนฺธรา, ชคตี, ขิติ, วสุธา, ธรณี, โค, ธรา.

อตฺร ภูกุโคสทฺทา ปจวีปทตฺเถ วตฺตนฺตีติ กุตฺร ทิฏฺฐปุพฺพาติ เจ ?

วิทฺวา ภูปาล กุมุท- โครกฺขาทิปเทส74 เว

ภู กุ โค อิติ ปจวี วุจฺจตีติ วิภาวเย.

ในเรื่องนี้ หากมีคำถามว่า บรรดาคำศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า ภู กุ และ โค ที่ใช้ใน ความหมายว่า แผ่นดิน ท่านเคยพบที่ไหนบ้าง ?

บัณฑิต พึงตอบว่า เคยพบเห็นในตัวอย่างเหล่านี้ คือ ศัพท์ว่า ภู ในคำว่า ภูปาล (ผู้รักษาแผ่นดิน) ศัพท์ว่า กุ ในคำว่า กุมุท (ผู้ยังแผ่นดินให้เบิกบาน) คำว่า โค ในคำว่า โครกฺข (ผู้รักษาแผ่นดิน).

ภูติ และ วิภูติ ศัพท์

ภูตีติ ภวนํ ภูติ. วิภูตีติ วินาโส, วิเสสโต ภวนํ วา, อถวา วิเสสโต ภวนฺติ สตฺตา เอตายาติ วิภูติ, สมฺปตฺติเยว, “รญฺโญ วิภูติ. ปิหนียา วิภูติโย”ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ภูติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ความมี ชื่อว่า ภูติ.

คำว่า วิภูติ หมายถึงความพินาศ หรือหมายถึงความเจริญอย่างยิ่ง หรือเพราะ เป็นเหตุให้สัตว์ถึงความเจริญเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่ สมบัติเท่านั้น

ข้อความว่า รญฺโญ วิภูติ (สมบัติของพระราชา), ปิหนียา วิภูติโย (สมบัติอันชาวโลก พึงปรารถนา) นี้ เป็นหลักการใช้ วิภูติ ศัพท์ในความหมายว่า "สมบัติ" นั้น.

อิการนฺติตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอิการันต์อิตถีลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อีการันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภูรี ศัพท์

ภูรีติ ปจวี. สา หิ ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูรีติ วุจฺจติ, ภวติ วา ปญฺญายติ วฑฺฒติ จาติ ภูรี, อถวา ภูตาภูตา ตนฺนิสฺสิตา สตฺตา รมนฺติ เอตฺถาติ ภูรี. ปจวีนิสฺสิตา หิ สตฺตา ปจวิยํเยว รมนฺติ, ตสฺมา สา อิมินาปิ อตฺเถน ภูรีติ วุจฺจติ. ภูรีสทฺทสฺส ปจวีวจเน “ภูริปญฺโญ”ติ อตฺถสาธกํ วจนํ.

คำว่า ภูรี หมายถึง แผ่นดิน, จริงอย่างนั้น แผ่นดินนั้น ท่านเรียกว่า ภูรี เพราะเป็น สถานที่เกิดขึ้นของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ภูรี เพราะเป็นสิ่งที่มีปรากฏ และเจริญ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภูรี เพราะเป็นสถานที่รื่นรมย์ของเหล่าสัตว์ผู้เป็นเทวดา และมนุษย์ผู้อาศัยอยู่ที่แผ่นดินนั้น. จริงอย่างนั้น สัตว์ผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดิน ย่อมจะรื่นรมย์ เฉพาะบนแผ่นดินเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น แผ่นดินนั้น จึงเรียกว่า

ภูรี เพราะมีความหมายว่า เป็นที่น่ารื่นรมย์ดังกล่าว. ข้อความว่า ภูริปญฺโญ (มีผู้ปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน) นี้ เป็นหลักการใช้ ภูรี ศัพท์ในความหมายว่า "แผ่นดิน" นั้น.

อปิจ ภูรี วิยาติ ภูรี, ปญฺญา, ภูรีติ ปฐวีสมาย วิตฺถตาย ปญฺญาย นามํ 75, โยคา เว ชายตี ภูรี, อโยคา ภูริสงฺขโยติ 76 เอตฺถ อฏฺฐกถาวจนํ อิมสฺส อตฺถสฺส สาธกํ, อถวา ภูเต อตฺเถ รมตีติ ภูรี 77, ปญฺญาเยตํ นามํ, "ภูรี เมธา ปริณายิกา"ติ 78 เอตฺถ อฏฺฐกถาวจนํ อิมสฺส อตฺถสฺส สาธกํ.

อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า ภูรี เพราะมีความหมายว่าเหมือนกับแผ่นดิน ได้แก่ ปัญญา, คำว่า ภูรี เป็นชื่อของปัญญาที่กว้างขวางดุจแผ่นดิน (หมายถึงปัญญาที่กว้างขวางดุจ แผ่นดิน), ในข้อความพระบาลีว่า โยคา เว ชายตี ภูรี, อโยคา ภูริสงฺขโย (ปัญญา ย่อมเกิด เพราะความเพียรเท่านั้น, ปัญญาย่อมเสื่อมไปเพราะไม่มีความเพียร) นี้ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า ภูรี หมายถึงปัญญา, คำของพระอรรถกถาจารย์นี้ เป็นหลักฐานของการใช้ ภูรี ศัพท์ในความหมายว่า "ปัญญา " นั้น.

อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า ภูรี เพราะยินดีในสิ่งที่เป็นจริง, คำว่า ภูรี นั้น เป็นชื่อของปัญญา (หมายถึงปัญญา), ในข้อความพระบาลีว่า ภูรี เมธา ปริณายิกา (ปัญญากว้างขวางดุจ แผ่นดิน, ปัญญาเฉียบแหลม, ปัญญาอันประเสริฐ) นี้ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า ภูรี หมายถึงปัญญา, คำของพระอรรถกถาจารย์นี้เป็นหลักฐานของการใช้ ภูรี ศัพท์ ในความหมายว่าปัญญานั้น.

อถวา ปญฺญาเยว ราคาทโย ธมฺเม อภิภวตีติ ภูรี, ราคาทิอรโย อภิภวตีติปิ ภูรี. ตถา หิ ปฏิสมฺภิทามคฺเค79 อายสฺมตา สารีปุตฺเตน วุตฺตํ "ราคํ อภิภูยตีติ ภูรี, ปญฺญา. โทสํ โมหํ ฯเปฯ ราโค อริ, ตํ อรึ มทฺทตีติ ภูรี, ปญฺญา. โทโส. โมโห ฯเปฯ สพฺเพ ภวคามิโน กมฺมา อริ, ตํ อรึ มทฺทตีติ ภูรี, ปญฺญา".

อีกนัยหนึ่ง ปัญญานั่นแหละ ชื่อว่า ภูรี เพราะกำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น, และชื่อว่า ภูรี เพราะกำจัดข้าศึกมีราคะเป็นต้น ดังที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่าที่ชื่อว่า ภูรี เพราะกำจัดราคะ ได้แก่ปัญญา, ชื่อว่า ภูรี เพราะย่ำยีศัตรู คือ โทสะ โมหะ ...ราคะ ได้แก่ปัญญา, ที่ชื่อว่า ภูรี เพราะทำลายศัตรูคือโทสะ โมหะ... กรรมที่นำสัตว์ไป เกิดในภพทั้งปวง ชื่อว่า อริ (ศัตรู), ชื่อว่า ภูรี เพราะย่ำยีศัตรูนั้น ได้แก่ ปัญญา.

เอตฺถ ปน "โคตฺรภู"ติ ปทมิว "อริภู"ติ วตฺตพฺเพปิ ภูสทฺทํ ปุพฺพนิปาตํ กตฺวา สนฺธิวเสน ภูรีติ ปทมุจฺจาริตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อปิจ อีทิเสสุ นามิกปทเทสุ วินาปิ อุปสคฺเคน อภิภวนาทิอตฺถา ลพฺภนฺติเยว, นาขฺยาติกปเทสูติ ทฏฺฐพฺพํ.

สำหรับรูปวิเคราะห์หลังนี้ พึงทราบว่า เมื่อควรจะสำเร็จรูปเป็น อริภู เหมือนกับ บทว่า โคตฺรภู แต่ท่านก็ออกเสียงสวดว่า ภูรี โดยวิธีการนำเอาบทหลังคือ ภู ไปไว้ข้างหน้า แล้วทำการเชื่อมสนธิได้รูปว่า ภูรี.

ก็แลในบทนามทั้งหลายเช่นนี้ ถึงแม้จะไม่มีบทอุปสรรคอยู่หน้า ก็ยังได้ความหมาย ว่า อภิภวน เป็นต้นอยู่, สำหรับในอาขยาต จะนำวิธีการเช่นนี้ มาใช้ไม่ได้.

อิทํ ปน ปญฺญาย ปริยายวจนํ

ส่วนคำที่เป็นไวพจน์ของปัญญา (มีความหมายว่า ปัญญา) มีดังนี้:-

ปญฺญา ปชานนา จินฺตา วิจโย อุปลกฺขณา
ปวิจโย จ ปณฺฑิจฺจํ ธมฺมวิจยเมว จ.
สลฺลกฺขณา จ โกสลฺลํ ภูรี ปจฺจุปลกฺขณา
เนปุญฺญเจว เวภพฺยา เมธา จุปปริกฺขกา.
สมฺปชญฺญญฺจ ปริณา- ยิกา เจว วิปสฺสนา
ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ อโมโห สมฺมาทิฏฺฐิ จ
ปโตโท จาภิธมฺมสฺมา80 อิมานิ คหิตานิ เม.

ปญฺญา (ปัญญา) ปชานนา (ความรู้) จินฺตา (ความคิด) วิจโย (การพิจารณา) อุปลกฺขณา (การสังเกต) ปวิจโย (การไตร่ตรอง) ปณฺฑิจฺจํ (ความฉลาด) ธมฺมวิจโย (ธรรมวิจัย), สลฺลกฺขณา (การกำหนดจดจำ) โกสลฺลํ (ความเป็นผู้ฉลาด), ภูรี (ปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน) ปจฺจุปลกฺขณา (การเข้าไปกำหนดรู้) เนปุญฺญ (ความ เป็นผู้ละเอียดอ่อน) เวภพฺยา (การวิจารณ์) เมธา (ปัญญา) อุปปริกฺขกา๑ (การตรวจสอบ) สมฺปชญฺญ (การรู้เท่าทัน) ปริณายิกา (ปัญญาชี้นำ) วิปสฺสนา (ปัญญาพิจารณา) ปญฺญินฺทฺริยํ (ปัญญินทรีย์) ปญฺญาพลํ (ปัญญาพละ) อโมโห (ความไม่หลง) สมฺมาทิฏฺฐิ (ความเห็นถูกต้อง) ปโตโท (ปัญญาหลักแหลม), ศัพท์เหล่านี้ ข้าพเจ้า

คัดมาจากคัมภีร์พระอภิธรรม (ธัมมสังคณี).

ญาณํ ปญฺญาณมุมฺมงฺโค81 สตฺโถ โสโต จ ทิฏฺฐิ จ
มนฺตา โพโธ พุทฺธิ พุทฺธํ ปฏิภาณญฺจ โพธิติ.
ธมฺโม วิชฺชา คติ โมนํ เนปกฺกํ โค มตี มุติ
วีมํสา โยนิ โธนา จ ปณฺฑา ปณฺฑิจฺจยมฺปิ จ
เวโท ปณฺฑิติยญฺเจว จิกิจฺฉา มีริยาปิ จ.

ญาณ (ญาณ) ปญฺญาณ (ญาณ) อุมฺมงฺค (ญาณ) สตฺถ (ปัญญาดุจอาวุธ) โสต (ปัญญาที่เข้าถึงกระแสนิพพาน) ทิฏฺฐิ (ความเห็น) มนฺตา, โพธ, พุทฺธิ, พุทฺธ (ความรู้) ปฏิภาน (ไหวพริบ) โพธิ (ความรู้) ธมฺม (ปัญญา) วิชฺชา (ปัญญา) คติ (ปัญญา) โมน (ปัญญา) เนปกฺกํ (ปัญญาที่แก่กล้า) โค (ปัญญา) มติ, มุติ (ปัญญา) วีมํสา, โยนิ, โธนา, ปณฺฑา, ปณฺฑิจฺจย๑, เวท, ปณฺฑิติย, จิกิจฺฉา, อีริยา (ปัญญา).

“โสโต โพธี”ติ ยํ วุตฺตํ ญาณนามทฺวยํ อิทํ
พุทฺธปจฺเจกสมฺพุทฺธ- สาวกานมฺปิ รูหติ.
“อภิสมฺโพธิ สมฺโพธิ” อิติ นามทฺวยํ ปน
ปจฺเจกพุทฺธสพฺพญฺญุ- พุทฺธานํเยว รูหติ.

คำศัพท์ที่มีความหมายว่า ปัญญา สองคำนี้คือ โสต, โพธิ ใช้ทั่วไปกับพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า, สำหรับคำศัพท์ที่มีความ หมายว่าปัญญาสองคำนี้คือ อภิสมฺโพธิ, สมฺโพธิ ใช้ เฉพาะพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสัพพัญญูพุทธเจ้า

เท่านั้น.

อภิสมฺโพธิสงฺขาตา ปรโมปปทา ปน
ญาณปณฺณตฺติ สพฺพญฺญุ- สมฺพุทฺธสฺเสว รูหติ.
สมฺมาสมฺโพธิสงฺขาตา อนุตฺตรปทาทิกา
พุทฺธา วา ญาณปณฺณตฺติสพฺพญฺญุสฺเสว รูหติ.

สำหรับคำศัพท์ที่มีความหมายว่า ญาณ ซึ่งมี ปรม เป็น บทหน้า เช่น ปรมอภิสมฺโพธิ ใช้เฉพาะพระสัพพัญญู-พุทธเจ้าเท่านั้น, อีกนัยหนึ่ง คำศัพท์ที่มีความหมายว่า ญาณ ซึ่งเป็นปัญญาเครื่องตรัสรู้อริยสัจจ์ อันมี อนุตฺตร เป็นบทหน้า เช่น อนุตฺตรสมฺมาสมฺโพธิ ใช้เฉพาะ พระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น.

สพฺพญฺญุตาติ ยํ วุตฺตํ ญาณํ สพฺพญฺญุโนว ตํ
ยุชฺชเต อวเสสา ตุ ญาณปณฺณตฺติ สพฺพคา.

ญานที่มีปรากฏอยู่ในรูปคำว่า สพฺพญฺญุตา (พระสัพพัญ- ญุตญาณ) ใช้เฉพาะกับพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น, ส่วนศัพท์ที่มีความหมายว่า ญาณ ที่เหลือ พึงทราบว่า สามารถใช้ได้กับบุคคลทั่วไป.

ญาณภาวมฺหิ สนฺเตปิ ธมฺมจกฺขาทิกํ ปน
ปโยชนนฺตราภาวา นาตฺร สนฺทสฺสิตํ มยา.

อนึ่ง คำว่าธรรมจักษุเป็นต้น ถึงแม้จะมีความหมายว่า ปัญญา แต่ข้าพเจ้า ก็ไม่ได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ เพราะ ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์พิเศษอะไร.

ภูติ และ โภตี ศัพท์

ภูตีติ ภูตสฺส ภริยา. ยถา หิ เปตสฺส ภริยา “เปตี”ติ วุจฺจติ, เอวเมว ภูตสฺส ภริยา “ภูตี”ติ วุจฺจติ. โภตีติ ยาย สทฺธึ กเถนฺเตน สา อิตฺถี “โภตี”อิติ วตฺตพฺพา, ตสฺมา อิมินา ปเทน อิตฺถี โวหริยตีติ จ ทฏฺฐพฺพํ. ยถา หิ ปุริเสน สทฺธึ กเถนฺเตน ปุริโส “ภวํ” อิติ โวหริยติ, เอวเมว อิตฺถิยา สทฺธึ กเถนฺเตน อิตฺถี “โภตี”อิติ โวหริยติ, “กุโต นุ ภวํ ภารทฺวาโช, อิเม อาเนสิ ทารเก”ติ, “อหํ โภตึ อุปฏฺฐิสฺสํ, มา โภตี กุปิตา อหู”ติ เจตฺถ นิทสฺสนํ.

คำว่า ภูตี หมายถึงเมียภูต, เหมือนอย่างว่าเมียเปรต ชื่อว่า เปตี ฉันใด, เมียภูต ก็เรียกว่า ภูตี ฉันนั้น. คำว่า โภตี เป็นคำที่บุรุษใช้ร้องเรียกสตรีผู้ที่กำลังพูดอยู่กับตน ดังนั้น คำว่า โภตี นี้ พึงเห็นว่าเป็นโวหารสำหรับใช้ทักทายสตรี. เหมือนอย่างว่า คำว่า ภวํ เป็นคำสำหรับใช้ร้องเรียกระหว่างบุรุษกับบุรุษฉันใด, คำว่า โภตี ก็เป็นคำที่บุรุษใช้ร้องเรียก สตรีที่กำลังพูดอยู่กับตนฉันนั้น.

ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างว่า กุโต นุ ภวํ ภารทฺวาโช, อิเม อาเนสิ ทารเก83 (ท่าน ภารทวาชะ ท่านนำเด็ก ๒ คนนี้มาจากไหน) อหํ โภตึ อุปฏฺฐิสฺสํ, มา โภตี กุปิตา อหุ 82 (เรา จักเลี้ยงดูนาง, ขอนางอย่าได้โกรธเรา เลย).

อถวา อิเธกจฺโจ สตฺโต อิตฺถิลิงฺควเสน ลทฺธนาโม, โส “โภตี”อิติ วตฺตพฺโพ, ตสฺมา อิมินา ปเทน อิตฺถีปิ อิตฺถิลิงฺเคน ลทฺธนามา อนิตฺถีปิ โวหริยตีติ จ ทฏฺฐพฺพา. ตถา หิ เทวปุตฺโตปิ “เทวตา”ติ อิตฺถิลิงฺควเสน โวหริตพฺพตฺตา เทวตาสทฺทมเปกฺขิตฺวา “โภตี”อิติ โวหริโต, ปเคว เทวธีตา. ตถา หิ “โภตี จรหิ ชานาติ, ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิตา”ติ เอตฺถ ปน เทวตาสทฺทมเปกฺขิตฺวา “โภตี”อิติ อิตฺถิลิงฺเคน โวหาโร กโต. อตฺรายํ สุตฺตปทตฺโถ “ยทิ โส กุหโก ธนตฺถิโก ตาปโส น ชานาติ, โภตี เทวตา ปน ชานาติ กินฺ”ติ.

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ (บุคคล) บางจำพวกในโลกนี้ (ตัวเป็นเพศผู้) แต่ใช้คำศัพท์เป็น อิตถีลิงค์, สัตว์ (บุคคล) เช่นนั้น ควรใช้คำร้องเรียกว่า โภตี ดังนั้น คำว่า โภตี นี้ พึงทราบ ว่าใช้ร้องเรียกได้ทั้งสตรีแท้ๆ และ ผู้ที่ไม่ใช่สตรีแท้แต่มีชื่อเป็นอิตถีลิงค์.

เช่นในกรณีที่จะกล่าวถึงเทพบุตรโดยใช้ เทวตา ศัพท์ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ คำร้องเรียก ก็จะต้องมีรูปว่า โภตี ตาม เทวตา ศัพท์ไปด้วย เพราะมุ่งถึง เทวตา ศัพท์, สำหรับ เทวธีตา ศัพท์ ไม่จำเป็นต้องพูดถึง.

จริงอย่างนั้น ในพระบาลีนี้ว่า โภตี จรหิ ชานาติ, ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิตา84 (ดูก่อนท่านเทพผู้เจริญ หากท่าน ย่อมรู้ไซร้, ท่านผู้อันข้าพเจ้าถามแล้ว ขอจงบอกเหตุนั้น แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด). ก็ในตัวอย่างนี้ เทพบุตร ท่านใช้คำว่า โภตี ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ร้องเรียก เพราะมุ่งถึง เทวตา ศัพท์ (มิได้มุ่งถึง เทวปุตฺต ศัพท์).

ในตัวอย่างพระบาลีนั้น พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายไว้ว่า ยทิ โส กุหโก ธนตฺถิโก ตาปโส น ชานาติ, โภตี เทวตา ปน ชานาติ กึ (ถ้าดาบสผู้หลอกลวง มีความต้องการทรัพย์ ไม่รู้แล้ว ท่าน เทพ จะรู้ได้อย่างไร)

อปิจ-

อตฺถกาโมสิ เม ยกฺข หิตกามาสิ เทวเต
กโรมิ เต ตํ วจนํ ตุวํสิ อาจริโย มมา”ติ85

มฏฺฐกุณฺฑลีวตฺถุสฺมึ ปุลฺลิงฺคยกฺขสทฺทมเปกฺขิตฺวา “อตฺถกาโม”ติ ปุลฺลิงฺควเสน อิตฺถิลิงฺคญฺจ เทวตาสทฺทมเปกฺขิตฺวา “หิตกามา”ติ อิตฺถิลิงฺควเสน ปุริสภูโต มฏฺฐ-กุณฺฑลี โวหริโต. อญฺญตฺราปิ เทวตาสทฺทมเปกฺขิตฺวา เทวปุตฺโต อิตฺถิลิงฺควเสน โวหริโต

อีกอย่างหนึ่ง ในเรื่องมัฏฐกุณฑลี ตอนที่ว่า

"ดูก่อน ยักษ์ (เทวดา) ท่านเป็นผู้ใคร่ประโยชน์แก่เรา, ดูก่อนเทวดา ท่านเป็นผู้หวังความเจริญแก่เรา, ท่าน เป็นอาจารย์ของเรา, เราจะทำตามคำของท่าน".

ในเรื่องนี้ สาเหตุที่ท่านใช้ อตฺถกาโม ศัพท์ซึ่งเป็นรูปปุงลิงค์ ระบุถึงมัฏฐกุณฑลี ซึ่งเป็นบุรุษ เพราะมุ่งถึง ยกฺข ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ และสาเหตุที่ท่านใช้ หิตกามา ศัพท์ ซึ่งเป็นรูปอิตถีลิงค์ ระบุถึงมัฏฐกุณฑลีซึ่งเป็นบุรุษ เพราะมุ่งถึง เทวตา ศัพท์.

แม้ในที่อื่นๆ นอกจากนี้ ก็สามารถเรียกเทพบุตรด้วยคำร้องเรียกที่เป็นอิตถีลิงค์ ได้ถ้าเป็นการมุ่งถึง เทวตา ศัพท์.

น ตฺวํ พาเล วิชานาสิ ยถา อรหตํ วโจ”ติ.

อตฺถกามาสิ เม อมฺม หิตกามาสิ เทวเต”ติ

เอตฺถ ปน “เอหิ พาเล ขมาเปหิ กุสราชํ มหพฺพลนฺ”ติ เอตฺถ จ อิตฺถีเยว อิตฺถิลิงฺควเสน โวหริตา, ตสฺมา กตฺถจิ อิตฺถิปุริสปทตฺถสงฺขาตํ อตฺถํ อนเปกฺขิตฺวา ลิงฺคมตฺตเมวาเปกฺขิตฺวา โภตี เทวตา, โภตี สิลา, โภตี ชมฺพู, โภตึ เทวตนฺติอาทีหิ สทฺธึ ปจฺจตฺตวจนาทีนิ โยเชตพฺพานิ. กตฺถจิ ปน ลิงฺคญฺจ อตฺถญฺจ อเปกฺขิตฺวา “โภตี อิตฺถี, โภตึ เทวินฺ”ติ อาทินา โยเชตพฺพานิ.

แต่ตัวอย่างนี้เหล่านี้ คือ

น ตฺวํ พาเล วิชานาสิ ยถา อรหตํ วโจ86.

แน่ะเทวดาผู้โง่เขลา เธอไม่เข้าใจถ้อยคำของ พระอรหันต์ทั้งหลายหรอก.

อตฺถกามาสิ เม อมฺม หิตกามาสิ เทวเต87.

ข้าแต่นางเทพอัปสร เธอเป็นผู้หวังประโยชน์แก่เรา, แนะเทพธิดาเธอเป็นผู้หวังความเจริญแก่เรา.

เอหิ พาเล ขมาเปหิ กุสราชํ มหพฺพลํ 88

แน่ะนางปภาวดีผู้โง่เขลา เธอจงไปขอพระราชทาน อภัยโทษจากพระเจ้ากุสราชผู้ทรงอำนาจ อันยิ่งใหญ่.

ท่านใช้ศัพท์อิตถีลิงค์ ร้องเรียกสตรีจริง ดังนั้น ในบางแห่ง ท่าน จึงไม่คำนึงถึง ความหมายว่าจะเป็นหญิงหรือชาย คำนึงถึงลิงค์เพียงอย่างเดียว จึงประกอบบทที่ลง ปฐมาวิภัตติเป็นต้นคู่กับบทอาลปนะ

ตัวอย่างเช่น

โภตี เทวตา แน่ะเทพธิดาผู้เจริญ

โภตี สิลา ศิลาผู้เจริญ

โภตี ชมฺพู ต้นหว้าผู้เจริญ

โภตึ เทวตํ ซึ่งนางเทพธิดาผู้เจริญ

แต่ในบางแห่ง ท่านคำนึงถึงลิงค์และอรรถทั้งสอง จึงประกอบบทเป็นต้นว่า โภตี อิตฺถี (แน่ะสตรีผู้เจริญ), โภตึ เทวึ (ซึ่งพระเทวีผู้เจริญ) เป็นต้น.

วิภาวินี และ ปริวิภาวินี ศัพท์

วิภาวินีติ วิภาเวตีติ วิภาวินี. เอวํ ปริภาวินีติ อาทีสุปิ.

คำว่า วิภาวินี มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิภาวินี เพราะขยายให้ปรากฏ. แม้คำว่า ปริภาวินี เป็นต้น พึงทราบว่ามีนัยเช่นเดียวกัน.

อีการนฺติตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอีการันต์อิตถีลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อูการันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภู และ อภู ศัพท์

ภูติ สตฺตายมานา ภวตีติ ภู. อถวา ภวนฺติ ชายนฺติ วฑฺฒนฺติ เจตฺถ สตฺตสงฺขาราติ ภู. ภู วุจฺจติ ปฐวี. อภูติ วฑฺฒิวิรหิตา กถา, น ภูตปุพฺพาติ วา อภู, อภูตปุพฺพา กถา. น ภูตาติ วา อภู, อภูตา กถา. “อภุ เม กถํ นุ ภณสิ ปาปกํ วต ภาสสี”ติ อิทเมเตสํ อตฺถานํ สาธกํ วจนํ.

คำว่า ภู มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า ภู เพราะเป็นสิ่งมีปรากฏ, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ภู เพราะเป็นสถานที่เกิดเจริญเติบโตของสัตว์และสังขารทั้งหลาย, ภู หมายถึง แผ่นดิน. อภู หมายถึงถ้อยคำที่เว้นจากความเจริญ (ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อภู เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน หมายถึง ถ้อยคำที่ยังไม่เคย มีมาก่อน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อภู เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นจริง หมายถึง ถ้อยคำที่ไม่เป็นจริง.

ข้อความว่า อภุ เม กถํ นุ ภณสิ ปาปกํ วต ภาสสิ 89(ท่าน พูดถ้อยคำไม่จริงกับ เราได้อย่างไร, ท่านพูดถ้อยคำเลวทรามกับเราได้อย่างไร) นี้ เป็นหลักการใช้ อภู ศัพท์ใน ความหมายว่า "ไม่เป็นจริง" นั้น.

อูการนฺติตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอูการันต์อิตถีลิงค์ จบ.

นิยติตฺถิลิงฺคนิทฺเทโสยํ.

ที่กล่าวมานี้ เป็นรายละเอียดของศัพท์ที่เป็นนิยตอิตถีลิงค์.

คำชี้แจง อนิยตอิตถิลิงคนิทเทส

อนิยตลิงฺคานํ ปน นิยติตฺถิลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตานํ ภูตปราภูตสมฺภูตสทฺทาทีนํ นิทฺเทโส นยานุสาเรน สุวิญฺเญยฺโยว. อิจฺเจวํ อิตฺถิลิงฺคานํ ภูธาตุมยานํ ยถารหํ นิพฺพจนาทิวเสน นิทฺเทโส วิภาวิโต.

ส่วนคำอธิบายอันเป็นรายละเอียดของกลุ่มศัพท์มี ภูต,ปราภูต และ สมฺภูต ศัพท์เป็นต้นซึ่งมีลิงค์ไม่แน่นอน ที่ข้าพเจ้าจัดรวมไว้ในกลุ่มศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ นักศึกษา สามารถจะเข้าใจได้โดยอาศัยวิธีการที่ได้แสดงไปแล้วนั่นเทียว.

ข้าพเจ้า ได้อธิบายศัพท์อิตถีลิงค์ที่สร้างรูปคำมาจาก ภู ธาตุ ด้วยวิธีมีการตั้งรูป วิเคราะห์เป็นต้นด้วยประการฉะนี้แล.

นิยตนปุงฺสกลิงฺคนิทฺเทส

รายละเอียดนปุงสกลิงค์นิคคหิตันตะที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

ภูต ศัพท์

อิทานิ นปุสกลิงฺคนิทฺเทโส วุจฺจติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรายละเอียดของศัพท์นปุงสกลิงค์.

ตตฺร ภูตนฺติ จตุพฺพิธํ ปฐวีธาตุอาทิกํ มหาภูตรูปํ. ตญฺหิ อญฺเญสํ นิสฺสยภาเวน ภวตีติ ภูตํ, ภวติ วา ตสฺมึ ตทธีนวุตฺติตาย อุปาทารูปนฺติ ภูตํ. อถวา ภูตนฺติ สตฺโต ภูตนามโก วา. ภูตนฺติ หิ นปุสกวเสน สกโล สตฺโต เอวํนามโก จ ยกฺขาทิโก วุจฺจติ. “กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา. ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ, อุชฺฌาเปตฺวาน ภูตานิ ตมฺหา ฐานา อปกฺกมี”ติ เอวมาทีสุ นปุสกปฺปโยโค เวทิตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

คำว่า ภูตะ หมายถึงมหาภูตรูป ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น. ก็มหาภูตรูปนั้น ชื่อว่า ภูตะ เพราะเป็นที่อาศัยของรูปเหล่าอื่น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภูตะ เพราะเป็นที่ที่อุปาทารูป อาศัยเกิด (อุปาทายรูป=รูปอาศัยได้แก่รูป ๒๔)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภูตะ หมายถึงสัตว์ หรือหมายถึงสัตว์ที่มีชื่อว่าภูตะ, ก็ ภูตํ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์หมายถึงสัตว์ทั้งหมดและอมนุษย์มียักษ์เป็นต้นที่ได้ชื่อว่าภูต, สำหรับตัวอย่างของ ภูต ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์มีดังนี้

กาโล ฆสติ ภูตานิ - กาลเวลา ย่อมกลืนกินเหล่าสัตว์ทั้งมวล

สพฺพาเนว สหตฺตนา90 รวมทั้งตัวเองด้วย

ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ 91 เทวดาเหล่าใดผู้มาประชุมกัน ณ สถานที่นี้

อุชฺฌาเปตฺวาน ภูตานิ - ฟ้องเหล่าเทวดาแล้วหลีกไปจากที่นั้น

ตมฺหา ฐานา อปกฺกามิ 92

คาถาพนฺธสุขตฺถํ ลิงฺควิปลฺลาโสติ เจ? ตนุน, “ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ, เนว เตสํ ตสฺส อนฺโน, น พหิ ฐานํ อุปลพฺภตี”ติ จุณฺณิยปทรจนายมฺปิ ภูตสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตฺตทสฺสนโตติ อวคนฺตพฺพํ.

หากมีผู้ท้วงว่า ภูต ศัพท์ในตัวอย่างเหล่านั้นเป็นลิงควิปัลลาส (จากปุงลิงค์มา เป็นนปุงสกลิงค์) เพื่อสะดวกต่อการรจนาคาถา มิใช่หรือ ?

ตอบว่า คำท้วงนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะในการประพันธ์บทที่เป็นร้อยแก้ว ก็ปรากฏว่า มีการใช้ ภูต ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์เช่นกัน ดังตัวอย่างในพระบาลีว่า

ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ,

เนว เตสํ ตสฺส อนฺโต, น พหิ ฐานํ อุปลพฺภติ 93

มหาภูตทั้งหลายมียักษ์ เป็นต้น เข้าสิงผู้ใด, มหาภูตเหล่านั้น ไม่อาจจะดำรงอยู่ทั้ง ภายในและภายนอกกายของบุรุษผู้ถูกสิงนั้น

มหาภูตนฺติ วุตฺตปฺปการํ จตุพฺพิธํ มหาภูตรูปํ. ตสฺส มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตตา เวทิตพฺพา. กถํ ? มหนฺตํ ภูตนฺติ มหาภูตํ, มายาการสงฺขาเตน มหาภูเตน สมนฺติปิ มหาภูตํ, ยกฺขาทีหิ มหาภูเตหิ สมนฺติปิ มหาภูตํ, มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทิปจฺจเยหิ ภูตํ ปวตฺตนฺติปิ มหาภูตํ, มหาวิการภูตนฺติปิ มหาภูตํ. เอวํ มหนฺตปาตุภาวาทีนิ การเณหิ มหาภูตตา เวทิตพฺพา94.

คำว่า มหาภูตะ หมายถึงมหาภูตรูป ๔ ประการตามที่ได้กล่าวมาแล้ว, พึงทราบว่า รูปนั้นได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเหตุมีความปรากฏเป็นรูปใหญ่เป็นต้น เช่น ชื่อว่า มหา-ภูตะ เพราะเป็นของใหญ่, ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเปรียบได้กับมหาภูตกล่าวคือนักมายากล, ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเปรียบเหมือนกับมหาภูตมียักษ์เป็นต้น, ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะ ดำเนินชีวิตด้วยปัจจัยมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นอย่างมากมาย และ ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะมีการแปรเปลี่ยนอย่างมากมาย, พึงทราบว่า รูปนั้น ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป ด้วยเหตุมี ความปรากฏเป็นรูปใหญ่เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้แล.

หลักการใช้ ภูต ศัพท์

อตฺริทํ สุฏฺฐุปลกฺขิตพฺพํ

ในเรื่อง ภูต ศัพท์นี้ ขอให้กำหนดหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ให้ดี.

ปุนฺนปุสกลิงฺโค จภูตสทฺโท ปวตฺตติ
ปณฺณตฺติยํ คุเณ เจว คุเณเยวิตฺถิลิงฺคโก.
ภูตสมฺภูตสทฺทาทิ- นเย ปณฺณตฺติวาจกา
โยเชตพฺพา ติลิงฺเค เต อิติ เญยฺยํ วิเสสโต.

ภูต ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ใช้เป็นชื่อ และ ใช้เป็นคุณศัพท์, สำหรับ ภูต ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ ใช้เป็นคุณศัพท์อย่างเดียว.

ส่วน ภูต ศัพท์ที่ระบุถึงชื่อที่ได้แสดงมาแล้วตามนัย ของ ภูต สมฺภูต ศัพท์เป็นต้น ใช้ได้ทั้งสามลิงค์ นักศึกษา พึงทราบว่า ภูต ศัพท์มีการใช้ลิงค์แตกต่างกันดังนี้

ภูโต ติฏฺฐติ, ภูตานิ ติฏฺฐนฺติ สมโณ อยํ
อิทานิ ภูโต, จิตฺตานิ ภูตานิ วิมลานิ ตุ
วณฺณา ภูตา วธู เอสา” อิจฺจุทาหรณานิเม
วุตฺตานิ สุฏฺฐุ ลกฺเขยฺย สาสนตฺถคเวสโก.

[ตัวอย่างเช่น]สัตว์ ย่อมดำรงอยู่, สัตว์ทั้งหลาย ย่อม ดำรงอยู่, สมณะนี้ บัดนี้ ได้เป็นพระอรหันต์, จิต ทั้งหลาย ปราศจากมลทิน ปรากฏแล้ว. หญิงสาวคนนี้ เป็นหมัน.

ข้าพเจ้า ได้นำตัวอย่างเหล่านี้ มาแสดงไว้แล้วในที่นี้ ขอให้ นักศึกษาผู้แสวงหาความหมายของพระปริยัติศาสนา พึงกำหนดให้ดีเถิด.

ภวิตฺต ศัพท์

ภวิตฺตนฺติ วฑฺฒิตกฺฐานํ. ตญฺหิ ภวนฺติ วฑฺฒนฺติ เอตฺถาติ ภวิตฺตนฺติ วุจฺจติ, “ชนิตฺตํ เม ภวิตฺตํ เม อิติ ปงฺเก อวสฺสยินฺ”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ภวิตตะ หมายถึงสถานที่เจริญเติบโต, ก็สถานที่นั้น ท่านเรียกว่า ภวิตตะ เพราะเป็นสถานที่เจริญเติบโต.

ข้อความว่า ชนิตฺตํ เม ภวิตฺตํ เม อิติ ปงฺเก อวสฺสยึ95(ข้าพเจ้า ได้อาศัยอยู่ใน เปลือกตมด้วยคิดว่า นี้คือสถานที่เกิด สถานที่เติบโตของข้าพเจ้า) นี้ เป็นหลักการใช้ ภวิตฺต ศัพท์ในความหมายว่า "เจริญเติบโต" นั้น.

“ภวิตฺตํอิติ, ภาวิตฺตนฺติ จ ปาโฐ ทุวิธา มยา

รสฺสตฺตทีฆภาเวน ทิฏฺโฐ ภคฺควชาตเก.

สำหรับรูปว่า ภวิตฺต นี้ ข้าพเจ้า ได้พบปาฐะในภัคคว- ชาดกสองแบบ คือ แบบที่มีรูปรัสสะว่า ภวิตฺต และ แบบที่เป็นรูปทีฆะว่า ภาวิตฺต.

ภูน ศัพท์

ภูนนฺติ ภวนํ ภูนํ วทฺธิ. “อหเมว ทูสิยา ภูนหตา รญฺโญ มหาปตาปสฺสา”ติ, “ภูนหจฺจํ กตํ มยา”ติ จ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ.

คำว่า ภูนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ความเจริญ ชื่อว่า ภูนะ.

ข้อความว่า อหเมว ทูสิยา ภูนหตา รญฺโญ มหาปตาปสฺส96 (หม่อนฉันนั่นเอง ผู้มีความผิด เป็นผู้ทำลายความรุ่งเรืองของพระเจ้ามหาปตาปะ) และข้อความว่า ภูนหจฺจํ กตํ มยา97 (ข้าพเจ้าได้ทำลายความเจริญของพระเวสสันดร) นี้ เป็นหลักการใช้ ภูน ศัพท์ ในความหมายว่า "เจริญ " นั้น.

ภวน ศัพท์

ภวนนฺติ ภวนกิริยา. อถวา ภวนฺติ วฑฺฒนฺติ เอตฺถ สตฺตา ปุตฺตธีตาหิ นานาสมฺปตฺตีหิ จาติ ภวนํ วุจฺจติ เคโห, “เปตฺติกํ ภวนํ มมา”ติ อิทเมตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. “เคโห ฆรญฺจ อาวาโส, ภวนญฺจ นิเกตนนฺ”ติ อิทํ ปริยายวจนํ.

คำว่า ภวนะ หมายถึงกิริยาความเป็น, อีกนัยหนึ่ง เรือน เรียกว่า ภวนะ เพราะเป็น สถานที่เจริญด้วยบุตรธิดาและทรัพย์สมบัติต่างๆ.

ข้อความว่า เปตฺติกํ ภวนํ มม98 (เรือนอันเป็นสมบัติของบิดาของข้าพเจ้า) นี้ เป็นหลักการใช้ ภวน ศัพท์ในความหมายว่า "เจริญ " นั้น.

คำว่า เคโห, ฆรํ, อาวาโส, ภวนํ, นิเกตนํ (เรือน) เป็นไวพจน์กันและกัน.

ปราภวน ศัพท์เป็นต้น

ปราภวนนฺติ อวทฺธิมาปชฺชนํ. สมฺภวนนฺติ สุฏฺฐุ ภวนํ. วิภวนนฺติ อุจฺเฉโท วินาโส วา. ปาตุภวนนฺติ ปากฏตา สรูปลาโภ อิจฺเจวตฺโถ. อาวิภวนนฺติ ปจฺจกฺขภาโว. ติโรภวนนฺติ ปฏิจฺฉนฺนภาโว. วินาภวนนฺติ วินาภา

โว. โสตฺถิภวนฺติ สุวตฺถิตา. ปริภวนฺติ ปีฬนา หีฬนา วา. อภิภวนฺติ วิธมนํ. อธิภวนฺติ อชฺโฌตฺถรณํ. อนุภวนฺติ ปริภุญฺชนํ. สมนุภวนฺติ สุฏฺฐุ ปริภุญฺชนํ. ปจฺจนุภวนฺติ อธิปติภาเวนปิ สุฏฺฐุ ปริภุญฺชนํ.

คำว่า ปราภวนะ หมายถึง การถึงความเสื่อม, คำว่า สัมภวนะ หมายถึงการเกิดขึ้น ด้วยดี, คำว่า วิภวนะ หมายถึง ความขาดสูญ หรือความพินาศ, คำว่า ปาตุภวนะ หมายถึง ความปรากฏ, การได้รูปของตน (การได้อัตภาพ), คำว่า อาวิภวนะ หมายถึง ความประจักษ์แจ้ง, คำว่า ติโรภวนะ หมายถึง ความปกปิด, คำว่า วินาภวนะ หมายถึง ความพลัดพราก. คำว่า โสตถภวนะ หมายถึง ความสวัสดี, คำว่า ปริภวนะ หมายถึง ความบีบคั้น หรือการดูหมิ่น, คำว่า อภิภวนะ หมายถึง การทำลาย, คำว่า อธิภวนะ หมายถึง การครอบงำ, คำว่า อนุภวนะ หมายถึง การเสวย, คำว่า สมนุภวนะ หมายถึง การใช้สอยด้วยดี, คำว่า ปัจจุภวนะ หมายถึง การใช้สอยตามอำเภอใจ.

นิคฺคหีตนฺตนปุสกลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อิการันต์นปุงสกลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

อตฺถภาวิ และ ธมฺมภาวิ ศัพท์

อตฺถวิภาวีติ อตฺถสฺส วิภาวนสีลํ จิตฺตํ วา ญาณํ วา กุลํ วา อตฺถวิภาวิ. เอวํ ธมฺมวิภาวิ.

คำว่า อตฺถวิภาวิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อัตถวิภาวิ หมายถึงจิต, ญาณ หรือตระกูล ที่อธิบายความหมายให้ปรากฏ.

คำว่า ธมฺมวิภาวิ พึงทราบว่ามีนัยเช่นเดียวกัน.

อิการนฺตนปุสกลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอิการันต์นปุงสกลิงค์ จบ.

รายละเอียด

อุการันต์นปุงสกลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ

โคตฺรภู ศัพท์

โคตฺรภูติ ปญฺญตฺตารมฺมณํ มหคฺคตารมฺมณํ วา โคตฺรภุจิตฺตํ. ตญฺหิ กามาวจร-โคตฺตมภิภวติ, มหคฺคตโคตฺตญฺจ ภาเวติ นิพฺพตฺเตตีติ “โคตฺรภู”ติ วุจฺจติ. อปิจ โคตฺรภูติ นิพฺพานารมฺมณํ มคฺควีถิยํ ปวตฺตํ โคตฺรภุญาณํ วา สงฺขารารมฺมณํ วา ผล-สมาปตฺติวีถิยํ ปวตฺตํ โคตฺรภุญาณํ.

เตสุ หิ ปฐมํ ปุถุชฺชนโคตฺตมภิภวติ, อริยโคตฺตญฺจ ภาเวติ, โคตฺตาภิธานา จ นิพฺพานโต อารมฺมณกรณวเสน ภวตีติ “โคตฺรภู”ติ วุจฺจติ, ทุติยํ ปน สงฺขารมฺมณมฺปิ สมานํ อาเสวนปจฺจยภาเวน สสมฺปยุตฺตานิ ผลจิตฺตานิ โคตฺตาภิธาเน นิพฺพานมฺหิ ภาเวตีติ “โคตฺรภู”ติ วุจฺจติ.

คำว่า โคตฺรภุ หมายถึง โคตรภูจิตที่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือมีมหัคคตธรรม เป็นอารมณ์. ก็โคตรภูจิตนี้ เป็นจิตที่ข้ามพ้นชั้นกามาวจรภูมิ และยังมหัคคตภูมิจิต ให้บังเกิด จึงเรียกว่า โคตรภุ. อีกนัยหนึ่ง คำว่า โคตฺรภุ หมายถึงโคตรภูญาณที่เป็น ไปในมัคควิถีโดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ หรือหมายถึงโคตรภูญาณที่เป็นไปในผล สมาบัติวิถีที่มีสังขารเป็นอารมณ์.

บรรดาโคตฺรภุ ๒ ประเภทนั้น ความหมายแรก ที่ได้ชื่อว่า โคตฺรภุ เพราะเป็นจิตที่ ข้ามพ้นชั้นปุถุชน และยังชั้นแห่งพระอริยะให้บังเกิด และได้ชื่อว่า โคตฺรภุ เพราะเป็นจิตที่ บังเกิดโดยรับพระนิพพานที่ได้ชื่อว่าโคตตะเป็นอารมณ์. ความหมายที่สอง ได้ชื่อว่า โคตฺรภุ เพราะแม้จะมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ก็สามารถยังผลจิตพร้อมกับสัมปยุตตธรรม อื่นๆ ให้บังเกิดขึ้นในพระนิพพานอันได้ชื่อว่าโคตตะโดยความเป็นอาเสวนปัจจัย.

วิธีใช้ โคตฺรภุ และ โคตฺรภู

อิทํ ปาฬิววตฺถานํ

คำว่า โคตฺรภุ และ โคตฺรภู นี้ มีกฏเกณฑ์การใช้จากพระบาลี ดังนี้

“โคตฺรภุ”อิติ รสฺสตฺต- วเสน กถิตํ ปทํ
นปุสกนฺติ วิญฺเญยฺยํ ญาณจิตฺตาทิเปกฺขกํ.
“โคตฺรภู”อิติ ทีฆตฺต- วเสน กถิตํ ปน
ปุลฺลิงฺคมิติ วิญฺเญยฺยํ ปุคฺคลาทิกเปกฺขกํ.

บทที่กล่าวเป็นรูปรัสสะว่า โคตฺรภุ พึงทราบว่าเป็น นปุงสกลิงค์ เพราะสัมพันธ์เข้ากับศัพท์ที่เป็น นปุงสกลิงค์ คือ ญาณํ จิตฺตํ เป็นต้น

ส่วนบทที่กล่าวเป็นรูปทีฆะว่า โคตฺรภู พึงทราบว่าเป็น ปุงลิงค์ เพราะ สัมพันธ์เข้ากับศัพท์ที่ปุงลิงค์ คือ ปุคฺคโล เป็นต้น.

ทีฆภาเวน วุตฺตํ ตุ นปุสกนฺติ โน วเท
พินฺทุวนฺตี'ตเร เภทา นโย อิติ หิ ภาสิตา.
อีการนฺตา จ อูทนฺตา รสฺสตฺตํ ยนฺติ สาสเน
นปุสกตฺตํ ปตฺวาน สหภุ สีฆยายิติ.

สำหรับบทที่มีศัพท์เดิมเป็นทีฆะ บัณฑิต ไม่ควรนำมา ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เพราะนปุงสกลิงค์มีการันต์เพียง ๓ การันต์ คือ อิการันต์, อุการันต์ และนิคคหิตันตะ (อการันต์).

ดังนั้น ในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา เมื่อจะใช้ศัพท์ที่เป็น อีการันต์และอูการันต์เป็นนปุงสกลิงค์ ท่านให้ทำการ รัสสะเสียก่อน เช่น คำว่า สหภุ (เดิมมาจาก สหภู) สีฆายายิ (เดิมมาจาก สีฆยายี).

จิตฺตสหภุ และ นจิตฺตสหภุ ศัพท์

จิตฺเตน สห ภวตีติ จิตฺตสหภุ, จิตฺเตน สห น ภวตีติ นจิตฺตสหภุ, รูปํ.

ที่ชื่อว่า จิตฺตสหภุ เพราะเป็นธรรมชาติเกิดพร้อมกับจิต, ชื่อว่า นจิตฺตสหภุ เพราะเป็นธรรมชาตที่ไม่เกิดพร้อมกับจิต ได้แก่ รูป.

อุการนฺตนปุสกลิงฺคนิทฺเทโส.

รายละเอียดอุการันต์นปุงสกลิงค์ จบ.

นิยตนปุสกลิงฺคนิทฺเทโสยํ.

ที่กล่าวมานี้ เป็นรายละเอียดของนิยตนปุงสกลิงค์.

คำชี้แจง อนิยตนปุงสกลิงคนิทเทส

อนิยตลิงฺคานํ ปน นิยตนปุสกลิงฺเคสุ ปกฺขิตฺตานํ ภูตปราภูตสทฺทาทีนํ นิทฺเทโส นยานุสาเรน สุวิญฺเญยฺโยว. อิจฺเจวํ นปุสกลิงฺคานํ ภูธาตุมยานํ ยถารหํ นิพฺพจนาทิ-วเสน นิทฺเทโส วิภาวิโต.

สำหรับคำอธิบายอันเป็นรายละเอียดของกลุ่มศัพท์มี ภูต,ปราภูต เป็นต้น ซึ่งมี ลิงค์ไม่แน่นอนที่ข้าพเจ้าจัดรวมไว้ในกลุ่มศัพท์ที่เป็นนิยตนปุงสกลิงค์ นักศึกษา สามารถ จะเข้าใจได้โดยอาศัยวิธีการที่ได้แสดงไปแล้วนั่นเทียว.

ข้าพเจ้า ได้อธิบายรายละเอียด ของศัพท์นปุงสกลิงค์ที่สร้างรูปคำมาจาก ภู ธาตุ ด้วยวิธีมีการตั้งรูปวิเคราะห์เป็นต้นตามสมควรด้วยประการฉะนี้แล.

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ ลิงฺคตฺตยนิทฺเทโส สมตฺโต.

รายละเอียดของลิงค์ทั้งสาม จบบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้.

อุลฺลิงฺคเนน วิวิเธน นเยน วุตฺตํ
ภูธาตุสทฺทมยลิงฺคติกํ ยเทตํ
อาลิงฺคิยํ ปิยตรญฺจ สุตํ สุลิงฺคํ
โปโส กเร มนสิ ลิงฺควิทุตฺตมิจฺฉํ.

ข้าพเจ้า ได้แสดงหมวดสามแห่งลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภูธาตุ โดยการอธิบายตามลำดับชั้นด้วยวิธีการ หลากหลายมีการตั้งรูปวิเคราะห์เป็นต้น, นักศึกษา ผู้ปรารถนาความเชี่ยวชาญในเรื่องลิงค์ พึงใส่ใจถึง ลิงค์นั้นอันเป็นที่น่าสนใจ น่ายินดีอย่างยิ่ง ควรรับฟัง ไว้ เพราะได้รับการตรวจสอบอย่างดีแล้ว.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ ภูธาตุมยานํ ติวิธลิงฺคิกานํ นามิกรูปานํ วิภาโค จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่าภูธาตุมยนามิกรูปวิภาค อันเป็นการจำแนกรูป บทนามทั้งสามลิงค์ซึ่งสร้างรูปคำมาจาก ภู ธาตุ ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชน เกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๕

นามิกปทมาลาวิภาค

การจำแนกแบบแจกบทนาม

โอการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามโอการันต์ปุงลิงค์๑)

ภูธาตุโต ปวตฺตานํ นามิกานมิโต ปรํ

นามมาลํ ปกาสิสฺสํ นามมาลนฺตรมฺปิจ.

ต่อจากนี้ไป (ต่อจากการแสดงบทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ) ข้าพเจ้า จักแสดงแบบแจกบทนามที่สำเร็จ มาจาก ภู ธาตุ และแบบแจกบทนามอื่นๆ ที่มีรูปพิเศษ.

วิปฺปกิณฺณกถา เอตฺถ เอวํ วุตฺเต น เหสฺสติ

ปเภโท นามมาลานํ ปริปุณฺโณว เหหิติ.

เมื่อข้าพเจ้าได้แสดงแบบแจกบทนามอย่างนี้แล้ว ถ้อยคำ จักไม่กระจัดกระจาย ทั้งประเภทแบบแจก บทนาม จักมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น.

ปุพฺพาจริยสีหานํ ตสฺมา อิธ มตํ สุตํ

ปุเรจรํ กริตฺวาน วกฺขามิ สวินิจฺฉยํ.

ดังนั้น ในกัณฑ์นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการแจกบทนาม พร้อมทั้งข้อวินิจฉัย โดยยึดตามมติที่ได้ศึกษามาจาก บูรพาจารย์เป็นหลัก.

ปุริสสทฺทปทมาลา

[ตามมติของคัมภีร์นิรุตติปิฎก]

เอกพจน์	พหูพจน์
ปุริโส	ปุริสา
ปุริสํ	ปุริเส
ปุริเสน	ปุริเสหิ, ปุริเสภิ
ปุริสสฺส	ปุริสานํ
ปุริสา, ปุริสสฺมา, ปุริสมฺหา	ปุริเสหิ, ปุริเสภิ
ปุริสสฺส	ปุริสานํ

ปุริเส, ปุริสสฺมึ, ปุริสมฺหิ ปุริเสสุ

โภ ปุริส ภวนฺโต ปุริสา

เหตุที่ลงวิภัตติท้ายศัพท์

อยมายสฺมตา มหากจฺจาเนน ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน กตสฺมา นิรุตฺติปิฏกโต อุทฺธริโต ปุริส อิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลานโย. ตตฺร ปุริสวจนเอกวจนปุถุ-วจเนสุ ปจฺจตฺตวจนาทีนิ ภวนฺติ. ตํ ยถา ?

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกบทนามที่มาจากคำเดิมว่า ปุริส ซึ่งข้าพเจ้าได้นำมาจาก คัมภีร์นิรุตติปิฎกที่พระมหากัจจายนะผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทารจนาไว้. ในแบบแจกนั้น ปฐมาวิภัตติเป็นต้น ลงมาเพื่อแสดงทัพพะคือตัวบุรุษว่ามีจำนวนหนึ่งคนหรือมากกว่า

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ติฏฺฐติ บุรุษคนหนึ่ง ยืนอยู่

ปุริสา ติฏฺฐนฺติ บุรุษทั้งหลาย ยืนอยู่

ตตฺร ปุริโสติ ปุริสวจเน เอกวจเน ปจฺจตฺตวจนํ ภวติ, ปุริสาติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน ปจฺจตฺตวจนํ ภวติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริโส เป็นบทที่ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติเอกพจน์ที่ระบุ ถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ปุริสา เป็นบทที่ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติพหูพจน์ที่ระบุถึง บุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

ปุริสํ ปสฺสติ เขาเห็นบุรุษคนหนึ่ง

ปุริเส ปสฺสติ เขาเห็นบุรุษทั้งหลาย

ตตฺร ปุริสนฺติ ปุริสวจเน เอกวจเน อุปโยควจนํ ภวติ, ปุริเสติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน อุปโยควจนํ ภวติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสํ เป็นบทที่ประกอบด้วย ทุติยาวิภัตติเอกพจน์ที่ระบุ ถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ปุริเส เป็นบทที่ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติพหูพจน์ที่ระบุถึง บุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

ปุริเสน กตํ กรรม อันบุรุษ กระทำ

ปุริเสหิ กตํ, ปุริเสภิ กตํ กรรม อันบุรุษทั้งหลาย กระทำ

ตตฺร ปุริเสนาติ ปุริสวจเน เอกวจเน กรณวจนํ ภวติ. ปุริเสหิ, ปุริเสภีติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน กรณวจนํ ภวติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริเสน เป็นบทที่ประกอบด้วยตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ที่ระบุถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ปุริเสหิ ปุริเสภิ เป็นบทที่ประกอบด้วยตติยาวิภัตติ พหูพจน์ที่ระบุถึงบุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

ปุริสสฺส ทียเต ทาน อันเขา ให้แก่บุรุษ

ปุริสานํ ทียเต ทาน อันเขา ให้แก่บุรุษทั้งหลาย

ตตฺร ปุริสสฺสาติ ปุริสวจเน เอกวจเน สมฺปทานวจนํ ภวติ, ปุริสานนฺติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน สมฺปทานวจนํ ภวติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสฺส เป็นบทที่ประกอบด้วยจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ ที่ระบุถึงบุรุษคนเดียว , [ส่วน]บทว่า ปุริสานํ เป็นบทที่ประกอบด้วยจตุตถีวิภัตติพหูพจน์ ที่ระบุถึงบุรุษหลายคน

ปุริสา นิสฺสฏํ ออกจากบุรุษ

ปุริสสฺมา นิสฺสฏํ ออกจากบุรุษ

ปุริสมฺหา นิสฺสฏํ ออกจากบุรุษ

ปุริเสหิ นิสฺสฏํ ออกจากบุรุษทั้งหลาย

ปุริเสภิ นิสฺสฏํ ออกจากบุรุษทั้งหลาย

ตตฺร ปุริสาติ ปุริสวจเน เอกวจเน นิสฺสกฺกวจนํ ภวติ. [ปุริเสหิ ปุริเสภีติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน นิสฺสกฺกวจนํ ภวติ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสา, ปุริสสฺมา, ปุริสมฺหา เป็นบทที่ประกอบด้วยปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ที่ระบุถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ปุริเสหิ ปุริเสภิ เป็นบทที่ประกอบด้วยปัญจมี วิภัตติพหูพจน์ที่ระบุถึงบุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

ปุริสสฺส ปริคฺคโห ทรัพย์ของบุรุษ

ปุริสานํ ปริคฺคโห ทรัพย์ของบุรุษทั้งหลาย

ตตฺร ปุริสสฺสาติ ปุริสวจเน เอกวจเน สามิวจนํ ภวติ, ปุริสานนฺติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน สามิวจนํ ภวติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสสฺส เป็นบทที่ประกอบด้วยฉัฏฐวิภัตติเอกพจน์ที่ระบุ ถึงบุรุษคนเดียว , [ส่วน]บทว่า ปุริสานํ เป็นบทที่ประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติพหูพจน์ที่ระบุ ถึงบุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

ปุริเส ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในบุรุษ

ปุริสสฺมึ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในบุรุษ

ปุริสมฺหิ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในบุรุษ

ปุริเสสุ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในบุรุษทั้งหลาย

ตตฺร ปุริเสติ ปุริสวจเน เอกวจเน ภุมฺมวจนํ ภวติ, ปุริสสฺมินฺติ ฯ เป ฯ ปุริสมฺหีติ ฯ เป ฯ ปุริเสสูติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน ภุมฺมวจนํ ภวติ.

บรรดาบท เหล่านั้น บทว่า ปุริเส, ปุริสสฺมึ, ปุริสมฺหิ เป็นบทที่ประกอบด้วยสัตตมี วิภัตติเอกพจน์ที่ระบุถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ปุริเสสุ เป็นสัตตมีวิภัตติพหูพจน์ที่ ระบุถึงบุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

โภ ปุริส ติฏฺฐ แน่ะบุรุษ ท่าน จงยืน

ภวนฺโต ปุริสา ติฏฺฐถ แน่ะบุรุษทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จงยืน

ตตฺร โภ ปุริส อิติ ปุริสวจเน เอกวจเน อาลปนํ ภวติ, ภวนฺโต ปุริสา อิติ ปุริสวจเน ปุถุวจเน อาลปนํ ภวตีติ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โภ ปุริส เป็นบทที่ประกอบด้วยอาลปนะเอกพจน์ที่ระบุ ถึงบุรุษคนเดียว, [ส่วน]บทว่า ภวนฺโต ปุริสา เป็นบทที่ประกอบด้วยอาลปนะพหูพจน์ที่ ระบุถึงบุรุษหลายคน (บุรุษจำนวนมากตั้งแต่สองคนขึ้นไป)

อิมินา นเยน สพฺพตฺถ นโย วิตฺถาเรตพฺโพ.

นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ ไปใช้กับศัพท์ที่เป็นการันต์อื่นๆ ได้ตามสมควร.

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการใช้ โภ

ตามมติของคัมภีร์จูฬนิรุตติ และนิรุตติปิฎก

ยมกมหาเถเรน กตาย ปน จูฬนิรุตฺติยํ "โภ ปุริส" อิติ รสฺสวเสน อาลปเนก-วจนํ วตฺวา "โภ ปุริสา" อิติ ทีฆวเสน อาลปนพหุวจนํ วุตฺตํ. กิญฺจาปิ ตาทิโส นโย นิรุตฺติปิฏเก นตฺถิ, ตถาปิ พหูนมาลปนวิสเย "โภ ยกฺขา" อิติอาทีนํ อาลปนพหุวจนานํ ชาตกฏฺฐกถาทีสุ ทิสฺสนโต ปสตฺถตโรว โหติ วิญฺญูนํ ปมาณญฺจ, ตสฺมา อิมินา ยมกมหาเถรมเตนปิ "ปุริโส ปุริสา ปุริสนฺ"ติอาทีนิ วตฺวา อามนฺตเน "โภ ปุริส, โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา" ติ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

ก็ในคัมภีร์จูฬนิรุตติที่พระยมกมหาเถระรจนาไว้ ได้แสดงรูปอาลปนะเอกพจน์ เป็นรัสสะว่า โภ ปุริส และแสดงรูปอาลปนะพหูพจน์เป็นทีฆะว่า โภ ปุริสา ส่วนในคัมภีร์ นิรุตติปิฎก ไม่มีการใช้ โภ ศัพท์อยู่หน้ารูปพหูพจน์ (ว่า โภ ปุริสา), จะอย่างไรก็ตาม ในฐานะ ที่ร้องเรียกสิ่งที่มีจำนวนมาก ปรากฏว่าในคัมภีร์อรรถกถาชาดกเป็นต้น ได้ใช้ โภ ศัพท์ แสดงอาลปนะที่เป็นพหูพจน์ เช่น โภ ยกฺขา (ข้าแต่ยักษ์ทั้งหลาย) ดังนั้น มติของ คัมภีร์จูฬนิรุตติ จึงเป็นที่ยกย่องและยอมรับของวิญญูชนมากกว่ามติของคัมภีร์นิรุตติ-ปิฎก, สรุปว่า หากจะยึดแนวของพระยมกมหาเถระ สามารถแจกบทนามโอการันต์ ปุงลิงค์ได้ดังนี้ว่า ปุริโส ปุริสา ปุริสํ... โภ ปุริส, โภ ปุริสา ภวนฺโต ปุริสา

ตตฺถ ปุริโสติ ปฐมาย เอกวจนํ. ปุริสาติ พหุวจนํ. ปุริสนฺติ ทุติยาย เอกวจนํ. ปุริเสติ พหุวจนํ. ปุริเสนาติ ตติยาย เอกวจนํ. ปุริเสหิ, ปุริเสภีติ เทฺว พหุวจนานิ. ปุริสสฺสาติ จตุตฺถิยา เอกวจนํ. ปุริสานนฺติ พหุวจนํ. ปุริสา, ปุริสสฺมา, ปุริสมฺหาติ ตีณิ ปญฺจมิยา เอกวจนานิ. ปุริเสหิ, ปุริเสภีติ เทฺว พหุวจนานิ. ปุริสสฺสาติ ฉฏฺฐิยา เอกวจนํ. ปุริสานนฺติ พหุวจนํ. ปุริเส, ปุริสสฺมึ, ปุริสมฺหีติ ตีณิ สตฺตมิยา เอกวจนานิ. ปุริเสสูติ พหุวจนํ. โภ ปุริสาติ อฏฺฐมิยา เอกวจนํ. โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสาติ เทฺว พหุวจนานิ.

ในการแจกบทนามตามมติคัมภีร์จูฬนิรุตตินั้น บทว่า ปุริโส ลงปฐมาวิภัตติฝ่าย เอกพจน์, คำว่า ปุริสา ลงปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์, บทว่า ปุริสํ ลงทุติยาวิภัตติฝ่าย เอกพจน์, บทว่า ปุริเส ลงทุติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์, บทว่า ปุริเสน ลงตติยาวิภัตติฝ่าย เอกพจน์, บทว่า ปุริเสหิ, ปุริเสภิ ลงตติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์, บทว่า ปุริสสฺส ลงจตุตถี-วิภัตติฝ่ายเอกพจน์, บทว่า ปุริสานํ ลงจตุตถีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์, บทว่า ปุริสา ปุ

ริสสฺมา, ปุริสมฺหา ลงปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์, บทว่า ปุริเสหิ ปุริเสภิ ลงปัญจมีวิภัตติฝ่าย พหูพจน์, บทว่า ปุริสสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์, บทว่า ปุริสานํ ลงฉัฏฐี วิภัตติฝ่าย พหูพจน์, บทว่า ปุริเส ปุริสสฺมึ ปุริสมฺหิ ลงสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์, บทว่า ปุริเสสุ ลง สัตตมีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์, บทว่า โภ ปุริส ลงอัฏฐมีวิภัตติ (อาลปนวิภัตติ) ฝ่ายเอกพจน์, บทว่า โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา ลงอัฏฐมีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์.

รูปศัพท์เหมือนกันมีหน้าที่ต่างกัน

กิญฺจาเปเตสุ "ปุริสา"ติ อิทํ ปฐมาปญฺจมีอฏฺฐมีนํ, "ปุริเส"ติ อิทํ ทุติยาสตฺตมีนํ, "ปุริเสหิ, ปุริเสภี"ติ ตติยาปญฺจมีนํ, "ปุริสานนฺ"ติ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ เอกสทิสํ, ตถาปิ อตฺถวเสน อสงฺกรภาโว เวทิตพฺโพ. กถํ ? "ปุริโส ติฏฺฐติ, ปุริสา ติฏฺฐนฺติ. ปุริสํ ปสฺสติ, ปุริเส ปสฺสตี"ติอาทินา.

บรรดาบทเหล่านั้น แม้บทว่า ปุริสา นี้ จะมีรูปพ้องกัน ๓ วิภัตติ คือ ปฐมาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และอัฏฐมีวิภัตติ, บทว่า ปุริเส มีรูปพ้องกัน ๒ วิภัตติ คือ ทุติยาวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ, บทว่า ปุริเสหิ ปุริเสภิ มีรูปพ้องกัน ๒ วิภัตติ คือ ตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติ, บทว่า ปุริสานํ มีรูปพ้องกัน ๒ วิภัตติ คือ จตุตถีวิภัตติ และ ฉัฏฐีวิภัตติ ก็จริง แต่พึงทราบว่า วิภัตติเหล่านั้น มีหน้าที่ต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ติฏฺฐติ	บุรุษ ยืนอยู่
ปุริสา ติฏฺฐนฺติ	บุรุษทั้งหลาย ยืนอยู่
ปุริสํ ปสฺสติ	เห็นบุรุษ
ปุริเส ปสฺสติ	เห็นบุรุษทั้งหลาย

โภ นิบาตเป็นได้ ๒ พจน์

ตตฺถ จ โภติ อามนฺตนตฺเถ นิปาโต. โส น เกวลํ เอกวจนํเยว โหติ, อถ โข พหุวจนมฺปิ โหตีติ "โภ ปุริสา" อิติ พหุวจนปฺปโยโคปิ คหิโต. "ภวนฺโต"ติทํ ปน พหุวจนเมว โหตีติ "ปุริสา"ติ ปุน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โภ เป็นนิบาตใช้ในอรรถอาลปนะ, โภ นิบาตนั้น ไม่ได้ ใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น ยังใช้เป็นพหูพจน์อีกด้วย ดังนั้น จึงสามารถใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ว่า โภ ปุริสา, ส่วนบทว่า ภวนฺโต ใช้เป็นพหูพจน์เท่านั้น ดังนั้น ในจูฬนิรุตติ ท่านอาจารย์ จึงได้แสดงรูปว่า ภวนฺโต ปุริสา ซ้ำอีก.

อิติ ยมกมหาเถเรน "โภ ปุริส" อิติ รสฺสวเสน อาลปเนกวจนํ วตฺวา "โภ ปุริสา" อิติ ทีฆวเสน อาลปนพหุวจนํ วุตฺตํ. ตถา หิ ปาฬิยํ อฏฺฐกถาสุ จ นิปาตภูโต โภสทฺโท เอกวจนพหุวจนวเสน ทฺวิธา ภิชฺชติ. อตฺริมานิ นิทสฺสนปทานิ

สรุปว่า พระยมกมหาเถระ ใช้อาลปนะเอกพจน์เป็นรูปรัสสะว่า โภ ปุริส และใช้ อาลปนะพหูพจน์เป็นรูปทีฆะว่า โภ ปุริสา, จริงอย่างนั้น ในพระบาลีและอรรถกถา โภ ศัพท์ ซึ่งเป็นนิบาต มีสองชนิด คือ โภ ศัพท์ที่เป็นเอกพจน์ และ โภ ศัพท์ที่เป็นพหูพจน์. ในเรื่องนี้ มีตัวอย่าง[จากพระบาลีและอรรถกถา] ดังต่อไปนี้

"อปิ นุ โข สปริคฺคหานํ เตวิชฺชานํ พฺราหฺมณานํ อปริคฺคเหน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สํสนฺทติ สเมตีติ, โน หิทํ โภ โคตม. อจฺฉริยํ โภ อานนฺท. อพฺภุตํ โภ อานนฺท. เอหิ โภ สมณ. โภ ปพฺพชิต" อิจฺจาทิ ปาฬิโต อฏฺฐกถาโต จ โภสทฺทสฺส เอกวจนปฺปโยเค ปวตฺตินิทสฺสนํ.

[โภ ศัพท์เอกพจน์]

ตัวอย่างเช่น

อปิ นุ โข สปริคฺคหานํ เตวิชฺชานํ พฺราหฺมณานํ อปริคฺคเหน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สํสนฺทติ สเมตีติ, โน หิทํ โภ โคตม1.

พระผู้มีพระภาค ตรัสถามวาเสฏฐพราหมณ์ว่า ก็พราหมณ์ผู้มีการครอบครอง และมีความชำนาญไตรเพท ย่อมเสมอทัดเทียมกับพราหมณ์ผู้ซึ่งไม่มีการครอบครอง หรือ? พราหมณ์ทูลตอบว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ความเป็นผู้มีการรักษา และการ ไม่รักษานี้ ย่อมไม่เสมอกัน.

อจฺฉริยํ โภ อานนฺท	แน่ะท่านอานนท์ ช่างน่าอัศจรรย์
อพฺภุตํ โภ อานนฺท	แน่ะท่านอานนท์ น่าแปลกประหลาด
เอหิ โภ สมณ	แน่ะสมณะผู้เจริญ ท่าน จงมา
โภ ปพฺพชิต	ดูก่อนบรรพชิต ผู้เจริญ

“เตน หิ โภ มมปิ สุณาถ. ยถา มยเมว อรหาม ตํ ภวนฺตํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุ, นาหํ โภ สมณสฺส โคตมสฺส สุภาสิตํ สุภาสิตโต นาพฺภนุโมทามิ, ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ. โภ ยกฺขา อหํ อิมํ ตุมฺหากํ ภาเชตฺวา ทเทยฺยํ. อปริสุทฺโธ ปนมฺหิ, โภ ธุตฺตา ตุมฺหากํ กฺริยา มยฺหํ น รุจฺจติ. โส เต ปุริเส อาห โภ ตุมฺเห มํ มาเรนฺตา รญฺโญ ทสฺเสตฺวาว มาเรถา”ติ อิจฺจาทิ ปน ปาฬิโต อฏฺฐกถาโต จ โภสทฺทสฺส พหุวจนปฺปโยเค ปวตฺตินิทสฺสนํ.

[โภ ศัพท์พหูพจน์]

ตัวอย่างเช่น

เตน หิ โภ มมปิ สุณาถ,-	แน่ะผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ขอพวกท่าน
ยถา มยเมว อรหาม -	จงฟังคำของข้าพเจ้าบ้าง เพื่อที่พวกเราจะได้
ตํ ภวนฺตํ โคตมํ -	เข้าไปเฝ้าพระโคดมผู้เจริญนั้นได้.
ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุ 2	
นาหํ โภ สมณสฺส -	ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เราไม่เห็นว่า สุภาษิต
โคตมสฺส สุภาสิตํ -	ของสมณโคดมจะเป็นสุภาษิต
สุภาสิตโต นาพฺภนุโมทามิ	
ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ	ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงดู
กุลบุตรนี้เถิด	
โภ ยกฺขา อหํ อิมํ -	แน่ะท่านยักษ์ทั้งหลาย เราจะแบ่งซากศพนี้

ตุมฺหากํ ภาเชตฺวา ทเทยฺยํ.- ให้แก่พวกท่าน, ก็ตัวเรานี้ ไม่สะอาด

อปริสุทฺโธ ปนมฺหิ 3

โภ ธุตฺตา ตุมฺหากํ กฺริยา - แน่ะพวกท่านนักเลง เราไม่ชอบอากัปกิริยา

มยฺหํ น รุจฺจติ ของพวกท่านเอาเสียเลย

โส เต ปุริเส อาห - ปุโรหิตผู้เป็นพระโพธิสัตว์ กล่าวกะบุรุษเหล่านั้น

โภ ตุมฺเห มํ มาเรนฺตา - ว่า แน่ะท่านทั้งหลาย หากพวกท่าน จะฆ่าเรา

รญฺโญ ทสฺเสตฺวาว มาเรถก็จงฆ่าเบื้องหน้าพระพักตร์พระราชาเถิด

กจฺจายนปฺปกรเณ ปน “โภ ปุริส, โภ ปุริสา”ติ ปททฺวยํ อาลปเนกวจนวเสน วุตฺตํ. ตํ ยถา อาคเมหิ น วิรุชฺฌติ, ตถา คเหตพฺพํ.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านแสดงอาลปนะเอกพจน์ ไว้ ๒ รูป คือ โภ ปุริส, โภ ปุริสา คำนั้น หากเห็นว่าไม่ขัดกับพระพุทธพจน์ ก็พึงนำไปใช้เถิด.

มติอาจารย์บางท่าน

เกี่ยวกับเรื่องการออกเสียงอาลปนะ

เกจิ ปน อทูรฏฺฐสฺสาลปเน “โภ ปุริส” อิติ รสฺสวเสน อาลปเนกวจนํ อิจฺฉนฺติ, ทูรฏฺฐสฺสาลปเน ปน “โภ ปุริสา” อิติ ทีฆวเสน อาลปเนกวจนํ อิจฺฉนฺติ. อทูรฏฺฐานํ ทูรฏฺฐานญฺจ ปุริสานํ อิตฺถีนญฺจ อาลปเน น กิญฺจิ วทนฺติ. ตถา อทูรฏฺฐาย ทูรฏฺฐาย จ อิตฺถิยา อาลปเน. เต ปุจฺฉิตพฺพา “อทูรฏฺฐานํ ทูรฏฺฐานญฺจ ปุริสานมาลปเน กถํ วตฺตพฺพนฺ”ติ. อทฺธา เต เอวํ ปุฏฺฐา อุตฺตริ กิญฺจิ วตฺตุ น สกฺขิสฺสนฺติ.

อนึ่ง ยังมีอาจารย์บางท่าน ประสงค์ให้ใช้อาลปนะ เอกพจน์เป็นรูปรัสสะว่า โภ ปุริส ในกรณีที่ร้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้, ส่วนสิ่งที่อยู่ไกล ประสงค์ให้ใช้อาลปนะเอกพจน์เป็นรูป ทีฆะว่า โภ ปุริสา, แต่ท่านเหล่านั้น ก็ไม่ได้กล่าวพิเศษอะไรไว้ในกรณีที่ร้องเรียกคน หลายคนทั้งบุรุษทั้งสตรีผู้อยู่ใกล้และอยู่ไกล ทั้งไม่ได้กล่าวพิเศษอะไรไว้ในกรณีที่ร้องเรียก สตรีผู้เดียวที่อยู่ใกล้และไกล. อาจารย์เหล่านั้น หากถูกถามว่า ในกรณีที่ร้องเรียกบุรุษ หลายคนผู้อยู่ใกล้และไกล จะร้องเรียกอย่างไร ดังนี้ เป็นต้น เชื่อว่า เมื่ออาจารย์เหล่านั้น ถูกถามอย่างนี้ จะไม่สามารถหาคำอย่างใดอย่างหนึ่ง มาโต้ตอบได้อย่างแน่นอน.

เอวมฺปิ เต เจ วเทยฺยุํ “ภวนฺโต ปุริสาติ อิมินาว อทูรฏฺฐานํ ทูรฏฺฐานญฺจ ปุริสานมาลปนํ ภวตี”ติ. ตทา เต วตฺตพฺพา “ยทิ ภวนฺโต ปุริสา”ติ อิมินา อเทฺวชฺเฌน วจเนน อทูรฏฺฐานํ ทูรฏฺฐานญฺจ ปุริสานมาลปนํ ภวติ, เอวํ สนฺเต “โภ ปุริส” อิติ รสฺส-ปเทนปิ ทูรฏฺฐสฺส จ ปุริสสฺสาลปนํ วตฺตพฺพํ, เอวํ อวตฺวา กิมตฺถํ อทูรฏฺฐสฺสาลปเน "โภ ปุริส” อิติ รสฺสวเสน อาลปเนกวจนํ อิจฺฉถ, กิมตฺถญฺจ ทูรฏฺฐสฺสาลปเน “โภ ปุริสา” อิติ ทีฆวเสน อาลปเนกวจนํ อิจฺฉถ.

หากอาจารย์เหล่านั้น จะพึงตอบอย่างนี้ว่า ให้ใช้คำว่า ภวนฺโต ปุริสา นี้แหละ ร้องเรียก บุรุษหลายคนที่อยู่ใกล้และไกล. ในกาลนั้น ควรทักท้วงอาจารย์เหล่านั้นว่า ถ้าใช้ คำว่า ภวนฺโต ปุริสา ซึ่งเป็นคำเดียวกันร้องเรียกบุรุษหลายคนผู้อยู่ใกล้และไกลไซร้, เมื่อเป็น เช่นนั้น บทว่า โภ ปุริส ที่มีรูปเป็นรัสสะ ก็

สามารถใช้เรียกบุรุษคนเดียวผู้อยู่ไกลได้เช่นกัน แต่เหตุใด พวกท่าน จึงไม่ได้แสดงอย่างนี้ กลับไปจำกัดว่า คำว่า โภ ปุริส ซึ่งเป็นอาลปนะ เอกพจน์ที่มีรูปเป็นรัสสะนั้น สำหรับใช้ร้องเรียกเฉพาะบุรุษที่อยู่ใกล้ และจำกัดว่า คำว่า โภ ปุริสา ซึ่งเป็นอาลปนะเอกพจน์ที่มีรูปเป็นทีฆะ สำหรับใช้ร้องเรียกบุรุษ ผู้อยู่ไกลเล่า ?

นนุ๑ "ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา. ตคฺฆ สุคต โพชฺฌงฺคา"ติ อาทีสุ อาลปนปทภูตํ ภควา" อิติ ทีฆปทํ สมีเป จิตกาเลปิ ทูเร จิตกาเลปิ พุทฺธสฺสาลปนปทํ ภวิตุมรหเตว, ตถา อาลปนปทภูตํ "สุคต"อิติ รสฺสปทมฺปิ.

ยสฺมา ปเนเตสุ "ภควา"ติ อาลปนปทสฺส น กตฺถจิปิ รสฺสตฺตํ ทิสฺสติ, "สุคตา"ติ อาลปนปทสฺส จ น กตฺถจิปิ ทีฆตฺตํ ทิสฺสติ, ตสฺมา ทีฆรสฺสมตฺตาเภทํ อจินฺเตตฺวา "ปุริส"อิติ รสฺสวเสน วุตฺตปทํ ปกติสฺสรวเสน สมีเป จิตสฺส ปุริสสฺส อามนฺตนกาเล อทูรฏฺจสฺสาลปนปทํ ภวติ, อายตสฺสรวเสน ทูเร จิตปุริสสฺส อามนฺตนกาเล ทูรฏฺจสฺสาลปนปทํ ภวตีติ คเหตพฺพํ.

ถาม: ในตัวอย่างว่า ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ ทั้งหลาย ดีจริงหนอ) บทว่า ภควา ซึ่งเป็นบทอาลปนะ มีรูปเป็นทีฆะ เหมาะที่จะใช้ร้องเรียก พระพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่ทั้งที่ใกล้และที่ไกลก็ได้มิใช่หรือ และในตัวอย่างว่า ตคฺฆ สุคต โพชฺฌงฺคา4 บทว่า สุคต ซึ่งเป็นบทอาลปนะมีรูปเป็นรัสสะ เหมาะที่จะใช้ร้องเรียก พระพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่ทั้งที่ใกล้และที่ไกลก็ได้ มิใช่หรือ

ตอบ: ก็บรรดาบททั้งสองนั้น เพราะเหตุที่บทอาลปนะ ว่า ภควา ไม่มีใช้เป็นรูป รัสสะว่า "ภคว" ที่ไหนสักแห่ง และบทอาลปนะว่า สุคต ก็ไม่มีใช้เป็นรูปทีฆะที่ไหนสักแห่ง เช่นกัน ดังนั้น จึงไม่ควรคำนึงถึงมาตราระยะการออกเสียงของทีฆะและรัสสะเป็นเกณฑ์ แต่ควรยึดหลักเกณฑ์ดังนี้ว่า บทอาลปนะที่ท่านแสดงเป็นรูปรัสสะว่า ปุริส นั้น ใช้ร้องเรียก ได้ในกรณีดังต่อไปนี้ คือ ในกรณีที่ร้องเรียกบุรุษผู้อยู่ในที่ใกล้ (การออกเสียงว่า ปุริส) ให้ ออกเสียงตามปกติ และในกรณีที่ร้องเรียกบุรุษผู้อยู่ในที่ไกล (การออกเสียงว่า ปุ ริส) ให้ ออกเสียงทอดยาวกว่าปกติ.

ตถา "ภวนฺโต ปุริสา, โภ ยกฺขา, โภ ธุตฺตา"ติ อาทีนิ ทีฆวเสน วุตฺตานิ อาลปน-พหุวจนปทานิปิ ปกติสฺสรวเสน สมีเป จิตปุริสานํ อามนฺตนกาเล อทูรฏฺฐานมาลปน-ปทานิ ภวนฺติ, อายตสฺสรวเสน ทูเร จิตปุริสาทีนํ อามนฺตนกาเล ทูรฏฺฐานมาลปน-ปทานิ ภวนฺตีติ คเหตพฺพานิ. ตถา หิ พฺราหฺมณา กตฺถจิ กตฺถจิ รสฺสฏฺจาเนปิ ทีฆฏฺฐาเนปิ อายเตน สเรน มชฺฌิมายเตน สเรน อจฺจายเตน จ สเรน เวทํ ปรนฺติ ลิขิตุมสกฺกุเณยฺเยน คีตสฺสเรน วิย.

โดยทำนองเดียวกัน บทอาลปนะที่ท่านแสดงเป็นรูปทีฆะว่า ภวนฺโต ปุริสา, โภ ยกฺขา, โภ ธุตฺตา เป็นต้นนั้น ก็ควรยึดหลักเกณฑ์เดียวกันดังนี้ว่า ในกรณีที่ร้องเรียก บุรุษหลายคนผู้อยู่ในที่ใกล้ (การออกเสียงว่า ปุริสา) ให้ออกเสียงตามปกติ และในกรณีที่ ร้องเรียกบุรุษหลายคนผู้อยู่ไกล (การออกเสียงว่า ปุริ สา) ให้ออกเสียงทอดยาวกว่าปกติ. จริงอย่างนั้น ในเวลาพวกพราหมณ์ สวดพระเวท นิยมออกเสียงทอดยาวบ้าง, ยาวมากบ้าง, ยาวจนสุดเสียงจนไม่สามารถที่จะเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรได้คล้ายกับเสียงเพลง ใน ตำแหน่งทุกที่ไม่ว่าจะเป็นรัสสะหรือทีฆะ

อิติ สพฺพกฺขเรสุปิ อายเตน สเรนุจฺจารณํ ลพฺภเตว ลิขิตุมสกฺกุเณยฺยํ, ตสฺมา อสมฺปถมโนตริตฺวา “โภ ปุริส”อิติ วจเนน ทูรฏฺฐสฺส จ อทูรฏฺฐสฺส จ ปุริสสฺสาลปนํ ภวติ, “โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา”ติ อิเมหิ วจเนหิปิ ทูรฏฺฐานญฺจ อทูรฏฺฐานญฺจ ปุริสานมาลปนํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

สรุปว่า ในทุกหน่วยเสียงของตัวอักษร สามารถที่จะออกเสียงทอดระยะยาว ออกไปจนไม่สามารถที่จะเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรได้ ดังนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ จึงไม่ควร ที่จะหลงประเด็น แต่ควรเข้าใจอย่างนี้ว่า บทอาลปนะว่า โภ ปุริส ใช้ร้องเรียกบุรุษคนเดียว ได้ทั้งที่อยู่ใกล้และไกล. ส่วนคำว่า โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา ใช้ร้องเรียกบุรุษหลายคน ได้ทั้งที่อยู่ใกล้และไกล.

อิติ ทูรฏฺฐสฺส อทูรฏฺฐานญฺจ อายเตน สเรน อามนฺตนเมว ปมาณํ, น ทีฆรสฺส-มตฺตาวิเสโส, ตสฺมา “โภ สตฺถ, โภ ราช, โภ คจฺฉ, โภ มุนิ, โภ ทณฺฑิ, โภ ภิกฺขุ, โภ สยมฺภุ, โภติ กญฺเญ, โภติ ปตฺติ, โภติ อิตฺถิ, โภติ ยาคุ, โภติ วธุ, โภ กุล, โภ อฏฺฐิ, โภ จกฺขุ” อิจฺเจวมาทีหิ ปเทหิ อทูรฏฺฐสฺสาลปนญฺจ ทูรฏฺฐสฺสาลปนญฺจ ภวติ. “ภวนฺโต สตฺถา, สตฺถาโร, โภติโย กญฺญา, กญฺญาโย”ติ เอวมาทีหิปิ ปเทหิ อทูรฏฺฐานญฺจาลปนํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ดังนั้น กฏเกณฑ์การใช้อาลปนะนั้น ให้ยึดการทอดระยะเสียงเป็นเกณฑ์ในการ ร้องเรียกผู้ที่อยู่ทั้งใกล้และไกล มิใช่ยึดมาตราของอักษร ที่เรียกว่าทีฆะและรัสสะเป็นเกณฑ์ ดังนั้น บทเหล่านี้ คือ โภ สตฺถ, โภ ราช, โภ คจฺฉ, โภ มุนิ, โภ ทณฺฑิ, โภ ภิกฺขุ, โภ สยมฺภุ, โภติ กญฺเญ, โภติ ปตฺติ, โภติ อิตฺถิ, โภติ ยาคุ, โภติ วธุ , โภ กุล, โภ อฏฺฐิ, โภ จกฺขุ เป็นต้น จึงใช้ร้องเรียกได้ทั้งสิ่งที่อยู่ใกล้และไกล และบทว่า ภวนฺโต สตฺถา, สตฺถาโร, โภติโย กญฺญา, กญฺญาโย เป็นต้น ก็ใช้ร้องเรียกบุคคลหลายคนทั้งที่อยู่ใกล้และไกลได้เช่นกัน.

อิทํ ปเนตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ

ก็ในการใช้อาลปนะ (ร้องเรียก) ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี เป็นหลักฐานดังต่อไปนี้

ตสฺส ตํ วจนํ สุตฺวา　　รญฺโญ ปุตฺตํ อทสฺสยุ
ปุตฺโต จ ปิตรํ ทิสฺวา　　ทูรโตวชฺฌภาสถ.

ทูตทั้งหลาย ได้ยินถ้อยคำของเจ้าชายโสมนัสนั้นแล้ว ได้แสดงพระราชโอรสแก่พระเจ้าเรณุ, ฝ่ายพระราช โอรสทอดพระเนตรเห็นพระราชบิดา จึงทรงกราบทูล มาแต่ที่ไกลดังนี้ว่า

อาคจฺฉุ โทวาริกา ขคฺคพนฺธา
กาสาวิยา หนฺตุ มมํ ชนินฺท.
อกฺขาหิ เม ปุจฺฉิโต เอตมตฺถํ
อปราโธ โก นฺวิธ มมชฺช อตฺถิ 5.

ข้าแต่พระราชาผู้เป็นใหญ่ นายทวารบาล และพวก เพชรฆาตที่พระองค์ทรงส่งมา ได้สะพายดาบมาเพื่อปลิดชีพข้าพระองค์, การที่พระองค์ส่งคน มาเพื่อปลิดชีพหม่อมฉันในวันนี้นั้น หม่อมฉัน มีความผิดสถานใดหรือ, พระองค์อันหม่อมฉัน ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกความข้อนั้นแก่หม่อมฉัน.

เอวํ สทฺธมฺมราเชน โวหารกุสเลน เว

สุเทสิเต โสมนสฺส- ชาตเก สพฺพทสฺสินา

ตัวอย่างนี้ มาในโสมนัสสชาดก ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นสัทธัมมราชาฉลาดในโวหารรอบรู้สิ่งทั้งปวง ทรงแสดงไว้

ทูรฏฺฐาเนปิ รสฺสตฺตํ “ชนินฺท” อิติ ทิสฺสติ,

น กตฺถจิปิ ทีฆตฺตํ อิติ นีติ มยา มตา.

คำอาลปนะว่า ชนินฺท ในตัวอย่างนั้น มีรูปเป็นรัสสะ ใช้ร้องเรียกพระราชาแม้ผู้ประทับอยู่ ณ ที่ไกล, ไม่ ปรากฏว่าใช้เป็นรูปทีฆะแม้ในที่ไหนสักแห่ง, นี้เป็น หลักการที่ข้าพเจ้าเห็นด้วย.

อิทมฺเปตฺถ วตฺตพฺพํ “กุโต นุ โภ อิทมายาตํ ทูรฏฺฐสฺสาลปนํ อทูรฏฺฐสฺสาลปนมิติ” ? สทฺทสตฺถโต. สทฺทสตฺถํ นาม น สพฺพโส พุทฺธวจนสฺโสปการกํ, เอกเทเสน ปน โหติ.

ในเรื่องอาลปนะนี้ หากจะพึงผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ คำว่า ทูรฏฺฐสฺสาลปนํ อทูรฏฺฐสฺสาลปนํ นี้ ท่านนำมาจากคัมภีร์ไหน? พึงตอบว่า จากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต, ความจริงคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต แม้จะไม่เอื้อประโยชน์ต่อพระพุทธพจน์ทั้งหมด แต่ก็ สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้บางส่วน.

พหูพจน์, ปุถุพจน์, อเนกพจน์

อิมสฺมึ ปกรเณ “พหุวจนนฺ”ติ วา “ปุถุวจนนฺ”ติ วา “อเนกวจนนฺ”ติ วา อตฺถโต เอกํ, พฺยญฺชนเมว นานํ , ตสฺมา สพฺพตฺถ “พหุวจนนฺ”ติ วา “ปุถุวจนนฺ”ติ วา “อเนก-วจนนฺ”ติ วา โวหาโร กาตพฺโพ, ปุถุวจนํ อเนกวจนนฺติ จ อิทํ สาสเน นิรุตฺตญฺญูนํ โวหาโร, อิตรํ สทฺทสตฺถวิทูนํ.

ในคัมภีร์นี้ คำว่า พหุวจนํ ก็ดี, คำว่า ปุถุวจนํ ก็ดี, คำว่า อเนกวจนํ ก็ดีว่าโดย ความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น เพราะฉะนั้น ในที่ทุกแห่ง คำว่า พหูพจน์, ปุถุพจน์ และ อเนกพจน์ สามารถใช้แทนกันได้, คำว่า ปุถุวจนํ และ อเนกวจนํ เป็นคำที่นักไวยากรณ์ทางศาสนาบัญญัติใช้, คำว่า พหุวจนํ เป็นคำที่นัก ไวยากรณ์สันสกฤตบัญญัติใช้.

ทวิพจน์ ไม่มีในพระบาลี

กสฺมา ปน อิมสฺมึ ปกรเณ ทฺวิวจนํ น วุตฺตนฺติ ? ยสฺมา พุทฺธวจเน ทฺวิวจนํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา น วุตฺตนฺติ. นนุ พุทฺธวจเน วจนตฺตยํ อตฺถิ, ตถา หิ “อายสฺมา” ติ อิทํ เอกวจนํ, “อายสฺมนฺตา”ติ อิทํ ทฺวิวจนํ, “อายสฺมนฺโต”ติ อิทํ พหุวจนนฺติ ? ตนฺน, ยทิ “อายสฺมนฺตา”ติ อิทํ วจนํ ทฺวิวจนํ ภเวยฺย, “ปุริโส ปุริสา”ติ อาทีสุ กตรํ ทฺวิวจนนฺติ วเทยฺยาถ, ตสฺมา พุทฺธวจเน ทฺวิวจนํ นาม นตฺถิ. เตเนว หิ สิ โย อํ โย นา หีติอาทินา เอกวจนพหุวจนาเนว ทสฺสิตานีติ.

ถาม: ก็เพราะเหตุใด ในคัมภีร์นี้ จึงไม่แสดงทวิพจน์ ?

ตอบ: เพราะในพระพุทธพจน์ ไม่มีทวิพจน์ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้นำมาแสดง
ไว้ในคัมภีร์นี้

ถาม: ในพระพุทธพจน์ มี ๓ พจน์ มิใช่หรือ เช่น คำว่า อายสฺมา เป็นเอกพจน์, คำว่า อายสฺมนฺตา เป็นทวิพจน์, คำว่า อายสฺมนฺโต เป็นพหูพจน์

ตอบ: คำนั้น ไม่ถูกต้อง, เพราะถ้าคำว่า อายสฺมนฺตา พึงเป็นทวิพจน์ไซร้, ในคำ ว่า ปุริโส ปุริสา เป็นต้น พอจะบอกได้ไหมว่า ตัวไหนเป็นทวิพจน์ ดังนั้น ในพระพุทธพจน์ จึงไม่มีทวิพจน์อย่างแน่นอน เพราะเหตุนั้นแล ข้าพเจ้า จึงแสดงเฉพาะเอกพจน์และ พหูพจน์เท่านั้น เช่น สิ โย อํ โย นา หิ เป็นต้น.

ข้อโต้แย้งเรื่องทวิพจน์

นนุ จ โภ “สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา, อชฺช อุโปสโถ ปณฺณรโส. ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยามา”ติ ปาฬิยํ เทฺว สนฺธาย “อายสฺมนฺตา”ติ วุตฺตํ, “อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา”ติ อาทีสุ ปน ปาฬีสุ พหโว สนฺธาย “อายสฺมนฺโต”ติ วุตฺตํ, น จ สกฺกา วตฺตุ “ยถา ตถา วุตฺตนฺ”ติ ปริวาสาทิอาโรจเนปิ อฏฺฐกถาจริเยหิ วิญฺญาตสุคตาธิปฺปาเยหิ “ทฺวินฺนํ อาโรเจนฺเตน “อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตูติ, ติณฺณํ อาโรเจนฺเตน “อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตู”ติ วตฺตพฺพนฺ”ติ วุตฺตตฺตาติ? สจฺจํ วุตฺตํ, ตํ ปน วินยโวหารวเสน วุตฺตนฺติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ในพระบาลีว่า สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา, อชฺช อุโปสโถ ปณฺณรโส. ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม6 (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จงฟังคำของข้าพเจ้า, วันนี้ เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ, ผิว่า ท่านทั้งหลาย พร้อมเพรียงกันแล้ว, พวกเรา พึงทำปาริสุทธิอุโบสถกันและกัน) คำว่า อายสฺมนฺตา ในที่นี้ ท่านหมายเอาภิกษุ ๒ รูปมิใช่หรือ ?

ส่วนในพระบาลีเป็นต้นว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา7 (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อาบัติปาราชิก ๔ ข้อ เหล่านี้ ข้าพเจ้าได้ยกขึ้นแสดงแล้ว) คำว่า อายสฺมนฺโต ในที่นี้ ท่านหมายเอาภิกษุหลายรูป มิใช่หรือ ?

คำทั้ง ๒ นี้ มิใช่เป็นคำที่ใช้อย่างไม่มีกฏเกณฑ์. เพราะพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ผู้เข้าใจพุทธประสงค์ ได้อธิบายไว้ในตอนว่าด้วยการบอกปริวาสเป็นต้นว่า ทฺวินฺนํ อาโรเจนฺเตน “อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตูติ, ติณฺณํ อาโรเจนฺเตน “อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตู”ติ วตฺตพฺพํ8 (อันปริวาสิกภิกษุ เมื่อจะบอกแก่ภิกษุ ๒ รูป ควรใช้คำว่า อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ เมื่อจะบอกแก่ภิกษุ ๓ รูป ควรใช้คำว่า อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ท่านกล่าวไว้เช่นนั้นจริง, แต่คำนั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งโวหาร พระวินัยเท่านั้น (เป็นคำที่มีใช้เฉพาะในพระวินัยเท่านั้น).

นนุ วินโย พุทฺธวจนํ, กสฺมา “พุทฺธวจเน ทฺวิวจนํ นาม นตฺถี”ติ วทถาติ ? สจฺจํ วินโย พุทฺธวจนํ, ตถาปิ วินยกมฺมวเสน วุตฺตตฺตา อุปลกฺขณมตฺตํ, น สพฺพสาธารณ-พหุวจนปริยาปนฺนํ.

ถาม: พระวินัย เป็นพระพุทธพจน์ มิใช่หรือ ? เพราะเหตุไร ท่านจึงปฏิเสธว่า ในพระพุทธพจน์ ไม่มีทวิพจน์.

ตอบ: พระวินัย เป็นพระพุทธพจน์จริง, แต่คำว่า อายสฺมนฺตา, อายสฺมนฺโต นั้น เป็นคำที่กำหนดใช้เพื่อให้จดจำได้ง่ายในวินัยกรรม, มิได้เป็นรูปพหูพจน์ที่ใช้กับบท และ วิภัตติทั่วๆ ไป (คือคำว่า ๒ รูป นี้มิได้เป็นกฎเกณฑ์ที่จะนำไปใช้ในที่อื่นได้ ทั้งจะนำ ไปใช้ในทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติเป็นต้นก็ไม่ได้เช่นกัน).

ยทิ หิ "อายสฺมนฺตา"ติ อิทํ ทฺวิวจนํ สิยา, ตปฺปโยคานิปิ กิริยาปทานิ ทฺวิวจนาเนว สิยุํ, ตถารูปานิปิ กิริยาปทานิ น สนฺติ. น หิ อกฺขรสมยโกวิโท ฌานลาภีปิ ทิพฺพ-จกฺขุนา วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ สมเวกฺขนฺโต พุทฺธวจเน เอกมฺปิ ทิพฺพจกฺขุนา วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ สมเวกฺขนฺโต พุทฺธวจเน เอกมฺปิ กิริยาปทํ ทฺวิวจนนฺติ ปสฺเสยฺย, เอวํ กิริยาปเทสุ ทฺวิวจนสฺสาภาวา นามิกปเทสุ ทฺวิวจนํ นตฺถิ นามิกปเทสุ ตทภาวาปิ กิริยาปเทสุ ตทภาโว เวทิตพฺโพ. สกฺกฏภาสายํ ทฺวีสุปิ ทฺวิวจนานิ สนฺติ, มาคธภาสายํ ปน นตฺถิ.

ก็ถ้าคำว่า อายสฺมนฺตา นี้ พึงเป็นทวิพจน์จริง, บทกิริยาทั้งหลาย แม้ที่ประกอบ กับบทว่า อายสฺมนฺตา นั้น ก็จะต้องเป็นทวิพจน์ด้วยเช่นกัน, แต่บทกิริยาเช่นนั้น ก็ไม่มี, จริงอยู่ ผู้รอบรู้ในอักษรศาสตร์ แม้จะได้ฌาน สามารถเห็นสิ่งที่ผ่านมาตั้ง ๑๐๐ ปี ๑๐๐๐ ปี ด้วยทิพยจักษุ ก็ยังไม่สามารถที่จะพบบทกิริยาแม้สักบทหนึ่งที่เป็นทวิพจน์ในพระพุทธ-พจน์, เมื่อเป็นเช่นนี้ บัณฑิต พึงทราบว่า เนื่องจากทวิพจน์ ไม่มีใช้เป็นบทกิริยา ดังนั้น ในบทนาม จึงไม่มีทวิพจน์ใช้เช่นกัน.

โดยทำนองเดียวเมื่อทวิพจน์ไม่มีใช้ในบทนาม ในบทกิริยาก็ไม่มีทวิพจน์เช่นกัน. สำหรับในภาษาสันสกฤต ทวิพจน์มีใช้ทั้งที่เป็นบทนาม และบทกิริยา, ส่วนในภาษามคธ ไม่มีใช้อย่างแน่นอน. (ภาษามคธใช้เพียง ๒ พจน์ คือ เอกพจน์ และ พหูพจน์)

อปิจ "ปุถุวจนนฺ"ติ นิรุตฺติโวหาโรปิ "พุทฺธวจเน ทฺวิวจนํ นตฺถี"ติ เอตมตฺถํ ทีเปติ. ตญฺหิ สกฺกฏภาสายํ วุตฺตา ทฺวิวจนโต พหุวจนโต จ วิสุํภูตํ วจนํ, ตตฺถ วา วุตฺเตหิ อตฺเถหิ วิสุํภูตสฺส อตฺถสฺส วจนํ "ปุถุวจนนฺ"ติ วุจฺจติ.

อีกนัยหนึ่ง คำเรียกทางไวยากรณ์ว่า ปุถุวจนํ แสดงให้ทราบถึงข้อความนี้ว่า "ใน พระพุทธพจน์ ไม่มีทวิพจน์". ก็คำว่า ปุถุวจนํ นั้น เป็นคำที่บัญญัติขึ้นมาต่างหาก จากทวิพจน์และพหูพจน์ซึ่งมีใช้ในภาษาสันสกฤต หรือเป็นคำที่ระบุถึงอรรถที่นอกจาก อรรถซึ่งทวิพจน์และพหูพจน์ระบุไว้ในภาษาสันสกฤตนั้น จึงเรียกว่า ปุถุวจนะ (พจน์นอก จากทวิพจน์และพหูพจน์).

กถมิทํ สกฺกฏภาสายํ วุตฺตา ทฺวิวจนโต พหุวจนโต จ วิสุํภูตํ วจนนฺติ เจ ? ยสฺมา สกฺกฏภาสายํ "ปุถุวจนนฺ"ติ โวหาโร นตฺถิ, ตสฺมา อิทํ เตหิ สกฺกฏภาสายํ วุตฺเตหิ ทฺวิวจนพหุวจเนหิ วิสุํภูตอตฺถสฺส วจนนฺติ วุจฺจติ.

หากจะพึงมีคำถามว่า คำว่า ปุถุวจนํ นี้เป็นคำที่นอกเหนือจากทวิพจน์และ

พหูพจน์ ซึ่งมีใช้ในภาษาสันสกฤตอย่างไร ? ตอบว่า คำว่า ปุถุวจนํ ไม่มีใช้ในภาษาสันสกต ดังนั้น คำนี้ จึงกล่าวได้ว่า เป็นคำที่ระบุถึงอรรถที่นอกจากทวิพจน์และพหูพจน์ ซึ่งมีใช้ ในภาษาสันสกฤตอย่างแน่นอน

กถญฺจ ปน สกฺกฏภาสายํ วุตฺเตหิ วิสฺภูตสฺส อตฺถสฺส วจนนฺติ ปุถุวจนนฺติ เจ ? ยสฺมา สกฺกฏภาสายํ เทฺว อุปาทาย ทฺวิวจนํ วุตฺตํ, น ติจตุปญฺจาทิเก พหโว อุปาทาย, พหโว ปน อุปาทาย พหุวจนํ วุตฺตํ, น เทฺว อุปาทาย, อยํ สกฺกฏภาสาย วิเสโส.

หากจะพึงมีคำถามว่า ก็คำว่า ปุถุวจนํ นี้ เป็นคำที่ระบุถึงอรรถซึ่งนอกจากอรรถที่ ทวิพจน์และพหูพจน์ระบุไว้ในภาษาสันสกฤตอย่างไร? ตอบว่า เนื่องจากในภาษา สันสกฤตนั้น ท่านใช้ทวิพจน์ เพื่อแสดงถึงสิ่ง ๒ สิ่ง, มิได้มุ่งถึงจำนวนมากมายมี ๓, ๔, ๕ เป็นต้น, ส่วนพหูพจน์ ท่านใช้มุ่งถึงจำนวนมากกว่า ๒ ขึ้นไป. ที่กล่าวมานี้ เป็นข้อแตกต่าง ทางด้านภาษาสันสกฤต

มาคธภาสายํ ปน ทฺวิติจตุปญฺจาทิเก พหโว อุปาทาย ปุถุวจนํ วุตฺตํ, ตสฺมา สกฺกฏภาสายํ วุตฺเตหิ อตฺเถหิ วิสฺภูตสฺส อตฺถสฺส วจนนฺติ ปุถุวจนนฺติ วุจฺจติ. อยํ มาคธภาสาย วิเสโส. ตสฺมาตฺร ปุถุภูตสฺส, ปุถุโน วา อตฺถสฺส วจนํ “ปุถุวจนนฺ”ติ อตฺโถ สมธิคนฺตพฺโพ.

ส่วนในภาษามคธ ท่านใช้ปุถุวจนะ เพื่อระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากตั้งแต่ ๒, ๓, ๔, ๕ เป็นต้นไป ดังนั้น คำว่า ปุถวจนํ จึงหมายถึงคำที่ระบุถึงอรรถที่นอกจากอรรถซึ่ง ทวิพจน์และพหูพจน์ระบุไว้ในภาษาสันสกฤต, ที่กล่าวมานี้เป็นข้อแตกต่างของทางด้าน ภาษามคธ ดังนั้น พึงทราบความหมายของคำว่า ปุถุวจนํ ในที่นี้ว่า เป็นคำที่ระบุถึงพจน์ที่ นอกจากทวิพจน์และพหูพจน์ในภาษาสันสกฤต หรือเป็นคำที่ระบุถึงอรรถที่นอกจากอรรถ ของทวิพจน์และพหูพจน์.

อิทานิ “ปุริโส, ปุริสา, ปุริสนฺ”ติ นิรุตฺติปิฏกโต อุทฺธริตนยํ นิสฺสาย ปกติ-รูปภูตสฺส ภูตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงแบบแจกบทนามของ ภูต ศัพท์อันเป็นรูปศัพท์เดิม โดย อาศัยแนวทางที่ได้ยกขึ้นแสดงไว้จากคัมภีร์นิรุตติปิฎกว่า ปุริโส ปุริสา ปุริสํ.

ภูตสทฺทปทมาลา

[ตามมติของคัมภีร์สัททนีติ]

เอกพจน์	พหูพจน์
ภูโต	ภูตา
ภูตํ	ภูเต
ภูเตน	ภูเตหิ, ภูเตภิ
ภูตสฺส	ภูตานํ
ภูตา, ภูตสฺมา, ภูตมฺหา	ภูเตหิ, ภูเตภิ

ภูตสฺส ภูตานํ

ภูเต, ภูตสฺมึ, ภูตมฺหิ ภูเตสุ

โภ ภูต ภวนฺโต ภูตา

คำชี้แจงของผู้รจนาคัมภีร์

อถวา “โภ ภูตา”อิติ พหุวจนํ วิญฺเญยฺยํ. ยถา ปเนตฺถ ภูตอิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา ปุริสนเยน โยชิตา, เอวํ ภาวกาทีนญฺจ อญฺเญสญฺจ ตํสทิสานํ นามิก-ปทมาลา ปุริสนเยน โยเชตพฺพา. เอตฺถญฺญานิ ตํสทิสานิ นาม “พุทฺโธ”ติอาทีนํ ปทานํ พุทฺธอิจฺจาทีนิ ปกติรูปานิ.

อีกนัยหนึ่ง อาลปนะฝ่ายพหูพจน์ จะเพิ่มบทว่า โภ ภูตา อีกรูปหนึ่งก็ได้, อนึ่ง ข้าพเจ้าได้แจกบทนามที่มาจากคำเดิมว่า ภูต นี้ โดยอาศัยวิธีการของ ปุริส ศัพท์ ฉันใด, นักศึกษา ก็พึงแจกบทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุมี ภาวก เป็นต้นและบทนามอื่นๆ ที่เป็น โอการันต์เหมือนกับ ภาวก เป็นต้นนั้นโดยอาศัยวิธีการของ ปุริส ศัพท์ ฉันนั้น, ในที่นี้ ที่ชื่อว่าบทนามอื่นๆ ที่เป็น โอการันต์เหมือนกับ ภาวก เป็นต้นนั้น ได้แก่บทว่า พุทฺโธ เป็นต้นที่มาจากคำเดิมว่า พุทฺธ เป็นต้น

ศัพท์แจกเหมือน ภูต

พุทฺโธ ธมฺโม สํโฆ มคฺโค ขนฺโธ กาโย กาโม กปฺโป

มาโส ปกฺโข ยกฺโข ภกฺโข นาโค เมโฆ โภโค ยาโค๑.

พระพุทธเจ้า, พระธรรม, พระสงฆ์, หนทาง, ขันธ์, กาย, กาม, กัปป์, เดือน, ปักข์, ยักษ์, อาหาร, ช้าง (พญานาค-ต้นกากระทิง-ประเสริฐ-พระอรหันต์-บุคคลที่จะอุปสมบท) เมฆ, ทรัพย์ (ขนดงู), การบูชายัญ (ยัญ).

ราโค โทโส โมโห มาโน มกฺโข ถมฺโภ โกโธ โลโภ

หาโส เวโร ทาโห เตโช ฉนฺโท กาโส สาโส โรโค๑.

ความกำหนัด, ความโกรธ, ความหลง, ความถือตัว, การลบหลู่, ความดื้อรั้น (เสา), ความโกรธ, ความอยาก, ความร่าเริง, ศัตรู, ความเร่าร้อน, ไฟ (เดช), คัมภีร์ฉันท์ (ฉันทเจตสิก), โรคไอ (นิสสยะแปลว่าโรคหอบ), โรคหอบ (นิสสยะ แปลว่า โรคไอ), โรค.

อสฺโส สสฺโส อิสฺโส สิสฺโส สีโห พฺยคฺโฆ รุกฺโข เสโล

อินฺโท สกฺโก เทโว คาโม จนฺโท สูโร โอโฆ ทีโป๑.

ม้า, ข้าวกล้า, หมี, ศิษย์, ราชสีห์, เสือ, ต้นไม้, ภูเขา, พระอินทร์ (เทพชื่อว่าอินทะ), ท้าวสักกะ (พระอินทร์), เทวดา (ฝน-พระราชา), หมู่บ้าน-หมู่, พระจันทร์, พระอาทิตย์ (ความกล้า-ความเพียร), ห้วงน้ำ, เกาะ (ประทีป, ตะเกียง).

ปสฺโส ยญฺโญ จาโค วาโท หตฺโถ ปตฺโต โสโส เคโธ

โสโม โยโธ คจฺโฉ อจฺโฉ เคโห มาโฬ อฏฺโฐ สาโล๑.

การเห็น (สีข้าง), ยัญ, การสละ, การกล่าว (วาทะ), มือ (งวงช้าง), บาตร (ถ้วย), โรคไอหรือโรคผอมแห้ง, ความ กำหนัดยินดี, เดือน (โสมเทพ), ทหาร (นักรบ), กอไม้, ความ ใสสะอาด (หมี), บ้าน , เรือนยอดเดียว, ป้อม (ค่าย), ต้นสาละ (น้องชายสามี).

นโร นโค มิโค สโส สุโณ พโก อโช ทิโช

หโย คโช ขโร สโร ทุโม ตโล ปโฏ ธโช๒.

คน, ภูเขา, เนื้อ-กวาง, กระต่าย, สุนัข, นกกระยางขาว (พกพรหม), แพะ, นก (พราหมณ์), ม้า, ช้าง, เลื่อย (ความ หยาบคาย), สระน้ำ, ต้นไม้, พื้น, ผ้า, ธง.

อุรโค ปฏโค วิหโค ภุชโค ขรโภ สรโภ ปสโท ควโช

มหิโส วสโภ อสุโร ครุโฬ ตรุโณ วรุโณ พลิโส ปลิโฆ๓.

งู,ตั๊กแตน, นก, งู, ริมฝีปาก (อูฐ), เนื้อสรภะ, เนื้อฟาน, โคลาน, กระบือ, โคถึก, เทพ (อสูร), ครุฑ, ชายหนุ่ม, วรุณเทพ (พญานาคชื่อวรุณะ-ต้นกุ่ม), เบ็ด, ลิ่มสลัก.

สาโล ธโว จ ขทิโร โคธุโม สฏฺจิโก9 ยโว

กฬาโย จ กุลตฺโถ จ ติโล มุคฺโค จ ตณฺฑุโล.

ต้นสาละ (ต้นไม้), ต้นตะแบก, ต้นสีเสียด (ต้นตะเคียน), ลูกเดือย, ข้าวสาลี, ข้าวบาร์เล่ย์, ข้าวโพด (ถั่ว), ถั่วแขก, งา, ถั่วเขียว, ข้าวสาร.

ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เวสฺโส สุทฺโท ธุตฺโต จ ปุกฺกุโส

จณฺฑาโล ปติโก ปฏฺโจ๑ มนุสฺโส รถิโก รโถ.

กษัตริย์, พราหมณ์, แพศย์, ศูทร (คนยากจน), นักเลง, คนทิ้งดอกไม้ (คนทิ้งอุจจาระ), คนจัณฑาล, เจ้านาย, ผู้มีความสามารถ, มนุษย์, ทหารยานเกราะ, รถ.

ปพฺพชิโต คหฏฺโจ จ โคโณ โอฏฺโจ จ คทฺรโภ

มาตุคาโม จ โอโรโธ อิจฺจาทีนิ วิภาวเย.

บรรพชิต, คฤหัสถ์, โค, ริมฝีปาก (อูฐ), ฬา, สตรี, นางสนม, บัณฑิต พึงแสดงโอการันต์ปุงลิงค์ดังที่กล่าวมานี้แล.

โอโรธ (นางสนม)

เป็นปุงลิงค์หรืออิตถีลิงค์

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “นนุ โภ โอโรธา จ กุมารา จา”ติ ปาฐสฺส ทสฺสนโต โอโรธ-สทฺโท อิตฺถิลิงฺโค”ติ ? ตนฺน , ตตฺถ หิ “โอโรธา”ติ อิทํ โอการนฺตปุลฺลิงฺคเมว, นาการนฺติตฺถิลิงฺคํ, ตุมฺเห ปน “อาการนฺติตฺถิลิงฺคนฺ”ติ มญฺญมานา เอวํ วเทถ, น ปนิทํ อาการนฺติตฺถิลิงฺคํ, อถ โข “มาตุคามา”ติ ปทํ วิย พหุวจนวเสน วุตฺตมาการนฺตปทนฺติ.

ก็บรรดาศัพท์แจกตาม ภูต ศัพท์นี้ มีอาจารย์บางท่าน ท้วงว่า "ข้าแต่ท่านอาจารย์ โอโรธ ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ มิใช่หรือ ? เพราะพบตัวอย่างจากพระบาลีชาดกว่า โอโรธา จ กุมารา จ"10. ตอบว่า ข้อนั้น ไม่ถูก

เพราะในพระบาลีชาดกนั้น คำว่า โอโรธา นี้ เป็น โอการันต์ปุงลิงค์นั่นเอง. มิใช่อาการันต์อิตถีลิงค์, แต่พวกท่าน สำคัญผิดคิดว่าเป็น อาการันต์อิตถีลิงค์ จึงได้ท้วงอย่างนี้. ที่จริงคำว่า โอโรธา นี้ มิใช่อาการันต์อิตถีลิงค์, ที่แท้ เป็นบทที่ลงท้ายด้วย โย วิภัตติ แล้วแปลง โย เป็น อา เหมือนกับบทว่า มาตุคามา.

นนุ จ โภ สมฺโมหวิโนทนิยาทีสุ โอโรธสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตา ปากฏา, กถนฺติ เจ ? “รุกฺเข อธิวตฺถา เทวตา เถรสฺส กุทฺธา ปฐมเมว มนํ ปโลเภตฺวา อิโต เต สตฺตทิวสมตฺถเก อุปฏฺฐาโก ราชา มริสฺสตี”ติ สุปิเน อาโรเจสิ. เถโร ตํ กถํ สุตฺวา ราโชโรธานํ อาจิกฺขิ. ตา เอกปฺปหาเรเนว มหาวิรวํ วิรวึสู”ติ 11. เอตฺถ หิ “ราโชโรธานนฺ”ติ วตฺวา “ตา”ติ วุตฺตตฺตาว โอโรธสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตา ปากฏาติ ? ตนฺน, อตฺถสฺส ทุคฺคหณโต. ทุคฺคหิโต หิ เอตฺถ ตุมฺเหหิ อตฺโถ

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเป็นต้น ปรากฏว่า โอโรธ ศัพท์ มีเป็นรูปอิตถีลิงค์ดังมีข้อความว่า "เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ โกรธพระเถระ เบื้องแรก ทำให้ ท่านตายใจ ภายหลังจึงมาเข้าฝันว่า 'ต่อแต่นี้ไปอีก ๗ วัน พระราชาผู้บำรุงท่าน จัก สวรรคต'. พระเถระ ได้ฟังคำนั้น จึงบอกแก่พวกนางสนม. พวกนางสนมเหล่านั้น จึงพากัน ร้องเสียงดังลั่น" ก็ในตัวอย่างนี้ โอโรธ ศัพท์ ปรากฏว่าเป็นอิตถีลิงค์ เพราะใช้ ตา สรรพนาม แทนศัพท์ว่า ราโชโรธานํ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ข้อนั้น ไม่ถูก เพราะเข้าใจความหมายผิด ความจริง ในเรื่องนี้ พวกท่าน เข้าใจความหมายผิดไปเอง.

เอตฺถ ปน โอโรธสทฺเทน อิตฺถิปทตฺถสฺส กถนโต อิตฺถิปทตฺถํ สนฺธาย “ตา”ติ วุตฺตตฺตา “ตา อิตฺถิโย”ติ อยเมวตฺโถ. ตุมฺเห ปน อมาตาปิตริสํวทฺธตฺตา อาจริยกุเล จ อนิวุฏฺฐตฺตา เอตํ สุขุมตฺถมชานนฺตา ยํ วา ตํ วา มุขารูฬฺหํ วทถ.

ก็เพราะ โอโรธ ศัพท์ในเรื่องนี้ ระบุความหมายที่เป็นสตรี ดังนั้น เมื่อจะใช้สรรพนาม แทน จึงต้องใช้ ตา สรรพนามซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ที่ระบุถึงสตรี โดยมีความหมายว่า ตา อิตฺถิโย (สตรีทั้งหลายเหล่านั้น) แต่เนื่องจากพวกท่าน มิได้เติบโตในสำนักของพ่อแม่และอาจารย์ จึงไม่สามารถเข้าใจอรรถที่ลึกซึ้งเช่นนี้ แสดงคำพูดพล่อยๆ

ภุญฺชนตฺถํ กถนตฺถํมุขํ โหตีติ โน วเท,
ยํ วา ตํ วา มุขารูฬฺหํ วจนํ ปณฺฑิโต นโร

นรชนผู้เป็นบัณฑิต จะไม่พูดพล่อยๆ เพราะสักแต่ คิดว่า ปาก (ของเรา) นี้ มีไว้เพื่อพูดและกิน.

น มยํ โภ ยํ วา ตํ วา มุขารูฬฺหํ วทาม, อฏฺฐกถาจริยานญฺเญว วจนํ คเหตฺวา วทาม, อฏฺฐกถาเยว อมฺหากํ ปฏิสรณํ, น มยํ ตุมฺหากํ สทฺทหามาติ. อมฺหากํ สทฺทหถ วา มา วา, มา ตุมฺเห “อฏฺฐกถาจริยานญฺเญว วจนํ คเหตฺวา วทามา”ติ อฏฺฐกถาจริเย อพฺภาจิกฺขถ. น หิ อฏฺฐกถาจริเยหิ “โอโรธสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค”ติ วุตฺตฏฺฐานมตฺถิ, ตสฺมาปิ อฏฺฐกถาจริเย อพฺภาจิกฺขถ, น ยุตฺตํ พุทฺธาทีนํ ครูนมพฺภาจิกฺขนํ มหโต อนตฺถสฺส

ลาภาย สํวตฺตนโต. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “อตฺตนา ทุคฺคหิเตน อมฺเห เจว อพฺภาจิกฺขติ, พหุญฺจ อปุญฺญํ ปสวติ, ตโต อตฺตานญฺจ ขณตี”ติ 12.

ฝ่ายโจทกบุคคล โต้ตอบว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ พวกข้าพเจ้า ไม่ได้พูดพล่อยๆ, แต่ได้พูดตามถ้อยคำของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย, พวกข้าพเจ้า ยึดเอาคัมภีร์อรรถ-กถาเท่านั้น เป็นมาตรฐาน, ไม่เชื่อคำของพวกท่าน.

ฝ่ายปริหารกบุคคล โต้ตอบว่า สำหรับถ้อยคำของข้าพเจ้า พวกท่าน จะเชื่อหรือ ไม่เชื่อก็ได้, แต่อย่าได้กล่าวตู่พระอรรถกถาจารย์ว่า "พวกข้าพเจ้า พูดตามถ้อยคำของ พระอรรถกถาจารย์เท่านั้น" เพราะไม่มีที่ไหนสักแห่งที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า โอโรธ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ดังนั้น พวกท่าน จึงเท่ากับว่ากล่าวตู่พระอรรถกถาจารย์

ก็การกล่าวตู่ครูทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ไม่สมควรเป็นอย่างยิ่ง รังแต่จะให้ เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวง, สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน พระวินัยว่า "ผู้ใด ตนเองมีความเข้าใจผิดแล้วกล่าวอ้างว่าเรากล่าวเช่นนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ย่อม กล่าวตู่เราตถาคต. การกระทำเช่นนั้น เป็นการสร้างบาปอย่างมหันต์ (อย่างใหญ่หลวง) ทั้งยังชื่อว่า ทำลายตนเอง เพราะบาปกรรมนั้นด้วย".

เอวํ อพฺภาจิกฺขนสฺส อยุตฺตตํ สาวชฺชตญฺจ ทสฺเสตฺวา ปุนปิ เต อิทํ วตฺตพฺพา- ชาตกฏฺฐกถายมฺปิ ตุมฺเหหิ อาหฏอุทาหรณสทิสํ อุทาหรณมตฺถิ, ตํ สุณาถ.

ปริหารกบุคคลได้ชี้ให้โจทกบุคคลเห็นว่าการกล่าวตู่เป็นสิ่งที่ไม่เหมาะและมีโทษ อย่างนี้แล้ว ควรชี้แจง เพิ่มเติมแก่เขาเหล่านั้นอีกว่า ตัวอย่างที่มีลักษณะคล้ายกับ ตัวอย่างที่พวกท่านได้นำมาแสดงนั้น (นำมาอ้างอิง) แม้ในอรรถกถาชาดก ก็ยังมีอยู่อีก, ขอพวกท่าน จงตั้งใจฟังตัวอย่างนั้นเถิด

โกสิยชาตกฏฺฐกถายญฺหิ “สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต เอกํ สาวตฺถิยํ มาตุคามํ อารพฺภ กเถสิ. สา กิเรกสฺส สทฺธสฺส ปสนฺนสฺส อุปาสกพฺราหฺมณสฺส พฺราหฺมณี ทุสฺสีลา ปาปธมฺมา”ติ ปาโฐ ทิสฺสติ. เอตฺถ หิ “มาตุคามํ อารพฺภ กเถสี”ติ วตฺวา “สา”ติ วุตฺตตฺตา ตุมฺหากํ มเตน มาตุคามสทฺโท อิตฺถิลิงฺโคเยว สิยา, น ปุลฺลิงฺโค, กิมิทํ อฏฺฐกถาวจนมฺปิ น ปสฺสถ, ตเทว ปน อฏฺฐกถาวจนํ ปสฺสถ, กึ สา เอว อฏฺฐกถา ตุมฺหากํ ปฏิสรณํ, น ตทญฺญาติ. ยทิ ตาสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา โอโรธสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตฺตมิจฺฉถ, เอตฺถาปิ สาสทฺทมเปกฺขิตฺวา มาตุคามสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตฺตมิจฺฉถาติ.

ก็ในอรรถกถาโกสิยชาดก มีข้อความว่า

สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต เอกํ สาวตฺถิยํ มาตุคามํ อารพฺภ กเถสิ. สา กิเรกสฺส สทฺธสฺส ปสนฺนสฺส อุปาสกพฺราหฺมณสฺส พฺราหฺมณี ทุสฺสีลา ปาปธมฺมา13.

เมื่อครั้งที่พระบรมศาสดา ประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน ได้ตรัสปรารภถึงสตรีชาว เมืองสาวัตถีผู้หนึ่ง. ตามตำนานเล่าว่า นาง เป็นพราหมณีภรรยาของพราหมณ์ซึ่งเป็น อุบาสก มีศรัทธาเลื่อมใส (แต่) นางเป็นคนทุศีล มีความประพฤติเสื่อมเสีย.

ก็ในตัวอย่างนี้ หากถือเอาตามความเห็นของพวกท่าน มาตุคาม ศัพท์ ก็จะต้อง เป็นอิตถีลิงค์อย่างแน่นอน ไม่ใช่ปุงลิงค์ เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้ใช้ สา สรรพนาม แทนศัพท์ว่า มาตุคามํ โดยกล่าวว่า มาตุคามํ อารพฺภ กเถสิ สา กิร..., พวกท่าน ไม่ได้ ตรวจดูถ้อยคำของอรรถกถาตรงนี้ดอกหรือ. คงใส่ใจแต่ถ้อยคำของอรรถกถาที่นั้น แห่งเดียวกระมัง, ข้อความในอรรถกถานั้นเท่านั้นหรือเป็นหลักของพวกท่าน, ส่วนข้อความ อรรถกถาที่อื่นๆ พวกท่าน คงจะไม่ถือเอาเป็นหลักเกณฑ์กระมัง. หากพวกท่าน ประสงค์ จะให้ โอโรธ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ โดยยึดเอา ตา สรรพนามเป็นเกณฑ์จริงๆ ไซร้, แม้ใน ข้อความอรรถกถาโกสิยชาดกนี้ พวกท่านก็จะต้องถือว่า มาตุคาม ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ เช่นกัน ทั้งนี้โดยยึดเอา สา สรรพนามเป็นเกณฑ์.

เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา อปฺปฏิภานา มงฺกุภูตา ปตฺตกฺขนฺธา อโธมุขา ปชฺฌาเยยฺยุํ. เอตฺถาปิ มาตุคามสทฺเทน อิตฺถิปทตฺถสฺส กถนโต อิตฺถิปทตฺถํ สนฺธาย “สา”ติ วุตฺตตฺตา “สา อิตฺถี”ติ อยเมวตฺโถ.

โจทกบุคคลหล่านั้น ครั้นได้รับการชี้แจงอย่างนี้ ก็จะหมดทางโต้ตอบ คิดข้อโต้แย้ง ไม่ออก เกิดอาการเขินอาย หมดความลำพอง นั่งหน้าเศร้าอยู่อย่างแน่นอน.

แม้ในเรื่องนี้ เนื่องจาก มาตุคาม ศัพท์ เป็นศัพท์ที่มีความหมายว่าสตรี ดังนั้น เมื่อจะใช้สรรพนามแทน จึงต้องใช้ สา สรรพนามซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ที่ระบุถึงสตรีตามไป ด้วย โดยมีความหมายว่า สา อิตฺถี (หญิงนั้น).

บทสรรพนาม/วิเสสนะ

มีลิงค์ไม่คล้อยตามบทประธานบ้าง คล้อยตามบ้าง

กตฺถจิ หิ ปธานวาจเกน ปุลฺลิงฺเคน นปุสกลิงฺเคน วา สมานาธิกรณสฺส คุณ-สทฺทสฺส อภิเธยฺยลิงฺคานุวตฺติตฺตา ปุลฺลิงฺควเสน วา นปุสกลิงฺควเสน วา นิทฺทิสิตพฺพ-ตฺเตปิ ลิงฺคมนเปกฺขิตฺวา อิตฺถิปทตฺถเมวาเปกฺขิตฺวา อิตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส ทิสฺสติ. ตํ ยถา ? อิธ วิสาเข มาตุคาโม สุสํวิหิตกมฺมนฺตา โหติ สงฺคหิตปริชนา ภตฺตุ มนาปํ จรติ, สมฺภตํ อนุรกฺขตีติ จ, "โก นุ โข ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย, เยน มิเธกจฺโจ มาตุคาโม ทุพฺพณฺณา จ โหติ ทุรูปา สุปาปิกา ทสฺสนาย, ทลิทฺทา จ โหติ อปฺปสฺสกา อปฺป-โภคา อปฺเปสกฺขา จ. อิธ มลฺลิเก เอกจฺโจ มาตุคาโม โกธนา โหติ อุปายาสพหุลา, อปฺปมฺปิ วุตฺตา สมานา อภิสชฺชติ กุปฺปติ พฺยาปชฺชติ ปติตฺถิยติ โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรตีติ จ, ตํ โข ปน ภิกฺขเว อิตฺถิรตนํ รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปุพฺพุฏฺ-ฐายินี ปจฺฉานิปาตินี กึ การปฏิสฺสาวินีติ จ อิเม ปโยคา.

จริงอยู่ บางแห่ง แม้บทวิเสสนะที่ทำหน้าที่ขยายคำนามหลักซึ่งเป็นปุงลิงค์หรือ นปุงสกลิงค์ ควรมีรูปเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ตามคำนามหลัก แต่ก็ปรากฏว่า ได้มีการ ใช้บทวิเสสนะเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ตามความหมายของบทกล่าวคือสตรีเท่านั้น โดยไม่ คำนึงถึงลิงค์ของคำนามหลักแต่อย่างใด

ตัวอย่างเช่น

อิธ วิสาเข มาตุคาโม สุสํวิหิตกมฺมนฺตา โหติ สงฺคหิตปริชนา ภตฺตุ มนาปํ

จรติ, สมฺภตํ อนุรกฺขติ 14.

ดูก่อนวิสาขา สตรีในโลกนี้ เป็นผู้จัดแจงการงานดี, สงเคราะห์คนข้างเคียง, เอาใจ ใส่สามี และรักษาสมบัติที่สามีหามาได้.

โก นุ โข ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย, เยน มิเธกจฺโจ มาตุคาโม ทุพฺพณฺณา จ โหติ ทุรูปา สุปาปิกา ทสฺสนาย, ทลิทฺทา จ โหติ อปฺปสฺสกา อปฺปโภคา อปฺเปสกฺขา จ15.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยที่ทำให้สตรีบางคนในโลกนี้ มีผิวพรรณเศร้าหมอง, มีรูปขี้เหร่, ไม่มีใครอยากมอง, ยากจน, มีทรัพย์สินน้อย, มีโภคะน้อย และไร้เกียรติ.

อิธ มลฺลิเก เอกจฺโจ มาตุคาโม โกธนา โหติ อุปายาสพหุลา, อปฺปมฺปิ วุตฺตา สมานา อภิสชฺชติ กุปฺปติ พฺยาปชฺชติ ปติตฺถิยติ โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ 16.

ดูก่อนมัลลิกา สตรีบางคนในโลกนี้ เป็นคนโกรธง่าย, มีความคับแค้นใจเนืองนิตย์, ถูกตักเตือนเล็กน้อยก็ผูกโกรธ อาฆาต พยาบาท แสดงอาการขุ่นเคือง บันดาล-โทสะ และแสดงอาการไม่พอใจ.

ตํ โข ปน ภิกฺขเว อิตฺถิรตนํ รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปุพฺพุฏฺฐายินี ปจฺฉานิปาตินี กึ การปฏิสฺสาวินี 17.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สตรีแก้วของพระเจ้าจักรพรรดินั้น มีปกติตื่นก่อน นอน ทีหลัง ชอบช่วยเหลือการงานผู้อื่น.

กตฺถจิ ปน ปธานวาจเกน นปุสกลิงฺเคน สมานาธิกรณสฺส คุณสทฺทสฺส อภิเธยฺย-ลิงฺคานุวตฺติตฺตา นปุสกลิงฺควเสน นิทฺทิสิตพฺพตฺเตปิ ลิงฺคมนเปกฺขิตฺวา ปุริสปทตฺถ-เมวาเปกฺขิตฺวา ปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส ทิสฺสติ. ตํ ยถา? ปญฺจ ปจฺเจกพุทฺธสตานิ อิมสฺมึ อิสิคิลิสฺมึ ปพฺพเต จิรนิวาสิโน อเหสุํ. ตํ โข ปน รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปริณายกรตนํ ญาตานํ ปเวเสตา อญฺญาตารํ นิวาเรตาติ.

อนึ่ง บางแห่ง แม้บทวิเสสนะที่ทำหน้าที่ขยายคำนามหลักซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ ควร จะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามคำนามหลัก แต่ก็ปรากฏว่า ได้มีการใช้บทวิเสสนะเป็นศัพท์ ปุงลิงค์ตามความหมายของบทกล่าวคือบุรุษเท่านั้น โดยไม่คำนึงถึงลิงค์ของคำนามหลัก

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจ ปจฺเจกพุทฺธสตานิ อิมสฺมึ อิสิคิลิสฺมึ ปพฺพเต จิรนิวาสิโน อเหสุํ 18

มีพระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ พำนักอยู่ที่ภูเขาอิสิคิลินี้เป็นเวลานาน

ตํ โข ปน รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส ปริณายกรตนํ ญาตานํ ปเวเสตา อญฺญาตารํ นิวาเรตา

ก็ พระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าจักพรรดินั้นแล ทรงอนุญาตบุคคล ผู้คุ้นเคย

ทั้งหลายให้เข้าไป ทรงกีดกันผู้แปลกหน้าไม่ให้เข้าไป

กตฺถจิ ปธานวาจเกน ลิงฺคตฺตเยน สมานาธิกรณสฺส คุณสทฺทสฺส อภิเธยฺย-ลิงฺคานุรูปํ นิทฺเทโส ทิสฺสติ. ตํ ยถา ? สา อิตฺถี "สีลวตี กลฺยาณธมฺมา. อฏฺฐหิ โข นกุลมาเต ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต มาตุคาโม กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา มนาปกายิกานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชติ. สทฺโธ ปุริสปุคฺคโล, สทฺธํ กุลํ, จิตฺตํ ทนฺตํ สุขาวหนฺติ.

บางแห่ง ปรากฏว่า ได้มีการใช้บทตุลยาธิกรณวิเสสนะตามลิงค์ทั้ง ๓ ของคำนาม หลักนั้น [สมานาธิกรณ = ตุลฺยาธิกรณ]

ตัวอย่างเช่น

สา อิตฺถี สีลวตี กลฺยาณธมฺมา19

สตรีนั้น เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม

อฏฺฐหิ โข นกุลมาเต ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต มาตุคาโม กายสฺส เภทา ปรมฺ-

มรณา มนาปกายิกานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชติ 20

ดูก่อนนกุลมาตา สตรีผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ๘ ประการนี้ หลังจากตายแล้ว ย่อมเข้า

ถึงความเป็นสหายของหมู่เทวดาชั้นนิมมานรดี [หมายความว่า ไปเกิดบนสวรรค์

ชั้นนิมมารดี]

สทฺโธ ปุริสปุคฺคโล21, สทฺธํ กุลํ, จิตฺตํ ทนฺตํ สุขาวหํ 22

บุคคลผู้เป็นบุรุษ มีศรัทธา, ตระกูล มีศรัทธา, จิตที่ฝึกดีแล้ว นำสุขมาให้

ลิงค์ - การันต์ของ เสยฺย ศัพท์

เสยฺยอิติ สทฺโท ปน เยภุยฺเยน โอการนฺตภาเว ฐตฺวา ลิงฺคตฺตยานุกูโล ภวติ เอกาการเนว ติฏฺฐนโต. กถํ ?...เอวมยํ เสยฺยอิติ สทฺโท โอการนฺตภาเว ฐตฺวา ลิงฺคตฺตยานุกูโล ภวติ.

สำหรับ เสยฺย ศัพท์โดยมากมีรูปเป็นโอการันต์ สามารถใช้กับลิงค์ทั้ง ๓ ได้ เพราะ มีเพียงรูปเดียวเท่านั้น...สำหรับตัวอย่างที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างของ เสยฺย ศัพท์ ที่มีรูปเป็นโอการันต์ที่ใช้ได้กับลิงค์ทั้ง ๓

เสยฺโย อมิตฺโต มติยา อุเปโต 23 ศัตรูผู้มีปัญญาประเสริฐกว่ามิตรผู้โง่เขลา

เอสาว ปูชนา เสยฺโย 24 การบูชานั่นแล เป็นสิ่งประเสริฐกว่า

เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย การมีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวประเสริฐกว่า

ธมฺเมน จ อลาโภ โย โย จ ลาโภ อธมฺมิโก

อลาโภ ธมฺมิโก เสยฺโย ยญฺเจ ลาโภ อธมฺมิโก.

ระหว่างการสูญเสียเพื่อดำรงไว้ซึ่งธรรมกับการได้มา โดยไม่เป็นธรรมนั้น การสูญเสียเพื่อดำรงไว้ซึ่งธรรม ประเสริฐกว่า การได้มาโดยไม่เป็นธรรมนั้น จะประเสริฐ อะไรเล่า.

ยโส จ อปฺปพุทฺธีนํ วิญฺญูนํ อยโส จ โย
อยโสว เสยฺโย วิญฺญูนํ น ยโส อปฺปพุทฺธินํ.

ระหว่างการได้ชื่อเสียงของผู้โง่เขลากับการไร้ชื่อเสียง ของผู้มีปัญญา การไร้ชื่อเสียงของผู้มีปัญญานั่นแหละ ประเสริฐกว่า การได้ชื่อเสียงของผู้โง่เขลาจะประเสริฐ อะไรเล่า.

ทุมฺเมเธหิ ปสํสา จ วิญฺญูหิ ครหา จ ยา
ครหาว เสยฺโย วิญฺญูหิ ยญฺเจ พาลปฺปสํสนา.

ระหว่างการสรรเสริญของผู้โง่เขลากับการติเตียน ของบัณฑิต, การติเตียนของบัณฑิตประเสริฐกว่า, การสรรเสริญของผู้โง่เขลา จะประเสริฐอะไรเล่า.

สุขญฺจ กามมยิกํ ทุกฺขญฺจ ปวิเวกิกํ
ปวิเวกํ ทุกฺขํ เสยฺโย ยญฺเจ กามมยํ สุขํ.

ระหว่างสุขที่เกิดจากกาม กับทุกข์ที่เกิดจากการแสวง หาความสงบ ทุกข์ที่เกิดจากการแสวงหาความสงบ ประเสริฐกว่า สุขที่เกิดจากกาม จะประเสริฐ อะไรเล่า.

ชีวิตญฺจ อธมฺเมน ธมฺเมน มรณญฺจ ยํ
มรณํ ธมฺมิกํ เสยฺโย ยญฺเจ ชีเว อธมฺมิกํ 25

ระหว่างการมีชีวิตอยู่โดยไม่ถูกต้องกับการตายเพื่อ ดำรงไว้ซึ่งธรรม การตายเพื่อดำรงรักษาไว้ซึ่งธรรม ประเสริฐกว่า การมีชีวิตอยู่โดยไม่ถูกต้อง จะประเสริฐ อะไรเล่า.

กตฺถจิ ปน อาการนฺตภาเว ฐตฺวา อิตฺถิลิงฺคานุกูโล ทิสฺสติ "อิตฺถีปิ หิ เอกจฺจิยา, เสยฺยา โปส ชนาธิปา"ติ. นิคฺคหีตนฺโต ปน หุตฺวา นปุสกลิงฺคานุกูโล อปสิทฺโธ. เอวํปกาเร ปโยเค กึ ตุมฺเห น ปสฺสถาติ. เอวํ วุตฺตา จ เต นิรุตฺตราว ภวิสฺสนฺติ.

อนึ่ง บางแห่ง ปรากฏว่า เสยฺย ศัพท์มีรูปเป็นอาการันต์ ใช้คู่กับศัพท์อิตถีลิงค์ ตัวอย่างเช่น อิตฺถีปิ หิ เอกจฺจิยา, เสยฺยา โปส ชนาธิป 26 (ข้าแต่จอมแห่งนรชน สตรี บางพวก เป็นผู้ประเสริฐ ดังนั้น ขอพระองค์จงชุบเลี้ยงสตรีเหล่านั้นเถิด). สำหรับ เสยฺย ศัพท์ที่มีรูปเป็นนิคคหีตันตการันต์ที่ใช้คู่กับศัพท์นปุงสกลิงค์ ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในพระบาลี๑. ดังที่พวกท่านได้เห็นตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นแหละ. บุคคลผู้โจทก์เหล่านั้น เมื่อได้ รับการชี้แจง เช่นนี้แล้ว ก็จะหมดทางโต้ตอบ.

โอโรธ ศัพท์เป็นปุงลิงค์

สเจปิ เต เอตฺถ เอวํ วเทยฺยุ "ตตฺถ ตตฺถ สุตฺตปฺปเทเส อฏฺฐกถาทีสุ จ มาตุคาโม"ติ วา มาตุคาเมนา"ติ วา โอการนฺตปุลฺลิงฺคภาเวน มาตุคามสทฺทสฺส ทสฺสนโต ปุลฺลิงฺคภูตํ มาตุคามสทฺทํ อนเปกฺขิตฺวา อิตฺถิปทตฺถเมว อเปกฺขิตฺวา "สา อิตฺถี"ติ อิตฺถีสทฺเทน สาสทฺทสฺส สมฺพนฺธคฺคหณํ มยํ สมฺปฏิจฺฉาม, "โอโรโธ" ติ วา "โอโรเธนา" ติ วา โอการนฺต-ปุลฺลิงฺคภาเวน จิตสฺส โอโรธสทฺทสฺส อทสฺสนโต ปน ตุมฺเหหิ วุตฺตํ ปฺริมตฺถํ น สมฺปฏิจฺฉามา"ติ.

ในเรื่องของ โอโรธ ศัพท์นี้ แม้ผู้โจทก์ จะแสดงความคิดเห็นอย่างนี้อีกว่า เนื่องจาก ในข้อความพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้นนั้นๆ ปรากฏว่า มีการใช้ มาตุคาม ศัพท์เป็น รูปโอการันต์ปุงลิงค์ว่า มาตุคาโม, มาตุคาเมน ดังนั้น พวกข้าพเจ้า จึงยอมรับเฉพาะมติ ที่ว่า สา ศัพท์ที่เป็นสรรพนามนั้น ทำหน้าที่แทนอรรถของศัพท์คือสตรี มิได้ทำหน้าที่แทน มาตุคาม ศัพท์ แต่ข้าพเจ้า ไม่ยอมรับมติที่ว่า โอโรธ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ตามที่ท่านได้ วินิจฉัยไว้ เพราะข้าพเจ้า ยังไม่เคยพบว่ามีการใช้ โอโรธ ศัพท์เป็นโอการันต์ปุงลิงค์ ดังนี้ว่า โอโรโธ หรือ โอโรเธน เป็นต้นที่ไหนสักแห่ง.

ตทา เตสํ อิมานิ วินยปาฬิยํ อาคตปทานิ ทสฺเสตพฺพานิ “เตน โข ปน สมเยน ราชา อุเทโน อุยฺยาเน ปริจาเรสิ สทฺธึ โอโรเธน, อถ โข รญฺโญ อุเทนสฺส โอโรโธ ราชานํ อุเทนํ เอตทโวจา”ติ.

ในกรณีเช่นนี้ ผู้ตอบควรนำเอาบทที่มาในพระวินัยปิฎก มาเป็นหลักฐานอ้างอิง แก่พวกเขาเหล่านั้น ดังนี้ว่า

เตน โข ปน สมเยน ราชา อุเทโน อุยฺยาเน ปริจาเรสิ สทฺธึ โอโรเธน, อถ โข รญฺโญ อุเทนสฺส โอโรโธ ราชานํ อุเทนํ เอตทโวจ27.

ก็ในสมัยนั้นแล พระเจ้าอุเทน เสด็จดำเนินไปยังพระราชอุทยานพร้อมกับหมู่ นางสนม, ครั้งนั้นแล หมู่นางสนมของพระองค์ ได้กราบทูลคำนั้นกะพระองค์.

เอวํ อิมานิ สุตฺตปทานิ ทสฺเสตฺวา สุตฺตนิปาตฏฺฐกถายํ “ราโม นาม ราชา กุฏฺฐโรคี โอโรเธหิ จ นาฏเกหิ จ ชิคุจฺฉมาโน”ติ วจนญฺจ ทสฺเสตฺวา “คจฺฉถ ตุมฺเห ครุกุลมุปคนฺตฺวา ภควโต สทฺธมฺมสฺส จิรฏฺฐิตตฺถํ สาธุกํ ปทพฺยญฺชนานิ อุคฺคณฺหถา”ติ อุยฺโยเชตพฺพา.

ครั้นนำบทจากพระบาลีเหล่านี้ มาแสดงเป็นหลักฐานอ้างอิงอย่างนี้แล้ว ควรนำ ข้อความจากสุตตนิบาตอรรถกถา มาแสดงเป็นหลักฐานอีกว่า

ราโม นาม ราชา กุฏฺฐโรคี โอโรเธหิ จ นาฏเกหิ จ ชิคุจฺฉมาโน28.

พระราชาทรงพระนามว่า รามะ ทรงประชวรเป็นโรคเรื้อน เป็นเหตุให้พวกนางสนม และพวกนางนักฟ้อนพากันรังเกียจ.

หลังจากนั้น ควรแนะนำพวกเขาว่า พวกท่าน ไปเถิด จงเข้าไปยังสำนักของอาจารย์ แล้วตั้งใจเรียนบทและพยัญชนะให้ดี เพื่อจะได้สืบทอดพระสัทธรรมของพระผู้มีพระภาค ให้ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน.

มาตุคาม, โอโรธ และ ทาร ศัพท์

เป็นศัพท์ปุงลิงค์

อิทานิ มาตุคามสทฺทาทีสุ กิญฺจิ วินิจฺฉยํ วทาม มาตุคามสทฺโท จ โอโรธ-สทฺโท จ ทารสทฺโท จาติ อิเม อิตฺถิปทตฺถวาจกาปิ สมานา เอกนฺเตน ปุลฺลิงฺคา ภวนฺติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อวินิจฉัยบางอย่างเกี่ยวกับ มาตุคาม ศัพท์เป็นต้น, ศัพท์ เหล่านี้คือ มาตุคาม, โอโรธ และ ทาร แม้จะเป็นศัพท์ที่มีความหมายว่าสตรี แต่ก็ใช้ เป็นปุงลิงค์อย่างเดียวเท่านั้น.

พจน์ของ ทาร ศัพท์

เตสุ ทารสทฺทสฺส เอกสฺมึ อตฺเถ วตฺตมานสฺสาปิ พหุวจนกตฺตเมว สทฺทสตฺถ-วิทู อิจฺฉนฺติ, น เอกวจนกตฺตํ, มยํ ปน ทารสทฺทสฺส เอกสฺมึ อตฺเถ เอกวจนกตฺตํ, เยภุยฺเยน ปน พหุวจนกตฺตํ อนุชานาม, พวฺหตฺเถ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ปาฬิยญฺหิ ทารสทฺโท เยภุยฺเยน พหุวจนโก ภวติ. เอกวจนโก อปฺโป.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น ทาร ศัพท์ แม้จะระบุถึงภรรยาคนเดียว แต่นักไวยากรณ์ ทั้งหลาย นิยมใช้เป็นรูปพหูพจน์เท่านั้น ไม่นิยมใช้เป็นรูปเอกพจน์, แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า ในกรณีที่ระบุถึงภรรยาคนเดียว น่าจะใช้เป็นรูปเอกพจน์, จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า ก็ยัง เห็นด้วยกับการใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามมติของนักไวยากรณ์ส่วนมาก, ส่วนในกรณีที่ระบุ ถึงภรรยาหลายคน คงใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามปรกติ, สำหรับ ทาร ศัพท์ในพระบาลี ส่วนมาก ใช้เป็นรูปพหูพจน์, ที่ใช้เป็นรูปเอกพจน์ มีน้อย.

ตตฺริเม ปโยคา

ในเรื่องพจน์ของ ทาร ศัพท์นี้ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

ทาสา จ ทาสฺโย อนุชีวิโน จ
ปุตฺตา จ ทารา จ มยญฺจ สพฺเพ
ธมฺมญฺจรามปฺปรโลกเหตุ
ตสฺมา หิ อมฺหํ ทหรา น มิยฺยเร29.

ทาสทั้งหลายด้วย ทาสีทั้งหลายด้วย คนงาน ทั้งหลายด้วย บุตรทั้งหลายด้วย ภรรยาด้วย พวกเราทั้งหมด ย่อมประพฤติธรรมเพราะเหตุ แห่งปรโลก, เพราะเหตุนั้นแล คนในตระกูลของ

พวกเรา จึงไม่ตายแต่ยังหนุ่ม.

โย ญาตีนํ สขีนํ วา ทาเรสุ ปฏิทิสฺสติ
สหสา สมฺปิยาเยน ตํ ชญฺญา วสโล30 อิติ

ผู้ใดมีใจปฏิพัทธ์ ประพฤติล่วงเกินในภรรยาของญาติ และ มิตรสหาย, ผู้นั้น พึงทราบว่าเป็นคนถ่อย.

เสหิ ทาเรหิ'สนฺตุฏฺโฐ เวสิยาสุ ปทิสฺสติ
ทิสฺสติ ปรทาเรสุ ตํ ปราภวโต มุขํ 31

บุรุษใด ไม่ยินดีด้วยภรรยาของตน มีความสัมพันธ์กับ หญิงเพศยา และเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น ข้อนั้นเป็นทาง แห่งความเสื่อม.

“ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา”ติ จ พฺยาเส, สมาเส ปน “ปุตฺตทารา ทิสา ปจฺฉา, ปุตฺตทาเรหิ มตฺตโน”ติ จ เอวมาทโย พหุวจนปฺปโยคา พหโว ภวนฺติ.

ตัวอย่างในประโยคข้อความที่เป็นวลี เช่น ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา32 (ความ ห่วงใยในบุตรทั้งหลายและภรรยาทั้งหลายใด) สำหรับในบทสมาส ส่วนมากนิยมใช้เป็น รูปพหูพจน์ เช่น ปุตฺตทารา ทิสา ปจฺฉา33 (บุตรและภรรยา เป็นทิศเบื้องหลัง), ปุตฺตทาเรหิ มตฺตโน (ด้วยบุตรและภรรยาทั้งหลายของตน)

เอกวจนปฺปโยคา ปน อปฺปา, เสยฺยถีทํ ? "ครูนํ ทาเร, ธมฺมํ จเร โยปิ สมุญฺชกํ จเร, ทารญฺจ โปสํ ทฑมปฺปกสฺมินฺติ.

สำหรับตัวอย่างการใช้เป็นเอกพจน์มีน้อย เช่น ครูนํ ทาเร, ธมฺมํ จเร โยปิ สมุญฺชกํ จเร, ทารญฺจ โปสํ ทฑมปฺปกสฺมึ 34 (ผู้ใดไม่ล่วงละเมิดภรรยาของผู้ที่ควรเคารพ แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม แบ่งปันแม้สิ่งที่มีจำนวนน้อยเลี้ยงดูภรรยาอยู่).

เย คหฏฺฐา ปุญฺญกรา สีลวนฺโต อุปาสกา

ธมฺเมน ทารํ โปเสนฺติ เต นมสฺสามิ มาตลิ 35

พระอินทร์มีรับสั่งว่า แน่ะมาตลี เรานับถือ (น้อมไหว้) คฤหัสถ์ผู้เป็นอุบาสก มีศีล ชอบทำบุญ เลี้ยงดูบุตร ภรรยา โดยชอบธรรม.

ปรทารํ น คจฺเฉยฺยํ สทารปสุโต สิยํ 36

เราจะไม่เป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น แต่จะเป็นผู้มีความ พอใจอยู่กับภรรยาของตน.

โย อิจฺเฉ ปุริโส โหตุ ชาตึ ชาตึ ปุนปฺปุนํ

ปรทารํ วิวชฺเชยฺย โธตปาโทว กทฺทมํ 37

ผู้ใด ปรารถนาเป็นชายทุกภพทุกชาติ ผู้นั้น พึงเลิก เป็นชู้กับภรรยาของคนอื่น ดุจผู้มีเท้าสะอาดหลีกเลี่ยง โคลนตมฉะนั้น.

เอวมาทโย เอกวจนปฺปโยคา อปฺปา.

ตัวอย่างที่ใช้เป็นรูปเอกพจน์เช่นนี้ มีจำนวนน้อย.

ลิงค์และพจน์

ของ ทาร ศัพท์ที่เข้าสมาส

สมาหารลกฺขณวเสน ปเนส ทารสทฺโท นปุสกลิงฺเคกวจโนปิ กตฺถจิ ภวติ. "อาทาย ปุตฺตทารํ. ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห"อิติ

อนึ่ง ทาร ศัพท์นี้ บางแห่งมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์บ้าง ตามรูปแบบของ สมาหารทวันทสมาส เช่น

อาทาย ปุตฺตทารํ 38 นำมาแล้วซึ่งบุตรและภรรยา

ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห 39 สงเคราะห์บุตรและภรรยา

เอวํ อิธ วุตฺตปฺปกาเรน ลิงฺคญฺจ อตฺถญฺจ สลฺลกฺเขตฺวา "ปุริโส ปุริสา"ติ ปวตฺตํ ปุริสสทฺทนยํ นิสฺสาย สพฺเพสํ "ภูโต ภาวโก ภโว"ติอาทีนํ ภูธาตุมยานํ อญฺเญสญฺ-โจการนฺตปทานํ นามิกปทมาลาสุ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ สทฺธมฺมฏฺฐิติยา โกสลฺลมุปฺปาเทตพฺพํ.

เพื่อความมั่นคงแห่งพระสัทธรรม ครั้นกุลบุตรผู้มีศรัทธา กำหนดศัพท์และอรรถ ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้แสดงมาในที่นี้อย่างนี้แล้ว ควรศึกษาให้เกิดความแตกฉานเชี่ยวชาญ ในการแจกบทนามที่เป็นโอการันต์

ทั้งหมด คือ บทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ เช่น ภูโต ภาวโก ภโว และบทนามที่สำเร็จมาจากธาตุอื่นๆ โดยอาศัยวิธีการของ ปุริส ศัพท์ที่แจก บทเป็นรูปว่า ปุริโส ปุริสา เป็นต้น

ศัพท์แจกตาม ปุริส ๓ ประเภท

กึ ปน สพฺพานิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพปฺปกาเรน เอกสทิสาเนว หุตฺวา ปวิฏฺฐานีติ ? น ปวิฏฺฐานิ. กานิจิ หิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺฐานิ จ โหนฺติ, เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จ, กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จ โหนฺติ, เอกเทเสน น ปวิฏฺฐานิ จ, กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐาเนว.

ถาม: ก็บทที่เป็น โอ การันต์ทั้งหมด แจกตามแบบ ปุริส ได้ทุกวิภัตติหรือ

ตอบ: แจกตามไม่ได้ทุกวิภัตติ. จริงอยู่ บทที่เป็น โอ การันต์บางบท (เช่น สโร, วโย, เจโต) แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่างประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งแจกเหมือน ปุริส ศัพท์แต่เพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ, บางบทแจกเหมือน ปุริส ศัพท์บางส่วน, บางส่วนไม่เหมือน (คือเพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ), บางบทแจกไม่เหมือน ปุริส ศัพท์ โดยประการทั้งปวง. (เช่น โค ศัพท์)

ตตฺร กตมานิ กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺฐานิ จ โหนฺติ, เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จ ? “สโร วโย เจโต”ติอาทีนิ. สโรอิติ หิ อยํสทฺโท อุสฺสทฺท-สรวนอการาทิสรวาจโก เจ, ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺโฐ. รหทวาจโก เจ, มโนคณปกฺขิกตฺตา ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺโฐ. วโยอิติ สทฺโท ปริหานิวาจโก เจ, ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺโฐ. อายุโกฏฺฐาสวาจโก เจ, มโนคณปกฺขิกตฺตา ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺโฐ. เจโต อิติ สทฺโท ยทิ ปณฺณตฺติวาจโก, ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺโฐ. ยทิ ปน จิตฺตวาจโก, มโนคณปกฺขิกตฺตา ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺโฐ.

ถาม: บรรดาบทเหล่านั้น บทที่เป็น โอ การันต์บางบทแจกเหมือน ปุริส ศัพท์ ทุกอย่างประการหนึ่ง, อีกประการหนึ่งแจกเหมือน ปุริส ศัพท์แต่เพิ่มรูปพิเศษเข้ามา บางวิภัตติได้แก่บทอะไรบ้าง ?

ตอบ: ได้แก่บทว่า สโร วโย เจโต เป็นต้น

อธิบายว่า ศัพท์ว่า สโร นี้ หากใช้ในความหมายว่า ลูกศร เสียง ป่าบัว และสระมี อ อักษรเป็นต้น แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่าง, หากใช้ในความหมายว่า สระน้ำ แจก เหมือน ปุริส ศัพท์แต่เพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ เพราะเป็นศัพท์ที่จัดเข้าในกลุ่ม ของมโนคณะ. ศัพท์ว่า วโย หากใช้ในความหมายว่า ความเสื่อม แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ ทุกอย่าง, หากใช้ในความหมายว่า ช่วงอายุ (วัย) แจกเหมือน ปุริส ศัพท์แต่เพิ่มรูปพิเศษ เข้ามาบางวิภัตติ เพราะเป็นศัพท์ที่จัดเข้าในกลุ่มของมโนคณะ, ศัพท์ว่า เจโต หากใช้ในความหมายที่เป็นบัญญัติ (เช่น ชื่อนายเจตะ) แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่าง, หากใช้ ในความหมายว่า จิต (ใจ) แจกเหมือน ปุริส ศัพท์โดยเพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ เพราะ เป็นศัพท์ที่จัดเข้าในกลุ่มของมโนคณะ.

มโนคณะ ๑๖ ศัพท์

มโนคโณ จ นาม

มโน วโจ วโย เตโช ตโป เจโต ตโม ยโส

อโย ปโย สิโร ฉนฺโท สโร อุโร รโห อโห

อิเม โสฬส.

ศัพท์ ๑๖ ศัพท์เหล่านี้ คือ มน, วจ, วย...(ใจ, วาจา, วัย, เดช, ตบะ, ใจ, ความมืด, ยศ-บริวาร-ชื่อเสียง, เหล็ก, น้ำนม, ศีรษะ, คัมภีร์ฉันท์-ฉันทเจตสิก- กามฉันทะ, สระน้ำ, อก, ที่ลับ, วัน) ชื่อว่า มโนคณะ.

อิทานิ ยถาวุตฺตสฺส ปากฏีกรณตฺถํ มนสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลํ กถยาม.

บัดนี้ เพื่อให้มโนคณะศัพท์ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วปรากฏชัดเจน ข้าพเจ้า จะแสดง นามิกปทมาลา ของ มน ศัพท์เป็นต้น

มนสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
มโน	มนา
มนํ มโน	มเน
มนสา, มเนน	มเนหิ, มเนภิ
มนโส, มนสฺส	มนานํ
มนา, มนสฺมา, มนมฺหา	มเนหิ, มเนภิ
มนโส, มนสฺส	มนานํ
มนสิ, มเน, มนสฺมึ, มนมฺหิ	มเนสุ
โภ มน	ภวนฺโต มนา

อถวา “โภ มนา”อิติ พหุวจนมฺปิ เณยฺยํ. เอวํ วโจ, วจา. วจํ, วโจ, วเจ. วจสาติ-อาทินา นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. อหสทฺทสฺส ปน ภุมฺเมกวจนฏฺฐาเน อหสิ, อเห, อหสฺมึ, อหมฺหิ, อหุ, อหนีติ โยเชตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง ในอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ จะเพิ่มบทว่า โภ มนา อีกรูปหนึ่งก็ได้, โดยทำนองเดียวกัน พึงแจกนามิกปทมาลา (ของมโนคณะศัพท์อื่นๆ) โดยนัยว่า วโจ, วจา, วจํ วโจ, วเจ, วจสา เป็นต้น.

สำหรับ อห ศัพท์มีข้อแตกต่างจากศัพท์มโนคณะอื่นๆ ตรงที่สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ โดยแจกเป็นรูปว่า อหสิ, อเห, อหสฺมึ, อหมฺหิ, อหุ, อหนิ.

อิทานิ รูปนฺตรวิเสสทสฺสนตฺถํ นปุสกลิงฺคสฺส มนสทฺทสฺสปิ นามิกปทมาลํ วทาม, อฏฺฐาเน อยํ กถิตาติ น โจเทตพฺพํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ มน ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ เพื่อชี้ ให้เห็นถึงความแตกต่างจากรูปของ มน ศัพท์ที่เป็นฝ่ายปุงลิงค์ ดังนั้น บัณฑิต ไม่ควร ตำหนิว่า ข้าพเจ้า กล่าวปทมาลานี้ไว้ผิดที่ (ทำให้เกิดความลักลั่น)

มนสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
มนํ	มนานิ, มนา
มนํ	มนานิ, มเน
มเนน	มเนหิ, มเนภิ
มนสฺส	มนานํ
มนา, มนสฺมา, มนมฺหา	มเนหิ, มเนภิ
มนสฺส	มนานํ
มเน, มนสฺมึ, มนมฺหิ	มเนสุ
โภ มน	ภวนฺโต มนา

อถวา “โภ มนานิ, โภ มนา” เอวมฺปิ พหฺวจนํ เวทิตพฺพํ.

เอวมุตฺตรตฺราปิ นโย.

อีกนัยหนึ่ง ในอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ จะเพิ่มอีกสองบทว่า โภ มนานิ, โภ มนา อีกก็ได้, วิธีการแจกแบบนี้ พึงนำไปใช้แม้ในศัพท์ที่เป็นมโนคณะฝ่ายนปุงสกลิงค์อื่นๆ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึงต่อไป.

เอตฺถ จ ปุลฺลิงฺคสฺส มนสทฺทสฺส ปจฺจตฺตกรณสมฺปทานสามิภุมฺมวจนานิ มโน มนสา มนโส มนสีติ รูปานิ ฐเปตฺวา ยานิ เสสานิ, นปุสกลิงฺคสฺส จ มนสทฺทสฺส ปจฺจตฺตวจนานิ “มนํ มนานี”ติ รูปานิ จ, อฏฺฐโมฺยปโยควจนานํ “มนํ มนานี”ติ รูป-ทฺวยญฺจ ฐเปตฺวา ยานิ เสสานิ, ตานิ สพฺพานิ กมโต สมสมานิ.

ก็ในแบบแจกของ มน ศัพท์ทั้งสองนี้ จะเห็นได้ว่า มน ศัพท์ที่เป็นฝ่ายปุงลิงค์ ยกเว้นรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติคือ มโน, ตติยาวิภัตติ คือ มนสา, จตุตถีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ คือ มนโส, และสัตตมีวิภัตติคือ มนสิ รูปที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับรูปที่เป็นนปุงสกลิงค์, อนึ่ง มน ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ยกเว้นรูปว่า มนํ มนานิในปฐมาวิภัตติ และรูปว่า มนํ มนานิ ในอาลปนวิภัตติและทุติยาวิภัตติ ที่เหลือเหมือนกับรูปที่เป็นปุงลิงค์

วินิจฉัยลิงค์ของ มโน ศัพท์

เกจิ โอการนฺโต มโนอิติ สทฺโท นปุสกลิงฺโคติ วทนฺติ, เต วตฺตพฺพา ยทิ โส นปุสกลิงฺโค สิยา, ตสฺสทิเสหิ วโจ วโยติอาทิสทฺเทหิปิ นปุสกลิงฺเคเหว ภวิตพฺพํ, น “เต นปุสกลิงฺคา”ติ ครู วทนฺติ, “ปุลฺลิงฺคา” อิจฺเจว วทนฺติ. ยสฺมา จ ปาฬิยํ “กาโย อนิจฺโจ, มโน อนิจฺโจ”ติ จ “กาโย ทุกฺโข, มโน ทุกฺโข”ติ จ “มโน นิจฺโจ วา อนิจฺ

โจ วาติ, อนิจฺโจ ภนฺเต”ติ จ เอวมาทโย ปุลฺลิงฺคปฺปโยคา พหโว ทิฏฺฐา. เตน ญายติ มโนสทฺโท เอกนฺเตน ปุลฺลิงฺโคติ.

อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า มโน ศัพท์เป็น โอ การันต์นปุงสกลิงค์, อาจารย์เหล่านั้น ควรได้รับการชี้แจงว่า ถ้า มโน ศัพท์ พึงเป็นนปุงสกลิงค์ (ตามที่ท่านกล่าวมา) ไซร้, แม้ ศัพท์ว่า วโจ วโย เป็นต้นซึ่งมีรูปเหมือนกับ มน ศัพท์ ก็จะต้องเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยเช่นกัน, อีกทั้งครูทั้งหลาย (พระอรรถกถาจารย์) ก็ไม่ได้ระบุไว้ว่า ศัพท์เหล่านั้น เป็นนปุงสกลิงค์ ระบุ แต่เพียงว่าเป็นปุงลิงค์เท่านั้น, ทั้งในพระบาลี ก็ปรากฏว่ามีตัวอย่างที่ใช้เป็นปุงลิงค์เป็น จำนวนมาก (มีปรากฏหลายแห่ง) เช่น

กาโย อนิจฺโจ, มโน อนิจฺโจ 40 กายเป็นของไม่เที่ยง, ใจเป็นของไม่เที่ยง

กาโย ทุกฺโข, มโน ทุกฺโข 40 กายเป็นทุกข์, ใจเป็นทุกข์

มโน นิจฺโจ วา อนิจฺโจ วาติ,- ถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใจเป็นของเที่ยง

อนิจฺโจ ภนฺเต หรือไม่เที่ยง, ตอบว่า ไม่เที่ยง

เพราะเหตุนั้น นักศึกษาทั้งหลาย พึงทราบว่า มน ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ (มโน) เป็นศัพท์ปุงลิงค์อย่างแน่นอน.

ยทิ ปน นปุสกลิงฺโค สิยา, “อนิจฺโจ ทุกฺโข”ติ เอวมาทีนิ ตํสมานาธิกรณานิ อเนกปทสตานิปิ นปุสกลิงฺคาเนว สิยุ. น หิ ตานิ นปุสกลิงฺคานิ, อถ โข อภิเธยฺย-ลิงฺคานุวตฺตกานิ วาจฺจลิงฺคานิ. เอวํ มโนสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตา ปจฺเจตพฺพาติ.

ก็ถ้า มน ศัพท์พึงเป็นนปุงสกลิงค์ไซร้, แม้บทหลายร้อยบทที่เป็นตุลยาธิกรณ-วิเสสนะกับ มน ศัพท์นั้น เช่น อนิจฺโจ, ทุกฺโข ก็จะต้องมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยเช่นกัน, แต่ว่าบทเหล่านั้น ก็ไม่ได้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์, อันที่จริงบทวิเสสนะ จะต้องมีลิงค์คล้อย ตามลิงค์ของบทวิเสสยะ (คำนามหลัก). ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา ขอพวกท่าน จงปลงใจเชื่อเถิด ว่า มโน ศัพท์เป็นศัพท์ปุงลิงค์อย่างแน่นอน.

สเจ มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโค น โหติ, กถํ “มนานี”ติ นปุสกรูปํ ทิสฺสตีติ ? สจฺจํ “มนานี”ติ นปุสกลิงฺคเมว ตถาปิ มโนคเณ ปมุขภาเวน คหิตสฺโสการนฺตสฺส มนสทฺทสฺส รูปํ น โหติ. อถ กิญฺจรหีติ เจ ? จิตฺตสทฺเทน สมานลิงฺคสฺส สมานสุติตฺเตปิ มโนคเณ อปริยาปนฺนสฺส นิคฺคหีตนฺตสฺเสว มนสทฺทสฺส รูปํ.

ถาม: ถ้า มโน ศัพท์ไม่ใช่นปุงสกลิงค์แล้วคำว่า มนานิ ซึ่งปรากฏว่ามีใช้เป็นรูป นปุงสกลิงค์ จะอธิบายอย่างไร ?

ตอบ: ใช่ คำว่า มนานิ เป็นรูปนปุงสกลิงค์อย่างแน่นอน, แต่คำว่า มนานิ นั้น ไม่ได้เป็นรูปของ มน ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ซึ่งถูกจัดไว้เป็นคำแรกในมโนคณะ

ถาม: ถ้าเช่นนั้น คำว่า มนานิ นั้น มาจากไหน ?

ตอบ: คำว่า มนานิ นั้น เป็นรูปของ มน ศัพท์ที่เป็นนิคคหีตันตการันต์ซึ่งเป็น นปุงสกลิงค์เหมือนกับ จิตฺต ศัพท์ไม่ได้ถูกจัดเข้าในกลุ่มของมโนคณะ แม้จะมีเสียงเหมือน กับ มน ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ก็ตาม.

มน ศัพท์ ๒ ประเภท

มนสทฺโท หิ ปุนฺนปุสกวเสน ทฺวิธา ภิชฺชติ “มโน มนํ”อิติ ยถา “อชฺชโว อชฺชวนฺ”ติ. “มโน เจ นปฺปทุสฺสติ. สนฺตํ ตสฺส มนํ โหตีติ หิ ปาฬิ.

ก็ มน ศัพท์นั้น มี ๒ ประเภท คือ มน ศัพท์ที่เป็นฝ่ายปุงลิงค์ เช่นคำว่า มโน ดัง ตัวอย่างในพระบาลีว่า มโน เจ นปฺปทุสฺสติ 41 (หากว่าใจไม่ประทุษร้าย) และ มน ศัพท์ที่ เป็นฝ่ายนปุงสกลิงค์ เช่นคำว่า มนํ ดัง ตัวอย่างในพระบาลีว่า สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ 42 (ใจของ บุคคลนั้นสงบ) เหมือนกับคำว่า อชฺชว (ความซื่อตรง) ที่เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่นคำว่า อชฺชโว, อชฺชวํ เป็นต้น.

ยทิ จ โส มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโค น โหติ.

ครุ เจติยปพฺพตวตฺตนิยา

ปมทา ปมทา ปมทา วิมทํ

สมณํ สุนิสมฺม อกา หสิตํ

ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน”ติ.

เอตฺถ มโนสทฺเทน สมานาธิกรโณ “ปติตนฺ”ติ สทฺโท นปุสกลิงฺคภาเวน กสฺมา สนฺนิหิโต. ยสฺมา จ สมานาธิกรณปทํ น[redacted]ุสกลิงฺคภาเวน สนฺนิหิตํ, ตสฺมา สทฺทนฺตร-สนฺนิธานวเสน มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโคติ ญายตีติ ?

ถาม: ก็ถ้ารูปศัพท์คือ มโน นั้น ไม่ใช่นปุงสกลิงค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ศัพท์ว่า ปติตํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับ มโน ศัพท์ในคาถานี้ว่า

ครุ เจติยปพฺพตวตฺตนิยา

ปมทา ปมทา ปมทา วิมทํ

สมณํ สุนิสมฺม อกา หสิตํ

ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน”ติ.

ครั้งนั้นมีสตรีราคะจัดคนหนึ่ง เห็นพระสมณะ (พระมหาติสสเถระ) กำลังออกบิณฑบาต เดิน พิจารณาอสุภภาวนาไปตามเส้นทางจากเจติย- บรรพตถึงเมืองอนุราธะ นางเกิดความกำหนัด จึงได้หัวเราะเสียงดัง, ใจของพระเถระ ตกไปใน อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) เพราะเห็น ฟันของนาง.

จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ (ทำไมไม่มีรูปเป็นปุงลิงค์ตาม มโน ศัพท์ว่า ปติโต), อีกแง่ มุมหนึ่ง เนื่องจากท่านได้วางบทตุลยาธิกรณวิเสสนะไว้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ (ปติตํ) ดังนั้น จึงทราบได้ว่า บทว่า มโน เป็นนปุงสกลิงค์โดยสัททันตรสันนิษฐานนัย (นัยคือการอาศัย บทตุลยาธิกรณวิเสสนะนั้นเป็นเครื่องสังเกต)

ตนฺน, สมานาธิกรณปทสฺส สพฺพตฺถ ลิงฺควิเสสาโชตนโต. ยทิ หิ สมานาธิกรณ-ปทํ สพฺพตฺถ ลิงฺควิเสสํ โชเตยฺย, “จตฺตาโร อินฺทฺริยานี”ติ เอตฺถาปิ “จตฺตาโร”ติ ปทํ อินฺทฺริยสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ กเรยฺย, น จ กาตุ สกฺโกติ. อินฺทฺริยสทฺโท หิ เอกนฺเตน นปุสกลิงฺโค.ยทิ ตุมฺเห “ปติตนฺ”ติ สมานาธิกรณปทํ นิสฺสาย มโนสทฺทสฺส

นปุสกลิงฺคตฺต-มิจฺฉถ, “จตฺตาโร อินฺทฺริยานี”ติ เอตฺถาปิ “จตฺตาโร”ติ สมานาธิกรณปทํ นิสฺสาย อินฺทฺริยสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ อิจฺฉถาติ.

ตอบ: คำท้วงนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะนั้น ไม่สามารถ ที่จะระบุถึงลิงค์ของบทวิเสสยะได้ทุกแห่ง, อธิบายว่า ก็ถ้าบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ สามารถที่จะระบุถึงลิงค์ของวิเสสยะได้ทุกแห่งไซร้, บทว่า จตฺตาโร (ซึ่งเป็นสังขยาปุงลิงค์) ในคำว่า จตฺตาโร อินฺทฺริยานิ ก็จะทำให้ อินฺทฺริย ศัพท์กลายเป็นปุงลิงค์ด้วยเช่นกัน, แต่ก็ไม่สามารถทำเช่นนั้นได้. จริงอยู่ อินฺทฺริย ศัพท์ เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์อย่างเดียวเท่านั้น. ก็ถ้าพวกท่าน ประสงค์ให้ มน ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยบทตุลยาธิกรณวิเสสนะ คือ ปติตํ ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกท่าน ก็จะต้องประสงค์ให้ อินฺทฺริย ศัพท์เป็นปุงลิงค์ โดยอาศัยบทตุลยาธิกรณวิเสสนะ คือ จตฺตาโร แม้ในข้อความว่า จตฺตาโร อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๔) ด้วยเช่นกัน

น มยํ โภ อินฺทฺริยสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ อิจฺฉาม, อถ โข นปุสกลิงฺคตฺตํเยว อิจฺฉาม, “จตฺตาโร”ติ ปทํ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน จิตตฺตา “จตฺตารี”ติ คณฺหาม, ตสฺมา “จตฺตาริ อินฺทฺริยานี”ติ อตฺถํ ธาเรมาติ.

ฝ่ายโจทกบุคคล กล่าวว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ พวกข้าพเจ้า มิได้มีความประสงค์ ให้ อินฺทฺริย ศัพท์เป็นปุงลิงค์ โดยที่แท้ประสงค์ให้เป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น, สำหรับบทว่า จตฺตาโร นั้น พวกข้าพเจ้าเห็นว่า รูปเดิมเป็น จตฺตาริ แต่มาเปลี่ยนเป็นรูปว่า จตฺตาโร ด้วยอำนาจของลิงควิปัลลาส ดังนั้น พวกข้าพเจ้า จึงมีความเห็นว่า บทว่า จตฺตาโร อินฺทฺริยานิ มีความหมายเท่ากับบทว่า จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ นั่นเอง

ยทิ เอวํ “ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน”ติ เอตฺถาปิ “ปติตนฺ”ติ ปทํ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน ฐิตนฺติ มนฺตฺวา “ปติโต”ติ อตฺถํ ธาเรถาติ

ฝ่ายปริหารกบุคคล กล่าวแย้งว่า ก็ถ้าเป็นอย่างที่พวกท่านว่ามานี้ แม้บทว่า ปติตํ ในข้อความนี้ว่า ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน พวกท่าน ก็จะต้องถือว่าเป็นบทลิงควิปัลลาส มาจาก คำว่า ปติโต ใช่ไหม.

น ธาเรม, เอตฺถ ลิงฺควิปลฺลาสสฺส อนิจฺฉิตพฺพโต. ยทิ หิ มโนสทฺโท ปุลฺลิงฺโค สิยา, ตํสมานาธิกรณปทํ “ปติโต”ติ วตฺตพฺพํ สิยา. กิมาจริโย เอวํ วตฺตุ น ชานิ, ชานมาโน เอว โส “ปติโต” ติ นาโวจ, “ปติตนฺ”ติ ปนาโวจ, เตน ญายติ “มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโค”ติ.

ฝ่ายโจทกบุคคล โต้ตอบว่า พวกข้าพเจ้า ไม่ได้คิดเช่นนั้น เพราะคำว่า ปติตํ ในข้อความนั้นไม่ควรประสงค์ให้เป็นลิงควิปัลลาส. ก็ถ้า มโน ศัพท์ พึงเป็นปุงลิงค์ไซร้, บทว่า ปติตํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า มโน นั้น ก็จะต้องมีรูปว่า ปติโต, อาจารย์ ผู้รจนาคาถานี้ จะไม่เข้าใจถึงขนาดนั้นเชียวหรือ ? ท่าน จะต้องเข้าใจว่าศัพท์ว่า มโน เป็นนปุงสกลิงค์อย่างแน่นอน จึงไม่กล่าวบทตุลยาธิกรณวิเสสนะว่า ปติโต แต่กลับกล่าวว่า ปติตํ ดังนั้น จึงทราบได้ว่า มโน ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์อย่างแน่นอน.

บทวิเสสนะใช้ลิงค์ต่างกันกับบทวิเสสยะได้บ้าง

มา ตุมฺเห เอวํ วเทถ, สมานาธิกรณปทํ นาม กตฺถจิ ปธานลิงฺคมนุวตฺตติ, กตฺถจิ นานุวตฺตติ, ตสฺมา น ตํ ลิงฺควิเสสโชตเน เอกนฺตโต ปมาณํ. “มาตุคาโม, โอโรโธ, อาวุโส วิสาข, เอหิ วิสาเข, จิตฺตานิ อฏฺฐีนี”ติ

เอวมาทิรูปวิเสโสเยว ปมาณํ. ยทิ สมานาธิ-กรณปเทเยว ลิงฺควิเสโส อธิคนฺตพฺโพ สิยา, “จตุตาโร จ มหาภู ตา”ติ อาทีสุ ลิงฺควฺวตฺถานํ น สิยา. ยสฺมา เอวมาทีสุปิ ฐาเนสุ ลิงฺควฺวตฺถานํ โหติเยว. กถํ ? “จตฺตาโร”ติ ปุลฺ ลิงฺคํ “มหาภูตา”ติ นปุสกนฺติ , ตสฺมา “ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน”ติ เอตฺถาปิ ปติตนฺติ น[redacted]ุสกลิงฺคํ มโนติ ปุลฺ ลิงฺคนฺติ ววตฺถานํ ภวตีติ.

ฝ่ายปริหารกบุคคล กล่าวแย้งว่า พวกท่าน อย่าได้กล่าวอย่างนี้, ธรรมดาว่า บท ตุลยาธิกรณวิเส สนะ บางแห่ง ก็คล้อยตามลิงค์ของบทวิเสสยะ, บางแห่ง ก็ไม่คล้อยตาม, ดังนั้น การที่จะทราบได้ว่าบทวิ เสสยะเป็นลิงค์อะไรนั้น จะสังเกตที่บทตุลยาธิกรณ- วิเสสนะอย่างเดียวไม่ได้ จะต้องสังเกตที่รูปศัพท์ซึ่งมี เอกลักษณ์เฉพาะแต่ละลิงค์อีกด้วย เช่นคำว่า มาตุคาโม, โอโรโธ, อาวุโส วิสาข เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของ ปุงลิงค์, คำว่า เอหิ วิสาเข เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของอิตถีลิงค์, จิตฺตานิ, อฏฺฐีนิ เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ของ นปุงสกลิงค์เป็นต้น

ถ้าพวกท่าน จะใช้บทตุลยาธิกรณวิเสสนะเท่านั้น เป็นเครื่องสังเกตลิงค์ของบท วิเสสยะไซร้, ใน ข้อความว่า จตฺตาโร จ มหาภูตา เป็นต้น ก็จะไม่สามารถกำหนดลิงค์ ได้ เพราะแม้ในฐานะเป็นต้นอย่างนี้ (ก็พึงทราบว่า) บททั้งสองมีลิงค์ต่างกันอย่างแน่นอน คือบทว่า จตฺตาโร เป็นปุงลิงค์, ส่วนบทว่า มหาภูตา เป็นนปุงสกลิงค์ ดังนั้น แม้ในข้อ ความว่า ปติตํ อสุเภสุ มุนิสฺส มโน นี้ บทว่า ปติตํ และ บทว่า มโน จึงมีลิงค์ ต่างกันได้ คือบทว่า ปติตํ เป็นนปุงสกลิงค์ ส่วนบทว่า มโน เป็นปุงลิงค์.

อิทํ สุตฺวา เต ตุณฺหี ภวิสฺสนฺติ. ตโต เตสํ ตุณฺหีภูตานํ อิทํ วตฺตพฺพํ - ยสฺมา มโนคเณ ปวตฺตานํ ปทานํ สมานาธิกรณปทานิ กตฺถจิ นปุสกวเสน โยเชตพฺพานิ, ตสฺมา มโนคเณ ปมุขสฺส มโนสทฺทสฺสปิ สมานาธิ กรณปทานิ กตฺถจิ นปุสกวเสน โยชิตานิ. ตถา หิ ปุพฺพาจริยา “สทฺธมฺมเตชวิหตํ วิลยํ ขเณน, เวเนยฺยสตฺตหท เยสุ ตโมปยาติ. ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมินฺติ ทุพฺพโจ. อวนตํ สิโร ยสฺส โสยํ อวํสิโร, อปฺปกํ ราคาทิ รโช เยสํ ปญฺญ ามเย อกฺขิมฺหิ เต อปฺปรชกฺขา”ติอาทินา สทฺทรจนํ กุพฺพึสุ.

ครั้นโจทกบุคคลเหล่านั้น ได้ฟังคำชี้แจงอย่างนี้แล้ว จักเป็นผู้นิ่ง. ลำดับนั้น ควร ชี้แจงพวกเขาซึ่ง เป็นผู้นิ่งแล้วอีกว่า เนื่องจากบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของกลุ่มบท ที่เป็นมโนคณะ บางแห่งสามารถใช้ เป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้ ดังนั้น บางแห่งบทตุลยาธิกรณ-วิเสสนะของ มโน ศัพท์ซึ่งเป็นคำแรกในมโนคณะ จึง สามารถใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้ ดังที่บูรพาจารย์ทั้งหลาย ได้กระทำการประพันธ์คำศัพท์ไว้โดยนัยเป็นต้น ว่า

สทฺธมฺมเตชวิหตํ วิลยํ ขเณน,- ความมืดคือโมหะ (ที่มีอยู่) ในใจของเวไนย-
เวเนยฺยสตฺตหทเยสุ ตโมปยาติ 43 สัตว์ที่พระผู้มีพระภาคทรงขจัดแล้วด้วย
อานุภาพแห่งพระสัทธรรม ย่อมเข้าถึงความ
พินาศชั่วพริบตา [ตโม+อุปยาติ]

ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมินฺติ ทุพฺพโจ การกล่าวตักเตือนยาก (การไม่ยอมฟังคำ
ตักเตือนจากผู้อื่น) มีอยู่ ในบุคคลนั้น เหตุนั้น

บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุพพจะ

อวนตํ สิโร ยสฺส โสยํ อวํสิโร (ผู้มีหัวห้อยลง)	หัวของผู้ใด ห้อยลง ผู้นั้น ชื่อว่า อวังสิระ
อปฺปกํ ราคาทิรโช เยสํ ปญฺญา-มเย อกฺขิมฺหิ เต อปฺปรชกฺขา44 ชื่อว่า อัปปรชักขะ	ธุลีมีราคะเป็นต้น มีอยู่ในดวงตาคือปัญญาของบุคคลเหล่าใด (เหตุนั้น) บุคคลเหล่านั้น

น ปน เตหิ วโจ สิโร รโชสทฺทาทีนํ นปุสกลิงฺคตฺตํ วิภาเวตุ อีทิสี สทฺทรจนา กตา อถ โข สิโร- มโนสทฺทานํ มโนคเณ ปวตฺตานํ ปุลฺลิงฺคสทฺทานํ กตฺถจิปิ อีทิสานิปิ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน จิตานํ สมานาธิกรณปทานิโหนฺตีติ ปเรสํ ชานาปนาธิปฺปายวติยา อนุกมฺปาย วิรจิตา.

ก็การที่บูรพาจารย์ทั้งหลาย ได้ใช้บทตุลยาธิกรณวิเสสนะเป็นนปุงสกลิงค์เช่นนี้ มิได้มีจุดประสงค์จะแสดงให้ทราบว่าคำนามหลัก คือ วโจ สิโร รโช เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์ แต่อย่างใด แต่ที่ท่านต้องใช้บทวิเสสนะเป็นนปุงสกลิงค์เช่นนี้ ก็เพื่อจะอนุเคราะห์อนุชน ให้ทราบถึงความประสงค์ที่ว่า "บางครั้ง บทตุลยาธิกรณวิเสสนะของศัพท์มโนคณะที่เป็น ปุงลิงค์ คือ สิโร มโน เป็นต้น สามารถมีลิงค์ต่างจากบทวิเสสยะได้".

เอตฺถาปิ ตุมฺหากํ มเตน มโนสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตฺเต สติ วโจ สิโร อิจฺจาทโยปิ นปุสกลิงฺคตฺตมาปชฺชนฺติ นปุสกลิงฺควเสน สมานาธิกรณปทานํ นิทฺทิฏฺฐตฺตา. กึ ปเนเตสมฺปิ นปุสกลิงฺคตฺตํ อิจฺฉถาติ. อทฺธา เต อิทมฺปิ สุตฺวา นิพฺเพเฐตุมสกฺโกนฺตา ตุณฺหี ภวิสฺสนฺติ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า หากถือเอาตามมติของพวกท่าน ซึ่งเชื่อว่า รูปศัพท์ ว่า มโน เป็นนปุงสกลิงค์ตามลิงค์ของบทวิเสสนะแล้ว ศัพท์ว่า วโจ สิโร เป็นต้นในตัวอย่าง ที่ได้ยกมาข้างต้นนี้ ก็จะต้องเป็นนปุงสกลิงค์เช่นกัน เพราะบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ (สทฺธมฺมเตชวิหตํ, ทุกฺขํ, อวนตํ, อปฺปกํ) ท่านแสดงไว้เป็นรูปนปุงสกลิงค์, ก็พวก ท่านยัง ต้องการให้บทว่า มโน วโจ สิโร เป็นต้นเหล่านั้น เป็นนปุงสกลิงค์อีกหรือ. เมื่อโจทกบุคคล เหล่านั้น ได้ฟังคำชี้แจงอย่างนี้แล้ว ก็จะเป็นผู้นิ่ง ไม่สามารถหาคำมาโต้แย้งได้อย่างแน่นอน.

พระผู้มีพระภาค

เป็นนักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด

กิญฺจาปิ เต อญฺญํ คเหตพฺพการณํ อปสฺสนฺตา เอวํ วเทยฺยุ “ยทิ โภ มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโค น โหติ, กสฺมา เวยฺยากรณา “มโนสทฺโท นปุสกลิงฺโค”ติ วทนฺตี”ติ ? เต วตฺตพฺพา - ยทิ ตุมฺเห เวยฺยากรณมตํ คเหตฺวา มโนสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตฺตํ โรเจถ, นนุ ภควาเยว โลเก อสทิโส มหาเวยฺยากรโณ มหาปุริโส วิสารโท ปรปฺปวาทมทฺทโน.

อาจเป็นไปได้ว่า โจทกบุคคลเหล่านั้น เมื่อไม่เห็นข้อโต้แย้งอย่างอื่น จะพึงกล่าว อย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ถ้ารูปศัพท์ว่า มโน ไม่ได้เป็นนปุงสกลิงค์ไซร้, เพราะเหตุใด นักไวยากรณ์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า มโน ศัพท์ เป็นนปุงสกลิงค์เล่า ?

ควรชี้แจงพวกเขาอย่างนี้ว่า ถ้าพวกท่าน พอใจว่า รูปศัพท์ว่า มโน เป็นนปุงสกลิงค์ โดยถือว่าเป็นมติของนักไวยากรณ์ไซร้ ก็พระผู้มีพระภาคเท่านั้น เป็นมหาบุรุษ นักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด ผู้แกล้วกล้ากำหราบวาทะของผู้อื่นซึ่งหาผู้เสมอเหมือน ไม่ได้ในโลก มิใช่หรือ ?

ภควนฺตญฺหิ ปทกา เวยฺยากรณา อมฺพฏฺฐมาณวโปกฺขรสาติโสณทณฺฑาทโย จ พฺราหฺมณา สจฺจกนิคณฺฐาทโย จ ปริพฺพาชกา วาเทน น สมฺปาปุณึสุ, อญฺญทตฺถุ ภควาเยว มตฺตวารณคณมชฺเฌ เกสรสีโห วิย อสมฺภีโต เนสํ เนสํ วาทํ มทฺเทสิ, มหนฺเต จ เน อตฺเถ ปติฏฺฐาเปสิ, เอวํวิเธน ภควตา โวหารกุสเลน ยสฺมา "กาโย อนิจฺโจ"ติ จ "กาโย ทุกฺโข, มโน อนิจฺโจ, มโน ทุกฺโข"ติ จ เอวมาทินา วุตฺตา มโน-สทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคภาวสูจนิกา พหู ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา มโนสทฺโท ปุลฺลิงฺโคเยวาติ สารโต ปจฺเจตพฺโพติ. เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา อปฺปฏิภานา มงฺกุภูตา ปตฺตกฺขนฺธา อโธมุขา ปชฺฌายิสฺสนฺติ.

จริงอยู่ พวกพราหมณ์อัมพัฏฐมาณพ, โปกขราติ, โสณฑัณฑะเป็นต้น และ ปริพพาชกมีสัจจกนิครนถ์เป็นต้น ผู้เป็นนักอักษรศาสตร์ นักไวยากรณ์ ยังเทียบกับวาทะ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้. โดยที่แท้ พระผู้มีพระภาคเท่านั้น ย่อมกำหราบวาทะของ พวกเขาเหล่านั้นได้อย่างไม่สะทกสะท้าน ดุจพญาไกรสรในท่ามกลางแห่งโขลงช้างที่ ตกมัน ทั้งยังสั่งสอนให้พวกเขาเหล่านั้น ดำรงอยู่ในประโยชน์อย่างใหญ่หลวง, อนึ่ง เนื่องจาก มโน ศัพท์ที่มีรูปเป็นปุงลิงค์ มีปรากฏในพระบาลีหลายแห่งที่พระผู้มีพระภาคผู้เชี่ยวชาญในโวหารได้ตรัสไว้ เช่น กาโย อนิจฺโจ"ติ จ "กาโย ทุกฺโข, มโน อนิจฺโจ, มโน ทุกฺโข (กายเป็นของไม่เที่ยง, กายเป็นทุกข์, ใจเป็นของไม่เที่ยง, ใจเป็นทุกข์) ดังนั้น พวกท่าน พึงปลงใจเชื่อเถิดว่า รูปศัพท์ว่า มโน เป็นปุงลิงค์อย่างแน่นอน. ผู้โจทก์เหล่านั้น เมื่อได้รับการชี้แจงอย่างนี้ ก็จะหมดทางโต้ตอบ คิดข้อโต้แยงไม่ออก เกิดอาการเขินอาย หมดความลำพอง นั่งหน้าเศร้าอยู่อย่างแน่นอน.

นามิกปทมาลาและข้อวินิจฉัย

ของ สร ศัพท์เป็นต้น

อิทานิ สรสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลา วิเสสโต วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงแบบแจกของ สร ศัพท์เป็นต้นโดยพิเศษ.

สรสทฺทปทมาลา

(นัยที่ ๑)

เอกพจน์	พหูพจน์
สโร	สรา
สรํ	สเร

สเรน สเรหิ, สเรภิ

สรสฺส สรานํ

สรา, สรสฺมา, สรมฺหา สเรหิ, สเรภิ

สรสฺส สรานํ

สเร, สรสฺมึ, สรมฺหิ สเรสุ

โภ สร ภวนฺโต สรา

อยํ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺจสฺส อุสฺสทฺทสรวนอการาทิสรวาจกสฺส สรสทฺทสฺส นามิกปทมาลา. อยํ ปน ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺจสฺส มโนคณปกฺขิกสฺส รหท-วาจกสฺส สรสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกของ สร ศัพท์ที่มีความหมายว่า ลูกศร, เสียง, ป่าบัว และสระมี อ อักษร เป็นต้นซึ่งแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติ.

สำหรับแบบแจกของ สร ศัพท์ที่มีความหมายว่า สระน้ำ ซึ่งถูกจัดเข้าในกลุ่ม ของมโนคณะศัพท์ ให้แจกตามแบบของ ปุริส ศัพท์เช่นกัน แต่มีการเพิ่มรูปพิเศษเข้ามา บางวิภัตติ ดังต่อไปนี้

สรสทฺทปทมาลา

(นัยที่ ๒)

เอกพจน์ พหูพจน์

สโร สรา

สรํ, สโร สเร

สรสา, สเรน สเรหิ, สเรภิ

สรโส, สรสฺส สรานํ

สรา, สรสฺมา, สรมฺหา สเรหิ, สเรภิ

สรโส, สรสฺส สรานํ

สรสิ, สเร, สรสฺมึ, สรมฺหิ สเรสุ

โภ สร ภวนฺโต สรา, โภ สรา

วย ศัพท์

วโย, วยา. วยํ, วเย. วเยน, วเยหิ, วเยภีติ ปุริสนเยน เณยฺโย. อยํ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺจสฺส ปริหานิวาจกสฺส วยสทฺทสฺส นามิกปทมาลา. อยํ ปน ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺจสฺส มโนคณปกฺขิกสฺส อายุโกฏฺจาสวาจกสฺส วยสทฺทสฺส นามิกปท-มาลา วโย, วยา. วยํ, วโย วเย. วยสา, วเยน, วเยหิ, วเยภีติ มนนเยน เณยฺโย.

วย ศัพท์ พึงทราบว่ามีแบบแจกตามวิธีการของ ปุริส ดังนี้ว่า วโย, วยา. วยํ, วเย. วเยน, วเยหิ,วเยภิ เป็นต้น แบบแจกนี้เป็นแบบแจกของ วย ศัพท์ที่มีความหมายว่า เสื่อม ที่แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่าง. ส่วนที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นแบบแจกของ วย ศัพท์ที่มี ความหมายว่า ช่วงของอายุ (วัย) ซึ่งถูกจัดเข้าในกลุ่ม

มโนคณะที่แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ แต่เพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติดังนี้ว่า วโย, วยา. วยํ, วโย วเย. วยสา, วเยน, วเยหิ, วเยภิ. วย ศัพท์ พึงทราบว่า แจกตาม มน ศัพท์อย่างนี้แล.

เจต ศัพท์

ตสฺส เจโต ปฏิสฺโสสิ, อรญฺเญ ลุทฺทโคจโร. เจตา หนึสุ เวทพฺพํ. เจโต, เจตา. เจตํ, เจเต. เจเตน, เจเตหิ, เจเตภีติ ปุริสนเยน เญยฺโย. อยํ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺฐสฺส ปณฺณตฺติวาจกสฺส เจตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา. อยํ ปน ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺฐสฺส จิตฺตวาจกสฺส เจตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา เจโต, เจตา. เจตํ, เจโต, เจเต. เจตสา, เจเตน, เจเตหิ, เจเตภีติ มนนเยน เญยฺโย.

ตสฺส เจโต ปฏิสฺโสสิ,-   พราหมณ์เจตบุตรผู้เป็นนายพรานเที่ยวไปในป่า

อรญฺเญ ลุทฺทโคจโร 45   ได้คุกคามพราหมณ์ชูชกนั้น๑

เจตา หนึสุ เวทพฺพํ 46   โจรชาวเมืองเจตรัฐ ได้ฆ่าพราหมณ์เวทัพพะ

เจต ศัพท์ที่ไม่ใช่มโนคณะ พึงทราบแบบแจกตามวิธีการของ ปุริส ดังนี้ว่า เจโต, เจตา. เจตํ, เจเต. เจเตน, เจเตหิ, เจเตภิ เป็นต้น แบบแจกนี้เป็นแบบแจกของ เจต ศัพท์ ที่มีความหมายเป็นนามบัญญัติ (เป็นชื่อ) ซึ่งแจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่าง. ส่วนที่จะ แสดงต่อไปนี้ เป็นแบบแจกของ เจต ศัพท์ที่มี ความหมายว่า จิต (ใจ) ซึ่งถูกจัดเข้าในกลุ่ม มโนคณะที่แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ แต่เพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติดังนี้ว่า เจโต, เจตา. เจตํ, เจโต, เจเต. เจตสา, เจเตน, เจเตหิ, เจเตภิ

เจต ศัพท์ พึงทราบว่า แจกตาม มน ศัพท์อย่างนี้แล.

ยส ศัพท์

ยโส กุลปุตฺโต, ยสํ กุลปุตฺตํ, ยเสน กุลปุตฺเตนาติ เอกวจนวเสน ปุริสนเยน โยเชตพฺพา, เอกวจนปุถุวจนวเสน วา.

อนึ่ง ควรแจก ยส ศัพท์เป็นรูปเอกพจน์ตามแบบของ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ว่า ยโส กุลปุตฺโต, ยสํ กุลปุตฺตํ, ยเสน กุลปุตฺเตน หรือจะแจกทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ก็ได้.

เอวํ กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพถา ปวิฏฺฐานิ จ โหนฺติ, เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จาติ อิมินา นเยน สพฺพปทานิ ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขิตฺวา วิเสโส เวทิตพฺโพ. อวิเสสญฺญุโน หิ เอวมาทิวิภาคํ อชานนฺตา ยํ วา ตํ วา พฺยญฺชนํ โรเปนฺตา ยถาธิปฺเปตํ อตฺถํ วิราเธนฺติ, ตสฺมา โย เอตฺถ อมฺเหหิ ปกาสิโต วิภาโค, โส สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ สกฺกจฺจมุคฺคเหตพฺโพ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บทที่เป็น โอ การันต์บางบท (เช่น สโร, วโย, เจโต) แจกเหมือน ปุริส ศัพท์ทุกอย่างประการหนึ่ง. อีกประการหนึ่งแจกเหมือน ปุริส ศัพท์ แต่ เพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ ดังนั้น บัณฑิต พึงใช้ปัญญาจักษุพิจารณาหาข้อแตกต่าง ของบททั้งปวงตามนัยที่กล่าวมานี้เถิด. อนึ่ง ผู้ที่ไม่รู้ถึงข้อแตกต่าง ย่อมไม่สามารถที่จะ จำแนกได้ว่า เป็นอย่างนี้เป็นต้น จึงถือเอาพยัญชนะเท่าที่ตนจะคิดได้แล้วอธิบาย ความหมายผิดจากวัตถุประสงค์ เพราะเหตุนั้น วิภาคอันใดที่ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้แล้วในที่นี้, กุลบุตรผู้มีศรัทธา พึงศึกษาเล่าเรียนวิภาคนั้นโดยเคารพเถิด.

นามิกปทมาลาของ อยฺย ศัพท์

กตมานิ กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จ เอกเทเสน น ปวิฏฺฐานิ จ ? มโน วโจ เตโชสทฺทาทโย เจว อยฺยสทฺโท จ, ตตฺร มนสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลา เหฏฺฐา วิภาวิตา. อยฺยสทฺทสฺส ปน นามิกปทมาลายํ “อยฺโย, อยฺยา. อยฺยํ, อยฺเย”ติ ปุริสนเยน วตฺวา อาลปนฏฺฐาเน “โภ อยฺย, โภ อยฺโย”ติ เทฺว เอก-วจนานิ, “ภวนฺโต อยฺยา, ภวนฺโต อยฺโย”ติ เทฺว พหุวจนานิ จ วตฺตพฺพานิ.

ถาม: บทที่เป็น โอ การันต์บางบทแจกเหมือน ปุริส ศัพท์บางส่วน, บางส่วน ไม่เหมือน (คือมีการเพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ) ได้แก่บทอะไรบ้าง ?

ตอบ: ได้แก่กลุ่มมโนคณศัพท์มี มโน วโจ เตโช เป็นต้น และ อยฺย ศัพท์, บรรดา ศัพท์ ๒ กลุ่มนั้นแบบแจกของ มน ศัพท์เป็นต้น ได้แสดงมาแล้ว. สำหรับนามิกปทมาลา ของ อยฺย ศัพท์ ตอนแรกให้แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ดังนี้ว่า อยฺโย อยฺยา อยฺยํ อยฺเย พอถึงอาลปนะให้แจกรูปเอกพจน์สองบทว่า โภ อยฺย, โภ อยฺโย และแจกรูปพหูพจน์ สองบทว่า ภวนฺโต อยฺยา, ภวนฺโต อยฺโย.

พจน์ของ อยฺโย ศัพท์

เอตฺถ อยฺโย อิติ สทฺโท ปจฺจตฺตวจนภาเว เอกวจนํ, อาลปนวจนภาเว เอก-วจนญฺเจว พหุวจนญฺจ. ตตฺริเม ปโยคา "อยฺโย กิร สาคโต อมฺพติตฺถิเกน นาเคน สงฺคาเมสิ, ปิวตุ ภนฺเต อยฺโย สาคโต กาโปติกํ ปสนฺนนฺติ เอวมาทีนิ อยฺโยสทฺทสฺส ปจฺจตฺเตกวจนปฺปโยคานิ, "อถ โข สา อิตฺถี ตํ ปุริสํ เอตทโวจ “นายฺโย โส ภิกฺขุ มํ นิปฺปาเฏสิ, อปิจ อหเมว เตน ภิกฺขุนา คจฺฉามิ, อการโก โส ภิกฺขุ, คจฺฉ ขมาเปหีติ เอวมาทีนิ อยฺโยสทฺทสฺส อาลปเนกวจนปฺปโยคานิ, "เอถยฺโย ราชวสตึ, นิสีทิตฺวา สุณาถ เม. เอถ มยํ อยฺโย สมเณสุ สกฺยปุตฺติเยสุ ปพฺพชิสฺสามาติ เอวมาทีนิ อยฺโยสทฺทสฺส อาลปนพหุวจนปฺปโยคานิ.

ในที่นี้ อยฺโย ศัพท์ หากใช้เป็นปฐมาวิภัตติ จะมีรูปเอกพจน์, หากใช้เป็นอาลปนะ จะมีรูปเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ในลักษณะเช่นนี้ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

[ปฐมาวิภัตติเอกพจน์]

ตัวอย่างเช่น

อยฺโย กิร สาคโต อมฺพติตฺถิเกน นาเคน สงฺคาเมสิ, ปิวตุ ภนฺเต อยฺโย สาคโต กาโปติกํ ปสนฺนํ 47

นัยว่า ท่านสาคตะ ได้สู้รบกับอัมพติตถิกนาคราช, ท่านผู้เจริญ ขอท่าน สาคตะ จงดื่มสุราที่แดงใสดุจเท้านกพิราบ

[อาลปนะเอกพจน์]

ตัวอย่างเช่น

อถ โข สา อิตฺถี ตํ ปุริสํ เอตทโวจ “นายฺโย โส ภิกฺขุ มํ นิปฺปาเฏสิ, อปิจ

อหเมว เตน ภิกฺขุนา คจฺฉามิ, อการโก โส ภิกฺขุ, คจฺฉ ขมาเปหิ 48

ครั้งนั้น หญิงนั้นได้กล่าวคำนั้นกะบุรุษนั้นว่า "แน่ะคุณ ภิกษุรูปนั้น ไม่ได้เรียก

หาดิฉันหรอก, ดิฉันเองต่างหากที่ได้มากับภิกษุรูปนั้น, ภิกษุรูปนั้น ไม่ได้เป็น

คนก่อเหตุ, เธอ จงไปขอขมากับภิกษุรูปนั้น"

[อาลปนะพหูพจน์]

ตัวอย่างเช่น

เอถยฺโย ราชวสตึ, นิสีทิตฺวา สุณาถ เม49

แน่ะลูกๆ ทั้งหลาย พวกเธอ จงมานั่งฟังราชวสติธรรมที่เราจะแสดงเถิด

เอถ มยํ อยฺโย สมเณสุ สกฺยปุตฺติเยสุ ปพฺพชิสฺสาม

แน่ะท่านทั้งหลาย พวกท่าน จงมา พวกเรา จักไปบวชในสำนักสมณศากยบุตร

ภวติ จตฺร -

ในเรื่องนี้ มีคาถาสรุปความว่า

อยฺโย อิติ อยํ สทฺโท ปจฺจตฺเตกวโจ ภเว

อาลปเน พหุวโจ ภเว เอกวโจปิ จ

ศัพท์ว่า อยฺโย นี้ เป็นปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ก็ได้, เป็นอาลปนะ เอกพจน์ และพหูพจน์ก็ได้.

เอวํ กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺฐานิ จ โหนฺติ เอก-เทเสน น ปวิฏฺฐานิ จ.

บทที่เป็น โอ การันต์บางบทแจกเหมือน ปุริส ศัพท์บางส่วน, บางส่วนไม่เหมือน (คือมีการเพิ่มรูปพิเศษเข้ามาบางวิภัตติ) มีด้วยประการฉะนี้.

นามิกปทมาลาของ โค ศัพท์

กตมานิ กานิจิ โอการนฺตปทานิ ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐานิ ? โคสทฺโทเยว. โคสทฺทสฺส หิ อยํ นามิกปทมาลา -

ถาม: บทที่เป็น โอ การันต์บางบท ที่แจกไม่เหมือน ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติ ได้แก่ บทอะไรบ้าง (มีบทอะไรบ้าง) ?

ตอบ: ได้แก่ โค ศัพท์เท่านั้น.

โคสทฺทปทมาลา

โค ศัพท์ (วัว) มีแบบแจก ดังต่อไปนี้:-

เอกพจน์	พหูพจน์
โค	คาโว, คโว

คาวุ, คาวํ, ควํ คาโว, คโว

คาเวน, คเวน, โคหิ, โคภิ

คาวสฺส, ควสฺส, ควํ, คุนฺนํ, โคนํ

คาวา, คาวสฺมา, คาวมฺหา, ควา,-

ควสฺมา, ควมฺหา โคหิ, โคภิ

คาวสฺส, ควสฺส, ควํ, คุนฺนํ, โคนํ

คาเว คาวสฺมึ, คาวมฺหิ, คเว,-

ควสฺมึ, ควมฺหิ คาเวสุ, คเวสุ, โคสุ

โภ โค, ภวนฺโต คาโว, คโว

อยํ ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐสฺส โคสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

นี้ เป็นแบบแจกของ โค ศัพท์ที่มีแบบแจกไม่เหมือน ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติ.

นนุ จ โภ โคสทฺโท อตฺตนา สมฺภูตโคณสทฺทมาลาวเสน ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺโฐ เจว เอกเทเสน น ปวิฏฺโฐ จาติ ? สจฺจํ. โคณสทฺโท โคสทฺทวเสน สมฺภูโตปิ “วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฏิปตฺตี”ติ วจนโต โคสทฺทโต วิสุ อมฺเหหิ คเหตฺวา ปุริสนเย ปกฺขิตฺโต. ตสฺส หิ วิสุ คหเณ ยุตฺติ ทิสฺสติ สฺยาทีสุ เอกากาเรเนว ติฏฺฐนโต, ตสฺมา โคสทฺทโต สมฺภูตมฺปิ โคณสทฺทํ อนเปกฺขิตฺวา สุทฺธํ โคสทฺทเมว คเหตฺวา ปุริสนเย สพฺพถา โคสทฺทสฺส อปฺปวิฏฺฐตา วุตฺตา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ โค ศัพท์ มีแบบแจกเป็น ๒ ส่วน คือ เมื่อแปลง โค เป็น โคณ แล้วแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ประการหนึ่ง. อีกประการหนึ่ง(เมื่อไม่ได้แปลง โค เป็น โคณ) ก็จะมีแบบแจกเฉพาะเป็นของตน มิใช่หรือ ?

ตอบ: ใช่, โคณ ศัพท์ ที่แปลงมาจาก โค ศัพท์ ข้าพเจ้าได้นำมาจัดไว้ต่างหาก จาก โค ศัพท์ แล้วแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ เพราะมีปริภาษากล่าวไว้ว่า วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฏิปตฺติ (การนำศัพท์มาประกอบใช้ ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของผู้ใช้). จริงอยู่ ถ้าหากมีการจัดแยก โคณ ศัพท์ไว้ต่างหากจาก โค ศัพท์ ก็จะเกิดความเหมาะสม เพราะ โคณ ศัพท์มีรูปเหมือนกับ ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้น ดังนั้น ที่ข้าพเจ้า กล่าวว่า โค ศัพท์ไม่แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการทั้งปวงนั้น เนื่องจากไม่ได้คำนึงถึง โคณ ศัพท์ที่แปลงมาจาก โค ศัพท์ ด้วยเหตุดังกล่าว คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ข้างต้นนี้ จึงมุ่งเอาเฉพาะ โค ศัพท์ที่เป็นรูปเดิมเท่านั้น.

นนุ จ โภ ปจฺจตฺตวจนภูโต โคอิติ สทฺโท ปุริโสติ สทฺเทน สทิสตฺตา ปุริส-นเย เอกเทเสน ปวิฏฺโฐติ ? ตนฺน, โคสทฺโท หิ นิจฺจโมการนฺโต, น ปุริสสทฺทาทโย วิย ปฐมํ อการนฺตภาเว ฐตฺวา ปจฺฉา ปฏิลทฺโธการนฺตฏฺโฐ. เตเนว หิ ปจฺจตฺตวจนฏฺฐาเนปิ อาลปนวจนฏฺฐาเนปิ โคอิจฺเจว ติฏฺฐติ. ยทิ ปจฺจตฺตวจนตฺตํ ปฏิจฺจ โคสทฺทสฺส ปุริสนเย เอกเทเสน ปวิฏฺฐตา อิจฺฉิตพฺพา, “กานิจิ โอการนฺตปทานี”ติ เอวํ วุตฺตา โอการนฺตกถา

กมตฺถํ ทีเปยฺย, นิปฺผลาว สา กถา สิยา, ตสฺมา อมฺเหหิ ยถาวุตฺโต นโยเยว อายสฺมนฺเตหิ มนสิกาตพฺโพ. เอวํ โคสทฺทสฺส ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐตา ทฏฺฐพฺพา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็รูปศัพท์ว่า โค ที่เป็นปฐมาวิภัตติ ชื่อว่าเป็นการแจก ตามแบบ ปุริส ศัพท์ได้ในบางวิภัตติ มิใช่หรือ ดังนั้น จึงมีรูปเหมือนกับรูปศัพท์ว่า ปุริโส

ตอบ: ไม่ได้, เพราะ โค ศัพท์เป็น โอ การันต์มาแต่เดิม ไม่ใช่มีรูปศัพท์เดิมเป็น อ การันต์แล้วจึงแปลงเป็น โอ การันต์ภายหลังเหมือนกับ ปุริส ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น รูป ศัพท์ว่า โค จึงมีปรากฏทั้งในปฐมาวิภัตติและอาลปนะ.

หากท่านจะอาศัยเพียงรูปของ โค ศัพท์ที่เป็นปฐมาวิภัตติ แล้วประสงค์จะแจก โค ศัพท์ตามแบบ ปุริส ศัพท์บางวิภัตติ, ถ้อยคำที่แสดง โอ การันต์ซึ่งได้กล่าวไว้ว่า กานิจิ โอการนฺตปทานิ…อปฺปวิฏฺฐานิ (บทที่เป็น โอ การันต์บางบทไม่แจกตามแบบปุริสศัพท์) จะมีประโยชน์อะไร, ถ้อยคำนั้น พึงไร้ผลอย่างแน่นอน เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลาย ควร คำนึงถึงหลักการตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วเถิด. นักศึกษา พึงทราบว่า โค ศัพท์ไม่มีการ แจกรูปตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

แบบแจก โค ศัพท์ที่เข้าสมาส

เกเจตฺถ เอวํ ปุจฺเฉยฺยุํ "โคสทฺทสฺส ตาว "โค, คาโว, คโว. คาวุํ, คาวํ, ควํ, อิจฺจาทินา นเยน ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐตา อมฺเหหิ ญาตา, ชรคฺควปุงฺควาทิ-สทฺทา ปน กุตฺร นเย ปวิฏฺฐา"ติ ? เตสํ เอวํ พฺยากาตพฺพํ "ชรคฺควปุงฺควาทิสทฺทา สพฺพถาปิ ปุริสนเย ปวิฏฺฐา"ติ.

ในเรื่องของ โค ศัพท์นี้ อาจมีใครบางคน ถามอย่างนี้ว่า การที่ โค ศัพท์ไม่ได้แจก ตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการทั้งปวง แต่กลับแจกโดยนัยว่า โค, คาโว, คโว. คาวุํ, คาวํ, ควํ เป็นต้นนั้น พวกข้าพเจ้าพอจะเข้าใจแล้ว ส่วนศัพท์ว่า ชรคฺคว, ปุงฺคว เป็นต้น จะแจก ตามแบบไหนเล่า ? ควรให้คำตอบแก่เขาเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ชรคฺคว, ปุงฺคว ศัพท์ เป็นต้น แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกประการ.

ตถา หิ เตสํ โคสทฺทโต อยํ วิเสโส, ชรนฺโต จ โส โค จาติ ชรคฺคโว. เอตฺถ นการโลโป ตการสฺส จ คการตฺตํ ภวติ สมาสปทตฺตา, สมาเส จ สิมฺหิ ปเร โค-สทฺทสฺโสการสฺส อวาเทโส ลพฺภติ, ตสฺมา ปาฬิยํ "วิสาเณน ชรคฺคโว"ติ เอกวจนรูปํ ทิสฺสติ. ตถา หิ อญฺญตฺถ อนุปปทตฺตา คโว อิติ พหุวจนปทํเยว ทิสฺสติ.

จริงอย่างนั้น ศัพท์เหล่านั้น มีความแตกต่างจาก โค ศัพท์ดังนี้ คือ ที่ชื่อว่า ชรคฺคว เพราะมีความหมายว่า โคแก่. ในรูปว่า ชรคฺคว นี้ ลบ น อักษร แปลง ต เป็น ค เนื่องจาก เป็นบทสมาส และในบทสมาส ก็สามารถแปลง โอ ของ โค เป็น อว ได้ เพราะมี สิ วิภัตติ อยู่หลัง ดังนั้น ในพระบาลี จึงปรากฏมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า วิสาเณน ชรคฺคโว50. อนึ่ง คำว่า คโว นี้ หากไม่ได้เข้าสมาส ก็จะใช้เป็นรูปพหูพจน์อย่างเดียวเท่านั้น.

อิธ ปน โสปปทตฺตา สมาสปทภาวมาคมฺม "ชรคฺคโว"ติ เอกวจนปทํเยว ทิสฺสติ. ตถา หิ ชรคฺคโวติ เอตฺถ ชรนฺตา จ เต คโว จาติ เอวํ พหุวจนวเสน นิพฺพจนียตา น ลพฺภติ โลกสงฺเกตวเสน เอกสฺมึ อตฺเถ นิ

รุฬฺหตฺตาติ. “ชรคฺคโว, ชรคฺควา .ชรคฺควํ, ชรคฺคเว. ชรคฺคเวนา”ติ ปุริสนเยน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เอส นโย ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโวติอาทีสุปิ.

แต่ในที่นี้ อาศัยความเป็นบทสมาสที่มีบทอื่นอยู่หน้า จึงใช้เป็นรูปเอกพจน์ได้ว่า ชรคฺคโว จริงอย่างนั้น ในคำว่า ชรคฺคโว นี้ จะตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์อย่างนี้ว่า ชรนฺตา จ เต คโว จ ไม่ได้ เพราะคำว่า ชรคฺคว นี้ ชาวโลกสมมติให้เป็นโวหารระบุถึงสิ่งๆ เดียว นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของศัพท์นี้ตามแบบ ปุริส ดังนี้ว่า ชรคฺคโว, ชรคฺควา. ชรคฺควํ, ชรคฺคเว. ชรคฺคเวน, ชรคฺคเวหิ, ชรคฺคเวภิ เป็นต้น แม้ในคำอื่นๆ เช่น ปุงฺคโว, สกฺยปุงฺคโว เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกัน.

วินิจฉัย ปุงฺคว ศัพท์

ตตฺร ปุงฺคโวติ คุนฺนํ ยูถปติ นิสภสงฺขาโต อุสโภ. โย ปาฬิยํ “มุหุตฺตชาโตว ยถา ควํปติ, สเมหิ ปาเทหิ ผุสี วสุนฺธรนฺ”ติ จ “ควญฺเจ ตรมานานํ, อุชุ คจฺฉติ ปุงฺคโว”ติ จ อาคโต. อีทิเสสุ ปน ฐานสุ เกจิ “ปุมา จ โส โค จาติ ปุงฺคโว”ติ วจนตฺถํ ภณนฺติ.

มยํ ปน ปธาเนน นิรูฬฺโห อยํ สทฺโทติ วจนตฺถํ น ภณาม. น หิ ปุงฺโกกิโลติอาทิสทฺทานํ โกกิลาทีนํ ปุมฺภาวปฺปกาสนมตฺเต สมตฺถตา วิย อิมสฺส ปุมฺภาวปฺปกาสนมตฺเต สมตฺถตา สมฺภวติ, อถ โข ปธานภาวปฺปกาสเน จ สมตฺถตา สมฺภวติ.

บรรดาศัพท์ว่า ปุงฺคว และ สกฺยปุงฺคว นั้น คำว่า ปุงฺคโว หมายถึงโคอุสภะที่นิยม เรียกว่า "นิสภะ" ซึ่งเป็นจ่าฝูงของโคทั้งหลาย ดังมีข้อความในพระบาลีเป็นต้นว่า

มุหุตฺตชาโตว ยถา ควํปติ,- ทันทีที่ประสูติ ทรงจรดพระบาทที่เสมอกันลง

สเมหิ ปาเทหิ ผุสี วสุนฺธรํ 51 บนพื้นดิน ประหนึ่งเจ้าแห่งโค

ควญฺเจ ตรมานานํ,- เมื่อโคทั้งหลาย ข้ามแม่น้ำไปอยู่ หากโคจ่าฝูง

อุชุ คจฺฉติ ปุงฺคโว 52 ข้ามไปตรงๆ...

ในฐานะเช่นนี้ บางอาจารย์ ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปุมา จ โส โค จาติ ปุงฺคโว (ชื่อว่า ปุงควะ ได้แก่โคตัวผู้), ส่วนข้าพเจ้า เห็นว่า "ศัพท์นี้ เป็นศัพท์ที่สมมติใช้ระบุถึงสิ่งที่ ประเสริฐ" จึงไม่แสดงวจนัตถะไว้. ก็ศัพท์ว่า ปุงฺคโว นี้ มิใช่แต่จะแสดงเพียงความเป็น เพศชาย (ของพระพุทธเจ้าเป็นต้น) เท่านั้น แต่ยังแสดงถึงความประเสริฐอีกด้วยซึ่งไม่ เหมือนกับคำว่า ปุงฺโกกิโล เป็นต้นซึ่งสามารถแสดงได้เฉพาะความเป็นเพศผู้ของนกดุเหว่าเป็นต้นเท่านั้น (ไม่สามารถนำมาแสดงระบุถึงความประเสริฐได้).

เตน “สกฺยปุงฺคโว”ติอาทีสุ นิสภสงฺขาโต ปุงฺคโว วิยาติ ปุงฺคโว, สกฺยานํ สกฺเยสุ วา ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโวติอาทินา สมาสปทตฺโถ คเหตพฺโพ. อถวา อุตฺตรปทตฺเต จิตานํ สีหพฺยคฺฆนาคาทิสทฺทานํ เสฏฺฐวาจกตฺตา 53 “สกฺยปุงฺคโว”ติอาทีนํ “สกฺยเสฏฺโฐ”ติอาทินา อตฺโถ คเหตพฺโพ.

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้น จึงควรถือเอาอรรถของบทสมาสโดย นัยเป็นต้นว่า นิสภสงฺขาโต ปุงฺคโว วิยาติ ปุงฺคโว, สกฺยานํ สกฺเยสุ วา ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโว (บุคคลผู้ประเสริฐดุจโคนิสภะ ชื่อว่า ปุงควะ, บุคคลผู้ประเสริฐแห่งเจ้าศากยะทั้งหลาย หรือในเจ้าศากยะทั้งหลาย ชื่อว่า สักยปุงควะ) .

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สกฺยปุงฺคว เป็นต้น มีความหมายเท่ากับคำว่า สกฺยเสฏฺฐ= เจ้าศากยะผู้ประเสริฐเป็นต้น ทั้งนี้เพราะ สีห, พฺยคฺฆ และ นาค ศัพท์เป็นต้นที่ดำรงอยู่ใน ส่วนหลังของบทสมาสมีความหมายว่า ประเสริฐ.

อิติ สพฺพถาปิ ปุริสนเย ปวตฺตนโต ชรคฺคว ปุงฺควาทิสทฺทานํ โคสทฺทสฺส ปทมาลโต วิสทิสปทมาลตา ววตฺถเปตพฺพา. โคสทฺทสฺส ปน ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐตา จ ววตฺถเปตพฺพา.

นักศึกษา พึงกำหนด (จัดแยก) ปทมาลาของ ชรคฺคว, ปุงฺคว ศัพท์เป็นต้นให้ต่าง จากปทมาลาของ โค ศัพท์ เพราะศัพท์เหล่านี้แจกเหมือน ปุริส ทุกอย่าง. ส่วนปทมาลาของ โค ศัพท์ พึงกำหนดว่า ไม่ได้แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการทั้งปวง.

มโนคณาทิคณะ

วินิจฉัยลิงค์และพจน์ของ อาป ศัพท์

อาปสทฺเท อาจริยานํ ลิงฺควจนวเสน มติเภโท วิชฺชติ, ตสฺมา ตํมเตน ตสฺส ปุริสนเย สพฺพถา อปฺปวิฏฺฐตา ภวติ. "องฺคุตฺตราเปสู"ติ ปาฬิยา๑ อฏฺฐกถายํ "มหิยา ปน นทิยา อุตฺตเรน อาโป"ติ วุตฺตํ, ฏีกายํ ปน ตํ อุลฺลิงฺคิตฺวา "มหิยา นทิยา อาโป ตสฺส ชนปทสฺส อุตฺตเรน โหนฺติ, ตาสํ อวิทูรตฺตา โส ชนปโท อุตฺตราโป"ติ วุตฺตํ. เอวํ อาปสทฺทสฺส เอกนฺเตน อิตฺถิลิงฺคตา พหุวจนตา จ อาจริเยหิ อิจฺฉิตา

ใน อาป ศัพท์ อาจารย์ทั้งหลาย ยังมีความเห็นต่างกันในเรื่องของลิงค์และพจน์ เพราะเหตุนั้น ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น พึงทราบว่า อาป ศัพท์ไม่ได้แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการทั้งปวง ดังมีตัวอย่างในอรรถกถาแห่งพระบาลีว่า องฺคุตฺตราเปสุ54 ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า มหิยา ปน นทิยา อุตฺตเรน อาโป 55 (น้ำทั้งหลาย จากแม่น้ำมหี ไหลไปทางทิศตะวันออกของชนบทนั้น). ต่อมาในยุคของคัมภีร์ฎีกา ท่าน ได้อธิบายข้อความนั้นให้ชัดยิ่งขึ้นว่า มหิยา นทิยา อาโป ตสฺส ชนปทสฺส อุตฺตเรน โหนฺติ, ตาสํ อวิทูรตฺตา โส ชนปโท อุตฺตราโป 56 (น้ำทั้งหลาย ไหลมาจากแม่น้ำมหี ผ่านทางด้านทิศเหนือของแคว้นอังคะนั้น ดังนั้น แคว้นอังคะนั้น จึงได้ชื่อว่า อุตตราปะ เพราะอยู่ติดกับแม่น้ำเหล่านั้น) ตามที่ได้แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า อาป ศัพท์ อาจารย์ ทั้งหลาย ประสงค์จะให้เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ เพียงอย่างเดียว.

เตสํ มเต อาโป อิติ อิตฺถิลิงฺเค ปฐมาพหุวจนรูเป โหนฺเต ทุติยาตติยา-ปญฺจมีสตฺตมีนํ พหุวจนรูปานิ กีทิสานิ สิยุ. ตถา หิ "ปุริเส, ปุริเสหิ ปุริเสภิ ปุริเสสู"ติ รูปวโต ปุลฺลิงฺคสฺส วิย โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส เอการเอหิการาทิยุตฺตานิ รูปานิ กตฺถจิปิ น ทิสฺสนฺติ. อโต เตสํ มเต ปทมาลานโย อตีว ทุกฺกโร.

หากถือตามมติของอาจารย์เหล่านั้น คำว่า อาโป จะต้องมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ ส่วนรูปพหูพจน์ของทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ สัตตมีวิภัตติ จะเป็น เช่นไร ? เพราะไม่เคยเห็นรูปศัพท์อิตถีลิงค์ โอ การันต์ที่ประกอบกับ เอ และ เอหิ อักษร เป็นรูปว่า อาเป, อาเปหิ, อาเปภิ อาเปสุ (ของทุติยา, ตติยา, สัตตมี) ในที่ไหน ซึ่งไม่เหมือน รูปศัพท์ปุงลิงค์ โอ การันต์ เช่น ปุริเส ปุริเสหิ ปุริเสหิ ปุริเสสุ ที่ปรากฏว่ามีใช้อยู่ดาดดื่น ดังนั้น วิธีแจกปทมาลาตามมติของอาจารย์เหล่านั้น จึงทำได้ยากยิ่ง.

อาปสทฺทสฺส ครโว สทฺทสตฺถนยํ ปติ

พหุวจนตญฺจิตฺถิ-ลิงฺคภาวญฺจ อพฺรวุ.

ครูทั้งหลาย ได้กล่าวว่า อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ โดยอาศัยวิธีการของคัมภีร์ไวยากรณ์ สันสกฤต.

อิจฺจาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคพหุวจนนฺตตา เวยฺยากรณานํ มตํ นิสฺสาย อนุมตาติ เวทิตพฺพา. อฏฺฐสาลินิยํ ปน อาโปอิติ สทฺทสฺส นปุสกลิงฺเคกวจนวเสน วุตฺโต ปโยโค ทิฏฺโฐ "โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตนฺ"ติ. ชาตกปาฬิยํ ตุ ตสฺเสก-วจนนฺตตา ทิฏฺฐา. ตถา หิ "สุจึ สุคนฺธํ สลิลํ อาโป ตตฺถาภิสนฺทตี"ติ. อิมสฺมึ ปเทเส อาโป อิติ สทฺโท เอกวจนฏฺฐาเน ฐิโต ทิฏฺโฐ.

ข้อที่ อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์พหูพจน์ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า เป็นความเห็น ที่ดำเนินรอยตามมติของนักไวยากรณ์ทั้งหลาย. ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออัฏฐสาลินี ได้แสดงตัวอย่างของ อาโป ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ไว้ดังนี้ว่า โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํ 57 (อาโปธาตุที่มีปริมาณของปฐวีธาตุมาก ทำให้เกิดการเกาะกุม) ทั้งในคัมภีร์ชาดก ก็แสดงรูปของ อาโป ศัพท์เป็นเอกพจน์ไว้ดังนี้ว่า สุจึ สุคนฺธํ สลิลํ อาโป ตตฺถาภิสนฺทติ 58 (น้ำในภูเขาวงกตนั้น สะอาด มีกลิ่นหอม ไหลไป). ในข้อความนี้ จะเห็นได้ว่า อาโป ศัพท์มีเป็นรูปเอกพจน์.

เกเจตฺถ วเทยฺยุ "อาโปติ สงฺขํ คตํ สลิลํ สุจิ สุคนฺธํ หุตฺวา ตตฺถ อภิสนฺทตีติ สลิลํสทฺทวเสน เอกวจนปฺปโยโค กโต, น อาปสทฺทวเสน. อาปสทฺโท หิ เอกนฺเตนิตฺถิ-ลิงฺโค เจว พหุวจนนฺโต จ. ตถา หิ "อาโป ตตฺถาภิสนฺทนฺตี"ติ พหุวจนวเสน ตปฺปโยโค วตฺตพฺโพปิ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ วจนวิปลฺลาสวเสน นิทฺทิฏฺโฐ"ติ.

ก็ในข้อความชาดกนี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ทักท้วงว่า การประกอบใช้กิริยาเป็น รูปเอกพจน์นี้ ขึ้นอยู่กับ สลิลํ ศัพท์ ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับ อาป ศัพท์ โดยสามารถเรียงข้อความ ใหม่ได้ดังนี้ว่า "อาโปติ สงฺขํ คตํ สลิลํ สุจิ สุคนฺธํ หุตฺวา ตตฺถ อภิสนฺทติ (น้ำที่เรียก ว่า อาโป ที่ภูเขาวงกตนั้น เป็นของสะอาด มีกลิ่นหอม ไหลไป). ก็ อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์อย่างเดียว ดังนั้น แม้ควรใช้ อาโป ศัพท์เป็นรูปพหูพจน์ว่า อาโป ตตฺถาภิสนฺทนฺติ แต่ในชาดก ท่านกลับใช้เป็นรูปเอกพจน์ด้วยอำนาจวจนะวิปัลลาสว่า อาโป ตตฺถาภิสนฺทติ จุดประสงค์ก็เพื่อต้องการให้เป็นไปตามกฎของคณะฉันท์.

ตนฺน, "อาโป ตตฺถาภิสนฺทเร"ติ วตฺตุ สกฺกุเณยฺยตฺตา "ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร59"ติ พหุวจนปฺปโยคา วิย. ยสฺมา เอวํ น วุตฺตํ, ยสฺมา จ ปน ปาฬิยํ "อาโป ลพฺภติ, เตโช ลพฺภติ, วาโย ลพฺภตี"ติ 60 เอกวจนปฺปโยโค ทิสฺสติ, ตสฺมา "อาโป"ติ สทฺทสฺส เอก-วจนนฺตตา ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐาติ.

ตอบ: คำนั้น ไม่ถูกต้อง, เพราะในข้อความนั้น (หากประสงค์จะให้เป็นไปตาม กฎของคณะฉันท์จริง) ก็สามารถใช้ข้อความนี้ได้ว่า อาโป ตตฺถาภิสนฺทเร เหมือนตัวอย่าง ที่ใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร (นิมิตเหล่านั้น ย่อมปรากฏ ในวันนี้) แต่เนื่องจาก พระผู้มีพระภาค มิได้ตรัสไว้อย่างนี้ (คือมิได้ตรัสไว้ว่า อาโป ตตฺถาภิสนฺทเร) ทั้งในพระบาลี ที่อื่นๆ ก็ปรากฏว่า อาโป ศัพท์ใช้เป็นรูปเอกพจน์ เช่น อาโป ลพฺภติ (อาโปธาตุ มีอยู่), เตโช ลพฺภติ (เตโชธาตุ มีอยู่), วาโย ลพฺภติ (วาโยธาตุ มีอยู่) ดังนั้น อาโป ศัพท์จึงเป็น ที่ประจักษ์ว่ามีรูปเป็นเอกพจน์อย่างแน่นอน.

อถาปิ เจ วเทยฺยุ นนุ ปาฬิยํเยว ตสฺส พหุวจนนฺตตา ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐา “อาโป จ เทวา ปถวี จ เตโช วาโย ตทาคมุนฺ”ติ ?

นอกจากนี้ หากจะมีใครๆ ท้วงว่า "ในพระบาลีนั่นแล อาโป ศัพท์นั้น เป็นที่ประจักษ์ ว่า มีรูปเป็นพหูพจน์ มิใช่หรือ เช่น อาโป จ เทวา ปถวี จ เตโช วาโย ตทาค[redacted] 61 (อาโปเทพ ปถวีเทพ เตโชเทพ และวาโยเทพ ได้มาประชุมกัน)"

ตมฺปิ น. เอตฺถ หิ “เทวา”ติ สทฺทํ อเปกฺขิตฺวา “อาคมุนฺ”ติ พหุวจนปฺปโยโค กโต, น “อาโป”ติ สทฺทํ. ยทิ “อาโป”ติ สทฺทํ สนฺธาย พหุวจนปฺปโยโค กโต สิยา, “ปถวี”ติ “เตโช”ติ “วาโย”ติ จ สทฺทมฺปิ สนฺธาย พหุวจนปฺปโยโค กโต สิยา. เอวํ สนฺเต ปถวีเตโชวาโยสทฺทาปิ พหุวจนภาวมาปชฺเชยฺยุ, น ปน อาปชฺชนฺติ. น เหเต พหุวจนกา, อถ โข เอกวจนกา เอว. รูฬฺหีวเสน เต ปวตฺตา ปกติอาปาทีสุ อตฺเถสุ อปฺปวตฺตนโต. ตถา หิ อาโปกสิณาทีสุ ปริกมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺตา เทวา อารมฺมณวเสน “อาโป”ติอาทินามํ ลภนฺตี”ติ.

ตอบ: แม้คำนั้น ก็ไม่ถูกต้อง, เพราะในข้อความพระบาลีนั้น ท่านใช้เป็นรูป พหูพจน์ว่า อาค[redacted] โดยมุ่งถึง เทวา ศัพท์ มิได้มุ่งถึง อาโป ศัพท์, ถ้าเป็นการใช้รูปกิริยา พหูพจน์โดยมุ่งถึง อาโป ศัพท์ไซร้ ศัพท์ว่า ปถวี เตโช และ วาโย ก็จะต้องถูกมุ่งถึงด้วย เช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ปถวี เตโช วาโย ศัพท์เหล่านั้น ก็จะต้องมีรูปเป็นพหูพจน์ แต่ก็มิได้ มีรูปเป็นพหูพจน์ตามนั้น ทั้งศัพท์เหล่านั้น ก็มิได้ระบุถึงสิ่งที่มีจำนวนมากแต่อย่างใด คงระบุถึงเฉพาะสิ่งที่มีจำนวนเดียวเท่านั้น. ด้วยว่าศัพท์เหล่านั้น (อาโปเทพ เป็นต้น) เป็น รูฬหีศัพท์ เพราะมิได้ใช้ในความหมายเดิมกล่าวคือน้ำ เป็นต้น. จริงอย่างนั้น เทพเหล่านั้น เกิดมา เพราะได้เจริญอาโปกสิณเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า อาโปเทพ โดยการนำเอาอารมณ์ กสิณมาตั้งเป็นชื่อ. (แม้ปถวีเทพ, เตโชเทพ, วาโยเทพ ก็เช่นกัน)

เอวํ วุตฺตาปิ เต เอวํ วเทยฺยุ “นนุ จ โภ องฺคุตฺตราเปสูติ พหุวจนปาฬิ ทิสฺสตี”ติ ? เต วตฺตพฺพา อสมฺปถมวติณฺณา ตุมฺเห, น หิ ตุมฺเห สทฺทปฺปวตฺตึ ชานาถ, “องฺคุตฺตราเปสู”ติ พหุวจนํ ปน “กุรูสุ องฺเคสุ องฺคานํ มคธานนฺ”ติอาทีนิ พหุวจนานิ วิย รูฬฺหีวเสน เอกสฺสาปิ ชนปทสฺส วุตฺตํ, น อาปสงฺขาตํ อตฺถํ สนฺธาย. “องฺคุตฺตราเปสู”ติ เอตฺถ หิ อาปสงฺขาโต อตฺโถ อุปสชฺชนีภูโต, ปุลฺลิงฺคพหุวจเนน ปน วุตฺโต ชนปทสงฺขาโต อตฺโถเยว ปธาโน “อาคตสมโณ สํฆารามิ”ติ เอตฺถ สมณสงฺขาตํ อตฺถํ อุปสชฺชนกํ กตฺวา ปวตฺตสฺส อาคตสมณสทฺทสฺส สํฆารามสงฺขาโต อตฺโถ วิย.

กลุ่มผู้ทักท้วงเหล่านั้น แม้จะได้รับการชี้แจงอย่างนี้แล้ว ก็อาจจะท้วงอย่างนี้อีกว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็พระบาลีที่เป็นรูปพหูพจน์ว่า องฺคุตฺตราเปสุ มีปรากฏอยู่มิใช่หรือ ?

ควรชี้แจงพวกเขาเหล่านั้นอย่างนี้ว่า พวกท่าน เข้าใจผิด, ก็พวกท่าน ไม่เข้าใจถึง วิธีการใช้ศัพท์. สำหรับรูปพหูพจน์ว่า องฺคุตฺตราเปสุ นี้ เป็นรูฬหีศัพท์ที่ท่านสมมุติใช้ ระบุถึงเพียงแคว้นเดียวเหมือนกับพหูพจน์ทั้งหลาย เช่น กุรูสุ องฺเคสุ องฺคานํ มคธานํ (ในแคว้นกุรุ, ในแคว้นอังคะ, แห่งแคว้นอังคะ, แห่งแคว้นมคธ).

การใช้เป็นรูปว่า องฺคุตฺตราเปสุ มิได้มุ่งถึงความหมายของ อาป ศัพท์เป็นหลัก, จริงอยู่ ในข้อความว่า องฺคุตฺตราเปสุ นี้ อรรถของ อาป ศัพท์ มิได้เป็นความหมายหลัก (เพียงแต่ทำหน้าที่เป็นวิเสสนะเท่านั้น), ส่วนความหมายที่เป็นแคว้นซึ่งมีหลักการใช้เป็น รูปปุงลิงค์พหูพจน์นั่นแลเป็นความหมายหลัก เหมือนในคำว่า อาคตสมโณ สงฺฆาราโม ที่มี สงฺฆาราม เป็นความหมายหลักของ อาคตสมณ ศัพท์ ซึ่งทำหน้าที่เป็นบทวิเสสนะ

ตสฺมา อาปสงฺขาตํ อตฺถํ คเหตฺวา โย องฺคุตฺตราโป นาม ชนปโท, ตสฺมึ องฺคุตฺตราเปสุ ชนปเทติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. ตถา หิ “องฺคุตฺตราเปสุ วิหรติ อาปณํ นาม องฺคานํ นิคโม”ติ ปาฬิ ทิสฺสติ.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงทราบความหมายว่า แคว้นใด ที่ได้ชื่อว่าอังคุตตราปะ เพราะมี อาป ศัพท์เป็นปวัตตินิมิต (ร่วมอยู่ด้วย) พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ในแคว้น อังคุตตราปะนั้น ดังมีพระบาลีว่า

องฺคุตฺตราเปสุ วิหรติ- พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่อาปณนิคม ซึ่งเป็น

อาปณํ นาม องฺคานํ นิคโม นิคมของพวกอังคะในแคว้นอังคุตตราปะ

ตตฺถ อุตฺตเรน มหามหิยา นทิยา อาโป เยสํ เต อุตฺตราปา, องฺคา จ เต อุตฺตราปา จาติ องฺคุตฺตราปา , เตสุ องฺคุตฺตราเปสุ. เอวํ เอกสฺมึ ชนปเทเยว พหุวจนํ น อาปสงฺขาเต อตฺเถ, เตน อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ “ตสฺมึ องฺคุตฺตราเปสุ ชนปเท”ติ เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

ในปาฐะว่า องฺคุตฺตราเปสุ นั้น คำว่า องฺคุตฺตราป มีวิเคราะห์ว่า มหามหิยา นทิยา อาโป เยสํ เต อุตฺตราปา, องฺคา จ เต อุตฺตราปา จาติ องฺคุตฺตราปา (น้ำจากแม่น้ำ มหามหี ไหลผ่านทางด้านทิศเหนือของแคว้นใด แคว้นนั้น เรียกว่า อุตตราปะ, แคว้นอังคะ ด้วย แคว้นอังคะนั้นเป็นแคว้นที่มีแม่น้ำไหลผ่านทางด้านทิศเหนือด้วย เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อังคุตตราปะ), พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในแคว้นอังคุตตราปะนั้น. คำว่า องฺคุตฺตราเปสุ นี้ เป็นรูปพหูพจน์ที่ใช้ระบุถึงเพียงแคว้นเดียวเท่านั้น มิได้ระบุถึงอรรถคือแม่น้ำแต่อย่างใด ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ตสฺมึ องฺคุตฺตราเปสุ ชนปเท 62 (ในแคว้นอังคุตตราปะนั้น), เมื่อกลุ่มผู้ทักท้วงเหล่านั้น ได้รับการ ชี้แจงอย่างนี้ ก็จะไม่มีทางโต้ตอบ.

ตถาปิ เย เอวํ วทนฺติ “อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค เจว พหุวจนโก จา”ติ. เต ปุจฺฉิตพฺพา “กึ ปฏิจฺจ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต “อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค เจว พหุวจนโก จา”ติ วทถา”ติ ? เต เอวํ ปุฏฺฐา เอวํ วเทยฺยุ “องฺคาเยว โส ชนปโท, มหิยา ปน นทิยา อุตฺตเรน อาโป, ตาสํ อวิทูรตฺตา อุตฺตราโปติ วุจฺจตี”ติ จ “มหิยา ปน นทิยา อาโป ตสฺส ชนปทสฺส อุตฺตเรน โหนฺติ, ตาสํ อวิทูรตฺตา โส ชนปโท อุตฺตราโปติ วุจฺจตี”ติ จ เอวํ ปุพฺพาจริเยหิ อภิสงฺขโต สทฺทรจนาวิเสโส ทิสฺสติ, ตสฺมา อิตฺถิลิงฺโค เจว พหุวจนโก จา” ติ วทามาติ.

นอกจากนี้ หากมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า อาป ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์. พึงถามพวกเขากลับไปว่า "พวกท่าน อาศัยอะไร จึงกล่าวว่า อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์". เมื่อพวกเขา ถูกถามเช่นนี้ อาจกล่าวแก้อย่างนี้ว่า เนื่องจากข้าพเจ้าได้พบคำ ประพันธ์บางอย่างที่บูรพาจารย์ (พระอรรถกถาจารย์) ได้รจนาไว้อย่างนี้ว่า คำว่า องฺค เป็นชื่อของแคว้นนั่นเทียว, สายน้ำจากแม่น้ำมหี ไหลผ่านทางด้านทิศเหนือของแคว้น อังคะ จึงเรียกแคว้นอังคะว่า อุตฺตราป เพราะอยู่ติดกับแม่น้ำนั้น และว่า ก็สายน้ำจาก แม่น้ำมหี

ไหลผ่านทางด้านทิศเหนือของแคว้นนั้น, แคว้นนั้น จึงเรียกว่า อุตฺตราป เพราะ อยู่ติดกับแม่น้ำนั้น เหตุนั้น พวกข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ (ด้วยการสังเกตการใช้สรรพนามแทน อาป ด้วยคำว่า ตาสํ เป็นฝ่ายอิตถีลิงค์).

สจฺจํ ทิสฺสติ, โส ปน สทฺทสตฺเถ เวยฺยากรณานํ มตํ คเหตฺวา อภิสงฺขโต, สทฺทสตฺถญฺจ นาม น สพฺพถา พุทฺธวจนสฺโสปการกํ, เอกเทเสน ปน โหติ, ตสฺมา กจฺจายนปฺปกรเณ อิจฺฉิตานิจฺฉิตสงฺคหวิวชฺชนํ กาตุ "ชินวจนยุตฺตํ หิ, ลิงฺคญฺจ นิปฺปชฺชเต"ติ ลกฺขณานิ วุตฺตานิ.

ใช่ คำประพันธ์เช่นนั้น มีอยู่จริง, แต่คำประพันธ์นั้น บูรพาจารย์ได้รจนาโดยอาศัย มติของนักไวยากรณ์ที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต, อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าคัมภีร์ไวยากรณ์ สันสกฤต มิได้มีอุปการะต่อพระพุทธพจน์ไปเสียทั้งหมด, คงมีอุปการะได้เพียงบางส่วน เท่านั้น เพราะเหตุนั้น เพื่อเปิดโอกาสให้สามารถนำเอากฎไวยากรณ์บางอย่างที่ต้องการ ใช้และไม่ต้องการใช้จากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ท่านอาจารย์กัจจายนะ จึงได้แสดง ปริภาษาสูตรไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ (หลักของไวยากรณ์ จะต้อง สอดคล้องกับพระพุทธพจน์เท่านั้น) และสูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปฺปชฺชเต (การกำหนดใช้ ลิงค์และธาตุ จะต้องสอดคล้องกับพุทธพจน์เท่านั้น).

ยทิ จ อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺคพหุวจนโก, กถํ อาโปติ ปทํ สิชฺฌตีติ ? อาป-สทฺทโต ปฐมาโยวจนํ กตฺวา ตสฺโสการาเทสญฺจ กตฺวา อาโปติ ปทํ สิชฺฌติ "คาโว"ติ ปทมิวาติ. วิสมมิทํ นิทสฺสนํ "คาโว"ติ ปทญฺหิ นิจฺโจการนฺเตน โคสทฺเทน สมฺภูตํ. ตถา หิ โยมฺหิ ปเร โคสทฺทนฺตสฺสาวาเทสํ กตฺวา ตโต โยนโมการาเทสํ กตฺวา "คาโว"ติ นิปฺผชฺชติ, อาปสทฺเท ปน เทฺว อาเทสา น สนฺติ. พุทฺธวจนญฺหิ ปตฺวา อาปสทฺโท อการนฺตตาปกติโก ชาโต, น อญฺญถาปกติโกติ.

ถาม: ก็ถ้า อาป ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ตามที่พวกท่านกล่าวมา, บทว่า อาโป จะมีวิธีการสำเร็จรูปอย่างไร ?

ตอบ: บทว่า อาโป ก็มีวิธีการสำเร็จรูปเหมือนบทว่า คาโว นั่นแหละ โดยลง โย ปฐมาวิภัตติหลัง อาป ศัพท์ และแปลง โย ปฐมาวิภัตตินั้นเป็น โอ.

ตัวอย่างว่า คาโว ที่ท่านยกมาเปรียบเทียบนี้ ไม่ลงกัน. ด้วยว่า บทว่า คาโว สำเร็จรูป มาจากศัพท์เดิมคือ โค ซึ่งเป็น โอ การันต์แน่นอน. จริงอย่างนั้น บทว่า คาโว ศัพท์เดิม เป็น โค (ลง โย ปฐมาวิภัตติ) ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง แปลง โอ ของ โค ศัพท์เป็น อาว หลังจากนั้น จึงแปลง โย เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น คาโว ส่วนในกรณีของ อาป ศัพท์ ไม่มี การแปลง ๒ ครั้งเช่นนั้น. ด้วยว่า อาป ศัพท์ในพุทธพจน์ ศัพท์เดิม เป็น อ การันต์แน่นอน มิใช่เป็นการันต์อื่น.

เอวํ วุตฺตาปิ เต "อิทเมว สจฺจํ นาญฺญนฺ"ติ เจตสิ สนฺนิธาย อาธานคฺคาหิ-ทุปฺปฏินิสฺสคฺคิภาเว, "นวจนปจฺจนีกสาเตน๑ สุวิชานํ สุภาสิตนฺ"ติ เอวํ วุตฺตปจฺจนีก-สาตภาเว จ ฐตฺวา เอวํ วเทยฺยุํ "ยเถว คาโวสทฺโท, ตเถว อาโปสทฺโท กึ อิตฺถิลิงฺโค น ภวิสฺสติ พหุวจนโก จา"ติ ?

แม้พวกเขา จะได้รับการชี้แจงอย่างนี้ ก็ยังไม่ยอมสละความยึดมั่นถือมั่น โดยยังมี ความหลงผิดคิดว่า "มติของเราเท่านั้น ถูกต้อง มติอื่นไม่ถูกต้อง", ทั้งยังยืนกรานพอใจ ในความเป็นปฏิปักข์ สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า น วจนปจฺจนีกสาเตน สุวิชานํ สุภาสิตํ 63 (ผู้ใฝ่ในการกล่าวแย้งชอบคัดค้านผู้อื่น จะไม่สามารถเข้าใจคำสุภาษิต) จึงได้กล่าวท้วงอย่างนี้อีกว่า เมื่อ คาโว ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ได้ ทำไม อาโป ศัพท์ จะเป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ไม่ได้.

ตโต เตสํ อิมานิ สุตฺตปทานิ ทสฺเสตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ ? "อาปํ อาปโต สญฺชานาติ, อาปํ อาปโต สญฺญตฺวา อาปํ มญฺญติ, อาปสฺมึ มญฺญติ, อาปโต มญฺญติ, อาปํ เมติ มญฺญติ, อาปํ อภินนฺทตี"ติ

ลำดับนั้น ควรยกบทในพระบาลีมาแสดงแก่พวกเขาเหล่านั้น เช่น อาปํ อาปโต สญฺชานาติ (ย่อมพิจารณาเห็นอาโปธาตุว่าเป็นอาโปธาตุ), อาปํ อาปโต สญฺญตฺวา อาปํ มญฺญติ, อาปสฺมึ มญฺญติ, อาปโต มญฺญติ, อาปํ เมติ มญฺญติ, อาปํ อภินนฺทติ 64 (เมื่อรู้อาโปธาตุโดยความเป็นอาโปธาตุแล้ว ย่อมสำคัญพอใจ ยินดีในอาโปธาตุว่า นี้เป็นอาโปธาตุของเรา).

เอวํ สุตฺตปทานิ ทสฺเสตฺวา "อาปนฺติ อิทํ กตรวจนนฺติ ปุจฺฉิตพฺพา. อทฺธา เต อาปสทฺทสฺส พหุวจนนฺตภาวเมว อิจฺฉมานา วกฺขนฺติ "ทุติยาพหุวจนนฺ"ติ เต วตฺตพฺพา "นนุ โยวจนํ น สุยฺยตี"ติ ? เต วเทยฺยุ "โยวจนํ กตอมาเทสตฺตา น สุยฺยตี"ติ. ยํ ยํ โภนฺโต อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ มุขารูฬฺหํ วทนฺติ.

"อาปโต"ติ อิทํ ปน กึ โภนฺโต วทนฺตีติ ? "อาปโต"ติ อิทมฺปิ "พหุวจนกํ โตปจฺจยนฺตนฺ"ติ วทาม โตปจฺจยสฺส เอกตฺเถ จ พวฺหตฺเถ จ ปวตฺตนโต.

อิติ ตุมฺเห พหุวจนกตฺตํเยว อิจฺฉมานา "อาโปสทฺโท จ โยวจนนฺโต"ติ ภณถ, "อาปโต"ติ อิทมฺปิ "พหุวจนกํ โตปจฺจยนฺตนฺ"ติ ภณถ, "อาปสฺมึ มญฺญตี"ติ เอตฺถ ปน "อาปสฺมินฺ"ติทํ กตรวจนนฺตํ กตราเทเสน สมฺภูตนฺติ? อทฺธา เต เอวํ ปุฏฺฐา นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

ครั้นได้ยกบทจากพระบาลีมาแสดงอย่างนี้แล้ว ควรถามพวกเขาว่า บทว่า อาปํ นี้ เป็นวจนะไหน ?. พวกเขาซึ่งเป็นผู้มีความประสงค์จะให้ อาป ศัพท์เป็นพหูพจน์อย่างเดียว อยู่แล้ว จะต้องกล่าวตอบว่า เป็นทุติยาพหูพจน์อย่างแน่นอน หากพวกเขาตอบเช่นนี้ ควรชี้แจงพวกเขาว่า หลัง อาป ศัพท์ ไม่ปรากฏว่ามี โย วิภัตติ มิใช่หรือ ? พวกเขา อาจ ตอบว่า เนื่องจาก โย วิภัตติได้ถูกแปลงเป็น อํ แล้ว จึงไม่ปรากฏรูปว่า โย. เมื่อพวกเขา ตอบอย่างนี้ ควรกล่าวว่า พวกท่าน พูดพล่อยๆ ตามที่นึกอยากจะพูดเท่านั้น.

จากนั้น พึงถามพวกเขาต่อไปว่า ก็คำว่า อาปโต นี้ พวกท่านจะอธิบายอย่างไร ? แน่นอนพวกเขาจะต้องตอบแบบนี้ว่า แม้คำว่า อาปโต นี้ พวกข้าพเจ้า ก็เห็นว่า เป็นบท พหูพจน์ที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัย เพราะ โต ปัจจัยเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์.

จากนั้น พึงสรุปว่า พวกท่าน ต้องการจะให้ อาป ศัพท์เป็นพหูพจน์นั่นเอง จึงกล่าว ว่า อาป ศัพท์ลง โย ปฐมาวิภัตติ และยังกล่าวว่า คำว่า อาปโต เป็นบทพหูพจน์ที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัย แล้วคำว่า อาปสฺมึ ในข้อความว่า อาปสฺมึ มญฺญติ นี้ละ จะเป็นวจนะไหน เป็นคำที่แปลงมาจากวิภัตติไหน ? เมื่อพวกเขาเหล่านั้น ถูกรุกถามเช่นนี้ ก็จะไม่มีทาง โต้ตอบอย่างแน่นอน.

ตถา เยสํ เอวํ โหติ “อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค เจว พหุวจนโก จา”ติ. เต ปุจฺฉิตพฺพา “ยํ อาจริเยหิ เวยฺยากรณมตํ คเหตฺวา “ยา อาโป”ติ จ “ตาสนฺ”ติ จ วุตฺตํ, ตตฺถ กึ “ตาสนฺ”ติ วจเน “อาปานนฺ”ติ ปทํ อาเนตฺวา อตฺโถ วตฺตพฺโพ, อุทาหุ อาปสฺสา”ติ ? “อาปานนฺ”ติ ปทมาเนตฺวา อตฺโถ วตฺตพฺโพ”ติ เจ, เอวญฺจ สติ “ยา อาปา”ติ วตฺตพฺพํ “ยา กญฺญา ติฏฺฐนฺตี”ติ ปทมิว. อถ “อาปา”ติ ปทํ นาม นตฺถิ.

นอกจากนี้ เมื่อผู้ใดมีความเห็นอย่างนี้ว่า อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์, ควรซักถามพวกเขาว่า ในคำว่า ยา อาโป และ คำว่า ตาสํ ที่เหล่าบูรพาจารย์ ได้กล่าวไว้ โดยอาศัยมติของนักไวยากรณ์สันสกฤตนั้น คำว่า ตาสํ ควรจะโยคบทว่า อาปานํ หรือ บทว่า อาปสฺส ? หากพวกเขาตอบว่า ควรโยคบทว่า อาปานํ ควรชี้แจงแก่พวกเขาว่า หากบทว่า ตาสํ โยค อาปานํ จริง บทว่า ยา อาโป บูรพาจารย์ ก็ควรจะกล่าวว่า ยา อาปา เหมือนบทว่า ยา กญฺญา ติฏฺฐนฺติ.

“อาโป”ติ ปทํเยว พหุวจนกนฺติ เจ เอวํ สติ “ตาสนฺ”ติ เอตฺถาปิ “อาปสฺสา”ติ ปทํ อาเนตฺวา อตฺโถ เวทิตพฺโพ. กสฺมาติ เจ? ยสฺมา “อาโป”ติ ปจฺจตฺเตกวจนสฺส ตุมฺหากํ มเตน พหุวจนตฺเต สติ “อาปสฺสา”ติ ปทมฺปิ พหุวจนนฺติ กตฺวา ตาสํสทฺเทน โยเชตฺวา วตฺตุ ยุตฺติโตติ.

ทีนั้น หากพวกเขาปฏิเสธว่า บทว่า อาปา ที่เป็นรูปพหูพจน์ ไม่มี คงมีแต่บทว่า อาโป เท่านั้น. ควรชี้แจงพวกเขาว่า เมื่อพวกท่านยังคิดว่าเป็น ยา อาโป เช่นนี้ แม้ในคำ ว่า ตาสํ ก็ควรโยคบทว่า อาปสฺส ได้เช่นกัน. หากจะพึงมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะเมื่อศัพท์ว่า อาโป ซึ่งเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติเอกพจน์ พวกท่านยังคิดว่า เป็นปฐมา วิภัตติพหูพจน์ได้ แม้บทว่า อาปสฺส ก็เป็นพหูพจน์ได้เช่นกัน ดังนั้นบทว่า ตาสํ จึงน่าจะ โยคบทว่า อาปสฺส ได้เช่นกัน.

เอวํ สติ “อาปานนฺ”ติ ปทสฺส อภาเวเนว ภวิตพฺพํ. ยถา ปน “ปุริโส ปุริสา. ปุริสํ, ปุริเส”ติ จ, “โค, คาโว, คโว. คาวุนฺ”ติ จ เอกวจนพหุวจนานิ ภวนฺติ, เอวํ “อาโป, อาปา. อาปํ, อาเป”ติ เอกวจนพหุวจเนหิ ภวิตพฺพํ. เอวญฺจ สติ “อาปสทฺโท พหุวจนโกเยว โหตี”ติ น วตฺตพฺพํ.

ฝ่ายเกจิโต้ตอบว่า เมื่อท่านโยคว่า ตาสํ อาปสฺส ก็เท่ากับว่าบทว่า อาปานํ ไม่มี อย่างแน่นอน. อันที่จริง อาป ศัพท์เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น อาโป อาปา อาปํ อาเป เหมือน ปุริส ศัพท์ และ โค ศัพท์ที่เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น ปุริโส ปุริสา. ปุริสํ, ปุริเส และว่า โค, คาโว, คโว. คา[redacted]

ควรชี้แจงเขาเหล่านั้นว่า เมื่อพวกท่าน เห็นว่า อาป ศัพท์เป็นได้ทั้งเอกพจน์ และ พหูพจน์เช่นนี้ ก็ไม่ควรกล่าวว่า อาป ศัพท์ เป็นพหูพจน์เท่านั้น.

เย เอวํ วทนฺติ, เตสํ วจนํ สโทสํ ทุปฺปริหรณียํ มูลปริยายสุตฺเต “อาปํ มญฺญติ อาปสฺมินฺ”ติ เอกวจนปาฬีนํ ทสฺสนโต, วิสุทฺธิมคฺคาทีสุ จ “วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ ฐานํ อาโปติ อปฺโปตีติ อาโป”ติอาทิกสฺส เอกวจนวเสน วุตฺตนิพฺพจนสฺส ทสฺสนโต. ยถา ปน ปาฬิยํ อิตฺถิลิงฺเคปิ ปริยาปนฺโน โคสทฺโท “ตา คาโว ตโต ตโต ทณฺเฑน อาโกฏฺเยฺยา”ติ จ “อนฺนทา พลทา เจตา”ติ จ อาทินา พวฺหตฺถทีปเกหิ อิตฺถิลิงฺคภูเตหิ สพฺพนามิก-ปเทหิ จ อสพฺพนามิกปเทหิ จ สมานาธิกรณภาเวน วุตฺโต ทิสฺสติ, น ตถา ปาฬิยํ พวฺหตฺถทีปเกหิ อิตฺถิลิงฺคภูเตหิ สพฺพนามิกปเทหิ วา อสพฺพนามิกปเทหิ วา สมานาธิ-กรณภาเวน วุตฺโต อาปสทฺโท ทิสฺสติ.

สำหรับผู้ใด กล่าวว่า อาป ศัพท์เป็นพหูพจน์อย่างเดียว, คำพูดของผู้นั้น ถือว่า บิดเบือนคำศัพท์ทางศาสนา ยากที่จะแก้ไขได้ เพราะในมูลปริยายสูตร คำว่า อาป มีรูป เป็นเอกพจน์ดังนี้ว่า อาปํ มญฺญติ อาปสฺมึ และเพราะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาป ศัพท์เป็นเอกพจน์ ดังนี้ว่า วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ ฐานํ อาโปติ อปฺโปตีติ อาโป65 (ชื่อว่า อาป เพราะมีความหมายทางรูปวิเคราะห์ว่า เป็นธรรม ชาติที่ไหลไปยังที่นั้นๆ)

เหมือนอย่างว่า โค ศัพท์ในพระบาลีที่เป็นอิตถีลิงค์ ท่านใช้บทวิเสสนะที่เป็น สรรพนามบทและไม่ใช่สรรพนามบทที่เป็นอิตถีลิงค์พหูพจน์ขยาย เช่น ตา คาโว ตโต ตโต ทณฺเฑน อาโกฏฺเฏยฺย66 (พึงเอาท่อนไม้ตีโคเหล่านั้นจากที่นั้นๆ) และว่า อนฺนทา พลทา เจตา67 (และโคเหล่านั้นเป็นผู้ให้ข้าวและกำลัง) ฉันใด, แต่สำหรับ อาป ศัพท์ในพระบาลี นั้น ท่านไม่ได้ใช้บทวิเสสนะที่เป็นสรรพนามบท หรือไม่ใช่สรรพนามบทที่เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ขยายเหมือนอย่างนั้น.

ยทิ หิ อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค สิยา, กญฺญสทฺทโต อาปจฺจโย วิย อาปสทฺทโต อาปจฺจโย วา สิยา, นทสทฺทโต วิย จ อีปจฺจโย วา สิยา, อุภยมฺปิ นตฺถิ, อุภยาภาวโต อิตฺถิลิงฺเค วุตฺตํ สพฺพมฺปิ วิธานํ ตตฺถ น ลพฺภติ, เตน ญายติ “อาปสทฺโท อนิตฺถิลิงฺโค”ติ.

ก็ถ้า อาป ศัพท์พึงเป็นอิตถีลิงค์ไซร้, ก็จะต้องมีรูปที่ลง อา ปัจจัยท้าย อาป ศัพท์ เหมือนกับที่ลง อา ปัจจัยท้าย กญฺญ ศัพท์ หรือจะต้องมีรูปที่ลง อี ปัจจัยท้าย อาป ศัพท์ เหมือนกับที่ลง อี ปัจจัยท้าย นท ศัพท์ , แต่ก็ไม่มีรูปที่ลงปัจจัยทั้งสองเลย, เนื่องจากไม่มี การลงปัจจัยทั้งสองดังกล่าว วิธีการแม้ทั้งหมดที่เป็นของอิตถีลิงค์ จึงไม่มีปรากฏอยู่ใน อาป ศัพท์ ดังนั้น จึงทราบได้ว่า อาป ศัพท์ ไม่ใช่อิตถีลิงค์.

นนุ จ โภ โคสทฺทโตปิ อาปจฺจโย นตฺถิ, ตทภาวโต อิตฺถิลิงฺเค วุตฺตวิธานํ น ลพฺภติ, เอวํ สนฺเต กสฺมา โสเยว อิตฺถิลิงฺโค โหติ, น ปนายํ อาปสทฺโทติ ? เอตฺถ วุจฺจเต โคสทฺโท น นิโยคา อิตฺถิลิงฺโค, อถ โข ปุลฺลิงฺโคว. อิตฺถิลิงฺคภาเว ปน ตมฺหา อาปจฺจเย อโหนฺเตปิ อีปจฺจโย วิกปฺเปน โหติ, อญฺญมฺปิ อิตฺถิลิงฺเค วุตฺตวิธานํ ลพฺภติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ท้าย โค ศัพท์ไม่มีการลง อา ปัจจัย มิใช่หรือ? เมื่อไม่มีการลง อา ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ วิธีการของอิตถีลิงค์ใน โค ศัพท์ จึงไม่มีปรากฏ, เมื่อไม่มีปรากฏ เพราะเหตุใด โค ศัพท์นั้น จึงเป็นอิตถีลิงค์ได้ ส่วน อาป ศัพท์ เพราะเหตุใด จึงเป็นอิตถีลิงค์ไม่ได้.

ตอบ: เกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอตอบว่า โค ศัพท์ แทบจะไม่มีใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ คงใช้ เป็นรูปปุงลิงค์เป็นหลัก. จะอย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ต้องการใช้เป็นอิตถีลิงค์ แม้จะไม่ สามารถ ลง อา ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ นั้น แต่ก็สามารถลง อี ปัจจัยแทนได้บ้าง ดังนั้น วิธี การของอิตถีลิงค์อื่นๆ (เช่น การแปลง นา เป็น ยา) จึงมีได้.

โส หิ นิจฺจโมการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา “โค, คาวี”ติอาทินา อตฺตโน อิตฺถิลิงฺค-รูปานํ นิพฺพตฺติการณภูโต, เตน โส อิตฺถิลิงฺโค ภวติ. อาปสทฺเท ปน อีปจฺจยาทิ น ลพฺภติ. เตน โส อิตฺถิลิงฺโคติ น วตฺตพฺโพ.

อนึ่ง โค ศัพท์นั้น ศัพท์เดิมเป็น โอ การันต์ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดรูปศัพท์อิตถีลิงค์ เช่น โค, คาวี ดังนั้น โค ศัพท์นั้น จึงเป็นอิตถีลิงค์ได้ ส่วนในกรณีของ อาป ศัพท์ ไม่มีการ ลง อี ปัจจัยเป็นต้นเลย ดังนั้น อาป ศัพท์นั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์

ยถา วา โคสทฺทสฺส อวิสทาการโวหารตํ ปฏิจฺจ อิตฺถิลิงฺคภาโว อุปปชฺชติ, น ตถา อาปสทฺทสฺส. อาปสทฺทสฺส หิ อนากุลรูปกฺกมตฺตา อวิสทาการโวหารตา น ทิสฺสติ, ยาย เอโส อิตฺถิลิงฺโค สิยา. เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

อีกนัยหนึ่ง โค ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ได้ เพราะเป็นศัพท์ที่มีลักษณะการแจกรูป ที่เข้าใจได้ยาก ส่วน อาป มิได้เป็นเช่นนั้น ด้วยว่า อาป ศัพท์มีลักษณะลำดับรูปที่ไม่สับสน จึงไม่เป็นอวิสทารการโวหารที่พอจะเป็นเหตุให้เรียกว่าเป็นอิตถีลิงค์. เมื่อพวกเขา ได้รับ การชี้แจงอย่างนี้แล้ว ก็จะไม่มีทางโต้ตอบ.

ตถา เยสํ เอวํ โหติ "อาปสทฺโท สพฺพทา อิตฺถิลลิงฺโค เจว พหุวจนโก จา"ติ, เต วตฺตพฺพา - ยถา อิตฺถิลิงฺคภูตสฺส กญฺญาสทฺทสฺส ปฐมํ กญฺญ อิติ รสฺสวเสน ฐปิตสฺส อาปจฺจยโต ปรํ สฺมึวจนํ สรูปโต น ติฏฺฐติ, ยํ ภาเวน จ ยาภาเวน จ ติฏฺฐติ "กญฺญายํ, กญฺญายา"ติ น ตถา "อิตฺถิลิงฺคนฺ"ติ ตุมฺเหหิ คหิตสฺส อาโปสทฺทสฺส ปฐมํ อาป อิติ รสฺสวเสน ฐปิตสฺส ปรํ สฺมึวจนํ ยํภาเวน จ ยาภาเวน จ ติฏฺฐติ, อถ โข สรูปโตเยว ติฏฺฐติ "อาปสฺมึ มญฺญตี"ติ.

นอกจากนี้ เมื่อผู้ใดมีความเห็นอย่างนี้ว่า อาป ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ ในกาลทั้งปวง. ควรชี้แจงพวกเขาว่า สฺมึ วิภัตติที่ลงท้าย อา ปัจจัยของ กญฺญา ศัพท์ซึ่งเป็น อิตถีลิงค์ที่มีรูปเดิมเป็นรัสสะว่า กญฺญ ไม่คงอยู่ตามเดิม แต่มีการแปลงเป็น ยํ และ เป็น ยา (อาย) เช่น กญฺญายํ, กญฺญาย ฉันใด, สฺมึ วิภัตติที่ลงที่ท้าย อาโป ศัพท์ที่พวกท่าน คิดว่าเป็นอิตถีลิงค์มีรูปเดิมเป็นรัสสะว่า อาป ไม่มีการแปลงเป็น ยํ และ ยา (อาย) ฉันนั้น โดยที่แท้ ยังคงดำรงอยู่ตามรูปเดิมเท่านั้น เช่น อาปสฺมึ มญฺญติ.

ยทิ ปน อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค สิยา, สฺมึวจนํ สรูปโต น ติฏฺเฐยฺย. ยสฺมา จ สฺมึวจนํ สรูปโต ติฏฺฐติ, ตสฺมา อาปสทฺโท น อิตฺถิลิงฺโค. น หิ จตุราสีติธมฺมกฺขนฺธ-สหสฺสสงฺคเหสุ อเนกโกฏิสตสหสฺเสสุ ปาฬิปฺปเทเสสุ เอกสฺมิมฺปิ ปาฬิปฺปเทเส ปฐมํ อการนฺตภาเวน ฐเปตพฺพานํ อิตฺถิลิงฺคสทฺทานํ ปรโต ฐิตํ สมึวจนํ สรูปโต ติฏฺฐตีติ. เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

ก็ถ้า อาป ศัพท์พึงมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ไซร้, สฺมึ วิภัตติ ก็ไม่ควรคงเป็นรูปเดิม, แต่ เนื่องจาก สฺมึ วิภัตติ ยังคงเป็นรูปเดิมอยู่ ดังนั้น อาป ศัพท์ จึงไม่ใช่อิตถีลิงค์, จริงอยู่ บรรดา ข้อความพระบาลีหลายแสนโกฏิ ซึ่งถูกย่อไว้เหลือเพียงแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ในข้อความพระบาลีแม้สักแห่ง สฺมึ วิภัตติที่ดำรงอยู่ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งมีศัพท์เดิมเป็น อ การันต์ ดำรงอยู่ตามรูปเดิม หามิได้ (คือต้องมีการแปลงเป็นอย่างอื่น). พวกเขาผู้ได้รับ การชี้แจงอย่างนี้ ก็จะไม่มีการโต้ตอบแต่อย่างใด.

เกจิ ปเนตฺถ เอวํ วเทยฺยุ "อาปสทฺโท นปุสกลิงฺโค, ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยํ โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตนฺ"ติ น[redacted]สกลิงฺคภาเวน ตํสมานาธิกรณปทานิ นิทฺทิฏฺฐานี"ติ ? ตนฺน, มโนคเณ ปวตฺเตหิ ตม วจ สิร สทฺทาทีหิ วิย อาปสทฺเทนปิ สมานาธิกรณปทานํ กตฺถจิ นปุสกลิงฺคภาเวน นิทฺทิสิตพฺพตฺตา.

ถาม: อนึ่ง ในเรื่องของ อาป ศัพท์นี้ ยังมีอาจารย์บางท่าน แสดงความเห็นอย่างนี้ ว่า อาป ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ ดังที่ในอรรถกถาอัฏฐสาลินี พระอรรถกถาจารย์ ได้แสดงบท ตุลยาธิกรณวิเสสนะเป็นนปุงสกลิงค์ไว้อย่างนี้ว่า โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํ (อาโปธาตุที่มีปริมาณของปฐวีธาตุมากทำให้เกิดการเกาะกุม) มิใช่หรือ ?

ตอบ: ข้อนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะบทที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะแม้กับ อาป ศัพท์ ในบางแห่งสามารถแสดงเป็นนปุงสกลิงค์ได้ เหมือนกับศัพท์ที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ ของ ตม, วจ และ สิร ศัพท์เป็นต้นซึ่งเป็นกลุ่มศัพท์ประเภทมโนคณะ.

ปุพฺพาจริยานญฺหิ สทฺทรจนาสุ “สทฺธมฺมเตชวิหตํ วิลยํ ขเณน, เวเนยฺยสตฺต-หทเยสุ ตโม ปยาตี”ติ เอตฺถ “ตโม”ติ ปเทน สมานาธิกรณํ “วิหตนฺ”ติ นปุสกลิงฺคํ ทิสฺสติ, ตถา “ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมึ วิปจฺจนีกสาเต ปุคฺคเลติ ทุพฺพโจ”ติ เอตฺถ “วโจ”ติ ปเทน สมานาธิกรณํ “ทุกฺขนฺ”ติ นปุสกลิงฺคํ. “อวนตํ สิโร ยสฺส โส อวนตสิโร”ติ เอตฺถ “สิโร”ติ ปเทน สมานาธิกรณํ อวนตนฺ”ติ นปุสกลิงฺคํ, “อปฺปํ ราคาทิรโช เยสํ ปญฺญามเย อกฺขิมฺหิ เต อปฺปรชกฺขา”ติ เอตฺถ “รโช”ติ ปเทน สมานาธิกรณํ “อปฺปนฺ”ติ นปุสกลิงฺคํ ทิสฺสติ.

อนึ่ง ในการประพันธ์คำศัพท์ของบูรพาจารย์ทั้งหลาย เช่นข้อความนี้ว่า สทฺธมฺม-เตชวิหตํ วิลยํ ขเณน, เวเนยฺยสตฺตหทเยสุ ตโม ปยาติ 68(ความมืดคือโมหะ ในใจของ เวไนยสัตว์ที่พระผู้มีพระภาคทรงขจัดแล้วด้วยอานุภาพแห่งพระสัทธรรม ย่อมเข้าถึง ความพินาศชั่วพริบตา) ในตัวอย่างนี้ บทว่า วิหตํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับบทว่า ตโม ปรากฏว่าเป็นนปุงสกลิงค์.

โดยทำนองเดียวกัน ในข้อความนี้ว่า ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมึ วิปจฺจนีกสาเต ปุคฺคเลติ ทุพฺพโจ69 (การกล่าวตักเตือนยาก มีอยู่ ในบุคคลผู้ฝักใฝ่ในความเป็นปฏิปักข์นั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุพพจะ หมายความว่า ผู้ที่ฝักใฝ่ในการโต้แย้ง เป็นผู้ที่ว่ายากสอนยาก) ในตัวอย่างนี้ บทว่า ทุกฺขํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับบทว่า วโจ แต่กลับปรากฏว่า เป็นนปุงสกลิงค์. ในข้อความนี้ว่า อวนตํ สิโร ยสฺส โส อวนตสิโร (ศีรษะของผู้ใด ห้อยลง ผู้นั้น ชื่อว่า อวังสิระ) ในตัวอย่างนี้ บทว่า อวนตํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับบทว่า สิโร แต่กลับปรากฏว่าเป็นนปุงสกลิงค์. ในข้อความนี้ว่า อปฺปํ ราคาทิรโช เยสํ ปญฺญา-มเย อกฺขิมฺหิ เต อปฺปรชกฺขา (ธุลีมีราคะเป็นต้น มีอยู่เบาบางในตาปัญญาของบุคคล เหล่าใด บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า อัปปรชักขะ) ในตัวอย่างนี้ บทว่า อปฺปํ ซึ่งเป็นตุลยาธิกรณ-วิเสสนะกับบทว่า รโช แต่กลับปรากฏว่าเป็นนปุงสกลิงค์.

น เต อาจริยา เตหิ สมานาธิกรณปเทหิ ตม วจ สิรสทฺทาทีนํ นปุสกลิงฺคตฺต-วิญฺญาปนตฺถํ ตถาวิธํ สทฺทรจนํ กุพฺพึสุ, อถ โข “โสภนํ มโน ตสฺสาติ สุมโน”ติ เอตฺถ วิย มโนคเณ ปวตฺตปุลฺลิงฺคานํ ปโยเค นปุสกลิงฺคภาเวนปิ สมานาธิกรณปทานิ กตฺถจิ โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ กุพฺพึสุ.

การที่บูรพาจารย์เหล่านั้น ได้ประพันธ์คำศัพท์ที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะให้มีรูป เป็นนปุงสกลิงค์ (ซึ่งต่างจากลิงค์ของวิเสสยะ) เช่นนั้น มิใช่ต้องการจะให้ทราบว่า บท วิเสสยะมี ตม วจ สิร ศัพท์เป็นต้นเป็น

นปุงสกลิงค์ แต่ที่ท่านได้รจนาบทตุลยาธิกรณ- วิเสสนะเป็นนปุงสกลิงค์เช่นนั้น ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า บางแห่งการใช้ศัพท์มโนคณะที่เป็น ปุงลิงค์ สามารถใช้บทตุลยาธิกรณวิเสสนะเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง

ตัวอย่างเช่น

โสภนํ มโน ตสฺสาติ สุมโน70 จิตใจอันดีงาม ของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุมนะ

ยถา จ "วิหตนฺ"ติอาทิกา สทฺทรจนา ตม วจ สิรสทฺทาทีนํ นปุสกลิงฺคตฺตวิญฺญาปนตฺถํ น กตา, ตถา "โอมตฺตนฺ"ติ จ "อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตนฺ"ติ จ สทฺทรจนาปิ อาปสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตฺตวิญฺญาปนตฺถํ น กตา.

อนึ่ง บูรพาจารย์ทั้งหลาย มิได้ประพันธ์คำศัพท์ว่า วิหตํ เป็นต้นไว้ เพื่อต้องการ จะให้ทราบว่า บทวิเสสยะมี ตม วจ สิร ศัพท์เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์ ฉันใด. แม้การ ประพันธ์คำศัพท์ว่า โอมตฺตํ ก็ดี คำศัพท์ว่า อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํ ก็ดี ท่านเหล่านั้น ก็มิได้ประพันธ์เพื่อให้ทราบว่า อาป ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ ฉันนั้น.

ยสฺมา ปน มโนคเณ ปวตฺเตหิ มนสทฺทาทีหิ เอกเทเสน สมานคติกตฺตา อาปสทฺเทนปิ นปุสกลิงฺคสฺส สมานาธิกรณตา ยุชฺชติ, ตสฺมา อฏฺฐสาลินิยํ "โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตนฺ"ติ นปุสกลิงฺคสฺส อาปสทฺเทน สมานาธิกรณตา กตา. ตถาปิ อาปสทฺโท มนสทฺทาทีหิ เอกเทเสน สมานคติโก สมาสปทตฺเต มชฺโฌการสฺส "อาโปกสิณํ อาโปคตนฺ"ติอาทิปฺปโยคสฺส ทสฺสนโต, ตสฺมา "โอมตฺตนฺ" ติอาทิวจนํ อาปสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตฺตวิญฺญาปนตฺถํ วุตฺตนฺติ น คเหตพฺพํ, ลิงฺค-วิปริยายวเสน ปน กตฺถจิ เอวมฺปิ สทฺทคติ โหตีติ ญาปนตฺถํ วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํ. "โอมตฺโต"ติ จ "อธิมตฺตปถวีคติโก ชาโต"ติ จ ลิงฺคํ ปริวตฺเตตพฺพํ.

จะอย่างไรก็ตาม นักศึกษา ไม่ควรเข้าใจว่า เพราะเหตุที่ อาป ศัพท์มีลักษณะ บางส่วนเหมือนกับกลุ่มศัพท์มโนคณะมี มน ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น อาป ศัพท์จึงสามารถมี บทตุลยาธิกรณะเป็นนปุงสกลิงค์ได้ ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาอัฏฐสาลินี พระอรรถ-กถาจารย์ จึงได้วางบทตุลยาธิกรณวิเสสนะของ อาป ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ไว้ดังนี้ว่า โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํ. และไม่ควรเข้าใจผิดคิดว่า เนื่องจาก อาป ศัพท์มีลักษณะบางส่วนเหมือนกับกลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น ดังที่ได้พบตัวอย่างของ อาป ศัพท์ที่มี โอ ในท่ามกลางของบทสมาส เช่น อาโปกสิณํ, อาโปคต เป็นต้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้วางคำว่า โอมตฺตํ เป็นต้นไว้ เพื่อแสดงให้ทราบว่า อาป ศัพท์ เป็นนปุงสกลิงค์

แต่ควรเข้าใจว่า การที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้เช่นนั้น ก็เพื่อให้ทราบว่า ใน พระบาลีบางแห่ง มีการใช้ศัพท์ที่เป็นวิเสสนะและวิเสสยะต่างลิงค์กันได้ ดังนั้น ในข้อ ความว่า โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํ บัณฑิต ควรเปลี่ยนลิงค์ของบท วิเสสนะให้สอดคล้องกับบทวิเสสยะว่า โอมตฺโต และว่า อธิมตฺตปถวีคติโก ชาโต

ยทิ หิ อาปสทฺโท นปุสกลิงฺโค สิยา, สนิการานิสฺส ปจฺจตฺโตปโยครูปานิ พุทฺธวจนาทีสุ วิชฺเชยฺยุ, น ตาทิสานิ สนฺติ. กิญฺจิ ภิยฺโย - โอการนฺตํ นาม นปุสกลิงฺคํ กตฺถจิปิ นตฺถิ, นิคฺคหีตนฺตอิการนฺตอุการนฺตวเสน หิ ติวิธานิเยว นปุสกลิงฺคานิ. เตน อาปสทฺทสฺส นปุสกลิงฺคตา นุปปชฺชตีติ. เอวํ วุตฺตา เต นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

ก็ถ้า อาป ศัพท์ พึงเป็นนปุงสกลิงค์ไซร้ ในพระพุทธพจน์เป็นต้น ก็ควรปรากฏ รูปตัวอย่างปฐมาวิภัตติของ อาป ศัพท์ที่มีการแปลงเป็น นิ บ้าง แต่รูปเช่นนั้น ก็ไม่มีปรากฏ, ยิ่งไปกว่านั้น นปุงสกลิงค์ที่เป็น โอ การันต์ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในที่ไหน เพราะว่า นปุงสกลิงค์ มี ๓ ประเภทเท่านั้น คือ นิคคหีตันตะ, อิการันตะ และอุการันตะ, ดังนั้น อาป ศัพท์ จึงไม่ควรเป็นนปุงสกลิงค์. เมื่อพวกเขาเหล่านั้น ได้รับการชี้แจงอย่างนี้ จะไม่สามารถ โต้ตอบได้อย่างแน่นอน.

อิจฺโจการนฺตวเสน คหิตสฺส อาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตา จ นปุสกลิงฺคตา จ เอกนฺตโต นตฺถิ, นิคฺคหีตนฺตวเสน ปน คหิตสฺส กตฺถจิ นปุสกลิงฺคตา สิยา “ภนฺเต นาคเสน สมุทฺโท สมุทฺโทติ วุจฺจติ, เกน การเณน อาปิ อุทกํ สมุทฺโทติ วุจฺจตี”ติ ปโยคทสฺสนโต.

สรุปว่า อาป ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ ไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์อย่าง แน่นอน แต่ อาป ศัพท์ที่เป็นนิคคหีตันตะ บางแห่งเป็นศัพท์นปุงสกลิงค์ เพราะพบตัวอย่าง ในพระบาลีว่า ภนฺเต นาคเสน สมุทฺโท สมุทฺโทติ วุจฺจติ, เกน การเณน อาปิ อุทกํ สมุทฺโทติ วุจฺจติ 71 (ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ ที่เรียกว่า มหาสมุทร มหาสมุทร, เพราะเหตุไร น้ำจึงเรียกว่ามหาสมุทร).

เอตฺถ ปเนเก วเทยฺยุ “ยทิ โภ โอการนฺตวเสน คหิตสฺส อาปสทฺทสฺส อิตฺถิ-น[redacted]สกลิงฺควเสน ทฺวิลิงฺคตา นตฺถิ, โอการนฺโต อาปสทฺโท กตรลิงฺโค”ติ ? ปุลฺลิงฺโคติ มยํ วทามาติ. ยทิ จ โภ อาปสทฺโท ปุลฺลิงฺโค. ยถา อาปสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตา ปญฺญาเยยฺย, นิชฺฌานกฺขมตา จ ภเวยฺย, ตถา สุตฺตํ อาหรถาติ. “อาหริสฺสามิ สุตฺตํ, น โน สุตฺตาหรเณ ภาโร อตฺถี”ติ

อนึ่ง ในเรื่องของ อาป ศัพท์นี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ถ้า อาป ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ ไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์แล้วไซร้, เมื่อเป็น เช่นนั้น อาป ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์นี้ ควรจัดเป็นลิงค์อะไร ? เราขอตอบว่า อาป ศัพท์ เป็นศัพท์ปุงลิงค์. หากอาจารย์บางท่านดังกล่าว ถามต่อว่า ท่านอาจารย์ ก็ถ้า อาป ศัพท์ เป็นปุงลิงค์ไซร้ ท่านจงนำพระบาลีมาแสดงเพื่อเป็นเครื่องพิสูจน์ว่า อาป ศัพท์ เป็น ปุงลิงค์ด้วยซิ. ได้เราจักนำมาแสดง, ในการนำพระบาลีมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ ไม่เห็นจะเป็น เรื่องน่าหนักใจสำหรับเราเลย.

เอวญฺจ ปน วตฺวา เตสํ อิมานิ สุตฺตปทานิ ทสฺเสตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ ? “อาโป อุปลพฺภตีติ ? อามนฺตา. อาปสฺส กตฺตา กาเรตา อุปลพฺภตีติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ. อตีโต อาโป อตฺถีติ? อามนฺตา. เตน อาเปน อาปกรณียํ กโรตีติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ. อาปํ มญฺญติ อาปสฺมึ มญฺญตี”ติ อิมานิ สุตฺตปทานิ.

ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว พึงยกตัวอย่างจากพระบาลีมาแสดงแก่อาจารย์ บางท่านเหล่านั้น เพื่อเป็นหลักฐาน ดังต่อไปนี้

“อาโป อุปลพฺภตีติ ? อามนฺตา. อาปสฺส กตฺตา กาเรตา อุปลพฺภตีติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ. อตีโต อาโป อตฺถีติ ? อามนฺตา. เตน อาเปน อาปกรณียํ กโรตีติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ72.

ถามว่า อาโป มีอยู่โดยปรมัตถ์หรือ ? ตอบว่า ใช่มีอยู่, ถามว่า ผู้สร้างและผู้ให้สร้าง ซึ่ง อาโป นั้น มีอยู่โดยปรมัตถ์หรือ ? ตอบว่า ไม่ควร กล่าวเช่นนั้น ถามว่า อาโป ที่เป็น อดีต มีอยู่หรือ ? ตอบว่า ใช่ มีอยู่, ถามว่า บุคคล กระทำกิจที่ควรกระทำด้วยอาปะนั้น หรือ ? ตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น.

อาปํ มญฺญติ อาปสฺมึ มญฺญติ.

ย่อมยึดติดอาโปธาตุ หลงไหลในอาโปธาตุ.

เอตฺถ จ “อุปลพฺภตี”ติอาทินา อาปสทฺทสฺส เอกวจนตา สิทฺธา, ตาย สิทฺธาย พหุวจนตาปิ สิทฺธาเยว. เอกวจนตาเยว หิ สทฺทสตฺเถ ปฏิสิทฺธา, น พหุวจนตา, “เตน อาเปนา”ติ อิมินา ปน อาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาววิคโม สิทฺโธ อิตฺถิลิงฺเค เอนาเทสา-ภาวโต. “อาปสฺส, อาปสฺมินฺ”ติ อิมินาปิ อิตฺถิลิงฺคภาววิคโมเยว อิตฺถิลิงฺเค สรูปโต นาสฺมาสฺมึวจนานมภาวา. “อตีโต”ติ อิมินา อิตฺถิลิงฺคนปุสกลิงฺคภาววิคโม โอการนฺต-นปุสกลิงฺคสฺส อภาวโต, โอการนฺตสฺส คุณนามภูตสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส จ อภาวโต.

ในข้อความพระบาลีนี้ บทกิริยาว่า อุปลพฺภติ เป็นต้น แสดงให้ทราบว่า อาป ศัพท์เป็นเอกพจน์, ก็เมื่อ อาป ศัพท์นั้นสามารถเป็นเอกพจน์ได้ ก็แสดงว่าสามารถเป็น พหูพจน์ได้เช่นกัน ทั้งนี้เพราะว่าในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตนั้นโดยทั่วไปจะทำการ ปฏิเสธเฉพาะรูปที่เป็นเอกพจน์เท่านั้น แต่จะไม่ปฏิเสธรูปที่เป็นพหูพจน์. คำว่า เตน อาเปน แสดงให้ทราบว่า อาป ศัพท์มิได้มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เนื่องจากในอิตถีลิงค์ ไม่มีวิธีการแปลง นา วิภัตติเป็น เอน. แม้คำว่า อาปสฺส, อาปสฺมึ นี้ ก็แสดงให้ทราบว่า อาป ศัพท์ มิได้มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เช่นกัน เนื่องจาก นา, สฺมา, และ สฺมึ วิภัตติในอิตถีลิงค์ จะไม่ คงอยู่ตามรูปเดิมของตน (หมายความว่าต้องแปลงเป็นอย่างอื่นเสมอ). บทว่า อตีโต นี้ แสดงให้ทราบว่า อาป ศัพท์ มิได้ เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ เนื่องจากในนปุงสกลิงค์ ไม่มี โอ การันต์ และในอิตถีลิงค์ก็ไม่มีคุณนามเป็น โอ การันต์.

อปิจ พุทฺธวจนาทีสุ “จิตฺตานิ, รูปานี”ติอาทีนิ วิย สนิการานํ รูปานํ อทสฺสนโต โอการนฺตภาเวน คหิตสฺส นปุสกลิงฺคภาววิคโม อตีว ปากโฏ.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ในพระพุทธพจน์เป็นต้น อาป ศัพท์ ซึ่งเป็น โอ การันต์ ไม่ใช่ศัพท์นปุงสกลิงค์อยู่แล้ว เพราะยังไม่พบรูปของ อาป ศัพท์ที่มี การแปลง โย วิภัตติเป็น นิ เหมือนกับคำว่า จิตฺตานิ รูปานิ เป็นต้นเลย.

อปรมฺเปตฺถ วตฺตพฺพํ “อตีโต อาโป อตฺถีติ ? อามนฺตา”ติ เอตฺถ “อตีโต”ติ อิมินา อาปสทฺทสฺส วิสทาการโวหารตาสูจเกน โอการนฺตปเทน ตสฺส อวิสทาการโวหารตาย จ อุภยมุตฺตาการโวหารตาย จ อภาโว สิทฺโธ. ตสฺส จ อวิสทาการโวหารตาย อภาเว สิทฺเธ อิตฺถิลิงฺคภาโว ทูรตโร. อุภยมุตฺตาการโวหารตาย จ อภาเว สิทฺเธ นปุสกลิงฺคภาโวปิ ทูรตโรเยว. อิติ น กตฺถจิปิ โอการนฺตภาเวน คหิโต อาปสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค วา นปุสกลิงฺโค วา ภวติ. มิลินฺทปเญฺห ปน นิคฺคหีตนฺตวเสน อาคโต นปุสกลิงฺโคติ เวทิตพฺโพ.

ในเรื่องของ อาป ศัพท์นี้ ยังมีประเด็นอื่นๆ ที่ควรแสดงเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยดังนี้ คือในข้อความพระบาลีว่า อตีโต อาโป อตฺถีติ? อามนฺตา นี้ บทว่า อตีโต ซึ่งเป็นบทที่ ลงท้ายด้วย โอ การันต์อันระบุถึงความเป็นวิสทาการโวหารของ อาป ศัพท์ แสดงให้ทราบ ว่า อาป ศัพท์นั้น มิได้เป็นอวิสทาการโวหารและอุภย

มุตตาการโวหาร, เมื่อ อาป ศัพท์ไม่ เป็นอวิสทาการโวหาร จึงเป็นอิตถีลิงค์ไม่ได้, และเมื่อไม่เป็นอุภยมุตตาการโวหาร ก็จะ เป็นนปุงสกลิงค์ไม่ได้เช่นกัน ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ อาป ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ จึงไม่เป็นทั้งอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์แม้ในที่ไหนๆ. แต่สำหรับในคัมภีร์มิลินทปัญหา อาป ศัพท์ที่มีรูปลงท้ายด้วยนิคคหีตันตะ พึงทราบว่าเป็นนปุงสกลิงค์.

น เจตฺถ วตฺตพฺพํ “อตีโต”ติ “เตนา”ติ จ อิมานิ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน วุตฺตานีติ วาจฺจลิงฺคานมนุวตฺตาปกสฺส อภิเธยฺยลิงฺคภูตสฺส อาปสทฺทสฺส “กญฺญาย จิตฺตานี” ติอาทีนํ วิย อิตฺถินปุสกลิงฺครูปานํ อภาวโต.

อนึ่ง ในพระบาลีกถาวัตถุนั้น นักศึกษา ไม่ควรกล่าวว่า บทว่า อตีโต และ เตน เหล่านี้ เป็นบทที่ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจของลิงควิปัลลาส เพราะไม่ปรากฏว่า อาป ศัพท์ ที่เป็นอภิเธยยลิงค์ (คำนามหลัก) ซึ่งสามารถยังวาจจลิงค์ (บทวิเสสนะ) ให้มีลิงค์คล้อยตาม ลิงค์ของตนได้นั้น มีรูปเป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ เหมือนกับคำว่า กญฺญาย, จิตฺตานิ เป็นต้นแต่ประการใด.

อปิจ โวหารกุสลา ตถาคตา ตถาคตสาวกา จ เตหิเยว อุตฺตมปุริเสหิ โวหาร-กุสเลหิ “อตีโต อาโป”ติ อาทินา วุตฺตตฺตาปิ “อตีโต”ติ “เตนา”ติ จ อิมานิ ลิงฺควิปลฺลาส-วเสน วุตฺตานีติ น จินฺเตตพฺพานิ, ตสฺมา ตํสมานาธิกรโณ โอการนฺตภาเวน คหิโต อาปสทฺโท เอกวจนนฺโต ปุลฺลิงฺโค เจว ยถาปโยคํ เอกวจนพหุวจนโกจาติ เวทิตพฺโพ. “อาโป, อาปา. อาปํ, อาเป”ติอาทินา โยเชตพฺพตฺตา. เอวํ วุตฺตานิ สุตฺตปทานิ สวินิจฺฉยานิ สุตฺวา อทฺธา เต อาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคพหุวจนตาวาทิโน นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากคำว่า อตีโต ปาโป เป็นต้น เป็นคำที่พระตถาคตและสาวก ของพระตถาคตทั้งหลายซึ่งเป็นผู้แตกฉานในโวหาร เป็นอุดมบุรุษได้กล่าวไว้ ดังนั้น พวกเรา จึงไม่ควรคิดว่า คำว่า อตีโต และ คำว่า เตน เหล่านี้ เป็นลิงควิปัลลาส, เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า อาป ศัพท์ที่เป็น โอ การันต์ซึ่งเป็นบทตุลยาธิกรณวิเสสยะของบทว่า อตีโต และ เตน นั้น เป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ก็ได้, เป็นทั้งปุงลิงค์เอกพจน์และพหูพจน์ก็ได้ตามสมควร แก่อุทาหรณ์ ทั้งนี้เพราะสามารถนำมาแจกได้ทั้งรูปเอกพจน์และพหูพจน์ว่า อาโป อาปา อาปํ อาเป เป็นต้น, เมื่อพวกเขาเหล่านั้น ผู้มีความเห็นว่า อาป ศัพท์เป็น อิตถีลิงค์ พหูพจน์ ได้ฟังบทพระบาลีพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยที่ได้นำมาชี้แจงอย่างนี้แล้ว จะไม่มีการโต้ตอบ อย่างแน่นอน.

เอตฺถ โกจิ วเทยฺย -ปาฬิยํ ปุลฺลิงฺคนโย เอกวจนนโย จ กึ อฏฺฐกถาฏีกาจริเยหิ น ทิฏฺโฐ, เยอาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคพหุวจนตฺตํ วณฺเณสุนฺติ ? โน น ทิฏฺโฐ, ทิฏฺโฐเยว โส นโย เตหิ. ยสฺมา ปน เต น เกวลํสาฏฺฐกเถ เตปิฏฺเก พุทฺธวจเนเยว วิสารทา, อถ โข สกเลปิ สทฺทสตฺเถ วิสารทา, ตสฺมา สทฺทสตฺเถ อตฺตโนปณฺฑิจฺจํ ปกาเสตุ “สทฺทสตฺเถ จ อีทิโส นโย วุตฺโต”ติ วิญฺญาเปตุญฺจ สทฺทสตฺถนยํ คเหตฺวา อาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคพหุวจนกตฺตํ วณฺเณสุนฺติ นตฺถิ เตสํ โทโส.

ในเรื่องนี้ หากจะมีใครบางคน ท้วงว่า พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ ทั้งหลาย ไม่เห็นวิธีการใช้ อาป ศัพท์เป็นปุงลิงค์ และวิธีการใช้ อาป ศัพท์เป็นเอกพจน์ ในพระบาลีดอกหรือ? จึงได้อธิบายอาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์

ตอบว่า ไม่ใช่ว่า ท่านเหล่านั้น จะไม่เห็น, ท่านเหล่านั้นต้องพบเห็นหลักการนั้น อย่างแน่นอน. แต่เนื่องจากว่า ท่านเหล่านั้น มิใช่แต่จะมีความชำนาญเฉพาะในพระพุทธพจน์ กล่าวคือพระไตรปิฎกอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ยังเป็นผู้มีความชำนาญในคัมภีร์สัททศาสตร์ แม้ทุกแขนงอีกด้วย ดังนั้น เพื่อจะแสดงภูมิความรู้ของตนเกี่ยวกับทางด้านคัมภีร์สัทท-ศาสตร์ และเพื่อจะชี้ให้เห็นว่า วิธีการดังกล่าวนี้ ก็มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สัททศาสตร์ด้วย ท่านเหล่านั้น จึงได้อธิบาย อาป ศัพท์ว่าเป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ โดยยึดหลักตามคัมภีร์ สัททศาสตร์ จึงเป็นการไม่สมควรที่ตำหนิพวกท่านเหล่านั้นแต่อย่างใด.

ตถา หิ มูลปริยายสุตฺตนฺตฏฺจกถายํ เตหิเยว วุตฺตํ อาปทสฺทสฺส ปุลฺลิงฺเคก-วจนกตฺตสูจนกํ “ลกฺขณสมฺภารารมฺมณสมฺมุติวเสน จตุพฺพิโธ อาโป, เตสู”ติอาทิ, ตสฺมา นตฺถิ เตสํ โทโส. ปูชารหา หิ เต อายสฺมนฺโต, นโมเยว เตสํ กโรม, น เตสํ วจนํ โจทนาภาชนํ, เย ปน อุชุวิปจฺจนีกวาทา ทฬฺหเมว อาปสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคพหุวจนตฺตํ มมายนฺติ, เตสํเยว วจนํ โจทนาภาชนํ.

จริงอย่างนั้น สำหรับหลักฐานที่แสดงว่า อาป ศัพท์เป็น ปุงลิงค์ เอกพจน์ นั้น พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถามูลปริยายสูตรดังนี้ว่า

ลกฺขณสมฺภารารมฺมณสมฺมุติวเสน จตุพฺพิโธ อาโป, เตสุ 73.

อาโป ศัพท์ มีความหมาย ๔ อย่าง คือลักขณะอาโปธาตุ (อาโปธาตุที่มีลักษณะ ที่ทำให้มหาภูตรูปเกาะกุมกันอยู่), สสัมภารอาโปธาตุ (อาโปธาตุที่เป็นเซลล์ของร่างกาย), อารัมมณอาโปธาตุ (อาโปธาตุประเภทคืออาโปกสิณ) และสมมุติอาโปธาตุ (อาโปธาตุ ประเภทบัญญัติ เช่นในการใช้เป็นชื่อของเทพ), ในอาโปธาตุเหล่านั้น.

เพราะเหตุนั้น ท่านเหล่านั้น จึงไม่ควรถูกตำหนิ. แท้ที่จริง ท่านเหล่านั้น สมควร ได้รับการบูชา, พวกเรา ควรจะกระทำความนอบน้อมท่านเหล่านั้น, ไม่ควรนำเอาถ้อยคำ ของท่านเหล่านั้นมา เป็นข้ออ้างในการทักท้วง. สำหรับท่านเหล่าใด มีความเห็นขัดแย้ง ชนิดที่ตรงกันข้าม ยืนกรานอย่างหนักแน่นทีเดียวว่า อาป ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ พหูพจน์ เท่านั้น, ถ้อยคำของชนเหล่านั้นต่างหาก ที่ควรถูกทักท้วง.

ยสฺมา ปน มยํ ปาฬินยานุสาเรน อนฺตทฺวยวโต อาปสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ นปุสก-ลิงฺคตฺตญฺจ วิทธาม, ตสฺมา โย โกจิ อิทํ วาทํ มทฺทิตฺวา อญฺญํ วาทํ ปติฏฺฐาเปตุ สกฺขิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อิทญฺจ ปน ฐานํ มหาคหนํ ทุปฺปฏิวิชฺฌนฏฺเฐน, ปรม-สุขุมญฺจ กตญาณสมฺภาเรหิ ปรมสุขุมญาเณหิ ปณฺฑิเตหิ เวทนียตฺตา.

อนึ่ง เนื่องจากเราได้ตัดสินลิงค์ของ อาป ศัพท์ไว้ ๒ ลิงค์ คือ โอการันต์ปุงลิงค์ และนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์ โดยยึดแนวทางของพระบาลีเป็นหลัก ดังนั้น จึงเป็นไปไม่ได้ ว่าจะมีผู้ใดผู้หนึ่งสามารถที่จะนำเอาความเห็นอื่นมาลบล้างความเห็นนี้ได้.

ก็เรื่องการ วินิจฉัยลิงค์และพจน์ของศัพท์นี้ เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก มีความซับซ้อน อย่างยิ่ง ทั้งมีความละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง บัณฑิตผู้มีปัญญาสุขุมลุ่มลึก ผู้เคยสั่งสม ปัญญามาแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถเข้าใจได้

สพฺพมิทญฺหิ วจนํ เตสุ เตสุ ฐาเนสุ อตฺถพฺยญฺชนปริคฺคหเณ โสตูนํ ปรมโกสลฺล-ชนนตฺถญฺเจว สาส เน อาทรํ อกตฺวา สทฺทสตฺถมเตน กาลํ วีตินาเมนฺตานํ สาถลิกานํ ปมาทวิการนิเสธนตฺถญฺจ สาสนสฺสา ติมหนฺตภาวทีปนตฺถญฺจ วุตฺตํ, น อตฺตุกฺกํสน-ปรวมฺภนตฺถนฺติ อิมิสฺสํ นีติยํ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ โยโค กรณีโย ภควโต สาสนสฺส จิรฏฺฐิตตฺถํ.

คำที่ข้าพเจ้าได้แสดงมาทั้งหมดนี้ มีวัตถุประสงค์ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความ เชี่ยวชาญในการกำหนดใช้อรรถและศัพท์ในที่นั้นๆ เพื่อป้องกันมิให้เกิดความประมาท แก่บุคคลผู้ไม่เห็นความสำคัญของคำสอน ปล่อยเวลาให้สูญไปกับข้อโต้แย้งในคัมภีร์ ไวยากรณ์ จนทำให้เกิดความย่อหย่อนต่อการศึกษาพระธรรมวินัย และเพื่อแสดงให้เห็น ว่าคำสอนมีความประเสริฐยิ่งนัก, มิใช่นำมาแสดงเพื่อเป็นการยกตนข่มท่าน ดังนั้น กุลบุตร ทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ควรพากเพียรเรียนคัมภีร์สัททนีตินี้ เพื่อให้พระศาสนา ของพระผู้พระภาคดำรงอยู่ตลอดชั่วกัลปาวสาน.

ยสฺมา ปน ปาฬิโต อฏฺฐกถา พลวตี นาม นตฺถิ, ตสฺมา ปาลินยานุรูเปเนว อาป-สทฺทสฺส นามิกปทมาลํ โยเชสฺสาม โสตูนมสมฺโมหตฺถํ, กิเมตฺถ สทฺทสตฺถนโย กริสฺสติ. อตฺรายํ อุทานปาฬิ “กึ กยิรา อุทปาเนน, อาปา เจ สพฺพทา สิยุนฺ”ติ.

อนึ่ง ธรรมดาว่าหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถา ย่อมมีความน่าเชื่อถือน้อยกว่า หลักฐานจากพระบาลี ดังนั้น เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความแจ่มแจ้ง ข้าพเจ้า จะได้แสดงนามิกปทมาลาของ อาป ศัพท์ โดยยึดเอาแนวทางของพระบาลีเป็นหลัก.

ในเรื่องนี้ จะนำเอาวิธีการของคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกต มาเป็นเกณฑ์ตัดสินไม่ได้, ข้อความที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นหลักฐานจากพระบาลีอุทาน

กึ กยิรา อุทปาเนน,- บ่อน้ำจะมีประโยชน์อะไรเล่า ในเมื่อน้ำ มีอยู่

อาปา เจ สพฺพทา สิ[redacted] 74 ตลอดกาล

อาปสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อาโป	อาปา
อาปํ	อาเป
อาเปน	อาเปหิ, อาเปภิ
อาปสฺส	อาปานํ
อาปา, อาปสฺมา, อาปมฺหา	อาเปหิ, อาเปภิ
อาปสฺส	อาปานํ
อาเป, อาปสฺมึ, อาปมฺหิ	อาเปสุ
โภ อาป	ภวนฺโต อาปา

สพฺพนามาทีหิปิ โยเชสฺสาม โย อาโป, เย อาปา. ยํ อาปํ, เย อาเป. เยน อาเปน, เสสํ เนยฺยํ, โส อาโป, เต อาปา, อตีโต อาโป, อตีตา อาปา. เสสํ เนยฺยํ.

ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อาป ศัพท์ โดยมีบทสรรพนามเป็นต้น กำกับอยู่ด้วย ดังต่อไปนี้:-

โย อาโป, เย อาปา. ยํ อาปํ, เย อาเป. เยน อาเปน. ที่เหลือ นักศึกษา พึงแจกปทมาลาเหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้ว.

โส อาโป, เต อาปา, อตีโต อาโป, อตีตา อาปา. ที่เหลือ นักศึกษา พึงแจก ปทมาลาเหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้ว.

อิจฺเจวํ

ปุริเสน สมา อาป- สทฺทาที สพฺพถา มตา,
น สพฺพถาว โคสทฺโท ปุริเสน สโม มโต.
มนาที เอกเทเสนปุริเสน สมา มตา,
สราที เอกเทเสน สพฺพถา วา สมา มตา.

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สรุปได้ว่า:-

กลุ่มของ อาป ศัพท์ แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติ, โค ศัพท์ ไม่แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยประการ ทั้งปวง, กลุ่มของ มน ศัพท์แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ บางส่วน, กลุ่มของ สร ศัพท์ แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ ทุกวิภัตติบ้าง แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์เพียง บางส่วน บ้าง.

ข้อสังเกต/ตัวอย่าง

มโนคณะ, มโนคณาทิคณะ, อมโนคณะ

ลักษณะของมโนคณะ

เย ปเนตฺถ สทฺทา “มโนคโณ”ติ วุตฺตา, กถํ เตสํ มโนคณภาโว สลฺลกฺเขตพฺโพติ ? วุจฺจเต เตสํ มโนคณภาวสลฺลกฺขณการณํ

ถาม: ลักษณะของศัพท์มโนคณะ จะพึงสังเกตได้อย่างไร ?

ตอบ: ศัพท์มโนคณะเหล่านั้น มีลักษณะสังเกตได้ ดังนี้:-

มโนคโณ มโนคณา- ทิกา เจวามโนคโณ.
อิติ สทฺทา ติธา เญยฺยา มโนคณวิภาวเน.

ในการจำแนกมโนคณะนี้ พึงทราบว่า ศัพท์มี ๓ กลุ่ม คือ มโนคณะ, มโนคณาทิคณะ และอมโนคณะ.

เย เต นา ส สฺมึ วิสเย, สา โส สฺยนฺตา ภวนฺติ จ,
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต มชฺโฌการา จ โหนฺติ หิ.

โสการนฺตปโยคา จ กฺริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร๑,

เอวํวิธา จ เต สทฺทา เญยฺยา " มโนคโณ"อิติ.

ศัพท์เหล่าใด มีการแปลง นา วิภัตติเป็น สา, ส วิภัตติเป็น โส, สฺมึ วิภัตติเป็น สิ, มีการแปลงสระท้ายเป็น โอ ในเมื่อ ตั้งอยู่เป็นส่วนหน้าของคำสมาสและตัทธิต และมีการแปลง อํ วิภัตติเป็น โอ ในกรณีที่เป็นกรรมของบทกิริยา, ศัพท์ เหล่านั้นที่มีลักษณะอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นมโนคณะ.

ตัวอย่าง มน ศัพท์

อตฺร ตสฺสตฺถสฺส สาธกานิ ปโยคานิ สาสนโต จ โลกโต จ ยถารหมาหริตฺวา ทสฺเสสฺสาม- มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา. น มยฺหํ มนโส ปิโย. สาธุกํ มนสิ กโรถ. มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา. มโนรมํ, มโนธาตุ, มโนมเยน กาเยน, อิทฺธิยา อุปสงฺกมิ. โย เว "ทสฺสนฺ"ติ วตฺวาน, อทาเน กุรุเต มโน.

เกี่ยวกับลักษณะของมโนคณะนี้ ข้าพเจ้า จะนำตัวอย่างจากพระบาลีและจาก คัมภีร์สันสกฤตมาแสดงตามสมควร ดังต่อไปนี้:-

มนสา เจ ปสนฺเนน - หากบุคคลมีจิตผ่องใส จะพูดก็ดี จะทำก็ดี

ภาสติ วา กโรติ วา 75

น มยฺหํ มนโส ปิโย76 เขาไม่เป็นที่พอใจเรา

สาธุกํ มนสิ กโรถ77 พวกท่าน จงตั้งใจให้ดี

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา75 สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ

มโนรมํ เป็นที่น่าเพลิดเพลินใจ

มโนธาตุ มโนธาตุ

มโนมเยน กาเยน,- เข้าไปหาด้วยกายที่สำเร็จมาจากมโนมยิทธิ

อิทฺธิยา อุปสงฺกมิ 78

โย เว "ทสฺสนฺ"ติ วตฺวาน,- เราแล เมื่อรับปากว่าจะให้แล้ว หากทำใจ

อทาเน กุรุเต มโน79 จะไม่ให้...

ตัวอย่าง วจ ศัพท์

วจสา ปริจิตา80 ที่คล่องปาก

วจโส แห่งวาจา

วจสิ ในวาจา.

วโจรสฺมีหิ โพเธสิ เวเนยฺยกุมุทญฺจิทํ

ราโค สาราครหิโต วิสุทฺโธ พุทฺธจนฺทิมา.

พระจันทร์คือพระพุทธเจ้า ผู้ฉาบทาด้วยพระฉัพพัณณ-รังสี ผู้ปราศจากความกำหนัดยิ่ง ผู้บริสุทธิ์ผุดผ่อง ยัง ดอกโกมุทคือพุทธบริษัทนี้ ให้ตรัสรู้อริยสัจจ์สี่ด้วย พระรัศมีคือพระธรรมเทศนา.

กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา อลาโต เอตทพฺรวิ81.

เอส ภิยฺโย ปสีทามิ สุตฺวาน มุนิโน วโจ82.

เมื่ออลาตเสนาบดี ได้ฟังคำของกัสสปะ จึงได้กล่าว คำนี้ว่า "ข้าพเจ้านั้น ได้ฟังคำของพระมุนีแล้ว ย่อม เลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง".

สขา จ มิตฺโต จ มมาสิ- แน่ะหมอยาชื่อสีวิกะ ท่านเป็นทั้งเพื่อนและสหาย

สีวิก สุสิกฺขิโต สาธุ- ของข้าพเจ้า ดังนั้น จึงขอให้ท่านผู้เชี่ยวชาญ

กโรหิ เม วโจ83 จงฟังคำของข้าพเจ้าด้วย

ตัวอย่าง วย ศัพท์

เอกูนตึโส วยสา สุภทฺท84 แน่ะสุภัททะ เรามีวัย ๒๙ ปี

วยโส แห่งวัย

วยสิ ในวัย

วโยวุทฺโธ เจริญวัย

วโยคุณา อนุปุพฺพํ ชหนฺติ 85 ช่วงแห่งวัยย่อมละไปตามลำดับ

ตัวอย่าง เตช ศัพท์

ชลนฺตมิว เตชสา86 เสมือนหนึ่งรุ่งเรืองอยู่ ด้วยเดช

เตชโส แห่งเดช

เตชสิ ในเดช

เตโชธาตุกุสโล87 ผู้ฉลาดในเตโชธาตุ

เตโชกสิณํ เตโชกสิณ

ตัวอย่าง ตป ศัพท์

ตปสา อุตฺตโม ผู้ประเสริฐโดยตบะ

ตปโส แห่งตบะ

ตปสิ ในตบะ

ตโปธโน ผู้มีตบะเป็นทรัพย์

ตโปชิคุจฺฉา88 ผู้รังเกียจกิเลสด้วยตบะ (ความเพียร)

กสฺมา ภวํ วิชนมรญฺญนิสฺสิโต,- เพราะเหตุใด ท่านจึงไปอาศัยป่าที่ปราศจาก

ตโป อิธ กุรุพฺพสิ พฺรหฺมปตฺติยา89 ผู้คน บำเพ็ญตบะอันประเสริฐในป่านี้ เพื่อเข้าถึงความประเสริฐ

ตัวอย่าง เจต ศัพท์

เจตสา อญฺญาสิ ได้รู้แล้วด้วยใจ

เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ ความปริวิตกแห่งใจได้เกิดแล้วอย่างนี้

เอตมตฺถํ เจตสิ สนฺนิธาย ได้ตั้งความหมายนี้ไว้ในใจ

เจโตปริวิตกฺกมญฺญาย90 ได้รับทราบถึงความปริวิตกในใจ.

เจโตปริยณาณํ เจโตปริยญาณ,

เจโต ปริจฺฉินฺทติ กำหนดใจ

โส ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ - เขาใช้จิตกำหนดรู้วาระจิตของสัตว์อื่น

เจตสา เจโต ปริจฺจ ชานาติ 91 ของบุคคลอื่น

ตัวอย่าง ตม ศัพท์

ตมสา ด้วยความมืด

ตมโส แห่งความมืด

ตมสิ ในความมืด

ตโมนุโท ผู้บรรเทาความมืด

ตโมหโร ผู้ขจัดความมืด

ตัวอย่าง ยส ศัพท์

นวาหเมตํ ยสสา ททามิ 92 ความจริงข้าพเจ้าไม่ได้ให้วัตถุนั้น

เพราะต้องการ จะได้ชื่อเสียง

ยโส ลทฺธา โข ปนสฺมากํ โภคา94 โภคทรัพย์ทั้งหลาย อันเราได้มาแล้ว

โดยอาศัยชื่อเสียง

ยสโส แก่ยศ

ยสสิ ในยศ

ยโสโภคสมปฺปิโต93 ผู้เพียบพร้อมด้วยยศและโภคะ

ยโสธรา เทวี พระเทวีผู้ทรงเกียรติ

ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย95 บุคคลเมื่อมีชื่อเสียงแล้ว ไม่ควรลืมตัว

ตัวอย่าง อย ศัพท์

อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ 96 สนิมตั้งขึ้นแล้วแต่เหล็กเทียว

อยโส แห่งเหล็ก

อยสิ ในเหล็ก

อโยปาการปริยนฺตํ มีกำแพงเหล็กอันเป็นด่านสุดท้าย

อยสา ปฏิกุชฺชิตํ 97 ถูกครอบไว้ด้วยเหล็ก

อโยปตฺโต บาตรเหล็ก

อโยมยํ ทำด้วยเหล็ก

อโย กนฺตตีติ อโยกนฺโต สิ่งใดตัดเหล็ก สิ่งนั้น ชื่อว่า อโยกนฺต

เสยฺโย อโยคุโฬ ภุตฺโต98 บุคคลบริโภคก้อนเหล็กที่ถูกเผาด้วยไฟ

อันร้อน ยังประเสริฐกว่า

ตัวอย่าง ปย ศัพท์

ฆเตน วา ภุญฺชสฺสุ ปยสา วา ท่าน จงบริโภคด้วยเนยใสหรือด้วยน้ำนม

สาธุ ขลุ ปยโส ปานํ - การที่นายยัญญทัตดื่มน้ำนม เป็นการดีแท้

ยญฺญทตฺเตน99

ปยสิ โอชา รสชาติในน้ำนม

ปโยธรา ทรงไว้ซึ่งน้ำนม

ปโยนิธิ หม้อน้ำนม

ตัวอย่าง สิร ศัพท์

สหสฺสเนตฺโต สิรสา ปฏิคฺคหิ 100 ท้าวพันตา (สักกะ) รับแล้วด้วยเศียรเกล้า

สิรโส แห่งเศียร

สิรสิ อญฺชลึ กตฺวา- กระทำอัญชลีไว้เหนือเศียร ไหว้ธงชัยแห่ง-

วนฺทิตพฺพํ อิสิทฺธชํ 101 พระอรหันต์ (จีวร)

สิโรรุหา อวัยวะที่งอกบนศีรษะ (ผม)

สิโร ฉินฺทติ เขาตัดศีรษะ

โย กาเม ปริวชฺเชติ,- ผู้ใดงดเว้นกามทั้งหลาย เหมือนบุคคล-

สปฺปสฺเสว ปทา สิโร102 ไม่เอาเท้า เข้าไปใกล้หัวงู

สิโร เต วชฺฌยิตฺวาน103 จักฆ่า (โดยการตัด) ศีรษะของท่าน

สรสา ด้วยสระน้ำ

สรโส แห่งสระน้ำ

ตีณิ อุปฺปลชาตานิ ตสฺมึ - พราหมณ์ บัว ๓ เหล่า เกิดในสระน้ำนั้น

สรสิ พฺราหฺมณ104

สโรรุหํ เกิดในสระน้ำ

ตัวอย่าง ฉนฺท ศัพท์

ยํ เอตา อุปเสวนฺติ,- หญิงเหล่านั้น เข้าไปหาชายใด ด้วยความพอใจ

ฉนฺทสา วา ธเนน วา105 ก็ดี ด้วยเหตุแห่งทรัพย์ก็ดี

สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ 106 บทสวดสาวิตตี เป็นบทนำในคัมภีร์พระเวท๑

ฉนฺทสิ, ฉนฺโทวิจิติ ในคัมภีร์ฉันท์, คัมภีร์ฉันโทวิจิติ

ฉนฺโทภงฺโค เสียคณะฉันท์ (หรือความหมดหวัง)

ตัวอย่าง อุร ศัพท์

อุรสา ปนุทหิสฺสามิ 107 เราจักฉีกอกออกเป็นสองส่วนแล้ว จักไป

อยู่ต่อหน้าพระเวสสันดร

อุรโส แห่งอก

อุรสิ ชายติ เกิดในอก

อุรสิโลโม ขนที่อก

อุโรมชฺเฌ วิชฺฌิ เสียบเข้ากลางหน้าอก

ตัวอย่าง รห ศัพท์

รหสา โดยที่ลับ

รหโส แห่งที่ลับ

รหสิ 108 ในที่ลับ

รโหคโต นิสีทิตฺวา - ในกาลนั้น เราได้นั่งอยู่ในที่ลับ เกิดความคิด

เอวํ จินฺเตสหํ ตทา109 อย่างนี้

ตัวอย่าง อห ศัพท์

อหสา โดยวัน

อหสิ ในวัน

ชายนฺติ ตตฺถ ปาโรหา- วันคืนผ่านไป ต้นไม้ทั้งหลาย ก็เกิดขึ้น ณ

อโหรตฺตานมจฺจเย110 ที่นั้น

เหตุที่ไม่แสดงตัวอย่าง

ของรูปว่า มเนน, มนสฺส เป็นต้น

เอตฺถ จ "มเนน, มนสฺส, มเน, มนสฺมึ, มนมฺหี"ติอาทีนิ จ "มนอายตนํ ตม-ปรายโน อยปตฺโต ฉนฺทหานี"ติอาทีนิ จ "น มนํ อญฺญาสิ. ยสํ ลทฺธาน ทุมฺเมโธ. "สิรํ ฉินฺทตี"ติ อาทีนิ จ รูปานิ มโนคณภาวปฺปกาสกานิ น โหนฺตีติ น ทสฺสิตานิ น อลพฺภ-มานวเสน, ตสฺมาตฺร อิมา อาทิโต ปฏฺฐาย มโนคณภาวิภาวินํ คาถาโย ภวนฺติ

อนึ่ง ในมโนคณศัพท์นี้ เนื่องจากรูปว่า มเนน, มนสฺส, มเน, มนสฺมึ, มนมฺหิ เป็นต้น, รูปว่า มนอายตนํ, ตมปรายโย, อยปตฺโต, ฉนฺทหานิ เป็นต้น และรูปว่า น มนํ อญฺญาสิ, ยสํ ลทฺธาน ทุมฺเมโธ111, สิรํ ฉินฺทติ เป็นต้น เป็นรูปที่ไม่ได้บ่งถึงลักษณะ ของมโนคณะ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างไว้ ทั้งนี้ไม่ใช่ว่า ในพระบาลี จะไม่มีใช้ (หมายความว่ารูปเหล่านี้มีใช้ในพระบาลี แต่ที่ไม่นำมาแสดง เพราะไม่มีอะไร พิเศษเกี่ยวกับลักษณะของมโนคณะนั่นเอง)

เพราะเหตุนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ คาถาที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็นคาถาที่แสดงลักษณะ ความเป็นมโนคณะตั้งแต่แรกเป็นต้นมา

มนสา มนโส มนสิ อิติอาทิวสา จิตา

สาโสสฺยนฺตา สทฺทรูปา วุตฺตา "มโนคโณ"อิติ.

มโนธาตุ วโจรสฺมิ วโยวุทฺโธ ตโปคุโณ

เตโชธาตุ ตโมนาโส ยโสโภคสมปฺปิโต.

เจโตปริวิตกฺโก จ อโยปตฺโต ปโยธรา

สิโรรุหา สิโรรุหํ อุโรมชฺเฌ รโหคโต.

ฉนฺโทภงฺโค อโหรตฺตํ มโนมย มโยมยํ

เอวํวิโธ วิเสโส โย ลกฺขณนฺตํ มโนคเณ.

รูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย สา, โส, สิ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ เรียกว่า มโนคณะ และคำที่มีลักษณะพิเศษอย่างนี้ ก็จัดอยู่ในลักษณะของมโนคณะด้วย เช่น มโนธาตุ, วโจรสฺมิ, วโยวุทฺโธ, ตโปคุโณ, เตโชธาตุ, ตโมนาโส, ยโสโภคสมปฺปิโต, เจโตปริวิตกฺโก, อโยปตฺโต, ปโยธรา, สิโรรุหา, สิโรรุหํ, อุโรมชฺเฌ, รโหคโต, ฉนฺโทภงฺโค, อโหรตฺตํ, มโนมยํ, มโยมยํ.

วโจ สุตฺวา, สิโร ฉินฺทิ อโย กนฺตติอิจฺจปิ

อุปโยคสฺส สํสิทฺธิลกฺขณนฺตํ มโนคเณ.

และการแปลง อํ ทุติยาวิภัตติเป็น โอ เช่น วโจ สุตฺวา, สิโร ฉินฺทิ, อโย กนฺตติ เป็นต้น ก็จัดว่าเป็นลักษณะของ มโนคณะ.

มโนคเณ วุตฺตนโย อิตฺถิลิงฺเค น ลพฺภติ

ปุนฺนปุสกลิงฺเคสุ ลพฺภเตว ยถารหํ

วิธีที่กล่าวในมโนคณะ ไม่มีในอิตถีลิงค์, มีได้เฉพาะ ในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้นตามสมควร.

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ

สาโสสฺยนฺตานิ รูปานิ สนฺทิสฺสนฺตติ มโนคเณ

มชฺโฌการนฺตรูปา จ โสการนฺตูปโยคตา.

ในมโนคณศัพท์ทั้งหมดตามที่ได้แสดงมานี้ สรุปได้ดังนี้:-

ศัพท์มโนคณะมีลักษณะอย่างนี้ คือ ๑. มีรูปศัพท์ที่ลง ท้ายด้วย สา,โส, สิ, ๒. มีรูปศัพท์ที่ลงท้าย โอ ใน ท่ามกลางสมาสและตัทธิต ๓. มีรูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย โอ เมื่อทำหน้าที่เป็นกรรมของกิริยา.

เอวํ มโนคณลกฺขณํ อนากุลํ นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏํ สมุทฺทิฏฺฐํ

ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะของมโนคณะไว้อย่างเป็นระเบียบไม่ยุ่งยาก ไม่สับสน ไม่ซับซ้อน ด้วยประการฉะนี้.

ลักษณะของมโนคณาทิคณะ

(นัยที่ ๑)

อถ มโนคณาทิลกฺขณํ กถยาม

ลำดับต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงลักษณะของกลุ่มศัพท์ที่เหมือนกับมโนคณะ เพียงบางส่วน (มโนคณาทิลักษณะ)

เย เต นาสสฺมึ วิสเย, สาโส สฺยนฺตา ยถารหํ
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต มชฺโฌกาโร น โหนฺติ ตุ.
โสการนฺตูปโยคา จ กฺริยาโยเค น โหนฺติ เต
สทฺทา เอวํวิธา สพฺเพ มโนคณาทิกา มตา.

กลุ่มศัพท์ของมโนคณาทิมีลักษณะดังนี้ คือ ท้ายศัพท์ เหล่านั้นมีการแปลง นา, ส, สฺมึ วิภัตติเป็น สา, โส, สิ ตามความเหมาะสม แต่ไม่มีการแปลงเป็น โอ ในท่าม กลางสมาสและตัทธิต, และไม่มีการแปลงทุติยาวิภัตติ เป็น โอ เมื่อทำหน้าที่เป็นกรรมของกิริยา.

เสยฺยถีทํ ? “พิลํ ปทํ มุข”มิจฺจาทโย. เตสํ รูปานิ ภวนฺติ พิลสา, พิลโส, พิลสิ, พิลคโต, พิลํ ปาวิสิ. ปทสาว อคมาสิ, ตีณิ ปทวารานิ, มากาสิ มุขสา ปาปํ, มุขคตํ โภชนํ ฉฑฺฑาเปติ. สจฺเจน ทนฺโต ทมสา อุเปโต. รสวรํ รสมยํ รสํ ปิวีติ.

เช่น คำว่า พิลํ (ปล่อง), ปทํ (เท้า), มุขํ (ปาก) เป็นต้น, ศัพท์เหล่านั้น มีตัวอย่าง จากพระบาลีดังต่อไปนี้

พิลสา โดยปล่อง
พิลโส แห่งปล่อง
พิลสิ ในปล่อง
พิลคโต อยู่ในปล่อง
พิลํ ปาวิสิ เข้าไปสู่ปล่อง
ปทสาว อคมาสิ เดินไปด้วยเท้า
ตีณิ ปทวารานิ การย่างเท้า ๓ ครั้ง
มากาสิ มุขสา ปาปํ 112 อย่าได้ทำบาปด้วยวาจา
มุขคตํ โภชนํ ฉฑฺฑาเปติ ให้บ้วนโภชนะที่อยู่ในปากทิ้ง
สจฺเจน ทนฺโต ทมสา อุเปโต113 ผู้มีคำสัตย์ ฝึกตน บังคับตนได้แล้ว
รสวรํ ๑ รสอันประเสริฐ
รสมยํ ๑ เกิดแต่รส
รสํ ปิวิ ๑,114 ดื่มแล้วซึ่งรส

ลักษณะของมโนคณาทิคณะ
(นัยที่ ๒)

เย สมาสาทิภาวมฺหิ มชฺโฌการาว โหนฺติ ตุ
นาสสฺมึวิสเย สาโส- สฺยนฺตา ปน น โหนฺติหิ.

โสการนฺตูปโยคา จ กฺริยาโยเค น โหนฺติ เต
สทฺทา เอวํวิธา จาปิ มโนคณาทิกา มตา.

อีกนัยหนึ่ง กลุ่มศัพท์ของมโนคณาทิ มีลักษณะดังนี้ คือ มีการแปลงเป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต, ไม่มี การแปลง นา, ส, สฺมึ วิภัตติเป็น สา, โส, สิ, และไม่มี การแปลงทุติยาวิภัตติ โอ เมื่อทำหน้าที่เป็นกรรม

ของกิริยา.

เสยฺยถีทํ ? “อาโป วาโย สรโท” อิจฺเจวมาทโย. เตสํ รูปานิ ภวนฺติ- อาโปธาตุ, วาโยธาตุ, อาโปกสิณํ วาโยกสิณํ, อาโปมยํ, วาโยมยํ, ชีว ตฺวํ สรโทสตํ, สรทกาโล. อาเปน, อาปสฺส, อาเป, อาปสฺมึ, อาปมฺหิ. วาเยน, วายสฺส, วาเย, วายสฺมึ, วายมฺหิ. สรเทน, สรทสฺส, สรเท สรทสฺมึ, สรทมฺหิ. อาปํ อาปโต สญฺชานาติ. วายํ วายโต สญฺชานาติ. สรทํ ปตฺเถติ, สรทํ รมณียา นที.

เช่น คำว่า อาโป (น้ำ), วาโย (ลม), สรโท (ฤดูใบไม้ร่วง) เป็นต้น, ศัพท์เหล่านั้น มี ตัวอย่างจากพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ

อาโปธาตุ อาโปธาตุ

วาโยธาตุ วาโยธาตุ

อาโปกสิณํ อาโปกสิณ

วาโยกสิณํ วาโยกสิณ

อาโปมยํ เกิดแต่น้ำ

วาโยมยํ เกิดแต่ลม

ชีว ตฺวํ สรโทสตํ 115 ท่าน จงมีชีวิตตลอด ๑๐๐ ปี

สรทกาโล ฤดูใบไม้ร่วง

อาเปน ด้วยน้ำ

อาปสฺส แก่น้ำ

อาเป, อาปสฺมึ, อาปมฺหิ ในน้ำ

วาเยน ด้วยลม

วายสฺส แก่ลม

วาเย, วายสฺมึ, วายยมฺหิ ในลม

สรเทน ด้วยฤดูสรทะ

สรทสฺส แห่งฤดูสรทะ

สรเท, สรทสฺมึ, สรทมฺหิ ในฤดูสรทะ

อาปํ อาปโต สญฺชานาติ 116 รู้อาโปธาตุว่าเป็นอาโปธาตุ

วายํ วายโต สญฺชานาติ รู้วาโยธาตุว่าเป็นวาโยธาตุ

สรทํ ปตฺเถติ ปรารถนาฤดูสรทะ

สรทํ รมณียา นที แม่น้ำ รื่นรมย์ตลอดฤดูสรทะ

คำทักท้วงเกี่ยวกับ วายุ ศัพท์

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุํ “นนุ สาสเน วายสทฺโท วิย วายุสทฺโทปิ มโนคณาทีสุ อิจฺฉิตพฺโพ”ติ ? เอตฺถ วุจฺจเต

อนึ่ง ในเรื่องมโนคณาทิคณะนี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ท้วงว่า ในคัมภีร์ฝ่ายศาสนา แม้ วายุ ศัพท์ก็จัดเข้าในกลุ่มมโนคณาทิคณะได้เหมือน วาย ศัพท์ มิใช่หรือ ? เกี่ยวกับ เรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอเฉลยดังนี้ว่า

วายุ วาโยติ เอเตสุ ปจฺฉิโมเยว อิจฺฉิโต

มโนคณาทีสุ นาทิ อาทิคฺคหวเสนิธ.

บรรดา วายุ และ วาย ศัพท์ทั้งสองนี้ ศัพท์ว่า วาย เท่านั้นจัดเข้าในกลุ่มมโนคณาทิคณะ, ส่วน วายุ ศัพท์ ไม่สามารถจัดเข้าในกลุ่มมโนคณาทิคณะนี้ได้ ทั้งนี้เป็นเพราะอำนาจของ อาทิ ศัพท์๑

มโนธาตุ วาโยธาตุ อิจฺจาทีนิ ปทานิ หิ

อการนฺตวเสเนว มชฺโฌการานิ สิชฺฌเร.

อนึ่ง บททั้งหลาย เช่น มโนธาตุ, วาโยธาตุ สำเร็จรูป แล้วสามารถมีลักษณะมโนคณาทิคณะคือมี โอ ท่ามกลางสมาสเพราะเป็นบทที่ลงท้ายด้วย อ การันต์ นั่นเอง.

วายุสทฺทมฺหิ คหิเต อาทิคฺคหวเสนิธ

วาโยธาตูติ โอมชฺฌํ รูปเมว น เหสฺสติ.

หากแม้จะสงเคราะห์ วายุ ศัพท์เข้าในมโนคณาทิคณะ นี้ด้วยอำนาจของ อาทิ ศัพท์ แต่ก็ไม่สามารถสำเร็จรูป เป็น โอ ท่ามกลางสมาสว่า วาโยธาตุ ได้อย่างแน่นอน [คือไม่สามารถเอา อุ เป็น โอ ได้].

ยถา หิ อายุสทฺทสฺส รูปํ ทิสฺสติ สาคมํ

อายุสา เอกปุตฺตฺตน”ติ117 มนสาทิปทํ วิย.

น ตถา วายุสทฺทสฺส รูปํ ทิสฺสติ สาคมํ

ตสฺมา มโนคณาทิมฺหิ ตสฺโสกาโส น วิชฺชติ.

รูปของ อายุ ศัพท์ที่มีการลง ส อาคมเหมือนกับบทว่า มนสา เป็นต้น มีปรากฏในพระบาลีเช่น อายุสา เอกปุตฺตํ ฉันใด, รูปของ วายุ ศัพท์ที่มีการลง ส อาคม มิได้มี ปรากฏในพระบาลีฉันนั้น, เพราะฉะนั้น วายุ ศัพท์นั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะจัดเข้าในมโนคณาทิคณะได้.

ตถา หิ “วายติ อิติ วาโย” อิติ 118 ครู วทุ

วาโยธาตูติ เอตสฺส ปทสฺสตฺถํ ตหึ ตหึ.

เหมือนอย่างที่อาจารย์ทั้งหลาย ได้แสดงรูปวิเคราะห์ ของวาโยธาตุไว้ในคัมภีร์ต่างๆ ดังนี้ว่า วายติ อิติ วาโย (ธรรมชาตที่พัดไปมา เหตุนั้น ชื่อว่า วาย) ดังนี้เป็นต้น.

ยตฺถ ปถวี จ อาโป จ　　เตโช วาโย น คาธติ 119

เอตฺถ อาปาทิกํ สทฺทตฺ-　　ติกํ มโนคณาทิเก.

ในตัวอย่างว่า ยตฺถ ปถวี จ อาโป จ เตโช วาโย น คาธติ (ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมไม่ตั้งอยู่ใน สภาวธรรมใด) นี้ พึงทราบว่า ศัพท์ ๓ ศัพท์มี อาป เป็นต้น จัดเข้าในกลุ่มศัพท์ที่เป็นมโนคณาทิคณะ.

อิทมฺปิ มโนคณาทิกลกฺขณํ. เอตฺถ มโนคณาทิกา ทฺวิธา ภิชฺชนฺติ พิลปทาทิโต อาปาทิโต จ. เอวํ มโนคณาทิกลกฺขณํ อนากุลํ นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏํ สมุทฺทิฏฺฐํ.

คำที่แสดงมาข้างต้นนี้ เป็นลักษณะของมโนคณาทิคณะ, ในมโนคณาทิลักษณะนี้ มโนคณาทิคณะแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มของ พิล, ปท ศัพท์ และกลุ่มของ อาป ศัพท์, ข้าพเจ้า ได้แสดงลักษณะของมโนคณะไว้อย่างเป็นระเบียบ ไม่ยุ่งยาก ไม่สับสน ไม่ซับซ้อน ด้วยประการฉะนี้แล.

ลักษณะของอมโนคณะ

(นัยที่ ๑)

อถ อมโนคณลกฺขณํ กถยาม

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงลักษณะของอมโนคณะ

เย จ นาวิสเย โสนฺตา　　เย จ สฺมาวิสเย สิยุ

สทฺทา เอวํปการา เต　　อมโนคณสญฺญิตา.

ศัพท์เหล่าใด มีการแปลง นา วิภัตติเป็น โส และ ศัพท์ เหล่าใดมีการแปลง สฺมา วิภัตติเป็น โส, ศัพท์อันมี ประการดังที่กล่าวมาเหล่านั้น เรียกว่า อมโนคณะ.

เก เต ? อตฺถพฺยญฺชนกฺขรสทฺทาทโย เจว ทีฆโรสทฺทา จ. เอเตสุ หิ อตฺถ-สทฺทาทีนํ นาวจนฏฺฐาเน “อตฺถโส พฺยญฺชนโส อกฺขรโส สุตฺตโส อุปายโส สพฺพโส ฐานโส”ติอาทีนิ โสนฺตานิ รูปานิ ภวนฺติ. ทีฆโรสทฺทานํ ปน สฺมาวจนฏฺฐาเน “ทีฆโส โอรโส”ติ โสนฺตานิ รูปานิ ภวนฺติ. อิทํ อมโนคณลกฺขณํ.

ถาม:　ศัพท์เหล่านั้น ได้แก่ศัพท์อะไรบ้าง ?

ตอบ:　ได้แก่กลุ่มศัพท์มี อตฺถ, พฺยญฺชน, อกฺขร เป็นต้น และ ทีฆ, โอร ศัพท์. บรรดาศัพท์เหล่านั้น เมื่อลง นา วิภัตติท้ายกลุ่มศัพท์มี อตฺถ ศัพท์เป็นต้นแล้ว ให้แปลง นา วิภัตติเป็น โส เช่น อตฺถโส, พฺยญฺชนโส, อกฺขรโส, สุตฺตโส, อุปายโส, สพฺพโส ฐานโส เป็นต้น. ส่วนในกรณีของ ทีฆ, โอร ศัพท์ เมื่อลง สฺมา วิภัตติแล้ว ให้แปลง สฺมา วิภัตติเป็น โส เช่น ทีฆโส, โอรโส นี้เป็นลักษณะของอมโนคณะ.

ลักษณะอมโนคณะ

(นัยที่ ๒)

อปรมฺปิ ภวติ

สพฺพถา วินิมุตฺตา เย　　สาโสสฺยนฺตาทิภาวโต

เอวํวิธาปิ เต สทฺทา　　อมโนคณสญฺญิตา.

อมโนคณะ มีอีกลักษณะหนึ่ง คือ

ศัพท์เหล่าใด ไม่มีลักษณะของมโนคณะแม้เพียง ลักษณะหนึ่ง คือไม่มีการแปลงเป็น สา โส สิ เป็นต้น ศัพท์อันมีประการดังที่กล่าวมาเหล่านั้น ชื่อว่า อมโนคณะ.

เก เต ? “ปุริโส กญฺญา จิตฺต”มิจฺจาทโย. อิทมฺปิ อมโนคณลกฺขณํ. เอวํ อมโนคณลกฺขณํ อนากุลํ นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏํ สมุทฺทิฏฺจํ.

ถาม: อมโนคณศัพท์เหล่านั้น ได้แก่ศัพท์อะไรบ้าง ?

ตอบ: อมโนคณศัพท์เหล่านั้น ได้แก่ ปุริโส, กญฺญา, จิตฺตํ เป็นต้น (กลุ่มศัพท์ เหล่านี้ ก็ไม่มีลักษณะของมโนคณะเช่นกัน)

ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะของอมโนคณะไว้อย่างเป็นระเบียบ ไม่ยุ่งยาก ไม่สับสน ไม่ซับซ้อน ด้วยประการฉะนี้.

เอวํ ทสฺสิเตสุ มโนคณลกฺขณาทีสุ โกจิ วเทยฺย “ยทิทํ ตุมฺเหหิ วุตฺตํ “เย สมาสาทิภาวมฺหิ, มชฺโฌการาว โหนฺติ ตู”ติอาทินา มโนคณาทิกลกฺขณํ, เตน “ปโรสตํ โคมยํ โคธโน”อิจฺจาทีสุ โคปรสทฺทาทโยปิ มโนคณาทิกภาวํ อาปชฺชนฺตีติ ? นาปชฺชนฺติ. กสฺมาติ เจ ? ยสฺมา

เอตฺถ มโนคณาทีนํ อนฺตสฺโสตฺตํ ปฏิจฺจิทํ
มชฺโฌการา”ติ วจนํ วุตฺตํ น ตฺวาคมาทิกํ.
ปโรสตํ โคมยนฺติ- อาทีสุ อมโนคโณ
ปุพฺพภูตํ ปทํ โอสฺสา- คมตฺตา นิจฺจตาย จ.

เกี่ยวกับมโนคณลักษณะเป็นต้น ที่แสดงมาแล้วอย่างนี้ หากจะมีใครทักท้วงว่า ท่านได้กำหนดลักษณะของ มโนคณาทิคณะไว้ว่า มีการแปลงเป็น โอ ในท่ามกลาง สมาสและตัทธิต เพราะฉะนั้นศัพท์ทั้งหลายมี โค, ปร เป็นต้นในตัวอย่างว่า ปโรสตํ, โคมยํ, โคธโน ก็ควร จัดเป็นมโนคณาทิคณะได้เช่นกันมิใช่หรือ ?

ตอบ: จัดเป็นมโนคณาทิคณะไม่ได้

ถาม: เพราะเหตุใด ?

ตอบ: เพราะเหตุที่คำว่า "เป็น โอ ในท่ามกลางนี้" ท่านมุ่งถึง โอ ที่แปลงมาจาก สระท้ายของกลุ่มศัพท์มโนคณาทิคณะ มิได้มุ่งถึง โอ ที่เป็นอาคมและ โอ ที่มีมาแต่เดิม (เช่น โอ ของ โค ศัพท์) ดังนั้น บทว่า ปร และ โค ซึ่งเป็นบทหน้าของคำว่า ปโรสตํ และ โคมยํ เป็นต้น จึงได้ชื่อว่า อมโนคณะ เพราะเหตุที่ โอ ในคำว่า ปโร นั้นเป็น โอ อาคม ซึ่ง ลงบ้างไม่ลงบ้าง (เช่น ปโรสตํ, ปรามาโส) และเพราะเหตุที่ โอ การันต์ของคำว่า โค มีรูป เป็น โอ แน่นอนบ้าง ไม่แน่นอนบ้าง (เช่น โคมยํ, โคธโน, ควสฺสกํ).

ตสฺมา นาปชฺชนฺติ. อิติ สพฺพถาปิ อมโนคณลกฺขณํ นิสฺเสสโต ทสฺสิตํ. อิจฺเจวํ มโนคณวิภาวนายํ มโนคโณ มโนคณาทิโก อมโนคโณ จาติ ติธา เภโท เวทิตพฺโพ.

เพราะฉะนั้น ศัพท์เหล่านี้ จึงไม่จัดเป็นมโนคณาทิคณะ. ลักษณะของอมโนคณะ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้อย่างบริบูรณ์ทุกประการด้วยประการฉะนี้. สรุปว่า ในตอนว่าด้วย มโนคณะนี้ พึงทราบว่า กลุ่มศัพท์แบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ มโนคณะ, มโนคณาทิคณะ และอมโนคณะ ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัยปทมาลาของศัพท์มโนคณะ

ที่เป็นบทสมาส

ตตฺถ มโนคเณ ปริยาปนฺนสทฺทานํ สมาสํ ปตฺวา “อพฺยคฺคมนโส นโร, ถิรเจตสํ กุลํ, สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกาติอาทินา ลิงฺคตฺตยวเสน อญฺญถาปิ รูปานิ ภวนฺติ. เอตฺถ ปน เกจิ เอวํ วทนฺติ “ยทา มนสทฺโท สกตฺเถ อวตฺติตฺวา อพฺยคฺโค มโน ยสฺส โสยํ อพฺยคฺคมนโส, อลีโน มโน ยสฺส โสยํ อลีนมนโส”ติ เอวํ อญฺญตฺเถ วตฺตติ, ตทา ปุริสนเยเนว นามิกปทมาลา ลพฺภติ, น มโนคณนเยนา”ติ.

บรรดากลุ่มศัพท์ ๓ จำพวกนั้น สำหรับกลุ่มศัพท์ที่เป็นมโนคณะ เมื่อเข้าสมาส แล้ว มีรูปเป็นอีกลักษณะหนึ่ง ใช้ได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เช่น อพฺยคฺคมนโส นโร120, ถิรเจตสํ กุลํ, สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกา121.

ก็ในเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่าน ได้แสดงความเห็นไว้อย่างนี้ว่า ในกรณีที่ มน ศัพท์ ไม่ตั้งอยู่ในความหมายเดิม แต่ใช้ในความหมายของบทอื่นอย่างนี้ว่า อพฺยคฺโค มโน ยสฺส โสยํ อพฺยคฺคมนโส (ใจของผู้ใด ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ (เหตุนั้น) ผู้นั้น ชื่อว่า อพฺยคฺคมนส), อลีโน มโน ยสฺส โสยํ อลีนมนโส122 (ใจของผู้ใด ไม่ท้อแท้ (เหตุนั้น) ผู้นั้น ชื่อว่า อลีนมนส)๑, ในกรณีเช่นนั้น ให้แจกปทมาลาตามแบบ ปุริสศัพท์ทุกประการ, ไม่แจกตามแบบมโนคณะ.

ตํ น คเหตพฺพํ อุภินฺนมฺปิ ยถารหํ ลพฺภนโต. ตถา หิ วิสุทฺธิมคฺเค ปุคฺคลาเปกฺขน-วเสน “ขนฺติโสรจฺจเมตฺตาทิคุณภูสิตเจตโส. อชฺเฌสนํ คเหตฺวานา”ติ เอตฺถ มโนคณนโย ทิสฺสติ. ตฏฺฏีกายมฺปิ “อชฺเฌสิโต ทาฐานาคตฺเถเรน ถิรเจตสา”ติ มโนคณนโย ทิสฺสติ, ตสฺมา เตสํ วจนํ น คเหตพฺพํ.

มติของอาจารย์นั้น ไม่ควรถือเป็นแบบอย่าง เพราะ มน ศัพท์ที่เป็นพหุพพีหิสมาส นั้น สามารถแจกตามแบบทั้งสองได้ตามสมควร. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏ ว่ามโนคณะศัพท์ที่เป็นพหุพพีหิสมาสซึ่งทำหน้าที่ขยายตัวบุคคล ก็มีการแจกปทมาลา ตามแบบมโนคณะ เช่นในข้อความนี้ว่า

ขนฺติโสรจฺจเมตฺตาทิคุณภูสิตเจตโส อชฺเฌสนํ คเหตฺวาน123

ได้รับคำเชื้อเชิญของพระสังฆปาลเถระผู้มีจิตอันประดับด้วยคุณธรรมมีขันติ, โสรัจจะและเมตตาเป็นต้น

และแม้ในฎีกาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ก็ปรากฏว่ามีการแจกตามแบบมโนคณะ เช่นในข้อความว่า

อชฺเฌสิโต ทาฐานาคตฺเถเรน ถิรเจตสา124

ผู้อันพระเถระนามว่าทาฐานาคะผู้มีจิตอันมั่นคงเชื้อเชิญแล้ว

ดังนั้น ถ้อยคำของอาจารย์เหล่านั้น จึงไม่ควรถือเป็นประมาณ.

เอวํ วทนฺตา จ เต อพฺยคฺคมนสทฺทาทีนํ อพฺยคฺคมนสอิจฺจาทินา สการนฺต-ปกติภาเวน ฆเปตพฺพภาวํ วิพฺภนฺตมติวเสน จินฺเตตฺวา สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ, ทฺวีสุ จ วจเนสุ ปุริสนเยน โยเชตพฺพตํ มญฺญนฺติ. เอวญฺจ สติ “คุณภูสิตเจตโส, ถิรเจตสา”ติ ฉฏฺฐีจตุตฺถีตติยารูปานิ น สิยุ, อญฺญานิเยว อนภิมตานิ รูปานิ สิยุ. ยสฺมา สิยุ, ตสฺมา เอวํ อคฺคเหตฺวา อยํ วิเสโส คเหตพฺโพ.

ก็อาจารย์ผู้แสดงความคิดเห็นเช่นนั้น คงเข้าใจผิดคิดว่า อพฺยคฺคมนส ศัพท์ เป็นต้นมีรูปเดิมมาจากสการันต์ปกตินามว่า อพฺยคฺคมนส เป็นต้น จึงได้ลงความเห็นว่า ศัพท์เหล่านั้น ควรแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติและทุกวจนะ, ก็ถ้าหากเป็นเช่นนั้นจริง รูปศัพท์ที่ลงฉัฏฐี, จตุตถี และตติยาวิภัตติ เช่น คุณภูสิตเจตโส, ถิรเจตสา ก็มีไม่ได้ ทั้งจะทำให้มีรูปคำอื่นๆ ที่ไม่พึงประสงค์ได้ (เช่น คุณภูสิตเจตสสฺส, ถิรเจตเสน เป็นต้น) แต่เนื่องจากมีรูปที่มีแบบแจกตามลักษณะของมโนคณะว่า เจตโส, เจตสา ปรากฏอยู่ ดังนั้น มติของเกจิเหล่านั้น จึงไม่ควรถือเป็นประมาณ แต่ควรยึดถือข้อความพิเศษที่จะ แสดงต่อไปนี้ไว้เป็นหลักเถิด.

วิธีแจกมโนคณะที่เป็นสมาส

ยตฺถ หิ สมาสวเสน มนสทฺโท เจตสทฺทาทโย จ สกตฺเถ อวตฺติตฺวา อญฺญตฺเถ วตฺตนฺติ, ตตฺถ สการาคมานํ ปทานํ นามิกปทมาลา ปุริสนเยน จ มโนคเณ มนนเยน จ ยถารหํ ลพฺภติ. นิสฺสการาคมานํ ปน ปุริสนเยเนว ลพฺภติ. ยตฺถ ปน สมาสวิสเยเยว มนาทิสทฺทา สกตฺเถ วตฺตนฺติ, ตตฺถ นิสฺสการาคมานํ นามิกปทมาลา ปุริสนเยน จ มโนคเณ มนนเยน จ ลพฺภติ.

ในกรณีที่ มน ศัพท์และกลุ่มศัพท์มี เจต ศัพท์เป็นต้นเข้าสมาสแล้วไม่ดำรงอยู่ใน ความหมายเดิมใช้ในความหมายของบทอื่น (หมายความว่าเป็นพหุพพีหิสมาสแล้วทำหน้า ที่ขยายคำอื่น), ในกรณีเช่นนี้ สำหรับบทที่มีการลง ส อาคมให้แจกปทมาลาตามแบบ ปุริส และแจกตามแบบ มน ศัพท์ซึ่งเป็นมโนคณะได้ตามสมควร. สำหรับรูปที่ไม่ได้ลง ส อาคม ให้แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์อย่างเดียว. ส่วนในกรณีที่ มน ศัพท์เป็นต้นเข้าสมาส แล้วที่นอกจากพหุพพีหิสมาสและมีอรรถของตนเองเป็นประธาน, ในกรณีเช่นนี้ สำหรับ บทที่ไม่มีการลง ส อาคม ให้แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ หรือจะแจกตามแบบ มน ศัพท์ซึ่ง เป็นมโนคณะก็ได้

อิทานิ อิมสฺสตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ, สทฺทคตีสุ จ วิญฺญูนํ โกสลฺลุปฺปาทนตฺถํ ยถาวุตฺตานํ ปทานํ ปทมาลา ติธา กตฺวา ทสฺสยิสฺสาม “พฺยาสตฺโต มโน ยสฺส โสยํ พฺยาสตฺตมนโส นโร”ติ เอวมจฺจนฺตํ ปุคฺคลาเปกฺขกสฺส อิมสฺส ปทสฺส

บัดนี้ เพื่อให้ข้อความข้างต้นนี้มีความชัดเจน และเพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความ แตกฉานในหลักไวยากรณ์ยิ่งขึ้น ข้าพเจ้า จะได้แสดงปทมาลาของบทตามที่ได้กล่าวมา โดยแยกออกเป็น ๓ กลุ่ม. สำหรับปทมาลาของบทที่เป็นพหุพพีหิสมาสที่ระบุถึงบุคคล เป็นประธานโดยส่วนเดียวซึ่งมีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า พฺยาสตฺโต มโน ยสฺส โสยํ พฺยาสตฺตมนโส นโร (ใจของผู้ใดซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ผู้นั้น ชื่อว่าพยาสัตตมนสะ) มีแบบแจก ปทมาลาดังนี้ คือ

แบบแจกที่เป็นพหุพพีหิสมาส

พฺยาสตฺตมนโส นโร, พฺยาสตฺตมนสา นรา. พฺยาสตฺตมนสํ นรํ, พฺยาสตฺต-มนเส นเร, พฺยาสตฺตมนสา, พฺยาสตฺตมเนน นเรน, พฺยาสตฺตมเนหิ, พฺยาสตฺตมเนภิ นเรหิ. พฺยาสตฺตมนโส, พฺยาสตฺตมนสฺส นรสฺส , พฺยาสตฺตมนานํ นรานํ. พฺยาสตฺตมนา, พฺยาสตฺตมนสฺมา, พฺยาสตฺตมนมฺหา นรา, พฺยาสตฺตมเนหิ, พฺยาสตฺตมเนภิ นเรหิ. พฺยาสตฺตมนโส, พฺยาสตฺตมนสฺส นรสฺส, พฺยาสตฺตมนานํ นรานํ. พฺยาสตฺตมนสิ, พฺยาสตฺตมเน , พฺยาสตฺตมนสฺมึ, พฺยาสตฺตมนมฺหิ นเร, พฺยาสตฺตมเนสุ นเรสุ. โภ พฺยาสตฺตมนส นร, ภวนฺโต พฺยาสตฺตมนสา นรา๑

เอวํ สการาคมสฺส ลพฺภมานาลพฺภมานตา ววตฺถเปตพฺพา. เอตฺถ หิ ปฐมา-ทุติยาวิภตฺตีนํ เอกวจนพหุวจนฏฺฐาเน จ ตติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสตฺตมีนํ เอกวจนฏฺฐาเน จ ยถารหํ สาคโม ภวติ อาเทสสรวิภตฺติสรปรตฺตา. อยญฺจ นโย สุขุโม สาธุกํ มนสิกาตพฺโพ.

นักศึกษา พึงทราบว่า ส อาคม ลงได้บ้าง ลงไม่ได้บ้างตามสมควร หมายความว่า บรรดาศัพท์เหล่านั้น ในกรณีที่มีปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ อยู่เบื้องหลัง และในกรณีที่มีตติยาวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ อยู่เบื้องหลัง ให้มีการลง ส อาคมได้ตามสมควร สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่ามีสระที่แปลง มาจากวิภัตติบ้างและเป็นสระของวิภัตติเองบ้างอยู่เบื้องหลัง (เช่น อํ วิภัตติ). ก็หลักการ เช่นนี้ มีความละเอียดอ่อนยิ่งนัก นักศึกษา จึงควรใส่ใจให้จงหนัก.

แบบแจกที่เป็นพหุพพีหิสมาส

(ไม่ลง ส อาคม)

อปโร นโย "พฺยาสตฺโต มโน ยสฺส โสยํ พฺยาสตฺตมโน"ติ เอวมฺปิ ปุคฺคลาเปกฺขสฺส อิมสฺส ปทสฺส "พฺยาสตฺตมโน นโร, พฺยาสตฺตมนา นรา. พฺยาสตฺตมนํ นรนฺ"ติอาทินา ปุริสนเยเนว นามิกปทมาลา ภวติ. เอตฺถ ปน สพฺพถาปิ สาคโม นตฺถิ.

อีกนัยหนึ่ง ปทมาลาของบทที่เป็นพหุพพีหิสมาสที่ระบุถึงบุคคลเป็นประธาน ซึ่งมีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า พฺยาสตฺโต มโน ยสฺส โสยํ พฺยาสตฺตมโน มีแบบแจกตาม แบบ ปุริส ศัพท์เท่านั้น ดังนี้ เช่น พฺยาสตฺตมโน นโร, พฺยาสตฺตมนา นรา. พฺยาสตฺตมนํ นรํ เป็นต้น. ก็ในแบบแจกนี้ ไม่มีการลง ส อาคมทุกวิภัตติ.

แบบแจกที่เป็นสมาสอื่น

อปโรปิ นโย "พฺยาสตฺโต จ โส มโน จาติ พฺยาสตฺตมโน"ติ เอวํ จิตฺตาเปกฺขสฺสปิ อิมสฺส ปทสฺส "พฺยาสตฺตมโน, พฺยาสตฺตมนา. พฺยาสตฺตมนํ, พฺยาสตฺตมเน. พฺยาสตฺต-มนสา, พฺยาสตฺตมเนนา"ติอาทินา มโนคเณ มนนเยน นามิกปทมาลา ภวติ. เอตฺถ ปน ตติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสตฺตมีนํ เอกวจนฏฺฐาเนเยว สาคโม ภวติ อาเทสสรปรตฺตา. ยถา จ เอตฺถ, เอวํ "อลีนมนโส นโร"ติอาทีสุปิ อยํ ติวิโธ นโย เวทิตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง ปทมาลาของบทว่า มน ที่ไม่ใช่พหุพพีหิสมาสที่ระบุถึงจิตโดยตรง มีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า พฺยาสตฺโต จ โส มโน จาติ พฺยาสตฺตมโน มีแบบแจกตามแบบ มน ศัพท์ซึ่งเป็นมโนคณะ ดังนี้ เช่น พฺยาสตฺตมโน, พฺยาสตฺตมนา. พฺยาสตฺตมนํ, พฺยาสตฺตมเน. พฺยาสตฺตมนสา, พฺยาสตฺตมเนน เป็นต้น.

จะเห็นว่า ในแบบแจกนี้ มีการลง ส อาคมเฉพาะตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ และ สัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้น สาเหตุก็เนื่องจากว่ามีสระที่แปลงมาจากวิภัตติอยู่ เบื้องหลัง, ในคำว่า พฺยาสตฺตมนโส นี้มีแบบแจก ๓ ประการฉันใด, แม้ในตัวอย่างว่า อลีน-มนโส นโร เป็นต้น ก็พึงทราบว่ามีวิธีการแจกปทมาลา ๓ แบบฉันนั้น.

นปุสกลิงฺเค ปน วตฺตพฺเพ "พฺยาสตฺตมนสํ กุลํ พฺยาสตฺตมนานิ กุลานิ. พฺยาสตฺต-มนสํ กุลํ พฺยาสตฺตมนานิ กุลานิ. พฺยาสตฺตมนสา กุเลนา"ติอาทินา นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เอตฺถ ปน ปฐมาทุติยาตติยาจตุตฺถีฉฏฺฐีสตฺตมีนํ เอกวจนฏฺฐาเนเยว ยถารหํ สาคโม ภวติ อาเทสสรวิภตฺติสรปรตฺตา, อยมฺปิ นโย สุขุโม สาธุกํ มนสิกาตพฺโพ.

ในกรณีที่ต้องการใช้บทว่า พฺยาสตฺตมน เป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกปทมาลา ดังนี้ คือ พฺยาสตฺตมนสํ กุลํ, พฺยาสตฺตมนานิ กุลานิ. พฺยาสตฺตมนสํ กุลํ, พฺยาสตฺตมนานิ กุลานิ. พฺยาสตฺตมนสา กุเลน เป็นต้น.

ก็ในแบบแจกนี้ มีการลง ส อาคม เฉพาะปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้นตามสมควร สาเหตุก็เนื่องจากว่า มี อาเทสสระและวิภัตติสระอยู่เบื้องหลัง. ก็หลักการเช่นนี้ มีความละเอียดอ่อนยิ่งนัก นักศึกษา จึงควรใส่ใจให้จงหนัก.

อิตฺถิลิงฺเค ปน วตฺตพฺเพ "พฺยาสตฺตมนสา อิตฺถี"ติ เอวํ ปฐเมกวจนฏฺฐาเนเยว สาคมํ วตฺวา ตโต "พฺยาสตฺตมนา, พฺยาสตฺตมนาโย อิตฺถิโย. พฺยาสตฺตมนํ อิตฺถินฺ"ติ กญฺญานเยน โยเชตพฺพา. เอวํ "สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกา. สทฺเธยฺยวจาโย อุปาสิกาโย. สทฺเธยฺยวจํ อุปาสิกนฺ"ติอาทินาปิ. "พฺยาสตฺตมนํ กุลํ, พฺยาสตฺตมนา อิตฺถี"ติอาทินา ปน จิตฺตกญฺญานเยน โยเชตพฺพา. เอตฺถ ปน สพฺพถาปิ สาคโม นตฺถิ.

ในกรณีที่ต้องการใช้บทว่า พฺยาสตฺตมน เป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง ส อาคมเฉพาะปฐมา- วิภัตติฝ่ายเอกพจน์อย่างนี้ว่า พฺยาสตฺตมนสา อิตฺถี จากนั้นให้แจกปทมาลาตามแบบ กญฺญา ศัพท์ ดังนี้ เช่น พฺยาสตฺตมนา, พฺยาสตฺตมนาโย อิตฺถิโย. พฺยาสตฺตมนํ อิตฺถึ. แม้คำว่า สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกา. สทฺเธยฺยวจาโย อุปาสิกาโย. สทฺเธยฺยวจํ อุปาสิกํ เป็นต้น ก็มีแบบแจกตามนัยเดียวกันนี้.

ในคำ พฺยาสตฺตมน ที่ไม่มีการลง ส อาคมโดยประการทั้งปวงนี้ สำหรับบทที่เป็น นปุงสกลิงค์ ให้แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ เช่น พฺยาสตฺตมนํ กุลํ. สำหรับบทที่เป็น อิตถีลิงค์ให้แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ เช่น พฺยาสตฺตมนา อิตฺถี.

รูปวิเคราะห์และปทมาลา

มานส ศัพท์เป็นต้น

โสตูนํ ญาณปฺปเภทชนนตฺถํ อปราปิ นามิกปทมาลาโย ทสฺสยิสฺสาม สห นิพฺพจเนน มโน เอว มานสํ, สมฺปสาหิตํ มานสํ ยสฺส โสยํ สมฺปสาหิตมานโส. "สมฺปสาหิต- มานโส, สมฺปสาหิตมานสา. สมฺปสาหิตมานสํ, สมฺปสาหิตมานเส. สมฺปสาหิตมานเสนา"ติ ปุริสนเยน โยเชตพฺพา. สุนฺทรา เมธา อสฺส อตฺถีติ สุเมธโส. "สุเมธโส, สุเมธสา. สุเมธสํ, สุเมธเส. สุเมธเสนา"ติ ปุริสนเยน, เอวํ "ภูริเมธโส"ติอาทีนมฺปิ.

เพื่อให้นักศึกษาเกิดความรู้ความแตกฉานยิ่งๆ ขึ้นไป ข้าพเจ้าจักแสดงนามิก-ปทมาลาพร้อมกับแสดงรูปวิเคราะห์แม้ของศัพท์อื่นๆ ดังต่อไปนี้

มโน เอว มานสํ, สมฺสฺสาหิตํ มานสํ ยสฺส โสยํ สมฺสฺสาหิตมานโส125.

ใจนั่นเทียว ชื่อว่า มานสํ, ใจของผู้ใด อันบุญกุศลกระตุ้นเตือนแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า สมฺสฺสาหิตมานโส (บุคคลผู้มีบุญกุศล เป็นแรงบันดาลใจ).

คำว่า สมฺสฺสาหิตมานส นี้ นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ คือ สมฺสฺสาหิตมานโส, สมฺสฺสาหิตมานสา. สมฺสฺสาหิตมานสํ, สมฺสฺสาหิตมานเส. สมฺสฺสาหิตมานเสน เป็นต้น.

สุนฺทรา เมธา อสฺส อตฺถีติ สุเมธโส.

ปัญญาดี ของผู้ใด มีอยู่ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สุเมธโส (ผู้มีปัญญาดี).

คำว่า สุเมธส นี้ นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ คือ สุเมธโส, สุเมธสา. สุเมธสํ, สุเมธเส. สุเมธเสน เป็นต้น.

แม้รูปว่า ภูริเมธโส ก็มีแบบแจกตามนัยเดียวกันนี้.

ตตฺริเม ปโยคา

ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังนี้

ยํ วทนฺติ สุเมโธติ 126 ภูริปญฺญํ สุเมธสํ
กึ นุ ตมฺหา วิปฺปวสิ มุหุตฺตมปิ ปิงฺคิย
โคตมา ภูริปญฺญาณา โคตมา ภูริเมธสา127.

พราหมณ์พาวรีถามว่า ดูก่อนปิงคิยะ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมเรียกบุคคลใดผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดว่า สุเมธะ เหตุใดเล่า ท่านจึง แยกมาอยู่ต่างหากจากพระโคดมนั้นผู้มีปัญญาญาณ กว้างขวางดุจแผ่นดิน ผู้ฉลาด แม้เพียงชั่วครู่เล่า.

นาหํ ตมฺหา วิปฺปวสามิ มุหุตฺตมปิ พฺราหฺมณ
โคตมา ภูริปญฺญาณา โคตมา ภูริเมธสา.

พระปิงคิยะ ตอบว่า แน่ะพราหมณ์ เราไม่ได้แยกอยู่ ต่างหากจากพระโคดมผู้มีปัญญาญาณกว้างขวาง ดุจแผ่นดิน ผู้เฉลียวฉลาด แม้เพียงชั่วครู่.

อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ “สมฺสฺสาหิตมานสา สุเมธสา”ติ รูปานิ, นปุสเก วตฺตพฺเพ “สมฺสฺสาหิตมานสํ สุเมธสนฺ”ติ รูปานิ, กญฺญาจิตฺตนเยน เอเตสํ ปทมาลา โยเชตพฺพา. โอการนฺตปุลฺลิงฺคฏฺฐาเน อิตฺถิลิงฺคาทิวินิจฺฉโย นยปฺปกาสนตฺถํ กโต. วิเสสโต หิ โอการนฺตกถาเยว อิธาธิปฺเปตา.

ในกรณีที่ต้องการใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ประกอบรูปว่า สมฺสฺสาหิตมานสา, สุเมธสา ดังนี้เป็นต้น. ในกรณีที่ต้องการใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ให้ประกอบรูปว่า สมฺสฺสาหิตมานสํ, สุเมธสํ ดังนี้เป็นต้น, นักศึกษา พึงแจกปทมาลาของรูปศัพท์เหล่านั้นตามแบบของ กญฺญา, จิตฺต ศัพท์. การที่ข้าพเจ้าได้นำข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับ

อิตถีลิงค์เป็นต้นมาแสดงไว้ในตอนว่า ด้วย โอ การันต์ปุงลิงค์ ก็เพื่อแสดงหลักการเท่านั้น. ด้วยว่า ในที่นี้ คำอธิบายเกี่ยวกับโอ การันต์เท่านั้น ที่ข้าพเจ้ามุ่งแสดงเป็นพิเศษ.

อปิจ โลเก นีติ นาม นานปฺปกาเรหิ กถิตา เอว โสภติ, อยญฺจ สาสเน นีติ, ตสฺมา นานปฺปกาเรหิ กถิตาติ.

ความจริง ขึ้นชื่อว่าหลักการต่างๆ ในโลก จะงดงามได้ก็ต่อเมื่อได้รับการกล่าวไว้ โดยนัยที่หลากหลายเท่านั้น และหลักการเช่นนี้ ก็มีอยู่ในคัมภีร์ศาสนา เหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงหลักการต่างๆ มีการวินิจฉัยอิตถีลิงค์เป็นต้นด้วยประการฉะนี้.

รูปพิเศษปฐมาวิภัตติ

(แปลง สิ, โย เป็น เอ)

สพฺพานิ นยโต เอวํ	โอการนฺตปทานิ เม
ปุลฺลิงฺคานิ ปวุตฺตานิ	สาสนตฺถํ มเหสิโน.
วิเสโส เตสุ เกสญฺจิ	ปาฬิยํ โย ปทิสฺสติ
ปจฺจตฺตวจนฏฺฐาเน	ปกาเสสฺสามิ ตํ ธุนา.

บทที่เป็นปุงลิงค์ โอ การันต์ทั้งหมดที่ ข้าพเจ้า กล่าวไว้ เป็นแบบอย่างข้างต้น เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา ของพระพุทธเจ้า, บรรดาบทที่เป็นปุงลิงค์ โอการันต์ เหล่านั้น ปรากฏว่ายังมีพระบาลีบางแห่งที่มีลักษณะ พิเศษนอกเหนือกฏเกณฑ์จากที่ได้กล่าวมาโดยเฉพาะ ในปฐมาวิภัตติ ดังที่จะได้แสดงต่อไปนี้.

วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค128	อิติอาทินเยน หิ
กตฺถโจทนฺตปุลฺลิงฺค-	รูปานิ อญฺญถา สิยุ.
ปจฺจตฺตวจนิจฺเจว	ตญฺจ รูปํ ปกาสเย
ปจฺจตฺเต ภุมฺมนิทฺเทโส	อิติ ภาสนฺติ เกนจิ.

ในพระบาลีบางแห่ง มีรูปปุงลิงค์ เอการันต์ปรากฏอยู่ เช่น วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสิตคฺเค เป็นต้น, รูปว่า วนปฺ-ปคุมฺเพ นั้น พึงทราบว่าเป็นปฐมาวิภัตติเท่านั้น แต่ อาจารย์บางท่าน กล่าวว่าเป็นสัตตมีวิภัตติที่ลงในอรรถ ปฐมาวิภัตติ.

ตตฺร กานิจิ สุตฺตปทานิ ทสฺเสสฺสาม- นตฺถิ อตฺตกาเร, นตฺถิ ปรกาเร, นตฺถิ ปุริสกาเร, ปริยนฺตกเต สํสาเร, ชีเว สตฺตเม, น เหวํ วตฺตพฺเพ, พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺตีติ. อิมานิ เอกวจนพหุวจนวเสน ทฺวิธา คเหตพฺพานิ. ปจฺจตฺเตกวจนพหุวจนานญฺจ เอการาเทโส เวทิตพฺโพ.

เกี่ยวกับเรื่องของรูปพิเศษปฐมาวิภัตตินี้ ข้าพเจ้า จะขอนำเอาบทพระบาลีบางแห่ง มาแสดงเป็นหลักฐาน ดังต่อไปนี้:-

นตฺถิ อตฺตกาเร129 ไม่มีบาปและบุญที่ตนสร้าง
นตฺถิ ปรกาเร129 ไม่มีบาปและบุญ ที่ผู้อื่นสร้าง
นตฺถิ ปุริสกาเร129 ไม่มีบาปและบุญที่สัตว์สร้าง
ปริยนฺตกเต สํสาเร130 สังสารวัฏสิ้นสุดแล้ว
ชีเว สตฺตเม131 อัตภาพที่เจ็ด
น เหวํ วตฺตพฺเพ132 ไม่ควรกล่าว เช่นนั้น
พาเล จ ปณฺฑิเต จ- ทั้งคนพาลและบัณฑิต ก็จักท่องเที่ยว เร่ร่อนไป
สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา- แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์
ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ

ตัวอย่างเหล่านี้ พึงทราบว่า สามารถเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ โดยการ แปลง สิ ปฐมาวิภัตติเอกพจน์ และ โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์เป็น เอ.

คำทักท้วงบทว่า วนปฺปคุมฺเพ

เย ปน “วนปฺปคุมฺเพติ ปจฺจตฺตวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทโส”ติ วทนฺติ, เต วตฺตพฺพา “ยทิ วนปฺปคุมฺเพติ ปจฺจตฺตวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทโส, เอวญฺจ สติ “ถาลิยํ โอทนํ ปจตี”ติ เอตฺถ วิย อาธารสฺสุติสมฺภวโต “คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห”ติ อิทํ กตรตฺถํ โชเตตี”ติ ?

หากมีผู้ใด ท้วงว่า บทว่า วนปฺปคุมฺเพ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมา- วิภัตติ. พึงชี้แจงพวกเขาว่า ถ้าบทว่า วนปฺปคุมฺเพ พึงเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถ ปฐมาวิภัตติไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ บทว่า คิมฺเห ในข้อความว่า คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห133 นี้ จะลงวิภัตติอะไร ในอรรถไหน เพราะบทว่า คิมฺเห เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถ อาธาระเหมือนกับบทว่า ถาลิยํ ในข้อความว่า ถาลิยํ โอทนํ ปจติ.

เต วเทยฺยุํ “น มยํ โภ “วนปฺปคุมฺเพติ อิทํ ภุมฺมวจนนฺ”ติ วทาม, อถ โข “ปจฺจตฺตวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทโส”ติ วทามา”ติ. เอวมฺปิ โทโสเยว ตุมฺหากํ, นนุ “สํเฆ โคตมิ เทหี”ติ เอตฺถาปิ สมฺปทานวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทโสติ วุตฺเตปิ สํฆสฺส ทานกฺริยาย อาธารภาวโต “สํเฆ”ติ วจนํ สุณนฺตานํ อาธารสฺสุติ จ อาธารปริกปฺโป จ โหติเยว. น หิ สกฺกา เอวํ ปวตฺตํ จิตฺตํ นิวาเรตุํ ตสฺมา เอตฺถ เอวํ ปน วิเสโส คเหตพฺโพ “ปจฺจตฺตวจนสฺสปิ กตฺถจิ ภุมฺมวจนสฺส วิย รูปํ โหตี”ติ. เอวญฺหิ คหิเต น โกจิ วิโรโธ.

พวกเขาเหล่านั้น อาจกล่าวแก้ว่า ท่านอาจารย์ พวกข้าพเจ้า ไม่ได้กล่าวว่า บทว่า วนปฺปคุมฺเพ นี้ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ แต่กล่าวว่า บทนี้ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมา- วิภัตติ พวกท่านนั่นแหละเป็นฝ่ายผิด.

พึงชี้แจงพวกเขาเหล่านั้นว่า แม้ในตัวอย่างพระบาลีว่า สํเฆ โคตมิ เทหิ 134 นี้ แม้บท ว่า สํเฆ จะถูกระบุว่าเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถสัมปทาน แต่สำหรับผู้ที่ได้ยินคำว่า สํเฆ ก็จะต้องนึกว่าเป็นสัตต

มีวิภัตติในอรรถอาธาระเป็นเบื้องแรกอย่างแน่นอน ทั้งนี้ เนื่องจากว่าพระสงฆ์ก็สามารถเป็นอาธาระรองรับกิริยาการให้ได้เช่นกัน, ทั้งใครๆ ก็ไม่ สามารถจะห้ามความคิดในลักษณะเช่นนี้ได้ มิใช่หรือ

ดังนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ พวกท่าน จึงควรยึดหลักการอย่างนี้ว่า บางแห่ง รูปปฐมา-วิภัตติ อาจจะมีรูปคล้ายกับสัตตมีวิภัตติก็ได้. ก็เมื่อยึดหลักการอย่างนี้แล้ว ข้อโต้แย้ง ใดใด ก็จะไม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน.

อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ นิรุตฺติปฺปเภทกุสโล โลกานุกมฺปโก ภควา ปจฺจตฺตวจนวเสน นิทฺทิสิตพฺเพ สติ เอวํ อนิทฺทิสิตฺวา โลกสฺส สมฺโมหมุปฺปาทยนฺโต วิย กถํ ภุมฺมวจน-นิทฺเทสํ กริสฺสติ, ตสฺมา สทฺทสามญฺญเลสมตฺตํ คเหตฺวา “ภุมฺมวจนนิทฺเทโส”ติ น วตฺตพฺพํ. ยทิ สทฺทสามญฺญํ คเหตฺวา ภุมฺมวจนนิทฺเทสํ อิจฺฉถ, “ปจฺจตฺเตกวจนสฺส อุปโยคพหุวจนนิทฺเทโส”ติปิ อิจฺฉิตพฺพํ สิยา.

ด้วยว่า ในฐานะเช่นนี้ เมื่อบทว่า วนปฺปคุมฺเพ เป็นบทที่ควรแสดงด้วยปฐมาวิภัตติ พระผู้มีพระภาคผู้แตกฉานในนิรุตติปฏิสัมภิทา ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลก ย่อมไม่ทรงแสดง เป็นสัตตมีวิภัตติ อันจะก่อให้เกิดความฉงนแก่ชาวโลกอย่างแน่นอน เพราะเหตุนั้น พวกท่าน จึงไม่ควรกล่าวว่า บทว่า วนปฺปุคุมฺเพ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ โดยถือเอาเพียง รูปศัพท์เท่านั้นเป็นข้ออ้าง หากพวกท่านประสงค์จะให้บทว่า วนปฺปคุมฺเพ เป็นบทที่ลง สัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติโดยถือเอาศัพท์ทั่วๆ ไปเป็นข้ออ้างไซร้ บทนี้ ก็น่าจะเป็น บทที่ลงทุติยาวิภัตติพหูพจน์ในอรรถปฐมาวิภัตติเอกพจน์ได้เช่นกัน.

อปิจ ตเถว “อตฺตกาเร”ติ ปจฺจตฺตวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทเส สติ อาธารสฺสิ-สมฺภวโต “อตฺตการสฺมึ กิญฺจิ วตฺถุ นตฺถี”ติ อนธิปฺเปโต อตฺโถ สิยา, น ปน “อตฺตกาโร นตฺถี”ติ อธิปฺเปโต อตฺโถ. “อุปโยคพหุวจนนิทฺเทโส”ติ คหเณปิ อุปโยคตฺถสฺส นตฺถิสทฺเทน อวตฺตพฺพตฺตา โทโสเยว สิยา, อตฺถิสทฺทาทีนํ วิย ปน นตฺถิสทฺทสฺสปิ ปฐมาย โยคโต “อตฺตกาเร”ติ อิทํ ปจฺจตฺตวจนเมวาติ วิญฺญายติ.

อีกนัยหนึ่ง หากบทว่า อตฺตกาเร เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ ก็จะพึงได้เนื้อความที่ไม่พึงประสงค์ว่า "ไม่มีสิ่งใดๆ อยู่ในบาปและบุญที่ตนสร้าง" เพราะเสียง ว่า เอ ซึ่งเป็นอาธาระมีปรากฏอยู่ ทั้งจะไม่ได้อรรถที่ประสงค์ว่า "บาปและบุญ ที่ตนสร้าง ย่อมไม่มี". แม้หากจะถือว่า บทว่า อตฺตกาเร นี้ ลงทุติยาวิภัตติฝ่ายหพูพจน์ ก็ไม่ถูกต้อง เพราะกิริยาว่า นตฺถิ ไม่สามารถกล่าวอรรถกรรมได้, แต่บทว่า อตฺตกาเร นี้ ควรเข้าใจว่า เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น เพราะกิริยาว่า นตฺถิ สามารถใช้คู่กับบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติได้ เหมือนบทกิริยามี อตฺถิ เป็นต้น๑.

“พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺตี”ติ เอตฺถาปิ “ปจฺจตฺตวจนสฺส ภุมฺมวจนนิทฺเทโส”ติ วา “อุปโยควจนนิทฺเทโส”ติ วา คหเณ สติ “พาลา จ ปณฺฑิตา จา”ติ เอตฺตกมฺปิ วตฺตุ อชานนโทโส สิยา, “กริสฺสนฺตี”ติ ปทโยคโต ปน “พาเล จา”ติอาทิ ปจฺจตฺตวจนเมวาติ วิญฺญายติ.

แม้ในตัวอย่างนี้ว่า พาเล จ ปณฺฑิเต จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ ก็เช่นกัน คือ หากเข้าใจว่า บทว่า พาเล, ปณฺฑิเต เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ ในอรรถปฐมาวิภัตติ หรือเป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ก็จะทำให้ถูกตำหนิว่า ไม่รู้แม้กระทั่งที่จะใช้วิภัตติให้ถูกต้องเพียงเท่านี้ว่า พาลา จ ปณฺฑิตา จ.

ความจริง บทว่า พาเล จ เป็นต้นนี้ บัณฑิตทั้งหลาย รู้ได้ว่าเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติแน่นอน เพราะใช้เป็นประธานของบทกิริยาว่า กริสฺสนฺติ (ใช้ร่วมกับบทกิริยา กริสฺสนฺติ).

ยถา ปน นิคฺคหีตาคมวเสนุจฺจาริเต “จกฺขุ อุทปาที”ติ 135 ปเท ปจฺจตฺตวจนสฺส “จกฺขุ เม เทหิ ยาจิโต”ติ เอตฺถ อุปโยควจเนน สุติวเสน สมานตฺเตปิ ปจฺจตฺต-วจนตฺโถเยว โสตาเร ปฏิภาติ “อุทปาที”ติ อาขฺยาเตน กถิตตฺตา, น ปน วิภตฺติ-วิปลฺลาสตฺถภูโต อุปโยควจนตฺโถ “อุทปาที”ติ อาขฺยาเตน อวจนียตฺตา.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลออกเสียงบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติว่า จกฺ[redacted]ุ อุทปาทิ โดยมีการลงนิคคหิตอาคม ถึงแม้ว่าเสียงดังกล่าวจะตรงกับเสียงของทุติยาวิภัตติ ในตัวอย่างว่า จกฺขุ เม เทหิ ยาจิโต 136 ก็ตาม แต่ผู้ฟังก็สามารถที่จะเข้าใจความหมายได้ว่า บทว่า จกฺ[redacted]ุ ในข้อความว่า จกฺ[redacted]ุ อุทปาทิ นี้ เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติอย่างแน่นอน เพราะว่าบทว่า จกฺ[redacted]ุ นั้นเป็นบทที่ถูกกิริยา คือ อุทปาทิ ระบุถึงและจะไม่มีผู้ใดเข้าใจว่า เป็นอรรถของทุติยาวิภัตติอันเป็นอรรถวิภัตติวิปัลลาส เพราะบทว่ากิริยาว่า อุทปาทิ ระบุถึงอรรถกรรมไม่ได้.

“จกฺขุ อุทปาที”ติ หิ ภควตา วุตฺตกาเล โก “จกฺขุ อุทปาที”ติ ปทํ ปริวตฺติตฺวา อตฺถมาจิกฺขติ, ตถา “พาเล ปณฺฑิเต” ติอาทีนมฺปิ ปจฺจตฺตวจนานํ อปเรหิ “พาเล ปณฺฑิเต”ติอาทีหิ ภุมฺโมปโยควจเนหิ สุติวเสน สมานตฺเตปิ ปจฺจตฺตวจนตฺโถเยว โสตาเร ปฏิภาติ, น อิตรวจนตฺโถ ยถาปโยคํ อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา.

ความจริง ในเวลาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า จกฺ[redacted]ุ อุทปาทิ นั้น ใครก็ไม่สามารถ อธิบายความหมายโดยการเปลี่ยนวิภัตติของบทว่า จกฺ[redacted]ุ อุทปาทิ ได้, โดยทำนองเดียว กัน แม้บทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติว่า พาเล, ปณฺฑิเต เป็นต้น ถึงจะมีเสียงตรงกันกับ บทที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติและทุติยาวิภัตติ เช่น พาเล, ปณฺฑิเต เป็นต้นก็ตาม แต่ผู้ฟัง ก็สามารถที่จะเข้าใจความหมายได้ว่าเป็นปฐมาวิภัตติอย่างแน่นอน มิใช่อรรถของ วิภัตติอื่น ทั้งนี้เพราะขึ้นชื่อว่าอรรถเป็นสิ่งที่ควรถือเอาตามสมควรแก่อุทาหรณ์.

อิติ “วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต”ติอาทีนํ สุทฺธปจฺจตฺตวจนตฺตญฺเญว สารโต ปจฺเจตพฺพํ, น สุติสามญฺเญน ภุมฺโมปโยควจนตฺตํ.

สรุปว่า บทว่า วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต เป็นต้น นักศึกษา พึงปักใจเชื่อเถิด ว่าเป็นบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติในอรรถลิงคัตถะเท่านั้น ไม่พึงปักใจเชื่อว่า เป็นบทที่ลง ท้ายด้วยสัตตมีหรือทุติยาวิภัตติโดยอาศัยเพียงความเหมือนกันของเสียงเป็นเหตุ.

มติพระอรรถกถาจารย์

ยํ ปนาจริเยน ชาตกฏฺฐกถายํ

ตโย คิรี ติอนฺตรํ กามยามิ
ปญฺจาลา กุรุโย เกกเก จ.
ตตุตฺตรึ พฺราหฺมณ กามยามิ
ติกิจฺฉ มํ พฺราหฺมณ กามนีตนฺ”ติ 137

อิมสฺส กามนีตชาตกสฺส สํวณฺณนายํ “เกกเก จาติ ปจฺจตฺเต อุปโยควจนํ, เตน เกกกสฺส รฏฺฐํ ทสฺเส ตี”ติ 138 วุตฺตํ.

อนึ่ง ในอรรถกถาชาดก ตอนที่อธิบายกามนีตชาดกนี้ว่า

ดูก่อนพราหมณ์ เราปรารถนาจะครอบครองเมือง ใหญ่ ๓ เมืองคือ เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองอินทปัตตะ และ เมืองหลวงของพระเจ้าเกกกะ,ปรารถนาจะครอบครอง แคว้น ๓ แคว้น คือ แคว้นปัญจาละ , แคว้นกุรุ และ แคว้นเกกกะ ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างเมือง ๓ เมืองนั้น และยังมีความปรารถนามากกว่าแคว้นทั้ง ๓ นั้นอีก, ดูก่อนพราหมณ์ ท่านจงเยียวยาเราผู้ตกอยู่ในอำนาจ ของความปรารถนานี้เถิด.

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า บทว่า เกกเก จ (พระเจ้าเกกกะ) เป็นบทที่ลง ทุติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ เพราะคำว่า เกกเก นั้น พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงถึง แว่นแคว้นของพระเจ้าเกกกะ.

เอวํ วทนฺโต จ โส “ปุริเส ปสฺสติ, ปุริเส ปติฏฺฐิตนฺ”ติ, “ปสฺสามิ โลเก สธเน มนุสฺเส”ติ จ อาทีสุ เยภุยฺเยน “ปุริเส, โลเก, สธเน, มนุสฺเส”ติอาทีนํ อุปโยคพหุวจน-ภุมฺเมกวจนภาเวน อาคตตฺตา ปจฺจตฺเตกวจนพหุวจนภาวสฺส ปน อปากฏตฺตา เยภุยฺยปฺปวตฺตึ สนฺธาย “อิทมฺปิ ตาทิสเมวา”ติ มญฺญมาโน วทติ มญฺเญ. อาจริยา หิ กตฺถจิ อตฺตโน รุจิยาปิ วิสุ วิสุ กเถนฺติ.

ก็การที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้เช่นนั้น ข้าพเจ้าคิดว่า ท่านคงจะยึด หลักการลงวิภัตติที่นิยมใช้เป็นส่วนมาก ทั้งนี้เพราะบทที่ลงท้ายด้วย เอ โดยส่วนมากเป็น ทุติยาวิภัตติพหูพจน์และสัตตมีวิภัตติเอกพจน์ เช่น ปุริเส, โลเก, สธเน, มนุสฺเส เป็นต้น ดังในตัวอย่างเป็นต้นว่า ปุริเส ปสฺสติ, ปุริเส ปติฏฺฐิตํ, ปสฺสามิ โลเก สธเน มนุสฺเส139, แต่บทที่ลงท้ายด้วย เอ ปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์นั้น ไม่ค่อยมีปรากฏใช้ ดังนั้น ท่านจึงได้อธิบายบทว่า เกกเก นี้เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ. ข้อนี้จะเห็นได้ว่า บางแห่ง พระอรรถกถาจารย์แต่ละท่าน อาจจะอธิบายตามมติ (ตาม ความพอใจ) ของตนเองบ้าง.

อยํ ปน อมฺหากํ รุจิ “เกกเก”ติ อิทํ ปจฺจตฺตวจนเมว “ปญฺจาลา, กุรุโย”ติ สหชาตปทานิ วิย, รฏฺฐวาจกตฺตา ปน “กุรุโย”ติ ปทมิว พหุวจนวเสน วุตฺตํ. น หิ ภควา “ขตฺติโย, พฺราหฺมโณ, เวสฺโส”ติอาทีสุ วิย สมานวิภตฺตีหิ นิทฺทิสิตพฺเพสุ สหชาตปเทสุ ปจฺฉิมํ อุปโยควจนวเสน นิทฺทิเสยฺย, ยุตฺติ จ น ทิสฺสติ “ปญฺจาลา”ติ, “กุรุโย”ติ ปจฺจตฺต-วจนํ วตฺวา “เกกเก”ติ อุปโยควจนสฺส วจเน, ตสฺมา “เกกเก”ติ อิทํ ปจฺจตฺตวจนเมว.

ส่วนข้าพเจ้ามีความเห็นดังนี้ว่า บทว่า เกกเก นี้ เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ นั่นแหละเหมือนกับบทที่อยู่ข้างเคียงกันว่า ปญฺจาลา, กุรุโย แต่เพราะบทว่า เกกเก ใช้ระบุ ถึงแว่นแคว้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเป็นรูปพหูพจน์เหมือนบทว่า กุรุโย. ด้วยว่า ใน กรณีที่ต้องแสดงบทที่มีวิภัตติเสมอกันเช่นนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงบทหน้าเป็น ปฐมาวิภัตติแล้ว ย่อมจะไม่ทรงแสดงบทหลังเป็นทุติยาวิภัตติอย่างแน่นอน เช่นในตัวอย่าง ว่า ขตฺติโย, พฺราหฺมโณ, เวสฺโส เป็นต้น, ทั้งยังไม่มีเหตุผลเพียงพอที่จะกล่าวได้ว่า "บทว่า ปญฺจาลา และ บทว่า กุรุโย เท่านั้นเป็นปฐมาวิภัตติ ส่วนบทว่า เกกเก เป็นทุติยาวิภัตติ" ดังนั้น บทว่า เกกเก นี้ จึงต้องลงปฐมาวิภัตติอย่างแน่นอน.

ตถา หิ สนฺธิวิโสธนวิธายโก อาจริโย ตาทิสานํ ปทานํ ปจฺจตฺตวจนตฺตญฺเญว วิภาเวนฺโต สามํ กเต ปกรเณ “วนปฺปคุมฺโพ วนปฺปคุมฺเพ, สุขํ ทุกฺขํ ชีโว, สุเข ทุกฺเข ชีเว”ติ อาห. ฏีกายมฺปิ จ เตสํ ปจฺจตฺตวจนภาวเมว วิภาเวนฺโต วนปฺปคุมฺโพ, สุขํ, ทุกฺขํ, ชีโว”ติ สาธนียํ รูปํ ปติฏฺฐเปตฺวา นิคฺคหีตโลปวเสน อกาโรการานญฺจ เอการาเทส-วเสน “วนปฺปคุมฺเพ, สุเข, ทุกฺเข, ชีเว”ติ รูปนิปฺผตฺติมาห. สา ปาฬินยานุกูลา.

จริงอย่างนั้น อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สันธิวิโสธนี เมื่อจะอธิบายบทเช่นนั้นให้เป็นบทที่ ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตตินั่นเทียว จึงได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ที่ท่านรจนาเองว่า วนปฺปคุมฺโพ วนปฺปคุมฺเพ, สุขํ ทุกฺขํ ชีโว, สุเข ทุกฺเข ชีเว. แม้ในฏีกาของคัมภีร์สันธิวิโสธนีนั้น อาจารย์ ผู้รจนา ประสงค์จะอธิบายบทเหล่านั้นให้เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตตินั่นเทียว จึงได้ แสดงวิธีการทำตัวรูปโดยการตั้งรูปศัพท์เดิมว่า วนปฺปคุมฺโพ, สุขํ, ทุกฺขํ, ชีโว หลังจากนั้น จึงลบนิคคหิตที่ (สุขํ ทุกฺขํ) แล้วแปลง อ และ โอ เป็น เอ สำเร็จรูปเป็น วนปฺปคุมฺเพ, สุเข, ทุกฺเข, ชีเว รูปสำเร็จเหล่านี้ สอดคล้องกับนยะแห่งพระบาลี.

กจฺจายนาจริเยนปิ ปาฬินยํ นิสฺสาย “ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ”ติ ปจฺจตฺต-พหุวจนปทํ วุตฺตํ. เตนาห วุตฺติยํ “เทฺว ปทานิ ตุลฺยาธิกรณานี”ติ. “ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณติ จ อิทํ “อฏฺฐ นาคาวาสสตานี”ติ วตฺตพฺเพ “อฏฺฐ นาคาวาสสเต”ติ ปทมิว วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

แม้อาจารย์กัจจายนะ ก็ยังได้แสดงบทที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์ไว้ว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ โดยอาศัยนยะแห่งพระบาลี. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ในวุตติ (คำ อธิบายสูตร) ว่า เทฺว ปทานิ ตุลฺยาธิกรณานิ. ก็คำว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ นี้ นักศึกษา พึงทราบว่า มีลักษณะเหมือนกับบทว่า อฏฺฐ นาคาวาสสเต140 ทั้งๆ ที่ควรกล่าวว่า อฏฺฐ นาคาวาสสตานิ.

เกจิ ปน เตสํ ภุมฺเมกวจนตฺตํ อิจฺฉนฺติ. ตตฺถ ยทิ “วนปฺปคุมฺเพ”ติ ปจฺจตฺเต ภุมฺมวจนํ, “เกกเก”ติ จ ปจฺจตฺเต อุปโยควจนํ, “เอเสเส เอเก เอกฏฺเฐ”ติ 141 เอตฺถ “เอเสเส”ติ อิมานิปิ ปจฺจตฺเต ภุมฺมวจนานิ วา สิยุ, อุปโยควจนานิ วา. ยเถตานิ เอวํวิธานิ น โหนฺติ, สุทฺธปจฺจตฺตวจนานิเยว โหนฺติ, ตถา “วนปฺปคุมฺเพ, เกกเก”ติ อาทีนิปิ ตถาวิธานิ น โหนฺติ, สุทฺธปจฺจตฺตวจนานิเยว โหนฺติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน ประสงค์จะให้บทเหล่านั้น ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ ซึ่งบรรดาบทเหล่านั้น หากบทว่า วนปฺปคุมฺเพ เป็นบทที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติในอรรถ ปฐมาวิภัตติ และบทว่า เกกเก เป็นบทที่ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติไซร้. แม้บทเหล่านี้คือ เอเสเส (เอเส, เอเส) ในข้อความนี้ว่า เอเสเส เอเก เอกฏฺเฐ ก็น่าจะเป็น บทที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติหรือเป็นบทที่ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติ ในอรรถปฐมาวิภัตติเช่นกัน แต่บทเหล่านั้น ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่, คงเป็นบทที่ลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติในอรรถลิงคัตถะเท่านั้นฉันใด, แม้บททั้งหลาย เช่น วนปฺปคุมฺเพ, เกกเก เป็นต้น ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน.

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ “วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต, เกกเก”ติ, “วิรตฺเต โกสิยายเน, อฏฺฐ นาคาวาสสเต, เก ปุริเส, เอเสเส”ติ เอวมาทีนํ อเนเกสํ ปุริสลิงฺคอิตฺถิลิงฺคนปุสกลิงฺค-สพฺพนามเอกวจนอเนกวจนวเสน สาสนวเร ฐิตานํ ปทานํ นิปฺผตฺติ ปจฺจตฺเตกวจน-ปุถุวจนานเมการาเทสวเสเนว ภวตีติ อวสฺสมิทํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา นักศึกษา ควรยอมรับหลักการนี้ว่า ในคัมภีร์ทางศาสนา อันประเสริฐ ยังมีบทจำนวนมากที่ลงท้ายด้วย เอ ทั้งที่เป็นปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์ และสรรพนามทั้งฝ่ายเอกพจน์ พหูพจน์ ซึ่งเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติเอกพจน์ และพหูพจน์ แล้วแปลงเป็น เอ เช่น วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต, เกกเก,วิรตฺเต โกสิยายเน142, อฏฺฐ นาคาวาสสเต, เก ปุริเส, เอเสเส เป็นต้น.

เอวํ "วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต"ติอาทีนํ สุทฺธปจฺจตฺตวจนตา อตีว สุขุมา ทุพฺพิญฺเญยฺยา, สทฺเธน กุลปุตฺเตน อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา ตทุปเทสํ สกฺกจฺจํ คเหตฺวา ชานิตพฺพา. พุทฺธวจนสฺมิญฺหิ สทฺทโต จ อตฺถโต จ อธิปฺปายโต จ อกฺขรจินฺตกานํ ญาณจกฺขุสมฺมุยฺหนฏฺฐานภูตา ปาฬินยา วิวิธา ทิสฺสนฺติ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า วนปฺปคุมฺเพ, พาเล, ปณฺฑิเต เป็นต้นซึ่งเป็น บทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติในอรรถลิงคัตถะ เป็นบทที่มีวิธีการซับซ้อน เข้าใจยากมาก, กุลบุตรผู้มีศรัทธา พึงเข้าไปหาอาจารย์ทั้งหลายแล้วเรียนเอาหลักการจากอาจารย์นั้น โดยเคารพ จึงจะสามารถทราบได้. ด้วยว่าในพระพุทธพจน์นั้น มีนยะแห่งพระบาลีเป็นอัน มากที่อาจก่อให้เกิดความสับสนทางด้านปัญญาจักษุแก่นักไวยากรณ์ทั้งหลายทั้งโดยศัพท์ โดยอรรถ และโดยความมุ่งหมาย.

ความสับสน ๓ ประการ

ความสับสนในศัพท์

ตตฺถ สทฺทโต ตาว อิทํ สมฺมุยฺหนฏฺฐานํ-

บรรดาเหตุที่ก่อให้เกิดความสับสนเหล่านั้น อันดับแรก ข้าพเจ้าจะแสดงศัพท์ อันเป็นเหตุก่อให้เกิดความสับสน ดังต่อไปนี้

"วิรตฺตา โกสิยายนี"ติ วตฺตพฺเพ "วิรตฺเต โกสิยายเน"ติ อิตฺถิลิงฺคปจฺจตฺตวจนํ ทิสฺสติ, "โก ปุริโส"ติ วตฺตพฺเพ "เก ปุริเส"ติ สพฺพนามิกปจฺจตฺตวจนํ ทิสฺสติ, "กินฺนาโม เต อุปชฺฌาโย"ติ วตฺตพฺเพ "โกนาโม เต อุปชฺฌาโย"ติ สมาสปทํ ปุลฺลิงฺควิสยํ ทิสฺสติ. กึ นามํ เอตสฺสาติ โกนาโมติ หิ สมาโส. เตน "โกนามา อิตฺถี, โกนามํ กุลนฺ"ติ อยมฺปิ นโย คเหตพฺโพ. "กฺว เต พลํ มหาราชา"ติ วตฺตพฺเพ "โก เต พลํ มหาราชา "ติ เอตฺถ กฺวสทฺเทน อีสกํ สมานสุติโก สตฺตมิยนฺโต โกสทฺโท ทิสฺสติ, กฺวโกสทฺทา หิ อญฺญมญฺญมีสกสมานสุติกา. ตถา "อิธ เหมนฺตคิเมฺหสุ, อิธ เหมนฺตคิมฺหิสุ, น เตนตฺถํ อพนฺธิ โส, น เตนตฺถํ อพนฺธิสู"ติ อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

ข้อความว่า วิรตฺเต โกสิยายเน ปรากฏว่าใช้เป็นอิตถีลิงค์ปฐมาวิภัตติ ทั้งๆ ที่ควร ใช้เป็นรูปว่า วิรตฺตา โกสิยายนี

ข้อความว่า เก ปุริเส ปรากฏว่าใช้เป็นบทสรรพนามที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ ทั้งๆ ที่ควรใช้เป็นรูปว่า โก ปุริโส

คำว่า โก ในบทพหุพพีหิสมาสว่า โกนาโม ในข้อความว่า โกนาโม เต อุปชฺฌาโย143 ปรากฏว่าใช้เป็นปุงลิงค์ ทั้งๆ ที่ควรใช้เป็นรูปเดิมว่า กึ เช่น กินฺนาโม เต อุปชฺฌาโย โดยมี รูปวิเคราะห์ว่า กึ นามํ เอตสฺสาติ โกนาโม (บุคคลนั้นมีชื่อว่าอะไร) ดังนั้น พึงตั้งวิเคราะห์ แม้ของบทเหล่านี้ว่า โกนามา144 อิตฺถี, โกนามํ กุลํ โดยนัยเดียวกัน

คำว่า โก ในข้อความว่า โก เต พลํ มหาราช145 นี้ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติ และมี การออกเสียงคล้ายกับคำว่า "กุว" เล็กน้อย ซึ่งความจริงควรใช้เป็นบทว่า "กุว" ดังนี้ว่า กุว เต พลํ มหาราช จึงจะทำให้ไม่สับสน.

ก็ กุว ศัพท์และ โก ศัพท์ นั้นมีเสียงคล้ายกันเล็กน้อย, โดยทำนองเดียวกัน นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้กับศัพท์อื่นๆ เช่น อิธ เหมนฺตคิมฺเหสุ, อิธ เหมนฺตคิมฺหิสุ,146 น เตนตฺถํ อพนฺธิ โส, น เตนตฺถํ อพนฺธิสุ 147.

ความสับสนในอรรถ

อตฺถโต ปน อิทํ สมฺมุยฺหนฏฺฐานํ

สำหรับอรรถอันเป็นเหตุก่อให้เกิดความสับสน มีดังต่อไปนี้

"ยํ น กญฺจนเทฺวปิญฺฉ, อนฺเธน ตมสา กตนฺ"ติ 148เอตฺถ นกาโร "กตนฺ"ติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺโพ. น กตนฺติ กตํ วิยาติ อตฺโถ149. เอตฺถ หิ นกาโร อุปมาเน วตฺตติ, น ปฏิเสเธ.

อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จ สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส"ติ.

เอวมาทีนิปิ อญฺญานิ โยเชตพฺพานิ.

น อักษรในข้อความนี้ว่า ยํ น กญฺจนเทฺวปิญฺฉ, อนฺเธน ตมสา กตํ (แน่ะท่าน ผู้มีปีกทั้งสองดุจทองคำ การที่ท่านสละชีพนั้นดุจคนพาลผู้มืดบอดกระทำแล้ว) นักศึกษา พึงสัมพันธ์ น ศัพท์ เข้ากับบทว่า กตํ. คำว่า น กตํ มีความหมายเท่ากับ กตํ วิย. ด้วยว่า น อักษรในที่นี้ ใช้ในอรรถอุปมา ไม่ใช้ในอรรถปฏิเสธ, นักศึกษา พึงนำแนวความคิดข้างต้น นี้ไปประยุกต์ใช้กับศัพท์อื่นๆ ที่มีอรรถอันเป็นเหตุให้สับสนเช่นนี้

ตัวอย่างเช่น

อสฺสทฺโธ๑ อกตญฺญู จ สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส150.

นรชนใด ผู้ไม่เชื่อในสิ่งที่ตนได้บรรลุแล้ว ตามคำ บอกเล่าของบุคคลอื่น, ผู้รู้พระนิพพานอันไม่มีอะไรๆ ปรุงแต่ง, ผู้ตัดสายใยแห่งวัฏฏะ, ผู้ทำลายฐานที่ตั้งแห่ง กรรม, ผู้สำรอกกิเลส, นรชนนั้น เป็นอุดมบุรุษแล.

ความสับสนในการจับความมุ่งหมาย

อธิปฺปายโต อิทํ สมฺมุยฺหนฏฺฐานํ

สำหรับความมุ่งหมายอันเป็นเหตุก่อให้เกิดความสับสน มีดังต่อไปนี้

"ตณฺหํ อสฺมิมานํ สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิโย ทฺวาทสายตนนิสฺสิตํ นนฺทิราคญฺจ หนฺตฺวา พฺราหฺมโณ อนีโฆ ยาตี"ติ วตฺตพฺเพปิ ตถา อวตฺวา ตเมวตฺถํ คเหตฺวา อญฺเญน ปริยาเยน

มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา ราชาโน เทฺว จ ขตฺติเย
รฏฺฐํ สานุจรํ หนฺตฺวา อนีโฆ ยาติ พฺราหฺมโณ"ติ

วุตฺตํ 151.

พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า

ผู้ใดฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระราชาสองพระองค์ ผู้ได้รับการอภิเษกและทำลายแว่นแคว้นพร้อมทั้ง ข้าราชบริพาร เป็นผู้ปราศจากทุกข์, ผู้นั้น ได้ชื่อว่า เป็นพราหมณ์.

ข้อความในคาถานี้ พระพุทธองค์มีพระประสงค์จะให้ฆ่ากิเลส มิใช่ฆ่ามารดาบิดา เป็นต้น แต่แทนที่จะตรัสการฆ่ากิเลสโดยตรงว่า ตณฺหํ อสฺมิมานํ สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิโย ทฺวาทสายตนนิสฺสิตํ นนฺทิราคญฺจ หนฺตฺวา พฺราหฺมโณ อนีโฆ ยาติ (ผู้ใดกำจัดตัณหา อัสสมิมานะ สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ และนันทิราคะอันอาศัยอายตนะ ๑๒ เกิดขึ้น ผู้นั้นเป็นพระอรหันต์ปราศจากทุกข์). จะอย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์ไม่ตรัสเช่นนี้ แต่กลับ ใช้คำศัพท์อื่นระบุความหมายแทน.

เอวมาทีนิปิ 152 อญฺญานิ โยเชตพฺพานิ.

นักศึกษา พึงนำแนวความคิดข้างต้นนี้ไปประยุกต์ใช้แม้กับศัพท์อื่นๆ เช่น

วนํ ฉินฺทถ มา รุกฺขํ วนโต ชายเต ภยํ

เฉตฺวา วนญฺจ วนถํ นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว”ติ.

[แปลตามศัพท์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงถางป่า แต่อย่าตัดต้นไม้ ภัยเกิดแต่ป่า, พวกเธอ จงถางป่าและจงตัดต้นไม้ อันตั้งอยู่ในป่า เป็นผู้ปราศจากป่าเถิด.

[แปลตามความประสงค์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงตัดกิเลส อย่าตัดต้นไม้ ด้วยว่าภัยย่อมเกิดจากกิเลส, ขอพวกเธอ จงถางป่า คือตัณหา และต้นไม้ที่งอกอยู่ในป่าคืออกุศล แล้วจง เป็นผู้ปราศจากกิเลสเถิด.

เอวํ พุทฺธวจเน สทฺทโต จ อตฺถโต จ อธิปฺปายโต จ อกฺขรจินฺตกานํ ญาณจกฺขุ-สมฺมุยฺหนฏฺฐานภูตา ปาฬินยา วิวิธา ทิสฺสนฺติ. ยถาห

สรุปว่า ในพระพุทธพจน์ มีนยะแห่งพระบาลีจำนวนมากที่อาจก่อให้เกิดความ สับสนทางด้านปัญญาจักษุแก่นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ทั้งโดยศัพท์ โดยอรรถ และโดยความ มุ่งหมาย. ดังที่พระโบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

ชานนฺตา อปิ สทฺทสตฺถมขิลํ มุยฺหนฺติ ปาฐกฺกเม,

เยภุยฺเยน หิ โลกนีติวิธุรา ปาเฐ นยา วิชฺชเร.

ปณฺฑิจฺจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ,

สิกฺเขยฺยามลธมฺมสาครตเร นิพฺพานติตฺถูปเค

นักปราชญ์ แม้จะเชี่ยวชาญในศัพทศาสตร์ทุกแขนง ก็ยังอาจ เข้าใจลำดับพระบาลีผิดได้, เพราะโดยส่วนมากนยะทั้งหลาย ในพระบาลีมักจะอยู่นอกเหนือกฏเกณฑ์ภาษาของชาวโลก ดังนั้น

นักปราชญ์ ควรสลัดความรู้ที่ได้มาจากนอกพระพุทธ-ศาสนา แล้วตั้งใจศึกษาพระไตรปิฎกอันมีนัยกว้างขวางดุจ สาครซึ่งเปรียบเสมือนเรือที่จะนำข้ามไปสู่ธรรมอันบริสุทธิ์ ให้เข้าถึงท่าคือพระนิพพาน.

เอวํ ปาฬินยานํ ทุพฺพิญฺเญยฺยตฺตา “วนปฺปคุมฺเพ, พาเล จ ปณฺฑิเต จา”ติอาทีนํ สุทฺธปจฺจตฺตวจนตฺตญฺเญว สารโต ปจฺเจตพฺพํ, น สุติสามญฺเญน ภุมฺโมปโยควจนตฺตํ ภุมฺโมปโยควจเนหิ เตสํ สมานสุติกตฺเตปิ ปจฺจตฺตโชตกตฺตา.

เนื่องจากนยะแห่งพระบาลีทั้งหลายเข้าใจได้ยากอย่างนี้ ดังนั้น บทว่า วนปฺปคุมฺเพ, พาเล จ ปณฺฑิเต เป็นต้น นักศึกษา จึงควรปักใจเชื่อเถิดว่าเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ ในอรรถลิงคัตถะเท่านั้น, ไม่ควรปักใจเชื่อว่าเป็นสัตตมีวิภัตติ และ ทุติยาวิภัตติ โดยอาศัย เพียงความพ้องกันแห่งเสียงเป็นเหตุ เพราะถึงบทเหล่านั้นจะมีเสียงพ้องกันกับสัตตมี-วิภัตติและทุติยาวิภัตติก็ตาม แต่ก็ยังคงส่องถึงอรรถปฐมาวิภัตติ.

ศัพท์มีเสียงพ้องกัน

แต่มีอรรถต่างกันด้วยอำนาจหน้าที่เป็นต้น

สมานสุติกาปิ หิ สทฺทา อตฺถปฺปกรณลิงฺคสทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธาทิวเสน อตฺถ-วิเสสโชตกา ภวนฺติ. ตํ ยถา ? “สีโห คายตี”ติ วุตฺเต “เอวํนามโก ปุริโส”ติ อตฺโถ วิญฺญายติ. “สีโห นงฺคุฏฺฐํ จาเลตี”ติ วุตฺเต ปน “มิคราชา”ติ วิญฺญายติ. เอวํ อตฺถ-วเสน สมานสุติกานํ อตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ.

ความจริง ศัพท์ทั้งหลาย ถึงจะมีเสียงพ้องกัน แต่ก็ยังมีอรรถที่ต่างกันด้วยอำนาจ ของบริบทมีอรรถ , สถานที่, ลิงค์, ความเกี่ยวข้องกับศัพท์อื่นๆ เป็นต้น.

ตัวอย่างเช่น

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า สีโห คายติ (สีหะร้องเพลง) ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมาย ของคำว่า "สีโห" ได้ว่าหมายถึงบุรุษผู้มีชื่อว่าสิงห์ เป็นคนร้อง (มิได้หมายถึงราชสีห์), แต่เมื่อ มีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า สีโห นงฺคุฏฺฐํ จาเลติ (สีหะแกว่งหาง) ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมาย ของคำว่า "สีโห" ได้ว่าหมายถึงราชสีห์แกว่งหาง (มิได้หมายถึงบุรุษ), นี้เป็นตัวอย่างที่แสดง ให้ทราบถึงศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันแต่มีอรรถต่างกัน โดยอาศัยกิจ (หน้าที่) เป็นตัวแยกความ หมาย (ของศัพท์นั้น).

สงฺคาเม จตฺวา “สินฺธวมาเนหี”ติ วุตฺเต “อสฺโส”ติ วิญฺญายติ. โรคิสาลายํ ปน “สินฺธวมาเนหี”ติ วุตฺเต “ลวณนฺ”ติ วิญฺญายติ. เอวํ ปกรณวเสน สมานสุติกานํ อตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ.

เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งอยู่ในสมรภูมิ กล่าวว่า สินฺธวมาเนหิ (ท่านจงนำสินธพมา) ก็ทำให้ผู้ฟัง เข้าใจความหมายของคำว่า "สินฺธว" ได้ว่า หมายถึงม้า, แต่เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งอยู่ในโรงพยาบาล กล่าวว่า สินฺธวมาเนหิ (ท่านจงนำสินธพมา) ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของคำว่า "สินฺธว" ได้ว่า หมายถึงเกลือ (มิได้หมายถึงม้า), นี้เป็นตัวอย่างที่แสดงให้ทราบถึงศัพท์ที่มี เสียงพ้องกันแต่มีอรรถต่างกัน โดยอาศัยสถานที่เป็นตัวแยกความหมาย.

“อิสฺสา”ติ วุตฺเต “เอวํนามิกา ธมฺมชาตี”ติ วิญฺญายติ. “อิสฺโส”ติ วุตฺเต ปน “อจฺฉมิโค”ติ วิญฺญายติ. เอวํ ลิงฺควเสน เอกเทสสมานสุติกานํ อตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ. เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ “เทวทตฺตํ ปกฺโกส ฆฏธารกํ ทณฺฑธารกนฺ”ติอาทีสุปิ ฆฏทณฺฑาทีนิ ลิงฺคํ, ตถาปิ สมานสุติกาธิการตฺตา น ตํ อิธาธิปฺเปตํ.

เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า อิสฺสา ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของคำว่า "อิสฺสา" ได้ว่าหมายถึงสภาวธรรมที่ได้ชื่อว่า อิสฺสา (ความริษยา), แต่เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า อิสฺโส ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของคำว่า "อิสฺโส" ได้ว่าหมายถึง อจฺฉมิโค (หมี), นี้เป็น ตัวอย่างที่แสดงให้ทราบถึงศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันเพียงบางส่วนแต่มีอรรถต่างกัน โดยอาศัย ลิงค์ (สัททลิงค์) เป็นตัวแยกความหมาย.

อนึ่ง เกี่ยวกับการแยกความหมายโดยอาศัยลิงค์นี้ แม้ข้อความว่า เทวทตฺตํ ปกฺโกส ฆฏธารกํ ทณฺฑธารกํ เป็นต้นนี้ แม้วัตถุมีหม้อและท่อนไม้เป็นต้น จะได้ชื่อว่าลิงค์ (สัณฐานลิงค์=ลิงค์ที่บ่งถึงทรวดทรงสัณฐาน) ก็จริง ถึงกระนั้น ลิงค์ในลักษณะเช่นนี้ ท่าน มิได้ประสงค์เอาในที่นี้ เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกัน.

“อิสฺสา อุปฺปชฺชตี”ติ จ “อิสฺสา ปุริสมนุพนฺธีสู”ติ จ วุตฺเต ปน สพฺพถา สมาน-สุติกานํ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธวเสน ยถาวุตฺตตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ. ตถา “สีโห ภิกฺขเว มิคราชา สายณฺหสมยํ อาสยา นิกฺขมตี”ติ วุตฺเต “มิคาธิโป เกสรสีโห”ติ วิญฺญายติ. “สีโห สมณุทฺเทโส, สีโห เสนาปตี”ติ จ วุตฺเต ปน “สีโห นาม สามเณโร, สีโห นาม เสนาปตี”ติ วิญฺญายติ. เอวมฺปิ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธวเสน สมานสุติกานํ อตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ.

แต่เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า อิสฺสา อุปฺปชฺชติ (ความริษยาย่อมเกิด) และ ว่า อิสฺสา ปุริสมพนฺธีสุ (หมีทั้งหลายไล่ตามบุรุษ) ศัพท์ว่า อิสฺสา ทั้งสองประโยคนี้ มีเสียงพ้องกัน ทุกประการ แต่พึงทราบว่ามีอรรถต่างกันตามที่กล่าวมาแล้ว โดยอาศัยความเกี่ยวเนื่องกับ บทอื่น (บริบท) เป็นตัวแยกความหมาย.

เช่นเดียวกัน เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า สีโห ภิกฺขเว มิคราชา สายณฺหสมยํ อาสยา นิกฺขมติ 153 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พญาเนื้อราชสีห์ ออกจากที่อาศัยในเวลาเย็น) ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของคำว่า "สีโห" ได้ว่าหมายถึงพญาราชสีห์ผู้เป็นเจ้าแห่งเนื้อ (โดยอาศัยบริบทคือ มิคราชา เป็นตัวบ่งชี้), แต่เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า สีโห สมณุทฺเทโส 154, สีโห เสนาปติ 155 ก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของคำว่า "สีโห" ได้ว่าหมายถึงสามเณร ชื่อว่า สีหะ, เสนาบดีชื่อว่าสีหะ (โดยอาศัยบริบทคือ สมณุทฺเทส, เสนาปติ เป็นตัวบ่งชี้)

ศัพท์ว่า สีโห ตามที่กล่าวมานี้ มีเสียงพ้องกันทุกประการ แต่ก็พึงทราบว่า มีอรรถ ต่างกัน โดยอาศัยความเกี่ยวเนื่องกับบทอื่น (บริบท) เป็นตัวแยกความหมาย.

“อทฺทสํสุ โข ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สตฺตรสวคฺคิเย ภิกฺขู วิหารํ ปฏิสงฺขโรนฺเต”ติ เอวมฺปิ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธวเสน สมานสุติกานํ ปจฺจตฺโตปโยคตฺถสงฺขาตอตฺถวิเสส-โชตนํ ภวติ. ตถา “สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ, อญฺญตโร ภิกฺขุ ภควนฺตํ เอตทโวจา”ติ เอวมฺปิ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธวเสน สมานสุติกานํ อาลปนตฺถปจฺจตฺตตฺถสงฺขาต-อตฺถวิเสสโชตนํ ภวติ.

แม้ตัวอย่างนี้ว่า อทฺทสํสุ โข ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สตฺตรสวคฺคิเย ภิกฺขู วิหารํ ปฏิสงฺขโรนฺเต156 (ภิกษุฉัพพัคคีย์ทั้งหลาย เห็นภิกษุสัตตรสวัคคีย์ทั้งหลาย ผู้กำลังทำการ ปฏิสังขรณ์วิหารอยู่) เป็นตัวอย่างที่มีเสียงพ้องกัน แต่ก็พึงทราบว่ามีอรรถต่างกัน กล่าวคือ อรรถปฐมาวิภัตติและอรรถทุติยาวิภัตติ โดยอาศัยความเกี่ยวเนื่องกับบทอื่น (บริบท) เป็น ตัวแยกความหมาย (ของศัพท์นั้นๆ).

เช่นเดียวกัน ตัวอย่างว่า สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ 157, อญฺญตโร ภิกฺขุ ภควนฺตํ เอตทโวจ158 (ดูก่อนภิกษุ เธอจงวิดเรือนี้, ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ได้กราบทูลคำนี้ กะพระผู้มี พระภาค) เป็นตัวอย่างที่มีเสียงพ้องกัน แต่ก็พึงทราบว่ามีอรรถต่างกันกล่าวคืออรรถ อาลปนะและอรรถปฐมาวิภัตติ โดยอาศัยความเกี่ยวเนื่องกับบทอื่น (บริบท) เป็นตัวแยก ความหมาย (ของศัพท์นั้นๆ).

ตสฺมา “วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค”ติอาทีนิ ภุมฺโมปโยควจเนหิ สทิสตฺเตปิ สทฺทนฺตราภิสมฺพนฺธวเสน สุทฺธปจฺจตฺตวจนานีติ คเหตพฺพานิ. ปจฺจตฺเตกวจนพหุ-วจนานํ เอว หิ เอการาเทสวเสน เอวํวิธานิ รูปานิ ภวนฺติ ภุมฺโมปโยควจนานิ วิยาติ.

เพราะเหตุนั้น บทว่า วนปฺปุคุมฺเพ ยถา ผุสิตคฺเค เป็นต้น ถึงแม้จะมีเสียงพ้องกัน กับสัตตมีวิภัตติและทุติยาวิภัตติ นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นปฐมาวิภัตติในอรรถลิงคัตถะ โดยอาศัยความเกี่ยวเนื่องกับบทอื่น (บริบท) เป็นตัวบ่งชี้.

ก็ ปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งหลายที่มีการแปลงเป็น เอ เช่นนี้ ย่อมมีรูปคล้ายกับสัตตมีวิภัตติและทุติยาวิภัตติ.

นนุ จ โภ เอวํวิธานํ รูปานํ ปาฬิยํ ทิสฺสนโต “เอการนฺตมฺปิ ปุลฺลิงฺคํ อตฺถี”ติ วตฺตพฺพนฺติ ? น วตฺตพฺพํ, โอการนฺตภาโวคธรูปวิเสสตฺตา เตสํ รูปานํ. อาเทสวเสน หิ สิทฺธตฺตา วิสุ เอการนฺตปุลฺลิงฺคํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ปุลฺลิงฺคานํ ยถาวุตฺตสตฺตวิธตาเยว คเหตพฺพาติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในเมื่อพระบาลีมีรูปศัพท์ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่ นักไวยากรณ์ ก็ควรจะกล่าวว่า แม้ปุงลิงค์เอการันต์ ก็มีอยู่ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะรูปศัพท์เหล่านั้น จัดเข้าในกลุ่มของศัพท์ที่เป็น โอการันต์อย่างหนึ่ง, จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าปุงลิงค์เอการันต์ ย่อมไม่มีต่างหาก เพราะ เอ อักษร ของศัพท์เหล่านั้นสำเร็จมาจากการแปลงวิภัตติ (ไม่ใช่เป็น เอ มาแต่ดั้งเดิม) ดังนั้น พึงทราบ ว่า ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์มี ๗ การันต์ตามที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น.

ฐานะการแปลงและไม่แปลง

ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย

เกจิ ปน วเทยฺยุํ “ยายํ ปุริสสทฺทนยํ คเหตฺวา “ภูโต, ภูตา. ภูตนฺ”ติอาทินา สพฺเพสโมการนฺตปทานํ นามิกปทมาลา วิภตฺตา, ตตฺถ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทส-สหิตานิ รูปานิ กิมตฺถํ น วุตฺตานี”ติ ? วิเสสทสฺสนตฺถํ.

ก็หากมีอาจารย์บางท่าน ถามว่า ในแบบแจกนามปทมาลาโอการันต์ปุงลิงค์ทั้งหมด ซึ่งแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์โดยนัยว่า ภูโต, ภูตา, ภูตํ เป็นต้น ท่านมีจุดประสงค์อะไร จึงไม่ แสดงการแปลงรูปจตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย ไว้.

ตอบ: เพื่อแสดงข้อจำกัดแห่งการแปลง ส เป็น อาย.

ฐานะการแปลง ส เป็น อาย ๔

ตาทิสานิ หิ จตุตฺเถกวจนรูปานิ ปาฬินเย โปราณฏฺฐกถานเย จ อุปปริกฺขิยมาเน "คตฺยตฺถกมฺมนิ, นยนตฺถกมฺมนิ, วิภตฺติวิปริณาเม, ตทตฺเถ จา"ติ สงฺเขปโต อิเมสุ จตูสฺเยว ฐาเนสุ. ปเภทโต ปน สตฺตสุ ฐาเนสุ ทิสฺสนฺติ. ทานโรจนธารณนโมโยคาทิ-เภเท ปน ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย น ทิสฺสนฺติ, อิติ อิมํ วิเสสํ ทสฺเสตุ น วุตฺตานีติ.

จริงอยู่ รูปศัพท์ที่ลง "ส" จตุตถีเอกพจน์ที่มีการแปลง "ส" เป็น อาย เช่นนั้น เมื่อตรวจ สอบดูตามนัยพระบาลีและอรรถกถาโบราณแล้ว ปรากฏว่ามีการแปลง ส เป็น อาย ใน ๔ ฐานะใหญ่ๆ เท่านั้น คือ

๑. คตฺยตฺถกมฺม ฐานะที่เป็นบทกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป

๒. นยนตฺถกมฺม ฐานะที่เป็นบทกรรมของธาตุที่มีอรรถว่านำไป

๓. วิภตฺติวิปริณาม ฐานะที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส

๔. ตทตฺถ ฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน

แต่ว่าโดยประเภทย่อยๆ แล้ว มีถึง ๗ ฐานะ. อย่างไรก็ตาม รูปศัพท์ที่ลงจตุตถี เอกพจน์ที่มีการแปลง ส เป็น อาย นั้น ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในอรรถสัมปทานทั่วๆ ไป เช่น สัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาการให้, การชอบใจ, การทรงไว้ และสัมพันธ์เข้ากับ นโม ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น ท่าน จึงไม่แจกปทมาลาเป็นรูป อาย ไว้ ก็เพื่อจะแสดงความเป็นรูป ที่มีใช้เฉพาะบางกรณีหรือข้อจำกัดดังที่กล่าวมานี้.

นนุ ทานกฺริยาโยเค "อภิรูปาย กญฺญา เทยฺยา"ติ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทส-สหิตรูปทสฺสนโต อิมสฺมิมฺปิ สทฺทนีติปฺปกรเณ "ปุริสาย, ภูตายา"ติอาทีนิ วตฺตพฺพานิ, เอวํ สนฺเต กสฺมา "ทานโรจนธารณนโมโยคาทิเภเท ปน ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย น ทิสฺสนฺตี"ติ วุตฺตนฺติ ? อปาฬินยตฺตา. "อภิรูปาย กญฺญา เทยฺยา" ติ อยญฺหิ สทฺทสตฺถโต อาคโต นโย, น พุทฺธวจนโต. พุทฺธวจนญฺหิ ปตฺวา "อภิรูปสฺส กญฺญา เทยฺยา"ติ ปทรูปํ ภวิสฺสตีติ.

ถาม: ในการประกอบกับกิริยาการให้ ปรากฏว่ามีรูปที่แปลงจตุตถีเอกพจน์เป็น อาย เช่น อภิรูปาย กญฺญา เทยฺย159 (พึงมอบหญิงสาวแก่บุรุษผู้มีรูปงาม) ดังนั้น แม้ในคัมภีร์ สัททนีตินี้ ก็ควรแจกปทมาลาว่า ปุริสาย, ภูตาย เป็นต้นได้ มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า "การแปลง ส เป็น อาย ไม่มีในอรรถสัมปทานใดๆ ไม่ว่าจะ เป็นการให้, การชอบใจ, การทรงไว้, การประกอบกับ นโม ศัพท์เป็นต้น" เล่า ?.

ตอบ: เพราะตัวอย่างว่า อภิรูปาย...นั้น ไม่ใช่นยะแห่งพระบาลี. ก็ตัวอย่างว่า อภิรูปาย กญฺญา เทยฺย นี้เป็นนยะที่มาจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต (มหาภาสยะ ๑/๔/๔๒) ไม่ใช่นยะที่มาจากพระพุทธ

พจน์. จริงอยู่ หากรูปนั้นเป็นพระพุทธพจน์ จะต้องเป็น รูปศัพท์ว่า อภิรูปสฺส กญฺญา เทยฺย (พึงมอบหญิงสาวแก่บุรุษผู้มีรูปงาม).

วินิจฉัยบทว่า นโม พุทฺธาย

นนุ จ โภ นโมโยคาทีสุปิ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทโส ทิสฺสตีติ. สาสนาวจราปิ หิ นิปุณา ปณฺฑิตา "นโม พุทฺธายา"ติอาทีนิ วตฺวา รตนตฺตยํ วนฺทนฺติ.

เกจิ ปน

นโม พุทฺธาย พุทฺธสฺส, นโม ธมฺมาย ธมฺมิโน,
นโม สํฆาย สํฆสฺส, นโมกาเรน โสตฺถิ เม"ติ จ,
มุเข สรสิ สมฺผุลฺเล นยนุปฺปลปงฺกเช
ปาทปงฺกชปูชาย พุทฺธาย สตตํ ทเท"ติ จ,

"นโร นรํ ยาจติ กิญฺจิ วตฺถุ, นเรน ทูโต ปหิโต นรายา"ติ จ คาถารจนมฺปิ กุพฺพนฺตีติ ? (เกจิ ปน อาจริยา...กุพฺพนฺติ)

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในการประกอบกับ นโม ศัพท์เป็นต้น ปรากฏว่ามี การแปลง ส จตุตถีเอกพจน์ เป็น อาย มิใช่หรือ ? ด้วยว่าบัณฑิตทั้งหลาย ผู้ศึกษาค้นคว้า คัมภีร์ฝ่ายศาสนา ผู้ฉลาดรอบคอบ ย่อมกล่าวบูชาพระรัตนตรัยโดยนัยว่า นโม พุทฺธาย (ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระพุทธเจ้า) เป็นต้น. อนึ่ง อาจารย์บางท่าน ยังได้ประพันธ์ คาถา (ผูกบทคาถา) ไว้ดังนี้ว่า

นโม พุทฺธาย พุทฺธสฺส, นโม ธมฺมาย ธมฺมิโน,
นโม สํฆาย สํฆสฺส, นโมกาเรน โสตฺถิ เม.

ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔, ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระธรรมอันมีคุณ ๙ ประการ, ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระสงฆ์ผู้ พร้อมเพรียง กันด้วยคุณคือศีลและทิฏฐิ, ด้วยอำนาจแห่งการกระทำ ความนอบน้อมนี้ ขอความสวัสดี จงมีแก่ข้าพเจ้า.

มุเข สรสิ สมฺผุลฺเล นยนุปฺปลปงฺกเช
ปาทปงฺกชปูชาย พุทฺธาย สตตํ ทเท

บุคคล พึงถวายดอกบัวคือนัยน์ตาอันเบ่งบานอยู่ ในสระคือใบหน้าแด่พระพุทธเจ้า เพื่อบูชาดอกบัว คือพระบาทเนืองนิตย์.

นโร นรํ ยาจติ กิญฺจิ วตฺถุ,
นเรน ทูโต ปหิโต นราย

นรชน ขอสิ่งใดสิ่งหนึ่งกะนรชน, ทูต อันนรชน นั้น ส่งไปแก่นรชน.

สจฺจํ, สาสนาวจราปิ นิปุณา ปณฺฑิตา "นโม พุทฺธายา"ติอาทีนิ วตฺวา รตนตฺตยํ วนฺทนฺติ, คาถารจนมฺปิ กุพฺพนฺติ, เอวํ สนฺเตปิ เต สทฺทสตฺเถ กตปริจยวเสน สทฺท-สตฺถโต นยํ คเหตฺวา ตถารูปา คาถาปิ จุณฺณิยปทานิปิ อภิสงฺขโรนฺติ, "นโม พุทฺธายา"ติอาทีนิ วตฺวา รตนตฺตยํ วนฺทนฺติ.

ตอบ: ใช่, บัณฑิตทั้งหลาย ผู้ศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ฝ่ายศาสนา ผู้ฉลาดรอบคอบ กล่าวบูชาพระรัตนตรัยเป็นต้นว่า นโม พุทฺธาย (ขอความนอบน้อม จงมีแด่พระพุทธเจ้า) ทั้งได้ทำการรจนาคาถาที่มีลักษณะเช่นนั้นด้วย แม้กระนั้น ก็ถือว่าท่านเหล่านั้น ทำการ รจนาคาถาและจุณณิยบทเช่นนั้น โดยถือตามหลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ในฐานะที่ตนเป็นผู้ชำชองในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้น จึงพากันกล่าวบูชา พระรัตนตรัยโดยนัยว่า นโม พุทฺธาย เป็นต้น.

เย ปน สทฺทสตฺเถ อกตปริจยา อนฺตมโส พาลทารกา, เตปิ อญฺเญสํ วจนํ สุตฺวา กตปริจยวเสน “นโม พุทฺธายา”ติอาทีนิ วตฺวา รตนตฺตยํ วนฺทนฺติ, “นโม พุทฺธสฺสา”ติ วทนฺตา ปน อปฺปกตรา. กตฺถจิ หิ ปเทเส กุมารเก อกฺขรสมยํ อุคฺคณฺหาเปนฺตา ครู อกฺขรานมาทิมฺหิ “นโม พุทฺธายา”ติ สิกฺขาเปนฺติ, น ปน “นโม พุทฺธสฺสา”ติ

อนึ่ง แม้บุคคลทั่วๆ ไปกระทั่งพวกเด็กเล็กๆ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่มีความชำชองในคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต เมื่อได้ฟังมาจากผู้อื่น อาศัยความเคยชินเช่นนั้น ก็พากันกล่าวบูชา พระรัตนตรัยว่า นโม พุทฺธาย ดังนี้เป็นต้นเหมือนกัน. สำหรับผู้ที่จะกล่าวว่า นโม พุทฺธสฺส นั้น มีน้อยมาก. ด้วยว่าในบางท้องถิ่น อาจารย์ผู้สอนหนังสือพวกเด็ก มักจะสอนบทว่า นโม พุทฺธาย เป็นอันดับแรก, ส่วนบทว่า นโม พุทฺธสฺส ไม่ค่อยจะสอนกันสักเท่าไร.

เอวํ สนฺเตปิ ปาฬินเย โปราณฏฺฐกถานเย จ อุปปริกฺขิยมาเน ฉเปตฺวา คตฺยตฺถ-กมฺมาทิฏฺฐานจตุกฺกํ ปเภทโต สตฺตฏฺฐานํ วา ทานโรจนธารณนโมโยคาทิเภเท ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตานิ รูปานิ น ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา เกหิจิ อภิสงฺขตานิ “นโม พุทฺธาย, พุทฺธาย ทานํ เทนฺตี”ติ ปทานิ ปาฬึ ปตฺวา “นโม พุทฺธสฺส, พุทฺธสฺส ทานํ เทนฺตี”ติ อญฺญรูปานิ ภวนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

แม้กระนั้นก็ตาม เมื่อตรวจสอบตามนัยพระบาลีและอรรถกถาโบราณแล้ว ปรากฏ ว่ามีการแปลง ส จตุตถีเอกพจน์เป็น อาย ไว้ ๔ ฐานะใหญ่ๆ มี คตฺยตฺถกมฺม เป็นต้น หรือ ๗ ฐานะย่อย แต่ไม่พบว่ามีการแปลงจตุตถีเอกพจน์เป็น อาย ในอรรถสัมปทานทั่วๆ ไป เช่น สัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาการให้, การชอบใจ, การทรงไว้ และสัมพันธ์เข้ากับ นโม ศัพท์เป็นต้น. ดังนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า บทว่า นโม พุทฺธาย, พุทฺธาย ทานํ เทนฺติ ที่อาจารย์บางท่านได้รจนาไว้นั้น ถ้าเป็นพระพุทธพจน์จริง จะต้องมีรูปเป็นอีกอย่างหนึ่งว่า นโม พุทฺธสฺส, พุทฺธสฺส ทานํ เทนฺติ.

ตัวอย่าง

แปลง ส เป็น อาย ตามนยะพระบาลี,อรรถกถา

อยํ ปน ปาฬินยอฏฺฐกถานยานุรูเปน อายาเทสสฺส ปโยครจนา “พุทฺธาย สรณํ คจฺฉติ, พุทฺธํ สรณํ คจฺฉตี”ติ วา, “พุทฺธาย นครํ เทนฺติ, พุทฺธํ นครํ เนนฺตี”ติ วา, “พุทฺธาย สกฺกโต ธมฺโม, พุทฺเธน สกฺกโต ธมฺโม”ติ วา, “พุทฺธาย ชีวิตํ ปริจฺจชติ, พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชตี”ติ วา, “พุทฺธาย อเปนฺติ อญฺญติตฺถิยา, พุทฺธสฺมา อเปนฺติ อญฺญติตฺถิยา”ติ วา, “พุทฺธาย ธมฺมตา, พุทฺธสฺส ธมฺมตา”ติ วา, “พุทฺธาย ปสนฺโน, พุทฺเธ ปสนฺโน”

ติ วา อิติ ปเภทโต อิมํ สตฺตฏฺฐานํ วิวชฺเชตฺวา อญฺญตฺถ อายาเทโส น ทิสฺสติ. อิติ ปเภทโต อิมํ สตฺตฏฺฐานํ วิวชฺเชตฺวา อญฺญตฺถ อายาเทโส น ทิสฺสติ.

สำหรับข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างคำประพันธ์ที่มีการแปลง ส จตุตถี เอกพจน์เป็น อาย โดยคล้อยตามนยะแห่งพระบาลีและอรรถกถา เช่น

คฺตยตฺถกมฺมนิ

[ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ในฐานะเป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า ไป]

พุทฺธาย สรณํ คจฺฉติ, บุคคล ย่อมถึงซึ่งพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉติ วา

นยนตฺถกมฺมนิ

[ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ในฐานะเป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า นำไป]

พุทฺธาย นครํ เนนฺติ, ย่อมอัญเชิญพระพุทธเจ้าสู่พระนคร

พุทฺธํ นครํ เนนฺติ วา

วิภตฺติวิปริณาม

[ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ในฐานะเป็นวิภัตติวิปัลลาส]

พุทฺธาย สกฺกโต ธมฺโม, พระธรรมอันพระพุทธเจ้าบูชาแล้ว

พุทฺเธน สกฺกโต ธมฺโม วา

ตทตฺถ

[ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ในฐานะเป็นบทประเภทตทัตถสัมปทาน]

พุทฺธาย ชีวิตํ ปริจฺจชติ, ยอมสละชีพเพื่อพระพุทธเจ้า

พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชติ วา

วิภตฺติวิปริณาม

[ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ในฐานะเป็นวิภัตติวิปัลลาส]

พุทฺธาย อเปนฺติ อญฺญติตฺถิยา, พวกอัญญเดียร์ถีย์ หลีกจากพระพุทธเจ้า

พุทฺธสฺมา อเปนฺติ อญฺญติตฺถิยา วา

พุทฺธาย ธมฺมตา, เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้า

พุทฺธสฺส ธมฺมตา วา

พุทฺธาย ปสนฺโน, เลื่อมในพระพุทธเจ้า

พุทฺเธ ปสนฺโน วา

สรุปว่า นอกจากการแปลงในฐานะย่อย ๗ ฐานะนี้แล้ว ไม่ปรากฏว่ามีการแปลง ส จตุตถีเอกพจน์ เป็น อาย ในที่อื่นอีกเลย.

ตถา หิ

ปาเจ มหานมกฺการ- สงฺขาเต สาธุนนฺทเน

สมฺปทาเนนโมโยเค อายาเทโส น ทิสฺสตีติ

เอตฺถ มหานมกฺการปาโฐ นาม “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสา”ติ ปาโฐ. อตฺราปิ อายาเทโส น ทิสฺสติ. วมฺมิกสุตฺเตปิ “นโม กโรหิ นาคสฺสา”ติ เอวํ อายาเทโส น ทิสฺสติ. อมฺพฏฺฐสุตฺเตปิ “โสตฺถิ ภทนฺเต โหตุ รญฺโญ, โสตฺถิ ชนปทสฺส”ติ. เอวํ อายาเทโส น ทิสฺสติ.

จริงอย่างนั้น

ในมหานมักการปาฐะอันเป็นที่ชอบใจของสาธุชน ไม่ปรากฏว่ามีการแปลง ส จตุตถีเอกพจน์เป็น อาย ท้ายบทสัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับ นโม แต่อย่างใด.

ก็ชื่อว่ามหานมักการปาฐะในคาถานี้ ได้แก่บทสวดว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส 160 (ขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาคผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วย พระองค์เอง พระองค์นั้น). ในตัวอย่างนี้ ไม่ปรากฏว่ามีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย แต่อย่างใด.

แม้ในวัมมิกสูตร ก็ไม่มีการแปลงเป็น อาย เช่น นโม กโรหิ นาคสฺส161 (ขอท่าน จงกระทำความนอบน้อมแด่พระอรหันต์). แม้ในอัมพัฏฐสูตร ก็ไม่มีการแปลงเป็น อาย เช่น โสตฺถิ ภทนฺเต โหตุ รญฺโญ, โสตฺถิ ชนปทสฺส162 (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอความสวัสดี จงมีแด่พระราชาและชาวแว่นแคว้น)

สุปฺปพุทฺธนฺ”ติ ปาฐสฺส อตฺถสํวณฺณนายปิ

สมฺปทาเน นโมโยเค อายาเทโส น ทิสฺสติ.

แม้ในคำอธิบายบทพระบาลีที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า สุปฺปพุทฺธํ เป็นต้น ก็ไม่มีการแปลงเป็น อาย ท้ายบท สัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับ นโม.

ตถา หิ

สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ สทา โคตมสาวกา,

เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ พุทฺธคตา สตี”ติ 163

อิมิสฺสา ปาฬิยา อฏฺฐกถายํ “สมฺมาทิฏฺฐิกสฺส ปุตฺโต คุฬํ ขิปมาโน พุทฺธานุสฺสตึ อาวชฺเชตฺวา “นโม พุทฺธสฺสา”ติ วตฺวา คุฬํ ขิปตี”ติ อายาเทสวชฺชิโต สทฺทรจนาวิเสโส ทิสฺสติ.

จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาแห่งพระบาลีนี้ว่า

สาวกของพระโคดมทั้งหลาย ย่อมตื่น ทั้งกลางคืน

กลางวัน มีสติระลึกถึงพระพุทธคุณตลอดกาลทุกเมื่อ.

ปรากฏว่า ในอรรถกถานี้ ไม่มีการประพันธ์คำศัพท์ที่เป็นสัมปทานเป็น อาย ในข้อ ความดังนี้ว่า สมฺมาทิฏฺฐิกสฺส ปุตฺโต คุฬํ ขิปมาโน พุทฺธานุสฺสตึ อาวชฺเชตฺวา “นโม พุทฺธสฺสา”ติ วตฺวา คุฬํ ขิปติ 164 (ขณะที่บุตรชายของบุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ กำลังจะตีหึ่ง ได้ใคร่ครวญถึงพุทธานุสสติ พร้อมกล่าวว่า นโม พุทฺธสฺส แล้วจึงได้ตีหึ่งไป)

สคาถวคฺควณฺณนายมฺปิ ธนญฺชานีสุตฺตฏฺฐกถายํ “ตฺวํ ฐิตาปิ นิสินฺนาปิ ขิปิตฺวาปิ กาเสตฺวาปิ “นโม พุทฺธสฺสา”ติ ตสฺส มุณฺฑกสฺส สมณกสฺส นมกฺการํ กโรสี”ติ อายาเทสวชฺชิโต สทฺทรจนาวิเสโส ทิสฺสติ.

แม้ในอรรถกถาสคาถวรรค ธนัญชานีสูตร ปรากฏว่า ไม่มีการประพันธ์คำศัพท์ สัมปทานเป็น อาย ในข้อความดังต่อไปนี้ว่า ตฺวํ ฐิตาปิ นิสินฺนาปิ ขิปิตฺวาปิ กาเสตฺวาปิ “นโม พุทฺธสฺสา”ติ ตสฺส มุณฺฑกสฺส สมณกสฺส นมกฺการํ กโรสิ 165(เธอ ยืนก็ดี นั่งก็ดี ไอก็ดี จามก็ดี ย่อมทำการนอบน้อมสมณะโล้นนั้นว่า นโม พุทฺธสฺส).

ตถา ตตฺถ ตตฺถ “พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสํฆสฺส ทานํ เทติ. ตสฺส ปุริสสฺส ภตฺตํ น รุจฺจติ. สมณสฺส โรจเต สจฺจํ, พุทฺธสฺส ฉตฺตํ ธาเรติ, พุทฺธสฺส สิลาฆเต”ติ-อาทินา อายาเทสวิวชฺชิโต สทฺทรจนาวิเสโส ทิสฺสติ.

อนึ่ง ในพระบาลีหลายแห่ง ปรากฏว่าไม่มีการประพันธ์คำศัพท์สัมปทานเป็น อาย เช่น พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสํฆสฺส ทานํ เทติ 166 (เขาถวายทานแด่ภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้า เป็นประมุข). ตสฺส ปุริสสฺส ภตฺตํ น รุจฺจติ (ภัตไม่เป็นที่พอใจแก่บุรุษนั้น). สมณสฺส โรจเต สจฺจํ (คำสัตย์เป็นที่พอใจแก่สมณะ), พุทฺธสฺส ฉตฺตํ ธาเรติ (กั้นร่มแก่พระพุทธเจ้า), พุทฺธสฺส สิลาฆเต (สรรเสริญพระพุทธเจ้า)

เอวํ ทานโรจนาทีสุ พหูสุ สมฺปทานวิสเยสุ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตํ รูปํ น ทิสฺสติ. คตฺยตฺถกมฺมาทีสุ ปน จตูสุ ฐาเนสุ ทิสฺสติ. ตถา หิ “มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉตี”ติ เจตฺถ คตฺยตฺถกมฺมนิ ทิสฺสติ. เอตฺถ หิ “มูลํ ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคํ คจฺฉตี”ติ จ อตฺโถ. “ปฏิกสฺเสยฺยา”ติ เจตฺถ กส คติยนฺติ ธาตุสฺส ปติอุปสคฺเคน วิเสสิตตฺตา อากฑฺเฒยฺยา”ติ อตฺโถ ภวติ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ในคำศัพท์ที่เป็นสัมปทานจำนวนมากมีสัมปทาน ที่สัมพันธ์กับกิริยาการให้และการชอบใจเป็นต้น ไม่ปรากฏว่ามีรูปที่มีการแปลง ส จตุตถี เอกพจน์เป็น อาย แต่อย่างใด.

แต่มีปรากฏในฐานะ ๔ เช่น ฐานะที่เป็นบทกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป ดังที่ ปรากฏในข้อความนี้ว่า มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย167, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ 168 ก็ในตัวอย่าง เหล่านี้ มีความหมายว่า มูลํ ปฏิกสฺเสยฺย (พึงชักเข้าหาอาบัติเดิม), อปฺโป สคฺคํ คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อย ย่อมไปสู่สวรรค์).

ก็ในข้อความนี้ บทว่า ปฏิกฺกสฺเสยฺย มาจาก กส ธาตุในอรรถว่า “คติยํ=ไป” แต่มี ความหมายว่า อากฑฺเฒยฺย (พึงชักกลับ) เพราะมี ปติ อุปสรรคเปลี่ยนความหมายของธาตุ ให้ต่างจากความหมายเดิม (เรียกว่า ธาตวัตถวิเสสกะ).

“อยํ ปุริโส มม อตฺถกาโม, โย มํ คเหตฺวาน ทกาย เนตี”ติ เอตฺถ นยนตฺถ-กมฺมนิ ทิสฺสติ. เอตฺถ หิ มํ อุทกํ เนติ, อตฺตโน วสนกโสพฺภํ ปาเปตีติ อตฺโถ. “วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายา”ติ เอตฺถ วิภตฺติวิปริณาเม ทิสฺสติ. มม วจนโต วิรมถาติ หิ นิสฺสกฺกวจนวเสน อตฺโถ. “มหาคณาย ภตฺตา เม”ติ เอตฺถาปิ วิภตฺติวิปริณาเม ทิสฺสติ. มม มหโต หํสคณสฺส ภตฺตาติ หิ สามิวจนวเสน อตฺโถ. มม หํสราชาติ เจตฺถ อธิปฺปาโย. “อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยายา”ติ เอตฺถาปิ วิภตฺติวิปริณาเม ทิสฺสติ. มยํ ธนญฺจยสฺส รญฺโญ อสกฺกตา จ ภวามาติ หิ กตฺตุตฺเถ สามิวจนํ.

สำหรับการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย ในฐานะที่เป็นบทกรรมของ ธาตุที่มีอรรถว่านำไป ตัวอย่างเช่น อยํ ปุริโส มม อตฺถกาโม, โย มํ คเหตฺวาน ทกาย เนติ 169 (บุรุษที่พาเราไปสู่แหล่งน้ำเป็นผู้หวังประโยชน์ต่อเรา) ในตัวอย่างนี้ มีความหมาย ว่า มํ อุทกํ เนติ, อตฺตโน วสนกโสพฺภํ ปาเปติ (ย่อมนำเราไปสู่แหล่งน้ำ คือพาไปให้ถึง บึงอันเป็นที่อาศัยอยู่ของตน)

สำหรับการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย ในฐานะที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส ตัวอย่างเช่น วิรมถายสมนฺโต มม วจนาย 170 ก็คำว่า วจนาย ในตัวอย่างนี้ ใช้ในความหมาย ปัญจมีวิภัตติว่า มม วจนโต วิรมถ (ขอท่านทั้งหลาย จงงดเว้นจากการว่ากล่าวข้าพเจ้า)

แม้ในตัวอย่างว่า มหาคณาย ภตฺตา เม171 นี้ ก็มีการแปลงเป็น อาย ในฐานะที่เป็น วิภัตติวิปัลลาส, คำว่า มหาคณาย ในตัวอย่างนี้ ใช้ในความหมายฉัฏฐีวิภัตติว่า มม มหโต หํสคณสฺส ภตฺตา (ผู้เป็นเจ้าแห่งฝูงหงษ์ฝูงใหญ่ของข้าพเจ้า), ก็ในข้อความว่า มหาคณาย ภตฺตา เม นี้ หมายเอาพญาหงษ์ของเรา.

แม้ในตัวอย่างว่า อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยาย172 นี้ ก็มีการแปลงเป็น อาย ในฐานะที่ เป็นวิภัตติวิปัลลาส, คำว่า ธนญฺจยาย ในตัวอย่างนี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติใช้ในอรรถกัตตา ดังนี้ว่า มยํ ธนญฺจยสฺส รญฺโญ อสกฺกตา จ ภวาม (พวกเรา เป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย ไม่เคารพนับถือ)

ตถา หิ “ธนญฺจยสฺสา”ติ วา “ธนญฺจเยนา”ติ วา วตฺตพฺเพ เอวํ อวตฺวา “ธนญฺจยายา”ติ สมฺปทานวจนํ ทานกฺริยาทิกสฺส สมฺปทานวิสยสฺส อภาวโต วิภตฺติวิปริณาเมเยว ยุชฺชติ, ตสฺมา ธนญฺจยราเชน มยํ อสกฺกตา จ ภวามาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อญฺญมฺปิ วิภตฺติ-วิปริณามฏฺฐานํ มคฺคิตพฺพํ.

จริงอย่างนั้น ในประโยคนี้ บทที่มีรูปวิภัตติเป็นสัมปทาน คือ ธนญฺจยาย จะต้อง เป็นวิภัตติวิปัลลาสอย่างแน่นอน เพราะไม่มีกิริยาการให้เป็นต้นอันเป็นเหตุให้ตั้งชื่อ สัมปทานปรากฏอยู่ ซึ่งความจริงแล้วบทนี้ ควรแสดงเป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า ธนญฺจยสฺส หรือ ตติยาวิภัตติว่า ธนญฺจเยน ดังนั้น จึงควร ถือเอาความหมายเป็นกัตตาว่า ธนญฺจยราเชน มยํ อสกฺกตา จ ภวาม (พวกเรา เป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัย ไม่เคารพนับถือ) นักศึกษา พึงค้นหาแม้ตัวอย่างการใช้วิภัตติวิปัลลาสอื่นๆ เถิด.

“วิราคาย อุปสมาย นิโรธายา”ติอาทีนิ ปน อเนกสหสฺสานิ อายาเทสสหิตานิ สทฺทรูปานิ ตทตฺเถ ปวตฺตนฺติ. อฏฺฐกถาจริยาปิ หิ ธมฺมวินยสทฺทตฺถํ วณฺเณนฺตา “ธมฺมานํ วินยาย. อนวชฺชธมฺมตฺถญฺเหส วินโย, น ภวโภคาทิอตฺถํน”ติ 174 ตทตฺถวเสเนว อายาเทสสหิตํ สทฺทรูปํ ปยุญฺชึสุ.

สำหรับตัวอย่างที่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เป็น อาย ท้ายศัพท์ที่เป็นตทัตถสัมปทาน มีจำนวนมากเป็นพันๆ ศัพท์ เช่น วิราคาย, อุปสมาย, นิโรธาย 173 อนึ่ง เมื่อ พระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลาย จะอธิบายความหมายของ ธมฺม ศัพท์และ วินย ศัพท์ ได้ใช้ศัพท์ที่เป็นตทัตถ-สัมปทาน โดยการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย เช่น ธมฺมานํ วินยาย (เพื่อการกำจัดซึ่ง ธรรมคือการล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา). อนวชฺชธมฺมตฺถญฺเหส วินโย, น ภว-โภคาทิอตฺถํ (พระวินัยนี้ มีประโยชน์เพื่อการฝึกฝนกายวาจามิให้เกิดโทษ, มิใช่มีไว้เพื่อ ประโยชน์แก่ภวสมบัติ และโภคสมบัติเป็นต้นแต่อย่างใด).

เอวํ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตานิ รูปานิ คตฺยตฺถกมฺมนิ นยนตฺถกมฺมนิ วิภตฺติวิปริณาเม ตทตฺเถ จาติ อิเมสุ จตูสฺเยว ฐาเนสุ ทิสฺสนฺติ, น ปน ทานโรจนาทิ-เภเท ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย.

ตถา หิ นิรุตฺติปิฏเก "อตฺถายาติ สมฺปทานวจนนฺ"ติ อายาเทสสหิตํ สทฺทรูปํ วุตฺตํ, ปุริสสทฺทาทิวเสน ปน ตาทิสานิ รูปานิ น วุตฺตานิ ตาทิสานํ สทฺทรูปานํ ยตฺถ กตฺถจิ อปฺปวตฺตนโต.

สรุปว่า รูปศัพท์ที่เป็นบทที่ลงท้ายด้วย ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ แล้วมีการแปลง วิภัตติดังกล่าวเป็น อาย มีใช้ใน ๔ ฐานะ เท่านั้นคือ

๑. คตฺยตฺถกมฺม ในฐานะที่เป็นบทกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป

๒. นยนตฺถกมฺม ในฐานะที่เป็นบทกรรมของธาตุที่มีอรรถว่านำไป

๓. วิภตฺติวิปริณาม ในฐานะที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส

๔. ตทตฺถ ในฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน

ไม่มีใช้ในอรรถสัมปทาน ทั่วๆ ไป เช่น สัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาการให้, การชอบใจเป็นต้น. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านอาจารย์ได้แสดงรูปศัพท์ที่มี การแปลงเป็น อาย ไว้ดังนี้ว่า "บทว่า อตฺถาย เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน". ก็รูปดังกล่าวนั้น ท่านไม่ได้ แสดงไว้กับกลุ่มศัพท์ทั่วไปมี ปุริส ศัพท์เป็นต้น ทั้งนี้เป็นเพราะ ว่ารูปของ ปุริส ศัพท์เป็นต้นที่แปลงเป็น อาย นั้น ไม่มีใช้ในที่ใดๆ เลย.

กจฺจายนปฺปกรเณปิ หิ "อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตู"ติ ลกฺขณสฺส วุตฺติยํ "อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานนฺ"ติ วุตฺตํ. "ปุริสายา"ติ วา "สมณายา"ติ วา "พฺราหฺมณายา"ติ วา น วุตฺตนฺติ.

นอกจากนี้ แม้ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านอาจารย์ ก็ได้แสดงตัวอย่างไว้ว่า อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ 175 ในคำอธิบายสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ. แต่ไม่ได้ แสดงตัวอย่างไว้ว่า ปุริสาย, สมณาย หรือ พฺราหฺมณาย.

เอตฺถ สิยา นนุ โภ ตสฺเสว วุตฺติยํ "จตุตฺถีติ กิมตฺถํ ? ปุริสสฺส มุขํ. เอกวจนสฺสาติ กิมตฺถํ ปุริสานํ ททาติ. วาติ กิมตฺถํ ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา"ติ วุตฺตตฺตา "ปุริสาย สมณาย พฺราหฺมณายา"ติอาทีนิ ปทรูปานิ นยโต ทสฺสิตานิ, เกวลํ ปน มุขสทฺทโยคโต พหุวจนภาวโต วิกปฺปนโต จ "ปุริสายา" ติอาทีนิ น สิชฺฌนฺติ, มุขสทฺทโยคาทิวิรหิเต ปน ฐาเน อวสฺสํ สิชฺฌนฺตีติ ?

ในสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ นี้ หากจะพึงมีคำท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ เนื่องจากในคำอธิบายสูตรนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า:-

"จตุตฺถีติ กิมตฺถํ ? ปุริสสฺส มุขํ.

ถาม: บทว่า จตุตฺถี มีประโยชน์อะไร,

ตอบ: มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลง ส ที่ไม่ใช่จตุตถีวิภัตติเป็น อาย เช่นข้อ ความว่า ปุริสสฺส มุขํ (ใบหน้าของบุรุษ).

เอกวจนสฺสาติ กิมตฺถํ ปุริสานํ ททาติ.

ถาม: บทว่า เอกวจนสฺส มี ประโยชน์อะไร ?

ตอบ: มีประโยชน์เพื่อห้ามมิให้แปลงจตุตถีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เป็น อาย เช่นข้อ ความว่า ปุริสานํ ททาติ (ย่อมให้แก่บุรุษทั้งหลาย).

วาติ กิมตฺถํ ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา176.

ถาม: คำว่า วา มีประโยชน์ อะไร ?

ตอบ: มีประโยชน์ห้ามแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย บ้าง เช่นข้อความว่า ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา (เป็นผู้ถวายแก่สมณะหรือแก่พราหมณ์).

ดังนั้น จึงเท่ากับว่า ท่านได้แสดงรูปบทที่แปลงเป็น อาย เช่น ปุริสาย, สมณาย, พฺราหฺมณาย เป็นต้นไว้โดยนัย (แสดงไว้โดยอ้อม) แต่ที่ไม่มีการสำเร็จรูปเป็น ปุริสาย เป็นต้น เพราะมีความสัมพันธ์กับ มุข ศัพท์ประการหนึ่ง, เป็นพหูพจน์ประการหนึ่ง และ เพราะ วา ศัพท์มีอรรถวิกัปปนะ (ไม่แน่นอน) ประการหนึ่ง แต่เมื่ออยู่ในฐานะที่ไม่ได้สัมพันธ์ กับ มุข ศัพท์เป็นต้น ก็สามารถที่จะมีรูปว่า ปุริสาย เป็นต้นได้อย่างแน่นอน มิใช่หรือ ?

เอตฺถ วุจฺจเต "จตุตฺถีติ กิมตฺถํ ปุริสสฺส มุขนฺ"ติ วทนฺโต "สเจ อายาเทโส ภเวยฺย, จตุตฺถิยา เอว ภวติ, น ฉฏฺฐิยา"ติ ทสฺเสนฺโต "มุขนฺ"ติ ปทํ ทสฺเสสิ, น จ เตน "มุขสทฺทฏฺฐาเน, เทตีติอาทิเก สมฺปทานวิสยภูเต กิริยาปเท ฐิเต อายาเทโส โหตี"ติ ทสฺเสติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอตอบว่า การที่อาจารย์กัจจายนะ กล่าวว่า จตุตฺถีติ กิมตฺถํ ปุริสสฺส มุขํ นั้น ท่านประสงค์จะแสดงว่า หากต้องการแปลงเป็น อาย จะต้องแปลง ส ที่เป็นจตุตถีวิภัตติเท่านั้น ไม่ใช่แปลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ดังนั้น ท่านจึงได้เพิ่มบทว่า มุขํ เข้ามา และด้วยบทว่า มุขํ ที่เพิ่มเข้ามานั้น ท่านมิได้มีจุดประสงค์จะแสดงว่า การแปลงเป็น อาย มีได้ในฐานะที่สัมพันธ์เข้ากับ มุข ศัพท์ และในฐานะที่สัมพันธ์เข้ากับบทกิริยามี เทติ เป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัมปทาน

"เอกวจนสฺสาติ กิมตฺถํ ? ปุริสานํ ททาตี"ติ วทนฺโตปิ "เอกวจนสฺเสว อายาเทโส โหติ, น พหุวจนสฺสา"ติ ทสฺเสติ. "ททาตี"ติ อิทํ ปทํ "ปุริสานนฺ"ติ ปทสฺส สมฺปทาน-วจนตฺตํ ญาเปตุ อโวจ, น จ "เทตีติอาทิเก สมฺปทานวิสยภูเต กิริยาปเท สติ จตุตฺเถก-วจนสฺส อายาเทโส โหตี"ติ อิมมตฺถํ วิญฺญาเปติ.

อนึ่ง การที่กล่าวว่า "เอกวจนสฺสาติ กิมตฺถํ ? ปุริสานํ ททาติ นั้น ท่านประสงค์ จะแสดงว่า หากต้องการแปลงเป็น อาย จะต้องแปลงจตุตถีวิภัตติที่เป็นเอกพจน์เท่านั้น ห้ามแปลงจตุตถีวิภัตติที่เป็นพหูพจน์. ส่วนการที่ได้เพิ่มบทว่า ททาติ เข้ามานี้ ท่าน ประสงค์ จะแสดงว่า บทว่า ปุริสานํ เป็นสัมปทานเท่านั้น, มิได้มีจุดประสงค์ให้ทราบว่า การแปลงจตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย จะต้องมีความสัมพันธ์กับบทกิริยามี เทติ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัมปทาน (หมายความว่าท่านต้องการแสดงองค์ประกอบของความ เป็นสัมปทานเท่านั้น มิได้แสดงกฎเกณฑ์การแปลง ส เป็น อาย แต่อย่างใด)

"วาติ กิมตฺถํ ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา"ติ จ วทนฺโตปิ "สมฺปทาเนเยว วิกปฺเปน อายาเทโส โหตี"ติ วิญฺญาเปติ, น ทานาทิกิริยํ ปฏิจฺจ อายาเทสวิธานํ ญาเปติ. ยทิ ปน ทานาทิกิริยํ ปฏิจฺจ อายา

เทสวิธานํ สิยา, วุตฺติการเกน ลกฺขณสฺส วุตฺติยํ มูโลทาหรเณเยว “อตฺถาย หิตายา”ติ ตทตฺถปโยคานิ วิย “ปุริสาย ทียเต”ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ วุตฺตํ.

ส่วนการที่กล่าวว่า วาติ กิมตฺถํ ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา นี้ มีจุดประสงค์จะแสดงให้ทราบว่า เฉพาะในอรรถสัมปทานเท่านั้น ที่จะมีการแปลงเป็น อาย ได้บ้าง, มิได้มีจุดประสงค์จะให้ทราบถึงกฏเกณฑ์การแปลงเป็น อาย โดยต้องอาศัยบท กิริยามีกิริยาการให้เป็นต้น. ก็ถ้ากฏเกณฑ์การแปลงเป็น อาย ต้องอาศัยกิริยาการให้ เป็นต้นไซร้. ในคำอธิบายสูตร ท่านอาจารย์ผู้รจนาคำอธิบายสูตร (วุตติ) ก็ควรแสดงคำว่า ปุริสาย ทียเต เป็นต้นไว้ในตัวอย่างของสูตรด้วยเช่นกัน เหมือนกับที่ได้แสดงตัวอย่างของตทัตถสัมปทานไว้ว่า อตฺถาย หิตาย. แต่ท่านก็ไม่ได้แสดงไว้เช่นนั้น.

กสฺมาติ เจ ? พุทฺธวจเน โปราณฏฺฐกถาสุ จ ตาทิสสฺส ปโยคสฺส อภาวา. นิรุตฺติปิฏเก หิ ปภินฺนปฏิสมฺภิโท โส อายสฺมา มหากจฺจายโน “ปุริสสฺส ทียเต”ติ อายาเทสรหิตานิเยว รูปานิ ทสฺเสติ, “อตฺถายาติ สมฺปทานวจนนฺ”ติ ภณนฺโตปิ จ เถโร ทานาทิกิริยาเปกฺขํ อกตฺวา จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตํ รูปเมว นิทฺทิสิ. เตน โส ปโยโค ตทตฺถปฺปโยโคติ วิญฺญายติ. อิติ อิเมหิ การเณหิ ชานิตพฺพํ “ทานาทิกิริยํ ปฏิจฺจ อายาเทสวิธานํ น กตนฺ”ติ.

หากจะพึงมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะในพุทธพจน์และอรรถกถาโบราณทั้งหลาย ไม่มีตัวอย่างเช่นนั้น, จริงอยู่ ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านพระมหากัจจายนะผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา ได้แสดงรูป ที่ไม่มีการแปลงเป็น อาย ไว้ว่า ปุริสสฺส ทียเต และการที่พระเถระ ได้กล่าวว่า อตฺถายาติ สมฺปทานวจนํ ไว้ในคัมภีร์นิรุตติปิฎกนั้น จุดประสงค์ก็เพื่อจะให้ทราบถึงการแปลงจตุตถี วิภัตติเอกพจน์เป็น อาย โดยไม่ต้องคำนึงถึงความสัมพันธ์กับบทกิริยามีการให้เป็นต้น นั่นเอง ดังนั้น ตัวอย่างว่า อตฺถาย นั้น จึงทราบได้ว่าเป็นตัวอย่างของตทัตถสัมปทาน (ไม่ใช่เป็นตัวอย่างของสัมปทานทั่วๆ ไป). ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า วิธีการแปลงเป็น อาย ไม่จำเป็นต้องอาศัยกิริยามีการให้เป็นต้นแต่อย่างใด.

ยชฺเชวํ “อตฺถาย หิตายา”ติอาทีนิเยว ตทตฺถปฺปโยคานิ “อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตู”ติ ลกฺขณสฺส วิสยา ภเวยฺยุ, นาญฺญานีติ ? ตนฺน, อญฺญานิปิ วิสยาเยว ตสฺส. กตมานิ? “มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ, ทกาย เนติ, วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย, คณาย ภตฺตา”ติอาทีนิ. “สคฺคสฺส คมเนน วา”ติอาทีนิ ปน วาธิการตฺตา อวิสยาวาติ.

ถาม: ถ้าท่านอาจารย์กัจจายนะ กล่าวว่า อตฺถายาติ สมฺปทานวจนํ โดยมีจุด ประสงค์จะให้ทราบถึงการแปลงจตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย ไซร้ ตัวอย่างที่เป็นตทัตถ-สัมปทานซึ่งเป็นขอบเขตของสูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ ก็จะได้เฉพาะ อตฺถาย หิตาย เป็นต้นเท่านั้น จะไม่ได้กับตัวอย่างอื่นๆ มิใช่หรือ ?

ตอบ: คำที่ท่านกล่าวมานั้น ไม่ถูกต้อง. แม้ตัวอย่างอื่นๆ ก็ยังเป็นขอบเขตของ สูตรว่า อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างว่า มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ, ทกาย เนติ, วิรม

ถายสฺมนฺโต มม วจนาย, คณาย ภตฺตา. ส่วนคำว่า สคฺคสฺส ในตัวอย่าง ว่า สคฺคสฺส คมเนน วา (ด้วยการไปสวรรค์) ไม่ต้องแปลง ส เป็น อาย เพราะอำนาจของ วา ศัพท์ที่ตามมา ห้ามมิให้มีการแปลง.

นนุ จ โภ เอวํ สนฺเต วุตฺติการเกน มูโลทาหรเณสุ "อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานนฺ"ติ วตฺวา "มูลาย ปฏิกสฺเสยฺยา"ติอาทีนิปิ วตฺตพฺพานิ, กิมุทาหรเณ ปน "วาติ กิมตฺถํ สคฺคสฺส คมเนน วา"ติ วตฺตพฺพนฺติ ?

สจฺจํ, อวจเน การณมตฺถิ, ตํ สุณาถ- "มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉตี"ติ เอตฺถ หิ "มูลาย, สคฺคายา"ติ ปทานิ สุทฺธสมฺปทานวจนานิ น โหนฺติ คตฺยตฺถกมฺมนิ วตฺตนโต, ตสฺมา มูโลทาหรเณสุ น วุตฺตานิ. ตถา "ทกาย เนตีติ เอตฺถ "ทกายา"ติ ปทํ นยนตฺถกมฺมนิ วตฺตนโต สุทฺธสมฺปทานวจนํ น โหตีติ น วุตฺตํ. "วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายา"ติ เอตฺถ ปน "วจนายา"ติ ปทํ นิสฺสกฺกวจนตฺเถ วตฺตนโต, "คณาย ภตฺตา"ติ เอตฺถ "คณายา"ติ ปทํ สามิวจนตฺเถ วตฺตนโต, "อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยายา"ติ เอตฺถ "ธนญฺจยายา"ติ ปทํ กตฺตุวเสน สามิอตฺเถ วตฺตนโต สุทฺธสมฺปทานวจนํ น โหตีติ น วุตฺตํ. กิมุทาหรเณปิ "สคฺคสฺสา"ติ ปทํ คมนสทฺท-สนฺนิธานโต คตฺยตฺถกมฺมนิ วตฺตนโต สุทฺธสมฺปทานวจนํ น โหตีติ "วาติ กิมตฺถํ สคฺคสฺส คมเนน วา"ติ 177 น วุตฺตํ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ถ้าสามารถแปลง ส ท้ายศัพท์อื่นๆ เป็น อาย ได้ และ ถ้าในคำว่า "สคฺคสฺส" วา ศัพท์เป็นตัวกำหนดไม่ให้แปลง ส เป็น อาย ไซร้ ท่านผู้รจนาวุตติ (คำอธิบายสูตร) เมื่อได้แสดงตัวอย่างของสูตรว่า อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ แล้ว ก็ควรแสดงตัวอย่างว่า มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย เป็นต้นเป็นตัวอย่างของสูตรไว้อีกด้วย รวมทั้ง ตัวอย่างของ กึ ศัพท์ ก็ควรกล่าวว่า วาติ กิมตฺถํ สคฺคสฺส คมเนน วา ไม่ควรกล่าวว่า ทาตา โหติ สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา

ตอบ: ใช่. แต่ท่านก็มีเหตุผลในการที่จะไม่กล่าวเช่นนั้น. ขอพวกท่าน จงฟังคำ ที่ข้าพเจ้าจะชี้แจงดังต่อไปนี้:- ก็บทว่า มูลาย และ สคฺคาย ในตัวอย่างว่า มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ นี้ ไม่ใช่สัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้เป็นกรรมของธาตุที่มี อรรถว่าไป ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร. เช่นเดียวกันนี้ บทว่า ทกาย ในตัวอย่างว่า ทกาย เนติ นี้ ไม่ใช่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้เป็นกรรมของ ธาตุที่มีอรรถว่านำไป ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร. สำหรับ บทว่า วจนาย ในตัวอย่างว่า วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย นี้ ไม่ใช่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้ ในอรรถอปาทาน ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร. บทว่า คณาย ใน ตัวอย่างว่า คณาย ภตฺตา นี้ ไม่ใช่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้ในอรรถสัมพันธ์ ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร. บทว่า ธนญฺจยาย ในตัวอย่างว่า อสกฺกตา จสฺมา ธนญฺจยาย นี้ ไม่ใช่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้ในอรรถฉัฏฐีกัตตา ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร. แม้บทว่า สคฺคสฺส ที่เป็นตัวอย่างของ กึ ก็ ไม่ใช่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป เพราะใช้เป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป เนื่องจากมี คมน ศัพท์เป็นบริบท ดังนั้น ท่านจึงไม่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของสูตร.

เอวญฺเหตุถ วุตฺตนเยน พุทฺธวจนํ โปราณฏฺฐกถานยญฺจ ปตฺวา จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตานิ รูปานิ คตฺยตฺถกมฺมาทีสุ จตูสุเยว ฐาเนสุ ทิสฺสนฺติ, น ปน ทานโรจนาทิเภเท ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเยติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตามนัยที่ได้แสดงมานี้ พึงทราบว่าในพุทธพจน์และอรรถกถาโบราณ ปรากฏว่า รูปศัพท์ที่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย นั้น มี ๔ ฐานะใหญ่ๆ เท่านั้น เช่น ในฐานะที่เป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไปเป็นต้น ไม่มีการแปลงเป็น อาย ในสัมปทาน ทั่วๆ ไป เช่น สัมปทานที่มีความสัมพันธ์กับกิริยาการให้และการชอบใจเป็นต้น.

นนุ จ โภ "จนฺทนสารํ เชฏฺฐิกาย อทาสิ สุวณฺณมาลํ กนิฏฺฐายา"ติ ทานปฺ-ปโยเค จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตรูปทสฺสนโต "ราชกญฺญาย ทียเต, ราชกญฺญาย รุจฺจติ อลงฺกาโร, ราชกญฺญาย ฉตฺตํ ธาเรติ, ราชกญฺญาย นโม กโรหิ, ราชกญฺญาย โสตฺถิ ภวตุ, ราชกญฺญาย สิลาฆเต"ติอาทีหิปิ ปโยเคหิ ภวิตพฺพํ, อถ กสฺมา "พุทฺธวจนํ โปราณฏฺฐ-กถานยญฺจ ปตฺวา จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตานิ รูปานิ คตฺยตฺถกมฺมาทีสุ จตูสุเยว ฐาเนสุ ทิสฺสนฺติ, น ปน ทานโรจนาทิเภเท ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย"ติ วทถาติ ?

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ เนื่องจากได้พบตัวอย่างรูปศัพท์ที่มีการแปลง ส จตุตถี วิภัตติเอกพจน์เป็น อาย ทั้งที่มีความสัมพันธ์กับกิริยาการให้ เช่น จนฺทนสารํ เชฏฺฐิกาย อทาสิ สุวณฺณมาลํ กนิฏฺฐาย (ได้ให้แล้วซึ่งแก่นจันทร์แก่ลูกสาวคนโต, ให้มาลัยทองคำ แก่ลูกสาวคนเล็ก) ดังนั้น จึงสามารถแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์เป็น อาย ได้แม้ใน ข้อความดังต่อไปนี้ คือ

ราชกญฺญาย ทียเต	ถวายแด่ราชธิดา
ราชกญฺญาย รุจฺจติ - อลงฺกาโร	เครื่องประดับ เป็นที่พอพระทัยแก่พระราชธิดา
ราชกญฺญาย ฉตฺตํ ธาเรติ	กั้นฉัตรถวายพระราชธิดา
ราชกญฺญาย นโม กโรหิ	จงทำความเคารพพระราชธิดา
ราชกญฺญาย โสตฺถิ ภวตุ	ขอความสวัสดีจงมีแด่พระราชธิดา
ราชกญฺญาย สิลาฆเต	สรรเสริญพระราชธิดา

เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า ในพุทธพจน์และอรรถกถาโบราณ ปรากฏว่า รูปศัพท์ที่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย นั้น มี ๔ ฐานะเท่านั้น เช่น ในฐานะที่เป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไปเป็นต้น ทั้งยังปฏิเสธว่า ไม่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย ในสัมปทานทั่วๆ ไป เช่น สัมปทานที่มีความสัมพันธ์กับ กิริยาการให้ และการชอบใจเป็นต้น

อุปฺปฏมวตินฺโณ ภวํ, น หิ ภวํ อมฺหากํ วจนตฺถํ ชานาติ. อยญฺเหตุถ อมฺหากํ วจนตฺโถ - สพฺพานิปิ อิตฺถิลิงฺคานิ เอกวจนวเสน ตติยาจตุตฺถีปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมีฐาเนสุ สมสมานิ โหนฺติ, อปฺปานิ อสมานิ, ตสฺมา ตานิ ฐเปตฺวา ปุลฺลิงฺคนปุสกลิงฺเคสุ ปุริสาทิ-จิตฺตาทิสทฺทานํ อการนฺตปกติภาเว ฐิตานํ จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสสหิตานิ รูปานิ พุทฺธวจนาทีสุ ทานโรจนาทิเภเท ยตฺถ กตฺถจิ สมฺปทานวิสเย น ทิสฺสนฺติ.

ตอบ: ท่านเลยเถิดไปแล้ว จึงไม่เข้าใจความหมายที่ข้าพเจ้าพูดเอาเสียเลย, ก็เกี่ยวกับเรื่องการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์ เป็น อาย นี้ ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอา การแปลงท้ายกลุ่มศัพท์อการันต์ปุงลิงค์มี ปุริส ศัพท์เป็นต้นและอการันต์นปุงสกลิงค์มี จิตฺต ศัพท์เป็นต้น มิได้หมายเอาการแปลงท้ายกลุ่มศัพท์ที่เป็นอาการันต์อิตถีลิงค์ซึ่งมีรูป เหมือนกันเป็นส่วนมากในตติยา, จตุตถี, ปัญจมี, ฉัฏฐี และสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา จึงกล่าวได้ว่า ในพระพุทธพจน์เป็นต้น ไม่มีการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเอกพจน์เป็น อาย อย่างแน่นอนในรูปศัพท์สัมปทานทั่วๆ ไปที่สัมพันธ์เข้ากับ กิริยาการให้ และกิริยาการชอบใจเป็นต้น

เตเนว หิ “มูลาย, สคฺคาย, ทกาย, วจนาย, คณายา”ติอาทีนิ คตฺยตฺถกมฺมาทีสุ ตีสุ “อภิญฺญาย, สมฺโพธาย, นิพฺพานายา”ติ เอวมาทีนิ 178 ปน อเนกสตานิ ติลิงฺคปทานิ ตทตฺเถเยวาติ อิเมสุ จตูสุ ฐาเนสุ ทิสฺสนฺติ. “เทติ, โรจติ, ธาเรตี”ติอาทีสุ ปน สุทฺธสมฺปทานวิสเยสุ น ทิสฺสนฺติ.

เพราะเหตุนั้นแล การแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์เป็น อาย จึงมีปรากฏใช้ใน ๔ ฐานะเท่านั้น คือ บทว่า มูลาย, สคฺคาย, ทกาย, วจนาย, คณาย เป็นต้นใช้ใน ๓ ฐานะ มีฐานะที่เป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไปเป็นต้น ส่วนบทที่เป็นได้ทั้งสามลิงค์จำนวนมาก เช่น อภิญฺญาย, สมฺโพธาย, นิพฺพานาย ใช้ได้ฐานะเดียว คือฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน เท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในฐานะที่เป็นสัมปทานทั่วๆ ไป (ที่สัมพันธ์เข้ากับกิริยาเหล่านี้คือ) เทติ (ย่อมให้), โรเจติ (ย่อมชอบใจ), ธาเรติ (ย่อมทรงไว้) เป็นต้น.

สังคหคาถา

เกี่ยวกับการแปลง ส จตุตถีวิภัตติเป็น อาย

ภวนฺติ จตฺร

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทเสน สํยุตํ
รูปํ อนิตฺถิลิงฺคานํจาเนสุ จตุสฺวฏฺฐิตํ.
คตฺยตฺถกมฺมนิ เจว นยนตฺถสฺส กมฺมนิ
วิภตฺติยา วิปลฺลาเส ตทตฺเถ จาติ นิทฺทิเส.

รูปศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ที่มีการแปลง ส จตุตถีเอกพจน์เป็น อาย มี ๔ ฐานะ คือ ในฐานะที่เป็น กรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป, ในฐานะที่เป็นกรรมของ ธาตุที่มีอรรถว่านำไป, ในฐานะที่เป็นวิภัตติวิปัลลาส และในฐานะที่เป็นตทัตถสัมปทาน.

มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺปํ สคฺคาย คจฺฉติ
เอวํ คตฺยตฺถกมฺมสฺมึ ทิฏฺฐมเมฺหิ สาสเน.

ตัวอย่างที่แปลงเป็น อาย ท้ายศัพท์ที่เป็นกรรมของธาตุ ที่มีอรรถว่าไป ข้าพเจ้าพบตัวอย่างในคัมภีร์ศาสนา

ดังนี้ คือ มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย, อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ.

ทกาย เนติ อิจฺเจวํ นยนตฺถสฺส กมฺมนิ

วจนายาติ นิสฺสกฺเก วิรมณปฺปโยคโต.

ตัวอย่างการแปลงเป็น อาย ท้ายศัพท์ที่เป็นกรรมของ ธาตุที่มีอรรถว่านำไป เช่น ทกาย เนติ, ตัวอย่างการแปลง เป็น อาย ในอรรถอปาทานซึ่งมีความสัมพันธ์กับกิริยา การงดเว้น เช่น วจนาย.

คณาย”อิติ สามิสฺมึ “ภตฺตา”ติ สทฺทโยคโต

ธนญฺจยายา”ติ ปทํ กตฺตุตฺเถ สามิสูจกํ.

อสกฺกตา”ติ สทฺทสฺส โยคโตติ วินิทฺทิเส

อญฺโญ จาปิ วิปลฺลาโส มคฺคิตพฺโพ วิภาวินา.

ตัวอย่างการแปลงเป็น อาย ท้ายศัพท์ที่เป็นสามีคือ คณาย ซึ่งสัมพันธ์กับศัพท์ว่า ภตฺตา, บทว่า ธนญฺจยาย เป็นบทที่ระบุถึงสามีในอรรถกัตตา (ฉัฏฐีกัตตา) เพราะ สัมพันธ์เข้ากับศัพท์ว่า อสกฺกตา, บัณฑิต พึงค้นหาศัพท์ ที่เป็นวิภัตติวิปัลลาสแม้อื่นๆ.

อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานายา”ติมานิ ตุ

ลิงฺคตฺตยวเสเนว ตทตฺถสฺมึ วินิทฺทิเส.

ส่วนบทเหล่านี้คือ อภิญฺญาย, สมฺโพธาย, นิพฺพานาย เป็นตัวอย่างที่แสดงการแปลง ส เป็น อาย ในอรรถตทัตถ- สัมปทาน เป็นตัวอย่างทั้งสามลิงค์.

เอวํ ปาจานุโลเมน กถิโต อายสมฺภโว

อิทนฺตุ สุขุมํ ฐานํ จินฺเตตพฺพํ ปุนปฺปุนํ.

สรุปว่าการแปลง ส จตุตถีวิภัตติ เอกพจน์เป็น อาย นี้ ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้โดยคล้อยตามนยะแห่งพระบาลี, ก็ฐานะเช่นนี้ มีความละเอียดอ่อน บัณฑิต จึงควรพินิจ พิจารณาอยู่เนืองๆ.

โอการนฺตวเสเนว นานานยสฺมณฺฑิตา

ปทมาลา มเหสิสฺส สาสนตฺถํ ปกาสิตา.

สาเหตุที่ข้าพเจ้า ต้องแสดงแบบแจกปทมาลาของ โอการันต์ไว้โดยนัยพิสดารต่างๆ นี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่ พระศาสนาขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเทียว.

อิมมฺติมธุรญฺเจ จิตฺติกตฺวา สุเณยฺยฺ

วิวิธนยวิจิตฺตํ สาธโว สทฺทนีตึ.

ชินวรวจเนเต สทฺทโต ชาตกงฺขํ

กุมุทมิว สินา เว สุฏฺฐุ ฉินฺเทยฺยุเมตฺถ.

หากสาธุชนเหล่าใด ตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีติอันวิจิตร ด้วยนัยต่างๆ อันถึงพร้อมด้วยอรรถรสและสัททรสนี้, สาธุชนเหล่านั้น ย่อมตัดความสงสัยที่จะเกิดขึ้นจากศัพท์ อันเป็นพระพุทธพจน์อันประเสริฐนี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ เหมือนบุคคลใช้ดาบตัดก้านบัวให้ขาดสะบั้นไป ฉะนั้น.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สวินิจฺฉโย โอการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค นามปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่าโอการันตปุงลิงคนามิกปทมาลาวิภาค ซึ่งว่าด้วย การแจกรูปศัพท์ที่เป็นโอการันต์ปุงลิงค์พร้อมข้อวินิจฉัย ในสัททนีติ ปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความชำนาญใน โวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

อการนฺโตการนฺตตาปกติกโอการนฺตปุลฺลิงฺคํ

นิฏฺฐิตํ.

โอการันต์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอการันต์และโอการันต์ จบ.

ปริจเฉทที่ ๖

อาการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

แบบแจกบทนามอาการันต์ปุงลิงค์

อถ ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา อาการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูเปสุ อภิภวิตุ อิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม.

ต่อจากโอการันต์ปุงลิงค์ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมนี้ คือ อภิภวิตุ ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดารูปศัพท์เดิมของศัพท์ที่เป็นอาการันต์ปุงลิงค์ ทั้งนี้จะนำเอา แบบแจกของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก ดังต่อไปนี้

แบบแจกอาการันต์ปุงลิงค์

(ตามมติจูฬนิรุตติ)

สตฺถุสทฺทปทมาลา๑

เอกพจน์	พหูพจน์
สตฺถา	สตฺถา, สตฺถาโร
สตฺถารํ	สตฺถาโร
สตฺถารา	สตฺถาเรหิ, สตฺถาเรภิ

สตฺถุ, (สตฺถุสฺส)๒, สตฺถุโน สตฺถานํ, สตฺถารานํ

สตฺถารา สตฺถาเรหิ, สตฺถาเรภิ

สตฺถุ, (สตฺถุสฺส), สตฺถุโน สตฺถานํ, สตฺถารานํ

สตฺถริ สตฺถาเรสุ

โภ สตฺถ, โภ สตฺถา ภวนฺโต สตฺถาโร

วินิจฉัยแบบแจกของ สตฺถุ ศัพท์

อยํ ยมกมหาเถเรน กตาย จูฬนิรุตฺติยา อาคโต นโย. เอตฺถ จ นิรุตฺติปิฏเก จ กจฺจายเน จ “สตฺถุนา”ติ ปทํ อนาคตมฺปิ คเหตพฺพเมว “ธมฺมราเชน สตฺถุนา”ติ ทสฺสนโต. “สตฺถารา, สตฺถุนา, สตฺถาเรหิ สตฺถาเรภี”ติ กโม จ เวทิตพฺโพ.

แบบแจกข้างต้นนี้ มาจากคัมภีร์จูฬนิรุตติซึ่งพระยมกมหาเถระรจนาไว้. อนึ่งบทว่า สตฺถุนา แม้จะไม่มีในแบบแจกคัมภีร์จูฬนิรุตตินี้, ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก และในคัมภีร์ กัจจายนะก็ตาม แต่ก็ควรถือเอาด้วย เนื่องจากมีหลักฐานที่ใช้ในพระบาลีว่า ธมฺมราเชน สตฺถุนา1. พึงทราบลำดับบทดังนี้ คือ สตฺถารา, สตฺถุนา, สตฺถาเรหิ, สตฺถาเรภิ

หลักฐานการใช้ สตฺถา ฝ่ายพหูพจน์

เอตฺถ จ อสติปิ อตฺถวิเสเส พฺยญฺชนวิเสสวเสน, พฺยญฺชนวิเสสาภาเวปิ อตฺถนานตฺตาวเสน สทฺทนฺตรสนฺทสฺสนํ นิรุตฺติกฺกโมติ “สตฺถา”ติ ปทํ เอกวจน-พหุวจนวเสน ทฺวิกฺขตฺตุ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. นิรุตฺติปิฏกาทีสุ ปน “สตฺถา”ติ ปฐมาพหุวจนํ น อาคตํ. กิญฺจาปิ น อาคตํ, ตถาปิ “อวิตกฺกิตา มจฺจุมุปพฺพชนฺตี๑” ติ ปาฬิยํ “อวิตกฺกิตา”ติ ปฐมาพหุวจนสฺส ทสฺสนโต “สตฺถา”ติ ปทสฺส ปฐมาพหุวจนตฺตํ อวสฺสมิจฺฉิตพฺพํ. ตถา วตฺตา, ธาตา, คนฺตาทีนมฺปิ ตคฺคติกตฺตา.

ก็ในแบบแจกนี้ พึงทราบว่า แม้อรรถจะไม่ต่างกัน แต่ถ้าพยัญชนะต่างกัน ก็สามารถ แสดงลำดับศัพท์ไว้โดยแยกเป็นคนละศัพท์ได้ เช่น สตฺถา, สตฺถาโร ฝ่ายพหูพจน์ และ แม้ว่าพยัญชนะจะไม่ต่างกัน แต่ถ้าอรรถต่างกัน ก็สามารถแสดงลำดับศัพท์ไว้โดยแยก เป็นคนละศัพท์ได้ ดังนั้น ท่านจึงแสดงบทว่า สตฺถา ไว้ถึงสองศัพท์โดยจำแนกเป็นฝ่าย เอกพจน์ ๑ ศัพท์ และฝ่ายพหูพจน์ ๑ ศัพท์.

อนึ่ง แม้บทว่า สตฺถา ที่ลงปฐมาวิภัตติพหูพจน์ จะไม่มีในคัมภีร์นิรุตติปิฎกเป็นต้น แต่เนื่องจากได้พบคำว่า อวิตกฺกิตา ซึ่งเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ในข้อความพระ บาลีว่า อวิตกฺกิตา มจฺจุมุปพฺพชนฺติ2 (ชนทั้งหลายเข้าถึงความตาย โดยไม่ได้คาดคิดมา ก่อน) ดังนั้น บทว่า สตฺถา จึงเป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติพหูพจน์ได้อย่างแน่นอน. โดยทำนอง เดียวกันแม้บทว่า วตฺตา, ธาตา คนฺตา เป็นต้น ก็เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติพหูพจน์เช่นกัน เพราะเป็นศัพท์ที่มีลักษณะคล้ายกันกับ สตฺถุ ศัพท์นั้น.

หลักฐานการใช้รูปว่า สตฺถาเร เป็นต้น

ตถา นิรุตฺติปิฏเก “สตฺถาเร”ติ ทุติยาพหุวจนญฺจ “สตฺถุสฺส, สตฺถานนฺ”ติ จตุตฺถี-ฉฏฺเฐกวจนพหุวจนานิ จ อาคตานิ, จูฬนิรุตฺติยํ ปน น อาคตานิ. ตตฺถ “มาตาปิตโร โปเสติ. ภาตโร อติกฺกมตี”ติ ทสฺสนโต “สตฺถาเร”ติ ทุติยาพหุวจนรูปํ อยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ.

นอกจากนั้น ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ยังปรากฏรูปว่า สตฺถาเร ซึ่งเป็นรูปที่ลงทุติยา- วิภัตติพหูพจน์ และรูปว่า สตฺถุสฺส ซึ่งเป็นรูปที่ลงจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ รวมทั้งรูปว่า สตฺถานํ ซึ่งเป็นรูปที่ลงจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ส่วนใน คัมภีร์จูฬนิรุตติ ไม่ปรากฏรูปเหล่านี้๑. บรรดารูปเหล่านั้น รูปว่า สตฺถาเร ซึ่งเป็นรูปที่ลง ทุติยาวิภัตติพหูพจน์ ดูเหมือนว่าจะไม่ค่อยเหมาะสักเท่าไร เนื่องจากได้พบตัวอย่างที่ใช้ ในพระบาลีว่า มาตาปิตโร โปเสติ3 (เขา ย่อมเลี้ยงดูมารดาบิดาทั้งหลาย). ภาตโร อติกฺกมติ (เขา ย่อมเหนือกว่าพี่ชายทั้งหลาย).

กจฺจายนาทีสุ “โภ สตฺถ, โภ สตฺถา” อิติ รสฺสทีฆวเสน อาลปเนกวจนทฺวยํ วุตฺตํ. นิรุตฺติปิฏเก “โภ สตฺถ” อิติ รสฺสวเสน อาลปเนกวจนํ วตฺวา “ภวนฺโต สตฺถาโร” ติ อาราเทสวเสน อาลปนพหุวจนํ วุตฺตํ. จูฬนิรุตฺติยํ “โภ สตฺถ” อิติ รสฺสวเสน อาลป-เนกวจนํ วตฺวา “โภ สตฺถา” อิติ ทีฆวเสน อาลปนพหุวจนํ ลปิตํ. สพฺพเมตํ อาคเม อุปปริกฺขิตฺวา ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา คเหตพฺพํ.

ในคัมภีร์กัจจายนะเป็นต้น๒ ได้แสดงรูปอาลปนะฝ่ายเอกพจน์ไว้ ๒ รูป คือ รูปที่ เป็นรัสสะว่า (โภ) สตฺถ และรูปที่เป็นทีฆะว่า (โภ) สตฺถา. ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ได้แสดง รูปอาลปนะฝ่ายเอกพจน์ไว้ ๑ รูป คือ รูปที่เป็นรัสสะว่า (โภ) สตฺถ และแสดงรูปที่เป็นฝ่าย พหูพจน์ไว้ ๑ รูป คือ รูปที่มีการแปลงเป็น อาร ว่า (ภวนฺโต) สตฺถาโร. ในคัมภีร์จูฬนิรุตติ ได้แสดงรูปอาลปนะฝ่ายเอกพจน์ไว้ ๑ รูป คือ รูปที่เป็นรัสสะว่า (โภ) สตฺถ และแสดงรูป ที่เป็นฝ่ายพหูพจน์ไว้ ๑ รูป คือ รูปที่เป็นทีฆะว่า (โภ) สตฺถา

รูปที่แสดงมาทั้งหมดนี้ นักศึกษา ควรตรวจสอบโดยเทียบเคียงกับพระไตรปิฎก แล้วนำไปใช้เฉพาะรูปที่ไม่ขัดกับพระไตรปิฎกเท่านั้น.

รูปพิเศษของ สตฺถุ ศัพท์

(สตฺถูนํ)

อิทานิ สตฺถุสทฺทสฺส ยํ รูปนฺตรํ อมฺเหหิ ทิฏฺฐํ, ตํ ทสฺเสสฺสาม ตถา หิ “อิเมสํ มหานาม ติณฺณํ สตฺถูนํ เอกา นิฏฺฐา อุทาหุ ปุถุ นิฏฺฐา”ติ ปาฬิยํ “สตฺถูนนฺ”ติ ปทํ ทิฏฺฐํ,

ตสฺมา อยมฺปิ กโม เวทิตพฺโพ “สตฺถุ, สตฺถุสฺส, สตฺถุโน, สตฺถานํ, สตฺถารานํ, สตฺถูนนฺ”ติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงรูปพิเศษของ สตฺถุ ศัพท์ตามที่ได้พบมา. จริงอย่างนั้น ข้าพเจ้า ได้พบบทว่า สตฺถูนํ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อิเมสํ มหานาม ติณฺณํ สตฺถูนํ เอกา นิฏฺฐา อุทาหุ ปุถุ นิฏฺฐา4 (ดูก่อนมหานามะ จุดมุ่งหมายของศาสดาทั้ง ๓ นี้ เป็นอย่าง เดียวกัน หรือต่างกัน) ดังนั้น นักศึกษา พึงทราบลำดับบทของ สตฺถุ ศัพท์ ดังนี้ คือ สตฺถุ, สตฺถุสฺส, สตฺถุโน, สตฺถานํ, สตฺถารานํ, สตฺถูนํ.

แบบแจกอาการันต์ปุงลิงค์

(ตามมติสัททนีติ)

อภิภวิตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อภิภวิตา	อภิภวิตา, อภิภวิตาโร
อภิภวิตารํ	อภิภวิตาโร
อภิภวิตารา, อภิภวิตุนา	อภิภวิตาเรหิ, อภิภวิตาเรภิ
อภิภวิตุ, อภิภวิตุสฺส -	อภิภวิตานํ, อภิภวิตารานํ -
อภิภวิตุโน	อภิภวิตูนํ
อภิภวิตารา	อภิภวิตาเรหิ, อภิภวิตาเรภิ
อภิภวิตุ, อภิภวิตุสฺส -	อภิภวิตานํ, อภิภวิตารานํ -
อภิภวิตุโน	อภิภวิตูนํ
อภิภวิตริ	อภิภวิตาเรสุ

โภ อภิภวิต, โภ อภิภวิตา ภวนฺโต อภิภวิตาโร

คำชี้แจงของผู้รจนาคัมภีร์

ยถา ปเนตฺถ อภิภวิตุ อิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา สตฺถุนเยน โยชิตา,เอวํ ปริภวิตุอาทีนญฺจ อญฺเญสญฺจ ตํสทิสานํ นามิกปทมาลา สตฺถุนเยน โยเชตพฺพา. เอตฺถญฺญานิ ตํสทิสานิ นาม “วตฺตา, ธาตา” อิจฺจาทีนํ ปทานํ วตฺตุธาตุอิจฺจาทีนิ ปกติรูปานิ

ก็บรรดาศัพท์เหล่านั้น นามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมว่า อภิภวิตุ นี้ แจกตามแบบ ของ สตฺถุ ศัพท์ ฉันใด. นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของศัพท์อื่นๆ มี ปริภวิตุ เป็นต้น ซึ่งเหมือนกับ อภิภวิตุ ศัพท์นั้น ฉันนั้น. บรรดาศัพท์เหล่านั้น ที่ชื่อว่าศัพท์อื่นๆ ซึ่งเหมือนกับ อภิภวิตุ ศัพท์นั้น ได้แก่ศัพท์เหล่านี้ คือ วตฺตุ, ธาตุ เป็นต้น ซึ่งเป็นศัพท์เดิมของบทว่า วตฺตา, ธาตา เป็นต้น.

ศัพท์แจกตาม สตฺถุ

วตฺตา ธาตา คนฺตา เนตฺตา๑ ทาตา กตฺตา เจตา ตาตา
เฉตฺตา เภตฺตา หนฺตา เมตา เชตา โพทฺธา ญาตา โสตา.

วตฺตา (ผู้กล่าว), ธาตา (ผู้ทรงไว้), คนฺตา (ผู้ไป), เนตฺตา (ผู้นำ), ทาตา (ผู้ให้) กตฺตา (ผู้ทำ), เจตา (ผู้สั่งสม), ตาตา (ผู้คุ้มครอง, ผู้ต้านทาน), เฉตฺตา (ผู้ตัด), เภตฺตา (ผู้ทำลาย, ผู้ผ่า), หนฺตา (ผู้ฆ่า), เมตา (ผู้วัด), เชตา (ผู้ชนะ), โพทฺธา (ผู้รู้), ญาตา (ผู้รู้), โสตา (ผู้ฟัง).

คชฺชิตา วสฺสิตา ภตฺตา มุจฺฉิตา ปฏิเสธิตา
ภาสิตา ปุจฺฉิตา ขนฺตา อุฏฺฐาตา โอกฺกมิตา ตตา.

คชฺชิตา (ผู้คำราม), วสฺสิตา (สัตว์ตัวส่งเสียงร้อง, หรือฝนตก), ภตฺตา (ผู้ภักดี), มุจฺฉิตา (ผู้สลบไสล), ปฏิเสธิตา (ผู้ห้าม), ภาสิตา (ผู้กล่าว), ปุจฺฉิตา (ผู้ถาม), ขนฺตา (ผู้ขุด, ผู้อดทน), อุฎฺฐาตา (ผู้ขยัน), โอกฺกมิตา (ผู้ก้าวลง), ตตา (ผู้แผ่ขยาย).

นตฺตา ปนตฺตา อกฺขาตา สหิตา ปฏิเสวิตา

เนตา วิเนตา อิจฺจาที วตฺตเร สุทฺธกตฺตริ.

นตฺตา (หลาน), ปนตฺตา (เหลน), อกฺขาตา (ผู้บอก), สหิตา (ผู้อดทน), ปฏิเสวิตา (ผู้เสพ), เนตา (ผู้นำ), วิเนตา (ผู้สั่งสอน) ศัพท์เป็นต้นเหล่านี้ ใช้ในอรรถสุทธกัตตา (กัตตุสาธนะ).

อุปฺปาเทตา วิญฺญาเปตา สนฺทสฺเสตา ปพฺรูเหตา

โพเธตาที จณฺเณ สทฺทา เณยฺยา เหตฺวสฺมึ อตฺถสฺมึ.

อุปฺปาเทตา (ผู้ให้เกิด), วิญฺญาเปตา (ผู้ให้รู้=ผู้บอกหรือผู้สอน), สนฺทสฺเสตา (ผู้ชี้ให้เห็น), ปพฺรูเหตา (ผู้ทำให้เจริญขึ้น), โพเธตา (ผู้ให้รู้). ศัพท์เป็นต้นเหล่านี้ พึงทราบว่าใช้ในอรรถเหตุกัตตา (เหตุกัตตุสาธนะ).

กตฺตา ขตฺตา เนตฺตา ภตฺตา ปิตา ภาตาติเม ปน

กิญฺจิ ภิชฺชนฺติ สุตฺตสฺมึ ตํ ปเภทํ กเถสฺสหํ.

ส่วนศัพท์ว่า กตฺตา (ผู้ทำ), ขตฺตา (อำมาตย์), เนตฺตา (ผู้นำ), ภตฺตา (ผู้เลี้ยงดู), ปิตา (บิดา), ภาตา (พี่น้องชาย) เหล่านี้มีรูป พิเศษต่างจาก สตฺถุ เล็กน้อยในพระบาลี ซึ่งข้าพเจ้าจะได้ กล่าวจำแนกต่อไป.

สตฺถาติอาทีสุ เกจิ อุปโยเคน สามินา

สเหว นิจฺจํ วตฺตนฺติ เนว วตฺตนฺติ เกจิ ตุ.

บรรดาศัพท์ทั้งหลายมี สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นนั้น บางศัพท์ มักใช้ คู่กับที่ลงทุติยาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมเสมอ, บางศัพท์ไม่ใช้เช่นนั้น. (ดูคำอธิบายหน้า ๔๕๙)

รูปพิเศษของ กตฺตุ ศัพท์เป็นต้น

ตตฺร กตฺตุสทฺทาทโย รูปนฺตรวเสน สตฺถุสทฺทโต กิญฺจิ ภิชฺชนฺติ. ตถา หิ “อุฎฺเฐหิ กตฺเต ตรมาโน คนฺตฺวา เวสฺสนฺตรํ วทา”ติ เอตฺถ “กตฺเต”ติ อิทํ อาลปเนก-วจนรูปํ, เอวญฺหิ “โภ กตฺตา”ติ รูปโต รูปนฺตรํ นาม. “เตน หิ โภ ขตฺเต เยน จมฺเปยฺยกา พฺราหฺมณคหปติกา เตนุปสงฺกมา”ติ เอตฺถ “ขตฺเต”ติ อิทญฺจาลปเนกวจนรูปํ. เอวมฺปิ “โภ ขตฺตา”ติ รูปโต รูปนฺตรํ นาม. “เนตฺเต อุชุ คเต สตี”ติ เอตฺถ “เนตฺเต”ติ อิทํ สตฺตมิยา เอกวจนรูปํ, เอตมฺปิ “เนตฺตรี”ติ รูปโต รูปนฺตรํ. “อาราธยติ ราชานํ ปูชํ ลภติ ภตฺตุสู๑”ติ

เอตฺถ “ภตฺตูสู”ติ อิทํ สตฺตมิยา พหุวจนรูปํ. “ภตฺตาเรสู”ติ รูปโต รูปนฺตรํ, อตฺร “ภตฺตูสู”ติ ทสฺสนโต, “มาตาปิตูสุ ปณฺฑิตา”ติ เอตฺถ “ปิตูสู”ติ ทสฺสนโต จ, “วตฺตูสุ ธาตูสุ คนฺตูสุ เนตูสุ ทาตูสุ กตฺตูสู”ติ เอวมาทินโยปิ คเหตพฺโพ. อยํ นโย สตฺถุสทฺเทปิ อิจฺฉิตพฺโพ วิย อมฺเห ปฏิภาติ.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น กลุ่มศัพท์มี กตฺตุ ศัพท์เป็นต้น มีรูปพิเศษต่างจาก สตฺถุ ศัพท์เล็กน้อย ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างนี้ว่า อุฏฺเฐหิ กตฺเต ตรมาโน คนฺตฺวา เวสฺสนฺตรํ 5

วท (แน่ะพนาย ท่านจงรีบลุกขึ้น ไปกราบทูลพระเวสสันดร). ก็ในตัวอย่างนี้ รูปว่า กตฺเต นี้เป็นอาลปนะ เอกพจน์ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ต่างจากรูปว่า โภ กตฺตา.

ในตัวอย่างว่า เตน หิ โภ ขตฺเต เยน จมฺเปยฺยกา พฺราหฺมณคหปติกา เตนุป-สงฺกมิ 6(แน่ะท่านอำมาตย์ ถ้าอย่างนั้น ท่านจงเข้าไปหาพราหมณ์และคฤหบดีชาวเมือง จำปาเถิด) นี้ รูปว่า ขตฺเต ในตัวอย่างนี้เป็นอาลปนะ เอกพจน์ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ต่างจาก รูปว่า โภ ขตฺตา.

ในตัวอย่างว่า เนตฺเต อุชุ คเต สติ 7(เมื่อผู้นำซื่อตรง) นี้ รูปว่า เนตฺเต ในตัวอย่างนี้ เป็นสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ต่างจากรูปว่า เนตฺตริ.

ในตัวอย่างว่า อาราธยติ ราชานํ ปูชํ ลภติ ภตฺตุสุ8 (ผู้ที่ทำให้พระราชาโปรด

ปราน ย่อมได้รับการยกย่องจากพระองค์) นี้ รูปว่า ภตฺตุสุ๑ ในตัวอย่างนี้ เป็นรูปสัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ต่างจากรูปว่า ภตฺตาเรสุ.

อนึ่ง เนื่องจากพบคำว่า ภตฺตุสุ ในตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ และเนื่องจากพบคำว่า ปิตูสุ ในตัวอย่างนี้ว่า มาตาปิตูสุ ปณฺฑิตา9 (บัณฑิต ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้ปรนนิบัติ มารดาบิดา) ดังนั้น คำว่า วตฺตูสุ, ธาตูสุ, คนฺตูสุ เนตูสุ, ทาตูสุ, กตฺตูสุ เป็นต้น จึงสามารถ มีได้เช่นกัน. จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า มีความเห็นว่า หลักการนี้น่าจะนำไปใช้ได้แม้กับ สตฺถุ ศัพท์ที่ได้แสดงแบบแจกมาแล้วข้างต้น.

ปิตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ปิตา	ปิตา, ปิตโร
ปิตรํ	ปิตโร
ปิตรา, ปิตุนา, เปตฺยา	ปิตเรหิ, ปิตเรภิ, ปิตูหิ, ปิตูภิ
ปิตุ, ปิตุสฺส, ปิตุโน	ปิตานํ, ปิตรานํ, ปิตูนํ
ปิตรา, เปตฺยา	ปิตเรหิ, ปิตเรภิ, ปิตูหิ, ปิตูภิ
ปิตุ, ปิตุสฺส, ปิตุโน	ปิตานํ, ปิตรานํ, ปิตูนํ
ปิตริ	ปิตเรสุ, ปิตูสุ
โภ ปิต, โภ ปิตา	ภวนฺโต ปิตโร

วินิจฉัยแบบแจกของ ปิตุ ศัพท์

เอตฺถ ปน “เปตฺยา, ปิตูนนฺ”ติ อิมํ นยทฺวยํ วชฺเชตฺวา ภาตุสทฺทสฺส จ ปทมาลา โยเชตพฺพา. ตตฺถ “มตฺยา จ เปตฺยา จ กตํ สุสาธุ, อนุญฺญาโตสิ มาตาปิตูหิ, มาตาปิตูนํ อจฺจเยนา”ติ จ ทสฺสนโต ปิตุสทฺทสฺส “เปตฺ

ยา, ปิตูหิ, ปิตูภิ. ปิตูนนฺ”ติ รูปเภโท จ, “ปิตโร”อิจฺจาทีสุ รสฺสตฺตญฺจ สตฺถุสทฺทโต วิเสโส. ตตฺถ จ “เปตฺยา”ติ อิทํ “ชนฺตฺโย, เหตฺโย, เหตฺยา, อธิปตฺยา”ติ ปทานิ วิย อจินฺเตยฺยํ ปุลฺลิงฺครูปนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็บรรดาศัพท์เหล่านั้น นักศึกษา พึงแจกปทมาลาของ ภาตุ ศัพท์เหมือนกับ ปิตุ ศัพท์ทุกประการ ยกเว้น ๒ รูปนี้ คือ เปตฺยา และ ปิตูนํ. ในการแจก ปิตุ ศัพท์นั้นที่ต้อง แจกรูป ปิตุ ต่างจาก สตฺถุ ศัพท์ว่า เปตฺยา, ปิตูหิ, ปิตูภิ. ปิตูนํ และรูปที่มีการรัสสะ อาร เป็น อร ว่า ปิตโร เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้ว่า

มตฺยา จ เปตฺยา จ - ชื่อที่มารดาบิดาตั้งให้ว่าอุมมาทันตีดีที่สุดแล้ว

กตํ สุสาธุ10

อนุญฺญาโตสิ มาตาปิตูหิ 11 ท่านได้รับอนุญาติจากมารดาบิดาแล้วหรือ

มาตาปิตูนํ อจฺจเยน12 เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไปแล้ว

ก็ใน ตัวอย่างข้างต้นนี้ บทว่า เปตฺยา พึงทราบว่า เป็นรูปปุงลิงค์ที่คาดคิดไม่ถึงว่าจะ เป็นไปได้ เหมือนบทว่า ชนฺตฺโย, เหตฺโย, เหตฺยา, อธิปตฺยา.

วินิจฉัย

การันต์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้น

โจทนา โสธนา จาตุร ภวติ สตฺถา ปิตาอิจฺเจวมาทีนิ นิปฺผนฺนตฺตมุปาทาย อาการนฺตานีติ จ ปฐมํ ฐ เปตพฺพํ ปกติรูปมุปาทาย อุการนฺตานีติ จ ตุมฺเห ภณถ, “เหตุ สตฺถารทสฺสนํ. อมาตาปิตรสํวฑฺโฒ.กตฺตารนิทฺเทโส”ติอาทีสุ ปน สตฺถารอิจฺจาทีนิ กถํ ตุมฺเห ภณถาติ ? เอตานิปิ มยํ ปกติรูปมุปาทาย อุการนฺตานีติ ภณามาติ.

เกี่ยวกับการันต์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นนี้ มีคำถามและคำตอบ ดังนี้:-

ถาม: พวกท่าน อาศัยรูปสำเร็จของศัพท์ว่า สตฺถา, ปิตา เป็นต้น จึงกล่าวว่า ศัพท์เหล่านี้เป็นอาการันต์ และอาศัยศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ครั้งแรก จึงกล่าวว่า เป็นอุการันต์ เมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า สตฺถาร เป็นต้นในตัวอย่างว่า เหตุ สตฺถารทสฺสนํ 13(การได้เข้าเฝ้า พระบรมศาสดาเป็นเหตุอย่างหนึ่ง). อมาตาปิตรสํวฑฺโฒ 14 (ผู้มิได้เจริญเติบโตในสำนัก ของบิดามารดา). กตฺตารนิทฺเทโส (บทที่แสดงกัตตา) พวกท่านจะอธิบายอย่างไร ?

ตอบ: ถึงบทว่า สตฺถารทสฺสนํ เป็นต้นเหล่านั้น ข้าพเจ้า ก็เรียกว่าอุการันต์นั่นเอง ทั้งนี้โดยอาศัยรูปศัพท์เดิมเป็นเกณฑ์.

นนุ จ โภ เอตานิ อการนฺตานีติ ? น, อุการนฺตานิเยว ตานิ. นนุ จ โภ โยอํนาทีนิ ปร- ภูตานิ วจนานิ น ทิสฺสนฺติ เยหิ อุการนฺตสทฺทานมนฺตสฺส อาราเทโส สิยา, ตสฺมา อการนฺตานีติ? น, อีทิเส ฐาเน ปรภูตานํ โยอํนาทีนํ วจนานมโนกาสตฺตา. ตถา หิ สมาสวิสโย เอโส. สมาสวิสยสฺมิญฺหิ อจินฺเตยฺยานิปิ รูปานิ ทิสฺสนฺตีติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ศัพท์เหล่านั้น (สตฺถาร, อมาตาปิตร, กตฺตาร) เป็นอการันต์ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ใช่, ศัพท์เหล่านั้นไม่ใช่อการันต์ แต่เป็น อุ การันต์อย่างแน่นอน.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ท้ายศัพท์เหล่านั้น ไม่ปรากฏว่ามี โย, อํ, นา วิภัตติ เป็นต้นที่เป็นเหตุให้แปลง อุ เป็น อาร อยู่เลย ดังนั้น ศัพท์ว่า สตฺถารทสฺสนํ เป็นต้นเหล่านั้น ต้องเป็นอการันต์อย่างแน่นอน (ไม่ใช่ อุ การันต์).

ตอบ: ไม่ใช่อการันต์ เพราะในฐานะเช่นนี้ จะลง โย, อํ, นาวิภัตติเป็นต้นไม่ได้. ดังจะเห็นได้ว่า รูปศัพท์ว่า สตฺถาร, อมาตาปิตร, กตฺตาร ในคำว่า สตฺถารทสฺสนํ เป็นต้น เหล่านั้น ได้มาด้วยอำนาจของสมาส. ก็ในวิสัย(ฐานะ)ของบทสมาส ปรากฏว่า ยังมีรูปอีกเป็น จำนวนมากที่เราทั้งหลายคาดคิดไม่ถึงว่าจะมีลักษณะเช่นนี้.

เอวํ สนฺเตปิ โภ “คามโต นิกฺขมตี”ติ ปโยคสฺส วิย อสมาสวิสเย “สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉตี”ติ นิทฺเทสปาฬิทสฺสนโต “เหตุ สตฺถารทสฺสนนฺ”ติ อาทีสุ สตฺถารอิจฺจาทีนิ อการนฺตานีติ จินฺเตตพฺพานีติ ? น จินฺเตตพฺพานิ “สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉตี”ติ เอตฺถาปิ อุการนฺตตฺตา. เอตฺถ หิ อสมาสตฺเตปิ โตปจฺจยํ ปฏิจฺจสตฺถุสทฺทสฺส อุกาโร อาราเทสํ ลภติ. ยานิ ปน ตุมฺเห อุการสฺส อาราเทสนิมิตฺตานิ โยอํนาทีนิ วจนานิ อิจฺฉถ, ตานิ อีทิเส ฐาเน วิญฺญูนํ ปมาณํ น โหนฺติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ แม้ท่านจะคิดว่า รูปว่า สตฺถารทสฺสนํ เป็นต้นได้มา ด้วยอำนาจของสมาส แต่ข้าพเจ้า ก็ยังปักใจเชื่อว่า รูปว่า สตฺถาร เป็นต้นในข้อความว่า เหตุ สตฺถารทสฺสนํ เป็นต้นเป็นอการันต์ เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีมหานิทเทส ซึ่งเป็นข้อความที่ไม่ใช่สมาสดังนี้ว่า สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉติ 15 เหมือนคำว่า คามโต ในตัวอย่างว่า คามโต นิกฺขมติ (ผู้ท้วงเห็นว่า โต ปัจจัยลงหลัง คาม ศัพท์ที่เป็นอการันต์ ดังนั้น คำว่า สตฺถารโต ก็น่าจะเป็นการลง โต ปัจจัยท้าย สตฺถาร ศัพท์เช่นกัน)

ตอบ: พวกท่านไม่ควรปักใจเชื่ออย่างนั้น เพราะว่าคำว่า สตฺถารโต ในข้อความว่า สตฺถารโต สตฺถารํ คจฺฉติ นี้ ก็เป็นอุการันต์.

ด้วยว่าในคำว่า สตฺถารโต นี้ แม้จะไม่ได้เป็นบทสมาส แต่ก็สามารถแปลง อุ ของ สตฺถุ ศัพท์เป็น อาร ได้โดยอาศัย โต ปัจจัยเป็นเหตุ. อนึ่ง ในฐานะเช่นนี้ (สตฺถารนิทสฺสนํ) การที่พวกท่านนำเอา โย, อํ, นา วิภัตติเป็นต้นมาใช้เป็นนิมิตในการแปลง อุ เป็น อาร นั้น ยังมิใช่เป็นหลักเกณฑ์ที่วิญญูชนกำหนดไว้.

การแปลงอุ เป็น อาร ๓ ฐานะ

กานิ ปน โหนฺตีติ เจ ? อสมาสวิสเย โตปจฺจโย จ สมาสวิสเย ปรปทานิ จ ปร-ปทาภาเว สฺยาทิวิภตฺติ โย จาติ อิมาเนว อีทิเส ฐาเน เอกนฺเตน ปมาณํ โหนฺติ. ตถา หิ ธมฺมปทฏฺฐกถายํ “ยาวเทว อนตฺถาย ญตฺตํ พาลสฺส ชายตี”ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถสํวณฺณนายํ “อยํ นิมฺมาตาปิตโรติ อิมสฺมึ ปหเฏ ทณฺโฑ นตฺถี”ติ เอตฺถ นิมฺมาตาปิตโรติ อิมสฺส สมาสวิสยตฺตา สิมฺหิ ปเร อุกาโร อาราเทสํ ลภติ, ตโต สิสฺส โอการาเทโส

ถาม: อะไรเล่าเป็นหลักเกณฑ์การแปลง อุ เป็น อาร

ตอบ: การแปลง อุ เป็น อาร เช่นนี้ วิญญูชนทั้งหลายได้กำหนดนิมิตที่เป็นเหตุ ในการแปลงไว้ ๓ ประการ คือ

๑. กรณีที่ไม่ใช่สมาส ให้ใช้ โต ปัจจัยเป็นเกณฑ์

๒. กรณีที่เป็นสมาส ให้ใช้บทหลังเป็นเกณฑ์

๓. กรณีที่เป็นบทสมาส ถ้าไม่มีบทหลัง ให้ใช้วิภัตติมี สิ เป็นต้นเป็นเกณฑ์

ดังจะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาธรรมบทตอนอธิบายความหมายของพระบาลีนี้ว่า ยาวเทว อนตฺถาย ญตฺตํ พาลสฺส ชายติ16(ความรู้ ย่อมเกิดแก่คนพาล เพียงเพื่อสิ่งที่มิใช่ ประโยชน์) พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า อยํ นิมฺมาตาปิตโรติ อิมสฺมึ ปหเฏ ทณฺโฑ นตฺถิ17 (เมื่อกระทบกระทั่งด้วยคิดว่า บุคคลนี้ "ไม่มีพ่อแม่" ไม่มีโทษอะไร) ตัวอย่างนี้แสดง ให้เห็นว่า บทว่า นิมฺมาตาปิตโร นี้เป็นบทสมาส ศัพท์เดิมมาจาก นิมฺมาตาปิตุ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ในเพราะ สิ ปฐมาวิภัตติแปลง อุ ที่ ปิตุ เป็น อาร หลังจากนั้นแปลง สิ เป็น โอ (สำเร็จรูปเป็น นิมฺมาตาปิตโร)

อิจฺเจตํ ปทํ ปกติรูปวเสน อุการนฺตํ ภวติ, นิปฺผนฺนตฺตมุปาทาย “ปุริโส, อุรโค”ติ ปทานิ วิย โอการนฺตญฺจ ภวติ. อยํ ปเนตฺถ สมาสวิคฺคโห “มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร, นตฺถิ มาตาปิตโร เอตสฺสาติ นิมฺมาตาปิตโร”ติ. ปกติรูปวเสน หิ “นิมฺมาตาปิตุ อิติ ฐิเต สิวจนสฺมึ ปเร อุการสฺส อาราเทโส โหติ.

ด้วยเหตุนี้ บทว่า นิมฺมาตาปิตโร นั้น จึงควรมีรูปศัพท์เดิมเป็น อุ การันต์อย่างแน่นอน และหากจะนับการันต์โดยอาศัยบทสำเร็จเป็นเกณฑ์ ก็จัดเป็นโอการันต์เหมือนกับบทว่า ปุริโส, อุรโค เป็นต้น. ก็ในบทนี้มีรูปวิเคราะห์สมาสว่า มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร,นตฺถิ มาตาปิตโร เอตสฺสาติ นิมฺมาตาปิตโร (มารดาด้วยบิดาด้วย ชื่อว่า มาตาปิตโร, มารดา และบิดาของผู้นั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า นิมมาตาปิตระ), เมื่อตั้งรูปศัพท์เดิมว่า นิมฺมาตาปิตุ แล้ว หลังจากนั้นในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลัง แปลง อุ เป็น อาร.

กตฺถจิ ปน ธมฺมปทฏฺฐกถาโปตฺถเก “อยํ นิมฺมาตาปิติโก”ติ ปาโฐ ทิสฺสติ, เอโส ปน “อยํ นิมฺมาตาปิตโร”ติ ปทสฺส อยุตฺตตํ มญฺญมาเนหิ ฐปิโตติ มญฺญาม, น โส อยุตฺโต อฏฺฐกถาปาโฐ. โส หิ อุมงฺคชาตกฏฺฐกถายํ เอกปิตโรติ สิมฺหิ อาราเทสปโยเคน สเมติ. ตถา หิ

ยถาปิ นิยโก ภาตา สอุทริโย เอกมาตุโก,
เอวํ ปญฺจาลจนฺโท เต ทยิตพฺโพ รเถสภา”ติ.

อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ สํวณฺเณนฺเตหิ ปาฬินยญฺญูหิ ครูหิ “นิยโกติ อชฺฌตฺติโก เอกปิตโร เอกมาตุยา ชาโต”ติ สิมฺหิ อาราเทสปโยครจนา กตา.

อนึ่ง ในหนังสือ(ใบลาน)อรรถกถาธรรมบทบางฉบับ ปรากฏปาฐะว่า อยํ นิมฺมาตา-ปิติโก. ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ปาฐะว่า นิมฺมาตาปิติโก นี้ ผู้ชำระได้แก้ไขมาจากบทว่า อยํ นิมฺมาตาปิตโร เพราะท่านเข้าใจว่าบทนี้ไม่ถูกต้อง, ความจริง อรรถกถาปาฐะว่า นิมฺ-มาตาปิตโร นั้นดีอยู่แล้ว เพราะสอดคล้องกับปาฐะว่า เอกปิตโร ที่มาในอรรถกถาอุมมังค-ชาดก (มโหสถชาดก) ตรงที่มีการแปลง อุ เป็น อาร ในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลัง. ดังจะเห็น ได้ว่า เมื่อพระอรรถกถาจารย์ผู้รู้นยะพระบาลี จะอธิบายความหมายพระบาลีนี้ว่า

ยถาปิ นิยโก๑ ภาตา สอุทริโย เอกมาตุโก,
เอวํ ปญฺจาลจนฺโท เต ทยิตพฺโพ รเถสภ18.

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมทัพ ขอพระองค์ ทรงโปรด พระเมตตาต่อพระราชกุมารปัญจาลจันทะ ประดุจเป็น พระอนุชาร่วมพระครรภ์ผู้ถือกำเนิดจากพระราชบิดา และพระราชมารดาเดียวกันกับพระองค์เถิด.

ได้ประพันธ์ตัวอย่างการแปลงเป็น อาร ในเพราะ สิ วิภัตติไว้ดังนี้ว่า นิยโกติ อชฺฌตฺติโก เอกปิตโร เอกมาตุยา ชาโต19 (บทว่า นิยก หมายถึงพระญาติชั้นในผู้มีพระราช บิดาและพระราชมารดาพระองค์เดียวกัน).

น เกวลญฺจ สิมฺหิ อาราเทเส ปุลฺลิงฺคปฺปโยโคเยวเมฺหหิ ทิฏฺโฐ, อถ โข อิตฺถิลิงฺคปฺ-ปโยโคปิ สาสเน ทิฏฺโฐ. ตถา หิ วินยปิฏฺเก จูฬวคฺเค “อสฺสมณี โหติ อสกฺยธีตรา”ติ ปทํ ทิสฺสติ. อยํ ปเนตฺถ สมาสวิคฺคโห “สกฺยกุเล อุปฺปนฺนตฺตา สกฺยสฺส ภควโต ธีตา สกฺยธีตรา, น สกฺยธีตรา อสกฺยธีตรา”ติ. อิธาปิ สิมฺหิ ปเร อุการสฺส อาราเทโส กโต, อิตฺถิลิงฺคภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา อาปจฺจโย, ตโต สิโลโป จ ทฏฺฐพฺโพ.

ในการแปลง อุ เป็น อาร โดยอาศัย สิ วิภัตติเป็นนิมิตนั้น ไม่ใช่เพียงตัวอย่างของ ศัพท์ปุงลิงค์เท่านั้นที่ข้าพเจ้าได้พบมา. แม้ตัวอย่างของศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ ข้าพเจ้าก็ เคยพบในคัมภีร์ศาสนามาแล้ว เช่น บทว่า อสกฺยธีตรา ในข้อความว่า อสฺสมณี โหติ อสกฺย-ธีตรา20 (ผู้นี้ไม่ใช่นางภิกษุณีธิดาแห่งศากยะ) ในคัมภีร์วินัยปิฎก จูฬวรรค.

ก็ในบทสมาสว่า อสกฺยธีตรา นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า สกฺยกุเล อุปฺปนฺนตฺตา สกฺยสฺส ภควโต ธีตา สกฺยธีตรา, น สกฺยธีตรา อสกฺยธีตรา (พระผู้มีพระภาคทรงได้ชื่อว่า เป็นศากยะ เพราะทรงอุบัติขึ้นในตระกูลศากยะ, พระธิดาของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงได้นาม ว่าศากยะ ชื่อว่า สกฺยธีตรา, ผู้ไม่ใช่ธิดาของเจ้าศากยะ ชื่อว่า อสกฺยธีตรา).

ในคำว่า อสกฺยธีตรา นี้ ในเพราะ สิ วิภัตติเบื้องหลัง แปลง อุ เป็น อาร จากนั้นลง อา ปัจจัย เพราะประสงค์จะให้เป็นอิตถีลิงค์ จากนั้น ลบ สิ วิภัตติ.

เอวํ สมาสปทตฺเต สตฺถุปิตุกตฺตุสทฺทานํ นามิกปทมาลายํ วุตฺตรูปโต โกจิ โกจิ รูปวิเสโส ทิสฺสติ. อญฺเญสมฺปิ รูปวิเสโส นยญฺญุนา มคฺคิตพฺโพ สุตฺตนฺเตสุ. โก หิ นาม สมตฺโถ นิสฺเสสโต พุทฺธวจนสาคเร สํกิณฺณานิ วิจิตฺรานิ ปณฺฑิตชนานํ หทยวิมฺหาปน-กรานิ ปทรูปรตนานิ สมุทฺธริตฺวา ทสฺเสตุ, ตสฺมา อมฺเหหิ อปฺปมตฺตกานิเยว ทสฺสิตานิ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ สตฺถุ, ปิตุ, กตฺตุ ศัพท์เข้าสมาสกับศัพท์อื่น จะมีรูปพิเศษบางอย่างต่างจากรูปทั่วไปที่ได้กล่าวไว้ในนามิกปทมาลา. ถึงรูปพิเศษของ ศัพท์อื่นๆ บัณฑิตผู้รู้นยะ ก็พึงค้นหาดูจากพระไตรปิฎกเถิด.

ก็ใครเล่า จะสามารถนำเอารูปบทอันเปรียบเสมือนกับรัตนะอันวิจิตรพิสดารซึ่ง ก่อให้เกิดความอัศจรรย์ใจแก่เหล่าบัณฑิต อันดารดาษอยู่ในพระพุทธพจน์อันกว้างใหญ่ ไร้สิ้นสุดดุจสาครขึ้นมาแสดงได้ทั้งหมดเล่า ดังนั้น ตัวอย่างที่ข้าพเจ้า นำมาแสดงนี้ถือว่า เป็นเพียงส่วนเสี้ยวเล็กน้อยเท่านั้น.

อทนฺธชาติโก วิญฺญุ- ชาติโก สตตํ อิธ

โยคํ กโรติ เจ สตฺถุ ปาฬิยํ โส น กงฺขติ.

ถ้าแม้นกุลบุตรใด มีความกระตือรือร้น ใฝ่หาความรู้ หมั่นศึกษาคัมภีร์สัททนีติอยู่เป็นประจำ, กุลบุตรผู้นั้น ย่อมหมดความสงสัยในพุทธพจน์ได้อย่างแน่นอน.

อาการันต์ปุงลิงค์

ที่นิยมใช้คู่กับบทที่ลงทุติยาวิภัตติ

เย ปนิธ อมฺเหหิ "สตฺถา, อภิภวิตา, วตฺตา, กตฺตา"ทโย สทฺทา ปกาสิตา, เตสุ เกจิ อุปโยควจเนน สทฺธึ นิจฺจํ วตฺตนฺติ "ปุจฺฉิตา, โอกฺกมิตา" อิจฺจาทโย. ตถา หิ "อภิชานาสิ โน ตฺวํ มหาราช อิมํ ปญฺหํ อญฺเญ สมณพฺราหฺมเณ ปุจฺฉิตา. นิทฺทํ โอกฺกมิตา"ติอาทิปโยคา พหู ทิสฺสนฺติ.

อนึ่ง บรรดาศัพท์อาการันต์ปุงลิงค์มี สตฺถา, อภิภวิตา, วตฺตา, กตฺตา เป็นต้นที่ ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้ในข้างต้นนั้น พึงทราบว่า มีบางศัพท์นิยมใช้คู่กับบทที่ลงทุติยาวิภัตติ เสมอ เช่น ปุจฺฉิตา,โอกฺกมิตา เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

อภิชานาสิ โน ตฺวํ - ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์ทรงระลึกได้หรือ

มหาราช อิมํ ปญฺหํ - ไม่ว่า ทรงเคยถามปัญหานี้ กะสมณะพราหมณ์

อญฺเญ สมณพฺราหฺมเณ - เหล่าอื่น

ปุจฺฉิตา21

นิทฺทํ โอกฺกมิตา22 ผู้หยั่งลงสู่ความหลับ

อาการันต์ปุงลิงค์

ที่นิยมใช้คู่กับบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ๑

เกจิ สามิวจเนน สทฺธึ นิจฺจํ วตฺตนฺติ "อภิภวิตา, วตฺตา" อิจฺจาทโย. ตถา หิ "ปจฺจามิตฺตานํ อภิภวิตา, ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร. อมตสฺส ทาตา. ปริสฺสยานํ สหิตา. อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา นรุตฺตโม"ติอาทิปโยคา พหู ทิสฺสนฺติ.

อนึ่ง ศัพท์อาการันต์ปุงลิงค์บางศัพท์ เช่น อภิภวิตา, วตฺตา เป็นต้น นิยมใช้คู่กับ บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติเสมอ

ตัวอย่างเช่น

ปจฺจามิตฺตานํ อภิภวิตา ผู้ปราบศัตรูทั้งหลาย

ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร23 ผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้น

อมตสฺส ทาตา24 ผู้ให้อมตธรรม

ปริสฺสยานํ สหิตา25 ผู้อดทนต่ออันตรายทั้งหลาย

อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส- พระพุทธเจ้าผู้ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิด

อุปฺปาเทตา นรุตฺตโม26 ให้เกิดขึ้น

อาการันต์ปุงลิงค์

ที่ไม่นิยมใช้คู่กับบทที่ลงทุติยาและฉัฏฐี

เกจิ ปน อุปโยควจเนนปิ สทฺธึ เนว วตฺตนฺติ นิโยคา ปณฺณตฺติยํ ปวตฺตนโต. ตํ ยถา ? “สตฺถา, ปิตา, ภาตา, นตฺตา” อิจฺจาทโย. เอตฺถ ปน “อุปโยควจเนน สทฺธึ นิจฺจํ วตฺตนฺตี”ติอาทิวจนํ กมฺมภูตํ อตฺถํ สนฺธาย กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

แต่ศัพท์อาการันต์ปุงลิงค์บางศัพท์ เนื่องจากเป็นบัญญัติ จึงไม่นิยมใช้คู่กับแม้บท ที่ลงทุติยาวิภัตติ เช่น สตฺถา (พระศาสดา), ปิตา (บิดา), ภาตา (พี่น้องชาย), นตฺตา (หลาน)

ก็ในเรื่องนี้ คำว่า "ใช้คู่กับบทที่ลงทุติยาวิภัตติเสมอเป็นต้น" พึงทราบว่า เป็นคำ ที่ข้าพเจ้ากล่าวโดยมุ่งเอาทุติยาวิภัตติที่ลงในอรรถกรรม.

องค์ประกอบ ๓ ประการ

ที่ทำให้เป็นผู้เชี่ยวชาญศัพท์และอรรถ

เอวํ อุการนฺตตาปกติกานํ อาการนฺตปทานํ ปวตฺตึ วิทิตฺวา สทฺเทสุ อตฺเถสุ จ โกสลฺลมิจฺฉนฺเตหิ ปุนลิงฺคอนฺตวเสน “สตฺถา, สตฺโถ, สตฺถนฺ”ติ ติกํ กตฺวา ปทานมตฺโถ จ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา จ ปทานํ สทิสาสทิสตา จ ววตฺถเปตพฺพา.

ครั้นนักศึกษา ทราบความเป็นไปของอาการันต์บทที่มีศัพท์เดิมมาจากอุการันต์ อย่างนี้แล้ว เมื่อปรารถนาความเป็นผู้เชี่ยวชาญในศัพท์และอรรถ พึงกำหนดความหมาย ของบท, แบบแจกบทนามของรูปศัพท์เดิม, ลักษณะที่เหมือนกันและต่างกันของบท โดยแยกเป็น ๓ ศัพท์ตามลักษณะของลิงค์และการันต์ คือ สตฺถา, สตฺโถ, สตฺถํ

ตัวอย่าง

การกำหนดความหมาย สตฺถา, สตฺโถ, สตฺถํ

ตตฺร หิ “สตฺถา”ติ อิทํ ปฐมํ อุการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา อาการนฺตภูตํ ปุลฺลิงฺคํ, “สตฺโถ”ติ อิทํ ปฐมํ อการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา โอการนฺตภูตํ ปุลฺลิงฺคํ, “สตฺถนฺ”ติทํ ปน ปฐมํ อการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา นิคฺคหีตนฺตภูตํ นปุสกลิงฺคํ.

ตตฺร สตฺถาติ สเทวกํ โลกํ สาสติ อนุสาสตีติ สตฺถา, โก โส ? ภควา. สตฺโถติ สห อตฺเถนาติ สตฺโถ, ภณฺฑมูลํ คเหตฺวา วาณิชฺชาย เทสนฺตรํ คโต ชนสมูโห. สตฺถนฺติ สาสติ อาจิกฺขติ อตฺเถ เอเตนาติ สตฺถํ, พฺยากรณาทิคนฺโถ, อถวา สสติ หึสติ สตฺเต เอเตนาติ สตฺถํ, อสิอาทิ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทแรกคือบทว่า สตฺถา เป็นศัพท์ปุงลิงค์ เดิมเป็นอุการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็น อาการันต์, บทว่า สตฺโถ เป็นศัพท์ปุงลิงค์ เดิมเป็นอการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็น โอการันต์, บทว่า สตฺถํ เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์ เดิมเป็นอการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็น นิคคหีตันตการันต์.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทแรกคือบทว่า สตฺถา มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตฺถา เพราะเป็นผู้สั่งสอนมนุษย์ พร้อมทั้งเทวโลก ได้แก่ พระผู้มีพระภาค.

บทว่า สตฺโถ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตฺถ เพราะเป็นผู้มีทรัพย์ ได้แก่ หมู่ชนผู้นำ สินค้าไปค้าขายยังต่างแดน.

บทว่า สตฺถํ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตฺถํ เพราะเป็นคู่มือบอกอรรถทั้งหลาย ได้แก่ คัมภีร์มีคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นต้น, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สตฺถํ เพราะเป็นเครื่องประหารสัตว์ ทั้งหลาย ได้แก่ ดาบ เป็นต้น.

ตัวอย่าง

การกำหนดแบบแจกของ สตฺถา, สตฺโถ, สตฺถํ

"สตฺถา; สตฺถา สตฺถาโร. สตฺถารํ; สตฺถาโร"ติ ปุเร วิย ปทมาลา "สตฺโถ; สตฺถา. สตฺถํ; สตฺเถ"ติ ปุริสนเยน ปทมาลา. "สตฺถํ; สตฺถานิ. สตฺถา. สตฺถํ; สตฺถานิ, สตฺเถ"ติ นปุสเก วตฺตมานจิตฺตนเยน ปทมาลา โยเชตพฺพา.

บทว่า สตฺถา พึงแจกปทมาลาเหมือนที่ผ่านมา ดังนี้ คือ สตฺถา; สตฺถา สตฺถาโร. สตฺถารํ; สตฺถาโร, บทว่า สตฺโถ พึงแจกปทมาลาตามแบบ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ คือ สตฺโถ; สตฺถา. สตฺถํ; สตฺเถ, บทว่า สตฺถํ พึงแจกปทมาลาตามแบบ จิตฺต ศัพท์ ดังนี้ คือ สตฺถํ; สตฺถานิ. สตฺถา. สตฺถํ; สตฺถานิ, สตฺเถ.

ตัวอย่างการกำหนด

ความเหมือนกันและต่างกันของ สตฺถา, สตฺโถ, สตฺถํ

เอวํ ฐิตา ภินฺนาสุ นามิกปทมาลาสุ ปทานํ สทิสาสทิสตา ววตฺถเปตพฺพา.

นักศึกษา พึงกำหนดบทที่มีเหมือนกันและต่างกันในนามิกปทมาลาซึ่งมีแบบแจก ที่ต่างกันถึง ๓ แบบดังต่อไปนี้

สตฺถา ติฏฺฐติ สพฺพญฺญู, สตฺถา ยนฺติ ธนตฺถิกา,
สตฺถา อเปติ ปุริโส, โภนฺโต สตฺถา ททาถ สํ.

เอวํ สุติสามญฺญวเสน สทิสตา ภวติ.

พระบรมศาสดาผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงดำรงอยู่, พ่อค้าไปแสวงหาทรัพย์ ย่อมไป, บุรุษ ย่อมหนีห่างจาก ศาสตรา, แน่ะท่านพ่อค้าทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงมอบ ให้ซึ่งทรัพย์.

ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นตัวอย่างของบทที่เหมือนกันโดยมีเสียงพ้องกัน (แต่มีลิงค์, การันต์, วจนะ และอรรถต่างกัน)

สตฺถํ ยํ ติขิณํ เตน, สตฺโถ กตฺวาน กปฺปิยํ,
ผลํ สตฺถุสฺส ปาทาสิ, สตฺถา ตํ ปริภุญฺชติ.

เอวํ อสุติสามญฺญวเสน อสทิสตา ภวติ.

พ่อค้าใช้มีดอันคมฝานผลไม้ให้เป็นของสมควร แล้ว นำไปถวายแด่พระบรมศาสดา, พระบรมศาสดาได้ ทรงฉันผลไม้นั้น.

ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นตัวอย่างของบทที่ไม่เหมือนกัน ในฐานะที่มีเสียงไม่พ้องกัน (ทั้ง มีลิงค์, การันต์, วจนะ และอรรถไม่เหมือนกัน)

ตถา ลิงฺคอนฺตวเสน “เจตา เจโต”ติ จ “ตาตา ตาโต”ติ จ ทุกํ กตฺวา ปทานมตฺโถ จ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา จ ปทานํ สทิสาสทิสตา จ ววตฺถเปตพฺพา.

โดยทำนองเดียวกันนี้ นักศึกษา พึงกำหนดความหมายของบท, แบบแจกบทนาม ของรูปศัพท์เดิม, ลักษณะที่เหมือนกันและต่างกันของบทว่า เจต และ ตาต โดยแยกเป็น ๒ ศัพท์ตามลักษณะของลิงค์และการันต์ คือ เจตา, เจโต และ ตาตา, ตาโต.

ตัวอย่าง

การกำหนดความหมายของ เจต, ตาต

ตตฺร หิ “เจตา”ติ ปฐมํ อุการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา อาการนฺตภูตํ ปุลฺลิงฺคํ, ตถา “ตาตา”ติ ปทมฺปิ. “เจโต”ติ อิทํ ปน ปฐมํ อการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา โอการนฺตภูตํ ปุลฺลิงฺคํ, ตถา "ตาโตติ ปทมฺปิ.

ตตฺร เจตาติ จิโนติ ราสึ กโรตีติ เจตา, ปาการจินนโก ปุคฺคโล, อิฏฺฐกวฑฺฒกีติ อตฺโถ. เจโตติ จิตฺตํ, เอวํนามโก วา ลุทฺโท. เอตฺถ จ จิตฺตํ “เจตยติ จินฺเตตี”ติ อตฺถวเสน เจโต, ลุทฺโท ปน ปณฺณตฺติวเสน. ตาตาติ ตายตีติ ตาตา. “อฆสฺส ตาตา หิตสฺส วิธาตา ”ติสฺสปโยโค. “ตาโต”ติ เอตฺถาปิ ตายตีติ ตาโต, ปุตฺตานํ ปิตูสุ, ปิตรานํ ปุตฺเตสุ, อญฺเญสญฺจ อญฺเญสุ ปิยปุคฺคเลสุ วตฺตพฺพโวหาโร เอโส. “โส นูน กปโณ ตาโต, จิรํ รุจฺฉติ อสฺสเม. กิจฺเฉนาธิคตา โภคา เต ตาโต วิธมํ. ธมํ. เอหิ ตาตา”ติอาทีสุ จสฺส ปโยโค เวทิตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า เจตา และ ตาตา เป็นศัพท์ปุงลิงค์ เดิมเป็น อุการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็น

อาการันต์. บทว่า เจโต และ ตาโต เป็นศัพท์ปุงลิงค์ เดิมเป็น อการันต์ ภายหลังสำเร็จ รูปเป็นโอการันต์

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า เจตา มีคำอธิบายว่า ชื่อว่า เจตา เพราะเป็นผู้ก่อ,ผู้สั่งสม ได้แก่ บุคคลผู้ ก่อกำแพง คือ ช่างปูน. บทว่า เจโต ได้แก่ จิตปรมัตถ์ หรือนายพรานที่ชื่อว่าเจต. ก็ในที่นี้ จิตได้ชื่อว่า เจตะ ด้วยสามารถแห่งความหมายว่ารู้อารมณ์ ส่วนนายพราน ได้ชื่อว่า เจตะ ในฐานะเป็นนามบัญญัติ (คือเป็นชื่อ).

บทว่า ตาตา มีคำอธิบายว่า ชื่อว่า ตาตะ เพราะเป็นผู้ปกป้อง, คุ้มครอง ตัวอย่างเช่น อฆสฺส ตาตา หิตสฺส วิธาตา27 (ผู้บรรเทาทุกข์ บำรุงสุข). แม้ในคำนี้ว่า ตาโต มีอธิบายว่า ชื่อว่า ตาตะ เพราะเป็นผู้คุ้มครอง. คำว่า ตาต นี้เป็นคำที่บุตรใช้เรียกบิดา, บิดา ใช้เรียกบุตร และบุคคลเหล่าอื่นใช้เรียกบุคคลผู้เป็นที่รัก

ตัวอย่างเช่น

โส นูน กปโณ ตาโต,- พ่อเวสสันดรนั้น คงจะเศร้าโศกเสียใจ ร่ำไห้อยู่

จิรํ รุจฺฉติ อสฺสเม28 เพียงผู้เดียว ในอาศรมสิ้นกาลนาน

กิจฺเฉนาธิคตา โภคา - ทรัพย์ที่ได้มาด้วยการเป่าสังข์ที่แสนลำบากนี้

เต ตาโต วิธมํ ธมํ29 ถูกโจรแย่งชิงไปหมดสิ้น ในระหว่างเดินทางข้าม

ทะเลทราย สาเหตุเพราะท่านพ่อเป่าสังข์มากไป

เอหิ ตาต30 แน่ะพ่อ ท่านจงมา

ตัวอย่าง

การกำหนดแบบแจกของ เจต, ตาต

“เจตา; เจตา, เจตาโร. เจตารํ; เจตาโร”ติ สตฺถุนเยน ปทมาลา. “เจโต; เจตา. เจตํ, เจเต. เจตสา, เจเตนา”ติ มโนคณนเยน เณยฺยา. อยํ จิตฺตวาจกสฺส เจตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา. “เจโต; เจตา. เจตํ; เจเต. เจเตนา”ติ ปุริสนเยน เณยฺยา. อยํ ปณฺณตฺติ-วาจกสฺส เจตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา. “ตาตา; ตาตา, ตาตาโร. ตาตารนฺ”ติ สตฺถุนเยน เณยฺยา. “ตาโต, ตาตา, ตาตนฺ”ติ ปุริสนเยน เณยฺยา. เอวมิมาสุปิ นามิกปทมาลาสุ ปทานํ สทิสาสทิสตา ววตฺถเปตพฺพา.

บทว่า เจตา พึงแจกปทมาลาตามแบบ สตฺถุ ศัพท์ ดังนี้ คือ เจตา; เจตา, เจตาโร. เจตารํ; เจตาโร, บทว่า เจโต ที่มีความหมายว่า จิต พึงแจกปทมาลาตามแบบมโนคณะ ดังนี้ คือ เจโต; เจตา. เจตํ, เจเต. เจตสา, เจเตน, บทว่า เจโต ที่ใช้เป็นนามบัญญัติ พึงแจก ปทมาลาตามแบบ ปุริส ดังนี้ คือ เจโต; เจตา. เจตํ; เจเต. เจเตน.

บทว่า ตาตา พึงแจกปทมาลาตามแบบ สตฺถุ ศัพท์ดังนี้ คือ ตาตา; ตาตา, ตาตาโร. ตาตารํ, บทว่า ตาโต พึงแจกปทมาลาตามแบบ ปุริส ศัพท์ดังนี้ คือ ตาโต, ตาตา, ตาตํ.

แม้ในนามิกปทมาลาเหล่านี้ นักศึกษา พึงกำหนดบทที่เหมือนกัน และบทที่มีเสียง ไม่เหมือนกัน ดังที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น.

ตถา ลิงฺคอนฺตวเสน “ญาตา, ญาโต, ญาตํ, ญาตา”ติ จตุกฺกํ กตฺวา ปทานมตฺโถ จ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา จ ปทานํ สทิสาสทิสตา จ ววตฺถเปตพฺพา.

โดยทำนองเดียวกันนี้ นักศึกษาพึงกำหนดความหมายของบท, แบบแจกบทนาม ของรูปศัพท์เดิม, ลักษณะที่เหมือนกันและต่างกันของบท โดยแยกเป็น ๔ ศัพท์ตาม ลักษณะของลิงค์และการันต์ คือ ญาตา, ญาโต, ญาตํ, ญาตา.

ตัวอย่าง

การกำหนดความหมาย ญาตา, ญาโต, ญาตํ, ญาตา

ตตฺร หิ “ญาตา”ติ อิทํ ปฐมํ อุการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉา อาการนฺตภูตํ ปุลฺลิงฺคํ. “ญาโต ญาตนฺ”ติ อิมานิ ยถากฺกมํ ปฐมํ อการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺโฉการนฺต-นิคฺคหีตนฺตภูตานิ วาจฺจลิงฺเคสุ ปุนฺนปุสกลิงฺคานิ. ตถา หิ “ญาโต อตฺโถ สุขาวโห. ญาตเมตํ กุรงฺคสฺสา”ติ เนสํ ปโยคา ทิสฺสนฺติ. “ญาตา”ติ อิทํ ปน ปฐมํ อาการนฺตตาปกติยํ ฐตฺวา ปจฺฉาปิ อาการนฺตภูตํ วาจฺจลิงฺเคสุ อิตฺถิลิงฺคํ. ตถา หิ “เอสา อิตฺถี มยา ญาตา”ติ ปโยโค.

ตตฺร ปุลฺลิงฺคปกฺเข “ชานาตีติ ญาตา”ติ กตฺตุการกวตฺตมานกาลวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. อิตฺถิลิงฺคาทิปกฺเข “ญายิตฺถาติ ญาตา ญาโต ญาตนฺ”ติ กมฺมการกาตีตกาลวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. เอส นโย อญฺญตฺถาปิ ยถาสมฺภวํ ทฏฺฐพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ญาตา เป็นศัพท์ปุงลิงค์ เดิมเป็นอุการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็นอาการันต์. บทว่า ญาโต และ ญาตํ เป็นศัพท์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ประเภทคุณศัพท์ เดิมเป็น

อการันต์ ภายหลังสำเร็จรูปเป็นโอการันต์และนิคคหิตันตการันต์ตามลำดับ.

ตัวอย่างเช่น

ญาโต อตฺโถ สุขาวโห31 ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้ว นำความสุขมาให้

ญาตเมตํ กุรงฺคสฺส32 การที่ผลไม้หล่นลงมานี้ อันกวางรู้แล้ว

ส่วนบทว่า ญาตา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ เดิมเป็นอาการันต์ประเภทคุณศัพท์ ภายหลัง สำเร็จรูปเป็นอา การันต์

ตัวอย่างเช่น

เอสา อิตฺถี มยา ญาตา หญิงคนนี้ อันเรา รู้แล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ญาตา ที่เป็นฝ่ายปุงลิงค์ มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุการกะ ปัจจุบันกาลว่า ชานาตีติ ญาตา (ชื่อว่า ญาตา เพราะเป็นผู้รู้), ส่วน ญาต ศัพท์ที่เป็นได้ทั้งสามลิงค์มีอิตถีลิงค์เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมการกอดีตกาลว่า ญายิตฺถาติ ญาตา ญาโต ญาตํ (ชื่อว่า ญาตา, ญาโต, ญาตํ เพราะเป็นผู้อันเขารู้แล้ว). แม้ในศัพท์อื่นๆ ก็พึงทราบว่า สามารถตั้งรูป วิเคราะห์โดยอนุโลมตามนัยนี้แล.

ตัวอย่าง

การกำหนดแบบแจก ญาตา, ญาโต, ญาตํ, ญาตา

“ญาตา; ญาตา, ญาตาโร. ญาตารนฺ”ติ สตฺถุนเยน เณยฺยา. “ญาโต; ญาตา. ญาตนฺ”ติ ปุริสนเยน เณยฺยา. “ญาตํ; ญาตานิ, ญาตา. ญาตํ; ญาตานิ, ญาเต”ติ วกฺขมาน-จิตฺตนเยน เณยฺยา. “ญาตา; ญาตา, ญาตาโย. ญาตํ; ญาตา, ญาตาโย”ติ วกฺขมาน-กญฺญานเยน เณยฺยา. เอวมิมาสุปิ นามิกปทมาลาสุ ปทานํ สทิสาสทิสตา ววตฺถเปตพฺพา. อญฺเญสุปิ ฐาเนสุ ยถารหํ อิมินา นเยน สทิสาสทิสตา อุปปริกฺขิตพฺพา. วตฺตาธาตาคนฺตาทีนมฺปิ “วทตีติ วตฺตา, ธาเรตีติ ธาตา, คจฺฉตีติ คนฺตา”ติอาทินา ยถาสมฺภวํ นิพฺพจนานิ เณยฺยานิ.

บทว่า ญาตา ที่เป็นอาการันต์ปุงลิงค์ พึงแจกปทมาลาตามแบบ สตฺถุ ศัพท์ ดังนี้ คือ ญาตา; ญาตา , ญาตาโร. ญาตารํ เป็นต้น. บทว่า ญาโต ที่เป็นโอการันต์ปุงลิงค์ พึงแจกปทมาลาตามแบบ ปุริส ศัพท์ดังนี้ คือ ญาโต, ญาตา, ญาตํ เป็นต้น. บทว่า ญาตํ ที่เป็นนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์ พึงแจกปทมาลาตามแบบ จิตฺต ศัพท์ที่จะกล่าวข้างหน้า๑ ดังนี้ คือ ญาตํ; ญาตานิ, ญาตา. ญาตํ; ญาตานิ, ญาเต เป็นต้น, บทว่า ญาตา ที่

เป็นอาการันต์-อิตถีลิงค์ พึงแจกปทมาลาตามแบบ กญฺญา ศัพท์ที่จะกล่าวถึงข้างหน้าดังนี้ คือ ญาตา; ญาตา, ญาตาโย. ญาตํ; ญาตา, ญาตาโย เป็นต้น.

ก็ในนามิกปทมาลาแม้เหล่านี้ นักศึกษา พึงกำหนดบทที่มีเสียงเหมือนกัน และบท ที่มีเสียงไม่เหมือนกัน ดังที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้นฉันใด. แม้ในที่อื่นๆ ก็พึงนำเอา หลักการนี้ มาพิจารณาถึงลักษณะความเหมือนกันและไม่เหมือนกันของบทได้ตาม ความเหมาะสมฉันนั้น.

สำหรับบทว่า วตฺตา, ธาตา, คนฺตา เป็นต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ตามที่เป็นไปได้ ดังนี้ คือ วทตีติ วตฺตา (ชื่อว่า วตฺตา เพราะเป็น ผู้กล่าว) ธาเรตีติ ธาตา (ชื่อว่า ธาตา เป็นผู้ทรงไว้), คจฺฉตีติ คนฺตา (ชื่อว่า คนฺตา เพราะเป็นผู้ไป).

คำชี้แจงของผู้รจนาคัมภีร์

ยํ ปเนตฺถ อมฺเหหิ ปกิณฺณกวจนํ กถิตํ, ตํ “อฏฺฐาเน อิทํ กถิตนฺ”ติ น วตฺตพฺพํ. ยสฺมา อยํ สทฺทนีติ นาม สทฺทานมตฺถานญฺจ ยุตฺตายุตฺติปกาสนตฺถํ กตารมฺภตฺตา นานปฺปกาเรน สพฺพํ มาคธโวหารํ สงฺโขเปตฺวา กถิตาเยว โสภติ, น อิตรถา, ตสฺมา นานปฺปเภทน วตฺตุมิจฺฉาย สมฺภวโต “อฏฺฐาเน อิทํ กถิตนฺ”ติ น วตฺตพฺพํ. นานาอุปาเยหิ วิญฺญูนํ ญาปนตฺถํ กตารมฺภตฺตา จ ปน ปุนรุตฺติโทโสเปตฺถ น จินฺเตตพฺโพ, อญฺญทตฺถุ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ อยํ สทฺทนีติ ปิฏกตฺตโยปการาย สกฺกจฺจํ ปริยาปุณิตพฺพา.

ก็ถ้อยคำเบ็ดเตล็ดที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ ณ ที่นี้ ใครๆ ไม่ควรทักท้วงว่า "เป็นถ้อยคำ ที่กล่าวไว้ในที่ไม่เหมาะสม". ด้วยเหตุว่าคัมภีร์สัททนีตินี้ รจนาขึ้น เพื่ออธิบายถึงหลักการใช้ ศัพท์และอรรถ จึงงดงามด้วยลีลาการเขียนที่ครอบคลุมโวหารของภาษามคธทั้งหมด มิใช่งดงามด้วยเหตุอื่น ดังนั้น จึงไม่ควรตำหนิว่า "ถ้อยคำนี้ กล่าวไว้ในที่ไม่เหมาะสม" เนื่องจากผู้เขียน ย่อมมีสิทธิที่จะกล่าวสิ่งต่างๆ ได้ตามความพอใจ. อีกทั้งไม่ควรคิดว่าเป็น การกล่าวซ้ำซาก เพราะเป็นการกล่าวโดยมีจุดประสงค์เพื่อที่จะให้วิญญูชนทั้งหลาย มีความเข้าใจเนื้อหาโดยวิธีการต่างๆ.

ดังนั้น เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง กุลบุตรผู้เปี่ยม ด้วยศรัทธา จึงควรตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีตินี้โดยเคารพเถิด.

กลุ่มศัพท์ที่ลง

วนฺตุ - มนฺตุ - อิมนฺตุ ปัจจัย

อิติ อภิภวิตาปทสทิสานิ วตฺตา, ธาตา, คนฺตาทีนิ ปทานิ ทสฺสิตานิ. อิทานิ อตํสทิสานิ ทสฺเสสฺสาม. เสยฺยถีทํ

ข้าพเจ้าได้แสดงบททั้งหลายมี วตฺตา, ธาตา, คนฺตา เป็นต้นซึ่งมีลักษณะเหมือน กับบทว่า อภิภวิตา ด้วยประการฉะนี้. บัดนี้ จักแสดงบททั้งหลายที่มีลักษณะไม่เหมือนกับ บทว่า อภิภวิตา นั้น ดังต่อไปนี้:-

กลุ่มศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัย

คุณวา คณวา เจว	พลวา ยสวา ตถา
ธนวา สุตวา วิทฺวา	ธุตวา กตวาปิจ.

คุณวา (ผู้มีคุณ) คณวา (ผู้มีพรรคพวก) พลวา (ผู้มี กำลัง) ยสวา (ผู้มียศ, ผู้มีบริวาร) ธนวา (ผู้มีทรัพย์) สุตวา (ผู้มีสุตะ, ผู้มีความรู้) วิทฺวา (ผู้มีปัญญา) ธุตวา (ผู้มีการขัดเกลา) กตวา (ผู้ทำเสร็จแล้ว).

หิตวา ภควา เจว ธิติวา ถามวา ตถา

ยตวา จาควา จาถ หิมวิจฺจาทโย รวา.

หิตวา (ผู้มีประโยชน์) ภควา (ผู้มีภคธรรม) ธิติวา (ผู้มีความตั้งมั่น) ถามวา (ผู้มีกำลัง) ยตวา (ผู้มี ความเพียร) จาควา (ผู้มีความเสียสละ) หิมวา (ภูเขา มีหิมะ) เป็นต้น.

ปุนฺนปุสกลิงฺเคหิ อการนฺเตหิ ปายโต

วนฺตุสทฺโท ปโร โหติ ตทนฺตา คุณวาทโย.

อนึ่ง โดยส่วนมาก วนฺตุ ปัจจัยลงท้ายศัพท์ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์อการันต์ ก็และตัวอย่างของศัพท์ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่ลงท้ายด้วย วนฺตุ ปัจจัยนี้ ได้แก่ศัพท์มี คุณวา เป็นต้น.

สญฺญาวา รสฺมิวา เจว มสฺสุวา จ ยสสฺสิวา

อิจฺจาทิทสฺสนาเปโส อาการิวณฺณุการโต

อิตฺถิลิงฺคาทีสุ โหติ กตฺถจีติ ปกาสเย.

บางครั้ง วนฺตุ ปัจจัยนี้ ยังลงท้ายศัพท์อาการันต์, อิการันต์, อีการันต์ และอุการันต์ในอิตถีลิงค์เป็นต้น เพราะพบตัวอย่างการใช้ เช่น สญฺญาวา (ผู้มีสัญญา) รสฺมิวา (ผู้มีรัศมี) มสฺสุวา (ผู้มีหนวดเครา) ยสสฺสิวา (ผู้มียศ, ผู้มีบริวาร).

กลุ่มศัพท์ที่ลง มนฺตุ, อิมนฺตุ ปัจจัย

สติมา คติมา อตฺถ- ทสฺสิมา ธิติมา ตถา

มุติมา มติมา เจว ชุติมา หิริมาปิ จ.

สติมา (ผู้มีสติ) คติมา (ผู้มีปัญญา) อตฺถทสฺสิมา (ผู้มี ปกติเห็นประโยชน์, ผู้มีวิสัยทัศน์) ธิติมา (ผู้มีความ ตั้งมั่น) มุติมา (ผู้มีปัญญา) มติมา (ผู้มีปัญญา) ชุติมา (ผู้มีรัศมี) หิริมา (ผู้มีความละอาย).

ถุติมา รติมา เจว ยติมา พลิมา ตถา

กสิมา สุจิมา ธีมา รุจิมา จกฺขุมาปิ จ.

ถุติมา (ผู้มีการสรรเสริญ) รติมา (ผู้มีความยินดี) ยติมา (ผู้มีความเพียรหรือผู้มีภิกษุ) พลิมา (ผู้มีกำลัง, ผู้มี พลีกรรม) กสิมา (ผู้มีการไถ) สุจิมา (ผู้มีเข็ม หรือผู้มี ความบริสุทธิ์) ธีมา (ผู้มีปัญญา) รุจิมา (ผู้มีความ ชอบใจ) จกฺขุมา (ผู้มีดวงตา).

พนฺธุมา เหตุมา' ยสฺมา เกตุมา ราหุมา ตถา

ขาณุมา ภาณุมา โคมา วิชฺชุมา วสุมาทโย.

พนฺธุมา (ผู้มีพวกพ้อง) เหตุมา (ผู้มีเหตุ) อายสฺมา (ผู้มีอายุ) เกตุมา (ผู้มีธง) ราหุมา (ผู้มีราหู) ขาณุมา (ผู้มีตอ) ภาณุมา (ผู้มีแสง, มีรัศมี) โคมา (ผู้มีวัว) วิชฺชุมา (ผู้มีสายฟ้า) วสุมา (ผู้มีทรัพย์).

ปาปิมา ปุตฺติมา เจว จนฺทิมิจฺจาทโยปิ จ

อตํสทิสสทฺทาติ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.

ปาปิมา (ผู้มีบาป) ปุตฺติมา (ผู้มีบุตร) จนฺทิมา (ผู้มีดวง จันทร์) บัณฑิต พึงทราบว่า กลุ่มศัพท์เป็นต้นเหล่านี้ มีลักษณะไม่เหมือนกับ อภิภวิตา ศัพท์.

อิวณฺณุกาโรกาเรหิ   มนฺตุสทฺโท ปโร ภเว

อาการนฺตา จิการนฺตา   อิมนฺตูติ วิภาวเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า มนฺตุ ปัจจัย ลงท้ายศัพท์ที่เป็น อิการันต์, อีการันต์, อุการันต์, โอการันต์. ส่วน อิมนฺตุ ปัจจัยลงท้ายศัพท์ที่เป็นอการันต์ และ อิการันต์.

คุณวันตาทิคณะ

(แบบแจก คุณวนฺตุ ศัพท์เป็นต้น)

คุณวนฺตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
คุณวา	คุณวา, คุณวนฺโต
คุณวนฺตํ	คุณวนฺเต
คุณวตา, คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ, คุณวนฺเตภิ
คุณวโต, คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ, คุณวนฺตานํ
คุณวตา, คุณวนฺตา -	
คุณวนฺตสฺมา, คุณวนฺตมฺหา	คุณวนฺเตหิ, คุณวนฺเตภิ
คุณวโต, คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ, คุณวนฺตานํ
คุณวติ, คุณวนฺเต -	คุณวนฺเตสุ
คุณวนฺตสฺมึ, คุณวนฺตมฺหิ	
โภ คุณวา	ภวนฺโต คุณวา, คุณวนฺโต

วินิจฉัยแบบแจก คุณวนฺตุ

บทว่า คุณวา เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

เอตฺถ ปน “เอถ ตุมฺเห อาวุโส สีลวา โหถา”ติ จ,

พลวนฺโต ทุพฺพลา โหนฺติ   ถามวนฺโตปิ หายเร

จกฺขุมา อนฺธิกา โหนฺติ   มาตุคามวสํ คตา”ติ จ

ปาฬิยํ “สีลวา, จกฺขุมา”ติ ปฐมาพหุวจนสฺส ทสฺสนโต “คุณวา”ติ ปจฺจตฺตาลปนฏฺฐาเน พหุวจนํ วุตฺตํ. “คุณวา สติมา”ติอาทีสุปิ เอเสว นโย. จูฬนิรุตฺติยมฺปิ หิ “คุณวา”ติ ปจฺจตฺตาลปนพหุวจนานิ อาคตานิ,

นิรุตฺติปิฏเก ปจฺจตฺเตกวจนภาเวเนว อาคตํ, จูฬนิรุตฺติยํ ปน นิรุตฺติปิฏเก จ “โภ คุณว”อิติ รสฺสวเสน อาลปเนกวจนํ อาคตํ.

ก็ในแบบแจกของ คุณวนฺตุ นี้ เนื่องจากได้พบรูปปฐมาพหูพจน์ คือ สีลวา ใน พระบาลีนี้ว่า เอถ ตุมฺเห อาวุโส สีลวา โหถ33 (ดูก่อนผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่าน จงมา, ขอพวกท่านจงเป็นผู้มีศีล) และบทว่า จกฺขุมา ในพระบาลีนี้ว่า

พลวนฺโต ทุพฺพลา โหนฺติ ถามวนฺโตปิ หายเร

จกฺขุมา อนฺธิกา โหนฺติ มาตุคามวสํ คตา34

บุรุษทั้งหลายผู้ตกอยู่ในอำนาจของสตรี แม้จะเป็น ผู้มีพละกำลัง ก็กลายเป็นผู้อ่อนแอ แม้เป็นผู้มีความ สามารถ ก็ไร้ความสามารถ, แม้เป็นผู้มีปัญญา ก็กลาย เป็นผู้มืดบอด (โง่เขลาทางปัญญา).

ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงรูปพหูพจน์ว่า คุณวา ไว้ในปฐมาวิภัตติและอาลปนวิภัตติ. แม้ในรูปว่า คุณวา. สติมา เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน.

อนึ่ง แม้ในคัมภีร์จูฬนิรุตติ ก็มีรูปว่า คุณวา ที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์เช่นกัน แต่ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก มีเฉพาะรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติเอกพจน์. สำหรับอาลปนะเอกพจน์ ที่มีรูปเป็นรัสสะว่า โภ คุณว มีทั้งในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก.

ศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัย

เมื่อใช้เป็นอาลปนะเอกพจน์ควรมีรูปเป็นทีฆะ

มยํ ปน “ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา. กถํ นุ ภควา ตุยฺหํ สาวโก สาสเน รโต”ติ เอวมาทีสุ อเนกสเตสุ ปาเฬสุ “ภควา”อิติ อาลปเนกวจนสฺส ทีฆภาวทสฺสนโต วนฺตุ-ปจฺจยฏฺฐาเน “โภ คุณวา”อิจฺจาทิ ทีฆวเสน วจนํ ยุตฺตตรํ วิย มญฺญาม.

ส่วนข้าพเจ้า คิดว่า รูปอาลปนะเอกพจน์ของบทที่ลง วนฺตุ ปัจจัย ควรมีรูปเป็นทีฆะ ว่า โภ คุณวา เป็นต้นจะเหมาะกว่า เพราะได้พบตัวอย่างอาลปนะเอกพจน์ที่มีรูปเป็นทีฆะว่า ภควา ในพระบาลีหลายร้อยบท เช่น

ตคฺฆ ภควา โพชฺฌงฺคา35 (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค โพชฌงค์ทั้งหลายดีหนอ). กถํ นุ ภควา ตุยฺหํ สาวโก สาสเน รโต36 (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค สาวกของพระองค์เป็นผู้ยินดี ในพระศาสนาอย่างไรหนอ).

ศัพท์ที่ลง มนฺตุ, อิมนฺตุ ปัจจัย

เมื่อใช้เป็นอาลปนะเอกพจน์ควรมีรูปเป็นรัสสะ

มนฺตุปจฺจยฏฺฐาเน ปน อิมนฺตุปจฺจยฏฺฐาเน จ “สพฺพเวรภยาตีต ปาเทวนฺทามิ จกฺขุม. เอวํ ชานาหิ ปาปิม” อิจฺจาทีสุ ปาฬิปเทเสสุ จกฺขุม”อิจฺจาทิอาลปเนกวจนสฺส รสฺสภาวทสฺสนโต “โภ สติม, โภ คติม”อิจฺจาทิ รสฺสวเสน วจนํ ยุตฺตตรํ วิย มญฺญาม.

สำหรับรูปอาลปนะเอกพจน์ของบทที่ลง มนฺตุ ปัจจัย และ อิมนฺตุ ปัจจัย ข้าพเจ้า คิดว่า ควรมีรูปเป็นรัสสะว่า โภ สติม, โภ คติม เป็นต้น จะเหมาะกว่า เพราะได้พบตัวอย่าง อาลปนะเอกพจน์ที่มีรูปเป็น

รัสสะว่า จกฺขุม เป็นต้น ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า สพฺพ-เวรภยาตีต ปาเท วนฺทามิ จกฺขุม37 (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงข้ามพ้นเวรและภัย ทั้งปวง ข้าพระองค์ ขอน้อมอภิวาทเบื้องพระยุคลบาทของพระองค์). เอวํ ชานาหิ ปาปิม38 (เฮ้ยมารผู้ชั่วช้า เจ้าจงรู้อย่างนี้)

อถวา มหาปรินิพฺพานสุตฺตฏฺฐกถายํ “อายสฺมา ติสฺส” อิติ ทีฆวเสน วุตฺตาลปเนก-วจนสฺส ทสฺสนโต “ภควา, อายสฺมา”อิติ ทีฆวเสน วุตฺตปทมตฺตํ ฐเปตฺวา วนฺตุปจฺจยฏฺฐาเนปิ มนฺตุปจฺจยนโย เนตพฺโพ, มนฺตุปจฺจยฏฺฐาเนปิ วนฺตุปจฺจยนโย เนตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง เพราะได้พบตัวอย่างอาลปนะเอกพจน์ที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อรรถกถามหาปรินิพพานสูตรเป็นรูปทีฆะว่า อายฺสมา ติสฺส39 (แน่ะท่านติส) ดังนั้น หลัก การของ มนฺตุ ปัจจัย ก็สามารถนำมาใช้กับศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัยได้ และหลักการของวนฺตุ ปัจจัย ก็สามารถนำมาใช้กับศัพท์ที่ลง มนฺตุ ปัจจัยได้เช่นกัน (คือสามารถมีรูปเป็นทีฆะและ รัสสะได้) ยกเว้นบทว่า ภควา, อายสฺมา ที่ใช้เป็นรูปทีฆะเท่านั้น.

ตถา หิ กจฺจายนาทีสุ “โภ คุณวํ, โภ คุณว, โภ คุณวา”อิติ นิคฺคหีตรสฺสทีฆวเสน

ตีณิ อาลปเนกวจนานิ วุตฺตานิ, อิมินา “โภ สติมํ, โภ สติม, โภ สติมา”ติ เอวมาทินโยปิ ทสฺสิโต. ปฐมาพหุวจนฏฺฐาเน ปน “คุณวนฺโต, คุณวนฺตา, คุณวนฺตี”ติ ตีณิ ปทานิ วุตฺตานิ, อิมินาปิ “สติมนฺโต, สติมนฺตา, สติมนฺตี”ติ เอวมาทินโยปิ ทสฺสิโต.

ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์กัจจายนะเป็นต้น ท่านอาจารย์กัจจายนะเป็นต้น ได้แสดง รูปอาลปนะเอกพจน์ไว้ ๓ รูป คือ รูปที่ลงท้ายด้วยนิคคหิต เช่น โภ คุณวํ รูปที่เป็นรัสสะ เช่น โภ คุณว และรูปที่เป็นทีฆะ เช่น โภ คุณวา. ด้วยเหตุนี้ จึงเท่ากับว่าท่านได้แสดง วิธีการของรูปที่ลงท้ายด้วย มนฺตุ ปัจจัยอย่างนี้ว่า โภ สติมํ, โภ สติม, โภ สติมา เป็นต้น ไปด้วยโดยปริยาย, สำหรับปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ท่านได้แสดงไว้ ๓ รูป คือ คุณวนฺโต, คุณวนฺตา, คุณวนฺติ. ด้วยเหตุนี้ จึงเท่ากับว่า ท่านได้แสดงวิธีการของรูปที่ลงท้ายด้วย มนฺตุ ปัจจัย อย่างนี้ว่า สติมนฺโต, สติมนฺตา, สติมนฺติ ไปด้วยโดยปริยาย.

คุณวนฺตา เป็นต้นไม่มีใช้ในพระบาลี

เตสุ “โภ คุณวํ โภ สติมํ, คุณวนฺตา, คุณวนฺตี”ติ อิมานิ ปทานิ เอวํคติกานิ จ อญฺญานิ ปทานิ ปาฬิยํ อปฺปสิทฺธานิ ยถา “อายสฺมนฺตา”ติ ปทํ ปสิทฺธํ, ตสฺมา ยํ จูฬนิรุตฺติยํ วุตฺตํ, ยญฺจ นิรุตฺติปิฏเก, ยญฺจ กจฺจายนาทีสุ, ตํ สพฺพํ ปาฬิยา อฏฺฐกถาหิ จ สทฺธึ ยถา น วิรุชฺฌติ, คงฺโคทเกน ยมุโนทกํ วิย อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ สเมติ, ตถา คเหตพฺพํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทเหล่านี้คือ โภ คุณวํ โภ สติมํ, คุณวนฺตา, คุณวนฺติ และ บทอื่นๆ ที่มีลักษณะเดียวกันนี้ (บทที่แจกตามศัพท์เหล่านี้) ไม่มีใช้ในพระบาลี ซึ่งไม่ เหมือนกับบทว่า อายสฺมนฺตา (ที่มีใช้ในพระบาลี) ดังนั้น รูปศัพท์ที่ปรากฏในปทมาลา (แบบแจก) ของคัมภีร์จูฬนิรุตติ, นิรุตติปิฎก และกลุ่มคัมภีร์สายกัจจายนะทั้งหมด นักศึกษา พึงพิจารณา แล้วนำไปใช้เฉพาะที่ไม่ขัดแย้งกับพระบาลีและอรรถกถา คือ หมายความว่า บทที่จะนำไปใช้จำเป็นต้องผสมผสานกลมกลืนสอดคล้องต้องกันเหมือนแม่น้ำยมุนากับ

แม่น้ำคงคาไหลมาบรรจบกันแล้วกลายเป็นผืนน้ำเดียวกันฉันนั้น.

รูปอาลปนะพิเศษ

ของศัพท์ที่ลง วนฺตุ, มนฺตุ ปัจจัย

อปิเจตฺถ อยมฺปิ วิเสโส คเหตพฺโพ. ตํ ยถา? "ตุยฺหํ ธีตา มหาวีร ปญฺญวนฺต ชุตินฺธรา"ติ ปาฬิยํ "ปญฺญวนฺต"อิติ อาลปเนกวจนสฺส ทสฺสนโต.

สพฺพา กิเรวํ ปรินิฏฺฐิตานิ
ยสสฺสิ นํ ปญฺญวนฺตํ วิสยฺห
ยโส จ ลทฺธา ปุริมํ อุฬารํ
นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณนฺ"ติ.

อิมิสฺสา ชาตกปาฬิยา อฏฺฐกถายํ "ปญฺญวนฺต"อิติ อาลปเนกวจนสฺส ทสฺสนโต จ "โภ คุณวนฺต, โภ คุณวนฺตา, โภ สติมนฺต, โภ สติมนฺตา"ติอาทีนิปิ อาลปเนกวจนานิ อวสฺสมิจฺฉิตพฺพานิ.

อีกนัยหนึ่ง เกี่ยวกับแบบแจกของ คุณวนฺตุ ศัพท์นี้ ยังมีรูปพิเศษของอาลปนะ เอกพจน์ทั้งหลายที่จะต้องจดจำไว้เป็นกรณีพิเศษ คือรูปว่า โภ คุณวนฺต, โภ คุณวนฺตา, โภ สติมนฺต, โภ สติมนฺตา เป็นต้น เพราะได้พบตัวอย่างอาลปนะเอกพจน์ว่า ปญฺญวนฺต ในพระบาลีว่า ตุยฺหํ ธีตา มหาวีร ปญฺญวนฺต ชุตินฺธรา 40 (ข้าแต่มหาวีระ ผู้มีปัญญา ผู้ทรงไว้ซึ่งพระรัศมี ธิดาของพระองค์...) และได้พบตัวอย่างอาลปนะเอกพจน์ในอรรถกถา แห่งพระบาลีชาดกนี้ว่า

สพฺพา กิเรวํ ปรินิฏฺฐิตานิ
ยสสฺสิ นํ ปญฺญวนฺตํ วิสยฺห
ยโส จ ลทฺธา ปุริมํ อุฬารํ
นปฺปชฺชเห วณฺณพลํ ปุราณํ 41

ข้าแต่พระองค์ผู้เรืองยศ ปรากฏพระปรีชาญาณ ทรงทนทานเป็นพิเศษ ทราบว่า กรณียกิจมีการบริจาคทาน รักษาศีลเป็นต้นทุกอย่าง หม่อมฉัน ได้ทำสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ทั้งยังได้เกียรยติยศอัน สูงส่งอย่างที่ไม่เคยได้รับมาก่อน เพราะเหตุไรเล่า หม่อมฉันถึงต้องละฉวีวรรณและกำลังอันมีอยู่ แต่ก่อนเสียเล่า.

ตถา หิ ติสฺสํ ปาฬิยํ "ยสสฺสิ ปญฺญวนฺต42" อิจฺจาลปนวจนํ อฏฺฐกถาจริยา อิจฺฉนฺติ. นนฺติ หิ ปทปูรเณ นิปาตมตฺตํ. ปญฺญวนฺตนฺติ ปน ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ อนุสาราคมํ กตฺวา วุตฺตํ. เอวํ ปาวจเน วนฺตุปจฺจยาทิสหิตานํ สทฺทานํ "ภควา, อายสฺมา, ปญฺญวนฺต, จกฺขุม, ปาปิม"อิติ ทสฺสิตนเยน อาลปนปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา.

จริงอย่างนั้น ในพระบาลีนั้น พระอรรถกถาจารย์ ประสงค์ให้บทว่า ยสสฺสิ และบท ว่า ปญฺญวนฺต เป็นอาลปนะ. บทว่า นํ เป็นเพียงนิบาตในอรรถปทปูรณะ, ส่วนบทว่า ปญฺญวนฺตํ เป็นบทที่ลงนิคคหิตอาคม เพื่อต้องการรักษาคณะฉันท์

ตามที่กล่าวมานี้ นักศึกษา พึงทราบว่า ในพระพุทธพจน์ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วนฺตุ ปัจจัยเป็นต้น มีรูปอาลปนะตามนัยที่ได้แสดงมาแล้วดังนี้ คือ ภควา (วนฺตุ), อายสฺมา (มนฺตุ), ปญฺญวนฺต (วนฺตุ), จกฺขุม (มนฺตุ), ปาปิม (อิมนฺตุ).

รูปพิเศษ

ในปัญจมีวิภัตติของ คุณวนฺตุ ศัพท์

เอตฺถ จ "คงฺคา ภาคีรถี นาม หิมวนฺตา ปภาวิตา"ติ จ "กุโต อาคตตฺถ ภนฺเตติ, หิมวนฺตา มหาราชา" ติ จ ทสฺสนโต "คุณวนฺตา"ติ ปญฺจมิยา เอกวจนํ กถิตํ.

อนึ่ง ในแบบแจกของ คุณวนฺตุ ศัพท์นี้ ข้าพเจ้าได้แสดงรูปปัญจมีวิภัตติเอกพจน์ ว่า คุณวนฺตา เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า

คงฺคา ภาคีรถี นาม - แม่น้ำภาคีรถี ถือกำเนิดจากภูเขาหิมาลัย

หิมวนฺตา ปภาวิตา43

กุโต อาคตตฺถ ภนฺเตติ,- พระราชาตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ

หิมวนฺตา มหาราช พวกพระคุณเจ้ามาจากไหน, ดูก่อนมหาบพิตร

พวกอาตมภาพ มาจากป่าหิมพานต์

ยถา คุณวนฺตุสทฺทสฺส นามิกปทมาลา โยชิตา, เอวํ ธนวนฺตุ พลวนฺตาทีนํ สติมนฺตุ- คติมนฺตาทีนญฺจ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของกลุ่มศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วนฺตุ ปัจจัย เช่น ธนวนฺตุ, พลวนฺตุ เป็นต้น และของกลุ่มศัพท์ที่ลงท้ายด้วย มนฺตุ ปัจจัย เช่น สติมนฺตุ, คติมนฺตุ เป็นต้นตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์.

วิทฺวา, เวทนาวา ศัพท์

อิทานิ วิทฺวาทิปทานํ คุณวาปเทน สมานคติกตฺตมฺปิ โสตูนํ ปโยเคสุ สมฺโมหาป-คมตฺถํ เอกเทสโต นิพฺพจนาทีหิ สทฺธึ วิทฺวนฺตุอิจฺจาทิปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต ญาณสงฺขาโต เวโท อสฺส อตฺถีติ วิทฺวา, ปณฺฑิโต. เอตฺถ จ วิทฺวาสทฺทสฺส อตฺถิภาเว "อิติ วิทฺวา สมํ จเร"ติอาทิ อาหจฺจปาโฐ นิทสฺสนํ. อตฺรายํ ปทมาลา, วิทฺวา; วิทฺวา, วิทฺวนฺโต. วิทฺวนฺตํ; วิทฺวนฺเต. วิทฺวตา, วิทฺวนฺเตน, เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

เวทนาวา; เวทนาวา, เวทนาวนฺโต. เวทนาวนฺตํ; เวทนาวนฺเต. เวทนาวตา, เวทนาวนฺเตน. เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

เอวํ สญฺญาวา เจตนาวา สทฺธาวา ปญฺญวา สพฺพาวา "อิจฺจาทีสุปิ.

บัดนี้ แม้บทว่า วิทฺวา เป็นต้น จะมีลักษณะการแจกปทมาลาเหมือนกับบทว่า คุณวา ก็ตาม แต่เพื่อมิให้นักศึกษาเกิดความสับสนในตัวอย่างทั้งหลาย ข้าพเจ้า จึงแยก การแจกปทมาลาของ วิทฺวา ศัพท์เป็นต้นซึ่งมีรูปเดิมมาจาก วิทฺวนฺตุ เป็นต้น พร้อมทั้ง แสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นไว้ต่างหาก.

ที่ชื่อว่า วิทฺวา เพราะเป็นผู้มีปัญญา ได้แก่ บัณฑิต. ก็บทว่า วิทฺวา ในรูปวิเคราะห์นี้ มีใช้อย่างแน่นอน เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อิติ วิทฺวา สมํ จเร44 เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วิทฺวนฺตุ นี้ มีปทมาลาดังต่อไปนี้ คือ วิทฺวา, วิทฺวา, วิทฺวนฺโต.วิทฺวนฺตํ วิทฺวนฺเต. วิทฺวตา, วิทฺวนฺเตน... ที่เหลือทั้งหมดพึงแจกตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์.

บทว่า เวทนาวนฺตุ นี้ มีปทมาลาดังต่อไปนี้ คือ เวทนาวา, เวทนาวา, เวทนาวนฺโต. เวทนาวนฺตํ, เวทนาวนฺเต. เวทนาวตา, เวทนาวนฺเตน...

ที่เหลือทั้งหมดพึง แจกตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์.

โดยทำนองเดียวกันนี้ ในคำว่า สญฺญาวา (ผู้มีสัญญา), เจตนาวา (ผู้มีเจตนา) สทฺธาวา (ผู้มีศรัทธา), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา), สพฺพาวา (ผู้มีทั้งหมด) เป็นต้น นักศึกษา พึงแจกตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์เช่นกัน.

เอตฺถ จ "เวทนาวนฺตํ วา อตฺตานํ สพฺพาวนฺตํ โลกนฺ"ติอาทีนิ นิทสฺสนปทานิ. ตตฺถ สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตํ. สพฺพสตฺตยุตฺตนฺติ อตฺโถ47, มชฺเฌทีฆญฺหิ อิทํ ปทํ. เยภุยฺเยน ปน "ปญฺญวา ปญฺญวนฺโต"ติอาทีนิ มชฺเฌรสฺสานิปิ ภวนฺติ.

ก็บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เวทนาวนฺตํ มีตัวอย่างในพระบาลีว่า เวทนาวนฺตํ วา อตฺตานํ 45 สพฺพาวนฺตํ โลกํ 46 (ซึ่งตนผู้มีเวทนาก็ดี, ซึ่งโลกมีสรรพสัตว์) เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สพฺพาวนฺตํ คือ มีสรรพสัตว์ ความหมายก็คือประกอบ ด้วยสัตว์ทุกชนิด. บทนี้มีการทีฆะในท่ามกลาง แต่โดยส่วนมากมีการรัสสะในท่ามกลาง เช่น ปญฺญวา ปญฺญวนฺโต เป็นต้น.

ยสสฺสิวา ศัพท์

ยสสฺสิโน ปริวารภูตา ชนา อสฺส อตฺถีติ ยสสฺสิวา, อถวา ยสสฺสี จ ยสสฺสิวา จาติ ยสสฺสิวา. เอกเทสสรูเปกเสโสยํ. "ยสสฺสิวา"ติ ปทสฺส ปน อตฺถิภาเว

ขตฺติโย ชาติสมฺปนฺโน อภิชาโต ยสสฺสิวา
ธมฺมราชา วิเทหานํ ปุตฺโต อุปฺปชฺชเต ตว

อิทํ นิทสฺสนํ.

"ยสสฺสิวา; ยสสฺสิวา, ยสสฺสิวนฺโต. ยสสฺสิวนฺตํ"อิจฺจาทิ เนตพฺพํ.

ชื่อว่า ยสสฺสิวา เพราะเป็นผู้มีชนผู้มีเกียรติเป็นบริวาร, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ยสสฺสิวา เพราะเป็นผู้มียศเป็นบริวาร. คำว่า ยสสฺสิวา นี้ เป็นเอกเทสสรูเปกเสสสมาส. ก็บทว่า ยสสฺสิวา มีใช้อย่างแน่นอน เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ขตฺติโย ชาติสมฺปนฺโน อภิชาโต ยสสฺสิวา
ธมฺมราชา วิเทหานํ ปุตฺโต อุปฺปชฺชเต ตว48

บุตรของนาง จะเกิดเป็นกษัตริย์แห่งวิเทหรัฐ ผู้ถึง พร้อมด้วยพระชาติมีกำเนิดที่สูงส่ง มีชนผู้มีเกียรติ เป็นบริวาร เป็นธัมมิกราช.

บทว่า ยสสฺสิวนฺตุ ข้างต้นนี้ มีแบบแจกปทมาลาดังต่อไปนี้ คือ ยสสฺสิวา; ยสสฺสิวา, ยสสฺสิวนฺโต. ยสสฺสิวนฺตํ, ยสสฺสิวนฺเต...

อตฺถทสฺสิมา ศัพท์

อตฺเถ ทสฺสนสีลํ อตฺถทสฺสิ, กึ ตํ ? ญาณํ. อตฺถทสฺสิ อสฺส อตฺถีติ อตฺถ-ทสฺสิมา, เอตฺถ จ

ตํ ตตฺถ คติมา ธิติมา มุติมา อตฺถทสฺสิมา

สงฺขาตา สพฺพธมฺมานํ วิธุโร เอตทพฺรวี”ติ

อิทเมตสฺสตฺถสฺส สาธกํ วจนํ. “อตฺถทสฺสิมา; อตฺถทสฺสิมา, อตฺถทสฺสิมนฺโต. อตฺถทสฺสิมนฺตํ”อิจฺจาทิ เนตพฺพํ.

ชื่อว่า อตฺถทสฺสิ เพราะเห็นประโยชน์เป็นปกติ ได้แก่ ปัญญา, ชื่อว่า อตฺถทสฺสิมา เพราะเป็นผู้มีปกติเห็นประโยชน์. ก็ในคำนี้ มีหลักฐานการใช้อรรถนั้น ดังนี้

ตํ ตตฺถ คติมา ธิติมา มุติมา อตฺถทสฺสิมา

สงฺขาตา สพฺพธมฺมานํ วิธุโร เอตทพฺรวิ49.

วิธูรบัณฑิต ผู้มีปัญญา มีความเพียร มีความคิด มี ปรีชาญาณ มีปกติเห็นประโยชน์ (มีวิสัยทัศน์) สามารถ แสดงธรรมทั้งปวงได้ ได้กล่าวคำนี้กะพระเจ้าโกรัพยะ ที่ธรรมสภานั้น.

บทว่า อตฺถทสฺสิมนฺตุ นี้ มีแบบแจกปทมาลาดังต่อไปนี้ คือ อตฺถทสฺสิมา; อตฺถ-ทสฺสิมา, อตฺถทสฺสิมนฺโต. อตฺถทสฺสิมนฺตํ...

ปาปิมา, ปุตฺติมา ศัพท์

ปาปํ อสฺส อตฺถีติ ปาปิมา, อกุสลราสิสมนฺนาคโต มาโร. ปุตฺตา อสฺส อตฺถีติ ปุตฺติมา, พหุปุตฺโต. “โสจติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา”ติ เอตฺถ หิ พหุปุตฺโต “ปุตฺติมา”ติ วุจฺจติ.

ชื่อว่า ปาปิมา เพราะเป็นผู้มีบาป ได้แก่มารผู้เพียบพร้อมด้วยกองอกุศล. ชื่อว่า ปุตฺติมา เพราะเป็นผู้มีบุตร ได้แก่ ผู้มีบุตรมาก. จริงอยู่ ในตัวอย่างนี้ว่า โสจติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา50. คำว่า ปุตฺติมา ในตัวอย่างนี้หมายถึงผู้มีบุตรจำนวนมาก.

จนฺทิมา ศัพท์

จนฺโท อสฺส อตฺถีติ จนฺทิมา. จนฺโทติ เจตฺถ จนฺทวิมานมธิปฺเปตํ, จนฺทวิมานวาสี ปน เทวปุตฺโต “จนฺทิมา”ติ. ตถา หิ “จนฺโท อุคฺคโต, ปมาณโต จนฺโท อายามวิตฺถารโต อุพฺเพธโต จ เอกูนปญฺญาสโยชโน, ปริกฺเขปโต ตีหิ โยชเนหิ อูนทิยฑฺฒสตโยชโน”ติอาทีสุ จนฺทวิมานํ “จนฺโท”ติ วุตฺตํ. “ตถาคตํ อรหนฺตํ, จนฺทิมา สรณํ คโต”ติอาทีสุ ปน จนฺทเทว-ปุตฺโต “จนฺทิมา”ติ.

จันทวิมาน มีอยู่แก่เทพบุตรนั้น เหตุนั้น เทพบุตรนั้น ชื่อว่า จนฺทิมา. ก็คำว่า จนฺโท ในรูปวิเคราะห์นี้หมายถึงจันทวิมาน. สำหรับเทพบุตรผู้อยู่ในจันทวิมานนั้น เรียกว่า จนฺทิมา51. ดังจะเห็นได้ว่า จันทวิมานนั้น เรียกว่า จนฺท ในตัวอย่างเป็นต้นว่า จนฺโท อุคฺคโต, ปมาณโต จนฺโท อายามวิตฺถารโต อุพฺเพธโต จ เอกูนปญฺญาสโยชโน, ปริกฺเขปโต ตีหิ โยชเนหิ อูนทิยฑฺฒสตโยชโน52 (จันทวิมานปรากฏแล้ว มีขนาดความ

ยาว ความกว้าง ความสูง ด้านละ ๔๙ โยชน์ โดยรอบมีขนาด ๑๔๗ โยชน์). ส่วนจันทเทพบุตร เรียกว่า จนฺทิมา ในตัวอย่างเป็นต้นว่า ตถาคตํ อรหนฺตํ, จนฺทิมา สรณํ คโต53 (จันทิมาเทพบุตร ยอมรับนับถือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง)

อปโร นโย จนฺโท อสฺส อตฺถีติ จนฺทิมา. จนฺโทติ เจตฺถ จนฺทเทวปุตฺโต อธิปฺเปโต, ตนฺนิวาสฏฺฐานภูตํ ปน จนฺทวิมานํ “จนฺทิมา”ติ. ตถา หิ “ราหุ จนฺทํ ปมุญฺจสฺสุ, จนฺโท มณิมยวิมาเน วสตี”ติอาทีสุ จนฺทเทวปุตฺโต “จนฺโท”ติ วุตฺโต.

โย หเว ทหโร ภิกฺขุ ยุญฺชติ พุทฺธสาสเน,

โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา”ติ

อาทีสุ ปน ตนฺนิวาสฏฺฐานภูตํ จนฺทวิมานํ “จนฺทิมา”ติ วุตฺตํ.

อีกนัยหนึ่ง จันทเทพบุตร มีอยู่ แก่สถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ ชื่อว่า จนฺทิมา. ก็คำว่า จนฺโท ในรูปวิเคราะห์นี้ หมายถึง จันทเทพบุตร. สำหรับจันทวิมานอันเป็นสถานที่อยู่ของ จันทเทพบุตรนั้น เรียกว่า จนฺทิมา.

จริงอย่างนั้น จันทเทพบุตร เรียกว่า จนฺท ในตัวอย่างเป็นต้นว่า ราหุ จนฺทํ ปมุญฺจสฺสุ54, จนฺโท มณิมยวิมาเน วสติ (แน่ะราหู ท่านจงปล่อยจันทเทพบุตร, จันทเทพบุตรอาศัยอยู่ ในวิมานอันสำเร็จด้วยแก้วมณี). ส่วนจันทวิมานอันเป็นสถานที่อยู่ของจันทเทพบุตรนั้น เรียกว่า จนฺทิมา ในตัวอย่างเป็นต้นว่า

โย หเว ทหโร ภิกฺขุ ยุญฺชติ พุทฺธสาสเน,

โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา55.

ภิกษุหนุ่มใดแล ประกอบความเพียรในคำสอนของ พุทธเจ้า, ภิกษุนั้น ย่อมสามารถยังโลกนี้ให้สว่างไสว ดุจพระจันทร์ (จันทวิมาน) พ้นจากเมฆส่องโลกนี้ ให้สว่าง ฉันนั้น.

อิติ “จนฺโท”ติ จ “จนฺทิมา”ติ จ จนฺทเทวปุตฺตสฺสปิ จนฺทวิมานสฺสปิ นามนฺติ เวทิตพฺพํ. ตตฺร “ปาปิมา ปุตฺติมา จนฺทิมา”ติ อิมานิ ปาปสทฺทาทิโต “ตทสฺสตฺถิ” อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ ปวตฺตสฺส อิมนฺตุปจฺจยสฺส วเสน สิทฺธิมุปาคตานีติ คเหตพฺพานิ.

สรุปว่า คำว่า จนฺโท และ จนฺทิมา พึงทราบว่าเป็นทั้งชื่อของจันทเทพบุตร และ จันทวิมาน. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาปิมา ปุตฺติมา จนฺทิมา เหล่านี้ พึงทราบว่าเป็น บทที่สำเร็จมาจากการลง อิมนฺตุ ปัจจัยท้าย ปาป ศัพท์เป็นต้นในอรรถว่า ตทสฺสตฺถิ (สิ่งนั้น มีอยู่แก่สิ่งนั้น).

ปาปิมา, ปุตฺติมา, จนฺทิมา

ลง มนฺตุ ปัจจัย หรือ อิมนฺตุ ปัจจัย

นนุ จ โภ มนฺตุปจฺจยวเสเนว สาเธตพฺพานีติ ? น, กตฺถจิปิ อการนฺตโต มนฺตุโน อภาวา. นนุ จ โภ เอวํ สนฺเตปิ ปาปปุตฺตจนฺทโต ปฐมํ อิการาคมํ กตฺวา ตโต มนฺตุปจฺจยํ กตฺวา สกฺกา สาเธตุนฺ”ติ ? สกฺกา รูปมตฺตสิชฺฌนโต นโย ปน โสภโน น โหติ.

ตถา หิ ปาปปุตฺตาทิโต อการนฺตโต อิการาคมํ กตฺวา มนฺตุปจฺจเย วิธิยมาเน อญฺเญหิ คุณยสาทีหิ อการนฺเตหิ อิการาคมํ กตฺวา มนฺตุปจฺจยสฺส กาตพฺพตาปสงฺโค สิยา. น หิ อเนเกสุ ปาฬิสตสหสฺเสสุ กตฺถจิปิ อการนฺตโต คุณยสาทิโต อิการาคเมน สทฺธึ มนฺตุปจฺจโย ทิสฺสติ, อฏฺฐานตฺตา ปน ปาปปุตฺตาทิโต อการนฺตโต อิการาคมํ อกตฺวา อิมนฺตุปจฺจเย กเตเยว "ปาปิมา ปุตฺติมา"ติอาทีนิ สิชฺฌนฺตีติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็บทว่า ปาปิมา, ปุตฺติมา, จนฺทิมา เป็นต้น สำเร็จ รูปโดยการลง มนฺตุ ปัจจัย มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ใช่, เพราะ มนฺตุ ปัจจัยไม่ลงท้ายศัพท์อการันต์แม้สักแห่ง.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ หากเป็นอย่างที่ท่านกล่าวมา ก็สามารถที่จะลง อิ อาคม ท้าย ปาป, ปุตฺต, จนฺท ศัพท์ก่อน จากนั้นจึงลง มนฺตุ ปัจจัยได้ มิใช่หรือ ?

ตอบ: สามารถที่จะทำเช่นนั้นได้ แต่เป็นวิธีการที่ไม่เหมาะสมสักเท่าไร เพราะ นั่นเป็นเพียงการทำให้ศัพท์สำเร็จรูปเท่านั้น.

จริงอย่างนั้น หากบทเหล่านั้น มีขั้นตอนทำตัวรูปศัพท์โดยการลง อิ อาคมท้าย อการันต์มี ปาป และ ปุตฺต เป็นต้นก่อน จากนั้นจึงลง มนฺตุ ปัจจัยภายหลังได้ ก็อาจจะ ทำให้เข้าใจได้ว่าสามารถลง อิ อาคม และ มนฺตุ ปัจจัยท้ายศัพท์อการันต์อื่นๆ มี คุณ, ยส เป็นต้นได้ (คือจะมีรูปว่า คุณิมา, ยสิมา). ก็ในพระบาลีจำนวนหลายแสนบท ไม่ปรากฏว่า มีบทที่ลง มนฺตุ ปัจจัยพร้อมกับ อิ อาคมท้ายศัพท์อการันต์มี คุณ, ยส เป็นต้นสักแห่ง. แท้จริง บทว่า ปาปิมา, ปุตฺติมา เป็นต้น มีขั้นตอนการทำตัวรูปศัพท์ด้วยการลง อิมนฺตุ ปัจจัยอย่างแน่นอน โดยไม่ต้องลง อิ อาคมท้ายศัพท์อการันต์มี ปาป, ปุตฺต เป็นต้น แต่อย่างใด เพราะท้ายศัพท์เหล่านั้นมิใช่ฐานะที่จะลง อิ อาคมได้.

เอวํ สนฺเตปิ โภ กสฺมา กจฺจายนปฺปกรเณ มนฺตุปจฺจโยว วุตฺโต, น อิมนฺตุ-ปจฺจโยติ ? ทฺวยมฺปิ วุตฺตเมว. กถํ ญายตีติ เจ ? ยสฺมา ตตฺถ "ตปาทิโต สี, ทณฺฑาทิโต อิก อี, มธฺวาทิโต โร, คุณาทิโต วนฺตู"ติ อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ สนฺนิหิตโตทนฺต-สทฺทภาเวน วตฺวา มชฺเฌ "สตฺยาทีหิ มนฺตู"ติ อญฺญถา สุตฺตํ วตฺวา ตโต สนฺนิหิตโต-ทนฺตวเสน "สทฺธาทิโต ณา"ติ สุตฺตํ วุตฺตํ. ตสฺมา "ตตฺถ "สตฺยาทีหิ มนฺตู"ติ วิสทิสํ กตฺวา วุตฺตสฺส สุตฺตสฺส วเสน อิมนฺตุปจฺจโย จ วุตฺโตติ วิญฺญายติ. ปกติ เหสาจริยานํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปฺปายวิญฺญาปนํ. เอตฺถ จ ทุติโย อตฺโถ สรสนฺธิวเสน คเหตพฺโพ. ตถา หิสฺส สตฺยาทีหิ มนฺตู"ติ ปฐโม อตฺโถ, "สตฺยาทีหิ อิมนฺตู"ติ ทุติโย อตฺโถ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ในคัมภีร์กัจจายนะ จึงแสดงเพียง มนฺตุ ปัจจัยเท่านั้น, ไม่แสดง อิมนฺตุ ปัจจัยไว้.

ตอบ: ท่านก็ได้แสดงไว้ทั้ง ๒ ปัจจัยนั่นแหละ.

ถาม: ทราบได้อย่างไร.

ตอบ: ทราบได้เพราะในคัมภีร์กัจจายนะนั้น ได้แสดงสูตรสำหรับลง สี ปัจจัย เป็นต้นโดยใช้ศัพท์อปาทานที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัยติดต่อกันถึง ๔ สูตรคือ ตปาทิโต สี, ทณฺฑาทิโต อิก อี, มธฺวาทิโต โร,

คุณาทิโต วนฺตุ แล้วแสดงสูตร สตฺยาทีหิ มนฺตุ โดย ใช้อปาทานที่ลงท้ายด้วย หิ วิภัตติ (ไว้ในท่ามกลาง) จากนั้น จึงแสดงสูตร "สทฺธาทิโต ณ" โดยใช้ศัพท์อปาทานที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัย. เพราะเหตุนั้น จึงทราบได้ว่า ในคัมภีร์ กัจจายนะนั้น ได้แสดง อิมนฺตุ ปัจจัยไว้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้สังเกตได้จากการที่ท่านได้ตั้งสูตร สตฺยาทีหิ มนฺตุ ไว้ผิดแผกจากสูตรรอบข้าง. ก็วิธีการให้ทราบถึงจุดประสงค์ของตน ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย.

อนึ่ง ในสูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ นี้ การตีความหมายว่าลง อิมนฺตุ ปัจจัยนั้น นักศึกษา พึงถือเอาด้วยอำนาจวิธีการของสระสนธิ (ว่า สตฺยาทีหิ + อิมนฺตุ), จริงอย่างนั้น สูตรนี้ สามารถตีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยแรกเป็นการลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์มี สติ เป็นต้น โดยตั้งสูตรไม่ต้องเข้าสนธิว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ, นัยที่สอง เป็นการลง อิมนฺตุ ปัจจัย ท้ายกลุ่มศัพท์มี สติ เป็นต้นโดยตั้งสูตรด้วยการเข้าสนธิว่า สตฺยาทีหิมนฺตุ

อิติ “เสโต ธาวตี”ติ ปโยเค วิย “สตฺยาทีหิ มนฺตู”ติ สุตฺเต ภินฺนสตฺติสมเวต- วเสน อตฺถทฺวยปฏิปตฺติ ภวติ, ตสฺมา ปรมสุขุมสุคมฺภีรตฺถวตา อเนน สุตฺเตน กตฺถจิ สติคติเสตุโคอิจฺจาทิโต มนฺตุปจฺจโย อิจฺฉิโต. กตฺถจิ สติปาปปุตฺตอิจฺจาทิโต อิมนฺตุ-ปจฺจโย อิจฺฉิโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ (หรือ สตฺยาทีหิมนฺตุ) นี้สามารถถือเอาความหมายได้ ๒ นัยโดยอาศัยหลักการของภินนสัตติสมเวตนัย (วิธีการ ถือเอาความหมายหลายอย่างในศัพท์ๆ เดียว) เหมือนในตัวอย่างว่า เสโต ธาวติ (สัตว์ สีขาว วิ่งไป หรือ สุนัข วิ่งไปจากที่นี้ เสโต = สา อิโต, หรือหญิงสาววิ่งไปจากที่นี้ เสโต = สา อิตฺถี อิโต) เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า สูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ นี้มีความหมายลึกซึ้ง ละเอียดอ่อนเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น บางครั้ง จึงสามารถลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ คติ เสตุ โค ศัพท์ เป็นต้นได้ บางครั้ง สามารถลง อิมนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ปาป ปุตฺต ศัพท์เป็นต้นได้.

ยสฺมา ปน สติสทฺโท มนฺตุวเสน คติธีเสตุโคอิจฺจาทีหิ, อิมนฺตุวเสน ปาปปุตฺตาทีหิ จ สมานคติกตฺตา เตสํ ปการภาเวน คหิโต, ตสฺมา เอวํ สุตฺตตฺโถ ภวติ “สตฺยาทีหิ มนฺตุ สติปฺปกาเรหิ สทฺเทหิ มนฺตุปจฺจโย โหติ อิมนฺตุปจฺจโย จ ยถารหํ ตทสฺสตฺถิ, อิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ”ติ.

อนึ่ง เนื่องจาก สติ ศัพท์มีรูปสำเร็จเหมือนกับศัพท์ที่ลง มนฺตุ ปัจจัย เช่น คติ ธี เสตุ โค (คติมา, ธีมา, เสตุมา, โคมา) เป็นต้น และเหมือนกับศัพท์ที่ลง อิมนฺตุ ปัจจัย เช่น ปาป ปุตฺต (ปาปิมา, ปุตฺติมา) เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจารย์กัจจายนะ จึงนำเอา สติ ศัพท์มาเป็นศัพท์ตัวอย่าง (เป็นตัวนำ). ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ สูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ จึงมีความหมายว่า ลง มนฺตุ ปัจจัย และ อิมนฺตุ ปัจจัยท้ายกลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะเหมือน สติ ศัพท์ในอรรถว่า “สิ่งนั้น มีอยู่แก่ผู้นั้น” ได้ตามความเหมาะสม.

อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย ยถา “สติมา”ติ เอตฺถ สตีติ อิการนฺตโต มนฺตุปจฺจโย โหติ, ตถา “คติมา, ธีมา, เสตุมา, โคมา”ติอาทีสุ อิการนฺต อีการนฺต อุการนฺตนิจฺโจ-การนฺตโต มนฺตุปจฺจโย โหติ. ยถา จ “สติมา”ติ เอตฺถ “สตี”ติ อิการนฺตโต อิมนฺตุปจฺจโย โหติ, ตถา “คติมา, ปาปิมา, ปุตฺติมา”ติอาทีสุ อิการนฺตอการนฺตโต อิมนฺตุปจฺจโย โหติ. เอวํ สติปฺปกาเรหิ สทฺเทหิ ยถาสมฺภวํ มนฺตุ อิมนฺตุปจฺจยา โหนฺตีติ

อนึ่งเกี่ยวกับสูตรนี้ อาจารย์กัจจายนะมีความประสงค์ ดังนี้ว่า:- เมื่อสามารถลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์ซึ่งเป็นอิการันต์แล้วสำเร็จรูปเป็น สติมา ได้ฉันใด. มนฺตุ ปัจจัยนี้ ก็สามารถลงท้ายศัพท์เดิมที่เป็นอิการันต์, อีการันต์, อุการันต์ และ โอการันต์แล้วสำเร็จ รูปเป็น คติมา, ธีมา, เสตุมา, โคมา ได้ฉันนั้น. และเมื่อสามารถลง อิมนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์ซึ่งเป็นอิการันต์แล้วสำเร็จรูปเป็น สติมา ได้ฉันใด, อิมนฺตุ ปัจจัยนี้ ก็สามารถลงท้าย ศัพท์เดิมที่เป็นอิการันต์, อการันต์แล้วสำเร็จรูปเป็น คติมา, ปาปิมา, ปุตฺติมา เป็นต้นได้ฉันนั้น. สรุปว่า มนฺตุ ปัจจัย และ อิมนฺตุ ปัจจัยทั้งสองนี้ สามารถลงท้ายศัพท์ที่มีลักษณะ เหมือนกับ สติ ศัพท์ได้ตามสมควร.

ยชฺเชวํ ปจฺจยทฺวยวิธายกํ “ทณฺฑาทิโต อิก อี”ติ สุตฺตํ วิย “สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตู”ติ วตฺตพฺพํ, กสฺมา นาโวจาติ ? ตถา อวจเน การณมตฺถิ. ยทิ หิ “ทณฺฑาทิโต อิก อี”ติ สุตฺตํ วิย “สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตู”ติ สุตฺตํ วุตฺตํ สิยา, เอกกฺขเณเยว อิมนฺตุ-มนฺตูนํ วจเนน ทณฺฑสทฺทโต สมฺภูตํ “ทณฺฑิโก ทณฺฑี”ติ รูปทฺวยมิว สติคติอาทิโตปิ วิสทิสรูปทฺวยมิจฺฉิตพฺพํ สิยา, ตญฺจ นตฺถิ, ตสฺมา “สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตู”ติ น วุตฺตํ. อปิจ ตถา วุตฺเต พวฺหกฺขรตาย คนฺถครุตา สิยา. ยสฺมา จ สุตฺเตน นาม อปฺปกฺขเรน อสนฺทิทฺเธน สารวนฺเตน คูฬฺหนินฺนเยน สพฺพโตมุเขน อนวชฺเชน ภวิตพฺพํ.

ถาม: หากสูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ แสดงการลงปัจจัย ๒ ตัว คือ อิมนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยไซร้. อาจารย์กัจจายนะ ก็น่าจะตั้งสูตรว่า สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตุ เหมือนกับ ตั้งสูตรว่า ทณฺฑาทิโต อิก อี แต่เพราะเหตุใดเล่า ท่านจึงไม่ตั้งสูตรเช่นนี้.

ตอบ: ท่านมีเหตุผลในการที่จะไม่ตั้งสูตรอย่างนั้น คือ หากท่านตั้งสูตรว่า สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตุ เหมือนตั้งสูตรว่า ทณฺฑาทิโต อิก อี ก็จะทำให้ได้รูปศัพท์ที่ลง อิมนฺตุ, มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ คติ ศัพท์เป็นต้นพร้อมกันไม่เหมือนกัน ๒ รูป๑ เหมือนกับ ๒ รูปว่า ทณฺฑิโก, ทณฺฑี ที่ลง อิก, อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์. อนึ่ง รูปที่ลง อิมนฺตุ, มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นพร้อมกันนั้น ก็ไม่มี. เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ตั้งสูตรว่า สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตุ.

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าอาจารย์กัจจายนะตั้งสูตรดังกล่าว (ว่า สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตุ) ก็ จะทำให้สูตรมีพยางค์มากเกินไป และอาจทำให้เกิดคันถครุได้. ธรรมดาว่าสูตรจะต้องมี คุณสมบัติ ๖ ประการดังนี้ คือ

๑. มีการจำกัดพยางค์ให้น้อย

๒. มีความหมายชัดเจนไม่กำกวมให้เกิดความสงสัย

๓. ประกอบด้วยอรรถที่เป็นแก่นสาร

๔. มีข้อวินิจฉัยที่ลึกซึ้ง

๕. เป็นแม่แบบในการทำตัวรูปของศัพท์ทั้งปวง

๖. ไร้ข้อผิดพลาดคือปราศจากโทษทางภาษา

กจฺจายเน จ เยภุยฺเยน ตาทิสานิ คมฺภีรตฺถานิ สุวิสทญาณวิสยภูตานิ สุตฺตานิ ทิสฺสนฺติ “อุปาธฺยธิกิสฺสรวจเน, สรา สเร โลปนฺ”ติอาทีนิ, อิทมฺปิ เตสมญฺญตรํ, ตสฺมา “สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตู”ติ น วุตฺตํ. เอวํ สุตฺโตปเทเส อกเตปิ อิมนฺตุโนปิ คหณตฺถํ ภินฺนสตฺติสมเวตวเสน “สตฺยาทีหิ มนฺตู”ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในคัมภีร์กัจจายนะ ปรากฏว่าส่วนมากสูตรทั้งหลายมีลักษณะเช่นนั้น เช่น สูตรว่า อุปาธฺยธิกิสฺสรวจเน, สรา สเร โลปํ เป็นต้น มีความหมายลึกซึ้งเหมาะสำหรับผู้ที่มี ปัญญาเฉียบแหลม. แม้สูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ ก็จัดว่าเป็นหนึ่งในบรรดาสูตรเหล่านั้น ดังนั้น ท่านจึงไม่ตั้งสูตรว่า สตฺยาทิโต อิมนฺตุ มนฺตุ.

แม้ท่านจะไม่ได้ตั้งกฏ ข้อบังคับกล่าวคือสูตรเช่นนี้ไว้ก็ตาม ก็พึงทราบว่า ท่าน ตั้งสูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ โดยอาศัยหลักการของภินนสัตติสมเวตนัย (วิธีการแสดงศัพท์ เพียงศัพท์เดียว แต่สามารถแสดงความหมาย ๒ นัย) เพื่อสงเคราะห์เอา อิมนฺตุ ปัจจัย ด้วย.

สงเคราะห์ อิมนฺตุ ด้วยคำพหูพจน์

อปโร นโย “ตปาทิโต สี”ติอาทีสุ โตทนฺตสทฺทสฺส พหุวจนนฺตตา น สุฏฺฐุ ปากฏา โตปจฺจยสฺส เอกตฺถพวุหตฺเถสุ วตฺตนโต, “สตฺยาทีหิ มนฺตู”ติ เอตฺถ ปน หิสทฺทสฺส พหุวจนตฺถตา อตีว ปากฏา, ตสฺมา พหุวจนคฺคหเณน อิมนฺตุปจฺจโย โหตีติปิ ทฏฺฐพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย โต ปัจจัย เช่นคำว่า ตปาทิโต ในสูตรว่า ตปาทิโต สี เป็นต้น ไม่สามารถแสดงความเป็นพหูพจน์ให้ปรากฏชัดเจนได้ เพราะ โต ปัจจัยเป็นได้ทั้ง เอกพจน์และพหูพจน์. ส่วน หิ ศัพท์ในสูตรว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ นี้ สามารถแสดงความเป็น พหูพจน์ให้ปรากฏได้ชัดเจนกว่า

ด้วยเหตุดังกล่าว ท่านจึงเลือก "หิ" แทน "โต" การลง อิมนฺตุ ปัจจัย ก็ถือว่าสามารถ มีได้โดยอาศัยคำที่เป็นพหูพจน์ดังกล่าว.

คำโต้แย้งของเกจิอาจารย์

นนุ จ โภ วินาปิ อิมนฺตุปจฺจเยน ปาปมสฺสตฺถีติ ปาปี, ปาปี เอว ปาปิมาติ สกตฺเถ มาปจฺจเย กเตเยว “ปาปิมา ปุตฺติมา”ติอาทีนิ สิชฺฌนฺติ “ฉฏฺฐโม โส ปราภโว”ติ เอตฺถ มปจฺจเยน “ฉฏฺฐโม”ติ ปทํ วิยาติ ?

อตินยญฺญู ภวํ, อตินยญฺญู นามาติ ภวํ วตฺตพฺโพ, น ปน ภวํ สทฺทคตึ ชานาติ, สทฺทคติโย จ นามพหุวิธา. ตถา หิ “ฉฏฺโฐเยว ฉฏฺฐโม. สุตฺตเมว สุตฺตนฺโต”ติอาทีสุ ปุริสนเยน โยเชตพฺพา สทฺทคติ, “เทโวเยว เทวตา”ติอาทีสุ กญฺญานเยน โยเชตพฺพา สทฺทคติ, ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตนฺ”ติอาทีสุ จิตฺตนเยน โยเชตพฺพา สทฺทคติ. เอวํวิธาสุ สทฺทคตีสุ “ปาปี เอว ปาปิมา”ติอาทิกํ กตรํ สทฺทคตึ วเทสิ ? “สตฺถา ราชา พฺรหฺมา สขา อตฺตา สา ปุมา”ติอาทีสุ จ กตรํ สทฺทคตึ วเทสิ ? กตรสทฺทนฺโตคธํ กตราย จ นามิกปทมาลายํ โยเชตพฺพํ มญฺญสีติ ?

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ศัพท์ว่า ปาปิมา, ปุตฺติมา เป็นต้น แม้ไม่ได้ลง อิมนฺตุ ปัจจัย ก็สามารถที่จะสำเร็จรูปโดยการลง อี ปัจจัยในอรรถว่า ปาปํ อสฺส อตฺถีติ ปาปี จากนั้นก็ลง มา ปัจจัยในอรรถสกัตถะว่า ปาปี เอว ปาปิมา เหมือนบทว่า ฉฏฺฐโม ในข้อ ความพระบาลีนี้ว่า ฉฏฺฐโม โส ปราภโว56 ที่สำเร็จรูปโดยการลง ม ปัจจัยในอรรถสกัตถะ ได้มิใช่หรือ ?

ตอบ: ท่านรู้วิธีการทำตัวรูปมากไป. คนอย่างท่าน ควรได้รับการขนานนามว่า อตินยญฺญู (ผู้รู้วิธีการทำตัวรูปมาก) แต่ไม่รู้แบบแจกของศัพท์. ขึ้นชื่อว่าแบบแจกของ ศัพท์นั้น มีเป็นจำนวนมาก เช่น

คำว่า ฉฏฺฐโม ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉฏฺโฐเยว ฉฏฺฐโม (ลง ม ปัจจัยในอรรถสกัตถะ), คำว่า สุตฺตนฺโต ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตเมว สุตฺตนฺโต (ลง อนฺต ปัจจัยในอรรถสกัตถะ) แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์.

คำว่า เทวตา ที่มีรูปวิเคราะห์ ว่า เทโวเยว เทวตา[57] (ลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถะ) แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์.

คำว่า ทิฏฺฐิคตํ ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ[58] (ลง คต ศัพท์ในอรรถ-ตัพภาวะ) แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์.

บรรดาแบบแจกต่างๆ เหล่านี้ คำว่า ปาปิมา ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาปี เอว ปาปิมา เป็นต้น ท่านจะบอกได้ไหมว่าแจกตามแบบไหน ? นอกจากนี้ บรรดาแบบแจก เช่น สตฺถา, ราชา, พฺรหฺมา, สขา, อตฺตา, สา และ ปุมา เป็นต้น ท่านจะบอกได้ไหมว่า คำว่า ปาปิมา แจกตามแบบไหน ? และท่านคิดว่า ควรสงเคราะห์ ปาปิมา เข้าในแบบแจกไหน และ ปทมาลาอะไร ?

โส เอวํ ปุฏฺโฐ อทฺธา อุตฺตรึ กิญฺจิ อทิสฺวา ตุณฺหี ภวิสฺสติ, ตสฺมา ตาทิโส นโย น คเหตพฺโพ. ตาทิสสฺมิญฺหิ นเย "ปาปิมตา ปาปิมโต"ติอาทีนิ รูปานิ น สิชฺฌนฺติ, อิมนฺตุปจฺจยนเยน ปน สิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อยเมว นโย ปสตฺถตโร อายสฺมนฺเตหิ สมฺมา จิตฺเต ฐเปตพฺโพ.

ครั้นผู้ทักท้วงถูกถามอย่างนี้ เมื่อไม่เห็นทางโต้ตอบก็จะนิ่งเฉยเป็นแน่. ดังนั้น วิธีการเช่นนั้น จึงไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะถ้าถือตามวิธีการเช่นนั้น ก็จะ ไม่สามารถสำเร็จรูปศัพท์ว่า ปาปิมตา, ปาปิมโต เป็นต้นได้๑ แต่ถ้าลง อิมนฺตุ ปัจจัย ก็จะสามารถสร้างรูปคำเหล่านั้นได้อย่างแน่นอน ดังนั้น ขอท่านนักศึกษาทั้งหลาย จงเชื่อมั่นเถิดว่า หลักการนี้เท่านั้น ถูกต้องกว่า.

อตฺริทํ นิทสฺสนํ

สำหรับศัพท์ที่ลง อิมนฺตุ ปัจจัย มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังนี้

ชโย หิ พุทฺธสฺส สิรีมโต อยํ,
มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย.
อุคฺโฆสยุ โพธิมณฺเฑ ปโมทิตา,
ชยํ ตทา เทวคณา มเหสิโน[59].

ชัยชนะนี้ เป็นของพระพุทธเจ้าผู้มีบุญบารมีนั่นเทียว, ความปราชัย เกิดแก่มารผู้มีบาป. ในกาลนั้น หมู่เทพดา พากันชื่นชมยินดี ป่าวประกาศชัยชนะของพุทธเจ้า ที่ควงโพธิพฤกษ์.

สาขาปตฺตผลูเปโต-	ประดุจต้นไม้เจ้าป่าที่มีลำต้นใหญ่แผ่กิ่งก้าน
ขนฺธิมาว มหาทุโม[60]	สาขามีใบหนาทึบสะพรั่งไปด้วยผล.

ปาปิมนฺตุสทฺทปทมาลา

ปาปิมา; ปาปิมา, ปาปิมนฺโต. ปาปิมนฺตํ. เสสํ เนยฺยํ, เอส นโย "ขนฺธิมา, ปุตฺติมา"ติอาทีสุปิ.

บทว่า ปาปิมนฺตุ นี้ มีปทมาลา (แบบแจก) ดังต่อไปนี้ คือ ปาปิมา; ปาปิมา, ปาปิมนฺโต. ปาปิมนฺตํ... รูปที่เหลือ นักศึกษา พึงแจกตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์, แม้ในคำว่า ขนฺธิมา, ปุตฺติมา เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้แล.

รูปพิเศษ

ของศัพท์ที่ลง วนฺตุ - มนฺตุ ปัจจัยในพระบาลี

อิทานิ ยถาปาวจนํ กิญฺจิเทว หิมวนฺตุสติมนฺตาทีนํ วิเสสํ พฺรูม. หิมวนฺโตว ปพฺพโต. สติมํ ภิกฺขุ. พนฺธุมํ ราชานํ. จนฺทิมํ เทวปุตฺตํ. สติมสฺส ภิกฺขุโน. พนฺธุมสฺส รญฺโญ. อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อิจฺจาทิ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงรูปพิเศษบางอย่างของศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัยมี หิมวนฺตุ เป็นต้น และของศัพท์ที่ลง มนฺตุ, อิมนฺตุ ปัจจัยมี สติมนฺตุ เป็นต้นที่มีใช้ในพระบาลี. นักศึกษา พึงทราบรูปพิเศษของศัพท์เหล่านั้น ดังนี้

หิมวนฺโตว ปพฺพโต61 ดุจภูเขามีหิมะ

สติมํ ภิกฺขุ ซึ่งภิกษุผู้มีสติ

พนฺธุมํ ราชานํ62 ซึ่งพระเจ้าพันธุมะ

จนฺทิมํ เทวปุตฺตํ63 ซึ่งจันทิมเทพบุตร

สติมสฺส ภิกฺขุโน แห่งภิกษุผู้มีสติ

พนฺธุมสฺส รญฺโญ64 แห่งพระเจ้าพันธุมะ

อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ - จิตของผู้มีฤทธิ์[ปรจิตฺตวิทู]และจิตของบุคคล

เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ65 อื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน

วิธีใช้ อายสฺมนฺตุ ศัพท์

อปิเจตฺถ "อายสฺมนฺตา"ติ ทฺวินฺนํ วตฺตพฺพวจนํ, "อายสฺมนฺโต"ติ พหูนํ วตฺตพฺพ-วจนนฺติ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตพฺโพ. ตถา หิ "ทฺวินฺนํ อาโรเจนฺเตน "อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตู"ติ, ติณฺณํ อาโรเจนฺเตน "อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตู"ติ วตฺตพฺพนฺ"ติ 66 วุตฺตํ. "ติณฺณนฺ"ติ เจตฺถ กถาสีสมตฺตํ, เตน จตุนฺนมฺปิ ปญฺจนฺนมฺปิ อติเรกสตานมฺปีติ ทสฺสิตํ โหติ. พหโว หิ อุปาทาย "อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา"ติ อาทิกา ปาฬิโย จ ปิตา. ตตฺถ "อายสฺมนฺตา"ติทํ วินยโวหารวเสน เทฺวเยว สนฺธาย วุตฺตตฺตา น สพฺพสาธารณํ. วินยโวหารญฺหิ วชฺเชตฺวา อญฺญสฺมึ โวหาเร น ปวตฺตติ. "อายสฺมนฺโต" ติทํ ปน สพฺพตฺถ ปวตฺตตีติ ทฺวินฺนํ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง เกี่ยวกับรูปพิเศษของศัพท์เหล่านี้ คำว่า อายสฺมนฺตา ใช้สำหรับระบุถึงบุคคล ๒ คน ส่วนคำว่า อายสฺมนฺโต ใช้สำหรับระบุถึงบุคคลจำนวนมาก (มากกว่า ๒ คน), แม้รูปทั้งสองนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นรูปพิเศษเช่นกัน ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ อรรถกถาว่า เมื่อต้องการจะบอกแก่ภิกษุ ๒ รูป พึงกล่าวว่า อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ เมื่อต้องการจะ บอกแก่ภิกษุ ๓ รูป พึงกล่าวว่า อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ.

ก็คำว่า ติณฺณํ (ภิกษุ ๓ รูป) ในข้อความนี้ เป็นเพียงคำที่ใช้แสดงตัวอย่างเท่านั้น เพราะเหตุนั้น หากต้องการจะระบุถึงภิกษุ ๔ - ๕ รูปก็ดี หรือมากกว่านั้นเป็นร้อยๆ ก็ดี ให้ใช้คำว่า อายสฺมนฺโต ได้.

ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า อายสฺมนฺโต ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา67 เป็นต้นนั้น พระธรรมสังคาหกาจารย์แสดงไว้ หมายเอา ภิกษุจำนวนมาก. บรรดาคำทั้งสองนั้น คำว่า อายสฺมนฺตา เป็นสำนวนทางพระวินัย ท่าน กล่าวหมายเอาภิกษุเพียง ๒ รูปเท่านั้น มิใช่เป็นคำที่ใช้ได้ทั่วไป. อนึ่ง คำว่า อายสฺมนฺตา มิได้ใช้ในสำนวนอื่นนอกจากสำนวนทางพระวินัยเท่านั้น. ส่วนคำว่า อายสฺมนฺโต ใช้ได้ใน ที่ทั่วไป ดังนั้น พึงทราบว่าทั้งสองรูปนี้มีความต่างกัน.

บทว่า หิมวนฺโต

เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

ตตฺร “หิมวนฺโต”ติ อิทํ เยภุยฺเยเนกวจนํ ภวติ, กตฺถจิ พหุวจนมฺปิ, เตนาห นิรุตฺติปิฏเก เถโร “หิมวา ติฏฺฐติ, หิมวนฺโต ติฏฺฐนฺตี”ติ. “หิมวนฺโตว ปพฺพโต”ติ อยํ เอกวจนนโย ยถารุตปาฬิวเสน คเหตพฺโพ. ยถารุตปาฬิ จ นาม

ทูเร สนฺโต ปกาสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต.
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ รตฺตึ ขิตฺตา ยถา สรา.
อหํ เตน สมเยน นาคราชา มหิทฺธิโก
อตุโล นาม นาเมน ปุญฺญวนฺโต ชุตินฺธโร.
คติมนฺโต สติมนฺโต ธิติมนฺโต จ โส อิสิ
สทฺธมฺมธารโก เถโร อานนฺโท รตนากโร

อิจฺจาทิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หิมวนฺโต นี้ ส่วนมากใช้เป็นรูปเอกพจน์, แต่ก็ยังมี บางแห่งใช้เป็นรูปพหูพจน์ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก พระเถระ (อาจารย์ผู้รจนา คัมภีร์) จึงได้แสดงตัวอย่างว่า

หิมวา ติฏฺฐติ ภูเขาหิมาลัย ตั้งตระหง่านอยู่

หิมวนฺโต ติฏฺฐนฺติ ภูเขาหิมาลัยทั้งหลาย ตั้งตระหง่านอยู่

หลักการที่ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า หิมวนฺโตว ปพฺพโต (ดุจภูเขามีหิมะ) นี้ พึงยึด ตามนัยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ดังต่อไปนี้

ทูเร สนฺโต ปกาสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต.
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ รตฺตึ ขิตฺตา ยถา สรา68.

สัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมปรากฏในที่ไกล เหมือนขุนเขา หิมาลัย, ส่วนอสัตบุรุษทั้งหลายแม้จะอยู่ใกล้ ก็ไม่มีใคร รู้จัก เหมือนลูกศรทั้งหลายที่ถูกยิงไปในเวลากลางคืน.

อหํ เตน สมเยน นาคราชา มหิทฺธิโก
อตุโล นาม นาเมน ปุญฺญวนฺโต ชุตินฺธโร69.

ในสมัยนั้น ข้าพเจ้า เป็นพญานาคนามว่าอตุละ ผู้มี ฤทธิ์มาก มีบุญ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความรุ่งเรือง.

คติมนฺโต สติมนฺโต ธิติมนฺโต จ โส อิสิ

สทฺธมฺมธารโก เถโร อานนฺโท รตนากโร70.

ภิกษุนั้น มีนามว่าอานนท์ ผู้มีปัญญา มีสติ มีความเพียร ทรงไว้ซึ่งพระสัทธรรม เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะกล่าวคือ พระสัทธรรม.

เอตฺถ "ปุญฺญวนฺโต"ติอาทีนิ อเนเกสุ ฐาเนสุ พหุวจนภาเวน ปุนปฺปุนํ วทนฺตานิปิ กตฺถจิ เอกวจนานิ โหนฺติ, เอกวจนภาโว จ เนสํ คาถาวิสเย ทิสฺสติ, ตสฺมา ตานิ ยถาปาวจนํ คเหตพฺพานิ.

อาศัยตัวอย่างจากข้อความพระบาลีข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า ปุญฺญวนฺโต เป็นต้น แม้จะใช้เป็นรูปพหูพจน์บ่อยครั้งในที่ต่างๆ แต่ก็ยังมีใช้เป็นรูปเอกพจน์บ้าง โดยเฉพาะในบทประพันธ์ประเภทร้อยกรองจะนิยมใช้บทเหล่านั้นเป็นรูปเอกพจน์ ดังนั้น จึงควรใช้บทเหล่านั้นให้สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ด้วย.

อิทธิพลของลิงค์และการันต์

เอวํ หิมวนฺตุสติมนฺตุสทฺทาทีนํ วิเสสํ ญตฺวา ปุน ลิงฺคนฺตวเสน ทฺวิลิงฺคิกปทานมตฺโถ จ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา จ ปทานํ สทิสาสทิสตา จ ววตฺถเปตพฺพา.

ครั้นนักศึกษา ทราบรูปพิเศษของศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัยมี หิมวนฺตุ เป็นต้น และ ศัพท์ที่ลง มนฺตุ ปัจจัยมี สติมนฺตุ เป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดความหมายของบทที่เป็น ได้สองลิงค์, แบบแจกบทนามของรูปศัพท์เดิม, ลักษณะที่เหมือนกันและต่างกันของบท (ตามลักษณะของลิงค์และการันต์).

ตัวอย่าง

การกำหนดความหมายของบทว่า สิริมา

ตตฺร หิ "สิริมา"ติ ปทํ สุติสามญฺญวเสน ลิงฺคทฺวเย วตฺตนฺโต ทฺวิธา ภิชฺชติ. "สิริมา ปุริโส"ติ หิ อตฺเถ อาการนฺตํ ปุลฺลิงฺคํ, "สิริมา นาม เทวี"ติ อตฺเถ อาการนฺตํ อิตฺถิลิงฺคํ, อุภยมฺเปตํ อุการนฺตตาปกติกา. อถวา ปน ปจฺฉิมํ อาการนฺตตาปกติกํ.

สิรี ยสฺส อตฺถิ โส สิริมาติ ปุลฺลิงฺควเสน นิพฺพจนํ, สิรี ยสฺสา อตฺถิ สา สิริมาติ อิตฺถิลิงฺควเสน นิพฺพจนํ. อตฺริมานิ กิญฺจาปิ สุติวเสน นิพฺพจนตฺถวเสน จ อญฺญมญฺญํ สมานตฺถานิ, ตถาปิ ปุริสปทตฺถอิตฺถิปทตฺถวาจกตฺตา ภินฺนตฺถานีติ เวทิตพฺพานิ. เอส นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ในข้อกำหนด ๓ ประการนั้น:-

บทว่า สิริมา จำแนกเป็นสองศัพท์ เพราะเป็นสองลิงค์ แม้จะมีเสียงพ้องกันก็ตาม ดังจะเห็นได้ว่า บทว่า สิริมา ในข้อความนี้ว่า สิริมา ปุริโส เป็นอาการันต์ปุงลิงค์ ส่วนใน ข้อความนี้ว่า สิริมา นาม เทวี71 เป็นอาการันต์อิตถีลิงค์ จะอย่างไรก็ตามทั้งสองบทนั้น ก็ยังมีรูปศัพท์เดิมมาจากอุการันต์เหมือนกัน. อีกนัยหนึ่ง คำว่า สิริมา ที่เป็นอิตถีลิงค์ มีรูปศัพท์เดิมเป็นอาการันต์.

บทว่า สิริมา ที่เป็นปุงลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิรี ยสฺส อตฺถิ โส สิริมา (สิริ มีอยู่ แก่ผู้ใด เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สิริมา. ส่วนบทว่า สิริมา ที่เป็นอิตถีลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิรี ยสฺสา อตฺถิ สา สิริมา (สิริ มีอยู่ แก่หญิงใด เหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า สิริมา).

ในรูปวิเคราะห์ ข้างต้นนี้ แม้ทั้งสองบทเหล่านี้ จะมีความหมายเท่ากันด้วยอำนาจ ของเสียงและความหมายทางรูปวิเคราะห์ก็ตาม แต่พึงทราบว่า มีความหมายต่างกันเพราะ ศัพท์หนึ่งระบุถึงบุรุษ ส่วนอีกศัพท์หนึ่งระบุถึงสตรี. นักศึกษา ควรนำหลักการนี้ไปใช้ ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้.

ตัวอย่าง

การกำหนดแบบแจกของบทว่า สิริมา

สิริมา; สิริมา, สิริมนฺโต. สิริมนฺตํ; สิริมนฺเต. สิริมตา, สิริมนฺเตน. คุณวนฺตุสทฺทสฺเสว นามิกปทมาลา. สิริมา, สิริมาโย. สิริมํ; สิริมา, สิริมาโย. สิริมาย. วกฺขมานกญฺญานเยน เญยฺยา

สิริมา (สิริมนฺตุ) ศัพท์ มีแบบแจกตามแบบของ คุณวนฺตุ ศัพท์ ดังนี้ คือ สิริมา; สิริมา, สิริมนฺโต. สิริมนฺตํ; สิริมนฺเต. สิริมตา, สิริมนฺเตน...

สิริมา ศัพท์ มีแบบแจกตามแบบของ กญฺญา ศัพท์ซึ่งข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึง ข้างหน้านั้น ดังนี้ คือ สิริมา, สิริมาโย. สิริมํ; สิริมา, สิริมาโย. สิริมาย...

ตัวอย่างการกำหนด

ความเหมือนกัน - ต่างกันของบทว่า สิริมา

[รูปวิเคราะห์เหมือนกัน การันต์ต่างกัน]

เอวํ ทฺวิธา ภินฺนานํ สมานสุติกสทฺทานํ นามิกปทมาลาสุ ปทานํ สทิสาสทิสตา ววตฺถเปตพฺพา. สมานนิพฺพจนตฺถสฺสปิ หิ อสมานสุติกสฺส “สิริมา”ติ สทฺทสฺส นามิกปทมาลายํ ปทานํ อิเมหิ ปเทหิ กาจิปิ สมานตา น ลพฺภติ. อตฺริทํ วุจฺจติ

สิริมาติ ปทํ เทฺวธา ปุมิตฺถีสุ ปวตฺติโต
ภิชฺชตีติ วิภาเวยฺย, เอตฺถ ปุลฺลิงฺคมิจฺฉิตํ.

อิติ อภิภวิตา ปเทน วิสทิสานิ คุณวาสติมาทีนิ ปทานิ ทสฺสิตานิ สทฺธึ นามิกปทมาลาหิ.

นักศึกษา พึงกำหนดลักษณะที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันของบท ๒ บทที่ รูปศัพท์เดิมมีเสียงเท่ากัน แต่มีลิงค์ต่างกันดังที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น. อนึ่ง แม้ สิริมา ศัพท์ จะมีอรรถของรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่เมื่อมีเสียงไม่เหมือนกัน (คือ สิริมนฺตุ และ สิริมา) ดังนั้น ในแบบแจกของทั้ง ๒ บท จึงมีลักษณะไม่เหมือนกันในบางบท

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาว่า

บัณฑิต พึงทราบว่า บทว่า สิริมา แบ่งเป็น ๒ ศัพท์ คือ ปุงลิงค์ และ อิตถีลิงค์. สำหรับในที่นี้ หมายเอาเฉพาะ ที่เป็นปุงลิงค์.

ข้าพเจ้าได้แสดงบททั้งหลายมี คุณวา, สติมา เป็นต้นพร้อมกับนามิกปทมาลา ซึ่งมีลักษณะต่างจากบทว่า อภิภวิตา ด้วยประการฉะนี้แล.

ราชาทิคณะ

(แบบแจกศัพท์อื่นๆ มี ราช ศัพท์เป็นต้น)

อิทานิ อปรานิปิ ตพฺพิสทิสานิ ปทานิ ทสฺเสสฺสาม สทฺธึ นามิกปทมาลาหิ. เสยฺยถีทํ

บัดนี้ ข้าพเจ้า จักแสดงบททั้งหลายแม้เหล่าอื่นซึ่งมีแบบแจกต่างจาก อภิภวิตุ ศัพท์พร้อมนามิกปทมาลา. ศัพท์เหล่านั้น มีดังนี้ คือ

ราชา พฺรหฺมา สขา อตฺตา อาตุมา สา ปุมา รหา
ทฬฺหธมฺมา จ ปจฺจกฺข- ธมฺมา จ วิวฏจฺฉทา.
วตฺตหา จ ตถา วุตฺต- สิรา เจว ยุวาปิ จ
มฆว อทฺธ มุทฺธาทิ วิญฺญาตพฺพา วิภาวินา.

ราชา (พระราชา) พฺรหฺมา (พระพรหม) สขา (เพื่อน) อตฺตา, อาตุมา (ตัวตน) สา (สุนัข) ปุมา (ผู้ชาย) รหา (บาป) ทฬฺหธมฺมา๑ (ผู้มีธนูแข็งแกร่ง, นายขมังธนู) ปจฺจกฺขธมฺมา (ผู้บรรลุธรรม) วิวฏจฺฉทา (ผู้มีกิเลส ดุจหลังคาอันเปิดแล้ว).

วตฺตหา (สัตว์) วุตฺตสิรา (ผู้ปลงผมแล้ว) ยุวา (ชายหนุ่ม) มฆว (พระอินทร์) อทฺธ (กาลเวลา) มุทฺธ (ศีรษะ).

เอตฺถ "สา"ติ ปทเมว อาการนฺตตาปกติกมาการนฺตํ, เสสานิ ปน อการนฺตตา-ปกติกานิ อาการนฺตานิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สา เท่านั้น ที่เป็นอาการันต์โดยมีรูปเดิมมาจาก อาการันต์. ส่วนบทที่เหลือ เป็นอาการันต์โดยมีรูปเดิมมาจากอการันต์.

แบบแจก ราช ศัพท์

(ตามมติของคัมภีร์สัททนีติ)

ราชสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ราชา	ราชา, ราชาโน
ราชานํ, ราชํ	ราชาโน
รญฺญา, ราชินา	ราชูหิ, ราชูภิ
รญฺโญ, ราชิโน	รญฺญํ, ราชูนํ, ราชานํ
รญฺญา	ราชูหิ, ราชูภิ

รญฺโญ, ราชิโน   รญฺญํ, ราชูนํ, ราชานํ

รญฺเญ, ราชินิ   ราชูสุ

โภ ราช ภวนฺโต ราชาโน, ราชา

อยมมฺหากํ รุจิ

แบบแจกข้างต้นนี้ เป็นมติของข้าพเจ้า.

วินิจฉัยแบบแจก ราช ศัพท์

รูปว่า ราชา เป็นได้ทั้งเอกพจน์ และ พหูพจน์

นิรุตฺติปิฏกาทีสุ “ราชา”ติ พหุวจนํ น อาคตํ, จูฬนิรุตฺติยํ ปน อาคตํ. กิญฺจาปิ นิรุตฺติปิฏกาทีสุ น อาคตํ, ตถาปิ “เนตาทิสา สขา โหนฺติ, ลพฺภา เม ชีวโต สขา”ติ ปาฬิยํ พหุวจเนกวจนวเสน “สขา”ติ ปทสฺส ทสฺสนโต “ราชา”ติ พหุวจนํ อิจฺฉิตพฺพเมว. ตถา “พฺรหฺมา, อตฺตา”อิจฺจาทีนิปิ พหุวจนานิ ตคฺคติกตฺตา วินา เกนจิ รูปวิเสเสน.

รูปว่า ราชา ฝ่ายปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ไม่มีปรากฏในแบบแจกของคัมภีร์นิรุตติ-ปิฎกเป็นต้น แต่มีปรากฏในแบบแจกของคัมภีร์จูฬนิรุตติ. ถึงในคัมภีร์นิรุตติปิฎกเป็นต้น จะไม่มี แต่ก็ใช้บทว่า ราชา เป็นพหูพจน์ได้ เพราะได้พบบทว่า สขา ที่เป็นทั้งพหูพจน์ และเอกพจน์ในพระบาลีว่า เนตาทิสา สขา โหนฺติ (ราชสีห์ที่ถูกยิงด้วยลูกศรนี้ ไม่ใช่ เพื่อน) ลพฺภา เม ชีวโต สขา72 (ข้าพเจ้าผู้มีชีวิต พึงได้สหาย).

นอกจากนี้ บทว่า พฺรหฺมา, อตฺตา เป็นต้น ก็ใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้เช่นกัน เนื่องจาก มีลักษณะเหมือนกับ ราช ศัพท์นั้น ยกเว้นรูปพิเศษบางรูป.

หลักฐาน

การใช้รูปว่า ราชํ, ราชินา, ราชานํ

เอตฺถ จ “คหปติโก นาม ฐเปตฺวา ราชํ ราชโภคํ พฺราหฺมณํ อวเสโส คหปติโก นามา”ติ ทสฺสนโต ราชนฺติ วุตฺตํ, อิทํ ปน นิรุตฺติปิฏเก น อาคตํ. “สพฺพทตฺเตน ราชินา”ติ ทสฺสนโต “ราชินาติ วุตฺตํ. “อาราธยติ ราชานํ ปูชํ ลภติ ภตฺตุสู”ติ ทสฺสนโต จตุตฺถีฉฏฺฐีวเสน “ราชานนฺ”ติ วุตฺตํ.

อนึ่ง ในปทมาลาของ ราช ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า ได้แสดงบทว่า ราชํ, ราชินา, ราชานํ ไว้ด้วย เพราะได้พบคำเหล่านี้ในพระบาลี

[ตัวอย่าง ราชํ]

คหปติโก นาม ฐเปตฺวา - คหปติกะ หมายถึงชนชั้นคฤหบดีทั้งหมด

ราชํ ราชโภคํ พฺราหฺมณํ - ยกเว้นพระราชา อำมาตย์ พราหมณ์

อวเสโส คหปติโก นาม73

รูปว่า ราชํ นี้ ไม่มีในคัมภีร์นิรุตติปิฎก.

[ตัวอย่าง ราชินา]

สพฺพทตฺเตน ราชินา74   อันพระราชา ทรงนามว่า สพฺพทตฺต

[ตัวอย่าง ราชานํ]

จตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์

อาราธยติ ราชานํ ปูชํ - วิธูรบัณฑิต ทำให้พระราชาโปรดปราน

ลภติ ภตฺตุสุ75 จึงได้รับการอนุเคราะห์จากพระราชา

วินิจฉัย

รูปศัพท์ว่า ราเชน; ราเชหิ, ราเชภิ, ราเชสุ

จากคัมภีร์กัจจายนะ/รูปสิทธิ

กจฺจายนรูปสิทฺธิคนฺเถสุ ปน “ราเชน; ราเชหิ, ราเชภิ. ราเชสู”ติ ปทานิ วุตฺตานิ. จูฬนิรุตฺตินิรุตฺติปิฏเกสุ ตานิ นาคตานิ, อนาคตภาโวเยว เตสํ ยุตฺตตโร ปาฬิยํ อทสฺสนโต, ตสฺมา เอตฺเถตานิ อมฺเหหิ น วุตฺตานิ.

ปาฬินเย หิ อุปปริกฺขิยมาเน อีทิสานิ ปทานิ สมาเสเยว ปสฺสาม, น ปนาญฺญตฺร, อตฺริเม ปโยคา - อาวุตฺถํ ธมฺมราเชนาติ จ, สิวิ-ราเชน เปสิโตติ จ, ปชาปติสฺส เทวราชสฺส ธชคฺคนฺติ จ, นิกฺขมนฺเต มหาราเช สิวีนํ รฏฺฐวฑฺฒเนติ จ.

ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์รูปสิทธิ ได้เพิ่มบทว่า ราเชน, ราเชหิ, ราเชภิ, ราเชสุ เข้ามา. บทเหล่านั้น ไม่มีปรากฏในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก. การที่ไม่มีบท เหล่านั้นเหมาะกว่า เพราะไม่พบบทเหล่านั้นในพระบาลี. ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้แสดงบท เหล่านั้นไว้ในคัมภีร์สัททนีตินี้. จริงอยู่ เมื่อข้าพเจ้าได้ตรวจสอบบทเหล่านี้ในพระบาลีแล้ว ได้พบบทเช่นนี้เฉพาะในคำสมาสเท่านั้น ยังไม่เคยพบรูปที่เป็นคำเดี่ยว

ตัวอย่างเช่น

อาวุตฺถํ ธมฺมราเชน76 อันพระธรรมราชา ทรงประทับอยู่

สิวิราเชน เปสิโต77 อันพระเจ้า กรุงสีพี ทรงส่งไปแล้ว

ปชาปติสฺส เทวราชสฺส - ยอดธงของท้าวปชาบดี เทวราช

ธชคฺคํ 78

นิกฺขมนฺเต มหาราเช สิวีนํ - เมื่อมหาราชแห่งกรุงสีพี (พระเวสสันดร)

รฏฺฐวฑฺฒเน79 ผู้ทำนุบำรุงประเทศให้เจริญ เสด็จออกไป

เอวํ ปาฬินเย อุปปริกฺขิยมาเน “ราเชนา”ติอาทีนิ สมาเสเยว ปสฺสาม, น เกวลํ ปาฬินเย โปราณฏฺฐกถานเยปิ อุปปริกฺขิยมาเน สมาเสเยว ปสฺสาม, น ปนาญฺญตฺร, เอวํ สนฺเตปิ สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตพฺพมิทํ ฐานํ. โก หิ นาม สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน สพฺพโส นยํ สลฺลกฺเขตุ สมตฺโถ อญฺญตฺร ปภินฺนปฏิสมฺภิเทหิ ขีณาสเวหิ.

เมื่อข้าพเจ้าได้ตรวจสอบในพระบาลีอย่างนี้แล้ว ได้พบว่า บทว่า ราเชน เป็นต้นนั้น มีใช้เฉพาะในรูปของคำสมาสเท่านั้น. มิใช่จะพบในพระบาลีอย่างเดียว เมื่อได้ตรวจสอบ ในอรรถกถาฉบับเก่า ก็พบแต่ในรูปของคำสมาสเช่นกัน. ไม่พบรูปที่เป็นคำเดี่ยว. ถึงกระนั้น ก็ตาม นักศึกษา ควรพิจารณาฐานะนี้ให้จง

หนัก. ด้วยว่าใครๆ ไม่ สามารถจำนยะทั้งหมด ที่มาในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎกและในอรรถกถาได้ นอกจากพระขีณาสพ ผู้แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น.

แบบแจก ราช ศัพท์ที่เข้าสมาส ๒ แบบ

เอตฺถ จ สมาสนฺตคตราชสทฺทสฺส นามิกปทมาลาโย ทฺวิธา วุจฺจนฺเต โอการนฺตา-การนฺตวเสน. ตโตฺร การนฺตา “มหาราโช ยุวราโช สิวิราโช ธมฺมราโช” อิจฺเจวมาทโย ภวนฺติ. อาการนฺตา ปน “มหาราชา ยุวราชา สิวิราชา ธมฺมราชา” อิจฺเจวมาทโย.

ก็ในเรื่องแบบแจกของ ราช ศัพท์นี้ สำหรับ ราช ศัพท์ที่เข้าสมาส มีแบบแจก ๒ แบบ คือ แบบที่เป็นโอการันต์และแบบที่เป็นอาการันต์. บรรดาแบบแแจกทั้งสองนั้น แบบแจก ที่เป็นโอการันต์ มีดังนี้ คือ มหาราโช, ยุวราโช, สิวิราโช, ธมฺมราโช... ส่วนแบบแจกที่เป็น อาการันต์มีดังนี้ คือ มหาราชา, ยุวราชา, สิวิราชา, ธมฺมราชา...

วินิจฉัยบทว่า มหาราโช

เอตฺถ กิญฺจาปิ ปาฬิยํ โปราณฏฺฐกถาสุ จ “มหาราโช”ติอาทีนิ น สนฺติ, ตถาปิ “สพฺพมิตฺโต สพฺพสโข สพฺพภูตานุกมฺปโก”ติ ปาฬิยํ “สพฺพสโข”ติ ทสฺสนโต “มหาราโช”ติ อาทีนิปิ อวสฺสมิจฺฉิตพฺพานิ. ตถา หิ สมาเสสุ “ธมฺมราเชน, ธมฺมราชสฺสา ”ติอาทีนิ ทิสฺสนฺติ. เอตานิ โอการนฺตรูปานิ เอว, นาการนฺตรูปานิ.

ในแบบแจกทั้งสองนั้น แม้ในพระบาลีและอรรถกถาฉบับเก่าทั้งหลาย จะไม่มี รูปว่า มหาราโช เป็นต้นก็ตาม แต่บทว่า มหาราโช เป็นต้นเหล่านี้ สามารถนำมาใช้ได้ อย่างแน่นอน เพราะได้พบคำว่า สพฺพสโข ในข้อความพระบาลีนี้ว่า สพฺพมิตฺโต สพฺพสโข สพฺพภูตานุกมฺปโก80 (ผู้เป็นมิตรกับสัตว์ทั้งปวง, ผู้เป็นเพื่อนกับสัตว์ทั้งปวง, ผู้อนุเคราะห์ ต่อสัตว์ทั้งปวง)[ดูวิธีการเทียบเคียงข้างหน้า].

อนึ่ง บทว่า ธมฺมราเชน, ธมฺมราชสฺส เป็นต้น มีปรากฏในบทสมาสทั้งหลาย และ บทเหล่านั้นเป็นโอ การันต์เท่านั้น ไม่ใช่อาการันต์.

มหาราชสทฺทปทมาลา

(โอ การันต์)

เอกพจน์	พหูพจน์
มหาราโช	มหาราชา
มหาราชํมหาราเช	
มหาราเชน	มหาราเชหิ, มหาราเชภิ
มหาราชสฺส	มหาราชานํ
มหาราชา, มหาราชสฺมา -	
มหาราชมฺหา	มหาราเชหิ, มหาราเชภิ
มหาราชสฺส	มหาราชานํ
มหาราเช, มหาราชสฺมึ -	มหาราเชสุ

มหาราชมฺหิ

โภ มหาราช ภวนฺโต มหาราชา

มหาราช อาลปนะ

ตามมติคัมภีร์กัจจายนะและจูฬนิรุตติ

กจฺจายนจูฬนิรุตฺตินเยหิ ปน “โภ มหาราชา”อิติ เอกวจนพหุวจนานิปิ ทฏฺฐพฺพานิ. ยถา “มหาราโช” ติ โอการนฺตปทสฺส วเสน, เอวํ “สิวิราโช ธมฺมราโช เทวราโช“ติ-อาทีนมฺปิ โอการนฺตปทานํ วเสน ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

อนึ่ง ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ๑และคัมภีร์จูฬนิรุตติ พึงทราบว่า ยังสามารถมีรูป อาลปนะว่า โภ มหาราชา ซึ่งเป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์.

นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของบทว่า มหาราโช เป็นโอการันต์ฉันใด พึงแจก นามิกปทมาลา ของรูปอื่นๆ มี สิวิราโช, ธมฺมราโช, เทวราโช เป็นต้นเป็น โอ การันต์ ฉันนั้น

อยํ ปนาการนฺตวเสน นามิกปทมาลา

สำหรับแบบแจกนามิกปทมาลาอาการันต์ มีดังต่อไปนี้

มหาราชสทฺทปทมาลา

(อา การันต์)

เอกพจน์	พหูพจน์
มหาราชา	มหาราชา, มหาราชาโน
มหาราชานํ, มหาราชํ	มหาราชาโน
มหารญฺญา, มหาราชินา	มหาราชูหิ, มหาราชูภิ
มหารญฺโญ, มหาราชิโน	มหารญฺญํ, มหาราชูนํ
มหารญฺญา	มหาราชูหิ, มหาราชูภิ
มหารญฺโญ, มหาราชิโน	มหารญฺญํ, มหาราชูนํ
มหารญฺเญ, มหาราชินิ	มหาราชูสุ
โภ มหาราช	ภวนฺโต มหาราชาโน

มหาราชา อาลปนะ

ตามมติคัมภีร์กัจจายนะและจูฬนิรุตติ

อิธาปิ ปกรณทฺวยนเยน “โภ๑ มหาราชา”อิติ เอกวจนพหุวจนานิปิ ทฏฺฐพฺพานิ. ยถา จ “มหาราชา” ติ อาการนฺตปทสฺส วเสน, เอวํ “สิวิราชา, ธมฺมราชา, เทวราชา” ติอาทีนมฺปิ อาการนฺตปทานํ วเสน ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

อนึ่ง แม้ในแบบแจก มหาราช ศัพท์ที่เป็นอาการันต์นี้ ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ และคัมภีร์จูฬนิรุตติ พึงทราบว่า ยังสามารถมีรูปอาลปนะว่า โภ มหาราชา ซึ่งเป็นได้ทั้ง เอกพจน์และพหูพจน์. นักศึกษา แจกนา

มิกปทมาลาของบทว่า มหาราชา เป็นอาการันต์ ฉันใด พึงแจกนามิกปทมาลาของรูปศัพท์อื่นๆ มี สิวิราชา, ธมฺมราชา, เทวราชาเป็นต้น เป็นอาการันต์ ฉันนั้น. (คือแจกตามแบบ มหาราช ศัพท์ที่เป็น อา การันต์)

แบบแจกพิเศษ มหาราช

(อาการันต์ + โอการันต์ + บทกิริยา)

อิธ อปราปิ อตฺถสฺส ปากฏีกรณตฺถํ กิริยาปเทหิ สทฺธึ โยเชตฺวา อาการนฺโต-การนฺตานํ มิสฺสกวเสน นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

อนึ่ง เพื่อให้เกิดความชัดเจนในแบบแจกของ มหาราช ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า จะแสดง นามิกปทมาลาอีกลักษณะหนึ่งโดยรวมเอาอาการันต์และโอการันต์เข้าด้วยกัน พร้อมทั้ง มีบทกิริยากำกับอยู่ด้วย ดังต่อไปนี้

มหาราชา, มหาราโช ติฏฺฐติ; มหาราชาโน, มหาราชา ติฏฺฐนฺติ.

มหาราชานํ, มหาราชํ ปสฺสติ; มหาราชาโน, มหาราเช ปสฺสติ.

มหารญฺญา, มหาราชินา, มหาราเชน กตํ; มหาราชูหิ, มหาราชูภิ, มหาราเชหิ,

มหาราเชภิ กตํ.

มหารญฺโญ, มหาราชิโน, มหาราชสฺส ทียเต.๑

มหารญฺญา, มหาราชา, มหาราชสฺมา, มหาราชมฺหา นิสฺสฏํ; มหาราชูหิ,

มหาราชูภิ, มหาราเชหิ, มหาราเชภิ นิสฺสฏํ.

มหารญฺโญ, มหาราชิโน, มหาราชสฺส ปริคฺคโห; มหารญฺญํ. มหาราชูนํ,

มหาราชานํ ปริคฺคโห.

มหารญฺเญ, มหาราชินิ, มหาราเช, มหาราชสฺมึ, มหาราชมฺหิ ปติฏฺฐิตํ;

มหาราชูสุ, มหาราเชสุ ปติฏฺฐิตํ.

โภ มหาราช ตุวํ ติฏฺฐ; โภนฺโต มหาราชาโน, มหาราชา ตุมฺเห ติฏฺฐถ.

เอวํ "ยุวราชา, ยุวราโช"ติอาทีสุปิ.

แม้ในศัพท์อื่นๆ มี ยุวราชา, ยุวราโช (กษัตริย์หนุ่ม, พระยุพราช) เป็นต้น ก็มีวิธี การแจกรูปโดยนัยเดียวกัน.

วิธีนำพระบาลี

มาแสดงเป็นตัวอย่างในคัมภีร์ไวยากรณ์

เกเจตฺถ วเทยฺยุ "กสฺมา ปกรณกตฺตุนา อิมสฺมึ ฐาเน มหนฺโต วายาโม จ มหนฺโต จ ปรกฺกโม กโต, นเนฺวเตสุปิ ปเทสุ กานิจิ พุทฺธวจเน วิชฺชนฺติ, กานิจิ น วิชฺชนฺตีติ ? วิญฺญูหิ เต เอวํ วตฺตพฺพา "ปกรณกตฺตาเรเนตฺถ โส จ มหนฺโต วายาโม โส จ มหนฺโต ปรกฺกโม สาฏฺฐกเถ นวงฺเค สตฺถุสาสเน สทฺเทสุ จ อตฺเถสุ จ โสตารานํ สุฏฺฐุ โกสลฺลุปฺปาทเนน สาสนสฺโสปการตฺถํ กโต.

ในเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ถามว่า เพราะเหตุใด ในการนำเอาพระบาลีมา แสดงเป็นตัวอย่างนี้ อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ จึงต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างมาก. ก็บรรดาบทแม้เหล่านั้น บางบทก็มีในพระพุทธพจน์ บางบทก็ไม่มี มิใช่หรือ ?

ควรชี้แจง พวกเขาเหล่านั้นอย่างนี้ว่า การที่ท่านอาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์ ต้องใช้ ความเพียรพยายามอย่างมากในฐานะเช่นนี้นั้น ก็เพื่อให้นักศึกษาเกิดความเชี่ยวชาญ เป็นอย่างดีในศัพท์และอรรถที่มาในนวังคสัตถุศาสน์และอรรถกถา อันจะเป็นประโยชน์ เกื้อกูลต่อพระศาสนา (คือจะทำให้วินิจฉัยพระพุทธพจน์ไม่ผิดเพี้ยน).

ยานิ เจตานิ เตน ปทานิ ทสฺสิตานิ, เอเตสุ กานิจิ พุทฺธวจเน วิชฺชนฺติ, กานิจิ น วิชฺชนฺติ. เอตฺถ ยานิ พุทฺธวจเน วิชฺชนฺติ, ตานิ วิชฺชมานวเสน คหิตานิ. ยานิ น วิชฺชนฺติ, ตานิ โปราณฏฺฐกถาทีสุ วิชฺชมานวเสน ปาฬินยวเสน จ คหิตานี”ติ.

ก็บรรดาบทที่อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์[ไวยากรณ์]นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนั้น, บางบท ก็มีในพระพุทธพจน์, บางบทก็ไม่มี. บรรดาบทเหล่านั้น บทเหล่าใดมีอยู่ในพระพุทธพจน์, บทเหล่านั้น ท่านนำมาแสดงไว้[ในคัมภีร์ไวยากรณ์]ในฐานะที่มีอยู่โดยตรง, ส่วนบทเหล่าใด ไม่มีในพระพุทธพจน์, บทเหล่านั้น ท่านนำมาแสดงไว้ในฐานะที่มีอยู่ในคัมภีร์อรรถกถา ฉบับเก่าเป็นต้น และในฐานะเป็นบทที่เทียบเคียงได้กับบทที่มีอยู่ในพระบาลี.

อตฺรายํ สงฺเขปโต อธิปฺปายวิภาวนา

อิทํ วตฺวา มหาราชา กํโส พาราณสิคฺคโห
ธนุ ตูณิญฺจ นิกฺขิปฺป สํยมํ อชฺฌุปาคมี”ติ.

อิทํ อาการนฺตสฺส มหาราชสทฺทสฺส นิทสฺสนํ.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงคำอธิบายพร้อมกับตัวอย่างโดยย่อดังต่อไปนี้. ตัวอย่าง ของ มหาราชศัพท์ที่เป็น อา การันต์ เช่น

อิทํ วตฺวา มหาราชา กํโส พาราณสิคฺคโห
ธนุ ตูณิญฺจ นิกฺขิปฺป สํยมํ อชฺฌุปาคมิ81.

พระเจ้ากังสมหาราช ผู้ครอบครองเมืองพาราณสี ครั้น ตรัสพระดำรัสนี้แล้วได้ทรงทิ้งธนูและแล่ง ทรงเข้าถึง ความเป็นผู้สำรวม(ทรงผนวชเป็นบรรพชิต).

ตัวอย่าง

การใช้บทโดยอาศัยการเทียบเคียงพระบาลี

มหาราโช ปฐมาเอกพจน์

ยสฺมา “สพฺพสโข”ติ ปาฬิ วิชฺชติ, ตสฺมา เตน นเยน “มหาราโช”ติปิ โอการนฺโต ทิฏฺโฐ นาม โหติ ปุริสนเยน โยเชตพฺโพ จ. เตเนว จ “ตมพฺรวิ มหาราชา. นิกฺขมนฺเต มหาราเช”ติอาทีนิ ทิสฺสนฺติ. เอวํ มหาราชสทฺทสฺส โอการนฺตตฺเต สิทฺเธ “มหาราชา, มหาราชสฺมา, มหาราชมฺหา”ติ ปญฺจมิยา เอกวจนญฺจ

“มหาราเช, มหาราชสฺมึ, มหาราชมฺหี”ติ สตฺตมิยา เอกวจนญฺจ สิทฺธานิ เอว โหนฺติ ปาฬิยํ อวิชฺชมานานมฺปิ นยวเสน คเหตพฺพตฺตา.

อนึ่ง เนื่องจากคำว่า สพฺพสโข มีใช้ในพระบาลี ดังนั้น บทว่า มหาราโช ที่เป็น โอการันต์แม้จะไม่มีในพระบาลี ก็ชื่อว่ามีได้อย่างแน่นอน ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีเทียบเคียงกับ คำว่า สพฺพสโข และแจกตามแบบปุริส ศัพท์. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว มหาราช ศัพท์จึง ปรากฏว่ามีใช้ทั้งรูปที่เป็นอาการันต์และโอการันต์

ตัวอย่างอาการันต์

ตมพฺรวิ มหาราชา82 พระเจ้าสนชัย ได้ตรัสกะพระนางมัทรีนั้นแล้ว

ตัวอย่างโอการันต์

นิกฺขมนฺเต มหาราเช83 เมื่อมหาราช แห่งกรุงสีพี (เวสสันดร) เสด็จออกอยู่

เมื่อ มหาราช ศัพท์สำเร็จรูปเป็นโอการันต์โดยอาศัยการเทียบเคียงกับบทว่า สพฺพสโข ได้เช่นนี้ แม้บทว่า มหาราชา, มหาราชสฺมา, มหาราชมฺหา ซึ่งเป็นปัญจมี วิภัตติเอกพจน์ และบทว่า มหาราเช, มหาราชสฺมึ, มหาราชมฺหิ ซึ่งเป็นสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ ก็เป็นอันสำเร็จรูปได้เช่นกัน เพราะแม้บทเหล่านั้น จะไม่มีปรากฏในพระบาลี แต่ก็สามารถนำมาใช้ได้โดยอาศัยวิธีการเทียบเคียง.

ตัวอย่าง

การใช้บทโดยอาศัยการเทียบเคียงพระบาลีไม่ได้

ราเชน, ราชสฺส เป็นต้น

“ราเชน, ราชสฺสา”ติอาทีนิ ปน นยวเสน คเหตพฺพานิ น โหนฺติ. กสฺมาติ เจ ? ยสฺมา "ราชา พฺรหฺมา สขา อตฺตาอิจฺเจวมาทีนิ “ปุริโส อุรโค”ติอาทีนิ วิย อญฺญมญฺญํ สพฺพถา สทิสานิ น โหนฺติ. ตถา หิ เนสํ “รญฺญา พฺรหฺมุนา สขินา อตฺตนา อตฺเตน สานา ปุมุนา”ติ-อาทีนิ วิสทิสานิปิ รูปานิ ภวนฺติ, ตสฺมา ตานิ น สกฺกา นยวเสน ชานิตุ. เอวํ ทุชฺชานตฺตา ปน ปาฬิยํ โปราณฏฺฐกถาสุ จ ยถารุตปทาเนว คเหตพฺพานิ.

ส่วนบทว่า ราเชน, ราชสฺส เป็นต้น ไม่สามารถนำมาใช้โดยอาศัยวิธีการเทียบเคียง ได้. หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะบทว่า ราชา, พฺรหฺมา,สขา, อตฺตา เป็นต้นแต่ละศัพท์ มีการแจกรูปศัพท์ไม่เหมือนกันทุกบทซึ่งไม่เหมือนกับ ปุริโส, อุรโค เป็นต้น (ทั้งสองศัพท์นี้ มีการแจกรูปศัพท์เหมือนกันทุกบท) ดังจะเห็นได้ว่า ศัพท์ เหล่านั้น มีการแจกรูปไม่เหมือนกันบ้าง เช่น รญฺญา พฺรหฺมุนา สขินา อตฺตนา อตฺเตน สานา ปุมุนา เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น จึงไม่สามารถที่จะทราบรูปศัพท์เหล่านั้นโดยอาศัยวิธี การเทียบเคียงได้. ก็เพราะเป็นบทที่รู้ได้ยากอย่างนี้ จึงต้องนำมาใช้เฉพาะบทที่มีแสดง ไว้ในพระบาลีและอรรถกถาโบราณเท่านั้น.

มหาราชสทฺทาทีนํ ปน โอการนฺตภาเว สิทฺเธเยว “ปุริสนโยคธา อิเม สทฺทา”ติ นยคฺคหณํ ทิสฺสติ, ตสฺมา อมฺเหหิ นยวเสน “มหาราชา, มหาราชสฺมา”ติอาทีนิ วุตฺตานิ. ยถา หิ

เอตญฺหิ เต ทุราชานํ ยํ เสสิ มตสายิกํ

ยสฺส เต กฑฺฒมานสฺส หตฺถา ทณฺโฑ น มุจฺจตี”ติ

เอตฺถ “หตฺถา”ติ, “อตฺตทณฺฑา ภยํ ชาตนฺ”ติ เอตฺถ ปน “ทณฺฑา”ติ จ โอการนฺตสฺส ปญฺจมิเยกวจนสฺส ทสฺสนโต “อุรคา, ปฏงฺคา, วิหคา”ติอาทีนิปิ โอการนฺตานิ ปญฺจมิเยกวจนานิ คเหตพฺพานิ โหนฺติ.

ยถา จ “ทาฐานิ มาติมญฺญวฺโห, สิงฺคาโล มม ปาณโท”ติ เอตฺถ “มญฺญวฺโห”ติ, “สุทฺธา สุทฺเธหิ สํวาสํ , กปฺปยวฺโห ปติสฺสตา”ติ เอตฺถ ปน “กปฺปยวฺโห”ติ จ กิริยาปทสฺส ทสฺสนโต “คจฺฉวฺโห, ภุญฺชวฺโห, สยวฺโห”ติ อาทีนิปิ คเหตพฺพานิ โหนฺติ.

ก็เมื่อ มหาราช ศัพท์เป็นต้นถูกจัดเป็นโอการันต์ จึงได้มีการวางหลักการว่า ศัพท์ เหล่านี้จัดเข้าในแบบแจกของปุริสศัพท์. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงบทว่า มหา-ราชา, มหาราชสฺมา เป็นต้นไว้ในแบบแจกโดยอาศัยวิธีการเทียบเคียงดังกล่าว. ก็วิธี การดังกล่าวเหมือนกับการนำเอาบทที่เป็นโอการันต์มาใช้เป็นปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ มี อุรคา, ปฏงฺคา, วิหคา เป็นต้นโดยการเทียบเคียงกับบทที่เป็นโอการันต์ ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ว่า หตฺถา ที่มีปรากฏในข้อความพระบาลีนี้ว่า

เอตญฺหิ เต ทุราชานํ　　ยํ เสสิ มตสายิกํ
ยสฺส เต กฑฺฒมานสฺส　　หตฺถา ทณฺโฑ น มุจฺจติ 84.

เหตุที่ท่านนอนลวงเหมือนคนตายนั้น รู้ได้ยาก ไม้พลอง ของท่านเมื่อข้าพเจ้าคาบที่ปลายลากมาก็ไม่หลุดจากมือ.

หรือเทียบเคียงกับบทว่า ทณฺฑา ที่มีปรากฏในข้อความพระบาลีนี้ว่า อตฺตทณฺฑา ภยํ ชาตํ 85 (ความกลัว เกิดเพราะความประพฤติชั่วของตนเป็นเหตุ).

และเหมือนกับการใช้บทว่า คจฺฉวฺโห, ภุญฺชวฺโห, สยวฺโห เป็นต้น โดยการเทียบ เคียงกับบทกิริยาว่า มญฺญวฺโห ที่มีปรากฏในข้อความพระบาลีนี้ว่า ทาฐานิ มาติ-มญฺญวฺโห, สิงฺคาโล มม ปาณโท86 (แน่ะแม่นางสิงห์เอ๋ย เธอทั้งหลาย อย่าได้ดูหมิ่น สุนัขจิ้งจอกผู้ช่วยชีวิตเรา).

หรือโดยการเทียบเคียงกับบทกิริยาว่า กปฺปยวฺโห๑ ที่มีปรากฏในข้อความ พระบาลีนี้ว่า สุทฺธา สุทฺเธหิ สํวาสํ, กปฺปยวฺโห ปติสฺสตา87 (ท่านทั้งหลายผู้บริสุทธิ์ ผู้มีความเคารพยำเกรงซึ่งกันและกัน สำเร็จการอยู่ร่วมกันกับผู้บริสุทธิ์ด้วยกัน).

เหตุที่ทำให้ปทมาลาสมบูรณ์

คณฺหนฺติ จ ตาทิสานิ ปทรูปานิ สาสเน สุกุสลา กุสลา, ตสฺมา อมฺเหหิปิ นยคฺ-คาหวเสน “มหาราชา, มหาราชสฺมา”ติอาทีนิ วุตฺตานิ. นยคฺคาหวเสน ปน คหเณ อสติ กถํ นามิกปทมาลา ปริปุณฺณา ภวิสฺสนฺติ, สติเยว ตสฺมึ ปริปุณฺณา ภวนฺติ. ตถา หิ พุทฺธวจเน อเนกสตสหสฺสานิ นามิกปทานิ กิริยาปทานิ จ ปาฏิเอกฺกํ ปาฏิเอกฺกํ เอกวจนพหุวจนกาหิ สตฺตหิ อฏฺฐหิ วา นามวิภตฺตีหิ ฉนฺนวุติยา จ อาขฺยาติกวจเนหิ โยชิตานิ น สนฺติ, นยวเสน ปน สนฺติเยว, อิติ นยวเสน “มหาราชา, มหาราชสฺมา”ติ-อาทีนิ อมฺเหหิ จปิตานิ.

ก็กุลบุตรผู้ฉลาดเชี่ยวชาญในคัมภีร์พระศาสนาเท่านั้น จึงจะสามารถถือเอารูปบท เช่นนั้นได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงบทว่า มหาราชา, มหาราชสฺมา เป็นต้นโดย อาศัยวิธีการเทียบเคียง

ดังกล่าว. ก็ถ้าไม่มีการนำศัพท์มาใช้โดยอาศัยวิธีการเทียบเคียงไซร้ แบบแจกของบทนาม จะมีความสมบูรณ์ได้อย่างไร ต่อเมื่อมีวิธีการเทียบเคียงดังกล่าว แบบแจกของบทนาม จึงมีความสมบูรณ์.

ดังจะเห็นได้ว่า แม้ในพระพุทธพจน์นั้น จะมีบทนามและบทกิริยาอยู่หลายแสนบท แต่บทนามแต่ละบทนั้น ไม่มีการใช้วิภัตตินามทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์มาแจกครบทั้ง ๗ หรือ ๘ หมวด, โดยทำนองเดียวกันบทกิริยาแต่ละบท ก็ไม่มีการใช้วิภัตติอาขยาต มากระจายให้เป็นรูปกิริยาครบทั้ง ๙๖ ตัวเช่นกัน. แต่ถ้าว่าโดยนยะแล้ว ชื่อว่ามีอยู่นั่นเทียว ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แจกปทมาลาของ มหาราช ศัพท์ว่า มหาราชา, มหาราชสฺมา เป็นต้น โดยอาศัยวิธีการเทียบเคียงกับบทที่มีอยู่ในพระบาลีนั้น.

ตัวอย่าง

การใช้บทโดยอาศัยการเทียบเคียงพระบาลี

มหาราชา ปฐมาพหูพจน์

“มหาราชา ติฏฺฐนฺติ, มหาราชา ตุมฺเห ติฏฺฐถา”ติ อิมานิ ปน “อถ โข จตฺตาโร มหาราชา มหติยา จ ยกฺขเสนาย มหติยา จ กุมฺภณฺฑเสนายา”ติ ทสฺสนโต

จตฺตาโร เต มหาราชา สมนฺตา จตุโร ทิสา,
ททฺทพฺพหมานา อฏฺฐํสุ วเน กาปิลวตฺถเว”ติ

ทสฺสนโต จ วุตฺตานิ.

อนึ่ง บทเหล่านี้ คือ มหาราชา ติฏฺฐนฺติ, มหาราชา ตุมฺเห ติฏฺฐถ ที่ข้าพเจ้า ได้นำมาแสดงไว้ในแบบแจกพิเศษ เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า อถโข จตฺตาโร มหาราชา มหติยา จ ยกฺขเสนาย มหติยา จ กุมฺภณฺฑเสนาย88 (ในสมัยนั้นแล ท้าว มหาราชทั้ง ๔ พร้อมด้วยกองทัพยักษ์และกองทัพกุมภัณฑ์อันใหญ่มหึมา) และยังได้ พบตัวอย่างอีกว่า

จตฺตาโร เต มหาราชา สมนฺตา จตุโร ทิสา,
ททฺทพฺพหมานา อฏฺฐํสุ วเน กาปิลวตฺถเว89.

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เหล่านั้น ส่องแสงสว่างไสวทั่วทิศ ทั้ง ๔ ยืนอยู่ที่ป่ามหาวันใกล้เมืองกบิลพัสดุ์.

ตัวอย่างการใช้บท

โดยอาศัยและไม่อาศัยการเทียบเคียงพระบาลี

มหาราชํ ทุติยาเอกพจน์เป็นต้น

“มหาราชนฺ”ติอาทีนิปิ ปาฬิญฺจ ปาฬินยญฺจ ทิสฺวา เอว วุตฺตานิ. อสมาเส “ราชํ, ราเชนา”ติอาทีนิ น ปสฺสาม, ตสฺมา สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพมิทํ ฐานํ. อิทญฺหิ ทุทฺทสํ วีรชาตินา ชานิตพฺพฏฺฐานํ. สเจ ปนายสฺมนฺโต พุทฺธวจเน วา โปราณิกาสุ วา อฏฺฐกถาสุ อสมาเส “ราชํ, ราเชนา”ติอาทีนิ ปสฺเสยฺยาถ, ตทา สาธุกํ มนสิกโรถ. โก หิ นาม สพฺพปฺปกาเรน พุทฺธวจเน โวหารปฺปเภทํ ชานิตุ สมตฺโถ อญฺญตฺร ปภินฺนปฏิสมฺภิเทหิ มหาขีณาสเวหิ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา

แม้คำว่า มหาราชํ เป็นต้น ที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้ในแบบแจก เพราะได้พบทั้ง ที่มาในพระบาลีโดยตรงและที่ไม่ได้มาในพระบาลีโดยตรง (แต่อาศัยการเทียบเคียง). แต่ใน กรณีที่ไม่ได้เข้าสมาส ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบรูปว่า ราชํ๑, ราเชน เป็นต้น, เพราะฉะนั้น ฐานะเช่นนี้ ขอบัณฑิต จงใคร่ครวญให้จงหนัก.

ก็บทว่า ราชํ, ราเชน เป็นต้นนี้ รู้ได้ยาก เป็นฐานะที่ผู้มีความเพียร ควรศึกษาให้เข้าใจ. หากท่านทั้งหลาย ได้พบรูปว่า ราชํ, ราเชน เป็นต้นที่ไม่ใช่บทสมาส ไม่ว่าจะในพุทธพจน์ หรืออรรถกถาฉบับเก่า. ในกาลนั้น พวกท่าน ควรใส่ใจให้จงหนัก. ด้วยว่า ใครเล่า จะสามารถ ล่วงรู้ประเภทของบทต่างๆ ในพระพุทธพจน์ได้หมด นอกจากพระมหาขีณาสพผู้แตกฉาน ในปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น. สมดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

วีตตณฺโห อนาทาโน นิรุตฺติปทโกวิโท
อกฺขรานํ สนฺนิปาตํ ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จ90.

พระมหาขีณาสพนั้น ผู้ปราศจากตัณหา ไม่ยึดมั่น แตกฉานในนิรุตติปฏิสัมภิทา สามารถล่วงรู้ประชุม แห่งอักษรต่างๆ ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง (เห็นอักษร ตัวหน้าก็รู้ว่าอักษรตัวหลังคืออะไร, เห็นอักษรตัวหลัง ก็รู้ว่าอักษรตัวหน้าคืออะไร)

พฺรหฺมสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
พฺรหฺมา	พฺรหฺมา, พฺรหฺมาโน
พฺรหฺมานํ, พฺรหฺมํ	พฺรหฺมาโน
พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ, พฺรหฺเมภิ, พฺรหฺมูหิ-พฺรหฺมูภิ
พฺรหฺมสฺส, พฺรหฺมุโน	พฺรหฺมานํ, พฺรหฺมูนํ
พฺรหฺมุนา	พฺรหฺเมหิ, พฺรหฺเมภิ, พฺรหฺมูหิ-พฺรหฺมูภิ
พฺรหฺมสฺส, พฺรหฺมุโน	พฺรหฺมานํ, พฺรหฺมูนํ
พฺรหฺมนิ	พฺรหฺเมสุ
โภ พฺรหฺม; โภ พฺรหฺเม	ภวนฺโต พฺรหฺมาโน

วินิจฉัยแบบแจกของ พฺรหฺม ศัพท์

ยมกมหาเถรรุจิยา “โภ พฺรหฺมา”อิติ พหุวจนํ วา. เอตฺถ ปน “ปณฺฑิตปุริเสหิ เทเวหิ พฺรหฺมูหี”ติ ฏีกาวจนสฺส ทสฺสนโต, “พฺรหฺมูนํ วจีโฆโส โหตี”ติ จ “พฺรหฺมูนํ วิมานาทีสุ ฉนฺทราโค กามาสโว น โหตี”ติ จ อฏฺฐ

กถาวจนสฺส ทสฺสนโต “วิหึสสญฺญี ปคุณํ น ภาสึ, ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ พฺรหฺเม”ติ อาหจฺจภาสิตสฺส จ ทสฺสนโต “พฺรหฺมูหิ, พฺรหฺมูภิ, พฺรหฺมูนํ, พฺรหฺเม”ติ ปทานิ วุตฺตานิ, เอตานิ จูฬนิรุตฺตินิรุตฺติปิฏกกจฺจายเนสุ น อาคตานิ.

ตามมติพระยมกมหาเถระ ในอาลปนะมีรูปพหูพจน์อีกรูปหนึ่ง คือ โภ พฺรหฺมา, ส่วนในคัมภีร์สัททนีตินี้ ข้าพเจ้าได้แสดงบทว่า พฺรหฺมูหิ, พฺรหฺมูภิ, พฺรหฺมูนํ, พฺรหฺเม เพิ่มเข้ามา เพราะได้พบตัวอย่างจากคัมภีร์ฎีกาว่า ปณฺฑิตปุริเสหิ เทเวหิ พฺรหฺมูหิ (นักปราชญ์, เทวดา, พรหม) และได้พบตัวอย่างจากคัมภีร์อรรถกถาว่า พฺรหฺมูนํ วจีโฆโส โหติ (การเปล่งเสียงของพรหมทั้งหลาย), พฺรหฺมูนํ วิมานาทีสุ ฉนฺทราโค กามาสโว น โหติ91 (ฉันทราคะ กามาสวะ ในวิมานเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่พวกพรหม) และได้พบตัวอย่าง จากพระบาลีโดยตรงว่า วิหึสสญฺญี ปคุณํ น ภาสึ, ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ พฺรหฺเม92 (แน่ะสหัมบดีพรหม เรา เกรงว่าจะลำบากจึงไม่แสดงธรรมที่เราช่ำชองประณีตแก่หมู่ มนุษย์), อย่างไรก็ตาม บทเหล่านี้ ไม่มีในคัมภีร์จูฬนิรุตติ , นิรุตติปิฎกและกัจจายนะ..

สขาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
สขา	สขา, สขิโน, สขาโน, สขาโย
สขํ, สขารํ, สขานํ	สขิโน, สขาโน, สขาโย
สขินา	สขาเรหิ, สขาเรภิ, สเขหิ, สเขภิ
สขิสฺส, สขิโน	สขีนํ, สขารานํ, สขานํ
สขารสฺมา, สขินา	สขาเรหิ, สขาเรภิ, สเขหิ, สเขภิ
สขิสฺส, สขิโน	สขีนํ, สขารานํ, สขานํ
สเข	สเขสุ, สขาเรสุ
โภ สข, สขา, สขิ, สขี, สเข	ภวนฺโต สขิโน, สขาโน, สขาโย

วินิจฉัยแบบแจกของ สข ศัพท์

รูปว่า สขา เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

ยมกมหาเถรมเตน “โภ สขา”อิติ พหุวจนํ วา. ปาฬิยํ ปน สุวณฺณกกฺกฏชาตเก “หเร สขา กิสฺส นุ มํ ชหาสี”ติ ทีฆวเสน วุตฺโต สขาสทฺโท อาลปเนกวจนํ, ตสฺมา ยมกมหาเถรนโย น ยุชฺชตีติ เจ ? โน น ยุชฺชติ. ยสฺมา “เนตาทิสา สขา โหนฺติ ลพฺภา เม ชีวโต สขา”ติ มโนชชาตเก สขาสทฺโท เอกวจนมฺปิ โหติ พหุวจนมฺปิ. ตถา หิ ตตฺถ ปฐมปาเท พหุวจนํ, ทุติยปาเท ปเนกวจนํ, ตสฺมา ยมกมหาเถเรน ปจฺจตฺตาลปน-พหุวจนฏฺฐาเน สขาสทฺโท วุตฺโต.

ตามมติพระยมกมหาเถระ มีรูปพหูพจน์อีกรูปหนึ่ง คือ โภ สขา. เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากจะมีผู้ท้วงว่า เนื่องจากในพระบาลีสุวัณณกักกฏชาดกได้ใช้ สขา ศัพท์ซึ่งเป็นทีฆะ เป็นอาลปนะเอกพจน์ว่า หเร สขา

กิสฺส นุ มํ ชหาสิ93 (แน่ะเพื่อน เพราะเหตุไรท่านจึง ทอดทิ้งเราไป) ดังนั้น ตามมติของพระยมกมหาเถระ จึงไม่ถูกต้อง.

ตอบว่า ตามมติของพระยมกะนั้นถูกต้องแล้ว เนื่องจากในมโนชชาดก มีการใช้ สขา ศัพท์ทั้งรูปเอกพจน์และพหูพจน์ว่า

เนตาทิสา สขา โหนฺติ ลพฺภา เม ชีวโต สขา94.

ราชสีห์ที่ถูกยิงด้วยลูกศรตัวนี้ ไม่ใช่เพื่อน, ข้าพเจ้า

ผู้มีชีวิต พึงได้สหาย.

ดังจะเห็นได้ว่า ในคาถาข้างต้นนี้ สขา ศัพท์ในบาทแรกใช้เป็นพหูพจน์, ส่วนใน บาทที่สองใช้เป็นเอกพจน์ ดังนั้น พระยมกมหาเถระ จึงได้แสดง สขา ศัพท์ไว้ในปฐมา- วิภัตติฝ่ายพหูพจน์และอาลปนะฝ่ายพหูพจน์.

เอตฺถ จ “สพฺพมิตฺโต, สพฺพสโข, สพฺพภูตานุกมฺปโก”ติ ปาจานุโลเมน สมาเส ลพฺภมานสฺส สขสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ “สพฺพสโข, สพฺพสขา. สพฺพสขํ, สพฺพสเข”ติอาทินาปุริสนเยน. ตตฺรายํ สมาสวิคฺคโห สพฺเพสํ ชนานํ สขา, สพฺเพ วา ชนา สขิโน เอตสฺสาติ สพฺพสโข, ยถา สพฺพเวรีติ.

สำหรับแบบแจกของ สข ศัพท์ที่เป็นบทสมาส นักศึกษา พึงแจกตามแบบปุริสศัพท์ ดังนี้คือ สพฺพสโข, สพฺพสขา. สพฺพสขํ, สพฺพสเข เป็นต้น โดยคล้อยตามพระบาลีว่า สพฺพ-มิตฺโต สพฺพสโข, สพฺพภูตานุกมฺปโก95.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สพฺพสโข มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพสํ ชนานํ สขา, สพฺเพ วา ชนา สขิโน เอตสฺสาติ สพฺพสโข (เพื่อนของชนทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพสข, หรือชนทั้งปวง เป็นเพื่อนของบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า สพฺพสข) เหมือนคำว่า สพฺพเวรี (ผู้เป็น ศัตรูกับชนทั้งปวงหรือผู้มีชนทั้งปวงเป็นศัตรู).

อตฺตสทฺทปทมาลา๑

เอกพจน์	พหูพจน์
อตฺตา	อตฺตา, อตฺตาโน
อตฺตานํ, อตฺตํ	อตฺตาโน
อตฺตนา, อตฺเตน	อตฺตเนหิ, อตฺตเนภิ
อตฺตโน	อตฺตานํ
อตฺตนา	อตฺตเนหิ, อตฺตเนภิ
อตฺตโน	อตฺตานํ
อตฺตนิ	อตฺตเนสุ
โภ อตฺต	ภวนฺโต อตฺตา, อตฺตาโน

วินิจฉัยแบบแจกของ อตฺต ศัพท์

หลักฐานการใช้ อตฺตํ เป็นต้น

เอตฺถ ปน “อตฺตํ นิรงฺกตฺวาน ปิยานิ เสวติ”

สเจ คจฺฉสิ ปญฺจาลํ ขิปฺป'มตฺตํ ชหิสฺสสิ.

มิคํ ปนฺถานุปนฺนํว มหนฺตํ ภยเมสฺสตี”ติ

ปาฬีสุ “อตฺตนฺ”ติ ทสฺสนโต “อตฺตนฺ”ติ อิธ วุตฺตํ. “อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา”ติ ปาฬิทสฺสนโต ปน “อตฺเตนา”ติ. จูฬนิรุตฺติยํ ปน “อตฺตสฺสา”ติ จตุตฺถีฉฏฺฐีนเมกวจนํ อาคตํ, เอตํ กจฺจายเน นิรุตฺติปิฏเก จ น ทิสฺสติ. กตฺถจิ ปน “อตฺเตสู”ติ อาคตํ. สพฺพาเนตานิ สาฏฺฐกถํ ชินตนฺตํ โอโลเกตฺวา คเหตพฺพานิ.

อนึ่ง ในปทมาลาของ อตฺต ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า ได้แสดงบทว่า อตฺตํ ไว้ด้วยเพราะ ได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า อตฺตํ นิรงฺกตฺวาน ปิยานิ เสวติ96 (บุคคลผู้เช่นกับพระองค์ ย่อมไม่ใช้สอยทรัพย์อันเป็นที่รักจนถึงกับไม่เหลียวแลตนเองหรอก).

สเจ คจฺฉสิ ปญฺจาลํ ขิปฺป'มตฺตํ ชหิสฺสสิ.

มิคํ ปนฺถานุปนฺนํว มหนฺตํ ภยเมสฺสติ97.

หากพระองค์ เสด็จไปยังแคว้นอุตตระปัญจาละ ก็จะ สิ้นพระชนม์โดยเร็ว, ภัยอันใหญ่หลวงกำลังจะมาถึง พระองค์เหมือนกับความตาย กำลังจะมาถึงแม่เนื้อ ตัวเดินไปบนถนนฉะนั้น.

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้แสดงบทว่า อตฺเตน ไว้ด้วย เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา98. สำหรับในคัมภีร์จูฬนิรุตติ มีรูปว่า อตฺตสฺส ที่เป็นจตุตถีและ ฉัฏฐีวิภัตติเอกพจน์อีกด้วย. แต่ว่ารูป อตฺตสฺส นั้น ไม่มีในคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์ นิรุตติปิฎก. อนึ่งบางคัมภีร์ ยังมีรูปว่า อตฺเตสุ. แบบแจกของ อตฺต ศัพท์เหล่านั้นทั้งหมด ควรตรวจสอบกับพระบาลีพร้อมกับอรรถกถาแล้วนำไปใช้เถิด.

อาตุมสทฺทปทมาลา

“อาตุมา; อาตุมา, อาตุมาโน. อาตุมานํ, อาตุมํ; อาตุมาโน. อาตุเมน; อาตุเมหิ, อาตุเมภี”ติอาทินา ปุริสนเยน วตฺวา “โภ อาตุม; ภวนฺโต อาตุมา, อาตุมาโน”ติ วตฺตพฺพํ. ตตฺร อตฺตสทฺทสฺส สมาเส “ภาวิตตฺโต; ภาวิตตฺตา. ภาวิตตฺตํ; ภาวิตตฺเต. ภาวิตตฺเตน; ภาวิตตฺเตหิ, ภาวิตตฺเตภี”ติ ปุริสนเยเนว นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

ปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติแจกตามแบบ อตฺต ศัพท์ ตั้งแต่ตติยาวิภัตติจนถึง สัตตมีวิภัตติแจกตามแบบปุริสศัพท์ดังนี้ว่า อาตุเมน, อาตุเมหิ, อาตุเมภิ เป็นต้น สำหรับ อาลปนะ แจกตามแบบอตฺตศัพท์ดังนี้ว่า โภ อาตุม,ภวนฺโต อาตุมา, อาตุมาโน.

บรรดา อตฺต และ อาตุม ศัพท์นั้น ในกรณีที่ อตฺต ศัพท์เข้าสมาส ให้แจกตามแบบ ปุริสศัพท์เท่านั้น เช่น ภาวิตตฺโต; ภาวิตตฺตา. ภาวิตตฺตํ; ภาวิตตฺเต. ภาวิตตฺเตน; ภาวิตตฺเตหิ, ภาวิตตฺเตภิ...(ผู้มีตนอันอบรมแล้ว=ฝึกจิต).

สาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
สา	สา, สาโน
สานํ	สาเน
สานา	สาเนหิ, สาเนภิ
สาสฺส	สานํ
สานา	สาเนหิ, สาเนภิ
สาสฺส	สานํ
สาเน	สาเนสุ
โภ สา	ภวนฺโต สาโน

วินิจฉัยแบบแจกของ สา ศัพท์

สา วุจฺจติ สุนโข. เอตฺถ จ “น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหติ. สาว วาเรนฺติ สูกรนฺ”ติ นิทสฺสนปทานิ. เกจิ101 ปน สาสทฺทสฺส ทุติยาตติยาทีสุ “สํ ; เส. เสนา”ติอาทีนิ รูปานิ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ. น หิ ตานิ “สํ, เส. เสนา”ติอาทีนิ รูปานิ พุทฺธวจเน เจว อฏฺฐกถาทีสุ จ นิรุตฺติปิฏเก จ ทิสฺสนฺติ. เอวํ ปน นิรุตฺติปิฏเก วุตฺตํ “สา ติฏฺฐติ; สาโน ติฏฺฐนฺติ. สานํ ปสฺสติ; สาเน ปสฺสติ. สานา กตํ; สาเนหิ กตํ, สาเนภิ กตํ. สาสฺส ทียเต; สานํ ทียเต. สานา นิสฺสฏํ ; สาเนหิ นิสฺสฏํ, สาเนภิ นิสฺสฏํ. สาสฺส ปริคฺคโห; สานํ ปริคฺคโห. สาเน ปติฏฺฐิตํ; สาเนสุ ปติฏฺฐิตํ. โภ สา; ภวนฺโต สาโน”ติ, ตสฺมา นิรุตฺติปิฏเก วุตฺตนเยเนว นามิกปทมาลา คเหตพฺพา.

สา หมายถึงสุนัข. ก็ในคำว่า สา ที่มีความหมายว่า "สุนัข" นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังนี้ว่า น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหติ99. [ตํ ปฏิคฺคณฺหาติ] (ในสถานที่เลี้ยงอาหารใด มีสุนัข, เขาไม่รับอาหารนั้น). สาว วาเรนฺติ สูกรํ100 (ดุจสุนัขรุมเห่าสุกร).

สำหรับอาจารย์บางท่าน ได้แสดงรูปของ สา ศัพท์ที่ลงทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติ เป็นต้นดังนี้ว่า สํ, เส, เสน. รูปเช่นนั้น ไม่สมควร เพราะรูปว่า สํ, เส, เสน เป็นต้น ไม่มีใน พระพุทธพจน์ อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์นิรุตติปิฎก. ก็ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านได้ แจกรูปของ สา ศัพท์ไว้ดังนี้ว่า:-

สา ติฏฺฐติ	สาโน ติฏฺฐนฺติ
สานํ ปสฺสติ	สาเน ปสฺสติ
สานา กตํ	สาเนหิ กตํ, สาเนภิ กตํ
สาสฺส ทียเต	สานํ ทียเต
สานา นิสฺสฏํ	สาเนหิ นิสฺสฏํ, สาเนภิ นิสฺสฏํ
สาสฺส ปริคฺคโห	สานํ ปริคฺคโห

สาเน ปติฏฺจิตํ สาเนสุ ปติฏฺจิตํ

โภ สา ภวนฺโต สาโน

ดังนั้น ขอให้นักศึกษาทั้งหลาย จงยึดตามวิธีการที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก เท่านั้น เป็นแบบสำหรับแจกเถิด.

วินิจฉัยแบบแจก

ของ สา ศัพท์ กับ ส ศัพท์

อตฺริทํ วตฺตพฺพํ ยถา “เสหิ ทาเรหิ อสนฺตุฏฺโจ”ติอาทีสุ ปุลฺลิงฺเค วตฺตมาสนฺส “สโก”อิติ อตฺถวาจกสฺส สสทฺทสฺส “อตฺตโน อยนฺติ โส”ติ เอตสฺมึ อตฺเถ “โส; สา. สํ ; เส. เสน; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. สา, สสฺมา, สมฺหา; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. เส, สสฺมึ, สมฺหิ; เสสู”ติ ปุริสนเยน รูปานิ ภวนฺติ, น ตถา สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส รูปานิ ภวนฺติ.

ในเรื่องของ สา ศัพท์นี้ มีข้อควรวินิจฉัยดังนี้:- สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “สุนัข” มีรูปต่างจาก ส ศัพท์ ที่มีความหมายว่า “ของตน” ซึ่งเป็นปุงลิงค์ดังมีตัวอย่างจากพระบาลี ว่า เสหิ ทาเรหิ อสนฺตุฏฺโฐ102 (ผู้ไม่สันโดษด้วยภรรยาทั้งหลายของตน) เป็นต้น มีรูป วิเคราะห์ว่า อตฺตโน อยนฺติ โส (สิ่งนี้ เป็นของตน ชื่อว่า ส) รูปนี้เป็นอยํตัทธิตและแจกตาม แบบปุริสศัพท์ดังต่อไปนี้:-

โส; สา. สํ; เส. เสน; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. สา, สสฺมา, สมฺหา; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. เส, สสฺมึ, สมฺหิ; เสสุ.

ยถา วา “หึสนฺติ อตฺตสมฺภูตา, ตจสารํว สํ ผลํ. สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ, โกสลํ เสน สนฺตุฏฺจํ ชีวคฺคาหํ อคาหยี”ติอาทีสุ นปุสกลิงฺเค วตฺตมานสฺส สกมิจฺจตฺถวาจกสฺส สสทฺทสฺส “สํ; สานิ, สา. สํ; สานิ, เส. เสน; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. สา, สสฺมา, สมฺหา; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. เส, สสฺมึ, สมฺหิ; เสสู”ติ จิตฺตนเยน รูปานิ ภวนฺติ, น ตถา สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส รูปานิ ภวนฺติ.

อีกนัยหนึ่ง ส ศัพท์ที่มีความหมายว่า “ตน” ยังมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ ดังมีตัวอย่าง จากพระบาลีว่า หึสนฺติ อตฺตสมฺภูตา, ตจสารํว สํ ผลํ 103 (บาปที่เกิดจากตน ย่อมเบียดเบียน ตน เหมือนขุยไผ่ที่เกิดจากต้นไผ่ย่อมทำลายต้นไผ่ฉันนั้น). สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ104 (กรรมทั้งหลายของตน ย่อมทำตนให้เดือดร้อน), โกสลํ เสน สนฺตุฏฺจํ ชีวคฺคาหํ อคาหยิ 105 (ทรงมีรับสั่งให้จับเป็นพระเจ้าโกศล ผู้ไม่สันโดษด้วยแว่นแคว้นของตน (รุกรานแคว้นผู้อื่น) และแจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ดังนี้

สํ; สานิ, สา. สํ; สานิ, เส. เสน; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. สา, สสฺมา, สมฺหา; เสหิ, เสภิ. สสฺส; สานํ. เส, สสฺมึ, สมฺหิ; เสสุ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “สุนัข” มิได้มีแบบแจก เหมือนกับ ส ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ของตน"

วิจารณ์แบบแจก

สา ศัพท์ที่มาในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ

เอวํ สนฺเต กสฺมา๑ เตหิ อาจริเยหิ ทุติยาตติยาฐาเน “สํ; เส. เสนา”ติ วุตฺตํ, กสฺมา จ ปญฺจมีฐาเน “สา, สสฺมา, สมฺหา”ติ วุตฺตํ, สตฺตมีฐาเน จ “เส, สสฺมึ, สมฺหี”ติ จ วุตฺตํ ? สพฺพเมตํ อการณํ, ตกฺกคาหมตฺเตน คหิตํ อการณํ. สุนขวาจโก หิ สาสทฺโท อาการนฺตตาปกติโก, น ปุริสจิตฺตสทฺทาทโย วิย อการนฺตตาปกติโก. ยาย อิมสฺส อีทิสานิ รูปานิ สิยุ, สา จ ปกติ นตฺถิ. น เจโส “ราชา, พฺรหฺมา, สขา, อตฺตา”อิจฺเจว-มาทโย วิย ปฐมํ อการนฺตภาเว ฐตฺวา ปจฺฉา ปฏิลทฺธอาการนฺตตา. อถ โข นิจฺจโม-การนฺตตาปกติโก โคสทฺโท วิย นิจฺจมา การนฺตตาปกติโก. นิจฺจมาการนฺตตาปกติกสฺส จ เอวรูปานิ รูปานิ น ภวนฺติ.

ถาม: เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์เหล่านั้น จึงได้แสดงรูปของ สา ศัพท์ที่เป็นทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติว่า สํ, เส, เสน, รูปที่เป็นปัญจมีวิภัตติว่า สา, สสฺมา, สมฺหา, และรูปที่เป็นสัตตมีวิภัตติว่า เส, สสฺมึ สมฺหิ.

ตอบ: รูปทั้งหมดเหล่านั้น ถือเอาเป็นประมาณไม่ได้ เป็นเพียงรูปที่อาจารย์ เหล่านั้น แสดงไว้ตามความคิดเห็นของตนไม่มีความสำคัญอะไร. อนึ่ง สา ศัพท์ที่มี ความหมายว่า “สุนัข” มีรูปศัพท์เดิมเป็นอาการันต์ ไม่ใช่เป็นอการันต์เหมือนอย่าง ปุริส ศัพท์ และ จิตฺต ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่สามารถมีรูปเป็น สํ, เส, เสน ...ได้. ก็และ สา ศัพท์นี้ จะมีรูปศัพท์เดิมเป็นอการันต์มาก่อนแล้วจึงมีรูปเป็นอาการันต์ภายหลังเหมือน กับคำว่า ราชา, พฺรหฺมา, สขา, อตฺตา เป็นต้น ก็หาไม่. โดยที่แท้แล้ว สา ศัพท์นี้ เป็นศัพท์ ที่มีรูปเป็นอาการันต์มาแต่เดิมเหมือน โค ศัพท์ที่มีรูปเป็นโอการันต์มาแต่เดิม ดังนั้น ในฐานะที่มีรูปเป็น อา การันต์มาแต่เดิมเช่นนี้ จึงไม่สามารถมีรูปว่า สํ, เส, เสน เป็นต้น ได้อย่างแน่นอน.

ตสฺมา นิรุตฺติปิฏเก ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน อายสฺมตา มหากจฺจายเนน น วุตฺตานิ. สเจปิ มญฺเญยฺยุ “อตฺตํ, อตฺเตนา”ติ จ ทสฺสนโต “สํ, เสนา”ติ อิมานิ ปน คเหตพฺพานี”ติ. น คเหตพฺพานิ “ราชา, พฺรหฺมา, สขา, อตฺตา, สา, ปุมา”อิจฺเจวมาทีนํ อญฺญมญฺญํ ปท-มาลาวเสน วิสทิสตฺตา นยวเสน คเหตพฺพาการสฺส อสมฺภวโต. อีทิเส หิ ฐาเน นยคฺคาห-วเสน คหณํ นาม สโทสํเยว๑ สิยา, ตสฺมา นยคฺคาหวเสนปิ น คเหตพฺพานิ.

เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านอาจารย์มหากัจจายนะ ผู้แตกฉานใน ปฏิสัมภิทา จึงไม่ได้แสดงรูปเหล่านั้นไว้. แม้ถ้าจะมีอาจารย์บางท่าน เข้าใจว่า รูปว่า สํ, เสน สามารถมีได้โดยนำไปเทียบเคียงกับคำว่า อตฺตํ, อตฺเตน. ถึงกระนั้น รูปศัพท์ว่า สํ, เสน ก็ไม่ควรที่มี เพราะไม่สามารถที่จะเทียบเคียงกับ อตฺต ศัพท์ได้ เนื่องจากศัพท์เหล่านี้ คือ ราชา, พฺรหฺมา, สขา, อตฺตา, สา, ปุมา เป็นต้นแต่ละศัพท์ มีแบบแจกที่ไม่เหมือนกัน (คือแต่ละศัพท์มีแบบแจกเฉพาะศัพท์ของใครของมัน). ก็การใช้ศัพท์โดยวิธีการเทียบ เคียงในฐานะเช่นนี้ อาจก่อให้เกิดโทษได้ ดังนั้น หากไม่จำเป็น ก็ไม่ควรใช้ศัพท์โดยวิธีการ เทียบเคียงกับศัพท์อื่นๆ.

สา ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์

อปรมฺปิ อตฺร วตฺตพฺพํ ยถา หิ “สาหิ นารีหิ เต ยนฺตี”ติ วุตฺเต “อตฺตโน นารี”ติ, “สา นารี”ติ เอวํ อตฺถวโต อิตฺถิลิงฺคสฺส กญฺญาสทฺเทน สทิสสฺส สาสทฺทสฺส “สา; สา, สาโย. สํ; สา, สาโย. สาย; สาหิ, สาภิ. สาย; สานํ. สาย, สาหิ, สาภิ. สาย; สานํ. สาย, สายํ; สาสู”ติ กญฺญานเยน รูปานิ ภวนฺติ, น ตถา อิมสฺส สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส รูปานิ ภวนฺติ.

ในเรื่องของ สา ศัพท์นี้ ยังมีประเด็นอื่นๆ ที่ควรกล่าวถึงอีกดังต่อไปนี้:- ในกรณีที่มี ผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า สาหิ นารีหิ เต ยนฺติ (พวกเขา ย่อมไปกับหญิงผู้เป็นภรรยาของตน หรือย่อมไปกับหญิงชื่อว่าสา) สา๑ ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์เหมือนกับ กญฺญา ศัพท์มีความหมาย เป็น ๒ นัย คือ นัยแรก มีความหมายว่า อตฺตโน นารี "หญิงผู้เป็นภรรยาของตน" [สา = อตฺตโน นารี] นัยที่สองมีความหมายว่า สา นารี (หญิงชื่อว่าสา=นางสา) [สา = สา นารี ใช้เป็นนามบัญญัติ]และมีรูปแจกตาม กญฺญา ศัพท์อย่างนี้ว่า

สา; สา, สาโย. สํ; สา,สาโย. สาย; สาหิ, สาภิ. สาย; สานํ. สาย, สาหิ, สาภิ. สาย; สานํ. สาย, สายํ; สาสุ

แต่สำหรับ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สุนัข" นี้ นักศึกษา จะแจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์เช่นนี้ไม่ได้ (เพราะมีแบบแจกเฉพาะตัว).

วิจารณ์รูปว่า สาหิ, สาภิ, สสฺส

เอวํ สนฺเต กสฺมา เต อาจริยา ตติยาพหุวจนฏฺฐาเน จ "สาหิ, สาภี"ติ รูปานิ อิจฺฉนฺติ, กสฺมา จ สตฺตมีพหุวจนฏฺฐาเน "สาสู"ติ? อิทมฺปิ อการณํ อาการนฺต-ปุลฺลิงฺคตฺตา. กสฺมา จ ปน จตุตฺถีฉฏฺเฐกวจนฏฺฐาเน ปุพฺพกฺขรสฺส รสฺสวเสน "สสฺส"อิติ รูปํ อิจฺฉนฺติ ? อิทมฺปิ อการณํ สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส อาการนฺตตาปกติกตฺตา. อาการนฺตตาปกติกสฺส จ สาสทฺทสฺส ยถา อการนฺตตาปกติกสฺส ปุริสสทฺทสฺส "ปุริสสฺสา"ติ จตุตฺถีฉฏฺเฐกวจนรูปํ ภวติ เอวรูปสฺส รูปสฺส อภาวโต. เตเนว อายสฺมา กจฺจาโน นิรุตฺติปิฏเก สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส รูปํ ทสฺเสนฺโต จตุตฺถีฉฏฺเฐกวจนฏฺฐาเน ปุพฺพกฺขรสฺส ทีฆวเสน "สาสฺส"อิติ รูปมาห.

ถาม: เมื่อ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สุนัข" แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ไม่ได้ เพราะเหตุไร อาจารย์เหล่านั้น จึงได้แจกรูป สา ศัพท์ว่า สาหิ, สาภิ ในตติยาวิภัตติฝ่าย พหูพจน์และแจกรูปว่า สาสุ ไว้ในสัตตมีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เล่า ?

ตอบ: แม้รูปว่า สาหิ, สาภิ นี้ ก็ถือว่าไม่ถูกต้องเช่นกัน เพราะ สา ศัพท์ที่มี ความหมายว่า "สุนัข" นั้นเป็นอาการันต์ปุงลิงค์ ไม่ใช่อาการันต์อิตถีลิงค์.

ถาม: ก็เพราะเหตุไร ในจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ อาจารย์เหล่านั้น จึงได้แจกรูปว่า สสฺส โดยทำการรัสสะ อา ที่ สา.

ตอบ: แม้รูปว่า สสฺส นี้ ก็ถือว่าไม่ถูกต้องด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ๑) เพราะ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สุนัข" มีรูปศัพท์เดิมเป็นอาการันต์. ๒) เพราะ สา ศัพท์ที่มีรูป ศัพท์เดิมเป็น อา การันต์นั้นไม่สามารถมีรูปว่า สสฺส เหมือนกับรูปจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ ของ ปุริส ศัพท์ที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอการันต์ว่า ปุริสสฺส ได้[หมายความว่าจะนำเอาศัพท์ ที่เป็นอาการันต์มาแจกตามแบบศัพท์ที่เป็นอการันต์ไม่ได้นั่นเอง]

เพราะเหตุนั้นแล ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านอาจารย์กัจจายนะ เมื่อประสงค์จะแสดง รูปของ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สุนัข" ในตำแหน่งของจตุตถีและฉัฏฐีเอกพจน์ จึงได้ แสดงรูปที่เป็นทีฆะที่ สา ศัพท์ว่า "สาสฺส".

วิจารณ์รูปว่า สาย

กสฺมา จ ปน เต อาจริยา จตุตฺเถกวจนฏฺฐาเน “สาย”อิติ รูปํ อิจฺฉนฺติ ? อิทมฺปิ อการณํ, ฐเปตฺวา หิ อาการนฺติตฺถิลิงฺเค ฆสญฺญโต อาการโต ปเรสํ นาทีนํ อายาเทสญฺจ อการนฺตโต ปุนฺนปุสกลิงฺคโต ปรสฺส จตุตฺเถกวจนสฺส อายาเทสญฺจ อาการนฺตปุลฺลิงฺเค อฆโต อาการนฺตโต ปรสฺส จตุตฺเถกวจนสฺส กตฺถจิปิ อายาเทโส น ทิสฺสติ. นิรุตฺติปิฏเก จ ตาทิสํ รูปํ น วุตฺตํ, อวจนํเยว ยุตฺตตรํ พุทฺธวจเน อฏฺฐกถาทีสุ จ อนาคมนโต.

ถาม: ก็เพราะเหตุไร อาจารย์เหล่านั้น จึงได้แสดงรูปว่า สาย ไว้ในจตุตถี วิภัตติฝ่ายเอกพจน์เล่า ?

ตอบ: แม้รูปว่า สาย นี้ ก็ถือว่าไม่ถูกต้องเช่นกัน เพราะว่านอกจากการแปลง นา วิภัตติเป็นต้นที่ลงท้ายอาการันต์อิตถีลิงค์ซึ่งมีชื่อว่า ฆ และการแปลงจตุตถีเอกพจน์ ที่ลงท้ายอการันต์ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เป็น อาย แล้ว ไม่ปรากฏว่ามีการแปลงจตุตถี วิภัตติฝ่ายเอกพจน์ที่ลงท้ายอาการันต์ปุงลิงค์เป็น อาย แม้สักแห่ง ทั้งในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านก็ไม่ได้แสดงรูปว่า สาย ไว้, การที่ท่านไม่ได้แสดงไว้นั่นแล เป็นสิ่งที่เหมาะสมกว่า เพราะรูปว่า สาย นี้ ไม่มีปรากฏทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น.

ยา ปนมฺเหหิ นิรุตฺติปิฏกํ นิสฺสาย พุทฺธวจนญฺจ สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุตฺตา, สาเยว สารโต ปจฺเจตพฺพา. เอตฺถาปิ นานาอตฺเถสุ วตฺตมานานํ ลิงฺคตฺตยปริยาปนฺนานํ สา โส สํ อิจฺเจเตสํ ติณฺณํ ปทานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาสุ ปทานํ สทิสาสทิสตา ทฏฺฐพฺพา.

สำหรับนามิกปทมาลา (แบบแจก) ของ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “สุนัข” ข้าพเจ้า ได้แสดงโดยยึดคัมภีร์นิรุตติปิฎกและพระไตรปิฎกเท่านั้นเป็นหลัก ดังนั้น นักศึกษา จึงควรถือเอาเป็นแบบอย่างได้. (คือให้เชื่อตามแบบแจกในสัททนีตินี้เท่านั้น)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นักศึกษา ควรทำความเข้าใจลักษณะที่เหมือนกันและต่างกัน ของบททั้งหลายในนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมทั้ง ๓ บทนี้ คือ สา โส สํ ซึ่งมีอรรถ ต่างกัน เป็นได้ทั้งสามลิงค์ ให้จงหนัก.

หลักการสังเกต

ความหมายของศัพท์ที่มีหลายอรรถ

เอตฺถ สิยา โย ตุมฺเหหิ สาสทฺโท “ตํสทฺทตฺเถ จ สุนเข จ สกมิจฺจตฺเถ จ วตฺตตี”ติ อิจฺฉิโต, กถํ ตํ “สา”ติ วุตฺเตเยว “อิมสฺส อตฺถสฺส วาจโก”ติ ชานนฺตีติ ? น ชานนฺติ, ปโยควเสน ปน ชานนฺติ โลกิยชนา เจว ปณฺฑิตา จ. ปโยควเสน หิ “สา มทฺที นาคมารุหิ นาติพทฺธํว กุญฺชรนฺ”ติอาทีสุ สาสทฺทสฺส ตํสทฺทตฺถตา วิญฺญายติ, เอวํ สาสทฺโท ตํสทฺทตฺเถ จ วตฺตติ. “น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหติ. ภควโต สาชาติมฺปิ สุตฺวา สตฺตา อมตรสภาคิโน ภวนฺตี”ติอาทีสุ สาสทฺทสฺส สุนขวาจกตา วิญฺญายติ.

ในเรื่องนี้ หากมีคำถามว่า เนื่องจากท่านได้แสดงอรรถของ สา ศัพท์ไว้ ๓ ประการ คือ อรรถของ ต ศัพท์ (นั้น), อรรถว่า "สุนัข" และอรรถว่า "ของตน" ดังนั้น เมื่อมีผู้ใด ผู้หนึ่งกล่าวว่า “สา” จะทราบได้อย่างไรว่า สา ศัพท์นั้นระบุถึงอรรถนี้.

ตอบ: ไม่สามารถทราบได้, แต่ชาวโลกและบัณฑิตทั้งหลาย สามารถทราบ อรรถนั้นได้โดยอาศัยคำข้างเคียงในประโยคนั้น ดังในตัวอย่างว่า สา มทฺที นาคมารุหิ นาติพทฺธํว กุญฺชรํ106 บัณฑิตสามารถ

ทราบได้ว่า สา ศัพท์ใช้ในความหมายของ ต ศัพท์ โดยอาศัยคำข้างเคียง คือ มทฺที (แปลว่า นางมัทรีนั้น...). สา ศัพท์ในตัวอย่างนี้ ใช้ใน ความหมายของ ต ศัพท์ (สา ที่แปลงมาจาก ต ศัพท์). ส่วน สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “สุนัข” บัณฑิตควรทราบในตัวอย่างเป็นต้นว่า น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหติ107. (ในสถาน ที่เลี้ยงอาหารใด มีสุนัข), ภควโต สาชาติมฺปิ สุตฺวา สตฺตา อมตรสภาคิโน ภวนฺติ (สัตว์โลก ทั้งหลายที่ได้ฟังเรื่องราวในอดีตชาติที่พระผู้มีพระภาคเสวยพระชาติเป็นสุนัข ก็ยังสามารถบรรลุอมตธรรมได้)

อนฺนํ ตเวทํ ปกตํ ยสสฺสิ,

ตํ ขชฺชเร ภุญฺชเร ปิยฺยเร จ.

ชานาสิ มํ ตฺวํ ปรทตฺตูปชีวึ,

อุตฺติฏฺฐปิณฺฑํ ลภตํ สปาโก”ติ

เอตฺถ ปน สาสทฺทสฺส รสฺสภาวกรเณน “สปาโก”ติ ปาฬิ ฐิตาติ อตฺถํ อคฺคเหตฺวา “สานํ สุนขานํ อิทํ มํสนฺติ ส”มิติ อตฺถํ คเหตฺวา “สํ ปจตีติ สปาโก”ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อฏฺฐกถายํ ปน “สปาโกติ สปากจณฺฑาโล 109 อิจฺเจว วุตฺตํ. ตมฺปิ เอตเทวตฺถํ ทีเปติ. เอวํ สาสทฺโท สุนเข จ วตฺตติ.

ส่วนข้อความในพระบาลีนี้ว่า

อนฺนํ ตเวทํ ปกตํ ยสสฺสิ,

ตํ ขชฺชเร ภุญฺชเร ปิยฺยเร จ.

ชานาสิ มํ ตฺวํ ปรทตฺตูปชีวึ,

อุตฺติฏฺฐปิณฺฑํ ลภตํ สปาโก108

ขอถวายพระพร พระองค์ผู้เพียบพร้อมด้วยยศ, พราหมณ์ทั้งหลาย ย่อมขบฉันและดื่มกินอาหารที่ พระองค์ทรงตระเตรียมไว้, พระองค์ก็ทรงรู้ว่า อาตมาอาศัยอาหารที่ผู้อื่นให้เลี้ยงชีวิต, ขอคนจัณฑาลผู้กินเนื้อสุนัข จงได้ก้อนข้าวที่ต้องการ ลุกขึ้นยืนรับเถิด.

พึงทราบว่า บทพระบาลีว่า สปาโก นี้ มิได้สำเร็จรูปมาจาก สา + ปาโก แล้วทำ รัสสะเป็น สปาโก แต่ควรถือเอาความหมายเป็นศัพท์ตัทธิตและกิตก์ตามถ้อยคำที่

พระโบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า สานํ สุนขานํ อิทํ มํสนฺติ สํ, สํ ปจตีติ สปาโก (เนื้อนี้

ของสุนัขทั้งหลาย ชื่อว่า สํ ได้แก่เนื้อสุนัข, ผู้ใด ย่อมหุงต้มเนื้อสุนัข เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า สปาโก = ผู้ต้มเนื้อสุนัข). ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ท่านได้อธิบายไว้เพียงเท่านี้ว่า บทว่า สปาโก หมายถึง สปากจณฺฑาโล๑.

แม้คำว่า สปากจณฺฑาโล นี้ก็มีความหมายว่า “คนกิน เนื้อสุนัข” นั่นเอง, สา ศัพท์ ที่ได้แสดงมานี้ ใช้ในความหมายว่า “สุนัข”.

“สา ทารา ชนฺตูนํ ปิยา”ติ วุตฺเต ปน “สกา ทารา สตฺตานํ ปิยา”ติ อตฺถทีปน-วเสน สาสทฺทสฺส สกวาจกตา ปญฺญายติ. เอวํ สาสทฺโท สกมิจฺจตฺเถ จ วตฺตติ. อิติ สาสทฺทํ ปโยควเสน อีทิสตฺถสฺส วาจโกติ ชานนฺติ.

ส่วนในกรณีที่กล่าวว่า สา ทารา ชนฺตูนํ ปิยา, สา ศัพท์มีความหมายว่า “ของตน” ดังนี้ว่า สกา ทารา สตฺตานํ ปิยา แปลว่า ภรรยาทั้งหลายของตน เป็นที่รักของเหล่า สัตว์โลก, สา ศัพท์ตามที่ได้แสดงมานี้ใช้ในความหมายว่าของตน. ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็น ได้ว่า ชาวโลกและบัณฑิต สามารถที่จะทราบความหมายของ สา ศัพท์ได้ โดยอาศัยคำ ข้างเคียงในประโยคนั้นๆ (เป็นสื่อ).

อตฺริทํ วุจฺจติ

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้

ตํสทฺทตฺเถ จ สุนเข สกสฺมิมฺปิ จ วตฺตติ

สาสทฺโท โส จ โข เญยฺโย ปโยคานํ วเสน เว.

สา ศัพท์ใช้ในความหมาย ๓ อย่าง คือ อรรถของ ต ศัพท์, อรรถว่า “สุนัข” และอรรถว่า “ของตน”. อนึ่ง อรรถของ สา ศัพท์นั้นแล นักศึกษา จะทราบได้โดย อาศัยบทข้างเคียง ที่มีปรากฏอยู่ในประโยคนั้นๆ.

ตัวอย่าง สา ศัพท์

ที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ในพระบาลี

เอตฺถ จ ปาฬิยํ “น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหตี”ติ เอกวจนปฺปโยคทสฺสนโต จ,

อสนฺตา กิร มํ ชมฺมา ตาต ตาตาติ ภาสเร.

รกฺขสา ปุตฺตรูเปน สาว วาเรนฺติ สูกรนฺ”ติ

พหุวจนปฺปโยคทสฺสนโต จ,

นิรุตฺติปิฏเก “สาโน” อิจฺจาทิทสฺสนโต จ “สา; สา, สาโน. สานํ; สาเน. สานา” ติอาทินา สุนขวาจกสฺส สาสทฺทสฺส นามิกปทมาลา กถิตา.

อนึ่ง ในแบบแจกของ สา ศัพท์นี้ การที่ข้าพเจ้าได้แสดงนามิกปทมาลาของ สา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “สุนัข” ไว้ว่า สา; สา, สาโน. สาน; สาเน. สานา เป็นต้น เพราะได้พบตัวอย่างทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ในพระบาลีว่า น ยตฺถ สา อุปฏฺฐิโต โหติ [ตํ ปฏิคฺคณฺหาติ] (ในสถานที่เลี้ยงอาหารใด มีสุนัข, เขาไม่รับอาหารนั้น).

อสนฺตา กิร มํ ชมฺมา ตาต ตาตาติ ภาสเร.

รกฺขสา ปุตฺตรูเปน110 สาว วาเรนฺติ สูกรํ

ได้ยินว่า บุตรเหล่านั้นเป็นอสัตบุรุษ ชั่วช้า ร้องเรียก เราว่า พ่อ พ่อ บุตรเหล่านั้นเหมือนยักษ์แปลงร่างมา เกิดเป็นบุตร รุมด่าเรา ห้ามมิให้เข้าบ้าน ดุจสุนัขรุมเห่า สุกรฉันนั้น.

อิทานิ ปุมสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ ปุม ศัพท์

ปุมสทฺทปทมาลา

(อาการันต์)

เอกพจน์ พหูพจน์

ปุมา ปุมา, ปุมาโน

ปุมานํ ปุมาเน

ปุมานา, ปุมุนา, ปุเมน ปุมาเนหิ, ปุมาเนภิ

ปุมสฺส, ปุมุโน ปุมานํ.

ปุมานา, ปุมุนา ปุมาเนหิ, ปุมาเนภิ

ปุมสฺส, ปุมุโน ปุมานํ

ปุมาเน ปุมาเนสุ

โภ ปุม ภวนฺโต ปุมา, ปุมาโน

“โภ ปุมา”อิติ พหุวจเน นโยปิ เณยฺโย.

ในแบบแจกฝ่ายพหูพจน์จะใช้ว่า โภ ปุมา ก็ได้.

วินิจฉัยแบบแจกของ ปุม ศัพท์

หลักฐานการใช้รูปว่า ปุมา ฝ่ายพหูพจน์

เอตฺถ ปน

ถิโย ตสฺส ปชายนฺติ น ปุมา ชายเร ก■ล,

โย ชานํ ปุจฺฉิโต ปญฺหํ อญฺญถา นํ วิยากเร”ติ

อยํ ปาฬิ ปุมสทฺทสฺส พหุวจนภาวสาธิกา, กจฺจายเน “เห ปุมํ” อิติ สานุสารํ อาลปเนกวจนํ ทิสฺสติ. ตทเนเกสุ ปาฬิปฺปเทเสสุ จ อฏฺฐกถาสุ จ สานุสารานํ อาลปน-วจนานํ อทสฺสนโต อิธ น วทามิ. อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตํ เจ, คเหตพฺพํ. “ยสสฺสิ นํ ปญฺญวนฺตํ วิสยฺหา”ติ เอตฺถ ปน ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ อาคมวเสเนวานุสาโร โหติ. น สภาวโตติ ทฏฺฐพฺพํ. อยมาการนฺตวเสน นามิกปทมาลา.

ก็ในแบบแจกของ ปุม ศัพท์นี้ สำหรับรูปว่า ปุมา ที่เป็นปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ มีใช้อย่างแน่นอน เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้ คือ

ถิโย ตสฺส ปชายนฺติ น ปุมา ชายเร กุเล,

โย ชานํ ปุจฺฉิโต ปญฺหํ อญฺญถา นํ วิยากเร[111].

พระราชาพระองค์ใด เมื่อทรงถูกถามปัญหา แกล้ง ตรัสตอบเป็นอย่างอื่น พระราชาพระองค์นั้น จะมี พระราชธิดาเท่านั้นมาประสูติในราชสกุล หามี พระราชโอรสมาประสูติไม่.

ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านใช้รูปอาลปนเอกพจน์มีนิคคหิตอยู่ท้ายว่า เห ปุมํ. แต่ ข้าพเจ้า ไม่นำมาแสดงในแบบแจกนี้ เพราะไม่พบรูปดังกล่าวในข้อความพระบาลีและ อรรถกถาซึ่งมีการใช้รูปอาลปนะเป็นจำนวนมาก. จะอย่างไรก็ตาม ขอให้นักศึกษา ตรวจสอบดู หากมีตัวอย่างใช้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

ก็ควรถือเอาเป็นแบบได้, ส่วน ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ยสสฺสิ นํ ปญฺญวนฺตํ วิสยฺห112 พึงทราบว่าบทว่า ปญฺญวนฺตํ เป็นบทที่ลงนิคคหิตอาคม เพื่อต้องการจะให้เป็นไปตามกฎของฉันทลักษณ์เท่านั้น มิใช่เป็น บทที่มีนิคคหิตมาแต่เดิม[ดังนั้น จะมาอ้างคำนี้แล้วแจกรูปเป็น ปุมํ ไม่ได้] ที่แสดงมานี้ เป็นนามิกปทมาลาของ ปุม ศัพท์ที่เป็นอาการันต์.

โสฬสิตฺถิสหสฺสานํ น วิชฺชติ ปุโม ตทา.
อโหรตฺตานมจฺจเยน นิพฺพตฺโต อหเมกโก”ติ จ,
ยถา พลากโยนิมฺหิ น วิชฺชติ ปุโม สทา,
เมเฆสุ คชฺชมาเนสุ คพฺภํ คณฺหนฺติ ตา ตทา”ติ จ

ปาฬิทสฺสนโต ปน โอการนฺตวเสนปิ นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา.

อนึ่ง พึงทราบว่า ปุม ศัพท์ยังสามารถแจกนามิกปทมาลาเป็นโอการันต์ได้อีก เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีดังนี้ คือ

โสฬสิตฺถิสหสฺสานํ น วิชฺชติ ปุโม ตทา.
อโหรตฺตานมจฺจเยน นิพฺพตฺโต อหเมกโก113
ยถา พลากโยนิมฺหิ น วิชฺชติ ปุโม สทา,
เมเฆสุ คชฺชมาเนสุ คพฺภํ คณฺหนฺติ ตา ตทา114.

ในกาลนั้น ในท่ามกลางสตรี ๑๖๐๐๐ คน ไม่มีผู้ชาย แม้สักคน พอวันคืนล่วงไป มีแต่ข้าพเจ้าเพียงผู้เดียว บังเกิดในที่นั้น.

เหมือนในกำเนิดแห่งนกกระยาง ไม่มีนกกระยางตัวผู้ ในกาลทุกเมื่อ, ในกาลนั้น นางนกกระยางเหล่านั้น จะตั้ง ครรภ์ได้ก็ต่อเมื่อได้ยินเสียงฟ้าร้อง.

ปุมสทฺทปทมาลา

(โอการันต์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ปุโม	ปุมา
ปุมํ	ปุเม
ปุเมน	ปุเมหิ, ปุเมภิ
ปุมสฺส	ปุมานํ
ปุมา, ปุมสฺมา, ปุมมฺหา	ปุเมหิ, ปุเมภิ
ปุมสฺส	ปุมานํ
ปุเม, ปุมสฺมึ, ปุมมฺหิ	ปุเมสุ
โภ ปุม	ภวนฺโต ปุมา

“โภ ปุมา”อิติ วา. เอวํ ปุมสทฺทสฺส ทฺวิธา นามิกปทมาลา ภวติ.

ในอาลปนะฝ่ายพหูพจน์จะใช้เป็นรูปว่า โภ ปุมา ก็ได้. ดังที่ได้แสดงมานี้ จะเห็น ได้ว่า ปุม ศัพท์มีแบบแจกอยู่ ๒ นยะ.

อิทานิ มิสฺสกนโย วุจฺจเต

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ปุม ศัพท์โดยการรวมเอานยะ ทั้งสองเข้าด้วยกัน

ปุมมิสฺสกสทฺทปทมาลา

(อาการันต์ + โอการันต์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ปุมา, ปุโม	ปุมา, ปุมาโน
ปุมานํ, ปุมํ	ปุมาเน, ปุเม
ปุมานา, ปุมฺนา, ปุเมน	ปุมาเนหิ, ปุมาเนภิ, ปุเมหิ, ปุเมภิ
ปุมสฺส, ปุมฺโน	ปุมานํ
ปุมานา, ปุมฺนา, ปุมา, ปุมสฺมา-ปุมมฺหา	ปุมาเนหิ, ปุมาเนภิ, ปุเมหิ, ปุเมภิ
ปุมสฺส, ปุมฺโน	ปุมานํ
ปุมาเน, ปุเม, ปุมสฺมึ, ปุมมฺหิ	ปุมาเนสุ, ปุเมสุ
โภ ปุม	ภวนฺโต ปุมาโน, ภวนฺโต ปุมา

โภ ปุมาโน, โภ ปุมา”อิติ วา.

ในอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ จะใช้เป็นรูปว่า โภ ปุมาโน, โภ ปุมา ก็ได้.

อิทานิ รหสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ รห ศัพท์.

รหา วุจฺจติ ปาปธมฺโม.

รหา หมายถึง บาปธรรม

รหสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
รหา	รหา, รหิโน
รหานํ	รหาเน
รหินา	รหิเนหิ, รหิเนภิ
รหสฺส	รหานํ
รหา	รหาเนหิ, รหาเนภิ

รหสฺส	รหานํ
รหาเน	รหาเนสุ
โภ รห	ภวนฺโต รหิโน, รหา

อิทานิ ทฬฺหธมฺมสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ทฬฺหธมฺม ศัพท์.

ทฬฺหธมฺมสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ทฬฺหธมฺมา	ทฬฺหธมฺมา, ทฬฺหธมฺมาโน
ทฬฺหธมฺมานํ	ทฬฺหธมฺมาเน
ทฬฺหธมฺมินา	ทฬฺหธมฺเมหิ, ทฬฺหธมฺเมภิ
ทฬฺหธมฺมสฺส	ทฬฺหธมฺมานํ
ทฬฺหธมฺมินา	ทฬฺหธมฺเมหิ, ทฬฺหธมฺเมภิ
ทฬฺหธมฺมสฺส	ทฬฺหธมฺมานํ
ทฬฺหธมฺเม	ทฬฺหธมฺเมสุ
โภ ทฬฺหธมฺม	ภวนฺโต ทฬฺหธมฺมาโน, ทฬฺหธมฺมา.

"โภ ทฬฺหธมฺมาโน, โภ ทฬฺหธมฺมา"อิติ ปุถุวจนมฺปิ เญยฺยํ, เอวํ ปจฺจกฺข-ธมฺมสทฺทสฺส นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

อาลปนะฝ่ายพหูพจน์จะใช้รูปว่า โภ ทฬฺหธมฺมาโน, โภ ทฬฺหธมฺมา ก็ได้. นามิกปทมาลาของ ปจฺจกฺขธมฺม ศัพท์ก็แจกโดยทำนองเดียวกันนี้.

วินิจฉัย

การันต์ของ ทฬฺหธมฺม ศัพท์

เอตฺถ จ "เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จตฺตาโร ธนุคฺคหา ทฬฺหธมฺมา"ติ อิทํ นิทสฺสนํ. อิมิสฺสํ ปน ปาฬิยํ "ทฬฺหธมฺมา"อิติ พหุวจนวเสน อาคตตฺตา ทฬฺหธมฺมสทฺโท อาการนฺโตติปิ โอการนฺโตติปิ อปฺปสิทฺโธ ตทนฺตานํ พหุวจนภาเว ตุลฺยรูปตฺตา. ตถาปิ อมฺเหหิ ปทมาลา อาการนฺตวเสเนว โยชิตา. อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ ทฬฺหธมฺมสทฺโท อาการนฺโตติปิ โอการนฺโตติปิ วตฺตุ ยุชฺชเตว อปริพฺยตฺตรูปตฺตา. อญฺญสฺมึ ปน ปาฬิปฺปเทเส อตีว ปริพฺยตฺโต หุตฺวา โอการนฺตทฬฺหธมฺมสทฺโท ทฺวิธา ทิสฺสติ คุณสทฺทปณฺณตฺติวาจกสทฺทวเสน.

เกี่ยวกับ ทฬฺหธมฺม ศัพท์นี้ มีตัวอย่างที่ใช้ในพระบาลีดังนี้ว่า เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จตฺตาโร ธนุคฺคหา ทฬฺหธมฺมา115 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนูผู้มีธนู อันแข็งแกร่ง ๔ คน). ก็เนื่องจากใน

ข้อความพระบาลีที่แสดงมานี้ รูปว่า ทพฺหธมฺมา ใช้เป็น รูปพหูพจน์ จึงไม่สามารถที่จะทราบได้ว่าเป็นอาการันต์หรือโอการันต์ เพราะศัพท์ที่เป็น อาการันต์และโอการันต์นั้น เมื่อลงปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์จะมีการันต์เหมือนกัน. อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าได้แจกปทมาลาด้วยสามารถแห่งอาการันต์นั่นเทียว.

ความจริงแล้วในฐานะเช่นนี้ ทพฺหธมฺม ศัพท์ จะเรียกว่าอาการันต์หรือโอการันต์ ก็ได้ เพราะเป็นศัพท์ที่มีรูปการันต์ไม่ชัดเจน. แต่ในข้อความพระบาลีอื่นๆ ทพฺหธมฺม ศัพท์ ปรากฏรูปที่เป็นโอการันต์อย่างชัดเจนโดยใช้เป็นคุณศัพท์และนามบัญญัติ.

ตตฺถ "อิสฺสตฺเต จสฺมิ กุสโล, ทพฺหธมฺโมติ วิสฺสุโต"ติ เอตฺถ ทพฺหธมฺมสทฺโท โอการนฺโต คุณสทฺโท. "พาราณสิยํ ทพฺหธมฺโม นาม ราชา รชฺชํ กาเรสี"ติ เอตฺถ ปน ปณฺณตฺติวาจกสทฺโท. เอวํ โอการนฺโต ทพฺหธมฺมสทฺโท ทฺวิธา ทิฏฺโฐ. ตสฺส ปน "ทพฺหธมฺโม; ทพฺหธมฺมา. ทพฺหธมฺมํ; ทพฺหธมฺเม"ติ ปุริสนเยน นามิกปทมาลา เญยฺยา, อาการนฺโตการนฺตานํ วเสน มิสฺสกปทมาลา จ. กถํ ?

บรรดา ทพฺหธมฺม ศัพท์ ๒ ประเภทนั้น:-

ทพฺหธมฺม ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า อิสฺสตฺเต จสฺมิ กุสโล, ทพฺหธมฺโมติ วิสฺสุโต116 (ข้าพเจ้าเป็นผู้เชี่ยวชาญในการยิงธนู จึงได้รับการกล่าวขานว่าเป็นนักแม่นธนู) เป็น โอการันต์ใช้เป็นคุณศัพท์.

ส่วน ทพฺหธมฺม ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า พาราณสิยํ ทพฺหธมฺโม๑ นาม ราชา รชฺชํ กาเรสิ117 (พระราชาทรงพระนามว่า ทพฺหธมฺม ครองราชย์ ณ กรุงพาราณสี) เป็นโอการันต์ ใช้เป็นนามบัญญัติ (นามศัพท์ที่ระบุถึงชื่อ).

ตามที่แสดงมานี้ จะเห็น ได้ว่า ทพฺหธมฺม ศัพท์ที่เป็นโอการันต์ ใช้ได้ ๒ นยะ. สำหรับแบบแจกของ ทพฺหธมฺม ที่เป็นโอการันต์นั้น พึงทราบว่าแจกตามแบบ ปุริส ดังนี้ คือ ทพฺหธมฺโม; ทพฺหธมฺมา. ทพฺหธมฺมํ; ทพฺหธมฺเม เป็นต้น.สำหรับแบบแจกที่มีการ รวมอาและโอการันต์เข้าด้วยกัน พึงทราบดังต่อไปนี้

ทพฺหธมฺมมิสฺสกสทฺทปทมาลา

(อาการันต์ + โอการันต์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ทพฺหธมฺมา, ทพฺหธมฺโม	ทพฺหธมฺมาโน, ทพฺหธมฺมา
ทพฺหธมฺมานํ, ทพฺหธมฺมํ	ทพฺหธมฺมาเน, ทพฺหธมฺเม
ทพฺหธมฺมินา, ทพฺหธมฺเมน	ทพฺหธมฺเมหิ, ทพฺหธมฺเมภิ
ทพฺหธมฺมสฺส	ทพฺหธมฺมานํ
ทพฺหธมฺมินา, ทพฺหธมฺมา	-
ทพฺหธมฺมสฺมา, ทพฺหธมฺมมฺหา	ทพฺหธมฺเมหิ, ทพฺหธมฺเมภิ
ทพฺหธมฺมสฺส	ทพฺหธมฺมานํ.
ทพฺหธมฺเม, ทพฺหธมฺมสฺมึ -	ทพฺหธมฺเมสุ.
ทพฺหธมฺมมฺหิ	

โภ ทฬฺหธมฺม	ทฬฺหธมฺมาโน, ทฬฺหธมฺมา

เอวํ ปจฺจกฺขธมฺมา, ปจฺจกฺขธมฺโมติ มิสฺสกปทมาลา จ โยเชตพฺพา.

นอกจากนี้ นักศึกษา พึงแจกปทมาลาของ ปจฺจกฺขธมฺม ศัพท์ที่มีการรวม

อาการันต์และโอการันต์เข้าด้วยกันว่า ปจฺจกฺขธมฺมา, ปจฺจกฺขธมฺโม เหมือนกับ ทฬฺหธมฺม ศัพท์ทุกประการ.

อิทานิ วิวฏฺฏจฺฉทสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ วิวฏฺฏจฺฉท ศัพท์

วิวฏฺฏจฺฉทสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
วิวฏฺฏจฺฉทา	วิวฏฺฏจฺฉทา, วิวฏฺฏจฺฉทาโน
วิวฏฺฏจฺฉทานํ	วิวฏฺฏจฺฉทาเน
วิวฏฺฏจฺฉเทน	วิวฏฺฏจฺฉเทหิ, วิวฏฺฏจฺฉเทภิ
วิวฏฺฏจฺฉทสฺส	วิวฏฺฏจฺฉทานํ
วิวฏฺฏจฺฉทา	วิวฏฺฏจฺฉเทหิ, วิวฏฺฏจฺฉเทภิ
วิวฏฺฏจฺฉทสฺส	วิวฏฺฏจฺฉทานํ
วิวฏฺฏจฺฉเท	วิวฏฺฏจฺฉเทสุ
โภ วิวฏฺฏจฺฉท	วิวฏฺฏจฺฉทา, วิวฏฺฏจฺฉทาโน

วินิจฉัย

การันต์ของ วิวฏฺฏจฺฉท ศัพท์

อยํ นามิกปทมาลา “สเจ ปน อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ, อรหํ โหติ สมฺมา-สมฺพุทฺโธ โลเก วิวฏฺฏจฺฉทา”ติ ปาฬิทสฺสนโต อาการนฺตวเสน กถิตา. “โลเก วิวฏฺฏจฺฉโท ”ติปิ ปาฬิทสฺสนโต ปน โอการนฺตวเสนปิ กเถตพฺพา “วิวฏฺฏจฺฉโท, วิวฏฺฏจฺฉทา, วิวฏฺฏจฺฉทํ, วิวฏฺฏจฺฉเท”ติ. มิสฺสกวเสนปิ กเถตพฺพา "วิวฏฺฏจฺฉทา, วิวฏฺฏจฺฉโท, วิวฏฺฏจฺฉทาโน, วิวฏฺฏจฺฉทา. วิวฏฺฏจฺฉทานํ, วิวฏฺฏจฺฉทํ, วิวฏฺฏจฺฉทาเน, วิวฏฺฏจฺฉเท"อิติ.

นามิกปทมาลานี้ ข้าพเจ้า ได้แจกปฐมาวิภัตติเอกพจน์เป็นรูปอาการันต์ไว้ เพราะ ได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า สเจ ปน อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ, อรหํ โหติ สมฺมา-สมฺพุทฺโธ โลเก วิวฏฺฏจฺฉทา118 (ก็ถ้าพระกุมารนี้ เสด็จออกจากเรือน บวชเป็นผู้ไม่มีเรือน ไซร้, พระองค์ จะเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีกิเลสดุจหลังคาอันเปิดแล้ว ในโลก). อย่างไรก็ตาม นักศึกษา สามารถแจกเป็นรูปโอการันต์ได้ว่า วิวฏฺฏจฺฉโท, วิวฏฺฏจฺฉทา, วิวฏฺฏจฺฉทํ, วิวฏฺฏจฺฉเท เป็นต้น เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า โลเก วิวฏฺฏจฺฉโท (ผู้มีกิเลสดุจ

หลังคาอันเปิดแล้ว) และพึงแจกนามิกปทมาลาโดยการรวมเอา อาการันต์และโอการันต์เข้าด้วยกันว่า วิวฏจฺฉทา, วิวฏจฺฉโท, วิวฏจฺฉทาโน, วิวฏจฺฉทา. วิวฏจฺฉทานํ, วิวฏจฺฉทํ, วิวฏจฺฉทาเน, วิวฏจฺฉเท เป็นต้น.

อิทานิ วตฺตหสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ วตฺตห ศัพท์.

วตฺตหาติ สกฺโก119.

วตฺตห หมายถึง ท้าวสักกะ.

วตฺตหสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
วตฺตหา	วตฺตหาโน
วตฺตหานํ	วตฺตหาเน
วตฺตหานา	วตฺตหาเนหิ, วตฺตหาเนภิ
วตฺตหิโน	วตฺตหานํ.
วตฺตหานา	วตฺตหาเนหิ, วตฺตหาเนภิ.
วตฺตหิโน	วตฺตหานํ
วตฺตหาเน	วตฺตหาเนสุ
โภ วตฺตห	ภวนฺโต วตฺตหาโน.

อถวา “โภ วตฺตหา, โภ วตฺตหาโน”อิจฺจปิ.

อีกนัยหนึ่ง อาลปนะฝ่ายพหูพจน์จะใช้รูปว่า โภ วตฺตหา, โภ วตฺตหาโน ก็ได้.

อิทานิ วุตฺตสิรสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ วุตฺตสิร ศัพท์.

วุตฺตสิรสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
วุตฺตสิรา	วุตฺตสิรา, วุตฺตสิราโน
วุตฺตสิรานํ	วุตฺตสิราเน
วุตฺตสิรานา	วุตฺตสิราเนหิ, วุตฺตสิราเนภิ
วุตฺตสิรสฺส	วุตฺตสิรานํ
วุตฺตสิรา	วุตฺตสิเรหิ, วุตฺตสิเรภิ
วุตฺตสิรสฺส	วุตฺตสิรานํ
วุตฺตสิเร	วุตฺตสิเรสุ

โภ วุตฺตสิร ภวนฺโต วุตฺตสิราโน

วุตฺตสิโรติ โอการนฺตปาโฐปิ ทิสฺสติ.

คำว่า วุตฺตสิร ยังมีปาฐะที่เป็นรูป โอ การันต์บ้าง เช่น วุตฺตสิโร120.

อิทานิ ยุวสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ยุว ศัพท์

อิมสฺมึ ฐาเน เอกเทเสน อาการนฺตนโย จ สพฺพถา โอการนฺตนโย จ เอก-เทเสน จ โอการนฺตนโยติ ตโย นยา ทิสฺสนฺติ.

ในการแจกปทมาลาของ ยุว ศัพท์นี้ ปรากฏมี ๓ แบบ คือ แจกตามแบบที่เป็น อาการันต์บางวิภัตติ ๑ แจกตามแบบที่เป็นโอการันต์ทุกวิภัตติ ๑ แจกตามแบบที่เป็น โอการันต์บางวิภัตติ ๑.

ยุวสทฺทปทมาลา

[แจกตามแบบ อา การันต์บางวิภัตติ]

เอกพจน์	พหูพจน์
ยุวา	ยุวาโน, ยุวา
ยุวํ	ยุวาโน, ยุเว
ยุวานา, ยุเวน	ยุเวหิ, ยุเวภิ
ยุวสฺส	ยุวานํ
ยุวสฺมา, ยุวมฺหา; ยุวา	ยุเวหิ, ยุเวภิ
ยุวสฺส	ยุวานํ
ยุวสฺมึ, ยุวมฺหิ, ยุเว	ยุวาสุ, ยุเวสุ
โภ ยุว, ยุวา	ภวนฺโต ยุวาโน, ยุวา

ยุวสทฺทปทมาลา

[แจกตามแบบ โอ การันต์ทุกวิภัตติ]

เอกพจน์	พหูพจน์
ยุวาโน	ยุวานา
ยุวานํ	ยุวาเน
ยุวาเนน	ยุวาเนหิ, ยุวาเนภิ
ยุวานสฺส	ยุวานานํ
ยุวานสฺมา, ยุวานมฺหา; ยุวานา	ยุวาเนหิ, ยุวาเนภิ

ยุวานสฺส ยุวานานํ

ยุวาเน, ยุวานสฺมึ, ยุวานมฺหิ ยุวาเนสุ

โภ ยุวาน; ยุวานา ภวนฺโต ยุวานา

ยุวสทฺทปทมาลา

[แจกตามแบบ โอ การันต์บางวิภัตติ]

เอกพจน์	พหูพจน์
ยุวา	ยุวาโน, ยุวา
ยุวํ	ยุวาโน, ยุเว
ยุวานา, ยุเวน	ยุเวหิ, ยุเวภิ
ยุวสฺส	ยุวานํ
ยุวสฺมา, ยุวมฺหา; ยุวา	ยุเวหิ, ยุเวภิ
ยุวสฺส	ยุวานํ
ยุวสฺมึ, ยุวมฺหิ, ยุเว	ยุวาสุ, ยุเวสุ
โภ ยุว, ยุวา	ภวนฺโต ยุวาโน, ยุวา

ฆมวสทฺทปทมาลา

มฆวสทฺทสฺสปิ “มฆวา; มฆวา, มฆวาโน, มฆวานา”ติอาทินา ยุวสทฺทสฺเสว นามิกปทมาลาโยชนํ กุพฺพนฺติ ครู. นิรุตฺติปิฏเก ปน “มฆวา ติฏฺฐติ; มฆวนฺโต ติฏฺฐนฺติ. มฆวนฺตํ ปสฺสติ; มฆวนฺเต ปสฺสติ. มฆวตา กตํ; มฆวนฺเตหิ กตํ, มฆวนฺเตภิ กตํ. มฆวโต ทียเต; มฆวนฺตานํ ทียเต. มฆวตา นิสฺสฏํ; มฆวนฺเตหิ นิสฺสฏํ, มฆวนฺเตภิ นิสฺสฏํ. มฆวโต ปริคฺคโห; มฆวนฺตานํ ปริคฺคโห. มฆวติ ปติฏฺฐิตํ; มฆวนฺเตสุ ปติฏฺฐิตํ. โภ มฆวา, ภวนฺโต มฆวนฺโต”ติ คุณวาปทนเยน วุตฺตํ, ตถา จูฬนิรุตฺติยมฺปิ. มฆวา ติฏฺฐติ; มฆวนฺโต ติฏฺฐนฺติ. มฆวนฺตํ ปสฺสติ; มฆวนฺเต ปสฺสติ. มฆวตา กตํ; มฆวนฺเตหิ กตํ, มฆวนฺเตภิ กตํ. มฆวโต ทียเต; มฆวนฺตานํ ทียเต. มฆวตา นิสฺสฏํ; มฆวนฺเตหิ นิสฺสฏํ, มฆวนฺเตภิ นิสฺสฏํ. มฆวโต ปริคฺคโห ; มฆวนฺตานํ ปริคฺคโห. มฆวติ ปติฏฺฐิตํ; มฆวนฺเตสุ ปติฏฺฐิตํ. โภ มฆวา, ภวนฺโต มฆวนฺโต

แม้ มฆว ศัพท์ อาจารย์ทั้งหลาย ก็แสดงแบบแจกเหมือนกับ ยุว ศัพท์ ดังนี้ว่า มฆวา; มฆวา, มฆวาโน, มฆวานา เป็นต้น. ส่วนในคัมภีร์นิรุตติปิฎกและคัมภีร์จูฬนิรุตติ แสดงแบบแจกตามแบบ คุณวนฺตุ ศัพท์ ดังนี้:-

มฆวา ติฏฺฐติ	มฆวนฺโต ติฏฺฐนฺติ
มฆวนฺตํ ปสฺสติ	มฆวนฺเต ปสฺสติ
มฆวตา กตํ	มฆวนฺเตหิ กตํ, มฆวนฺเตภิ กตํ
มฆวโต ทียเต	มฆวนฺตานํ ทียเต

มฆวตา นิสฺสฏํ มฆวนฺเตหิ นิสฺสฏํ, มฆวนฺเตภิ นิสฺสฏํ

มฆวโต ปริคฺคโห มฆวนฺตานํ ปริคฺคโห

มฆวติ ปติฏฺฐิตํ มฆวนฺเตสุ ปติฏฺฐิตํ

โภ มฆวา ภวนฺโต มฆวนฺโต

ตํ ปาฬิยา สํสนฺทติ สเมติ. ปาฬิยญฺหิ "สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน มโฆ นาม มาณโว อโหสิ, ตสฺมา มฆวาติ วุจฺจตี"ติ121 วุตฺตํ. เอเตน "มโฆติ นามํ อสฺส อตฺถีติ มฆวา"ติ อตฺถิอตฺถวาจกวนฺตุปจฺจยวเสน ปทสิทฺธิ ทสฺสิตา โหติ, ตสฺมาสฺส คุณวนฺตุสทฺทสฺส วิย จ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

แบบแจกของคัมภีร์ทั้งสองนั้น สอดคล้องกับพระบาลี สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระบาลีว่า

สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน มโฆ นาม มาณโว อโหสิ, ตสฺมา มฆวาติ วุจฺจติ (ดูก่อนมหาลิ ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทพ เมื่อครั้งที่ เกิดเป็นมนุษย์ ได้เป็นมาณพชื่อว่ามฆะ ดังนั้น บัดนี้จึงได้มีนามว่า มฆวะ).

ด้วยข้อความในพระบาลีนี้ เท่ากับเป็นการแสดงว่า บทว่า มฆวา สำเร็จรูปโดย การลง วนฺตุ ปัจจัย ในอรรถอัตสัตถิตัทธิตมีรูปวิเคราะห์ว่า มโฆติ นามํ อสฺส อตฺถีติ มฆวา (ชื่อว่า มฆ มีอยู่แก่ท้าวสักกะนั้น เพราะเหตุนั้น ท้าวสักกะนั้น ชื่อ ว่า มฆวา. ดังนั้น มฆว ศัพท์นั้น จึงควรแจกปทมาลาเหมือนกับ คุณวนฺตุ ศัพท์.

อิทานิ อทฺธสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อทฺธ ศัพท์.

บทว่า อทฺธา กับ อทฺธา นิบาต

อทฺธสทฺทสฺส หิ ยํ กาเล มคฺเค จ วตฺตมานสฺส "อตีโต อทฺธา. ทีโฆ อทฺธา สุทุคฺคโม"ติอาทีสุ "อทฺธา"ติ ปฐมนฺตํ รูปํ ทิสฺสติ, ตํ "อทฺธา อิทํ มนฺตปทํ สุทุทฺทสนฺ"ติ- อาทีสุ เอกํสตฺเถ วตฺตมาเนน "อทฺธา"ติ นิปาตปเทน สมานํ. นิปาตานํ ปน ปทมาลา น รูหติ, นามิกานํเยว รูหติ.

ก็ อทฺธ ศัพท์ ที่มีความหมายว่าระยะเวลาและระยะทาง ส่วนมากมีรูปเป็นปฐมา- วิภัตติว่า อทฺธา เช่นในตัวอย่างว่า อตีโต อทฺธา122 (กาลเวลาที่ล่วงเลยมาแล้ว).ทีโฆ อทฺธา สุทุคฺคโม123 (ระยะทางอันยาวไกลไปถึงได้ยาก)

อทฺธา ศัพท์ที่มีรูปเป็นปฐมาวิภัตตินั้น มีรูปพ้องกับ อทฺธา ศัพท์ที่เป็นนิบาตที่มี อรรถว่า เอกํสตฺถ (ความแน่นอน) เช่นในตัวอย่างว่า อทฺธา อิทํ มนฺตปทํ สุทุทฺทสํ 124 "มันตบท (ข้อที่มโหสถให้คำปรึกษา) นี้

ช่างเข้าใจได้ยากเสียจริงหนอ". จะอย่างไรก็ตาม อทฺธา ศัพท์ที่เป็นนิบาต ไม่สามารถนำมาแจกปทมาลาได้, คงแจก ได้เฉพาะ อทฺธา ศัพท์ ที่เป็นบทนามเท่านั้น.

อทฺธสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อทฺธา อทฺธา, อทฺธาโน

อทฺธานํ อทฺธาเน

อทฺธุนา อทฺธาเนหิ, อทฺธาเนภิ

อทฺธุโน อทฺธานํ

อทฺธุนา อทฺธาเนหิ, อทฺธาเนภิ

อทฺธุโน อทฺธานํ

อทธนิ, อทฺธาเน อทธาเนสุ

โภ อทธา ภวนฺโต อทธา, อทธาโน

เอตฺถ กิญฺจิ ปโยคํ ทสฺเสสฺสาม ตโย อทฺธา. อทฺธานํ วีติวตฺโต. อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา. ทีฆสฺส อทฺธุโน ปจฺจเยน. ปถทฺธุโน ปนฺนรเสว จนฺโท. อหู อตีตมทฺธาเน, สมโณ ขนฺติทีปโน. อทฺธาเน คจฺฉนฺเต ปญฺญายิสฺสติ. อิจฺจาทโย เญยฺยา.

ในแบบแจกนี้ ข้าพเจ้า จะขอแสดงตัวอย่างสักเล็กน้อยดังนี้:-

ตโย อทฺธา125 ระยะเวลา ๓ ช่วง

อทฺธานํ วีติวตฺโต ล่วงระยะเวลา, หรือล่วงระยะทางอันยาวไกล

อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา126 ด้วยระยะเวลาอันยาวนานนี้, หรือระยะทางอันยาวไกลนี้

ทีฆสฺส อทฺธุโน ปจฺจเยน127 เมื่อล่วงระยะเวลาไปนานแล้ว

ปถทฺธุโน ปนฺนรเสว จนฺโท128 ดุจพระจันทร์เพ็ญลอยเด่นอยู่บนนภากาศ

อหู อตีตมทฺธาเน สมโณ - เขาได้เป็นสมณะผู้มีขันติในอดีตกาลนาน

ขนฺติทีปโน129 มาแล้ว

อทฺธาเน คจฺฉนฺเต - เมื่อถึงเวลา ก็จะปรากฏเอง

ปญฺญายิสฺสติ

ข้อสังเกตบทว่า อทฺธานํ

อยมฺปิ ปเนตฺถ นีติ เวทิตพฺพา "อทฺธานนฺติ ทุติเยกวจนนฺตวเสน จตุตฺถีฉฏฺฐี-พหุวจนวเสน จ วุตฺตํ รูปํ. "อทฺธานมคฺคปฏิปฺปนฺโน โหตี"ติอาทีสุ ทีฆมคฺควาจเกน "อทฺธานนฺ"ติ นปุสเกน สทิสํ สุติสามญฺญวเสนาติ.

ในแบบแจกของ อทฺธ ศัพท์นี้ บัณฑิต พึงทราบหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ด้วย คือรูปศัพท์ว่า อทฺธานํ [ที่มาจาก อทฺธ ศัพท์] ซึ่งใช้เป็นทุติยาเอกพจน์ และจตุตถี, ฉัฏฐี-พหูพจน์ เป็นรูปศัพท์ที่มีเสียงพ้องกับ อทฺธาน ศัพท์นปุงสกลิงค์ซึ่งใช้ในความหมายว่า "หนทางไกล"

ตัวอย่างเช่น

อทฺธานมคฺคปฏิปฺปนฺโน โหติ130 เขา เป็นผู้เดินทางไกล

อิทานิ มุทฺธสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ มุทฺธ ศัพท์

มุทฺธสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
มุทฺธา	มุทฺธา, มุทฺธาโน
มุทฺธํ	มุทฺเธ, มุทฺธาเน
มุทฺธานา	มุทฺเธหิ, มุทฺเธภิ
มุทฺธสฺส	มุทฺธานํ
มุทฺธานา	มุทฺเธหิ, มุทฺเธภิ
มุทฺธสฺส	มุทฺธานํ
มุทฺธนิ	มุทฺธเนสุ
โภ มุทฺธ	ภวนฺโต มุทฺธา, มุทฺธาโน

เอวํ อภิภวิตาปเทน วิสทิสปทานิ ภวนฺติ. อิติ นานานเยหิ อภิภวิตาปเทน สทิสานิ วตฺตาทีนิ วิสทิสานิ คุณวาทีนิ ราช สาอิจฺจาทีนิ จ อาการนฺตปทานิ ทสฺสิตานิ สทฺธึ นามิกปทมาลาหิ.

ตามที่ได้แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า ราช ศัพท์เป็นต้น เป็นบทที่มีลักษณะการแจก รูปศัพท์ต่างจาก อภิภวิตา ศัพท์. สรุปว่า ข้าพเจ้า ได้แสดงกลุ่มศัพท์อาการันต์ที่แจก เหมือนกับ อภิภวิตุ ศัพท์มี วตฺตุ ศัพท์เป็นต้น และกลุ่มศัพท์ที่แจกไม่เหมือนกับ อภิภวิตุ มี คุณวนฺตุ ศัพท์เป็นต้น และ ราช, สา ศัพท์เป็นต้น พร้อมกับนามิกปทมาลาโดยนัยที่ หลากหลายด้วยประการฉะนี้แล.

เอตฺถ โยคํ สเจ โปโส กเร ปณฺฑิตชาติโก
ตสฺส โวหารเภเทสุ วิชมฺเภ ญาณมุตฺตมํ.

หากวิญญูชนผู้มีชาติแห่งบัณฑิตใด เพียรพยายาม ศึกษาคัมภีร์สัททนีติปทมาลานี้ , ปัญญาของเขา จะ เชี่ยวชาญโลดแล่นไปในโลกแห่งโวหารต่างๆ ได้อย่าง สง่าผ่าเผย ดุจราชสีห์หนุ่มยืนสง่าอยู่บนแผ่นศิลาฉะนั้น.

อิติ นวงฺเค สาฏฺจกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณสวินิจฺฉโย อาการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค นาม ฉฏฺโฐ ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่าอาการันต์ปุงลิงคนามิกปทมาลาวิภาคซึ่งว่าด้วย การแจกรูปศัพท์ที่เป็นอาการันต์ปุงลิงค์พร้อมข้อวินิจฉัย ในสัททนีติ ปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนาเพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหาร บัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

อุการนฺตอวณฺณนฺตตาปกติกํ อาการนฺตปุลฺลิงฺคํ

นิฏฺฐิตํ.

อาการันต์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอุการันต์และอการันต์

จบ.

ปริจเฉทที่ ๗

นิคฺคหีตนฺตาทิปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

แบบแจกบทนามนิคคหีตันตปุงลิงค์เป็นต้น

อถ ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา นิคฺคหีตนฺตปุลฺลิงฺคานํ ภวนฺตกโรนฺตอิจฺจาทิกสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม -

คจฺฉํ มหํ จรํ ติฏฺฐํ ทที ภุญฺชํ สุณํ ปจํ

ชยํ ชรํ จวํ มียํ สรํ กุพฺพํ ชปํ วชํ.

ณ โอกาสบัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมนี้ คือ ภวนฺต กโรนฺต เป็นต้นซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาศัพท์ที่เป็นนิคคหีตันตปุงลิงค์ ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

กลุ่มศัพท์นิคคหีตันตปุงลิงค์

คจฺฉํ มหํ จรํ ติฏฺฐํ ทที ภุญฺชํ สุณํ ปจํ

ชยํ ชรํ จวํ มียํ สรํ กุพฺพํ ชปํ วชํ.

คจฺฉํ (ผู้ไป) มหํ (ผู้บูชา) จรํ (ผู้เที่ยวไป) ติฏฺฐํ (ผู้ดำรง อยู่) ททํ ผู้ให้) ภุญฺชํ (ผู้บริโภค) สุณํ (ผู้ฟัง) ปจํ (ผู้หุง) ชยํ (ผู้ชนะ) ชรํ (ผู้แก่) จวํ (ผู้จุติ) มียํ (ผู้ตาย) สรํ (ผู้ ระลึก) กุพฺพํ (ผู้กระทำ) ชปํ (ผู้อ่าน, ผู้ร่าย, ผู้บริกรรม, ผู้กระซิบ) วชํ (ผู้ไป).

คัจฉันตาทิคณะ

แบบแจกนิคคหีตันตปุงลิงค์ ตามมติจูฬนิรุตติ

คจฺฉนฺตสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
คจฺฉํ, คจฺฉนฺโต	คจฺฉนฺตา

คจฺฉนฺตํ คจฺฉนฺเต

คจฺฉตา คจฺฉนฺเตหิ, คจฺฉนฺเตภิ

คจฺฉโต, คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉตํ

คจฺฉตา คจฺฉนฺเตหิ, คจฺฉนฺเตภิ

คจฺฉโต, คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉตํ

คจฺฉติ คจฺฉนฺเตสุ

โภ คจฺฉํ, โภ คจฺฉา ภวนฺโต คจฺฉนฺโต

วินิจฉัยแบบแจกของ คจฺฉนฺต ศัพท์

คจฺฉาทีนิ อญฺญานิ จ ตํสทิสานิ เอวํ เณยฺยานีติ ยมกมหาเถรมตํ. กิญฺจาเปตฺถ ตติเยกวจนฏฺฐานาทีสุ “คจฺฉนฺเตน, คจฺฉนฺตา, คจฺฉนฺตสฺมา, คจฺฉนฺตมฺหา, คจฺฉนฺตสฺมึ, คจฺฉนฺตมฺหี”ติ อิมานิ ปทานิ นาคตานิ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ปโยคทสฺสนโต คเหตพฺพานิ.

บทว่า คจฺฉ เป็นต้น และบทอื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายบทว่า คจฺฉ นั้น [เช่น มห, ชร ติฏฺฐ ทท ภุญฺช สุณ ปจเป็นต้น] พึงทราบว่า แจกตามแบบดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้. แบบแจก ข้างต้นนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

อนึ่ง ในแบบแจกนี้ ตรงตำแหน่งของตติยาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ แม้จะไม่มีบทเหล่านี้ คือ คจฺฉนฺเตน, คจฺฉนฺตา, คจฺฉนฺตสฺมา, คจฺฉนฺตมฺหา, คจฺฉนฺตสฺมึ, คจฺฉนฺตมฺหิ อยู่ก็ตาม แต่เพราะได้พบตัวอย่างของบทเหล่านั้นในพระบาลี หลายแห่ง ดังนั้น นักศึกษา จึงสามารถนำบทเหล่านั้นมาใช้ได้.

บทว่า คจฺฉนฺโต, คจฺฉํ เป็นต้น

ตามมติของจูฬนิรุตติ และเกจิอาจารย์

ตตฺร ยมกมหาเถเรน อาลปนวจนฏฺฐาเนเยว “คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต”ติอาทีนํ พหุวจนตฺตํ กถิตํ, ปจฺจตฺตวจนฏฺฐาเน เอกวจนตฺตํ. เกหิจิ ปน ปจฺจตฺตวจนฏฺฐาเน เอกวจน-พหุวจนตฺตํ, อาลปนวจนฏฺฐาเน พหุวจนตฺตํเยว กถิตํ. “คจฺฉํ, มหํ, จรนฺ”ติอาทีนํ ปน อาลปนฏฺฐาเน เอกวจนตฺตํ.

เกี่ยวกับแบบแจกของนิคคหีตันตปุงลิงค์นั้น บทว่า คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต เป็นต้น มีมติที่ใช้ต่างกันดังนี้:-

ตามมติของพระยมกมหาเถระ (ผู้รจนาคัมภีร์จูฬนิรุตติ) ใช้ ๒ ฐานะ คือ อาลปนะ เอกพจน์ และปฐมาวิภัตติเอกพจน์. ส่วนตามมติของอาจารย์บางท่านใช้ ๓ ฐานะ คือ ปฐมา วิภัตติเอกพจน์, ปฐมาวิภัตติพหูพจน์ และอาลปนะพหูพจน์. สำหรับบทว่า คจฺฉํ, มหํ, จรํ เป็นต้น ทั้งสองมติ ใช้เป็นอาลปนะเอกพจน์เหมือนกัน.

บทว่า คจฺฉนฺโต, คจฺฉํ เป็นต้น

ตามมติคัมภีร์สัททนีติ

มยํ ปน พุทฺธวจเน อเนกาสุ จาฏฺฐกถาสุ “คจฺฉนฺโต, มหนฺโต”ติอาทีนํ พหุวจนปฺ-ปโยคานํ “คจฺฉํ, มหํ” อิจฺจาทีนญฺจ สานุสาราลปเนกวจนปฺปโยคานํ อทสฺสนโต “คจฺฉนฺโต ภารทฺวาโช. ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ. มหนฺโต โลกสนฺนิวาโส ”ติอาทีนํ ปน ปจฺจตฺเตกวจนปฺ-ปโยคานญฺเญว ทสฺสนโต ตาทิสานิ รูปานิ อนิชฺฌานกฺขมานิ วิย มญฺญาม.

จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า ยังไม่เคยพบตัวอย่างของรูปศัพท์ เช่น คจฺฉนฺโต, มหนฺโต เป็นต้นที่ใช้เป็นพหูพจน์ และยังไม่เคยพบตัวอย่างของรูปศัพท์ที่มีนิคคหิต เช่น คจฺฉํ, มหํ เป็นต้นที่ใช้เป็นอาลปนะเอกพจน์ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหลาย เคยแต่พบ ตัวอย่างที่ใช้เป็นปฐมาวิภัตติเอกพจน์เท่านั้น เช่น

คจฺฉนฺโต ภารทฺวาโช1 พราหมณ์ชูชก ผู้ไปอยู่

ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ 2 บุคคลนั้นผู้ถึงความเจริญเติบโต ย่อมไม่หวนกลับมาสู่ความเป็นเด็กอีก

มหนฺโต โลกสนฺนิวาโส3 โลกสันนิวาส อันกว้างใหญ่

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า คิดว่า รูปที่ใช้ตามมติของอาจารย์ดังที่ได้แสดงมาข้างต้น นั้น ไม่น่าจะหาหลักฐานพิสูจน์ได้.

บทว่า มหนฺโต, ภวนฺโต เป็นต้น

ตามมติคัมภีร์นิรุตติปิฎก

นิรุตฺติปิฏเก ปจฺจตฺตาลปนฏฺฐาเน “มหนฺโต, ภวนฺโต, จรนฺโต”ติอาทีนํ พหุวจนตฺต-เมว กถิตํ, น เอกวจนตฺตํ. ตถา หิ ตตฺถ “มหํ ภวํ จรํ ติฏฺฐนฺ”ติ คาถํ วตฺวา “มหํ ติฏฺฐติ, มหนฺโต ติฏฺฐนฺตี”ติ จ, “โภ มหา, ภวนฺโต มหนฺโต”ติ จ, “ภวํ ติฏฺฐติ, ภวนฺโต ติฏฺฐนฺตี”ติ จ อาทิ วุตฺตํ.

ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก บทว่า มหนฺโต, ภวนฺโต, จรนฺโต เป็นต้น ท่านใช้ ๒ ฐานะคือ ปฐมาวิภัตติพหูพจน์และอาลปนะพหูพจน์ ไม่ใช้เป็นเอกพจน์ ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ นิรุตติปิฎกนั้น หลังจากที่ท่านแสดงคาถาว่า มหํ ภวํ จรํ ติฏฺฐํ เป็นต้นแล้ว ได้แจกปท-มาลาของ มหนฺต ศัพท์ว่า มหํ ติฏฺฐติ, มหนฺโต ติฏฺฐนฺติ, โภ มหา, ภวนฺโต มหนฺโต และ ของ ภวนฺต ศัพท์ว่า ภวํ ติฏฺฐติ, ภวนฺโต ติฏฺฐนฺติ เป็นต้น.

วินิจฉัยพจน์

ของบทว่า ภวนฺโต และบทว่า มหนฺโต เป็นต้น

เอตฺถ ปน “ภวํ; ภวนฺโต”ติ ปทานิ ยตฺถ “โหนฺโต, โหนฺตา”ติ กฺริยตฺถํ น วทนฺติ, ตตฺถ “ภวํ กจฺจาโน. มา ภวนฺโต เอวํ อวจุตฺถา”ติอาทีสุ วิย อญฺญสฺมึ อตฺเถ ปตนโต เอกวจนพหุวจนานิ ภวนฺติ, ตสฺมา “สนฺโต สปฺปุริสา โลเก”ติ เอตฺถ “สนฺโต”ติ ปทสฺส วิย “อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา”ติ เอตฺถ “อรหนฺโต”ติ ปทสฺส วิย จ ”ภวนฺโต”ติ ปทสฺส พหุวจนตฺตํ นิชฺฌานกฺขมํ. “มหนฺโต, จรนฺโต, ติฏฺฐนฺโต”ติอาทีนํ ปน พหุวจนตฺตํ น นิชฺฌานกฺขมํ วิย อมฺเห ปฏิภาติ. น หิ กตฺถจิปิ “สนฺโต, อรหนฺโต, ภวนฺโต”ติ ปทวชฺชิตานํ “คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต”ติอาทีนํ อเนกปทสตานํ พหุวจนนฺตตาปโยเค ปสฺสาม.

ก็ในคัมภีร์นิรุตติปิฎกนั้น มีข้อวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-

ในข้อความใด บทว่า ภวํ, ภวนฺโต มิได้ใช้ในความหมายที่เป็นกิริยาว่า "มีอยู่, เป็น อยู่" ในข้อความนั้น เนื่องจากใช้ในความหมายอื่น บทว่า ภวํ จึงใช้เป็นเอกพจน์ได้ เช่น ภวํ กจฺจาโน4 (ท่านกัจจานะ) และบทว่า ภวนฺโต ใช้เป็นพหูพจน์ได้ เช่น มา ภวนฺโต เอวํ อวจุตฺถ5 (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่าน อย่าได้กล่าวเช่นนี้เลย).

เพราะเหตุนั้น บทว่า ภวนฺโต จึงมีหลักฐานการใช้เป็นพหูพจน์เหมือนกับบทว่า สนฺโต ในข้อความว่า สนฺโต สปฺปุริสา โลเก6 (สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบ มีอยู่ในโลก) และบทว่า อรหนฺโต ในข้อความว่า อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา7 (พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้เป็นพระอรหันต์=ผู้ควรเคารพบูชา)

ส่วนบทว่า มหนฺโต, จรนฺโต, ติฏฺฐนฺโต เป็นต้นที่ใช้เป็นพหูพจน์เหล่านี้ ข้าพเจ้า คิดว่าไม่น่าจะมีหลักฐานการใช้ ทั้งนี้เป็นเพราะว่านอกจากบทนาม ๓ บทคือ สนฺโต, อรหนฺโต, ภวนฺโต นี้แล้ว ข้าพเจ้า ยังไม่เคยพบตัวอย่างของบทว่า คจฺฉนฺโต, มหนฺโต, จรนฺโต เป็นต้นซึ่งมีจำนวนหลายร้อยบทเคยใช้เป็นรูปพหูพจน์ที่ไหนสักแห่ง.

ตถา หิ

พวฺหตฺเต กตฺถจิ ฐาเน "ฐาน"๑ มิจฺจาทโย ยถา
ทิสฺสนฺติ เนวํ พวฺหตฺเต "คจฺฉนฺโต" อิติอาทโย.

ดังจะเห็นได้ว่า

บางแห่ง บทว่า ฐานํ เป็นต้น ปรากฏใช้เป็นรูปพหูพจน์ แต่บทว่า คจฺฉนฺโต เป็นต้น ไม่ปรากฏใช้เช่นนั้น.

พวฺหตฺเต กตฺถจิ ฐาเน "สนฺโต"อิจฺจาทโยปิ จ
ทิสฺสนฺติ เนวํ พวฺหตฺเต "คจฺฉนฺโต" อิติอาทโย

บางแห่ง บทว่า สนฺโต เป็นต้น ปรากฏใช้เป็นรูปพหูพจน์ แต่บทว่า คจฺฉนฺโต เป็นต้น ไม่ปรากฏใช้เช่นนั้น.

อรหนฺโต"ติ พวฺหตฺเต เอกนฺเตเนว ทิสฺสติ
เนวํ ทิสฺสนฺติ พวฺหตฺเต "คจฺฉนฺโต" อิติอาทโย.

บทว่า อรหนฺโต ปรากฏใช้เป็นรูปพหูพจน์เท่านั้น แต่บท ว่า คจฺฉนฺโต เป็นต้น ไม่ปรากฏใช้เช่นนั้น.

อเนกสตปาเฐสุ "วิหรนฺโต"ติอาทิสุ
เอกสฺสปิ พหุกตฺเต ปวตฺติ น ตุ ทิสฺสติ.

ในพระบาลีหลายร้อยแห่ง บทว่า วิหรนฺโต เป็นต้น ไม่ปรากฏว่า มีใช้เป็นรูปพหูพจน์ แม้สักบท.

พหุวจนนเยน "คจฺฉนฺโต"ติ ปทสฺส หิ

คหเณ สติ พหโว โทสา ทิสฺสนฺติ สจฺจโต.

ก็ถ้ามีการแจกบทว่า คจฺฉนฺโต เป็นพหูพจน์ ก็จะก่อให้ เกิดโทษอย่างใหญ่หลวงอย่างแน่นอน.

ยเถกมฺหิ ฌเร ทฑฺเฒ, ทฑฺฒา สามีปิกา ฌรา
ตถา พวฺหตฺตวาจิตฺเต "คจฺฉนฺโต"ติ ปทสฺส ตุ.
วิหรนฺโตติอาทีนํ พวฺหตฺตวาจิตา สิยา
รูปนโย อนิฏฺโฐ จ คเหตพฺโพ อเนกธา.

เปรียบเหมือนเมื่อเรือนหลังหนึ่งถูกไฟไหม้ เรือนหลัง ใกล้เคียง ก็พลอยถูกไฟไหม้ไปด้วยฉันใด, เมื่อบทว่า คจฺฉนฺโต สามารถใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ บทอื่นๆ เช่น วิหรนฺโต ก็จะต้องใช้ได้ด้วยเช่นกันฉันนั้น ผลเสียก็คือ จะทำให้ได้รูปที่ไม่พึงประสงค์เป็นจำนวนมาก.

พระอรหันต์สาวกผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์

เอวํ สนฺเตปิ ยสฺมา "นิรุตฺติปิฏกํ นาม ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน มหาขีณาสเวน มหากจฺจายเนน กตนฺ"ติ โลเก ปสิทฺธํ, ตสฺมา อิทํ ฐานํ ปุนปฺปุนํ อุปปริกฺขิตพฺพํ. กิญฺจาเปตฺถ เถเร คารเวน เอวํ วุตฺตํ, ตถาปิ ปาฬินยํ ครุ กตฺวา ทิฏฺเฐเนกวจนนเยน อทิฏฺโฐ พหุวจนนโย ฉฑฺเฑตพฺโพ. เอวํ สติ นิคฺคหีตนฺเตสุ นโย โสภโน ภวติ.

สรุปว่า แม้บทว่า มหนฺโต เป็นต้นที่มีรูปเป็นพหูพจน์ตามที่คัมภีร์นิรุตติปิฎก แสดงไว้ จะไม่มีหลักฐานจากพระบาลีมาสนับสนุนก็ตาม แต่เนื่องจากคัมภีร์นิรุตติปิฎก เป็นที่ทราบกันดีแก่ชาวโลกว่า ท่านพระมหากัจจายนะผู้เป็นพระมหาขีณาสพผู้แตกฉาน ในปฏิสัมภิทา ได้รจนาไว้ ดังนั้น บัณฑิต จึงควรพิจารณาฐานะนี้ให้รอบคอบ.

ในเรื่องนี้ การที่ข้าพเจ้าชี้แนะให้พิจารณาฐานะนี้ให้รอบคอบอย่างนี้ ก็ด้วย ความเคารพในพระเถระ. อย่างไรก็ตาม บัณฑิต ควรให้ความสำคัญกับนยะแห่งพระบาลี เป็นหลัก โดยตัดวิธีการแจกรูปพหูพจน์ที่ไม่มีใช้ในพระบาลีออกไป คงไว้แต่วิธีแจกรูป เอกพจน์ซึ่งมีใช้ในพระบาลี. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะทำให้วิธีการแจกรูปศัพท์ นิคคหีตันตการันต์ เกิดความงดงาม. (ท่านจะวินิจฉัยเรื่องนี้อีกครั้งข้างหน้า)

อยํ ปน อมฺหากํ รุจิ

สำหรับข้าพเจ้า มีความเห็นดังนี้ว่า

"ภวํ กรํ อรหํ สํ มหํ" อิติ ปทานิ ตุ
วิสทิสานิ สมฺโภนฺติ, อญฺญมญฺญนฺติ ลกฺขเย.
"คจฺฉํ จรํ ททํ ติฏฺฐํ จินฺตยํ ภาวยํ วทํ
ชานํ ปสฺสนฺ"ติอาทีนิ สทิสานิ ภวนฺติ หิ.
ตตฺร "ชานนฺ"ติอาทีนิ กตฺถจิ ปริวตฺตเร.
วิภตฺติลิงฺควจน- วเสนาติ วิภาวเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า กลุ่มบทเหล่านี้ คือ ภวํ กรํ อรหํ สํ มหํ เป็นกลุ่มบทที่มีลักษณะไม่เหมือนกันและกัน, ส่วนกลุ่มบทเหล่านี้ คือ คจฺฉํ จรํ ททํ ติฏฺฐํ จินฺตยํ ภาวยํ วทํ ชานํ ปสฺสํ เป็นต้นเป็นกลุ่มบทที่มีลักษณะ เหมือนกัน. บรรดากลุ่มบทเหล่านั้น บทว่า ชานํ เป็นต้น บางแห่งมีการเปลี่ยนวิภัตติ ลิงค์ วจนะ.

แบบแจกพิเศษ

ภวนฺต, กรนฺต, อรหนฺต, สนฺต, มหนฺต

ตตฺร ตาว ภวนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจติ. ภวํสทฺโท หิ "วฑฺฒนฺโต, โหนฺโต"ติ อตฺเถปิ วทติ. เตสํ วเสน อยํ นามิกปทมาลา.

บรรดาบท (มี ภวํ เป็นต้น) เหล่านั้น อันดับแรก ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลา ของ ภวนฺต ศัพท์, ก็ ภวํ ศัพท์ ย่อมใช้แม้ในความหมายว่า วฑฺฒนฺโต (เจริญอยู่), โหนฺโต (เป็นอยู่), แบบแจกต่อไปนี้ เป็นแบบแจกของ ภวนฺต ศัพท์ที่มีอรรถเหล่านั้น.

ภวนฺตสทฺทปทมาลา

(ในความหมายว่า วฑฺฒนฺต=เจริญ, โหนฺต=มี, เป็น)

เอกพจน์	พหูพจน์
ภวํ, ภวนฺโต	ภวนฺตา
ภวนฺตํ	ภวนฺเต
ภวนฺเตน	ภวนฺเตหิ, ภวนฺเตภิ
ภวนฺตสฺส	ภวนฺตานํ
ภวนฺตา, ภวนฺตสฺมา, ภวนฺตมฺหา	ภวนฺเตหิ, ภวนฺเตภิ
ภวนฺตสฺส	ภวนฺตานํ
ภวนฺเต, ภวนฺตสฺมึ, ภวนฺตมฺหิ	ภวนฺเตสุ
เห ภวนฺต	เห ภวนฺตา

ความหมายของบทว่า "ภวํ"

ตตฺถ "ภวํ, ภวนฺโต"ติอาทีนํ "วฑฺฒนฺโต, โหนฺโต"ติอาทินา อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตถา หิ "สุวิชาโน ภวํ โหติ. ธมฺมกาโม ภวํ โหติ. ราชา ภวนฺโต นานาสมฺปตฺตีหิ โมทติ. กุฬีรทโห คงฺคาย เอกาพทฺโธ, คงฺคาย ปูรณกาเล คงฺโคทเกน ปูรติ, อุทเก มนฺที ภวนฺเต มหโต อุทกํ คงฺคาย โอตรตี"ติ ปโยคา ภวนฺติ, ตสฺมา อยํ นามิกปทมาลา สารโต ปจฺเจตพฺพา.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ บัณฑิต พึงทราบว่า บทว่า ภวํ, ภวนฺโต เป็นต้น มีความหมาย

ว่า วฑฺฒนฺโต (เจริญ), โหนฺโต (เป็น) ซึ่งมีตัวอย่างจากพระบาลีดังต่อไปนี้

สุวิชาโน ภวํ โหติ　　ผู้เจริญ รู้ได้ง่าย๑

ธมฺมกาโม ภวํ โหติ 8　　ผู้ประพฤติธรรม เป็นผู้เจริญ

ราชา ภวนฺโต นานา-　　เขาเป็นพระราชา ย่อมบันเทิงด้วยสมบัติต่างๆ

สมฺปตฺตีหิ โมทติ

กุฬีรทโห คงฺคาย เอกาพทฺโธ, คงฺคาย ปูรณกาเล คงฺโคทเกน ปูรติ, อุทเก มนฺที ภวนฺเต ทหโต อุทกํ คงฺคาย โอตรติ 9

สระกุฬีระติดเนื่องเป็นอันเดียวกับแม่น้ำคงคา, พอน้ำในแม่น้ำคงคาขึ้นสูง สระนั้น ก็เต็มไปด้วยน้ำจากแม่น้ำคงคา, เมื่อน้ำในแม่น้ำคงคาลดลง น้ำจากสระนี้ย่อมไหลลง ในแม่น้ำคงคา.

เพราะเหตุที่มีตัวอย่างจากพระบาลีรับรองเช่นนี้แล บัณฑิต จึงควรยึดแบบแจกที่ ได้แสดงมาข้างต้นนี้ไว้เป็นหลักเถิด.

ภวนฺต แจกตาม ปุริส, จิตฺต

เอตฺถ ภวํสทฺทมตฺตํ วชฺเชตฺวา คจฺฉมานจรมานสทฺทาทีสุ วิย ภวนฺตสทฺเท “ภวนฺโต, ภวนฺตา”ติ ปุริสนโยปิ ลพฺภติ, นปุสกลิงฺเค วตฺตพฺเพ “ภวนฺตํ, ภวนฺตานี”ติ จิตฺตนโยปิ ลพฺภติ เอวํ วฑฺฒนภวนตฺถวาจกสฺส ภวนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา.

เกี่ยวกับแบบแจกของ ภวนฺต ศัพท์นี้ ยกเว้นคำว่า ภวํ (ปฐมาวิภัตติเอกพจน์) แล้ว สามารถแจกตามแบบ ปุริส ได้อีกนัยหนึ่งว่า ภวนฺโต, ภวนฺตา เป็นต้นเหมือนกับ คจฺฉ-มาน และ จรมาน เป็นต้นซึ่งแจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกประการ.

ในกรณีที่ประสงค์ จะใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ว่า ภวนฺตํ, ภวนฺตานิ เป็นต้น, บัณฑิต พึงทราบนามิกปทมาลาของ ภวนฺต ศัพท์ที่มีความหมายว่า "เจริญ" และ "มี, เป็น" ด้วยประการฉะนี้แล.

ลักษณะพิเศษ

ในการใช้พจน์ของบทว่า ภวํ และ ภวนฺโต

อยญฺจ วิเสโส “ภวนฺโต”ติ ปทํ วฑฺฒนภวนตฺถโต อญฺญตฺเถ วตฺตมานํ พหุวจนเมว โหติ, ยถา “ภวนฺโต อาคจฺฉนฺตี”ติ. วฑฺฒนภวนตฺเถสุ วตฺตมานํ เอกวจนเมว. อตฺริเม ปโยคา “อนุปุพฺเพน ภวนฺโต วิญฺญุตํ ปาปุณาติ. สมเณน นาม อีทิเสสุ กมฺเมสุ อพฺยาวเฏน ภวิตพฺพํ, เอวํ ภวนฺโต หิ สมโณ สุสมโณ อสฺสาติ. “ภวํ”อิติ ปทํ ปน อุภยตฺถาปิ เอกวจนเมว.

ก็บทว่า ภวนฺโต, ภวํ นี้ มีการใช้พจน์ต่างกันดังนี้:-

บทว่า ภวนฺโต ที่ใช้ในความหมายอื่นนอกจากความหมายว่า “เจริญ - มี,เป็น" มีรูปเป็นพหูพจน์เท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

ภวนฺโต อาคจฺฉนฺติ　　ท่านทั้งหลาย ย่อมมา

สำหรับบทว่า ภวนฺโต ที่ใช้ในความหมายว่า “เจริญ - มี,เป็น" (ไม่ใช่อรรถ อญฺญตฺถ) มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

อนุปุพฺเพน ภวนฺโต - เขาเจริญวัยโดยลำดับ ถึงความเป็นผู้รู้เดียงสา

วิญฺญุตํ ปาปุณาติ

สมเณน นาม อีทิเสสุ - ธรรมดาสมณะ ไม่พึงเป็นผู้ขวนขวายในการงาน

กมฺเมสุ อพฺยาวเฏน - เช่นนี้, เพราะสมณะผู้เป็นอยู่เช่นนี้ พึงเป็นสมณะ

ภวิตพฺพํ, เอวํ ภวนฺโต หิ - ที่ดี

สมโณ สุสมโณ อสฺส10

ส่วนบทว่า ภวํ มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น แม้ในอรรถทั้งสอง (คืออรรถเจริญ-มี-เป็น และอรรถอื่นนอกจากอรรถเจริญ-มี-เป็น).

ตสฺมา อิทานิ “ภวํ อานนฺโท. ภวนฺโต อาคจฺฉนฺติ, อปฺปสทฺทา ภวนฺโต โหนฺตุ, มา โภนฺโต สทฺทมกตฺถา”ติ เอวมาทิปโยคทสฺสนวเสน โวหารวิเสเส ปวตฺตํ อญฺญํ อตฺถํ ปฏิจฺจ อปราปิ นามิกปทมาลา วุจฺจเต

เพราะฉะนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ภวนฺต ศัพท์อีกแบบหนึ่ง โดยอาศัยความหมายอื่นอันเป็นสำนวนทางภาษาโดยเฉพาะ เนื่องจากได้พบตัวอย่างจาก พระบาลีอันมีอย่างนี้เป็นต้น คือ

ภวํ อานนฺโท11 ท่านอานนท์

ภวนฺโต อาคจฺฉนฺติ ท่านทั้งหลาย ย่อมมา

อปฺปสทฺทา ภวนฺโต โหนฺตุ ท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้มีเสียงเบา

มา โภนฺโต สทฺทมกตฺถ12 แน่ะท่านทั้งหลาย พวกท่าน อย่าได้ส่งเสียง

ภวนฺตสทฺทปทมาลา

(ที่ใช้ในความหมายว่า "ท่าน" = บุรุษที่ ๓)

เอกพจน์	พหูพจน์
ภวํ	ภวนฺโต, โภนฺโต
ภวนฺตํ	ภวนฺเต
ภวตา, โภตา, ภวนฺเตน	ภวนฺเตหิ, ภวนฺเตภิ
ภวโต, โภโต, ภวนฺตสฺส	ภวนฺตานํ, ภวตํ
ภวตา, โภตา	ภวนฺเตหิ, ภวนฺเตภิ
ภวโต, โภโต, ภวนฺตสฺส	ภวนฺตานํ, ภวตํ
ภวติ, ภวนฺเต, ภวนฺตสฺมึ, ภวนฺตมฺหิ	ภวนฺเตสุ

โภ ภวนฺโต, โภนฺโต

โภ ศัพท์ที่เป็นโวหารวิเสส

ไม่สามารถใช้คำที่แสดงความเป็นอาลปนะ

เอตฺถ ปน “โภ”อิจฺจาทีนิ ตีณิ ปทานิ ยสฺมา โวหารวิเสสปวตฺตานิ อาลปนปทานิ โหนฺติ, ตสฺมา “อาวุโส, ภนฺเต”ติ ปทานิ วิย โภสทฺทาทิอุปปทวนฺตานิ น ภวนฺติ, “โภ ปุริส, ภวนฺโต พฺราหฺมณา, โภนฺโต สมณา, โภ ราช”อิจฺจาทีสุ หิ ปุริสสทฺทาทโยเยว โภสทฺทาทิอุปปทวนฺโต ภวนฺติ.

อิธ จ “ภวํ อานนฺโท”ติ เอตฺถ ภวํสทฺเทน สมานตฺถานิ “โภ, ภวนฺโต, โภนฺโต”ติ ปทานิ วุตฺตานิ, น ปน “ธมฺมกาโม ภวํ โหตี”ติ เอตฺถ ภวํสทฺเทน สมานตฺถานิ.

ปรมสฺมิญฺหิ นเย วฑฺฒมนฺตฺถวเสน “โภ ภวนฺต, ภวนฺโต ภวนฺตา, โภนฺโต ภวนฺตา”ติ โภสทฺทาทโย อาลปนปทานํ อุปปทานิ ภวนฺติ, น ทุติยสฺมึ นเย. อาเมฑิตวเสน ปน “โภ โภ, ภวนฺโต ภวนฺโต, โภนฺโต โภนฺโต”ติ ปทานิ ภวนฺติ ยถา “ภนฺเต ภนฺเต”ติ.

ก็ในแบบแจกข้างต้นนี้ เนื่องจากบท ๓ บท คือ โภ, ภวนฺโต, โภนฺโต เป็นบท อาลปนะที่มีลักษณะของอาลปนะปรากฏชัดอยู่แล้ว ดังนั้น จึงไม่ต้องมี โภ ศัพท์เป็นต้น นำหน้า (เช่น โภ โภ, โภ ภวนฺโต, โภ โภนฺโต) เหมือนบทว่า อาวุโส, ภนฺเต (ที่ไม่ต้อง มีบทนำหน้า) แต่สำหรับบทนามมี ปุริส ศัพท์เป็นต้นต้องมี โภ ศัพท์เป็นต้นนำหน้า

ตัวอย่างเช่น

โภ ปุริส ข้าแต่บุรุษ

ภวนฺโต พฺราหฺมณา ข้าแต่พราหมณ์ทั้งหลาย

โภนฺโต สมณา ดูก่อนสมณะทั้งหลาย

โภ ราช ข้าแต่มหาบพิตร

อนึ่ง บทอาลปนะเหล่านี้ คือ โภ, ภวนฺโต, โภนฺโต ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในแบบแจก ข้างต้นนี้ มีความหมายเท่ากับ ภวํ ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ภวํ อานนฺโท (ท่าน อานนท์). มิได้มีความหมายเท่ากับ ภวํ ศัพท์ในข้อความนี้ว่า ธมฺมกาโม ภวํ โหติ13 (บุคคล ผู้ปฏิบัติธรรม เป็นผู้เจริญ)

สรุปว่า ภวนฺต ศัพท์ที่มีความหมายว่า “เจริญ” ในแบบแจกแบบที่หนึ่งนั้น สามารถ ใช้ โภ ศัพท์เป็นต้นนำหน้าบทอาลปนะได้

ตัวอย่างเช่น

โภ ภวนฺต แน่ะผู้เจริญ

ภวนฺโต ภวนฺตา แน่ะผู้เจริญทั้งหลาย

โภนฺโต ภวนฺตา แน่ะผู้เจริญทั้งหลาย

[ส่วน]ในแบบแจกที่สอง (ที่มีอรรถอัญญัตถะ) นั้น ไม่สามารถใช้ โภ ศัพท์เป็นต้น นำหน้าบทอาลปนะได้. แต่ใช้บทเหล่านี้ในแง่ของอาเมฑิตะ (คำซ้ำ) ได้ เช่น โภ โภ (ท่าน ท่าน), ภวนฺโต ภวนฺโต (พวกท่าน,พวกท่าน), โภนฺโต โภนฺโต (พวกท่าน) เหมือนกับ บทว่า ภนฺเต ภนฺเต (ท่าน ท่าน) ฉะนั้น.

ตัวอย่างของ ภวํ ที่เป็นนาม

อตฺริทํ ภูธาตุวเสน สงฺเขปโต ปาฬินิทสฺสนํ กสฺมา ภวํ วิชฺชนมรณฺณนิสฺสิโต. กถํ ปนาหํ โภ ตํ ภวนฺตํ โคตมํ ชานิสฺสามิ. เอวํ โภติ โข อมฺพฏฺโฐ มาณโว พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส ปฏิสฺสุตฺวา. มา ภวนฺโต เอวํ อวจุตฺถ. อิมํ โภนฺโต นิสาเมถ. เอวํ โภ ปุริส ชานาหิ ปาปธมฺมา อสญฺญตาอิจฺเจวมาทิ. เอตฺถ “ภวํ”อิจฺจาทีนิ ภูธาตุมยานิ นามปทานีติ เวทิตพฺพานิ.

เกี่ยวกับแบบแจกของ ภวนฺต ศัพท์ที่มีอรรถอัญญัตถะ(อรรถอื่น)ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ มีตัวอย่างจากพระบาลีโดยย่อดังนี้:-

กสฺมา ภวํ วิชฺชนมรณฺณนิสฺสิโต14 เพราะเหตุไร ท่านจึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่าอันปราศจากผู้คน

กถํ ปนาหํ โภ ตํ ภวนฺตํ โคตมํ- ข้าแต่ท่าน ก็ข้าพเจ้า จะรู้จักพระโคดม

ชานิสฺสามิ 15 ผู้เจริญนั้นได้อย่างไร

เอวํ โภติ โข อมฺพฏฺโฐ มาณโว- อัมพัฏฐมาณพ รับคำโปกขรสาติพราหมณ์

พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส- ว่า "ขอรับท่าน"

ปฏิสฺสุตฺวา16

มา ภวนฺโต เอวํ อวจุตฺถ17 พวกท่าน อย่าได้กล่าวเช่นนี้

อิมํ โภนฺโต นิสาเมถ18 พวกท่านพึงเก็บสิ่งของนี้

เอวํ โภ ปุริส ชานาหิ ปาป- ท่านบุรุษ ขอท่าน จงทราบอย่างนี้ว่า

ธมฺมา อสญฺญตา19 บุคคลผู้มีบาป ไม่สำรวม...

ในตัวอย่างที่ได้แสดงมาข้างต้นนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า บทว่า ภวํ เป็นต้น เป็น บทนามที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ.

หลักการใช้ โภ นิบาต

อปิจ เตสุ “โภ, ภวนฺโต, โภนฺโต”ติ อิมานิ นิปาตปทานิปิ โหนฺตีติ ววตฺถเปตพฺพํ. “โภ ปุริสา”อาทีสุ เตสํ นิปาตานิปาตภาเว วิวาโท น กรณีโย. กจฺจายนสฺมิญฺหิ “โภ เค ตู”ติ วุตฺตํ. อญฺญตฺถ20 ปน “อามนฺตนตฺเถ นิปาโต”ติอาทิ วุตฺตํ. ตถา หิ นิรุตฺติ-มญฺชูสายํ วุตฺตํ “โภติทํ อามนฺตนตฺเถ นิปาโต. โส น เกวลํ เอกวจนเมว โหติ, อถ โข พหุวจนมฺปิ โหตีติ “โภ ปุริสา”ติ พหุวจนปฺปโยโคปิ คหิโต. “ภวนฺโต”ติ ปทํ ปน พหุวจนเมว โหตีติ “ปุริสา”ติ ปุน วุตฺตนฺ”ติ.

อีกนัยหนึ่ง บรรดาบทเหล่านั้น บัณฑิต พึงกำหนดว่า บทเหล่านี้คือ โภ, ภวนฺโต, โภนฺโต เป็นบทนิบาตก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่ควรโต้แย้งกันว่า บทว่า โภ ในคำว่า โภ ปุริส เป็นต้นเหล่านั้นเป็นบทนิบาต

หรือไม่ใช่บทนิบาต. ด้วยว่าในคัมภีร์กัจจายนะได้ตั้งสูตร ไว้ว่า โภ เค ตุ (เพราะ สิ ชื่อ ค แปลง ภวนฺต เป็น โภ). ส่วนในคัมภีร์อื่น กล่าวว่า คำว่า โภ เป็นนิบาตที่ใช้ร้องเรียกเป็นต้น.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์นิรุตติมัญชูสา กล่าวว่า คำว่า โภ นี้ เป็นนิบาตที่ใช้ร้องเรียก. ทั้งคำว่า โภ นั้น ไม่ได้ใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น ยังใช้เป็นพหูพจน์อีกด้วย ดังนั้น จึงนำมาใช้ได้ แม้กับตัวอย่างที่เป็นพหูพจน์ เช่น โภ ปุริสา. ส่วนบทว่า ภวนฺโต ใช้เป็นพหูพจน์เท่านั้น ดังนั้น ในเวลาแจกปทมาลา ท่านจึงเพิ่มคำว่า ปุริสา (เป็นอาลปนะอีกหนึ่งรูป เช่น โภ ปุริสา, ภวนฺโต ปุริสา).

ปาฬิยญฺหิ อฏฺฐกถาสุ จ นิปาตภูโต โภสทฺโท เอกวจนพหุวจนวเสน ทฺวิธา ทิสฺสติ, อิตเร ปน พหุวจนวเสเนว ทิสฺสนฺติ. เตสํ ตุ นิปาตปทตฺเต รูปนิปฺผาทนกิจฺจํ นตฺถิ. เตสุ โภสทฺทสฺส นิปาตปทตฺตา อาหจฺจภาสิเต นิชฺชีวาลปเน อิตฺถิลิงฺควิสโย “อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล, ปริปฺลว โภ ปุถุสิเล”ติ ปโยโคปิ ทิสฺสติ.

อนึ่ง ในพระบาลีและอรรถกถาทั้งหลาย โภ ศัพท์ที่เป็นนิบาต มีใช้ทั้งที่เป็นเอกพจน์ และพหูพจน์, ส่วน ภวนฺโต, โภนฺโต ใช้เป็นพหูพจน์เท่านั้น. จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจาก ศัพท์ทั้ง ๓ เหล่านั้นเป็นนิบาต จึงไม่ต้องสำเร็จตัวรูป (ไม่ต้องแยกธาตุ+ปัจจัย). บรรดา นิบาตทั้งสามนั้น เนื่องจาก โภ ศัพท์เป็นนิบาต จึงใช้ร้องเรียกศัพท์อิตถีลิงค์ที่ไม่มีชีวิตได้ ดังมีตัวอย่างในพระบาลีว่า

อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล	แน่ะท่านศิลาใหญ่ ท่านจง จมลงไปเถิด
ปริปฺลว โภ ปุถุสิเล[21]	แน่ะท่านศิลาใหญ่ ท่านจงลอยขึ้นมาเถิด

อตฺริมา โภสทฺทสฺส ปวตฺติปริทีปนี คาถาโย

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงคาถาหลักการใช้ โภ นิบาตดังต่อไปนี้.

อิโต โภ สุคตึ คจฺฉ, มนุสฺสานํ สหพฺยตํ [22]
เอวมาทีสุ โภสทฺโท, เอกวจนโต มโต.

โภ ศัพท์ในตัวอย่างเป็นต้นอย่างนี้ว่า อิโต โภ สุคตึ คจฺฉ, มนุสฺสานํ สหพฺยตํ (ข้าแต่ท่าน เมื่อท่านจุติจาก สวรรค์นี้แล้ว ขอท่าน จงถึงความเป็นสหายของพวก มนุษย์) พึงทราบว่าเป็นเอกพจน์.

ปสฺสถ โภ อิมํ กุล- ปุตฺต” มิจฺเจวมาทิสุ
พหุวจนโก เอโส, โภสทฺโทติ วิภาวเย.

โภ ศัพท์ในตัวอย่างเป็นต้นอย่างนี้ว่า ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ (ข้าแต่ท่านทั้งหลาย ขอพวกท่าน จงดูกุลบุตร นี้) พึงทราบว่าเป็นพหูพจน์.

วิสัยแห่งอาลปนะ ๓ ชนิด

ปุคฺคลาลปเน เจว ธมฺมสฺสาลปเนปิ จ
นิชฺชีวาลปเน จาติ โภสทฺโท ตีสุ ทิสฺสติ.

โภ ศัพท์ปรากฏใช้ ๓ ฐานะ คือ ร้องเรียกบุคคล, ร้องเรียกธรรม และร้องเรียกสิ่งไม่มีชีวิต.

ตตฺร ธมฺมาลปนมฺหิ เอกวโจว ลพฺภติ
อิตเรสุ สิยาเทก- วโจ พหุวโจปิ จ.

บรรดาการร้องเรียก ๓ ประการนั้น ในการร้องเรียก ธรรม โภ ศัพท์ ใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้น, ส่วนการร้องเรียก นอกนี้ ใช้ได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์.

นิจฺฉิตพฺพํ คุณีปทํ ธมฺมสฺสาลปเน ธุวํ

“อจฺฉริยํ วต โภ”ติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

ในการร้องเรียกธรรม ไม่ต้องมีบทวิเสสยะประกอบ อยู่ด้วย ข้อความนี้ว่า อจฺฉริยํ วต โภ24 (ตถาคตสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา) = โอ ! การที่ตถาคตเป็น ผู้มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก ช่างน่าอัศจรรย์จริงหนอ

เป็นตัวอย่างในการร้องเรียกธรรมนี้.

อิจฺฉิตพฺพํ คุณีปทํ ปุคฺคลาลปเน ปน

“เอวํ โภ ปุริส ชานาหิ” อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

ส่วนในการร้องเรียกบุคคล จะต้องเพิ่มบทวิเสสยะ เข้ามาด้วย ข้อความนี้ว่า เอวํ โภ ปุริส ชานาหิ (แน่ะ บุรุษ ขอท่านจงทราบอย่างนี้) เป็นตัวอย่างในการ ร้องเรียกบุคคล.

คุณีปทํ อสนฺตมฺปิ ปุคฺคลาลปนมฺหิ ตุ

อชฺฌาหริตฺวา ปาวเท อตฺถํ "โภ เอหิ”อาทิสุ.

ก็ในการร้องเรียกบุคคลนี้ แม้จะไม่มีบทวิเสสยะ ปรากฏอยู่ แต่ในเวลาแปล จะต้องเพิ่มบทวิเสสยะ เข้ามาด้วย เช่น โภ เอหิ (แน่ะท่านชาย ท่าน จงมา)

ฆฏาทีนํ อาลปนํ นิชฺชีวาลปนํ ภเว

ชีวํว โลกิยา โลเก, อาลปนฺติ กทาจิ ตุ.

การร้องเรียกสิ่งไม่มีชีวิตมีหม้อเป็นต้น เรียกว่า นิชชีวาลปนะ, บางครั้ง ชาวโลก ย่อมร้องเรียกสิ่งที่ ไม่มีชีวิตให้เป็นดุจสิ่งมีชีวิต.

นิชฺชีวาลปนํ อปฺปํ อตฺถวิญฺญาปเน สิยา

“อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล” อิติ ปาฬิ นิทสฺสนํ.

นิชชีวาลปนะ ไม่ค่อยจะสื่อความหมายเท่าใดนัก มี ตัวอย่างในพระบาลี เช่น อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล (แน่ะท่าน ศิลาใหญ่ ท่านจงจมลงไปเถิด).

เอตฺถ ลิงฺควิปลฺลาสํ เกจิ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา

เตสํ มเตน โภตีติ ลิงฺคํ วิปริณามเย.

ในตัวอย่างนี้ บัณฑิตบางท่าน ประสงค์ให้บทว่า โภ เป็น ลิงควิปัลลาส๑ ตามมติของบัณฑิตเหล่านั้น จะต้อง เปลี่ยนปุงลิงค์ เป็นอิตถีลิงค์ว่า โภติ.

อถวา ปน โภสทฺโท นิปาโต โสปทํ วิย

ตสฺมา วิโรธตา นาสฺส ติลิงฺเค วจนทฺวเย.

อีกนัยหนึ่ง โภ ศัพท์เป็นนิบาต จึงไม่มีการเปลี่ยนแปลง รูปไปตามลิงค์ทั้ง ๓ และวจนะทั้ง ๒ เหมือนกับบทที่ ลงท้ายด้วย โส ปัจจัย (เช่น สุตฺตโส).

เอวํ สนฺเตปิ โภสทฺโท ทฺวิลิงฺเคเยว ปายโต

ยสฺมา ทิฏฺโฐ ตโต วิญฺญู ทฺวิลิงฺเคเยว ตํ วเท.

แม้ โภ ศัพท์จะเป็นได้สามลิงค์ แต่เนื่องจากได้พบ ตัวอย่างในพระบาลีใช้เพียงสองลิงค์ ดังนั้น บัณฑิต จึง ควรใช้ โภ ศัพท์นั้นเพียงสองลิงค์เท่านั้น (ปุงลิงค์และ อิตถีลิงค์).

อิตฺถิลิงฺคมฺหิ สมฺปตฺเต โภติ อิติ ปโยชเย

เอวํวิธํ ปโยคญฺหิ สุปฺปโยคํ พุธาพฺรวุ.

ในกรณีที่ใช้คู่กับศัพท์อิตถีลิงค์ ควรใช้รูปว่า โภติ, ด้วยว่าบัณฑิตทั้งหลาย ต่างยอมรับกันว่าการใช้เช่นนั้น เป็นวิธีที่ถูกต้อง.

ยชฺเชวํ ทุปฺปโยคํว สิยา ตุมฺเหหิ ทสฺสิตํ

"อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล" อิจฺจาหจฺจปทนฺติ เจ.

หากจะมีคำถามว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ พระบาลีว่า อุมฺมุชฺช โภ ปุถุสิเล ที่ท่านแสดงไว้ ก็ไม่ถูกต้องนะซี ?.

ทุปฺปโยคํ น ตํ ยสฺมา โวหารกุสเลน เว

ชิเนน ภาสิเต ธมฺเม ทุปฺปโยคา น วิชฺชเร.

ตอบว่า ตัวอย่างที่ข้าพเจ้าแสดงไว้นั้น ถูกต้องแล้ว เนื่องจากพระธรรมเทศนาที่พระชินเจ้า ผู้ทรงเชี่ยวชาญ ในโวหารตรัสไว้ ย่อมไม่มีการผิดพลาดอย่างแน่นอน.

อิตฺถิลิงฺคสฺส วิสเย โภติสทฺทปฺปโยชนํ

กวีนํ เปมนียนฺติ มยา เอวมุทีริตํ.

ก็การกล่าวที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า อิตฺถิลิงฺคมฺหิ สมฺปตฺเต เป็นต้นนั้น เพราะเห็นว่า การประกอบใช้ โภติ ศัพท์คู่กับ บทอาลปนะอิตถีลิงค์เป็นที่นิยมของเหล่านักกวี.

เอวํ ภวนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ปาฬินยานุรูปํ ทฺวิธา วิภตฺตา วฑฺฒนภวนฺตฺต-ตทญฺญตฺถวเสน.

ข้าพเจ้า ได้แจกนามิกปทมาลาของ ภวนฺต ศัพท์โดยคล้อยตามนยะ แห่งพระบาลี ไว้สองแบบ ดังนี้คือ แบบแจก ภวนฺต ศัพท์ที่มีอรรถว่าเจริญ, มี, เป็น และแบบแจก ของ ภวนฺต ศัพท์ที่มีอรรถอย่างอื่น ด้วยประการฉะนี้แล.

กโรนฺตสทฺทสฺส ปน...รูปานิ ภวนฺติ.

สำหรับนามิกปทมาลาของ กโรนฺต ศัพท์ พึงทราบดังต่อไปนี้:-

กโรนฺตสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

กรํ กโรนฺโต๑, กโรนฺตา

กโรนฺตํ กโรนฺเต

กโรตา, กโรนฺเตน กโรนฺเตหิ, กโรนฺเตภิ

กโรโต, กโรนฺตสฺส กโรนฺตานํ, กโรตํ

กโรตา, กโรนฺตา, กโรนฺตสฺมา-

กโรนฺตมฺหา กโรนฺเตหิ, กโรนฺเตภิ

กโรโต๒, กโรนฺตสฺส กโรนฺตานํ, กโรตํ.

กโรนฺเต, กโรนฺตสฺมึ, กโรนฺตมฺหิ กโรนฺเตสุ

โภ กโรนฺต ภวนฺโต กโรนฺตา

วินิจฉัยแบบแจก กโรนฺต ศัพท์

“กโรโต น กริยติ ปาปนฺ”ติ อิทเมตฺถ กโรโตสทฺทสฺส อตฺถิตานิทสฺสนํ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ “กโรนฺตี, กโรนฺติโย”ติอาทินา โยเชตพฺพานิ, นปุสกลิงฺเค วตฺตพฺเพ “กโรนฺตํ กโรนฺตานี”ติอาทินา โยเชตพฺพานิ.

ในข้อความพระบาลีนี้ว่า กโรโต น กริยติ ปาป์25 (เมื่อบุคคลทำอยู่ บาปชื่อว่าไม่ เป็นอันทำ) เป็นหลักฐานว่า กโรโต ศัพท์ที่นำมาแจกไว้ในปทมาลานี้ มีใช้. เมื่อต้องการ ใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง อี อิตถิโชตกปัจจัยท้าย กโรนฺต ศัพท์แล้วแจก(ตามแบบอีการันต์ อิตถีลิงค์)ว่า กโรนฺตี, กโรนฺติโย เป็นต้น, เมื่อต้องการใช้เป็นนปุงสกลิงค์ให้แจก (ตามแบบ จิตฺต ศัพท์) ว่า กโรนฺตํ, กโรนฺตานิ เป็นต้น.

อรหนฺตสทฺทสฺส...รูปานิ ภวนฺติ.

สำหรับนามิกปทมาลาของ อรหนฺต ศัพท์ พึงทราบดังต่อไปนี้

อรหนฺตสทฺทปทมาลา

(อรหนฺต ประเภทคุณศัพท์ = ผู้ควรแก่การบูชา)

เอกพจน์ พหูพจน์

อรหํ อรหนฺโต

อรหนฺตํ อรหนฺเต

อรหตา, อรหนฺเตน อรหนฺเตหิ, อรหนฺเตภิ

อรหโต, อรหนฺตสฺส อรหนฺตานํ, อรหตํ

อรหตา, อรหนฺตา, อรหนฺตสฺมา-

อรหนฺตมฺหา อรหนฺเตหิ, อรหนฺเตภิ

อรหโต, อรหนฺตสฺส อรหนฺตานํ, อรหตํ

อรหนฺเต, อรหนฺตสฺมึ, อรหนฺตมฺหิ   อรหนฺเตสุ

โภ อรหนฺต   ภวนฺโต อรหนฺโต

อยํ คุณวาจกสฺส อรหนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

แบบแจกนี้ เป็นนามิกปทมาลาของ อรหนฺต ศัพท์ประเภทคุณศัพท์.

อรหนฺตสทฺทปทมาลา

(อรหนฺต ประเภทนามบัญญัติ = พระอรหันต์)

เอกพจน์   พหูพจน์

อรหา๑ อรหนฺโต, อรหนฺตา

อรหนฺตํ อรหนฺเต

อรหตา...

อยํ ปณฺณตฺติวาจกสฺส อรหนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

แบบแจกนี้ เป็นนามิกปทมาลาของ อรหนฺต ศัพท์ประเภทนามบัญญัติ.

วินิจฉัยแบบแจกของ อรหนฺต ศัพท์

เอตญฺหิ รูปํ สมนฺตปาสาทิกายํ มนุสฺสวิคฺคหฏฺฐาเน26 ทิสฺสติ. อุตฺตริมนุสฺสธมฺม-ปาฬิยํ ปน “มยญฺจมฺหา อนรหนฺโต”ติ ปทํ ทิสฺสติ.

ตถา หิ “อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อรหํ สุคโต โลเก. อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา”ติ-อาทีสุ อรหํสทฺทาทโย คุณวาจกา. อรหา อโหสิ. อหญฺหิ อรหา โลเก. เอโก อรหา, เอกสฏฺฐิ อรหนฺโต โลเก อเหสุํ.

คาเม วา ยทิวารญฺเญ   นินฺเน วา ยทิวา ถเล

ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ,   ตํ ภูมิรามเณยฺยกํ.

มยญฺจมฺหา อนรหนฺโต”ติอาทีสุ อรหาสทฺทาทโย ปณฺณตฺติวาจกาติ ทฏฺฐพฺพา

ก็รูปว่า อรหา๑ นั้น มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา ตอนอธิบายเรื่อง มนุสสวิคคหะ. ส่วนในพระบาลีตอนว่าด้วยอุตตริมนุสสธรรมสิกขาบท ปรากฏมีบทว่า มยญฺจมฺหา อนรหนฺโต27 (ก็พวกเรามิได้เป็นพระอรหันต์). จริงอย่างนั้น อรหํ ศัพท์ เป็นต้นที่ใช้เป็นคุณศัพท์ นักศึกษา พึงทราบตัวอย่างในข้อความเป็นต้นว่า

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ28   พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ควรแก่การบูชา

อรหํ สุคโต โลเก29   พระสุคตผู้ควรแก่การบูชาในโลก

อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา30   พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ควรแก่การบูชา

สำหรับ อรหา ศัพท์เป็นต้นที่ใช้เป็นนามบัญญัติ นักศึกษา พึงทราบตัวอย่าง ในข้อความเป็นต้นว่า

อรหา อโหสิ 31   เขา ได้เป็นพระอรหันต์แล้ว

อหญฺหิ อรหา โลเก32   ก็เราเป็นพระอรหันต์ในโลก

เอโก อรหา   พระอรหันต์หนึ่งรูป

เอกสฏฺฐิ อรหนฺโต โลเก- พระอรหันต์ ๖๑ รูปได้บังเกิดแล้วในโลก

อเหสุ 33

คาเม วา ยทิวารญฺเญ   นินฺเน วา ยทิวา ถเล

ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ,   ตํ ภูมิรามเณยฺยกํ 34

ในสถานที่ใด ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้าน, ป่า, ที่ลุ่ม หรือที่ดอน หากมีพระอรหันต์อยู่ สถานที่นั้นเป็นภูมิประเทศ น่ารื่นรมย์.

มยญฺจมฺหา อนรหนฺโต   พวกเรา มิได้เป็นพระอรหันต์

วิธีใช้ อรหนฺต ศัพท์

ในกรณีที่เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์

อิธ อิตฺถินปุสกลิงฺควเสน วิสุ วตฺตพฺพนโย อปฺปสิทฺโธ. ยทิ เอวํ อาสวกฺขยํ ปตฺตา อิตฺถี กถํ วตฺตพฺพา. อาสวกฺขยํ ปตฺตํ จิตฺตํ กถํ วตฺตพฺพนฺติ ? อิตฺถี ตาว “ยํ อิตฺถี อรหํ อสฺส สมฺมาสมฺพุทฺโธ”ติ 35 วจนโต “อรหนฺ”ติ วตฺตพฺพา คุณวเสน, ปณฺณตฺติวเสน ปน “อิตฺถี อรหา อโหสี”ติ วตฺตพฺพา. จิตฺตํ ปน คุณวเสเนว “อรหํ จิตฺตนฺ” ติ วตฺตพฺพนฺติ.

ใน อรหนฺต ศัพท์นี้ สำหรับอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ ไม่มีหลักการแจกรูปศัพท์ ที่จะต้องแยกกล่าวไว้ต่างหาก.

หากจะพึงมีคำถามว่า ถ้าในกรณีที่สตรีบรรลุอาสวักขยญาณ จะพึงเรียกอย่างไร?. และในกรณีที่จิตบรรลุอาสวักขยญาณ จะเรียกอย่างไร ?

ตอบว่า อันดับแรก สำหรับสตรีที่บรรลุอาสวักขยญาณ ในกรณีที่ใช้เป็นคุณศัพท์ ให้ใช้ว่า อรหํ ตามข้อความที่มีปรากฏในพระบาลีว่า ยํ อิตฺถี อรหํ อสฺส สมฺมาสมฺพุทฺโธ (การที่สตรีจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ควรแก่การบูชานั้น มิใช่ฐานะที่จะมีได้) แต่ถ้า จะใช้เป็นนามบัญญัติ ก็ควรใช้สำนวนว่า อรหา เช่น อิตฺถี อรหา อโหสิ (สตรีได้เป็น พระอรหันต์). แต่สำหรับจิต จะต้องใช้ อรหนฺต ศัพท์โดยความเป็นคุณของจิตเท่านั้นว่า อรหํ จิตฺตํ (จิตที่ควรแก่การบูชา).

สนฺตสทฺทสฺส...รูปานิ ภวนฺติ.

สำหรับนามิกปทมาลาของ สนฺต ศัพท์ พึงทราบดังต่อไปนี้

สนฺตสทฺทปทมาลา

แบบที่ ๑

(นามศัพท์ = สัตบุรุษ, พระอริยะ, บัณฑิต)

เอกพจน์	พหูพจน์
สํ, (สนฺโต)๑	สนฺโต, สนฺตา

สํ, สนฺตํ สนฺเต

สตา, สนฺเตน สนฺเตหิ, สนฺเตภิ, สพฺภิ

สโต, สนฺตสฺส สนฺตานํ, สตํ, สตานํ

สตา, สนฺตา, สนฺตสฺมา, สนฺตมฺหา สนฺเตหิ, สนฺเตภิ, สพฺภิ

สโต, สนฺตสฺส สนฺตานํ, สตํ, สตานํ

สติ, สนฺเต, สนฺตสฺมึ, สนฺตมฺหิ สนฺเตสุ

โภ สนฺต ภวนฺโต สนฺโต

วินิจฉัยแบบแจกของ สนฺต นามศัพท์

เอตฺถ ปน “อทฺธา หิ ตาต สตเนส ธมฺโม”ติ ชยทฺทิสชาตกปาฬิทสฺสนโต “สตานนฺ”ติ วุตฺตํ. ตตฺถ หิ สตเนสาติ สตานํ เอสาติ เฉโท, รสฺสตฺตนิคฺคหีตสรโลปวเสน จ รูปนิปฺฐานํ เวทิตพฺพํ. ตถา หิ ตทฏฺฐกถายํ “อทฺธา เอกํเสน เอส ตาต สตานํ ปณฺฑิตานํ ธมฺโม สภาโว”ติ 37 อตฺโถ วุตฺโต. อยํ เย โลเก “สปฺปุริสา”ติ จ “อริยา”ติ จ “ปณฺฑิตา”ติ จ วุจฺจนฺติ, เตสํ วาจกสฺส สนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

ก็ในแบบแจกนี้ การที่ข้าพเจ้า ได้แสดงบทว่า สตานํ ไว้ เนื่องจากได้พบตัวอย่าง จากพระบาลีชยัททิสชาดกว่า อทฺธา หิ ตาต สตเนส ธมฺโม36 “ลูกรัก นั่นเป็นธรรมชาติ ของพวกสัตบุรุษอย่างแท้จริง”. ก็ในพระบาลีนั้น บทว่า สตเนส ตัดบทว่า สตานํ + เอส, พึงทราบวิธีการสำเร็จรูปศัพท์ โดยการรัสสะ อา เป็น อ ลบนิคคหิตและลบสระ (ลบสระ อ ที่ น). ดังจะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาแห่งชาดกนั้น ได้อธิบายไว้ว่า "ลูกรัก นั่นเป็นธรรมชาติ ของเหล่าบัณฑิตอย่างแท้จริง". ตามที่ได้แสดงมานี้ เป็นปทมาลาของ สนฺต ศัพท์ที่มี ความหมายว่า สัตบุรุษ, ผู้ประเสริฐ และบัณฑิต ตามที่ชาวโลกกำหนดใช้.

ตปฺปฏิเสธสฺส ปน อสํ, อสนฺโต, กตฺถจิ อสนฺตา อิจฺจปิ. ตถา หิ “อสนฺตา กิร มํ ชมฺมา, ตาต ตาตาติ ภาสเร”ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. “อสํ, อสนฺตํ; อสนฺเต. อสตา”ติอาทินา โยเชตพฺพา.

สำหรับปทมาลาของ สนฺต ศัพท์ (ที่เข้าสมาสกับ น นิบาต) ที่มีความหมายปฏิเสธ ข้อความนั้น (อสนฺต=อสัตบุรุษเป็นต้น) มีดังนี้

อสนฺตสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อสํ อสนฺโต, อสนฺตา

อสํ, อสนฺตํ อสนฺเต

อสตา...

เกี่ยวกับ อสนฺต ศัพท์นี้ รูปพหูพจน์ว่า อสนฺตา มีใช้บ้าง ดังตัวอย่างในพระบาลี ว่า อสนฺตา กิร มํ ชมฺมา, ตาต ตาตาติ ภาสเร38 (ได้ยินว่า บุตรเหล่านั้นเป็นอสัตบุรุษชั่วช้า ร้องเรียกเราว่า พ่อ พ่อ).

ลักษณะพิเศษ

การใช้พจน์ของบทว่า สนฺโต, อสนฺโต

อิมสฺมึ อตฺเถ “สนฺโต, อสนฺโต”ติมานิ พหุวจนกานิเยว ภวนฺติ, น กตฺถจิปิ เอก-วจนกานิ. กสฺมา ? ปณฺณตฺติวาจกตฺตา. อญฺญตฺร ปน “สนฺโต ทนฺโต”ติอาทีสุ เอกวจนานิเยว ฐเปตฺวา วิชฺชมานตฺถวาจกสนฺโตสทฺทํ, กสฺมา? อปณฺณตฺติวาจกตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบการใช้พจน์ของบทว่า สนฺโต, อสนฺโต ดังนี้:-

ในกรณีที่ใช้ในความหมายว่า สัตบุรุษ,พระอริยะ และบัณฑิต บทเหล่านี้ใช้เป็น พหูพจน์เท่านั้น ไม่มีใช้เป็นเอกพจน์แม้สักแห่ง.

ถาม: เพราะเหตุไร ?

ตอบ: เพราะเป็นศัพท์ที่ระบุถึงบัญญัติ (คือเป็นศัพท์ที่ชาวโลกได้ใช้กำหนดเรียก สัตบุรุษหลายคน).

ในกรณีที่ใช้ในความหมายอื่นนอกจากนี้ คำว่า สนฺโต, อสนฺโต ใช้เป็นเอกพจน์ เท่านั้น เช่น สนฺโต ทนฺโต39 (บุรุษ ผู้สงบ, ผู้ฝึกแล้ว) เป็นต้น ยกเว้นคำว่า สนฺโต๑ ที่มี ความหมายว่า มีอยู่, ปรากฏอยู่

ถาม: เพราะเหตุไร ?

ตอบ: เพราะมิใช่เป็นศัพท์ที่ระบุถึงบัญญัติ๒

ตัวอย่าง

ของ สนฺต, อสนฺต ที่เป็นบัญญัติ

อิทานิ ปณฺณตฺติวาจกานํ เตสํ กานิจิ ปโยคานิ กถยาม- สเมติ อสตา อสํ. ยํ ยํ หิ ราช ภชติ, สนฺตํ วา ยทิ วา อสํ. น สา สภา ยตฺถ น สนฺติ สนฺโต. อสนฺโต นิรยํ ยนฺติ สนฺโต สคฺคปรายณา. อสนฺเต โนปเสเวยฺย สนฺเต เสเวยฺย ปณฺฑิโต. สพฺภิเรว สมาเสถ. สตํ ธมฺโมอิจฺเจวมาทีนิ ภวนฺติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า (ผู้รจนาคัมภีร์) จะแสดงตัวอย่างของ สนฺต ศัพท์ และ อสนฺต ศัพท์ ที่ระบุถึงบัญญัติเหล่านั้นสักเล็กน้อย เช่น

สเมติ อสตา อสํ 40 อสัตบุรุษ ย่อมเข้ากันได้กับอสัตบุรุษ

ยํ ยํ หิ ราช ภชติ, สนฺตํ- ข้าแต่มหาบพิตร บุคคลย่อมคบบุคคลใดๆ

วา ยทิ วา อสํ 41จะเป็นสัตบุรุษก็ตามอสัตบุรุษก็ตาม

น สา สภา ยตฺถ น สนฺติ- สัตบุรุษทั้งหลาย ไม่มีในที่ประชุมใด ที่ประชุม

สนฺโต42 นั้นไม่ชื่อว่าเป็นสภา

อสนฺโต นิรยํ ยนฺติ สนฺโต- อสัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมไปสู่นรก ส่วนสัตบุรุษ

สคฺคปรายณา43 ทั้งหลาย ย่อมไปสู่สวรรค์

อสนฺเต โนปเสเวยฺย สนฺเต- บัณฑิต ไม่พึงคบหากับอสัตบุรุษทั้งหลาย

เสเวยฺย ปณฺฑิโต44 ควรคบหาสัตบุรุษทั้งหลาย

สพฺภิเรว สมาเสถ45 บุคคล ควรสมาคมกับพวกสัตบุรุษเท่านั้น

สตํ ธมฺโม46 ธรรมของพวกสัตบุรุษ

พจน์และการันต์ของ สพฺภิ ศัพท์

โย ปนมฺเหหิ ปทมาลายํ “สพฺภี”ติ อยํ สทฺโท ตติยาปญฺจมีพหุวจนวเสน โยชิโต, โส จ โข สนฺตอิติ อการนฺตปกติวเสน, อญฺญตฺถ ปน “สพฺภี”ติ อิการนฺตปกติวเสน โยเชตพฺโพ. ตถา หิ สพฺภีติ สปฺปุริโส นิพฺพานญฺจ, สุนฺทราธิวจนํ วา เอตํ สพฺภีติ.47 สพฺโพ จายมตฺโถ สาฏฺฐกถาย “พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวทา”ติ อิมาย ปาฬิยา “สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตี”ติ อิมาย จ ทีเปตพฺโพ.

ก็บทว่า สพฺภิ ที่ข้าพเจ้าแจกในปทมาลาของ สนฺต ศัพท์นั้น มีอยู่ ๒ รูป คือ ตติยา-วิภัตติพหูพจน์ และปัญจมีวิภัตติพหูพจน์, ก็บทนั้นแล มีรูปเดิมมาจาก สนฺต ศัพท์ อ การันต์, ส่วนในที่อื่นมีรูปเดิมมาจาก สพฺภิ ศัพท์ซึ่งเป็น อิ การันต์.

จริงอย่างนั้น บทว่า สพฺภิ ได้แก่ สัตบุรุษ และพระนิพพาน, อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพฺภิ นั้น เป็นคำระบุถึงความดี. ก็ความหมายทั้งหมดนี้ บัณฑิต พึงแสดงหลักฐานด้วย ข้อความจากพระบาลีและข้อความจากอรรถกถานี้ว่า พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวท48 (แน่ะ ไฟผู้มิใช่สัตบุรุษ แม้การบูชานี้ ก็มีจำนวนมาก) และพึงแสดงหลักฐานด้วยข้อความ จากพระบาลีนี้ว่า สนฺโต หเว สพฺภิ๑ ปเวทยนฺติ49 (สัตบุรุษกับสัตบุรุษเท่านั้น ย่อมแสดง, หรือสัตบุรุษเท่านั้น ย่อมแสดงพระนิพพาน).

สพฺภิ ศัพท์ ๕ ฐานะ

ตามนัยพระบาลีและอรรถกถา

อาลปเน จ ปจฺจตฺเต ตติยาปญฺจมีสุ จ
สมาสมฺหิ จ โยเชยฺย สพฺภิสทฺทํ สุเมธโส

บัณฑิต พึงประกอบใช้ สพฺภิ ศัพท์ใน ๕ ฐานะคือ อาลปนะ, ปฐมาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และในบทสมาส.

ตัวอย่าง

การใช้ สพฺภิ ศัพท์ ๕ ฐานะ

อตฺรายํ โยชนา - โภ สพฺภิ ติฏฺฐ, สพฺภิ ติฏฺฐติ, สพฺภิ สห คจฺฉติ, สพฺภิ อเปหิ, อสพฺภิรูโป ปุริโส. ยสฺมา ปนายํ สาสนานุกูลา, ตสฺมา อิมิสฺสา ตทนุกูลตฺตํ ทสฺเสตุ อิธ สาสนโต ปโยเค ทสฺเสสฺสาม อตกฺกาวจเร วิจิตฺเต สุคตปาฬินเย โสตูนํ วิสารทมติปฏิลาภตฺถํ. ตํ ยถา ? พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวท ยํ ตํ วาลธินา'ภิปูชยาม. สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวํ. ยํ สาลวนสฺมึ เสนโก ปาปกมฺมมกริ อสพฺภิรูปํ. อาพาโธยํ อสพฺภิรูโป. อสมฺโมทโก ถทฺโธ อสพฺภิรูโปติ.

เกี่ยวกับเรื่องของการใช้ สพฺภิ ศัพท์ ๕ ฐานะนั้น นักศึกษา พึงทราบตัวอย่าง การประกอบความหมายดังต่อไปนี้:-

โภ สพฺภิ ติฏฺฐ แน่ะท่านสัตบุรุษ ท่านจงหยุดก่อน

[สพฺภิ ศัพท์ในข้อความนี้เป็นอิการันต์]

สพฺภิ ติฏฺฐติ สัตบุรุษ ยืนอยู่

[สพฺภิ ศัพท์ในข้อความนี้เป็นอิการันต์]

สพฺภิ สห คจฺฉติ ย่อมไปพร้อมกับสัตบุรุษทั้งหลาย

[สพฺภิ ศัพท์ในข้อความนี้มาจาก สนฺต ศัพท์]

สพฺภิ อเปหิ หลีกออกจากสัตบุรุษทั้งหลาย

[สพฺภิ ศัพท์ในข้อความนี้มาจาก สนฺต ศัพท์]

อสพฺภิรูโป ปุริโส บุรุษ ผู้มีลักษณะเป็นอสัตบุรุษ

[อสพฺภิ ศัพท์ในข้อความนี้เป็นอิการันต์]

ก็เพราะหลักการนี้ มีประโยชน์เกื้อกูลต่อคัมภีร์ศาสนา ดังนั้น เพื่อจะให้ทราบถึง วิธีการใช้ สพฺภิ ศัพท์ที่มีประโยชน์เกื้อกูลต่อคัมภีร์ศาสนานั้น ข้าพเจ้า จักได้แสดงตัวอย่าง จากคัมภีร์พระศาสนาไว้ ณ ที่นี้ ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความแตกฉานในหลัก การพระบาลีของพระสุคตเจ้าอันวิจิตร ซึ่งไม่สามารถที่จะหยั่งถึงด้วยการนึกคิด.

ตัวอย่างเช่น

พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวท - แน่ะไฟผู้มิใช่สัตบุรุษ [หรือผู้มีสภาพที่ไม่งาม]

ยํ ตํ วาลธินา'ภิปูชยาม50 พวกเราย่อมบูชาซึ่งท่านด้วยหางโคใด แม้การ

บูชานี้ ก็มีจำนวนมาก

สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวํ 51 บุคคล พึงคบหากับสัตบุรุษทั้งหลาย

ยํ สาลวนสฺมึ เสนโก ปาปกมฺม- เสนกะอำมาตย์ ได้ทำกรรมชั่วอันมีสภาพที่

มกริ อสพฺภิรูปํ52 เลวทรามในอุทยานป่าสาละใด

อาพาโธยํ อสพฺภิรูโป52 อาพาธนี้ มีลักษณะไม่ดี

อสมฺโมทโก ถทฺโธ อสพฺภิรูโป53 เป็นผู้มีลักษณะไม่ใช่สัตบุรุษ เป็นผู้ไม่ร่าเริง

แข็งกระด้าง

ตตฺถ อาลปนวจเน ทิฏฺเฐเยว ปจฺจตฺตวจนํ ปาฬิยํ สรูปโต อนาคตมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ. ตถา กรณวจเน ทิฏฺเฐเยว นิสฺสกฺกวจนมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ. สมาเส สทฺทรูเป ทิฏฺเฐเยว พฺยาเส สทฺทรูปํ ยถาสมฺภวํ ทิฏฺฐเมว โหติ ฐเปตฺวา "เหตุ สตฺถาร-ทสฺสนนฺ"ติอาทีนิ.

บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น ถึงแม้จะไม่ได้พบตัวอย่างปฐมาวิภัตติในพระบาลีโดยตรง แต่เมื่อได้พบรูปที่เป็นอาลปนวิภัตติ ก็เท่ากับว่าได้พบรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติด้วยเช่นกัน โดยทำนองเดียวกัน เมื่อได้พบรูปที่เป็นตติยาวิภัตติ ก็เท่ากับว่าได้พบรูปปัญจมีวิภัตติด้วย เช่นกัน, โดยทำนองเดียวกัน เมื่อได้พบรูปศัพท์ในบทสมาส ก็เท่ากับว่าได้พบรูปที่ไม่ได้ เป็นบทสมาสบ้างตามสมควร ยกเว้นบทว่า สตฺถาร ในข้อความว่า เหตุ สตฺถารทสฺสนํ54 เป็นต้น (จะทำเช่นนี้ไม่ได้)๑

ลิงค์ของ สพฺภิ ศัพท์

ตตฺถ จ นิพฺพานวาจโก55 เจ สพฺภิสทฺโท, อิตฺถิลิงฺโค สนฺติวิสุทฺธินิพฺพุติสทฺทา วิย, โส จ ยมกมหาเถรมเต รตฺตินเยน โยเชตพฺโพ. สพฺเพสมิการนฺติตฺถิลิงฺคานํ สาธารโณ หิ โส นโย. สุนฺทรตฺถวาจโก เจ, อคฺคิรตฺติอฏฺฐินเยหิ โยเชตพฺโพ วาจฺจ-ลิงฺคตฺตา. "สพฺภิธมฺมภูตํ นิพฺพานนฺ"ติ เอตฺถ หิ สุนฺทรธมฺมภูตํ นิพฺพานนฺติ อตฺโถ.

ก็ในตัวอย่างที่ได้แสดงมานั้น เมื่อใด สพฺภิ ศัพท์กล่าวความหมายว่าพระนิพพาน จัดเป็นศัพท์อิตถีลิงค์เหมือนกับ สนฺติ ศัพท์, วิสุทฺธิ ศัพท์ และ นิพฺพุติ ศัพท์ (ซึ่งเป็นศัพท์ อิตถีลิงค์ที่กล่าวความหมายว่าพระนิพพาน). อนึ่ง สพฺภิ ศัพท์นั้น ตามมติของพระยมก มหาเถระ พึงแจกตามแบบ รตฺติ ศัพท์. ด้วยว่า รตฺติศัพท์นั้น เป็นแบบแจกใช้ทั่วไปกับศัพท์ ที่เป็นอิตถีลิงค์อิการันต์ทั้งหมด.

แต่เมื่อใด สพฺภิ ศัพท์กล่าวความหมายว่า "ดีงาม" เมื่อนั้น สพฺภิ ศัพท์ ย่อมมีสภาพ เป็นคุณศัพท์ใช้ได้ ๓ ลิงค์ โดยปุงลิงค์แจกตามแบบ อคฺคิ, อิตถีลิงค์แจกตามแบบ รตฺติ, นปุงสกลิงค์แจกตามแบบ อฏฺฐิ. สำหรับในข้อความนี้ว่า สพฺภิธมฺมภูตํ นิพฺพานํ 56 มี ความหมายว่า "พระนิพพานอันมีสภาวะที่งดงาม".

เอวํ ปาฬินยวเสน อาลปนาทีสุ ปญฺจสุ ฐาเนสุ สพฺภิสทฺทสฺส ปวตฺตึ ญตฺวา ปุน อฏฺฐกถานยวเสนปิ ตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา. กถํ? ยสฺมา สคาถวคฺคสฺส อฏฺฐกถายํ "สนฺโต "สพฺภีหิ สทฺธึ สตํ ธมฺโม น ชรํ อุเปตี"ติ ปเวทยนฺตี"ติ อิมสฺมึ ปเทเส "สพฺภีหี"ติ หิวจนวเสน สทฺทรจนาวิเสโส อฏฺฐกถาจริเยหิ ทสฺสิโต, ตสฺมา สพฺภิสทฺโท สพฺเพสฺปิ วิภตฺติวจเนสุ โยเชตพฺโพ.

ครั้นบัณฑิต ทราบฐานะการใช้ สพฺภิ ศัพท์ ๕ ฐานะมีอาลปนะ เป็นต้นตามนัยแห่ง พระบาลีอย่างนี้แล้ว ควรทราบฐานะการใช้ สพฺภิ ศัพท์นั้นแม้ตามนัยแห่งอรรถกถาด้วย.

ถาม: พึงทราบตามนัยแห่งอรรถกถาอย่างไร ?

ตอบ: พึงทราบอย่างนี้ คือ ในอรรถกถาแห่งพระบาลีสังยุตตนิกายสคาถวรรค พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้สร้างรูปศัพท์โดยการลง หิ วิภัตติท้าย สพฺภิ ศัพท์ว่า สพฺภีหิ ดังในข้อความว่า สนฺโต สพฺภีหิ สทฺธึ "สตํ ธมฺโม น ชรํ อุเปตีติ ปเวทยนฺติ 57 (สัตบุรุษ กับสัตบุรุษเท่านั้น ย่อมแสดงว่า ธรรมของสัตบุรุษย่อมไม่เข้าถึงความชรา) ดังนั้น นักศึกษา สามารถประกอบใช้ สพฺภิ ศัพท์ได้ทุกวิภัตติและทุกพจน์.

อตฺริทํ วทาม

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ครู "สพฺภีหิ สทฺธินฺ"ติ อตฺถํ ภาสึสุ ปาฬิยา
ยโต ตโต สพฺภิสทฺทํ, ธีโร สพฺพตฺถ โยชเย.
"อสพฺภิรูโป"อิติปิสมาสวิสเย สุตํ
ยสฺมา ตสฺมา สพฺภิสทฺทํ วิญฺญู สพฺพธิ โยชเย.

บทพระบาลีว่า สพฺภิ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบาย ความหมายไว้ว่า "สพฺภีหิ สทฺธึ" เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงประกอบใช้ สพฺภิ ได้ทุกวิภัตติและทุกพจน์. เนื่องจาก ได้พบรูปว่า สพฺภิ แม้ในรูปสมาสด้วย เช่น อสพฺภิรูโป เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงประกอบใช้ สพฺภิ ศัพท์ได้ทั้ง ในบทสมาส และมิใช่บทสมาส.

บทพิเศษ อสพฺภา, อสพฺภาหิ

“โอวเทยฺยานุสาเสยฺย, อสพฺภา จ นิวารเย”ติ เอตฺถ ปน “อสพฺภา”ติ ปทํ วิจิตฺรวุตฺตีสุ ตทฺธิตปจฺจเยสุ ณฺยปจฺจยวเสน นิปฺผตฺติมุปาคตนฺติ เวทิตพฺพํ. กถํ ? เยภุยฺเยน อสพฺภีสุ ภวํ อสพฺภํ. กึ ตํ ? อกุสลํ, ตโต อสพฺภา อกุสลธมฺมา นิวารเย จ, กุสลธมฺเม ปติฏฺฐเปยฺยาติ อตฺโถ59. “อมฺเห อสพฺภาหิ วาจาหิ วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ สตฺตีหิ หนิสฺสนฺตี”ติ เอตฺถ ตุ อสพฺภีนํ เอตาติ อสพฺภา, น วา สพฺภีนํ เอตาติปิ อสพฺภาติ นิพฺพจนํ, ณฺยปจฺจยวเสน จ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

อนึ่ง ในข้อความพระบาลีว่า โอวเทยฺยานุสาเสยฺย, อสพฺภา จ นิวารเย58 (พึง แนะนำพร่ำสอน และพึงห้ามมิให้ทำอกุศลธรรมอันเป็นธรรมของอสัตบุรุษ) นี้ มีข้อวินิจฉัย ดังต่อ ไปนี้:- บทว่า อสพฺภา บัณฑิตพึงทราบว่า สำเร็จรูปโดยการลง ณฺย ปัจจัยซึ่งเป็นหนึ่ง ในบรรดาตัทธิตปัจจัยที่มีหลักการใช้วิจิตรพิสดารยิ่งนัก มีรูปวิเคราะห์ และวิธีการสร้างรูป ศัพท์ดังนี้:- กรรมที่บังเกิดขึ้นในอสัตบุรุษโดยส่วนมาก เรียกว่า อสพฺภ ได้แก่ อกุศลกรรม บัณฑิต พึงห้ามมิให้ทำกรรมอันเกิดในอสัตบุรุษ คืออกุศลธรรมนั้น อธิบายว่า พึงให้ดำรงมั่นอยู่ในกุศลธรรม. (ธรรมที่เป็นกุศล)

ส่วนในอรรถกถาเวสสันตรชาดกว่า อมฺเห อสพฺภาหิ วาจาหิ วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ สตฺตีหิ หนิสฺสนฺติ 60 (ชนทั้งหลาย จักรุมด่าเราทั้งหลายด้วยวาจาอันเป็นของ อสัตบุรุษ จักฆ่าเราด้วยหอกอันแหลมคม) บทว่า อสพฺภา มีรูปวิเคราะห์ว่า อสพฺภีนํ เอตาติ อสพฺภา (ถ้อยคำของอสัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่า อสพฺภา), อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า น สพฺภีนํ เอตาติปิ อสพฺภา (ถ้อยคำนั้น มิใช่ของสัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่า อสพฺภา) สำเร็จ รูปโดยการลง ณฺย ปัจจัยท้าย อสพฺภิ ศัพท์.

คำชี้แจง

เรื่อง สํ ศัพท์ในแบบแจก

ยา จ ปเนตฺถ อเมฺหหิ สนฺตสทฺทสฺส “สํ; สนฺโต. สํ, สนฺตํ; สนฺเต”ติอาทินา ปทมาลา ทสฺสิตา, ตตฺถ “สเมติ อสตา อสนฺ”ติ ปาฬิยํ “อสนฺ”ติ ปเท ทิฏฺเฐเยว “สนฺ”ติ ปทํ ปาฬิยํ อนาคตมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ ยุคฬภาเวน วิชฺชมานตารหตฺตา. เอวํ ทิฏฺเฐน อทิฏฺฐสฺส คหณํ เวทิตพฺพํ. อถวา “อสนฺ”ติ เอตฺถ น สํ อสนฺติ สมาส-วิคฺคหวเสนาธิคนฺตพฺพตฺตา “ส”มิติ ปทํ ทิฏฺฐเมว โหติ. เอวมญฺญตฺราปิ นโย.

อนึ่งเกี่ยวกับเรื่องของ สนฺต ศัพท์นี้ สำหรับในแบบแจกของ สนฺต ศัพท์ที่ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้ในตอนต้นโดยนัยว่า สํ, สนฺโต. สํ, สนฺตํ เป็นต้นนั้น บทว่า สํ ความจริงไม่มีใน พระบาลี แต่เมื่อได้พบบทว่า อสํ ในพระบาลีว่า สเมติ อสตา อสํ 61 (อสัตบุรุษ ย่อมเข้ากัน ได้กับอสัตบุรุษ) ก็เท่ากับได้พบบทว่า สํ ด้วยเช่นกัน เนื่องจากบทว่า สํ เป็นบทที่ใช้คู่กับ บทว่า อสํ ดังนั้น จึงสมควรที่จะมีได้.

บัณฑิต พึงทราบวิธีการสงเคราะห์ศัพท์ที่ไม่พบ ในพระบาลีโดยอาศัยศัพท์ที่ได้ พบในพระบาลีด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สํ แม้จะไม่มีใช้ในพระบาลีโดยตรง แต่ก็เท่ากับมีนั่นเอง เพราะ ในคำว่า อสํ นี้ บัณฑิต จะทราบความหมายได้ก็ด้วยการนำบทว่า สํ มาใช้ในการตั้ง วิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า น สํ อสํ

(ไม่ใช่สัตบุรุษ ชื่อว่า อสํ). แม้ในศัพท์อื่นๆ ก็มีหลักการ เช่นเดียวกัน. (คือให้เอาหลักการของ อสํ, สํ เป็นตัวเปรียบเทียบ)

วิธีแจก สนฺต นามศัพท์

อิตถีลิงค์

ตตฺร สนฺติ สปฺปุริโส. อสนฺติ อสปฺปุริโส. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ “อสตี, อสา”ติ รูปานิ ภวนฺติ. “อสตี; อสตี, อสติโย, อสา. อสตึ; อสตี, อสติโย. อสาย, อสติยา; อสตีหิ, อสตีภิ. อสติยา, อสตีนนฺ”ติ วกฺขมานอิตฺถินเยน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เอตฺถ ปน “อสา โลกิตฺถิโย นาม, เวลา ตาสํ น วิชฺชติ. มา จ วสํ อสตีนํ นิคจฺเฉ”ติอาทีนิ ทสฺเสตพฺพานิ. อสาติ เจตฺถ อสตีติ จ สมานตฺถา, อสนฺตชาติกาติ หิ เตสํ อตฺโถ. ยสฺมา ปน ชาตกฏฺฐกถายํ “อสาติ อสติโย ลามิกา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สํ มีความหมายว่าสัตบุรุษ, บทว่า อสํ มีความหมายว่า อสัตบุรุษ, เมื่อจะใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ประกอบรูปศัพท์ว่า อสตี, อสา (หญิงชั่ว), พึงแจก นามิกปทมาลาตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ที่จะแสดงข้างหน้าดังนี้ว่า

อสตี   อสตี, อสติโย, อสา

อสตึ   อสตี, อสติโย

อสาย, อสติยา   อสตีหิ, อสตีภิ

อสติยา อสตีนํ

ก็ในแบบแจกนี้ พึงแสดงตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้ว่า อสา โลกิตฺถิโย นาม, เวลา ตาสํ น วิชฺชติ62, มา จ วสํ อสตีนํ นิคจฺเฉ63 (ธรรมดาหญิงผู้เลวทรามในโลก ย่อมไม่มี มารยาท, บุคคลไม่พึงตกอยู่ใต้อำนาจของหญิงเลวเหล่านั้น).

ก็ บทว่า อสา ในที่นี้ มีอรรถเท่ากับบทว่า อสตี. ด้วยว่าบทเหล่านั้น มีความหมาย เหมือนๆ กัน ว่า "หญิงเลว". ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ในอรรถกถาชาดก ว่า บทว่า อสา หมายถึงหญิงเลว, หญิงชั่วช้า.

อถวา สาตํ วุจฺจติ สุขํ, ตํ ตาสุ นตฺถิ, อตฺตนิ ปฏิพทฺธจิตฺตานํ อสาตเมว เทนฺตีติปิ อสา, ทุกฺขา, ทุกฺขวตฺถุภูตาติ อตฺโถ”ติ 64 อตฺถํ สํวณฺเณสุ, ตสฺมา สาตํ นตฺถิ เอติสฺสนฺติ อสาติ อตฺเถ “อสา”ติ ปทสฺส ยถาริตฺโต อสฺสาโท เอตฺถาติ ริตฺตสฺสนฺติ 65 ปทสฺส ลุตฺตุตฺตรกฺขรสฺส “ริตฺตสฺสํ; ริตฺตสฺสานิ. ริตฺตสฺสนฺ”ติ จิตฺตนเยน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา, ตถา “อสา; อสา, อสาโย. อสํ; อสา, อสาโย. อสายา”ติ กญฺญานเยน โยเชตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง สาต หมายถึง ความสุข, ความสุขนั้น ไม่มีในหญิงเหล่านั้น เหตุนั้น หญิงเหล่านั้น ชื่อว่า อสา หรือหญิงผู้ให้ความทุกข์ (อสาต) แก่เหล่าชนผู้มีจิตปฏิพัทธ์ในตน เหตุนั้น หญิงเหล่านั้น ชื่อว่า อสา ได้แก่ หญิงผู้ให้ความทุกข์ หมายความว่า ผู้เป็นเหตุให้ เกิดทุกข์. เพราะเหตุที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้อย่างนั้น บทว่า อสา จึงมีรูป วิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า สาตํ นตฺถิ เอติสฺสนฺติ อสา (ความสุข ย่อมไม่

มีในหญิงนั้น เหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า อสา ลบพยางค์สุดท้ายของ สาต แล้วแจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ ดังนี้ว่า อสา; อสา, อสาโย. อสํ; อสา, อสาโย. อสาย เป็นต้น

เหมือนบทว่า ริตฺตสฺสํ ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ริตฺโต อสฺสาโท เอตฺถาติ ริตฺตสฺสํ (สุข, โสมนัส, อิฏฐารมณ์อันน่าเพลิดเพลินยินดี ไม่มีอยู่ ในสิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ริตฺตสฺส. ลบ อาท ของ อสฺสาท (ริตฺโต+อสฺสาโท ลบ อาท = ริตฺตสฺส) แล้วแจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ ดังนี้ว่า ริตฺตสฺสํ; ริตฺตสฺสานิ. ริตฺตสฺสํ เป็นต้น.

สนฺต ศัพท์ มีอยู่, ปรากฏอยู่

เอตฺถ จ โย อมฺเหหิ "สนฺโต"อิติ สทฺโท ทสฺสิโต. โส กตฺถจิ เอกวจนพหุวจน-ภาเวน สํวิชฺชมานสทฺทสฺสตฺถมฺปิ วทติ, ตสฺส วเสน อยํ นามิกปทมาลา

ก็ในเรื่องของ สนฺต ศัพท์นี้ สำหรับ สนฺต ศัพท์ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในประโยคว่า อญฺญตฺร ปน "สนฺโต ทนฺโตติอาทีสุ...จเปตฺวา วิชฺชมานตฺถวาจกสนฺโตสทฺทํ บางครั้งมีอรรถ ว่า สํวิชฺชมาน (มีอยู่, ปรากฏอยู่) ซึ่งสามารถใช้ได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์. ก็ สนฺต ศัพท์ ที่มีอรรถ สํวิชฺชมาน นั้น มีแบบแจก ดังนี้:-

สนฺตสทฺทปทมาลา

แบบที่ ๒

(กิริยา = มีอยู่, ปรากฏอยู่)

เอกพจน์	พหูพจน์
สนฺโต	สนฺโต, สนฺตา
สนฺตํ	สนฺเต
สตา, สนฺเตน	สนฺเตหิ, สนฺเตภิ
สโต, สนฺตสฺส	สตํ สนฺตานํ
สตา, สนฺตา, สนฺตสฺมา, สนฺตมฺหา	สนฺเตหิ, สนฺเตภิ
สโต, สนฺตสฺส	สตํ สนฺตานํ
สติ, สนฺเต, สนฺตสฺมึ, สนฺตมฺหิ	สนฺเตสุ
โภ สนฺต	ภวนฺโต สนฺโต, สนฺตา

วินิจฉัยแบบแจกของ สนฺต (กิริยาศัพท์)

เอตฺถ ปน "อยํ โข ภิกฺขเว อฏฺฐโม ภทฺโท อสฺสาชานีโย สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ. จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ, อสตา ตุจฺฉา มุสา อภูเตน อพฺภาจิกฺขนฺติ. ภเว โข สติ ชาติ โหติ" อิจฺเจวมาทีนิ ปโยคานิ ภวนฺติ. "สงฺขาเรสุ โข สติ วิญฺญาณํ โหตี"ติอาทีสุ ปน สติสทฺโท วจนวิปลฺลาสวเสน จิโตติ คเหตพฺโพ.

ก็ในแบบแจกข้างต้นนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังต่อไปนี้:-

อยํ โข ภิกฺขเว อฏฺฐโม- ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ม้าอาชาไนยตัวประเสริฐ

ภทฺโท อสฺสาชานิโย สนฺโต- ที่ ๘ นี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก [นี้เป็นตัวอย่าง

สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ 66 เอกพจน์).

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา- ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้ มี

สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ 67 ปรากฏอยู่ในโลก

อสตา ตุจฺฉา มุสา อภูเตน- บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวตู่ด้วยสิ่งอันไม่มี

อพฺภาจิกฺขนฺติ 68 ปรากฏอยู่จริงปราศจากความจริง เป็นเท็จ

ภเว โข๑ สติ ชาติ โหติ 69 เมื่อภพแล มีอยู่ ชาติ (การเกิด) ย่อมมี

สำหรับ สติ ศัพท์ในข้อความพระบาลีว่า สงฺขาเรสุ โข สติ วิญฺญาณํ โหติ 70 (เมื่อ สังขารทั้งหลายมีอยู่ วิญญาณย่อมมี) เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นวจนะวิปัลลาส.

วิธีใช้ สนฺต ศัพท์ที่เป็นกิริยา

ตตฺร เอกวจนพหุวจนวเสน ทฺวิธา ฐิเตสุ สนฺโตสทฺเทสุ พหุวจนสนฺโตสทฺทํ ฐเปตฺวา เสสา สมานสทฺทสฺสตฺถมฺปิ วทนฺติ, ตสฺมา “สนฺโตติ สมาโน, สนฺตาติ สมานา”ติ-อาทินา อตฺโถ กเถตพฺโพ. สมาโนติ อิมสฺส จ “โหนฺโต”ติ อตฺโถ “ปหุ สมาโน วิปุลตฺถจินฺตี, กึ การณา เม น กโรสิ ทุกฺขนฺ”ติอาทีสุ วิย. ปโยคานิ ปน-

บรรดา สนฺโต (สนฺต) ศัพท์ที่เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ ยกเว้น สนฺโต ศัพท์ที่ เป็นฝ่ายพหูพจน์ ที่เหลือใช้ในความหมายของ สมาน ศัพท์ได้บ้าง ดังนั้น บทว่า สนฺโต จึงมีความหมายเท่ากับ สมาโน (มีอยู่), บทว่า สนฺตา มีความหมายเท่ากับ สมานา (มีอยู่) สำหรับบทว่า สมาโน นี้ มีความหมายเท่ากับบทว่า โหนฺโต (มีอยู่) เหมือนกับข้อความใน มโหสธชาดกว่า ปหุ สมาโน วิปุลตฺถจินฺตี71, กึ การณา เม น กโรสิ ทุกฺขํ (ท่าน เป็นผู้มี ความสามารถ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล เป็นอยู่, เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่สร้างทุกข์ให้แก่เรา). สำหรับตัวอย่างของ สนฺต ศัพท์ (ที่มีอรรถว่าเป็นอยู่) มีดังต่อไปนี้

โย มาตรํ ปิตรํ วา ชิณฺณกํ คตโยพฺพนํ

ปหุ สนฺโต น ภรติ, ตํ ปราภวโต มุขํ 72.

ผู้ใด เป็นผู้มีความสามารถ เป็นอยู่ แต่ไม่เลี้ยงดูบิดา หรือมารดาผู้ผ่านพ้นความเป็นหนุ่มสาว แก่ชรา, พฤติกรรมเช่นนั้น เป็นเหตุแห่งความเสื่อม.

อิเธว ติฏฺฐมานสฺส เทวภูตสฺส เม สโต

ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ, เอวํ ชานาหิ มาริส73.

ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงชนะมารทั้ง ๕ ขอพระองค์ได้ทรง โปรดทราบอย่างนี้ว่า เมื่อข้าพระองค์ เป็นเทพอยู่นั้น ได้สถิตย์อยู่ ณ ถ้ำนี้นั่นเทียวแล้วข้าพเจ้าก็กลับได้ อายุอีก.

สนฺต ศัพท์ (เหนื่อย, สงบ, ดับ)

อปิจ สนฺโตสทฺโท ยสฺมา “กิลนฺโต”ติ จ “อุปสนฺโต”ติ จ “นิรุทฺโธ”ติ จ อตฺถํ วทติ, ตสฺมา เตสํ วเสน สนฺตสทฺทสฺส “สนฺโต; สนฺตา. สนฺตํ; สนฺเต. สนฺเตนา”ติ ปุริสนเยน นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา. เอตฺถ จ “สนฺโต

ตสิโต. ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ. สนฺโต ทนฺโต นิยโต พฺรหฺมจารี. สนฺโต นิรุทฺโธ อตฺถงฺคโต อพฺภตฺถงฺคโต”ติ อาทีนิ ปโยคานิ.

อีกนัยหนึ่ง สนฺโต ศัพท์ ยังมีความหมายอีก ๓ ประการคือ กิลนฺต (เหน็ดเหนื่อย), อุปสนฺต (สงบ), นิรุทฺธ (ดับ) เพราะฉะนั้น พึงแจกนามิกปทมาลาของ สนฺต ศัพท์ที่มี ความหมายดังกล่าวตามแบบ ปุริส ดังนี้

สนฺตสทฺทปทมาลา

แบบที่ ๓

(กิริยา = เหนื่อย, สงบ, ดับ)

เอกพจน์	พหูพจน์
สนฺโต	สนฺตา
สนฺตํ	สนฺเต
สนฺเตน...	

ก็ในแบบแจกข้างต้นนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีดังต่อไปนี้:-

สนฺโต ตสิโต	เหน็ดเหนื่อยแล้ว กระหายแล้ว
ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ 74	ระยะทางหนึ่งโยชน์ เป็นระยะที่ยาวมาก สำหรับบุคคลผู้เหนื่อยล้า
สนฺโต ทนฺโต นิยโต-พฺรหฺมจารี 75	บุคคลผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นผู้สงบแล้ว เป็นผู้ฝึกฝนแล้ว เป็นผู้ที่จะได้บรรลุมรรคแน่นอน
สนฺโต นิรุทฺโธ อตฺถงฺคโต-อพฺภตฺถงฺคโต	ดับแล้ว, ดับสิ้นไปแล้ว

วิธีแจก สนฺต (กิริยาศัพท์)

นปุงสกลิงค์

นปุสกลิงฺเค วตฺตพฺเพ “สนฺตํ; สนฺตานี”ติ จิตฺตนเยน นามิกปทมาลา. สา จ “สํวิชฺชมานํ สมานํ กิลนฺตํ อุปสนฺตํ นิรุทฺธ”มิติ อตฺถทีปกาปทวตีติ เวทิตพฺพา. อถวา “อุปาทาเน โข สติ ภโว โหตี”ติอาทีสุ นปุสกปฺปโยคทสฺสนโต สนฺตสทฺทสฺส สํวิชฺชมาน-สทฺทตฺถวาจกตฺเต ตติยาปญฺจมีจตุตฺถีฉฏฺฐีสตฺตมีจาเน “สตา, สโต, สตํ, สตี”ติ ปทานิ อธิกานิ วตฺตพฺพานิ, เสสานิ จิตฺตนเยน เณยฺยานิ.

เมื่อต้องการใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ว่า สนฺตํ, สนฺตานิ. ก็แบบแจกข้างต้นนั้นพึงทราบว่าเป็นแบบแจกของ สนฺต ศัพท์ที่มีความหมายว่า มีอยู่, ปรากฏอยู่, เป็นอยู่, เหน็ดเหนื่อย, สงบ, ดับ.

อีกอย่างหนึ่ง เนื่องจากได้พบตัวอย่างที่เป็นนปุงสกลิงค์ในข้อความว่า อุปาทาเน โข สติ ภโว โหติ 76 (เมื่ออุปาทานมีอยู่ ภพย่อมมี) ดังนั้น ในกรณีที่ใช้ สนฺต ศัพท์ในอรรถ สํวิชฺชมาน (มีอยู่) จึงสามารถแจก

รูปพิเศษว่า สตา, สโต, สตํ, สติ ในตติยาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติได้อีกด้วย. สำหรับรูปที่เหลือ พึงทราบว่า แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ทุกประการ.

วิธีแจก สนฺต (กิริยาศัพท์)

อิตถีลิงค์

อิตฺถิลิงฺเค ปน วตฺตพฺเพ “สนฺตา; สนฺตา, สนฺตาโย. สนฺตํ; สนฺตา, สนฺตาโย. สนฺตายา”ติ กญฺญานเยน จ, สนฺตี; สนฺตี, สนฺติโย. สนฺตึ; สนฺตี, สนฺติโย. สนฺติยา”ติ อิตฺถินเยน จ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เอตาสุ ปฐมา สํวิชฺชมานา กิลนฺตา อุปสนฺตา นิรุทฺธา”ติ อตฺถทีปกา ปทวตี, เอตฺถ ปโยคา สุวิญฺเญยฺยาว. ทุติยา ปน “สํวิชฺชมานา สมานา”ติ อตฺถทีปกา ปทวตี. ตถา หิ “สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา”ติ เอตฺถ สํวิชฺชมานา “สนฺตี” ติ วุจฺจติ.

ยาย มาตุภโต โปโส อิมํ โลกํ อเวกฺขติ.
ตมฺปิ ปาณททึ สนฺตึ หนฺติ กุทฺโธ ปุถุชฺชโนติ

เอตฺถ ปน สมานา “สนฺตี”ติ วุจฺจติ.

อนึ่ง เมื่อต้องการใช้เป็นอิตถีลิงค์ให้ลงอาอิตถิโชตกปัจจัย แล้วแจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ว่า สนฺตา; สนฺตา, สนฺตาโย. สนฺตํ; สนฺตา, สนฺตาโย. สนฺตาย เป็นต้น หรือลงอีอิตถิโชตกปัจจัย แล้วแจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ว่า สนฺตี; สนฺตี, สนฺติโย. สนฺตึ; สนฺตี, สนฺติโย. สนฺติยา เป็นต้น.

บรรดาแบบแจกอิตถีลิงค์นั้น แบบแจกแรก เป็นแบบแจกของ สนฺต ศัพท์ที่มี ความหมายว่า สํวิชฺชมานา (มีอยู่,ปรากฏอยู่) กิลนฺตา (เหน็ดเหนื่อย) อุปสนฺตา (สงบ) นิรุทฺธา (ดับ). สำหรับตัวอย่างในการใช้อรรถเหล่านั้น เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว.

ส่วนแบบแจกที่สองเป็นแบบแจกของ สนฺต ศัพท์ที่มีความหมายว่า สํวิชฺชมานา (มีอยู่, ปรากฏอยู่) สมานา (เป็นอยู่) ดังจะเห็นได้ว่า สนฺตี ศัพท์ที่มีความหมายว่า สํวิชฺชมาน มีปรากฏในข้อความพระบาลีนี้ว่า สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา77 (ควรเปิดเผยอาบัติที่มี อยู่). ส่วน สนฺตี ศัพท์ที่มีความหมายว่า สมาน มีปรากฏในข้อความพระบาลีนี้ว่า

ยาย มาตุภโต โปโส อิมํ โลกํ อเวกฺขติ.
ตมฺปิ ปาณททึ สนฺตึ หนฺติ กุทฺโธ ปุถุชฺชโน78.

บุรุษผู้อันมารดาใด เลี้ยงดูแล้ว จนสามารถลืมตาแลดู โลกนี้ได้, เขาผู้เป็นปุถุชน โกรธแล้ว ฆ่าได้แม้กระทั่ง มารดานั้นซึ่งเป็นผู้ให้ชีวิต.

แบบแจกพิเศษ

ของ สนฺต (กิริยาศัพท์) อิตถีลิงค์

อปราปิ อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ ปทมาลา เวทิตพฺพา. สนฺตีสทฺทสฺส หิ สํวิชฺชมาน-สทฺทตฺถวาจกตฺเต “ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหตี”ติอาทินา อิตฺถิลิงฺคปฺปโยคทสฺสนโต สตฺตมีฐาเน “สติ, สติยา, สติยํ, สนฺติยา,

สนฺติยํ, สนฺตีสู”ติ รูปานิ วตฺตพฺพานิ. เสสานิ อิตฺถินเยน เณยฺยานิ. อยํ ตติยา. เอตฺถ จ “อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพนฺ”ติ* ปาฬี “สนฺติยา”อิจฺจาทีนํ อตฺถิภาเว นิทสฺสนํ.

ในกรณีที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ นักศึกษา พึงทราบปทมาลาอีกแบบหนึ่ง คือเมื่อจะใช้ สนฺตี ศัพท์ในอรรถ สํวิชฺชมาน ควรแจกรูปสัตตมีวิภัตติว่า สติ, สติยา, สติยํ, สนฺติยา, สนฺติยํ, สนฺตีสุ เพราะได้พบตัวอย่างอิตถีลิงค์ที่มีรูปว่า สติ ในข้อความพระบาลีดังนี้ว่า ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ 79 (เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะย่อมมี) เป็นต้น. ส่วนรูป ที่เหลือ พึงทราบว่าแจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ทุกประการ. แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกของ สนฺตี ศัพท์ประเภทที่สาม.

ก็บรรดาบทเหล่านั้น ข้อความพระบาลีว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ 80 (เมื่อไม่มีอาบัติพึงเป็นผู้นิ่ง) นี้ เป็นหลักฐานว่า บทว่า สนฺติยา เป็นต้น มีใช้แน่นอน.

อปโร นโย สตีสทฺทสฺส “สมานา”ติ อิมสฺมึ อตฺเถ “ยา ตฺวํ วสสิ ชิณฺณสฺส เอวํ ทหริยา สตี”ติ จ “เย ตํ ชิณฺณสฺส ปาทํสุ เอวํ ทหริยํ สตินฺ”ติ จ ปาฬิทสฺสนโต “สตี; สตี, สติโย. สตึ; สตี, สติโย. สติยา”ติอาทีนิปิ รูปานิ โยเชตพฺพานิ, สํโยเค นการโลปวเสน วา.

อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า ยา ตฺวํ วสสิ ชิณฺณสฺส เอวํ ทหริยา สตี (เธอทั้งที่ยังเป็นสาวอยู่อย่างนี้กลับชอบพออยู่กับคนแก่หง่อม (สตี ศัพท์ เป็นปฐมาวิภัตติ) [และ] ว่า เย ตํ ชิณฺณสฺส ปาทํสุ เอวํ ทหริยํ สตึ 81 (ชนเหล่าใด ได้ให้ เธอผู้ยังเป็นสาวแก่พราหมณ์ผู้แก่หง่อม (สตึ ศัพท์เป็นทุติยาวิภัตติ)

บรรดาตัวอย่างเหล่านี้ บทว่า สตี และ สตึ มีรูปศัพท์เดิมมาจาก สตี ศัพท์ หรือมี รูปศัพท์เดิมมาจาก สนฺตี ศัพท์โดยมีการลบ น อักษรสังโยค ใช้ในความหมายว่า สมานา (มีอยู่) นักศึกษา พึงแจกปทมาลาตามแบบ (อิตฺถี ศัพท์) ดังนี้ คือ สตี; สตี, สติโย. สตึ; สตี, สติโย. สติยา เป็นต้น.

สรุปหลักการใช้ สนฺโต, สนฺตา

อิทานิ “สนฺโต; สนฺตา”ติ ปทฺทฺวยสฺส ปโยคนิจฺฉยํ กถยาม ปโยเคสุ โสตูนํ อสมฺมูฬฺหภาวาย. ตถา หิ “สปฺปุริสา”ติ วา “ปณฺฑิตา”ติ วา พหุวจนวเสน อตฺถํ วตฺตุ-กาเมน “สนฺโต ทนฺโต”ติ เอวํ วุตฺตเอกวจนสทิสํ “สนฺโต”ติ พหุวจนํ วตฺตพฺพํ. “สํวิชฺชมาโน”ติ เอกวจนวเสน อตฺถํ วตฺตุกาเมน “สนฺโต”ติ เอกวจนํ วตฺตพฺพํ. “สํวิชฺชมานา”ติ พหุวจนวเสน อตฺถํ วตฺตุกาเมน “สนฺโต สปฺปุริสา”ติ, “สนฺโต สํวิชฺชมานา”ติ จ เอวํ วุตฺตพหุวจนสทิสํ “สนฺโต”ติ วา “สนฺตา”ติ วา พหุวจนํ วตฺตพฺพํ, “กิลนฺโต”ติ วา “สมาโน”ติ วา “อุปสนฺโต”ติ วา “นิรุทฺโธ”ติ วา เอกวจนวเสน อตฺถํ วตฺตุกาเมน “สนฺโต สปฺปุริสา”ติ เอวํ วุตฺตพหุวจน-สทิสํ “สนฺโต”ติ เอกวจนํ วตฺตพฺพํ. เตเยวตฺเถ พหุวจนวเสน วตฺตุกาเมน ปน “สนฺตา สูเนหิ ปาเทหิ, โก เน หตฺเถ คเหสฺสตี”ติ เอตฺถ วิย “สนฺตา”ติ พหุวจนํ วตฺตพฺพํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับการใช้บทสองบท คือ สนฺโต และ สนฺตา เพื่อไม่ให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความสับสนดังต่อไปนี้:-

ในกรณีที่มีความประสงค์จะแสดงสัตบุรุษหรือบัณฑิตหลายคน ให้ใช้บทว่า สนฺโต เป็นพหูพจน์ซึ่งมีรูปคล้ายกับ สนฺโต, ทนฺโต ที่เป็นเอกพจน์.

ในกรณีที่มีความประสงค์จะแสดงสิ่งที่ปรากฏเพียงสิ่งเดียว ให้ใช้บทว่า สนฺโต มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น.

ในกรณีที่มีความประสงค์จะแสดงสิ่งที่ปรากฏหลายสิ่ง ให้ใช้บทว่า สนฺโต หรือ สนฺตา เป็นพหูพจน์ซึ่งมีรูปเหมือนกับข้อความว่า สนฺโต สปฺปุริสา และข้อความว่า สนฺโต สํวิชฺชมานา ที่เป็นพหูพจน์

ในกรณีที่มีความประสงค์จะแสดงบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อยหรือผู้มีปรากฏ, หรือผู้สงบ, หรือผู้ดับหลายคน ให้ใช้บทว่า สนฺตา เป็นพหูพจน์ ดังตัวอย่างในข้อความพระบาลีนี้ว่า สนฺตา สูเนหิ ปาเทหิ, โก เน หตฺเถ คเหสฺสติ 82 (ใครเล่า จักจูงมือเด็กทั้งหลายเหล่านั้นผู้ เหน็ดเหนื่อย มีเท้าพุพอง).

ในกรณีที่มีความประสงค์ จะแสดงบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อยหรือผู้มีปรากฏ, หรือ ผู้สงบ, หรือผู้ดับเพียงผู้เดียว ให้ใช้บทว่า สนฺโต เป็นเอกพจน์ซึ่งมีรูปเหมือนกับข้อความ ว่า สนฺโต สปฺปุริสา ที่เป็นพหูพจน์.

อยํ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา. อิทญฺหิ มนฺทพุทฺธีนํ สมฺโมหฏฺฐานํ. อยมฺปิ ปเนตฺถ สงฺคโห เวทิตพฺโพ.

หลักการที่ได้แสดงมานี้ บัณฑิต ควรใส่ใจให้จงหนัก, ด้วยว่าลักษณะเช่นนี้ ชวน ให้เกิดความสับสนแก่ผู้มีการศึกษาน้อย. นอกจากนี้ บัณฑิต พึงทราบสังคหคาถาเกี่ยวกับ เรื่องของ สติ ศัพท์ดังนี้ว่า

ติลิงฺคตฺเถ จ เอกตฺเถ พวฺหตฺเถปิ จ ทิสฺสติ
สตฺตมฺยนฺโต สติสทฺโท วิปลฺลาเส พหุมฺหิ โส.

สติ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ เป็นได้ทั้งสามลิงค์ สองพจน์, สติ ศัพท์นั้น ในกรณีที่ใช้เป็นพหูพจน์ พึงทราบว่า เป็นวจนะวิปัลลาส.

อิทานิ มหนฺตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ มหนฺต ศัพท์

มหนฺตสทฺทปทมาลา

(ตามมติสัททนีติ)

เอกพจน์	พหูพจน์
มหํ, มหา, มหนฺโต	มหนฺตา
มหนฺตํ	มหนฺเต
มหตา, มหนฺเตน	มหนฺเตหิ มหนฺเตภิ
มหโต, มหนฺตสฺส	มหนฺตานํ, มหตํ
มหตา, มหนฺตา, มหนฺตสฺมา-	
มหนฺตมฺหา	มหนฺเตหิ, มหนฺเตภิ

มหโต, มหนฺตสฺส มหนฺตานํ, มหตํ

มหติ, มหนฺเต, มหนฺตสฺมึ, มหนฺตมฺหิ มหนฺเตสุ

โภ มห, โภ มหา ภวนฺโต มหนฺโต

อยมมฺหากํ รุจิ.

แบบแจกนี้ เป็นความเห็นของข้าพเจ้า.

แบบแจก มหนฺต อีกนัยหนึ่ง

เอตฺถ "มหนฺโต; มหนฺตา. มหนฺตํ; มหนฺเต. มหนฺเตนา"ติ ปุริสนโยปิ ลพฺภติ, ตสฺมา "โภ มหนฺต, ภวนฺโต มหนฺตา"ติ อาลปนปทานิ โยเชตพฺพานิ. นปุสกลิงฺเค วตฺตพฺเพ "มหนฺตํ, มหนฺตานี"ติ จิตฺตนโยปิ ลพฺภติ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ "มหตี; มหตี, มหติโย. มหตึ; มหตี, มหติโย. มหติยา; มหตีหิ มหตีภี"ติ อิตฺถินโยปิ ลพฺภติ. "มหติยา จ ยกฺขเสนายา"ติอาทีเจตฺถ นิทสฺสนปทานิ. อปโรปิ "มหนฺตา; มหนฺตา, มหนฺตาโย. มหนฺตนฺ"ติ กญฺญานโยปิ ลพฺภติ, "มหนฺตา นิธิกุมฺภิโย"ติ อาทีเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ.

ในการแจก มหนฺต ศัพท์นี้ จะแจกตามแบบ ปุริส ก็ได้ เช่น มหนฺโต; มหนฺตา. มหนฺตํ; มหนฺเต. มหนฺเตน เป็นต้น. เพราะฉะนั้น (ตามแบบแจกนี้) พึงแจกบทอาลปนะ ว่า โภ มหนฺต, ภวนฺโต มหนฺตา.

เมื่อจะใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ดังนี้ คือ มหนฺตํ, มหนฺตานิ เป็นต้น. เมื่อจะใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้แจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ดังนี้ คือ มหตี; มหตี, มหติโย. มหตึ; มหตี, มหติโย. มหติยา; มหตีหิ มหตีภิ เป็นต้น.

ก็ในการแจก มหนฺต ศัพท์ที่ไม่มี น อักษรสังโยคนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า มหติยา จ ยกฺขเสนาย 83 (ด้วยกองทัพยักษ์อันมหึมา). อีกนัยหนึ่ง แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ดังนี้ คือ มหนฺตา; มหนฺตา, มหนฺตาโย. มหนฺตํ เป็นต้น.

ก็ในการแจก มหนฺต ศัพท์ที่มี น อักษรสังโยคนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า มหนฺตา นิธิกุมฺภิโย84 (หม้อแห่งขุมทรัพย์ใหญ่)

วินิจฉัย

บทว่า มหนฺตี ที่มาในคัมภีร์กัจจายนะ

กจฺจายเน ปน "มหนฺตี"อิติ ปทํ ทิฏฺฐํ. ตํ "คุณวนฺตี, กุลวนฺตี"อิจฺจาทีนิ วิย ปาฬิยํ อปฺปสิทฺธตฺตา วีมํสิตพฺพํ. นนุ โภ ยสฺมา สาสเนปิ "คจฺฉนฺตี, จรนฺตี"ติอาทีนิ จ "อิทฺธิมนฺตี"ติ จ ปทํ ทิสฺสติ, ตสฺมา "มหนฺตี, คุณวนฺตี"ติอาทีนิปิ ภวิตพฺพนฺติ ? น ภวิตพฺพํ ตถารูปสฺส นยสฺส วเสน อคฺคเหตพฺพตฺตา, "มหตี, คุณวตี"อิจฺจาทินยสฺเสว ทสฺสนโต จ. ตถา หิ ปาฬิยํ อฏฺฐกถาสุ จ "เสยฺยถาปิ นาม มหตี นงฺคลสีสา, อิตฺถี สิยา รูปวตี สา จ สีลวตี สิยา. สติมตี จกฺขุมตี. อิทฺธิมตี ปตฺติมตี"ติ จ "มหตึ เสนํ ทิสฺวา มโหสธเสนา มนฺทา, อยํ อติวิย มหตี เสนา ทิสฺสตี"ติ จ อาทีนิ ปโยคานิ ทิสฺสนฺติ, น "มหนฺตี, รูปวนฺตี"อิจฺจาทีนิ.

สำหรับในคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๒๔๑) ข้าพเจ้าได้พบรูปว่า มหนฺตี. ก็รูปว่า มหนฺตี นี้ บัณฑิต ต้องพิจารณาให้รอบคอบ เพราะไม่มีใช้ในพระบาลีเหมือนกับคำว่า คุณวนฺตี, กุลวนฺตี เป็นต้น (ซึ่งไม่มีใช้ในพระบาลี).

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากจะมีใครทักท้วงว่า แน่ะท่าน เนื่องจาก บทว่า คจฺฉนฺตี, จรนฺตี เป็นต้น และบทว่า อิทฺธิมนฺตี มีใช้ในคัมภีร์พระศาสนา ดังนั้น บทว่า มหนฺตี, คุณวนฺตี เป็นต้น ก็ควรจะมีได้เช่นกัน มิใช่หรือ ?

ตอบว่า บทว่า มหนฺตี เป็นต้น ไม่ควรมีด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะไม่สามารถ สำเร็จรูปศัพท์โดยการเทียบเคียงกับหลักการของศัพท์ว่า คจฺฉนฺตี, จรนฺตี เป็นต้นได้ และเพราะได้พบเพียงตัวอย่างรูปว่า มหตี, คุณวตี เป็นต้นเท่านั้น ดังมีตัวอย่างปรากฏ ในพระบาลีและคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย เช่น

เสยฺยถาปิ นาม มหตี- นงฺคลสีสา85	เปรียบเสมือนงอนไถใหญ่
อิตฺถี สิยา รูปวตี สา- จ สีลวตี สิยา86	สตรีนั้น เป็นผู้มีรูปงาม และเป็นผู้มีศีล
สติมตี จกฺขุมตี 87	หญิงผู้มีสติ ผู้มีจักษุ
อิทฺธิมตี ปตฺติมตี 88	หญิงเป็นผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้มีกองพลทหารราบ
มหตึ เสนํ ทิสฺวา-	กองทัพของมโหสถเป็นกองทัพขนาดเล็ก
มโหสธเสนา มนฺทา	เมื่อได้พบกองทัพขนาดใหญ่
อยํ อติวิย มหตี เสนา- ทิสฺสติ 89	กองทัพนี้ ปรากฏดุจเป็นกองทัพอันใหญ่ยิ่ง

บรรดาตัวอย่างที่ได้แสดงมาเหล่านั้น นักศึกษา จะเห็นได้ว่า ไม่มีการใช้รูปว่า มหนฺตี, รูปวนฺตี เป็นต้นแต่อย่างใด.

มหา ศัพท์กับคำทักท้วง

เกจิ ปน “มหาอิติ สทฺโท พฺยาเส น ลพฺภติ, สมาเสเยว ลพฺภติ “มหาปุริโส”ติ เอตฺถ วิยา”ติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. “มหา เต อุปาสก ปริจฺจาโค. มหา วตายํ ภนฺเต ภูมิจาโล. โฆโส จ วิปุโล มหา. พาราณสิรชฺชํ นาม มหา. เสนา สา ทิสฺสเต มหา”ติ ปโยคทสฺสนโต.

ก็อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า มหา ศัพท์ไม่มีใช้ในรูปของคำโดดๆ มีใช้เฉพาะใน รูปของคำสมาส เท่านั้น เช่น มหาปุริโส. มติของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรถือเอาเป็นเกณฑ์ เนื่องจากได้พบตัวอย่างที่เป็นคำโดดๆ ในพระบาลีว่า

มหา เต อุปาสก ปริจฺจาโค90	ดูก่อนอุบาสก การบริจาคของท่าน ยิ่งใหญ่
มหา วตายํ ภนฺเต ภูมิจาโล91	ข้าแต่พระองค์ แผ่นดินไหวคราวนี้รุนแรงนัก
โฆโส จ วิปุโล มหา92	เสียงดังสนั่น กึกก้อง

พาราณสิรชฺชํ นาม มหา[93] ขึ้นชื่อว่าแคว้นพาราณสี กว้างใหญ่นัก

เสนา สา ทิสฺสเต มหา[94] กองทัพนั้น ปรากฏเป็นกองทัพที่ยิ่งใหญ่

มหา ศัพท์แจกได้ ๓ ลิงค์

เอวํ พฺยาเสปิ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพํ, ตสฺมา “มหํ, มหา, มหนฺโต; มหนฺตา. โภ มหนฺต; ภวนฺโต มหนฺตา”ติ ปุลฺลิงฺเค, “มหนฺตํ, มหา; มหนฺตานิ. โภ มหนฺต, ภวนฺโต มหนฺตานีติ น[redacted]สกลิงฺเค, มหนฺตา, มหา, มหนฺตาโย. โภติ มหนฺเต; โภติโย มหนฺตา, มหนฺตาโย”ติ อิตฺถิลิงฺเค สพฺพํ สมฺปุณฺณํ โยเชตพฺพํ.

อาศัยตัวอย่างจากพระบาลีที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า มหา ศัพท์ ก็มีใช้เป็นคำโดดๆ ดังนั้น พึงแจก มหนฺต ศัพท์ให้รูป มหา ครบทั้งสามลิงค์ ดังนี้

ปุงลิงค์

มหํ, มหา, มหนฺโต; มหนฺตา. โภ มหนฺต; ภวนฺโต มหนฺตา

นปุงสกลิงค์

มหนฺตํ, มหา; มหนฺตานิ. โภ มหนฺต, ภวนฺโต๑ มหนฺตานิ

อิตถีลิงค์

มหนฺตา, มหา มหนฺตาโย. โภติ มหนฺเต; โภติโย มหนฺตา, มหนฺตาโย

มหา ศัพท์ในสมาสและตัทธิต

สมาเส ปน “มหาสตฺโต มหาอุปาสโก มหาอุปาสิกา มหพฺพโล มหาวนํ มหคฺคตํ มหปฺผลํ มหพฺภยนฺ” ติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ, ตทฺธิเต “มหตฺตโน มหตฺตํ มหนฺตตฺตํ มหนฺตตา”ติ รูปานิ ภวนฺติ.

สำหรับในบทสมาส มีรูปดังนี้ คือ:-

มหาสตฺโต สัตว์ผู้ประเสริฐ มหาอุปาสโก มหาอุบาสก

มหาอุปาสิกา มหาอุบาสิกา มหพฺพโล ผู้มีกำลังมาก

มหาวนํ ป่าใหญ่ มหคฺคตํ มหัคคตจิต

มหปฺผลํ ผลใหญ่ มหพฺภยํ ภัยใหญ่

สำหรับในบทตัทธิต มีรูปดังนี้ คือ:-

มหตฺตโน ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

มหตฺตํ ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

มหนฺตตฺตํ ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

มหนฺตตา ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่

คจฺฉนฺตสทฺทปทมาลา

(มติสัททนีติ)

คจฺฉนฺตสทฺทสฺส ปน “คจฺฉนฺโต คจฺฉนฺตา”ติ รูปานิ วตฺวา เสสานิ มหนฺตสทฺเท วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตฺวา นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา. ตถา “คจฺฉนฺโต, คจฺฉนฺตา”ติ ปุริสนโย จ “คจฺฉนฺตํ, คจฺฉนฺตานี”ติ จิตฺตนโย จ “คจฺฉนฺตี; คจฺฉนฺตี, คจฺฉนฺติโย”ติ อิตฺถินโย จ คเหตพฺโพ. เอวํ ลิงฺคตฺตยวเสน “จรํ จรนฺโต จรนฺตํ จรนฺตี, ททํ ททนฺโต ททนฺตํ ททนฺ”ตีติอาทีนํ อเนกปทสหสฺสานํ นามิกปทมาลา วิตฺถาเรตพฺพา.

สำหรับ คจฺฉนฺต ศัพท์ เมื่อแจกรูปว่า คจฺฉนฺโต, คจฺฉนฺตา แล้ว พึงแจกรูปที่เหลือ ทั้งหมดโดยพิสดารตามแบบ มหนฺต ศัพท์. อนึ่ง พึงแจก คจฺฉนฺต ศัพท์โดยลิงค์ทั้งสาม ดังนี้ คือ ปุงลิงค์ แจกตามแบบ ปุริส เช่น คจฺฉนฺโต, คจฺฉนฺตา เป็นต้น. นปุงสกลิงค์ แจก ตามแบบ จิตฺต ศัพท์ เช่น คจฺฉนฺตํ, คจฺฉนฺตานิ เป็นต้น. อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ เช่น คจฺฉนฺตี, คจฺฉนฺติโย, คจฺฉนฺตี เป็นต้น.

บัณฑิต พึงแจกนามิกปทมาลาของบทหลายพันบทมี จรํ จรนฺโต จรนฺตํ จรนฺตี, ททํ ททนฺโต ททนฺตํ ททนฺตี เป็นต้น โดยอาศัยลิงค์ทั้งสาม ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย

บทว่า คจฺฉนฺโต, คจฺฉํ เป็นต้น

เย ปนาจริยา “คจฺฉนฺโต”ติอาทีนํ ปจฺจตฺตาลปนพหุวจนตฺตญฺจ “คจฺฉํ” อิจฺจาทีนํ อาลปเนกวจนตฺตญฺจ อิจฺฉนฺติ, เตสมฺมฺเหหิ ปโยโค สาสเน น ทิฏฺโฐ นยวเสนา-

คเหตพฺพตฺตา. ตสฺมา ตานิ เอตฺถ น วทาม. อยํ ปน วิเสโส ทิฏฺโฐ. เสยฺยถีทํ ?

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ประสงค์ให้รูปว่า คจฺฉนฺโต, จรนฺโต เป็นต้น เป็นปฐมาวิภัตติ และอาลปนะวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ และประสงค์ให้บทว่า คจฺฉํ, จรํ เป็นต้น เป็นอาลปนะ ฝ่ายเอกพจน์. ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ข้าพเจ้า ยังไม่เคยพบตัวอย่างในคัมภีร์พระ ศาสนา (จึงไม่ควรมีรูปดังกล่าว) เพราะไม่สามารถถือเอาโดยนัย ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้า จึงไม่ นำมาแสดงไว้ในที่นี้, จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้า ได้พบข้อแตกต่างดังนี้

คจฺฉํ วิธม”มิจฺจาทิ- ปทานิ มุนิสาสเน
กตฺถจาขฺยาติกา โหนฺติ กตฺถจิ ปน นามิกา.
ตสฺสาหํ สนฺติเก คจฺฉํ โส เม สตฺถา ภวิสฺสติ95
วิธมํ เทว เต รฏฺฐํ ปุตฺโต เวสฺสนฺตโร ตว96
อธมฺมํ สารถิ กยิรา มญฺเจ ตฺวํ นิกฺขนํ วเน97
อิจฺเจวมาทโย๑ เญยฺยา ปโยคา เอตฺถ ธีมตา.

ในพระไตรปิฎก บทว่า คจฺฉํ และ วิธมํ เป็นต้น ในบางที่ ใช้เป็นบทอาขยาต, แต่ในบางที่ใช้เป็นบทนาม เกี่ยวกับ เรื่องนี้ บัณฑิต พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

พระอนันตชินนั้น จักเป็นศาสดาของเรา, เรา จะไปยัง สำนักของท่านอนันตชินนั้น.

ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระเวสสันดร ผู้เป็นพระราช โอรสของพระองค์ ทำลายแว่นแคว้นของพระองค์.

แน่ะนายสุนันทะสารถี หากท่าน ฝังเราไว้ในป่า ท่านจะ ได้ชื่อว่าทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรม.

คจฺฉิสฺสามิ วิธมี”ติ- อาทินา ชินสาสเน

นานากาลปุริสานํ วเสนตฺถํ วเท วิทู.

บัณฑิตทั้งหลาย พึงอธิบายตัวอย่างที่มาในพระไตร ปิฎกดังกล่าวให้มีกาลต่างกันและบุรุษต่างกันดังนี้ว่า บทว่า คจฺฉํ=คจฺฉิสฺสามิ, บทว่า วิธมํ=วิธมิ, นิกฺขนํ= นิกฺขเน (แปลง เอยฺยาสิ เป็น เอ).

นามตฺเต ปน “คจฺฉนฺโต, วิธมนฺโต”ติอาทินา

“คจฺฉ”มิจฺเจวมาทีน- มตฺถมตฺถวิทู วเท.

แต่ในกรณีที่ใช้เป็นบทนาม บัณฑิตผู้เชี่ยวชาญ ในอรรถ พึงอธิบายความของบทว่า คจฺฉํ เป็นต้น นั่นเทียว ดังนี้ว่า บทว่า คจฺฉํ=คจฺฉนฺโต, บทว่า วิธมํ = วิธมนฺโต, บทว่า นิกฺขนํ = นิกฺขนนฺโต เป็นต้น.

วิธีเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์

ของบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้นที่มีเพียงรูปเดียว

อิทานิ สมคติกตฺเตปิ “ชานํ, ปสฺสนฺ”ติอาทีนํ ลิงฺควิภตฺติวจนนฺตรวเสน โย วิเสโส ทิสฺสติ, ตํ วทาม. ตถา หิ “สา ชานํเยว อาห น ชานามีติ, ปสฺสํเยว อาห น ปสฺสามี”ติ เอวมาทีสุ ชานํปสฺสํสทฺทานํ “ชานนฺตี ปสฺสนฺตี”ติ ลิงฺคนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงความพิเศษของบทว่า ชานํ และ ปสฺสํ เป็นต้นซึ่งแม้จะมี ลักษณะเหมือนกัน (คือใช้เพียงรูปเดียว) แต่ก็ปรากฏความต่างกันด้วยอำนาจของลิงค์, วิภัตติและพจน์. จริงอย่างนั้น พึงทราบว่า ในตัวอย่างเป็นต้นว่า สา ชานํเยว อาห น ชานามีติ, ปสฺสํเยว อาห น ปสฺสามิ (หญิงนั้น ทั้งๆ ที่รู้อยู่กลับกล่าวว่า เราไม่รู้, ทั้งๆ ที่ เห็นอยู่ กลับกล่าวว่า เราไม่เห็น)

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ชานํ ต้องเปลี่ยนเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า ชานนฺตี, บทว่า ปสฺสํ ต้องเปลี่ยนรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า ปสฺสนฺตี.

อิมินา “คจฺฉํ”อิติ สทฺทสฺสปิ ยถาปโยคํ “คจฺฉนฺตี”ติ อิตฺถิยา กถนตฺโถ ลพฺภติ เตหิ สมานคติกตฺตา, น “คจฺฉนฺโต”ติ สทฺทสฺส “คจฺฉนฺตี”ติ อิตฺถิยา กถนตฺโถ ลพฺภติ เตหิ อสมานคติกตฺตาติ การณํ ทสฺสิตํ โหติ.

อาศัยหลักการนี้ แม้บทว่า คจฺฉํ ก็ต้องแปลความหมายโดยการเปลี่ยนรูปศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์ว่า คจฺฉนฺตี (ในกรณีที่บทประธานเป็นอิตถีลิงค์) เพราะบทว่า คจฺฉํ นี้มี ลักษณะเหมือนกับบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้นเหล่านั้น, ส่วนบทว่า คจฺฉนฺโต ไม่ต้องแปล ความหมายโดยการเปลี่ยนรูปศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ว่า คจฺฉนฺตี เพราะบทว่า คจฺฉนฺโต นี้ มิได้มีลักษณะเหมือนกับบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้น. ตามนัยที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า คจฺฉํ ก็มีวิธีการใช้ไม่ต่างจากบทว่า ชานํ, และ ปสฺสํ เป็นต้น.

“อปิ นุ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต เอกนฺตสุขํ โลกํ ชานํ ปสฺสํ วิหรถา”ติ เอตฺถ “ชานนฺตา ปสฺสนฺตา”ติ วจนนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

สำหรับในตัวอย่างนี้ว่า อปิ นุ ตุมฺเห อายสฺมนฺโต เอกนฺตสุขํ โลกํ ชานํ ปสฺสํ วิหรถ98 "แน่ะท่านทั้งหลาย พวกท่าน รู้เห็นโลกอันมีความสุขอย่างแท้จริงอยู่หรือ" ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่า บทว่า ชานํ ต้องเปลี่ยนเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชานนฺตา, บทว่า ปสฺสํ ต้องเปลี่ยนเป็นรูปพหูพจน์ว่า ปสฺสนฺตา.

อิมินา ปน "คจฺฉํ"อิติ สทฺทสฺสปิ ยถาปโยคํ "คจฺฉนฺตา"ติ พหุวจนตฺโถ ลพฺภติ เตหิ สมานคติกตฺตา, น คจฺฉนฺโต"ติ สทฺทสฺส "คจฺฉนฺตา"ติ พหุวจนตฺโถ ลพฺภติ เตหิ อสมานคติกตฺตาติ การณํ ทสฺสิตํ โหติ. เอส นโย อุตฺตรตฺราปิ.

อาศัยหลักการนี้ แม้บทว่า คจฺฉํ ก็ต้องแปลความหมายโดยการเปลี่ยนรูปศัพท์ เป็นพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺตา (ในกรณีที่บทประธานเป็นพหูพจน์) เพราะบทว่า คจฺฉํ นี้มี ลักษณะการใช้เหมือนกับบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้นเหล่านั้น, ส่วนบทว่า คจฺฉนฺโต ไม่ต้อง แปลความหมายโดยการเปลี่ยนรูปศัพท์เป็นพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺตา เพราะบทว่า คจฺฉนฺโต นี้ มิได้มีลักษณะเหมือนกับบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้น. ตามนัยที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า บทว่า คจฺฉํ ก็มีวิธีการใช้ไม่ต่างจากบทว่า ชานํ, และ ปสฺสํ เป็นต้น. แม้ในบทที่จะแสดงต่อๆ ไป ก็มี นัยเช่นเดียวกันนี้[คือให้นักศึกษานำเอาบทว่า คจฺฉํ ไปเทียบกับตัวอย่างที่จะแสดง ต่อไปด้วยตนเอง].

"ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพ กตมนุสฺสรนฺ"ติ. เอตฺถ อนุสฺสรํสทฺทสฺส "อนุสฺสรนฺตา"ติ วจนนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวติ. "สทฺธมฺโม ครุกาตพฺโพ สรํ พุทฺธาน สาสนนฺ"ติ เอตฺถ สรํสทฺทสฺส สรนฺเตนาติ วิภตฺตนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวติ.

ในตัวอย่างนี้ว่า ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ 99"บุตรและธิดา เมื่อหวล ระลึกถึงอุปการคุณที่มารดาบิดาได้ทำมาก่อน ย่อมเลี้ยงดูมารดาบิดาเหล่านั้น" พึงทราบ ว่า บทว่า อนุสฺสรํ ต้องเปลี่ยนเป็นรูปพหูพจน์ว่า อนุสฺสรนฺตา.

ในตัวอย่างนี้ว่า สทฺธมฺโม ครุกาตพฺโพ สรํ พุทฺธาน สาสนํ 100"เมื่อวิญญูชน หวล ระลึกคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พึงทำความเคารพพระสัทธรรม" พึงทราบว่า บทว่า สรํ ต้องเปลี่ยนเป็นตติยาวิภัตติเอกพจน์ว่า สรนฺเตน.

"ผุสํ ภูตานิ สณฺฐานํ มนสา คณฺหโต ยถา"ติ 101 เอตฺถ ผุสํสทฺทสฺสปิ "ผุสนฺตสฺสา"ติ วิภตฺตนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวติ. ตถา "ยาจํ อททมปฺปิโย"ติ เอตฺถาปิ ยาจํสทฺทสฺส "ยาจนฺตสฺสา"ติ วิภตฺตนฺตรวเสน ปริวตฺตนํ ภวติ. ยาจนฺติ วา ยาจิตพฺพํ ธนํ. อิมินา นเยน นานปฺปการโต ปริวตฺตนํ เวทิตพฺพํ.

ในตัวอย่างนี้ว่า ผุสํ ภูตานิ สณฺฐานํ มนสา คณฺหโต ยถา "รูปพรรณสัณฐาน ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้ได้สัมผัสมหาภูตรูปทั้งสามคือปถวี, เตโช และวาโย แล้วยึดมั่น สิ่งนั้นด้วยใจ ฉันใด" พึงทราบว่า บทว่า ผุสํ ต้องเปลี่ยนเป็นจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ว่า ผุสนฺตสฺส. โดยทำนองเดียวกัน บทว่า ยาจํ ในตัวอย่างนี้ว่า ยาจํ อททมปฺปิโย102 "ผู้ไม่ให้ อันบุคคลผู้ขอ ย่อมรังเกียจ" พึงทราบว่า บทว่า ยาจํ ๑ ต้องเปลี่ยนเป็นกตวัตถฉัฏฐีวิภัตติ [ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา]เอกพจน์ว่า ยาจนฺตสฺส. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ยาจํ มีความหมาย ว่า ยาจิตพฺพํ ธนํ 103 "ทรัพย์ที่บุคคลพึงขอ" (ดังนั้น บทว่า ยาจํ อททมปฺปิโย จึงสามารถ ที่จะแปลได้ว่า ผู้ไม่ให้ซึ่งทรัพย์ที่บุคคลขอ ย่อมไม่เป็นที่รัก).

ตามนัยที่ได้แสดงมาทั้งหมดนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า การเปลี่ยนแปลงลิงค์, วิภัตติ และพจน์โดยประการต่างๆ ย่อมมีได้ ด้วยประการฉะนี้.

อิติ “ภวํ กรนฺ”ติอาทีนํ วิสทิสปทมาลา จ “คจฺฉํ, จรนฺ”ติอาทีนํ สทิสปทมาลา จ “ชานํ, ปสฺสนฺติอาทีนํ ลิงฺควิภตฺติวจนนฺตรวเสน กตฺถจิ ปริวตฺตนนฺติ อยํ ติวิโธปิ อากาโร อาขฺยาติกปทตฺถวิภาวนาย สทฺธึ กถิโต ปาวจนวเร โสตูนํ สทฺเทสฺวตฺเถสุ จ วิสารทพุทฺธิปฏิลาภตฺถํ.

ข้าพเจ้าได้นำวิธีการ ๓ ประการนี้ คือ วิธีแจกปทมาลาที่ต่างกันของบทว่า ภวํ, กรํ เป็นต้น, วิธีแจกปทมาลาที่เหมือนกันของบทว่า คจฺฉํ, กรํ เป็นต้น และวิธีเปลี่ยนลิงค์, วิภัตติและพจน์ในบางแห่งของบทว่า ชานํ, ปสฺสํ เป็นต้นพร้อมกับได้แสดงอรรถของ บทอาขยาต เช่น คจฺฉํ มีความหมายเท่ากับ คจฺฉิสฺสามิ, วธมํ มีความหมายเท่ากับ วิธมิ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความรู้แตกฉานในศัพท์และอรรถที่มีปรากฏ ในพระไตรปิฎกอันประเสริฐ.

สพฺพเมตญฺหิ สนฺธาย อิมา คาถา วุตฺตา

ก็ข้าพเจ้า จะสรุปข้อความทั้งหมดนั้นเป็นคาถา ดังต่อไปนี้

ภวํ กรํ อรหํ สํ   มหํ”อิติ ปทานิ ตุ

วิสทิสานิ สมฺโภนฺติ   อญฺญมญฺญนฺติ ลกฺขเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า ก็บทเหล่านี้คือ ภวํ, กรํ, มหํ, อรหํ, สํ และ มหํ มีลักษณะไม่เหมือนกันและกัน (มีแบบแจก ต่างกัน).

คจฺฉํ จรํ ททํ ติฏฺฐํ   จินฺตยํ ภาวยํ วทํ

ชานํ ปสฺสนฺ”ติอาทีนิ   สมานานิ ภวนฺติ หิ.

ส่วนกลุ่มบทเหล่านี้ คือ คจฺฉํ จรํ ททํ ติฏฺฐํ จินฺตยํ ภาวยํ วทํ ชานํ ปสฺสํ เป็นต้น มีลักษณะเหมือนกันและ กัน (มีแบบแจกเหมือนกัน).

ตตฺร “ชานนฺ”ติอาทีนํ   กตฺถจิ ปริวตฺตนํ

ลิงฺควิภตฺติวจนนฺ-   ตรโต ปน ทิสฺสติ.

บรรดาบทเหล่านั้น สำหรับบทว่า ชานํ เป็นต้น บางแห่งมีการเปลี่ยนลิงค์, วิภัตติ และพจน์โดยคล้อย ตามบทวิเสสยะในข้อความนั้นๆ ตามความเหมาะสม.

อปิจ อยํ สพฺเพสมฺปิ นิคฺคหีตนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ ลิงฺเคสุ ฉสุ วิภตฺตีสุ เตรสสุ วจเนสุ อญฺญตรลิงฺควิภตฺติวจนวเสน ปริวตฺตนํ.

อีกนัยหนึ่ง การเปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ก็ดี การเปลี่ยน จากปฐมาวิภัตติเป็นทุติยาวิภัตติเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี การเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เป็นวจนะทั้ง ๑๓ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ถือว่าเป็นเรื่องปกติของศัพท์ที่เป็น นิคคหีตันตปุงลิงค์แม้ทั้งหมด.

อยมฺปิ ปเนตฺถ นีติ เวทิตพฺพา.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงทราบหลักการที่จะแสดงต่อไปนี้ด้วย

คจฺฉํ จรนฺติอาทีนิ		วิปฺปกตวโจ สิยุ

คจฺฉมาโน จรมาโน”		อิจฺจาทีนิ ปทานิ จ.

บทว่า คจฺฉํ, จรํ เป็นต้น และบทว่า คจฺฉมาโน, จรมาโน เป็นต้นเป็นบทที่ใช้ระบุถึงกิริยาที่กำลังเป็นไปอยู่ (วัตตมานปัจจุบันนกาล).

มหํ ภวนฺติ เอตานิ		วิปฺปกตวโจปิ จ

อวิปฺปกตวโจ จ   สิยุ อตฺถานุรูปโต.

บทเหล่านี้คือ มหํ, ภวํ เป็นบทที่ใช้ระบุถึงกิริยาที่ กำลังเป็นไปอยู่ (วัตตมานปัจจุบันนกาล), และเป็นบท กิริยาที่ใช้ระบุถึงอดีตกาล และอนาคตก็ได้ ตามความ เหมาะสมแก่เนื้อความ.

อรหํ สนฺติ เอตานิ		วินิมุตฺตานิ สพฺพถา

อาการํ ติวิธมฺเปตํ		กเร จิตฺเต สุเมธโส.

ส่วนบทเหล่านี้คือ อรหํ, สํ เป็นบทที่พ้นจากกาลทั้งปวง (กาลวิมุตติ), บัณฑิต พึงใส่ใจหลักการทั้งสามประการ นี้ไว้ให้ดีเถิด.

สวินิจฺฉโยยํ นิคฺคหีตนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อการนฺตตา-ปกติกํ๑ นิคฺคหีตนฺตปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลา พร้อมทั้งข้อวินิจฉัย ของนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นนิคคหีตันตปุงลิงค์.

นิคคหีตันตปุงลิงค์ ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากจากอการันต์ จบ.

อิการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอิการันต์ปุงลิงค์)

อิทานิ ธนภูติอิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส อญฺเญสญฺจ ตํสทิสานํ นามิกปทมาลาวิภาคํ วกฺขามิ ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการจำแนกนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมนี้ คือ ธนภูติ และของศัพท์อื่นๆ ที่มีรูปเป็นอิการันต์เหมือนกับ ธนภูติ นั้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

อคฺคิสทฺทปทมาลา

(แบบแจก อคฺคิ ตามมติจูฬนิรุตติ)

เอกพจน์		พหูพจน์

อคฺคิ อคฺคี, อคฺคโย

อคฺคึ อคฺคี, อคฺคโย

อคฺคินา อคฺคีหิ, อคฺคีภิ

อคฺคิสฺส, อคฺคิโน อคฺคีนํ

อคฺคินา อคฺคีหิ, อคฺคีภิ

อคฺคิสฺส, อคฺคิโน อคฺคีนํ

อคฺคิสฺมึ, อคฺคิมฺหิ อคฺคีสุ

โภ อคฺคิ โภ อคฺคี, ภวนฺโต อคฺคโย

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

เอตฺถ กิญฺจาปิ นิสฺสกฺกวจนฏฺฐาเน "อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา"ติ อิมานิ นาคตานิ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ตํสทิสปฺปโยคทสฺสนโต คเหตพฺพานิ. "อคฺคินา, อคฺคิสฺมา อคฺคิมฺหา"ติ กโม จ เวทิตพฺโพ.

ตามแบบแจกข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า รูปเหล่านี้ คือ อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา แม้จะไม่มี ในตำแหน่งของปัญจมีวิภัตติก็จริง แต่รูปเหล่านั้น ก็ควรถือเอาด้วย เพราะได้พบตัวอย่าง ของศัพท์ที่มีรูปเช่นนั้นในพระบาลีหลายแห่ง ดังนั้น พึงทราบลำดับปทมาลาของปัญจมี วิภัตติ ดังนี้ คือ อคฺคินา, อคฺคิสฺมา, อคฺคิมฺหา.

ธนภูติสทฺทปทมาลา

(แบบแจก ธนภูติ ตามมติสัททนีติ)

เอกพจน์	พหูพจน์
ธนภูติ	ธนภูตี, ธนภูตโย
ธนภูตึ	ธนภูตี, ธนภูตโย
ธนภูตินา	ธนภูตีหิ, ธนภูตีภิ
ธนภูติสฺส, ธนภูติโน	ธนภูตีนํ
ธนภูตินา, ธนภูติสฺมา, ธนภูติมฺหา	ธนภูตีหิ, ธนภูตีภิ
ธนภูติสฺส, ธนภูติโน	ธนภูตีนํ
ธนภูติสฺมึ, ธนภูติมฺหิ	ธนภูตีสุ
โภ ธนภูติ	โภ ธนภูตี, ธนภูตโย

ศัพท์แจกเหมือน ธนภูติ

สิริภูติ โสตฺถิภูติ สุวตฺถิภูติ อคฺคินิ

คินิ โชติ ทธิ ปาณิ อิสิ สนฺธิ มุนิ มณิ.

สิริภูติ (ผู้มีสิริอันรุ่งเรือง) โสตฺถิภูติ (ผู้มีความสุขสวัสดี) สุวตฺถิภูติ (ผู้มีความสุขสวัสดี) อคฺคินิ, คินิ, โชติ (ไฟ) ทธิ (นมส้ม) ปาณิ (มือ) อิสิ (ฤาษี) สนฺธิ (การเชื่อมต่อ) มุนิ (พระมุนี) มณิ (แก้วมณี).

พฺยาธิ คณฺฑิ รวิ มุฏฺฐิ กวิ คิริ กปิ นิธิ

กุจฺฉิ วตฺถิ วิธิ สาลิ วีหิ ราสิ อหิ มสิ.

พฺยาธิ (โรค) คณฺฑิ (ปม) รวิ (พระอาทิตย์) มุฏฺฐิ (กำปั้น) กวิ (นักกวี) คิริ (ภูเขา) กปิ (ลิง) นิธิ (ขุมทรัพย์) กุจฺฉิ (ท้อง) วตฺถิ (กระเพาะปัสสาวะ) วิธิ (วิธี) สาลิ (สาลิ ราชกุมาร) วีหิ (ข้าวเปลือก) ราสิ (กอง) อหิ (งู) มสิ (ถ่าน, หมึก).

สาติ เกสิ กิมิ โพนฺทิ โพธิ ทีปิ ปติ หริ

อริ ธนิ ติมิ กลิ สารถุยุทธิ อญฺชลิ.

สาติ (พระเจ้าสาติ) เกสิ (นายเกสิ) กิมิ (หนอน) โพนฺทิ (ร่างกาย) โพธิ (โพธิราชกุมาร) ทีปิ (เสือเหลือง) ปติ (สามี) หริ (ทองหรือสี เขียวขจีหรือหาริเทพ) อริ (ศัตรู) ธนิ (เสียง) ติมิ (ปลาติมิ) กลิ (โทษ) สารถิ (นายสารถี) อุทธิ (มหาสมุทร) อญฺชลิ (กระพุ่มมือ).

อธิปติ นรปติ อสิ ญาติ นิรูปธิ

สมาธิ ชลธิจฺจาที ธนภูติสมา มตา.

อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่) นรปติ (พระราชา) อสิ (ดาบ) ญาติ (ญาติ) นิรูปธิ (ผู้ไม่มีอุปธิ) สมาธิ (สมาธิ) ชลธิ (มหา-สมุทร). ศัพท์เป็นต้น เหล่านี้ พึงทราบว่า แจกตามแบบ ธนภูติ ศัพท์.

รูปพิเศษ

ของ อธิปติ, คหปติ, ชานิปติ, อิสิ, มุนิ

อถวา เอเตสุ อธิปติสทฺทสฺส “อธิปติยา สตฺตา”ติ ปาฬิทสฺสนโต “อธิปติยา”ติ สตฺตมีรูปมฺปิ อิจฺฉิตพฺพํ. อปิจ “อสาเร สารมติโน”ติ ปาฬิยํ อิการนฺตสมาสปทโต โยวจนสฺส โนอาเทสทสฺสนโต กฺวจิ อธิปติอิจฺจาทีนํ อิการนฺตสมาสปทานํ “อธิปติโน”ติอาทินาปิ ปจฺจตฺโตปโยครูปานิ อิจฺฉิตพฺพานิ อีการนฺตานํ ทณฺฑีสทฺทาทีนํ “ทณฺฑิโน”ติอาทีนิ ปจฺจตฺโตปโยคสมฺปทานสามิวจนรูปานิ วิย. คหปติชานิปติสทฺทาทีนํ ปน สมาสปทานมฺปิ เอวรูปานิ ปจฺจตฺโตปโยครูปานิ น อิจฺฉิตพฺพานิ “คหปตโย ชานิปตโย” ติอาทินา นเยน ยถาปาวจนํ คเหตพฺพรูปตฺตา. อิสิมุนิสทฺทานํ ปนาลปนฏฺฐาเน “อิเส, มุเน”ติ รูปนฺตรมฺปิ คเหตพฺพํ “ปุตฺโต อุปฺปชฺชตํ อิเส. ปฏิคฺคณฺห มหามุเน”ติ ทสฺสนโต.

อีกนัยหนึ่ง บรรดาศัพท์เหล่านั้น ในส่วนของ อธิปติ ศัพท์ พึงทราบว่ายังมีรูปที่ ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติว่า อธิปติยา เพราะมีหลักฐานจากพระบาลีว่า อธิปติยา สตฺต104 “ในอธิปติปัจจัยมีวิสัชชนา ๗ ข้อ”.

นอกจากนี้ บางแห่ง อธิปติ ศัพท์เป็นต้นที่เป็นบทสมาสอิการันต์ ยังมีรูปปฐมา- วิภัตติและทุติยาวิภัตติ (ฝ่ายพหูพจน์) ว่า อธิปติโน เป็นต้นได้ด้วย เพราะมีตัวอย่างการ แปลงโยวิภัตติท้ายบทสมาสอิการันต์เป็น โน ในพระบาลีว่า อสาเร สารมติโน105 “ผู้สำคัญ สิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ” เหมือนกลุ่ม

ศัพท์อีการันต์มี ทณฺฑี ศัพท์เป็นต้นที่มีรูปลง ท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติว่า ทณฺฑิโน เป็นต้น.

สำหรับ คหปติ ศัพท์ และ ชานิปติ ศัพท์เป็นต้น แม้จะเป็นบทสมาส ก็ไม่มีการ แจกรูปปฐมาวิภัตติ และทุติยาวิภัตติ (ฝ่ายพหูพจน์) เช่นนั้น เพราะเป็นศัพท์ที่ต้องนำมา ใช้ให้สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ โดยนัยเป็นต้นว่า คหปตโย, ชานิปตโย.

สำหรับ อิสิ และ มุนิ ศัพท์ที่ลงท้ายด้วยอาลปนะ ยังมีรูปพิเศษว่า อิเส, มุเน เนื่องจากได้พบหลักฐานจากพระบาลีว่า ปุตฺโต อุปฺปชฺชตํ อิเส106 (แน่ะฤาษี ขอบุตร จงบังเกิด), ปฏิคฺคณฺห มหามุเน107 (ข้าแต่มหามุนี ขอพระองค์จงทรงรับ).

วินิจฉัย อคฺคินิ, คินิ ศัพท์

เย ปเนตฺถ อมฺเหหิ อคฺคินิคินิสทฺทา วุตฺตา, ตเตฺรเก เอวํ วทนฺติ "อคฺคินิสทฺโท ปจฺจตฺตเตกวจนภาเวเยว ลพฺภติ, น ปจฺจตฺตพหุวจนภาเว อุปโยคภาวาทีสุ วา"ติ. เกจิ ปน "ปาฬิยํ อคฺคินิสทฺโท นาม นตฺถิ, คินิสทฺโทเยว อตฺถี"ติ วทนฺติ. เกจิ "คินิสทฺโท นาม นตฺถิ. อคฺคินิสทฺโทเยวตฺถี"ติ วทนฺติ. สพฺพเมตํ น ยุชฺชติ อคฺคินิคินิสทฺทานมุปลพฺภนฺโต, สพฺพาสุปิ วิภตฺตีสุ ทฺวีสุ วจเนสุ โยเชตพฺพตาทสฺสนโต จ.

อนึ่ง เกี่ยวกับ อคฺคินิ และ คินิ ศัพท์ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในสังคหคาถา ยังมี อาจารย์บางท่าน แสดงความเห็นอย่างนี้ว่า อคฺคินิ ศัพท์มีรูปเฉพาะปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น ไม่มีรูปปฐมาวิภัตติพหูพจน์ หรือทุติยาวิภัตติเป็นต้น.

จะอย่างไรก็ตาม ยังมีอาจารย์บางท่าน แสดงความเห็นว่า อคฺคินิ ศัพท์ ไม่มีใน พระบาลี คงมีเพียง คินิ ศัพท์เท่านั้น. อาจารย์อีกพวกหนึ่ง แสดงความเห็นว่า คินิ ศัพท์ไม่มี มีเพียง อคฺคินิ ศัพท์เท่านั้น. มติทั้งหมดนั้น ไม่สมควร เพราะทั้ง อคฺคินิ และ คินิ ศัพท์ มีใช้ทั้งสองศัพท์ และเพราะได้พบตัวอย่างที่ใช้ทั้งสองพจน์ทุกวิภัตติ.

ตถา หิ สุตฺตนิปาเต โกกาลิกสุตฺเต

น หิ วคฺคุ วทนฺติ วทนฺตา,
นาภิชวนฺติ น ตาณมุเปนฺติ.
องฺคาเร สนฺถเต เสนฺติ,
อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺตี"ติ

อิมสฺมึ ปเทเส "อคฺคินินฺ"ติ อุปโยควจนํ ทิสฺสติ. เตนาห อฏฺฐกถาจริโย "อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตนฺติ สมนฺตโตชาลํ สพฺพทิสาสุ จ สมฺปชฺชลิตมคฺคินฺ"ติ.

จริงอย่างนั้น ในโกกาลิกสูตรแห่งพระบาลีสุตตนิบาต ปรากฏว่ามีรูปที่ลงท้ายด้วย ทุติยาวิภัตติว่า อคฺคินึ ในข้อความนี้ว่า

น หิ วคฺคุ วทนฺติ วทนฺตา,
นาภิชวนฺติ น ตาณมุเปนฺติ.

องฺคาเร สนฺถเต เสนฺติ,

อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ 108

นายนิรยบาล ผู้ออกคำสั่ง ย่อมไม่พูดจาไพเราะ เป็นแน่ ทั้งไม่ปฏิบัติอย่างนุ่มนวล ไม่เป็นที่พึ่งของสัตว์นรกบังคับให้นอนบนถ่านเพลิงที่แผ่กระจายไว้ (ทะเลเพลิง) โยนลง ไปในกองเพลิงที่ลุกโชนนั้น.

เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายไว้ว่า บทว่า อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ109 หมายถึงไฟที่ลุกโพลงรอบด้านกล่าวคือมีเปลวไฟลุกโชนทั่วทุกทิศ.

ตเตฺรว จ สุตฺตนิปาเต โกกาลิกสุตฺเต

อถ โลหมยํ ปน กุมฺภึ

อคฺคินิสญฺชลิตํ ปวิสนฺติ.

ปจฺจนฺติ หิ ตาสุ จิรรตฺตํ

อคฺคินิสมาสุ สมุปฺลวาเต”ติ

อิมสฺมึ ปเทเส สมาสวิสยตฺตา อคฺคินิสญฺชลิตนฺติ อคฺคินีหิ สญฺชลิตนฺติ อตฺโถ ลพฺภติ, ตถา อคฺคินิสมาสูติ อคฺคินีหิ สทิสาสูติ อตฺโถปิ. เอวํ สมาสวิธานมุเขน “อคฺคินีหี”ติ กรณวจนมฺปิ ทิสฺสติ.

ก็ในโกกาลิกสูตรแห่งพระบาลีสุตตนิบาตนั้นนั่นแล ยังมีข้อความอีกว่า

อถ โลหมยํ ปน กุมฺภึ

อคฺคินิสญฺชลิตํ ปวิสนฺติ.

ปจฺจนฺติ หิ ตาสุ จิรรตฺตํ

อคฺคินิสมาสุ สมุปฺลวาเต108.

นอกจากนั้น นายนิรยบาล ได้โยนสัตว์นรกลง ในกระทะทองแดงอันลุกโชนด้วยไฟ, สัตว์นรกทั้งหลาย ย่อมไหม้ผลุบๆ โผล่ๆ ในกระทะทองแดง นั้นอันเปรียบเสมือนถ่านไฟ ตลอดกาลนาน.

ในข้อความคาถาข้างต้นนี้ บทว่า อคฺคินิสญฺชลิตํ มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริส-สมาสว่า อคฺคินีหิ สญฺชลิตํ “ลุกโชติช่วงแล้วด้วยไฟทั้งหลาย”

โดยทำนองเดียวกัน บทว่า อคฺคินิสมาสุ มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า อคฺคินีหิ สทิสาสุ “เปรียบเสมือนถ่านไฟ”. ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า มีการใช้เป็นรูป ตติยาวิภัตติว่า อคฺคินีหิ โดยผ่านวิธีการของสมาส.

คินิสทฺโทปิ จ ปาฬิยํ ทิสฺสติ. ตถา หิ “ตเมว กฏฺจํ ทหติ, ยสฺมา โส ชายเต คินี”ติ จูฬโพธิจริยายํ คินิสทฺโท ทิฏฺโจ. เกจิ ปเนตฺถ สนฺธิวเสน อการโลปํ สญฺโญคาทิสฺส จ คการสฺส โลปํ วทนฺติ, ตมฺปิ น ยุชฺชติ ตสฺสา ปาฬิยา อฏฺฐกถายํ “ยสฺมาติ ยโต กฏฺฐา. คินีติ อคฺคี”ติ เอวํ คินิสทฺทสฺส อุลฺลิงฺเคตฺวา วจนโต.

อนึ่ง แม้ คินิ ศัพท์ ก็ปรากฏว่ามีใช้ในพระบาลี ดังที่ได้พบ คินิ ศัพท์ในจูฬโพธิ-จริยาปิฎกว่า ตเมว กฏฺจํ ทหติ, ยสฺมา โส ชายเต คินิ110 (ไฟเกิดจากฟืนใด ย่อมไหม้ฟืน นั้นนั่นเทียว). ในข้อความจูฬโพธิจริยาปิฎกนี้ มีอาจารย์บางท่าน แสดงความเห็นว่า รูปว่า คินิ เป็นรูปสนธิซึ่งศัพท์เดิมมาจาก อคฺคินิ แต่มีการลบ

อ อักษร และลบ ค อักษรอันเป็น ตัวแรกของสังโยค. ความเห็นนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะในอรรถกถาแห่งพระบาลีนั้น ได้นำเอา

คินิ ศัพท์มาเป็นบทตั้งอย่างนี้ว่า ยสฺมาติ ยโต กฏฺฐา. คินีติ อคฺคิ111 (บทว่า ยสฺมา หมายถึง จากฟืนใด. บทว่า คินิ ได้แก่ไฟ).

ตถา “ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินี”ติ อิมสฺส ธนิยสุตฺตสฺส อฏฺฐกถายํ “อาหิโตติ อาภโต ชาลิโต วา. คินีติ อคฺคี”ติ 113 วจนโต, ตเถว จ “มหาคินิ ปชฺชลิโต, อนาหาโรป-สมฺมตี”ติ อิมิสฺสา เถรคาถาย สํวณฺณนายํ “คินีติ อคฺคี”ติ 115 วจนโต. ยทิ หิ คินิสทฺโท วิสุ น สิยา, อฏฺฐกถาจริยา “ชายเต คินี”ติอาทีนิ “ชายเต อคฺคินี”ติ อาทินา ปทจฺเฉท-วเสน อตฺถํ วเทยฺยุ. ยสฺมา เอวํ น วทึสุ, “คินีติ อคฺคี”ติ ปน วทึสุ.

นอกจากนี้ ในข้อความแห่งธนิยสูตรนี้ว่า ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินิ112 “กระท่อมที่ มุงบังดีแล้ว ย่อมถูกไฟไหม้” ดังนี้ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า บทว่า อาหิโต คือ นำมาหรือให้ลุกโพลง, บทว่า คินิ ได้แก่ไฟ. นอกจากนี้ ในข้อความว่า มหาคินิ ปชฺชลิโต, อนาหาโรปสมฺมติ 114 (กองไฟใหญ่ ลุกโพลงแล้ว ดับสนิท) พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า บทว่า คินิ ได้แก่ไฟ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ถ้าไม่มี คินิ ศัพท์ต่างหากไซร้. พระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลาย ก็จะต้องแสดงความหมายของคำว่า ชายเต คินิ โดยการตัดบทว่า ชายเต อคฺคินิ เป็นต้น. แต่ท่านก็ไม่ได้แสดงไว้อย่างนี้ กลับอธิบายว่า บทว่า คินิ ได้แก่ อคฺคิ.

เตน ญายติ “คินิสทฺโทปิ วิสุ อตฺถี”ติ. เย “คินิสทฺโท นตฺถี”ติ วทนฺติ, เตสํ วจนํ น คเหตพฺพเมว สาสเน คินิสทฺทสฺสุปลพฺภนโต, สุตฺตนิปาตฏฺฐกถายญฺหิ “ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินี”ติ ปาฐสฺส สํวณฺณนายเมว “เตสุ ฐาเนสุ อคฺคินิ “คินี”ติ โวหริยตี”ติ* ตสฺส อภิธานนฺตรํ วุตฺตํ, ตสฺมา มยเมตฺถ คาถารจนํ กริสฺสาม.

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ จึงทราบได้ว่า แม้ คินิ ศัพท์ ก็มีรูปศัพท์เดิมเป็นของ ตนเอง. ส่วนคำของอาจารย์ที่กล่าวว่า "คินิ ศัพท์ไม่มีรูปศัพท์เดิมเป็นของตนเอง" นั้น ไม่ควร ถือเป็นประมาณ เพราะศัพท์ว่า คินิ มีตัวอย่างที่ใช้ในคัมภีร์พระศาสนา ดังในอรรถกถา สุตตนิบาตตอนที่อธิบายปาฐะว่า ฉนฺนา กุฏิ อาหิโต คินิ พระอรรถกถาจารย์ ได้แสดง คำไวพจน์ของ คินิ ศัพท์ไว้ว่า บางท้องถิ่น ได้ใช้คำว่า คินิ แทนคำว่า อคฺคินิ ดังนั้น ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงคาถาสรุปความดังต่อไปนี้

วิเทหรฏฺฐมชฺฌมฺหิ ยํ ตํ นาเมน วิสฺสุตํ
รฏฺฐํ ปพฺพตรฏฺฐนฺติ, ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ.

แคว้นปัพพตะที่ตั้งอยู่ใจกลางแคว้นวิเทหะ เป็น แคว้นที่มีทัศนียภาพสวยงาม น่ารื่นรมย์.

ธมฺมโกณฺฑวฺหยํ ตตฺถ นครํ อตฺถิ โสภนํ
ตมฺหิ ฐาเน มนุสฺสานํ ภาสา เอว คินิจฺจยํ 116

ในแคว้นปัพพตะนั้น มีเมืองหลวงอันงดงาม ชื่อว่า ธัมมโกณฑะ, ประชาชน ในเมืองหลวงนั้น เรียกไฟว่า คินิ.

คินิ คินี คินโย”ติ-อาทินา ปวเท วิทู

ปทมาลํ ยถา อคฺคิ- สทฺทสฺเสว สุเมธโส.

ดังนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญา จึงควรแจกปทมาลาของ คินิ ศัพท์ว่า คินิ คินี คินโย เป็นต้น เหมือนกับปทมาลาของ อคฺคิ ศัพท์ทุกประการ.

อิติ อลาพุลาพุสทฺทา วิย อคฺคินิ คินิสทฺทาปิ ภควโต ปาวจเน ทิสฺสนฺตีติ เวทิตพฺพา. ยถา ปน อคฺคินิสทฺทสฺส สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ ทฺวีสุ วจเนสุ โยเชตพฺพตา สิทฺธา, ตถา คินิสทฺทสฺสปิ สิทฺธาว โหติ. ตสฺมาตฺร:-

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ทั้ง อคฺคินิ และ คินิ ศัพท์ มีใช้ในพระไตรปิฎก เหมือนกับศัพท์ว่า อลาพุ และ ลาพุ "น้ำเต้า" ฉะนั้น. อนึ่ง อคฺคินิ ศัพท์ใช้ได้ทั้งสองพจน์ ทุกวิภัตติ ฉันใด, แม้ คินิ ศัพท์ ก็ใช้ได้ทั้งสองพจน์ทุกวิภัตติ ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงแจกปทมาลาดังนี้

อคฺคินิสทฺทปทมาลา

(ตามนัยพระบาลี)

เอกพจน์	พหูพจน์
อคฺคินิ	อคฺคินี, อคฺคินโย
อคฺคินึ	อคฺคินี, อคฺคินโย
อคฺคินินา	อคฺคินีหิ, อคฺคินีภิ
อคฺคินิสฺส	อคฺคินีนํ
อคฺคินินา, อคฺคินิสฺมา, อคฺคินิมฺหา	อคฺคินีหิ, อคฺคินีภิ
อคฺคินิสฺส	อคฺคินีนํ
คินิสฺมึ, อคฺคินิมฺหิ	อคฺคินีสุ
โภ อคฺคินิ	ภวนฺโต อคฺคินี, อคฺคินโย

คินิสทฺทปทมาลา

"คินิ; คินี, คินโย. คินึ; คินี, คินโย, คินินา"ติ สพฺพํ โยเชตพฺพํ. อิติ ปาฬิ-นยานุสาเรน อคฺคินิคินิสทฺทานํ นามิกปทมาลา โยชิตา.

พึงแจกปทมาลาของ คินิ ศัพท์ทุกวิภัตติโดยนัยเป็นต้นว่า คินิ; คินี, คินโย. คินึ; คินี, คินโย, คินินา. นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของ อคฺคินิ และ คินิ ศัพท์โดย คล้อยตามนัยแห่งพระบาลีดังนี้แล.

วินิจฉัย อคฺคินิ ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อถวา ยถา สกฺกฏภาสายํ สตฺวปทุมสฺวามินีติ สญฺโญควเสน วุตฺตานํ สทฺทานํ มาคธภาสํ ปตฺวา สตฺตวปทุมสฺวามินีติ นิสฺสญฺโญควเสน อุจฺจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ "ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว"ติอาทินา, ตถา สกฺกฏภาสายํ อคฺนีติ สญฺโญควเสน วุตฺตสฺส มาคธภาสํ ปตฺวา "อคฺคินี"ติ นิสฺสญฺโญควเสน อุจฺจาริตา ปาฬิ ทิสฺสติ "อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺตี"ติอาทิกา.

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ที่ออกเสียงกล้ำในภาษาสันสกฤต เช่น สตฺว, ปทฺม, สฺวามินี เมื่อ นำมาใช้ในภาษามคธ จะไม่ออกเสียงกล้ำ เช่น สตฺตว, ปทุม, สุวามินี ดังข้อความใน พระบาลีว่า ตฺวญฺจ อุตฺตมสตฺตโว117 “ก็ท่าน เป็นบุคคลผู้ประเสริฐที่สุด” เป็นต้น.

โดยทำนองเดียวกัน ศัพท์ว่า อคฺนิ ที่ออกเสียงกล้ำในภาษาสันสกฤต เมื่อนำมา ใช้ในภาษามคธ จะไม่ออกเสียงกล้ำ เช่น อคฺคินิ ดังข้อความในพระบาลีว่า อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ (โยนเข้ากองเพลิงที่ลุกโชนนั้น) เป็นต้น.

ยถา จ เวยฺยากรเณหิ สกฺกฏภาสาภูโต อคฺนิสทฺโท สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ ตีสุ วจเนสุ โยชิยติ, ตถา มาคธภาสาภูโต อคฺคินิสทฺโทปิ สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ ทฺวีสุ วจเนสุ โยเชตพฺโพว โหติ, ตสฺมา โส อิธเมฺหหิ โยชิยติ, คินิสทฺโทปิ อคฺคินิสทฺเทน สมานตฺถตฺตา, อีสกญฺจ สรูปตฺตา ตเถว โยชิยตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง นักไวยากรณ์ทั้งหลายได้นำ อคฺนิ ศัพท์ที่เป็นภาษาสันสกฤต มาใช้ทั้ง สามพจน์ทุกวิภัตติ ฉันใด. แม้ อคฺคินิ ศัพท์ที่เป็นภาษามคธ ก็สามารถนำมาใช้ได้ทั้งสอง พจน์ทุกวิภัตติฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงนำเอา อคฺคินิ ศัพท์มาแจกได้ทุกวิภัตติ ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์. แม้ คินิ ศัพท์ ก็พึงทราบว่าแจกรูปได้เหมือนกับ อคฺคินิ ศัพท์ทุกประการ เพราะ อคฺคินิ ศัพท์กับ คินิ ศัพท์มีความหมายเหมือนกัน และออกเสียง ใกล้เคียงกัน (ต่างกันเพียงเล็กน้อย).

วินิจฉัย

อคฺคินิ ศัพท์ที่มาในคัมภีร์กัจจายนะ

เอตฺถ สิยา ยทิ อคฺคินิสทฺโท สพฺเพสุ วิภตฺติวจเนสุ โยเชตพฺโพ, อถ กสฺมา กจฺจายเน “อคฺคิสฺสินี”ติ ลกฺขเณน สิมฺหิ ปเร อคฺคิสทฺทนฺตสฺส อินิอาเทโส ทสฺสิโตติ? สจฺจํ, ยถา นวกฺขตฺตุํ ฉเปตฺวา กเตกเสสสฺส ทสสทฺทสฺส โยวจนมฺหิ นวาเทสํ กตฺวา โยวจนสฺส อุติอาเทสํ กสฺมา “นวุตี”ติ รูเป นิปฺผนฺเน ปุน” “นวุตี”ติ ปกตึ ฐเปตฺวา ตโต นํวจนํ กตฺวา “นวุตีนนฺ”ติ รูปํ นิปฺผาทิตํ. อิตฺถิลิงฺเค ปน นาทิเอกวจนานิ กตฺวา เตสํ ยาอาเทสํ กตฺวา “นวุติยา”ติ รูปํ นิปฺผาทิตํ. ตถา หิ “ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ ธมฺมานํ ปวรํ ยทิทํ สุคตวินยํ นวุติยา หํสสหสฺเสหิ ปริวุโต”ติอาทีนิ ปโยคานิ ทิสฺสนฺติ. ตถา สิมฺหิ อคฺคิสทฺทนฺตสฺส อินิอาเทสกรณวเสน “อคฺคินี”ติ รูเป นิปฺผนฺเนปิ ปุน “อคฺคินี”ติ ปกตึ ฐเปตฺวา ตโต โยอํนาทโย วิภตฺติโย กตฺวา “อคฺคินิ; อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินึ; อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินินา”ติอาทีนิ กถํ น นิปฺผชฺชิสฺสนฺตีติ สนฺนิฏฺฐานํ กาตพฺพํ.

ในเรื่องของ อคฺคินิ ศัพท์นี้ อาจมีคำท้วงว่า หาก อคฺคินิ ศัพท์ พึงเป็นศัพท์เดิม ที่สามารถนำมาใช้ได้ทั้งสองพจน์ทุกวิภัตติจริงไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ในคัมภีร์ กัจจายนะ ท่านอาจารย์ จึงแสดงการแปลงสระที่สุดของ อคฺคิ เป็น อินิ ในเพราะสระหลัง ด้วยสูตรว่า อคฺคิสฺสินิ อีกเล่า ?

ตอบ: ใช่. แต่ก็ถือว่า อคฺคินิ ที่สำเร็จรูปด้วยการลง สิ วิภัตติแล้วสามารถนำมา ตั้งเป็นศัพท์เดิมได้อีก เหมือนการสำเร็จรูป นวุตีนํ ในตัวอย่างว่า ฉนฺนวุตีนํ ปาสณฺฑานํ ธมฺมานํ ปวรํ ยทิทํ สุคตวินยํ และเหมือนการสำเร็จรูป นวุติยา ในตัวอย่างว่า นวุติยา หํสสหสฺเสหิ ปริวุโต ซึ่งมีการลงวิภัตติซ้ำกัน ๒ ครั้ง

ในตัวอย่างเหล่านี้ อันดับแรกให้ตั้ง ทส เป็นทวันทสมาส ๙ ศัพท์ แล้วลบเหลือ เพียง ๑ ศัพท์ จากนั้น ให้ลง โย วิภัตติ ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลัง แปลง ทส ที่เป็นเอกเสส เป็น นว แปลง โย วิภัตติเป็น อุติ สำเร็จรูปเป็น นวุติ ตั้ง นวุติ เป็นนาม (ศัพท์เดิม) ลง นํ วิภัตติ สำเร็จเป็น นวุตีนํ, สำหรับรูป นวุติยา ให้ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์มี นา เป็นต้น หลังจากนั้น แปลง นา เป็นต้น เป็น ยา สำเร็จรูปเป็น นวุติยา ฉันใด

แม้รูปว่า อคฺคินิ จะสำเร็จรูปโดยการลง สิ วิภัตติ แล้วแปลง อิ ของ อคฺคิ เป็น อินิ ได้รูปว่า อคฺคินิ ก็ตาม แต่ก็สามารถตั้ง อคฺคินิ เป็นนาม (ศัพท์เดิม) ได้อีก หลังจากนั้น ก็สามารถที่จะลงวิภัตติต่างๆ เช่น โย, อํ, นา เป็นต้นได้ ฉันนั้น

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า รูปว่า อคฺคินิ; อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินึ; อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินินา เป็นต้น มีได้อย่างแน่นอน.

สวินิจฺฉโยยํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อิการนฺตตา-ปกติกํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัย ของนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอิการันต์ปุงลิงค์.

อิการันต์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอิการันต์ จบ.

อีการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอีการันตปุงลิงค์)

อิทานิ ภาวี อิจฺเจตสฺส ปกติรูปสฺส อญฺเญสญฺจ ตํสทิสานํ นามิกปทมาลาวิภาคํ วกฺขาม ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการจำแนกนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมนี้ คือ ภาวี ศัพท์ และของศัพท์อื่นๆ ที่มีรูปเป็นอีการันต์เหมือนกับ ภาวี ศัพท์นั้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

ทณฺฑีสทฺทปทมาลา

(ตามมติจูฬนิรุตติ)

เอกพจน์	พหูพจน์
ทณฺฑี	ทณฺฑี, ทณฺฑิโน
ทณฺฑึ	ทณฺฑี, ทณฺฑิโน
ทณฺฑินา	ทณฺฑีหิ, ทณฺฑีภิ
ทณฺฑิสฺส, ทณฺฑิโน	ทณฑีนํ

ทณฺฑินา ทณฺฑีหิ, ทณฺฑีภิ

ทณฺฑิสฺส, ทณฺฑิโน ทณฺฑีนํ

ทณฺฑิสฺมึ, ทณฺฑิมฺหิ ทณฺฑีสุ

โภ ทณฺฑิ, ทณฺฑี ภวนฺโต ทณฺฑิโน

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

วินิจฉัยแบบแจกของ ทณฺฑี ศัพท์

เอตฺถ กิญฺจาปิ “ทณฺฑินนฺ”ติ อุปโยเคกวจนญฺจ “ทณฺฑิสฺมา, ทณฺฑิมฺหา”ติ นิสฺสกวจนญฺจ “ทณฺฑินี” ติ ภุมฺเมกวจนญฺจ นาคตํ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ตํสทิสสฺส ปโยคสฺส ทสฺสนโต คเหตพฺพเมว.

"ภณ สมฺม อนุญฺญาโต อตฺถํ ธมฺมญฺจ เกวลํ

สนฺติ หิ ทหรา ปกฺขี ปญฺญวนฺโต ชุตินฺธรา”ติ

ปาฬิยํ “ปกฺขี”อิติ ปจฺจตฺตพหุวจนสฺส ทสฺสนโต ปน “ทณฺฑี”อิติ ปจฺจตฺโตปโยค- พหุวจนานิ วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตามแบบแจกข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าในทุติยาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ไม่มีรูปว่า ทณฺฑินํ, ในปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ไม่มีรูปว่า ทณฺฑิสฺมา, ทณฺฑิมฺหา, ในสัตตมีวิภัตติ ฝ่าย เอกพจน์ ไม่มีรูปว่า ทณฺฑินิ. จะอย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารูปเหล่านี้ จะไม่มี แต่นักศึกษา ก็สามารถถือเอารูปเหล่านี้ได้ เพราะได้พบตัวอย่างศัพท์อื่นที่มีการันต์เดียวกันใน พระบาลีหลายแห่ง. อนึ่ง เนื่องจากได้พบรูปว่า ปกฺขี ซึ่งเป็นปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า

ภณ สมฺม อนุญฺญาโต อตฺถํ ธมฺมญฺจ เกวลํ

สนฺติ หิ ทหรา ปกฺขี ปญฺญวนฺโต ชุตินฺธรา118

แน่ะสหาย ท่านผู้ได้รับอนุญาตแล้ว จงแสดงเหตุผลมา ให้สิ้นเชิง. ด้วยว่า นกทั้งหลายที่เยาว์วัย มีปัญญาปราดเปรื่อง ยังมีอยู่นั่นเทียว.

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา จึงทราบได้ว่า รูปว่า ทณฺฑี สามารถมีได้ทั้งปฐมาวิภัตติ และทุติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์.๑

ภาวีสทฺทปทมาลา

(แบบแจก ภาวี ศัพท์ตามมติสัททนีติ)

เอกพจน์ พหูพจน์

ภาวี ภาวี, ภาวิโน

ภาวึ, ภาวินํ ภาวี ภาวิโน

ภาวินา ภาวีหิ, ภาวีภิ

ภาวิสฺส, ภาวิโน ภาวีนํ

ภาวินา, ภาวิสฺมา, ภาวิมฺหา ภาวีหิ, ภาวีภิ

ภาวิสฺส, ภาวิโน ภาวีนํ

(ภาวินิ) ภาวิสฺมึ, ภาวิมฺหิ ภาวีสุ

โภ ภาวิ, ภาวี ภวนฺโต ภาวิโน

ศัพท์แจกเหมือน ภาวี

เอวํ วิภาวี๑ สมฺภาวี ปริภาวี ธชี คณี

สุขี โรคี สสี กุฏฺฐี มกุฏี กุสลี พลี.

ศัพท์แจกเหมือน ภาวี ศัพท์มีดังนี้:-

วิภาวี๑ (ผู้มีปัญญา) สมฺภาวี (ผู้ยกย่อง) ปริภาวี (ผู้ ครอบงำ) ธชี (ผู้มีธง) คณี (ผู้มีพรรคพวก) สุขี (ผู้มี ความสุข) โรคี (ผู้มีโรค) สสี (ผู้มีรูปกระต่าย) กุฏฺฐี (ผู้มีโรคเรื้อน) มกุฏี (ผู้มีมงกุฏ) กุสลี (ผู้มีกุศล) พลี (ผู้มีกำลัง).

ชฏี โยคี กรี ยานี โตมรี มุสลี ผลี

ทนฺตี มนฺตี สุธี เมธี ภาคี โภคี นขี สิขี.

ชฏี (ผู้มีชฎา) โยคี (ผู้มีความเพียร) กรี (สัตว์มีงวง=ช้าง) ยานี (ผู้มียานพาหนะ) โตมรี (ผู้มีหอก) มุสลี (ผู้มีสาก) ผลี (ไม้มีผล) ทนฺตี (สัตว์มีงา) มนฺตี (ผู้มีที่ปรึกษา) สุธี (ผู้มีปัญญา) เมธี (ผู้มีปัญญา) ภาคี (ผู้มีส่วน) โภคี (ผู้มี โภคะ) นขี (สัตว์มีเล็บ) สิขี (สัตว์มีหงอน=นกยูง).

ธมฺมี สํฆี ญาณี อตฺถี หตฺถี จกฺขี ปกฺขี ทาฐี

รฏฺฐี ฉตฺตี มาลี จมฺมี จารี จาคี กามี สามี.

ธมฺมี (ผู้มีธรรม) สํฆี (ผู้มีหมู่คณะ) ญาณี (ผู้มีญาณ) อตฺถี (ผู้มีความต้องการ) หตฺถี (สัตว์มีงวง=ช้าง) จกฺขี (ผู้มี ปัญญาจักษุ) ปกฺขี (สัตว์มี ปีก=นก) ทาฐี (สัตว์มีเขี้ยว= ราชสีห์) รฏฺฐี (ผู้มีแว่นแคว้น=พระราชา) ฉตฺตี (ผู้มีร่ม) มาลี (ผู้มีดอกไม้) จมฺมี (ผู้มีเกราะ) จารี (ผู้ประพฤติ) จาคี (ผู้เสียสละ) กามี (ผู้ต้องการ) สามี (ผู้มีทรัพย์).

มลฺลการี ปาปการี สตฺตุฆาตี ทีฆชีวี

ธมฺมวาที สีหนาที ภูมิสายี สีฆยายี.

มลฺลการี (นักมวยปล้ำ) ปาปการี (ผู้ทำบาป) สตฺตุฆาตี (ผู้กำจัดศัตรู) ทีฆชีวี (ผู้มีอายุยืน) ธมฺมวาที (ผู้แสดง

ธรรม) สีหนาที (ผู้บรรลือสีหนาท) ภูมิสายี (ผู้นอนบน พื้นดิน) สีฆยายี (ผู้ไปเร็ว).

วชฺชทสฺสี จ ปาณี จ ยสสฺสิจฺจาทโยปิ จ

เอเตสํ โกจิ โภโท ตุ เอกเทเสน วุจฺจเต.

วชฺชทสฺสี (ผู้ชี้โทษ) ปาณี (ผู้มีมือ,ผู้มีชีวิต) ยสสฺสิ (ผู้มีชื่อ

เสียงและบริวาร). สำหรับรูปพิเศษ (นอกแบบ) ของศัพท์ เหล่านั้น ข้าพเจ้าจะยกมาแสดงเพียงบางศัพท์ ดังต่อไปนี้.

รูปพิเศษ

ของ วชฺชทสฺสินํ, ปาณิเน เป็นต้น

อีการนฺตปุลฺลิงฺคปเทสุ หิ "วชฺชทสฺสี, ปาณี"อิจฺเจวมาทีนํ อุปโยคภุมฺมวจนฏฺ-ฐาเน "วชฺชทสฺสินํ, ปาณิเน"ติอาทีนิปิ รูปานิ ภวนฺติ.

เอตฺถ จ

นิธีนํว ปวตฺตารํ ยํ ปสฺเส วชฺชทสฺสินํ.

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิเน.

สมุปคจฺฉติ สสินิ คคนตลํ.

อุปหจฺจ มนํ มชฺโฌ มาตงฺคสฺมึ ยสสฺสิเน

อุจฺฉินฺโน สห รฏฺเฐน มชฺฌารญฺญํ ตทา อหุ.

สุสุขํ วต ชีวาม เวรินสุ อเวริโน"ติ

เอวมาทโย ปโยคา เวทิตพฺพา.

ก็บรรดาศัพท์อีการันต์ปุงลิงค์ เช่น ศัพท์ว่า วชฺชทสฺสี และ ปาณี เป็นต้น ยังมีรูปที่ ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติว่า วชฺชทสฺสินํ, ปาณิเน เป็นต้น. ก็บรรดา ศัพท์เหล่านั้น พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

นิธีนํว ปวตฺตารํ ยํ ปสฺเส วชฺชทสฺสินํ 119

บุคคล พึงเห็นผู้ชี้โทษว่าเป็นเหมือนผู้บอกขุมทรัพย์ฉะนั้น.

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิเน120

ความแก่และความตาย ย่อมเบียดเบียนเหล่าสัตว์ฉันนั้น.

สมุปคจฺฉติ สสินิ๑ คคนตลํ 121

เมื่อดวงจันทร์ ลอยเด่นกลางเวหา

อุปหจฺจ มนํ มชฺโฌ มาตงฺคสฺมึ ยสสฺสิเน

อุจฺฉินฺโน สห รฏฺเฐน มชฺฌารญฺญํ ตทา อหุ 122

คราวนั้น พระเจ้ามัชฌราช ได้ล่วงเกินฤาษีมาตังคะ ผู้มีชื่อเสียงและบริวาร จึงทำให้แว่นแคว้นของพระองค์ พบกับความหายนะ กลายเป็นป่ามัชฌะ ในฉับพลัน.

สุสุขํ วต ชีวาม เวรินสุ อเวริโน123

เรา (ตถาคต) ไม่จองเวรในบุคคลผู้เป็นศัตรู จึงอยู่ อย่างมีความสุข.

อยํ นโย ทณฺฑีปทาทีสุปิ ลพฺภเตว สมานคติกตฺตา ทณฺฑีปทาทีนํ วชฺชทสฺสี-ปทาทีหิ. ตสฺมา อุปโยคฏฺฐาเน "ทณฺฑึ, ทณฺฑินํ; ทณฺฑิโน, ทณฺฑิเน"ติ โยเชตพฺพํ. ภุมฺมฏฺฐาเน "ทณฺฑิสฺมึ, ทณฺฑิมฺหิ, ทณฺฑินิ, ทณ

ฑิเน; ทณฺฑีสุ, ทณฺฑิเนสู”ติ โยเชตพฺพํ. เอส นโย คามณี, เสนานี อิจฺจาทีนิ วชฺเชตฺวา ยถารหํ อีการนฺตปุลฺลิงฺเคสุ เนตพฺโพ.

หลักการนี้ สามารถนำไปใช้กับบทอื่นๆ ได้ เช่น ทณฺฑี เป็นต้น เพราะบทว่า ทณฺฑี เป็นต้นกับบทว่า วชฺชทสฺสี เป็นต้น เป็นศัพท์ประเภทอีการันต์เช่นเดียวกัน ดังนั้น ทณฺฑี ศัพท์ จึงสามารถมีรูปที่ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติได้ดังนี้ คือ ทณฺฑึ, ทณฺฑินํ; ทณฺฑิโน, ทณฺฑิเน และมีรูปสัตตมีวิภัตติดังนี้ คือ ทณฺฑิสฺมึ, ทณฺฑิมฺหิ, ทณฺฑินิ, ทณฺฑิเน; ทณฺฑีสุ, ทณฺฑิเนสุ. จะอย่างไรก็ตาม หลักการนี้ ยังมีข้อยกเว้นสำหรับบางศัพท์ เช่น คามณี, เสนานี เป็นต้น ดังนั้น นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ ไปใช้กับศัพท์อีการันต์ปุงลิงค์ ให้เหมาะสม กับอุทาหรณ์ในพระบาลีเถิด.

สวินิจฺฉโยยํ อีการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อีการนฺตตา-ปกติกํ อีการนฺตปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัย ของนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอีการันต์ปุงลิงค์.

อีการันตปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอีการันต์ จบ.

อุการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอุการันต์ปุงลิงค์)

อิทานิ ภูธาตุมยานํ อุการนฺตปุลฺลิงฺคานํ อปฺปสิทฺธตฺตา อญฺเญสํ อุการนฺต-ปุลฺลิงฺคานํ วเสน ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลํ ปูเรสฺสาม. กตมานิ ตานิ ? “ภิกฺขุ เหตุ เสตุ เกตุ ราหุ ภาณุ ขาณุ สงฺกุ อุจฺฉุ เวฬุ มจฺจุ ชนฺตุ สินฺธุ พนฺธุ รุรุ เนรุ สตฺตุ พพฺพุ ปฏุ พินฺทุ ครุ”อิจฺจาทีนิ.

บัดนี้ เพราะศัพท์อุการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุไม่ปรากฏว่ามีใช้ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงนำศัพท์อุการันต์ปุงลิงค์ที่สำเร็จมาจากธาตุอื่นๆ มาตั้งเป็นศัพท์เดิม เพื่อแจก นามิกปทมาลาแทน. ศัพท์เหล่านั้น คือ:-

ภิกฺขุ (ภิกษุ) เหตุ (เหตุ) เสตุ (สะพาน) เกตุ (ธง) ราหุ (ราหู) ภาณุ (พระอาทิตย์, รัศมี) ขาณุ (ตอ) สงฺกุ (ขอ,หอก) อุจฺฉุ (อ้อย) เวฬุ (ไม้ไผ่) มจฺจุ (ความตาย) ชนฺตุ (สัตว์) สินฺธุ (มหาสมุทร) พนฺธุ (พรรคพวก) รุรุ (กวาง) เนรุ (ภูเขาสิเนรุ) สตฺตุ (ศัตรู) พพฺพุ (เสือปลา) ปฏุ (คนฉลาด) พินฺทุ (จุด, นิคคหิต) ครุ (ครู).

ภิกฺขุสทฺทปมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภิกฺขุ	ภิกฺขู, ภิกฺขโว
ภิกฺ[redacted]	ภิกขู, ภิกฺขโว

ภิกฺขุนา ภิกฺขูหิ ภิกฺขูภิ

ภิกฺขุสฺส, ภิกฺขุโน ภิกฺขูนํ

ภิกฺขุนา, ภิกฺขุสฺมา, ภิกฺขุมฺหา ภิกฺขูหิ, ภิกฺขูภิ

ภิกฺขุสฺส, ภิกฺขุโน ภิกฺขูนํ

ภิกฺขุสฺมึ, ภิกฺขุมฺหิ ภิกฺขูสุ

โภ ภิกฺขุ ภวนฺโต ภิกฺขู, ภิกฺขเว, ภิกขโว

ภิกฺขุอาทีนิ อญฺญานิ จ ตํสทิสานิ เอวํ เญยฺยานิ.

นักศึกษา พึงทราบแบบแจกของกลุ่มศัพท์มี ภิกฺขุ เป็นต้น และศัพท์อื่นๆ ที่เป็น อุการันต์อย่างเดียวกับ ภิกฺขุ ศัพท์นั้น อย่างนี้แล.

เหตุโย, เหตุยา คือรูปพิเศษของ เหตุ ศัพท์

อยมฺปิ ปเนตฺถ วิเสโส เญยฺโย เหตุ; เหตู, เหตุโย, เหตโว. เหตุ; เหตู, เหตุโย. เหตโว. โภ เหตุ; ภวนฺโต เหตู, เหตเว, เหตโว. เสสํ ภิกฺขุสมํ.

อถวา “เหตุยา”ติอาทีนํ ทสฺสนโต “เธนุยา”ติ อิตฺถิลิงฺครูเปน สทิสํ “เหตุยา”ติ ปุลฺลิงฺครูปมฺปิ สตฺตมีจาเน อิจฺฉิตพฺพํ. กานิจิ หิ ปุลฺลิงฺครูปานิ เกหิจิ อิตฺถิลิงฺครูเปหิ สทิสานิ ภวนฺติ. ตํ ยถา? “อุฏฺเฐหิ กตฺเต ตรมาโน. เอหิ พาเล ขมาเปหิ. กุสราชํ มหพฺพลํ. ภาตรา มาตรา อธิปติยา รตฺติยา เหตุโย เธนุโย มตฺยา เปตฺยา”ติ, เอวํ นยทสฺสเนน “เหตุยา ตีณิ. อธิปติยา สตฺต. อุฏฺเฐหิ กตฺเต”ติอาทีสุ ลิงฺควิปลฺลาสจินฺตา น อุปฺปาเทตพฺพา.

ก็ในแบบแจกอุการันต์นี้ พึงทราบว่า เหตุ ศัพท์มีแบบแจกแตกต่างจากศัพท์อื่น ดังนี้ คือ เหตุ; เหตู, เหตุโย, เหตโว. เหตุ; เหตู, เหตุโย. เหตโว. โภ เหตุ; ภวนฺโต เหตู, เหตเว, เหตโว. รูปที่เหลือแจกตามแบบ ภิกฺขุ ศัพท์.

อีกนัยหนึ่ง แม้ เหตุ ศัพท์จะเป็นปุงลิงค์ แต่ก็สามารถมีรูปสัตตมีวิภัตติว่า เหตุยา ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับรูปศัพท์อิตถีลิงค์ว่า เธนุยา ได้ ทั้งนี้เพราะได้พบตัวอย่างใน

พระบาลีว่า เหตุยา เป็นต้น. จริงอยู่ รูปศัพท์ปุงลิงค์บางศัพท์ อาจจะมีรูปเหมือนกับศัพท์ อิตถีลิงค์บางศัพท์ได้ เช่น

อุฏฺเฐหิ กตฺเต ตรมาโน124 แน่ะอำมาตย์ ท่านจงรีบลุกขึ้น

เอหิ พาเล ขมาเปหิ- แน่ะคนพาล เจ้าจงไปขอขมาพระเจ้ากุสราชผู้ทรง

กุสราชํ มหพฺพลํ 125 มีกำลังอันยิ่งใหญ่

ภาตรา มาตรา พี่ชายน้องชาย, มารดา (สองศัพท์นี้มีรูปคล้ายกัน)

อธิปติยา รตฺติยา อธิปติปัจจัย, ราตรี (สองศัพท์นี้มีรูปคล้ายกัน)

เหตุโย เธนุโย เหตุ, แม่โคนม (สองศัพท์นี้มีรูปคล้ายกัน)

มตฺยา เปตฺยา มารดา, บิดา (สองศัพท์นี้มีรูปคล้ายกัน)

ตามหลักการที่ได้แสดงมานี้ คำว่า เหตุยา, อธิปติยา, กตฺเต ในข้อความว่า เหตุยา ตีณิ126. อธิปติยา สตฺต127. อุฏฺเจหิ กตฺเต124 อย่าคิดว่าเป็นลิงควิปัลลาส.

ชนฺตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ชนฺตุ	ชนฺตู, ชนฺตุโย, ชนฺตุโน, ชนฺตโว
ชนฺตุ	ชนฺตู, ชนฺตุโย, ชนฺตุโน, ชนฺตโว
โภ ชนฺตุ	ภวนฺโต ชนฺตู, ชนฺตเว, ชนฺตโว

เสสํ ภิกฺขุสมํ.

ที่เหลือแจกเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์

ครุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ครุ	ครู, ครโว, ครุโน
ครุ	ครู, ครโว, ครุโน
โภ ครุ	ภวนฺโต ครู, ครโว, ครุโน

เสสํ ภิกฺขุสมํ.

ที่เหลือแจกเหมือนกับ ภิกฺขุ ศัพท์

รูปพิเศษของ ครุ

และหลักการใช้ ภิกฺขเว, ภิกฺขโว

เอตฺถ ปน “ภตฺตุ จ ครุโน สพฺเพ, ปฏิปูเชติ ปณฺฑิตา”ติ ปาฬินิทสฺสนํ. ตตฺร “ภิกฺขเว”ติ อามนฺตนปทํ จุณฺณิยปเทเสฺวว ทิสฺสติ, น คาถาสุ. “ภิกฺขโว”ติ ปจฺจตฺตปทํ คาถาสฺเยว ทิสฺสติ, น จุณฺณิยปเทสุ, อปิจ “ภิกฺขเว”ติ อามนฺตนปทํ สาวกสฺส ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬิยํ สนฺธิวิสเยเยว ทิสฺสติ, น อสนฺธิวิสเย, พุทฺธสฺส ปน ภิกฺขูนํ อามนฺตน-ปาฬิยํ สนฺธิวิสเยปิ อสนฺธิวิสเยปิ ทิสฺสติ. ภิกฺขโวติ อามนฺตนปทํ พุทฺธสฺส ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬิยํ คาถาสุ จ ทิสฺสติ, จุณฺณิยปเทสุ๑ จ สนฺธิวิสเยเยว ทิสฺสติ สาวกสฺส ปน ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬิยํ น ทิสฺสตีติ อยํ ทฺวินฺนํ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในการแจก ครุ ศัพท์นี้ คำว่า ครุโน มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ภตฺตุ จ ครุโน สพฺเพ, ปฏิปูเชติ ปณฺฑิตา128 (ภรรยาผู้ฉลาด ย่อมนับถือบุคคลผู้ที่สามีเคารพทุกคน).

บรรดาศัพท์ในแบบแจกของ ภิกฺขุ ศัพท์นั้น บทที่ลงท้ายด้วยอาลปนะว่า ภิกฺขเว มีใช้เฉพาะในจุณณิยบทเท่านั้น, ไม่มีใช้ในคาถา, บทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติว่า ภิกฺขโว มีใช้เฉพาะในคาถาเท่านั้น, ไม่มีใช้ในจุณณิยะ.

นอกจากนี้ บทที่ลงท้ายด้วยอาลปนะว่า ภิกฺขเว ที่สาวกใช้ร้องเรียกภิกษุทั้งหลาย ในพระไตรปิฎก จะมีปรากฏเฉพาะบทที่เป็นสนธิเท่านั้น, ไม่มีปรากฏในบทที่ไม่ใช่สนธิ, แต่ถ้าเป็นบทที่พระพุทธเจ้า ทรงใช้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย พึงทราบว่า มีได้ทั้งบทที่เป็น สนธิ และบทที่ไม่ใช่สนธิ.

สำหรับบทลงท้ายด้วยอาลปนะว่า ภิกฺขโว เป็นพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายในพระไตรปิฎก มีใช้ทั้งในคาถาและจุณณิยบทเฉพาะที่เป็นบท สนธิเท่านั้น. สำหรับสาวก จะไม่ใช้คำนี้ร้องเรียกกัน. สรุปว่า บทอาลปนะว่า ภิกฺขเว และ ภิกฺขโว มีหลักการใช้ต่างกัน ด้วยประการฉะนี้.

ตัวอย่าง

การใช้ ภิกฺขเว, ภิกฺขโว ในพระบาลี

ตถา หิ “เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว อิมํ สิกฺขาปทํ อุทฺทิเสยฺยาถา”ติ”อาทีสุ “ภิกฺขเว”ติ ปทํ จุณฺณิยปเทเสฺวว ทิฏฺฐํ. “ภิกฺขโว ติสตา อิเม, ยาจนฺติ ปญฺชลีกตา”ติอาทีสุ “ภิกฺขโว”ติ ปจฺจตฺตปทํ คาถาสุเยว ทิฏฺฐํ. “อายสฺมา สาริปุตฺโต ภิกฺขู อามนฺเตสิ อาวุโส ภิกฺขเว”ติเอวมาทีสุ สาวกสฺส ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬีสุ สนฺธิวิสเยเยว “ภิกฺขเว”ติ ปทํ ทิฏฺฐํ. “ภิกฺขู อามนฺเตสิ โสตุกามตฺถ ภิกฺขเว”ติ “อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขู”ติอาทีสุ ปน พุทฺธสฺส ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬีสุ สนฺธิวิสยาวิสเยสุ “ภิกฺขเว”ติ ปทํ ทิฏฺฐํ. “อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา สุญฺญาคาเรว ภิกฺขโว”ติ “ตตฺร โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ ภิกฺขโว”ติ เอวมาทีสุ พุทฺธสฺส ภิกฺขูนํ อามนฺตนปาฬีสุ “ภิกฺขโว”ติ อามนฺตนปทํ คาถาสุ จ ทิฏฺฐํ. จุณฺณิยปเทสุ จ สนฺธิวิสเยเยว ทิฏฺฐํ.

บทว่า ภิกฺขเว มีใช้เฉพาะในจุณณิยบทเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว- ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกเธอ

อิมํ สิกฺขาปทํ อุทฺทิเสยฺยาถ129 พึงแสดงสิกขาบทนี้

บทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติว่า ภิกฺขโว มีใช้เฉพาะในคาถาเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขโว ติสตา อิเม,- ภิกษุจำนวน ๓๐๐ รูปเหล่านี้ ยืนประคอง

ยาจนฺติ ปญฺชลีกตา130 อัญชลี ทูลขอ...

บทว่า ภิกฺขเว ที่สาวกใช้ร้องเรียกภิกษุทั้งหลายในพระไตรปิฎก มีใช้เฉพาะ บทสนธิเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมา สาริปุตฺโต ภิกฺขู- ท่านพระ สารีบุตร ร้องเรียกภิกษุทั้งหลายว่า

อามนฺเตสิ 'อาวุโส ภิกฺขเวติ131 “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายผู้มีอายุ"

บทว่า ภิกฺขเว ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายในพระไตรปิฎก มีใช้ ทั้งบทที่เป็นสนธิและบทที่ไม่ใช่สนธิ

ตัวอย่างเช่น

ภิกฺขู อามนฺเตสิ โสตุกามตฺถ- พระพุทธเจ้า ตรัสกะภิกษุ ทั้งหลายว่า ดูก่อน

ภิกฺขเวติ 132 ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ ต้องการฟังหรือ

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขู"ติ133 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้

บทที่ลงท้ายด้วยอาลปนะว่า ภิกฺขโว ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ในพระไตรปิฎกมีใช้ในคาถาและในจุณณิยบทเฉพาะที่เป็นบทสนธิเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงเข้าไปในป่า

สุญฺญาคาเรว ภิกฺขโว134 หรือที่โคนไม้ หรือเรือนว่าง

ตตฺร โข ภควา ภิกฺขู - ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกภิกษุ

อามนฺเตสิ ภิกฺขโว"ติ 135 ทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย".

อิจฺเจวํ

ตามที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาว่า

จุณฺณิเยว ปเท ทิฏฺฐํ "ภิกฺขเว"ติ ปทํ ทฺวิธา
ยโต ปวตฺตเต สนฺธิ- วิสยาวิสเยสุ ตํ.
"ภิกฺขโว"ติ ปทํ ทิฏฺฐํ คาถายญฺเจว จุณฺณิเย
ปทสฺมิมฺปิ จ สนฺธิสฺส วิสเยวาติ นิทฺทิเสติ.

บทว่า ภิกฺขเว มีใช้เฉพาะในจุณณิยบท ๒ ฐานะ คือบท ที่เป็นสนธิและไม่ใช่สนธิ. บทว่า ภิกฺขโว มีใช้ทั้งใน คาถาและจุณณิยบท เฉพาะที่เป็นบทสนธิ.

สวินิจฺฉโยยํ อุการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อุการนฺตตา-ปกติกํ อุการนฺตปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัย ของนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอุการันต์ปุงลิงค์.

อุการันต์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอุการันต์ จบ.

อูการนฺตปุลฺลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอูการันต์ปุงลิงค์)

อิทานิ ปน สยมฺภูอิจฺเจวตสฺส ปกติรูปสฺส อญฺเญสํ ตํสทิสานญฺจ นามิกปทมาลํ กถยาม.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการจำแนกนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมนี้ คือ สยมฺภู และของศัพท์อื่นๆ ที่มีรูปเป็นอูการันต์เหมือนกับ สยมฺภู ศัพท์นั้น.

สยมฺภูสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

สยมฺภู สยมฺภู, สยมฺภุโว๑

สยมฺภุ สยมฺภู, สยมฺภุโว

สยมฺภุนา สยมฺภูหิ, สยมฺภูภิ

สยมฺภุสฺส, สยมฺภุโน สยมฺภูนํ

สยมฺภุนา, สยมฺภุสฺมา, สยมฺภุมฺหา สยมฺภูหิ, สยมฺภูภิ

สยมฺภุสฺส, สยมฺภุโน สยมฺภูนํ

สยมฺภุสฺมึ, สยมฺภุมฺหิ สยมฺภูสุ

โภ สยมฺภุ, สยมฺภู ภวนฺโต สยมฺภู, สยมฺภุโว

เอวํ ปภู อภิภู วิภู อิจฺจาทีนิปิ.

แม้บทว่า ปภู "ผู้เป็นใหญ่" อภิภู "ผู้เป็นใหญ่" วิภู "ผู้ปรากฏ" เป็นต้น ก็มีแบบแจก เหมือนกับ สยมฺภู ศัพท์ทุกประการ.

สพฺพญฺญูสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

สพฺพญฺญู สพฺพญฺญู, สพฺพญฺญุโน

สพฺพญฺญุ สพฺพญฺญู, สพฺพญฺญุโน

โภ สพฺพญฺญุ ภวนฺโต สพฺพญฺญู, สพฺพญฺญุโน

เสสาสุ วิภตฺตีสุ ปทานิ ภิกฺขุสทิสานิ ภวนฺติ

วิภัตติที่เหลือแจกเหมือน ภิกฺขุ ศัพท์.

ศัพท์แจกเหมือน สยมฺภู

เอวํ วิทู วิญฺญู ภตญฺญู มคฺคญฺญู ธมฺมญฺญู อตฺถญฺญู กาลญฺญู รตฺตญฺญู มตฺตญฺญู วทญฺญู อวทญฺญู อิจฺจาทีนิ.

ศัพท์แจกเหมือน สยมฺภู ศัพท์มีดังนี้:-

วิทู (ผู้รู้) วิญฺญู (ผู้รู้) กตญฺญู (ผู้รู้คุณที่ผู้อื่นทำแล้ว) มคฺคญฺญู (ผู้รู้ทาง) ธมฺมญฺญู (ผู้รู้ธรรม) อตฺถญฺญู (ผู้รู้อรรถ) กาลญฺญู (ผู้รู้กาล) รตฺตญฺญู (ผู้รู้ราตรี) มตฺตญฺญู (ผู้รู้ ประมาณ) วทญฺญู (ผู้รู้คำกล่าวของยาจก=ผู้เอื้ออารี) อวทญฺญู (ผู้ไม่เอื้ออารี).

วินิจฉัย

แบบแจกของ สยมฺภู ศัพท์

ตตฺร "เย จ ลทฺธา มนุสฺสตฺตํ, วทญฺญู วีตมจฺฉรา"ติ เอตฺถ "วทญฺญู"ติ ปจฺจตฺต-พหุวจนสฺส ทสฺสนโต สยมฺภู สพฺพญฺญูอิจฺจาทีนมฺปิ ปจฺจตฺโตปโยคพหุวจนตฺตํ คเหตพฺพํ.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น รูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติฝ่าย พหูพจน์ เช่น สยมฺภู, สพฺพญฺญู เป็นต้น ควรนำมาแจกในปทมาลาด้วย เนื่องจากได้พบ รูปว่า วทญฺญู ซึ่งเป็นปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า

เย จ ลทฺธา มนุสฺสตฺตํ,- ก็ชนทั้งหลายเหล่าใด ได้ความเป็น มนุษย์แล้ว

วทญฺญู วีตมจฺฉรา136 มีความเอื้อเฟื้อไม่ตระหนี่

วิธีใช้ศัพท์อูการันต์ปุงลิงค์

เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์

อปิจ "วิทู, วิญฺญู"ติอาทีสุ "ปรจิตฺตวิทุนี"ติ อิตฺถิลิงฺคทสฺสนโต อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ "วิทุนี; วิทุนี, วิทุนิโย. วิทุนึ; วิทุนี, วิทุนิโย. วิทุนิยา"ติ อิตฺถินเยน ปทมาลา กาตพฺพา. ตถา วิญฺญู ปฏิพลา สุภาสิตทุพฺภาสิตํ ทุฏฺฐุลฺลาทุฏฺฐุลฺลํ อาชานิตุนฺ"ติ เอตฺถ วิญฺญู"ติ อิตฺถิลิงฺคทสฺสนโต "โกธนา อกตญฺญู จ ปิสุณา มิตฺตเภทิกา" ติ เอตฺถ จ "อกตญฺญู"ติ อิตฺถิลิงฺคทสฺสนโตปิ "วิญฺญู; วิญฺญู วิญฺญุโย. วิญฺญุํ; วิญฺญู, วิญฺญุโย. วิญฺญุยา"ติ จ "กตญฺญู; กตญฺญู, กตญฺญุโย. กตญฺญุํ; กตญฺญู กตญฺญูโย, กตญฺญุยาติ จ ชมฺพูนเยน ปทมาลา กาตพฺพา. เอวํ "มคฺคญฺญู, ธมฺมญฺญู"อิจฺจาทีสุปิ. "สยมฺภู"ติ ปเท ปน "สยมฺภุ ญาณํ โคตฺรภุ จิตฺตนฺ"ติ ทสฺสนโต นปุสกลิงฺคตฺเต วตฺตพฺเพ "สยมฺภุ สยมฺภู, สยมฺภูนิ. สยมฺภุ; สยมฺภู, สยมฺภูนี"ติ นปุสเก อายุนโยปิ คเหตพฺโพ. เอส นโย เสเสสุปิ ยถารหํ คเหตพฺโพ.

นอกจากนี้ เนื่องจากได้พบรูปศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ว่า ปรจิตฺตวิทุนี 137 "หญิงผู้รู้ วาระ จิตผู้อื่น" ดังนั้น ในคำว่า วิทู, วิญฺญู เป็นต้น เมื่อประสงค์จะใช้เป็นอิตถีลิงค์ ให้ลง อินี ปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายอิตถีลิงค์)แล้วแจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ ดังนี้ คือ วิทุนี; วิทุนี, วิทุนิโย. วิทุนึ; วิทุนี, วิทุนิโย. วิทุนิยา...

โดยทำนองเดียวกัน เนื่องจากได้พบรูปศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ว่า วิญฺญู ในข้อความ พระบาลีนี้ว่า วิญฺญู ปฏิพลา สุภาสิตทุพฺภาสิตํ ทุฏฺฐุลฺลาทุฏฺฐุลฺลํ อาชานิ[redacted]ุ 138 (หญิง ผู้รู้เดียงสา มีความสามารถที่จะเข้าใจคำที่ดีและไม่ดีหยาบและไม่หยาบ)

และ เนื่องจากได้พบรูปศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ว่า อกตญฺญู ในข้อความพระบาลีนี้ว่า โกธนา อกตญฺญู จ ปิสุณา มิตฺตเภทิกา139 (หญิงผู้มักโกรธ เป็นคนอกตัญญู พูดจา ส่อเสียด ยุยงให้หมู่คณะแตกแยกกัน)

ดังนั้น ในคำว่า วิญฺญู, กตญฺญู เป็นต้น เมื่อประสงค์จะใช้เป็นอิตถีลิงค์ พึงแจก ตามแบบ ชมฺพู ศัพท์ดังนี้ คือ วิญฺญู; วิญฺญู วิญฺญุโย. วิญฺญุํ; วิญฺญู, วิญฺญุโย. วิญฺญุยา ... กตญฺญู; กตญฺญู กตญฺญุโย. กตญฺญุํ; กตญฺญู กตญฺญูโย, กตญฺญุยา...แม้ในคำว่า มคฺคญฺญู, ธมฺมญฺญู เป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

อนึ่ง เนื่องจากได้พบรูปศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ว่า สยมฺภุ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า สยมฺภุ ญาณํ "สยัมภูญาณ" และว่า โคตฺรภุ จิตฺตํ "โคตรภูจิต" ดังนั้น ในคำว่า สยมฺภู เมื่อประสงค์จะใช้เป็นนปุงสกลิงค์

ให้รัสสะ อู เป็น อุ แล้วนำมาแจกตามแบบของ อายุ ศัพท์ ดังนี้ คือ สยมฺภุ, สยมฺภู, สยมฺภูนิ. สยมฺภุ; สยมฺภู, สยมฺภูนิ...แม้ในศัพท์ที่เหลือ ก็พึง นำหลักการนี้มาใช้ตามความเหมาะสมเถิด.

สวินิจฺฉโยยํ อูการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อูการนฺตตา-ปกติกํ อูการนฺตปุลฺลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัย ของนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอูการันต์ปุงลิงค์.

อูการันต์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอูการันต์ จบ.

อิติ สพฺพถาปิ ปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส

นามิกปทมาลาวิภาโค สมตฺโต.

การแจกนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมที่เป็นปุงลิงค์โดยประการทั้งปวง (ทุก การันต์) จบ ด้วยประการฉะนี้.

ถาม - ตอบ

เรื่องการันต์ของศัพท์ปุงลิงค์บางศัพท์

ยสฺมา ปนายํ สมตฺโตปิ ปาวจนาทีสุ ยํ ยํ ฐานํ โสตูนํ สมฺมุยฺหนฏฺฐานํ ทิสฺสติ, ตตฺถ ตตฺถ โสตูนมนุคฺคหาย โจทนาโสธนาวเสน สํสยํ สมุคฺฆาเฏตฺวา ปุน วตฺตพฺโพ โหติ, ตสฺมา กิญฺจิ ปเทสเมตฺถ กถยาม.

แม้การแจกปทมาลาจะจบไปแล้วก็ตาม แต่เนื่องจากในพระพุทธพจน์เป็นต้น ยังมี ข้อที่ชวนให้เกิดความสงสัยแก่นักศึกษาทั้งหลายอยู่ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงใคร่ขอนำเอาบท ที่ได้แจกไปแล้ว มากล่าวซ้ำอีกด้วยวิธีการถามตอบ เพื่ออนุเคราะห์นักศึกษาทั้งหลาย ให้หมดความสงสัยในประเด็นนั้นๆ ดังนั้น ณ.ที่นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อความพระบาลี บางบท ดังต่อไปนี้.

วินิจฉัยรูปว่า พฺรหฺมจารโย

ยํ กิร โภ ปาฬิยํ “สญฺญเต พฺรหฺมจารโย, อปเจ พฺรหฺมจารโย”ติ จ รูปํ อิการนฺตสฺส อคฺคิสทฺทสฺส “อคฺคโย”ติ รูปมิว วุตฺตํ. ตํ ตถา อวตฺวา อีการนฺตสฺส ทณฺฑี-สทฺทสฺส “ทณฺฑิโน”ติ รูปมิว “พฺรหฺมจาริโน”อิจฺเจว วตฺตพฺพนฺติ ?

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ รูปว่า พฺรหฺมจารโย ในข้อความพระบาลีว่า สญฺญเต พฺรหฺมจารโย140, อปเจ พฺรหฺมจารโย “บุคคล พึงบูชาผู้สำรวมกายวาจาผู้ประพฤติ พรหมจรรย์” ดังนี้ มีรูปเหมือนกับรูปว่า อคฺคโย ที่สำเร็จรูปมาจาก อคฺคิ ศัพท์อิการันต์. ความจริง รูปว่า พฺรหฺมจารโย นั้นควรใช้เป็นรูปว่า พฺรหฺมจาริโน เหมือนรูปว่า ทณฺฑิโน ที่สำเร็จรูปมาจาก ทณฺฑี ศัพท์อีการันต์ มิใช่หรือ ?

สจฺจํ, ตตฺถ "พฺรหฺมํ จรตีติ พฺรหฺมจาริ ยถา มุนาตีติ มุนี"ติ เอวํ อิการนฺตวเสน อิจฺฉิตตฺตา. "มุนโย อคฺคโย"ติ รูปานิ วิย พฺรหฺมจารโย"ติ รูปํ ภวติ. อญฺญตฺถ ปน "พฺรหฺมํ จรณสีโลติ พฺรหฺมจารี, ยถา ทุกฺกฏํ กมฺมํ กรณสีโลติ ทุกฺกฏกมฺมการี"ติ เอวํ ตสฺสีลตฺถํ คเหตฺวา อีการนฺตวเสน คหเณ "ทุกฺกฏกมฺมการิโน"ติ รูปมิว "ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี"ติ อีการนฺตสฺส สทฺทสฺส "ทณฺฑิโน"ติ รูปมิว จ "พฺรหฺมจาริโน"ติ รูปํ ภวติ. ตถา หิ "อิเม หิ นาม ธมฺมจาริโน สมจาริโน พฺรหฺมจาริโน สจฺจวาทิโน สีลวนฺโต กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺตี"ติ ปาฬิ ทิสฺสติ.

ตอบ: ใช่. แต่เพราะบทว่า พฺรหฺมจารโย ในข้อความนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงมี พระประสงค์ให้เป็นอิการันต์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมํ จรตีติ พฺรหฺมจาริ (ชื่อว่า พฺรหฺมจาริ เพราะเป็นผู้ประพฤติธรรมอันประเสริฐ) เหมือนคำว่า มุนิ (พระมุนี) ที่เป็น อิ การันต์ซึ่งมีรูป วิเคราะห์ว่า มุนาตีติ มุนิ (ชื่อว่า มุนิ เพราะเป็นผู้รู้) ดังนั้น รูปว่า พฺรหฺมจารโย จึงมีได้ เหมือนกับรูปว่า มุนโย, อคฺคโย.

แต่ในที่อื่นๆ รูปว่า พฺรหฺมจารี จัดเป็นอีการันต์โดยการลง ณี ปัจจัยใน อรรถตัสสีละ ซึ่งมีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า พฺรหฺมํ จรณสีโลติ พฺรหฺมจารี (ชื่อว่า พฺรหฺมจารี เพราะเป็นผู้มี ปรกติประพฤติธรรมอันประเสริฐ) เหมือนคำว่า ทุกฺกฏกมฺมการี ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺกฏํ กมฺมํ กรณสีโลติ ทุกฺกฏกมฺมการี (ชื่อว่า ทุกฺกฏกมฺมการี เพราะมีปรกติกระทำกรรมชั่ว" จึงใช้เป็นรูปว่า พฺรหฺมจาริโน เหมือนรูปว่า ทุกฺกฏกมฺมการิโน และเหมือนรูปว่า ทณฺฑิโน ที่สำเร็จรูปมาจากศัพท์อีการันต์ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี (ชื่อว่า ทณฺฑี เพราะเป็นผู้มีไม้เท้า) ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

อิเม หิ นาม ธมฺมจาริโน สมจาริโน พฺรหฺมจาริโน สจฺจวาทิโน สีลวนฺโต กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺติ 141

เพราะเหตุไร สมณะเหล่านี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้มีปรกติประ พฤติธรรม, มีปรกติประพฤติสม่ำเสมอ, มีปรกติประพฤติธรรมอันประเสริฐ, มีปรกติ กล่าวคำจริง, มีศีล, มีกัลยาณธรรมเล่า ?

เอวํ อิการนฺตวเสน "พฺรหฺมจารโย"ติ ปจฺจตฺโตปโยคาลปนพหุวจนรูปมฺปิ ยุชฺชติ, ปุน อีการนฺตวเสน "พฺรหฺมจาริโนติ ปจฺจตฺโตปโยคาลปนพหุวจนรูปมฺปิ ยุชฺชติ, ตสฺมา "พฺรหฺมจารี; พฺรหฺมจารี, พฺรหฺมจารโย"ติ อคฺคินเยน, "พฺรหฺมจารี; พฺรหฺมจารี, พฺรหฺมจาริโน"ติ ทณฺฑีนเยน จ ปทมาลา คเหตพฺพา.

สรุปว่า รูปว่า พฺรหฺมจารโย ที่เป็นอิการันต์และรูปว่า พฺรหฺมจาริโน ที่เป็นอีการันต์ แต่ละรูป มี ๓ วิภัตติ คือ รูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์, รูปที่เป็นทุติยาวิภัตติพหูพจน์และ รูปที่เป็นอาลปนะพหูพจน์ ดังนั้น รูปว่า พฺรหฺมจารโย จึงควรแจกปทมาลาตามแบบ อคฺคิ ศัพท์ว่า พฺรหฺมจาริ; พฺรหฺมจารี, พฺรหฺมจารโย.

ส่วนรูปว่า พฺรหฺมจาริโน ควรแจกปทมาลาตามแบบ ทณฺฑี ศัพท์ว่า พฺรหฺมจารี; พฺรหฺมจารี, พฺรหฺมจาริโน.

วินิจฉัยรูปว่า ยติโน

ยํ ปน อายสฺมา พุทฺธโฆโส "ยถา โสภนฺติ ยติโน สีลภูสนภูสิตา"ติ142 เอตฺถ ยติสทฺทสฺส อิการนฺตสฺส อคฺคิสทฺทสฺส "อคฺคโย"ติ รูปํ วิย "ยตโย"ติ รูปํ อวตฺวา กสฺมา อีการนฺตสฺส ทณฺฑีสทฺทสฺส "ทณฺฑิโน"ติ รูปํ วิย

“ยติโน”ติ รูปํ ทสฺเสติ. นเนฺวสา ปมาทเลขา วิย ทิสฺสติ. ยถา หิ กุกฺกุฏา มณโย ทณฺฑา สิวโย เทว เต กุทฺธา”ติ ปาฬิคติยา อุปปริกฺขิยมานาย “ยตโย”ติ รูปเปเนว ภวิตพฺพํ อิการนฺตตฺตาติ ?

ถาม: ก็ในข้อความนี้ว่า ยถา โสภนฺติ ยติโน สีลภูสนภูสิตา “เหมือนเหล่าสมณะ ผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลย่อมงดงาม” เพราะเหตุไร ท่านพุทธโฆสเถระ จึงไม่ใช้ ยติ ศัพท์เป็นรูปว่า ยตโย เหมือนรูปว่า อคฺคโย ที่สำเร็จมาจาก อคฺคิ ศัพท์อิการันต์ แต่ท่าน กลับใช้เป็นรูปว่า ยติโน ซึ่งเหมือนรูปว่า ทณฺฑิโน ที่สำเร็จมาจาก ทณฺฑี ศัพท์อีการันต์. ดูเหมือนว่าคำนั้นจะเป็นการเขียนผิดพลาดใช่หรือไม่? เพราะเมื่อได้ตรวจสอบกับพระบาลี ที่เป็นต้นแบบ คือ กุกฺกุฏา มณโย ทณฺฑา144 “ไก่, แก้วมณี, ไม้เท้า” สิวโย เทว เต กุทฺธา144 “ข้าแต่พระเวสสันดร ชาวเมืองสีพี ย่อมแค้นเคืองพระองค์” ดังนี้ ด้วยแล้ว ยิ่งน่าจะใช้เป็น รูปว่า ยตโย เท่านั้น เพราะเป็นศัพท์อิการันต์ มิใช่หรือ ?

นายํ ปมาทเลขา. “วทนสีโล วาที”ติ เอตฺถ วิย ตสฺสีลตฺถํ คเหตฺวา อีการนฺต- วเสน โยชเน นิทฺโทสตฺตา, ตสฺมา “ยตนสีโล ยตี”ติ เอวํ ตสฺสีลตฺถํ เจตสิ สนฺนิธาย อีการนฺตวเสน “ยติโน”ติ สมฺปทานสามีนเมกวจนสทิสํ ปจฺจตฺตพหุวจนรูปํ ภทนฺเตน พุทฺธโฆเสน ทสฺสิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อุปโยคาลปนพหุวจนรูปมฺปิ ตาทิสเมว.

ยตฺถ ปน ตสฺสีลตฺถํ อคฺคเหตฺวา “โย มุนาติ อุโภ โลเก, มุนิ เตน ปวุจฺจตี”ติ เอตฺถ วิย “ยตติ วีริยํ กโรตีติ ยตี”ติ กตฺตุการกวเสน อิการนฺตภาโว คยฺหติ. ตตฺถ “มุนโย มณโย สิวโย”ติ โยการนฺตรูปานิ วิย “ยตโย”ติ โยการนฺตํ ปจฺจตฺตพหุวจนรูปญฺจ อุปโยคาลปนพหุวจนรูปญฺจ ภวติ, เอวํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ ๑ ตีสุ ฐาเนสุ โยการนฺตาเนว รูปานิ ภวนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตอบ: มิใช่เป็นการเขียนผิดพลาด เพราะถึงจะใช้เป็นอีการันต์โดยลง ณี ปัจจัย ในอรรถตัสสีละ เหมือนกับคำว่า วาที ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า วทนสีโล วาที (วาที คือ ผู้มี ปรกติเจรจา) ก็ไม่มีโทษ ดังนั้น พึงทราบว่า รูปว่า ยติโน ซึ่งเป็นรูปที่ลงท้ายด้วยปฐมา-วิภัตติพหูพจน์ที่มีรูปเหมือนกับ ยติโน ในจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติเอกพจน์ ท่าน อาจารย์พุทธโฆสะตั้งใจใช้เป็นอีการันต์โดยการลง ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ ซึ่งมีรูป วิเคราะห์ว่า ยตนสีโล ยตี (ยตี คือ ผู้มีปรกติเพียรพยายาม). แม้รูปว่า ยติโน ที่ลงท้ายด้วย ทุติยาวิภัตติและอาลปนะพหูพจน์ ก็เช่นเดียวกัน.

ส่วนในข้อความพระบาลีใด ไม่ลง ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ แต่ใช้เป็นอิการันต์โดย การลง อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ยตติ วีริยํ กโรตีติ ยติ (ชื่อว่า ยติ เพราะเป็นผู้เพียรพยายาม) เหมือนในข้อความพระบาลีนี้ว่า โย มุนาติ อุโภ โลเก, มุนิ เตน ปวุจฺจติ 145 “ผู้ใด ย่อมรู้จักโลกทั้งสอง, เรา เรียกผู้นั้นว่า มุนี)

ในข้อความพระบาลีนั้น ก็สามารถใช้รูปที่ลงท้ายด้วยปฐมา, ทุติยา, อาลปนะ ฝ่าย พหูพจน์ว่า ยตโย ได้ เหมือนกับรูปว่า มุนโย, มณโย, สิวโย. สรุปว่า ศัพท์อิการันต์ปุงลิงค์ มีรูปที่ลงท้ายด้วย โย ได้ ๓ ตำแหน่งเท่านั้น.

วิธีแจกบท สารมติ เป็นต้น

ยทิ เอวํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ สารมติสุทฺธทิฏฺฐิสมฺมาทิฏฺฐิมิจฺฉาทิฏฺฐิวชิรพุทฺธิ สทฺทาที กถนฺติ ? เอเตสํ ปน อิการนฺตวเสน นิทฺทิฏฺฐานมฺปิ สมาสปทตฺตา อคฺคินเย อฏฺฐตฺวา ยถาสมฺภวํ ทณฺฑีนเย ติฏฺฐนฺโต โนการนฺตาเนว รูปานิ. ตถา หิ "อสาเร สารมติโน"ติ โนการนฺตปจฺจตฺตพหุวจนปาฬิ ทิสฺสติ, อุปโยคาลปนพหุวจนรูปมฺปิ ตาทิสเมว ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม: หากเป็นเช่นนี้ (คือถ้าอิการันต์ปุงลิงค์มีรูปที่ลงท้ายด้วย โย ดังที่กล่าว มาไซร้) ศัพท์เหล่านี้ คือ สารมติ, สุทฺธทิฏฺฐิ, สมฺมาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิ, วชิรพุทฺธิ เป็นต้น ซึ่งเป็นศัพท์อิการันต์ปุงลิงค์ จะอธิบายอย่างไร ?

ตอบ: ศัพท์เหล่านั้น แม้จะเป็นอิการันต์แต่เนื่องจากเป็นบทสมาส จึงไม่ทำรูปศัพท์ ตามแบบ อคฺคิ ศัพท์ ยังคงทำรูปศัพท์ตามแบบ ทณฺฑี ศัพท์ได้ตามสมควร ดังนั้น จึงมีรูปที่ ลงท้ายด้วย โน เท่านั้น (ไม่มีรูปที่ลงท้ายด้วย โย) ดังมีตัวอย่างที่ใช้เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ในพระบาลีว่า อสาเร สารมติโน146 "ผู้มีความเห็นในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ". แม้รูป ที่ลงท้ายด้วยทุติยาวิภัตติและอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน.

นนุ จ โภ กจฺจายนปฺปกรเณ "อตฺเถ วิสารทมตโย"ติ เอตฺถ สมาสปทสฺส อิการนฺตปุลฺลิงฺคสฺส โยการนฺตสฺส ปจฺจตฺตพหุวจนปาฬสฺส ทสฺสนโต สารมติสทฺทาทีนมฺปิ "วิสารทมตโย"ติ รูเปน วิย โยการนฺเตหิ รูเปหิ ภวิตพฺพนฺติ ? นปิ ภวิตพฺพํ พุทฺธวจเน สมาสปทานํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ "วิสารทมตโย"ติ รูปสทิสสฺส รูปสฺส อทสฺสนโตติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็คำว่า อตฺเถ วิสารทมตโย ซึ่งมาในคันถารัมภะของ กิตกัณฑ์ในคัมภีร์กัจจายนะ ปรากฏว่า บทว่า วิสารทมตโย เป็นบทสมาสอิการันต์ปุงลิงค์ ที่ลงท้ายด้วย โย ปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ดังนั้น แม้ สารมติ ศัพท์เป็นต้น ก็ควรมีรูปที่ลงท้าย ด้วย โย เหมือนกับรูปว่า วิสารทมตโย ได้เช่นกัน มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ควรมี เพราะไม่เคยพบรูปเหมือนกับรูปว่า วิสารทมตโย ของบทสมาส ที่เป็นอิการันต์ปุงลิงค์ในพระพุทธพจน์.

บทสมาสที่มีศัพท์เป็นปุงลิงค์มาแต่เดิม

แจกตามแบบ อคฺคิ และ ทณฺฑี

นนุ จ โภ พุทฺธวจเน "ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา. เต โหนฺติ ชานิปตโย, อญฺญมญฺญํ ปิยํวทา"ติ 148 สมาสปทานํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ "วิสารทมตโย"ติ รูปสทิสานิ โยการนฺตานิ รูปานิ ทิสฺสนฺติ. เอวํ สนฺเต กสฺมา "พุทฺธวจเน สมาสปทานํ อิการนฺตปุลฺลิงฺคานํ "วิสารทมตโย"ติ รูปสทิสสฺส โยการนฺตสฺส รูปสฺส อทสฺสนโต"ติ วุตฺตนฺติ?

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในพระพุทธพจน์ว่า ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา147 เต โหนฺติ ชานิปตโย, อญฺญมญฺญํ ปิยํวทา (ดูก่อนคฤหบดี อานิสงส์ ๕ ประการเหล่านี้ คือ สามีภรรยาเหล่านั้น ย่อมพูดไพเราะต่อกันและกัน) ดังนี้ ปรากฏว่า บทว่า ชานิปตโย เป็นบทสมาสอิการันต์ปุงลิงค์ลงท้ายด้วย โย

เหมือนรูปว่า วิสารทมตโย มิใช่หรือ ? เมื่อเป็น เช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะไม่เคยพบรูปเหมือนรูป วิสารทมตโย ของ บทสมาสที่เป็นอิการันต์ปุงลิงค์ในพุทธพจน์" เล่า ?

เอตฺถ วุจฺจเต วิสทิสตฺตํ ปฏิจฺจ. คหปติสทฺทาทีสุ หิ ยสฺมา ปติสทฺโท สภาเวเนว ปุลฺลิงฺโค, น ตุ สมาสโต ปุพฺเพ อิตฺถิลิงฺคปกติโก หุตฺวา ปจฺฉา ปุลฺลิงฺคภาวํ ปตฺโต, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ “คหปตโย, ชานิปตโย”ติ โยการนฺตานิ, “เสนาปตโย, เสนาปติโน”ติ โยโนการนฺตานิ จ ปจฺจตฺโตปโยคาลปนพหุวจนรูปานิ ภวนฺติ. ตถา หิ “ตตฺตกา เสนาปติโน”ติ อฏฺฐกถาปาโฐ ทิสฺสติ.

ตอบ: เพราะอาศัยความต่างกัน. อธิบายว่า ปติ ศัพท์ในคำว่า คหปติ เป็นต้น เป็นศัพท์ปุงลิงค์มาแต่เดิมก่อนจะเข้าสมาส มิใช่เป็นศัพท์อิตถีลิงค์มาแต่เดิมแล้วเปลี่ยน เป็นปุงลิงค์หลังจากเป็นบทสมาส ดังนั้น ในฐานะเช่นนี้ จึงสามารถมีรูปที่ลงท้ายด้วย โย ได้ ๓ วิภัตติ คือ รูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์, รูปที่เป็นทุติยาวิภัตติพหูพจน์ และรูปที่เป็น อาลปนะพหูพจน์ เช่น คหปตโย, ชานิปตโย ทั้งยังมีรูปที่ลงท้ายได้ทั้ง โย และ โน เช่น เสนาปตโย, เสนาปติโน ดังมีปาฐะในอรรถกถาว่า ตตฺตกา เสนาปติโน “เสนาบดี ทั้งหลายมีจำนวนเท่านั้น”

ยสฺมา ปน สารมติสุทฺธทิฏฺฐิสมฺมาทิฏฺฐิมิจฺฉาทิฏฺฐิวชิรพุทฺธิสทฺทาทีสุ มติทิฏฺฐิ-สทฺทาทโย สมาสโต ปุพฺเพ อิตฺถิลิงฺคปกติกา หุตฺวา ปจฺฉา พหุพฺพีหิสมาสวเสน ปุลฺลิงฺค-ภาวปฺปตฺตา, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ “สารมติโน สุทฺธทิฏฺฐิโน สมฺมาทิฏฺฐิโน มิจฺฉาทิฏฺฐิโน วชิรพุทฺธิโน”ติอาทีนิ โนการนฺตานิเยว ปจฺจตฺโตปโยคาลปนพหุวจนรูปานิ ภวนฺติ, สมฺปทานสามีนเมกวจเนหิ สทิสานีติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ.

สำหรับศัพท์ว่า มติ, ทิฏฐิ เป็นต้นในบทสมาสว่า สารมติ, สุทฺธทิฏฺฐิ, สมฺมาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิ, วชิรพุทฺธิ เป็นต้น เป็นศัพท์อิตถีลิงค์มาแต่เดิมก่อนจะเข้าสมาส แต่หลังจาก ย่อเข้าเป็นพหุพพีหิสมาสแล้ว กลายเป็นปุงลิงค์ ดังนั้น ในฐานะเช่นนี้ จึงสามารถมีรูปที่ลง

ท้ายด้วย โน ๓ วิภัตติ คือ รูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์, รูปที่เป็นทุติยาวิภัตติพหูพจน์ และรูปที่เป็น อาลปนะพหูพจน์ เช่น สารมติโน “ผู้มีความเห็นว่าเป็นสาระ” สุทฺธทิฏฺฐิโน “ผู้มีความเห็นหมดจด” สมฺมาทิฏฺฐิโน “ผู้มีความเห็นถูกต้อง” มิจฺฉาทิฏฺฐิโน “ผู้มีความ เห็นผิด” วชิรพุทฺธิโน ”ผู้มีปัญญาเฉียบแหลมดั่งสายฟ้า”. ทั้ง ๓ รูปนี้ มีลักษณะเหมือนกับ รูปในจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอวินิจฉัยไว้อย่างนี้แล.

หลักการแจก

เสฏฺฐิ, สารถิ, จกฺกวตฺติ, สามิ ศัพท์

เสฏฺฐิสารถิจกฺกวตฺติสามิอิจฺเจเตสุ กถนฺติ ? เอตฺถ ปน อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพ- กตฺถจิ ปาเฐ “เสฏฺฐี สารถี จกฺกวตฺตี สามี”ติ อนฺตกฺขรสฺสทีฆตฺตํ ทิสฺสติ, กตฺถจิ ปน “เสฏฺฐิ สารถิ จกฺกวตฺติ สามิ”อิติ อนฺตกฺขรสฺส รสฺสตฺตํ ทิสฺสติ. กิญฺจาปิ รสฺสตฺตเมเตสํ ทิสฺสติ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ปจฺจตฺตวจนาทิภาเวน “เสฏฺฐิโน สารถิโน”ติ อาทิปโยคทสฺสนโต รสฺสํ กตฺวา เอตานิ อุจฺจาริยนฺตีติ ญายติ, ตสฺมา เอวํ นิพฺพจนตฺโถ คเหตพฺโพ เสฏฺฐํ ธน

สารํ ฐานนฺตรํ วา อสฺส อตฺถีติ เสฏฺฐี. อสฺสทมฺมาทโย สารณสีโลติ สารถี. จกฺกํ ปวตฺตนสีโลติ จกฺกวตฺตี. สํ เอตสฺส อตฺถีติ สามีติ.

ถาม: ศัพท์เหล่านี้คือ เสฏฺฐิ, สารถิ, จกฺกวตฺติ และ สามิ มีแบบแจกอย่างไร?

ตอบ: เกี่ยวกับศัพท์เหล่านั้น พึงทราบความพิเศษดังนี้ ในปาฐะบางแห่งใช้เป็น รูปอีการันต์ว่า เสฏฺฐี, สารถี, จกฺกวตฺตี, สามี. แต่บางแห่งใช้เป็นรูปอิการันต์ว่า เสฏฺฐิ สารถิ, จกฺกวตฺติ, สามิ. แม้ศัพท์เหล่านั้น จะปรากฏว่ามีรูปเป็นรัสสะก็ตาม แต่เนื่องจาก ได้พบตัวอย่างที่ใช้เป็นปฐมาวิภัตติเป็นต้นในพระบาลีหลายแห่งว่า เสฏฺฐิโน, สารถิโน จึงทำให้ทราบได้ว่า รูปเหล่านั้นมีการออกเสียงโดยการทำรัสสะในภายหลัง (มิใช่เป็นรัสสะ มาแต่เดิม หมายความว่า รูปเดิมมีเสียงเป็นทีฆะ)

ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า เสฏฺฐํ ธนสารํ ฐานนฺตรํ วา อสฺส อตฺถีติ เสฏฺฐี (ชื่อว่า เสฏฺฐี เพราะเป็นผู้มีสิ่งที่ประเสริฐกล่าวคือทรัพย์สมบัติ หรือยศตำแหน่ง). อสฺสทมฺมาทโย สารณสีโลติ สารถี (ชื่อว่า สารถี เพราะเป็นผู้มีปรกติฝึกม้าเป็นต้น). จกฺกํ ปวตฺตนสีโลติ จกฺกวตฺตี (ชื่อว่า จกฺกวตฺตี เพราะเป็นผู้มีปรกติยังจักกรัตนะให้หมุน). สํ เอตสฺส อตฺถีติ สามี (ชื่อว่า สามี เพราะเป็นผู้มีทรัพย์).

อสฺสตฺถิกตสฺสีลตฺถสทฺทา หิ โนการนฺตรูปวเสน สมานคติกา ภวนฺติ ยถา “ทณฺฑิโน ภูมิสายิโน”ติ. อปโรปิ นิพฺพจนตฺโถ อีการนฺตวเสน อสฺสทมฺมาทโย สาเรตีติ สารถี. ตถา หิ “ปุริสทมฺเม สาเรตีติ ปุริสทมฺมสารถี” ติ 149 วุตฺตํ. จกฺกํ วตฺเตตีติ จกฺกวตฺตี.

ก็ศัพท์ที่ลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตและลง ณี ปัจจัยกิตในอรรถตัสสีละนั้น เมื่อนำ ไปแจกปทมาลา จะมีรูปที่ลงท้ายด้วย โน เหมือนกัน เช่น ทณฺฑิโน (อัสสัตถิตัทธิต), ภูมิ-สายิโน (กิตตัสสีละ) เป็นต้น.

ศัพท์อีการันต์เหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า อสฺสทมฺมาทโย สาเรตีติ สารถี (ชื่อว่า สารถี เพราะเป็นผู้ฝึกม้าที่ควรฝึกเป็นต้น) ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้แสดง รูปวิเคราะห์ของศัพท์นั้นไว้ดังนี้ว่า

ปุริสทมฺเม สาเรตีติ ปุริสทมฺมสารถี (ชื่อว่า ปุริสทมฺมสารถี เพราะเป็นผู้ฝึกบุรุษ ผู้สมควรฝึกได้) จกฺกํ วตฺเตตีติ จกฺกวตฺตี (ชื่อว่า จกฺกวตฺตี เพราะเป็นผู้ยังจักรให้เป็นไป)

เอวํ กตฺตุการกวเสน อีการนฺตตฺตํ คเหตฺวา กตฺถจิ ลพฺภมานมฺปิ อิการนฺตตฺตํ อนเปกฺขิตฺวา พุทฺธวจนานุรูเปน “สารถิโน จกฺกวตฺติโน”ติอาทีนิ โนการนฺตรูปานิ คเหตฺวา ทณฺฑีนเยน โยเชตพฺพานิ “ทณฺฑินี”ติ อาทิกํ วชฺชิตพฺพํ วชฺเชตฺวา. เอวํ “เสฏฺฐิโน สารถิโน จกฺกวตฺติโน สามิโน”ติอาทีนิ โนการนฺตานิเยว รูปานิ เญยฺยานิ.

เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะอีการันต์อย่างนี้แล้ว ไม่ต้องคำนึงถึงรูปที่เป็น อิการันต์อีก แม้ว่าจะมีการใช้อยู่บ้างก็ตาม แต่ให้ยึดเอารูปที่ลงท้ายด้วย โน เช่น สารถิโน จกฺกวตฺติโน เป็นต้นที่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์เป็นเกณฑ์ แล้วนำไปแจกตามแบบ ทณฺฑี ศัพท์ ยกเว้นรูปพิเศษบางรูป เช่น ทณฺฑินิ เป็นต้น.

สรุปว่า ศัพท์ว่า เสฏฺฐี เป็นต้น พึงทราบว่ามีรูป (ปฐมาวิภัตติ อาลปนะ และทุติยา-วิภัตติฝ่ายพหูพจน์) ลงท้ายด้วย โน เท่านั้น ไม่มีการลงท้ายด้วย โย เช่น เสฏฺฐิโน สารถิโน จกฺกวตฺติโน สามิโน เป็นต้น.

อตฺร กิญฺจิ ปโยคํ นิทสฺสนมตฺตํ กถยาม. “ตาต ตโต เสฏฺฐิโน อมฺหากํ พหูปการา”ติ จ “เต กตภตฺตกิจฺจา มหาเสฏฺฐิโน มยํ คมิสฺสามา”ติ วทึสู”ติ จ “สารถิโน อาหํสู”ติ จ “เทฺว จกฺกวตฺติโน”ติ จ เอวมาทีนิ.

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะขอแสดงตัวอย่างในพระบาลีสักเล็กน้อย ดังนี้ คือ ตาต ตโย เสฏฺฐิโน อมฺหากํ พหูปการา150 (แน่ะพ่อ! เศรษฐี ๓ ท่าน มีอุปการะมากต่อพวกเรา).เต กตภตฺตกิจฺจา มหาเสฏฺฐิโน มยํ คมิสฺสามา”ติ วทึสู”ติ “มหาเศรษฐี ผู้รับประทาน อาหารเสร็จแล้วเหล่านั้น กล่าวว่า พวกเรา จักไป”. สารถิโน อาหํสุ (พวกนายสารถี กล่าวแล้ว). เทฺว จกฺกวตฺติโน151 (จักรพรรดิ์ ๒ พระองค์).

ตตฺถ กิญฺจาปิ กตฺถจิ “เสฏฺฐิ สารถิ”อิจฺจาทิ รสฺสตฺตปาโฐ ทิสฺสติ, ตถาปิ โส สภาเวน รสฺสตฺตภาโว ปาโฐ น โหติ, ทีฆสฺส รสฺสตฺตกรณปาโฐติ เวทิตพฺโพ. ปทมาลา จสฺส วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

ในตัวอย่างเหล่านี้ แม้ว่าในพระบาลีบางแห่งจะมีรูปเป็นรัสสะ เช่น เสฏฺฐิ, สารถิ เป็นต้นก็ตาม แต่รูปนั้น พึงทราบว่า ไม่ใช่เป็นรูปรัสสะมาแต่เดิม ความจริงรูปเดิมเป็นทีฆะ อีการันต์ที่มีการทำเป็นรัสสะภายหลัง. ก็รูปว่า เสฏฺฐิ เป็นต้นนั้น ให้แจกปทมาลาตามแบบ ของ ทณฺฑี ศัพท์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว.

หลักการแจก มเหสี ศัพท์

มเหสี”ติ เอตฺถ กถนฺติ ? “มเหสี”ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ มเหสีสทฺโท อีการนฺตวเสน นิทฺทิสิยติ, ตถาปิ อิสิสทฺเทน สมานคติกตฺตา อิสิสทฺทสฺส อคฺคิสทฺเทน สมานปทมาลตฺตา อคฺคินเยน ปทมาลา กาตพฺพา.

ถาม: ศัพท์นี้ว่า มเหสี มีแบบแจกอย่างไร ?

ตอบ: ในคำว่า มเหสี นี้ พึงทราบว่า มเหสีศัพท์ แม้จะมีรูปเป็นอีการันต์ แต่ก็ควร แจกปทมาลาตามแบบ อคฺคิ ศัพท์ เพราะมีรูปสำเร็จคล้ายกับ อิสิ ศัพท์ซึ่งมีแบบแจก เหมือนกับ อคฺคิ ศัพท์.

นนุ จ โภ เอตฺถ ตสฺสีลตฺโถ ทิสฺสติ “มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทโย ธมฺเม เอสนสีโลติ มเหสี”ติ, ตสฺมา “ภูมิสายี”ติ ปทสฺส วิย ทณฺฑีนเยเนว ปทมาลา กาตพฺพาติ ? น กาตพฺพา ตสฺสีลตฺถสฺส อสมฺภวโต. อิมสฺส หิ “มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทโย ธมฺเม เอสิ คเวสิ เอสิตฺวา จิโตติ มเหสี”ติ อตสฺสีลตฺโถ เอว ยุชฺชติ. กตกรณีเยสุ พุทฺธาทีสุ อริเยสุ ปวตฺตนามตฺตา. อิสิสทฺเทน จายํ สทฺโท อีสกํ สมาโน เกวลํ สมาสปริโยสาเน ทีฆวเสน อุจฺจาริยเต, รสฺสวเสน ปน “มหา อิสิ มเหสี”ติ สนฺธิวิคฺคโห.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในคำว่า มเหสี ปรากฏว่ามีอรรถตัสสีละโดยมีรูป วิเคราะห์ว่า มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทโย ธมฺเม เอสนสีโลติ มเหสี "ชื่อว่า มเหสี เพราะ เป็นผู้มีปรกติแสวงหาคุณธรรมอันประเสริฐมีหมวดแห่งศีลเป็นต้น" เพราะฉะนั้น จึงควร แจกปทมาลาตามแบบของ ทณฺฑี ศัพท์เท่านั้นเหมือนบทว่า ภูมิสายี “ผู้มีปรกตินอนบน พื้นดิน” มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ควรแจกตามแบบ ทณฺฑี เพราะไม่ใช่ศัพท์ที่ลงปัจจัยในอรรถตัสสีละ จริงอยู่ ศัพท์ว่า มเหสี นี้ ควรตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทโย ธมฺเม เอสิ คเวสิ เอสิตฺวา จิโตติ มเหสี “ชื่อว่า มเหสี เพราะเป็นผู้แสวงหาคุณธรรม มีหมวดแห่งศีลเป็นต้นเสร็จสิ้นแล้ว) ดังนั้น จึงไม่ควรใช้ในอรรถตัสสีละ เพราะศัพท์นี้ ใช้เป็น ชื่อของพระอริยะมีพุทธเจ้าเป็นต้นผู้บำเพ็ญกรณียกิจเสร็จสิ้นแล้ว.

อนึ่ง มเหสี ศัพท์นี้ มีลักษณะเหมือนกับ อิสิ ศัพท์เล็กน้อย คือ ในกรณีที่เป็นกิตันต-สมาสจะออกเสียงเป็นทีฆะ (คือมีรูปเป็น อี การันต์) แต่ถ้าเป็นกัมมธารยสมาส จะออกเสียง เป็นรัสสะ (คือมีรูปเป็น อิ การันต์) โดยการนำเอา มหา ศัพท์กับ อิสิ ศัพท์มาเชื่อมสนธิเข้า ด้วยกัน เช่น มหา อิสิ มเหสิ “ฤาษีผู้ประเสริฐ ชื่อว่า มเหสิ”

ยสฺมา รสฺสตฺตํ คเหตฺวา ตสฺส ปทมาลากรณํ ยุชฺชติ, ตสฺมา “สงฺคายึสุ มเหสโย”ติ อิการนฺตรูปํ ทิสฺสติ. น หิ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน กตฺถจิปิ จตุตฺถีฉฏฺเฐกวจนรูปํ วิย “มเหสิโน”ติ ปจฺจตฺโตปโยคาลปนพหุวจนรูปํ ทิสฺสติ. ตสฺมา อีการนฺตวเสน อุจฺจาริตสฺสปิ สโต รสฺสวเสน อุจฺจาริตสฺส วิย “มเหสิ; มเหสี, มเหสโย. มเหสึ; มเหสี, มเหสโย. มเหสินา”ติ ปทมาลา กาตพฺพา.

การที่ถือว่า มเหสี ศัพท์เป็นรัสสะแล้วแจกรูปศัพท์ตามแบบอิการันต์ ย่อมเหมาะ สมกว่า เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา จึงปรากฏรูปที่เป็นอิการันต์ดังนี้ว่า สงฺคายึสุ มเหสโย152 (พระเถระทั้งหลายผู้ประเสริฐได้สังคายนาแล้ว) ดังจะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎก และอรรถกถานั้น ไม่มีที่ไหนสักแห่งที่ใช้รูปว่า มเหสิโน เป็นปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติและ อาลปนะฝ่ายพหูพจน์ นอกจากจะใช้เป็นรูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ เท่านั้น ดังนั้น มเหสี ศัพท์ แม้จะถูกออกเสียงเป็นอีการันต์ แต่ก็ต้องแจกปทมาลาเหมือน กับอิการันต์ (แจกตามแบบ อคฺคิ ศัพท์) ดังนี้ คือ

เอกพจน์	พหูพจน์
มเหสิ	มเหสี, มเหสโย
มเหสึ	มเหสี, มเหสโย
มเหสินา …	

มเหสี ศัพท์อิตถีลิงค์

อปิจ มเหสีสทฺโท ยตฺถ153 ราชคฺคฺพฺพริวาจโก154, ตตฺถ อิตฺถิลิงฺโค โหติ, ตพฺพเสน

ปน “มเหสี; มเหสี, มเหสิโย. มเหสึ; มเหสี, มเหสิโย. มเหสิยา”ติ จ วกฺขมานอิตฺถีนเยน ปทมาลา กาตพฺพา.

นอกจากนี้ ในกรณีที่ระบุถึงพระอัครมเหสีของพระราชา มเหสี ศัพท์ จัดเป็นศัพท์ อิตถีลิงค์ โดยแจกปทมาลาตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ดังนี้ คือ

เอกพจน์	พหูพจน์
มเหสี	มเหสี, มเหสิโย
มเหสึ	มเหสี, มเหสิโย
มเหสิยา...	

หลักการแจก หตฺถี ศัพท์

หตฺถีสทฺเท กถนฺติ ? หตฺถีสทฺทสฺส ปน หตฺโถ อสฺส อตฺถีติ เอวํ อีการนฺตวเสน คหเณ “หตฺถิโน”ติ รูปํ ภูวติ. ตถา หิ “วเน หตฺถิโน”ติ ปโยโค ทิสฺสติ. ตสฺเสว ตสฺมึเยวตฺเถ รสฺสํ กตฺวา คหเณ “หตฺถโย”ติ รูปํ ภวติ.

ตถา หิ -

หํสา โกญฺจา มยูรา จ　　หตฺถโย ปสทา มิคา
สพฺเพ สีหสฺส ภายนฺติ　　นตฺถิ กายสฺมิ ตุลฺยตา
เอวเมว มนุสฺเสสุ　　ทหโร เจปิ ปญฺญวา
โสปิ ตตฺถ มหา โหติ　　เนว พาโล สรีรวา”ติ

อิมสฺมึ เกพิสีลชาตเก “หตฺถโย”ติ อาหจฺจปทํ ทิสฺสติ. เอวมสฺส ทณฺฑีนเยน จ อคฺคินเยน จ ทฺวิธา ปทมาลา เวทิตพฺพา.

ถาม:　ศัพท์ว่า หตฺถี มีแบบแจกอย่างไร ?

ตอบ:　สำหรับ หตฺถี ศัพท์ หากถือว่าเป็นอีการันต์ที่สร้างรูปคำโดยการลงอีปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิตอย่างนี้ว่า หตฺโถ อสฺส อตฺถีติ หตฺถี “สัตว์มีงวง” ก็จะได้รูปที่ลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ และอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ว่า “หตฺถิโน” ดังมีตัวอย่างจากพระบาลี ว่า วเน หตฺถิโน (โขลงช้างป่า). หากถือว่าเป็นอิการันต์โดยการรัสสะอีปัจจัยที่ลงใน อัสสัตถิตัทธิต ก็จะได้รูปที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติ,ทุติยาวิภัตติ และอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ ว่า “หตฺถโย” (เหมือนกับ ภิกฺขุ ศัพท์ที่มีการลง รู ปัจจัยแล้วรัสสะ อู เป็น อุ). ดังจะเห็นได้ว่า รูปว่า หตฺถโย นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีในเกพิสีลชาดกว่า

หํสา โกญฺจา มยูรา จ　　หตฺถโย ปสทา มิคา
สพฺเพ สีหสฺส ภายนฺติ　　นตฺถิ กายสฺมิ ตุลฺยตา
เอวเมว มนุสฺเสสุ　　ทหโร เจปิ ปญฺญวา
โสปิ ตตฺถ มหา โหติ　　เนว พาโล สรีรวา155

หงส์ นกกระเรียน นกยูง ช้าง ฟาน และสัตว์อื่นๆ ทั้งหมด เหล่านี้ ย่อมหวาดกลัวราชสีห์ เนื่องจากมีพละกำลัง เทียบกับราชสีห์ไม่ได้ฉันใด. บรรดามนุษย์ คนที่ยังหนุ่ม แต่มีปัญญา ก็สามารถที่จะเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์นั้นได้ ส่วนคนที่มีร่างกายแข็งแรง แต่ไม่มีปัญญาจะเป็นใหญ่ เช่นนั้นไม่ได้.

สรุปว่า หตฺถี ศัพท์มีแบบแจกปทมาลา ๒ แบบ คือ แจกตามแบบ ทณฺฑี ศัพท์ และแจกตามแบบ อคฺคิ ศัพท์.

อิมินา นเยน อวุตฺเตสุปิ ฐาเนสุ ปาฬินยานุรูเปน โปราณฏฺฐกถานุรูเปน จ ปทมาลา โยเชตพฺพา. เอตฺตาวตา ภูธาตุมยานํ ปุลฺลิงฺคานํ นามิกปทมาลา สทฺธึ ลิงฺคนฺตเรหิ สทฺทนฺตเรหิ อตฺถนฺตเรหิ จ นานปฺปการโต ทสฺสิตา.

อาศัยหลักการนี้ แม้ปทมาลาของศัพท์อื่นๆ ที่ไม่ได้กล่าวไว้ นักศึกษา ก็ควรใช้ให้ สอดคล้องกับแบบที่มีใช้ในพระบาลีและคัมภีร์อรรถกถาโบราณ. ตามที่ได้กล่าวมานี้ เป็น การแสดงนามิกปทมาลาของศัพท์ปุงลิงค์ที่สร้างรูปคำมาจาก ภู ธาตุ พร้อมทั้งลิงค์, ศัพท์ และอรรถพิเศษๆ อีกจำนวนมาก.

อิมํ สทฺทนีตึ สุนีตึ วิจิตฺตํ
สปญฺเญหิ สมฺมา ปรีปาลนียํ
สทา สุฏฺฐุ จินฺเตติ วาเจติ โย โส
นโร ญาณวิตฺถินฺนตํ ยาติ เสฏฺฐํ.

ผู้ใด หมั่นพิจารณาศึกษาและสั่งสอนคัมภีร์สัททนีติ อันแสดงหลักการที่ถูกต้อง วิจิตรด้วยนัยต่างๆ อันนัก ปราชญ์รักษาสืบทอดกันมาเป็นอย่างดี ผู้นั้น ย่อมมีความรู้ กว้างขวาง และเป็นผู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่ง.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สวินิจฺฉโย นิคฺคหีตนฺตาทิปุลฺลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค สตฺตโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่านิคคหีตันตาทิปุงลิงค์ ซึ่งว่าด้วยการแจกรูปศัพท์เดิม ของนิคคหีตันตปุงลิงค์ เป็นต้นพร้อมทั้งคำวินิจฉัยในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหาร บัญญัติที่มา ในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

สพฺพถาปิ ปุลฺลิงฺคํ สมตฺตํ.
ปุงลิงค์ จบบริบูรณ์.

ปริจเฉทที่ ๘
อิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา
อาการนฺตอิตฺถิลิงฺค
แบบแจกบทนามอาการันต์อิตถีลิงค์

อถ อิตฺถิลิงฺเคสุ อาการนฺตสฺส ภูธาตุมยสฺส ปกติรูปภูตสฺส ภาวิกาสทฺทสฺส นามิกปทมาลายํ วตฺตพฺพายมฺปิ ปสิทฺธสฺส ตาว กญฺญาสทฺทสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม. บัดนี้ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ กญฺญา ศัพท์ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาศัพท์ อิตถีลิงค์ไว้เป็นลำดับแรก ทั้งที่ความจริง จะต้องแสดงนามิกปทมาลาของ ภาวิกา ศัพท์ ซึ่งเป็นอาการันต์ที่มีศัพท์เดิมสำเร็จมาจาก ภู ธาตุก่อนก็ตาม.

กญฺญาสทฺทปทมาลา
(แบบแจก กญฺญา ตามมติสัททนีติ)

เอกพจน์	พหูพจน์
กญฺญา	กญฺญา, กญฺญาโย
กญฺญํ	กญฺญา, กญฺญาโย
กญฺญาย	กญฺญาหิ, กญฺญาภิ

กญฺญาย กญฺญานํ

กญฺญาย กญฺญาหิ, กญฺญาภิ

กญฺญาย กญฺญานํ

กญฺญาย, กญฺญายํ กญฺญาสุ

โภติ กญฺเญ โภติโย กญฺญา, กญฺญาโย

อยมมฺหากํ รุจิ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของข้าพเจ้า.

วินิจฉัยแบบแจกของ กญฺญา ศัพท์

เอตฺถ "กญฺญาติ เอกวจนพหุวจนวเสน วุตฺตํ, นิรุตฺติปิฏเก พหุวจนวเสน วุตฺโต นโย นตฺถิ. ตถา หิ ตตฺถ "สทฺธา ติฏฺฐติ; สทฺธาโย ติฏฺฐนฺติ. สทฺธํ ปสฺสติ; สทฺธาโย ปสฺสตี"ติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, "สทฺธา"ติ พหุวจนํ น อาคตํ. กิญฺจาปิ นาคตํ, ตถาปิ "พาหา ปคฺคยฺห ปกฺกนฺทุ, สิวิกญฺญา สมาคตา. อเหตุ อปฺปจฺจยา ปุริสสฺส สญฺญา อุปฺปชฺชนฺติปิ นิรุชฺฌนฺติปี"ติ- อาทิปาฬิทสฺสนโต พาหากญฺญาสญฺญาสทฺทาทีนํ พหุวจนตา คเหตพฺพา.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ บทว่า กญฺญา เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์. ส่วนในคัมภีร์ นิรุตติปิฎก ท่านไม่แสดงรูปว่า กญฺญา ฝ่ายพหูพจน์ไว้. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์นิรุตติปิฎกนั้น ได้แสดงแบบแจกไว้เพียงเท่านี้ว่า

เอกพจน์	พหูพจน์
สทฺธา ติฏฺฐติ	สทฺธาโย ติฏฺฐนฺติ
สทฺธํ ปสฺสติ	สทฺธาโย ปสฺสติ

จะเห็นได้ว่า ในแบบแจกนี้ ไม่มีรูปว่า สทฺธา ที่เป็นพหูพจน์. ถึงแม้ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก จะไม่ได้แสดงไว้ แต่เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า

พาหา ปคฺคยฺห ปกฺกนฺทุ,- ราชธิดากรุงสีพีทั้งหลาย ผู้มาประชุมกันต่างก็

สิวิกญฺญา สมาคตา1 ประคองแขนร่ำไห้

อเหตุ อปฺปจฺจยา ปุริสสฺส- สัญญาทั้งหลายของบุรุษ เกิดดับ โดยไม่มีเหตุ

สญฺญา อุปฺปชฺชนฺติปิ- ไม่มีปัจจัย

นิรุชฺฌนฺติปิ2

ดังนั้น ศัพท์เหล่านี้ คือ พาหา (แขน), กญฺญา (หญิงสาว), สญฺญา (ความจำ) เป็นต้น จึงสามารถใช้เป็นพหูพจน์ได้.

จูฬนิรุตฺติยํ "โภติ กญฺเญ, โภติ กญฺญา"ติ เทฺว เอกวจนานิ วตฺวา "โภติโย กญฺญาโย"ติ เอกํ พหุวจนํ วุตฺตํ. นิรุตฺติปิฏเก ปน "โภติ สทฺธา"ติ เอกวจนํ วตฺวา "โภติโย สทฺธาโย"ติ เอกํ พหุวจนํ วุตฺตํ.

ในคัมภีร์จูฬนิรุตติ ได้แสดงรูปอาลปนะฝ่ายเอกพจน์ไว้ ๒ รูป คือ โภติ กญฺเญ, โภติ กญฺญา สำหรับรูปอาลปนะฝ่ายพหูพจน์ได้แสดงไว้รูปเดียว คือ โภติโย กญฺญาโย. ส่วนในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ได้แสดงรูปอาลปนะฝ่ายเอกพจน์และฝ่ายพหูพจน์ไว้อย่างละรูป คือ โภติ สทฺธา, โภติโย สทฺธาโย.

มยํ ปเนตฺถ “เอหิ พาเล ขมาเปหิ กุสราชํ มหพฺพลํ. ผุสฺสติ วรวณฺณเภ เอหิ โคเธ๑ นิวตฺตสฺสู”ติอาทิปาฬิทสฺสนโต “โภติ กญฺเญ, โภติโย กญฺญา, กญฺญาโย”ติ เอวํปการานิเยว อาลปเนกวจนพหุวจนานิ อิจฺฉาม. เอตฺถ “โภติ กญฺเญ”ติ อยํ นโย อมฺมาทีสุ มาตาทีสุ จ น ลพฺภติ.

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับแบบแจกของ กญฺญา ศัพท์นี้ เนื่องจากข้าพเจ้าได้พบ ตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า

เอหิ พาเล ขมาเปหิ- แน่ะนางปภาวดีผู้โง่เขลา เจ้าจงไปขอขมาพระเจ้า

กุสราชํ มหพฺพลํ 3 กุสลราชผู้มีกำลังมาก

ผุสฺสติ วรวณฺณเภ4 แน่ะนางผุสดีผู้มีผิวพรรณอันงดงาม

เอหิ โคเธ นิวตฺตสฺสุ 5 แน่ะพญาเหี้ย เจ้าจงมา จงกลับไป

ดังนั้น จึงประสงค์ให้รูปอาลปนะทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ ควรมีรูปแบบนี้เท่านั้น คือ โภติ กญฺเญ, โภติโย กญฺญา, กญฺญาโย. สำหรับวิธีแจกรูป กญฺญา ศัพท์ อาลปนะที่ลง ท้ายด้วย เอ ว่า โภติ กญฺเญ นี้ ไม่สามารถนำไปใช้กับกลุ่มของ อมฺมา และ มาตุ ศัพท์.

ภาวิกาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภาวิกา	ภาวิกา, ภาวิกาโย
ภาวิกํ	ภาวิกา, ภาวิกาโย
ภาวิกาย	ภาวิกาหิ, ภาวิกาภิ
ภาวิกาย	ภาวิกานํ
ภาวิกาย	ภาวิกาหิ, ภาวิกาภิ
ภาวิกาย, ภาวิกายํ	ภาวิกาสุ
โภติ ภาวิเก	โภติโย ภาวิกา, ภาวิกาโย

เอวํ เหฏฺฐุทฺทิฏฺฐานํ สพฺเพสํ ภูธาตุมยานํ “ภาวนา วิภาวนา”อิจฺเจวมาทีนํ อาการนฺตปทานํ อญฺเญสญฺจาการนฺตปทานํ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เอตฺถญฺญานิ อาการนฺตปทานิ นาม สทฺธาทีนิ.

นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของศัพท์อาการัน[redacted]มี ภาวนา, วิภาวนา เป็นต้น ซึ่งเป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุทั้งหมดตามที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น และของศัพท์ ที่สำเร็จมาจากธาตุปัจจัยอื่นๆ โดยทำนองนี้แล. ในที่นี้ กลุ่มศัพท์มี สทฺธา เป็นต้น ได้ชื่อว่า ศัพท์อาการันต์ที่สำเร็จมาจากธาตุปัจจัยอื่นๆ.

ศัพท์แจกเหมือน ภาวิกา

สทฺธา เมธา ปญฺญา วิชฺชา จินฺตา มนฺตา ตณฺหาภิชฺฌา

อิจฺฉา ปุจฺฉา ชายา มายา เมตฺตา มตฺตา สิกฺขา สงฺขา.

สทฺธา (ความเชื่อ) เมธา (ปัญญา) ปญฺญา (ปัญญา) วิชฺชา (ความรู้) จินฺตา (ความคิด) มนฺตา (ปัญญา) ตณฺหา (ความยาก) อภิชฺฌา (ความโลภ) อิจฺฉา (ความต้องการ) ปุจฺฉา (การถาม) ชายา (ภรรยา) มายา (เล่ห์กล) เมตฺตา (เมตตา) มตฺตา (ประมาณ) สิกฺขา (ข้อปฏิบัติ) สงฺขา (การนับ).

ชงฺฆา พาหา คีวา ชิวฺหา วาจา ฉายา คงฺคา นาวา

นิทฺทา กนฺตา สาลา มาลา เวลา วีณา ภิกฺขา ลาขา.

ชงฺฆา (แข้ง) พาหา (แขน) คีวา (คอ) ชิวฺหา (ลิ้น) วาจา (คำพูด) ฉายา (เงา) คงฺคา (แม่น้ำ) นาวา (เรือ) นิทฺทา (การหลับ) กนฺตา (ความชอบใจ) สาลา (ศาลา) มาลา (ดอกไม้) เวลา (เวลา) วีณา (พิณ) ภิกฺขา (ข้าว) ลาขา (ครั่ง).

คาถา เสนา เลขา”เปกฺขา อาสา ปูชา เอสา กงฺขา

อญฺญา มุทฺทา ขิฑฺฑา ภสฺสา ภาสา กีฬา สตฺตา เจตา.

คาถา (บทร้อยกรอง) เสนา (กองทัพ) เลขา (การเขียน) อเปกฺขา (ความห่วงใย) อาสา (ความหวัง) ปูชา (การบูชา) เอสา (การแสวง หา) กงฺขา (ความสงสัย) อญฺญา (อรหัตผล) มุทฺทา (การคำนวน) ขิฑฺฑา (ความสนุกสนาน) ภสฺสา (คำพูด) ภาสา (ภาษา) กีฬา (การเล่น) สตฺตา (ความข้อง,ความเป็น) เจตา (การซื้อสินค้า).

ปิปาสา เวทนา สญฺญา เจตนา ตสิณา ปชา

เทวตา วฏฺฏกา โคธา พลากา วสุธา สภา.

ปิปาสา (ความกระหาย) เวทนา (ความรู้สึก) สญฺญา (ความจำ) เจตนา (ความจงใจ) ตสิณา (ความอยาก) ปชา (สัตว์) เทวตา (เทวดา) วฏฺฏกา (นกคุ่ม) โคธา (เหี้ย) พลากา (นกกระยาง) วสุธา (แผ่นดิน) สภา (ที่ประชุม).

อุกฺกา เสผาลิกา สิกฺกา สลากา วาลิกา สิขา

การณา วิสิขา สาขา วจา วญฺฌา ชฏา ฆฏา.

อุกฺกา (คบเพลิง) เสผาลิกา (ต้นไม้ชื่อเสผาลิกา) สิกฺกา (สาแหรก) สลากา (สลาก) วาลิกา (ทราย) สิขา (หงอน) การณา (การทรมาน) วิสิขา (ถนน) สาขา (กิ่งไม้) วจา (อุจจาระ) วญฺฌา (หญิงหมัน) ชฏา (ชฎา) ฆฏา (หมู่, กอง).

ปีฬา โสณฺฑา วิตณฺฑา จ กรุณา วนิตา ลตา

กถา นินฺทา สุธา ราธา วาสนา สึสปา ปปา.

ปีฬา (การเบียดเบียน,บีบคั้น) โสณฺฑา (งวง) วิตณฺฑา (วิตัณฑวาท) กรุณา (ความสงสาร) วนิตา (ผู้หญิง) ลตา (เถาวัลย์) กถา (ถ้อยคำ) นินฺทา (การติเตียน) สุธา (ปูน, สุธาโภช) ราธา (ดาวราธา) วาสนา (ความเคยชิน) สึสปา (ต้นประดู่ลาย) ปปา (น้ำประปา).

ปภา สีมา ขมา เอชา ขตฺติยา สกฺขรา สุรา
โทลา ตุลา สิลา ลีลา ลาเล"ฬา เมขลา กลา.

ปภา (รัศมี) สีมา (เขตแดน) ขมา (ความอดทน) เอชา (ความหวั่น) ขตฺติยา (นางกษัตริย์) สกฺขรา (ก้อนกรวด) สุรา (เหล้า) โทลา (ชิงช้า) ตุลา (ตราชั่ง) สิลา (ก้อนหิน) ลีลา (ท่าทาง) ลาลา (น้ำลาย) เอฬา (น้ำลาย) เมขลา (สาย สะอิ้ง) กลา (เสี้ยว).

วฬวา สุณิสา มูสา มญฺชูสา สุลสา ทิสา
นาสา ชุณฺหา คุหา อีหา อลิกา ปริสา นิสา
มาติกิจฺจาทโย เจว, ภาวิกาปทสาทิสา.

วฬวา (แม่ม้า) สุณิสา (สะใภ้) มูสา (เบ้าหลอม) มญฺชูสา (หีบ) สุลสา (หญิงชื่อสุลสา) ทิสา (ทิศ) นาสา (จมูก) ชุณฺหา (แสงจันทร์) คุหา (ถ้ำ) อีหา (ความพยายาม) ลสิกา (ยางเหนียว) ปริสา (ชมรม ,บริษัท) นิสา (กลางคืน) มาติกา (เหมือง, หัวข้อ). กลุ่มศัพท์ข้างต้นนี้ แจกตามแบบ ภาวิกา ศัพท์ ทุกประการ.

อมฺมนุนมฺพา จ ตาตา จ กิญฺจิเทว สมา สิยุ
มาตา ธีตา ปนตฺตาที ปุถเคว อิโต สิยุ.

กลุ่มศัพท์ที่แจกตามแบบ ภาวิกา เพียงบางส่วน เช่น อมฺมา (แม่) อนฺนา (แม่) อมฺพา (แม่) และ ตาตา (แม่), กลุ่มศัพท์ที่มีแบบแจกต่างหากจาก ภาวิกา เช่น มาตา (แม่) ธีตา (ลูกสาว) ปนตฺตา (เหลน).

แบบแจกพิเศษของ ปริสา และ อมฺมา

ปริสาสทฺทสฺส ปน สตฺตมีฐาเน "ปริสาย, ปริสายํ, ปริสติ, ปริสาสู"ติ โยเชตพฺพํ "เอกมิทํ โภ โคตม สมยํ โตเทยฺยสฺส พฺราหฺมณสฺส ปริสติ ปรูปารมฺภํ วตฺเตนฺตี"ติ ปาฬิทสฺสนโต. อมฺมาทีนํ ปน "อมฺมา; อมฺมา, อมฺมาโย"ติอาทินา กญฺญานเยน วตฺวา อวสาเน "โภติ อมฺม, โภติ อมฺมา; โภติโย อมฺมา, อมฺมาโย"ติอาทินา โยเชตพฺพํ.

เพราะพบตัวอย่างพระบาลีว่า เอกมิทํ โภ โคตม สมยํ โตเทยฺยสฺส พฺราหฺมณสฺส ปริสติ ปรูปารมฺภํ วตฺเตนติ6 (ท่านพระโคดม สมัยหนึ่ง ชนทั้งหลาย ได้พากันพูดติเตียน พระเจ้าเอเฬยยะ ในท่ามกลางบริษัทของโตเทยยพราหมณ์) จึงควรแจกรูปของ ปริสา ศัพท์ ในสัตตมีวิภัตติว่า ปริสาย, ปริสายํ, ปริสติ, ปริสาสุ สำหรับกลุ่ม อมฺมา ศัพท์ เมื่อแจก วิภัตติอื่นๆ ตามแบบ กญฺญา ศัพท์ว่า อมฺมา; อมฺมา, อมฺมาโย ในวิภัตติสุดท้ายคืออาลปนะ ควรแจกดังนี้ว่า โภติ อมฺม, โภติ อมฺมา; โภติโย อมฺมา, อมฺมาโย.

แบบแจก

อาการันต์อิตถีลิงค์ที่มีศัพท์เดิมเป็นอุการันต์

มาตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
มาตา	มาตา, มาตโร
มาตรํ	มาตโร
มาตรา, มาตุยา, มตฺยา	มาตูหิ, มาตูภิ
มาตุ, มาตุยา, มตฺยา	มาตรานํ, มาตานํ, มาตูนํ
มาตรา, มาตุยา, มตฺยา	มาตูหิ, มาตูภิ
มาตุ, มาตุยา, มตฺยา	มาตรานํ, มาตานํ, มาตูนํ
มาตริ, มาตุยา, มตฺยา-	
มาตุยํ, มตฺยํ	มาตูสุ
โภติ มาตา	โภติโย มาตา, มาตโร

วินิจฉัยแบบแจกของ มาตุ ศัพท์

เอตฺถ ปน ยสฺมา ปาฬิยํ อิตฺถิลิงฺคานํ สการนฺตานิ รูปานิ เอหิ เอภิ เอสุ-การนฺตาทีนิ จ เอนนฺตาทีนิ จ น ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา เกจิหิ วุตฺตานิปิ “มาตุสฺส มาตเรหี”ติอาทีนิ น วุตฺตานิ, เอส นโย อิตเรสุปิ.

อนึ่ง ในแบบแจกของ มาตุ ศัพท์นี้ แม้จะมีอาจารย์บางท่านแสดงรูปศัพท์ว่า มาตุสฺส๑, มาตเรหิ, มาตเรภิ, มาตเรสุ, มาตเรน ไว้ในแบบแจกของท่านก็ตาม แต่ข้าพเจ้า ไม่นำเอาบทเหล่านั้นมาไว้ในแบบแจกนี้ เพราะศัพท์อิตถีลิงค์ในพระบาลี ไม่มี รูปที่ลงท้ายด้วย ส อักษร และลงท้ายด้วย เอหิ, เอภิ, เอสุ, เอน. แม้ในคำอื่นๆ [เช่น ปิตุ ศัพท์เป็นต้น] ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

หลักฐานการใช้รูปว่า มาตุยา, มตฺยา

“ยํกิญฺจิตฺถิกตํ ปุญฺญํ, มยฺหญฺจ มาตุยา จ เต. อนุญฺญาโต อหํ มตฺยา”ติ ปาฬิ-ทสฺสนโต ปน กรณสมฺปทานนิสฺสกฺกสามิภุมฺมวจนฏฺฐาเน “มาตุยา, มตฺยา”ติ จ วุตฺตํ อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน สมานคติกตฺตา เตสํ วจนานํ. ตถา หิ อุมฺมาทนฺติชาตเก “มตฺยา”ติ 9 ปทํ ปญฺจมีตติเยกวจนวเสน อาคตํ, ยถา ปน “ขตฺติยา”ติ ปทํ มชฺฌสรโลปวเสน “ขตฺยา”ติ 10 ภวติ, ตถา “มาตุยา มาตุยนฺ”ติ จ ปทํ “มตฺยา, มตฺยนฺ”ติ ภวติ, อยํ นโย ธีตุสทฺทาทีสุ น ลพฺภติ.

เพราะพบตัวอย่างพระบาลีว่า

ยํกิญฺจิตฺถิกตํ ปุญฺญํ,- บุญใดๆ ที่ข้าพเจ้า ท่าน และมารดา ได้ทำไว้

มยฺหญฺจ มาตุยา จ เต7 มีอยู่

อนุญฺญาโต อหํ มตฺยา8 ข้าพเจ้า ได้รับอนุญาตจากมารดาแล้ว

ดังนั้น ในแบบแจกของ มาตุ ศัพท์ ข้าพเจ้า จึงได้แจกปทมาลาว่า มาตุยา, มตฺยา ไว้ในตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ เพราะวิภัตติ ๕ ตัวนี้ มีวิธีแจกรูปเหมือนกันใน

ศัพท์อิตถีลิงค์. ดังจะเห็นได้ว่า บทว่า มตฺยา ที่มาใน อุมมาทันตีชาดก ใช้สองวิภัตติ คือ ปัญจมีวิภัตติเอกพจน์ และตติยาเอกพจน์.

บทว่า มาตุยา, มาตุยํ มีรูปว่า มตฺยา, มตฺยํ (โดยวิธีการลบสระ อุ และรัสสะ อา เป็น อ) คล้ายกับวิธีสำเร็จรูป ขตฺติยา เป็น ขตฺยา ที่มีการสำเร็จรูปโดยการลบสระ อิ และ ลบพยัญชนะสังโยค. ใน ธีตุ ศัพท์เป็นต้น ไม่ใช้วิธีการเช่นนี้.

ธีตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ธีตา	ธีตา, ธีตโร
ธีตํ, ธีตรํ	ธีตโร
ธีตุยา; ธีตรา๑	ธีตูหิ, ธีตูภิ
ธีตุ, ธีตุยา	ธีตรานํ, ธีตานํ, ธีตูนํ
ธีตรา, ธีตุยา	ธีตูหิ, ธีตูภิ
ธีตุ, ธีตุยา	ธีตรานํ, ธีตานํ, ธีตูนํ
ธีตริ, ธีตุยา, ธีตุยํ	ธีตูสุ
โภติ ธีตุ, ธีตา	โภติโย ธีตา, ธีตโร

หลักฐาน

การใช้รูปว่า ธีตํ ทุติยาเอกพจน์

เอตฺถ ปน-

ชาลึ กณฺหาชินํ ธีตํ มทฺทิเทวึ ปติพฺพตํ,
จชมาโน น จินฺเตสึ โพธิยาเยว การณา”ติ

ปาฬิยํ “ธีตนฺ”ติ ทสฺสนโต อุปโยควจนฏฺฐาเน “ธีตนฺ”ติ วุตฺตํ, ตสฺมา อิทํ สารโต คเหตพฺพํ.

ในแบบแจกของ ธีตุ ศัพท์นี้ รูปว่า ธีตํ ที่เป็นทุติยาวิภัตติมีใช้อย่างแน่นอน เพราะ ได้พบรูป ธีตํ ในพระบาลีนี้ว่า

ชาลึ กณฺหาชินํ ธีตํ มทฺทิเทวึ ปติพฺพตํ,
จชมาโน น จินฺเตสึ โพธิยาเยว การณา11

เพื่อพระสัพพัญญุตญาณแล้ว เราถึงแม้จะต้องสละ พระราชโอรสชาลีพระธิดากัณหาชินา และพระมเหสี-มัทรีผู้เป็นศรีภรรยาเพียบพร้อมด้วยจริยาวัตร เรา ก็ไม่นึกเสียใจแต่อย่างใด.

เพราะเหตุนั้น ในแบบแจก ตรงตำแหน่งของทุติยาวิภัตติ (เอกพจน์) ข้าพเจ้า จึงได้แจกรูป ธีตํ ไว้ด้วย.

หลักฐาน

การใช้รูปว่า เสฏฺฐิธีตรา ปฐมาเอกพจน์

ตถา ปาฬิยํ “อสฺสมณี โหติ อสกฺยธีตรา”ติ สมาสปทสฺส ทสฺสนโต ตติเยก-วจนนฺตปทสทิสํ “เสฏฺฐิธีตรา”ติอาทิกํ ปจฺเมกวจนนฺตมฺปิ สมาสปทํ คเหตพฺพเมว

อนึ่ง เพราะได้พบตัวอย่างบทสมาสในพระบาลีว่า อสฺสมณี โหติ อสกฺยธีตรา12 (เป็นผู้ไม่ใช่นางภิกษุณี ไม่ใช่ธิดาของตถาคต) ดังนั้น แม้บทสมาสว่า เสฏฺฐิธีตรา เป็นต้น นักศึกษา ก็สามารถใช้เป็นรูปปฐมาวิภัตติเอกพจน์เหมือนรูปว่า ธีตรา ที่เป็นตติยาวิภัตติ เอกพจน์ได้เช่นกัน. (คำนี้แสดงให้เห็นว่าในแบบแจกต้องมีรูปว่า ธีตรา ด้วย).

แบบแจกพิเศษ

ของ มาตุ และ ธีตุ ศัพท์ที่เป็นบทสมาส

นิรุตฺติปิฏเก ปน “มาตา ธีตา”ติ ปทฺทฺวยํ สทฺธานเย ปกฺขิตฺตํ, ตมเมฺหหิ “สทฺธายา”ติปทสฺส วิย “มาตายา”ติอาทีนํ ปาฬิอาทีสุ พฺยาเส อทสฺสนโต วิสุ คหิตํ สมาเสเยว หิ อีทิสี สทฺทคตี ปสฺสาม “ราชมาตาย ราชธีตาย เสฏฺฐิธีตายา”ติ. เอวํ กญฺญานโยปิ เอกเทเสน ลพฺภติ, ตถา “อจฺฉริยํ นนฺทมาเต, อพฺภุตํ นนฺทมาเภ”ติ ปาฬิยํ “นนฺทมาเต”ติ ทสฺสนโต “โภติ ราชมาเต, โภติ ราชธีเต”ติเอวมาทินโยปิ ลพฺภติ, ตตฺร นนฺทมาเตติ นนฺทสฺส มาตา นนฺทมาตา, โภติ นนฺทมาเต, เอวํ สมาเสเยว อีทิสี สทฺทคติ โหติ, ตสฺมา สมาสปทตฺเต “มาตุ ธีตุ ทุหิตุ”อิจฺเจเตสํ ปกติรูปานํ เทฺว โกฏฺฐาสา คเหตพฺพา ปจฺมํ ทสฺสิตรูปโกฏฺฐาโส จ กญฺญานโย รูปโกฏฺฐาโส จาติ.

อนึ่ง ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก บทว่า มาตา และ ธีตา ท่านได้จัดไว้ในกลุ่มศัพท์ที่ แจกปทมาลาตามแบบ สทฺธา ศัพท์. แต่เนื่องจากในข้อความจุณณิยบทของคัมภีร์ บาลีมีพระไตรปิฎกเป็นต้น ข้าพเจ้า ยังไม่เคยพบบทว่า มาตาย เป็นต้นที่มีรูปเหมือน กับบทว่า สทฺธาย ดังนั้น ข้าพจ้า จึงได้นำเอาบททั้งสองมาแจกไว้ต่างหาก. สำหรับ รูปศัพท์ทั้งสองที่แจกตามแบบ สทฺธา นั้น เคยพบแต่ในกรณีที่เป็นบทสมาสเท่านั้น เช่น ราชมาตาย ราชธีตาย เสฏฺฐิธีตาย เป็นต้น.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ศัพท์ทั้งสองสามารถแจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ได้ บางวิภัตติ เช่น ในบทอาลปนะว่า โภติ ราชมาเต, โภติ ราชธีเต เป็นต้น โดยเทียบเคียง กับบทว่า นนฺทมาเต ในข้อความพระบาลีว่า อจฺฉริยํ นนฺทมาเต, อพฺภุตํ นนฺทมาเต13 “แน่ะแม่นันทะ ช่างน่าอัศจรรย์หนอ, แน่ะแม่นันทะ ช่างน่าประหลาดใจหนอ”.

ในตัวอย่างพระบาลีนี้ บทว่า นนฺทมาเต มีอธิบายว่า มารดาของนันทะ ชื่อว่า นนฺทมาตา, แน่ะแม่นันทะ. สรุปว่า รูปของ มาตุ ศัพท์เป็นต้นที่แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ มีใช้เฉพาะในบทสมาสเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น ในกรณีที่เป็นบทสมาส จะต้องแยกรูป ศัพท์เดิมของ มาตุ, ธีตุ, ทุหิตุ ศัพท์ออกเป็นสองส่วน ดังนี้ คือ

๑. ส่วนที่อยู่ในรูปวิเคราะห์ ให้แจกตามแบบเดิมของตน

๒. ส่วนที่เป็นบทสำเร็จให้แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์

วินิจฉัยลิงค์ของ นตฺตุ ศัพท์เป็นต้น

นตฺตาทีนิ ปทานิ น เกวลํ ปุลฺลิงฺคานิเยว โหนฺติ, อถโข อิตฺถิลิงฺคานิปิ. ตถา หิ “วิสาขาย นตฺตา กาลงฺกตา โหติ. จตสฺโส มูสิกา คาธํ กตฺตา, โน วสิตา”ติอาทีนิ ปโยคานิ สาสเน ทิสฺสนฺติ.

บทว่า นตฺตุ เป็นต้น มิใช่แต่จะเป็นปุงลิงค์เท่านั้น แต่ยังสามารถเป็นอิตถีลิงค์ได้ อีกด้วย ดังมีตัวอย่างในคัมภีร์พระศาสนาว่า

วิสาขาย นตฺตา กาลงฺกตา โหติ 14 หลานสาวของนางวิสาขา ตายแล้ว

จตสฺโส มูสิกา คาธํ กตฺตา,- หนูมี ๔ จำพวก คือ ที่ขุดรูแล้วไม่อยู่....

โน วสิตา15

นตฺตุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
นตฺตา	นตฺตา, นตฺตาโร
นตฺตํ, นตฺตารํ	นตฺตาโร
นตฺตารา, นตฺตุยา	นตฺตูหิ, นตฺตูภิ
นตฺตุ, นตฺตุยา	นตฺตารานํ, นตฺตานํ, นตฺตูนํ
นตฺตารา, นตฺตุยา	นตฺตูหิ, นตฺตูภิ
นตฺตุ, นตฺตุยา	นตฺตารานํ, นตฺตานํ, นตฺตูนํ
นตฺตริ, นตฺตุยา, นตฺตุยํ	นตฺตูสุ
โภติ นตฺต, โภติ นตฺตา	โภติโย นตฺตา, นตฺตาโร

วินิจฉัยแบบแจกของ นตฺตุ ศัพท์

เอวํ “กตฺตา วสิตา ภาสิตา”อิจฺจาทีสุปิ. สมาสปทตฺเต ปน “ราชมาตาย นนฺทมาเต”ติอาทีนิ วิย “ราชนตฺตาย, ราชนตฺเต”ติอาทีปิ รูปานิ ภวนฺติ.

แม้ในคำว่า กตฺตา, วสิตา, ภาสิตา เป็นต้น ก็แจกตามแบบนี้. อนึ่ง นตฺตุ ศัพท์ ในกรณีเป็นบทสมาส แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์เป็นรูปว่า ราชนตฺตาย, ราชนตฺเต เป็นต้น เหมือนรูปว่า ราชมาตาย, นนฺทมาเต เป็นต้น.

สวินิจฺฉโยยํ อาการนฺตุการนฺติตฺถิลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อาการนฺตุการนฺตตา ปกติกํ อาการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของนามที่มีรูป ศัพท์เดิมเป็นอาการันต์และอุการันต์อิตถีลิงค์.

อาการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอาการันต์และอุการันต์ จบ.

อิการนฺตอิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอิการันต์อิตถีลิงค์)

อิทานิ ภูมิปทาทีนํ นามิกปทมาลํ วกฺขาม ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ ภูมิ ศัพท์เป็นต้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

รตฺติสทฺทปทมาลา

(แบบที่ ๑)

เอกพจน์	พหูพจน์
รตฺติ	รตฺตี, รตฺติโย
รตฺตึ	รตฺตี, รตฺติโย
รตฺติยา	รตฺตีหิ, รตฺตีภิ
รตฺติยา	รตฺตีนํ
รตฺติยา	รตฺตีหิ, รตฺตีภิ
รตฺติยา	รตฺตีนํ
รตฺติยา, รตฺติยํ	รตฺตีสุ
โภติ รตฺติ	โภติโย รตฺติโย

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกเถระ.

ศัพท์แจกเหมือน รตฺติ ศัพท์

ภูมิ; ภูมี, ภูมิโย. ภูมึ; ภูมี, ภูมิโยติ สพฺพํ เนยฺยํ. เอวํ “ภูติ สตฺติ ปตฺติ วุตฺติ มุตฺติ กิตฺติ ขนฺติ ติตฺติ สิทฺธิ อิทฺธิ วุทฺธิ สุทฺธิ พุทฺธิ โพธิ ปีติ นนฺทิ มติ อสนิ วสนิ สติ คติ วุฑฺฒิ ยุวติ องฺคุลิ โพนฺทิ ทิฏฺฐิ ตุฏฺฐิ นาภิ”อิจฺจาทีนมฺปิ นามิกปทมาลา (โสตุชเนหิ) โยเชตพฺพา.

ภูมิ ศัพท์แจกตามแบบ รตฺติ ศัพท์ทุกวิภัตติ ดังนี้:-

เอกพจน์	พหูพจน์
ภูมิ	ภูมี, ภูมิโย
ภูมึ	ภูมี, ภูมิโย

โดยทำนองเดียวกัน พึงแจกนามิกปทมาลาแม้ของบทที่จะกล่าวต่อไปนี้ตามแบบ รตฺติ ศัพท์ทุกวิภัตติด้วยเช่นกัน คือ

ภูติ	ความเจริญ	สตฺติ	ความสามารถ
ปตฺติ	การถึง	วุตฺติ	การเลี้ยงชีพ
มุตฺติ	ความหลุดพ้น	กิตฺติ	ชื่อเสียง
ขนฺติ	ความอดทน	ติตฺติ	ความอิ่มหนำ
สิทฺธิ	ความสำเร็จ	อิทฺธิ	ฤทธิ์
วุทฺธิ	ความเจริญ	สุทฺธิ	ความบริสุทธิ์
พุทฺธิ	ความรู้	โพธิ	มรรคญาณ,- สัพพัญญุตญาณ๑
ปีติ	ความยินดี	นนฺทิ	ความเพลิดเพลิน
มติ	ความรู้	อสนิ	สายฟ้า
วสนิ	ผ้า	สติ	ความระลึก
คติ	คติภพ	วุฑฺฒิ	ความเจริญ
ยุวติ	หญิงสาว	องฺคุลิ	นิ้วมือ
โพนฺทิ	ร่างกาย	ทิฏฺฐิ	ความเห็น
ตุฏฺฐิ	ความยินดี	นาภิ	สะดือ

แบบแจกพิเศษ

ของ รตฺติ, ภูมิ, นาภิ ศัพท์เป็นต้น

อปิจ๑ "รโตฺย อโมฆา คจฺฉนฺติ. ทิวา จ รตฺโต จ หรนฺติ เย พลึ. น ภูมฺยา จตุรงฺคุโล. เสติ ภูมฺยา อนุตฺถุนํ. ภูมฺยา โส ปติตํ ปาสํ, คีวาย ปฏิมุญฺจติ. อิมา จ นโภฺย สตราชิจิตฺติตา สเตรตา วิชฺชุริวปฺปภาสเร"ติ เอวมาทีนํ ปโยคานํ ทสฺสนโต รตฺติภูมินาภิสทฺทาทีนํ อยมฺปิ นามิกปทมาลาวิเสโส เวทิตพฺโพ. กถํ ?

รตฺติ, รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย , รตฺตึ; รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย , รตฺติยา, รตฺยา รตฺตีหิ, รตฺตีภิ, รตฺติยา, รตฺยา, รตฺตีนํ, รตฺติยา, รตฺยา, รตฺตีหิ, รตฺตีภิ, รตฺติยา, รตฺยา, รตฺตีนํ รตฺติยา, รตฺยา,รตฺติยํ, รตฺยํ,รตฺโต, รตฺตีสุ, โภติ รตฺติ, โภติโย รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย.

อีกนัยหนึ่ง เพราะพบตัวอย่างพระบาลีเป็นต้นว่า

รตฺโย อโมฆา คจฺฉนฺติ 16 ราตรีทั้งหลาย ไม่ผ่านพ้นไปโดยเปล่าประโยชน์

ทิวา จ รตฺโต จ หรนฺติ เย- หมู่ชนย่อมบวงสรวงทั้งกลางวันและกลางคืน

พลึ 17

น ภูมฺยา จตุรงฺคุโล สูงไม่ถึง ๔ นิ้วนับจากพื้นดิน

เสติ 18 ภูมฺยา อนุตฺถุนํ 19 นอนบ่นอยู่ที่พื้นดิน

ภูมฺยา โส ปติตํ ปาสํ,- เขาสวมบ่วงที่ตกไปบนภาคพื้นไว้ที่คอ

คีวาย ปฏิมุญฺจติ 20

อิมา จ นโภฺย สตราชิ- ดุมรถเหล่านี้ มีลวดลายจำนวนมาก รุ่งเรือง

จิตฺติตา สเตรตา วิชฺชุริวปฺ- ดุจสายฟ้าแลบ

ปภาสเร21

ดังนั้น นักศึกษาพึงทราบแบบแจกนามิกปทมาลาของ รตฺติ (ราตรี), ภูมิ (แผ่นดิน), นาภิ (สะดือ) ศัพท์เป็นต้นเพิ่มเติมอีกแบบหนึ่งดังต่อไปนี้:-

รตฺติสทฺทปทมาลา

(แบบที่ ๒)

เอกพจน์	พหูพจน์
รตฺติ	รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย
รตฺตึ	รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย
รตฺติยา, รตฺยา	รตฺตีหิ, รตฺตีภิ
รตฺติยา, รตฺยา	รตฺตีนํ
รตฺติยา, รตฺยา	รตฺตีหิ, รตฺตีภิ
รตฺติยา, รตฺยา	รตฺตีนํ
รตฺติยา, รตฺยา,รตฺติยํ, รตฺยํ,รตฺโต	รตฺตีสุ
โภติ รตฺติ	โภติโย รตฺตี, รตฺติโย, รโตฺย

เอตฺถ “รตฺโต”ติ รูปนยํ วชฺเชตฺวา “ภูมิ; ภูมี, ภูมิโย, ภูโมฺย”ติ สพฺพํ เนยฺยํ.

วิธีแจกตามแบบที่สองนี้ ภูมิ ศัพท์ แจกตามแบบ รตฺติ ศัพท์ทุกอย่าง ดังนี้ คือ ภูมิ; ภูมี, ภูมิโย, ภูโมฺย เป็นต้น ยกเว้นรูปว่า รตฺโต.

นาภิสทฺทปทมาลา

(ตามแบบ รตฺติ ศัพท์แบบที่สอง)

เอกพจน์	พหูพจน์
นาภิ	นาภี, นาภิโย, นโภฺย
นาภึ	นาภี, นาภิโย, นโภฺย
นาภิยา, นภฺยา	นาภีหิ, นาภีภิ
นาภิยา, นภฺยา	นาภีหิ, นาภีภิ
นาภิยา, นภฺยา	นาภีนํ
นาภิยา, นภฺยา, นาภิยํ, นภฺยํ	นาภีสุ
โภติ นาภิ	โภติโย นาภี, นาภิโย, นโภฺย

โพธิสทฺทปทมาลา

(แจกตามแบบ รตฺติ ศัพท์แบบที่สอง)

เอกพจน์ พหูพจน์

โพธิ โพธี, โพธิโย, โพชฺโฌ

โพธึ, โพธิยํ, โพชฺฌํ โพธี, โพธิโย, โพชฺโฌ

โพธิยา, โพชฺฌา โพธีหิ, โพธีภิ

โพธิยา, โพชฺฌา โพธีนํ.

โพธิยา, โพชฺฌา โพธีหิ, โพธีภิ

โพธิยา, โพชฺฌา โพธีนํ

โพธิยา, โพชฺฌา, โพธิยํ,-

โพชฺฌํ โพธีสุ

โภติ โพธิ โภติโย โพธี,โพธิโย,โพชฺโฌ

เอตฺถ ปน พุชฺฌสฺสุ ชิน โพธิยํ. อญฺญตร โพชฺฌา ตปสา”ติ วิจิตฺรปาฬินยทสฺสนโต วิจิตฺรนยา นามิกปทมาลา วุตฺตา. สพฺโพปิ จายํ นโย อญฺญตฺถาปิ ยถารหํ โยเชตพฺโพ.

ก็ในแบบแจกของ โพธิ ศัพท์นี้ เนื่องจากมีตัวอย่างที่ใช้ในพระบาลีหลากหลาย เช่น พุชฺฌสฺสุ ชิน โพธิยํ 22 (ขอท่านจงตรัสรู้ซึ่งมรรคญาณหรือสัพพัญญุตญาณของพระชินเจ้า (หรือ) ขอท่านจงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ที่ควงไม้โพธิ์อันเป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า). อญฺญตร โพชฺฌา ตปสา23 (นอกจากตบะอันเป็นโพชฌงค์) ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้แจกนามิกปทมาลา ไว้หลายนัย. หลักการทั้งหมดนี้ พึงนำไปใช้แม้ในที่อื่นๆ ตามความเหมาะสม.

สวินิจฺฉโย อิการนฺติตฺถิลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อิการนฺตตา-ปกติกํ อิการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของนามที่มีรูป ศัพท์เดิมเป็นอิการันต์อิตถีลิงค์.

อิการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอิการันต์ จบ.

อีการนฺตอิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอีการันต์อิตถีลิงค์)

อิทานิ ภูรีสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลํ วกฺขาม ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ ภูรี ศัพท์เป็นต้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

อิตฺถีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อิตฺถี อิตฺถี, อิตฺถิโย

อิตฺถึ อิตฺถี, อิตฺถิโย

อิตฺถิยา อิตฺถีหิ, อิตฺถีภิ

อิตฺถิยา อิตฺถีนํ

อิตฺถิยา อิตฺถีหิ, อิตฺถีภิ

อิตฺถิยา อิตฺถีนํ

อิตฺถิยา, อิตฺถิยํ อิตฺถีสุ

โภติ อิตฺถิ โภติโย อิตฺถิโย

ยมกมหาเถรมตํ

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

ศัพท์แจกเหมือน อิตฺถี ศัพท์

“ภูรี; ภูรี, ภูริโย. ภูรึ; ภูรี, ภูริโย”ติ อิตฺถิยา สมํ. เอวํ ภูตี โภตี วิภาวินีอิจฺจาทีนํ ภูธาตุมยานํ อญฺเญส ญฺจ อีการนฺตสทฺทานํ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

ภูรี ศัพท์แจกตามแบบ อิตฺถี ศัพท์ทุกอย่างดังนี้:-

เอกพจน์ พหูพจน์

ภูรี ภูรี, ภูริโย

ภูรึ ภูรี, ภูริโย

นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของศัพท์อีการันต์ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ เช่น ภูตี โภตี วิภาวินี เป็นต้น และของศัพท์อีการันต์อื่นๆ (ที่ไม่ได้สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ เช่น มาตุลานี, ภคินี) โดยทำนองเดียวกันนี้.

เอตฺถญฺเญ อีการนฺตสทฺทา นาม

สำหรับศัพท์อีการันต์อื่นๆ ในที่นี้ ได้แก่ศัพท์เหล่านี้ คือ

มาตุลานี จ ภคินี ภิกฺขุนี สามุคี๑,24 อชี

วาปี โปกฺขรณี เทวี นาคี ยกฺขินี ราชินี.

ทาสี จ พฺราหฺมณี มุฏฺฐสฺ- สตินี สีฆยายินี

สากิยานี”ติ จาทีนิ ปโยคานิ ภวนฺติ หิ.

มาตุลานี (ป้า) ภคินี (พี่หญิง,น้องหญิง) ภิกฺขุนี (นางภิกษุณี) สามุคี (ตำบลสามุคี) อชี (แม่แพะ) วาปี (บึง) โปกฺขรณี (สระน้ำ) เทวี (พระเทวี หรือเทพธิดา) นาคี (นางนาค) ยกฺขินี (นางยักษ์) ราชินี (พระราชินี). ทาสี (นางทาส) พฺราหฺมณี (นางพราหมณี) มุฏฺฐสฺสตินี (หญิงผู้มีสติฟั่นเฟือน) สีฆ-ยายินี (หญิงผู้ไปเร็ว) สากิยานี (หญิงผู้มีเชื้อสายศากยะ).

รูปพิเศษ

ของศัพท์อีการันต์บางศัพท์

ตตฺร "โปกฺขรณี ทาสี พฺราหฺมณิ"จฺจาทินํ คติ

อณฺณถาปิ สิยา คาถา- จุณฺณิเยสุ ยถารหํ.

กุสาวตีติอาทีนํ คาถาเสฺวว วิเสสโต

รูปานิ อณฺณถา โหนฺติ เอกวจนโต วเท.

กาสี อวนฺตีอิจฺจาที, พหุวจนโต วเท

จนฺทวตีติอาทีนิ ปโยคสฺสานุรูปโต.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า โปกฺขรณี, ทาสี และ พฺราหฺมณี เป็นต้น มีรูปพิเศษกว่าศัพท์อีการันต์ทั่วๆ ไปทั้งในคาถาและจุณณิยบท ตามสมควร.

ศัพท์ว่า กุสาวตี เป็นต้น นิยมใช้เป็นรูปเอกพจน์ มีรูป พิเศษกว่าศัพท์อีการันต์ทั่วๆ ไปเฉพาะในคาถาเท่านั้น.

ศัพท์ว่า กาสี, อวนฺตี เป็นต้น นิยมใช้เป็นรูปพหูพจน์, ศัพท์ว่า จนฺทวตี เป็นต้น ใช้ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ ในพระบาลี.

หลักฐาน

การใช้รูปว่า โปกฺขรญฺโญ เป็นต้น

ตถา หิ "โปกฺขรญฺโญ สุมาปิตา. ตา จ สตฺตสตา ภริยา, ทาโสฺย สตฺตสตานิ จ. ทารเก จ อหํ เนสฺสํ, พฺราหฺมณฺยา ปริจารเก. นชฺโช สนฺทนฺติ. นชฺชา เนรญฺชราย ตีเร. ลกฺขฺยา ภว นิเวสนํ.

พาราณสฺยํ มหาราช กากราชา นิวาสโก

อสีติยา สหสฺเสหิ สุปตฺโต ปริวาริโต.

ราชา ยถา เวสฺสวโณ นฬิญฺญนฺ"ติ เอวมาทีนํ ปาฬีนํ ทสฺสนโต โปกฺขรณีอิจฺจาทีนํ นามิกปทมาลาโย สวิเสสา โยเชตพฺพา. กถํ ?

จริงอย่างนั้น เพราะได้พบตัวอย่างพระบาลีเป็นต้นว่า

โปกฺขรญฺโญ สุมาปิตา25 สระโบกขรณีทั้งหลายที่ถูกเนรมิตขึ้น

ตา จ สตฺตสตา ภริยา- มีภรรยา ๗๐๐ คน หญิงรับใช้ ๗๐๐ คน

ทาโสฺย สตฺตสตานิ จ26

ทารเก จ อหํ เนสฺสํ,- เราจักนำเอาพระโอรสและพระธิดาไปเป็นคน

พฺราหฺมณฺยา ปริจารเก27 รับใช้ของนางพราหมณี

นชฺโช สนฺทนฺติ 28 แม่น้ำทั้งหลาย ย่อมไหล

นชฺชา เนรญฺชราย ตีเร 29ที่ฝั่งแห่งแม่น้ำชื่อว่าเนรัญชรา

ลกฺขฺยา ภว นิเวสนํ๑, 30 ข้าแต่พระเจ้าพรหมทัต ขอพระองค์ จงเป็น

ที่ประดิษฐานของบุญบารมีเถิด

พาราณสฺยํ มหาราช กากราชา นิวาสโก

อสีติยา สหสฺเสหิ สุปตฺโต ปริวาริโต31

ข้าแต่มหาราช เจ้าแห่งกาชื่อว่าสุปัตตะ มีบริวาร ๘๐,๐๐๐ ตัว อาศัยอยู่ที่เมืองพาราณสี.

ราชา ยถา เวสฺสวโณ นฬิญฺญํ๒, 32 เหมือนท้าวเวสสุวรรณ ในสระบัวชื่อนฬีนี

ดังนั้น ศัพท์ว่า โปกฺขรณี เป็นต้น จึงควรแจกนามิกปทมาลาพิเศษกว่าศัพท์

อีการันต์อื่นๆ ดังต่อไปนี้:-

โปกฺขรณีสทฺทปทมาลา

โปกฺขรณี; โปกฺขรณี, โปกฺขรณิโย, โปกฺขรณฺโณ. โปกฺขรณินฺ"ติอาทินา วตฺวา กรณสมฺปทานนิสฺสกฺก สามิวจนฏฺฐาเน "โปกฺขรณิยา, โปกฺขรณฺณา"ติ เอกวจนานิ วตฺตพฺพานิ. ภุมฺมวจนฏฺฐาเน ปน "โปกฺขรณิยา, โปกฺขรณฺณา, โปกฺขรณิยํ, โปกฺขรณฺณนฺ"ติ จ เอกวจนานิ วตฺตพฺพานิ. สพฺพตฺถ จ ปทานิ ปริปุณฺณานิ กาตพฺพานิ.

เมื่อแจกปทมาลาว่า โปกฺขรณี; โปกฺขรณี, โปกฺขรณิโย, โปกฺขรณฺโณ. โปกฺขรณึ เป็นต้นแล้ว จากนั้นให้แจกรูปตติยา, จตุตถี, ปัญจมี และฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เป็นรูป ว่า โปกฺขรณิยา, โปกฺขรณฺณา. ส่วนรูปสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ให้แจกเป็นรูปว่า โปกฺขรณิยา, โปกฺขรณฺณา, โปกฺขรณิยํ, โปกฺขรณฺณํ. สำหรับบทที่เหลือให้แจกตามแบบ อีการันต์ให้ครบทุกวิภัตติ.

ทาสีสทฺทปทมาลา

ตถา "ทาสี; ทาสี, ทาสิโย, ทาโสฺย, ทาสึ, ทาสิยํ; ทาสี, ทาสิโย, ทาโสฺย"ติ วตฺวา กรณวจนฏฺฐานาทีสุ "ทาสิยา, ทาสฺยา"ติ เอกวจนานิ วตฺตพฺพานิ. ภุมฺมวจนฏฺฐาเน ปน "ทาสิยา, ทาสฺยา, ทาสิยํ, ทาสฺยนฺ"ติ จ เอกวจนานิ วตฺพฺพานิ. สพฺพตฺถ ปทานิ ปริปุณฺณานิ กาตพฺพานิ.

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อแจกปทมาลาว่า ทาสี; ทาสี, ทาสิโย, ทาโสฺย, ทาสึ, ทาสิยํ; ทาสี, ทาสิโย, ทาโสฺย แล้ว จากนั้นให้แจกรูปตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมี วิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เป็นรูปว่า ทาสิยา, ทาสฺยา. ส่วนรูปสัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ ให้แจกเป็นรูปว่า ทาสิยา, ทาสฺยา, ทาสิยํ, ทาสฺยํ. สำหรับบทที่เหลือ ให้แจกตามแบบอีการันต์ให้ครบทุกวิภัตติ.

วินิจฉัยรูปว่า ทาสิยํ

เอตฺถ ปน "ยฏฺฐิยา ปฏิโกเฏติ, ฆเร ชาตํว ทาสิยํ. ผุสิสฺสามิ วิมุตฺติยนฺ"ติ ปโยคานํ ทสฺสนโต อํวจนสฺส ยมาเทสวเสน "ทาสิยนฺ"ติ วุตฺตํ. เตสุ จ "ฆเร ชาตํว ทาสิยนฺ"ติ เอตฺถ อํวจนสฺส ยมาเทสโต อญฺโญปิ สทฺทนโย ลพฺภติ. กถํ ? ยถา ทหรี เอว "ทหริยา"ติ วุจฺจติ, เอวํ ทาสี เอว "ทาสิยา"ติ. เอตฺถ ปน "ปสฺสามิ โวหํ ทหรึ กุมารึ จารุทสฺสนนฺ"ติ จ "เย ตํ ชิณฺณสฺส ปาทํสุ, เอวํ ทหริยํ สตินฺ"ติ จ ปาฬิ นิทสฺสนํ, อุปโยควจนิจฺฉาย "ทาสิยนฺ"ติ วุตฺตํ.

ก็ในแบบแจกของ ทาสี ศัพท์นี้ เพราะได้พบตัวอย่างพระบาลีว่า ยฏฺฐิยา ปฏิโกเฏติ, ฆเร ชาตํว ทาสิยํ (เหมือนบุคคลตีนางทาสีผู้เกิดในเรือนด้วยไม้เท้าฉะนั้น). และตัวอย่างว่า ผุสิสฺสามิ วิมุตฺติยํ (เราจะสัมผัสวิมุตติ=อรหัตผล) เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แจกรูป ทุติยาวิภัตติเอกพจน์ว่า ทาสิยํ โดยแปลง อํ วิภัตติเป็น ยํ.

ก็ในตัวอย่างเหล่านั้น รูปว่า ทาสิยํ ในข้อความนี้ว่า ฆเร ชาตํว ทาสิยํ 33 สามารถ สำเร็จรูปด้วยวิธีการอื่นโดยไม่ต้องแปลง อํ เป็น ยํ ก็ได้ กล่าวคือเป็นรูปที่สำเร็จมาโดยวิธี การของตัทธิตว่า ทาสี เอว ทาสิยา (ทาสีนั่นแหละ ชื่อว่า ทาสิยา) เหมือน ทหริยา ศัพท์ที่ สำเร็จรูปมาโดยการลงณิยปัจจัยในอรรถสกัตถ์ว่า ทหรี เอว ทหริยา "หญิงสาวนั่นแหละ ชื่อว่า ทหริยา". ก็คำว่า ทหรี และ ทหริย ในตัวอย่างว่า ทหรี เอว ทหริยา นี้ มีตัวอย่างที่ ใช้ในพระบาลีว่า ปสฺสามิ โวหํ ทหรึ กุมารึ จารุทสฺสนึ 34(เรา ได้เห็นหญิงสาวผู้งดงาม). เย ตํ ชิณฺณสฺส ปาทํสุ, เอวํ ทหริยํ สตึ35 (พ่อแม่เหล่าใด ได้ยกเจ้าผู้ซึ่งเป็นกุลสตรี ยังสาวเช่นนี้ให้กับตาพราหมณ์เฒ่า) เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงแจกรูปว่า ทาสิยํ ไว้ในทุติยา-วิภัตติ (ฝ่ายเอกพจน์) ด้วย.

อิมสฺมึ ปนาธิปฺปาเย "ทาสิยา; ทาสิยา, ทาสิยาโย. ทาสิยํ, ทาสิยา, ทาสิยาโย. ทาสิยายา"ติ กญฺญานเยเนว นามิกปทมาลา ภวติ "กุมาริยา"ติ สทฺทสฺเสว. ตถา หิ "กุมาริเย อุปเสนิเย"ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตถา "ปุปฺผวติยา, ปุปฺผวติยํ, ปุปฺผวติยาย, ปุปฺผวติยายํ, โภติ ปุปผวติเย"ติ กญฺญานยนิสฺสิเตน เอกวจนนเยน นามิกปทมาลา ภวติ.

ตามความประสงค์ (ตามวิธีการของตัทธิต) นี้ รูปว่า ทาสิยํ เป็นอาการันต์ แจกตาม แบบ กญฺญา ศัพท์ว่า ทาสิยา; ทาสิยา, ทาสิยาโย. ทาสิยํ, ทาสิยา, ทาสิยาโย. ทาสิยาย เหมือนกับรูปศัพท์ว่า กุมาริยา (ซึ่งเป็นศัพท์ตัทธิตลงณิยปัจจัยในอรรถสกัตถะแล้วใช้ เป็นอาการันต์) ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า กุมาริเย อุปเสนิเย36 (ท่าน จงทูลกะ พระธิดาทั้งหลายด้วย).

โดยทำนองเดียวกันนี้ รูปว่า ปุปฺผวติยํ เป็นอาการันต์ แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ ฝ่ายเอกพจน์ว่า ปุปฺผวติยา๑, ปุปฺผวติยํ, ปุปฺผวติยาย, ปุปฺผวติยายํ, โภติ ปุปผวติเย.

เอตฺถ ปน "อตีเต อยํ พาราณสี ปุปฺผวติยา นาม อโหสิ. ราชาสิ ลุทฺทกมฺโม, เอกราชา ปุปฺผวติยายํ. อุยฺยสฺสุ ปุพฺเพน ปุปฺผวติยายา"ติ ปาฬิ จ อฏฺฐกถาปาโฐ จ นิทสฺสนํ. อปโร นโย๒- "ทาสิยา ทหริยา กุมาริยา"ติอาทีสุ กการสฺส ยการาเทโสปิ ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในคำว่า ปุปฺผวติยา เป็นต้นนั้น มีตัวอย่างจากพระบาลีและอรรถกถาดังนี้ว่า อตีเต อยํ พาราณสี ปุปฺผวติยา นาม อโหสิ37 (ในอดีตกาล เมืองพาราณสีนี้ มีชื่อว่า ปุปผวติยา) ราชาสิ ลุทฺทกมฺโม เอกราชา ปุปฺผวติยายํ ๓, 38 (ในเมืองปุปผวตี มีพระราชา ทรงพระนามว่าเอกราชผู้เหี้ยมโหดปกครองอยู่). อุยฺยสฺสุ ปุพฺเพน ปุปฺผวติยาย39 (ทางด้าน ทิศตะวันออกของเมืองปุปผวตีได้มีหลุมบูชายัญ ท่านจงไปที่หลุมนั้นเถิด). อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า ทาสิยา, ทหริยา, กุมาริยา เป็นต้น พึงทราบว่า แปลง ก เป็น ย ก็ได้.

พฺราหฺมณีสทฺทปทมาลา

พฺราหฺมณีสทฺทสฺส ตุ “พฺราหฺมณี; พฺราหฺมณี, พฺราหฺมณิโย, พฺราหฺมโณฺย. พฺราหฺมณินฺ”ติอาทีนิ วตฺวา กรณวจนฏฺฐานาทีสุ “พฺราหฺมณิยา, พฺราหฺมณฺยา”ติ เอกวจนานิ วตฺตพฺพานิ, สพฺพตฺถ จ ปทานิ ปริปุณฺณานิ กาตพฺพานิ.

สำหรับ พฺราหฺมณี ศัพท์ เมื่อแจกปทมาลาว่า พฺราหฺมณี; พฺราหมฺมณี, พฺราหฺมณิโย, พฺราหฺมโณฺย. พฺราหฺมณึ เป็นต้นแล้ว จากนั้นให้แจกรูปตติยา, จตุตถี, ปัญจมี และ ฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เป็นรูปว่า พฺราหฺมณิยา, พฺราหฺมณฺยา. ส่วนบทที่เหลือให้แจก ตามแบบอีการันต์ให้ครบทุกวิภัตติ.

นทีสทฺทปทมาลา

นทีสทฺทสฺส “นที; นที, นทิโย, นชฺโช. นทินฺ”ติอาทินา วตฺวา “นทิยา นชฺชา”ติ จ “นทิยํ, นชฺชนฺ”ติ จ วตฺตพฺพํ, สพฺพตฺถ จ ปทานิ ปริปุณฺณานิ กาตพฺพานิ.

สำหรับ นที ศัพท์ เมื่อแจกปทมาลาว่า นที; นที, นทิโย, นชฺโช. นทึ เป็นต้นแล้ว จากนั้นให้แจกรูปตติยา, จตุตถี, ปัญจมี และฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เป็นรูปว่า นทิยา, นชฺชา และแจกรูปสัตตมีวิภัตติเอกพจน์ว่า นทิยา,นทิยํ,นชฺชํ. ส่วนบทที่เหลือให้แจก ตามแบบอีการันต์ให้ครบทุกวิภัตติ.

การใช้บทอิตถีลิงค์

โดยอาศัยการเทียบเคียง

อิตฺถิลิงฺเคสุ หิ ปจฺจตฺตพหุวจเน ทิฏฺเฐเยว อุปโยคพหุวจนํ อนาคตมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ, ตถา อุปโยคพหุวจเน ทิฏฺเฐเยว ปจฺจตฺตพหุวจนํ อนาคตมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ, กรณ-สมฺปทานนิสฺสกฺกสามิภุมฺมวจนานมฺปิ อญฺญตรสฺมึ ทิฏฺเฐเยว อญฺญตรํ ทิฏฺฐเมว โหติ.

ก็บรรดาศัพท์อิตถีลิงค์เหล่านั้น เมื่อพบรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์ ทำให้ทราบ ได้ว่า แม้รูปทุติยาวิภัตติพหูพจน์ก็มีได้ แม้จะไม่มีใช้ (ในพระไตรปิฎก) ก็ตาม.

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อพบรูปที่เป็นทุติยาวิภัตติพหูพจน์ ทำให้ทราบได้ว่า แม้รูป ปฐมาวิภัตติพหูพจน์ก็มีได้ แม้จะไม่มีใช้ (ในพระไตรปิฎก) ก็ตาม.

โดยทำนองเดียวกัน บรรดาวิภัตติ ๕ หมวดนี้ คือ ตติยา,จตุตถี, ปัญจมี, ฉัฏฐี และ สัตตมี เมื่อพบการใช้หมวดใดหมวดหนึ่ง ทำให้ทราบได้ว่า หมวดวิภัตติที่เหลืออีก ๔ หมวดก็มีได้ แม้จะไม่มีใช้ (ในพระไตรปิฎก) ก็ตาม.

ตัวอย่าง

การใช้ทุติยาวิภัตติพหูพจน์โดยเทียบกับปฐมาวิภัตติพหูพจน์

ตถา หิ “ทาสา จ ทาโสฺย อนุชีวิโน จา”ติ เอตฺถ “ทาโสฺย”ติ ปจฺจตฺตพหุวจเน ทิฏฺเฐเยว อปรมฺปิ “ทาโสฺย”ติ อุปโยคพหุวจนํ ตํสทิสตฺตา ทิฏฺฐเมว โหติ.

ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อได้พบรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์ว่า ทาโสฺย ในข้อความ พระบาลีนี้ว่า ทาสา จ ทาโสฺย อนุชีวิโน จ40 (พวกทาสและทาสี ผู้อาศัย...). นักศึกษา ก็พึงทราบว่า แม้รูปที่เป็นทุติยาวิภัตติพหูพจน์ว่า ทาโสฺย ก็ถือว่ามีได้ เพราะศัพท์ที่ลง วิภัตติทั้งสองนั้น มีรูปเหมือนกัน.

ตัวอย่าง

การใช้จตุตถี,ปัญจมี,ฉัฏฐี,สัตตมีโดยเทียบกับตติยาวิภัตติ

สกฺโก จ เม วรํ ทชฺชา   โส จ ลพฺเภถ เม วโร

เอกรตฺตํ ทฺวิรตฺตํ วา   ภเวยฺยํ อภิปารโก

อุมฺมาทนฺตฺยา รมิตฺวาน   สิวิราชา ตโต สิยนฺติ

เอตฺถ "อุมฺมาทนฺตฺยา"ติ กรณวจเน ทิฏฺเฐเยว ตํสทิสานิ สมฺปทานนิสฺสกฺกสามิ ภุมฺมวจนานิปิ ทิฏฺฐานิเยว โหนฺติ.

ในพระบาลีนี้ว่า

สกฺโก จ เม วรํ ทชฺชา   โส จ ลพฺเภถ เม วโร

เอกรตฺตํ ทฺวิรตฺตํ วา   ภเวยฺยํ อภิปารโก

อุมฺมาทนฺตฺยา รมิตฺวาน   สิวิราชา ตโต สิยํ41

ท้าวสักกะ พึงประทานพรแก่เรา พรที่ประทานมานั้น เราก็ได้รับแล้ว ขอเราจงเป็นอภิปารก เสนาบดี สักสอง สามคืน เมื่อได้ร่วมอภิรมย์กับพระนางอุมมาทันตีแล้ว จากนั้น จึงค่อยเป็นพระเจ้าสีพี.

เมื่อได้พบรูปที่เป็นตติยาวิภัตติเอกพจน์ว่า อุมฺมาทนฺตฺยา. ก็พึงทราบว่า แม้รูป จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ (ฝ่ายเอกพจน์) ที่มีรูปเหมือน เหมือนตติยาวิภัตตินั้น นักศึกษา ก็ย่อมพบได้เช่นกัน

ตัวอย่าง

การใช้ตติยา,จตุตถี, ปัญจมี,สัตตมีโดยเทียบกับฉัฏฐีวิภัตติ

"พฺราหฺมณฺยา ปริจารเก"ติ เอตฺถ "พฺราหฺมณฺยา"ติ สามิวจเน ทิฏฺเฐเยว ตํสทิสานิ กรณสมฺปทานนิสฺสกฺกภุมฺมวจนานิปิ ทิฏฺฐานิเยว โหนฺติ.

เมื่อได้พบรูปที่เป็นฉัฏฐีวิภัตติเอกพจน์ว่า พฺราหฺมณฺยา ในข้อความพระบาลีนี้ว่า พฺราหฺมณฺยา ปริจารเก42 (ให้เป็นคนรับใช้ของนางพราหมณี). ก็พึงทราบว่า แม้รูปที่เป็น ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ ที่มีรูปเหมือนฉัฏฐีวิภัตตินั้น นักศึกษา ก็ย่อมพบได้เช่นกัน

ตัวอย่าง

การใช้ตติยา,จตุตถี,ปัญจมี,ฉัฏฐีเอกพจน์โดยเทียบกับสัตตมีเอกพจน์

"เสติ ภูมฺยา อนุตฺถุนนฺ"ติ เอตฺถ ปถพฺยา จารุปุพฺพงฺคี"ติ เอตฺถ จ "ภูมฺยา, ปถพฺยา"ติ สตฺตมิยา เอกวจเน ทิฏฺเฐเยว ตํสทิสานิ กรณสมฺปทานนิสฺสกฺกสามิวจนานิปิ ทิฏฺฐานิเยว โหนฺติ.

เมื่อได้พบรูปที่เป็นสัตตมีวิภัตติเอกพจน์ว่า ภูมฺยา, ปถพฺยา ในข้อความพระบาลี นี้ว่า เสติ ภูมฺยา อนุตฺถุนํ43 (นอนบ่นอยู่ที่พื้นดิน) และว่า ปถพฺยา จารุปุพฺพงฺคี44 (พระนาง ผุสดีผู้ถึงพร้อมด้วยพระลักษณะอันงดงามเป็นเลิศในแผ่นดิน). ก็พึงทราบว่า แม้รูปที่เป็น ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ (ฝ่ายเอกพจน์) ที่มีรูปเหมือน สัตตมีวิภัตติเอกพจน์นั้น นักศึกษา ก็ย่อมพบได้เช่นกัน

ตัวอย่าง

การใช้สัตตมีวิภัตติอีกศัพท์หนึ่งโดยเทียบกับสัตตมีวิภัตติอีกศัพท์หนึ่ง

“พาราณสฺยํ มหาราชา”ติ เอตฺถ “พาราณสฺยนฺ”ติ ภุมฺมวจเน ทิฏฺเฐเยว ตํสทิสานิ อญฺญานิปิ “พฺราหฺมณฺยํ เอกาทสฺยํ ปญฺจมฺยนฺ”ติอาทีนิ ภุมฺมวจนานิ ทิฏฺฐานิเยว โหนฺติ.

คณฺหนฺติ จ ตาทิสานิ รูปานิ ปุพฺพาจริยาสภาปิ คาถาภิสงฺขรณวเสน. สาสเนปิ ปน เอตาทิสานิ รูปานิ เยภุยฺเยน คาถาสุ สนฺทิสฺสนฺติ.

เมื่อได้พบรูปที่เป็นสัตตมีวิภัตติเอกพจน์ว่า พาราณฺสยํ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า พาราณสฺยํ มหาราชา45 (ทรงเป็นมหาราชในเมืองพาราณสี). ก็พึงทราบว่า แม้รูปสัตตมี วิภัตติเอกพจน์อื่นๆ เช่น พฺราหฺมณฺยํ, เอกาทสฺยํ ปญฺจมฺยํ ซึ่งมีรูปเหมือนกับ พาราณฺสยํ นั้น นักศึกษา ย่อมพบได้เช่นกัน

บูรพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย นิยมใช้รูปศัพท์ลักษณะเช่นนี้ในการรจนาคาถา. แม้ในคัมภีร์พระศาสนา ก็ปรากฏรูปเช่นนี้ในคาถาเป็นส่วนมาก.

กุสาวตีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

กุสาวตี

กุสาวตึ

กุสาวติยา, กุสาวตฺยา

กุสาวติยํ, กุสาวตฺยํ

โภติ กุสาวติ

พาราณสีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

พาราณสี

พาราณสึ

พาราณสิยา, พาราณสฺยา

พาราณสิยํ, พาราณสฺยํ, พาราณสฺสํ

โภติ พาราณสิ

นฬินีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

นฬินี

นฬินึ

นฬินิยา, นฬิญฺญา

นฬินิยํ, นฬิญฺญํ

โภติ นฬินิ

อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

แม้รูปศัพท์อีการันต์อิตถีลิงค์อื่นๆ ที่เหลือ นักศึกษา ก็สามารถนำมาใช้โดยการ เทียบเคียงตามนัยที่กล่าวมา.

รูปพิเศษของ กุสาวตี เป็นต้นในคาถา

คาถาวิสยํ ปน ปตฺวา “กุสาวติมฺหิ, พาราณสิมฺหิ, นฬินิมฺหี”ติอาทินา สทฺทรูปานิปิ โยเชตพฺพานิ. ตถา หิ ปาฬิยํ “กุสาวติมฺหิ”อาทีนิ มฺหิยนฺตานิ อิตฺถิลิงฺครูปานิ คาถาสฺเยว ปญฺญายนฺติ, น จุณฺณิยปทรจนายํ. อกฺขรสมเย ปน ตาทิสานิ รูปานิ อนิวาริตานิ “นทิมฺหา จา”ติอาทิทสฺสนโต. ยํ ปน อฏฺฐกถาสุ จุณฺณิยปทรจนายํ “สมฺมาทิฏฺฐิมฺหี”ติอาทิกํ อิตฺถิลิงฺครูปํ ทิสฺสติ, ตํ อกฺขรวิปลฺลาสวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ จุณฺณิยปทฏฺฐาเน “สมฺมาทิฏฺฐิยํ ปฏิสนฺธิยํ สุคติยํ ทุคฺคติยนฺ”ติอาทิทสฺสนโต.

สำหรับในคาถา นักศึกษา พึงทราบว่า รูปศัพท์ว่า กุสาวติมฺหิ, พาราณสิมฺหิ, นฬินิมฺหิ เป็นต้น สามารถนำมาใช้ได้. ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลี มีรูปศัพท์อิตถีลิงค์ลงท้ายด้วย มฺหิ ปรากฏอยู่เฉพาะในคาถาเท่านั้น เช่น กุสาวติมฺหิ ในจุณณิยบทไม่ปรากฏว่ามีใช้.

จะอย่างไรก็ตาม กลับพบว่า ในแบบเรียนอักษร (สูตรไวยากรณ์) รูปศัพท์อิตถีลิงค์ ที่ลงท้ายด้วย มฺหิ ท่านอนุญาตให้ใช้ได้ เพราะได้พบตัวอย่าง (ในสูตรไวยากรณ์กัจจายนะ) ว่า นทิมฺหา จ เป็นต้น. ส่วนรูปศัพท์อิตถีลิงค์ เช่น สมฺมาทิฏฺฐิมฺหิ เป็นต้นที่มีปรากฏใน จุณณิยบทของคัมภีร์อรรถกถา พึงทราบว่า ท่านแสดงไว้โดยอักขรวิปัลลาส (แสดงการ ใช้ศัพท์ที่ผิดแผกไปจากกฎทั่วๆ ไป) เพราะโดยส่วนมากในจุณณิยบท รูปศัพท์อิตถีลิงค์ จะลงท้ายด้วย ยํ เช่น สมฺมาทิฏฺฐิยํ, ปฏิสนฺธิยํ, สุคติยํ, ทุคฺคติยํ เป็นต้น.

กฎเกณฑ์พิเศษ

รูปวิภัตติท้ายศัพท์อิตถีลิงค์

อยํ ปเนตฺถ นิยโม สุคตสาสเน คาถายํ จุณฺณิยปทฏฺฐาเน จ “กญฺญา รตฺติ อิตฺถี ยาคุ วธู”ติ เอวํ ปญฺจนฺเตหิ อิตฺถิลิงฺเคหิ สทฺธึ นา ส สฺมา สฺมึ มฺหา มฺหิ อิจฺเจเต สทฺทา สรูปโต ปรตฺตํ น ยนฺติ. มฺหิสทฺโท ปน คาถายํ อิวณฺณนฺเตหิ อิตฺถิลิงฺเคหิ สทฺธึ ปรตฺตํ ยาติ.

ก็ในเรื่องวิภัตติของศัพท์อิตถีลิงค์นี้ มีข้อกำหนดดังนี้:- ทั้งในคาถาและจุณณิยบท ในพระศาสนาของพระสุคตเจ้า ศัพท์อิตถีลิงค์ ๕ ศัพท์นี้ คือ กญฺญา,รตฺติ, อิตฺถี, ยาคุ, วธู ไม่มีรูป นา ส สฺมา สฺมึ มฺหา มฺหิ ประกอบท้ายศัพท์ (เช่น กญฺญานา, กญฺญาสฺส, กญฺญาสฺมา, กญฺญาสฺมึ, กญฺญมฺหา, กญฺญมฺหิ). สำหรับศัพท์อิตถีลิงค์ อิ อี การันต์ อาจมีรูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย มฺหิ ในคาถาบ้าง.

ตตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

คาถายํ จุณฺณิเย จาปิ นาสสฺมาที สรูปโต
นาการนฺตอิวณฺณนฺต- อิตฺถีติ ปรตํ คตา.

มฺหิสทฺโท ปน คาถายํ อิวณฺณนฺติตฺถิภี สห
ย'โต ปรตฺตเมตสฺส, ปโยคานิ ภวนฺติ หิ.
ยถา พลากโยนิมฺหิ น วิชฺชติ ปุโม สทา46
กุสาวติมฺหิ นคเร, ราชา อาสิ มหีปตี”ติ47

ทั้งในคาถาและจุณณิยบท ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ที่เป็น อาการันต์, อิ อีการันต์ และ อุ อูการันต์ ไม่มีรูปวิภัตติ เหล่านี้ คือ นา ส สฺมา สฺมึ มฺหา มฺหิ

ส่วนศัพท์อิตถีลิงค์ที่เป็นอิ อีการันต์ (นอกจาก รตฺติ, อิตฺถี) อาจมีรูปศัพท์ที่ลงท้ายด้วย มฺหิ ในคาถาบ้าง เพราะมี ตัวอย่างการใช้ในพระบาลี เช่น คำว่า พลากโยนิมฺหิ และ กุสาวติมฺหิ ในข้อความว่า ในกำเนิดของนกกะยาง ไม่มี นกกะยางตัวผู้แน่นอน, ในเมืองกุสาวดี มีพระราชาผู้เป็น ใหญ่ในแผ่นดิน.

เอวํ กุสาวตีอิจฺจาทีนิ อญฺญถา ภวนฺติ, นครนามตฺตา ปเนกวจนานิปิ, น ชนปทนามานิ วิย พหุวจนานิ. “กาสี, กาสิโย. กาสีหิ, กาสีภิ. กาสีนํ. กาสีสุ. โภติโย กาสิโย. เอวํ อวนฺตี อวนฺติโย”ติอาทินาปิ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. อญฺญานิปิ ปทานิ คเหตพฺพานิ. เอวํ กาสีอิจฺจาทีนิ ชนปทนามตฺตา รูฬฺหีวเสน พหุวจนาเนว ภวนฺติ อตฺถสฺส เอกตฺเตปิ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า กุสาวตี ศัพท์เป็นต้น มีรูปพิเศษต่างจากรูปศัพท์ อิตถีลิงค์อีการันต์ทั่วๆ ไป. อนึ่ง กุสาวตี ศัพท์ เพราะเป็นชื่อของพระนคร จึงใช้เป็นรูป เอกพจน์ ไม่ใช้เป็นรูปพหูพจน์เหมือนคำศัพท์ที่เป็นชื่อแคว้น.

สำหรับกลุ่มศัพท์อิตถีลิงค์มี กาสี เป็นต้น นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาเป็น รูปพหูพจน์ดังนี้ว่า กาสี, กาสิโย. กาสีหิ, กาสีภิ. กาสีนํ. กาสีสุ. โภติโย กาสิโย...และ อวนฺตี, อวนฺติโย เป็นต้น. แม้บทอื่นๆ ก็ควรถือเอาโดยทำนองเดียวกันนี้. อนึ่ง กาสี ศัพท์ เป็นต้นเหล่านี้ เพราะเป็นชื่อของแคว้น จึงใช้เป็นรูปพหูพจน์เท่านั้นโดยความเป็นรูฬหีศัพท์ คือ มีรูปศัพท์เป็นพหูพจน์ แต่หมายถึงแคว้นเพียงแคว้นเดียว.

จนฺทวตีสทฺทปทมาลา

จนฺทวตี, จนฺทวตึ, จนฺทวติยา, จนฺทวติยํ, โภติ จนฺทวติ, เอวํ เอกวจนวเสน วา, จนฺทวติโย; จนฺทวติโย; จนฺทวตีหิ, จนฺทวตีภิ; จนฺทวตีนํ; จนฺทวตีสุ; โภติโย จนฺทวติโย, เอวํ พหุวจนวเสน วา นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา, อญฺญานิปิ ปทานิ โยเชตพฺพานิ. “จนฺทวตี”อิจฺจาทีนิ หิ เอกิสฺสา พหูนญฺจิตฺถีนํ ปณฺณตฺติภาวโต ปโยคานุรูเปน เอกวจน-วเสน วา พหุวจนวเสน วา โยเชตพฺพานิ ภวนฺติ. เอส นโย๑ อญฺญตฺราปิ.

จนฺทวตี ศัพท์ฝ่ายเอกพจน์, พหูพจน์ มีแบบแจกดังนี้:-

เอกพจน์	พหูพจน์
จนฺทวตี จนฺทวติโย	
จนฺทวตึ จนฺทวติโย	
จนฺทวติยา	จนฺทวตีหิ, จนฺทวตีภิ
-----------	จนฺทวตีนํ

จนฺทวติยํ, จนฺทวตีสุ

โภติ จนฺทวติ โภติโย จนฺทวติโย

แม้บทอื่นๆ (บทอิตถีลิงค์ที่ใช้เป็นชื่ออื่นๆ) ก็ควรแจกตามนัยดังที่กล่าวมานี้. ก็ จนฺทวตี ศัพท์เป็นต้น สามารถใช้ได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ใน พระบาลี เพราะเป็นชื่อของหญิงคนเดียวบ้าง หญิงหลายคนบ้าง. แม้ในศัพท์อิตถีลิงค์ที่ใช้ เป็นชื่ออื่นๆ ก็มีนัยดุจเดียวกันนี้.

สวินิจฺฉโยยํ อีการนฺติตฺถิลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อีการนฺตตา-ปกติกํ อีการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของนามที่มีรูปศัพท์ เดิมเป็นอีการันต์อิตถีลิงค์.

อีการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอีการันต์ จบ.

อุการนฺตอิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอุการันต์อิตถีลิงค์)

อิทานิ ภูธาตุมยานํ อุการนฺติตฺถิลิงฺคานํ อปฺปสิทฺธตฺตา อญฺเญน อุการนฺติตฺถิ-ลิงฺเคน นามิกปทมาลํ ปูเรสฺสาม.

บัดนี้ เพราะศัพท์อุการันต์อิตถีลิงค์ที่สำเร็จมาจากภูธาตุไม่มีใช้ ข้าพเจ้า จึงได้นำ ศัพท์อิตถีลิงค์อุการันต์ประเภทอื่นแจกปทมาลาแทนดังต่อไปนี้:-

ยาคุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ยาคุ	ยาคู, ยาคุโย
ยาคุ	ยาคู, ยาคุโย
ยาคุยา	ยาคูหิ, ยาคูภิ
ยาคุยา	ยาคูนํ
ยาคุยา	ยาคูหิ, ยาคูภิ
ยาคุยา	ยาคูนํ
ยาคุยา, ยาคุยํ	ยาคูสุ
โภติ ยาคุ	โภติโย ยาคู, ยาคุโย

ศัพท์แจกเหมือน ยาคุ ศัพท์

เอวํ "ธาตุ เธนุ กาสุ ททฺทุ กณฺฑุ กจฺฉุ รชฺชุ"อิจฺจาทีนิ.

ศัพท์ที่แจกเหมือน ยาคุ มีดังนี้ คือ ธาตุ (ธาตุ) เธนุ (แม่โคนม) กาสุ (หลุม) ททฺทุ (โรคหิด) กณฺฑุ (โรคคัน) กจฺฉุ (โรคกลาก) รชฺชุ (เชือก) เป็นต้น.

วินิจฉัยลิงค์และอรรถของ ธาตุ ศัพท์

ตตฺร ธาตุสทฺโท รสรุธิรมํสเมทนฺหารุอฏฺฐิอฏฺฐิมิญฺชสุกฺกสงฺขาตธาตุวาจโก ปุลฺลิงฺโค, สภาววาจโก ปน สุคตาทีนํ สารีริกวาจโก โลกธาตุวาจโก จ จกฺขาทิวาจโก จ อิตฺถิลิงฺโค, ภูหูกรปจาทิสทฺทวาจโก อิตฺถิลิงฺโค เจว ปุลฺลิงฺโค จ. อตฺร ปนิตฺถิลิงฺโค อธิปฺเปโต.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

ธาตุ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่าธาตุต่างๆ เช่น รส (ของเหลว หรือปรอท) รุธิร (เลือด) มํส (เนื้อ) เมท (ไขมัน) นฺหารุ (เอ็น) อฏฺฐิ (กระดูก) อฏฺฐิมิญฺช (เยื่อกระดูก) สุกฺก (น้ำอสุจิ) พึงทราบว่าเป็นปุงลิงค์.

ส่วน ธาตุ ศัพท์ที่ใช้ใน ความหมายว่าธรรมชาติ พระสารีริกธาตุของพระอรหันต์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น โลกธาตุ และ จักขุธาตุ พึงทราบว่าเป็นอิตถีลิงค์.

ธาตุ ศัพท์ที่ใช้ระบุรากศัพท์ในไวยากรณ์ เช่น ภู หู กร ปจ เป็นต้น พึงทราบว่า เป็นได้ทั้งอิตถีลิงค์และปุงลิงค์.

บรรดาลิงค์เหล่านั้น ในที่นี้ ข้าพเจ้าประสงค์ให้เป็นอิตถีลิงค์.

สวินิจฺฉโยยํ อุการนฺติตฺถิลิงฺคานํ นามิกปทมาลาวิภาโค. อุการนฺตตาปกติกํ อุการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของนามที่มีรูปศัพท์ เดิมเป็นอุการันต์อิตถีลิงค์.

อุการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอุการันต์ จบ.

อูการนฺตอิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามอูการันต์อิตถีลิงค์)

อิทานิ ภูสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลํ วกฺขาม ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ ภู ศัพท์เป็นต้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจก ของบูรพาจารย์มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

ชมฺพูสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ชมฺพู	ชมฺพู, ชมฺพุโย
ชมฺพุ	ชมฺพู, ชมฺพุโย

ชมฺพุยา ชมฺพูหิ, ชมฺพูภิ

ชมฺพุยา ชมฺพูนํ

ชมฺพุยา ชมฺพูหิ, ชมฺพูภิ

ชมฺพุยา ชมฺพูนํ

ชมฺพุยา, ชมฺพุยํ ชมฺพูสุ

โภติ ชมฺพุ โภติโย ชมฺพู, ชมฺพุโย

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

วินิจฉัยลิงค์ของ ชมฺพู, ชมฺพุก ศัพท์

เอตฺถ ชมฺพูสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคตฺตํ “อมฺพา สาลา จ ชมฺพุโย”ติอาทินา ปสิทฺธํ. “อิเม เต ชมฺพุกา รุกฺขา” ติ เอตฺถ ปน รุกฺขสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา “ชมฺพุกา”ติ ปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส กโตติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา หิ ชมฺพูติ กเถตพฺพาติ ชมฺพุกา. เก เร เค สทฺเทติ ธาตุ. อถวา อิตฺถิลิงฺควเสน ชมฺพู เอว ชมฺพุกา, ชมฺพุกา จ ตา รุกฺขา จาติ ชมฺพุการุกฺขา, ยถา ลงฺกาทีโป, ปุลฺลิงฺคปกฺเข วา สมาสวเสน ”ชมฺพุกรุกฺขา”ติ วตฺตพฺเพ คาถาวิสยตฺตา ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ ทีฆํ กตฺวา “ชมฺพุการุกฺขา”ติ วุตฺตํ “สรณาคมเน กญฺจี”ติ เอตฺถ วิย.

ในแบบแจกนี้ การที่ ชมฺพู ศัพท์เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ทราบได้จากตัวอย่างว่า อมฺพา สาลา จ ชมฺพุโย 48 (ต้นมะม่วง, ต้นสาละ, ต้นหว้า) เป็นต้น. ส่วน ชมฺพุก ศัพท์ในตัวอย่างว่า อิเม เต ชมฺพุกา รุกฺขา49 “ต้นหว้าเหล่านี้” พึงทราบว่า ท่านใช้เป็นปุงลิงค์ เพราะมุ่งให้เป็น วิเสสนะของ รุกฺข ศัพท์ (ซึ่งเป็นปุงลิงค์) ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า ชมฺพูติ กเถตพฺพาติ ชมฺพุกา (ต้นไม้ที่เรียกว่า ชมฺพู ชื่อว่า ชมฺพุกา). เก, เร, เค ธาตุ ใช้ในอรรถกระทำเสียง.

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า ชมฺพุกา เป็นอิตถีลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชมฺพู เอว ชมฺพุกา, ชมฺพุกา จ ตา รุกฺขา จาติ ชมฺพุการุกฺขา (ต้นหว้านั่นเทียว ชื่อว่า ชมฺพุกา, ต้นหว้าด้วย ต้นหว้านั้น เป็นต้นไม้ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ชมฺพุการุกฺขา) เป็นกรรมธารยสมาส เหมือนกับคำว่า ลงฺกาทีโป.

อีกนัยหนึ่ง ชมฺพุก ศัพท์ เป็นปุงลิงค์ เมื่อเข้าสมาสแล้วควรกล่าวว่า "ชมฺพุกรุกฺขา" แต่เพราะเป็นคาถา จึงทีฆะ อ ที่ ก เป็น อา เพื่อไม่ให้เสียคณะฉันท์ จึงมีรูปว่า "ชมฺพุกา-รุกฺขา" เหมือนในตัวอย่างว่า สรณาคมเน กญฺจิ50 เป็นต้น.

ภูสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภู	ภู, ภุโย
ภุ	ภู ภุโย
ภุยา	ภูหิ, ภูภิ
ภุยา	ภูนํ

ภุยา ภูหิ, ภูภิ

ภุยา ภูนํ

ภุยา, ภุยํ ภูสุ

โภติ ภุ โภติโย ภู, ภุโย

เอวํ “อภู; อภู, อภุโย. อภุ; อภู, อภุโย. อภุยาติอาทินา โยเชตพฺพา. อตฺร “อภุ เม กถํ เม กถํ นุ ภณสิ, ปาปกํ วต ภาสสี”ติ นิทสฺสนปทํ.

อภู ศัพท์ พึงแจกตามแบบ ภู ศัพท์โดยนัยเป็นต้นว่า อภู; อภู, อภุโย. อภุ; อภู, อภุโย. อภุยา. ในแบบแจกนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อภุ เม กถํ นุ ภณสิ, ปาปกํ วต ภาสสิ51 (ท่านพูดคำเท็จต่อข้าพเจ้า หรือ ท่านพูดคำเลวทรามจริงหนอ).

ศัพท์แจกเหมือน ชมฺพู ศัพท์

วธู จ สรภู เจว สรพู สุตนู จมู

วามูรู นาคนาสูรู” อิจฺจาที ชมฺพุยา สมา.

ศัพท์ที่แจกตาม ชมฺพู ศัพท์มีดังนี้ คือ วธู (หญิงสาว) สรภู (แม่น้ำสรภู) สรพู (ตุ๊กแก) สุตนู (หญิงมีทรวดทรง งดงาม) จมู (เสนา) วามูรู (หญิงที่มีต้นขางาม) นาค-นาสูรู (หญิงที่มีต้นขางามดุจงวงช้าง) เป็นต้น.

อิทํ ปน สุขุมํ ฐานํ สุฏฺฐุ มนสิกาตพฺพํ. “วทญฺญู; วทญฺญู, วทญฺญุโย. วทญฺญุ; วทญฺญู, วทญฺญุโย. วทญฺญุยา”ติ ชมฺพูสมํ โยเชตพฺพํ. เอวํ “มคฺคญฺญู ธมฺมญฺญู กตญฺญู”อิจฺจาทีสุปิ.

สำหรับศัพท์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มีความลึกซึ้งยิ่งนัก จึงควรใส่ใจให้จงหนัก เช่น ในกรณีของ วทญฺญู ศัพท์ (ที่หมายถึงหญิงผู้มีใจเผื่อแผ่) ต้องแจกตามแบบ ชมฺพู ศัพท์ ดังนี้ คือ วทญฺญู; วทญฺญู, วทญฺญุโย. วทญฺญุ; วทญฺญู, วทญฺญุโย. วทญฺญุยา. แม้ในศัพท์ว่า มคฺคญฺญู (หญิงผู้รู้ทาง) ธมฺมญฺญู (หญิงผู้รู้ธรรม) กตญฺญู (หญิงผู้รู้คุณ) เป็นต้น ก็มีนัยดุจเดียวกัน.

วินิจฉัยลิงค์ของ วทญฺญู ศัพท์

นนุ จ โภ-

โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา โยนึ ลทฺธาน มานุสึ

วทญฺญู สีลสมฺปนฺโน กาหามิ กุสลํ พหุนฺ”ติ

เอวมาธิปฺปโยคทสฺสนโต วทญฺญูสทฺทาทีนํ ปุลฺลิงฺคภาโว ปสิทฺโธ, เอวํ สนฺเต ตสฺมา อิธ อิตฺถิลิงฺคนโย ทสฺสิโตติ? วทญฺญู อิจฺจาทีนํ เอกนฺตปุลฺลิงฺคภาวาภาวโต ทฺวิลิงฺคานิ เตสํ วาจฺจลิงฺคตฺตา. ตถา หิ

สาหํ คนฺตฺวา มนุสฺสตฺตํ วทญฺญู วีตมจฺฉรา

สํฆ ทานานิ ทสฺสามิ อปฺปมตฺตา ปุนปฺปุนนฺ”ติ จ,

“โกธนา อกตญฺญู จา”ติ จ อิตฺถิลิงฺคปโยคิกา พหู ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา เอวํ นีติ อมฺเหหิ ฐปิตา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็เนื่องจากข้าพเจ้า ได้พบตัวอย่างการใช้ วทญฺญู ศัพท์ ในพระบาลีอย่างนี้ว่า

โสหํ นูน อิโต คนฺตฺวา โยนึ ลทฺธาน มานุสึ

วทญฺญู สีลสมฺปนฺโน กาหามิ กุสลํ พ[redacted]ุ [52]

เมื่อข้าพเจ้านั้น พ้นจากนรกแล้ว หากเกิดเป็นมนุษย์ จักขอเป็นผู้มีจิตใจเอื้อเฟื้อ มีศีล และสร้างกุศลให้มาก อย่างแน่นอน ดังนี้.

จึงทราบได้ว่า วทญฺญู ศัพท์เป็นต้นเป็นปุงลิงค์ มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะ เหตุใดท่านจึงนำมาแจกตามแบบอิตถีลิงค์ (อูการันต์) เล่า ?

ตอบ: เพราะ วทญฺญู ศัพท์เป็นต้น มิได้เป็นศัพท์ปุงลิงค์เท่านั้น แต่ใช้เป็นสอง ลิงค์ (ปุงลิงค์กับอิตถีลิงค์) ทั้งนี้เพราะเป็นศัพท์คุณนาม จึงต้องมีลิงค์ตามลิงค์ของวาจจะ =วิเสสยะ ดังมีตัวอย่างที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ในพระบาลีหลายแห่ง เช่น

สาหํ คนฺตฺวา มนุสฺสตฺตํ วทญฺญู วีตมจฺฉรา

สํเฆ ทานานิ ทสฺสามิ อปฺปมตฺตา ปุนปฺปุนํ [53]

เมื่อดิฉันนั้น ไปเกิดเป็นมนุษย์ จักขอเป็นผู้มีใจเอื้อเฟื้อ ไม่ตระหนี่ ไม่ประมาท ถวายทานแด่พระสงฆ์เป็น ประจำ.

โกธนา อกตญฺญู จ[54] (เป็นหญิงโกรธง่าย และเนรคุณ) เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงแบบแจกตามที่กล่าวมาแล้วนั้น.

สวินิจฺฉโยยํ อูการนฺติตฺถิลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อูการนฺตตา-ปกติกํ อูการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของบทนามที่มีรูป ศัพท์เดิมเป็นอูการันต์อิตถีลิงค์.

อูการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากอูการันต์ จบ.

โอการนฺตอิตฺถิลิงฺคนามิกปทมาลา

(แบบแจกบทนามโอการันต์อิตถีลิงค์)

โอการนฺตปทํ ภูธาตุมยํ อิตฺถิลิงฺคมปฺปสิทฺธํ, อญฺญํ ปโนการนฺตํ อิตฺถิลิงฺคํ ปสิทฺธํ.

บทอิตถีลิงค์โอการันต์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ ไม่มีใช้. มีใช้เฉพาะแต่บทอิตถีลิงค์ โอการันต์ที่สำเร็จมาจากธาตุอื่น.

โอการนฺตํ อิตฺถิลิงฺคํ โคสทฺโทติ วิภาวเย

โคสทฺทสฺเสว ปุลฺลิงฺเค รูปมสฺสาหุ เกจน.

บัณฑิต พึงแสดงโอการันต์อิตถีลิงค์ด้วย โค ศัพท์. อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า รูปของ โค ศัพท์ที่เป็น อิตถีลิงค์ นี้ ใช้รูปเดียวกันกับรูปของ โค ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

วินิจฉัย

แบบแจก โค ศัพท์ในคัมภีร์รูปสิทธิ

ตถา หิ เกจิ "โค; คาโว, คโว. คาวุนฺ"ติอาทินา นเยน วุตฺตานิ ปุลฺลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส รูปานิ วิย อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส รูปานิ อิจฺฉนฺติ, เตสํ มเต มชฺเฌ ภินฺนสุวณฺณานํ วณฺณ-วิเสสาภาโว วิย รูปวิเสสาภาวโต โคสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาวปฏิปาทนํ อนิชฺฌานกฺขมํ.

ดังจะเห็นได้ว่า อาจารย์บางท่าน ประสงค์จะให้แจกรูปของ โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ เหมือนกับรูปของ โค ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์โดยนัยเป็นต้นว่า โค; คาโว, คโว. คา[redacted] เป็นต้น. ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น ก็เท่ากับว่า ท่านได้สรุปการใช้ โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์โดย ไม่แยกรูปออกจากปุงลิงค์ ซึ่งอาจทำให้ผู้อื่นคัดค้านได้ เหมือนกับทองที่หักตรงกลาง แต่สีทองไม่ต่างกัน.

กสฺมาติ เจ ? ยสฺมา มาตุคามสทฺทสฺส "มาตุคาโม; มาตุคามา. มาตุคามนฺ"ติ-อาทินา นเยน เทฺว ปทมาลา กตฺวา เอกา ปุลฺลิงฺคสฺส ปทมาลา, เอกา อิตฺถิลิงฺคปทมาลาติ วุตฺตวจนํ วิย อิทํ วจนํ อมฺเห ปฏิภาติ, ตสฺมา อนิชฺฌานกฺขมํ.

ถาม: เพราะเหตุใด จึงถูกคัดค้านได้.

ตอบ: เพราะข้าพเจ้า เห็นว่า คำกล่าวของเกจิอาจารย์ท่านนี้ มีลักษณะเหมือน กับเป็นการนำเอา มาตุคาม ศัพท์มาแจกเป็น ๒ แบบ คือ แบบแจกที่เป็นปุงลิงค์อย่างหนึ่ง และแบบแจกที่เป็นอิตถีลิงค์อย่างหนึ่ง โดยใช้รูปศัพท์เหมือนกัน ดังนี้ว่า มาตุคาโม; มาตุคามา. มาตุคามํ เป็นต้น ดังนั้น มติของอาจารย์ท่านนั้น จึงอาจมีผู้คัดค้านได้.

อปิจ อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส รูเปสุ ปุลฺลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส รูเปหิ สเมสุ สนฺเตสุ กถํ โคสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาโว สิยา? รูปมาลาวิเสสาภาวโต. ยถา หิ รตฺติอคฺคิอฏฺฐิ-สทฺทานํ อิการนฺตภาเวน สมตฺเตปิ อิตฺถิลิงฺคปุมนปุสกลิงฺคลกฺขณภูโต รูปมาลาวิเสโส ทิสฺสติ. ยถา ปน ทฺวินฺนํ ธาตุสทฺทานํ ปุมิตฺถิลิงฺคปริยาปนฺนานํ รูปมาลาวิเสโส ทิสฺสติ, น ตถา เตหาจริเยหิ อภิมตสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส รูปมาลาวิเสโส ทิสฺสติ. ยถา ปน ทฺวินฺนํ ธาตุสทฺทานํ ปุมิตฺถิลิงฺคปริยาปนฺนานํ รูปมาลาวิเสโส ภวติ, ยถา (ตถา) ทฺวินฺนํ โคสทฺทานํ ปุมิตฺถิลิงฺคปริยาปนฺนานํ รูปมาลาวิเสเสน ภวิตพฺพํ. ยถา จ ทฺวินฺนํ อายุสทฺทานํ ปุนฺน[redacted]สกลิงฺคปริยาปนฺนานํ รูปมาลาวิเสโส ทิสฺสติ, ตถา ทฺวินฺนํ โคสทฺทานํ ปุมิตฺถิลิงฺคปริยาปนฺนานํ รูปมาลาวิเสโส ภวิตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง เมื่อรูปของ โค ศัพท์ฝ่ายอิตถีลิงค์มีรูปเหมือนกับ โค ศัพท์ฝ่ายปุงลิงค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ ลักษณะเฉพาะของความเป็นอิตถีลิงค์ของ โค ศัพท์ จะพึงมีได้อย่างไร เพราะมีการแจกรูปไม่ต่างกัน.

เหมือนอย่างว่า รตฺติ, อคฺคิ, อฏฺฐิ ศัพท์ ถึงแม้จะเป็นอิการันต์เหมือนกัน แต่ก็มี แบบแจกต่างกัน คือ มีลักษณะเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ตามลำดับ ฉันใด. อนึ่ง ธาตุศัพท์ ๒ ศัพท์ที่ถูกจัดเป็น

ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ปรากฏว่า มีแบบแจกที่ต่างกัน ฉันใด. แต่สำหรับ โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ที่เกจิอาจารย์ท่านนั้นระบุถึง ไม่ปรากฏว่ามีแบบแจก ที่ต่างกัน ฉันนั้น. ก็แล ธาตุศัพท์ ๒ ศัพท์ ที่ถูกจัดเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ยังมีแบบแจก ที่ต่างกัน ฉันใด. แม้ โค ศัพท์ ๒ ศัพท์ที่ถูก จัดเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ก็ควรมีแบบแจก ที่ต่างกัน ฉันนั้น

โดยทำนองเดียวกัน อายุ ศัพท์ ๒ ศัพท์ที่ถูกจัดเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ยังปรากฏว่ามีแบบแจกที่ต่างกัน ฉันใด แม้ โค ศัพท์ ๒ ศัพท์ที่ถูกจัดเป็นปุงลิงค์และ อิตถีลิงค์ ก็ควรมีแบบแจกที่แตกต่างกัน ฉันนั้น.

อวิเสสตฺเต สติ กถํ เตสํ ปุมิตฺถิลิงฺคววตฺถานํ สิยา, กถญฺจ วิสทาวิสทาการ-โวหารโต สิยา. อิทํ ฐานํ อตีว สณฺหสุขุมํ ปรมคมฺภีรํ มหาคหนํ น สกฺกา สพฺพสตฺตานํ มูลภาสาภูตาย สพฺพญฺญุชิเนริตาย มาคธิกาย สภาวนิรุตฺติยา นยํ สมฺมา อชานนฺเตน อกตญาณสมฺภาเรน เกนจิ อชฺโฌคาเหตุ วา วิชเฏตุ วา.

อมฺหากํ ปน มเต ทฺวินฺนํ โคสทฺทานํ รูปมาลาวิเสโส เจว ทิสฺสติ, ปุมิตฺถิลิงฺค-ววตฺถานญฺจ ทิสฺสติ, วิสทาวิสทาการโวหารตา จ ทิสฺสติ, นปุสกลิงฺคสฺส ตทุภยมุตฺตาการ-โวหารตา จ ทิสฺสตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

เมื่อ โค ศัพท์ดังกล่าวนั้น มีแบบแจกไม่ต่างกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ จะกำหนดความ เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ของ โค ศัพท์เหล่านั้นได้อย่างไร ? และจะพึงปรากฏความเป็น วิสทาการโวหารและอวิสทาการโวหารได้อย่างไร ? ฐานะนี้ มีความซับซ้อน ละเอียดอ่อน ลึกซึ้งยิ่งนัก ใครๆ ก็ตามหากไม่ได้อบรมสั่งสมปัญญาบารมีมาก่อน ไม่เคยเข้าใจหลักการ ของภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาดั้งเดิมของสรรพสัตว์ และเป็นภาษาที่พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ใช้แสดงธรรม และเป็นภาษาของชนชาวมคธอย่างถูกต้อง ย่อมจะไม่สามารถเข้าใจ หรือทำให้กระจ่างแจ้งได้.

ส่วนข้าพเจ้า มีความเห็นว่า โค ๒ ศัพท์นี้ มีแบบแจกที่ต่างกัน มีการกำหนด ลักษณะความเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์อย่างชัดเจน มีความเป็นวิสทาการโวหาร และ อวิสทาการโวหาร ทั้งยังปรากฏความเป็นเนววิสทานาวิสทาการโวหารอันเป็นลักษณะ ของนปุงสกลิงค์อีกด้วย.

แบบแจก โค ศัพท์ ๓ แบบ

อิทานิ อิมสฺสตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ อิมสฺมึ ฐาเน อิมํ นีตึ ฐเปสฺสามิ เอวญฺหิ สติ ปริยตฺติสาสเน ปฏิปนฺนกา นิกฺกงฺขภาเวน น กิลมิสฺสนฺติ. เอตฺถ ตาว อตฺถคฺคหเณ วิญฺญูนํ โกสลฺลุปฺปาทนตฺถํ ติสฺโส นามิกปทมาลาโย กเถสฺสาม เสยฺยถีทํ ?

บัดนี้ เพื่อให้ข้อความนี้กระจ่างชัด ข้าพเจ้า จักวางหลักการที่จะกล่าวต่อไปนี้ไว้ใน ที่นี้. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ จะทำให้ผู้ศึกษาปริยัติ (นักศึกษา) หมดความสงสัย ไม่พบกับความ ลำบาก. ในเรื่องของ โค ศัพท์นี้ อันดับแรก เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญ ในการถือเอาความหมาย (จับใจความ. สรุปประเด็น) ข้าพเจ้า จักแสดงการแจกนามิกปท มาลา ๓ แบบ ดังต่อไปนี้:-

แบบแจกที่ ๑

คาวีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
คาวี	คาวี, คาวิโย
คาวึ	คาวี, คาวิโย
คาวิยา	คาวีหิ, คาวีภิ
คาวิยา	คาวีนํ
คาวิยา	คาวีหิ. คาวีภิ
คาวิยา	คาวีนํ
คาวิยา, คาวิยํ	คาวีสุ
โภติ คาวิ	โภติโย คาวี, คาวิโย

อยํ โคสทฺทโต วิหิตสฺส อีปจฺจยสฺส วเสน นิปฺผนฺนสฺส อิตฺถิวาจกสฺส อีการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส คาวีสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

นี้ เป็นแบบแจกคาวีศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์อีการันต์อันระบุถึงโคตัวเมีย ซึ่งมีวิธีสำเร็จ รูปโดยการลง อี ปัจจัยท้าย โค ศัพท์.

แบบแจกที่ ๒

โคสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
โค	คาโว, คโว
คาวุ, คาวํ, ควํ	คาโว, คโว
คาเวน, คเวน	โคหิ, โคภิ
คาวสฺส, ควสฺส	ควํ, คุนฺนํ, โคนํ
คาวา, คาวสฺมา, คาวมฺหา-	
ควา, ควสฺมา, ควมฺหา	โคหิ, โคภิ
คาวสฺส, ควสฺส	ควํ, คุนฺนํ, โคนํ
คาเว, คาวสฺมึ, คาวมฺหิ-	
คเว, ควสฺมึ, ควมฺหิ	คาเวสุ, คเวสุ, โคสุ
โภ โค	ภวนฺโต คาโว, คโว

อยํ ปุมวาจกสฺส โอการนฺตปุลฺลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส นามิกปทมาลา.

นี้ เป็นแบบแจกโคศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์โอการันต์อันระบุถึงโคตัวผู้.

แบบแจกที่ ๓

โคสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์

โค, คาวี คาโว, คาวี, คโว

คาวํ, ควํ, คาวึ   คาโว, คาวี, คโว

๑……………………   โคหิ, โคภิ

……………………   ควํ, คุนฺนํ, โคนํ

……………………   โคหิ, โคภิ

……………………   ควํ, คุนฺนํ, โคนํ

……………………   โคสุ

โภติ โค โภติโย คาโว, คาวี, คโว

อยํ ปุมิตฺถิวาจกสฺส โอการนฺตสฺสิตฺถิปุลฺลิงฺคสฺส๒ โคสทฺทนามิกปทมาลา.

นี้ เป็นแบบแจก โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์และปุงลิงค์โอการันต์ที่ระบุถึงโคทั้ง ตัวผู้และตัวเมีย (เพศผู้และเพศเมีย).

สาเหตุที่ไม่แสดง

รูปว่า คา▮ุ ในแบบแจกที่ ๓

เอตฺถ ปน "คาวุนฺ"ติ ปทํ เอกนฺตปุมวาจกตฺตา น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, เอกนฺต-ปุมวาจกตฺตยฺจสฺส อาหจฺจปาฬิยา ญายติ "อิธ ปน ภิกฺขเว วสฺสูปคตํ ภิกฺขุ อิตฺถี นิมนฺเตสิ 'เอหิ ภนฺเต, หิรญฺญํ วา เต เทมิ, สุวณฺณํ วา เต เทมิ, เขตฺตํ วา เต เทมิ, วตฺถุ วา เต เทมิ, คาวุ วา เต เทมิ, คาวึ วา เต เทมิ. ทาสํ วา เต เทมิ, ทาสึ วา เต เทมิ, ธีตรํ วา เต เทมิ ภริยตฺถาย, อหํ วา เต ภริยา โหมิ. อญฺญํ วา เต ภริยํ อาเนมี"ติ เอวํ อาหจฺจ ปาฬิยา ญายติ. เอตฺถ หิ "คาวุนฺ"ติ วจเนน ปุมา วุตฺโต, "คาวินฺ"ติ วจเนน อิตฺถี.

ก็ในแบบแจกที่ ๓ นี้ พึงทราบว่า บทว่า คา▮ุ ข้าพเจ้า ไม่ได้นำมาแจกไว้ เพราะ เป็นศัพท์ที่ใช้ระบุถึงโคตัวผู้เท่านั้น. ก็การที่บทว่า คา▮ุ เป็นบทที่ระบุถึงโคตัวผู้อย่างเดียว นั้นทราบได้จากตัวอย่างในพระบาลีนี้ว่า

อิธ ปน ภิกฺขเว วสฺสูปคตํ ภิกฺขุ อิตฺถี นิมนฺเตสิ 'เอหิ ภนฺเต, หิรญฺญํ วา เต เทมิ, สุวณฺณํ วา เต เทมิ, เขตฺตํ วา เต เทมิ, วตฺถุ วา เต เทมิ, คาวุ วา เต เทมิ, คาวึ วา เต เทมิ. ทาสํ วา เต เทมิ, ทาสึ วา เต เทมิ, ธีตรํ วา เต เทมิ ภริยตฺถาย, อหํ วา เต ภริยา โหมิ. อญฺญํ วา เต ภริยํ อาเนมิ 55

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ ในพระศาสนานี้ อาจมีสตรี นิมนต์ภิกษุผู้จำพรรษาว่า ท่านเจ้าขา ขอพระคุณเจ้า จงมา, ดิฉัน จะถวายเงิน ทอง นา สวน วัวตัวผู้ วัวตัวเมีย ทาส ทาสีหรือธิดาเพื่อเป็นภรรยา แด่พระคุณเจ้า หรือไม่ก็ดิฉันเอง จะเป็นภรรยาของ พระคุณเจ้า หรือมิฉะนั้น ก็จะนำหญิงอื่นมาเป็นภรรยาของพระคุณเจ้า.

ก็ในพระบาลีนี้ คา▮ุ หมายถึงโคตัวผู้, คาวึ หมายถึงโคตัวเมีย.

สาเหตุที่ คาวี ศัพท์เป็นอวิสทาการะ

ยํ ปน อิมิสฺสํ โอการนฺติตฺถิลิงฺคปทมาลายํ “คาวี”ติ ปทํ จตุกฺขตฺตุ วุตฺตํ, ตํ “กญฺญา”ติ ปทํ วิย อิตฺถิลิงฺคสฺส อวิสทาการโวหารตาวิญฺญาปเน สมตฺถํ โหติ. น หิ อิตเรสุ ลิงฺเคสุ สมานสุติกภาเวน จตุกฺขตฺตุ อาคตปทํ เอกมฺปิ อตฺถิ, “คาวี คาวินฺ”ติ จ อิเมสํ สทฺทานํ กตฺถจิ ฐาเน อิตฺถิปุเมสุ สามญฺญวเสน ปวตฺตึ อุปริ กถยิสฺสาม.

อนึ่ง บทว่า คาวี ที่ข้าพเจ้าแสดงไว้ ๔ ครั้งในแบบแจกอิตถีลิงค์โอการันต์นี้ สามารถให้ทราบถึงความเป็นอวิสทาการโวหารของอิตถีลิงค์ เหมือนบทว่า กญฺญา. ด้วยว่า บทว่า คาวี ทั้ง ๔ บทที่มีเสียงเหมือนกัน ไม่มีในลิงค์อื่น (ไม่มีในแบบแจกของ โค ศัพท์ที่เป็น ปุงลิงค์โอการันต์) แม้สักบทเดียว. สำหรับบทว่า คาวี คาวึ ที่ใช้ระบุได้ทั้งวัวตัวผู้และ ตัวเมียเป็นบางแห่งนั้น ข้าพเจ้า จะนำมาแสดงในตอนต่อไป.

วิธีสำเร็จรูป คาวี, คาวี, คาวึ

ยา ปนมฺเหหิ โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส “โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว. คาวํ, ควํ, คาวินฺ”ติอาทินา นเยน ปทมาลา กตา, ตตฺถ โคสทฺทโต สิโยนํ อีการาเทโส อํวจนสฺส จ อึการาเทโส ภวติ, เตน โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส “คาวี คาวี คาวินฺ”ติ รูปานิ ทสฺสิตานิ. ตถา หิ มุขมตฺตทีปนิยํ สทฺทสตฺถวิทุนา วชิรพุทฺธาจริเยน นิรุตฺตินเยโกสลฺลวเสน โคสทฺทโต โยนมีการาเทโส วุตฺโต. ยถา ปน โคสทฺทโต โยนมีการาเทโส ภวติ, ตถา สิสฺสีการาเทโส อํวจนสฺส จ อึการาเทโส ภวติ.

ในแบบแจกของอิตถีลิงค์โอการันต์ที่ข้าพเจ้าได้แจกไว้โดยนัยว่า โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว. คาวํ, ควํ, คาวึ เป็นต้น มีการแปลง สิ และ โย ท้าย โค ศัพท์เป็น อี และมีการ แปลง อํ เป็น อึ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงรูปของอิตถีลิงค์โอการันต์ว่า คาวี คาวี คาวึ. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์มุขมัตตทีปนี (นยาสะ) อาจารย์วชิรพุทธิผู้แตกฉานในคัมภีร์ ไวยากรณ์ อาศัยความที่ตนมีความเชี่ยวชาญในหลักไวยากรณ์ จึงได้แสดงการแปลง โย ท้าย โค ศัพท์เป็น อี. ก็แล ท้าย โค ศัพท์มีการแปลง โย เป็น อี ได้ ฉันใด แม้การแปลง สิ วิภัตติเป็น อี และ อํ วิภัตติเป็น อึ ก็ย่อมมีได้ ฉันนั้น.

อตฺริมา นยคฺคาหปริทีปนิโย คาถา

ในเรื่องนี้ มีคาถาแสดงนยคาหะ (หลักการเพื่อถือเอาเป็นแบบ) ดังต่อไปนี้

อีปจฺจยา สิทฺเธสฺวปิ "คาวี คาวี"ติอาทิสุ
ปฐเมกวจนาทิ- อนฺเตสุ ชินสาสเน.

ในพระไตรปิฎก บทว่า คาวี คาวี เป็นต้น สำเร็จรูป ด้วยการลง อี ปัจจัยก่อน จากนั้น จึงลงปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์เป็นต้น.

วทตา โยนมีการํ โคสทฺทสฺสิตฺถิยํ ปน
อวิสทตฺตมกฺขาตุ นโย ทินฺโนติ โน รุจิ.

แต่การที่อาจารย์วชิรพุทธิ แสดงการแปลง โย วิภัตติ เป็น อี นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านต้องการวางหลักการ สร้างรูปศัพท์อีกแนวหนึ่งเพื่อแสดงถึงความเป็น อวิสทาการะของ โค ศัพท์ในอิตถีลิงค์.

กิญฺจ ภิยฺโย อฏฺฐกถาสุ จ

คาโวติ วตฺวา “คาวินฺ”ติ- วจเนน ปนิตฺถิยํ

อวิสทตฺตมกฺขาตุ นโย ทินฺโนติ โน รุจิ.

และยิ่งไปกว่านั้น ในคัมภีร์อรรถกถา

การที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า คาโว แล้วกล่าวว่า คาวึ นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านได้ให้แนวทาง (แก่พวก เรา) เพื่อให้ทราบถึงความเป็นอวิสทาการะ (ลักษณะ ที่ซับซ้อน) ของ โค ศัพท์ในอิตถีลิงค์.

ตถา หิ สมนฺตปาสาทิกาทีสุ อฏฺฐกถาสุ “เฉโก หิ โคปาลโก สกฺขราโย อุจฺฉงฺเคน คเหตฺวา รชฺชุทณฺฑหตฺโถ ปาโตว วชํ คนฺตฺวา คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา ปลิฆตฺถมฺภมตฺถเก นิสินฺโน ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวึ เอโก เทฺว'ติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา คเณตี”ติ 56 อิมสฺมึ ปเทเส “คาโว”ติ วตฺวา “คาวินฺ”ติ วจเนน อิตฺถิปุมวาจกสฺส โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส อวิสทาการโวหารตา วิหิตา. “คาโว”ติ หิ อิมินา สามญฺญโต อิตฺถิปุมภูตา โคณา คหิตา, ตถา “คาวินฺ”ติ อิมินาปิ อิตฺถิภูโต ปุมภูโต จ โคโณ. เอวํ “คาโว”ติ จ “คาวินฺ”ติ จ อิเม สทฺทา สทฺทสตฺถวิทูหิ อฏฺฐกถาจริเยหิ นิรุตฺตินยกุสลตาย สมานลิงฺควเสน เอกสฺมึเยว ปกรเณ เอกสฺมึเยว วากฺเย ปิณฺฑีกตา.

ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกาเป็นต้นนั้น การที่พระอรรถ- กถาจารย์ กล่าวว่า คาโว แล้วกล่าวว่า คาวึ ในข้อความนี้ว่า “ก็นายโคบาลผู้ฉลาด พก ก้อนกรวดไว้ที่ชายพก ถือเชือกและท่อนไม้ ไปที่คอกแต่เช้าตรู่ ตีโคทั้งหลายที่หลัง แล้วมานั่งอยู่บนเสาประตู นับโคตัวที่มาถึงประตูแต่ละตัว ด้วยวิธีการโยนก้อนกรวดว่า หนึ่ง สอง เป็นต้น" เป็นการแสดงอวิสทาการโวหารของ โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์โอการันต์ ที่ระบุถึงทั้งโคตัวเมียและโคตัวผู้. ก็บทว่า คาโว, คาวึ นี้ โดยทั่วไปหมายถึงโคตัวเมีย และโคตัวผู้. เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญไวยากรณ์ จึงได้รวม คาโว และ คาวึ ไว้ในประโยคข้อความเดียวกันในฐานะเป็นลิงค์เดียวกัน ทั้งนี้โดยอาศัยความ เป็นผู้ฉลาดในนิรุตตินัย.

ยทิ หิ อตฺถิลิงฺเค วตฺตมานสฺส อิตฺถิปุมวาจกสฺส โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส ปทมาลายํ “คาวี คาวิ” มิจฺเจตานิ รูปานิ น ลพฺเภยฺยุ, อฏฺฐกถายํ “คาโว”ติ วตฺวา “คาวนฺ”ติจฺเจว วตฺตพฺพํ สิยา, คาวินฺ”ติ ปน น วตฺตพฺพํ. ยถา จ ปน อฏฺฐกถาจริเยหิ “คาโว”ติ อิตฺถิปุมวเสน สพฺเพสํ คุนฺนํ สงฺคาหกวจนํ วตฺวา เตเยว คาโว สนฺธาย ปุน “ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวินฺ”ติ สทฺทรจนํ กุพฺพึสุ, ตสฺมา “คาวินฺ”ติ อิทมฺปิ สพฺพสงฺคาหกวจนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ถ้ารูปเหล่านี้คือ คาวี คาวึ ซึ่งตามปรกติใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ไม่พึงมีใน แบบแจกของ โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์โอการันต์ที่ระบุถึงโคตัวผู้และโคตัวเมียไซร้. ในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ ครั้นกล่าวว่า คาโว แล้วก็ต้องกล่าวว่า คาวํ อย่าง แน่นอน ไม่ควรกล่าวว่า คาวึ. ก็แล คำว่า คาโว พระอรรถกถาจารย์แสดงถึงการ รวมโคทั้งหมดทั้งตัวผู้และตัวเมีย จึงได้ใช้คำศัพท์ต่อมาว่า ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวึ โดย

มุ่งหมายเอาโคเหล่านั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้บทว่า คาวึ นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นถ้อยคำ ที่รวมสิ่งที่มีทั้งหมด (ซึ่งในที่นี้คำว่า คาวึ รวมเอาทั้งโคตัวผู้และตัวเมีย).

อสพฺพสงฺคาหกวจนํ อิทํ คาวีสทฺเทน อิตฺถิยาเยว คเหตพฺพตฺตาติ เจ? น, ปกรณวเสน อตฺถนฺตรสฺส วิทิตตฺตา. น หิ สพฺพวเชสุ “อิตฺถิโยเยว วสนฺติ, น ปุมาโน”ติ จ, “ปุมาโนเยว วสนฺติ, น อิตฺถิโย” ติ จ สกฺกา วตฺตุ. อปิจ “คาวิมฺปิ ทิสฺวา ปลายนฺติ “ภิกฺขู”ติ มญฺญมานา”ติ 57 ปาฬี ทิสฺสติ, เอตฺถาปิ “คาวินฺ”ติ วจเนน อิตฺถิภูโต ปุมภูโต จ สพฺโพ โค คหิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. อิตรถา “อิตฺถิภูโตเยว โค ภิกฺขูติ มญฺญิตพฺโพ”ติ อาปชฺชติ.

อิติ ปาฬินเยน อิตฺถิลิงฺเค วตฺตมานมฺหา อิตฺถิปุมวาจกสฺมา โคสทฺทโต อํวจนสฺส อึการาเทโส โหตีติ วิญฺญายติ.

หากมีคำท้วงว่า บทว่า คาวึ นี้ มิใช่เป็นบทที่รวมเอาทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมีย เนื่องจาก คาวี ศัพท์สามารถใช้ระบุถึงเฉพาะโคตัวเมียเท่านั้น. ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะ คาวี ศัพท์สามารถที่จะระบุถึงโคตัวผู้ก็ได้ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์นั้นๆ.

อธิบายว่า โคที่อยู่ในคอกทั้งหมด ใครๆ ก็ไม่สามารถระบุได้ว่า มีเฉพาะโคตัวเมีย ไม่มีโคตัวผู้ หรือมีเฉพาะโคตัวผู้ ไม่มีโคตัวเมีย. นอกจากนี้ ยังมีข้อความในพระบาลีว่า "พวกชาวบ้าน เห็นแม้กระทั่งโค ก็นึกว่าเป็นภิกษุ จึงได้พากันวิ่งหนี".

ในข้อความพระบาลีนี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า คำว่า คาวึ หมายเอาโคทั้งหมด ทั้งที่เป็นตัวเมียและตัวผู้. ถ้าไม่ถือเอาเช่นนั้น (คือหากไม่ถือเอาโคทั้งหมด) ก็จะทำให้ เข้าใจได้ว่า เฉพาะโคตัวเมียเท่านั้นที่ควรคิดว่าเป็นภิกษุ.

ตามนัยแห่งพระบาลีนี้ จะเห็นได้ว่า บทว่า คาวึ ซึ่งโดยปรกติใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ มีการแปลง อํ วิภัตติท้าย โค ศัพท์ที่ระบุถึงโคตัวเมียและตัวผู้เป็น อึ ได้.

การสร้างรูป คาวี ตามมตินยาสะ

วชิรพุทฺธาจริเยนปิ โคสทฺทโต อีปจฺจเย กาตพฺเพปิ อกตฺวา โยนมีการาเทโส กโต. ตสฺสาธิปฺปาโย เอวํ สิยา โคสทฺทโต อีปจฺจเย กเต สติ อีปจฺจยวเสน “คาวี”ติ นิปฺผนฺนสทฺโท ยตฺถ กตฺถจิ วิสเย “มิคี โมรี กุกฺกุฏี”อิจฺจาทโย วิย อิตฺถิวาจโกเยว สิยา, น กตฺถจิปิ อิตฺถิปุมวาจโก, ตสฺมา สาสนานุกูลปฺปโยควเสน โยนมีการาเทโส กาตพฺโพติ. อิติ วชิรพุทฺธาจริยมเต โคสทฺทโต โยนํ อีการาเทโส โหตีติ ญายติ.

แม้ว่าท้าย โค ศัพท์ควรลง อี ปัจจัย แต่อาจารย์วชิรพุทธิ ก็ไม่ลง กลับแปลง โย วิภัตติเป็น อี. การที่ทำเช่นนี้ ท่านคงมีความประสงค์ดังนี้ว่า หากมีการลง อี ปัจจัยท้าย โค ศัพท์ รูปสำเร็จว่า คาวี ที่ลงท้ายด้วย อี ปัจจัยนั้น ก็จะต้องใช้เป็นอิตถีลิงค์ไปเสียทุกๆ แห่ง เหมือนคำว่า มิคี โมรี กุกฺกุฏี เป็นต้น. ไม่สามารถใช้ระบุถึงวัวตัวเมียและวัวตัวผู้ ในขณะเดียวกันในที่ไหนๆ ได้. เพราะฉะนั้น ท้าย โค ศัพท์ จึงควรแปลง โย วิภัตติเป็น อี โดยคำนึงถึงตัวอย่างการใช้ที่สอดคล้องกับพระบาลี. ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ตามมติของอาจารย์วชิรพุทธิ ท้าย โค ศัพท์ มีการแปลง โย วิภัตติเป็น อี.

การสร้างรูป คาวี คาวึ ตามมติอรรถกถา

กิญฺจ ภิยฺโย - ยสฺมา อฏฺฐกถาจริเยหิ “คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา”ติอาทินา นเยน รจิตาย “ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวึ “เอโก เทฺว”ติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา คเณตี”ติ วจนปริโยสานาย สทฺทรจนายํ “เอโก คาวี, เทฺว คาวี”ติ อตฺถ โยชนานโย วตฺตพฺโพ โหติ, “คาวินฺ”ติ อุปโยควจนญฺจ ทิสฺสติ.

ยิ่งไปกว่านั้น ในข้อความที่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้โดยขึ้นต้นว่า คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา และลงท้ายด้วยคำว่า ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวึ “เอโก เทฺว”ติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา คเณติ ควรแปลบทสังขยาโดยการโยค คาวี ศัพท์เข้ามาว่า เอโก คาวี, เทฺว คาวี โดยอาศัยปริบทว่า คาวึ ซึ่งเป็นทุติยาวิภัตติ (หมายความว่า ไม่โยคบทว่า คาโว ที่อยู่ข้างหน้า แต่โยคบทว่า คาวึ ที่อยู่ติดกัน).

อิติ อฏฺฐกถาจริยานํ มเต โคสทฺทโต สิโยนมีการาเทโส อํวจนสฺส อึการาเทโส โหตีติ ญายติ. ตสฺมา เยวมฺเหหิ ยา สา โอการนฺตตาปกติกสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส “โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว. คาวํ, คาวินฺ”ติ อาทินา นเยน ปทมาลา ฐปิตา, สา ปาฬินยานุกูลา อฏฺฐกถานยานุกูลา กจฺจายนาจริยมตํ คเหตฺวา ปท นิปฺผตฺติชนกสฺส ครุโน จ มตานุกูลา.

“คาวี”ติ ปทสฺส จตุกฺขตฺตุ อาคตตฺตา ปน โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส อวิสทาการโวหารตฺตญฺจ สาเธติ. อิจฺเจสา ปาฬินยาทีสุ ญาเณน สมฺมา อุปปริกฺขิย-มาเนสุ อตีว ยุชฺชติ, นตฺเถตฺถ อปฺปมตฺตโกปิ โทโส.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์ให้ท้าย โค ศัพท์ (ที่ระบุถึงทั้งตัวผู้ตัวเมีย) มีการแปลง สิ และ โย วิภัตติ เป็น อี และ แปลง อํ วิภัตติเป็น อึ. เพราะเหตุนั้นแล ข้าพเจ้าจึงได้แจกปทมาลาของ โค ศัพท์อิตถีลิงค์ซึ่งมี โอการันต์เป็น ศัพท์เดิม (แบบแจกที่ ๓)๑ โดยนัยเป็นต้นว่า โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว. คาวํ, คาวึ. แบบแจกนี้ สอดคล้องกับนัยแห่งพระบาลี และอรรถกถา ทั้งยังสอดคล้องกับมติของอาจารย์ ผู้สร้างรูปคำตามมติของอาจารย์กัจจายนะ.

อนึ่ง ในการแจกปทมาลานั้น การที่ คาวี ศัพท์มีปรากฏถึง ๔ หนนั้น สามารถ ทำให้ โค ศัพท์ที่เป็นโอการันต์อิตถีลิงค์ปรากฏความเป็นอวิสทาการโวหาร (คือมีลักษณะ การแจกรูปที่ซับซ้อนเข้าใจยาก)ได้.

สรุปว่า แบบแจกที่กล่าวมานี้ เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบกับพระบาลีเป็นต้น อย่างดีแล้ว เห็นว่ามีความลงกัน สมกันอย่างเหมาะเจาะเป็นอย่างยิ่ง. จะหาโทษสักเล็กน้อย เกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็ไม่มี.

สาเหตุที่ไม่แสดง

รูปว่า คาวิโย เป็นต้นในแบบแจกที่ ๓

เอตฺถ ปน ปจฺจตฺโตปโยคาลปนานํ พหุวจนฏฺฐาเน “คาวิโย”ติ ปทญฺจ กรณ-สมฺปทานนิสฺสกฺกสามีน เมกวจนฏฺฐาเน “คาวิยา”ติ ปทญฺจ กรณนิสฺสกฺกานํ พหุวจนฏฺฐาเน “คาวีหิ คาวีภี”ติ ปทานิ จ สมฺปทาน สามีนํ พหุวจนฏฺฐาเน “คาวีนนฺ”ติ ปทญฺจ ภุมฺมวจนฏฺ-ฐาเน “คาวิยา, คาวิยํ; คาวีสู”ติ ปทานิ จาติ อิมานิ วิตฺถารโต โสฬส ปทานิ เอกนฺเตน อีปจฺจยวเสน สิทฺธตฺตา เอกนฺติตฺถิวาจกตฺตา จ น วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง ในการแจกปทมาลาตามแบบที่ ๓ นี้ พึงทราบว่า ในปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ และอาลปนะวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ไม่มีรูปว่า คาวิโย, ในตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมี-วิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ไม่มีรูปว่า คาวิยา, ในตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ ไม่มีรูปว่า คาวีหิ คาวีภิ, ใน

จตุตถีวิภัตติ, และฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ไม่มีรูปว่า คาวีนํ ในสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ไม่มีรูปว่า คาวิยา, คาวิยํ ในสัตตมีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ไม่มีรูปว่า คาวีสุ.

ก็บท ๑๖ บทเหล่านี้ เพราะเป็นบทที่สำเร็จรูปด้วยการลง อี ปัจจัย และใช้ระบุถึง โคตัวเมียเท่านั้น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้นำมาแจกไว้ในแบบแจกที่ ๓.

วินิจฉัยบทว่า คาวี, คาวึ

อยํ ปเนตฺถ นิจฺฉโย วุจฺจเต โสตูนํ นิกฺกงฺขภาวาย อิตฺถิลิงฺคปเทสุ หิ “คาวี คาวินฺ”ติ อิมานิ อีปจฺจย วเสน วา อีการึการาเทสวเสน วา สิชฺฌนฺติ. เอเตสุ ปจฺฉิมนโย อิธาธิปฺเปโต, ปุพฺพนโย อญฺญตฺถ. ตถา “คาวี คาวินฺ”ติ อิมานิ อีปจฺจยวเสน สิทฺธตฺตา เยภุยฺเยน อิตฺถิวาจกานิ ภวนฺติ. อีการึการาเทสวเสนปิ สิทฺธตฺตา กตฺถจิ เอกกฺขเณเยว สพฺพสงฺคาหกวเสน อิตฺถิปุมวาจกานิ ภวนฺติ. เอเตสุปิ ปจฺฉิโมเยว นโย อิธาธิปฺเปโต, ปุพฺพนโย อญฺญตฺถ. “คาวิโย. คาวิยา; คาวีหิ, คาวีภิ. คาวีนํ. คาวิยํ, คาวีสู”ติ เอตานิ ปน อีปจฺจยวเสเนว สิทฺธตฺตา สพฺพถาปิ อิตฺถีนํเยว วาจกานิ ภวนฺติ. อิตฺถิภูเตเสฺวว โคทพฺเพสุ โลกสงฺเกตวเสน วิเสสโต ปวตฺตตฺตา เอกนฺตโต อิตฺถิทพฺเพสุ ปวตฺตานิ “มิคี โมรี กุกฺกุฏี”อิจฺจาทีนิ ปทานิ วิย. กิญฺจาปิ ปน “นที มหี”อิจฺจาทีนิปิ อิตฺถิลิงฺคานิ อีปจฺจยวเสเนว สิทฺธานิ, ตถาปิ ตานิ อวิญฺญาณกตฺตา ตทตฺถานํ อิตฺถิทพฺเพสุ วตฺตนฺตีติ วตฺตุ น ยุชฺชติ. อิตฺถิปุมนปุสกภาวรหิตา หิ ตทตฺถา.

เพื่อมิให้นักศึกษาทั้งหลายเกิดความสงสัยในแบบแจกของโคศัพท์นี้ ข้าพเจ้า จะขอวินิจฉัย ดังต่อไปนี้:-

ใน โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ บทว่า คาวี, คาวึ นี้ สำเร็จรูปด้วยการลง อี ปัจจัย หรือด้วยการแปลง วิภัตติเป็น อี เป็น อึ. ก็ในวิธีทั้งสองนี้ ในแบบแจกนี้ ข้าพเจ้า ประสงค์เอา วิธีหลัง. ส่วนวิธีแรก มีใช้ในแบบแจกอื่น. ดังจะเห็นได้ว่า บทว่า คาวี, คาวึ นี้ โดยส่วนมาก ใช้เป็นศัพท์ที่ระบุถึงโคตัวเมีย เพราะสำเร็จรูปด้วยการลง อี ปัจจัย. แต่ในบางครั้ง ใช้เป็น ศัพท์ระบุถึงทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมียทั้งหมดในขณะเดียวกันได้ เนื่องจากสำเร็จรูปด้วย การแปลงวิภัตติเป็น อี และเป็น อึ.

บรรดาวิธีทั้งสองนี้ ในแบบแจกที่ ๓ ของข้าพเจ้านี้ ประสงค์เอาเฉพาะวิธีหลัง เท่านั้น. ส่วนวิธีแรก ประสงค์ให้ทำได้ในแบบแจกอื่น. ส่วนบทเหล่านี้ คือ คาวิโย. คาวิยา; คาวีหิ, คาวีภิ. คาวีนํ. คาวิยํ, คาวีสุ ใช้ระบุถึงโคตัวเมียแม้โดยประการทั้งปวง เพราะ สำเร็จรูปด้วยการลง อี อิตถิโชตกปัจจัยเพียงวิธีเดียวเท่านั้น.

ถาม: เพราะเหตุไร

ตอบ: เพราะบทเหล่านั้นตามสำนวนของชาวโลกใช้ระบุเจาะจงถึงโคตัวเมีย

เท่านั้นเหมือนบทว่า มคี โมรี กุกฺกุฏี เป็นต้นที่ใช้ระบุถึงสัตว์ตัวเมียเพียงอย่างเดียว

สำหรับศัพท์อิตถีลิงค์อื่นๆ เช่น นที (แม่น้ำ) มหี (แผ่นดิน) เป็นต้น แม้จะสำเร็จ รูปมาจากการลง อี ปัจจัยก็ตาม แต่ก็ไม่ควรที่จะอธิบายถึงศัพท์เหล่านั้นว่าใช้ระบุถึง อิตถีทัพพะ เพราะอรรถของศัพท์เหล่านั้น เป็น อวิญญาณกทัพพะ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต). จริงอยู่ อรรถของศัพท์เหล่านั้น ปราศจากความเป็นเพศหญิง, เพศชาย และเพศบัณเฑาะก์.

สาเหตุที่ไม่แสดง

รูปว่า คาเวน เป็นต้นในแบบแจกที่ ๓

ยสฺมา ปน อิตฺถิลิงฺเค โคสทฺเท เอนโยโค เอสฺกาโร จ น ลพฺภติ. ตสฺมา “คาเวน คเวน คาเวสุ คเวสู”ติ ปทานิ น วุตฺตานิ ยสฺมา จ อิตฺถิลิงฺเคน โคสทฺเทน สทฺธึ สสฺมาสฺมึวจนานิ สรูปโต ปรตฺตํ น ยนฺติ, ตสฺมา “คาวสฺส ควสฺส คาวสฺมา ควสฺมา คาวสฺมึ ควสฺมินฺ”ติ ปทานิ น วุตฺตานิ. ยสฺมา จ ตตฺถ สฺมาวจนสฺส อาเทสภูโต อากาโร จ มฺหากาโร จ น ลพฺภติ, ตสฺมา “คาวา ควา คาวมฺหา คาวมฺหา”ติ ปทานิ น วุตฺตานิ. ยสฺมา จ สฺมึวจนสฺส อาเทสภูโต เอกาโร จ มฺหิกาโร จ น ลพฺภติ, ตสฺมา “คาเว คเว คาวมฺหิ ควมฺหี”ติ ปทานิ น วุตฺตานิ.

อนึ่ง เพราะท้าย โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ ไม่มีรูปที่เป็น เอน และ เอสุ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้แจกรูปว่า คาเวน, คเวน คาเวสุ คเวสุ ไว้ในปทมาลาของ โค ศัพท์แบบที่ ๓ และเพราะท้าย โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ไม่มีรูป ส สฺมา สฺมึ วิภัตติปรากฏอยู่ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้แจกรูปว่า คาวสฺส ควสฺส คาวสฺมา ควสฺมา คาวสฺมึ ควสฺมึ ไว้ในปทมาลาของ โค ศัพท์แบบที่ ๓ เช่นเดียวกัน.

ก็แลเพราะท้าย โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ ไม่มีรูป สฺมาวิภัตติที่แปลงเป็น อา และ มฺหา ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้แจกรูปว่า คาวา ควา คาวมฺหา คาวมฺหา ไว้ในปทมาลา ของ โค ศัพท์แบบที่ ๓ และเพราะท้าย โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ ไม่มีรูปของ สฺมึ วิภัตติที่แปลง เป็น เอ และ มฺหิ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่ได้แจกรูปว่า คาเว คเว คาวมฺหิ ควมฺหิ ไว้ในปท-มาลาของ โค ศัพท์แบบที่ ๓ เช่นเดียวกัน.

อปิจ “ยาย ตายา”ติอาทีหิ สมานาธิกรณปเทหิ โยเชตุ อยุตฺตตฺตาปิ “คาเวน คเวนา”ติอาทีนิ อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน๑ น วุตฺตานิ. ตถา หิ “ยาย ตาย”อิจฺจาทีหิ สทฺธึ “คาเวน คเวนา”ติอาทีนิ น โยเชตพฺพานิ เอกนฺตปุลฺลิงฺครูปตฺตา.

อีกนัยหนึ่ง การที่ข้าพเจ้า ไม่แจกรูปว่า คาเวน คเวน เป็นต้นไว้ในแบบแจกที่ ๓ ของ โค ศัพท์ที่เป็นได้ทั้งอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ทั้งสองนั้น ก็เนื่องจากว่าไม่เหมาะที่จะใช้คู่ กับสรรพนามที่เป็นตุลยาธิกรณะ เช่น ยาย ตาย เป็นต้น. อย่างเช่นรูปว่า คาเวน คเวน เป็นต้น ไม่เหมาะที่จะใช้คู่กับบทสรรพนามว่า ยาย, ตาย เป็นต้น เพราะบทว่า คาเวน คเวน เหล่านั้นมีรูปเป็นปุงลิงค์แน่นอน.

คำท้วงแบบแจกที่ ๓ ของ โค ศัพท์

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุ - ยา ตุมฺเหหิ โอการนฺตตาปกติกสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส “โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว”อาทินา นเยน ปทมาลา ฐปิตา, สา “มาตุคาโม อิตฺถี มาตุคามา อิตฺถิโย”ติ วุตฺตสทิสา จ โหตีติ ? ตนฺน. มาตุคามอิตฺถีสทฺทา หิ นานาลิงฺคา ปุมิตฺถิลิงฺคภาเวน, นานาธาตุกา จ คมุ อิสุธาตุวเสน, อิมสฺมึ ปน ฐาเน โคคาวีสทฺทา เอกลิงฺคา อิตฺถิลิงฺคภาเวน, เอกธาตุกา จ คมุธาตุวเสนาติ.

ก็ในแบบแจกของโคศัพท์ประเภทที่ ๓ นี้ อาจมีอาจารย์บางท่านท้วงว่า แบบแจก ของโคศัพท์ที่เป็นได้สองลิงค์ ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมเป็นโอการันต์ที่ท่านได้แจกไว้โดยนัยว่า โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว เป็นต้นนั้น มีลักษณะคล้ายกับเป็นการนำเอาศัพท์ที่มี ๒ การันต์มาผสมกัน เหมือนกับคำว่า มาตุคาโม อิตฺถี, มาตุคามา อิตฺถิโย ฉะนั้น.

ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น. ด้วยว่า มาตุคาม ศัพท์และ อิตฺถี ศัพท์ เป็นคนละศัพท์กัน คือศัพท์หนึ่งเป็นปุงลิงค์ อีกศัพท์หนึ่งเป็นอิตถีลิงค์ ทั้งยังเป็นศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากธาตุ ที่ต่างกัน คือ มาตุคาม ศัพท์มาจาก คมฺ ธาตุ ส่วน อิตฺถี ศัพท์ มาจาก อิสฺ ธาตุ. แต่ใน แบบแจกของ โค ศัพท์ที่เป็นได้สองลิงค์นี้ ทั้ง โค และ คาวี ศัพท์ เป็นศัพท์เดียวกัน ทั้งสำเร็จ รูปมาจากธาตุเดียวกัน คือ คมฺ ธาตุ.

ยชฺเชวํ โคณสทฺทสฺส โคสทฺทสฺสาเทสวเสน กจฺจายเนน วุตฺตตฺตา ตทาเทสตฺตํ เอกธาตุกตฺตญฺจา คมฺม เตนาปิ สทฺธึ มิสฺเสตฺวา ปทมาลา วตฺตพฺพาติ? น, โคณสทฺทสฺส อจฺจนฺตปุลฺลิงฺคตฺตา อการนฺตตา ปกติกตฺตา จ. ตถา หิ โส วิสุํ ปุลฺลิงฺคฏฺฐาเน อุทฺทิฏฺโฐ.

ถาม: หากเป็นเช่นนี้ (คือหากมีการแจก โค และ คาวี รวมกัน โดยอ้างว่าเป็น ศัพท์เดียวกัน ธาตุเดียวกัน) ไซร้. เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้ โคณ ศัพท์ซึ่งมีธาตุเดียวกัน เพราะ แปลงมาจาก โค ศัพท์ตามที่อาจารย์กัจจายนะได้ระบุไว้ ก็ควรนำมาแจกรวมเข้ากับ โค และ คาวี ศัพท์ด้วยได้หรือไม่ ?.

ตอบ: ไม่ควร เพราะ โคณ ศัพท์เป็นศัพท์ปุงลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอการันต์ ปุงลิงค์แน่นอน. ดังจะเห็นได้ว่า โคณ ศัพท์นั้น ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้ต่างหากแล้วตอนว่า ด้วยเรื่องของ โค ศัพท์ปุงลิงค์ (ตอนว่าด้วยโอการันต์ปุงลิงค์).

อยํ ปน “โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว”ติอาทิกา ปทมาลา โอการีการนฺตปทานิ มิสฺเสตฺวา กตาติ น สลฺลกฺเขตพฺพา, อถ โข วิกปฺเปน โคสทฺทโต ปเรสํ สิโยอํวจนานํ อีการีการา-เทสวเสน วุตฺตปทวนฺตตฺตา โอการนฺติตฺถิลิงฺคปทมาลาอิจฺเจว สารโต ปจฺเจตพฺพา.

สำหรับแบบแจกที่ ๓ ว่า โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว เป็นต้นนี้ ไม่ควรเข้าใจว่า ข้าพเจ้า แจกปทมาลาโดยการนำเอาโอและอีการันต์มาผสมกัน. แต่พึงปักใจเชื่อเถิดว่า เป็นการแจกโอการันต์แน่นอน เพราะบทว่า คาวี คาวึ ในแบบแจกนี้ ก็มีรูปศัพท์เดิม มาจาก โค แต่ได้มีการแปลง สิ โย และ อํ ท้าย โค ศัพท์เป็น อี และ อึ ภายหลัง๑

ตัวอย่าง โค ศัพท์อิตถีลิงค์

อิทานิ โคสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาวสาธกานิ สุตฺตปทานิ โลกิกปฺปโยคานิ จ กถยาม- “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว วสฺสานํ ปจฺฉิเม มาเส สรทสมเย กิฏฺฐสมฺพาเธ โคปาลโก คาโว รกฺเขยฺย, ตา คาโว ตโต ตโต ทณฺเฑน อาโกเฏยฺย.

อนฺนทา พลทา เจตา วณฺณทา สุขทา จ ตา
เอตมตฺถํ วสํ ญตฺวา นาสฺสุ คาโว หรึสุ เต.

สพฺพา คาโว สมาหรติ. คมิสฺสนฺติ ภนฺเต คาโว วจฺฉคิทฺธินิโย”ติ อิมานิ สุตฺต-ปทานิ. “โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต”ติอาทีนิ ปน โลกิกปฺปโยคานิ. อิติ โคสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาโวปิ ปุลฺลิงฺคภาโว วิย สารโต ปจฺเจตพฺโพ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงหลักฐานจากพระบาลีและจากคัมภีร์สันสกฤตซึ่งเป็น ตัวอย่างการใช้ โค ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์

[ตัวอย่างจากพระบาลี]

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว วสฺสานํ ปจฺฉิเม มาเส สรทสมเย กิฏฺฐสมฺพาเธ โคปาลโก คาโว รกฺเขยฺย, ตา คาโว ตโต ตโต ทณฺเฑน อาโกเฏยฺย58

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายโคบาล ป้องกันฝูงโคไม่ให้เข้าไปในพื้นที่ ซึ่งหนาแน่นไปด้วยข้าวกล้า ในช่วงเดือนสรทะอันเป็นเดือนสุดท้ายของฤดูฝน, นายโคบาล นั้น พึงใช้ไม้ตีฝูงโคเหล่านั้นจากสถานที่นั้นๆ

อนฺนทา พลทา เจตา วณฺณทา สุขทา จ ตา
เอตมตฺถํ วสํ ญตฺวา นาสฺสุ คาโว หรึสุ เต59

พราหมณ์เหล่านั้น ครั้นทราบถึงคุณูปการของโคนั้น อย่างนี้ว่า โคเหล่านั้น ให้ข้าว ให้กำลัง ให้วรรณะ และให้ ความสุข ดังนี้ จึงไม่เบียดเบียนโคทั้งหลายอย่างแน่นอน.

สพฺพา คาโว สมาหรติ 60 ย่อมต้อนฝูงโคทั้งหมด

คมิสฺสนฺติ ภนฺเต คาโว- ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โคทั้งหลายที่มีความ

วจฺฉคิทฺธินิโย61 เยื่อใย ในลูกโค จักไป

[ตัวอย่างจากคัมภีร์สันสกฤต]

โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต62 เขาไป ในขณะที่แม่โคถูกรีดนม

ตามตัวอย่างที่ได้แสดงมานี้ ขอให้นักศึกษา ปักใจเชื่อเถิดว่า แม้ โค ศัพท์ที่เป็น อิตถีลิงค์ ก็มีรูปเหมือน โค ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

ความหมายเป็นหลัก, ลิงค์เป็นรอง

ตตฺร "โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว"ติอาทีนิ กิญฺจาปิ อิตฺถิลิงฺคภาเวน๑ วุตฺตานิ, ตถาปิ ยถาปโยคํ "ปชา เทวตา"ติ ปทานิ วิย อิตฺถิปุริสวาจกาเนว ภวนฺติ, ตสฺมา อิตฺถิลิงฺควเสน "สา โค"ติ วา "ตา คาโว"ติ วา วุตฺเต อิตฺถิปุมภูตา สพฺเพปิ โคณา คหิตาติ เวทิตพฺพา. น หิ อีทิเส ฐาเน เอกนฺตโต ลิงฺคํ ปธานํ, อตฺโถเยว ปธาโน.

ในแบบแจกที่ ๓ นั้น บทว่า โค, คาวี; คาโว, คาวี, คโว เป็นต้น แม้ข้าพเจ้า จะ กล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์ก็ตาม แต่บทเหล่านั้น ก็ระบุถึงทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมีย ตามสมควร แก่อุทาหรณ์อย่างแน่นอน เหมือนกับบทว่า ปชา และ เทวตา (ที่ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ แต่ระบุ ถึงทั้งสองเพศ). เพราะฉะนั้น ในกรณีที่ใช้เป็นรูปศัพท์อิตถีลิงค์ว่า สา โค หรือ ตา คาโว ก็พึงทราบว่า หมายเอาโคทั้งที่เป็นตัวผู้และตัวเมียทั้งหมด. ด้วยว่าในฐานะเช่นนี้ ไม่ถือเอา ศัพท์เป็นประมาณ แต่ถือเอาความหมายเท่านั้นเป็นประมาณ.

บทว่า คาวี

โดยทั่วไปหมายถึง โค ตัวเมีย

"วเช คาโว ทุหนฺตี"ติ วุตฺเต กิญฺจาปิ "คาโว"ติ อยํ สทฺโท ปุเมปิ วตฺตติ, ตถาปิ ทุหนกฺริยาย ปุเม อสมฺภวโต อตฺถวเสน อิตฺถิโย ญายนฺเต. "คาวี ทุหนฺตี"ติ วุตฺเต ปน ลิงฺควเสน อตฺถวเสน จ วจนโต โก สํสยมาปชฺชิสฺสติ วิญฺญู. "ตา คาโว จรนฺตี"ติ วุตฺเต อิตฺถิลิงฺควเสน วจนโต กทาจิ กสฺสจิ สํสโย สิยา "นนุ อิตฺถิโย"ติ, ปุลฺ

ลิงฺควเสน ปน “เต คาโว จรนฺตี”ติ วุตฺเต สํสโย นตฺถิ, อิตฺถิโย จ ปุมาโน จ ญายนฺเต ปุลฺลิงฺคพหุวจเนน กตฺถจิ อิตฺถิปุมฺสฺส คหิตตฺตา. “อเถตฺถ สีหา พฺยคฺฆา จา”อาทีสุ วิย “คาวี จรตี”ติ จ “คาวึ ปสฺสตี”ติ จ วุตฺเต อิตฺถี วิญฺญายเต คาวีสทฺเทน อิตฺถิยา คเหตพฺพตฺตา.

โลกิกปฺปโยเคสุ หิ สาสนิกปฺปโยเคสุ จ คาวีสทฺเทน อิตฺถี คยฺหติ. เอกจฺจํ ปน สาสนิกปฺปโยคํ สนฺธาย “คาวีติ, “คาวินฺติ จ “อิตฺถิปุริสสาธารณวจนมโวจุมฺห. ตถา หิ “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวี วธิตฺวา จตุมหาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺสา”ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. อฏฺฐกถาสุ จ “คาโว”ติ อิตฺถิปุม-สาธารณํ สทฺทรจนํ กตฺวา ปุน ตเทว อิตฺถิปุมํ สนฺธาย “ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวินฺ”ติ รจิตา สทฺทรจนา ทิสฺสติ.

อนึ่ง ในกรณีที่กล่าวว่า วเช คาโว ทุหนฺติ แม้ศัพท์ว่า คาโว นี้ จะสามารถใช้เป็น ปุงลิงค์ได้ก็ตาม แต่ก็พึงทราบว่าหมายเอาเฉพาะโคตัวเมียเท่านั้น เพราะกิริยาการรีด ไม่สามารถใช้กับโคตัวผู้ได้. ส่วนในกรณีที่กล่าวว่า คาวี ทุหนฺติ ผู้รู้คนใดเล่า จะเกิด ความสงสัย เพราะทั้งศัพท์และความหมายมีความสมบูรณ์ชัดเจน.

อนึ่ง ในกรณีที่กล่าวว่า ตา คาโว จรนฺติ บางครั้ง อาจมีบางคนเกิดความสงสัยว่า “ใช่โคตัวเมียหรือไม่” เพราะมีคำสรรพนามที่เป็นอิตถีลิงค์กำกับอยู่. แต่ในกรณีที่กล่าว ด้วยรูปศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ว่า เต คาโว จรนฺติ ก็จะไม่มีความสงสัยเกิดขึ้นแต่อย่างใด และยังสื่อให้ทราบถึงทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมีย เพราะศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์พหูพจน์ บางครั้ง หมายเอาทั้งเพศผู้และเพศเมีย.

อนึ่ง ในกรณีที่กล่าวว่า คาวี จรติ และ คาวึ ปสฺสติ พึงทราบว่า หมายเอาเฉพาะ โคตัวเมียเท่านั้น เพราะ คาวี ศัพท์ชาวโลกใช้ระบุถึงโคตัวเมีย เหมือนคำว่า สีหา พฺยคฺฆา ในข้อความว่า อเถตฺถ สีหา พฺยคฺฆา จ63 “ในป่านี้ มีทั้งแม่สิงห์และแม่เสือเป็นต้น.

ดังจะเห็นได้ว่า ในตัวอย่างของคัมภีร์สันสกฤต และในตัวอย่างของคัมภีร์ฝ่าย พระศาสนา ต่างก็ใช้ คาวี ศัพท์ระบุถึงโคตัวเมียเช่นเดียวกัน. แต่การที่ข้าพเจ้า ได้กล่าว ว่า คาวี และ คาวึ เป็นศัพท์ที่ใช้ระบุได้ทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมียนั้น หมายเอาเฉพาะ ตัวอย่างในคัมภีร์ฝ่ายพระศาสนาบางแห่งเท่านั้น เช่นตัวอย่างจากพระบาลีว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวึ วธิตฺวา จตุมหาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส64

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายโคฆาต หรือลูกน้องนายโคฆาต ที่ชาญฉลาด ฆ่าโคนั่งชำแหละเป็นส่วนๆ ที่ทางสี่แพร่ง.

และในคัมภีร์อรรถกกาทั้งหลาย ตอนแรก พระอรรถกถาจารย์ ใช้ศัพท์ว่า คาโว ระบุถึงทั้งโคตัวผู้และโคตัวเมีย หลังจากนั้น (ในประโยคเดียวกัน) เมื่อท่านจะระบุถึงโค ตัวผู้และโคตัวเมียนั้นซ้ำอีก แทนที่จะใช้ ศัพท์ว่า คาโว กลับใช้ศัพท์ว่า คาวึ แทนดังนี้ว่า ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํ คาวึ (นั่งนับโคทีละตัวที่มาถึงประตูคอก).

เอตฺถ หิ โคชาติยํ ชิตา อิตฺถีปิ ปุมาปิ “คาวี”ติ สงฺขํ คจฺฉติ. วิเสสโต ปน “คาวี”ติ อิทํ อิตฺถิยา อธิวจนํ. ตถา หิ ตตฺถ ตตฺถ ปาฬิปฺปเทสาทีสุ “อจิรปกฺกนฺตสฺส ภควโต พาหิยํ ทารุจีริยํ คาวี ตรุณวจฺฉา อธิปติตฺวา ชีวิตา โวโรเปสี”ติ, “คาวุ วา เต เทมิ, คาวึ วา เต เทมี”ติ จ “ติณสีโห กโปตวณฺณคาวีสทิโส”ติ จ ปโยคทสฺสนโต อิตฺถี กถิยตีติ วตฺตพฺพํ. โคสทฺเทน ปน “โคทุหนํ. คทฺทุหนํ. โคขีรํ โคธโน โครูปานิ จา”ติ ทสฺสนโต อิตฺถีปิ ปุมาปิ กถิยตีติ วตฺตพฺพํ.

ก็ในบทว่า คาวึ ข้างต้นนี้ หากมุ่งถึงชาติกำเนิดของโคทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นตัวผู้ หรือตัวเมีย ก็สามารถเรียกว่า คาวี ได้. แต่ถ้าเป็นการกำหนดโดยการเจาะจงเพศ บทว่า คาวี นี้ จะหมายถึงโคตัวเมียเท่านั้น ดังมีหลักฐานจากพระบาลีเป็นต้นว่า

อจิรปกฺกนฺตสฺส ภควโต- เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เสด็จหลีกไปไม่นาน

พาหิยํ ทารุจีริยํ คาวี- แม่โคลูกอ่อน ได้ขวิดนายพาหิยทารุจีริยะให้ล้ม

ตรุณวจฺฉา อธิปติตฺวา- จนเสียชีวิต

ชีวิตา โวโรเปสิ 65

คาวุ วา เต เทมิ,- เราจะให้โคตัวผู้ หรือโคตัวเมียแก่ท่านดี

คาวึ วา เต เทมิ 66

ติณสีโห กโปตวณฺณ- ติณสีหะ มีสีผิวเหมือนแม่โคตัวที่มีสีดุจ

คาวีสทิโส 67 นกพิราบ

ตามตัวอย่างที่แสดงมาข้างต้นนี้ บทว่า คาวี และ คาวึ พึงกล่าวได้ว่า ท่านใช้ ระบุถึงโคตัวเมียเท่านั้น.

สำหรับในตัวอย่างว่า โคทุหนํ68 (การรีดนมโค). คทฺทุหนํ 69(การรีดนมโค). โคขีรํ (นมโค). โคธโน (มีโคเป็นทรัพย์). โครูปานิ 70 (ฝูงโค). ในตัวอย่างเหล่านี้ บทว่า โค พึงกล่าว ได้ว่า ท่านใช้ระบุถึงโคตัวเมียบ้าง โคตัวผู้บ้าง.

แบบแจก โค ศัพท์

ตามนยะพระบาลีเป็นต้น

อิทานิ โอการนฺตสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส ปทมาลายํ ปาฬินยาทินิสฺสิโต อตฺถยุตฺตินโย วุจฺจเต วิญฺญูนํ โกสลฺลชนนตฺถํ...

บัดนี้ เพื่อให้วิญญูชน เกิดความเชี่ยวชาญในแบบแจกของโคศัพท์อิตถีลิงค์

โอการันต์ ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถยุตตินัย (หลักการหาความสมเหตุสมผลทางความหมาย) โดยอาศัยแนวทางจากพระบาลีเป็นต้น ดังต่อไปนี้

สา โค คจฺฉติ แม่โคนั้น ย่อมไป

สา คาวี คจฺฉติ แม่โคนั้น ย่อมไป

ตา คาโว, คาวี, คโว คจฺฉนฺติ แม่โคเหล่านั้น ย่อมไป

ตํ คาวํ, คาวึ, ควํ ปสฺสติ๑ ย่อมเห็นซึ่งแม่โคนั้น

ตา คาโว, คาวี, คโว ปสฺสติ ย่อมเห็นซึ่งแม่โคเหล่านั้น

ตาหิ โคหิ, โคภิ กตํ อันแม่โคเหล่านั้น ทำแล้ว

ตาสํ ควํ, คุนฺนํ โคนํ เทติ ย่อมให้แก่แม่โคเหล่านั้น

ตาหิ โคหิ, โคภิ อเปติ หลีกออกจากแม่โคเหล่านั้น

ตาสํ ควํ, คุนฺนํ,โคนํ สิงฺคานิ เขาทั้งหลายของแม่โคเหล่านั้น

ตาสุ โคสุ ปติฏฺจิตํ ดำรงอยู่บนหลังแม่โค

โภติ โค ตุวํ ติฏฺจ แน่ะแม่โค เจ้าจงหยุด

โภติโย คาโว คาวี, ควา- แน่ะแม่โคทั้งหลาย พวกเจ้า จงหยุด

ตุมฺเห ติฏฺจถ

อปโรปิ วุจฺจเต

ข้าพเจ้า จะแสดงอีกนัยหนึ่ง

สา โค นทึ ตรนฺตี คจฺฉติ แม่โคนั้น กำลังข้ามแม่น้ำไป

สา คาวี นทึ ตรนฺตี คจฺฉติ แม่โคนั้น กำลังข้ามแม่น้ำไป

ตา คาโว, คาวี, คโว นที- แม่โคเหล่านั้น กำลังข้ามแม่น้ำไป

ตรนฺติโย คจฺฉนฺติ

ตํ คาวํ, คาวึ, ควํ นทึ ตรนฺตึ- ย่อมเห็นซึ่งแม่โคนั้นกำลังข้ามแม่น้ำไป

ปสฺสติ

ตา คาโว, คาวี, คโว นที- ย่อมเห็นซึ่งแม่โคเหล่านั้นกำลังข้ามแม่น้ำไป

ตรนฺติโย ปสฺสติ

ตาหิ โคหิ, โคภิ นทึ ตรนฺตีหิ- อันแม่โคเหล่านั้นซึ่งกำลังข้ามแม่น้ำทำแล้ว

กตํ

ตาสํ ควํ, คุนฺนํ, โคนํ นที- ย่อมให้แก่แม่โคเหล่านั้นซึ่งกำลังข้ามแม่น้ำ

ตรนฺตีนํ เทติ

ตาหิ โคหิ, โคภิ นทึ ตรนฺตีหิ- หลีกออกจากแม่โคเหล่านั้นซึ่งกำลังข้าม

อเปติ แม่น้ำไป

ตาสํ ควํ, คุนฺนํ โคนํ นที- อันเป็นของแม่โคเหล่านั้นซึ่งกำลังข้าม

ตรนฺตีนํ สนฺตกํ แม่น้ำไป

ตาสุ โคสุ นทึ ตรนฺตีสุ- ดำรงอยู่บนหลังแม่โคเหล่านั้นซึ่งกำลังข้าม

ปติฏฺจิตํ แม่น้ำไป

สาเหตุที่ โค ศัพท์

ในแบบที่ ๓ เป็นอวิสทาการโวหาร

ตตฺร ยา สา “โค, คาวี, คาโว, คาวี, คโว”ติอาทินา โอการนฺตสฺสิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส ปทมาลา จ ปิตา, สา “โค, คาโว คโว”ติอาทินา วุตฺตสฺส โอการนฺตปุลฺลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส ปทมาลาโต สวิเสสา ปจฺจตฺโตป โยคาลปนฏฺฐาเน จตุนฺนํ กญฺญาสทฺทานํ วิย คาวีสทฺทานํ วุตฺตตฺตา.

ยสฺมา ปนายํ วิเสโส, ตสฺมา อิมสฺส โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส อญฺเญสมิตฺถิ-ลิงฺคานํ วิย อวิส ทาการโวหารตา สลฺลกฺเขตพฺพา, น ปุลฺลิงฺคานํ วิย วิสทาการโวหารตา, นาปิ นปุสกลิงฺคานํ วิย อุภยมุตฺตา การโวหารตา สลฺลกฺเขตพฺพา.

บรรดาแบบแจกของโคศัพท์ทั้ง ๓ นั้น แบบแจกของโคศัพท์โอการันต์ที่เป็น อิตถีลิงค์ (แบบแจกที่ ๓) เช่น โค, คาวี, คาโว, คาวี, คโว เป็นต้นนั้น มีรูปพิเศษต่างจาก แบบแจกของโคศัพท์โอการันต์ปุงลิงค์ที่ได้ แจกไว้โดยนัยว่า โค, คาโว, คโว เป็นต้น เพราะ ในแบบแจกที่ ๓ นั้น มีคำว่า คาวี ปรากฏถึง ๔ แห่ง คือ ปฐ มาวิภัตติ ๒ แห่ง, ทุติยาวิภัตติ ๑ แห่ง และอาลปนะ ๑ แห่ง เหมือน กญฺญา ศัพท์.

อาศัยรูปว่า คาวี ที่เป็นศัพท์พิเศษดังกล่าวนี้ ทำให้ทราบได้ว่าโคศัพท์โอการันต์ อิตถีลิงค์นั้น เป็นอวิสทาการโวหาร เหมือนกับศัพท์อิตถีลิงค์อื่นๆ ไม่ใช่เป็นวิสทาการโวหาร เหมือนกับศัพท์ปุงลิงค์ ทั้ง ไม่ใช่อุภยมุตตาการโวหารเหมือนกับศัพท์นปุงสกลิงค์.

เปรียบเทียบ

การใช้ลิงค์ของ โค ศัพท์กับ ธาตุ ศัพท์

เอตฺถ นิจฺฉยกรณี คาถา วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จักแสดงคาถาสรุปเป็นข้อวินิจฉัยดังนี้

ทฺวินฺนํ ธาตุสทฺทานํ ยถา ทิสฺสติ นานตา
โคสทฺทานํ ตถา ทฺวินฺนํ อิจฺฉิตพฺพาว นานตา.

ธาตุศัพท์ ๒ ศัพท์ มีการใช้ลิงค์ต่างกันฉันใด โคศัพท์ ๒ ศัพท์ ก็พึงทราบว่ามีการใช้ลิงค์ ต่างกันฉันนั้น.

ตถา หิ ปุมิตฺถิลิงฺควเสน ทฺวินฺนํ ธาตุสทฺทานํ วิเสโส ทิสฺสติ. ตํ ยถา ?

ดังจะเห็นได้ว่า ธาตุ ๒ ศัพท์ มีลิงค์ต่างกัน คือ ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์.๑

ตัวอย่างเช่น

ธาตุสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ธาตุ	ธาตู, ธาตโว
ธาตุ	ธาตู, ธาตโว
ธาตุนา	ธาตูหิ, ธาตูภิ

ธาตุสฺส ธาตูนํ

ธาตุสฺมา, ธาตุมฺหา ธาตูหิ, ธาตูภิ

ธาตุสฺส ธาตูนํ

ธาตุสฺมึ, ธาตุมฺหิ ธาตูสุ

อยํ ปุลฺลิงฺควิเสโส

นี้เป็นแบบแจกของธาตุศัพท์ประเภทปุงลิงค์

ธาตุสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ธาตุ	ธาตู, ธาตุโย
ธาตุ	ธาตู, ธาตุโย
ธาตุยา	ธาตูหิ, ธาตูภิ
ธาตุยา	ธาตูนํ
ธาตุยา	ธาตูหิ, ธาตูภิ
ธาตุยา	ธาตูนํ
ธาตุยา, ธาตุยํ	ธาตูสุ๑

อยํ อิตฺถิลิงฺคสฺส วิเสโส.

นี้เป็นแบบแจกของธาตุศัพท์ประเภทอิตถีลิงค์

ยถา จ ทฺวินฺนํ ธาตุสทฺทานํ วิเสโส ปญฺญายติ, ตถา ทฺวินฺนมฺปิ โคสทฺทานํ วิเสโส ปญฺญายเตว. ยถา จ ปุนฺนปุสกลิงฺคานํ ทฺวินฺนํ อายุสทฺทานํ "อายุ,อายู อายโว"ติ-อาทินา, "อายุ, อายู, อายูนี"ติอาทินา จ วิเสโส ปญฺญายติ, ตถา ทฺวินฺนมฺปิ โคสทฺทานํ วิเสโส ปญฺญายเตว. ตถา หิ วิสทาการโวหาโร ปุลฺลิงฺคํ, อวิสทาการโวหาโร อิตฺถิลิงฺคํ, อุภยมุตฺตาการโวหาโร นปุสกลิงฺคํ.

ธาตุ ๒ ศัพท์มีลิงค์ต่างกันฉันใด แม้ โค ๒ ศัพท์ ก็มีลิงค์ต่างกันฉันนั้น. อายุ ๒ ศัพท์ มีการใช้เป็นปุงลิงค์ เช่น อายุ, อายู, อายโว เป็นต้น และเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อายุ, อายู, อายูนิ เป็นต้น ฉันใด แม้ โค ๒ ศัพท์ ก็มีลิงค์ต่างกันฉันนั้นนั่นเทียว. จริงอย่างนั้น วิสทาการโวหาร (รูปศัพท์ที่ไม่มีความซ้ำซ้อน) เป็นลักษณะของปุงลิงค์, อวิสทาการโวหาร (รูปศัพท์ที่มีการซ้ำซ้อน) เป็นลักษณะของอิตถีลิงค์, อุภยมุตตาการโวหาร (รูปศัพท์ที่มี ลักษณะพ้นจากลักษณะทั้งสอง) เป็นลักษณะของนปุงสกลิงค์.

การจำแนกบท

เป็นวิสทาการโวหารเป็นต้น

อิทานิ อิมเมวตฺถํ ปากฏตรํ กตฺวา สงฺเขปโต กถยาม ปุริโสติ วิสทาการโวหาโร, กญฺญาติ อวิสทาการโวหาโร, รูปนฺติ อุภยมุตฺตาการโวหาโร.

บัดนี้ เพื่อให้ข้อความข้างต้นนี้มีความชัดเจน ข้าพเจ้า จะแสดงลักษณะของความ เป็นวิสทาการโวหารเป็นต้นของบทต่างๆ พอเป็นแนวทางดังต่อไปนี้:- บทว่า ปุริโส จัด เป็นวิสทาการโวหาร, บทว่า กญฺญา จัดเป็นอวิสทาการโวหาร บทว่า รูปํ จัดเป็นอุภย-มุตตาการโวหาร โดยมีลักษณะการจำแนกดังต่อไปนี้:-

ลักษณะ

ของวิสทาการโวหารกับอวิสทาการโวหาร

ปุริโส ติฏฺฐติ, กญฺญา ติฏฺฐติ, กญฺญา ติฏฺฐนฺติ, กญฺญา ปสฺสติ, โภติโย กญฺญา ติฏฺฐถ, เอตฺเถกปทมสมํ, จตฺตาริ สมานิ. ปุริสา ติฏฺฐนฺติ, ปุริสา นิสฺสฏฺ, ภวนฺโต ปุริสา คจฺฉถ. กญฺญาโย ติฏฺฐนฺติ, กญฺญาโย ปสฺสติ, โภติโย กญฺญาโย คจฺฉถ, ตีณิ ตีณิ สมานิ. ปุริสํ ปสฺสติ, กญฺญํ ปสฺสติ, เทฺว อสมานิ. ปุริเส ปสฺสติ, ปุริเส ปติฏฺฐิตํ, เทฺว สมานิ. เตน ปุริเสน กตํ, ตาย กญฺญาย กตํ, ตาย กญฺญาย เทติ, ตาย กญฺญาย อเปติ, ตาย กญฺญาย สนฺตกํ, ตาย กญฺญาย ปติฏฺฐิตํ เอกมสมํ, ปญฺจ สมานิ. เอวํ ปุลฺลิงฺคสฺส วิสทาการโวหารตา ทิสฺสติ. อิตฺถิลิงฺคสฺส อวิสทาการโวหารตา ทิสฺสติ.

บุรุษ ย่อมยืน, หญิงสาว ย่อมยืน, หญิงสาวทั้งหลาย ย่อมยืน, ย่อมเห็นซึ่งหญิงสาว, แน่ะหญิงสาวทั้งหลาย เธอทั้งหลายย่อมยืน. บรรดาบทเหล่านั้น บทแรก (คือ ปุริโส) เป็น บทปฐมาวิภัตติอย่างเดียว ส่วนอีก ๔ บทที่เหลือ มีรูปซ้ำกัน ๔ วิภัตติ (คือ ปฐมา เอกพจน์, พหูพจน์, ทุติยาพหูพจน์ และอาลปนพหูพจน์)

บุรุษทั้งหลาย ย่อมยืน, ออกจากบุรุษ, แน่ะบุรุษทั้งหลาย พวกเธอจงไป. หญิงสาว ทั้งหลาย ย่อมยืน, ย่อมเห็นซึ่งหญิงสาวทั้งหลาย, แน่ะหญิงสาวทั้งหลาย พวกเธอจงไป บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสา และ กญฺญาโย มีรูปซ้ำกัน ๓ วิภัตติ

ย่อมเห็นซึ่งบุรุษ, ย่อมเห็นซึ่งหญิงสาว, ย่อมเห็นซึ่งบุรุษทั้งหลาย, ดำรงอยู่บนบุรุษ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริสํ, กญฺญํ มีอย่างละวิภัตติ บทว่า ปุริเส ซ้ำกัน ๒ วิภัตติ

อันบุรุษนั้นกระทำแล้ว, อันหญิงนั้นกระทำแล้ว, ย่อมให้แก่หญิงนั้น, หลีกออกจาก หญิงนั้น, สมบัติของหญิงนั้น, ดำรงอยู่บนหญิงนั้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุริเสน มี วิภัตติเดียว ส่วนบทว่า กญฺญาย มี ๕ วิภัตติ

ตามตัวอย่างข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงลักษณะความเป็นวิสทาการโวหารของ ปุงลิงค์ และอวิสทาการโวหารของอิตถีลิงค์.

ลักษณะของอุภยมุตตาการโวหาร

นปุสกลิงฺคสฺส ปน “รูปํ; รูปานิ, รูปา. รูปํ; รูปานิ, รูเป. โภ รูป; ภวนฺโต รูปานิ, รูปา”ติ เอวํ ตีสุ ปจฺจตฺโตปโยคาลปนฏฺฐาเนสุ สนิการาย วิเสสาย รูปมาลาย วเสน อุภยมุตฺตาการโวหารตา ทิสฺสติ. ปุมิตฺถิลิงฺคานํ ตีสุ ฐาเนสุ สนิการานิ รูปานิ สพฺพทา น สนฺติ, อิติ วิสทาการโวหาโร ปุลฺลิงฺคํ, อวิสทาการโวหาโร อิตฺถิลิงฺคํ, อุภยมุตฺตาการ-โวหาโร นปุสกลิงฺคนฺติ เวทิตพฺพํ.

อยํ นโย “สทฺธา สติ หิรี, ยา อิตฺถี สทฺธา ปสนฺนา, เต มนุสฺสา สทฺธา ปสนฺนา, ปกูตํ สทฺธํ ปฏิยตฺตํ, สทฺธํ กุลนฺ”ติอาทีสุ สมานสุติกสทฺเทสุปิ ปทมาลาวเสน ลพฺภเตว.

สำหรับนปุงสกลิงค์ มีลักษณะความเป็นอุภยมุตตาการโวหาร โดยสังเกตได้จาก บทที่เป็นแบบแจกกลุ่มหนึ่งที่มีการแปลง โย ปฐมา, ทุติยาและอาลปนะทั้ง ๓ เป็น นิ อย่างนี้ คือ รูปํ; รูปานิ, รูปา. รูปํ; รูปานิ, รูเป. โภ รูป; ภวนฺโต รูปานิ, รูปา. สำหรับปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ ไม่มีรูปที่มีการแปลง โย วิภัตติทั้ง ๓ เป็น นิ อย่างแน่นอน.

ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า วิสทาการโวหาร เป็นลักษณะของปุงลิงค์, อวิสทาการ-โวหาร เป็นลักษณะของอิตถีลิงค์, อุภยมุตตาการโวหาร เป็นลักษณะของนปุงสกลิงค์.

หลักการแจกปทมาลาของศัพท์เดียวที่เป็นได้ ๒ ลิงค์ดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางการแจกปทมาลาของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันได้ เช่น สทฺธา ศัพท์ในตัวอย่างว่า

สทฺธา สติ หิรี   ศรัทธาเจตสิก, สติเจตสิก, หิริเจตสิก

ยา อิตฺถี สทฺธา ปสนฺนา   หญิงใดมีศรัทธาเลื่อมใส

เต มนุสฺสา สทฺธา ปสนฺนา   มนุษย์เหล่านั้น มีศรัทธาเลื่อมใส

ปหูตํ สทฺธํ ปฏิยตฺตํ   เครื่องเซ่นจำนวนมาก ที่เขาจัดแจงไว้แล้ว

สทฺธํ กุลํ   ตระกูลที่มีศรัทธา

สังขยากับความเป็นอวิสทาการโวหาร

ยา จ ปน อิตฺถิลิงฺคสฺส อวิสทาการโวหารตา วุตฺตา, สา เอกจฺเจสุปิ สงฺขฺยาสทฺเทสุ ลพฺภติ. ตถา หิ วีสติอาทโย นวุติปริยนฺตา สทฺทา เอกวจนนฺตา อิตฺถิลิงฺคาติ วุตฺตา, เอตฺถ “วีสติยา”ติ ปญฺจกฺขตฺตุ วตฺตพฺพํ, ตถา “ตึสายา”ติอาทีนํ “นวุติยา”ติ ปทปริยนฺตานํ, เอวํ วีสติอาทีนํ กญฺญาสทฺทสฺเสว อวิสทาการโวหารตา ลพฺภตีติ อวคนฺตพฺพํ.

อนึ่ง ลักษณะของความเป็นอวิสทาการโวหารของศัพท์อิตถีลิงค์ดังที่ได้แสดงมา ข้างต้นนั้น สามารถนำมาใช้กับศัพท์สังขยาบางประเภท เช่น ศัพท์สังขยามี วีสติ เป็นต้น ถึง นวุติ ที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์เอกพจน์อย่างเดียว. ในสังขยามี วีสติ เป็นต้นนั้น ควรแจกรูปว่า วีสติยา ซ้ำกัน ๕ วิภัตติ. โดยทำนองเดียวกัน ควรแจกรูปว่า ตึสาย เป็นต้น จนถึงรูปว่า นวุติยา ซ้ำกัน ๕ วิภัตติ. พึงทราบว่า วีสติ ศัพท์เป็นต้น ก็มีลักษณะความเป็นอวิสทาการ-โวหารเหมือนกับ กญฺญา ศัพท์นั่นเอง.

ยทิ เอวํ ติจตุสทฺเทสุ กถนฺติ? ติจตุสทฺทา ปน ยสฺมา “ตโย ติสฺโส ตีณิ, จตฺตาโร จตฺโร จตสฺโส จตฺตารี”ติ อตฺตโน อตฺตโน รูปานิ อภิเธยฺยลิงฺคานุคตตฺตา ยถาสกลิงฺค-วเสน “ปุริสา กญฺญาโย จิตฺตานี”ติอาทีหิ วิสทาวิสโทภยรหิตาการโวหารสงฺขาเตหิ สทฺเทหิ โยคํ คจฺฉนฺติ, ตสฺมา ปจฺเจกลิงฺควเสน วิสทาวิสโทภยรหิตาการโวหาราติ วตฺตุมรหนฺติ.

ถาม: ถ้าเป็นเช่นนี้ ในกรณีของ ติ และ จตุ สังขยาศัพท์ จะมีลักษณะ ๓ ประการ

ได้อย่างไร ?

ตอบ: ก็เพราะ ติ และ จตุ ศัพท์ มีรูปแจกเฉพาะของตนๆ (แต่ละลิงค์ไม่เหมือน กันอยู่แล้ว) เช่น ตโย ติสฺโส ตีณิ, จตฺตาโร จตฺโร จตสฺโส จตฺตาริ เป็นต้นสามารถ ใช้ร่วมกับศัพท์ที่เป็นวิสทาการโวหาร, อวิสทาการโวหาร และอุภยรหิตาการโวหาร

เช่น ปุริสา, กญฺญา, จิตฺตานิ เป็นต้นได้ ดังนั้น ติ และ จตุ ศัพท์ จึงควรกล่าวได้ว่าเป็น วิสทาการโวหาร อวิสทาการโวหาร และอุภยรหิตาการโวหารตามลิงค์ของตนๆ.

สรรพนามกับความเป็นวิสทาการะเป็นต้น

สพฺพนาเมสุปิ อยํ ติวิโธ อากาโร ลพฺภติ รูปวิเสสโยคโต. กถํ ? ปุนฺนปุสกวิสเย “ตสฺส กสฺส”อิจฺจาทีนิ สพฺพานิ สพฺพนามิกรูปานิ จตุตฺถีฉฏฺจิยนฺตานิ ภวนฺติ, อิตฺถิลิงฺควิสเย “ตสฺสา กสฺสา”อิจฺจาทีนิ สพฺพนามิกรูปานิ ตติยาจตุตฺถีปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมิยนฺตานิ ภวนฺติ, ตสฺมา สพฺพนามตฺเตปิ อิตฺถิลิงฺคสฺส อวิสทาการโวหารตา เอกนฺตโต สมฺปฏิจฺฉิตพฺพา.

แม้ในบทสรรพนาม ก็มีลักษณะ ๓ ประการดังกล่าว โดยอาศัยรูปศัพท์เป็นเกณฑ์ ในการกำหนด เช่น รูปสรรพนามว่า ตสฺส กสฺส เป็นต้นที่ลงท้ายด้วยจตุตถีและฉัฏฐี-วิภัตติในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ และรูปสรรพนามว่า ตสฺสา กสฺสา เป็นต้นที่ลงท้ายด้วย ตติยา, จตุตถี, ปัญจมี และสัตตมีวิภัตติในอิตถีลิงค์ ดังนั้น แม้จะเป็นบทสรรพนาม ก็พึง ทราบว่ามีลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารของอิตถีลิงค์แน่นอน.

รูปพิเศษของสรรพนามอิตถีลิงค์

เอตฺถ ปน สุลภานิ จตุตฺถีฉฏฺฐีรูปานิ อนาหริตฺวา สุทุลฺลภภาเวน ตติยาปญฺจมี-สตฺตมีรูปานิ สาสนโต อาหริตฺวา ทสฺเสสฺสาม ภควโต ปาวจเน นิกฺกงฺขภาเวน โสตูนํ ปรมสณฺหสุขุมญฺญาณาธิคมตฺถํ. ตํ ยถา? “อายสฺมา อุทายี เยน สา กุมาริกา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลํกมฺมนีเย นิสชฺชํ กปฺเปสี”ติ.

ก็ในบทสรรพนามที่เป็นอิตถีลิงค์นี้ เนื่องจากรูปที่ลงท้ายด้วยจตุตถีและฉัฏฐี วิภัตติพบได้ง่าย ข้าพเจ้าจึงไม่นำมาแสดง แต่จะนำเอาเฉพาะรูปที่ลงท้ายด้วยตติยา, ปัญจมี และสัตตมีวิภัตติซึ่งเป็นรูปที่หาได้ยากจากพระบาลีมาแสดงเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อ ให้นักศึกษาทั้งหลายมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งโดยปราศจากข้อสงสัยในพระดำรัสของ พระผู้มีพระภาค

ตัวอย่างเช่น

อายสฺมา อุทายี เยน สา กุมาริกา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลํกมฺมนีเย นิสชฺชํ กปฺเปสิ 71

ท่านพระอุทายี เข้าไปหาหญิงสาวนั้น, ครั้นเข้าไปหาแล้ว ได้นั่งอยู่ในที่ลับ อัน ปกปิดมิดชิด เหมาะที่จะทำกรรมอันไม่สมควรกับหญิงสาวนั้นสองต่อสอง.

เอตฺถ “ตสฺสา”ติ ตติยาย รูปํ, “ตสฺสา”ติ ตติยาย รูเป ทิฏฺเฐเยว “สพฺพสฺสา กตริสฺสา”ติอาทีนิ ตติยารูปานิ ปาฬิยํ อนาคตานิปิ ทิฏฺฐานิเยว นาม เตสํ อญฺญมญฺญ-สมานคติกตฺตา, ทิฏฺเฐน จ อทิฏฺฐสฺสปิ ยุตฺตสฺส คเหตพฺพตฺตา.

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ตสฺสา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ, เมื่อได้พบรูปที่ลงท้าย ด้วยตติยาวิภัตติว่า ตสฺสา แม้รูปสรรพนามอื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ เช่น สพฺพสฺสา กตริสฺสา เป็นต้น ถึงจะไม่มีปรากฏในพระบาลีโดยตรง ก็จัดว่ามีได้ เพราะ สรรพนามเหล่านั้นมีหลักการใช้ที่เหมือนกัน และเพราะเป็นการอนุมานโดยการนำเอา รูปที่มีปรากฏ มาใช้กับรูปที่ไม่มีปรากฏซึ่งสมควรจะมีได้

“กสฺสาหํ เกน หายามี”ติ เอตฺถ “กสฺสา”ติ ปญฺจมิยา รูปํ, “กสฺสา”ติ ปญฺจมิยา รูเป ทิฏฺเฐเยว “สพฺพสฺสา กตริสฺสา”ติอาทีนิ ปญฺจมิยา รูปานิ ปาฬิยํ อนาคตานิปิ ทิฏฺฐานิเยว นาม.

ในตัวอย่างนี้ว่า กสฺสาหํ เกน หายามิ72 (เรา ด้อยกว่าใครด้วยคุณสมบัติอันใด) บทว่า กสฺสา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติ, เมื่อได้พบรูปที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติว่า กสฺสา แม้รูปสรรพนามอื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติ เช่น สพฺพสฺสา กตริสฺสา เป็นต้น ถึงจะไม่มีปรากฏในพระบาลีโดยตรง ก็จัดว่ามีได้.

“อญฺญตโร ภิกฺขุ เวสาลิยํ มหาวเน มกฺกฏึ อามิเสน อุปลาเปตฺวา ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ. อญฺญตโร ภิกขุ อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต โหตี”ติ จ เอตฺถ “ตสฺสา อญฺญตริสฺสา”ติ จ สตฺตมิยา รูปํ, ตสฺมึ ทิฏฺเฐเยว “สพฺพสฺสา กตริสฺสา”ติ-อาทีนิ สตฺตมิยา รูปานิ ปาฬิยํ อนาคตานิปิ ทิฏฺฐานิเยว นามาติ.

ในตัวอย่างนี้ว่า อญฺญตโร ภิกฺขุ เวสาลิยํ มหาวเน มกฺกฏึ อามิเสน อุปลาเปตฺวา ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ73 (ภิกษุรูปหนึ่ง ใช้เหยื่อล่อนางลิงในป่ามหาวัน ใกล้เมือง ไพศาลี แล้วเสพเมถุนในนางลิงนั้น). และว่า อญฺญตโร ภิกขุ อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา ปฏิพทฺธ-จิตฺโต โหติ74 (ภิกษุรูปหนึ่ง มีจิตรักใคร่ในหญิงคนหนึ่ง)

ในตัวอย่างทั้งสองนี้ บทว่า ตสฺสา อญฺญตริสฺสา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยสัตตมี-วิภัตติ, เมื่อได้พบรูปที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติว่า ตสฺสา อญฺญตริสฺสา แม้รูปสรรพนาม อื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ เช่น สพฺพสฺสา กตริสฺสา เป็นต้น ถึงจะไม่มีปรากฏใน พระบาลีโดยตรง ก็จัดว่ามีได้.

วิภัตติวิปัลลาสนิยมใช้ในคาถา

นนุ จ โภ “ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ”ติ เอตฺถ “ตสฺสา”ติ อิทํ วิภตฺติวิปลฺลาเสน วุตฺตํ, “ตาย”ติ หิสฺส อตฺโถ, ตถา “กสฺสาหํ เกน หายามี”ติ อิทมฺปิ วิภตฺติวิปลฺลาเสน วุตฺตํ. “กาย”ติ หิสฺส อตฺโถ. “อญฺญตริสฺสา อตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต”ติ เอตฺถาปิ “อญฺญตริสฺสา”ติ อิทํ วิภตฺติวิปลฺลาเสน วุตฺตํ. “อญฺญตริสฺสนฺ”ติ หิสฺส อตฺโถติ? ตนฺน, อีทิเสสุ จุณฺณิยปทวิสเยสุ วิภตฺติวิปลฺลาสสฺส อนิจฺฉิตพฺพตฺตา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ บทว่า ตสฺสา ในข้อความนี้ว่า ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ ท่านใช้เป็นวิภัตติวิปัลลาส มีความหมายเท่ากับ ตาย มิใช่หรือ, เช่นเดียวกันนี้ แม้บทว่า กสฺสา ในข้อความนี้ว่า กสฺสาหํ เกน หายามิ ท่านก็ใช้เป็นวิภัตติวิปัลลาส มีความหมาย เท่ากับ กาย มิใช่หรือ, แม้บทว่า อญฺญตริสฺสา ในข้อความนี้ว่า อญฺญตริสฺสา อตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต ท่านก็ใช้เป็นวิภัตติวิปัลลาส มีความหมายเท่ากับ อญฺญตริสฺสํ มิใช่หรือ.

ตอบ: ไม่ใช่, เพราะในข้อความจุณณิยบทเช่นนี้ ไม่นิยมใช้วิภัตติวิปัลลาส.

นนุ จ โภ จุณฺณิยปทวิสเยปิ “สํเฆ โคตมิ เทหี”ติอาทีสุ “สํฆสฺสา”ติ วิภตฺติ-วิปลฺลาสตฺถํ วทนฺติ ครูติ? สจฺจํ, ตถาปิ ตาทิเสสุ ฐาเนสุ เทฺว อธิปฺปายา ภวนฺติ อาธารปฏิคฺคาหกภาเวน ภุมฺมสมฺปทานานมิจฺฉิตพฺพตฺตา. ตถา หิ “สํฆสฺส เทถา”ติ วตฺตุกามสฺส สโต “สํเฆ เทถา”ติ วจนํ น วิรุชฺฌติ, ยุชฺชติเยว. ตถา “สํเฆ เทถา”ติ วตฺตุกามสฺสปิ สโต “สํฆสฺส เทถา”ติ วจนมฺปิ น วิรุชฺฌติ, ยุชฺชติเยว.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ แม้ในข้อความจุณณิยบท เช่น สํเฆ โคตมิ เทหิ 75 เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายความหมายเป็นวิภัตติวิปัลลาสว่า สํฆสฺส มิใช่หรือ ?

ตอบ: ใช่, แต่ทว่าในฐานะเช่นนั้น สามารถที่จะอธิบายได้ ๒ นัย คือ เป็นอรรถ สัตตมีวิภัตติในฐานะเป็นที่รองรับ (กิริยาการให้) และเป็นอรรถสัมปทานในฐานะเป็นผู้รับ กิริยาการให้. จริงอย่างนั้น เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวว่า สํฆสฺส เทถ แต่กลับกล่าวว่า สํเฆ เทถ ก็ไม่ผิด ใช้ได้เหมือนกัน. โดยทำนองเดียวกัน แม้เมื่อประสงค์จะกล่าวว่า สํเฆ เทถ แต่กลับกล่าวว่า สํฆสฺส เทถ ก็ไม่ผิด ใช้ได้เหมือนกัน.

ยถา ปน อลาพุลาพุสทฺเทสุ วิสุํ วิสุํ วิชฺชมาเนสุปิ “ลาพูนิ สีทนฺติ สิลา ปฺลวนฺตี”ติ เอตฺถ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ อการโลโป โหตีติ อกฺขรโลโป พุทฺธิยา กริยติ. ตถา “สํเฆ โคตมิ เทหี”ติอาทีสุปิ พุทฺธิยา วิภตฺติวิปลฺลาสสฺส ปริกปฺปนํ กตฺวา “สํฆสฺสา”ติ วิปลฺลาสตฺถมิจฺฉนฺติ อาจริยา. ตสฺมา “สํเฆ โคตมิ เทหิ. เวสฺสนฺตเร วรํ ทตฺวา”ติอาทีสุ วิภตฺติวิปลฺลาโส ยุตฺโต “ตสฺสา กุมาริกายา”ติอาทีสุ ปน น ยุตฺโต, วิภตฺติวิปลฺลาโส จ นามเยภุยฺเยน “เนว ทานํ๒ วิรมิสฺสนฺ”ติอาทีสุ คาถาสุ อิจฺฉิตพฺโพ.

เปรียบเหมือนในกรณีของ อลาพุ (น้ำเต้า) และ ลาพุ (น้ำเต้า) ซึ่งเป็นศัพท์ต่างกัน แต่ก็สามารถอธิบายด้วยวิธีการลบ อ อักษรเพื่อรักษากฎระเบียบของฉันทลักษณ์ได้ ดังในข้อความนี้ว่า ลาพูนิ สีทนฺติ สิลา ปฺลวนฺติ76 (น้ำเต้าย่อมจม ศิลาย่อมลอย). โดยทำนองเดียวกัน แม้ในข้อความว่า สํเฆ โคตมิ เทหิ เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลาย ได้อาศัย แนวคิดในแง่ของวิภัตติวิปัลลาส จึงได้อธิบายความหมายของบทว่า สํเฆ เป็นวิภัตติ-วิปัลลาสว่า สํฆสฺส. เพราะเหตุนั้น บทว่า สํเฆ และบทว่า เวสฺสนฺตเร ในข้อความว่า สํเฆ โคตมิ เทหิ. เวสฺสนฺตเร วรํ ทตฺวา77 เป็นต้น จัดว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาส ก็เหมาะสม. ส่วน

บทว่า ตสฺสา ในข้อความว่า ตสฺสา กุมาริกาย เป็นต้น ไม่ควรจัดเป็นวิภัตติวิปัลลาส. ด้วยว่า วิภัตติวิปัลลาสนี้ โดยส่วนมาก นิยมใช้ในคาถาทั้งหลาย เช่น เนว ทานํ๑ วิรมิสฺสํ 78.

ตถาปิ วเทยฺย ยา สา ตุมฺเหหิ “ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวตี”ติ ปาฬิ อาภตา, น สา สตฺตมีปโยคา. “ตสฺสา”ติ หิ อิทํ ฉฏฺฐิยนฺตปทํ “ตสฺสา มกฺกฏิยา องฺคชาเต เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวตี”ติ อตฺถสมฺภวโตติ ? ตนฺน, อฏฺฐกถายํ “ตสฺสา”ติ ภุมฺมวจนนฺ”ติ 80 วุตฺตตฺตา. กิญฺจิ ภิยฺโย อฏฺฐกถายํเยว “ตสฺสา จ สิกฺขาย สิกฺขํ ปริปูเรนฺโต สิกฺขติ, ตสฺมิญฺจ สิกฺขาปเท อวีติกฺกมนฺโต สิกฺขตี”ติ อิมสฺมึ ปเทเส “ตสฺสา”ติ ภุมฺมวจนนิทฺเทโส กโตติ.

นอกจากนี้ อาจมีผู้ทักท้วงว่า บทว่า ตสฺสา ในข้อความพระบาลีที่ท่านนำมาแสดง เป็นตัวอย่างว่า ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ79 นั้น ไม่ใช่เป็นบทที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ. อันที่จริง บทว่า ตสฺสา นี้เป็นบทที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติ เพราะมีความหมายว่า “ย่อมเสพ เมถุนธรรมที่องคชาตของนางลิงนั้น” มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ใช่, เพราะในคัมภีร์อรรถกถา ท่านได้อธิบายไว้ว่า บทว่า ตสฺสา เป็น สัตตมีวิภัตติ. มิใช่เพียงอุทาหรณ์นี้เท่านั้น ที่ท่านอธิบายเป็นสัตตมีวิภัตติ แม้บทว่า ตสฺสา ในข้อความว่า "ตสฺสา จ สิกฺขาย สิกฺขํ ปริปูเรนฺโต สิกฺขติ, ตสฺมิญฺจ สิกฺขาปเท อวีติกฺกมนฺโต สิกฺขติ"81 นี้ ท่านก็ได้อธิบายเป็นสัตตมีวิภัตติไว้เช่นกัน.

นนุ จ โภ ตตฺถาปิ “ตสฺสา”ติ อิทํ วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน ภุมฺมตฺเถ สามิวจนนฺติ ? “อติวิย ตฺวํ วิภตฺติวิปลฺลาสนเย กุสโลสิ , วิภตฺติวิปลฺลาสิโก นามา”ติ ภวํ วตฺตพฺโพ. โย ตฺวํ ธมฺมสงฺคาหกตฺเถเรหิ วุตฺตปาฬิมฺปิ อุลฺลงฺฆสิ, อฏฺฐกถาวจนมฺปิ อุลฺลงฺฆสิ อปรมฺปิ เต นิทฺเทสปาฬึ อาหริสฺสาม. สเจ ตฺวํ ปณฺฑิตชาติโก, สญฺญตฺตึ 82 คมิสฺสสิ. สเจ อปณฺฑิตชาติโก อตฺตโน คาหํ อมุญฺจนฺโตเยว สญฺญตฺตึ 82 น คมิสฺสติ, สาสเน จิตฺตึ กตฺวา สุโณหีติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็บทว่า ตสฺสา แม้ในข้อความว่า ตสฺสา จ สิกฺขาย สิกฺขํ ปริปูเรนฺโต สิกฺขติ, ตสฺมิญฺจ สิกฺขาปเท... นั้นเป็นวิภัตติวิปัลลาสกล่าวคือเป็นบท ที่ลงท้ายด้วยฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ มิใช่หรือ ?

ตอบ: เกี่ยวกับเรื่องนี้ ท่านสมควรจะได้รับการยกย่องว่า "เป็นเชี่ยวชาญในหลัก การของวิภัตติวิปัลลาสเสียเหลือเกิน สมควรจะได้รับการขนานนามว่า วิภัตติวิปัลลาสิก-บุคคล (ผู้เชี่ยวชาญวิภัตติวิปัลลาส)". ท่านคงจะมองข้ามพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ ทั้งหลายได้กล่าวไว้ ทั้งยังมองข้ามถ้อยคำของพระอรรถกถาจารย์. เอาเถิด เราจะนำเอา ตัวอย่างอีกอย่างหนึ่งจากพระบาลีมหานิเทสมาแสดงแก่ท่าน. ถ้าท่าน เป็นชาติแห่ง บัณฑิต ก็คงจะยอมรับได้ แต่ถ้าท่าน ไม่เป็นชาติแห่งบัณฑิต ไม่ยอมละทิฏฐิของตน ก็อาจ จะไม่ยอมรับ. ขอท่าน จงตั้งใจฟังโดยเห็นแก่พระศาสนาเถิด.

“ตสฺมา หิ สิกฺเขถ อิเธว ชนฺตู”ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ นิทฺทิสนฺเตน ปภินฺน-ปฏิสมฺภิเทน สตฺถุกปฺเปน อคฺคสาวเกน ธมฺมเสนาปตินา อายสฺมตา สาริปุตฺเตน “อิธา”ติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา อิมิสฺสา ขนฺติยา อิมิสฺสา รุจิยา อิมสฺมึ อาทาเย อิมสฺมึ ธมฺเมติ เอวํ อิมิสฺสา”ติ ปทํ ภุมฺมวจนวเสน วุตฺตํ. ตญฺหิ “อิธา”ติ ปทสฺส อตฺถวา จกตฺตา สตฺตมิยา รูปนฺติ วิญฺญายติ. อิติ ”อิมิสฺสา”ติ สตฺตมิยา รูเป ทิฏฺเฐเยว “สพฺพสฺสา กตริสฺสา”ติอาทีนิ สตฺตมิยา รูปานิ ปาฬิยํ อนาคตานิปิ ทิฏฺฐานิเยว นาม.

ท่านพระสารีบุตรผู้แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ ผู้เป็นอัครสาวกที่ได้รับการยกย่อง ให้เป็นรองพระศาสดา ผู้เป็นธรรมเสนาบดี เมื่อจะอธิบายข้อความพระบาลีนี้ว่า ตสฺมา หิ สิกฺเขถ อิเธว ชนฺตุ 83 ดังนี้ ได้อธิบายบทว่า อิธ เป็นสัตตมีวิภัตติว่า อิมิสฺสา ดังนี้ว่า อิธาติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา อิมิสฺสา ขนฺติยา อิมิสฺสา รุจิยา อิมสฺมึ อาทาเย อิมสฺมึ ธมฺเม84 (บทว่า อิธ หมายถึงในความเห็นนี้, ในแง่มุมนี้, ในความชอบใจนี้, ในความเชื่อนี้, ใน สภาพนี้). ก็บทว่า อิมิสฺสา นี้ พึงทราบว่าเป็นรูปที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ เพราะเป็น บทที่อธิบายความหมายของบทว่า อิธ.

สรุปว่า เมื่อได้พบรูปที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติว่า อิมิสฺสา แม้รูปสรรพนามอื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ เช่น สพฺพสฺสา กตริสฺสา เป็นต้น ถึงจะไม่มีปรากฏในพระบาลี โดยตรง ก็จัดว่ามีใช้อย่างแน่นอน.

อปรมฺปิ เต สพฺพโลกานุกมฺปเกน สพฺพญฺญุนา อาหจฺจภาสิตํ ปาฬึ อาหริสฺสาม, จิตฺตึ กตฺวา สุโณหิ, “อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา อปุพฺพํ อจริมํ เทฺว อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา อุปฺปชฺเชยฺยุนฺ”ติ เอตฺถ “เอกิสฺสา”ติ อิทํ สตฺตมิยา รูปํ. เอวํ “เอกิสฺสา”ติ สตฺตมิยา รูเป ทิฏฺเฐเยว “สพฺพสฺสา กตริสฺสา”ติอาทีนิ สตฺตมิยา รูปานิ ปาฬิยํ อนาคตานิปิ ทิฏฺฐานิเยว นาม. น หิ สพฺพถาปิ โวหารา สรูปโต ปาฬิอาทีสุ ทิสฺสนฺติ, เอกจฺเจ ทิสฺสนฺติ, เอกจฺเจ น ทิสฺสนฺติเยว.

ข้าพเจ้า จะขอนำเอาพระบาลีที่พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ผู้ทรงอนุเคราะห์สรรพสัตว์ ตรัสไว้มาเป็นตัวอย่างแก่ท่านอีกอย่างหนึ่ง. ขอท่าน จงตั้งใจฟังโดยเคารพเถิด.

ในข้อความนี้ว่า

อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา อปุพฺพํ อจริมํ เทฺว อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา อุปฺปชฺเชยฺ[redacted]ุ 85

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ จะพึงอุบัติขึ้น ในโลกธาตุเดียวกัน พร้อมๆ กันสองพระองค์นั้น ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาสที่จะเป็นไปได้

บทว่า เอกิสฺสา ในข้อความนี้ เป็นบทที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ. ก็เมื่อได้พบรูป ที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติว่า เอกิสฺสา อย่างนี้ แม้รูปสรรพนามอื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยสัตตมี วิภัตติ เช่น สพฺพสฺสา กตริสฺสา เป็นต้น ถึงจะไม่มีปรากฏในพระบาลีโดยตรง ก็จัดว่า มีใช้อย่างแน่นอน. ด้วยว่า ถ้อยคำทั้งหลาย ใช่ว่าจะมีใช้โดยตรงในพระบาลีเป็นต้น ทุกแห่ง. บางคำก็มีปรากฏ บางคำก็ไม่มีปรากฏ.

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ตสฺสาอิจฺจาทโย สทฺทา “ตาย” อิจฺจาทโย วิย
เญยฺยา ปญฺจสุ ฐาเนสุ ตติยาทีสุ ธีมตา.
ติณฺณนฺนํ ปน นาทีนํ โหติ สพฺยปเทสโต
“ตสฺสา กสฺสา”ติอาทีนิ ภวนฺติ ตติยาทิสุ.

บัณฑิต พึงทราบว่า บทว่า ตสฺสา เป็นต้น มีใช้ ๕ วิภัตติ มีตติยาวิภัตติเป็นต้น เหมือนรูปว่า ตาย เป็นต้น. (ใน บรรดา ๕ วิภัตตินั้น) สำหรับรูปว่า ตสฺสา กสฺสา เป็นต้น ที่ใช้ในวิภัตติสามหมวดคือ ตติยา, ปัญจมีและสัตตมี นั้น มีการแต่งตั้งวิภัตติ ๓ ตัว คือ นา สฺมา และ สฺมึ เป็น ส หลังจากนั้น จึงแปลง ส เป็น สา ได้รูปว่า ตสฺสา กสฺสา เป็นต้น๑.

อตฺร ปนายํ ปาฬินยวิภาวนา อฏฺฐกถานยวิภาวนา จ- ตสฺสา กญฺญาย สทฺธึ คจฺฉติ, ตสฺสา กญฺญาย กตํ, ตสฺสา กญฺญาย เทติ, ตสฺสา กญฺญาย อเปติ, ตสฺสา กญฺญาย อยํ กญฺญา หีนา, ตสฺสา กญฺญาย อยํ กญฺญา อธิกา, ตสฺสา กญฺญาย สนฺตกํ, ตสฺสา กญฺญาย ปติฏฺฐิตนฺติ.

เพื่อให้ประเด็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏชัด ข้าพเจ้า จะนำเอานัยแห่งพระบาลี และ อรรถกถามาแสดงดังต่อไปนี้:-

ตสฺสา กญฺญาย สทฺธึ คจฺฉติ ย่อมไปกับด้วยเด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย กตํ กรรมอันเด็กหญิงคนนั้นกระทำแล้ว

ตสฺสา กญฺญาย เทติ ย่อมให้แก่เด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย อเปติ ย่อมหลีกออกจากเด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย อยํ กญฺญา-หีนา เด็กหญิงคนนี้เลวกว่าเด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย อยํ กญฺญา-อธิกา เด็กหญิงคนนี้ ดีกว่าเด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย สนฺตกํ สมบัติของเด็กหญิงคนนั้น

ตสฺสา กญฺญาย ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ที่เด็กหญิงคนนั้น

ทุลฺลภายํ นีติ สาธุกํ จิตฺตึ กตฺวา ปริยาปุณิตพฺพา สาสนสฺส จิรฏฺฐิตตฺถํ. เอวํ สพฺพถาปิ ปาฬิอฏฺฐกถานยานุสาเรน อิตฺถิลิงฺคสฺส อวิสทาการโวหารตา ญาตพฺพา.

หลักการที่แสดงมาทั้งหมดนี้ มิใช่เรื่องง่าย ต้องตั้งใจศึกษาเล่าเรียนให้ดี จึงจะ สามารถสืบทอดอายุพระศาสนาให้ดำรงมั่นตลอดกาลนานได้. นักศึกษา พึงทราบว่า บทสรรพนามมีลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารซึ่งเป็นลักษณะของอิตถีลิงค์ตามแนว แห่งพระบาลีและอรรถกถา แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

สรุปลิงค์ของ โค ศัพท์

เอวํ ปน ญตฺวา วิญฺญุชาตินา “ทฺวินฺนํ โคสทฺทานํ รูปมาลาวิเสเสน ลิงฺคนานตฺตํ โหตี”ติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ. โคสทฺโท หิ “ปุริโส มาตุคาโม โอโรโธ อาโป สตฺถา”ติ-อาทโย วิย น นิโยคา วิสทาการโวหาโร, นาปิ “กญฺญา รตฺติ อิตฺถี”ติอาทโย วิย นิโยคา อวิสทาการโวหาโร. ตถา หิ อยํ ปุลฺลิงฺคภาเว ธาตุสทฺโท วิย วิสทาการโวหาโร, อิตฺถิลิงฺคภาเว อวิสทาการโวหาโร. อิติ อิมสฺส อตฺถสฺส โสตูนํ ญาปเนน ปรมสณฺหสุขุมญาณปฺ-ปฏิลาภตฺถํ “โค; คาวี, คาโว. คาวึ, คโว”ติอาทินา โอการนฺตสฺส อิตฺถิลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส อาเวณิกา นามิกปทมาลา วุตฺตา.

บัณฑิต ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ควรสรุปเกี่ยวกับเรื่องลิงค์ของโคศัพท์อย่างนี้ว่า โค ๒ ศัพท์ มีลิงค์ต่างกัน โดยอาศัยแบบแจกที่ต่างกัน. จริงอยู่ โค ศัพท์ ไม่ใช่เป็นวิสทาการ-โวหารเสมอไป ไม่เหมือนกับบทว่า ปุริโส, มาตุคาโม, โอโรโธ, อาโป, สตฺถา ที่จัดเป็น วิสทาการโวหารแน่นอน. ทั้งไม่ใช่เป็นอวิสทาการโวหารเสมอไป ไม่เหมือนกับบทว่า กญฺญา, รตฺติ, อิตฺถี เป็นต้นที่จัดเป็นอวิสทาการโวหารแน่นอน. ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อ โค ศัพท์นี้ ใช้เป็นปุงลิงค์ จัดเป็นวิสทาการโวหาร เมื่อใช้เป็นอิตถีลิงค์ จัดเป็นอวิสทาการ-โวหาร เหมือน ธาตุ ศัพท์. เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งตามคำอธิบาย ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้า จึงได้แสดงแบบแจกของโคศัพท์โอการันต์ที่เป็นได้ สองลิงค์ไว้ต่างหากว่า โค; คาวี, คาโว. คาวึ, คโว เป็นต้น.

สาเหตุที่จัด โค ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์

เอตฺถ ปน “คาวินฺ”ติ เอกกฺขตฺตุมาคตํ, “โค โคหี”ติอาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “คาโว คาวี คาวนฺ”ติ ติกฺขตฺตุ๑, “คาวิยา”ติ ปญฺจกฺขตฺตุ, เอวเมตฺถ ปญฺจกฺขตฺตุ อาคตปทานํ วเสน อวิสทากาโร ทิสฺสตีติ อิทํ อิตฺถิลิงฺคนฺติ คเหตพฺพํ. อิมญฺหิ นยํ มุญฺจิตฺวา นตฺถิ อญฺโญ นโย เยน โคสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค สิยา. ตสฺมา อิทเมว อมฺหากํ มตํ สารโต ปจฺเจตพฺพํ.

อนึ่ง ในแบบแจกของโคศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์นี้ บทว่า คาวึ มีหนึ่งวิภัตติ, บทว่า โค โคหิ เป็นต้น มีซ้ำกันสองวิภัตติ, บทว่า คาโว, คาวี, คาวํ มีซ้ำกันสามวิภัตติ. บทว่า คาวิยา มีซ้ำกันห้าวิภัตติ. อาศัยบทว่า คาวิยา ที่ซ้ำกันถึงห้าวิภัตตินี้เอง ทำให้ทราบได้ว่า โค ศัพท์มีลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหาร ความหมายก็คือเป็นอิตถีลิงค์นั่นเอง. เพราะว่า พ้นจากหลักการนี้แล้ว ไม่มีหลักการอื่นที่จะทำให้ โค ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ได้. เพราะเหตุนั้น นักศึกษา พึงปักใจเชื่อตามมติของข้าพเจ้านี้เถิด.

ปุมิตฺถิลิงฺคสงฺขาตานํ ทฺวินฺนํ โคสทฺทานํ รูปมาลาย นิพฺพิเสสตํ วทนฺตานํ ปน อาจริยานํ มตํ ปุลฺลิงฺเค วตฺตมาเนน โคสทฺเทนิ'ตฺถิลิงฺเค วตฺตมานสฺส โคสทฺทสฺส รูปมาลาย สทิสตฺเต สติ มาตุคามสทฺทสฺส นามิกปทมาลาโย สมํ โยเชตฺวา ปุมิตฺถิลิงฺค-ภาวปริกปฺปนํ วิย โหตีติ น สารโต ปจฺเจตพฺพํ.

สำหรับมติของอาจารย์ที่แสดงว่า โค ๒ ศัพท์ คือ โค ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ และ โค ศัพท์ ที่เป็นอิตถีลิงค์ มีแบบแจกไม่ต่างกันนั้น ไม่ควรยึดถือเป็นเกณฑ์ เพราะหากถือเอา เช่นนั้น ก็เท่ากับเป็นการนำเอา โค ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์มาแจกโดยใช้แบบแจกเดียวกับ โค ศัพท์ ที่เป็นปุงลิงค์ซึ่งคล้ายกับเป็นการนำเอา มาตุคาม ศัพท์ที่อธิบายให้เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และ อิตถีลิงค์มาแจกโดยใช้แบบแจกเดียวกัน.

การเทียบลิงค์บางส่วน

เอตฺถ ปน กิญฺจิ ลิงฺคสํสนฺทนํ กถยาม เหฏฺฐา นิทฺทิฏฺฐสฺส โอการนฺตปุลฺลิงฺคสฺส โคสทฺทสฺส นามิกปทมาลายํ “คาวุ คาวํ คาเวนา”ติอาทีนิ เอกกฺขตฺตุมาคตานิ, “โค โคหี”ติอาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “คาโว คโว ควนฺ”ติ อิมานิ ปน “สตฺถา ราชา”ติอาทีนิ วิย ติกฺขตฺตุ, จตุกฺขตฺตุ วา ปเนตฺถ ปญฺจกฺขตฺตุ วา อาคตปทานิ น สนฺติ. ตทภาวโต วิสทากาโร ทิสฺสติ. ปุริสสทฺทสฺส นามิกปทมาลายมฺปิ “ปุริโส ปุริสนฺ”ติอาทีนิ เอกกฺขตฺตุ-มาคตานิ, “ปุริเส”ติอาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “ปุริสา”ติ ติกฺขตฺตุ. เอวํ วิสทากาโร ทิสฺสติ.

ณ ที่นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการเทียบเคียงลิงค์บางส่วนดังนี้:-ในแบบแจกของโคศัพท์ โอการันต์ปุงลิงค์ที่ได้แสดงมาข้างต้น บทว่า คาวุ คาวํ คาเวน เป็นต้น มีอย่างละหนึ่ง วิภัตติ. บทว่า โค โคหิ เป็นต้น มีอย่างละสองวิภัตติ. ส่วนบทเหล่านี้ คือ คาโว คโว ควํ มีอย่างละสามวิภัตติเหมือนกับบทว่า สตฺถา ราชา เป็นต้นซึ่งมีอย่างละสามวิภัตติ เช่นกัน. ก็ในแบบแจกของโคศัพท์โอการันต์ปุงลิงค์นี้ ไม่มีบทที่แจกวิภัตติซ้ำกันสี่หรือ ห้าครั้ง. ด้วยเหตุดังกล่าว จึงทำให้โคศัพท์ที่เป็นโอการันต์ปุงลิงค์ มีลักษณะเป็นวิสทาการ-โวหาร. แม้ในแบบแจก ปุริส ศัพท์ ก็พึงทราบว่า บทว่า ปุริโส ปุริสํ เป็นต้น มีอย่างละหนึ่ง วิภัตติ. บทว่า ปุริเส เป็นต้น มีอย่างละสองวิภัตติ. บทว่า ปุริสา มีซ้ำกันสามวิภัตติ. ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ จึงทำให้ ปุริส ศัพท์มีลักษณะเป็นวิสทาการโวหาร.

อาการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส ปน “กญฺญนฺ”ติอาทีนิ เอกกฺขตฺตุมาคตานิ, “กญฺญาหีติ-อาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “กญฺญาโย”ติอาทีนิ ติกฺขตฺตุ, “กญฺญา”ติ อิทํ จตุกฺขตฺตุ, “กญฺญายา”ติ อิทํ ปน ปญฺจกฺขตฺตุ. เอวํ อวิสทากาโร ทิสฺสติ. อาการนฺตปุลฺลิงฺคสฺส ตุ สตฺถรี”ติอาทีนิ เอกกฺขตฺตุมาคตานิ, “สตฺถู”ติอาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “สตฺถา”ติอาทีนิ ติกฺขตฺตุ เอวํ วิสทากาโร ทิสฺสติ. อิมินา นเยน สพฺพาสุปิ ปุมิตฺถิลิงฺคปทมาลาสุ วิสทากาโร จ อวิสทากาโร จ เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง ในแบบแจกของอาการันต์อิตถีลิงค์ บทว่า กญฺญํ เป็นต้น มีอย่างละหนึ่งวิภัตติ. บทว่า กญฺญาหิ เป็นต้น มีอย่างละสองวิภัตติ. บทว่า กญฺญาโย เป็นต้น มีอย่างละสาม วิภัตติ. บทว่า กญฺญา นี้ มีซ้ำกันสี่วิภัตติ, ส่วนบทว่า กญฺญาย นี้ มีซ้ำกันห้าวิภัตติ. ด้วยเหตุ ดังที่กล่าวมานี้ จึงทำให้ กญฺญา ศัพท์มีลักษณะเป็นอวิสทาการโวหาร

อนึ่ง ในแบบแจกของอาการันต์ปุงลิงค์ บทว่า สตฺถริ เป็นต้น มีอย่างละหนึ่งวิภัตติ, บทว่า สตฺถุ เป็นต้น มีอย่างละสองวิภัตติ, บทว่า สตฺถา เป็นต้น มีอย่างละสามวิภัตติ ด้วย เหตุดังที่กล่าวมานี้ จึงทำให้ สตฺถุ ศัพท์มีลักษณะเป็นวิสทาการโวหาร

พึงทราบลักษณะความเป็นวิสทาการโวหาร และอวิสทาการโวหาร ในแบบแจก ของศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์แม้ทั้งหมดตามนัยที่ได้แสดงมานี้แล.

นปุสกลิงฺคสฺส ปน นามิกปทมาลายํ จิตฺเตนาติอาทีนิ เอกกฺขตฺตุมาคตานิ, จิตฺตนฺติอาทีนิ ทฺวิกฺขตฺตุ, “จิตฺตานี”ติ อิทํ ติกฺขตฺตุ อาคตํ. อฏฺฐิ อายุสทฺทาทีสุปิ เอเสว นโย. เอตฺถ อุภยมุตฺตากาโร ทิสฺสติ.

อนึ่ง ในแบบแจกของนปุงสกลิงค์ บทว่า จิตฺเตน เป็นต้น มีอย่างละหนึ่งวิภัตติ, บทว่า จิตฺตํ เป็นต้น มีอย่างละสองวิภัตติ, บทว่า จิตฺตานิ นี้ มีซ้ำกันสามวิภัตติ. แม้ใน อฏฺฐิ และ อายุ ศัพท์เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้. ในแบบแจกของนปุงสกลิงค์นี้ จะเห็นได้ว่า จิตฺต ศัพท์เป็นต้น มีลักษณะความเป็นอุภยมุตตาการโวหารปรากฏอยู่.

กิญฺจาเปตฺถ จตุกฺขตฺตุ ปญฺจกฺขตฺตุ วา อาคตปทานํ อภาวโต วิสทากาโร อุปลพฺภมาโน วิย ทิสฺสติ, ตถาปิ ยสฺมา “จิตฺตํ อฏฺฐิ อายูติอาทีนิ นปุสกานิ “คจฺฉํ อคฺคิ ภิกฺขู”ติอาทีนํ ปุลฺลิงฺคานํ นเยน อปฺปวตฺตนโต วิสทาการญฺจ, “รตฺติ ยาคู”ติอาทีนํ อิตฺถิลิงฺคานํ นเยน อปฺปวตฺตนโต อวิสทาการญฺจ อุภยมนุปคมฺม วิเสสโต “จิตฺตํ; จิตฺตานิ, จิตฺตา. จิตฺตํ; จิตฺตานิ, จิตฺเต”ติอาทินา สนิการาย รูปมาลาย รูปวนฺตานิ ภวนฺติ. ตสฺมา เต สมากาโร อุภยมุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

ในแบบแจกของนปุงสกลิงค์นี้ เนื่องจากไม่มีบทที่แจกรูปซ้ำกันสี่หรือห้าวิภัตติ จึงดูคล้ายกับว่ามีลักษณะเป็นวิสทาการโวหารได้ก็จริง ถึงกระนั้น ท่านก็ไม่จัดศัพท์ นปุงสกลิงค์ เช่น จิตฺตํ อฏฺฐิ อายุ เป็นต้น เป็นวิสทาการโวหาร เพราะไม่ได้แจกตามแบบ ของศัพท์ปุงลิงค์ เช่น คจฺฉํ อคฺคิ ภิกฺขุ เป็นต้น ทั้งยังไม่จัดเป็นอวิสทาการโวหาร เพราะ ไม่ได้แจกตามแบบของศัพท์อิตถีลิงค์ เช่น รตฺติ ยาคุ เป็นต้น แต่ในแบบแจกของ จิตฺตศัพท์ เป็นต้นเหล่านี้ มีรูปพิเศษกล่าวคือการแปลง โย เป็น นิ เช่น จิตฺตํ; จิตฺตานิ, จิตฺตา. จิตฺตํ;

จิตฺตานิ, จิตฺเต เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ลักษณะของศัพท์นปุงสกลิงค์มี จิตฺต ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้น พ้นจากลักษณะทั้งสอง (คือลักษณะของความเป็นวิสทาการ-โวหาร และอวิสทาการโวหาร).

นานาวินิจฉัย

วิสทาการะ, อวิสทาการะ, อุภยมุตตาการโวหาร

ติวิโธปายํ อากาโร สกฺกฏภาสาสุ น ลพฺภติ. เตเนส สพฺเพสุปิ พฺยากรณสตฺเถสุ น วุตฺโต. สพฺพสตฺตานํ ปน มูลภาสาภูตาย ชินเนริตาย มาคธิกาย สภาวนิรุตฺติยา ลพฺภติ. ตถา หิ อยํ นิรุตฺติมญฺชูสายํ วุตฺโต

กึ ปเนตํ ลิงฺคํ นาม ? เกจิ ตาว วทนฺติ:-

“ถนเกสวตี อิตฺถี มสฺสุวา ปุริโส สิยา,

อุภินฺนมนฺตรํ เอตํอิตโร'ภยมุตฺตโก'ติ

วุตฺตตฺตา วิสิฏฺฐา ถนเกสาทโย ลิงฺคนฺ”ติ เอตํ น สพฺพตฺถ, คงฺคาสาลารุกฺขาทีนํ ถนาทินา สมฺพนฺธาภาวโต.

ลักษณะ ๓ ประการมีวิสทาการโวหารเป็นต้นนี้ ไม่มีใช้ในภาษาสันสกฤต. เพราะ เหตุนั้น ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตทุกคัมภีร์ ท่านจึงไม่แสดงไว้. คงมีใช้ในภาษามคธ อันเป็นภาษาดั้งเดิมของสรรพสัตว์ เป็นภาษาที่พระพุทธองค์ใช้แสดงธรรม และเป็นภาษา ที่มีกฏไวยากรณ์ตามธรรมชาติเท่านั้น. ดังจะเห็นได้ว่า ลักษณะ ๓ ประการนี้ ท่าน ได้แสดง ไว้ในคัมภีร์นิรุตติมัญชูสาว่า

กึ ปเนตํ ลิงฺคํ นาม ? เกจิ ตาว วทนฺติ:-

“ถนเกสวตี อิตฺถี มสฺสุวา ปุริโส สิยา,

อุภินฺนมนฺตรํ เอตํอิตโร'ภยมุตฺตโก'ติ

ก็ ลิงค์นั้นหมายถึงอะไร ? ตอบว่า อันดับแรก อาจารย์ บางท่าน กล่าวว่า ลิงค์หมายถึงอวัยวะมีถันและผมเป็นต้น ที่แตกต่างกัน ดังมีคำที่โบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ใน คัมภีร์นยาสะว่า สตรีคือผู้ที่มีถันใหญ่และผมยาว บุรุษ คือผู้ที่มีหนวดเครา นี้คือลักษณะที่แตกต่างกันของ บุคคลทั้งสอง ส่วนบัณเฑาะก์ มีลักษณะปานกลาง ระหว่างสตรีและบุรุษ.

จะเห็นได้ว่า คำของเกจิอาจารย์นี้ ไม่สามารถคลอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ เนื่องจากยังมีความหมายบางอย่างที่ได้ชื่อว่าลิงค์ โดยไม่ต้องอาศัยอวัยวะมีถันเป็นต้น เช่น แม่น้ำ ศาลา ต้นไม้เป็นต้น.

อปเร วทนฺติ “น ลิงฺคํ นาม ปรมตฺถโต กิญฺจิ อตฺถิ, โลกสงฺเกตรูโฬฺห ปน โวหาโร ลิงฺคํ นามา”ติ. อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ. สพฺพลิงฺคิโกปิ สทฺโท โหติ “ตฏํ ตฏี ตโฏ”ติ. ยทิ จ ปรมตฺถโต ลิงฺคํ นาม สิยา, กถํ อญฺญมญฺญวิรุทฺธานํ เตสํ เอกตฺถ สมาเวโส ภวติ, ตสฺมา ยสฺส กสฺสจิ อตฺถสฺส อวิสทาการโวหาโร อิตฺถิลิงฺคํ, วิสทาการ-โวหาโร ปุลฺลิงฺคํ, อุภยมุตฺตาการโวหาโร นปุสกลิงฺคนฺติ เวทิตพฺพนฺติ.

อาจารย์บางท่าน มีความเห็นว่า ขึ้นชื่อว่าลิงค์ มิได้เป็นปรมัตถ์แต่ประการใด แต่เป็นโวหารที่ชาวโลกบัญญัติใช้ในการสื่อสาร.

ในเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยดังนี้:-

ศัพท์ที่เป็นได้ทุกลิงค์ก็มี เช่น ตฏํ ตฏี ตโฏ (หน้าผา). ก็ถ้าลิงค์ พึงเป็นปรมัตถ์ ไซร้ การใช้ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกัน แต่มีลิงค์ตรงกันข้ามกันเหล่านั้น จะมีได้อย่างไร ดังนั้น ความหมายหนึ่งๆ พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งอวิสทาการโวหารกล่าวคืออิตถีลิงค์ วิสทา-การโวหารกล่าวคือปุงลิงค์ และอุภยมุตตาการโวหารกล่าวคือนปุงสกลิงค์.

ลักษณะ ๓ ประการ

ปรากฏชัดในปทมาลา (แบบแจก)

เอตฺถ ปน นามิกปทมาลาสงฺขาตปพนฺธวเสเนว อวิสทาการโวหาราทิตา คเหตพฺพา, น เอเกกปทวเสน. ตถา หิ “กญฺญา ปุริโส จิตฺตนฺ”ติ จ, “กญฺญาโย ปุริสา จิตฺตานีติ จ เอวมาทิกสฺส เอเกกปทสฺส อวิสทาการโวหาราทิตา น ทิสฺสติ. ยสฺมา ปน ปพนฺธวเสน วิสทาการโวหาราทิภาเว๑ สิทฺเธเยว สมุทายาวยวตฺตา เอเกกปทสฺสปิ อวิสทาการโวหาราทิตา สิชฺฌเตว.

สำหรับในคัมภีร์สัททนีตินี้ นักศึกษา ควรถือเอาลักษณะความเป็นอวิสทาการ- โวหารเป็นต้น โดยอาศัยแบบแจกของบทนามที่มีรูปศัพท์ซ้ำซ้อนกันเป็นเกณฑ์ ไม่ควร ถือเอาโดยอาศัยบทใดบทหนึ่งเพียงลำพัง. ดังจะเห็นได้ว่า ลำพังเพียงบทเดียว เช่น กญฺญา, ปุริโส, จิตฺตํ ก็ดี กญฺญาโย, ปุริสา, จิตฺตานิ ก็ดี ย่อมไม่สามารถแสดงลักษณะความเป็น อวิสทาการโวหารเป็นต้นได้. ต่อเมื่อได้นำศัพท์เหล่านั้น มาเรียงเป็นรูปแบบปทมาลาแล้ว เท่านั้น ลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารเป็นต้น จึงจะปรากฏ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะทำ ให้ลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารเป็นต้นของบทแม้เพียงบทเดียวสำเร็จไปด้วย เพราะ ในฐานะเป็นส่วนๆหนึ่งของปทมาลา.

เกจิ ปน นามิกปทมาลาสงฺขาตํ ปพนฺธํ อปรามสิตฺวา เอเกกปทวเสเนว อวิสทา-การโวหาราทิกํ อิจฺฉนฺติ, เต วตฺตพฺพา “ยทิ เอเกกปทสฺเสว อวิสทาการโวหาราทิตา สิยา, เอวํ สนฺเต “กญฺญา ปุริสา สตฺถา คุณวา ราชา”ติอาทีนํ ปทานํ อาการสฺติวเสน, “ปุริโส สตฺถาโร กญฺญาโย”ติอาทีนํ ปน โอการสฺติวเสน, “จิตฺตํ ปุริสํ กญฺญนฺ”ติอาทีนํ อนุสารสฺติวเสน อญฺญมญฺญํ สมานสุติสมฺภวา กถํ อวิสทาการโวหาราทิตา สิยา”ติ กิญฺจาปิ เต เอวํ วเทยฺยุ “สิยาเอว, นานตฺตํ ปน เตสํ ทุปฺปฏิเวธนฺ”ติ. เต วตฺตพฺพา “มา ตุมฺเห เอวมวจุตฺถ, ทุชฺชานตรมฺปิ นิพฺพานํ กถนสมตฺถํ ปุคฺคลํ นิสฺสาย ชานนฺติ, ตสฺมา สฺฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา วเทถา”ติ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน ประสงค์ลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารเป็นต้น โดย อาศัยบทใดบทหนึ่งเพียงลำพัง ไม่คำนึงถึงแบบแจกของบทนาม (ที่มีรูปซ้ำซ้อนกันเป็น เกณฑ์), บัณฑิตควรชี้แจงให้อาจารย์เหล่านั้น ทราบดังนี้ว่า ถ้าลักษณะความเป็นอวิสทา-การโวหารเป็นต้น พึงมีได้โดยอาศัยบทใดบทหนึ่งเพียงลำพังไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ กลุ่มบท ที่ลงท้ายด้วย อา อักษร เช่น กญฺญา, ปุริสา, สตฺถา, คุณวา, ราชา เป็นต้น, กลุ่มบทที่ลง ท้ายด้วย โอ อักษร เช่น ปุริโส, สตฺถาโร, กญฺญาโย เป็นต้น และกลุ่มบทที่ลงท้ายด้วย นิคคหิต เช่น จิตฺตํ, ปุริสํ, กญฺญํ เป็นต้น จะพึงมีลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหาร เป็นต้นได้อย่างไร เนื่องจากกลุ่มบทเหล่านั้น มีเสียงพ้องกันและกัน (เช่น กญฺญา มีเสียง พ้องกับ ปุริสา สตฺถา คุณวา ราชา เป็นต้น)

แม้อาจารย์เหล่านั้น จะพึงโต้ตอบอย่างนี้ว่า ลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหาร เป็นต้นของบทเหล่านั้น พึงมีแน่นอน เพียงแต่แยกแยะความต่างกันได้ยาก.

ควรชี้แจง อาจารย์เหล่านั้นว่า พวกท่าน อย่าได้กล่าวอย่างนี้ แม้พระนิพพานซึ่ง เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ยากกว่านั้น บุคคลทั้งหลาย ก็ยังสามารถที่จะเข้าใจได้โดยอาศัยบุคคล ผู้ที่มีความสามารถในการแสดง. เพราะเหตุนั้น พวกท่าน จงพิจารณาให้รอบคอบเสียก่อน แล้วจึงค่อยแสดงความเห็น (ออกมา).

เอวญฺจ ปน วตฺวา ตโต อุตฺตริ เต ปณฺหํ ปุจฺฉิตพฺพา "โพธิสทฺโท อายุสทฺโท จ กตรลิงฺโค"ติ. เต ชานนฺตา เอวํ วกฺขนฺติ "โพธิสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค เจว ปุลฺลิงฺโค จ, อายุสทฺโท จ ปน นปุสกลิงฺโค จ ปุลฺลิงฺโค จาติ ทฺวิลิงฺคา เอเต สทฺทา"ติ.

เต วตฺตพฺพา "ยทิ โพธิสทฺโท จ อายุสทฺโท จ ทฺวิลิงฺคา เอเต สทฺทา, เอวํ สนฺเต ทฺวินฺนํ โพธิสทฺทานํ เอกปทภาเวน ววตฺถิตานํ อจฺจนฺตสมานสุติกานํ กถํ อวิสทาการโวหารตา จ วิสทาการโวหารตา จ สิยา, กถญฺจ ปน ทฺวินฺนํ อายุสทฺทานํ เอกปทภาเวน ววตฺถิตานํ อจฺจนฺตสมานสุติกานํ อุภยมุตฺตาการโวหารตา จ วิสทาการโวหารตา จ สิยา"ติ? เอวํ วุตฺตา เต อทฺธา กิญฺจิ อุตฺตริ อปสฺสนฺตา นิรุตฺตรา ภวิสฺสนฺติ.

ก็แล ครั้นได้ชี้แจงอย่างนี้แล้ว ควรถามปัญหากับพวกเขาต่อไปอีกว่า โพธิ ศัพท์ และ อายุ ศัพท์เป็นลิงค์อะไร. ถ้าพวกเขารู้ ก็จะตอบอย่างนี้ว่า ศัพท์เหล่านั้นเป็นได้สอง ลิงค์คือ โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ ส่วน อายุ ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์และปุงลิงค์.

ควรชี้แจงพวกเขาว่า ถ้า โพธิ ศัพท์และ อายุ ศัพท์ เป็นได้สองลิงค์ไซร้ เมื่อเป็น เช่นนี้ โพธิ ศัพท์ซึ่งเป็นสองลิงค์มีเสียงเท่ากันทุกอย่าง แต่ถูกนำมาใช้เป็นบทเดียว จะพึง มีลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหาร และวิสทาการโวหาร ได้อย่างไร. ในกรณีเดียวกัน อายุ ศัพท์ซึ่งเป็นสองลิงค์มีเสียงเท่ากันทุกอย่าง แต่ถูกนำมาใช้เป็นบทเดียว จะพึงมีลักษณะ ความเป็นอุภยมุตตาการโวหารและวิสทาการโวหารได้อย่างไร.

ครั้นอาจารย์ เหล่านั้น ได้รับการชี้แจงเช่นนี้แล้ว เมื่อไม่เห็นข้อโต้แย้งที่ยิ่งไปกว่านี้ ก็จะหมดทางโต้ตอบอย่างแน่นอน.

วิธีกำหนดลิงค์

ตามมติคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต

สทฺทสตฺถวิทู ปน สทฺทสตฺถโต นยํ คเหตฺวา วทนฺติ

"เอเส'สา เอต'มิติ จ

ปสิทฺธิ อตฺเถสุ เยสุ โลกสฺส.

"ถีปุมนปุสกานี"ติ

วุจฺจนฺเต ตานิ นามานี"ติ.

เตสํ กิร อยมธิปฺปาโย "เอโส ปุริโส, เอโส มาตุคาโม, เอโส ราชา, เอสา อิตฺถี, เอสา ลตา, เอตํ นปุสกํ, เอตํ จิตฺตนฺ"ติ เอวํ ปุริสาทีสุ เยสุ อตฺเถสุ โลกสฺส "เอโส เอสา เอตนฺ"ติ จ ปสิทฺธิ โหติ, เตสุ อตฺเถสุ ตานิ นา

มานิ “ปุมิตฺถินปุสกลิงฺคานี”ติ วุจฺจนฺติ, ตํทฺวาเรน อญฺญานิปีติ. เอวํ วทนฺเตหิ เตหิ ”อิมินา นาม อากาเรน “เอโส เอสา เอตนฺ”ติ นามานิ อญฺญานิ จ ปุลฺลิงฺคาทินามํ ลภนฺตี”ติ อยํ วิเสโส น ทสฺสิโต.

จะอย่างไรก็ตาม ยังมีนักไวยากรณ์บางท่าน (เช่น อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูป- สิทธิ) ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องของการกำหนดลิงค์นี้ โดยอาศัยแนวคิดจากคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต ไว้ดังนี้ว่า

“เอเส'สา เอต'มิติ จ

ปสิทฺธิ อตฺเถสุ เยสุ โลกสฺส.

“ถีปุมนปุสกานี”ติ

วุจฺจนฺเต ตานิ นามานี”ติ.

ชาวโลกคือนักไวยากรณ์ ได้ใช้คำว่า เอโส, เอสา, เอตํ แทนสิ่งใด สิ่งนั้น ชื่อว่าปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์.

นัยว่านักไวยากรณ์เหล่านั้น มีความประสงค์ดังนี้ว่า:- ชาวโลกคือนักไวยากรณ์ ได้ใช้คำว่า เอโส, เอสา, เอตํ ควบคู่กับทัพพวัตถุมีบุรุษเป็นต้นอย่างนี้ว่า

เอโส ปุริโส	บุรุษนั้น
เอโส มาตุคาโม	มาตุคามนั้น
เอโส ราชา	พระราชานั้น
เอสา อิตฺถี	หญิงนั้น
เอสา ลตา	เถาวัลย์นั้น
เอตํ นปุสกํ	บัณเฑาะก์นั้น
เอตํ จิตฺตํ	จิตนั้น

คำนามของทัพพวัตถุเหล่านั้นมี ปุริโส เป็นต้นได้ชื่อว่าปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ และ นปุงสกลิงค์ตามลำดับ. แม้คำนามอื่นๆ ก็ได้ชื่อว่าปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยสรรพนามนั้นเป็นเครื่องบ่งชี้เช่นกัน. ถึงแม้นักไวยากรณ์เหล่านั้น จะได้อธิบาย ไว้อย่างนี้ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ระบุให้ชัดเจนลงไปว่า สรรพนามเหล่านี้ คือ เอโส, เอสา, เอตํ และคำนามอื่นๆ ได้ชื่อว่าปุงลิงค์เป็นต้น โดยลักษณะเช่นใด.

วิธีกำหนดลิงค์

ตามมติคัมภีร์พระศาสนา/เกจิอาจารย์

สทฺธมฺมนยญฺญูหิ ปน เนรุตฺติเกหิ ทสฺสิโต ยสฺส กสฺสจิ อตฺถสฺส อวิสทาการ-โวหาโร อิตฺถิลิงฺคนฺ”ติ อาทินา.

เกจิ ปน “อวิสทาการานํ อตฺถานํ วาจโก โวหาโร อิตฺถิลิงฺคนฺ”ติอาทีนิ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. ยทิ หิ อวิสทาการานํ อตฺถานํ วาจโก โวหาโร อิตฺถิลิงฺคํ, เอวํ สนฺเต มาตุคาม-กลตฺตกนฺตกณฺฏกคุมฺพาทโยปิ โวหารา อิตฺถิลิงฺคานิ สิยุํ อวิสทาการตฺตา ตทตฺถานํ. ยทิ ปน วิสทาการานํ อตฺถานํ วาจโก โวหาโร ปุลฺลิงฺคํ, เอวํ

สนฺเต “เทวตา, สทฺธา ,ญาณ-มิจฺจาทโยปิ โวหารา ปุลฺลิงฺคานิ สิ[redacted] วิสทาการตฺตา ตทตฺถานํ. วิสทาการตฺตา ตทตฺถานํ.

ส่วนนักไวยากรณ์ผู้ยึดถือเอาพระบาลีเป็นแนวทาง (หมายถึงอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ นิรุตติมัญชูสา) ได้แสดงลักษณะของลิงค์ไว้ดังนี้ว่า ศัพท์จะระบุอรรถอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ตาม ถ้ามีลักษณะการแจกปทมาลาซ้ำซ้อนจัดเป็นอิตถีลิงค์, ศัพท์จะระบุ อรรถอย่างใด อย่างหนึ่งก็ตาม ถ้ามีลักษณะการแจกปทมาลาไม่ซ้ำซ้อนจัดเป็นปุงลิงค์, ศัพท์จะระบุอรรถ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ถ้ามีลักษณะการแจกปทมาลาเป็นกลางๆ จัดเป็นนปุงสกลิงค์.

ส่วนอาจารย์บางท่าน แสดงความเห็นว่า ศัพท์ที่ระบุความหมายซับซ้อน (อาการ ไม่สะอาด) จัดเป็นอิตถีลิงค์เป็นต้น. คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะถ้าจัดศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์โดยอาศัยความหมายที่ซับซ้อน (อาการไม่สะอาด)ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะ ต้องจัดศัพท์ เช่น มาตุคาม (มาตุคาม=ผู้หญิง), กลตฺต (ภรรยา), กนฺต (เมีย), กณฺฏก (หนาม), คุมฺพ (กอไม้) เป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์เช่นกัน เพราะความหมายของศัพท์เหล่านั้น มีลักษณะเป็นอวิสทาการะ (ซับซ้อน, ไม่สะอาด).

โดยทำนองเดียวกัน ถ้าจัดศัพท์เป็นปุงลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่ไม่ซับซ้อน (อาการอันสะอาด) ไซร้. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องจัดศัพท์ เช่น เทวตา (เทวดา), สทฺธา (ความเชื่อ), ญาณํ (ญาณ) เป็นต้น เป็นปุงลิงค์เช่นกัน เพราะความหมายของศัพท์เหล่านั้น มีลักษณะเป็นวิสทาการะ (ไม่ซับซ้อน, สะอาด).

อถวา ยทิ อวิสทาการานํ อตฺถานํ วาจโก โวหาโร อิตฺถิลิงฺคํ, วิสทาการานํ ปนตฺถานํ วาจโก โวหาโร ปุลฺลิงฺคํ, เอวํ สนฺเต เอกสฺเสวตฺถสฺส เอกกฺขเณ ทฺวีหิ ลิงฺเคหิ น วตฺตพฺพตา สิยา

อตฺถกาโมสิ เม ยกฺข   หิตกามาสิ เทวเต

กโรมิ เต ตํ วจนํ ตฺวํสิ อาจริโย มมา”ติ 86

ยทิ จ อุภยมุตฺตาการานํ อตฺถานํ วาจโก โวหาโร นปุสกลิงฺคํ, เอวํ สนฺเต อุภย-มุตฺตาการานํ อตฺถานํ ติณรุกฺขาทีสุ “อิทํ นามา”ติ นิยมาภาวโต ลิงฺควจนํ วิรุทฺธํ สิยา.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าจะจัดศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่ซับซ้อน หรือจัด ศัพท์เป็นปุงลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่ไม่ซับซ้อนไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ อรรถ (เช่นบุคคล วัตถุ สิ่งของ) เดียว ก็จะไม่สามารถใช้เป็นสองลิงค์ได้

ตัวอย่างเช่น

อตฺถกาโมสิ เม ยกฺข   หิตกามาสิ เทวเต

กโรมิ เต ตํ วจนํ ตฺวํสิ อาจริโย มม๑

แน่ะเทวดา ท่านเป็นผู้หวังประโยชน์ต่อเรา, แน่ะ เทวดา ท่านเป็นผู้หวังความเจริญต่อเรา ,เราจะทำ ตามคำของท่าน, ขอท่าน จงเป็นอาจารย์ของเรา.

โดยทำนองเดียวกัน ถ้าจะจัดศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่เป็น กลางๆ (คือความหมายที่นอกเหนือจากลักษณะของอิตถีลิงค์และปุงลิงค์) ไซร้ เมื่อเป็น เช่นนี้ การกำหนดลิงค์ของ

อรรถที่พ้นจากลักษณะทั้งสอง เช่น ติณ (ต้นหญ้า), รุกฺข (ต้นไม้) ก็จะเกิดความขัดแย้ง (ในตัวเอง) เพราะในอรรถเหล่านั้นไม่มีสัญญลักษณ์อันใดที่เป็น เครื่องบ่งชี้ให้รู้ว่าเป็นลิงค์อะไร.

อปิจ "ปญฺญารตนํ. สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ สาวกยุคนฺ"ติ จ อาทินา นปุสกลิงฺค-วจเนน ตทตฺถานมฺปิ อุภยมุตฺตาการตา วุตฺตา สิยา. อปิจ เอกมฺปิ ตีรํ "ตฏํ ตฏี ตโฏ"ติ ตีหิ ลิงฺเคหิ น วตฺตพฺพํ สิยา. เอกมฺปิ จ ญาณํ "ปญฺญาณํ ปญฺญา ปชานนา อโมโห"ติ-อาทินา ตีหิ ลิงฺเคหิ น วตฺตพฺพํ สิยา, ตสฺมา ตํ นยํ อคฺคเหตฺวา ยถาวุตฺโตเยว นโย คเหตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าจะจัดศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่เป็นกลางๆ ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้การใช้ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ปญฺญารตนํ 87(รัตนะคือปัญญา) สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลานํ สาวกยุคํ 88(คู่แห่งพระสาวกคือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) ก็จะทำ ให้อรรถของศัพท์เหล่านั้น (ปัญญา, พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ) กลายเป็นอรรถที่พ้น จากลักษณะทั้งสอง (คือกลายเป็นบัณเฑาะก์).

อีกนัยหนึ่ง ถ้าจะจัดศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ โดยอาศัยความหมายที่เป็นกลางๆ ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ (ตีรํ) หน้าผา ซึ่งมีเพียงทัพพะเดียว ก็ไม่น่าจะใช้กับลิงค์ทั้งสามได้ว่า ตฏํ ตฏี ตโฏ (หน้าผา) และปัญญาซึ่งมีเพียงทัพพะเดียว ก็ไม่น่าจะใช้กับลิงค์ทั้งสามได้ว่า ปญฺญาณํ ปญฺญา ปชานนา อโมโห89 (ปัญญา).

เพราะเหตุนั้น บัณฑิต จึงไม่ควรถือตามมติของเกจิอาจารย์นั้น แต่ควรถือเอาตาม หลักการที่ข้าพเจ้าได้แสดงมาแล้วข้างต้นเท่านั้น.

คำอธิบายอวิสทาการโวหารเป็นต้น

ตามมติสัททนีติ

โลกสฺมิญฺหิ อิตฺถีนํ เหฏฺฐิมกาโย วิสโท โหติ, อุปริมกาโย อวิสโท อุรมํสํ อวิสทํ, คมนาทีนิปิ อวิสทานิ. อิตฺถิโย90 หิ คจฺฉมานา อวิสทํ คจฺฉนฺติ, ติฏฺฐมานา นิปชฺชมานา นิสีทมานา ขาทมานา ภุญฺชมานา อวิสทํ ภุญฺชนฺติ. ปุริสมฺปิ หิ อวิสทํ ทิสฺวา "มาตุคาโม วิย คจฺฉติ ติฏฺฐติ นิปชฺชติ นิสีทติ ขาทติ ภุญฺชตี"ติ วทนฺติ90. อิติ ยถา อิตฺถิโย เยภุยฺเยน อวิสทาการา, ตถา ยสฺส กสฺสจิ สวิญฺญาณกสฺส วา อวิญฺญาณกสฺส วา อตฺถสฺส เยโวหารา เยภุยฺเยน อวิสทาการา, เตเยว อิตฺถิลิงฺคานิ นาม ภวนฺติ. ตํ ยถา? "กญฺญา เทวตาธีตลิกา ทุพฺพา สทฺธา รตฺติ อิตฺถี ยาคุ วฐูอิจฺเจวมาทีนิ.

ก็สตรีทั้งหลายในโลกนี้ มีกายส่วนล่างสะอาด สำหรับกายส่วนบนไม่สะอาด เนื้อที่ หน้าอก (ถัน) ไม่สะอาด, แม้อากัปกิริยามีการเดินเป็นต้น ก็ไม่เปิดเผย. ด้วยว่า ในขณะที่ สตรีทั้งหลาย เดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน ย่อมไม่เปิดเผย (คือมีอาการเสแสร้ง). ดังจะเห็น ได้ว่า ชนทั้งหลาย เห็นบุรุษผู้มีอากัปกิริยาอันไม่เปิดเผย ย่อมกล่าวว่า บุรุษนี้ เดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกินเหมือนสตรี.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า โดยส่วนมากสตรี ทั้งหลายมีอากัปกิริยาที่ไม่เปิดเผย (ซับซ้อน) ฉันใด , ศัพท์ทั้งหลายที่มีลักษณะการแจกรูปซ้ำซ้อนเป็นส่วนมาก ไม่ว่าศัพท์ นั้น จะระบุถึงสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า อิตถีลิงค์อย่างแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

กญฺญา หญิงสาว เทวตา เทวดา

ธีตลิกา ตุ๊กตา ทุพฺพา หญ้าแพรก

สทฺธา ความเชื่อ รตฺติ ราตรี

อิตฺถี หญิง ยาคุ ข้าวยาคู

วธู หญิงสาว

ปุริสานํ ปน เหฏฺฐิมกาโย อวิสโท โหติ, อุปริมกาโย วิสโท, อุรมํสํ วิสทํ, คมนาทีนิปิ วิสทานิ โหนฺติ. ปุริสา91 หิ คจฺฉมานา วิสทํ คจฺฉนฺติ, ติฏฺฐมานา นิปชฺชมานา นิสีทมานา ขาทมานา ภุญฺชมานา วิสทํ ภุญฺชนฺติ. อิตฺถิมฺปิ หิ คมนาทีนิ วิสทานิ กุรุมานํ ทิสฺวา "ปุริโส วิย คจฺฉตี"ติอาทีนิ วทนฺติ. อิติ ยถา ปุริสา เยภุยฺเยน วิสทาการา, ตถา ยสฺส กสฺสจิ สวิญฺญาณกสฺส วา อวิญฺญาณกสฺส วา อตฺถสฺส เย โวหารา เยภุยฺเยน วิสทาการา, เตเยว ปุลฺลิงฺคานิ นาม ภวนฺติ. ตํ ยถา? "ปุริโส มาตุคาโม โอโรโธ อาโป รุกฺโข โมโห สตฺถา"อิจฺเจวมาทีนิ.

สำหรับบุรุษทั้งหลายมีกายส่วนล่างไม่สะอาด สำหรับกายส่วนบนสะอาด เนื้อที่ หน้าอก (นม) สะอาด, แม้อากัปกิริยามีการเดินเป็นต้น ก็เปิดเผย. ด้วยว่า ในขณะที่บุรุษ ทั้งหลาย เดิน ยืน นอน นั่ง เคี้ยว กิน ย่อมเปิดเผย (คือไม่มีอาการเสแสร้ง). ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อชนทั้งหลาย เห็นสตรีผู้มีอากัปกิริยามีการเดินเป็นต้นอันเปิดเผย ย่อมกล่าวว่า สตรีนี้ เดินเหมือนกับบุรุษดังนี้เป็นต้น.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า โดยส่วนมากบุรุษทั้งหลายมีอากัปกิริยาที่เปิดเผย (ไม่ซับซ้อน) ฉันใด , ศัพท์ทั้งหลายที่มีลักษณะการแจกรูปไม่ซ้ำซ้อนเป็นส่วนมาก ไม่ว่า ศัพท์นั้น จะระบุถึงสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็ได้ชื่อว่าปุงลิงค์อย่างแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส บุรุษ มาตุคาโม มาตุคาม

โอโรโธ นางสนม อาโป อาโปธาตุ, น้ำ

รุกฺโข ต้นไม้ โมโห โมหะ

สตฺถา พระศาสดา

ยถา จ ปน นปุสกา อุภยมุตฺตาการา, ตถา ยสฺส กสฺสจิ สวิญฺญาณกสฺส วา อวิญฺญาณกสฺส วา อตฺถสฺส เย โวหารา อุภยมุตฺตาการา, เตเยว นปุสกลิงฺคานิ นาม ภวนฺติ. ตํ ยถา? "จิตฺตํ รูปํ อิตฺถาคารํ กลตฺตํ นาฏกํ รตนํ ญาณํ อฏฺฐิ อายุ"อิจฺเจวมาทีนิ.

สำหรับบัณเฑาะก์ทั้งหลาย มีอากับกิริยาที่พ้นจากลักษณะของสตรีและบุรุษ ทั้งสองฉันใด ศัพท์ทั้งหลายที่มีลักษณะการแจกรูปเป็นกลาง (คือพ้นจากการมีลักษณะ ซ้ำซ้อนและไม่ซ้ำซ้อน) ไม่ว่าศัพท์นั้นจะระบุถึงสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า นปุงสกลิงค์อย่างแน่นอน

ตัวอย่างเช่น

จิตฺตํ จิต รูปํ รูป

อิตฺถาคารํ นางสนม กลตฺตํ ภรรยา

นาฏกํ นักฟ้อน รตนํ รัตนะ

ญาณํ ปัญญา อฏฺฐิ กระดูก

อายุ อายุ

อิจฺเจวํ นามิกานํ สพฺเพสมฺปิ โวหารานํ-

วิสทาวิสทาการาอากาโร'ภยมุตฺตโก

ลิงฺคสฺส ลกฺขณํ เอตํ เญยฺยํ สฺยาทิปฺปพนฺธโต.

ตามลำดับแห่งคำที่กล่าวมานี้ บัณฑิต พึงทราบว่า ลักษณะมี ๓ ประการคือ วิสทาการ, อวิสทาการ และ อุภยมุตตาการ (เนววิสทานาวิสทาการ). ก็ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ จะทราบได้ก็ต่อเมื่อมีการลง สิ วิภัตติ เป็นต้นแล้วเท่านั้น.

อิทํ ฐานํ ทุพฺพินิวิชฺฌํ มหาวนคหนํ นิคฺคุมฺพํ นิชฺชฏํ กตฺวา ทสฺสิตํ สาธุกํ มนสิ-กาตพฺพํ. อิติ สพฺเพสํ นามิกปทานํ ปพนฺธนิสฺสิเตน อวิสทาการโวหาราทิภาเวน อิตฺถิลิงฺคาทิภาวสฺส สมฺภวโต ทฺวินนฺมฺปิ โคสทฺทานํ ปพนฺธนิสฺสิเตน อวิสทาการ-โวหาราทิภาเวน ยถาสกํ อิตฺถิลิงฺคาทิภาโว เวทิตพฺโพ.

เรื่องทำนองนี้ เข้าใจได้ยาก เป็นเหมือนกับป่าที่รกทึบ ซึ่งข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้ว อย่างแจ่มแจ้ง ดังนั้น บัณฑิต จึงควรใส่ใจให้จงหนัก.

สรุปว่า ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า โค ศัพท์ ๒ ศัพท์ ต่างก็มีลิงค์เป็นของ ตนเอง คือ โคศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และโคศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ โดยอาศัยลักษณะ ความเป็นอวิสทาการโวหารเป็นต้นในแบบแจกปทมาลา ทั้งนี้เพราะขึ้นชื่อว่าบทนามแล้ว จะต้องประกอบด้วยอิตถีลิงค์เป็นต้นโดยอาศัยลักษณะความเป็นอวิสทาการโวหารเป็นต้น ในแบบแจกปทมาลา.

สวินิจฺฉโยยํ โอการนฺติตฺถิลิงฺคสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. โอการนฺตตาปกติกํ โอการนฺติตฺถิลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

นี้เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยของนามที่มีรูปศัพท์ เดิมเป็นโอการันต์อิตถีลิงค์.

โอการันต์อิตถีลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจากโอการันต์ จบ.

รูปศัพท์พิเศษอิตถีลิงค์

เอวํ สพฺพถาปิ อาการนฺต อิวณฺณนฺต อุวณฺณนฺโตการนฺตวเสน ฉพฺพิธานิ อิตฺถิลิงฺคานิ นิรวเสสโต คหิตานิ ภวนฺติ. เอเตสุ ปน เกสญฺจิ อาการนฺตานํ อีการนฺตานญฺจ กตฺถจิ ปจฺจตฺเตกวจนสฺส เอการาเทสวเสน โยปเภโท ทิสฺสติ, โส อิทานิ วุจฺจติ.

ตถา หิ

น ตฺวํ ราธ วิชานาสิ อฑฺฒรตฺเต อนาคเต,

อพฺยยตํ วิลปสิ วิรตฺเต โกสิยายเน”ติ

อิมสฺมึ ราธชาตเก “วิรตฺตา”ติ อาการนฺตวเสน วตฺตพฺเพ ปจฺจตฺตวจนสฺส เอการาเทส-วเสน “วิรตฺเต” ติ วุตฺตํ. ตถา “โกสิยายนี”ติ อีการนฺตวเสน วตฺตพฺเพ ปจฺจตฺตวจนสฺส เอการาเทสวเสน “โกสิยายเน”ติ วุตฺตํ. เตน อฏฺฐกถาจริโย “วิรตฺเต โกสิยายเนติ มาตา โน โกสิยายนี พฺราหฺมณี วิรตฺตา อมฺหากํ ปิตริ นิปฺเปมา ชาตา”ติ 93 อตฺถํ สํวณฺเณสิ.

ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า อิตถีลิงค์ที่ข้าพเจ้าแสดงมาทั้งหมด มี ๖ การันต์ คือ อา, อิ, อี, อุ, อู และ โอการันต์. ก็บรรดาการันต์เหล่านั้น ศัพท์อาการันต์ และอีการันต์ บางศัพท์ บางครั้ง มีการแปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น เอ. ข้าพเจ้า จะแสดงตัวอย่างประเภท ของศัพท์เหล่านั้น ดังต่อไปนี้

น ตฺวํ ราธ วิชานาสิ อฑฺฒรตฺเต อนาคเต,
อพฺยยตํ วิลปสิ วิรตฺเต โกสิยายเน92

แน่ะราธะ ยังไม่ถึงเวลาเที่ยงคืน ท่านเอง ก็ยังไม่รู้ว่า คนที่มาแล้ว มีจำนวนเท่าไร ที่ยังไม่มามีจำนวนเท่าไร แต่กลับพูดจาพร่ำเพ้ออยู่ได้. นางพราหมณี เชื้อสาย โกสีย์ หมดความกำหนัดในท่านแล้ว.

ในราธชาดกนี้ บทว่า วิรตฺเต แม้จะควรใช้เป็นอาการันต์ว่า วิรตฺตา แต่กลับใช้ว่า วิรตฺเต โดยแปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น เอ. โดยทำนองเดียวกัน บทว่า โกสิยายเน แม้ควร ใช้เป็นอีการันต์ว่า โกสิยายนี แต่กลับใช้ว่า โกสิยายเน โดยแปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น เอ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายบท วิรตฺเต โกสิยายเน ว่า "นางพราหมณี ผู้เป็นเชื้อสายโกสีย์ ผู้เป็นมารดาของเรา หมดความรักใคร่ในบิดาของเราแล้ว".

อิตถีลิงค์ มี เอ การันต์หรือไม่

นนุ จ โภ ปาฬิยํ “วิรตฺเต”ติ, “โกสิยายเน”ติ จ ปจฺจตฺตวจนสฺส ทสฺสนโต “เอการนฺตมฺปิ อิตฺถิลิงฺคํ อตฺถี”ติ วตฺตพฺพนฺติ? น วตฺตพฺพํ อาการีการนฺโตคธรูปวิเสสตฺตา เตสํ รูปานํ. อาเทสวเสน หิ สิทฺธตฺตา วิสุ เอการนฺตํ อิตฺถิลิงฺคํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา อิตฺถิลิงฺคานํ ยถาวุตฺตา ฉพฺพิธตาเยว คเหตพฺพา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ เนื่องจากได้พบตัวอย่างปฐมาวิภัตติที่มีรูปเป็น เอ ใน พระบาลีว่า วิรตฺเต, โกสิยายเน ดังนั้น ควรกล่าวว่า อิตถีลิงค์ มี เอ การันต์ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ได้, เพราะรูปศัพท์อิตถีลิงค์ที่ลงท้ายด้วย เอ เป็นรูปศัพท์พิเศษที่ สงเคราะห์เข้าในอาการันต์ และ อีการันต์. ด้วยว่ารูปที่ลงท้ายด้วย เอ สำเร็จมาจากการ แปลง สิ วิภัตติเป็น เอ ดังนั้น อิตถีลิงค์ เอ การันต์ จึงไม่มีเป็นเอกเทศ คงมีได้เพียง ๖ การันต์ดังที่ได้แสดงมาแล้วเท่านั้น.

อิจฺเจวํ อิตฺถิลิงฺคานํ ปกิณฺณนยสาลินี
ปทมาลา วิภตฺตา เม สาสนตฺถํ สยมฺภุโน.
สทฺทนีติสุริโยยํ
อเนกสุวินิจฺฉยรสฺมิกลาโป,

สํสยนฺธการนุโท

กสฺส มติปทุมํ น วิกาเส.

ข้าพเจ้า ได้แสดงวิธีการแจกปทมาลาของศัพท์ อิตถีลิงค์อันงดงามด้วยนัยต่างๆ เพื่อประโยชน์แก่ พระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างนี้ ด้วย ประการฉะนี้.

คัมภีร์สัททนีติประดุจดังพระอาทิตย์นี้ มีรัศมีกล่าวคือข้อวินิจฉัยเป็นจำนวน มากอันสามารถกำจัดความมืดกล่าวคือ ความสงสัยของเหล่านักศึกษานี้ จะ ไม่สามารถยังดอกบัวกล่าวคือปัญญา ของนักศึกษาใดเล่าจะไม่ให้เบิกบานได้.

อิติ นวงฺเค สาฏฺจกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ อิตฺถิลิงฺคานํ นามิกปทมาลาวิภาโค อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่าอิตถิลิงคนามิกปทมาลาวิภาค ซึ่งว่าด้วยการแจก รูปศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้ วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอัน มีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๙

น█ุสกลิงฺคนามิกปทมาลา

นิคฺคหีตนฺตน█ุสกลิงฺค

แบบแจกบทนามนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์

อถ ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา นิคฺคหีตนฺตนปุสกลิงฺคานํ “ภูตํ” อิจฺจาทิกสฺส ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม

ณ โอกาสบัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของรูปศัพท์เดิมที่เป็นนปุงสกลิงค์ ซึ่งลงท้ายด้วยนิคคหิตมี ภูตํ เป็นต้น ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจกของบูรพาจารย์ (พระยมกเถระ) มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

จิตฺตสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
จิตฺตํ	จิตฺตานิ
จิตฺตํ	จิตฺตานิ
จิตฺเตน	จิตฺเตหิ, จิตฺเตภิ

จิตฺตสฺส จิตฺตานํ

จิตฺตา, จิตฺตสฺมา, จิตฺตมฺหา จิตฺเตหิ, จิตฺเตภิ

จิตฺตสฺส จิตฺตานํ

จิตฺเต, จิตฺตสฺมึ, จิตฺตมฺหิ จิตฺเตสุ

โภ จิตฺต โภ จิตฺตา, จิตฺตานิ

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

วินิจฉัยแบบแจก จิตฺต ศัพท์

เอตฺถ กิญฺจาปิ "จิตฺตา"ติ ปจฺจตฺตพหุวจนํ "จิตฺเต"ติ อุปโยคพหุวจนญฺจ อนาคตํ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ อญฺเญสมฺปิ ตาทิสานํ นิคฺคหีตนฺตนปุสกรูปานํ ทสฺสนโต วิภงฺคปาฬิยญฺจ "ฉ จิตฺตา อพฺยากตา"ติอาทิทสฺสนโต คเหตพฺพเมว, ตสฺมา "จิตฺตํ; จิตฺตานิ, จิตฺตา. จิตฺตํ; จิตฺตานิ, จิตฺเต"ติ กโม เวทิตพฺโพ.

รูปปฐมาพหูพจน์ว่า จิตฺตา และรูปทุติยาพหูพจน์ว่า จิตฺเต แม้จะไม่มีในแบบแจก ของพระยมกมหาเถระนี้ แต่เนื่องจากได้พบรูปศัพท์นิคคหิตันตนปุงสกลิงค์อื่นๆ ที่สำเร็จ รูปเป็น อา และ เอ หลายแห่ง และเนื่องจากได้พบตัวอย่างในพระบาลีวิภังค์ว่า ฉ จิตฺตา อพฺยากตา1 (อัพยากตจิต ๖ ดวง) เป็นต้น ดังนั้น รูปว่า จิตฺตา จิตฺเต จึงควรถือเอาใน แบบแจกด้วย. เพราะฉะนั้น พึงทราบลำดับปทมาลา (ที่สมบูรณ์) ดังนี้ว่า

จิตฺตสทฺทปทมาลา

(ตามมติคัมภีร์สัททนีติ)

เอกพจน์	พหูพจน์
จิตฺตํ	จิตฺตานิ, จิตฺตา
จิตฺตํ	จิตฺตานิ, จิตฺเต

วินิจฉัยบทว่า จิตฺตา, จิตฺเต

นิคฺคหีตนฺตานญฺหิ นปุสกลิงฺคานํ กตฺถจิ โอการนฺตปุลฺลิงฺคานํ วิย ปจฺจตฺต-ปโยคพหุวจนานิ ภวนฺติ. ตานิ จ ปุลฺลิงฺเคน วา สลิงฺเคน วา อลิงฺเคน วา สทฺธึ สมานาธิ-กรณานิ หุตฺวา เกวลานิ วา ปาวจเน สญฺจรนฺติ.

สรุปว่า ในบางแห่งศัพท์นิคคหิตันตนปุงสกลิงค์ มีรูปปฐมาพหูพจน์เป็น อา และ ทุติยาพหูพจน์เป็น เอ เหมือนศัพท์ โอ การันต์ปุงลิงค์บ้าง. ก็ศัพท์นปุงสกลิงค์ที่มีรูปศัพท์ เหมือนกับศัพท์ปุงลิงค์นั้น ในพระบาลีนิยมใช้คู่กับศัพท์ปุงลิงค์บ้าง ใช้คู่กับศัพท์นปุงสกลิงค์ บ้าง ใช้คู่กับศัพท์ไม่มีลิงค์บ้าง ใช้ศัพท์เดียวตามลำพังบ้าง.

อตฺร "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา. จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา. สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มํ. ยสฺส เอเต ธนา อตฺถิ. จตฺตาโร มหาภูตา. ตีณินฺทฺริยา. เทฺว อินฺทฺริยา. ทสินฺทฺริยา. เทฺว มหาภูเต นิสฺสาย เทฺว มหาภูตา, ปญฺจ วิญฺญ

าณา, จตุโร องฺเค อธิฏฺฐาย, เสมิ วมฺมิก-มตฺถเก, รูปา สทฺทา รสา คนฺธา. รูเป จ สทฺเท จ อโถรเส จ. จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ”ติ เอวมาทโย อเนกสตา ปาฬิปฺปเทสา ทฏฺฐพฺพา.

ในเรื่องนี้ นักศึกษา พึงทราบตัวอย่างจากข้อความพระบาลีซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก (หลายร้อย) อันมีอาทิอย่างนี้ คือ

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา2 สติปัฏฐาน ๔

จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา3 สัมมัปปธาน ๔

สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มํ 4 ดอกไม้ทั้งหมดน้อมเข้ามาหาเรา

ยสฺส เอเต ธนา อตฺถิ 5 ทรัพย์เหล่านั้น มีแก่สัตบุรุษใด

จตฺตาโร มหาภูตา6 มหาภูต ๔

ตีณินฺทฺริยา7 อินทรีย์ ๓

เทฺว อินฺทฺริยา8 อินทรีย์ ๒

ทสินฺทฺริยา9 อินทีรย์ ๑๐

เทฺว มหาภูเต นิสฺสาย-

เทฺว มหาภูตา10 มหาภูต ๒ อาศัยมหาภูต ๒

ปญฺจ วิญฺญาณา11 วิญญาณ ๕

จตุโร องฺเค อธิฏฺฐาย,- ข้าพเจ้าได้อธิษฐานความเพียรมีองค์ ๔

เสมิ วมฺมิกมตฺถเก12 แล้วนอนอยู่บนจอมปลวก

รูปา รูปทั้งหลาย

สทฺทา เสียงทั้งหลาย

รสา รสทั้งหลาย

คนฺธา13 กลิ่นทั้งหลาย

รูเป จ สทฺเท จ อโถรเส จ14 ซึ่งรูป เสียง และรสทั้งหลาย

จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ- จักขุวิญญาณ เกิดโดยอาศัยจักขุปสาท

อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ 15 และรูปารมณ์

เอตฺถ ปน “สติปฏฺฐานา”ติอาทีนิ ปทานิ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน วุตฺตานีติ น คเหตพฺพานิ สติปฏฺฐานสทฺทาทีนํ ปจเมกวจนฏฺฐาเน โอการนฺตปุลฺลิงฺคภาเวน จิต-ภาวสฺส อทสฺสนโต. “จตฺตาโร”ติอาทีนิเยว ปน ปทานิ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน วุตฺตานีติ คเหตพฺพานิ นิโยคา นิคฺคหีตนฺเตหิ นปุสกลิงฺเคหิ สติปฏฺฐานสทฺทาทีหิ สทฺธึ เตสํ สมานาธิกรณภาวสฺส ทสฺสนโตติ.

อนึ่ง ในตัวอย่างข้างต้นนี้ บทว่า สติปฏฺฐานา เป็นต้น นักศึกษาไม่ควรเข้าใจผิด คิดว่าเป็นลิงควิปัลลาส (เพี้ยนจากนปุงสกลิงค์เป็นปุงลิงค์) เพราะข้าพเจ้า (ผู้รจนา) ไม่เคยพบ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นที่มีรูปลงท้ายด้วย โอ การันต์ปุงลิงค์ในตำแหน่งของ ปฐมาวิภัตติเอกพจน์เลย. บทว่า จตฺตาโร ต่างหากที่สมควร

กล่าวได้อย่างมั่นใจว่าเป็น ลิงควิปัลลาส เพราะได้พบศัพท์เหล่านั้นใช้เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับ สติปฏฺฐาน ศัพท์ เป็นต้นที่เป็นนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์อยู่เสมอๆ.

เกจิวาทะเกี่ยวกับลิงค์ของ สติปฏฺฐาน เป็นต้น

เกเจตฺถ วเทยฺยุ นนุ "สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา"ติ16อาทิปฺ- ปโยคทสฺสนโต สติปฏฺฐานสทฺทาทีนํ โอการนฺตปุลฺลิงฺคภาโว ลพฺภติ. เอวํ สนฺเต กสฺมา ตุมฺเหหิ "สติปฏฺฐานสทฺทาทีนํ ปจฺเมกวจนฏฺฐาเน โอการนฺตปุลฺลิงฺคภาเวน ฐิตภาวสฺส อทสฺสนโต"ติ วุตฺตํ, กสฺมา จ เอกนฺตโต สติปฏฺฐานสทฺทาทีนํ นิคฺคหีตนฺตนปุสกลิงฺคตา อนุมตา, นนุ "สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา"ติ อาทิทสฺสนโต "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา"ติอาทีสุปิ "สติปฏฺฐานสทฺทาทโย ลิงฺควิปลฺลาสวเสน วุตฺตา"ติ วตฺตพฺพาติ? น วตฺตพฺพา, กสฺมาติ เจ ? "สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา"ติอาทีสุปิ สติปฏฺฐานจิตฺตสทฺทาทีนํ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน อนิจฺฉิตพฺพโต.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่าน ท้วงว่า เนื่องจากได้พบตัวอย่างจากพระบาลี เช่น สติปฏฺฐาโน ธมฺโม (สติปัฏฐานธรรม) จิตฺโต ธมฺโม (จิตตธรรม) จิตฺตา ธมฺมา (จิตตธรรม) ดังนั้น สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นจึงเป็น โอ การันต์ปุงลิงค์ได้ มิใช่หรือ. เมื่อเป็น เช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึง กล่าวว่า "ไม่เคยพบ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นที่มีรูปลงท้ายด้วย โอการันต์ปุงลิงค์ในตำแหน่งของปฐมาวิภัตติเอกพจน์" และเพราะเหตุใดท่านจึงตัดสินให้ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นเป็นนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์เพียงอย่างเดียว

เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา เป็นต้น ดังนั้น แม้ในข้อความว่า จตฺตาโร สติปฏฺฐานา เป็นต้น สติปฏฺฐาน ศัพท์ เป็นต้น ก็ควรกล่าวได้ว่า เป็นลิงควิปัลลาสได้ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ควรกล่าวว่าเป็นลิงควิปัลลาส

อาจมีคำถามต่อไปว่า เพราะเหตุใด ? ตอบว่า เพราะ สติปฏฺฐาน และ จิตฺต ศัพท์ เป็นต้น ในข้อความว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา เป็นต้น ไม่มีความ จำเป็นที่จะต้องคิดว่าเป็นลิงควิปัลลาส.

ตตฺถ หิ ปุลฺลิงฺเคน ธมฺมสทฺเท โยเชตุ ธมฺมิสฺสโร ภควา ธมฺมาเปกฺขํ กตฺวา "สติปฏฺฐาโน, จิตฺโต, จิตฺตา"ติ จ อภาสิ. เกวลา หิ สติปฏฺฐานจิตฺตสทฺทาทโย โอการนฺต-ปุลฺลิงฺคภาเวน กตฺถจิปิ โยชิตา น สนฺติ, นิคฺคหีตนฺตนปุสกภาเวน ปน โยชิตา สนฺติ. ตถา หิ "จิตฺโต คหปตี"ติ เอตฺถาปิ ปุลฺลิงฺคคหปติสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา วิญฺญาเณ ปวตฺตํ จิตฺตนามํ ปณฺณตฺติวเสน ปุคฺคเล อาโรเปตฺวา ปุคฺคลวาจกํ กตฺวา "จิตฺโต"ติ วุตฺตํ.

ยทิ ปน วิญฺญาณสงฺขาตํ จิตฺตมธิปฺเปตํ สิยา, "จิตฺต"มิจฺเจว วุจฺเจยฺย. ตสฺมา "จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี"ติอาทีสุ ลิงฺควิปลฺลาโส น อิจฺฉิตพฺโพ สาเปกฺขตฺตา จิตฺตสทฺทาทีนํ. ยถา จ เอตฺถ, เอวํ "สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตาธมฺมา"ติอาทีสุปิ ลิงฺควิปลฺลาโส น อิจฺฉิตพฺโพ.

ด้วยว่า ในข้อความพระบาลีนั้น พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ในธรรม ทรงประสงค์ ให้ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นเป็นวิเสสนะของ ธมฺม ศัพท์ จึงได้ตรัสเป็นรูปปุงลิงค์ว่า สติปฏฺฐาโน, จิตฺโต, จิตฺตา เพื่อจะให้สอดคล้องกับ ธมฺม ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

สำหรับ สติปฏฺฐาน และ จิตฺต ศัพท์เป็นต้นที่ใช้เพียงลำพัง (คือไม่ได้ใช้เป็นวิเสสนะ ของศัพท์อื่น) ไม่ปรากฏว่ามีรูปเป็น โอ การันต์ปุงลิงค์แม้สักแห่ง มีแต่ใช้เป็นรูปนิคคหีตันต นปุงสกลิงค์เท่านั้น. ดังจะเห็นได้ว่า แม้ในข้อความว่า จิตฺโต คหปติ17 นี้ พระผู้มีพระภาค ก็ทรงใช้ จิตฺต ศัพท์ที่มีความหมายว่าวิญญาณมาบัญญัติเรียกบุคคล โดยมีพระประสงค์ ให้เป็นวิเสสนะของ คหปติ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ จึงตรัสว่า จิตฺโต โดยทำให้เป็นศัพท์ที่ระบุ ถึงบุคคล. ก็ถ้า จิตฺต ศัพท์ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงวิญญาณไซร้ พระองค์ก็จะต้อง ตรัสว่า จิตฺตํ เท่านั้น ดังนั้น ในคำว่า จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี เป็นต้น จึงไม่ควรคิดว่า เป็นลิงควิปัลลาส เพราะ จิตฺต ศัพท์เป็นต้นยังมีความเกี่ยวเนื่องกับศัพท์อื่นอยู่.

อนึ่ง คำว่า จิตฺโต ในตัวอย่างว่า จิตฺโต คหปติ เป็นต้นนี้ ไม่ควรคิดว่าเป็นลิงค-วิปัลลาส ฉันใด แม้ในตัวอย่างว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม , จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา เป็นต้น ก็ไม่ควรคิดว่าเป็นลิงควิปัลลาส ฉันนั้น

“จตฺตาโร สติปฏฺฐานา”ติอาทีสุ ปน สติปฏฺฐานสทฺทาทีนํ อเปกฺขิตพฺพานิ ปทานิ น สนฺติ, เยหิ เต ปุลฺลิงฺคานิ สิยุ, ตสฺมา “จตฺตาโร”ติอาทีนิเยว ปทานิ ปริวตฺเตตฺวา “จตฺตาริ, สพฺพานิ, เอตานี”ติ นปุสกลิงฺควเสน คเหตฺวา “สติปฏฺฐานา, สมฺมปฺปธานา ”ติอาทีหิ ปเทหิ โยเชตพฺพานิ. อีทิเสสุ ฐาเนสุ เกจิ อฏฺฐกถาจริยา นิการโลปํ อิจฺฉนฺติ 18 ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกวรมาภุเช นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺตี”ติ 19 เอตฺถ วิย. อทสฺสนญฺหิ โลโป, ตสฺมา “จตฺตาริ สติปฏฺฐานานิ, จตฺตาริ สมฺมปฺปธานานิ, สพฺพานิ มาลานี”ติอาทิกา โยชนา กาตพฺพา.

สำหรับ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นในตัวอย่างว่า จตฺตาโร สติปฏฺฐานา เป็นต้น ไม่มีบทวิเสสยะที่เป็นเหตุให้ สติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นต้นเป็นปุงลิงค์ เพราะเหตุนั้น จึงควร เปลี่ยนเฉพาะบทว่า จตฺตาโร เป็นต้นให้เป็นบทนปุงสกลิงค์ว่า จตฺตาริ, สพฺพานิ, เอตานิ แล้วนำไปใช้คู่กับบทว่า สติปฏฺฐานา, สมฺมปฺปธานา เป็นต้น. ในฐานะเช่นนี้ พระอรรถ- กถาจารย์บางท่าน ประสงค์ให้ลบ นิ อักษร (ในบทว่า สพฺพานิ, เอตานิ) เหมือนในตัวอย่าง ในพระบาลีดังนี้ว่า

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกวรมาภุเช
นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ๑ (ตานิเยว ปทิสฺสเร).

บุรพนิมิตเหล่าใด ปรากฏแล้วแก่พระโพธิสัตว์ ทั้งหลาย ในขณะที่ทรงนั่งคู้บัลลังก์ (บุรพนิมิต เหล่านั้น ย่อมปรากฏในกาลนี้).

อนึ่ง การไม่แสดงอักษรเหล่านั้น เรียกว่า การลบ, เพราะเหตุนั้น (ในเวลาแปล) จึงควรแปลโดยใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า จตฺตาริ สติปฏฺฐานานิ, จตฺตาริ สมฺมปฺปธานานิ, สพฺพานิ มาลานิ เป็นต้น

มาลาสทฺทลิงฺควินิจฺฉย

วินิจฉัยลิงค์ของ มาลา ศัพท์

เกจิ ปน “สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มนฺ”ติ เอตฺถ มาลาสทฺทํ อิตฺถิลิงฺคนฺติ มญฺญิตฺวา ปุลฺลิงฺคภูตํ สพฺเพสทฺทํ อิตฺถิลิงฺควเสน ปริวตฺเตตฺวา “สพฺพา มาลา”ติ อตฺถํ กเถนฺติ. ตํ กิญฺจาปิ ยุตฺตตรํ วิย ทิสฺสติ, ตถาปิ น คเหตพฺพํ.

น หิ โส ภควา ลิงฺคํ นญฺญาสิ, น จ “สพฺพา มาลา อุเปนฺติ มนฺ”ติ เทฺว ปทานิ อิตฺถิลิงฺคานิ กตฺวา วตฺตุํ น สกฺขิ. โย เอวํ วิสทิสลิงฺคานิ ปทานิ อุจฺจาเรสิ. ชานนฺโตเยว ปน ภควา วตฺตุํ สกฺโกนฺโตเยว จ “สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มนฺ”ติ วิสทิสลิงฺคานิ ปทานิ อุจฺจาเรสิ,

ตสฺมา ปุลฺลิงฺคภูตํ สพฺเพสทฺทํ “สพฺพานี”ติ นปุสกลิงฺควเสน ปริวตฺเตตฺวา วิภงฺคปาฬิยํ “ตีณินฺทฺริยา”ติ ปทํ วิย ลุตฺตนิกาเรน นปุสกลิงฺเคน มาลาสทฺเทน โยเชตฺวา “สพฺพานิ มาลานี”ติ อตฺโถ คเหตพฺโพ กตฺถจิ “ยสฺส เอเต ธนา อตฺถี”ติ เอตฺถ วิย. เอตฺถ หิ ยสฺส เอตานิ ธนานีติ อตฺโถ. อิทมฺเปตฺถ สลฺลกฺขิตพฺพํ.

อนึ่ง มีอาจารย์บางท่าน เข้าใจผิดคิดว่า มาลา ศัพท์ในตัวอย่างว่า สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มํ นี้ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ จึงได้เปลี่ยน สพฺเพ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์ แล้วนำมาอธิบายว่า สพฺพา มาลา. คำว่า สพฺพา มาลา นั้น แม้ดูเหมือนจะเหมาะสมกว่า สพฺเพ มาลา ก็จริง แต่ก็ไม่ควรถือเอา.

ด้วยว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสบท ๒ บทให้มีลิงค์ต่างกันอย่างนี้ มิใช่ว่าพระองค์ จะไม่รู้เรื่องลิงค์ ทั้งมิใช่จะไม่สามารถตรัสให้บท ๒ บทเป็น อิตถีลิงค์เหมือนกันว่า สพฺพา มาลา อุเปนฺติ มํ. แต่พระผู้มีพระภาคทั้งๆ ที่รู้และสามารถจะตรัสให้เป็นอิตถีลิงค์ เหมือนกันได้นั่นเทียว ก็ยังตรัสบท ๒ บทให้มีลิงค์ต่างกันว่า สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มํ.

เพราะเหตุนั้น ในการแปลความหมาย ผู้แปลควรเปลี่ยน สพฺเพ ศัพท์ที่เป็น ปุงลิงค์ให้เป็นนปุงสกลิงค์ว่า สพฺพานิ แล้วนำมาใช้คู่กับ มาลา ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ซึ่งมีการลบ นิ อักษรเหมือนบทว่า ตีณินฺทฺริยา ในพระบาลีวิภังค์ จากนั้น จึงถือเอาความ ว่า สพฺพานิ มาลานิ เหมือนในข้อความว่า ยสฺส เอเต ธนา อตฺถิ ที่มีปรากฏอยู่ใน หนังสือบางเล่ม. ก็ในข้อความนี้ มีความหมายว่า ยสฺส เอตานิ ธนานิ. เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยที่ควรจดจำดังต่อไปนี้:-

มาลา ศัพท์เป็น ๒ ลิงค์

มาลาสทฺโท ทฺวิลิงฺโค อิตฺถินปุสกวเสน. ติฏฺฐตุ ตสฺสิตฺถิลิงฺคตฺตํ สุวิญฺเญยฺยตฺตา, นปุสกตฺเต ปน ตีณิ มาลานิ. “มาเลหิ จ คนฺเธหิ จ ภควโต สรีรํ ปูเชนฺตี”ติอาทโย นปุสกปฺปโยคานิปิ พหู สนฺทิสฺสนฺตีติ.

มาลา ศัพท์เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์. ข้อที่ มาลา ศัพท์เป็น อิตถีลิงค์ไม่จำเป็นต้องพูดถึง เพราะเข้าใจได้ง่ายอยู่แล้ว. ส่วนที่เป็นนปุงสกลิงค์ ปรากฏมี ตัวอย่างที่ใช้อยู่ในพระบาลีหลายแห่ง เช่น

ตีณิ มาลานิ	ดอกไม้ ๓ ดอก
มาเลหิ จ คนฺเธหิ จ -	ย่อมบูชาพระสรีระของพระผู้มีพระภาค
ภควโต สรีรํ ปูเชนฺติ[20]	ด้วยดอกไม้ และของหอม

ยทิ ปน โภ มาลสทฺโท อิตฺถินปุสกวเสน ทฺวิลิงฺโค, “สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มนฺ”ติ “เอตฺถ มาลาสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาวปริกปฺปเน โก โทโส อตฺถี”ติ? อตฺเถว อิตฺถิลิงฺคสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคภูเตน สพฺพนามิกปเทน สทฺธึ สมานาธิกรณภาวสฺสาภาวโต, นปุสกลิงฺคสฺส ปน ปุลฺลิงฺคภูเตน สพฺพนามิกปเทน สทฺธึ สมานาธิกรณภาวสฺส อุปลพฺภนโต. เตเนว จ “เอเต ธนา”ติอาทโย ปโยคา ปาวจเน พหุธา ทิฏฺฐา.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ถ้า มาลา ศัพท์เป็นได้ทั้งอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ หากจะคิดว่า มาลา ศัพท์ในข้อความว่า สพฺเพ มาลา อุเปนฺติ มํ นี้ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ จะผิดอะไรไหม ?

ตอบ: ผิดอย่างแน่นอน เพราะธรรมดาศัพท์อิตถีลิงค์ ย่อมไม่สามารถนำมาใช้ เป็นตุลยาธิกรณะกับบทสรรพนามที่เป็นปุงลิงค์ได้ ซึ่งไม่เหมือนกับศัพท์นปุงสกลิงค์ที่ สามารถนำมาใช้เป็นตุลยาธิกรณะกับบทสรรพนามที่เป็นปุงลิงค์ได้. เพราะเหตุนั้นแล จึงได้พบตัวอย่างว่า เอเต ธนา เป็นต้นในพระบาลีหลายแห่ง.

วินิจฉัยลิงค์ของ ธนา ศัพท์

เอตฺถาปิ ปน วเทยฺยุ “ธนาติอาทีนิ วิปลฺลาสวเสน ปุลฺลิงฺคานิเยว “เอเต”ติอาทีหิ สมานาธิกรณปเทหิ โยชิตตฺตา”ติ. น, นปุสกานิเยเวตานิ. ยทิ หิ “ธนา”ติอาทีนิ ปุลฺลิงฺคานิ สิยุ, กตฺถจิ ปจฺจตฺเตกวจนฏฺฐาเน “เอโส”ติอาทีหิ โอการนฺตสมานาธิกรณปเทหิ โยชิตา โอการนฺตธนสทฺทาทโย สิยุ. ตถารูปานํ อภาวโต ปน “ธนา อินฺทฺริยา วิญฺญาณา”ติ อาทโย สทฺทา นปุสกลิงฺคานิเยว โหนฺติ. อยํ นโย ปจฺจตฺตพหุวจนฏฺฐาเนเยว ลพฺภติ.

อนึ่ง แม้ในตัวอย่างว่า เอเต ธนา นี้ อาจมีอาจารย์บางท่านท้วงว่า บทว่า ธนา เป็นต้น เป็นศัพท์ปุงลิงค์ด้วยสามารถแห่งวิปัลลาส (เป็นปุงลิงควิปัลลาส) เพราะใช้คู่กับ บทว่า เอเต เป็นต้นซึ่งเป็นบทตุลยาธิกรณวิเสสนะ.

ตอบ: ไม่ใช่. แท้จริง บทว่า ธนา เป็นต้นเหล่านั้น เป็นนปุงสกลิงค์อย่างแน่นอน เพราะถ้าบทว่า ธนา พึงเป็นปุงลิงค์ไซร้. ในตำแหน่งปฐมาวิภัตติเอกพจน์ ก็จะต้องมีรูปของ ธน ศัพท์ เป็น โอ การันต์ (ธโน) ใช้คู่กับบทตุลยาธิกรณะวิเสสนะ โอ การันต์ เช่น เอโส เป็นต้น ปรากฏอยู่บ้าง. แต่เนื่องจากไม่มีรูปเช่นนั้น ศัพท์ว่า ธนา อินฺทฺริยา วิญฺญาณา เป็นต้น จึงเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน. หลักการที่ข้าพเจ้า (ผู้รจนา) แสดงมานี้หมายเอาเฉพาะ ในปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เท่านั้น.

นปุสกลิงฺคานิ หิ วิสทาการานิ ปุลฺลิงฺครูปานิ วิย หุตฺวา ปุลฺลิงฺเคหิปิ สทฺธึ จรนฺติ, นปุสกา วิย ปุริสเวสธาริโน ปุริเสหีติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ สรุปได้ว่า ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ มีรูปไม่ซับซ้อน มีลักษณะคล้าย รูปศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ใช้คู่กับศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ได้บ้าง เหมือนกับบัณเฑาะก์ผู้มีอากัป กิริยาคล้ายบุรุษ ย่อมสามารถที่จะเข้ากับบุรุษได้ดังนี้แล.

ศัพท์เปลี่ยนลิงค์เดิมเป็นลิงค์อื่นได้

อถาปิ เต ปุพฺเพ วุตฺตวจนํ ปุน ปริวตฺเตตฺวา เอวํ วเทยฺยุ “จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี”ติอาทีสุ จิตฺตํ เอตสฺส อตฺถีติ จิตฺโต, จิตฺตํ เอติสฺสา อตฺถีติ จิตฺตา ยถา “สทฺโธ, สทฺธา”ติ เอวํ อสฺสตฺถีติ อตฺถวเสน คเหตพฺพ โต ลิงฺควิปลฺลาโส นิจฺฉิตพฺโพ, “สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม; จิตฺตา ธมฺมา”ติอาทีนิ ปน เอวรูปสฺส อตฺถสฺส อคฺคเหตพฺพโต “สติปฏฺฐานํ ธมฺโม, จิตฺตํ ธมฺโม, จิตฺตานิ ธมฺมา”ติ วตฺตพฺเพ ลิงฺควิปลฺลาเสน “สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา”ติอาทิ วุตฺตนฺติ ลิงฺควิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ”ติ ?

แม้ถ้าโจทกบุคคลเหล่านั้น ได้เปลี่ยนคำท้วงใหม่อย่างนี้ว่า ในข้อความว่า จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี เป็นต้น จิตฺต ศัพท์ไม่ใช้เป็นลิงควิปัลลาสก็ได้ เพราะสามารถที่จะ วิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตได้ว่า จิตฺตํ เอตสฺส อตฺถีติ จิตฺโต (จิตของบุคคลนั้น มีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า จิตตะ), จิตฺตํ เอติสฺสา อตฺถีติ จิตฺตา (จิตของหญิงนั้น มีอยู่ เหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า จิตตา) เหมือนกับ สทฺโธ, สทฺธา ศัพท์ (ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถีติ สทฺโธ, สทฺธา อสฺสา อตฺถีติ สทฺธา)

แต่สำหรับ สติปฏฺฐาน, จิตฺต ศัพท์ในข้อความว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม; จิตฺตา ธมฺมา เป็นต้น ไม่สามารถที่จะวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิได้เช่นนั้น ดังนั้น ท่าน จึงใช้เป็นลิงควิปัลลาสว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา เป็นต้นทั้งๆ ที่ ควรใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สติปฏฺฐานํ ธมฺโม, จิตฺตํ ธมฺโม, จิตฺตานิ ธมฺมา เป็นต้น

ดังนั้น บทว่า สติปฏฺฐาโน เป็นต้น จึงควรเป็นลิงควิปัลลาส

ตนุน “จิตฺโต คหปตี”ติอาทีสุ ปน “สติปฏฺฐาโน ธมฺโม”ติอาทีสุ จ จิตฺตสติปฏฺฐาน-สทฺทาทีนํ คหปติธมฺมาทีนํ อเปกฺขวเสน นิจฺจํ ปุลฺลิงฺคภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา.

ตถา หิ เอกนฺตนปุสกลิงฺโคปิ ปุญฺญสทฺโท อภิสงฺขาราเปกฺขนวเสน “ปุญฺโญ อภิสงฺขาโร”ติ ปุลฺลิงฺโค ชาโต, ตถา เอกนฺตนปุสกลิงฺคาปิ ปทุมมงฺคลสทฺทาทโย อญฺญสฺสตฺถสฺสา- เปกฺขนวเสน “ปทุโม ภควา, ปทุมา เทวี, มงฺคโล ภควา, มงฺคลา อิตฺถี”ติ จ ปุมิตฺถิลิงฺคา ชาตา. เอกนฺตปุลฺลิงฺคาปิ หตฺถิวิเสสวาจกา กาลาวกคงฺเคยฺยสทฺทาทโย กุลาเปกฺขนวเสน “การลาวกญฺจ คงฺเคยฺยนฺ”ติอาทินา22 นปุสกลิงฺคา ชาตา. ตทเปกฺขนวเสน หิ อฏฺฐกถายํ “กาลาวโก จ คงฺเคยฺโย23”ติอาทิ ปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส ทิสฺสติ. เอวํ ตํตทตฺถา นมเปกฺขนวเสน ตํตํปกติลิงฺคํ นาเสตฺวา อปรํ ลิงฺคํ ปติฏฺฐาเปตฺวา นิทฺเทโส ทิสฺสติ.

ตอบ: ใช้เป็นลิงควิปัลลาสไม่ได้ เพราะ จิตฺต ศัพท์ในข้อความว่า จิตฺโต คหปติ เป็นต้นเป็นวิเสสนะของ คหปติ ศัพท์ และ สติปฏฺฐาน ศัพท์ในข้อความว่า สติปฏฺฐาโน ธมฺโม เป็นต้นเป็นวิเสสนะของ ธมฺม ศัพท์ ดังนั้น จึงต้องใช้เป็นปุงลิงค์แน่นอน.

ดังจะเห็นได้ว่า ปุญฺญ ศัพท์แม้จะเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน แต่ก็กลายเป็นปุงลิงค์ได้ เมื่อใช้คู่กับ อภิสงฺขาร ศัพท์ เช่น ปุญฺโญ อภิสงฺขาโร21 (ปุญญาภิสังขาร). เช่นเดียวกันนี้ ปทุม ศัพท์ และ มงฺคล ศัพท์ เป็นต้นแม้จะเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน แต่ก็กลายเป็นปุงลิงค์ และ อิตถีลิงค์ได้เมื่อใช้เป็นชื่อของทัพพะอื่น เช่น ปทุโม ภควา (พระผู้มีพระภาคทรงพระ นามว่าปทุมะ), ปทุมา เทวี (พระเทวีทรงพระนามว่าปทุมะ), มงฺคโล ภควา (พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่ามังคละ), มงฺคลา อิตฺถี (สตรีผู้มีชื่อว่ามังคละ).

ศัพท์ที่ระบุถึง ประเภทของช้าง เช่น กาลาวก ศัพท์ และ คงฺเคยฺย ศัพท์เป็นต้นแม้จะ เป็นปุงลิงค์แน่นอน แต่ก็กลายเป็นนปุงสกลิงค์ได้เมื่อใช้คู่กับ กุล ศัพท์ เช่น กาลาวกญฺจ (ตระกูลช้างกาลาวกะ) คงฺเคยฺยํ (ตระกูลช้างคังเคยยะ) เป็นต้น. จริงอยู่ ในคัมภีร์อรรถกถา ได้ใช้ กาลาวก ศัพท์ และ คงฺเคยฺย ศัพท์เป็นต้นที่ระบุถึงประเภทของช้างเป็นปุงลิงค์ เช่น กาลาวโก, คงฺเคยฺโย เป็นต้น

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ใช้คู่กับศัพท์อื่น หรือใช้เป็นชื่อของทัพพะ อื่นนั้น จะมีการเปลี่ยนลิงค์เดิมของศัพท์นั้นๆ เป็นลิงค์อื่นดังนี้แล.

น จ ตานิ สพฺพานิปิ ลิงฺคานิ ตทฺธิตวเสน อญฺญลิงฺคานิ ชาตานิ, อถ โข คหปติธมฺมาทีนํ อเปกฺขนวเสเนว อญฺญลิงฺคานิ ชาตานิ. ตสฺมา "เปตานิ โภติ ปุตฺตานิ, ขาทมานา ตุวํ ปุเร สิวิปุตฺตานิ จวฺหย. เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา"ติ-อาทีสุเยว ลิงฺควิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ อนญฺญาเปกฺขกตฺตา ปุตฺตธมฺมสทฺทาทีนํ, น ปน "จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี, สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา" ติอาทีสุ จิตฺตสทฺทาทีนํ วิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ คหปติธมฺมาทีนํ อเปกฺขกตฺตา เตสนฺติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ, อิทญฺจ เอกจฺจานํ สมฺโมหฏฺฐานํ, ตสฺมา สทฺธมฺมฏฺฐิติยา อยํ นีติ สทฺธาสมฺปนฺเนหิ กุลปุตฺเตหิ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

ก็ศัพท์แม้ทั้งหมดเหล่านั้น ไม่ได้กลายเป็นลิงค์อื่นด้วยอำนาจของตัทธิต แต่กลาย เป็นลิงค์อื่นด้วยอำนาจของการใช้คู่กับศัพท์อื่นๆ เช่น คหปติ และ ธมฺม ศัพท์เป็นต้น นั่นเอง ดังนั้น จึงควรใช้ลิงควิปัลลาส (การสลับลิงค์) เฉพาะในข้อความว่า เปตานิ โภติ ปุตฺตานิ, ขาทมานา ตุวํ ปุเร24 (แนะนางวาสิฏฐี เธอได้เคยเคี้ยวกินบุตรทั้งหลายของเธอผู้ตายมา ก่อนแล้ว). สิวิ ปุตฺตานิ๑ จวฺหย25 (แน่ะพระเจ้าสีพี ขอพระองค์จงเรียกพระราชโอรสและ พระราชธิดา). เอวํ ธมฺมานิ๒ สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา26 (บัณฑิตทั้งหลายฟังธรรม อย่างนี้ ย่อมผ่องใส) เป็นต้นเท่านั้น เพราะ ปุตฺต และ ธมฺม ศัพท์เป็นต้นไม่ได้ใช้คู่กับทัพพะ อื่นๆ (ไม่ได้เป็นวิเสสนะของศัพท์อื่นๆ).

แต่สำหรับ จิตฺต ศัพท์เป็นต้นในข้อความเป็นต้นว่า จิตฺโต คหปติ, จิตฺตา อิตฺถี, สติปฏฺฐาโน ธมฺโม, จิตฺโต ธมฺโม, จิตฺตา ธมฺมา ไม่ควรใช้เป็นลิงควิปัลลาส เพราะศัพท์ เหล่านั้นใช้คู่กับ คหปติ ศัพท์ และ ธมฺม ศัพท์เป็นต้น.

คำที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า เป็นข้อสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้. จะอย่างไรก็ตาม ข้อความที่ได้กล่าวมานี้ อาจจะมีบางท่านยังสับสนอยู่ ดังนั้น เพื่อความดำรงมั่นแห่ง พระสัทธรรม กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา จึงควรตั้งใจศึกษาหลักการนี้ไว้ให้ดีเถิด.

เกณฑ์ตัดสินลิงควิปัลลาส

พทรติตฺถวิหารวาสี อาจริยธมฺมปาโล ปน "อปฺปริมาณา ปทา อปฺปริมาณา อกฺขรา อปฺปริมาณา พฺยญฺชนา'ติ ปาฬิปฺปเทเส "ปทา อกฺขรา พฺยญฺชนาติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตติ ทฏฺฐพฺพนฺ"ติ อาห. เอตฺถาปิ มยํ "ปทา"ติ อิทํ "อินฺทฺริยา รูปา"ติอาทีนิ วิย นปุสกลิงฺคเมวาติ วทาม โอการนฺตวเสน ปฐเมกวจนนฺตภาวาภาวโต, อิตรทฺวยํ ปน นปุสกลิงฺคนฺติปิ ปุลฺลิงฺคนฺติปิ คเหตพฺพํ นิคฺคหีตนฺโตการนฺตวเสน ปฐเมกวจนนฺตภาวสฺสูปลพฺภนโต.

ตถา หิ “ปุตฺตานิ ลตานิ ปพฺพตานิ 29 ธมฺมานี”ติอาทีนํเยว ลิงฺควิปลฺลาสานิ อิจฺฉิตพฺพานิ นิคฺคหีตนฺตวเสน ปจเมกวจนนฺตตาย อนุปลทฺธิโต, เตสญฺโจการนฺตา-การนฺตวเสน ปจเมกวจนนฺตตาทสฺสนโต. “ชราธมฺมํ มา ชีรี”ติ อิทํ ปน อญฺญปทตฺถวเสน นปุสกํ ชาตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็อาจารย์ธรรมปาละผู้พำนักอยู่ที่พทรติตถวิหาร แสดงความเห็น (ไว้ในอรรถกถา เนตติ) ว่า ในข้อความพระบาลีว่า อปริมาณา ปทา, อปริมาณา อกฺขรา, อปริมาณา พฺยญฺชนา27 นี้ พึงทราบว่า บทว่า ปทา, อกฺขรา, พยญฺชนา เป็นลิงควิปัลลาส.

แม้ในความเห็นของท่านอาจารย์ธรรมปาละนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่า บทว่า ปทา นี้ เป็น นปุงสกลิงค์นั่นเอง เหมือนกับบทว่า อินฺทฺริยา, รูปา เป็นต้น เนื่องจากบทว่า ปท ไม่มีรูปที่ลง ท้ายด้วย โอ ในปฐมาวิภัตติเอกพจน์. แต่สำหรับบทว่า อกฺขรา และ พยญฺชนา พึงทราบว่า เป็นได้ทั้งนปุงสกลิงค์และปุงลิงค์ เนื่องจากบทว่า อกฺขร และ พยญฺชน มีรูปที่ลงท้ายด้วย นิคคหิต และ โอ อักษรในปฐมาวิภัตติเอกพจน์.

อาศัยหลักการนี้ แม้บทว่า ปุตฺตานิ, ลตานิ, ปพฺพตานิ, ธมฺมานิ เป็นต้น ก็ควรใช้ เป็นลิงควิปัลลาสได้อย่างแน่นอน เพราะบทเหล่านั้น ในปฐมาวิภัตติเอกพจน์ไม่มีรูป ที่ลงท้ายด้วยนิคคหิต และเพราะบทเหล่านั้น ในปฐมาวิภัตติเอกพจน์มีรูปที่ลงท้ายด้วย โอ และ อา อักษร. ส่วน ธมฺม ศัพท์ในข้อความนี้ว่า ชราธมฺมํ มา ชีริ 30 (รูปที่มีความแก่เป็น ธรรมดา จงอย่าได้แก่) พึงทราบว่าเป็นนปุงสกลิงค์ด้วยอำนาจของพหุพพีหิสมาส (เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูป).

ภูตสทฺทปทมาลา

ตามมติของคัมภีร์สัททนีติ

เอกพจน์	พหูพจน์
ภูตํ	ภูตานิ, ภูตา
ภูตํ	ภูตานิ, ภูเต
ภูเตน	ภูเตหิ, ภูเตภิ
ภูตสฺส	ภูตานํ
ภูตา, ภูตสฺมา, ภูตมฺหา	ภูเตหิ, ภูเตภิ
ภูตสฺส	ภูตานํ
ภูเต, ภูตสฺมึ, ภูตมฺหิ	ภูเตสุ
โภ ภูต	ภวนฺโต ภูตานิ, ภูตา

เอวํ จิตฺตนเยน นามิกปทมาลา ภวติ.

ภูต ศัพท์ แจกตาม จิตฺต ศัพท์อย่างนี้แล.

อิมินา นเยน “มหาภูตํ ภวิตฺตํ ภูนํ ภวน”มิจฺจาทีนํ ภูธาตุมยานํ นิคฺคหีตนฺตปทานํ อญฺเญสญฺจ “วตฺต”มิจฺจาทีนํ นิคฺคหีตนฺตปทานํ นามิกปทมาลา เวทิตพฺพา.

นามิกปทมาลาของบทที่มีนิคคหิตเป็นที่สุดซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุ เช่น มหาภูตํ (มหาภูต) ภวิตฺตํ (ความเจริญ) ภูนํ (ความเจริญ) ภวนํ (ความมี, ความเป็น) เป็นต้น และบทที่มีนิคคหิตเป็นที่สุดอื่นๆ เช่น วตฺตํ (วัตร) เป็นต้น นักศึกษา พึงทราบว่ามีแบบแจก โดยทำนองเดียวกันนี้ (แจกตามแบบ ภูต ศัพท์).

ศัพท์แจกเหมือน จิตฺต ศัพท์

วตฺตํ รูปํ โสตํ ฆานํ ทุกฺขํ ปุปฺผํ ฌานํ ญาณํ,

ทานํ สีลํ ปุญฺญํ ปาปํ วชฺชํ สจฺจํ ยานํ ฉตฺตํ.

วตฺตํ (วัตร) รูปํ (รูป) โสตํ (หู) ฆานํ (จมูก) ทุกฺขํ (ความทุกข์) ปุปฺผํ (ดอกไม้) ฌานํ (ฌาน) ญาณํ (ญาณ,ปัญญา) ทานํ (ทาน) สีลํ (ศีล) ปุญฺญํ (บุญ) ปาปํ (บาป) วชฺชํ (โทษ) สจฺจํ (ความจริง) ยานํ (ยานพาหนะ) ฉตฺตํ (ร่ม).

สกฏํ กนกํ ตครํ นครํ ตรณํ จรณํ ธรณํ มรณํ,

นยนํ วทนํ กรณํ ลวนํ วสนํ ปวนํ ภวนํ คคนํ.

สกฏํ (เกวียน) กนกํ (ทองคำ) ตครํ (กฤษณา=ของหอม) นครํ (พระนคร) ตรณํ (เครื่องข้าม=เรือ) จรณํ (เท้า) ธรณํ (การทรงจำ) มรณํ (ความตาย), นยนํ (ตา) วทนํ (ปาก) กรณํ (กรณ์) ลวนํ (เกลือ,การเกี่ยว) วสนํ (ผ้านุ่ง) ปวนํ (ป่า, ความหมดจด) ภวนํ (ความมี,บ้าน) คคนํ (ท้องฟ้า).

อมตํ ปุฬินํ มาลํ อาสนํ สวนํ มุขํ,

ปทุมํ อุปฺปลํ วสฺสํ โลจนํ สาธนํ สุขํ.

อมตํ (พระนิพพาน) ปุฬินํ (ทราย) มาลํ (ดอกไม้) อาสนํ (ที่นั่ง) สวนํ (การฟัง) มุขํ (ปาก, หน้า), ปทุมํ (ดอกบัว) อุปฺปลํ (ดอกบัว) วสฺสํ (ฝน)โลจนํ (ตา) สาธนํ (การทำให้สำเร็จ, สาธนะใน ไวยากรณ์, ที่อยู่) สุขํ (ความสุข).

ตาณํ มูลํ ธนํ กูลํ มงฺคลํ นฬินํ ผลํ,

หิรญฺญํ อมฺพุชํ ธญฺญํ ชาลํ ลิงฺคํ ปทํ ชลํ.

ตาณํ (ที่พึ่ง) มูลํ (ราก) ธนํ (ทรัพย์) กูลํ (ฝั่ง) มงฺคลํ (มงคล) นฬินํ (ดอกบัว) ผลํ (ผล) หิรญฺญํ (เงิน,ทอง) อมฺพุชํ (ดอกบัว) ธญฺญํ (ข้าวเปลือก) ชาลํ (ข่าย, แห) ลิงฺคํ (เพศ,ลิงค์) ปทํ (บท,เท้า, นิพพาน) ชลํ (น้ำ).

องฺคํ ปณฺณํ สุสานํ สํ อาวุธํ หทยํ วนํ,

โสปานํ จีวรํ ปาณํ อลาตํ อินฺทฺริยํ กุลํ.

องฺคํ (อวัยวะ) ปณฺณํ (หนังสือ, ใบไม้) สุสานํ (ป่าช้า) สํ (ทรัพย์) อาวุธํ (อาวุธ) หทยํ (หัวใจ, จิต) วนํ (ป่า, น้ำ) โสปานํ (บันได) จีวรํ (จีวร) ปาณํ (ชีวิต, อายุ) อลาตํ (ดุ้นฟืน) อินฺทฺริยํ (อินทรีย์) กุลํ (ตระกูล).

โลหํ กณํ พลํ ปีจํ อณฺฑํ อารมฺมณํ ปุรํ,

อรญฺญํ ตีรมสฺสตฺถ- มิจฺจาทีนิ สมุทฺธเร.

โลหํ (สำริด) กณํ (ปลายข้าว) พลํ (กำลัง)๑ ปีฐํ (ตั่ง) อณฺฑํ (ไข่) อารมฺมณํ (อารมณ์) ปุรํ (เมือง) อรญฺญํ (ป่า) ตีรํ (ฝั่ง) อสฺสตฺถํ (ต้นโพธิ์) เป็นต้น. บัณฑิต พึงแสดงศัพท์ที่แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ ดังที่กล่าว มานี้แล.

อิมานิ จิตฺตสทฺเทน สพฺพถาปิ สทิสานิ, อิมานิ ปน วิสทิสานิ. เสยฺยถีทํ-

"จมฺมํ เวสฺมนฺ"ติอาทีนิ เอกธาเยว ภิชฺชเร,

"กมฺมํ ถามํ คุณวนฺ"ติ อาทีนิ ตุ อเนกธา.

กถํ ?

ศัพท์ข้างต้นเหล่านี้ แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ทั้งหมด. ส่วนศัพท์ที่จะแสดงต่อไปนี้ แจกตาม จิตฺต ศัพท์เพียงบางส่วน เช่น

ศัพท์ว่า จมฺมํ (หนัง) เวสฺมํ (บ้าน) เป็นต้น แจกต่างจาก จิตฺต เฉพาะสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์เท่านั้น (ส่วน ที่เหลือแจกตาม จิตฺต ศัพท์) สำหรับศัพท์ว่า กมฺมํ (การงาน) ถามํ (เรี่ยวแรง) คุณวํ (ตระกูลผู้มีคุณ) เป็นต้น แจกต่าง จิตฺต ศัพท์หลายวิภัตติ.

จมฺมสทฺทปทมาลา

จมฺเม, จมฺมสฺมึ, จมฺมมฺหิ, จมฺมนิ31

เวสฺมสทฺทปทมาลา

เวสฺเม, เวสฺมสฺมึ, เวสฺมมฺหิ,เวสฺมนิ32

ฆมฺมสทฺทปทมาลา

ฆมฺเม, ฆมฺมสฺมึ, ฆมฺมมฺหิ, ฆมฺมนิ33

เอวํ อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

แม้ศัพท์อื่นๆ ก็พึงแจกโดยทำนองเดียวกันนี้.

กมฺมสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
กมฺมํ	กมฺมานิ, กมฺมา
กมฺมํ	กมฺมานิ, กมฺเม
กมฺเมน, กมฺมุนา, กมฺมนา	กมฺเมหิ, กมฺเมภิ
กมฺมสฺส, กมฺมุโน	กมฺมานํ
กมฺมสฺมา, กมฺมมฺหา, กมฺมุนา	กมฺเมหิ, กมฺเมภิ
กมฺมสฺส, กมฺมุโน	กมฺมานํ
กมฺเม, กมฺมสฺมึ, กมฺมมฺหิ- กมฺมนิ	กมฺเมสุ
โภ กมฺม	ภวนฺโต กมฺมานิ, กมฺมา

ถามสทฺทสฺส ปน ตติเยกวจนฏฺฐานาทีสุ “ถาเมน, ถามุนา, ถามสฺส, ถามุโน”ติ จ, “ถามา, ถามสฺมา, ถามมฺหา, ถามุนา”ติ จ โยเชตพฺพํ.

สำหรับ ถาม ศัพท์ ในตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ พึงแจกให้ต่างจาก จิตฺต ศัพท์ดังนี้:-

ถาเมน, ถามุนา

ถามสฺส, ถามุโน

ถามา, ถามสฺมา, ถามมฺหา, ถามุนา

แบบแจก

ศัพท์ที่สำเร็จมาจาก วนฺตุ มนฺตุ อิมนฺตุ ปัจจัย

(นปุงสกลิงค์)

วนฺตุ มนฺตุ อิมนฺตุ ปจฺจยวตํ ปน นิคฺคหีตนฺตสทฺทานํ “คุณวํ จิตฺตํ. รุจิมํ ปุปฺผํ, ปาปิมํ กุลํ” อิจฺจาทิปโยควเสน

สำหรับศัพท์ที่ลงท้ายด้วยนิคคหิตซึ่งสำเร็จรูปมาจาก วนฺตุ, มนฺตุ และ อิมนฺตุ ปัจจัย พึงแจกให้สอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลี เช่น คุณวํ จิตฺตํ (จิตที่มีคุณธรรม), รุจิมํ ปุปฺผํ (ดอกไม้งาม), ปาปิมํ กุลํ (ตระกูลชั่วช้า).

คุณวนฺตุสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
คุณวํ	คุณวนฺตานิ, คุณวนฺตา, คุณวนฺติ
คุณวนฺตํ	คุณวนฺตานิ, คุณวนฺเต, คุณวนฺติ
คุณวตา, คุณวนฺเตน	คุณวนฺเตหิ, คุณวนฺเตภิ
คุณวโต, คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ, คุณวนฺตานํ
คุณวตา, คุณวนฺตา- คุณวนฺตสฺมา, คุณวนฺตมฺหา	คุณวนฺเตหิ, คุณวนฺเตภิ
คุณวโต, คุณวนฺตสฺส	คุณวตํ, คุณวนฺตานํ
คุณวติ, คุณวนฺเต- คุณวนฺตสฺมึ, คุณวนฺตมฺหิ	คุณวนฺเตสุ
โภ คุณว	ภวนฺโต คุณวนฺตานิ, คุณวนฺติ

เอวํ “รุจิมํ; รุจิมนฺตานิ, รุจิมนฺติอิจฺจาทินา, “ปาปิมํ, ปาปิมนฺตานิ, ปาปิมนฺติ อิจฺจาทินา จ โยเชตพฺพํ. อปิเจตฺถ “คณวํ พลวํ ยสวํ สติมํ คติมํ”อิจฺจาทินา ปโยคา วิตฺถาเรตพฺพา.

โดยทำนองเดียวกัน แม้ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจาก มนฺตุ และ อิมนฺตุ ปัจจัย นักศึกษา ก็พึงแจกตาม แบบ คุณวนฺตุ ศัพท์ เช่น รุจิมํ; รุจิมนฺตานิ, รุจิมนฺติ, ปาปิมํ, ปาปิมนฺตานิ, ปาปิมนฺติ เป็นต้น. นอกจากนี้ พึงนำตัวอย่างต่างๆ เช่น คณวํ๑ พลวํ ยสวํ สติมํ คติมํ เป็นต้นมาแจกไว้ในที่นี้ด้วย.

แบบแจก

ศัพท์ที่สำเร็จมาจาก อนฺต ปัจจัย

(นปุงสกลิงค์)

กโรนฺตสทฺทสฺส "กโรนฺตํ จิตฺตํ, กโรนฺตํ กุลนฺ"ติ ปโยควเสน กโรนฺตํ; กโรนฺตานิ, กโรนฺตา, กโรนฺติ...กโรนฺตา กโรนฺตีติ โยเชตพฺพํ

สำหรับ กโรนฺต ศัพท์พึงแจกให้สอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลีที่ว่า กโรนฺตํ จิตฺตํ, กโรนฺตํ กุลํ เป็นต้น มีแบบแจกดังต่อไปนี้:-

กโรนฺตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
กโรนฺตํ	กโรนฺตานิ, กโรนฺตา, กโรนฺติ
กโรนฺตํ	กโรนฺตานิ, กโรนฺเต, กโรนฺติ
กโรตา, กโรนฺเตน	กโรนฺเตหิ, กโรนฺเตภิ
กโรโต, กรโต, กโรนฺตสฺส	กโรนฺตานํ, กโรตํ
กโรตา, กโรนฺตา, กโรนฺตสฺมา-	
กโรนฺตมฺหา	กโรนฺเตหิ, กโรนฺเตภิ
กโรโต, กรโต, กโรนฺตสฺส	กโรนฺตานํ, กโรตํ
กโรติ, กโรนฺเต, กโรนฺตสฺมึ-	
กโรนฺตมฺหิ	กโรนฺเตสุ
โภ กโรนฺต	โภ กโรนฺตานิ, กโรนฺตา, กโรนฺติ

คจฺฉนฺตสทฺทสฺส ตุ "คจฺฉนฺตํ จิตฺตํ, คจฺฉนฺตํ กุลนฺ"ติ ปโยควเสน คจฺฉนฺตํ; คจฺฉนฺตานิ คจฺฉนฺตา ...คจฺฉนฺตานิ, คจฺฉนฺตาติ โยเชตพฺพํ.

สำหรับ คจฺฉนฺต ศัพท์ พึงแจกให้สอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลีที่ว่า คจฺฉนฺตํ จิตฺตํ, คจฺฉนฺตํ กุลํ เป็นต้น มีแบบแจกดังต่อไปนี้:-

คจฺฉนฺตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
คจฺฉนฺตํ	คจฺฉนฺตานิ คจฺฉนฺตา

คจฺฉนฺตํ คจฺฉนฺตานิ, คจฺฉนฺเต

คจฺฉตา, คจฺฉนฺเตน คจฺฉนฺเตหิ, คจฺฉนฺเตภิ

คจฺฉโต, คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉตํ

คจฺฉตา, คจฺฉนฺตา, คจฺฉนฺตสฺมา-

คจฺฉนฺตมฺหา คจฺฉนฺเตหิ, คจฺฉนฺเตภิ

คจฺฉโต, คจฺฉนฺตสฺส คจฺฉนฺตานํ, คจฺฉตํ

คจฺฉติ, คจฺฉนฺเต, คจฺฉนฺตสฺมึ-

คจฺฉนฺตมฺหิ คจฺฉนฺเตสุ

โภ คจฺฉํ, คจฺฉนฺตา ภวนฺโต คจฺฉนฺตานิ, คจฺฉนฺตา

แบบแจกพิเศษ มหนฺต ศัพท์

เอวํ “จรนฺตํ ททนฺตํ ติฏฺฐนฺตํ จินฺตยนฺตนฺ”ติอาทีสุปิ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. มหนฺตสทฺทสฺส ปน โกจิ เภโท. ตถา หิ “พาราณสิรชฺชํ นาม มหา”ติ เอวํ “มหา” อิติ นปุสกปโยคทสฺสนโต “มหนฺตํ, มหา; มหนฺตานิ, มหนฺตา. มหนฺตํ; มหนฺตานิ, มหนฺเต. มหตา”ติ กโม เวทิตพฺโพ.

โดยทำนองเดียวกัน ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจาก อนฺต ปัจจัยอื่นๆ ก็พึงแจกตามแบบ คจฺฉนฺต ศัพท์ เช่น จรนฺตํ, ททนฺตํ, ติฏฺฐนฺตํ, จินฺตยนฺตํ เป็นต้น. ส่วน มหนฺต ศัพท์มีรูป แตกต่างจาก คจฺฉนฺต ศัพท์เล็กน้อย คือปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์มีรูปว่า มหา เพราะมี ตัวอย่างในพระบาลีว่า พาราณสิรชฺชํ นาม มหา34 (ชื่อว่าแคว้นพาราณสีกว้างใหญ่ ไพศาล) ดังนั้น พึงทราบลำดับปทมาลา (ที่สมบูรณ์) ดังต่อไปนี้:-

มหนฺตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

มหนฺตํ, มหา มหนฺตานิ, มหนฺตา

มหนฺตํ มหนฺตานิ, มหนฺเต

มหตา...

สพฺพาเนตานิ จิตฺตสทฺเทน วิสทิสานิ.

ศัพท์ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ มีแบบแจกที่ต่างจาก จิตฺต ศัพท์.

สวินิจฺฉโยยํ นิคฺคหีตนฺตนปุสกลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อวณฺณุ-การนฺตตาปกติกํ นิคฺคหีตนฺตํ นปุสกลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่กล่าวมานี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาและข้อวินิจฉัยของบทนาม ที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นนิคคหีตันตนปุงสกลิงค์. นิคคหีตันตนปุงสกลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจาก อการันต์, อาการันต์ และ อุการันต์ จบ.

อิการนฺตน[redacted]ุสกลิงฺคนามิกปทมาลา

แบบแจกบทนามอิการันต์นปุงสกลิงค์

อิทานิ ตสฺสีลตฺถสฺส กตรสฺสสฺส อตฺถวิภาวิ อิจฺเจตสฺส สทฺทสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม ปุพฺพาจริยมตํ ปุเรจรํ กตฺวา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ อตฺถวิภาวิ ศัพท์ซึ่งสำเร็จรูปโดย การลง ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ จากนั้นรัสสะ อี เป็น อิ ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจกของบูรพาจารย์ (พระยมกเถระ) มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

อฏฺฐิสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อฏฺฐิ	อฏฺฐี, อฏฺฐีนิ
อฏฺฐึ	อฏฺฐีนิ
อฏฺฐินา	อฏฺฐีหิ, อฏฺฐีภิ
อฏฺฐิสฺส, อฏฺฐิโน	อฏฺฐีนํ
อฏฺฐินา	อฏฺฐีหิ, อฏฺฐีภิ
อฏฺฐิสฺส, อฏฺฐิโน	อฏฺฐีนํ
อฏฺฐิสฺมึ, อฏฺฐิมฺหิ	อฏฺฐีสุ
โภ อฏฺฐิ	ภวนฺโต อฏฺฐี, อฏฺฐีนิ

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

วินิจฉัยแบบแจกของ อฏฺฐิ ศัพท์

กิญฺจาเปตฺถ นิสฺสกฺกวจนฏฺฐาเน "อฏฺฐิสฺมา, อฏฺฐิมฺหา"ติ ปทานิ อนาคตานิ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ตํสทิสปฺปโยคทสฺสนา คเหตพฺพานิ. ยถา ปน อฏฺฐิสทฺทสฺส เอวํ "สตฺถิ ทธิ วาริ อกฺขิ อจฺฉิ"อิจฺจาทีนมฺปิ รูปานิ ภวนฺติ.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ แม้จะไม่มีบทว่า อฏฺฐิสฺมา, อฏฺฐิมฺหา ในตำแหน่งของปัญจมี วิภัตติ แต่ควรนำมาแจกไว้ด้วย เพราะได้พบตัวอย่างรูปศัพท์อิการันต์ที่ลงท้ายด้วย สฺมา และ มฺหา ซึ่งคล้ายกับ อฏฺฐิสฺมา อฏฺฐิมฺหา หลายแห่ง. สำหรับศัพท์ว่า สตฺถิ (ต้นขา) ทธิ (นมส้ม) วาริ (น้ำ) อกฺขิ (นัยน์ตา) อจฺฉิ (ตา) เป็นต้น แจกตามแบบ อฏฺฐิ ศัพท์.

อตฺถวิภาวิสทฺทปทมาลา

(ปัญญาที่แจ่มแจ้งในอรรถ)

เอกพจน์	พหูพจน์
อตฺถวิภาวิ	อตฺถวิภาวี, อตฺถวิภาวีนิ
อตฺถวิภาวึ	อตฺถวิภาวี, อตฺถวิภาวีนิ
อตฺถวิภาวินา	อตฺถวิภาวีหิ, อตฺถวิภาวีภิ
อตฺถวิภาวสฺส, อตฺถวิภาวิโน	อตฺถวิภาวีนํ
อตฺถวิภาวินา, อตฺถวิภาวิสฺมา-	
อตฺถวิภาวิมฺหา	อตฺถวิภาวีหิ, อตฺถวิภาวีภิ
อตฺถวิภาวิสฺส, อตฺถวิภาวิโน	อตฺถวิภาวีนํ
อตฺถวิภาวิสฺมึ, อตฺถวิภาวิมฺหิ	อตฺถวิภาวีสุ
โภ อตฺถวิภาวิ	ภวนฺโต อตฺถวิภาวี, อตฺถวิภาวีนิ

เอวํ "ธมฺมวิภาวิ, จิตฺตานุปริวตฺติ, สุขการิ" อิจฺจาทีนิปิ. ตตฺถ อฏฺฐิสตฺถิอาทีนิ ปธานลิงฺคานิ อนญฺญาเปกฺขตฺตา, อตฺถวิภาวิ ธมฺมวิภาวิอาทีนิ อปฺปธานลิงฺคานิ อญฺญาเปกฺขตฺตา.

แม้บทว่า ธมฺมวิภาวิ (ผู้แจ่มแจ้งในธรรม), จิตฺตานุปริวตฺติ (ธรรมที่เป็นไปพร้อม กับจิต), สุขการิ (ผู้มีปรกติก่อให้เกิดความสุข) เป็นต้น ก็แจกตามแบบ อตฺถวิภาวิ ศัพท์ ทุกประการ. บรรดาศัพท์เหล่านั้น อฏฺฐิ, สตฺถิ เป็นต้นเป็นคำนามหลัก (บทวิเสสยะ) เพราะ ไม่ได้ทำหน้าที่ขยายคำนามอื่น (สุทธนาม). ส่วนบทว่า อตฺถวิภาวิ ธมฺมวิภาวิ เป็นต้นไม่ใช่ คำนามหลัก (คุณนาม) เพราะทำหน้าที่ขยายคำนามอื่น.

สวินิจฺฉโยยํ อิการนฺตนปุสกลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อิวณฺณนฺตตาปกติกํ อิการนฺตนปุสกลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลและข้อวินิจฉัยของ นามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอิการันต์นปุงสกลิงค์.

อิการันต์นปุงสกลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจาก อิ การันต์ จบ.

อุการนฺตน[redacted]ุสกลิงฺคนามิกปทมาลา

แบบแจกบทนามอุการันต์นปุงสกลิงค์

อิทานิ กตรสฺสสฺส โคตฺรภุ อิจฺเจตสฺส สทฺทสฺส นามิกปทมาลํ วกฺขาม ปุพฺพาจริย-มตํ ปุเรจรํ กตฺวา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ โคตฺรภุ ศัพท์ซึ่งมีการรัสสะ อู เป็น อุ ทั้งนี้จะนำเอาแบบแจกของ บูรพาจารย์ (พระยมกเถระ) มาแสดงไว้เป็นลำดับแรก.

อายุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

อายุ อายู, อายูนิ

อายุ อายู, อายูนิ

อายุนา อายูหิ, อายูภิ

อายุสฺส, อายุโน อายูนํ

อายุนา อายูหิ อายูภิ

อายุสฺส อายุโน อายูนํ

อายุสฺมึ, อายุมฺหิ อายูสุ

โภ อายุ ภวนฺโต อายู, อายูนิ

ยมกมหาเถรมตํ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของพระยมกมหาเถระ.

วินิจฉัยแบบแจกของ อายุ ศัพท์

กิญฺจาเปตฺถ นิสฺสกฺกวจนฏฺฐาเน "อายุสฺมา, อายุมฺหา"ติ ปทานิ อนาคตานิ, ตถาปิ ตตฺถ ตตฺถ ตํสทิสปฺปโยคทสฺสนโต คเหตพฺพานิ.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ แม้จะไม่มีบทว่า อายุสฺมา, อายุมฺหา ในตำแหน่งของปัญจมี วิภัตติ แต่ควรนำมาแจกไว้ด้วย เพราะได้พบตัวอย่างรูปศัพท์อุการันต์ที่ลงท้ายด้วย สฺมา และ มฺหา ซึ่งคล้ายกับ อายุสฺมา, อายุมฺหา หลายแห่ง.

อายุ ศัพท์เป็นได้ ๒ ลิงค์

เอตฺถ จ อายุสทฺโท ปุนปุสกลิงฺโค ทฏฺฐพฺโพ. ตถา หิ ปาฬิยํ อฏฺฐกถาสุ จ ตสฺส ทฺวิลิงฺคตา ทิสฺสติ. "ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ เอวํ ชานาหิ มาริส. อายุ จสฺสา ปริกฺขีโณ อโหสี"ติ อาทีสุ หิ อายุสทฺโท ปุลฺลิงฺโค, ตพฺพเสน "อายุ; อายู, อายโว"ติอาทินา ภิกฺขุนเยน ยถาสมฺภวํ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. "อคฺคํ อายุ จ วณฺโณ จ. กิตฺตกํ ปนสฺส อายู"ติอาทีสุ ปน นปุสกลิงฺโค, ตพฺพเสน "อายุ; อายู, อายูนี"ติ โยชิตา.

ก็ อายุ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์. จริงอย่างนั้น อายุ ศัพท์นั้นในพระบาลีและอรรถกถา ปรากฏว่ามีใช้ ๒ ลิงค์ คือ

[อายุ ศัพท์ปุงลิงค์]

ตัวอย่างเช่น

ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ-	แน่ะพนาย เราได้อายุอีก ขอ ท่านจงทราบ
เอวํ ชานาหิ มาริส35	อย่างนี้เถิด
อายุ จสฺสา ปริกฺขีโณ-	อายุของหญิงนั้น หมดสิ้นแล้ว
อโหสิ 36	

ก็ อายุ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์นี้ นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบของ ภิกฺขุ ศัพท์ตามสมควร ดังนี้ คือ อายุ; อายู, อายโว เป็นต้น.

[อายุ ศัพท์นปุงสกลิงค์]

ตัวอย่างเช่น

อคฺคํ อายุ จ วณฺโณ จ37 อายุและวรรณะอันเลิศ

กิตฺตกํ ปนสฺส อายุ 38 อายุของบุคคลนั้นเท่าไร

สำหรับ อายุ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์นี้ นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลา ดังนี้ คือ อายุ; อายู, อายูนิ เป็นต้น

โคตฺรภุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
โคตฺรภุ	โคตฺรภู, โคตฺรภูนิ
โคตฺรภุ	โคตฺรภู, โคตฺรภูนิ
โคตฺรภุนา	โคตฺรภูหิ, โคตฺรภูภิ
โคตฺรภุสฺส, โคตฺรภุโน	โคตฺรภูนํ
โคตฺรภุนา, โคตฺรภุสฺมา-	
โคตฺรภุมฺหา	โคตฺรภูหิ, โคตฺรภูภิ
โคตฺรภุสฺส, โคตฺรภุโน	โคตฺรภูนํ
โคตฺรภุสฺมึ, โคตฺรภุมฺหิ	โคตฺรภูสุ
โภ โคตฺรภุ	ภวนฺโต โคตฺรภู, โคตฺรภูนิ

วินิจฉัยแบบแจก โคตฺรภุ ศัพท์

โภ โคตฺรภู,โภ โคตฺรภูนิ; เอวํ พหุวจนํ วา. อยมมฺหากํ มตํ, เอวํ “จิตฺตสหภุ” อิจฺจาทีนํ ภูธาตุมยานํ อุการนฺตสทฺทานํ อญฺเญสมฺปิ ตํสทิสานํ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. ปุคฺคลวาจโก ปน อูการนฺโต โคตฺรภูสทฺโท ปุลฺลิงฺคปริยาปนฺนตฺตา สพฺพญฺญูนเย ปวิฏฺโจ. ตตฺรญฺเญ สทฺทา นาม “จกฺขุ วสุ ธนุ ทารุ ติปุ มธุ สิงฺคุ หิงฺคุ จิตฺตคุ” อิจฺจาทโย.

อีกนัยหนึ่ง อาลปนะฝ่ายพหูพจน์จะใช้เป็นรูปว่า โภ โคตฺรภู, โภ โคตฺรภูนิ ก็ได้ แบบแจก โคตฺรภุ ข้างต้นนี้ เป็นแบบแจกของข้าพเจ้า.

ศัพท์ อุ การันต์ซึ่งสำเร็จมาจาก ภู ธาตุมี จิตฺตสหภุ เป็นต้นก็ดี ศัพท์อื่นๆ ที่มี ลักษณะเหมือนกับ โคตฺรภุ ศัพท์ก็ดี พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบ โคตฺรภุ ศัพท์. สำหรับ โคตฺรภู ศัพท์ที่เป็น อู การันต์ซึ่งระบุถึงบุคคลให้แจกตามแบบ สพฺพญฺญู ศัพท์ เพราะเป็นศัพท์ที่นับเนื่องในปุงลิงค์. คำว่าศัพท์อื่นๆ ในที่นี้ได้แก่ศัพท์เหล่านี้ คือ จกฺขุ (นัยน์ตา) วสุ (ทรัพย์) ธนุ (ธนู) ทารุ (ฟืน) ติปุ (ดีบุก) มธุ (น้ำผึ้ง) สิงฺคุ (ขิงสด) หิงฺคุ (มหาหิงค์) จิตฺตคุ (ตระกูลวัวด่าง) เป็นต้น.

สวินิจฺฉโยยํ อุการนฺตนปุสกลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลาวิภาโค. อุวณฺโณ- การนฺตตาปกติกํ อุการนฺตนปุสกลิงฺคํ นิฏฺฐิตํ. เอวํ นิคฺคหีตนฺต-อิการนฺต-อุการนฺตวเสน ติวิธานิ นปุสกลิงฺคานิ นิรวเสสโต คหิตาเนว โหนฺติ.

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นตอนที่ว่าด้วยการแจกนามิกปทมาลาและข้อวินิจฉัยของ บทนามที่มีรูปศัพท์เดิมเป็นอุการันต์นปุงสกลิงค์.

อุการันต์นปุงสกลิงค์ที่มีรูปศัพท์เดิมมาจาก อุ อู และ โอ การันต์ จบ.

ข้าพเจ้า ได้แสดงนปุงสกลิงค์ ๓ การันต์ คือ นิคคหิตันตนปุงสกลิงค์, อิการันต์ นปุงสกลิงค์ และอุการันต์นปุงสกลิงค์ไว้ทุกแง่มุมด้วยประการฉะนี้.

นปุงสกลิงค์มี เอ การันต์หรือไม่

เตสุ เกสญฺจิ นิคฺคหีตนฺตานํ กฺวจิ ปจฺจตฺตเตกวจนสฺส พหุวจนสฺส เอการาเทสวเสน เภโท ทิสฺสติ. เสยฺยถีทํ? “สุเข ทุกฺเข. เอกูนปญฺญาส อาชีวกสเต เอกูนปญฺญาส ปริพฺพาชกสเต” อิจฺเจวมาทิ.

บรรดาบทที่เป็นนปุงสกลิงค์เหล่านั้น บทที่เป็นนิคคหีตันตะบางบท ยังมีรูปพิเศษ กล่าวคือมีการแปลงปฐมาวิภัตติทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์เป็น เอ บ้าง

ตัวอย่างเช่น

สุเข, ทุกฺเข ความสุข, ความทุกข์

เอกูนปญฺญาส อาชีวกสเต อาชีวก ๔๙๐๐ คน

เอกูนปญฺญาส ปริพฺพาชกสเต ปริพพาชก ๔๙๐๐ คน

นนุ โภ เอวํวิธานํ รูปานํ ปาฬิยํ ทสฺสนโต “เอการนฺตมฺปิ นปุสกลิงฺคํ อตฺถี”ติ วตฺตพฺพนฺติ? น วตฺตพฺพํ นิคฺคหีตนฺโตคธรูปวิเสสตฺตา เตสํ รูปานํ. อาเทสวเสน หิ สิทฺธตฺตา วิสุ เอการนฺตํ นปุสกลิงฺคํ นาม นตฺถิ. ตสฺมา นปุสกลิงฺคานํ ยถาวุตฺตา ติวิธตาเยว คเหตพฺพาติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ เมื่อได้พบตัวอย่างศัพท์นปุงสกลิงค์ที่มีรูปเป็น เอ การันต์ ในพระบาลีเช่นนี้ ก็น่าจะกล่าวได้ว่า แม้ เอ การันต์นปุงสกลิงค์ก็มีได้ มิใช่หรือ.

ตอบ: ไม่ควรกล่าวเช่นนี้ เพราะรูปเหล่านั้นเป็นรูปพิเศษที่สงเคราะห์เข้าใน นิคคหีตันตะ. ด้วยว่าธรรมดาในนปุงสกลิงค์จะไม่มีเอการันต์อยู่โดยเอกเทศหรือโดย อิสสระ เพราะศัพท์เหล่านั้นสำเร็จรูปโดยอาศัยวิธีการแปลง (คือไม่ใช่เป็นการันต์เดิม) ดังนั้น จึงควรเข้าใจว่า นปุงสกลิงค์ มีเพียง ๓ การันต์ดังที่ได้แสดงมาแล้วเท่านั้น.

นปุสกานมิจฺเจวํ ลิงฺคานํ นยสาลินี
ปทมาลา วิภตฺตา เม สาสนตฺถํ มเหสิโน.
ยสฺเสสา ปคุณา สทฺท- นีติเรสา สุภาวิตา
สาสเน กุลปุตฺตานํ สรณํ โส ปรายณํ.

ข้าพเจ้า ได้แสดงปทมาลาอันเป็นต้นแบบที่ดีของศัพท์ นปุงสกลิงค์เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนาของพระผู้มี พระภาคเจ้า ด้วยประการฉะนี้แล

ผู้ใดก็ตามหากได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์สัททนีตินี้ ให้คล่องแคล่วดีแล้ว ผู้นั้น จะสามารถเป็นที่พึ่งที่อาศัย ของเหล่ากุลบุตรในพระศาสนาได้อย่างแท้จริง.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ นปุสกลิงฺคานํ ปกติรูปสฺส นามิกปทมาลา-วิภาโค นวโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่านปุงสกลิงคนามิกปทมาลาวิภาคซึ่งว่าด้วยการ แจกรูปศัพท์เดิมของศัพท์นปุงสกลิงค์ ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้า รจนาเพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๐

ลิงฺคตฺตยมิสฺสกนามิกปทมาลา

การแจกบทนามโดยผนวกลิงค์ทั้ง ๓ มาไว้ที่เดียวกัน

อธิกูนกโต เจกกฺ-ขรโต จ อิโต ปรํ
ตีณิ ลิงฺคานิ มิสฺเสตฺวา, ปทมาลมนากุลํ.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงปทมาลาของศัพท์ ประเภทเดียวกันที่มีพยางค์มากบ้างน้อยบ้างและของ ศัพท์ที่มีพยางค์เดียว อย่างมีระเบียบแบบแผนโดย ผนวกลิงค์ทั้ง ๓ เข้าด้วยกัน.

นานาสุขุมสงฺเกต- คเตสฺวตฺเถสุ วิญฺญุนํ,
คมฺภีรพุทฺธิจารตฺถํ, ปวกฺขามิ ยถาพลํ.

เพื่อให้วิญญูชนมีความรู้ที่ลึกซึ้งในอรรถที่เป็นบัญญัติ อันลึกซึ้งต่างๆ ข้าพเจ้า จะแสดงตามสมควรแก่กำลัง ของตน.

อิตฺถี ถี จ ปภา ภา จ, คิรา รา ปวนํ วนํ
อุทกญฺจ ทกํ กญฺจ วิตกฺโก อิติ จาทโย.
ภู ภูมิ เจว อรญฺญํ, อรญฺญานีติ จาทโย
ปญฺญา ปญฺญาณํ ญาณญฺจ อิจฺจาที จ ติธา สิ[redacted].

ศัพท์ ๓ กลุ่มเหล่านี้ คือ (๑) ศัพท์ว่า อิตฺถี, ถี (สตรี), ปภา, ภา (รัศมี), คิรา, รา (ถ้อยคำ), ปวนํ, วนํ (ป่า), อุทกํ, ทกํ, กํ (น้ำ, ศีรษะ, ซอกเขา) วิตกฺโก เป็นต้น. (๒) ศัพท์ว่า ภู, ภูมิ (แผ่นดิน), อรญฺญํ, อรญฺญานี (ป่า) เป็นต้น. (๓) ศัพท์ว่า ปญฺญา, ปญฺญาณํ, ญาณํ (ปัญญา) เป็นต้น.

โก วิ สา เจว ภา รา จ, ถี ธี กุ ภู ตเถว กํ

ขํ โค โม มา จ สํ ยํ ตํ, กิมิจฺจาที จ เอกิกาติ.

ศัพท์พยางค์เดียว เช่น โก (พระพรหม, ลม, สรีระ) วิ (นก) สา (สุนัข) ภา (รัศมี) รา (ทรัพย์) ถี (สตรี) ธี (ปัญญา) กุ (แผ่นดิน) ภู (แผ่นดิน) กํ (น้ำ) ขํ (จักขุนทรีย์เป็นต้น, ท้องฟ้า, สวรรค์, ความว่างเปล่า) โค (วัว) โม (ดวงจันทร์) มา (ดวงจันทร์, สิริ) สํ (สัตบุรุษ,ทรัพย์,ความสุข, ความ สงบ) ยํ (ใด), ตํ (นั้น) กึ (อะไร) เป็นต้น.

อยํ ลิงฺคตฺตยมิสฺสโก นามิกปทมาลาอุทฺเทโส.

ที่กล่าวมานี้ เป็นหัวข้อนามิกปทมาลาที่มีการผนวกลิงค์ทั้ง ๓ มาไว้ที่เดียวกัน.

นิทเทส

รายละเอียดของศัพท์ที่มีการเพิ่มและลดพยางค์

ตตฺร...อิตฺถี...โภติโย ถิโย.

ในอุทเทสนั้น อิตฺถี และ ถี ศัพท์ มีแบบแจกดังต่อไปนี้

อิตฺถีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อิตฺถี	อิตฺถี, อิตฺถิโย
อิตฺถึ ฯเปฯ	โภติโย อิตฺถิโย

ถีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ถี	ถี, ถิโย
ถึ	ถี, ถิโย
ถิยา	ถีหิ, ถีภิ
ถิยา	ถีนํ
ถิยา	ถีหิ, ถีภิ
ถิยา	ถีนํ
ถิยา ถิยํ	ถีสุ
โภติ ถิ	โภติโย ถี, ถิโย

เอตฺถ...อาทีนิ นิทสฺสนปทานิ.

ในแบบแจกของ ถี ศัพท์นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังนี้

กุกฺกุฏา มณโย ทณฺฑา1 ถิโย จ ปุญฺญลกฺขณา

อุปฺปชฺชนฺติ อปาปสฺส กตปุญฺญสฺส ชนฺตุโน1.

ไก่มงคล เพชร ไม้เท้ามงคล สตรีผู้มีบุญ ย่อมบังเกิด แก่อนาถปิณฑิกเศรษฐีผู้เว้นจากการกระทำความชั่ว ผู้มีบุญ.

ถิยา คุยฺหํ น สํเสยฺย2 บุคคลไม่ควรเปิดเผยความลับกับสตรี

ถีนํ ภาโว ทุราชาโน3 ความในใจของสตรีรู้ได้ยาก

ปภาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ปภา	ปภา, ปภาโย
ปภํ ฯเปฯ	โภติโย ปภาโย

ภาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภา	ภา, ภาโย
ภํ	ภา, ภาโย
ภาย	ภาหิ, ภาภิ
ภาย	ภานํ
ภาย	ภาหิ, ภาภิ
ภาย	ภานํ
ภาย. ภายํ	ภาสุ
โภติ เภ	โภติโย ภา, ภาโย

เอตฺถ จ “ภากโร ภานุ”อิจฺจาทีนิ นิทสฺสนปทานิ.

ในแบบแจกของ ภา ศัพท์นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังนี้

ภากโร พระอาทิตย์ผู้ให้แสงสว่าง

ภานุ ผู้มีแสงสว่าง

คิราสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
คิรา	คิรา คิราโย
คิรํ ฯเปฯ	โภติโย คิราโย

“วาจา คิรา พฺยปฺปโถ. เย โวหํ กิตฺตยิสฺสามิ คิราหิ อนุปุพฺพโสติ อิมานิ คิราสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺคภาเว นิทสฺสนปทานิ. สุวณฺณวาจโก ราสทฺโท ปุลฺลิงฺโค, อิธ ปน สทฺทวาจโก ราสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค.

ข้อความเหล่านี้ คือ วาจา, คิรา, พฺยปฺปโถ4 (ถ้อยคำ), เย โวหํ กิตฺตยิสฺสามิ

คิราหิ อนุปุพฺพโส5 (เราจะประกาศรายชื่อเทพเจ้าเหล่าใดด้วยถ้อยคำที่เป็นคาถา ตามลำดับแก่พวกเธอ) เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า คิรา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์.

รา ศัพท์ที่มี ความหมายว่า ทองคำ เป็นศัพท์ปุงลิงค์, ส่วนในที่นี้ รา ศัพท์หมายถึง ถ้อยคำ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ (มีแบบแจกดังนี้)

ราสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
รา	รา, ราโย
รํ	รา, ราโย
ราย	ราหิ, ราภิ
ราย	รานํ
ราย	ราหิ, ราภิ
ราย	รานํ
ราย, รายํ	ราสุ
โภติ เร	โภติโย รา, ราโย

ความหมายของ รา ศัพท์

รา วุจฺจติ สทฺโท. อคฺคญฺญสุตฺตฏีกายญฺหิ รา สทฺโท ติยติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ, สตฺตานํ สทฺทสฺส วูปสมกาโล”ติ 6 วุตฺตํ. ตสฺมา ราสทฺทสฺส สทฺทวาจกตฺเต “รตฺตี”ติ ปทํ นิทสฺสนํ.

รา หมายถึงเสียง ดังที่ในคัมภีร์ฎีกาแห่งอัคคัญญสูตร พระฎีกาจารย์ กล่าวว่า "เสียง ย่อมหายไปในเวลานี้ เหตุนั้น เวลานี้ เรียกว่า รัตติ หมายถึงเวลาที่เงียบสงัดจาก เสียงของเหล่าสัตว์. เพราะเหตุนั้น บทว่า รตฺติ จึงเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า รา ศัพท์ มีความหมายว่าเสียงหรือถ้อยคำ.

ปวนสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ปวนํ	ปวนานิ, ปวนา
ปวนํ	ปวนานิ, ปวเน

วนสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
วนํ	วนานิ, วนา
วนํ	วนานิ, วเน

เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

รูปที่เหลือทั้งหมด พึงแจกตามแบบที่ได้แสดงมาแล้ว.

หลักการใช้ ปวน, วน ศัพท์

ปวนวนสทฺทา กทาจิ สมานตฺถา กทาจิ ภินฺนตฺถา. เต หิ อรญฺญวาจกตฺเต สมานตฺถา “เต ธมฺเม ปริปูเรนฺโต ปวนํ ปาวิสึ ตทา. สปุตฺโต ปาวิสึ วนนฺ”ติอาทีสุ. ยถากฺกมํ ปน เต วายุตณฺหาวนวาจกตฺเต ภินฺนตฺถา “ปรมทุคฺคนฺธปวนวิจรเต. เฉตฺวา วนญฺจ วนถํ, นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโวติอาทีสุ.

ปวน ,วน ศัพท์ บางครั้งมีอรรถเหมือนกัน บางครั้งมีอรรถต่างกัน. จริงอยู่ ทั้งสอง ศัพท์นั้น เมื่อระบุถึงความหมายว่า "ป่า" จะมีอรรถเหมือนกัน ตัวอย่างเช่น เต ธมฺเม ปริปูเรนฺโต ปวนํ ปาวิสึ ตทา7 (ในกาลนั้นเราปรารถนาจะบำเพ็ญบารมีสิบทัศ จึงได้เข้า ไปสู่ป่า), สปุตฺโต ปาวิสึ วนํ 8 (เราพร้อมทั้งบุตร ได้เข้าไปสู่ป่า)

แต่เมื่อใด ปวน ศัพท์ระบุถึงความหมายว่า "ลม" และ วน ศัพท์ระบุถึงความหมาย ว่า "ป่าคือตัณหา" เมื่อนั้น ศัพท์ทั้งสองจะมีอรรถต่างกัน ตัวอย่างเช่น ปรมทุคฺคนฺธ-ปวนวิจรเต9 (ในทิศทางลมที่นำกลิ่นเหม็นอย่างยิ่งมา), เฉตฺวา วนญฺจ วนถํ, นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว10 (ภิกษุทั้งหลาย ขอพวกเธอ จงถางป่าคือตัณหา และต้นไม้ที่เกิดอยู่ในป่าคืออกุศล เป็นผู้ปราศจากกิเลสเถิด) เป็นต้น.

อุทกสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อุทกํ	อุทกานิ, อุทกา
อุทกํ	อุทกานิ, อุทเก

ทกสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ทกํ	ทกานิ, ทกา
ทกํ	ทกานิ, ทเก

เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

รูปที่เหลือทั้งหมด พึงแจกตามแบบที่ได้แสดงมาแล้ว.

หลักการใช้ อุท ศัพท์

“อมฺพปกฺกํ ทกํ สีตํ. ถลชา ทกชา ปุปฺผา*”ติอาทีเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ. นีโลทํ วนมชฺฌโต. มโหทธิ. อุทพินฺทุนิปาเตน, อุทกุมฺโภปิ ปูรตี”ติ ปาฬิปฺปเทเสสุ ปน สมาสนฺตคตนามตฺตา อุทสทฺเทเนว อุทกตฺโถ วุตฺโต “ริตฺตสฺสาทนฺ”ติ วตฺตพฺพฏฺฐาเน “ริตฺตสฺสนฺ”ติ สทฺเทน ริตฺตสฺสาทตฺโถ วิย16. ปาฬิยญฺหิ เกวโล อุทสทฺโท น ทิฏฺฐปุพฺโพ. อตฺถิ เจ, สุฏฺฐุ มนสิกาตพฺโพ.

บรรดาอุทกและทกศัพท์นี้ ทก ศัพท์มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อมฺพปกฺกํ ทกํ สีตํ11 (น้ำมะม่วงสุก ,น้ำเย็น), ถลชา ทกชา ปุปฺผา12 (ดอกไม้ที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำ).

สำหรับ อุท ศัพท์ที่อยู่ในรูปของบทสมาส มีความหมายว่า "น้ำ" เหมือนกับ ริตฺตสฺสํ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ปราศจากความเพลิดเพลิน" ทั้งๆ ที่ควรกล่าวว่า ริตฺตสฺสาทํ เช่น นีโลทํ วนมชฺฌโต13 (น้ำสีเขียวครามมีอยู่ท่ามกลางป่า), มโหทธิ 14 (พื้นที่มีน้ำจำนวนมาก =มหาสมุทร), อุทพินฺทุนิปาเตน, อุทกุมฺโภปิ ปูรติ 15 (แม้แต่หม้อน้ำ ยังเต็มด้วยหยดน้ำ ที่ตกลงมาทีละหยดได้). ก็ อุท ศัพท์ที่ไม่เชื่อมสมาส (คือเป็นคำเดี่ยว) ข้าพเจ้าไม่เคยพบ ในพระบาลี ถ้ามี ก็พึงใส่ใจให้ดี.

กํสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
กํ	กานิ, กา
กํ	กานิ, เก
เกน	เกหิ, เกภิ
กสฺส	กานํ
กา กสฺมา, กมฺหา	เกหิ เกภิ
กสฺส	กานํ
เก, กสฺมึ. กมฺหิ	เกสุ
โภ ก	ภวนฺโต กา, กานิ

โภสทฺเทน วา พหุวจนํ โยเชตพฺพํ “โภ กานิ, โภ กา”ติ.

อีกนัยหนึ่ง ในฝ่ายพหูพจน์จะใช้ โภ ศัพท์ก็ได้ เช่น โภ กานิ, โภ กา.

ความหมายของ กํ ศัพท์

เอตฺถ กํ วุจฺจติ อุทกํ สีสํ สุขญฺจ. อตฺร “กนฺตาโร กนฺทโร เกวฏฺฏา เกสา กรุณา นาโก”ติอาทีนิ ปโยคานิ เวทิตพฺพานิ. ตตฺร กนฺตาโรติ กํ วุจฺจติ อุทกํ, เตน ตริตพฺโพ อติกฺกมิตพฺโพติ กนฺตาโร, นิรุทกปฺปเทโส. โจรกนฺตารนฺติ17อาทีสุ ปน รูฬฺหิยา ทุคฺคมนฏฺ- ฐาเนปิ กนฺตารสทฺโท ปวตฺตตีติ ทฏฺฐพฺพํ 18. กนฺทโรติ เอตฺถาปิ กํ วุจฺจติ อุทกํ, เตน ทาริโต ภินฺโนติ กนฺทโร19. เกวฏฺฏาติอาทีสุ ปน เก อุทเก วตฺตนฺโต (มจฺฉคฺ)คหณตฺถํ ปวตฺตนฺโต เกวฏฺฏา20. เก สีเส เสนฺติ อุปฺปชฺชนฺตีติ เกสา. กํ สุขํ รุนฺธตีติ กรุณา21. นาโกติ สคฺโค. กนฺติ หิ สุขํ, น กํ อกํ, ทุกฺขํ ตํ นตฺถิ เอตฺถาติ นาโกติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ กํ หมายถึงน้ำ,ศีรษะและความสุข. บรรดาความหมาย เหล่านั้น พึงทราบตัวอย่างว่า กนฺตาโร (ทางกันดาร), กนฺทโร (ซอกเขา), เกวฏฺฏา (ชาว ประมง), เกสา (ผม), กรุณา (ความสงสาร), นาโก (สวรรค์) เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กนฺตาโร มีคำอธิบายว่า กํ หมายถึงน้ำ, ที่เรียกว่า กนฺตาร เพราะเป็นภูมิประเทศที่จะข้ามพ้นได้ต้องอาศัยน้ำ ได้แก่สถานที่กันดารน้ำ. แต่สำหรับในข้อความว่า โจรกนฺตารํ เป็นต้น พึงทราบว่า กนฺตาร ศัพท์ เป็นรุฬหีศัพท์ ใช้ในกรณีที่สถานที่นั้นไปได้ยาก.

แม้ กํ ศัพท์ ในคำว่า กนฺทโร นี้ ก็หมายถึงน้ำเช่นกัน, ที่เรียกว่า กนฺทร เพราะเป็น สถานที่ๆ ถูกน้ำเซาะให้เป็นร่อง. ส่วนในคำว่า เกวฏฺฏา เป็นต้น ที่เรียกว่า เกวฏฺฏ เพราะ ดำรงชีวิตอยู่แต่ในน้ำเพื่อจับปลา. ที่เรียกว่า เกสา เพราะเป็นอวัยวะที่งอกบนศีรษะ. ที่เรียกว่า กรุณา เพราะเป็นธรรมที่ปิดกั้นความสุข. นากะ ก็คือ สวรรค์. ด้วยว่า กํ หมายถึง ความสุข, อกํ หมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่ความสุข ได้แก่ความทุกข์. ที่เรียกว่า นากะ เพราะเป็น สถานที่ๆ ปราศจากความทุกข์.

ยเถตฺถ อิตฺถีสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลา โยชิตา, เอวํ “วิตกฺโก วิจาโร อาภา ปทีโป”ติอาทีนมฺปิ โยเชตพฺพา.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้แจกนามิกปทมาลาของ อิตฺถี ศัพท์เป็นต้นฉันใด ก็ให้นักศึกษา แจกนามิกปทมาลาของ วิตกฺก, วิจาร, อาภา, ปทีป เป็นต้น ฉันนั้น. (หมายความว่า ท่านให้นำเอา วิตกฺก มาใช้คู่กับ ตกฺก. วิจาร ใช้คู่กับ จาร, อาภา ใช้คู่กับ ภา, ปทีโป ใช้คู่ กับ ทีโป แล้วแจกปทมาลาตามแบบของตนๆ)

ภูสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภู	ภู, ภุโย
[redacted]	ภู, ภุโย
ภุยา	ภูหิ, ภูภิ
ภุยา	ภูนํ
ภุยา	ภูหิ, ภูภิ
ภุยา	ภูนํ
ภุยา, ภุยํ	ภูสุ
โภติ ภุ	โภติโย ภู, ภูโย

เอตฺถ จ “ภูรุโห ภูปาโล ภูภุโช ภูตลนฺ”ติ นิทสฺสนปทานิ.

ก็ในแบบแจกนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ภูรุโห (ต้นไม้ที่งอกบนแผ่น ดิน), ภูปาโล (พระราชาผู้ครองแผ่นดิน), ภูภุโช (พระราชาผู้ครองแผ่นดิน), ภูตลํ (ผืนแผ่นดิน).

ภูมิสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภูมิ	ภูมี, ภูมิโย

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

อรญฺญสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อรญฺญํ	อรญฺญานิ, อรญฺญา

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

อรญฺญานี วุจฺจติ มหาอรญฺญํ, “คหปตานี”ติ ปทมิว อินีปจฺจยวเสน สาเธตพฺพํ ปทํ อิตฺถิลิงฺคญฺจ. “อรญฺญานี”ติ หิ อฏฺฐกถาปาโฐปิ ทิสฺสติ.22

อรญฺญานี หมายถึงป่าใหญ่ เป็นบทอิตถีลิงค์สำเร็จรูปโดยการลง อินี ปัจจัยท้าย อรญฺญ ศัพท์ เหมือนบทว่า คหปตานี. สำหรับบทว่า อรญฺญานี นี้ มีใช้ในอรรถกถา.

อรญฺญานิสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อรญฺญานี	อรญฺญานี, อรญฺญานิโย
อรญฺญานึ	อรญฺญานี, อรญฺญานิโย
อรญฺญานิยา	อรญฺญานีหิ, อรญฺญานีภิ
อรญฺญานิยา	อรญฺญานีนํ
อรญฺญานิยา	อรญฺญานีหิ, อรญฺญานีภิ
อรญฺญานิยา	อรญฺญานีนํ
อรญฺญานิยา, อรญฺญานิยํ	อรญฺญานีสุ
โภติ อรญฺญานิ	โภติโย อรญฺญานี, อรญฺญานิโย

ยตฺเถตฺถ อุตฺตราธิกวเสน โยชิตา, เอวํ “สภา, สภายนฺ”ติอาทีสุปิ โยเชตพฺพา. สภายนฺติ สภาเอว, ลิงฺคพฺยตฺตยวเสน ปน เอวํ วุตฺตํ. “สภาเย วา ทฺวารมูเล วา วตฺถพฺพนฺ”ติ ปาฬิ เอตฺถ นิทสฺสนํ.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้เพิ่มพยางค์ท้ายของคำ (เช่นจาก อรญฺญ เป็น อรญฺญานิ) ฉันใด นักศึกษา พึงแจกปทมาลาโดยการเพิ่มพยางค์ท้ายของคำ เช่น สภา เป็น สภาย เป็นต้น ฉันนั้น. บทว่า สภาย ก็คือ สภานั่นเอง แต่ที่ท่านเพิ่มพยางค์ท้ายเข้ามาก็เพื่อเปลี่ยน อิตถีลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์. ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้

สภาเย วา ทฺวารมูเล วา- ควรอยู่ในสภาหรือที่บริเวณประตู

วตฺถพฺพํ 23

ปญฺญาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ปญฺญา	ปญฺญา, ปญฺญาโย
ปญฺญํ	ปญฺญา, ปญฺญาโย
ปญฺญาย ฯเปฯ	

ปญฺญาณสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์

ปญฺญาณํ ปญฺญาณานิ, ปญฺญาณา

ปญฺญาณํ ปญฺญาณานิ, ปญฺญาเณ

ปญฺญาเณน ฯเปฯ

“ตถา หิ ภนฺเต ภควโต สีลปญฺญาณํ. สาธุ ปญฺญาณวา นโร”ติอาทีเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ.

ในแบบแจกข้างต้นนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า ตถา หิ ภนฺเต ภควโต สีลปญฺญาณํ 24 (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จริงอย่างนั้น ศีลและปัญญาของพระผู้มีพระภาค). สาธุ ปญฺญาณวา นโร25 (นรชนผู้มีปัญญา ย่อมเป็นการดี).

ญาณสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

ญาณํ ญาณานิ, ญาณา

ญาณํ ญาณานิ, ญาเณ

ญาเณน ฯเปฯ

เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

รูปที่เหลือทั้งหมด พึงแจกตามแบบที่ได้แสดงมาแล้ว.

อคฺคิ อคฺคินิ คินิ”อิจฺจาทีสุปิ อุตฺตราธิกวเสน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

ในที่นี้ ข้าพเจ้า ได้เพิ่มพยางค์ท้ายของคำ (เช่นจาก ปญฺญา เป็น ปญฺญาณ) ฉันใด พึงแจกปทมาลาโดยเพิ่มพยางค์ท้ายของคำ เช่น อคฺคิ เป็น อคฺคินิ, คินิ เป็นต้น ฉันนั้น.

นิทเทส

รายละเอียดของศัพท์พยางค์เดียว

ก ศัพท์

ความหมายของ ก ศัพท์

โก-วิ-สาทีสุปิ เอกกฺขเรสุ โก วุจฺจติ พฺรหฺมา วาโต จ สรีรญฺจ, ตสฺส ตพฺพาจกตฺเต อิเม ปโยคา. เสยฺยถีทํ?

ชิเนน เยน อานีตํ โลกสฺส อมิตํ หิตํ

ตสฺส ปาทมฺพุชํ วนฺเท กโมฬีอลิเสวิตํ.

กกุธรุกฺโข. กรชกาโย” อิจฺเจวมาทโย. ตตฺถ กโมฬีอลิเสวิตนฺติ วนฺทนฺตานํ อเนกสตานํ พฺรหฺมานํ โมฬิภมรเสวิตนฺติ กวโย อิจฺฉนฺติ. กกุธรุกฺโขติ เอตฺถ ปน โก วุจฺจติ วาโต, ตสฺส โย กุชฺฌติ, วาตโรคาปนยนวเสน ตํ นิวาเรติ, ตสฺมา โส รุกฺโข กกุโธติ วุจฺจตีติ อาจริยา. กรชกาโยติ เอตฺถ ตุ โก วุจฺจติ สรีรํ, ตตฺถ ปวตฺโต รโช กรโช. กึ ตํ? สุกฺกโสณิตํ. ตญฺหิ “ราโค รโช, น จ ปน เรณุ วุจฺจตี”ติ 28 เอวํ วุตฺตราครชผลตฺตา

สรีร-วาจเกน กสทฺเทน วิเสเสตฺวา ผลโวหาเรน “กรโช”ติ วุจฺจติ. เตน สุกฺกโสณิตสงฺขาเตน กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโยติ อาจริยา. ตถา หิ “กาโย มาตาเปตฺติกสมฺภโว”ติ 29วุตฺโต

บรรดาศัพท์พยางค์เดียว เช่น โก, วิ, สา เป็นต้น ก หมายถึงพระพรหม, ลม และ สรีระ. สำหรับตัวอย่างของ ก ศัพท์ที่มีความหมายทั้ง ๓ นั้น มีดังต่อไปนี้

ชิเนน เยน อานีตํ โลกสฺส อมิตํ หิตํ

ตสฺส ปาทมฺพุชํ วนฺเท กโมฬิอลิเสวิตํ.

ข้าพเจ้า ขออภิวาทบาทบงกชของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์อันหาประมาณมิได้แก่ชาวโลก อันเป็นที่ดมดอมของหมู่ภมรกล่าวคือยอดมงกุฎ ของพระพรหม.

กกุธรุกฺโข26 ต้นกุ่ม

กรชกาโย27 กรชกาย

บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น:-

บทว่า กโมฬิอลิเสวิตํ นักกวีทั้งหลาย ได้อธิบายว่า พระบาทอันเป็นที่ดมดอมของ หมู่ภมรกล่าวคือยอดมงกุฎของพรหมผู้มากราบไหว้เป็นจำนวนมาก.

คำว่า กกุธรุกฺโข นี้ อาจารย์ทั้งหลายอธิบายว่า คำว่า ก หมายถึงลม, ต้นไม้ใด ย่อมขจัดโรคลมนั้น คือป้องกันโรคลมด้วยการบำบัดโรคลมนั้น เหตุนั้น เรียกว่า กกุธ.

คำว่า กรชกาโย อาจารย์ทั้งหลายอธิบายว่า ก หมายถึงสรีระ (ร่างกาย), ธุลีที่เกิด ในร่างกายนั้นชื่อว่า กรชะ, กรชะนั้นก็คือน้ำอสุจิและเลือด (เลือดขาว). อนึ่ง สุกฺกโสณิต ศัพท์นั้น มิได้ชื่อว่า รชะ โดยตรง แต่ราคะต่างหากที่ได้ชื่อว่า รชะ ดังที่พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ว่า ราโค รโช, น จ ปน เรณุ วุจฺจติ (รชะหมายถึงราคะ มิได้หมายถึงฝุ่นธุลี) ส่วน สุกฺกโสณิต ในฐานะที่เป็นผลของราคะ จึงพลอยได้ชื่อว่า รชะ ตามไปด้วย.

สำหรับ คำว่า ก ที่อยู่ข้างหน้า รช เป็นเพียงคำขยาย (ที่ชี้ให้เห็นว่ารชะมีอยู่ภายใน ร่างกาย). ก็กายที่เกิดจากกรชะกล่าวคือน้ำอสุจิและเลือด (เลือดขาว) นั้น ชื่อว่า กรชกาย สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กาโย มาตาเปตฺติกสมฺภโว (กายที่เกิดจาก น้ำอสุจิและเลือดของพ่อแม่)

มหาอสฺสปูรสุตฺตฏีกายํ ปน “กริยติ คพฺภาสเย ขิปิยตีติ กโร, สมฺภโว; กรโต ชาโตติ กรโช, มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ อตฺโถ. มาตุอาทีนํ สณฺฐาปนวเสน กรโต ชาโตติ อปเร, อุภยถาปิ กรชกายนฺติ จตุสนฺตติรูปมาหา”ติ 30วุตฺตํ. อยํ ปนตฺโถ อิธ นาธิปฺเปโต, ปุริโมเยวตฺโถ อธิปฺเปโต กสทฺทาธิการตฺตา.

ส่วนในคัมภีร์ฎีกามหาอัสสปูรสูตร พระฎีกาจารย์ อธิบายว่า กระ หมายถึงสิ่งที่ถูก ปล่อยเข้าไปในมดลูก (รังไข่) ได้แก่น้ำอสุจิ, กรช หมายถึงกายที่เกิดจากน้ำอสุจิ ได้แก่ กายที่เกิดจากน้ำอสุจิและเลือดของพ่อแม่ อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า กรช หมายถึงกาย ที่เกิดจากการสมสู่กันของพ่อแม่. จะอย่างไรก็ตาม บทว่า กรชกาย ทั้งสองนัย ก็หมายถึง รูปขันธ์ที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ (คือกรรม จิต อุตุ อาหาร) นั่นเอง.

สำหรับความหมาย ของ กรช ที่กล่าวไว้ในฎีกาที่ยกมาข้างต้นนี้ ข้าพเจ้าไม่ได้ประสงค์เอาในที่นี้, แต่ประสงค์เอา ความหมายที่ได้แสดงไว้ข้างต้น เพราะเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องความหมายของ ก ศัพท์.

กสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
โก	กา
กํ	เก
เกน	เกหิ, เกภิ
กสฺส	กานํ
กา, กสฺมา, กมฺหา	เกหิ, เกภิ
กสฺส	กานํ
เก, กสฺมึ, กมฺหิ	เกสุ
โภ ก	ภวนฺโต กา

วิ ศัพท์

ความหมายของ วิ ศัพท์

ตตฺร วิ วุจฺจติ ปกฺขี. ตถา หิ ปกฺขีนํ อิสฺสโร สุปณฺณราชา วินฺโทติ กถิยติ. เอตมตฺถญฺหิ สนฺธาย ปุพฺพาจริเยนปิ อยํ คาถา ภาสิตา

สทฺธานเต มุทฺธนิ สณฺฐเปมิ
มุนินฺท นินฺทาปคตํ ตวคฺคํ,
เทวินฺทนาคินฺทนรินฺทวินฺทน ตํ
วิภินฺนํ จรณารวินฺทนฺ"ติ.

ตตฺถ วีนํ อินฺโทติ วินฺโท, ปกฺขิชาติยา ชาตานํ สุปณฺณานํ ราชาติ อตฺโถ.

บรรดาบทในคาถาที่เป็นอุทเทสนั้น วิ ศัพท์ หมายถึงนก ดังที่ท่านเรียกพญาครุฑ ผู้เป็นเจ้าแห่งนกว่า วินฺท. แม้บูรพาจารย์ ก็หมายเอาความนั้น จึงได้กล่าวคาถานี้ว่า

สทฺธานเต มุทฺธนิ สณฺฐเปมิ
มุนินฺท นินฺทาปคตํ ตวคฺคํ,
เทวินฺทนาคินฺทนรินฺทวินฺทนตํ
วิภินฺนํ จรณารวินฺทนฺ"ติ.

ข้าแต่พระจอมมุนี ข้าพระองค์ขอน้อมรับพระบาท บงกชของพระองค์อันประเสริฐไร้ที่ตำหนิอันเป็นที่ เคารพสักการะขององค์อินทร์นาคราชจอมจักร-พรรดิและพญาครุฑ อันไร้ความหม่นหมอง เหนือกระหม่อมด้วยศรัทธา.

ในคาถานั้น คำว่า "วินฺท" หมายถึงผู้เป็นเจ้าแห่งนกทั้งหลาย ความหมายก็คือ เจ้าแห่งนกครุฑผู้เกิดในกำเนิดแห่งนก.

วิสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

วิ วี, วโย

วึ วี, วโย

วินา วีหิ, วีภิ

วิสฺส, วิโน วีนํ

วินา, วิสฺมา, วิมฺหา วีหิ, วีภิ

วิสฺส, วิโน วีนํ

วิสฺมึ; วิมฺหิ วีสุ

โภ วิ ภวนฺโต วโย

สา ศัพท์

ความหมายของ สา ศัพท์

สา วุจฺจติ สุนโข, “มาตา เม อตฺถิ, สา มยา โปเสตพฺพา”ติอาทีสุ ปน สาสทฺโท สพฺพนามิกปริยาปนฺโน ปรมฺมุขวจโน ตสทฺเทน สมฺภูโต ทฏฺฐพฺโพ. สาสทฺทสฺส ภา-รา-ถี-ภู-กสทฺทานญฺจ นามิกปทมาลา เหฏฺฐา ปกาสิตา.

สา ศัพท์ หมายถึง สุนัข. ส่วน สา ศัพท์ในตัวอย่างว่า มาตา เม อตฺถิ, สา มยา โปเสตพฺพา31 (มารดาของข้าพเจ้า มีอยู่, มารดานั้น ข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดู หรือข้าพเจ้า ยังมีมารดาที่จะต้องเลี้ยงดู) พึงทราบว่ามาจาก ต สัพพนามที่ระบุถึงบุคคลที่สาม.

สำหรับนามิกปทมาลาของ สา ศัพท์ และของ ภา รา ถี ภู ก ศัพท์ ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้แล้วข้างต้น (ตอนที่ผ่านมา).

ธี ศัพท์

ความหมายของ ธี ศัพท์

ธี วุจฺจติ ปญฺญา. เอตฺถ จ “อมจฺเจ ตาต ชานาหิ, ธีเร อตฺถสฺส โกวิเท”ติ. “ธีมา, ธีมติ, สุธี สุธินี, ธียุตฺตนฺ”ติ 33 จ อาทีนิ นิทสฺสนปทานิ.

ธี ศัพท์ หมายถึง ปัญญา. ก็ใน ธี ศัพท์ที่มีความหมายว่าปัญญานี้ มีตัวอย่างจาก พระบาลีว่า อมจฺเจ ตาต ชานาหิ, ธีเร อตฺถสฺส โกวิเท32 (ข้าแต่มหาบพิตร ขอพระองค์ โปรดทราบอำมาตย์ผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดในประโยชน์), ธีมา (ผู้มีปัญญา), ธีมติ (ผู้มี ปัญญา), สุธี (ผู้มีปัญญาดี), สุธินี (หญิงผู้มีปัญญาดี), ธียุตฺตํ (จิตที่สัมปยุตด้วยปัญญา)

ธีสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

ธี ธี, ธิโย

ธึ ธี, ธิโย

ธิยา ธีหิ, ธีภิ

ธิยา ธีนํ

ธิยา ธีหิ, ธีภิ

ธิยา ธีนํ

ธิยา, ธิยํ ธีสุ

โภติ ธิ โภติโย ธี, ธิโย

กุ ศัพท์

ความหมายของ กุ ศัพท์

กุ วุจฺจติ ปฐวี. เอตฺถ จ "กุทาโล. กุมุทํ. กุญฺชโร"ติ อิมานิ นิทสฺสนปทานิ. ตตฺร กุ ปฐวึ ทาลยติ ปทาเลติ ภินฺทติ เอเตนาติ กุทาโล. กุยํ ปฐวิยํ โมทตีติ กุมุทํ. กุ ชรตีติ กุญฺชโร. ตถา หิ วิมานวตฺถุอฏฺฐกถายํ วุตฺตํ "กุ ปถวึ ตทภิฆาเตน ชรยตีติ กุญฺชโร"ติ.

กุ ศัพท์ หมายถึง แผ่นดิน. ก็ กุ ศัพท์ที่มีความหมายว่าแผ่นดินนี้ มีตัวอย่างจาก พระบาลีว่า กุทาโล 34 (จอบ), กุมุทํ 35 (ดอกโกมุท), กุญฺชโร 36 (ช้าง).

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ชื่อว่า กุทฺทาล เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเจาะแผ่นดิน.

ชื่อว่า กุมุท เพราะอรรถว่าเบ่งบานบนแผ่นดิน.

ชื่อว่า กุญฺชร เพราะอรรถว่าทิ่มแทงแผ่นดิน ดังที่ในอรรถกถาวิมานวัตถุ กล่าวว่า ชื่อว่า กุญฺชร เพราะอรรถว่าทิ่มแทงทำลายแผ่นดิน37. (อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ชื่อว่า กุญฺชร เพราะเป็นผู้ยังแผ่นดินให้ทรุดโทรม).

กุสทฺทปทมาลา

เอกพจน์ พหูพจน์

กุ กู, กุโย

กุ กู, กุโย

กุยา กูหิ, กูภิ

กุยา กูนํ

กุยา กูหิ, กูภิ

กุยา กูนํ

กุยา, กุยํ กูสุ

โภติ กุ โภติโย กู, กุโย

ขํ ศัพท์

ความหมายของ ขํ ศัพท์

ข'มินฺทฺริยํ ปกถิตํ, ข'มากาสมุทีริตํ.

สคฺคฏฺฐานมฺปิ ขํ วุตฺตํ, สุญฺญตฺตมฺปิ จ ขํ มตํ.

ตตฺรินฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ คตินิวาสภาคโต “ขนฺ”ติ วุจฺจติ. อากาสํ วิวิตฺตฏฺเฐน. สคฺโค กตสุจริเตหิ เอกนฺเตน คนฺตพฺพตาย “ขนฺ”ติ สงฺขํ คจฺฉติ. “ขโค ยถา หิ รุกฺขคฺเค, นิลียนฺโตว สาธิโน สาขํ ฆฏฺเฏตี”ติ จ, “เข นิมฺมิโต อจริ อฏฺฐสตํ สยมฺภู”ติ จ อาทิ เอตฺถ นิทสฺสนํ.

ข'มินฺทฺริยํ ปกถิตํ, ข'มากาสมุทีริตํ.

สคฺคฏฺฐานมฺปิ ขํ วุตฺตํ, สุญฺญตฺตมฺปิ จ ขํ มตํ.

บัณฑิต พึงทราบว่า ขํ ศัพท์ มีอรรถ ๔ อย่าง คือ อินทรีย์ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ท้องฟ้า สวรรค์ และความว่างเปล่า.

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อินทรีย์ เรียกว่า ขะ เพราะเป็นที่เป็นไปและเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณเป็นต้น (คือเป็นช่องทางสำหรับให้จักขุวิญญาณสัมผัสกับอารมณ์ภายนอก).

ท้องฟ้า เรียกว่า ขะ เพราะมีสภาพเวิ้งว้าง.

สวรรค์ เรียกว่า ขะ เพราะเป็นสถานที่ที่บุคคลผู้มีบุญเท่านั้น จึงจะไปได้.

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ความหมายว่า "ท้องฟ้า" มีตัวอย่างว่า

ขโค ยถา หิ รุกฺขคฺเค, นิลียนฺโตว สาธิโน

สาขํ ฆฏฺเฏติ 38 (ตสฺสีท- ฉายา ผรติ ภูมิยํ).

เหมือนสัตว์ที่บินไปบนท้องฟ้า (นก) หลบซ่อนตัว อยู่บนยอดไม้ ย่อมกระทบกับกิ่งไม้ฉันใด...

เข นิมฺมิโต อจริ อฏฺฐสตํ - พุทธนิรมิต ๑๐๘ พระองค์ ได้เหาะไป

สยมฺภู บนท้องฟ้า

ขํสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ขํ	ขานิ, ขา
ขํ	ขานิ, เข
เขน	เขหิ, เขภิ
ขสฺส	ขานํ

ขา, ขสฺมา, ขมฺหา เขหิ, เขภิ

ขสฺส ขานํ

เข, ขสฺมึ, ขมฺหิ เขสุ

โภ ข ภวนฺโต ขานิ, ขา

โค ศัพท์

ความหมายของ โค ศัพท์

โคสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร วุจฺจเต

ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ โค ศัพท์ ดังต่อไปนี้.

โค โคเณ จินฺทฺริเย ภูมฺยํ วจเน เจว พุทฺธิยํ

อาทิจฺเจ รสฺมิยญฺเจว ปานีเยปิ จ วตฺตเต.

เตสุ อตฺเถสุ โคเณ ถิ- ปุมา จ อิตเร ปุมา.

โค ศัพท์ มีความหมาย ๘ อย่าง คือ วัว, อินทรีย์, แผ่นดิน, คำพูด, ความรู้/ความเข้าใจ, พระอาทิตย์, รัศมีและน้ำ.

บรรดาอรรถเหล่านั้น โค ศัพท์ ที่มีความหมายว่า วัว เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์. ส่วน โค ศัพท์ที่มี ความหมายนอกจากนี้ เป็นปุงลิงค์เท่านั้น.

ตัวอย่าง

โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า วัว และ อินทรีย์

ตถา หิ “โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต? โคปญฺจโม”ติอาทีสุ โคสทฺโท โคเณ วตฺตติ. โคจโรติ เอตฺถินฺทฺริเยปิ วตฺตติ คาโว จกฺขาทีนินฺทฺริยานิ จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร. ตถา หิ โปราณา กถยึสุ “คาโว จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร, โคจโร วิย โคจโร, อภิณฺหํ จริตพฺพฏฺฐานํ. คาโว วา จกฺขาทีนินฺทฺริยานิ, เตหิ จริตพฺพฏฺฐานํ โคจโร”ติ 40

จริงอย่างนั้น โค ศัพท์ ในข้อความว่า โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต39, โคปญฺจโม เป็นต้น มีความหมายว่า "วัว" (แปลว่า เขาไปในขณะที่แม่วัวกำลังถูกรีดนม, วัวตัวที่ห้า). สำหรับ โค ศัพท์ในคำว่า โคจโร นี้ (นอกจากจะมีความหมายว่า วัว แล้ว) ยังมีความหมายว่า อินทรีย์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คาโว จกฺขาทีนินฺทฺริยานิ จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร๑ (จักขุนทรีย์ เป็นต้น ย่อมเที่ยวไปในอารมณ์นี้ เหตุนั้น อารมณ์นี้ ชื่อว่า โคจระ) ดังที่พระโบราณาจารย์ ทั้งหลายได้อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่าโคจระ เพราะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวไปของวัว, สถานที่ๆ เปรียบเสมือนที่ท่องเที่ยวไปของวัว ชื่อว่า โคจระ หมายถึงสถานที่ๆ สิ่งใดสิ่งหนึ่งเที่ยว ไปเป็นประจำ. อีกนัยหนึ่ง โค หมายถึงจักขุนทรีย์เป็นต้น, สถานที่ๆ จักขุนทรีย์เป็นต้น เหล่านั้น ท่องเที่ยวไปเป็นประจำ ชื่อว่า โคจระ.

ตัวอย่าง

โคศัพท์ ที่มีความหมายว่า แผ่นดิน

“โคมตึ โคตมํ นเม”ติ โปราณกวิรจนายํ ปน ปถวิยํ วตฺตติ. “ภูริปญฺญํ โคตมํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ วนฺทามี” ติ หิ อตฺโถ. ตถา สุตฺตนิปาตฏฺจกถาย วาเสฏฺฐสุตฺตสํวณฺณนปฺ- ปเทเส “โครกฺขนฺติ เขตฺตรกฺขํ, กสิรกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ. ปถวี หิ “โค”ติ วุจฺจติ, ตปฺปเภโท จ เขตฺตนฺ”ติ 41 วุตฺตํ.

ส่วน โค ศัพท์ที่ปรากฏในบทประพันธ์ของโบราณาจารย์ว่า โคมตึ โคตมํ นเม มีความหมายว่า "แผ่นดิน" (แปลว่า ข้าพเจ้านอบน้อมพระโคดมผู้มีปัญญากว้างขวาง ดุจแผ่นดิน) ความหมายก็คือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนาม ว่าโคดมผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน). อีกตัวอย่างหนึ่งมาในอรรถกถาสุตตนิบาต ตอนอธิบายวาเสฏฐสูตร ท่านได้อธิบายว่า บทว่า โครกฺข ความก็คือการรักษาพื้นที่นา หมายถึงการเกษตร. ด้วยว่า โค ศัพท์ในคำว่า โครกฺข นี้ หมายถึงแผ่นดิน รวมทั้งผืนที่ นาอันเป็นส่วนหนึ่งของแผ่นดินนั้นด้วย.

ตัวอย่าง

โคศัพท์ ที่มีความหมายว่า คำพูด และ ความรู้

“โคตฺตวเสน โคตโม”ติ 42 เอตฺถ ตุ วจเน พุทฺธิยญฺจ วตฺตติ. เตนาหุ โปราณา “คํ ตายตีติ โคตฺตํ. โคตโมติ หิ ปวตฺตมานํ คํ วจนํ พุทฺธิญฺจ ตายติ เอกํสิกวิสยตาย รกฺขตีติ โคตฺตํ. ยถา หิ พุทฺธิ อารมฺมณภูเตน อตฺเถน วินา น วตฺตติ. เอวํ อภิธานํ อภิเธยฺยภูเตน, ตสฺมา โส โคตฺตสงฺขาโต อตฺโถ ตานิ ตายติ รกฺขตีติ วุจฺจติ.

ส่วน โค ศัพท์ในข้อความนี้ว่า โคตฺตวเสน โคตโม มีความหมายว่า "ถ้อยคำ และความรู้" (แปลว่า ชื่อว่าพระโคดมโดยโคตร) ดังที่โบราณาจารย์ ได้กล่าวว่า ชื่อว่า โคตตะ เพราะดำรงไว้ซึ่งความรู้และถ้อยคำ. จริงอยู่ ที่ชื่อว่า โคตตะ เพราะดำรงไว้รักษาไว้ ซึ่งถ้อยคำและความรู้อันเป็นไปว่า "โคตโม" เนื่องจากเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดถ้อยคำและ ความรู้อย่างแน่นอน. เหมือนอย่างว่า ความรู้จะมีไม่ได้หากปราศจากสิ่งที่เป็นอารมณ์ฉันใด ถ้อยคำก็จะมีไม่ได้หากปราศจากความหมาย ดังนั้น ความหมายกล่าวคือโคตตะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ดำรงรักษาไว้ซึ่งถ้อยคำและความรู้เหล่านั้น

โก ปน โสติ ? อญฺญกุลปรมฺปราสาธารณํ ตสฺส กุลสฺส อาทิปุริสสมุทาคตํ ตํกุล-ปริยาปนฺนสาธารณํ สามญฺญรูปนฺติ ทฏฺฐพฺพนฺ”ติ 43

ตถา หิ ตํโคตฺตชาตา สุทฺโธทนมหาราชาทโยปิ โคตโมเตฺวว วุจฺจนฺติ. เตน ภควา อตฺตโน ปิตรํ สุทฺโธทนมหาราชานํ “อติกฺกนฺตวรา โข โคตม ตถาคตา”ติ อโวจ. เวสฺสวโณปิ มหาราชา ภควนฺตํ “วิชฺชาจรณสมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมนฺ”ติ อโวจ, อายสฺมาปิ วงฺคีโส อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ “สาธุ นิพฺพาปนํ พฺรูหิ, อนุกมฺปาย โคตมา”ติ อโวจ. เอวํ อิทํ สามญฺญรูปํ คํ ตายตีติ โคตฺตนฺติ วุตฺตํ. ตํ ปน โคตมโคตฺตกสฺสป-โคตฺตาทิวเสน พหุวิธํ.

ถาม: ความหมายกล่าวคือโคตตะนั้น ได้แก่อะไร ?

ตอบ: ได้แก่ความสัมพันธ์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับวงศ์ตระกูลอื่น ที่บรรพบุรุษของ ตระกูลนั้นๆ ได้ก่อตั้งขึ้นมา มีความเกี่ยวข้องเฉพาะกับผู้ที่อยู่ในวงศ์ตระกูลนั้นเท่านั้น.

ดังจะเห็นได้ว่า บุคคล ได้ร้องเรียกแม้พระเจ้าสุทโธทนมหาราชผู้ประสูติในวงศ์ ตระกูลนั้นว่าโคตมะเช่นกัน (หมายความว่าไม่ได้ใช้คำว่าโคตมเรียกเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น แม้พระเจ้าสุทโธทนะเป็นต้น ก็ถูกเรียกว่าโคตมะเช่นกัน) เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสเรียกพระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดาของพระองค์ว่า อติกฺกนฺตวรา โข โคตม ตถาคตา44 (แน่ะท่านโคตมะ พระตถาคตทั้งหลาย เป็นผู้ที่ปราศจากการให้พร)

แม้ท้าวเวสสวรรณมหาราช ก็ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า วิชฺชาจรณ-สมฺปนฺนํ, พุทฺธํ วนฺทาม โคตมํ 45 (ข้าพระองค์ทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโคดม ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ). แม้ท่านพระวังคีสะ ก็ได้เรียกท่านพระอานนท์ว่า สาธุ นิพฺพาปนํ พฺรูหิ, อนุกมฺปาย โคตม46 (แน่ะผู้เป็นโคตมโคตร ดีละ ขอท่านกรุณาแสดง ธรรมเป็นเครื่องดับกิเลส).

ความสัมพันธ์กันนี้อย่างนี้ ท่านเรียกว่าโคตตะ เพราะรักษาไว้ซึ่งถ้อยคำและความรู้/ ความเข้าใจ. ก็โคตรนั้น มีจำนวนมาก เช่น โคตมโคตร, กัสสปโคตรเป็นต้น.

ตัวอย่าง

โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระอาทิตย์

ตถา โคสทฺโท อาทิจฺเจ วตฺตติ. “โคโคตฺตํ โคตมํ นเม”ติ โปราณกวิรจนา เอตฺถ นิทสฺสนํ อาทิจฺจพนฺธุโคตมํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ วนฺทามีติ อตฺโถ. อาทิจฺโจปิ หิ โคตมโคตฺเต ชาโต ภควาปิ, เอวํ เตน สมานโคตฺตตาย ตตฺถ ตตฺถ “อาทิจฺจพนฺธู”ติอาทินา ภควโต โถมนา ทิสฺสติ “ปุจฺฉามิ ตํ อาทิจฺจพนฺธุ, วิเวกํ สนฺติปทญฺจ มเหสี” ติ จ, “วนฺเท เชตวนํ นิจฺจํ, วิหารํ รวิพนฺธุโน”ติ จ, “โลเกกพนฺธุมรวินฺทสหายพนฺธุนฺ”ติ จ.

นอกจากนี้ โค ศัพท์ยังใช้ในความหมายว่า "พระอาทิตย์". ความหมายนี้ มีตัวอย่าง ที่เป็นบทประพันธ์ของโบราณาจารย์ว่า โคโคตฺตํ โคตมํ นเม ความหมายก็คือ ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์.

ด้วยว่าพระอาทิตย์ก็ดี พระผู้มีพระภาคก็ดี ต่างก็เกิดในตระกูลโคตมะ. เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงปรากฏว่าได้มีการยกย่องพระผู้มีพระภาคโดยนัยว่า อาทิจฺจพนฺธุ (ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่ง พระอาทิตย์)เป็นต้นไว้ในที่ต่างๆ เพราะพระองค์มีโคตรตระกูลที่เสมอกันกับพระอาทิตย์นั้น ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ปุจฺฉามิ ตํ อาทิจฺจพนฺธุ, วิเวกํ สนฺติปทญฺจ มเหสี 47

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ข้าพเจ้าขอถามพระองค์ ถึงเรื่องความสงัด พระนิพพานอันเป็นแดนสงบ

วนฺเท เชตวนํ นิจฺจํ, วิหารํ รวิพนฺธุโน

ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระเชตวัน อันเป็นวิหารของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นเผ่าพันธุ์ แห่งพระอาทิตย์เสมอๆ (นอบน้อมอยู่เป็นประจำ)

โลเกกพนฺธุมรวินฺทสหายพนฺ[redacted]

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์อันประเสริฐในโลก และทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่ง พระอาทิตย์ [อรวินฺทสหาย เพื่อนสนิทของดอกบัว = พระอาทิตย์]

ตัวอย่าง

โค ศัพท์ ที่มีความหมายว่า รัศมี

“อุณฺหคู"ติ เอตฺถ ปน โคสทฺโท รสฺมิยํ วตฺตติ. อุณฺหา คาโว รสฺมิโย เอตสฺสาติ อุณฺหคู, สูริโย. ปุพฺพาจริยาปิ หิ ฉนฺโทวิจิติสตฺเถ อิมเมวตฺถํ พฺยากรึสุ.

ส่วน โค ศัพท์ว่า ในคำว่า อุณฺหคู นี้ มีความหมายว่า "รัศมี. ที่ชื่อว่า อุณฺหคู เพราะมีรัศมีที่ร้อน ได้แก่ พระอาทิตย์. แม้บูรพาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้อธิบายความหมาย เช่นนี้ไว้ในคัมภีร์ฉันโทวิจิติ.

ตัวอย่าง

โค ศัพท์ ที่มีความหมายว่า น้ำ

“โคสีตจนฺทนนฺ”ติ 48 เอตฺถ ปานีเย วตฺตติ. โคสทฺเทน หิ ชลํ วุจฺจติ. โค วิย สีตํ จนฺทนํ, ตสฺมึ ปน อุทฺธนโต อุทฺธริตปกฺกุถิตเตลมฺหิ ปกฺขิตฺเต ตงฺขณญฺเญว ตํ เตลํ สุสีตลํ โหติ.

โค ศัพท์ ในคำว่า โคสีตจนฺทนํ นี้ มีความหมายว่า "น้ำ". ก็ โค ศัพท์ หมายถึง น้ำ. แก่นจันทร์ มีสภาพเย็นเหมือนน้ำ. ก็ถ้ามีการเทน้ำมันอันเดือดพล่านที่เพิ่งยกขึ้นจากเตาลง ไปในแก่นจันทร์นั้น น้ำมันนั้น ก็จะมีสภาพเย็นสนิทในฉับพลัน.

คำทักท้วง

ความหมาย/ลิงค์ของ โค ศัพท์

เอตฺเถเก วทนฺติ “กสฺมา โภ “โคปทตฺเถ วตฺตมาโน โคสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค เจว ปุลฺลิงฺโค จา”ติ วทถ, กสฺมา จ ปน “อินฺทฺริยปถวีวจนพุทฺธิสูริยรสฺมิปานีเยสุ วตฺตมาโน ปุลฺลิงฺโค”ติ วทถ, เอเตสุ สูริยตฺเถ วตฺตมาโน ปุลฺลิงฺโค โหตุ, นนุ อินฺทฺริยวจนปานีเยสุ วตฺตมาเนน ปน โคสทฺเทน นปุสกลิงฺเคน ภวิตพฺพํ, ปถวีพุทฺธิรสฺมีสุ วตฺตมาเนน อิตฺถิลิงฺเคน ภวิตพฺพํ อินฺทฺริยาทิปถวาทิปทตฺเถสุ วตฺตมานานํ อินฺทฺริยสทฺทาทิ-ปถวีสทฺทาทีนํ นปุสกิตฺถิลิงฺควเสน นิทฺเทสสฺส ทสฺสนโต”ติ ?

เกี่ยวกับเรื่องของ โค ศัพท์นี้ มีอาจารย์บางท่าน ท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ เพราะ เหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า "วัว" เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เล่า และเพราะเหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า อินทรีย์ แผ่นดิน, ถ้อยคำ, ความรู้/ความเข้าใจ, พระอาทิตย์, รัศมี และน้ำ เป็นปุงลิงค์เล่า ?

ก็บรรดาอรรถเหล่านั้น โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระอาทิตย์ เป็นศัพท์ปุงลิงค์ ก็สมควรอยู่ แต่สำหรับ โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า อินทรีย์, ถ้อยคำ และน้ำ ควรเป็น นปุงสกลิงค์ และ โค ศัพท์ที่มีความหมายว่า แผ่นดิน, ความรู้ และรัศมี ควรเป็นอิตถีลิงค์ เพราะได้พบการใช้ อินฺทฺริย ศัพท์ที่มีความหมายว่าอินทรีย์ วจน ศัพท์ที่มีความหมายว่า ถ้อยคำ ปานีย ศัพท์ที่มีความหมายว่า น้ำ เป็น

นปุงสกลิงค์ และได้พบการใช้ ปถวี ศัพท์ ที่มีความหมายว่า แผ่นดิน พุทฺธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า ความรู้ / ความเข้าใจ รสฺมิ ศัพท์ ที่มีความหมายว่า รัศมี เป็นอิตถีลิงค์ มิใช่หรือ.

ตนุน, นิยมาภาวโต. อิตฺถิปทตฺเถ วตฺตมานสฺสาปิ หิ สโต กสฺสจิ สทฺทสฺส ปุลฺลิงฺควเสน นิทฺเทโส ทิสฺสติ ยถา “โอโรโธ”ติ ปุริสปทตฺเถ วตฺตมานสฺสาปิ จ สโต กสฺสจิ อิตฺถิลิงฺควเสน นิทฺเทโส ทิสฺสติ, ยถา “อตฺถกาโมสิ เม ยกฺข, หิตกามาสิ เทวเต”ติ. อิตฺถิปุริสปทตฺเถสุ ปน อวตฺตมานานมฺปิ สตํ เกสญฺจิ สทฺทานํ เอกสฺมึเยว ญาณาทิอตฺเถ วตฺตมานานํ อิตฺถิปุมฺนปุสกลิงฺควเสน นิทฺเทโส ทิสฺสติ ยถา “ปญฺญา อโมโห ญาณนฺ”ติ, “ตฏํ ตฏี ตโฏ”ติ จ.

ตอบ: คำนั้นไม่ถูก เพราะไม่มีการกำหนดเช่นนั้น. หมายความว่า ศัพท์บางศัพท์ แม้จะมีความหมายเป็นสตรี แต่ก็ปรากฏว่าใช้เป็นปุงลิงค์ได้ เช่นศัพท์ว่า โอโรโธ (นางสนม), ศัพท์บางศัพท์แม้จะมีความหมายเป็นบุรุษ แต่ก็ปรากฏว่าใช้เป็นอิตถีลิงค์ได้ เช่น คำว่า เทวตา ในตัวอย่างว่า อตฺถกาโมสิ เม ยกฺข , หิตกามาสิ เทวเต49 (ดูคำแปล ที่ผ่านมาแล้ว), ศัพท์บางศัพท์แม้จะไม่มีความหมายเป็นทั้งสตรีและบุรุษ แต่มีความหมาย เป็นสภาพอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ญาณ เป็นต้น ก็ปรากฏว่าใช้ได้ทั้งอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ เช่นศัพท์ว่า ปญฺญา, อโมโห, ญาณํ 50 (ปัญญา) และศัพท์ว่า ตฏํ, ตฏี, ตโฏ (หน้าผา) เป็นต้น

ตถา หิ อนิตฺถิภูโตปิ สมาโน “มาตุลา”ติ อิตฺถิลิงฺควเสน รุกฺโขปิ นามํ ลภติ, ตพฺพเสน นครมฺปิ. เตนาห จกฺกวตฺติสุตฺตฏีกายํ “มาตุลาติ อิตฺถิลิงฺควเสน ลทฺธนาโม เอโก รุกฺโข, ตาย อาสนฺนปฺปเทเส มาปิตตฺตา นครมฺปิ “มาตุลา”เตฺวว ปญฺญายิตฺถ. เตน วุตฺตํ “มาตุลายนฺ”ติเอวํนามเก นคเร”ติ

ดังจะเห็นได้ว่า ต้นไม้ แม้จะไม่มีสภาพของความเป็นสตรี แต่ก็สามารถนำศัพท์ อิตถีลิงค์มาตั้งชื่อได้ เช่น มาตุลา (ต้นมาตุลา...) แม้พระนคร ก็ได้ชื่อว่า มาตุลา โดย อาศัยต้นมาตุลานั้น (ตั้งชื่อพระนคร) เพราะเหตุนั้น พระฎีกาจารย์ จึงได้อธิบายไว้ในฎีกา จักกวัตติสูตรว่า บทว่า มาตุลายํ หมายถึงชื่อพระนครแห่งหนึ่ง ที่ถูกสร้างขึ้นในพื้นที่ใกล้ กับต้นไม้ชนิดหนึ่งที่มีชื่อเป็นอิตถีลิงค์ว่า มาตุลา จึงพลอยได้ชื่อว่า มาตุลา ไปด้วย ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายว่า มาตุลายนฺติ เอวํนามเก นคเร51 (บทว่า มาตุลายํ คือในพระนครที่มีชื่อว่า มาตุลา).

โคสทฺทสฺส นามิกปทมาลา เหฏฺฐา ปกาสิตา.

สำหรับแบบแจกของ โค ศัพท์ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในตอนต้นแล้ว.

โม ศัพท์

ความหมายของ โม ศัพท์

โม วุจฺจติ จนฺโท, อฏฺฐกถายํ ปน “มา วุจฺจติ จนฺโท”ติ 52 อาการนฺตปาโฐ ทิสฺสติ, โอการนฺตปาเฐน เตน ภวิตพฺพํ สกฺกฏภาสาย เอกกฺขรโกสโต นยํ คเหตฺวา “โม สิโว จนฺทิมา เจวา”ติ โอการนฺตวเสน วตฺตพฺพตฺตา.

โม หมายถึง พระจันทร์. ส่วนในอรรถกถาใช้เป็นปาฐะที่ลงท้ายด้วย อา การันต์ ว่า มา วุจฺจติ จนฺโท (มา หมายถึง พระจันทร์).บทที่ลงท้ายด้วย อา การันต์นั้น ควรเป็นปาฐะที่ ลงท้ายด้วย โอ การันต์ เพราะคำว่า โม ได้เอาแบบอย่างมาจากคัมภีร์เอกักขรโกสะทาง ฝ่ายภาษาสันสกฤตที่ว่า โม สิโว จนฺทิมา เจว๑ (มา จ ลกฺขิ ปกิตฺติตา) (โม หมายถึง พระศิวะและพระจันทร์, มา หมายถึง สิริ)

วินิจฉัยลิงค์ ปุณฺณมา ศัพท์

เอตฺถ จ โอการนฺตวเสน วุตฺตสฺส มสทฺทสฺส จนฺทวาจกตฺเต “ปุณฺณมี, ปุณฺณมา-”ติ จ นิทสฺสนปทานิ. ตตฺถ ปุณฺโณ โม เอตฺถาติ ปุณฺณมี เอวํ ปุณฺณมา, รตฺตาเปกฺขํ อิตฺถิลิงฺควจนํ. เอตฺถ ปน “วิสาขปุณฺณมาย รตฺติยา ปจมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรีติ 53อิทํ นิทสฺสนํ. เอตฺถ สิยา ยทิ “ปุณฺณมา”ติ อยํสทฺโท รตฺตาเปกฺโข อิตฺถิลิงฺโค.

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท	ปริสุทฺโธ วิโรจติ,
ตเถว ตฺวํ ปุณฺณมโน	วิโรจ ทสสหสฺสิยํ.
อนฺวทฺธมาเส ปนฺนรเส	ปุณฺณมาเย อุโปสเถ,
ปจฺจยํ นาคมารุยฺห	ทานํ ทาตุมุปาคมินฺ”ติ.

อาทีสุ กถํ “ปุณฺณมาเย”ติ ปทสิทฺธีติ? ยการสฺส เยการาเทสวเสน. ธมฺมิสฺสเรน หิ ภควตา “ปุณฺณมายา”ติ วตฺตพฺเพ “ปุณฺณมาเย”ติ วทตา ยการสฺส ฐาเน เยกาโร ปจิโต อิตฺถิลิงฺควิสเย ตฺตาการสฺส ฐาเน ตฺเตกาโร วิย, นีการสฺส ฐาเน เนกาโร วิย จ.

ตถา หิ ยถา “อพฺยตํ วิลปสิ วิรตฺเต โกสิยายเน”ติ อิมสฺมึ ราธชาตเก “วิรตฺตา” ติ วตฺตพฺเพ “วิรตฺเต”ติ วทนฺเตน ตฺตาการสฺส ฐาเน ตฺเตกาโร ปจิโต, “โกสิยายนี”ติ จ วตฺตพฺเพ “โกสิยายเน”ติ วทนฺเตน นีการสฺส ฐาเน เนกาโร ปจิโต.

เอวํ “ปุณฺณมายา”ติ วตฺตพฺเพ “ปุณฺณมาเย”ติ วทตา ยการสฺส ฐาเน เยกาโร ปจิโต. ยถา จ “ทกฺขิตาเย อปราชิตสํฆนฺ”ติ อิมสฺมึ มหาสมยสุตฺตปฺปเทเส “ทกฺขิตายา”ติ วตฺตพฺเพ “ทกฺขิตาเย”ติ วทตา ยการสฺส ฐาเน เยกาโร ปจิโต, เอวมิธาปิ.

ก็เกี่ยวกับเรื่องของ ม ศัพท์ที่ใช้เป็นโอการันต์ที่มีความหมายว่า "พระจันทร์" นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ปุณฺณมี, ปุณฺณมา (ราตรีที่มีพระจันทร์เต็มดวง) เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ปุณฺณมี มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุณฺโณ โม เอตฺถาติ ปุณฺณมี (ชื่อว่า ปุณฺณมี เพราะเป็นราตรีที่มีพระจันทร์เต็มดวง). ปุณฺณมา ก็มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. ทั้งสองศัพท์ นี้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์เพราะเป็นวิเสสนะของ รตฺติ ศัพท์. อนึ่ง บรรดาบทเหล่านั้น สำหรับ บทว่า ปุณฺณมา มีตัวอย่างว่า วิสาขปุณฺณมาย รตฺติยา ปจมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสริ (ทรงระลึกชาติได้ในปฐมยามคืนเพ็ญวิสาขะ ๑๕ ค่ำเดือน ๖)

ในเรื่องนี้ มีคำถามว่า ถ้า ปุณฺณมา ศัพท์ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์โดยทำหน้าที่ขยาย รตฺติ ศัพท์ไซร้. บทว่า ปุณฺณมาเย ที่มาในพระบาลี จะมีการสำเร็จรูปศัพท์อย่างไร ?

สำหรับตัวอย่างในพระบาลี เช่น

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท ปริสุทฺโธ วิโรจติ,

ตเถว ตฺวํ ปุณฺณมโน วิโรจ ทสสหสฺสิยํ54

อนฺวทฺธมาเส ปนฺนรเส ปุณฺณมาเย อุโปสเถ๑,

ปจฺจยํ นาคมารุยฺห ทานํ ทาตุมุปาคมึ55

ก็พระจันทร์ในคืนวันเพ็ญ สุกสกาว สว่างไสว ฉันใด ขอท่าน จงเป็นผู้มีความปรารถนาเต็มเปี่ยม รุ่งโรจน์ใน หมื่นโลกธาตุฉันนั้น.

เรา ทรงช้างชื่อว่าปัจจยะ เข้าไปยังโรงทาน เพื่อถวาย ทานในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำอันมีพระจันทร์เต็มเดือน ทุกๆ กึ่งเดือน.

ตอบ: สำเร็จรูปโดยการแปลง ย อักษรเป็น เย อักษร.

จริงอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นธรรมิศร (เป็นใหญ่ในธรรม) ตรัสว่า ปุณฺณ-มาเย ทั้งๆ ที่ควรตรัสว่า ปุณฺณมาย ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีการใช้ เย อักษรแทนที่ ย อักษรได้เหมือนการใช้ ตฺเต อักษรแทนที่ ตฺตา อักษร และเหมือนการใช้ เน อักษรแทนที่ นี อักษรในศัพท์อิตถีลิงค์ ดังเช่นในราธชาดกนี้ว่า

อพฺยตํ วิลปสิ วิรตฺเต โกสิยายเน56

นางโกสิยายนี ผู้หมดความเยื่อใย (ต่อพ่อพราหมณ์) ย่อมร่ำไห้รำพัน อย่างน่า

สมเพชเวทนา

การที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า วิรตฺเต ทั้งๆ ที่ควรตรัสว่า วิรตฺตา ก็เพื่อแสดง ให้เห็นว่ามีการใช้ ตฺเต อักษรแทนที่ ตฺตา อักษร และการที่ตรัสว่า โกสิยายเน ทั้งๆ ที่ควรตรัส ว่า โกสิยายนี ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีการใช้ เน อักษรแทนที่ นี อักษร

โดยทำนองเดียวกัน การที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า ปุณฺณมาเย ทั้งๆ ที่ควร ตรัสว่า ปุณฺณมาย ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีการใช้ เย อักษรแทนที่ ย อักษร และการที่ ตรัสว่า ทกฺขิตาเย๑ ทั้งๆ ที่ควรตรัสว่า ทกฺขิตาย ในข้อความพระบาลีมหาสมยสูตรนี้ว่า ทกฺขิตาเย อปราชิตสํฆํ 57 (พวกเรามา เพื่อทัศนาพระผู้ทรงชนะมาร) ก็เพื่อแสดงให้เห็น

ว่ามีการใช้ เย อักษรแทนที่ ย อักษร ฉันใด. แม้ในคำว่า ปุณฺณมาเย ก็ฉันนั้น.

ยถา ปน “สภาเย วา ทฺวารมูเล วา”ติ เอตฺถ “สภายนฺ”ติ๒ ลิงฺคพฺยตฺตยวเสน สภา วุตฺตา, น ตถา อิธ “ปุณฺณมายนฺ”ติ๓ ลิงฺคพฺยตฺตเยน ปุณฺณมา วุตฺตา, อถ โข “ปุณฺณมา”ติ อาการนฺติตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตา. ตถา หิ “ปุณฺณมาเย”ติ ปทํ ยการฏฺฐาเน เยการุจฺจารณวเสน สมฺภูตํ ภุมฺมวจนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในข้อความนี้ว่า สภาเย วา ทฺวารมูเล วา58 (ควรอยู่ในสภา หรือที่บริเวณประตู) พระผู้มีพระภาคตรัส สภา ศัพท์โดยเปลี่ยนจากศัพท์อิตถีลิงค์ คือ สภา เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์ คือ สภาย ฉันใด, ในบทว่า ปุณฺณมาเย นี้ พระองค์ จะตรัส ปุณฺณมา ศัพท์โดยการเปลี่ยน จากศัพท์อิตถีลิงค์ คือ ปุณฺณมา เป็นศัพท์

นปุงสกลิงค์ คือ ปุณฺณมาย ฉันนั้น ก็หาไม่. แท้ที่จริง ยังตรัส ปุณฺณมา ศัพท์โดยความเป็นอิตถีลิงค์อาการันต์นั่นเอง.

จริงอย่างนั้น บทว่า ปุณฺณมาเย พึงทราบว่า เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติโดยการ นำเอา เย อักษรมาสวดแทนที่ ย อักษร.

มา ศัพท์

ความหมายของ มา ศัพท์

มา วุจฺจติ สิรี. ตถา หิ วิทุวมุขมณฺฑนฏีกายํ “มาลินี”ติ ปทสฺสตฺถํ วทตา “มา วุจฺจติ ลกฺขี, อลินี ภมรี” ติ วุตฺตํ. ลกฺขีสทฺโท จ สิรีสทฺเทน สมานตฺโถ, เตน “มา วุจฺจติ สิรี”ติ อตฺโถ อมฺเหหิ อนุมโต, ตถา โปราเณหิปิ “มํ สิรึ ธาเรติ วิทธาติ จาติ มนฺธาตา”ติ อตฺโถ ปกาสิโต, ตสฺมา “มาลินี มนฺธาตา”ติ จ อิมาเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ. ตตฺร ปุลฺลิงฺคสฺส ตาว มสทฺทสฺส อยํ นามิกปทมาลา

มา ศัพท์ หมายถึง สิริ ดังที่ในฎีกาคัมภีร์วิทวมุขมัณฑนะ เมื่อพระฎีกาจารย์ จะ อธิบายอรรถของบทว่า มาลินี ได้อธิบายว่า (บทว่า มาลินี มาจาก) มา ศัพท์ซึ่งหมายถึง สิริ และ อลินี ศัพท์ซึ่งหมายถึงนางพญาผึ้ง). ก็ ลกฺขี ศัพท์มีความหมายเท่ากับ สิริ๑ ศัพท์ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงเห็นด้วยกับความหมายที่ว่า มา ศัพท์หมายถึง สิริ.

นอกจากนี้ แม้โบราณาจารย์ทั้งหลาย ก็ยังได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ มนฺธาตุ ศัพท์ไว้ว่า มํ สิรึ ธาเรติ วิทธาติ จาติ มนฺธาตา (ชื่อว่า มนฺธาตุ เพราะเป็นผู้ทรงไว้ หรือทรงประทานซึ่งสิริ (มํ=มา ที่มีความหมายว่า สิริ)

ดังนั้น มา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สิริ" จึงพบตัวอย่าง ๒ ศัพท์ คือ มาลินี และ มนฺธาตุ. ในบรรดา ม (พระจันทร์) และ มา (สิริ) นั้น อันดับแรก ข้าพเจ้า จะ แสดงนามิกปท มาลาของ ม ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

มสทฺทปทมาลา

(พระจันทร์)

เอกพจน์	พหูพจน์
โม	มา
มํ	เม
เมน	เมหิ, เมภิ
มสฺส	มานํ
มา, มสฺมา, มมฺหา	เมหิ, เมภิ
มสฺส	มานํ
เม, มสฺมึ, มมฺหิ	เมสุ
โภ ม	ภวนฺโต มา

อยํ ปน อิตฺถิลิงฺคสฺส มาสทฺทสฺส นามิกปทมาลา

สำหรับ มา ศัพท์ (สิริ) ที่เป็นอิตถีลิงค์ มีแบบแจกดังนี้

มาสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
มา	มา, มาโย
มํ	มา, มาโย
มาย	มาหิ, มาภิ
มาย	มานํ
มาย	มาหิ, มาภิ
มาย	มานํ
มาย, มายํ	มาสุ
โภติ เม	โภติโย มาโย

เอตฺถ ปน สิรีวาจโก มาสทฺโท จ สทฺทวาจโก ราสทฺโท จาติ อิเม สมานคติกา เอกกฺขรตฺตา นิจฺจมา การนฺตปกติกตฺตา อิตฺถิลิงฺคตฺตา จ.

ก็บรรดาศัพท์ในคาถาอุทเทสนั้น มา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สิริ" และ รา ศัพท์ ที่มีความหมายว่า "ถ้อยคำ" ทั้งสองศัพท์มีลักษณะคล้ายกัน เพราะเป็นศัพท์พยางค์เดียว, มีรูปศัพท์เดิมเป็นอาการันต์แน่นอน และเป็นศัพท์อิตถีลิงค์

สํ ศัพท์

ความหมายของ สํ ศัพท์ปุงลิงค์/นปุงสกลิงค์

ตตฺร สํ วุจฺจติ สนฺตจิตฺโต ปุริโส. ยํ โลเก “สปฺปุริโส”ติ จ, “อริโย”ติ จ, “ปณฺฑิโต”ติ จ วทนฺติ, ตสฺเสตํ อธิวจนํ ยทิทํ “สนฺ”ติ. เอวํ สปฺปุริสาริยปณฺฑิตวาจกสฺส สํสทฺทสฺส ปจฺจตฺตวจนวเสน อตฺถิภาเว “สเมติ อสตา อสนฺ”ติ อิทํ ปโยคนิทสฺสนํ. เอตฺถ หิ “น สํ อสนฺ”ติ สมาสจินฺตาย สปฺปุริสาสปฺปุริสปทตฺถา สํอสํสทฺเทหิ วุตฺตาติ ญายนฺติ ตสฺมา “สปฺปุริสปทตฺโถ ปจฺจตฺตวจเนน สํสทฺเทน วุตฺโต นตฺถี”ติ วจนํ น วตฺตพฺพํ. เย “นตฺถี”ติ วทนฺติ, เตสํ วจนํ น คเหตพฺพํ. นามิกปทมาลา ปนสฺส “สํ, สนฺตํ; สนฺเต”ติอาทินา เหฏฺฐา ปกาสิตา.

ในคาถาอุทเทสนั้น สํ ศัพท์ หมายถึง บุรุษผู้มีจิตสงบ. คำว่า สํ นี้ เป็นถ้อยคำที่ ชาวโลกใช้หมายถึง สัตบุรุษ, พระอริยะ และบัณฑิต. ในการใช้ สํ ศัพท์ที่มีความหมายว่า สัตบุรุษ, พระอริยะและบัณฑิตนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

สเมติ อสตา อสํ 59 อสัตบุรุษ ย่อมคบหากับอสัตบุรุษ

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า อสํ มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า น สํ อสํ (ไม่ใช่ สัตบุรุษ ชื่อว่า อสํ) อาศัยรูปวิเคราะห์ดังกล่าวนี้ ทำให้ทราบได้ว่า สํ ศัพท์ มีความหมาย ว่า สัตบุรุษ และ อสํ ศัพท์มีความหมายว่า อสัตบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรปฏิเสธว่า ไม่มีการใช้ สํ ศัพท์ที่เป็นปฐมาวิภัตติแสดงความหมายว่า สัตบุรุษ, ชนเหล่าใด กล่าวว่า “ไม่มีใช้” ถ้อยคำของชนเหล่านั้น ไม่ควรยึดถือ (เป็น

ประมาณ). สำหรับการแจกปทมาลา ของ สํ ศัพท์ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในปริจเฉทต้น โดยนัยว่า สํ, สนฺตํ; สนฺเต เป็นต้น.

นปุสกลิงฺคตฺเต สํ วุจฺจติ ธนํ, “มนุสฺสสฺสํ.60 ปรสฺสํ. สพฺพสฺสํ.61 สพฺพสฺสหรณํ 62. ปรสฺสหรณนฺ”ติ 63 อาทีเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ. ตตฺถ มนุสฺสสฺส สํ มนุสฺสสฺสํ. เอวํ ปรสฺส สํ ปรสฺสํ. สพฺพสฺส สํ สพฺพสฺสํ. ตสฺส หรณํ ปรสฺสหรณํ สพฺพสฺสหรณนฺติ สมาโส. ตถา สํ วุจฺจติ สุขํ สนฺติ จ. วุตฺตญฺหิ ตพฺพาจกตฺตํ โปราณกวิรจนายํ

เทว เทโว สํเทหี โน, หีโน เทวาติเทหโต,

หโตปปาตสํสาโรสาโร สํ เทตุ เทหินนฺ”ติ.

ในกรณีที่ สํ ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ มีความหมายว่า "ทรัพย์" ตัวอย่างเช่น มนุสฺสสฺสํ (ทรัพย์ของมนุษย์). ปรสฺสํ (ทรัพย์ของผู้อื่น). สพฺพสฺสํ (ทรัพย์ของชนทั้งหมด). สพฺพสฺส-หรณํ (การลักทรัพย์ของชนทั้งหมด). ปรสฺสหรณํ (การลักทรัพย์ของผู้อื่น)

บรรดาบทเหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาส ดังนี้ คือ ทรัพย์ของมนุษย์ ชื่อว่า มนุสฺสสฺส, โดยทำนองเดียวกัน ทรัพย์ของผู้อื่น ชื่อว่า ปรสสฺส, ทรัพย์ของชนทั้งหมด ชื่อว่า สพฺพสฺส, การลักทรัพย์ของบุคคลอื่นนั้น ชื่อว่า ปรสฺสหรณ, การลักทรัพย์ของ บุคคลทั้งหมดนั้น ชื่อว่า สพฺพสฺสหรณ.

นอกจากนี้ สํ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ยังหมายถึงความสุขและความสงบ ดังที่มี ปรากฏในบทประพันธ์ของโบราณาจารย์ว่า

เทวเทโว สํเทหิโน, หีโน เทวาติเทหโต,

หโตปปาตสํสาโรสาโร สํ เทตุ เทหินํ.

พระผู้มีพระภาค ผู้เป็นเทพเหนือเทพ ผู้ปราศจาก ความสนุกสนานเพลิดเพลินของบุคคลผู้มีความสุข ทางกาย ผู้ทรงทำลายสังสารวัฏ ผู้ประเสริฐ ขอจง ประทานความสุข (ความสงบ, พระนิพพาน) แก่สัตว์ ทั้งหลายด้วยเถิด.

ตสฺมา อยเมตฺถ คาถา, “สกลโลกสงฺกโร ทีปงฺกโร”ติ เอตฺถ “สงฺกโร”ติ ปทญฺจ นิทสฺสนํ. “สํ; สานิ, สา. สํ; สานิ, เส. เสน”อิจฺจาทิ ปุพฺเพ ปกาสิตนเยน เญยฺยํ. เอตฺถ จ โสตูนํ สุคตมตวเร โกสลฺลชนนตฺถํ สมาสนฺตคตสฺส สํสทฺทสฺส นามิกปทมาลํ ปริปุณฺณํ กตฺวา กถยาม. เอส นโย “ปรสฺสํ สพฺพสฺสนฺ”ติอาทีสุปิ, สพฺพาเนตานิ ปทานิ อภิเธยฺยลิงฺคานีติ คเหตพฺพานิ.

สรุปว่า สํ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "สงบ" และ "สุข" นี้ มีคาถานี้เป็นตัวอย่าง และยัง มีบทว่า สงฺกโร ในข้อความนี้ว่า สกลโลกสงฺกโร ทีปงฺกโร64 (พระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงประทานความสงบและความสุขแก่สัตว์โลกทั้งมวล) เป็นตัวอย่างอีกด้วย.

สำหรับ แบบแจกของ สํ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้า ได้ แสดงไว้แล้วตอนต้น โดยนัยว่า สํ; สานิ, สา. สํ; สานิ, เส. เสน เป็นต้น. สำหรับในที่นี้ เพื่อให้นักศึกษา เกิดความเชี่ยวชาญในพระ

พุทธประสงค์อันประเสริฐ ข้าพเจ้า จะแสดง แบบแจกของ สํ ศัพท์ที่อยู่ในรูปของบทสมาสให้ครบทุกวิภัตติ ดังต่อไปนี้

มนุสฺสสฺสํสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
มนุสฺสสฺสํ	มนุสฺสสฺสานิ, มนุสฺสสฺสา
มนุสฺสสฺสํ	มนุสฺสสฺสานิ, มนุสฺสสฺเส
มนุสฺสสฺเสน	มนุสฺสสฺเสหิ, มนุสฺสสฺเสภิ
มนุสฺสสฺสสฺส	มนุสฺสสฺสานํ
มนุสฺสสฺสา, มนุสฺสสฺสสฺมา-	
มนุสฺสสฺสมฺหา	มนุสฺสสฺเสหิ, มนุสฺสสฺเสภิ
มนุสฺสสฺสสฺส	มนุสฺสสฺสานํ
มนุสฺสสฺเส, มนุสฺสสฺสสฺมึ-	
มนุสฺสสฺสมฺหิ	มนุสฺสสฺเสสุ
โภ มนุสฺสสฺส	โภนฺโต มนุสฺสสฺสานิ, มนุสฺสสฺสา

วิธีการดังกล่าวนี้ สามารถนำไปใช้ได้แม้กับบทเหล่านี้ คือ ปรสฺสํ, สพฺพสฺสํ เป็น ต้น, บทเหล่านั้นทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นอภิเธยยลิงค์ (คำนามหลัก).

ยํ ตํ กึ ศัพท์

ยํ ตํ กิมิติสทฺทานํ　　นามมาลํ ปนุตฺตริ
สพฺพนามปริจฺเฉเท　　ปกาสิสฺสํ ติลิงฺคโต.

สำหรับแบบแจกของ ยํ ตํ กึ ศัพท์ทั้ง ๓ ลิงค์ ข้าพเจ้า จะแสดงในตอนว่าด้วยเรื่องของสรรพนามข้างหน้า.

อิจฺเจวํ เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐานํ โก-วิ-สาทีนํ นามิกปทมาลา สทฺธึ อตฺถนฺตรนิทสฺสน- ปเทหิ วิภตฺตา. ตตฺริทํ ลิงฺคววตฺถานํ

โก วิ สา โหนฺติ ปุลฺลิงฺเค　ภา รา ถี ธี กุ ภู ถิยํ,
กํ ขํ นปุํสเก โค ตุปุเม เจวิตฺถิลิงฺคเก.
โม ปุเม อิตฺถิลิงฺเค มา　สํ ปุเม จ นปุํสเก
ยํ ตํ กิมิติ สพฺพตฺร　ลิงฺเคเสฺวว ปวตฺตเร.

อิโต อญฺญานิปิ เอกกฺขรานิ อุปปริกฺขิตฺวา คเหตพฺพานิ.

ข้าพเจ้าได้จำแนกนามิกปทมาลาของ โก วิ สา ศัพท์เป็นต้นที่ได้ยกขึ้นเป็นหัวข้อ ไว้ตอนต้นพร้อมกับแสดงตัวอย่างที่มีความหมายพิเศษอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. บรรดา บทเหล่านั้น มีการกำหนดลิงค์ดังต่อไปนี้

โก วิ สา ศัพท์ เป็นปุงลิงค์, ภา รา ถี ธี กุ ภู เป็นอิตถีลิงค์, กํ ขํ เป็นนปุงสกลิงค์, โค เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์, โม เป็นปุงลิงค์, มา เป็นอิตถีลิงค์, สํ เป็นปุงลิงค์ และ นปุงสกลิงค์, ยํ ตํ กึ เป็นได้ทั้งสามลิงค์.

แม้ศัพท์ที่มีพยางค์เดียวอื่นๆ นอกจากที่ได้แสดงมาแล้วนี้ ขอให้นักศึกษา พึง พิจารณาถือเอา (ด้วยตนเองตามความเหมาะสมเถิด)

เอวํ วิญฺญูนํ นยญฺญูนํ สทฺทรจนาวิสเย ปรมวิสุทฺธวิปุลพุทฺธิปฏิลาภตฺถํ ปรม-สณฺหสุขุมตฺเถสุ ปโยเคสุ อสมฺโมหตฺถํ สุวณฺณตเล สีหวิชมฺภเนน เกสรีสีหสฺส วิชมฺภนมิว เตปิฏเก พุทฺธวจเน ญาณวิชมฺภเนน วิชมฺภนตฺถญฺจ อธิกูเนกกฺขรวเสน ลิงฺคตฺตยํ มิสฺเสตฺวา นามิกปทมาลา วิภตฺตา.

ข้าพเจ้า ได้แสดงนามิกปทมาลาโดยผนวกลิงค์ทั้ง ๓ เข้าด้วยกันโดยอาศัยศัพท์ ประเภทเดียวกันที่มีพยางค์มากบ้างน้อยบ้าง และศัพท์ที่มีพยางค์เดียว เพื่อให้วิญญูชนผู้รู้ นยะได้ความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งกว้างขวางยิ่งๆ ขึ้นไปในการใช้ศัพท์ เพื่อมิให้เกิด ความสงสัยในตัวอย่างทั้งหลายที่มีความหมายละเอียดอ่อนลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง และเพื่อให้ เกิดความแกล้วกล้าด้วยความแกล้วกล้าทางด้านปัญญาญาณในพระพุทธพจน์กล่าวคือ พระไตรปิฎกดุจพญาสีหไกรสรที่องอาจอยู่เหนือผืนแผ่นดินทองฉะนั้น.

สทฺเท ภวนฺติ กุสลา น ตุ เกจิ อตฺเถ
อตฺเถ ภวนฺติ กุสลา น ตุ เกจิ สทฺเท.
โกสลฺลเมว ปรมํ อุภยตฺถ ตสฺมา
โยคํ กเรยฺย สตตํ มติมา วรนฺติ.

บางคน เชี่ยวชาญศัพท์ แต่ไม่เชี่ยวชาญอรรถ บางคน เชี่ยวชาญอรรถ แต่ไม่เชี่ยวชาญศัพท์ แต่ความฉลาด ในทั้งสองอย่างนั้นแล เป็นสิ่งที่ยอดเยี่ยม เพราะฉะนั้น ขอบัณฑิต จงตั้งใจพยายามศึกษาคัมภีร์สัททนีติอัน ยอดเยี่ยมนี้อย่างต่อเนื่องเถิด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ ลิงฺคตฺตยมิสฺสโก นามิกปทมาลาวิภาโค ทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่าลิงคัตตยมิสสกนามิกปทมาลาวิภาคซึ่งว่าด้วย การแจกรูปศัพท์ที่ผนวกลิงค์ทั้งสามเข้าด้วยกัน ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๑

วาจฺจาภิเธยฺยลิงฺคาทิปริทีปนนามิกปทมาลา

แบบแจกวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์เป็นต้น

วาจฺจาภิเธยฺยลิงฺคาทิ- วเสนปิ อิโต ปรํ
ภาสิสฺสํ ปทมาลาโย ภาสิตสฺสานุรูปโต.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะแสดงแบบแจก โดยประเภท ของวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์เป็นต้น โดยยึด พระพุทธพจน์เป็นหลัก.

วาจจลิงค์ และ อภิเธยยลิงค์

ตตฺถ วาจฺจลิงฺคานีติ อปฺปธานลิงฺคานิ, คุณนามสงฺขาตานิ วา ลิงฺคานิ. อภิเธยฺยลิงฺคานีติ๑ ปธานลิงฺคานิ, คุณีปทสงฺขาตานิ วา ลิงฺคานิ. ยสฺมา ปน เตสุ วาจฺจ-ลิงฺคานิ นาม อภิเธยฺยลิงฺคานุวตฺตกานิ ภวนฺติ, ตสฺมา สพฺพานิ ภูธาตุมยานิ จ วาจฺจ-ลิงฺคานิ อภิเธยฺยลิงฺคานุรูปโต โยเชตพฺพานิ.

ในคาถาอุทเทสนั้น วาจจลิงค์๒ หมายถึงศัพท์ที่ไม่ใช่คำนามหลัก หรือศัพท์ประเภท คุณนาม. อภิเธยยลิงค์ หมายถึงศัพท์ที่เป็นคำนามหลัก หรือศัพท์ประเภทวิเสสยะ. ก็บรรดาศัพท์ทั้งสองประเภทนั้น ศัพท์ประเภทวาจจลิงค์ มีลิงค์, พจน์ และวิภัตติคล้อย ตามอภิเธยยลิงค์ เพราะเหตุนั้น ศัพท์ประเภทวาจจลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุทั้งหมด นักศึกษา พึงนำมาใช้โดยให้มีลิงค์, พจน์ และวิภัตติคล้อยตามอภิเธยยลิงค์.

เตสํ ภูธาตุมยานิ วาจฺจลิงฺคานิ สรูปโต นามิกปทมาลาย อโยชิตานิปิ ตตฺถ ตตฺถ นยโต โยชิตานิ, ตสฺมา น ทานิ ทสฺเสสฺสาม. อภูธาตุมยานิปิ กิญฺจาปิ นยโต โยชิตานิ, ตถาปิ โสตารานํ ปโยเคสุ โกลสฺลชนนตฺถํ กถยาม, นามิกปทมาลญฺจ เนสํ ทสฺเสสฺสาม กิญฺจิ ปโยคํ วทนฺตา.

บรรดาศัพท์ทั้งสองประเภทนั้น ศัพท์ประเภทวาจจลิงค์ที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ แม้จะไม่ได้แจกไว้ครบทุกวิภัตติ (ในปริจเฉทที่ ๓) แต่ก็ถือว่าได้วางแนวทางการแจก ไว้แล้วในที่นั้นๆ ดังนั้น ข้าพเจ้า จะไม่แสดงไว้ ณ ที่นี้อีก.

ส่วนวาจจลิงค์ที่ไม่ได้สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ แม้จะได้วางแนวทางการแจกไว้บ้าง แล้ว แต่เพื่อให้นักศึกษาเกิดความเชี่ยวชาญในตัวอย่างต่างๆ ข้าพเจ้า จะแสดงคำศัพท์ เหล่านั้นไว้ ณ ที่นี้อีกพร้อมกับแสดงปทมาลาของศัพท์เหล่านั้นโดยยกพระบาลีมาประกอบ เป็นตัวอย่างพอประมาณ.

ทีโฆ รสฺโส นีโล ปีโต สุกฺโก กณฺโห เสฏฺโฐ ปาโป.
สทฺโธ สุทฺโธ อุจฺโจ นีโจ, กโตตีโต อิจฺจาทีนิ.

ศัพท์ประเภทวาจจลิงค์ที่ไม่ได้สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ เช่น ทีโฆ (ยาว) รสฺโส (สั้น) นีโล (เขียว) ปีโต (เหลือง) สุกฺโก (ขาว) กณฺโห (ดำ) เสฏฺโฐ (ประเสริฐ) ปาโป (เลว) สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา) สุทฺโธ (บริสุทธิ์) อุจฺโจ (สูง) นีโจ (ต่ำ) กโต (ทำแล้ว) อตีโต (ล่วงมาแล้ว) เป็นต้น.

ตัวอย่าง

ทีฆา ชาครโต รตฺติ, ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ,
ทีโฆ พาลาน๑ สํสาโร สทฺธมฺมํ อวิชานตํ.1

เวลากลางคืนยาวสำหรับคนที่นอนไม่หลับ, ระยะทาง หนึ่งโยชน์ยาวสำหรับคนที่เหนื่อยล้า, สังสารวัฏยาวไกล สำหรับคนพาลผู้ที่ยังไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม.

ทีฆสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ทีโฆ	ทีฆา
ทีฆํ	ทีเฆ
ทีเฆน	ทีเฆหิ, ทีเฆภิ
ทีฆสฺส	ทีฆานํ
ทีฆา, ทีฆสฺมา, ทีฆมฺหา	ทีเฆหิ, ทีเฆภิ
ทีฆสฺส	ทีฆานํ
ทีเฆ, ทีฆสฺมึ, ทีฆมฺหิ	ทีเฆสุ
โภ ทีฆ	ภวนฺโต ทีฆา

“ทีฆาติ มํ ปกฺโกเสยฺยาถา”ติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

ในแบบแจกนี้ มีตัวอย่างว่า

ทีฆาติ มํ ปกฺโกเสยฺยาถ2 พวก ท่านพึงร้องเรียกเราว่า เจ้าสันหลังยาว

(สันหลังยาว=งู)

ทีฆสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ทีฆา	ทีฆา, ทีฆาโย
ทีฆํ	ทีฆา, ทีฆาโย
ทีฆาย ฯเปฯ	

เสสํ กญฺญานเยน เณยฺยํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์.

ทีฆสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ทีฆํ	ทีฆานิ, ทีฆา
ทีฆํ	ทีฆานิ, ทีเฆ
ทีเฆน ฯเปฯ	

เสสํ จิตฺตนเยน เณยฺยํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์.

รสฺสาทีนิ จ เอวเมว วิตฺถาเรตพฺพานิ. อยํ วาจฺจลิงฺคานํ นามิกปทมาลา, “คุณ-นามานํ นามิกปทมาลา”ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

สำหรับ รสฺส ศัพท์เป็นต้น พึงนำมาแจกโดยทำนองเดียวกันนี้ (ทุกประการ). ที่กล่าว มาทั้งหมดนี้เป็นแบบแจกของศัพท์ประเภทวาจจลิงค์ หรือจะเรียกว่าเป็นแบบแจกของ ศัพท์ประเภทคุณนามก็ได้.

อภิเธยฺยกลิงฺเคสุ๑ สวิเสสานิ ยานิ หิ,
เตสํ ทานิ ยถาปาฬิ ปทมาลํ กเถสฺสหํ.

นอกจากนี้ บรรดาศัพท์ประเภทอภิเธยยกลิงค์ ข้าพเจ้า จะแสดงเฉพาะปทมาลาของศัพท์ที่มีลักษณะพิเศษไว้ ณ ที่นี้ ตามสมควรแก่พระบาลี.

กตมานิ ตานิ ปทานิ, ยานิ สวิเสสานิ ?

ศัพท์ที่มีลักษณะพิเศษเหล่านั้น คืออะไรบ้าง ?

ภวาภวาทิกํ ลงฺกา- ทีโป อิจฺจาทิกานิ จ,
โพธิ สนฺธีติ จาทีนิ สวิเสสานิ โหนฺติ ตุ.

ศัพท์ว่า ภวาภว เป็นต้นก็ดี กลุ่มศัพท์ว่า ลงฺกาทีโป เป็นต้นก็ดี กลุ่มศัพท์ว่า โพธิ สนฺธิ เป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ศัพท์ที่มีลักษณะพิเศษ.

เอเตสุ หิ

ก็บรรดาศัพท์เหล่านั้น:-

ภวาภวปทํ เทก- วโจ พหุวโจ กฺวจิ,
สมาเส อสมาเสปิ สมฺภโว ตสฺส อิจฺฉิโต.

บทว่า ภวาภว บางครั้งใช้เป็นเอกพจน์ บางครั้งใช้เป็น พหูพจน์ บทว่า ภวาภว เป็นได้ทั้งบทสมาสและมิใช่ บทสมาส.

วิคฺคหญฺจ ปทตฺถญฺจ วตฺวา ปทสฺสิมสฺส เม
วุจฺจมานมวิกฺขิตฺตา ปทมาลํ นิโพธถ.

ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจศึกษารูปวิเคราะห์, อรรถ และปทมาลาของบทนี้ซึ่งข้าพเจ้าจะนำมาแสดง ดังต่อไปนี้.

วิเคราะห์/อรรถของ ภวาภว ศัพท์

ภโว จ อภโว จ ภวาภวํ. อถวา ภโว จ อภโว จ ภวาภวานิ, อยํ วิคฺคโห. ตตฺร ภโวติ ขุทฺทโก ภโว. อภโวติ มหนฺโต ภโว. วุทฺธตฺถวาจโก เหตฺถ อกาโร. เอตฺถ จ สุคติทุคฺคติวเสน หีนปณีตวเสน จ ขุทฺทกมหนฺตตา เวทิตพฺพา. อถวา ภโวติ วุทฺธิ. อภโวติ อวุทฺธิ.3 อยํ ปทตฺโถ. อยํ ปน นามิกปทมาลา

ภโว จ อภโว จ ภวาภวํ (ภพน้อยและภพใหญ่ ชื่อว่า ภวาภวะ=เอกพจน์), อีกนัยหนึ่ง ภโว จ อภโว จ ภวาภวานิ (ภพน้อยและภพใหญ่ ชื่อว่า ภวาภวะ=พหูพจน์). ที่กล่าวมานี้เป็นรูปวิเคราะห์. ในรูปวิเคราะห์

นั้น บทว่า ภโว หมายถึงภพน้อย, บทว่า อภโว หมายถึงภพใหญ่. สำหรับ อ อักษรในบทว่า อภโว นี้มีความหมายว่าเจริญ.

ก็ในบทว่า ภวาภว นี้ พึงทราบว่าสุคติเป็นภพใหญ่ ทุคติเป็นภพน้อย และพึงทราบ ว่าภพที่ต่ำกว่าเป็นภพน้อย, ภพที่สูงกว่าเป็นภพใหญ่. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ภโว คือ ความเจริญ, บทว่า อภโว คือ ความเสื่อม. ที่กล่าวมานี้เป็นอรรถของบท. ส่วนที่จะกล่าว ต่อไปนี้ เป็นนามิกปทมาลา (แบบแจกบท ภวาภว).

ภวาภวสทฺทปทมาลา

(เอกพจน์)

ภวาภวํ

ภวาภวํ

ภวาภเวน

ภวาภวสฺส

ภวาภวา, ภวาภวสฺมา, ภวาภวมฺหา

ภวาภวสฺส

ภวาภเว, ภวาภวสฺมึ, ภวาภวมฺหิ

โภ ภวาภว

อิติ ภวาภวปทํ เอกวจนกํ ภวติ. ทิสฺสติ จ ตสฺเสกวจนตา ปาฬิยํ อฏฺฐกถายญฺจ

อตีตกปฺเป จริตํ ฐปยิตฺวา ภวาภเว

อิมสฺมึ กปฺเป จริตํ ปวกฺขิสฺสํ สุโณหิ เม

อิติ วา,

เอวํ พหุวิธํ ทุกฺขํ สมฺปตฺติญฺจ พหูวิธํ

ภวาภเว อนุภวิตฺวา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ

อิติ วา เอวํ ปาฬิยํ ภวาภวปทสฺส เอกวจนตา ทิฏฺฐา.

อฏฺฐกถายมฺปิ

อสมฺพุธํ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ

ภวาภวํ คจฺฉติ ชีวโลโก.

นโม อวิชฺชาทิกิเลสชาล-

วิทฺธํสิโน ธมฺมวรสฺส ตสฺสา"ติ

เอวํ ตสฺเสกวจนตา ทฏฺฐา.

บทว่า ภวาภว ที่แจกมานี้เป็นเอกพจน์. บทว่า ภวาภว ที่เป็นเอกพจน์นี้ มีใช้ทั้งใน พระบาลีและอรรถกถา. สำหรับบทว่า ภวาภว ที่เป็นเอกพจน์ที่ข้าพเจ้าได้พบตัวอย่าง จากพระบาลีนั้น มีดังนี้

อตีตกปฺเป จริตํ ฐปยิตฺวา ภวาภเว

อิมสฺมึ กปฺเป จริตํ ปวกฺขิสฺสํ สุโณหิ เม4.

สำหรับจริยาวัตรของเราในภพน้อยภพใหญ่ในอดีต-กัปป์ จะขอยกไว้ เรา จักแสดงเฉพาะจริยาวัตรใน ภัททกัปป์นี้ ขอท่าน จงฟังเถิด.

เอวํ พหุวิธํ ทุกฺขํ สมฺปตฺติญฺจ พหูวิธํ

ภวาภเว อนุภวิตฺวา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ5.

เราได้เสวยทุกข์เป็นอันมากและสมบัติเป็นอันมาก ในภพน้อยภพใหญ่ตามที่กล่าวมาแล้ว จึงได้บรรลุ สัมโพธิญาณอันประเสริฐ.

สำหรับ บทว่า ภวาภว ที่เป็นเอกพจน์ที่ข้าพเจ้าได้พบตัวอย่างจากคัมภีร์อรรถ-กถานั้น (สมันตปาสาทิกา) มีดังนี้

อสมฺพุธํ๑ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ

ภวาภวํ คจฺฉติ ชีวโลโก.

นโม อวิชฺชาทิกิเลสชาล-

วิทฺธํสิโน ธมฺมวรสฺส ตสฺส6.

สัตว์โลก ย่อมไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ เพราะไม่รู้ พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสร้องเสพใด ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระธรรมอันประเสริฐ ที่กำจัดข่ายคือกิเลสมีอวิชชาเป็นต้นนั้น.

ภวาภวสทฺทปทมาลา

(พหูพจน์)

ภวาภวานิ, ภวาภวา

ภวาภวานิ, ภวาภเว

ภวาภเวหิ, ภวาภเวภิ

ภวาภวานํ

ภวาภเวหิ, ภวาภเวภิ

ภวาภวานํ

ภวาภเวสุ

ภวนฺโต ภวาภวานิ

อิติ ภวาภวปทํ พหุวจนกมฺปิ ภวติ.

บทว่า ภวาภว ฝ่ายพหูพจน์มีแบบแจกดังที่แสดงมานี้แล.

ทิสฺสติ จ ตสฺส พหุวจนกตา ปาฬิยํ “โธนสฺส หิ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก. ปกปฺปิกา ทิฏฺฐิ ภวาภเวสู”ติ. อุภยมฺปิ นยํ โวมิสฺเสตฺวา นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. กถํ? “ภวาภวํ; ภวาภวานิ. ภวาภวํ; ภวาภวานิ. ภวาภเวน; ภวาภเวหิ, ภวาภเวภิ” อิจฺเจวมาทินา จิตฺตนเยน โยเชตพฺพา.

ก็บทว่า ภวาภว ที่เป็นฝ่ายพหูพจน์นั้น มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า โธนสฺส หิ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก. ปกปฺปิกา ทิฏฺฐิ ภวาภเวสุ7 (สำหรับพระอรหันต์ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ชื่อว่าโธนะ ย่อมไม่มีทิฏฐิที่คิดขึ้นมาในภพน้อยภพใหญ่ในโลกใดๆ ทั้งสิ้น). นักศึกษา พึงรวมทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์เข้าด้วยกันแล้วแจกนามิกปทมาลาของ ภวาภว ศัพท์ ตามแบบ จิตฺต ศัพท์ดังนี้ คือ

ภวาภวสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ภวาภวํ	ภวาภวานิ
ภวาภวํ	ภวาภวานิ
ภวาภเวน	ภวาภเวหิ, ภวาภเวภิ
ภวสฺส ฯเปฯ	

บทสรุป ภวาภว ศัพท์

นปุสเกกวจน- พหุวจนกา อิมา

ปทมาลา สมาสตฺเต, กตาติ ปริทีปเย.

ปทมาลาของ ภวาภว ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ซึ่งมี แบบแจกได้ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์นี้ พึงทราบ ว่ามีใช้เฉพาะในบทสมาสเท่านั้น.

สมาสกปทญฺเจว อสมาสกเมว จ

ภวาภวปทํ เทฺวธา อิติ วิทฺวา วิภาวเย.

ดังนั้น พึงทราบว่า บทว่า ภวาภว มี ๒ ประเภท คือ ภวาภว ที่เป็นบทสมาสและที่ไม่ใช่บทสมาส.

นปุสกํ สมาสตฺเตปุลฺลิงฺคมิตรตฺตเน

นปุสกํ ตุ ปาเยน เอกวจนกํ วเท.

บทว่า ภวาภว นี้ ในกรณีที่เป็นบทสมาส จะมีรูปเป็น นปุงสกลิงค์ ส่วนในกรณีที่ไม่ใช่บทสมาส จะมีรูป เป็นปุงลิงค์. นอกจากนี้ บทว่า ภวาภว ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ส่วนมากจะมีรูปเป็นเอกพจน์.

ภโว จ อภโว จา”ติ สมาสตฺถํ วเท พุโธ

ภวโต ภว”มิจฺจตฺถํ อสมาสสฺส ภาสเย.

บัณฑิต พึงแสดงรูปวิเคราะห์ของบทว่า ภวาภว เป็น ทวันทสมาสว่า ภโว จ อภโว จ ภวาภวํ (ภพน้อยด้วย ภพใหญ่ด้วย ชื่อว่า ภวาภวะ) สำหรับ ภวา, ภว ศัพท์ที่ ไม่ใช่บทสมาส พึงแสดงความหมายเป็นคนละบท ซึ่งเท่ากับบทว่า ภวโต ภวํ (จากภพสู่ภพ).

ปุลฺลิงฺคตฺตมฺหิ โส เณยฺโย นิสฺสกฺกอุปโยคโต

เอวํ วิเสสโต ชญฺญา ภวาภวปทํ๑ วิทู.

ภวาภว ศัพท์ที่ไม่ใช่สมาสนั้น พึงทราบว่า เป็นปุงลิงค์ บทหน้าเป็นปัญจมีวิภัตติ ส่วนบทหลังเป็นทุติยาวิภัตติ บัณฑิต พึงทราบความพิเศษของบทว่า ภวาภว อย่างนี้แล.

คำชี้แจงของผู้รจนา

ยถา เจตฺถ ภวาภวปทสฺส นามิกปทมาลา โยชิตา, เอวํ "กมฺมากมฺมํ ผลาผลนฺ"-ติอาทีนมฺปิ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. อตฺโถปิ เนสํ ยถารหํ วตฺตพฺโพ. เยภุยฺเยเนตานิ เอกวจนกานิ ภวนฺติ. เอวํ ตาว ภวาภวปทาทีนํ วิเสสวนฺตตา ทฏฺฐพฺพา.

ก็ในเรื่องของอภิเธยยลิงค์นี้ ข้าพเจ้า ได้แจกนามิกปทมาลาของบทว่า ภวาภว ไว้ฉันใด นักศึกษา ก็พึงแจกนามิกปทมาลาของบทอื่นๆ เช่น กมฺมากมฺมํ, ผลาผลํ เป็นต้น แม้ฉันนั้น. แม้ความหมายของบทเหล่านั้น ก็ควรอธิบายตามความเหมาะสม. บทเหล่านั้น ส่วนมากมีรูปเป็นเอกพจน์. ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็นขั้นตอนของการแสดงถึงความ พิเศษของบทว่า ภวาภว เป็นต้น.

ลงฺกาทีปสทฺทปทมาลา

(บทสมาส-เอกพจน์)

ลงฺกาทีโป

ลงฺกาทีปํ

ลงฺกาทีเปน

ลงฺกาทีปสฺส

ลงฺกาทีปา, ลงฺกาทีปสฺมา, ลงฺกาทีปมฺหา

ลงฺกาทีปสฺส

ลงฺกาทีเป, ลงฺกาทีปสฺมึ, ลงฺกาทีปมฺหิ

โภ ลงฺกาทีป

อยํ สมาสตฺเต นามิกปทมาลา. อสมาสตฺเตปิ ปน โยเชตพฺพา.

นี้ เป็นนามิกปทมาลาของ ลงฺกาทีป ศัพท์ที่เป็นบทสมาส. ส่วนนามิกปทมาลาของ ลงฺกาทีป ศัพท์ที่ไม่ใช่บทสมาส มีดังนี้

ลงฺกาทีปสทฺทปทมาลา

(เอกพจน์)

ลงฺกา ทีโป

ลงฺกํ ทีปํ

ลงฺกาย ทีเปน

ลงฺกาย ทีปสฺส

ลงฺกาย ทีปา, ลงฺกาย ทีปสฺมา, ลงฺกาย ทีปมฺหา

ลงฺกาย ทีปสฺส

ลงฺกาย ทีเป, ลงฺกาย ทีปสฺมึ, ลงฺกาย ทีปมฺหิ

โภติ ลงฺเก ทีป

อยํ พฺยาเส นามิกปทมาลา.

นี้เป็นนามิกปทมาลาของ ลงฺกาทีป ศัพท์ที่ไม่ได้เข้าสมาส

วินิจฉัย

แบบแจกบทที่ไม่เข้าสมาส

อยํ นโย "ชมฺพุทีโป"ติ เอตฺถ น ลพฺภติ เกวเลน ชมฺพูสทฺเทน ชมฺพุทีปสฺส อกถนโต, ยถา เกวเลน ลงฺกาสทฺเทน ลงฺกาทีโป กถิยติ. อยํ ปน พฺยาเส ปทมาลานโย วิเสสโต กพฺพรจนายํ กวีนํ อุปการาย สํวตฺตติ สาสนสฺสาปิ. ตถา หิ พฺยาสวเสน โปราณกวิรจนา ทิสฺสติ

วนฺทามิ เสลมฺหิ สมนฺตกูเฏ

ลงฺกาย ทีปสฺส สิขายมาเน

อาวาสภูเต สุมนามรสฺส,

พุทฺธสฺส ตํ ปาทวฬญฺชมคฺคนฺ"ติ.

สาสเนปิ พฺยาสวเสน "ทิพฺโพ รโถ ปาตุรหุ, เวเทหสฺส ยสสฺสิโน"ติ อาทิกา

ปาฬิ ทิสฺสติ.

นามิกปทมาลาประเภทที่ ๒ นี้ ไม่สามารถนำมาใช้กับบทว่า ชมฺพุทีโป ได้ เพราะ การระบุถึงชมพูทวีปท่านจะไม่ใช้ ชมฺพู ศัพท์เดี่ยวๆ ไม่เหมือนกับการระบุถึงลังกาทวีป ที่สามารถใช้ ลงฺกา ศัพท์เดี่ยวๆ ได้.

อนึ่ง แบบแจกประเภทที่ ๒ นี้ นับว่ามีประโยชน์เกื้อกูลแก่เหล่านักกวี โดยเฉพาะ อย่างยิ่งในการประพันธ์กาพย์กลอน ตลอดถึงมีประโยชน์ต่อการเขียนวรรณกรรมทาง พระศาสนาอีกด้วย. ดังที่มีบทประพันธ์เก่าแก่ซึ่งได้เขียน (รจนา) คำว่า ลงฺกา กับ ทีป โดยไม่เข้าสมาสไว้ดังนี้ว่า

วนฺทามิ เสลมฺหิ สมนฺตกูเฏ

ลงฺกาย ทีปสฺส สิขายมาเน

อาวาสภูเต สุมนามรสฺส,

พุทฺธสฺส ตํ ปาทวฬญฺชมคฺคํ.

ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมรอยพระพุทธบาทอันประเสริฐ ที่พุทธองค์ทรงประทับไว้บนเทือกเขาสุมนะอันรายรอบด้วยยอดเขามากมาย อันเป็นที่สถิตย์ของ สุมนเทพอันเป็นประดุจช่อฟ้าแห่งเกาะลังกา.

แม้ในคัมภีร์ทางพระศาสนา ก็มีการใช้บทที่ควรเข้าสมาส โดยไม่ได้เข้าสมาส ตัวอย่างเช่น ทิพฺโพ รโถ ปาตุรหุ, เวเทหสฺส ยสสฺสิโน8 (รถทิพย์ ปรากฏแก่พระเจ้า เนมิราชผู้มีเกียรติยศ) (ท่านจะอธิบายในตอนต่อไป)

ศัพท์บางศัพท์ต้องเข้าสมาส

จึงจะสามารถสื่อความหมายให้ผู้ฟังเข้าใจได้

ยถา ปน “ชมฺพุทีโปติ เอตฺถ อยํ นโย น ลพฺภติ, ตถา “นาคทีโป”ติอาทีสุปิ เกวเลน ชมฺพูสทฺเทน ชมฺพุทีปสฺส อกถนมิว เกวเลน นาคสทฺทาทินา นาคทีปาทีนํ อกถนโตติ. นนุ จ โภ “พุทฺธสฺส ชมฺพุนทรํสิโน ตํ, ทาจํ มยํ ชมฺพุนรา นมามา”ติ โปราณกวิรจนายํ ชมฺพูสทฺเทน ชมฺพุทีโป วุตฺโต “ชมฺพุทีปนรา”ติ อตฺถสมฺภวโตติ? สจฺจํ “ชมฺพุทีปนรา”ติ อตฺโถ สมฺภวติ, เกวเลน ปน ชมฺพูสทฺเทน ชมฺพุทีปตฺถํ น วทติ, กินฺตุ, “ชมฺพุทีปนรา”ติ วตฺตพฺเพ คาถาวิสยตฺตา อธิกกฺขรโทสํ ปริวชฺชนฺเตน ทีปสทฺทโลปํ กตฺวา “ชมฺพุนรา”ติ วุตฺตํ, เอวํ อุตฺตรปทโลปวเสน วุตฺโต ชมฺพุสทฺโท นรสทฺทํ ปฏิจฺจ สมาสพเลน “ชมฺพุทีปนรา”ติ อตฺถปฺปกาสเน สมตฺโถ โหติ, น เกวโล พฺยาสกาเล ตถา หิ “ชมฺพู”ติ วุตฺเต ชมฺพุทีโป น ญายติ, อถโข ชมฺพุรุกฺโขเยว ญายติ.

แบบแจกปทมาลาประเภทที่ไม่ใช่บทสมาสนี้ ไม่สามารถนำมาใช้กับบทว่า ชมฺพุทีโป (ชมพูทวีป) ฉันใด แม้ในคำว่า นาคทีโป (เกาะนาค) เป็นต้น ก็ไม่สามารถนำวิธี การดังกล่าวมาใช้ได้เช่นเดียวกัน เพราะ นาค ศัพท์เป็นต้นที่เป็นศัพท์เดี่ยวๆ ไม่สามารถ ระบุถึงความหมายที่ประสงค์มีเกาะนาคเป็นต้นได้ เหมือนกับที่ ชมฺพู ศัพท์เดี่ยวๆ ไม่สามารถระบุถึงชมพูทวีปได้ฉะนั้น

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในบทประพันธ์เก่าแก่ เช่น พุทฺธสฺส ชมฺพุนทรํสิโน ตํ, ทาจํ มยํ ชมฺพุนรา นมาม (พวกข้าพเจ้าผู้เป็นชาวชมพูทวีป ขอนอบน้อมพระเขี้ยวแก้ว ของพระพุทธองค์ผู้ทรงมีพระรัศมีสีดุจทองชมพูนุท) ท่านได้ใช้ ชมฺพู ศัพท์ระบุ ถึงชมพูทวีป โดยมีความหมายว่า “ชาวชมพูทวีป” มิใช่หรือ.

ตอบ: ใช่ มีความหมายว่า “ชาวชมพูทวีป” จริง. แต่ท่านไม่ได้ใช้ ชมฺพู ศัพท์ เดี่ยวๆ ระบุถึงชมพูทวีป. หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นบทว่า ชมฺพุทีปนรา แต่เนื่องจาก บทนั้นอยู่ในคาถา ท่านจึงทำการลบ ทีป ศัพท์เพราะประสงค์จะหลีกเลี่ยงโทษที่มีพยางค์ เกินมา จึงได้ใช้เป็นบทว่า ชมฺพุนรา.

ก็ ชมฺพู ศัพท์ที่ท่านนำมาใช้โดยการลบบทหลังอย่างนี้ ก็เพราะอาศัย นร ศัพท์และ ด้วยอำนาจของบทสมาส จึงสามารถสื่อถึงความหมายว่า ชมฺพุทีปนรา ได้ ถ้าเป็น ชมฺพู ศัพท์เดี่ยวๆ ซึ่งไม่ได้เข้าสมาส ก็ไม่สามารถสื่อความหมายเช่นนั้นได้. ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมี ผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ชมฺพู ผู้ฟังย่อมไม่สามารถที่จะทราบได้ว่าหมายถึงชมพูทวีป แต่จะ ทราบความหมายได้เพียงว่า "ต้นหว้า" เท่านั้น

กึ ปน โภ “กาโก ทาโส; กากํ ทาสํ; กาเกน ทาเสนา”ติ อยํ นโย ลพฺภติ, น ลพฺภตีติ? ลพฺภติ, กากสทฺเทน กากนามกสฺส ทาสสฺส กถนํ โหติ. ยทิ เอวํ “ชมฺพุทีโป”ติ เอตฺถาปิ “ชมฺพุนามโก ทีโป”ติ อตฺถํ คเหตฺวา “ชมฺพู ทีโป; ชมฺพุ ทีปํ; ชมฺพุยา ทีเปนา”ติ อยํ นโย ลพฺภตีติ? น ลพฺภติ ชมฺพูสทฺทสฺส ปณฺณตฺติวเสน ทีเป อปฺปวตฺตนโต. ชมฺพูสทฺโท หิ รุกฺเขเยว ปณฺณตฺติวเสน ปวตฺตติ, น ทีเป.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในกรณีของ กาก และ ทาส ศัพท์ จะนำมาแจก ตามแบบศัพท์ที่ไม่ได้เข้าสมาส (แจกแบบวากยะ) ว่า กาโก ทาโส; กากํ ทาสํ; กาเกน ทาเสน เป็นต้นได้หรือไม่ ?

ตอบ: ได้ เพราะ กาก ศัพท์เดี่ยวๆ สามารถสื่อถึงทาสที่ชื่อกากะได้.

ถาม: ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ในคำว่า ชมฺพุทีโป นี้ ก็น่าจะใช้แบบแจกที่ไม่ได้ เข้าสมาสว่า ชมฺพู ทีโป; ชมฺพุ ทีปํ; ชมฺพุยา ทีเปน เป็นต้นได้เช่นกันมิใช่หรือ ? โดยถือ เอาความหมายว่า ชมฺพุนามโก ทีโป (เกาะชื่อชมพู).

ตอบ: ไม่ได้ เพราะ ชมฺพู ศัพท์ไม่ใช่ศัพท์บัญญัติที่มีความหมายว่า "เกาะ" โดยตรง. จริงอย่างนั้น ชมฺพู ศัพท์ เป็นศัพท์บัญญัติที่ใช้ในความหมายว่า "ต้นไม้ (ต้นหว้า)" เท่านั้น มิได้ใช้ในความหมายว่า เกาะ.

ยถา ปน จิตฺตโวหาโร จิตฺตนามเก คหปติมฺหิปิ มเนปิ ปวตฺตติ "จิตฺโต คหปติ จิตฺตํ มโน มานสนฺ"ติ อาทีสุ. ยถา จ กุสโวหาโร กุสนามเก รญฺเญปิ กุสติเณปิ ปวตฺตติ

ปภาวติญฺจ อาทาย มณึ เวโรจนํ กุโส

กุสาวตึ กุสราชา อคมาสิ มหพฺพโล.

กุโส ยถา ทุคฺคหิโต หตฺถเมวานุกนฺตตี"ติ

อาทีสุ, ตถา กากสทฺโทปิ วายเส, เอวํนามเก ทาเสปิ ปวตฺตติ "กาโก รวติ, กาโก นาม ทาโส สฏฺฐิ โยชนานิ คจฺฉตี"ติ อาทีสุ. ชมฺพูสทฺโท ปน คหปติมนาทีสุ จิตฺต กุสกากสทฺทา วิย ปณฺณตฺติวเสน ทีปสฺมึ น ปวตฺตติ, ตสฺมา ยถาวุตฺโตเยว นโย มนสิกรณีโย.

อนึ่ง จิตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่าคฤหบดีชื่อว่าจิตตะก็ได้ ใช้ในความหมายว่า ใจก็ได้ ตัวอย่างเช่น จิตฺโต คหปติ 9 (คฤหบดีชื่อจิตตะ) จิตฺตํ , มโน, มานสํ 10 (ใจ) และศัพท์ ว่า กุส ใช้ในความหมายว่าพระราชาทรงพระนามว่ากุสะก็ได้ และใช้ในความหมายว่า หญ้าคาก็ได้ ตัวอย่างเช่น

ปภาวติญฺจ อาทาย มณึ เวโรจนํ กุโส

กุสาวตึ กุสราชา อคมาสิ มหพฺพโล11.

พระเจ้ากุสราชผู้มีกำลังอันยิ่งใหญ่ ทรงนำพระนาง ปภาวดีและเพชรชื่อว่าเวโรจนะกลับมายังเมืองกุสาวดี

กุโส ยถา ทุคฺคหิโต หตฺถเมวานุกนฺตตี12

หญ้าคาที่บุคคลจับไม่ได้ ย่อมบาดมือฉันใด

อนึ่ง แม้ศัพท์ว่า กาก ใช้ในความหมายว่าอีกาก็ได้ ใช้ในความหมายว่าทาส ชื่อว่ากากะก็ได้ ตัวอย่างเช่น กาโก รวติ (อีกา ย่อมร้อง) กาโก นาม ทาโส สฏฺฐิโยชนานิ คจฺฉติ13 (ทาสชื่อว่ากากะ เดินทางได้วันละ ๖๐ โยชน์).

แต่สำหรับ ชมฺพู ศัพท์ จะใช้ในความหมายว่า "เกาะ" ไม่ได้ เพราะเป็นศัพท์บัญญัติ (คงมีความหมายเฉพาะว่าต้นหว้า) ซึ่งไม่เหมือนกับ จิตฺต, กุส และ กาก ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ บัญญัติที่ใช้ในความหมายได้หลากหลาย เช่น คฤหบดีและใจเป็นต้น. ดังนั้น นักศึกษา ควรใส่ใจถึงหลักการที่ได้แสดงมาให้จงหนัก.

ยถา ปเนตฺถ "ลงฺกาทีโป"ติ สทฺทสฺส นามิกปทมาลา สมาสวเสน พฺยาสวเสน จ โยชิตา, เอวํ "ปุพฺพวิเทหทีโป, อปรโคยานทีโป, อุตฺตรกุรุทีโป, อสฺสยุชนกฺขตฺตํ, จิตฺรมาโส, เวสฺสนฺตรราชา, เสตวตฺถํ, ทิพฺพรโถ"ติ อาทีนมฺปิ นามิกปทมาลา สมาสวเสน พฺยาสวเสน จ โยเชตพฺพา. ปุพฺพวิเทหาทิสทฺเทหิ ปุพฺพวิเทหทีปาทีนํ กถนญฺจ เวทิตพฺพํ.

ก็ศัพท์ว่า ลงฺกาทีป ในที่นี้ แจกปทมาลาทั้งที่เป็นบทสมาส และมิใช่บทสมาสได้ ฉันใด. แม้ศัพท์ว่า ปุพฺพวิเทหทีป (ปุพพวิเทหทวีป), อปรโคยานทีป (อปรโคยานทวีป), อุตฺตร- กุรุทีป (อุตตรกุรุทวีป), อสฺสยุชนกฺขตฺต (ดาวอัสสยุชะ), จิตฺรมาส (เดือนห้า), เวสฺสนฺตรราชา (พระเจ้าเวสสันดร), เสตวตฺถ (ผ้าขาว) ทิพฺพรถ (รถทิพย์)เป็นต้น ก็ควรแจกปทมาลาทั้งที่ เป็นบทสมาสและมิใช่บทสมาสได้ฉันนั้น. อนึ่ง พึงทราบว่า ปุพฺพวิเทห ศัพท์เป็นต้น แม้จะ อยู่เดี่ยวๆ ก็สามารถระบุความหมายที่ประสงค์ว่า ปุพพวิเทหทวีป เป็นต้นได้.

“ทิพฺพรโถ”ติอาทีนํ สมาสคตปทานํ ปโยชเน สติ พฺยาสวเสน วิสุ กตฺตพฺพตา จ เวทิตพฺพา. ตถา หิ พฺยาสวเสน “ทิพฺโพ รโถ”ติอาทินา ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ปทานํ สมานาธิ-กรณวเสน ปจฺเจกวิภตฺติยุตฺตภาเว สติ คาถาสุ วุตฺติปาลนสุขุจฺจารณคุโณ ภวติ. โส จ สาสนานุกูโล หิ๑ อยํ นโย ฐปิโต. ตถา หิ ปาวจเน “ทิพฺโพ รโถ ปาตุรหุ, เวเทหสฺส ยสสฺสิโน”ติอาทิกา ปาฬิโย พหู ทิสฺสนฺติ, เอวํ ลงฺกาทีปาทิสทฺทานํ วิเสสวนฺตตา ภวติ.

สำหรับบทสมาสมี ทิพฺพรถ ศัพท์เป็นต้น ถ้ามีความจำเป็นก็สามารถนำมาใช้โดย แยกเป็น ๒ บทได้ เช่น ทิพฺโพ รโถ เป็นต้นซึ่งมีการประกอบวิภัตติไว้ทั้งสองบท โดยความ เป็นวิเสสนะวิเสสยะของกันและกัน ทั้งนี้ก็เพื่อให้ถูกต้องตามกฎของคณะฉันท์ และเพื่อการ ออกเสียงได้อย่างสละสลวยในคาถาทั้งหลาย. ก็การทำให้ถูกต้องตาม คณะฉันท์และการ ทำให้ออกเสียงได้อย่างสละสลวยนั้น มีประโยชน์เกื้อกูลต่อพระศาสนา ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้ นำวิธีการนี้มาแสดงไว้ในที่นี้. ดังจะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎก มีข้อความเช่นนั้นอยู่เป็น จำนวนมาก เช่น ทิพฺโพ รโถ ปาตุรหุ, เวเทหสฺส ยสสฺสิโน ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการ แสดงลักษณะพิเศษของ ลงฺกาทีป ศัพท์เป็นต้น.

ลักษณะพิเศษของ โพธิ - สนฺธิ เป็นต้น

อิทานิ โพธิสนฺธิอาทีนํ วิเสสวนฺตตา วุจฺจติ

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงลักษณะพิเศษของ โพธิ และ สนฺธิ ศัพท์เป็นต้น

โพธิ สนฺธิ วิภตฺตา'ยุ ธาตุเยว ปชาปติ
ทามา ทามํ ตถา สทฺธา สทฺธํ ตฏํ ตฏี ตโฏ.
พฺยญฺชนํ พฺยญฺชโน อตฺโถ อตฺถมกฺขรมกฺขโร,
อชฺชวํ อชฺชโว เจว ตถา มทฺทวคารวา.
วโจ วจีติ จาทีนิ สมรูปา สรูปโต
ทฺวิตฺติลิงฺคานิ สมฺโภนฺติ ยถาสมฺภวมุทฺทิเส.

ศัพท์เหล่านี้ คือ โพธิ, สนฺธิ, วิภตฺติ, อายุ, ธาตุ, ปชาปติ, ทามา, ทามํ, สทฺธา, สทฺธํ, ตฏํ, ตฏี, ตโฏ, พยญฺชนํ, พยญฺชโน, อตฺโถ, อตฺถํ, อกฺขรํ, อกฺขโร, อชฺชวํ, อชฺชโว, มทฺทวํ, มทฺทโว, คารวํ, คารโว, วโจ, วจี มีเสียงเหมือน กันเป็นได้ ๒ ลิงค์บ้าง ๓ ลิงค์บ้างตามสมควรแก่สภาพ ของตน.

วิธีแจก โพธิ ศัพท์

เอเตสุ หิ โพธิสทฺทสฺส ตาว “โพธิ ราชกุมาโร”ติ จ, “อริยสาวโก “โพธี”ติ วุจฺจติ, ตสฺส โพธิสฺส องฺโคติ โพชฺฌงฺโค”ติ จ เอวํ ปุคฺคลวจนสฺส “โพธิ; โพธี, โพธโย. โพธึ; โพธี, โพธโย. โพธินา”ติ ปุลฺลิงฺเค อคฺคินเยน นามิกปทมาลา ภวติ. รุกฺขมคฺคนิพฺพาน-สพฺพญฺญุตญฺญาณวจนสฺส ปน “โพธิ; โพธี,โพธิโย. โพธึ; โพธี, โพธิโย. โพธิยา”ติ อิตฺถิลิงฺเค รตฺตินเยน นามิกปทมาลา ภวติ.

ก็บรรดาศัพท์เหล่านั้น อันดับแรก โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "บุคคล" เช่นคำว่า โพธิ ที่มาในพระบาลีว่า โพธิ ราชกุมาโร14 (โพธิราชกุมาร) และที่มาในคัมภีร์อรรถกถาว่า อริยสาวโก “โพธี”ติ วุจฺจติ, ตสฺส โพธิสฺส องฺโคติ โพชฺฌงฺโค15 (พระอริยสาวก เรียกว่า โพธิ, ธรรมอันเป็นส่วนแห่งการตรัสรู้ของพระอริยสาวกที่เรียกว่า โพธิ นั้น ชื่อว่า โพชฺฌงฺค) มีวิธีแจกรูปศัพท์ตามแบบ อคฺคิ ศัพท์ในปุงลิงค์ดังนี้

เอกพจน์	พหูพจน์
โพธิ	โพธี, โพธโย
โพธึ	โพธี, โพธโย
โพธินา ฯเปฯ	

สำหรับ โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ต้นไม้ (ต้น อัสสัตถพฤกษ์), มรรค, นิพพาน และพระสัพพัญญุตญาณ" มีวิธีแจกรูปศัพท์ตามแบบ รตฺติ ศัพท์ในอิตถีลิงค์ดังนี้

เอกพจน์	พหูพจน์
โพธิ	โพธี, โพธิโย
โพธึ	โพธี, โพธิโย
โพธิยา ฯเปฯ	

วินิจฉัยลิงค์ของ โพธิ (ต้นไม้)

เกจิ ปน “รุกฺขวจโน โพธิสทฺโท ปุลฺลิงฺโค”ติ วทนฺติ, ตํ อาคเมน วิรุทฺธํ วิย ทิสฺสนโต วิจาเรตฺพฺพํ. น หิ อาคเม รุกฺขวจนสฺส โพธิสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคภาโว ทิสฺสติ, ปุคฺคลวจนสฺส ปน ทิสฺสติ. ยทิ จ “สาโล ธโว ขทีโร”ติ อาทีนํ วิย รุกฺขวจนสฺส โพธิสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ สิยา, ชมฺพู สิมฺพลี ปาฏลี สทฺทาทีนํ รุกฺขวาจกตฺตา ปุลฺลิงฺคตฺตํ สิยา, น เตสํ อิมสฺส จ รุกฺขวาจกตฺเตปิ ปุลฺลิงฺคภาโว อุปลพฺภติ. ยทิ หิ รุกฺขวจโน โพธิสทฺโท ปุลฺลิงฺโค, เอวํ สนฺเต นิพฺพานวจโน สพฺพญฺญุตญฺญาณวจโน จ โพธิสทฺโท นปุสกลิงฺโค สิยา “นิพฺพานนฺ”ติ-อาทินา นปุสกลิงฺควเสน นิทฺทิฏฺฐสฺส นิพฺพานาทิโน อตฺถสฺส กถนโต.

มีอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ต้นไม้" เป็นศัพท์ปุงลิงค์. คำนั้น ควรไตร่ตรองให้ดี เพราะดูเหมือนจะขัดกับพระบาลี. ด้วยว่า โพธิ ศัพท์ที่มี ความหมายว่า "ต้นไม้" ในพระบาลีไม่ปรากฏว่ามีใช้เป็นรูปปุงลิงค์ คงมีใช้เป็นปุงลิงค์เฉพาะ ที่มีความหมายว่า "บุคคล". ก็ถ้า โพธิ ศัพท์ พึงมีรูปเป็นปุงลิงค์เพราะมีความหมายว่า "ต้นไม้" เหมือนคำศัพท์ว่า สาโล (ต้นสาละ) ธโว (ต้นตะแบก) ขทิโร (ต้นตะเคียน) เป็นต้นไซร้ (เมื่อเป็นเช่นนี้) แม้คำศัพท์อื่นๆ เช่น ชมฺพู (ต้นหว้า), สิมฺพลี (ต้นงิ้ว) ปาฏลี (ต้น

แคฝอย) เป็นต้น ก็จะต้องมีรูปเป็นปุงลิงค์เช่นเดียวกัน เพราะเป็นศัพท์ที่มีความหมาย ว่าต้นไม้เหมือนกัน. จะอย่างไรก็ตาม ศัพท์เหล่านั้น ก็ไม่ได้ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ แม้จะมี ความหมายว่าต้นไม้ก็ตาม.

อนึ่ง ถ้า โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่าต้นไม้ พึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่าพระนิพพานและพระสัพพัญญุตญาณ ก็จะต้องมีรูปเป็น นปุงสกลิงค์เช่นกัน เพราะแสดงความหมายมีพระนิพพานเป็นต้นซึ่งเป็นความหมาย ที่ถูกแสดงไว้โดยมีการใช้รูปศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ โดยนัยว่า นิพฺพานํ เป็นต้น.

ไม่ควรตัดสินลิงค์โดยอาศัยรูปวิเคราะห์

เย เอวํ วทนฺติ “รุกฺขวจโน โพธิสทฺโท ปุลฺลิงฺโค”ติ เต “โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ, ตํ เอตฺถ ภควา ปตฺโตติ รุกฺโขปิ โพธิจฺเจว วุจฺจตี”ติ วุตฺตมตฺถํ เจตสิ สนฺนิธาย “พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธี”ติ นิพฺพจนวเสน “กึ รุกฺขวจโน โพธิสทฺโท ปุลฺลิงฺโค น ภวิสฺสตี”ติ มญฺญมานา วทนฺติ มญฺเญ. เนวํ ทฏฺฐพฺพํ, เอวญฺจ ปน ทฏฺฐพฺพํ.

สำหรับอาจารย์ผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่าต้นไม้เป็น ปุงลิงค์นั้น คงจะยึดเอาคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ,16 ตํ เอตฺถ ภควา ปตฺโตติ รุกฺโขปิ โพธิจฺเจว วุจฺจติ 17 (โพธิ ศัพท์ หมายถึงญาณใน มรรค ๔ พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุมรรคญาณนั้นที่ควงไม้นี้ เหตุนั้น แม้ต้นไม้ จึงชื่อว่า โพธิ) เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้มีความสำคัญว่า “โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่าต้นไม้เป็นปุงลิงค์ แน่นอน” โดยอาศัยรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธิ (ย่อมตรัสรู้ที่ ควงไม้นี้ เหตุนั้น ควงไม้นี้ ชื่อว่า โพธิ). ความเห็นเช่นนี้ ไม่ควรคล้อยตาม. แต่ควรมีความเห็นดังนี้ว่า

“โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ, ตํ เอตฺถ ภควา ปตฺโตติ รุกฺโขปิ โพธิจฺเจว วุจฺจตี”ติ วทนฺเตหิ ครูหิ ญาณวจนํ อิตฺถิลิงฺคภูตํ โพธีติ ญาณสฺส นามํ ปณฺณตฺติ-อนฺตรปริกปฺปเนนตฺถํ ปริกปฺเปนฺเตน พุชฺฌนฏฺฐานภูเต รุกฺเข อาโรเปตฺวา รุกฺโข “โพธี”ติ วุตฺโต, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ นิพฺพจเน อาทโร น กาตพฺโพ. น หิ “พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธี”ติ นิพฺพจนกรณํ รุกฺขวจนสฺส โพธิสทฺทสฺส ปุลฺลิงฺคตฺตํ กาตุ สกฺโกติ สงฺเกตสิทฺธตฺตา โวหารสฺส, ตสฺมา รุกฺขํ สยํ อโพธิมฺปิ สมานํ โพธิยา ปฏิลาภฏฺฐานตฺตา สงฺเกตสิทฺเธน “โพธี”ติ อิตฺถิลิงฺคโวหาเรน โวหรนฺติ สาสนิกา, โพธิยา วา การณตฺตา ผลโวหาเรน. เอตมตฺถํเยว หิ สนฺธาย “โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ ตํ เอตฺถ ภควา ปตฺโตติ รุกฺโขปิ โพธิจฺเจว วุจฺจตี”ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ

การที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายว่า “โพธิ ศัพท์หมายถึงญาณในมรรค ๔ พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุมรรคญาณนั้นที่ต้นไม้นี้ เหตุนั้น ต้นไม้นี้ จึงชื่อว่า โพธิ” นั้น ท่านได้คิดค้นความหมายของ โพธิ ศัพท์อันเป็นบัญญัติอื่น (นอกจากมรรคญาณ) จึงได้ ยกเอาคำว่า โพธิ ที่มีความหมายว่าญาณอันเป็นอิตถีลิงค์มาใช้เรียกต้นไม้อันเป็นสถานที่ ตรัสรู้ แล้วได้อธิบายโพธิศัพท์ว่าหมายถึงต้นไม้ เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนี้ จึงไม่ควรคำนึง ถึงรูปวิเคราะห์. ด้วยว่าการตั้งรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธิ ดังนี้ ไม่สามารถทำ ให้โพธิศัพท์ที่มีความหมายว่าต้นไม้กลายเป็นปุงลิงค์ได้ เพราะคำพูดถูกนำมาใช้ตาม สังเกตบัญญัติ (บัญญัติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการสังเกตพิจารณา)

เพราะฉะนั้น นักปราชญ์ทางศาสนา จึงได้เรียกต้นไม้ซึ่งแม้จะไม่มีความสามารถ ที่จะตรัสรู้ว่าโพธิ เนื่องจากเป็นสถานที่ตรัสรู้โพธิญาณโดยใช้เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ตามที่ ชาวโลกได้ใช้กันมา หรือเรียกต้นไม้ว่า โพธิ โดยผลูปจารโวหาร เพราะเป็นเหตุปัจจัยแก่ การตรัสรู้โพธิญาณ. ก็พระอรรถกถาจารย์ มุ่งหมายเอาความหมายดังที่กล่าวมานั่นแล จึงได้อธิบายว่า “โพธิ ศัพท์หมายถึงญาณในมรรค ๔ พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุมรรคญาณ นั้นที่ต้นไม้นี้ เหตุนั้น ต้นไม้นี้ จึงชื่อว่า โพธิ”

เอวํ “โพธี”ติ อิตฺถิลิงฺคเวเสน รุกฺขนามํ ปวตฺตตีติ. เตนาห อายสฺมา สาริปุตฺโต ธมฺมเสนาปติ อนุธมฺมจกฺกวตฺตี โวหารกุสโล อิตฺถิลิงฺคโวหาเรน “พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปฏิลาภา สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ พุทฺโธ”ติ. อปิจ ตตฺถ ตตฺถ “โพธิยา สาขา”ติ จ, “เกนฏฺเฐน มหาโพธิกสฺส สมฺพนฺธินี จ สา”ติ จ,

หตฺถโต มุตฺตมตฺตา สา อสีติรตนํ นภํ

อุคฺคนฺตฺวาน ตทา มุญฺจิ ฉพฺพณฺณา รสฺมิโย สุภา”ติ

จ เอวมาทโย รุกฺขวาจกสฺส โพธิสทฺทสฺส อิตฺถิลิงฺภาเว ปโยคา ทิสฺสนฺติ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า โพธิ ศัพท์ที่เป็นชื่อของต้นไม้ใช้เป็นอิตถีลิงค์ด้วย ประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรผู้ยังธรรมจักรให้เป็นไปตาม พระพุทธองค์ผู้เชี่ยวชาญในโวหาร ได้ใช้โพธิศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ดังนี้ว่า

พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปฏิลาภา

สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ พุทฺโธ18.

พระนามว่า พุทฺโธ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้านี้ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ เกิดขึ้นพร้อม กับการได้พระสัพพัญญุตญาณที่ควงไม้โพธิ์.

นอกจากนี้ โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ต้นไม้" ยังปรากฏว่า มีตัวอย่างที่ใช้เป็น อิตถีลิงค์ในที่ต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก เช่น

โพธิยา สาขา19 กิ่งไม้โพธิ์

เกนฏฺเฐน มหาโพธิ- เพราะเหตุไร จึงชื่อว่ามหาโพธิ์ และมหาโพธิ์นั้น

กสฺส สมฺพนฺธินี จ สา20 มีความเกี่ยวข้องกับใคร

หตฺถโต มุตฺตมตฺตา สา อสีติรตนํ นภํ

อุคฺคนฺตฺวาน ตทา มุญฺจิ ฉพฺพณฺณา รสฺมิโย สุภา21

ทันทีที่ต้นมหาโพธิ์นั้นพ้นจากพระหัตถ์ ก็สูงขึ้นเสียดฟ้า ประมาณ ๘๐ ศอก แผ่พระฉัพพัณณรังสีอันงดงาม.

โพธิ ศัพท์ เป็นได้ ๒ ลิงค์

อถวา รุกฺขวาจโก โพธิสทฺโท ทฺวิลิงฺโค ปุมิตฺถิลิงฺคเวเสน. ตถา หิ สมนฺตปาสาทิกาย วินยสํวณฺณนายํ มหาเวยฺยากรณสฺส ปาฬินยวิทุโน พุทฺธโฆสาจริยสฺส เอวํ สทฺทรจนา ทิสฺสติ “สกฺขิสฺสสิ ตฺวํ ตาต ปาฏลิปุตฺตํ

คนฺตฺวา มหาโพธินา สทฺธึ อยฺยํ สํฆมิตฺตตฺเถรึ อาเนตุนฺ”ติ จ, “สาปิ โข มหาโพธิสมารูฬฺหา นาวา ปสฺสโต มหาราชสฺส มหาสมุทฺทตลํ ปกฺขนฺทา”ติ จ, ตสฺส รุกฺขวาจกสฺส โพธิสทฺทสฺส “พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธี”ติ นิพฺพจน-วเสน “โพธิ; โพธี, โพธโย. โพธึ; โพธี, โพธโย. โพธินา”ติอาทินา ปทมาลา เวทิตพฺพา.รุกฺข-วาจกสฺเสว ปน ตสฺส ญาเณ ปวตฺติตฺถิลิงฺคโวหาเรน สงฺเกตสิทฺเธน รูฬฺหตฺถทีปเกน “โพธิ;โพธี, โพธิโย.โพธึ; โพธี, โพธิโย. โพธิยา”ติอาทินา ปทมาลา เวทิตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ต้นไม้" เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ และ อิตถีลิงค์ ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รอบรู้นยะแห่งพระบาลี ผู้เป็นนักไวยากรณ์ที่ยิ่งใหญ่ ได้ประพันธ์คำศัพท์ไว้ในคัมภีร์อธิบายพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกาอย่างนี้ว่า สกฺขิสฺสสิ ตฺวํ ตาต ปาฏลิปุตฺตํ คนฺตฺวา มหาโพธินา สทฺธึ อยฺยํ สํฆมิตฺตตฺเถรึ อาเน[redacted][22] (แน่ะพ่อ ท่านจักสามารถพาพระนางสังฆมิตตาเถรีพร้อมกับต้นมหาโพธิ์ไปยังเมืองปาฏลีบุตร หรือไม่) และว่า สาปิ โข มหาโพธิสมารูฬฺหา นาวา ปสฺสโต มหาราชสฺส มหาสมุทฺทตลํ ปกฺขนฺทา [23] (เมื่อพระราชาทอดพระเนตรอยู่ เรือที่บรรทุกต้นมหาโพธิ์นั้นแล ก็ได้แล่นออก ไปสู่น่านน้ำมหาสมุทร).

(ตามมตินี้) โพธิ ศัพท์ ที่มีความหมายว่า "ต้นไม้" นั้น หากถือเอาตามรูปวิเคราะห์ ที่ว่า พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธิ[24] (ย่อมตรัสรู้ที่ต้นไม้นั้น เหตุนั้น ต้นไม้นั้น ชื่อว่า โพธิ) พึงทราบแบบแจก (เป็นปุงลิงค์) โดยนัยว่า โพธิ; โพธี, โพธโย. โพธึ; โพธี, โพธโย. โพธินา เป็นต้น. หากถือเอาโดยสำนวนโวหาร (ผลูปจารโวหาร) ที่ชาวโลกนิยมใช้เป็นอิตถีลิงค์ ตามลิงค์ของโพธิศัพท์ที่มีความหมายว่าปัญญาอันจัดเป็นรุฬหีศัพท์ พึงทราบแบบแจก (เป็นอิตถีลิงค์)โดยนัยว่า โพธิ; โพธี, โพธิโย. โพธึ; โพธี, โพธิโย. โพธิยา เป็นต้น.

สรุปลิ งค์ โพธิ ศัพท์

อิจฺเจวํ-

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ปุคฺคลวาจโก โพธิ- สทฺโท ปุลฺลิงฺคิโก ภเว
ญาณาทิวาจโก อิตฺถิ- ลิงฺโคเยว สิยา สทา.
โพธิปาทปวจโน ปุมิตฺถิลิงฺคิโก ภเว
เอวํ สนฺเตปิ เอตสฺส อิตฺถิลิงฺคตฺตเมว ตุ
อิจฺฉิตพฺพตรํ ยสฺมา ธมฺมเสนาปตีริตํ.

โพธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า บุคคล พึงเป็นปุงลิงค์, ที่มี ความหมายว่า ญาณ เป็นต้น พึงเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน. ที่มีความหมายว่า ต้นไม้ เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์. แม้ โพธิ ศัพท์นั้น จะเป็นได้สองลิงค์ก็ตาม แต่พระธรรม เสนาบดีสารีบุตร ได้แสดงไว้เป็นอิตถีลิงค์ ดังนั้น โพธิ ศัพท์ จึงนิยมใช้เป็นอิตถีลิงค์มากกว่า.

วินิจฉัยลิงค์ของ สนฺธิ ศัพท์

สนฺธิสทฺทาทีนมฺปิ นยานุสาเรน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. สนฺธิสทฺโท สรสนฺธิ-อาทิวาจโก ปุลฺลิงฺโค, ปฏิสนฺธิยาทิวาจโก อิตฺถิลิงฺโค “สนฺธิโน. สนฺธิยา”ติอาทิทสฺสนโต.

สำหรับ สนฺธิ ศัพท์เป็นต้น พึงแจกนามิกปทมาลาโดยคล้อยตามแบบที่แสดง มาแล้ว. สนฺธิ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "การเชื่อมสระเป็นต้น" เป็นปุงลิงค์, ที่มีความหมายว่า "ปฏิสนธิ" เป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า สนฺธิโน, สนฺธิยา25 เป็นต้น.

วินิจฉัยลิงค์ วิภตฺติ ศัพท์

วิภตฺติสทฺโท วิภชนวาจโก อิตฺถิลิงฺโค, สฺยาทิวาจโก ปุลฺลิงฺโค เจว อิตฺถิลิงฺโค จ “วิภตฺติสฺส. วิภตฺติยา” ติอาทิทสฺสนโต.

วิภตฺติ ศัพท์ ที่มีความหมายว่า "จำแนก" เป็นอิตถีลิงค์,ที่มีความหมายว่า " สิวิภัตติ" เป็นต้น เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า วิภตฺติสฺส, วิภตฺติยา เป็นต้น

วินิจฉัยลิงค์ อายุ ศัพท์

อายุสทฺโท ปน ชีวิตินฺทฺริยวาจโกเยว หุตฺวา ปุนฺนปุสกลิงฺโค, “ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ, เอวํ ชานาหิ มาริสา”ติ, “เอตฺตกํเยว เต อายุ, จวนกาโล ภวิสฺสตี”ติ จ ทสฺสนโต.

สำหรับ อายุ ศัพท์ มีเพียงความหมายเดียวคือชีวิตินทรีย์ เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และ นปุงสกลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า ปุนรายุ จ เม ลทฺโธ, เอวํ ชานาหิ มาริส26 (แน่ะท่าน ผู้นิรทุกข์ เราได้อายุกลับคืนมาอีกแล้ว, ท่านจงทราบอย่างนี้) และตัวอย่างว่า เอตฺตกํเยว เต อายุ, จวนกาโล ภวิสฺสติ27 (อายุของท่านมีเพียงเท่านี้ ท่านจวนจะจุติแล้ว) เป็นต้น

วินิจฉัยลิงค์ ธาตุ ศัพท์

ธาตุสทฺโท สภาวาทิวาจโก อิตฺถิลิงฺโค,กรปจาทิวาจโก ปุมิตฺถิลิงฺโค “จกฺขุธาตุยา. กโรติสฺส ธาตุสฺส. ธาตุโย ธาตุโย”ติ ทสฺสนโต.

ธาตุ ศัพท์มีมีความหมายว่า "สภาวะ" เป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์, ที่มีความหมายว่า "กร ปจ ธาตุ" เป็นต้น เป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ เพราะพบตัวอย่างว่า จกฺขุธาตุยา28. (จักขุธาตุ) กโรติสฺส ธาตุสฺส29 (กร ธาตุ) ธาตุโย (ธาตุ) ธาตุยา (ธาตุ).

วินิจฉัยลิงค์ ปชาปติ ศัพท์

ปชาปติสทฺโท เทววิเสสวาจโก ปุลฺลิงฺโค, กลตฺตชินมาตุจฺฉาวาจโก อิตฺถิลิงฺโค “ปชาปติสฺส เทวราชสฺส ธชคฺคํ อุลฺโลเกยฺยาถ”, “อตฺตโน ปชาปติยา สทฺธึ มหาปชาปติยา”ติ จ ทสฺสนโต.

ปชาปติ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "เทวดาพิเศษ" เป็นปุงลิงค์, ที่มีความหมายว่า "ภรรยา และพระมาตุจฉาของพระพุทธเจ้า" เป็นอิตถีลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า ปชาปติสฺส เทวราชสฺส ธชคฺคํ อุลฺโลเกยฺยาถ30 (พึงแหงนดูยอดธงของจอมเทพนามว่าปชาบดี), อตฺตโน ปชาปติยา สทฺธึ31 (พร้อมด้วยภรรยาของตน), มหาปชาปติยา (พระนางมหาปชาบดี)

วินิจฉัยลิงค์ ทามา, ทามํ ศัพท์

ทามา-ทามํสทฺทา มาลตีทามาทิเภทภินฺนสฺส เอกสฺส วตฺถุสฺส ยถากฺกมํ อิตฺถิ-นปุสกลิงฺคา. ตถา หิ “มาลตีทามา โลลาฬิงฺคลีลา. มาลตีทามํ. สิงฺฆิตํ ทามํ ภมเรหิ. รตนทามา. รตนทามนฺ”ติ จ ทฺวิลิงฺคภาเว โลกิกปฺปโยคา ทิสฺสนฺติ สาสนานุกูลา.

ทามา และ ทามํ ศัพท์ที่มีความหมายเป็นวัตถุเดียวกันต่างกันโดยประเภทมี พวงดอกมาลตีเป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ตามลำดับ ดังมีตัวอย่างว่า มาลตีทามา โลลาฬิงฺคลีลา32 (พวงดอกมะลิอันงดงามด้วยหมู่ภมรที่มาเคล้าคลึง) มาลตีทามํ (พวงดอกมะลิ). สิงฺฆิตํ ทามํ ภมเรหิ (พวงดอกไม้อันหมู่ภมรเคล้าคลึง). รตนทามา (พวงแห่งรัตนะ). รตนทามํ (พวงแห่งรัตนะ). ตัวอย่างที่ใช้เป็นสองลิงค์นี้มาในวรรณกรรมทางโลกซึ่งมี ประโยชน์ต่อวรรณกรรมทางพระศาสนา.

วินิจฉัยลิงค์ สทฺธา, สทฺธํ ศัพท์

สทฺธา-สทฺธํสทฺทา ปน ภินฺนวตฺถูนํ วาจกา อิตฺถินปุสกลิงฺคา, สทฺธาสทฺโท ปสาท-ลกฺขณวาจโก อิตฺถิลิงฺโค, สทฺธํสทฺโท มตกภตฺตวาจโก นปุสกลิงฺโค “สทฺธา สทฺทหนา. มยมสฺสุ โภ โคตม พฺราหฺมณา นาม ทานานิ เทม สทฺธานิ กโรมา”ติ ทสฺสนโต. อิมสฺมึ ปน ฐาเน “สทฺโธ ปุริโส, สทฺธา อิตฺถี, สทฺธํ กุลนฺติ อิมานิ วาจฺจลิงฺคตฺตา สงฺคหํ น คจฺฉนฺตีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

สำหรับ สทฺธา และ สทฺธํ ศัพท์ที่มีความหมายเป็นวัตถุต่างกัน เป็นอิตถีลิงค์และ นปุงสกลิงค์. สทฺธา ศัพท์ที่มีความหมายว่าสภาวธรรมที่มีลักษณะผ่องใส เป็นอิตถีลิงค์. สำหรับ สทฺธํ ศัพท์ที่มีความหมายว่าอาหารที่อุทิศเพื่อผู้ตาย (เครื่องเซ่น) เป็นนปุงสกลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า สทฺธา, สทฺทหนา33 (ความเชื่อ,ความผ่องใส). มยมสฺสุ โภ โคตม พฺราหฺมณา นาม ทานานิ เทม สทฺธานิ กโรม34 (ท่านโคดม ธรรมดาว่าพวกเราในฐานะที่เป็นพราหมณ์ ย่อมถวายทาน ย่อมทำมตกภัต (ทำเครื่องเซ่นให้ผู้ตาย). ส่วนศัพท์เหล่านี้ คือ สทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้มีศรัทธา), สทฺธา อิตฺถี (สตรีผู้มีศรัทธา), สทฺธํ กุลํ (ตระกูลผู้มีศรัทธา) พึงทราบว่า ไม่จัดเข้าในฐานะนี้ เพราะเป็นศัพท์ที่มีลิงค์คล้อยตามลิงค์ของบทวิเสสยะ.

วินิจฉัยลิงค์ ตฏํ, ตฏี, ตโฏ ศัพท์

ตฏํ-ตฏี-ตโฏติเม สทฺทา ตีรสงฺขาเต เอกสฺมึเยวตฺเถ ถีปุนฺนปุสกลิงฺคา.

ศัพท์เหล่านี้ คือ ตฏํ ตฏี ตโฏ เป็นอิตถีลิงค์,ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ใช้ใน ความหมายเดียวกันคือฝั่ง.

วินิจฉัยลิงค์ พฺยญฺชน ศัพท์

พฺยญฺชนสทฺโท อุปเสจนลิงฺควากฺยาเวณิกสรีราวยววาจโก นปุสกลิงฺโค, อกฺขรวาจโก ปุนฺนปุสกลิงฺโค. ตตฺรุปเสจเน “สูปํ วา พฺยญฺชนํ วา”ติ นปุสกนิทฺเทโส ทิสฺสติ. ตถา ลิงฺเค “อิตฺถิพฺยญฺชนํ ปุริสพฺยญฺชนนฺ”ติ นปุสกนิทฺเทโส. วากฺเย “ปทพฺยญฺชนานิ สาธุกํ อุคฺคเหตฺวา”ติ นปุสกลิงฺคนิทฺเทโส อาเวณิเก “อสีติ อนุพฺยญฺชนานี”ติ นปุสกนิทฺเทโส. สรีราวยเว “กิเลสานํ อนุ อนุ พฺยญฺชนโต ปากฏภาวกรณโต อนุพฺยญฺชนนฺ”ติ เอวํ นปุสกนิทฺเทโส. เอตฺถ หิ อนุพฺยญฺชนํ นาม หตฺถปาทสิตหสิตกถิตวิโลกิตาทิเภโท อากาโร. โสเอว “สรีราวยโว”ติ วุจฺจตีติ. อกฺขเร “พฺยญฺชโน. พฺยญฺชนนฺ”ติ จ ปุนฺนปุสกนิทฺเทโส.

พฺยญฺชน ศัพท์ที่มีความหมายว่า "อุปเสจน=กับข้าว, ลิงฺค=องคชาต,วากฺย= ประโยค, อาเวณิก= อนุพยัญชนะ (ลักษณะประจำตัว), สรีราวยว=ส่วนของร่างกาย" เป็นนปุงสกลิงค์, ส่วน พฺยญฺชน ศัพท์ที่มีความหมายว่า "อักษร" เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์.

บรรดาอรรถ ๕ ประการนั้น พฺยญฺชน ศัพท์ที่มีความหมายว่า "กับข้าว" มีรูปเป็น นปุงสกลิงค์ เช่น สูปํ วา พฺยญฺชนํ วา35 (แกงหรือกับ), ที่ใช้ในความหมายว่า "องคชาต" มีรูป เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อิตฺถิพฺยญฺชนํ 36 (อวัยวะเพศหญิง) ปุริสพฺยญฺชนํ36 (อวัยวะเพศชาย), ที่ใช้ในความหมายว่า "ประโยค" เป็น นปุงสกลิงค์ เช่น ปทพฺยญฺชนานิ สาธุกํ อุคฺคเหตฺวา37 (ศึกษาบทประโยคให้ดี), ที่ใช้ในความหมายว่า "ลักษณะประจำตัว" เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อสีติ อนุพฺยญฺชนานิ (อนุพยัญชนะ ๘๐), ที่ใช้ในความหมายว่า "ส่วนของร่างกาย" มีรูปเป็น นปุงสกลิงค์ เช่น กิเลสานํ อนุ อนุ พฺยญฺชนโต ปากฏภาวกรณโต อนุพฺยญฺชนํ 38(ชื่อว่า อนุพยัญชนะ เพราะเป็นเหตุให้กิเลสปรากฏอยู่เนืองๆ)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุพฺยญฺชนํ หมายถึง กิริยาอาการ เช่น การวางมือ วางเท้า การยิ้มแย้ม การหัวเราะ การเจรจา การเหลียวดูเป็นต้น. กิริยาอาการนั้นนั่นแล ได้ชื่อว่า เป็นสรีราวยวะ (ส่วนแห่งร่างกาย). ที่ใช้ในความหมายว่า "อักษร" มีรูปเป็นปุงลิงค์และ นปุงสกลิงค์ เช่น พฺยญฺชโน.39 พฺยญฺชนํ 40 (พยัญชนะ).

วินิจฉัยลิงค์ อตฺถ ศัพท์

อตฺถสทฺโท นิพฺพานวจโน นปุสกลิงฺโค, อภิเธยฺยธนการณปโยชนนิวตฺยา-ภิสนฺธานาทิวจโน ปน ปุลฺลิงฺโค. ตถา หิ กถาวตฺถุมฺหิ "อตฺถตฺถมฺหี"ติ 41 อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถสํวณฺณนายํ "อตฺถํ วุจฺจติ นิพฺพานนฺ"ติ 42 นปุสกลิงฺคนิทฺเทเสน อตฺถสทฺโท วุตฺโต. อิติ อตฺถสทฺโท ทฺวิลิงฺโค.

อตฺถ ศัพท์ที่มีความหมายว่า "พระนิพพาน" เป็นนปุงสกลิงค์, ที่มีความหมายว่า "เนื้อความของศัพท์, ทรัพย์, เหตุ, ประโยชน์, การปฏิเสธ, การเชื่อมต่อเป็นต้น" เป็นปุงลิงค์ จริงอย่างนั้น ตอนอธิบายความหมายของพระบาลีในคัมภีร์กถาวัตถุนี้ว่า อตฺถตฺถมฺหิ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบาย อตฺถ ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ว่า อตฺถํ วุจฺจติ นิพฺพานํ (อตฺถ หมายถึงพระนิพพาน). อตฺถ ศัพท์เป็นได้ ๒ ลิงค์ ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัยลิงค์ อกฺขร ศัพท์

อกฺขรสทฺโท จ "โย ปุพฺโพ อกฺขโร43 อกฺขรานี"ติ 44 จ ทสฺสนโต. อปิจ อกฺขรสทฺโท นิพฺพานวจโน นามปณฺณตฺติวจโน จ สพฺพทา นปุสกลิงฺโค ภวติ "ปทมจฺจุตมกฺขรํ มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ "มหาสมฺมโต'เตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ นิพฺพตฺตนฺ"ติ เอวมาทีสุ.

อกฺขร เป็นได้ ๒ ลิงค์ เพราะพบตัวอย่างว่า โย ปุพฺโพ อกฺขโร (อักษรตัวหน้าใด) และตัวอย่างว่า อกฺขรานิ (อักษรทั้งหลาย). อีกนัยหนึ่ง อกฺขร ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระนิพพานและนามบัญญัติ เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ดังมีตัวอย่างว่า ปทมจฺจุตมกฺขรํ (ปทํ, อจฺจุตํ, อกฺขรํ = พระนิพพาน), มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ "มหาสมฺมโต'เตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ นิพฺพตฺตํ 45(ดูก่อนวาเสฏฐะ พระนามครั้งแรกว่า มหาสมมุติ ได้เกิดขึ้น เพราะได้รับ การแต่งตั้งจากมหาชน)

“อกฺขราย เทเสติ, อกฺขรกฺขราย อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺสา”ติ 46เอตฺถ ปน ปุลฺลิงฺโคติปิ นปุสกลิงฺโคติปิ วตฺตพฺโพ, อิตฺถิลิงฺโคติ ปน น วตฺตพฺโพ. อยญฺหิ “อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยาย. วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายาติ อาทีสุ “ธนญฺจยาย, วจนายา”ติ สทฺทา วิย วิภตฺติวิปลฺลาเสน วุตฺโต, น ลิงฺควิปลฺลาสวเสนาติ.

ส่วน อกฺขร ในข้อความนี้ว่า อกฺขราย เทเสติ, อกฺขรกฺขราย อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส (แสดงธรรมโดยอักษร ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุกตัวอักษร) จะกล่าวว่าเป็นปุงลิงค์ก็ได้ เป็น นปุงสกลิงค์ก็ได้ แต่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์. ก็บทว่า อกฺขราย นี้ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้โดยวิภัตติวิปัลลาส เหมือนศัพท์ว่า ธนญฺจยาย, วจนาย ในตัวอย่างเป็นต้นว่า อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยาย47 (พวกเราเป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัยไม่สักการะแล้ว),วิรมถา- ยสฺมนฺโต มม วจนาย48 (ขอท่านผู้มีอายุ จงงดว่ากล่าวเรา) ไม่ได้ทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจ ของลิงควิปัลลาส (การสลับลิงค์).

วินิจฉัยลิงค์ อชฺชว, มทฺทว, คารว ศัพท์

อชฺชว-มทฺทว-คารวสทฺทา ปน ปุนฺนปุสกลิงฺคา. “อชฺชโว จ มทฺทโว จ. อชฺชว-มทฺทวํ. คารโว จ นิวาโต จ. สห อาวชฺชิเต ถูเป, คารวํ โหติ เม ตทา”ติ จ อาทิทสฺสนโต.

สำหรับ อชฺชว, มทฺทว และ คารว ศัพท์ เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังมีตัวอย่างว่า อชฺชโว จ มทฺทโว จ49 (ความซื่อตรงและความอ่อนโยน), อชฺชวมทฺทวํ 50 (มีความซื่อตรง และความอ่อนโยน). คารโว จ นิวาโต จ51 (ความเคารพและความอ่อนน้อมถ่อมตน). สห อาวชฺชิเต ถูเป, คารวํ โหติ เม ตทา (ทันใดที่ข้าพเจ้าน้อมระลึกถึงพระสถูป ความเคารพ ก็บังเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้าในขณะนั้น) เป็นต้น

วินิจฉัยลิงค์ วจี, วโจ ศัพท์

วโจ-วจีสทฺทา ปน ฆโฏ-ฆฏีสทฺทา วิย ปุมิตฺถิลิงฺคา, ตตฺถ วจีสทฺทสฺส “วจี; วจี, วจิโย. วจึ; วจี, วจิโย. วจิยา”ติ นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เกจิ “ทุจฺจริตปโยควิญฺญตฺติสทฺทาทีสุ ปเรสุ วจสทฺทสฺสนฺโต อีกาโร โหติ , เตน “วจีทุจฺจริตนฺ”ติอาทีนิ รูปานิ ทิสฺสนฺตี”ติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ วจสทฺทโต วิสุํ วจีสทฺทสฺส ทสฺสนโต. อตฺริมานิ ปาฬิโต จ อฏฺฐกถาโต จ นิทสฺสนปทานิ.

“วจี วจีสงฺขาโร, วจีสงฺขาโร วจี, วจิญฺจ วจีสงฺขาเร จ ฐเปตฺวา อวเสสา น เจว วจี, น จ วจีสงฺขาโร. คทิโต วจีติ สติมาภินนฺเท”ติ อิมานิ ปาฬิโต นิทสฺสนปทานิ. “โจปนสงฺขาตา วจี เอว วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ, วจิยา เภโท วจีเภโท”ติ อิมานิ อฏฺฐกถาโต นิทสฺสนปทานิ.

สำหรับ วโจ วจี ศัพท์ เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ตามลำดับเหมือน ฆโฏ, ฆฏี ศัพท์. บรรดาศัพท์เหล่านั้น วจี ศัพท์ พึงแจกนามิกปทมาลาว่า วจี; วจี, วจิโย. วจึ; วจี, วจิโย. วจิยา เป็นต้น. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า วจ ศัพท์ที่มี ทุจฺจริต, ปโยค และ วิญฺญตฺติ เป็นต้น อยู่ท้ายให้แปลงสระท้ายของ วจ เป็น อี เพราะเหตุนั้น จึงมีรูปปรากฏว่า วจีทุจฺจริตํ เป็นต้น. คำนั้น ไม่ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะปรากฏว่ามี วจี ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ที่ใช้ต่างหากจาก วจ ศัพท์อยู่. เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีและอรรถกถาดังนี้

[ตัวอย่างจากพระบาลี]

วจี วจีสงฺขาโร, วจีสงฺขาโร วจี, วจิญฺจ วจีสงฺขาเร จ ฐเปตฺวา อวเสสา น เจว วจี, น จ วจีสงฺขาโร52

ถาม: วจี ชื่อว่าวจีสังขารหรือ ? วจีสังขาร ชื่อว่าวจีหรือ.

ตอบ: ยกเว้นวจีและวจีสังขารแล้ว สภาวธรรมที่เหลือ ไม่ชื่อว่าวจีและวจีสังขาร

คทิโต วจีภิ สติมาภินนฺเท53

บุคคลผู้ถูกทักท้วงด้วยถ้อยคำทั้งหลาย ควรเป็นผู้มีสติ เพลิดเพลินยินดี

[ตัวอย่างจากอรรถกถา]

โจปนสงฺขาตา วจีเอว วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ, วจิยา เภโท วจีเภโท54

วจีที่เรียกว่าการเปล่งเสียงนั่นแหละ เป็นวิญญัติ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า วจีวิญญัติ, การเปล่งวาจา เรียกว่า วจีเภทะ

อิมินา นเยน อญฺเญสมฺปิ สรูปาสรูปปทานํ ยถารหํ ทฺวิติลิงฺคตา ววตฺถเปตพฺพา. เอวํ อภิเธยฺยกลิงฺเคสุ สวิเสสานิ อภิเธยฺยลิงฺคานิ เวทิตพฺพานิ.

ตามนัยที่กล่าวมานี้ นักศึกษา พึงกำหนดความเป็น ๒, ๓ ลิงค์ของบทที่มีเสียง พ้องกันและมีเสียงไม่พ้องกันแม้อื่นๆ ตามสมควร. พึงทราบอภิเธยยลิงค์พร้อมกับ ลักษณะพิเศษในคำนามหลักดังนี้แล.

แบบแจก

อภิเธยยลิงค์และตัทธิตันตลิงค์

อิทานิ กตฺถจิ วาจฺจลิงฺคภูตานํ อภิเธยฺยลิงฺคานญฺจ ตทฺธิตนฺตลิงฺคานญฺจ ธมฺมาทิ-วเสน นามิกปทมาลา วุจฺจเต. ตถา หิ

ธมฺมโต ปุคฺคลา เจว ธมฺมปุคฺคลโตปิ จ
เอกนฺตธมฺมโต เจว ตเถเวกนฺตปุคฺคลา.
ปทมาลา สิยุ ตาสุ ปจฺจตฺตาทิวเสน ตุ
ปทํ สมํ วิสมญฺจ ชญฺญา สพฺพสมมฺปิ จ.

กถํ ? “มิจฺฉาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา, มิจฺฉาวาโจ, มิจฺฉาทิฏฺฐิโก มิจฺฉา-สงฺกปฺปิ”อิจฺเจตสํ นามิกปทมาลา เอวํ เวทิตพฺพา.

ณ โอกาสบัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลา (แบบแจก) ของอภิเธยยลิงค์และ ตัทธิตันตลิงค์ (ศัพท์ที่ลงท้ายด้วยตัทธิตปัจจัย) ซึ่งบางครั้งเป็นวาจจลิงค์โดยอาศัยธรรม เป็นต้น. ดังจะเห็นได้ว่า

ปทมาลานั้น พึงมีโดยอาศัยธรรมบ้าง บุคคลบ้าง ธรรม และบุคคลบ้าง ธรรมอย่างเดียวบ้าง บุคคลอย่างเดียว บ้าง. บัณฑิต พึงทราบบทที่ลงท้ายด้วยวิภัตติมีปฐมา วิภัตติเป็นต้นในปทมาลาเหล่านั้นว่าเหมือนกันบ้าง ต่างกันบ้าง เหมือนกันทั้งหมดบ้าง.

บทเหล่านั้นคืออะไรบ้าง ?

บทเหล่านั้น คือ มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ความเห็นผิด,บุคคลผู้มีความเห็นผิด), มิจฺฉาสงฺกปฺโป (ความดำริผิด, บุคคลผู้มีความดำริผิด), มิจฺฉาวาจา (วาจาผิด), มิจฺฉาวาโจ (บุคคลผู้มี วาจาผิด), มิจฺฉาทิฏฺฐิโก (บุคคลผู้มีความเห็นผิด), มิจฺฉาสงฺกปฺปี (ผู้มีความดำริผิด) พึง ทราบแบบแจกของบทเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

มิจฺฉาทิฏฺฐิ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโย; มิจฺฉาทิฏฺฐึ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโย; มิจฺฉาทิฏฺฐิยา”ติ; เอวํ ธมฺมโต, มิจฺฉาทิฏฺฐิ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโน; มิจฺฉาทิฏฺฐึ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโน; มิจฺฉาทิฏฺฐินา”ติ; เอวํ ปุคฺคลโต

นามิกปทมาลาของ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ศัพท์ที่หมายถึงสภาวธรรม แจกอย่างนี้ คือ มิจฺฉาทิฏฺฐิ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโย; มิจฺฉาทิฏฺฐึ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโย; มิจฺฉาทิฏฺฐิยา. สำหรับ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลแจกอย่างนี้ คือ มิจฺฉาทิฏฺฐิ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโน; มิจฺฉาทิฏฺฐึ; มิจฺฉาทิฏฺฐี; มิจฺฉาทิฏฺฐิโน; มิจฺฉาทิฏฺฐินา

“มิจฺฉาสงฺกปฺโป; มิจฺฉาสงฺกปฺปา. มิจฺฉาสงฺกปฺปนฺ”ติ เอวํ ธมฺมปุคฺคลโต, “มิจฺฉาวาจา; มิจฺฉาวาจา, มิจฺฉาวาจาโย. มิจฺฉาวาจํ; มิจฺฉาวาจา, มิจฺฉาวาจาโย. มิจฺฉาวาจาย เอวํ เอกนฺต-ธมฺมโต, “มิจฺฉาวาโจ; มิจฺฉาวาจา. มิจฺฉาวาจํ; มิจฺฉาวาเจ. มิจฺฉาวาเจน” เอวํ เอกนฺตปุคฺคลโต

นามิกปทมาลาของ มิจฺฉาสงฺกปฺป ศัพท์ที่หมายถึงสภาวธรรมและบุคคล แจก อย่างนี้ คือ มิจฺฉาสงฺกปฺโป; มิจฺฉาสงฺกปฺปา. มิจฺฉาสงฺกปฺปํ

นามิกปทมาลาของ มิจฺฉาวาจา ศัพท์ที่หมายถึงสภาวธรรมเพียงอย่างเดียว แจก อย่างนี้ คือ มิจฺฉาวาจา; มิจฺฉาวาจา, มิจฺฉาวาจาโย. มิจฺฉาวาจํ; มิจฺฉาวาจา, มิจฺฉา-วาจาโย. มิจฺฉาวาจาย, ที่หมายถึงบุคคลเพียงอย่างเดียวแจกอย่างนี้ คือ มิจฺฉาวาโจ; มิจฺฉาวาจา. มิจฺฉาวาจํ; มิจฺฉาวาเจ. มิจฺฉาวาเจน

“มิจฺฉาทิฏฺฐิโก. มิจฺฉาทิฏฺฐิกา. มิจฺฉาทิฏฺฐิกนฺ”ติ เอวมฺปิ เอกนฺตปุคฺคลโต, “มิจฺฉา-สงฺกปฺปิ, มิจฺฉาสงฺกปฺปิโน. มิจฺฉาสงฺกปฺปินฺ”ติ เอวมฺปิ เอกนฺตปุคฺคลโต นามิกปทมาลา ภวติ.

นามิกปทมาลาของ มิจฺฉาทิฏฺฐิก ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลเพียงอย่างเดียว แจกอย่างนี้ คือ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก. มิจฺฉาทิฏฺฐิกา. มิจฺฉาทิฏฺฐิกํ.

นามิกปทมาลาของ มิจฺฉาสงฺกปฺปิ ศัพท์ที่หมายถึงบุคคลอย่างเดียวแจกอย่างนี้ คือ มิจฺฉาสงฺกปฺปิ, มิจฺฉาสงฺกปฺปิโน. มิจฺฉาสงฺกปฺปึ

ปจฺจตฺโตปโยควจนาทิวเสน ปน ปทํ สทิสํ วิสทิสํ สพฺพถา สทิสมฺปิ จ ภวติ. เอส นโย สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปาทีสุปิ.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า บทที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติเป็นต้น เหล่านั้น เหมือนกันบ้าง ต่างกันบ้าง เหมือนกันทั้งหมดบ้าง. แม้นัยของการแจกศัพท์อื่นๆ เช่น สมฺมาทิฏฺฐิ และ สมฺมาสงฺกปฺป เป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

อตฺตริเม อาหจฺจภาสิตา ปโยคา อวิชฺชาคตสฺส ภิกฺขเว อวิทฺทสุโน มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปโหติ. มิจฺฉาทิฏฺฐิสฺส มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปโหติ. มิจฺฉาสงฺกปฺปสฺส มิจฺฉาวาจา ปโหติ. มิจฺฉาวาจสฺส มิจฺฉากมฺมนฺโต ปโหติ. มิจฺ

ฉากมฺมนฺตสฺส มิจฺฉาอาชีโว ปโหติ, มิจฺฉา-อาชีวสฺส มิจฺฉาวายาโม ปโหติ. มิจฺฉาวายามสฺส มิจฺฉาสติ ปโหติ. มิจฺฉาสติสฺส มิจฺฉาสมาธิ ปโหตีติ55. วิชฺชาคตสฺส ภิกฺขเว วิทฺทสุโน สมฺมาทิฏฺฐิ ปโหติ. สมฺมาทิฏฺฐิสฺส สมฺมาสงฺกปฺโป ปโหตีติ 56 วิตฺถาโร, เอวํ กตฺถจิ วาจฺจลิงฺคภูตานํ อภิเธยฺยลิงฺคานญฺจ ตทฺธิตนฺตลิงฺคานญฺจ นามิกปทมาลา สปฺปโยคา กถิตา.

ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังต่อไปนี้:-

อวิชฺชาคตสฺส ภิกฺขเว อวิทฺทสุโน มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปโหติ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกอวิชชาครอบงำ

ผู้ไม่มีปัญญา

มิจฺฉาทิฏฺฐิสฺส มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปโหติ.

มิจฉาสังกัปปะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความเห็นผิด.

มิจฺฉาสงฺกปฺปสฺส มิจฺฉาวาจา ปโหติ.

มิจฉาวาจา ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความดำริผิด.

มิจฺฉาวาจสฺส มิจฺฉากมฺมนฺโต ปโหติ.

มิจฉากัมมันตะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีวาจาผิด.

มิจฺฉากมฺมนฺตสฺส มิจฺฉาอาชีโว ปโหติ.

มิจฉาอาชีวะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีการงานผิด.

มิจฺฉาอาชีวสฺส มิจฺฉาวายาโม ปโหติ.

มิจฉาวายามะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เลี้ยงชีพผิด.

มิจฺฉาวายามสฺส มิจฺฉาสติ ปโหติ.

มิจฉาสติ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความเพียรผิด.

มิจฺฉาสติสฺส มิจฺฉาสมาธิ ปโหติ.

มิจฉาสมาธิ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ระลึกผิด.

วิชฺชาคตสฺส ภิกฺขเว วิทฺทสุโน สมฺมาทิฏฺฐิ ปโหติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีปัญญาผู้เป็นบัณฑิต.

สมฺมาทิฏฺฐิสฺส สมฺมาสงฺกปฺโป ปโหติ.

สัมมาสังกัปปะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความเห็นชอบ.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ นักศึกษา พึงขยายให้พิสดาร. ข้าพเจ้า ได้แสดงนามิก-ปทมาลาของอภิเธยยลิงค์และตัทธิตันตลิงค์ (ศัพท์ที่ลงท้ายด้วยตัทธิตปัจจัย) ซึ่งบางครั้ง เป็นวาจจลิงค์พร้อมตัวอย่าง ด้วยประการฉะนี้แล.

ลักษณะพิเศษของศัพท์บางศัพท์

อิทานิ เนวาภิเธยฺยลิงฺคสฺส ภวิตพฺพสทฺทสฺส จ อภิเธยฺยลิงฺคานํ โสตฺถิ-สุวตฺถิ-สทฺทานญฺจ วาจฺจลิงฺคาภิเธยฺยลิงฺคสฺส อพฺภุตสทฺทสฺส วาจฺจลิงฺคสฺส อภูตสทฺทสฺส จาติ อิเมสํ กิญฺจิ วิเสสํ กถยาม, นามิกปทมาลญฺจ ยถารหํ โยเชสฺสาม.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงความพิเศษบางอย่างของศัพท์เหล่านี้ คือ ภวิตพฺพ ศัพท์ที่ ไม่ใช้เป็นอภิเธยยลิงค์อย่างแน่นอน, โสตฺถิ และ สุวตฺถิ ศัพท์ที่ใช้เป็นอภิเธยยลิงค์, อพฺภุต ศัพท์ซึ่งใช้เป็นทั้งวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์ และ อภูต ศัพท์ซึ่งใช้เป็นวาจจลิงค์ พร้อมกับ แจกปทมาลาตามสมควร.

ลักษณะพิเศษของ ภวิตพฺพ ศัพท์

เอเตสุ หิ ภวิตพฺพสทฺโท เอกนฺตภาววาจโก นปุสกลิงฺโค เอกวจนนฺโตเยว โหติ. ตติยนฺตปเทหิ เอวํสทฺทนสทฺทาทีหิ จ โยเชตพฺโพ จ โหติ. นาสฺส นามิกปทมาลา ลพฺภติ, อตฺริเม จ ปโยคา “สทฺธมฺมครุเกน ภวิตพฺพํ, โน อามิสครุเกน, อิมินา โจเรน ภวิตพฺพํ, อิเมหิ โจเรหิ ภวิตพฺพํ, อิมาย โจริยา ภวิตพฺพํ, อิมาหิ โจรีหิ ภวิตพฺพํ, อเนน จิตฺเตน ภวิตพฺพํ, อิเมหิ จิตฺเตหิ ภวิตพฺพํ, เอวํ ภวิตพฺพํ, อญฺญถา ภวิตพฺพนฺ”ติ.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น ภวิตพฺพ ศัพท์ เป็นภาววาจก นปุงสกลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ แน่นอน นิยมใช้คู่กับอนภิหิตกัตตาซึ่งลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติ และ เอวํ ศัพท์ น ศัพท์ เป็นต้น. บทนี้ ไม่สามารถแจกนามิกปทมาลาได้ (มีรูปตายตัว). บทว่า ภวิตพฺพํ นี้มีตัวอย่าง เป็นจำนวนมาก เช่น

สทฺธมฺมครุเกน ภวิตพฺพํ-	ควรเป็นผู้มีเคารพในพระสัทธรรม
โน อามิสครุเกน57	ไม่ควรเป็นผู้เห็นแก่อามิส
อิมินา โจเรน ภวิตพฺพํ	บุคคลนี้ น่าจะเป็นโจร
อิเมหิ โจเรหิ ภวิตพฺพํ	บุคคลเหล่านี้ น่าจะเป็นโจร
อิมาย โจริยา ภวิตพฺพํ	หญิงคนนี้ น่าจะเป็นโจร
อิมาหิ โจรีหิ ภวิตพฺพํ	หญิงเหล่านี้ น่าจะเป็นโจร
อเนน จิตฺเตน ภวิตพฺพํ	ควรเป็นจิตดวงนี้
อิเมหิ จิตฺเตหิ ภวิตพฺพํ	ควรเป็นจิตเหล่านี้
เอวํ ภวิตพฺพํ	ควรเป็นอย่างนี้
อญฺญถา ภวิตพฺพํ	ควรเป็นโดยประการอื่น

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาว่า

ภวิตพฺพปทํ นิจฺจํ สพฺพญฺญุวรสาสเน
ปฐเมกวโจ ภาว- วาจกญฺจ นปุสกํ.
ตติยนฺตปเทเหวํ- สทฺทาทีหิ จ ธีมตา
โยเชตพฺพํว สมฺโภติ อิติ วิทฺวา วิภาวเย.

บัณฑิต พึงทราบว่า บทว่า ภวิตพฺพ ในศาสนาของ พระสัพพัญญูผู้ประเสริฐ เป็นภาววาจก นปุงสกลิงค์ และประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ เป็นบทอัน บัณฑิต นิยมใช้คู่กับบท[อนภิหิตกัตตา]ที่มีตติยา วิภัตติเป็นที่สุด และ เอวํ ศัพท์เป็นต้น.

อยํ “ภวิตพฺพนฺ”ติ ปทสฺส วิเสโส.

ที่กล่าวมานี้ เป็นลักษณะพิเศษของบทว่า ภวิตพฺพ.

ลักษณะพิเศษของ โสตฺถิ, สุวตฺถิ ศัพท์

โสตฺถิ ภทฺทนฺเต โหตุ รญฺโญ, โสตฺถึ คจฺฉติ นฺหาปิโต. โสตฺถินามฺหิ สมุฏฺฐิโต. สุวตฺถิ, สุวตฺถึ, สุวตฺถินา , อยํ โสตฺถิสทฺทาทีนํ วิเสโส.

โสตฺถิ ภทฺทนฺเต๑ โหตุ รญฺโญ58 (ข้าแต่ท่านฤาษี ขอความสวัสดี จงมีแด่พระเจ้า โอกกากะ), โสตฺถึ คจฺฉติ นฺหาปิโต59 (อาบน้ำแล้วย่อมไปสู่แดนสงบ) โสตฺถินามฺหิ สมุฏฺฐิโต60 (เราเป็นผู้ลุกขึ้นได้โดยสวัสดิภาพ). สุวตฺถิ,61 สุวตฺถึ, สุวตฺถินา (ความสวัสดี). ที่กล่าวมานี้ เป็นลักษณะพิเศษของบทว่า โสตฺถิ และ สวตฺถิ.

ลักษณะพิเศษ อพฺภุตํ, อภูตํ ศัพท์

อยํ ปน “อพฺภุตํ อภูตนฺ”ติ ทฺวินฺนํ วิเสโส. ภูสทฺทสฺส พฺภู. สํโยคปเร ปฏิเสธตฺถวติ ออิตินิปาเต อุปปเทสติ เอกนฺเตน รสฺสตฺตมุปยาติ. กฺวตฺเถ? “อภูตปุพฺพํ ภูตนฺ”ติอาทีสุ. ตถาวิเธ อสญฺโญคปเร รสฺสตฺตํ น อุปยาติ. กฺวตฺเถ? “อสจฺจนฺ”ติอาทีสฺวตฺเถสุ. ตถา หิ “อพฺภุตนฺ”ติ ปทสฺส “อภูตปุพฺพํ ภูตนฺ”ติปิ อตฺโถ ภวติ, “อพฺภุตกรณนฺ”ติปิ อตฺโถ ภวติ. “อภูตนฺ”ติ ปทสฺส ปน “อสจฺจนฺ”ติปิ อตฺโถ ภวติ, “อชาตนฺ”ติปิ อตฺโถ ภวติ.

ส่วนที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นลักษณะพิเศษของศัพท์สองศัพท์ คือ อพฺภุตํ และ อภูตํ. แปลง ภู ศัพท์ เป็น พฺภู. ในกรณีที่ อ นิบาตมีอรรถปฏิเสธเป็นอุปบทตั้งอยู่หน้าสังโยค ให้รัสสะ อู เป็น อุ อย่างแน่นอน.

ถาม: ศัพท์เช่นนี้ ใช้ในอรรถอะไร ?

ตอบ: ใช้ในอรรถ อภูตปุพฺพํ ภูตํ เป็นต้น

ศัพท์เช่นนี้ (คือ ภูต ศัพท์ที่มี อ นิบาตเป็นอุปบท=บทหน้า) แต่ไม่ตั้งอยู่หน้าสังโยค ก็ไม่ต้องทำการรัสสะ.

ถาม: ศัพท์เช่นนี้ ใช้ในอรรถอะไร ?

ตอบ: ใช้ในอรรถ อสจฺจํ (คำไม่จริง) เป็นต้น

จริงอย่างนั้น บทว่า อพฺภุตํ มีความหมายว่า อภูตปุพฺพํ ภูตํ (สิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน แต่กลับมี= อัศจรรย์) ก็ได้, มีความหมายว่า อพฺภุตกรณํ (การเดิมพัน) ก็ได้. ส่วนบทว่า อภูตํ มีความหมายว่า อสจฺจํ (คำไม่จริง) ก็ได้, มีความหมายว่า อชาตํ (สิ่งที่ไม่เป็นจริง) ก็ได้

ตตฺร “อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ. อจฺเฉรํ วต โลกสฺมึ, อพฺภุตํ โลมหํสนํ”-อิจฺเจวมาทโย “อภูตปุพฺพํ ภูตนฺ”ติ อตฺเถ ปโยคา.

ตฺวํ มํ นาเคน อาลมฺป อหํ มณฺฑูกฉาปิยา.

เหตุ โน อพฺภุตํ ตตฺถ อาสหสฺเสหิ ปญฺจหี”ติ

อิจฺเจวมาทโย อพฺภุตกรณตฺเถ ปโยคา. เอวํ รสฺสวเสน, ทีฆวเสน ปน นิสฺสํโยเค “อภูตํ อตจฺฉํ อตถํ" อิจฺเจวมาทโย อสจฺจตฺเถ ปโยคา, “อภูตํ อชาตํ อสญฺชาตนฺ”ติ-อิจฺเจวมาทโย อชาตตฺเถ ปโยคา.

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อพฺภุต ศัพท์ที่มีอรรถว่า อภูตปุพฺพํ ภุตํ (สิ่งที่ไม่เคย มีมาก่อนแต่กลับมี=อัศจรรย์) มีตัวอย่างดังนี้ คือ อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ62 (ข้าแต่ท่าน น่าอัศจรรย์หนอ, น่า ประหลาดใจจริงหนอ). อจฺเฉรํ วต โลกสฺมึ, อพฺภุตํ โลมหํสนํ 63 (น่าอัศจรรย์, น่าพิศวง, น่าขนลุกชูชันเสียเหลือเกินในโลก). สำหรับ อพฺภุต ศัพท์ที่มีอรรถว่า อพฺภุตกรณ (การเดิมพัน) มีตัวอย่างดังนี้ คือ

ตุวํ มํ นาเคน อาลมฺป อหํ มณฺฑูกฉาปิยา.

เหตุ โน อพฺภุตํ ตตฺถ อาสหสฺเสหิ ปญฺจหิ.64

แน่ะท่านหมองู ขอท่านจงแปลงร่างเป็นงูสู้กับเรา ส่วนเราจะแปลงร่างเป็นแม่กบน้อยสู้กับท่าน ในการ ต่อสู้ระหว่างเราทั้งสองนั้น มีการวางเดิมพันกันสูงถึง ห้าพันกหาปณะ.

ตัวอย่างที่แสดงมานี้ เป็นตัวอย่างของ อภูต ศัพท์ที่มีการแปลงเป็น พฺภู และรัสสะ อู เป็น อุ. ส่วน อภูต ศัพท์ที่ไม่มีการแปลง ภู เป็น พฺภู สังโยคซึ่งยังคงมีรูปเป็นทีฆะ มีตัวอย่าง ดังนี้:- ตัวอย่างในอรรถ อสจฺจ เช่น อภูตํ อตจฺฉํ65 อตถํ (คำเท็จ), ในอรรถ อชาต เช่น อภูตํ อชาตํ อสญฺชาตํ 66 (สิ่งที่ไม่มี, สิ่งที่ไม่เกิด, สิ่งที่ไม่บังเกิด)

ภวนฺติ จตฺร

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

"อภูตปุพฺพํ ภูตนฺ”ติ อตฺถสฺมึ อพฺภุตนฺติทํ
ปทํ วิญฺญูหิ วิญฺเญยฺยํ รสฺสภาเวน สณฺฐิตํ.
อพฺภุตกรณตฺเถปิ อพฺภุตนฺติ ปทํ ตถา
สณฺฐิตํ รสฺสภาเวน อิติ วิทฺวา วิภาวเย.
อภูตมิติ ทีฆตฺต- วเสน กถิตํ ปน
ปทํ สมธิคนฺตพฺพ- มสจฺจาชาตวาจกํ.

บัณฑิต พึงทราบว่า บทว่า อพฺภุตํ ที่ใช้ในความหมาย ว่า อภูตปุพฺพํ, ภูตํ นี้มีรูปเป็นรัสสะ, ที่ใช้ในความ หมายว่า อพฺภุตกรณ ก็มีรูปเป็นรัสสะเช่นเดียวกัน. ส่วน อภูตํ ที่มีรูปเป็นทีฆะ พึงทราบว่า เป็นบทที่ใช้ใน ความหมายว่า อสจฺจํ และ อชาตํ.

อพฺภุตสทฺทปทมาลา

อพฺภุตํ, อพฺภุตานิ. จิตฺตนเยน; อพฺภุโต, อพฺภุตา. อพฺภุตํ. ปุริสนเยน. อพฺภุตา; อพฺภุตา, อพฺภุตาโย. อพฺภุตํ. กญฺญานเยน เณยฺยํ. เอวํ ภูตสทฺทสฺสปิ นามิกปทมาลา ติธา คเหตพฺพา. อตฺร “อพฺภุต”มิติ ปทํ วาจฺจ

ลิงฺคมฺปิ ภวติ อภิเธยฺยลิงฺคมฺปิ. “อภูต”มิติ ปทํ ปน วาจฺจลิงฺคํ อภิเธยฺยลิงฺคมฺปิ วา สจฺจสทฺโท วิย กตฺถจิ. อิติสฺส ยถารหํ อยมฺปิ สปฺปโยคา นามิกปทมาลา กถิตา.

อพฺภุต ศัพท์ แจกปทมาลาตามแบบ จิตฺต ศัพท์อย่างนี้ คือ อพฺภุตํ, อพฺภุตานิ๑... แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์อย่างนี้ คือ อพฺภุโต, อพฺภุตา. อพฺภุตํ... แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ อย่างนี้ คือ อพฺภุตา; อพฺภุตา, อพฺภุตาโย. อพฺภุตํ... แม้นามิกปทมาลาของ ภูต ศัพท์ นักศึกษา พึงแจกให้ครบทั้ง ๓ ลิงค์อย่างนี้แล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อพฺภุตํ เป็นได้ทั้งวาจจลิงค์ และอภิเธยยลิงค์. ส่วนบท ว่า อภูตํ เป็นวาจจลิงค์แน่นอน. อีกนัยหนึ่ง ใช้เป็นอภิเธยยลิงค์ได้บ้างมีลักษณะคล้ายกับ สจฺจ ศัพท์. ก็บทว่า อภูตํ นี้ ข้าพเจ้าได้แสดงนามิกปทมาลาพร้อมทั้งตัวอย่างไว้แล้ว ตามสมควรแก่ความเป็นวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์.

ปทสโมธานปทมาลา

วิธีแจกปทมาลาคำศัพท์ที่ใช้คู่กัน

อิทานิ อาคมิกานํ โกสลฺลชนนตฺถํ ปทสโมธานวเสน นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ เพื่อให้ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกเกิดความเชี่ยวชาญ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิก-ปทมาลาของกลุ่มบทที่นิยมใช้คู่กัน ดังต่อไปนี้:-

พุทฺธ + ภควนฺตุ สทฺทปทมาลา

(พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า)

เอกพจน์	พหูพจน์
พุทฺโธ ภควา	พุทฺธา ภควนฺโต
พุทฺธํ ภควนฺตํ	พุทฺเธ ภควนฺเต
พุทฺเธน ภควตา ฯเปฯ	

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

อยํ ปทมาลา เอกวจนพหุวจนวเสน เญยฺยา.

แบบแจกนี้ พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์

เทวตา + ตึส สทฺทปทมาลา

(เทพชั้นดาวดึงส์)

พหูพจน์

เทวา ตาวตึสา67

เทเว ตาวตึเส68

เทเวหิ ตาวตึเสหิ 69 ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

พหุวจนวเสน เณยฺยา ปทมาลา.

แบบแจกนี้ พึงทราบว่าเป็นได้เฉพาะฝ่ายพหูพจน์

ต,ภควนฺตุ, ชานนฺต, ปสฺสนฺต,

อรหนฺต, สมฺมาสมฺพุทฺธ สทฺทปทมาลา

(พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้แจ้งเห็นจริงไกลจากกิเลสตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เองนั้น)

เอกพจน์

โส ภควา ชานํ ปสฺสํ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ

ตํ ภควนฺตํ ชานนฺตํ ปสฺสนฺตํ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ

เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน

ตสฺส ภควโต ชานโต ปสฺสโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

เอกวจนวเสน เณยฺยา ปทมาลา.

แบบแจกนี้ พึงทราบว่าเป็นได้เฉพาะฝ่ายเอกพจน์

ราช + สุทฺโธทน สทฺทปทมาลา

(พระเจ้าสุทโธทนะ)

เอกพจน์

ราชา สุทฺโธทโน70

ราชานํ สุทฺโธทนํ

รญฺญา สุทฺโธทเนน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ราช + ปสฺเสนทิโกสล สทฺทปทมาลา

(พระเจ้าปเสนทิโกศล)

เอกพจน์

ราชา ปสฺเสนทิ๑ โกสโล71

ราชานํ ปสฺเสนทึ โกสลํ72

รญฺญา ปสฺเสนทินา โกสเลน73 ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ราช+มาคธ+เสนิย+พิมฺพิสาร สทฺทปทมาลา

(พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพแคว้นมคธ)

เอกพจน์

ราชา มาคโธ เสนิโย พิมฺพิสาโร

ราชานํ มาคธํ เสนิยํ พิมฺพิสารํ

รญฺญา มาคเธน เสนิเยน พิมฺพิสาเรน74...

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ราชมาคธอชาตสตฺตุเวเทหิปุตฺตสทฺทปทมาลา

(พระเจ้าอชาตศัตรูผู้ครองแคว้นมคธผู้เป็นพระโอรสของพระนางเวเทหี)

เอกพจน์

ราชา มาคโธ อชาตสตฺตุ เวเทหิปุตฺโต75

ราชานํ มาคธํ อชาตสตฺตุ เวเทหิปุตฺตํ75

รญฺญา มาคเธน อชาตสตฺตุนา เวเทหิปุตฺเตน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

มหาปชาปติ๑ โคตมี, มหาปชาปตี โคตมี, มหาปชาปติยา โคตมิยาติ ปญฺจกฺขตฺตุ วตฺตพฺพํ. มหาปชาปติยํ โคตมิยํ, โภติ มหาปชาปติ โคตมิ.

มหาปชาปติ + โคตมี สทฺทปทมาลา

(พระนางมหาปชาบดีโคตมี)

เอกพจน์

มหาปชาปติ โคตมี76

มหาปชาปตี โคตมี77

มหาปชาปติยา โคตมิยา78

มหาปชาปติยา โคตมิยา

มหาปชาปติยา โคตมิยา

มหาปชาปติยา โคตมิยา

มหาปชาปติยา โคตมิยา

มหาปชาปติยํ โคตมิยํ

โภติ มหาปชาปติ โคตมิ

มกฺขลิ+ โคสาล สทฺทปทมาลา

(มักขลิโคสาละ)

เอกพจน์

มกฺขลิ โคสาโล79

มกฺขลึ โคสาลํ79

มกฺขลินา โคสาเลน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานสาวกยุคสทฺทปทมาลา

(คู่พระสาวกชื่อว่าสารีบุตรและโมคคัลลานะ)

เอกพจน์

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ สาวกยุคํ80

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานํ สาวกยุคํ

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนน สาวกยุเคน

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานสฺส สาวกยุคสฺส ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

สพฺพาเปตา ปทมาลา เอกวจนวเสน เญยฺยา.

แบบแจกทั้งหมดเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นได้เฉพาะฝ่ายเอกพจน์.

พหูพจน์

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา อคฺคสาวกา

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเน อคฺคสาวเก

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนหิ อคฺคสาวเกหิ ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

พหุวจนวเสน เญยฺยา.

แบบแจกทั้งหมดเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นได้เฉพาะฝ่ายพหูพจน์.

อิโต อญฺเญสุปิ เอเสว นโย.

แม้ในกลุ่มศัพท์ที่ใช้คู่กันอื่นๆ จากที่ได้แสดงมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่ามีวิธีการ เช่นเดียวกันนี้แล.

ส + ทารสทฺทปทมาลา

(ภรรยาของตน)

เอกพจน์ พหูพจน์

โส ทาโร สา ทารา

สํ ทารํ เส ทาเร

เสน ทาเรน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ส + นารีสทฺทปทมาลา

(หญิงสาวของตน)

เอกพจน์ พหูพจน์

สา นารี สา นาริโย

สํ นารึ สา นาริโย

สาย นาริยา ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ส + กมฺมสทฺทปทมาลา

(การงานของตน)

เอกพจน์ พหูพจน์

สํ กมฺมํ สานิ กมฺมานิ81

เสน กมฺเมน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ส + ผลสทฺทปทมาลา

(ผลของตน)

เอกพจน์ พหูพจน์

สํ ผลํ 82 สานิ ผลานิ

เสน ผเลน ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ปฐม + ฌานสทฺทปทมาลา

(ปฐมฌาน)

เอกพจน์

ปฐมํ ฌานํ83

ปฐมํ ฌานํ84

ปฐเมน ฌาเนน

ปฐมสฺส ฌานสฺส83 ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

จตุตฺถี + ทิสาสทฺทปทมาลา

(ทิศ ๔)

เอกพจน์

จตุตฺถี ทิสา85

จตุตฺถึ ทิสํ86

จตุตฺถิยา ทิสาย ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

ธมฺมี + กถาทิสาสทฺทปทมาลา

(ถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม)

เอกพจน์

ธมฺมี กถา87

ธมฺมึ กถํ88

ธมฺมิยา กถาย89

ธมฺมิยํ กถายํ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

เอวํ อนุปุพฺพี กถา90. เอวรูปี กถา91.

แม้ อนุปุพฺพี กถา. เอวรูปี กถา ก็มีแบบแจกโดยทำนองเดียวกันนี้.

อิมินา นเยน อญฺเญสุปิ ฐาเนสุ ปทสโมธานวเสน ลิงฺคโต จ อนฺตโต จ วจนโต จ อเปกฺขิตพฺพํ. ปทโต จ นานปฺปการา นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา.

แม้ในกลุ่มศัพท์ที่ใช้คู่กันอื่นๆ นักศึกษา พึงแจกปทมาลาโดยคำนึงถึงลิงค์, การันต์ และพจน์โดยอาศัยวิธีการดังที่กล่าวมานี้แล.

ศัพท์ประเภทเดียวกัน

แต่มีลิงค์และการันต์ต่างกัน

อิทานิ เอกปฺปการานํ สทฺทานํ ลิงฺคอนฺตวเสน นานตฺตํ เวทิตพฺพํ. กถํ? ยาทิโส, ยาทิสี, ยาทิสํ. ตาทิโส, ตาทิสี, ตาทิสํ. เอตาทิโส, เอตาทิสี, เอตาทิสํ กีทิโส กีทิสี, กีทิสํ. อีทิโส, อีทิสี, อีทิสํ. เอทิโส, เอทิสี, เอทิสํ. สทิโส , สทิสี, สทิสํ. กทาจิ ปน “ยาทิสา”ติเอวมาทีนิ อิตฺถิลิงฺครูปานิปิ ภวนฺติ. นามิกปทมาลา เนสํ ปุริส อิตฺถี จิตฺต-นเยน โยเชตพฺพา.

บัดนี้ พึงทราบศัพท์ประเภทเดียวกันแต่มีลิงค์และการันต์ต่างกัน เช่น ยาทิโส, ยาทิสี, ยาทิสํ (เช่นใด). ตาทิโส, ตาทิสี, ตาทิสํ (เช่นนั้น). เอตาทิโส, เอตาทิสี, เอตาทิสํ (เช่นนั้น) กีทิโส, กีทิสี, กีทิสํ (เช่นไร). อีทิโส, อีทิสี, อีทิสํ (เช่นนี้). เอทิโส, เอทิสี, เอทิสํ (เช่นนี้).สทิโส, สทิสี, สทิสํ (เช่นกัน). แต่บางครั้ง รูปศัพท์เหล่านั้นที่เป็นฝ่ายอิตถีลิงค์ ก็ใช้เป็นอาการันต์บ้าง เช่น ยาทิสา เป็นต้น. พึงแจกปทมาลารูปศัพท์เหล่านั้นตามแบบ ปุริส, อิตฺถี และ จิตฺต ศัพท์.

แบบแจก อมม ศัพท์เป็นต้น

อิทานิ สมาสตทฺธิตปทภูตานํ อมมสทฺทาทีนํ นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อมม ศัพท์เป็นต้นอันเป็นบทสมาส และตัทธิต ดังต่อไปนี้

อมมสทฺทปทมาลา

(ผู้ไม่มีการยึดถือว่าเป็นของเรา)

เอกพจน์	พหูพจน์
อมโม	อมมา
อมมํ	อมเม
อมเมน ฯเปฯ	

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

มยฺหกสทฺทปทมาลา

(ผู้บ่นเพ้อว่าสิ่งนี้เป็นของเรา)

เอกพจน์	พหูพจน์
มยฺหโก	มยฺหกา
มยฺหกํ,	มยฺหเก
มยฺหเกน ฯเปฯ	

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

อามาสทฺทปทมาลา

(หญิงรับใช้)

เอกพจน์	พหูพจน์
อามา	อามา, อามาโย
อามํ	อามา, อามาโย

ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ.

คำอธิบาย

ตตฺร อมโมติ นตฺถิ ตณฺหามมตฺตํ ทิฏฺฐิมมตฺตญฺจ เอตสฺสาติ อมโม, โก โส, อรหาเยวาติ วตฺตุ วฏฺฏติ. อปิจ เย สตณฺหาปิ สทิฏฺฐีปิ “มม อิทนฺ”ติ มมตฺตํ น กโรนฺติ, เตปิ อมมาเยว. เอตฺถ จ “มนุสฺสา ตตฺถ ชายนฺติ, อมมา อปริคฺคหา”ติ อิทํ สาสนโต นิทสฺสนํ. “อมโม นิรหงฺกาโร”ติ อิทํ ปน โลกโต นิทสฺสนํ. อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ “อมมา; อมมา, อมมาโย”ติ ปทมาลา. นปุํสเก วตฺตพฺเพ “อมมํ, อมมานี”ติ ปทมาลา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อมโม มีคำอธิบายว่า ที่ชื่อว่า อมมะ เพราะเป็นบุคคลที่ ไม่มีความยึดมั่นว่าเป็นของเราด้วยตัณหาและทิฏฐิ.

ถาม: บุคคลนั้น ได้แก่ใคร

ตอบ: ผู้นั้นควรกล่าวได้ว่าพระอรหันต์เท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ชนเหล่าใด แม้จะยังมีตัณหาและทิฏฐิ แต่ไม่ยึดมั่นว่าสิ่งนี้เป็นของเรา แม้ชนเหล่านั้น ก็ได้ชื่อว่าอมมะเช่นกัน.

ก็เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีตัวอย่างจากคัมภีร์ฝ่ายพระ ศาสนาว่า มนุสฺสา ตตฺถ ชายนฺติ, อมมา อปริคฺคหา 92 (มนุษย์ทั้งหลาย ผู้เกิดในเกาะอุตตรกุรุทวีปนั้น เป็นผู้ไม่มีการยึดมั่น ว่าสิ่งนั้นเป็นของเรา เป็นผู้ไม่หวงแหนในทรัพย์ สมบัติ) และมีตัวอย่างจากคัมภีร์ทาง ฝ่ายโลก (วรรณคดีสันสกฤต) ว่า อมโม นิรหงฺกาโร (เป็นผู้ไม่ยึดมั่น เป็นผู้ไม่ทรนงตน) เมื่อจะใช้เป็นอิตถีลิงค์ ควรแจกปทมาลาว่า อมมา, อมมา, อมมาโย เป็นต้น เมื่อจะใช้ เป็นนปุงสกลิงค์ ควรแจกปทมาลาว่า อมมํ, อมมานิ เป็นต้น.

ตตฺร มยฺหโกติ “อิทมฺปิ มยฺหํ อิทมฺปิ มยฺหนฺ”ติ วิปฺปลปตีติ มยฺหโก, เอโก ปกฺขิวิเสโส. วุตฺตญฺเหตํ ชาตเก

สกุโณ มยฺหโก นาม คิริสานุทรีจโร
ปกฺกํ ปิปฺผลิมารุยฺห “มยฺหํ มยฺหนฺ”ติ กนฺทตี”ติ.

อิตฺถิลิงฺเค วตฺตพฺเพ “มยฺหกี; มยฺหกี, มยฺหกิโย”ติ ปทมาลา.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า มยฺหโก มีคำอธิบายว่า ที่ชื่อว่า มัยหกะ เพราะเป็นสัตว์ที่พร่ำเพ้ออยู่ว่า "แม้ สิ่งนี้ก็เป็นของเรา แม้สิ่งนี้ ก็เป็นของเรา" ได้แก่ นกประเภทหนึ่ง. สมจริงดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมัยหกชาดกว่า

สกุโณ มยฺหโก นาม คิริสานุทรีจโร
ปกฺกํ ปิปฺผลิมารุยฺห "มยฺหํ มยฺหนฺ"ติ กนฺทติ.93

นกชื่อว่า มัยหกะ เที่ยวไปตามไหล่เขาและซอกเขา ขึ้นสู่ต้นไทรอันมีผลสุก พร่ำเพ้ออยู่ว่า ของเรา, ของเรา.

บทว่า มยฺหก ในพระคาถานี้ เมื่อมีความประสงค์จะใช้เป็นอิตถิลิงค์ ควรแจก ปทมาลาว่า มยฺหกี, มยฺหกี, มยฺหกิโย เป็นต้น

ตตฺร อามาติ "อาม อหํ ตุมฺหากํ ทาสี"ติ เอวํ ทาสิภาวํ ปฏิชานาตีติ อามา. เคหทาสี.94 วุตฺตญฺเหตํ ชาตเกสุ "ยตฺถ ทาโส อามชาโต ฐิโต ถุลฺลานิ คจฺฉตี๑"ติ จ, "อามาย ทาสาปิ ภวนฺติ เอเก"ติ จ, ตสฺมา อิมาเนวตฺถ นิทสฺสนปทานิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อามา มีคำอธิบายว่า ที่ชื่อว่า อามา เพราะเป็นผู้คอยรับ คำที่แสดงความเป็นทาสอย่างนี้ว่า "จ้ะ ดิฉันเป็นหญิงรับใช้ของท่าน" ได้แก่ หญิงรับใช้ ในเรือน. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในชาดกทั้งหลายว่า ยตฺถ ทาโส อามชาโต ฐิโต ถุลฺลานิ คจฺฉติ 95 (ทาสผู้เป็นบุตรของนางทาสี (อามา=ทาสี) ยืนอยู่ ณ ที่ใด ย่อมกล่าววาจาหยาบคาย), อามาย ทาสาปิ ภวนฺติ เอเก96 (ทาสบางพวกที่เกิดกับ นางทาสีก็ได้ชื่อว่า ทาส เหมือนกัน) เพราะเหตุนั้น ข้อความที่มาในชาดกเหล่านี้นั่นแหละ ถือว่าเป็นตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้.

ลักษณะพิเศษ - แบบแจก
ของ กติ, กติปย และ กติมิ ศัพท์

อิทานิ กติ-กติปย-กติมีสทฺทานํ วิเสโส วุจฺจเต ยถารหํ นามิกปทมาลา จ. ตตฺร กติมีสทฺทสฺส นามิกปทมาลา น ลพฺภติ "อชฺช ภนฺเต กติมี"ติ เอวํ ปุจฺฉาวเสน อาคตมตฺตโต. กติ-กติปยสทฺทานํ ปน ลพฺภเตว, สา จ พหุวจนิกา. วิสุทฺธิมคฺคฏีกายํ ปน กติปยสทฺโท เอกวจนิโก วุตฺโต. กติ ปุริสา ติฏฺฐนฺติ, กติ ปุริเส ปสฺสติ, กติ อิตฺถิโย, กติ กุลานิ. กติ โลกสฺมึ ฉิทฺทานิ ยตฺถ วิตฺตํ๑ น ติฏฺฐติ. กติ กุสลา กติ ธาตุโย. กติ อายตนานิ. กติหิ ขนฺเธหิ กติหายตเนหิ กติหิ ธาตูหิ สงฺคหิตํ. กติภิ รชมาเนติ๒, กติภิ ปริสุชฺฌติ. กติปยา ปุริสา, กติปยา อิตฺถิโย, กติปยานิ จิตฺตานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงลักษณะพิเศษและนามิกปทมาลาของ กติ, กติปย และ กติมิ ศัพท์ตามสมควร. บรรดาศัพท์เหล่านั้น กติมิ ศัพท์ไม่มีแบบแจก เพราะเป็นเพียงศัพท์ ที่ใช้ในรูปแบบของคำถามอย่างนี้ว่า อชฺช ภนฺเต กติมิ 97(ข้าแต่ท่านผู้เจริญ วันนี้ เป็นวันที่ เท่าไร). ส่วน กติ และ กติปย ศัพท์มีแบบแจก

แน่นอน และแบบแจกของศัพท์เหล่านั้น มีรูปเป็นพหูพจน์. แต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคฎีกา98ท่านใช้เป็นรูปเอกพจน์. (ตัวอย่าง กติ

และ กติปย ศัพท์ที่เป็นพหูพจน์ เช่น)

กติ ปุริสา ติฏฺฐนฺติ บุรุษกี่คนยืนอยู่

กติ ปุริเส ปสฺสติ เห็นบุรุษกี่คน

กติ อิตฺถิโย หญิงกี่คน

กติ กุลานิ ตระกูลกี่ตระกูล

กติ โลกสฺมึ ฉิทฺทานิ - รูรั่วที่ทำให้ทรัพย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้

ยตฺถ วิตฺตํ น ติฏฺฐติ 99 มีเท่าไรในโลก

กติ กุสลา100 กุศลเท่าไร

กติ ธาตุโย101 ธาตุเท่าไร

กติ อายตนานิ 101 อายตนะเท่าไร

กติหิ ขนฺเธหิ กติหายตเนหิ - สงเคราะห์เป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุได้เท่าไร

กติหิ ธาตูหิ สงฺคหิตํ 102

กติภิ รชมาเนติ๑ ย่อมนำมาซึ่งธุลีด้วยธรรมจำนวนเท่าไร

กติภิ ปริสุชฺฌติ 103 ย่อมหมดจดด้วยธรรมเท่าไร

กติปยา ปุริสา บุรุษสองสามคน

กติปยา อิตฺถิโย หญิงสองสามคน

กติปยานิ จิตฺตานิ จิตสองสามดวง

อิมา ปน นามิกปทมาลา.

สำหรับศัพท์เหล่านั้น มีแบบแจกดังต่อไปนี้:-

กติสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

กติ

(กติ)

กติหิ, กติภิ

กตินํ

(กติหิ กติภิ)

กตินํ

กติสุ

กติปยสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

พหูพจน์

กติปยา

(กติปยา)

กติปเยหิ, กติปเยภิ

กติปยานํ

(กติปเยหิ, กติปเยภิ)

(กติปยานํ)

กติปเยสุ

กติปยสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

พหูพจน์

กติปยาโย

(กติปาโย)

กติปยาหิ, กติปยาภิ

กติปยานํ

(กติปยาหิ กติปยาภิ)

(กติปยานํ)

กติปยาสุ

กติปยสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

พหูพจน์

กติปยานิ

(กติปยานิ) กติปเย

กติปเยหิ, กติปเยภิ

กติปยานํ

(กติปเยหิ กติปเยภิ)

(กติปยานํ)

กติปเยสุ

สพฺพาเปตา สตฺตนฺนํ วิภตฺตีนํ วเสน เณยฺยา, สมาสวิธิมฺหิปิ กติ-กติปยสทฺทา พหุวจนวเสเนว โยเชตพฺพา. “กติสงฺคาติโค ภิกฺขุ โอฆติณฺโณติ วุจฺจติ. กติปยชนกตนฺ”-ติอาทีสุ หิ “กติ กิตฺตกา สงฺคา กติสงฺคา”ติอาทินา สพฺพทา พหุวจนสมาโส ทฏฺฐพฺโพ.

แบบแจกเหล่านั้นแม้ทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นได้ทั้ง ๗ วิภัตติ, แม้ กติ และ กติปย ศัพท์ที่อยู่ในรูปของบทสมาส ก็พึงใช้เป็นรูปพหูพจน์เท่านั้น ดังนั้น ในตัวอย่างเป็นต้นว่า กติสงฺคาติโค ภิกฺขุ "โอฆติณฺโณติ วุจฺจติ 104 (ภิกษุผู้ข้ามพ้นเครื่องข้องเท่าไร จึงจะเรียก ว่าผู้ข้ามพ้นห้วงน้ำ). กติปยชนกตํ (สิ่งที่คนสองสามคนทำไว้)

ดังนี้ นักศึกษา พึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสให้เป็นพหูพจน์เสมอ โดยนัยเป็นต้นว่า กติ กิตฺตกา สงฺคา กติสงฺคา (เครื่องข้องเท่าไร ชื่อว่า กติสังคา)

แบบแจกศัพท์ประเภทรูฬ์หี

อิทานิ รูฬฺหีสทฺทานํ นามิกปทมาลา วุจฺจเต อิธ รูฬฺหีสทฺทา นาม เยวาปนก-สทฺทาทโย. เยวาปนโก; เยวาปนกา, เยวาปนกํ; เยวาปโน, เยวาปนา, เยวาปนํ. ยํวาปนกํ, ยํวาปนกานิ. เสสํ สพฺพตฺถ วิตฺถาเรตพฺพํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงแบบแจกของศัพท์ประเภทรูฬ์หี. ศัพท์ทั้งหลายมี เยวาปนก เป็นต้น ชื่อว่ารูฬ์หีศัพท์ในที่นี้ มีวิธีแจกดังนี้ คือ

เยวาปนกสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
เยวาปนโก	เยวาปนกา
เยวาปนกํ ฯเปฯ	

เยวาปนสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
เยวาปโน	เยวาปนา
เยวาปนํ.	

ยํวาปนกสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ยํวาปนกํ,	ยํวาปนกานิ

ฯเปฯ

รูปที่เหลือ พึงแจก ให้ครบทุกวิภัตติ.

คำอธิบาย

ตตฺร เยวาปนโกติ “ผสฺโส โหติ เวทนา โหตี”ติ 105 อาทินา วุตฺตา ผสฺสาทโย วิย สรูปโต อวตฺวา “เยวา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา”ติ 105 เอวํ “เยวาปนา”ติ ปเทน วุตฺโต เย

วาปนโก, เอวํ “เยวาปโน”ติ เอตฺถาปิ. ตถา “ยํ วา ปนญฺญมฺปิ อตฺถิ รูปนฺ”ติ 106 เอวํ “ยํวาปนา”ติ ปเทน วุตฺตํ ยํวาปนกํ. เอส นโย ยถารหํ ยสฺสกํ 107 ยตฺถกนฺติ 108 อาทีสุปิ เนตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า เยวาปนโก หมายถึงเยวาปนกธรรมที่พุทธองค์ทรงแสดงไว้ด้วยบทว่า เยวาปน อย่างนี้ว่า “ก็หรือว่านามธรรมเหล่าใดที่นอกเหนือจากผัสสะเป็นต้นที่เกิดขึ้น โดย อาศัยเหตุปัจจัย มีอยู่ในสมัยนั้น” โดยมิได้ทรงแจกแจงไว้เหมือนกับที่ทรงแจกแจงผัสสะ เป็นต้นอย่างนี้ว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะมีอยู่), เวทนา โหติ (เวทนามีอยู่) เป็นต้น.

แม้ในคำอธิบายบทว่า เยวาปน ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้.

นอกจากนี้ บทว่า ยํวาปนกํ หมายถึงยํวาปนกรูปที่พุทธองค์ทรงแสดงไว้ด้วยบทว่า ยํวาปน อย่างนี้ว่า “ก็หรือว่าแม้รูปอื่นๆ ใด มีอยู่”. นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้กับ ศัพท์อื่นๆ เช่น ยสฺสกํ, ยตฺถกํ เป็นต้นได้ตามสมควร.

เอตฺถ สิยา นนุ จ โภ ปนสทฺโท นิปาโต, นิปาตานญฺจ อพฺยยภาโว สิทฺโธ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพวิภตฺติวจเนสุ จ วยาภาวโต, โส กสฺมา “เยวาปโน”ติ โอการนฺโต ชาโตติ ? สจฺจํ ปนสทฺโท นิปาโต, โส จ โข “เย วา ปน ตสฺมึ สมเย”ติ วา, “ยํ วาปนญฺญมฺปิ”ติ วา, “พฺราหฺมณา ปนา”ติ วา เอวมาทีสุ นิปาโต “เยวาปนโกติ วา, เยวาปโนติ วา เอวมาทีสุ นิปาโต นาม น โหติ. อนุกรณมตฺตญฺเหตํ, ตสฺมา อีทิเสสุ ปนสทฺทสหิตา ปโยคา รูฬฺหีสทฺทาติ คเหตพฺพา. ยชฺเชวํ กสฺมา นิพฺพจนมุทาหฏนฺติ ? อตฺถสฺส ปากฏีกรณตฺถํ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากมีคำท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ ปน ศัพท์เป็นนิบาต มิใช่หรือ? และนิบาตทั้งหลาย ก็เป็นที่รู้กันว่ามีลักษณะเป็นอัพยยะ คือไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูป ใน เพราะลิงค์ทั้งสาม,วิภัตติและพจน์ทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ปน ศัพท์ จึงกลายเป็น โอการันต์ว่า เยวาปโน ได้เล่า ?

ตอบ: ใช่ ปน ศัพท์เป็นนิบาต. จะอย่างไรก็ตาม ปน ศัพท์นั้น จะชื่อว่าเป็นนิบาต เฉพาะในข้อความทำนองนี้ว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย, ยํ วาปนญฺญํ, พฺราหฺมณา ปน เป็นต้น. ไม่ชื่อว่าเป็นนิบาตในข้อความทำนองนี้ว่า เยวาปนโกติ วา, เยวาปโน เป็นต้น. จริงอยู่ คำว่า เยวาปนโก เป็นต้นนั้น เป็นเพียงอนุกรณศัพท์. เพราะเหตุนั้น ตัวอย่างที่ประกอบกับ ปน ศัพท์ (เยวาปนโก เป็นต้น) ในข้อความทำนองนี้ พึงทราบว่าเป็นรูฬหีศัพท์.

ถาม: เมื่อเป็นรูฬหีศัพท์เช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ว่า (“เยวาปนา”ติ ปเทน วุตฺโต เยวาปนโก) เล่า ?

ตอบ: เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัด.

ตโยธมฺมชาตกสทฺทปทมาลา

(ชาดกที่ได้รับการยกย่องด้วยคุณธรรม ๓ ประการ)

เอกพจน์

ตโยธมฺมชาตกํ 109

ตโยธมฺมชาตกํ

ตโยธมฺชาตเกน

ตโยธมฺมชาตกสฺส

ตโยธมฺชาตกา

ตโยธมฺชาตกสฺมา

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

ตโยสงฺขารสทฺทปทมาลา

(สังขาร ๓)

พหูพจน์

ตโยสงฺขารา

ตโยสงฺขาเร

ตโยสงฺขาเรหิ, ตโยสงฺขาเรภิ

ตโยสงฺขารานํ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

จตฺตาริปุริสยุคสํฆสทฺทปทมาลา

(สงฆ์ที่ประกอบด้วยคู่บุรุษ ๔ คู่)

เอกพจน์

จตฺตาริปุริสยุโค สํโฆ

จตฺตาริปุริสยุคํ สํฆํ

จตฺตาริปุริสยุเคน สํเฆน

จตฺตาริปุริสยุคฺคสฺส สํฆสฺส

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

สโตการีสทฺทปทมาลา

(ผู้มีปกติทำด้วยความระมัดระวัง)

เอกพจน์	พหูพจน์
สโตการี 110	สโตการี, สโตการิโน
สโตการึ	สโตการี, สโตการิโน
สโตการินา	สโตการีหิ, สโตการีภิ

สโตการิสฺส111 ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

เอตฺถ สโตการีติ สรตีติ สโต, สโต เอว หุตฺวา กรณสีโลติ สโตการี.112

ในคำว่า สโตการี นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตะ เพราะเป็นผู้ระลึก, ชื่อว่า สโตการี เพราะเป็นผู้มีปกติระลึกแล้วทำ (ผู้มีปกติทำด้วยความระมัดระวัง)

รูฬฺหีศัพท์ประเภทชนบทเป็นต้น

อปเรสมฺปิ รูฬฺหีสทฺทานํ นามิกปทมาลา วุจฺจเต สทฺธิมตฺถวิภาวนาย.

ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลา (แบบแจก) ของศัพท์ประเภทรูฬฺหีอื่นๆ พร้อม กับการอธิบายความหมายให้แจ่มแจ้ง.

องฺคสทฺทปทมาลา

(แคว้นอังคะ)

พหูพจน์

องฺคา113

องฺเค

องฺเคหิ, องฺเคภิ

องฺคานํ

องฺเคหิ, องฺเคภิ

องฺคานํ114

องฺเคสุ115

โภนฺโต องฺคา

คำอธิบาย

องฺคา ชนปโท. องฺเค ชนปทํ. องฺเคหิ, องฺเคภิ ชนปเท. องฺคานํ ชนปทสฺส. องฺเคหิ, องฺเคภิ ชนปทสฺมา. องฺคานํ ชนปทสฺส. องฺเคสุ ชนปเท. โภนฺโต องฺคา ชนปท.

แบบแจกนี้มีคำอธิบายว่า องฺคา ชนปโท (แคว้นอังคะ). องฺเค ชนปทํ (ซึ่งแคว้น อังคะ). องฺเคหิ, องฺเคภิ ชนปเทน (กับแคว้นอังคะ). องฺคานํ ชนปทสฺส (แก่แคว้น อังคะ). องฺเคหิ, องฺเคภิ ชนปทสฺมา (จากแคว้นอังคะ). องฺคานํ ชนปทสฺส (แห่งแคว้น อังคะ). องฺเคสุ ชนปเท (ในแคว้นอังคะ). โภนฺโต องฺคา ชนปท (แน่ะแคว้นอังคะ).

เอวํ มคธโกสลาทีนมฺปิ โยเชตพฺพา.

แม้ มคธ, โกสล ศัพท์เป็นต้น ก็มีแบบแจกโดยทำนองเดียวกันนี้.

อิตฺถิลิงฺเค

รูฬฺหีศัพท์ประเภทแคว้นที่เป็นอิตถีลิงค์มีแบบแจกดังนี้:-

กาสีสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

พหูพจน์

กาสี, กาสิโย

กาสี, กาสิโย

กาสีหิ, กาสีภิ

กาสีนํ

กาสีหิ, กาสีภิ

กาสีนํ

กาสีสุ116

โภติโย กาสิโย

คำอธิบาย

อตฺรายมตฺถวิภาวนา กาสี, กาสิโย ชนปโท. กาสี, กาสิโย ชนปทํ. กาสีหิ, กาสีภิ ชนปเทน. กาสีนํ ชนปทสฺส. กาสีหิ, กาสีภิ ชนปทสฺมา. กาสีนํ ชนปทสฺส. กาสีสุ ชนปเท. โภติโย กาสิโย ชนปท. เอวํ อวนฺตี เจตี วชฺชี 117 อิจฺเจเตสมฺปิ ปทานํ โยเชตพฺพา. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา "กุรูสุ ชนปเท118"ติ.

เกี่ยวกับแบบแจกของ กาสี ศัพท์นี้ มีคำอธิบายว่า กาสี, กาสิโย ชนปโท (แคว้น กาสี). กาสี, กาสิโย ชนปทํ (ซึ่งแคว้นกาสี). กาสีหิ, กาสีภิ ชนปเทน (ด้วยแคว้นกาสี). กาสีนํ ชนปทสฺส (แก่แคว้นกาสี). กาสีหิ, กาสีภิ ชนปทสฺมา (จากแคว้นกาสี). กาสีนํ ชนปทสฺส (แห่งแคว้นกาสี). กาสีสุ ชนปเท (ในแคว้นกาสี). โภติโย กาสิโย ชนปท (แน่ะ แคว้นกาสี). นักศึกษา พึงแจกปทมาลาศัพท์ประเภทแคว้นมี อวันตี, เจตี และ วัชชี เป็นต้น โดยทำนองเดียวกันนี้. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า กุรูสุ ชนปเท (ในแคว้นกุรุ).

ศัพท์ประเภทแคว้นใช้เป็นพหูพจน์

เอวํ องฺคาทีนิ อตฺถสฺส เอกตฺเตปิ ชนปทนามตฺตา รูฬฺหีวเสน พหุวจนาเนว ภวนฺติ. ตถา หิ ตตฺถ ตตฺถ "องฺเคสุ วิหรติ.119 มคเธสุ จาริกํ จรมาโน"ติอาทินา, "องฺคานํ มคธานํ กาสีนํ โกสลานนฺ"117ติอาทินา จ พหุวจนปาฬิโย ทิสฺสนฺติ. เอวํ รูฬฺหีสทฺทานํ นามิกปทมาลา ภวนฺติ.

แคว้นอังคะเป็นต้น เนื่องจากเป็นชื่อของชนบท (แคว้น) ดังนั้น แม้จะมีความหมาย เพียงแคว้นเดียวแต่ก็ใช้เป็นพหูพจน์โดยความเป็นรูฬหีศัพท์ ดังมีตัวอย่างในพระบาลี ที่ใช้เป็นรูปพหูพจน์หลายแห่ง เช่น องฺเคสุ วิหรติ (ประทับอยู่ที่แคว้นอังคะ), มคเธสุ จาริกํ จรมาโน120 (เที่ยวจาริกไปในแคว้นมคธ), องฺคานํ (แห่งแคว้นอังคะ), มคธานํ (แห่ง แคว้นมคธ), กาสีนํ (แห่งแคว้นกาสี), โกสลานํ (แห่งแคว้นโกศล).

รูฬหีศัพท์ มีแบบแจก ดังที่ได้แสดงมานี้อย่างนี้แล.

แบบแจกพิเศษ นาม + กิริยา

อิทานิ อปราปิ อิโต สวิเสสตรา สทฺทเภเท สมฺโมหวิทฺธํสนการิกา ปรมสุขุม-ญาณาวหา นามิกปทมาลาโย กถยาม โสตูนํ อตฺถพฺยญฺชนคฺคหเณ ปรมโกสลฺล-สมฺปาทนตฺถํ. ตา จ โข “สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาสิ. กสฺสโก ปฏิชานาสิ. อุปาสโก ปฏิชานาสิ. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธา”ติอาทโย ปาฬินเย นิสฺสาเยว.

บัดนี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย มีความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งยวดในการถือเอาอรรถ และพยัญชนะ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาอีกแนวหนึ่งซึ่งพิเศษกว่าที่ได้แสดงมาแล้ว อันสามารถขจัดความสับสนในประเภทของศัพท์ ทั้งเป็นเหตุนำมาซึ่งความเข้าใจ (ในกระบวนการใช้ศัพท์และอรรถ) อย่างลึกซึ้ง.

ก็นามิกปทมาลาที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้อาศัยแนวทางจากพระบาลีว่า สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาสิ121. กสฺสโก ปฏิชานาสิ122. อุปาสโก ปฏิชานาสิ. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธา123 เป็นต้น.

คำอธิบาย

ตตฺถ สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาสีติ “ตฺวํ 'อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ'ติ ปฏิชานาสี”ติ อิติสทฺท-โลปวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. เอส นโย “กสฺสโก ปฏิชานาสี”ติอาทีสุปิ. “สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต”ติ เอตฺถ ปน “อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”ติ ปฏิชานนฺตสฺส ตวาติ เอวํ อิติสทฺท-โลปโยชนาวเสน อญฺโญ สทฺทสนฺนิเวโส เตเนว อญฺโญ อตฺถปฏิเวโธ จ ภวติ. “ขีณาสวสฺส เต ปฏิชานโตติ” อาทีสุปิ เอเสว นโย. อฏฺฐกถายํ ปน สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโตติ “อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, สพฺเพ ธมฺมา มยา อภิสมฺพุทฺธา”ติ เอวํ ปฏิชานโต ตวาติ 125 โย อตฺโถ วุตฺโต, โสปิ ยถาทสฺสิโต อตฺโถเยว.

เอวํปการํ ญตฺวา ปณฺฑิตชาติเยน กุลปุตฺเตน อมฺเหหิ วุจฺจมานา “อหํ สมฺมา-สมฺพุทฺโธ”ติ ตฺวํ ปฏิชานาสี”ติ เอตสฺมึ อตฺเถ สกฺริยาปทา อยํ ปทมาลา ววตฺถเปตพฺพา

บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น:-

ข้อความว่า สมฺพุทฺโธ ปฏิชานาสิ บัณฑิตพึงแปลความหมายด้วยสามารถแห่ง การลบ อิติ ศัพท์ว่า ตฺวํ 'อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ'ติ ปฏิชานาสิ (ท่าน ย่อมปฏิญาณตนว่า "เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า"). แม้ในข้อความว่า กสฺสโก ปฏิชานาสิ เป็นต้นก็มีนัย เดียวกัน (คือแปลว่า ท่าน ย่อมปฏิญาณตนว่า "เราเป็นชาวนา").

ส่วนในข้อความว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต นี้ มีการตั้งศัพท์ไว้ด้วย วิภัตติอย่างหนึ่ง และแปลความหมายด้วยวิภัตติอีกอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ด้วยสามารถแห่งการใส่ อิติ ศัพท์ที่ถูกลบไปเข้ามาอย่างนี้ว่า อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”ติ ปฏิชานนฺตสฺส ตว (เมื่อท่าน ปฏิญาณตนอยู่ว่า "เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า"). แม้ในข้อความว่า ขีณาสวสฺส เต ปฏิชานโต124 เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน.

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ท่านได้อธิบายว่า ข้อความว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต, สพฺเพ ธมฺมา มยา อภิสมฺพุทฺธา มีคำอธิบายว่า “เมื่อท่าน ปฏิญาณตนอยู่ อย่างนี้ว่า "เรา เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ธรรมทั้งปวงอันเราตรัสรู้แล้ว”. (จะเห็นได้ว่า) คำอธิบายในอรรถกถานี้ เหมือนกับที่แสดงมาข้างต้นนั่นเอง.

ครั้นกุลบุตรผู้เป็นชาติบัณฑิต รู้หลักการอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดปทมาลา (แบบแจก) นี้พร้อมทั้งบทกิริยาที่ใช้ในความหมายว่า อหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”ติ ตฺวํ ปฏิชานาสิ ที่ข้าพเจ้า จะแสดงดังต่อไปนี้

สมฺมาสมฺพุทฺโธ ตฺวํ ปฏิชานํ ติฏฺฐสิ. สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตํ ปฏิชานนฺตํ ปสฺสติ. สมฺมาสมฺพุทฺเธน เต ปฏิชานตา ธมฺโม เทสิโต. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต ทียเต. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺมา ตยา ปฏิชานตา อเปติ. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต ธมฺโม. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺมึ ตยิ ปฏิชานนฺเต ปติฏฺฐิตนฺติ. ตถา “ขีณาสโว ตฺวํ ปฏิชานาสี”ติอาทินาปิ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ท่านยืนปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ย่อมเห็นซึ่งท่านผู้ปฏิญาณ อยู่ว่า เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. พระธรรมอันท่านผู้ปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็นพระสัมมา-สัมพุทธเจ้า แสดงแล้ว. ย่อมถวายแก่ท่านผู้ปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ย่อมหลีกออกจากท่านผู้ปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ธรรมของท่านผู้ ปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ดำรงอยู่ในท่านผู้ปฏิญาณอยู่ว่า เราเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. แม้ข้อความว่า ขีณาสโว ตฺวํ ปฏิชานาสิ เป็นต้น พึงแจกปทมาลา ให้พิสดาร โดยทำนองเดียวกันนี้.

อิทฺธิมา ภิกฺขุ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ. อิทฺธิมนฺโต ภิกฺขู เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตีติ อิมสฺมึ ปนตฺเถ อยมฺปิ สกฺริยาปทา ปทมาลา วตฺตุเปตพฺพา

อนึ่ง นักศึกษา พึงกำหนดปทมาลานี้พร้อมทั้งบทกิริยาที่ใช้ในความหมายว่า “อิทฺธิมา ภิกฺขุ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ. อิทฺธิมนฺโต ภิกฺขู เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺติ เป็นต้นที่ข้าพเจ้า จะได้แสดงดังต่อไปนี้

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺโต พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺโต ภิกฺขุ ติฏฺฐติ

ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ยืนเนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺตา พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตา ภิกฺขู ติฏฺฐนฺติ

ภิกษุผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ยืนเนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺตํ พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตํ ภิกฺขุ ปสฺสติ

ย่อมเห็นซึ่งภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺเต พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺเต ภิกฺขู ปสฺสติ

ย่อมเห็นซึ่งภิกษุผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺเตน พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺเตน ภิกฺขุนา ธมฺโม เทสิโต

ธรรมอันภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง แสดงแล้ว

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺเตหิ พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺเตหิ ภิกฺขูหิ ธมฺโม
เทสิโต

ธรรมอันภิกษุผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง
แสดงแล้ว

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺตสฺส พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตสฺส ภิกฺขุโน ทียเต

ย่อมถวายแก่ภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

โภ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺต พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺต ภิกฺขุ ตฺวํ ธมฺมํ
เทเสหิ

แน่ะภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง ขอท่าน
จงแสดงธรรม

โภนฺโต เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺตา พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตา ตุมฺเห
ธมฺมํ เทเสถ

แน่ะภิกษุผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายผู้เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง ขอท่านทั้งหลาย จงแสดงธรรม

อิมสฺมึ ฐาเน เกวฏฺฏสุตฺตํ สาธกํ.

“อิธ เกวฏฺฏ ภิกฺขุ อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ. เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ , อาวิภาวํ ฯเปฯ ตเมนํ อญฺญตโร สทฺโธ ปสนฺโน ปสฺสติ ตํ ภิกฺขุ อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภนฺตํ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหนฺตํ พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหนฺตนฺ”ติ อิทํ เกวฏฺฏสุตฺตํ.126

ข้อความที่นำมาแสดงนี้ มีเกวัฏฏสูตรเป็นหลักฐานดังนี้:-

ดูก่อนเกวัฏฏะ ภิกษุ ในพระศาสนานี้ แสดงฤทธิ์ได้โดยวิธีการต่างๆ เช่น เนรมิต ตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง. ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสบางคน เห็นภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ...ผู้แสดงฤทธิ์โดยวิธีการต่างๆ เช่น เนรมิตตนจากหนึ่งเป็นมาก จากมากเป็นหนึ่ง.

เอโกเอกายปทมาลา

เอโกเอกาย มาตุคาเมน สทฺธึ รโห นิสชฺชํ กปฺเปนฺโต ภิกฺขุ เอวํ วทติ, เอโกเอกาย มาตุคาเมน สทฺธึ รโห นิสชฺชํ กปฺเปนฺตา ภิกฺขู เอวํ วทนฺติ. เอโกเอกาย มาตุคาเมน สทฺธึ รโห นิสชฺชํ กปฺเปนฺตํ ภิกฺขุ ปสฺสติ เอโกเอกาย มาตุคาเมน สทฺธึ รโห นิสชฺชํ กปฺเปนฺเต ภิกฺขู ปสฺสติ. สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ภิกษุสำเร็จการนั่งในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง กล่าวคำพูดเช่นนี้, ภิกษุหลาย รูปสำเร็จการนั่งในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง กล่าวคำพูดเช่นนี้, ย่อมเห็นภิกษุสำเร็จ การนั่งในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง, ย่อมเห็นภิกษุหลายสำเร็จการนั่งในที่ลับกับ มาตุคามสองต่อสอง.

ที่เหลือนักศึกษา พึงแจกโดยพิสดาร.

วินิจฉัยบทว่า เอโกเอกาย

เอตฺถ ปน “น เตฺวว เอโกเอกาย, มาตุคาเมน สลฺลเป”ติอาทิกํ ปาฬิปทํ สาธกํ. เอตฺถ หิ เอโกเอกายาติ อิทํ อพฺยยปทสทิสํ รูฬฺหีปทนฺติ คเหตพฺพํ, อญฺญมญฺญนฺติ สทฺทสฺส วิย จ เอกปทตฺตูปคมนญฺจสฺส เวทิตพฺพํ. “ภิกฺขุ วินา ทุติเยน สยํ เอโก หุตฺวา เอกาย อิตฺถิยา สทฺธินฺติ อิมสฺมึ อตฺเถ “เอโกเอกายา”ติ อิทํ ปทํ น รูฬฺหีปทนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

เกี่ยวกับบทว่า เอโกเอกาย นี้ มีหลักฐานจากพระบาลีว่า น เตฺเวว เอโกเอกาย มาตุคาเมน สลฺลเป 127 (แต่ไม่ควรเจรจากับหญิงสองต่อสองอย่างเด็ดขาด)เป็นต้น.

ก็ในข้อความนี้ บทว่า เอโกเอกาย พึงทราบว่าเป็นรูฬหีบท มีลักษณะคล้ายกับ อัพยยบท และพึงทราบว่าเป็นบทสมาสเหมือนกับบทว่า อญฺญมญฺญํ128

สำหรับบทพระบาลีว่า เอโกเอกาย ที่พระอรรถกถาจารย์ได้นำมาอธิบายว่า ภิกฺขุ วินา ทุติเยน สยํ เอโก หุตฺวา เอกาย อิตฺถิยา สทฺธึ 129 (ภิกษุอยู่ตามลำพังรูปเดียว ไม่มี เพื่อน ไม่ควรเจรจากับหญิงสองต่อสอง) นักศึกษา พึงทราบว่า ไม่ใช่รูฬหี.

เอวํ สนฺเตปิ น “เอโก”ติ สทฺโท “ภิกฺขู”ติ ปเทน สมานาธิกรโณ., ยทิ สมานาธิกรโณ สิยา, “นิสชฺชํ กปฺเปนฺตนฺ”ติอาทิ 130 น วตฺตพฺพํ สิยา. “เอกายา”ติ สทฺโทปิ น อชฺฌาหริตพฺเพน “อิตฺถิยา”ติ ปเทน สมานาธิกรโณ. ยทิ สมานาธิกรโณ สิยา, “มาตุคาเมนา”ติ น วตฺตพฺพํ สิยา วิเสสาภาวโต ทฺวิรุตฺตภาวาปชฺชนโต จ.

แม้พระอรรถกถาจารย์จะอธิบายไว้เช่นนี้ แต่บทว่า เอโก ก็ไม่เป็นตุลยาธิกรณ-วิเสสนะ (กับบทว่า ภิกฺขุ) เพราะถ้าพึงเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า ภิกฺขุ ก็ไม่ควร ตรัสว่า นิสชฺชํ กปฺเปนฺตํ เป็นต้น (หมายความว่า ในกรณีที่บทวิเสสยะเป็นทุติยาวิภัตติ บทว่า เอโกเอกาย เป็นวิเสสนะของบทวิเสสยะจริงๆ ก็จะต้องมีรูปเป็นทุติยาวิภัตติตาม ไปด้วยว่า เอกํเอกาย แต่เนื่องจากไม่ได้ทำหน้าที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะ จึงมีรูปเป็น เอโกเอกาย อยู่เหมือนเดิม).

แม้บทว่า เอกาย ก็มิได้เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับบทว่า อิตฺถิยา ที่เป็นปาฐเสสะ แต่อย่างใด (ปาฐเสสะคือบทที่ต้องนำมาเพิ่มในเวลาแปล) เพราะถ้าบทว่า เอกาย เป็น ตุลยาธิกรณวิเสสนะจริง ก็ไม่ควรที่จะตรัสคำว่า มาตุคาเมน เข้ามาอีก เนื่องจากศัพท์ ทั้งสองมีความหมายไม่ต่างกัน และจะทำให้เกิดทฺวิรุตตโทษ (โทษเพราะการกล่าวซ้ำ, ทฺวิรุตตโทษนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปุนรุตติโทษ)

(หมายความว่า การที่พระองค์ใช้บทว่า มาตุคาเมน ทั้งๆ ที่บทว่า เอกาย ซึ่งเป็น ศัพท์อิตถีลิงค์และสามารถสื่อถึงหญิงได้อยู่แล้ว ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทว่า เอกาย มิได้ ทำหน้าที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า อิตฺถิยา นั่นเอง)

กิญฺจ ภิยฺโย “มาตุคาเมนา”ติ วุตฺตตฺตา “เอเกนา”ติ วตฺตพฺพํ สิยา, เอกนฺตโต ปน “เอโกเอกายา”ติ อิทํ ปทํ ปุมิตฺถิสงฺขาตํ อตฺถํ อเปกฺขติ, น สมานาธิกรณปทํ; ตสฺมา “เทฺว ชานิปตโย อญฺญมญฺญํ สลฺลเปนฺตี”ติ

อาทีสุ 131 “อญฺญมญฺญนฺติ ปทสฺส วิย จ “เอโกเอกายา”ติ อิมสฺส เอกปทตฺตญฺจ นิสชฺชํ กปฺเปนฺตสฺส ภิกฺขุโน วิเสสนตฺตญฺจ เวทิตพฺพํ.

ยิ่งไปกว่านี้ (หากบทว่า เอกาย ทำหน้าที่เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะจริง) เมื่อ พระพุทธองค์ ตรัสบทวิเสสยะเป็นปุงลิงค์ว่า มาตุคาเมน ก็ควรตรัสบทวิเสสนะเป็นปุงลิงค์ ว่า เอเกน ด้วยเช่นกัน. แท้จริง บทว่า เอโกเอกาย (ที่ใช้เป็นทั้งปุงลิงค์ = เอโก และ อิตถีลิงค์ =เอกาย) นี้ เพียงแต่ต้องการสื่อถึงความหมายที่เป็นชายหญิงเท่านั้น มิใช่ทำหน้าที่เป็น ตุลยาธิกรณวิเสสนะ ดังนั้น พึงทราบว่า บทว่า เอโกเอกาย นี้เป็นบทสมาส และทำหน้าที่ เป็นบทวิเสสนะของภิกษุผู้สำเร็จการนั่ง.

อถวา ยสฺสํ นิสชฺชกฺริยายํ ภิกฺขุปิ เอโกว โหติ, อิตฺถีปิ เอกาว. สา กฺริยา รูฬฺหีวเสน “เอโกเอกายา”ติ วุจฺจติ ตาทิสาย เอโกเอกาย นิสชฺชกฺริยาย ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธินฺติปิ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

อิมินา นเยน อญฺเญสมฺปิ รูฬฺหีสทฺทานํ นามิกปทมาลา ยถาปโยคํ เอกวจน-พหุวจนวเสน โยเชตพฺพา.

อิจฺเจวํ วาจฺจาภิเธยฺยลิงฺคาทีนํ นามิกปทมาลา นานปฺปการโต ปกาสิตา.

อีกนัยหนึ่ง ในกิริยาการนั่งใด ฝ่ายภิกษุก็หนึ่งรูป ฝ่ายหญิงก็หนึ่งคน กิริยาการนั่ง นั้น เรียกว่า เอโกเอกาย โดยรูฬหี ดังนั้น ในกรณีเช่นนี้ จะถือเอาความหมายว่า “ภิกษุ สำเร็จการนั่งกับมาตุคามด้วยกิริยาต่างคนต่างนั่งเช่นนั้น” ก็ได้.

อาศัยหลักการนี้ นักศึกษา พึงแจกนามิกปทมาลาของรูฬหีศัพท์อื่นๆ นอกจากนี้ ทั้งที่เป็นฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ที่มีใช้ในพระบาลี.

ข้าพเจ้า ได้แสดงนามิกปทมาลาของวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์เป็นต้น โดย ประการต่างๆ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

สุมธุรตรสทฺทนิตึ อิมํ
ปฏุตรมติตํ สุสิเข วรํ.
วิทุวิมติตโมปหรึ รวึ
มติกุมุทปโพธินิสาปตึ.

บัณฑิตผู้ปรารถนาความเป็นผู้เชี่ยวชาญอย่าง ยิ่งยวด พึงตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีตินี้ อันมีรสหวานชื่นฉ่ำใจ สามารถกำจัดความมืดกล่าวคือ ข้อสงสัยของเหล่านักปราชญ์ อันเปรียบเสมือน พระจันทร์ฉายแสงต้องดอกโกมุทกล่าวคือ ปัญญาให้เบ่งบาน.

กต วิญฺญูชนสฺสาส- สาสนสฺสาภิวุทฺธิยา
ธิยา นีติมิมํ สาธุ สาธุกญฺเญว ลกฺขเย.

นักปราชญ์ พึงตั้งใจศึกษาคัมภีร์สัททนีติ ที่ข้าพเจ้า รจนาแล้วนี้ ให้จงหนัก เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของ พระศาสนา อันเป็นที่พักพิงของเหล่าวิญญูชน.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พุยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ วาจฺจาภิเธยฺยลิงฺคาทิปริทีปโน นามิกปทมาลา-วิภาโค เอกาทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่าวาจจาภิเธยยลิงคาทิปริทีปนนามิกปทมาลา- วิภาคที่แสดงวาจจลิงค์และอภิเธยยลิงค์เป็นต้น ในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

เอตฺตาวตา ภูธาตุมยานํ ปุลฺลิงฺคานํ อิตฺถิลิงฺคานํ นปุสกลิงฺคานญฺจ นามิกปท-มาลา ยถารหํ ลิงฺคนฺตเรหิ สทฺทนฺตเรหิ อตฺถนฺตเรหิ จ สทฺธึ นานปฺปการโต ทสฺสิตา. สพฺพนามานิ หิ ฐเปตฺวา นยโต อญฺญานิ กานิจิ นามานิ อคฺคหิตานิ นาม นตฺถิ.

ด้วยลำดับคำ (ทั้ง ๑๑ ปริจเฉทนี้) ข้าพเจ้าได้แสดงนามิกปทมาลาของศัพท์ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุไว้โดยประการต่างๆ พร้อมกับแสดงลิงค์ พิเศษ, ศัพท์พิเศษ และอรรถพิเศษไว้ตามสมควร ดังนั้น ว่าโดยนัยแล้วไม่มีนามอื่นใดๆ ที่ข้าพเจ้าจะไม่แสดงไว้ ยกเว้นสรรพนามอย่างเดียว.

ปริจเฉทที่ ๑๒

สพฺพนามตํสทิสนามนามิกปทมาลา

แบบแจกสรรพนามและนามที่ลักษณะเหมือนกับสรรพนาม

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ สพฺพนามญฺจ ตสฺสมํ
นามญฺจ โยชิตํ นานา- นาเมเหว วิเสสโต.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้า จะแสดงสรรพนามและบทนาม ที่มีลักษณะเหมือนกับสรรพนามนั้นโดยระบุชื่ออันมี ประการต่างๆ เป็นหลัก.

ยานิ โหนฺติ ติลิงฺคานิ อนุกูลานิ ยานิ จ
ติลิงฺคานํ วิเสเสนปทาเนตานิ นามโต.

“สพฺพสาธารณกานิ นามานิ”จฺเจว อตฺถโต
สพฺพนามานิ วุจฺจนฺติ สตฺตวีสติ สงฺขโต.

บทเหล่าใด มี ๓ ลิงค์ และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่

นามศัพท์ บทเหล่านั้น มีชื่อเรียกว่า "สรรพนาม" ตาม ความหมายที่ว่า "นามที่ใช้แทนนามทั้งปวง (ทั้งสาม ลิงค์) ชื่อว่า สรรพนาม. มีจำนวน ๒๗ ตัว.

เตสุ กานิจิ รูเปหิ เสสาญฺเญหิ๑ จ ยุชฺชเร

กานิจิ ปน สเหว๒ เอเตสํ ลกฺขณํ อิทํ.

เอตสฺมา ลกฺขณา มุตฺตํ น ปทํ สพฺพนามิกํ

ตสฺมาตีตาทโย สทฺทา คุณนามานิ วุจฺจเร.

บรรดาสรรพนาม ๒๗ ตัวเหล่านั้น บทสรรพนาม บาง ประเภท มีการประกอบรูปศัพท์ด้วยวิธีการของสรรพ-นาม และวิธีการของนามนามคละเคล้ากัน. ส่วน สรรพ-นามบางอย่าง มีวิธีการประกอบรูปศัพท์ด้วยวิธีการ ของสรรพนามเท่านั้น. นี้เป็นลักษณะของสรรพนาม เหล่านั้น. บทที่ไม่มีลักษณะดังกล่าว ไม่ชื่อว่าเป็น สรรพนาม เพราะเหตุนั้น ศัพท์ทั้งหลายมี อตีต ศัพท์ เป็นต้น จึงเรียกว่า คุณนาม.

สรรพนาม ๒๗ ตัว

สพฺพนามานิ นาม สพฺพ-กตร-กตม-อุภย-อิตร-อญฺญ-อญฺญตร-อญฺญตม-ปุพฺพ-ปร-อปร-ทกฺขิณ-อุตฺตร-อธร-ย-ต-เอต-อิม-อมุ-กึ-เอก-อุภ-ทฺวิ-ติ-จตุ-ตุมฺห-อมฺห-อิจฺเจตานิ สตฺตวีส.

สรรพนาม ๒๗ ตัว ได้แก่ สพฺพ-กตร-กตม-อุภย-อิตร-อญฺญ-อญฺญตร-อญฺญตม-ปุพฺพ-ปร-อปร-ทกฺขิณ-อุตฺตร-อธร-ย-ต-เอต-อิม-อมุ-กึ-เอก-อุภ, ทฺวิ-ติ-จตุ-ตุมฺห-อมฺห.

ความหมายของสรรพนาม

เอเตสุ สพฺพสทฺโท สกลตฺโถ, โส จ สพฺพสพฺพาทิวเสน เญยฺโย. กตรกตมสทฺทา ปุจฺฉนตฺถา. อุภยสทฺโท ทฺวิอวยวสมุทายวจโน. อิตรสทฺโท วุตฺตปฏิโยคีวจโน. อญฺญสทฺโท อธิคตาปรวจโน. อญฺญตร อญฺญตมสทฺทา อนิยมตฺถา. ปุพฺพาทโย อุตฺตรปริยนฺตา ทิสากาลาทิววตฺถาวจนา.

ตถา หิ ปุพฺพปรา-ปร-ทกฺขิณุตฺตรสทฺทา ปุลฺลิงฺคตฺเต ยถารหํ กาลเทสาทิวจนา, อิตฺถิลิงฺคตฺเต ทิสาทิวจนา, นปุสกลิงฺคตฺเต ฐานาทิวจนา. อธรสทฺโทปิ เหฏฺฐิมตฺถวาจโก ววตฺถาวจโนเยว, โส จ ติลิงฺโค "อธโร ปตฺโต. อธรา อรณี, อธรํ ภาชน"มิติ, ยํสทฺโท อนิยมตฺโถ. ตํสทฺโท ปรมฺมุขาวจโน. เอตสทฺโท สมีปวจโน. อิมสทฺโท อจฺจนฺตสมีปวจนโน. อมุสทฺโท ทูรวจนโน. กึสทฺโท ปุจฺฉนตฺโถ. เอกสทฺโท สงฺขาทิวจโน.

วุตฺตญฺหิ

บรรดาสรรพนามเหล่านั้น:-

สพฺพ ศัพท์ มีอรรถว่า "ทั้งปวง, ทั้งหมด". ก็ สพฺพ ศัพท์นั้น พึงทราบว่ามีประเภทต่างๆ เช่น สพฺพสพฺพ (อนวเสสสพฺพ=ทั้งหมดแบบไม่มีส่วนเหลือ) เป็นต้น.

กตร กตม ศัพท์ มีอรรถว่า (อะไร, เป็นไฉน เป็นต้น) ทำหน้าที่คำถาม.

อุภย ศัพท์ ทำหน้าที่แสดงหมู่ของสิ่งสองสิ่ง (ทั้งสอง).

อิตร ศัพท์ ทำหน้าที่แสดงอรรถซึ่งเป็นของคู่กันกับสิ่งที่ได้กล่าวไปแล้ว (นอกนี้)

อญฺญ ศัพท์ ทำหน้าแสดงอรรถอื่นนอกจากอรรถที่ได้กำหนดรู้แล้ว (อื่น).

อญฺญตร อญฺญตม ศัพท์ ทำหน้าแสดงอรรถที่ยังไม่เจาะจงแน่นอน.

ปุพฺพ อุตฺตร ศัพท์ ทำหน้าแสดงสถานที่และกาลเวลาเป็นต้น.

จริงอย่างนั้น ปุพฺพ ปร อปร ทกฺขิณ และ อุตฺตร ศัพท์ เมื่อใช้เป็นปุงลิงค์ ย่อม ระบุถึงกาลเวลาและสถานที่เป็นต้นตามสมควร. เมื่อใช้เป็นอิตถีลิงค์ ระบุถึงทิศเป็นต้น. เมื่อใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ระบุถึงสถานที่เป็นต้น.

อธร ศัพท์ ทำหน้าที่แสดงการกำหนดสถานที่เป็นต้น มีความหมายว่า “ภายใต้ (เบื้องล่าง)”. ก็ อธร ศัพท์นั้น ใช้เป็น ๓ ลิงค์ ดังนี้ คือ อธโร ปตฺโต (บาตรที่อยู่ด้านล่าง). อธรา อรณี (เขียงที่อยู่ด้านล่าง), อธรํ ภาชนํ (ภาชนะที่อยู่ด้านล่าง).

ยํ ศัพท์ ทำหน้าที่แสดงอรรถที่ยังไม่เจาะจงแน่นอน (ใด).

ตํ ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ลับหลัง (นั้น).

เอต ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว (นั่น).

อิม ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ที่สุด (นี้).

อมุ ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ไกล๑ (โน้น).

กึ ศัพท์ มีอรรถว่า “อะไร, หรือ" เป็นต้น” ทำหน้าที่คำถาม.

เอก ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงสังขยา=จำนวนนับเป็นต้น (เช่น หนึ่ง, สอง, สาม, สี่, ห้า) ดังที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า

เอกสทฺโท อญฺญตฺถเสฏฺฐอสหายสงฺขาทีสุ ทิสฺสติ. ตถา เหส “สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จ, อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ, อิตฺเถเก อภิวทนฺตี”ติอาทีสุ อญฺญตฺเถ ทิสฺสติ. “เจตโส เอโกทิภาวนฺ”ติอาทีสุ เสฏฺเฐ. “เอโก วูปกฏฺโฐ”ติอาทีสุ อสหาเย. “เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสายา”ติอาทีสุ สงฺขายนฺติ 5. ยตฺเถส สงฺขาวจโน, ตตฺเถกวจนนฺโตว.

เอก ศัพท์ มีอรรถว่า อญฺญ (อื่น), เสฏฺฐ (ประเสริฐ), อสหาย (ไม่มีเพื่อน=ผู้เดียว) และ สงฺขา (การนับจำนวน) เป็นต้น. มีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้

[เอก ศัพท์ ในอรรถ อญฺญ= อื่น]

ตัวอย่างเช่น

สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จ,- ศาสดาอื่น ย่อมประกาศลัทธิว่า "อัตตาและ

อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ,- โลกเป็นสิ่งที่เที่ยง, วาทะนี้เท่านั้นเป็นสัจจธรรม,

อิตฺเถเก อภิวทนฺติ1 วาทะอื่นเป็นโมฆะ"

[เอก ศัพท์ ในอรรถประเสริฐ]

ตัวอย่างเช่น

เจตโส เอโกทิภาวํ 2 ธรรม ที่ทำให้จิตเกิดสมาธิอันประเสริฐ

[เอก ศัพท์ ในอรรถไม่มีเพื่อน=ผู้เดียว]

ตัวอย่างเช่น

เอโก วูปกฏฺโฐ3 หลีกเร้นอยู่เพียงผู้เดียว

[เอก ศัพท์ ในอรรถกำหนดจำนวนนับ]

ตัวอย่างเช่น

เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ- ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพียงชั่วขณะและสมัยเดียว

สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย4 เท่านั้น เพื่อการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์

ในที่ใด เอก ศัพท์ ระบุถึงจำนวนนับ (เช่น หนึ่ง, สอง, สาม, สี่, ห้า). ในที่นั้น จะมีรูป เป็นเอกพจน์เท่านั้น. (ดูคำอธิบายข้างหน้า)

อุภสทฺโท ทฺวิสทฺทปริยาโย. ทฺวิติจตุสทฺทา สงฺขาวจนา, สพฺพกาลํ พหุวจนนฺตาว. ตุมฺหสทฺโท, เยน กเถติ, ตสฺมึ วตฺตพฺพวจนํ. อมฺหสทฺโท อตฺตนิ วตฺตพฺพวจนํ.

อุภ ศัพท์ เป็นไวพจน์ของ ทฺวิ ศัพท์.

ทฺวิ ติ จตุ ศัพท์ ทำหน้าที่ระบุถึงจำนวน ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว.

ตุมฺห ศัพท์ ใช้แทนบุคคลที่สนทนาอยู่กับเรา.

อมฺห ศัพท์ ใช้แทนตัวผู้พูด.

อิทานิ เตสํ นามิกปทมาลํ กถยาม.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของสรรพนามเหล่านั้น.

สพฺพสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
สพฺโพ	สพฺเพ
สพฺพํ	สพฺเพ
สพฺเพน	สพฺเพหิ, สพฺเพภิ
สพฺพสฺส	สพฺเพสํ, สพฺเพสานํ
สพฺพสฺมา, สพฺพมฺหา (สพฺพา)๑	สพฺเพหิ, สพฺเพภิ
สพฺพสฺส;	สพฺเพสํ, สพฺเพสานํ
สพฺพสฺมึ, สพฺพมฺหิ (สพฺเพ)๒	สพฺเพสุ.
โภ สพฺพ	ภวนฺโต สพฺเพ

ตตฺร “สพฺโพ ภูโต, สพฺเพ ภูตา”ติอาทินา, “สพฺโพ ปุริโส, สพฺเพ ปุริสา”ติอาทินา จ นเยน สพฺพานิ ปุลฺลิงฺคนาเมหิ สทฺธึ โยเชตพฺพานิ. ยานิ ปน ยมกมหาเถเรน ปุนฺนปุสกวิสเย สพฺพกตรกตมาทีนํ อญฺญานิปิ รูปานิ วุตฺตานิ. ตํ ยถา ?

ในแบบแจกของสรรพนามปุงลิงค์นี้ พึงนำเอาบทสรรพนามทุกๆ บทมาใช้ร่วมกับ ศัพท์นามนาม ประเภทปุงลิงค์โดยนัยเป็นต้นว่า

สพฺโพ ภูโต สัตว์ทั้งปวง

สพฺเพ ภูตา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

สพฺโพ ปุริโส บุรุษทั้งปวง

สพฺเพ ปุริสา บุรุษทั้งหลายทั้งปวง

รูปพิเศษของ สพฺพ ปุงลิงค์

สำหรับรูปพิเศษอื่นๆ (คือรูปที่ไม่ได้แสดงไว้ในแบบแจกข้างต้น) ของ สพฺพ, กตร, กตม ศัพท์เป็นต้น ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ที่พระยมกมหาเถระแสดงไว้มีดังนี้

"สพฺพา" อิจฺจาทิกํ รูปํ นิสฺสกฺเก ภุมฺมเก ปน

"สพฺเพ" อิจฺจาทิกํ รูปํ ยมเกน ปกาสิตํ.

ตญฺเจ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตํ คณฺหนฺตุ โยคิโน

สพฺพนามิกรูปญฺหิ วิวิธํ ทุพฺพุธํ ยโต.

ในปัญจมีวิภัตติ (เอกพจน์) พระยมกมหาเถระ ได้แสดง รูปว่า สพฺพา เป็นต้น ส่วนในสัตตมีวิภัตติ ได้แสดงรูปว่า สพฺเพ เป็นต้น. หากนักศึกษา พิจารณาแล้วเห็นว่า รูปนั้น มีความเหมาะสม ก็จงนำไปใช้เถิด. ด้วยว่า รูปของบท สรรพนามมีหลากหลาย ทั้งเข้าใจได้ยาก.

สพฺพสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
สพฺพา	สพฺพา, สพฺพาโย
สพฺพํ	สพฺพา, สพฺพาโย
สพฺพาย, สพฺพสฺสา	สพฺพาหิ, สพฺพาภิ
สพฺพาย, สพฺพสฺสา	สพฺพาสํ. สพฺพาสานํ
สพฺพาย, สพฺพสฺสา	สพฺพาหิ, สพฺพาภิ
สพฺพาย, สพฺพสฺสา	สพฺพาสํ. สพฺพาสานํ
สพฺพายํ, สพฺพสฺสา, สพฺพสฺสํ;	สพฺพาสุ
โภติ สพฺเพ	โภติโย สพฺพา, สพฺพาโย

อิตฺถิลิงฺคตฺเต นามิกปทมาลา.

เมื่อประสงค์ใช้เป็นอิตถีลิงค์ พึงแจกตามแบบนี้.

เอตฺถ "สพฺพา ภาวิกา, สพฺพา ภาวิกาโย"ติ , "สพฺพา กญฺญา, สพฺพา กญฺญาโย"ติ จ อาทินา อิตฺถิลิงฺคสพฺพนามานิ สพฺเพหิ อิตฺถิลิงฺเคหิ สทฺธึ โยเชตพฺพานิ.

ในแบบแจกของสรรพนามอิตถีลิงค์นี้ พึงนำเอาบทสรรพนามอิตถีลิงค์มาใช้ร่วม กับศัพท์นามนาม ประเภทอิตถีลิงค์ทุกบทโดยนัยเป็นต้นว่า

สพฺพา ภาวิกา หญิงผู้เจริญทั้งปวง

สพฺพา ภาวิกาโย หญิงผู้เจริญทั้งหลายทั้งปวง

สพฺพา กญฺญา หญิงทั้งปวง

สพฺพา กญฺญาโย หญิงทั้งหลายทั้งปวง

รูปพิเศษของ สพฺพ อิตถีลิงค์

เอตฺถ จ "สพฺพสฺสา"ติ ปทํ ตติยาจตุตฺถีปญฺจมีฉฏฺฐีสตฺตมีวเสน ปญฺจธา วิภตฺตํ "ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธินฺ"ติ กรณปฺปโยคาทิทสฺสนโต. สพฺพสฺสา กญฺญาย กตํ. สพฺพสฺสา กญฺญาย เทติ. อยํ กญฺญา สพฺพสฺสา กญฺญาย หีนา วิรูปา. อยํ กญฺญา สพฺพสฺสา กญฺญาย อุตฺตมา อภิรูปา. สพฺพสฺสา กญฺญาย อเปติ, สพฺพสฺสา กญฺญาย ธนํ. สพฺพสฺสา กญฺญาย ปติฏฺฐิตํ.

อนึ่ง ในแบบแจกข้างต้นนี้ บทว่า สพฺพสฺสา มีแจกไว้ ๕ วิภัตติ คือ ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ เพราะได้พบตัวอย่างรูปที่ใช้เป็น ตติยาวิภัตติว่า ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ6 (พร้อมด้วยหญิงสาวคนนั้น) เป็นต้น ดังนั้น จึง สามารถใช้เป็นรูปต่างๆ ได้ดังนี้

สพฺพสฺสา กญฺญาย กตํ อันเด็กหญิงทั้งปวงทำแล้ว

สพฺพสฺสา กญฺญาย เทติ ย่อมให้แก่เด็กหญิงทั้งปวง

อยํ กญฺญา สพฺพสฺสา- เด็กหญิงนี้ มีรูปทรามกว่าหญิงทั้งปวง
กญฺญาย หีนา วิรูปา

อยํ กญฺญา สพฺพสฺสา- เด็กหญิงนี้ มีรูปงามกว่าหญิงทั้งปวง
กญฺญาย อุตฺตมา อภิรูปา

สพฺพสฺสา กญฺญาย อเปติ หลีกออกจากเด็กหญิงทั้งปวง

สพฺพสฺสา กญฺญาย ธนํ ทรัพย์ของเด็กหญิงทั้งปวง

สพฺพสฺสา กญฺญาย ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในเด็กหญิงทั้งปวง

สพฺพสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
สพฺพํ	สพฺพานิ
สพฺพํ	สพฺพานิ
สพฺเพน	สพฺเพหิ, สพฺเพภิ
สพฺพสฺส	สพฺเพสํ, สพฺเพสานํ
สพฺพสฺมา, สพฺพมฺหา (สพฺพา)	สพฺเพหิ, สพฺเพภิ

สพฺพสฺส		สพฺเพสํ, สพฺเพสานํ

สพฺพสฺมึ, สพฺพมฺหิ (สพฺเพ)		สพฺเพสุ

โภ สพฺพ		ภวนฺโต สพฺพานิ

นปุสกลิงฺคตฺเต นามิกปทมาลา.

เมื่อประสงค์ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ พึงแจกตามแบบนี้.

เอตฺถ "สพฺพํ ภูตํ; สพฺพานิ ภูตานิ. สพฺพํ จิตฺตํ; สพฺพานิ จิตฺตานี"ติ จ อาทินา นปุสกลิงฺคสพฺพนามานิ สพฺเพหิ นปุสกลิงฺเคหิ สทฺธึ โยเชตพฺพานิ. เอวํ สพฺพสทฺทสฺส ลิงฺคตฺตยวเสน ปทมาลา ภวติ.

ในแบบแจกของสรรพนามนปุงสกลิงค์นี้ พึงนำเอาบทสรรพนามนปุงสกลิงค์มาใช้ ร่วมกับศัพท์นามนามประเภทนปุงสกลิงค์ทุกบทโดยนัยเป็นต้นว่า

สพฺพํ ภูตํ		สัตว์ทั้งปวง

สพฺพานิ ภูตานิ	สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

สพฺพํ จิตฺตํ		จิตทั้งปวง

สพฺพานิ จิตฺตานิ จิตทั้งหลายทั้งปวง

แบบแจกของ สพฺพ ศัพท์ทั้งสามลิงค์ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

สพฺพ ศัพท์ในบทสมาส

อิทานิสฺส ปรปเทน สทฺธึ สมาโส เวทิตพฺโพ "สพฺพสาธารโณ สพฺพเวรี"อิติ๑. ตตฺถ สพฺเพสํ สาธารโณ สพฺพสาธารโณ. สพฺเพสํ เวรี สพฺเพ วา เวริโน ยสฺส โสยํ สพฺพเวรีติ สมาสวิคฺคโห. ยถา ปน สพฺพสทฺทสฺส ปทมาลา ลิงฺคตฺตยวเสน โยชิตา, เอวํ กตรสทฺทาทีนมฺปิ อธรสทฺทปริยนฺตานํ โยเชตพฺพา.

บัดนี้ พึงทราบการย่อระหว่าง สพฺพ ศัพท์นั้นกับบทอื่น เช่น สพฺพสาธารโณ, สพฺพเวรี เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า สพฺเพสํ สาธารโณ สพฺพสาธารโณ (ชื่อว่า สัพพสาธารณะ เพราะทั่วไปแก่สิ่งทั้งปวง). สพฺเพสํ เวรี, สพฺเพ วา เวริโน ยสฺส โสยํ สพฺพเวรี (ชื่อว่า สัพพเวรี เพราะเป็นศัตรูของชนทั้งปวง หรือ เพราะมีบุคคลทั้งปวงเป็นศัตรู). แม้ปทมาลา (แบบแจก) ของ กตร ศัพท์จนถึง อธร ศัพท์ นักศึกษา พึงแจกตามแบบของ สพฺพ ศัพท์ทั้ง ๓ ลิงค์นี้เถิด.

กตราทิสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

ตตฺรายํ อุภยสทฺทวชฺชิโต ปุลฺลิงฺคเปยฺยาโล...

กตโร; กตเร. กตรํ...โภ กตร; ภวนฺโต กตเร. กตโม; กตเม. อิตโร; อิตเร. อญฺโญ; อญฺเญ. อญฺญตโร; อญฺญตเร. อญฺญตโม; อญฺญตเม. ปุพฺโพ; ปุพฺเพ. ปโร; ปเร. อปโร; อปเร. ทกฺขิโณ; ทกฺขิเณ. อุตฺตโร; อุตฺตเร. อธโร; อธเร...โภ อธร; ภวนฺโต อธเร.

อยํ ปน อุภยสทฺทสหิโต นปุสกลิงฺคเปยฺยาโล

ในแบบแจกเหล่านั้น ยกเว้น อุภย ศัพท์ (ทั้งสอง) ศัพท์อื่นๆ (มี กตร ศัพท์เป็นต้น) มีแบบแจกฝ่ายปุงลิงค์โดยย่อดังนี้:-

[กตรสทฺทปทมาลา] กตโร, กตเร. กตรํ...โภ กตร, ภวนฺโต กตเร

[กตมสทฺทปทมาลา] กตโม, กตเม...

[อิตรสทฺทปทมาลา] อิตโร, อิตเร...

[อญฺญสทฺทปทมาลา] อญฺโญ, อญฺเญ...

[อญฺญตรสทฺทปทมาลา] อญฺญตโร, อญฺญตเร...

[อญฺญตสทฺทปทมาลา] อญฺญตโม, อญฺญตเม...

[ปุพฺพสทฺทปทมาลา] ปุพฺโพ, ปุพฺเพ...

[ปรสทฺทปทมาลา] ปโร, ปเร...

[อปรสทฺทปทมาลา] อปโร, อปเร...

[ทกฺขิณสทฺทปทมาลา] ทกฺขิโณ, ทกฺขิเณ...

[อุตฺตรสทฺทปทมาลา] อุตฺตโร, อุตฺตเร...

[อธรสทฺทปทมาลา] อธโร, อธเร...โภ อธร, ภวนฺโต อธเร

กตราทิสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

อยํ ปน อุภยสทฺทสหิโต นปุสกลิงฺคเปยฺยาโล...

กตรํ; กตรานิ. กตรํ...โภ กตร; ภวนฺโต กตรานิ. กตมํ. อุภยํ. อิตรํ. อญฺญํ. อญฺญตรํ. อญฺญตมํ. ปุพฺพํ. ปรํ อปรํ. ทกฺขิณํ อุตฺตรํ. อธรํ; อธรานิ. อธรํ...โภ อธร, ภวนฺโต อธรานิ

ฝ่ายนปุงสกลิงค์มีแบบแจกโดยย่อพร้อมกับ อุภย ศัพท์ดังต่อไปนี้:-

[กตรสทฺทปทมาลา] กตรํ; กตรานิ. กตรํ...โภ กตร; ภวนฺโต กตรานิ

[กตมสทฺทปทมาลา] กตมํ...

[อุภยสทฺทปทมาลา] อุภยํ...

[อิตรสทฺทปทมาลา] อิตร...

[อญฺญสทฺทปทมาลา] อญฺญํ...

[อญฺญตรสทฺทปทมาลา] อญฺญตรํ...

[อญฺญตมสทฺทปทมาลา] อญฺญตมํ...

[ปุพฺพสทฺทปทมาลา] ปุพฺพํ...

[ปรสทฺทปทมาลา] ปรํ...

[อปรสทฺทปทมาลา] อปรํ...

[ทกฺขิณสทฺทปทมาลา] ทกฺขิณํ...

[อุตฺตรสทฺทปทมาลา]   อุตฺตรํ...

[อธรสทฺทปทมาลา]   อธรํ; อธรานิ. อธรํ...โภ อธร, ภวนฺโต อธรานิ

รูปพิเศษของ ปร ศัพท์เป็นต้น

(ปุงลิงค์/นปุงสกลิงค์)

อิทานิ ปุนฺนปุสกลิงฺคานํ ปรสทฺทาทีนํ รูปนฺตรนิทฺเทโส วุจฺจติ. กจฺจายนสฺมิญฺหิ “ปุริสา”ติ วิย “ปรา”ติ ปฐมาพหุวจนํ ทิสฺสติ. เอวรูโป นโย อปรสพฺพกตราทีสุ อญฺญตม-ปริโยสาเนสุ นวสุ อปฺปสิทฺโธ7, ลพฺภมาโน ปุพฺพทกฺขิณุตฺตราธเรสุ จตูสุ ลพฺเภยฺย.

ตถา “ปุริเส”ติ วิย ปาฬิอาทีสุ “ปุพฺเพ”ติ 8 สจฺจสงฺเขเป “อิตเร”ติ 9กจฺจายเน จ “ปเร”ติ สตฺตมีเอกวจนํ ทิสฺสติ. เอวรูโป นโย สพฺพอญฺญสทฺเทสุ อปฺปสิทฺโธ, ลพฺภมาโน กตร-กตมาทีสุ 10 เสเสสุ อธรปริโยสาเนสุ ทฺวาทสสุ ลพฺเภยฺย.

ตถา “ปุริสา”ติ วิย สพฺพา กตราอิจฺจาทิ ปญฺจมีเอกวจนนโย ปาฬิอาทีสุ 11 อปฺปสิทฺโธ. เอวํ สนฺเตปิ อยํ นโย ปุนปฺปุนํ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺโต เจ, คเหตพฺโพ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงรูปพิเศษของ ปร ศัพท์เป็นต้นฝ่ายปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์. ก็ในคัมภีร์กัจจายนะ ปรากฏว่า มีรูปปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ว่า ปรา เหมือนกับคำว่า ปุริสา. แต่หลักการเช่นนี้ ไม่มีใช้ใน ๙ ศัพท์เหล่านี้ คือ อปร และ สพฺพ, กตร จนถึง อญฺญตม. หากจะมี คงมีได้ใน ๔ ศัพท์นี้ คือ ปุพฺพ, ทกฺขิณ, อุตฺตร, อธร.

นอกจากนี้ รูปสัตตมีวิภัตติเอกพจน์ (ที่แปลงเป็น เอ) มีใช้ในพระบาลีเป็นต้น เช่น ปุพฺเพ, ในสัจจสังเขป เช่น อิตเร และในคัมภีร์กัจจายนะ เช่น ปเร. แต่หลักการเช่นนี้ ไม่มีใช้ใน สพฺพ และ อญฺญ ศัพท์. หากจะมี คงมีได้ใน ๑๒ ศัพท์ที่เหลือเหล่านี้ คือ กตร, กตม ศัพท์จนถึง อธร ศัพท์.

นอกจากนี้ หลักการของปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ (กล่าวคือ การแปลง สฺมา เป็น อา) เช่น สพฺพา, กตรา เป็นต้น เหมือนกับรูปว่า ปุริสา ก็ไม่มีใช้ในพระบาลีเป็นต้น. แม้ หลักการนี้จะไม่มีใช้ในพระบาลีก็ตาม แต่เมื่อนักศึกษาพิจารณาอย่างรอบคอบแล้ว หากเห็นว่าเหมาะสม ก็พึงนำไปใช้เถิด.

กตราทิสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

อยํ ปน อุภยสทฺทสหิโต อิตฺถิลิงฺคเปยฺยาโล...

กตรา; กตรา, กตราโย. กตรํ...โภติ กตเร; โภติโย กตรา, กตราโย. กตมา. อุภยา. อิตรา. อญฺญตรา. อญฺญตมา. ปุพฺพา. ปรา. อปรา. ทกฺขิณา. อุตฺตรา. อธรา; อธรา, อธราโย อธรํ...โภติ อธเร; โภติโย อธรา, อธราโย

ฝ่ายอิตถีลิงค์มีแบบแจกโดยย่อพร้อมกับ อุภย ศัพท์ดังนี้

[กตรสทฺทปทมาลา]   กตรา; กตรา, กตราโย. กตรํ...

โภติ กตเร; โภติโย กตรา, กตราโย

[กตมสทฺทปทมาลา] กตมา...

[อุภยสทฺทปทมาลา] อุภยา...

[อิตรสทฺทปทมาลา] อิตรา...

[อญฺญตรสทฺทปทมาลา] อญฺญตรา...

[อญฺญตมสทฺทปทมาลา] อญฺญตมา...

[ปุพฺพสทฺทปทมาลา] ปุพฺพา...

[ปรสทฺทปทมาลา] ปรา...

[อปรสทฺทปทมาลา] อปรา...

[ทกฺขิณสทฺทปทมาลา] ทกฺขิณา...

[อุตฺตรสทฺทปทมาลา] อุตฺตรา...

[อธรสทฺทปทมาลา] อธรา; อธรา, อธราโย อธรํ...

โภติ อธเร; โภติโย อธรา, อธราโย

รูปพิเศษของ อิตร,อญฺญ,อญฺญตร,อญฺญตม

(ในพระบาลีเป็นต้น)

ยสฺมา ปเนเตสุ อิตรอญฺญอญฺญตรอญฺญตมานํ ปาฬิยาทีสุ “อิตริสฺสา”ติ อาทิ-ทสฺสนโต โกจิ เภโท วตฺตพฺโพ, ตสฺมา จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ เอกวจนฏฺฐาเน “อิตริสฺสา, อิตราย, อญฺญิสฺสา, อญฺญาย. อญฺญตริสฺสา, อญฺญตราย, อญฺญตมิสฺสา, อญฺญตมายา”ติ โยเชตพฺพํ. ตถา ตติยาปญฺจมีนเมกวจนฏฺฐาเน “ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ. กสฺสาหํ เกน หายามี”ติ กรณนิสฺสกฺกปฺปโยคทสฺสนโต.

สตฺตมิยา ปเนกวจนฏฺฐาเน “อิตริสฺสา, อิตริสฺสํ, อิตราย, อิตรายํ, อญฺญิสฺสา, อญฺญิสฺสํ, อญฺญาย, อญฺญายํ, อญฺญตริสฺสา, อญฺญตริสฺสํ, อญฺญตราย, อญฺญตรายํ, อญฺญตมิสฺสา, อญฺญตมิสฺสํ, อญฺญตมาย, อญฺญตมายนฺ”ติ โยเชตพฺพํ “อญฺญตโร ภิกฺขุ อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต โหตี”ติ 14 ปาฬิทสฺสนโต.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทสรรพนามเหล่านี้ คือ อิตร, อญฺญ, อญฺญตร, อญฺญตม มีรูปพิเศษบางรูปที่ควร นำมากล่าวไว้ เพราะได้พบตัวอย่างมี อิตริสฺสา เป็นต้นในพระบาลีเป็นต้น ดังนั้น ในจตุตถี-วิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ พึงแจกรูปเพิ่มเข้ามาว่า

อิตริสฺสา, อิตราย

อญฺญิสฺสา, อญฺญาย

อญฺญตริสฺสา, อญฺญตราย

อญฺญตมิสฺสา, อญฺญตมาย

แม้ในตติยาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ก็เช่นเดียวกัน เพราะได้พบตัวอย่างที่ ใช้เป็นตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ในพระบาลีดังนี้ว่า

ตสฺสา กุมาริกาย สทฺธึ 12 พร้อมกับด้วยนางกุมาริกานั้น

กสฺสาหํ เกน หายามิ 13 ฉันด้อยกว่าหญิงคนไหนด้วยคุณสมบัติอะไร

ส่วนในสัตตมีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ เพราะได้พบตัวอย่างที่ใช้เป็นรูปสัตตมีวิภัตติฝ่าย เอกพจน์ในพระบาลีดังนี้ว่า อญฺญตโร ภิกฺขุ อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต โหติ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง มีจิตปฏิพัทธ์ในหญิงคนใดคนหนึ่ง) ดังนั้น (ในสัตตมีวิภัตติฝ่าย เอกพจน์) พึงแจกรูปเพิ่มเข้ามาว่า

อิตรสฺสา, อิตริสฺสํ, อิตราย, อิตรายํ

อญฺญิสฺสา, อญฺญิสฺสํ, อญฺญาย, อญฺญายํ

อญฺญตริสฺสา, อญฺญตริสฺสํ, อญฺญตราย, อญฺญตรายํ

อญฺญตมิสฺสา, อญฺญตมิสฺสํ, อญฺญตมาย, อญฺญตมาย

สพฺพ ศัพท์ ๔ ประเภท

ตตฺร15 สพฺพสทฺโท สพฺพสพฺพํ, ปเทสสพฺพํ, อายตนสพฺพํ, สกฺกายสพฺพนฺติ จตูสุ วิสเยสุ ทิฏฺฐปฺปโยโค. ตถา เหส "สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺตี"ติอาทีสุ สพฺพสพฺพสฺมึ อาคโต. "สพฺเพสํ โว สาริปุตฺตา สุภาสิตํ ปริยาเยนา"ติอาทีสุ ปเทสสพฺพสฺมึ. "สพฺพํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ สาธุกํ มนสิกโรถ, ภาสิสฺสามิ...กตมญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ จกฺขุญฺเจว รูปา จ...มโน เจว ธมฺมา จา"ติ เอตฺถ อายตนสพฺพสฺมึ. "สพฺพํ สพฺพโต สญฺชานาตี"ติอาทีสุ สกฺกายสพฺพสฺมึ. ตตฺถ สพฺพสพฺพสฺมึ อาคโต นิปฺปเทโส, อิตเรสุ ตีสุ สปฺปเทโสติ เวทิตพฺโพ. อิจฺเจวํ

สพฺพสพฺพปเทเสสุ อโถ อายตเนปิ จ

สกฺกาเย จาติ จตูสุ สพฺพสทฺโท ปวตฺตติ.

บรรดาสรรพนามเหล่านั้น:-

สพฺพ ศัพท์ มีตัวอย่างใช้ ๔ ฐานะ คือ สพฺพสพฺพ (สพฺพสรรพนามที่มีความหมายว่า ทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ เช่นในกรณีที่ระบุถึงเญยยธรรม ๕ ประการ), ปเทสสพฺพ (สพฺพ สรรพนามที่มีความหมายว่าทั้งหมดของบางส่วน เช่นในกรณีที่ระบุถึงอารมณ์ ๕), อายตนสพฺพ (สพฺพสรรพนามที่หมายถึงอายตนะภายในภายนอก) และ สกฺกายสพฺพ (สพฺพสรรพนามที่หมายถึงธรรมที่ยังมีความยึดมั่นถือมั่นกล่าวคือเตภูมิกธรรม)

[สพฺพสพฺพสรรพนาม]

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺติ.16

ธรรมทั้งปวง ย่อมมาปรากฏในมุขะคือพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า

โดยอาการทั้งปวง.๑

[ปเทสสพฺพสรรพนาม]

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพสํ โว สาริปุตฺตา สุภาสิตํ ปริยาเยน.17

ดูก่อนสารีบุตรและโมคคัลลานะ ถ้อยคำของพวกเธอทั้งหมด ชื่อว่ากล่าวดีแล้ว

โดยอ้อม.

[อายตนสพฺพสรรพนาม]

ตัวอย่างเช่น

สพฺพํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ สาธุกํ มนสิกโรถ, ภาสิสฺสามิ...กตมญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ จกฺขุญฺเจว รูปา จ...มโน เจว ธมฺมา จ.18

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงอายตนธรรมทั้งปวงแก่พวกเธอ. ขอพวกเธอ จงตั้งใจฟังอายตนธรรมนั้นให้ดี. เราจะแสดง...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อายตนธรรมทั้งหมด เหล่านั้น ได้แก่อะไรบ้าง อายตนธรรมทั้งหมดเหล่านั้น คือ จักขายตนะ, รูปายตนะ... มนายตนะ ธรรมายตนะ.

[สกฺกายสพฺพสรรพนาม]

ตัวอย่างเช่น

สพฺพํ สพฺพโต สญฺชานาติ.19

บุคคล ย่อมรู้เตภูมกธรรมทั้งปวงโดยอาการทั้งปวง.

บรรดา สพฺพ ศัพท์ ๔ ประเภทนั้น สพฺพ ศัพท์ที่มาใน สพฺพสพฺพ พึงทราบว่าเป็น นิปฺปเทสสพฺพ (อนวเสสสพฺพ=สพฺพ ศัพท์ที่ระบุถึงทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีข้อจำกัด) ส่วนที่ มาใน ๓ ประเภทที่เหลือ พึงทราบว่าเป็น สปฺปเทสสพฺพ (สาวเสสสพฺพ=สพฺพ ศัพท์ที่ระบุถึง สิ่งทั้งหมดของกลุ่มบางกลุ่มที่เกี่ยวข้อง). ตามที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า

สพฺพสพฺพปเทเสสุ อโถ อายตเนปิ จ
สกฺกาเย จาติ จตูสุ สพฺพสทฺโท ปวตฺตติ.

สพฺพ ศัพท์ ใช้ใน ๔ ฐานะ คือ สพฺพสพฺพ, ปเทสสพฺพ,
อายตนสพฺพ และ สกฺกายสพฺพ.

ความต่างกันของ กตร, กตม ศัพท์

กตร-กตมสทฺเทสุ กตรสทฺโท อปฺเปสุ เอกํ วา เทฺว วา ตีณิ วา ภิยฺโย วา อปฺปมุปาทาย วตฺตติ. กตมสทฺโท พหูสุ เอกํ วา เทฺว วา ตีณิ วา พหุ วา อุปาทาย วตฺตติ. กตรสทฺโท หิ อปฺปวิสโย, กตมสทฺโท พหุวิสโย. ตตฺริเม ปโยคา “กตเรน มคฺเคน คนฺตพฺพํ. สมุทฺโท กตโร อยํ. กตโม ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ. กตเม ธมฺมา กุสลา. ทิสา จตสฺโส วิทิสา จตสฺโส, อุทฺธํ อโธ ทส ทิสตา, อิมาโย, กตมํ ทิสํ ติฏฺฐติ นาคราชา”.อิจฺเจวมาทโย ภวนฺติ.

บรรดา กตร และ กตม ศัพท์ กตร ศัพท์ ใช้เป็นคำถามโดยเลือกหนึ่ง สอง สาม หรือ มากกว่าจากสิ่งที่มีอยู่เล็กน้อย. กตม ศัพท์ใช้เป็นคำถามโดยเลือกหนึ่ง สอง สาม หรือ มากกว่าจากสิ่งที่มีอยู่จำนวนมาก

ดังนั้น กตร ศัพท์ จึงใช้ในฐานะที่ระบุถึงสิ่งที่มีอยู่จำนวน น้อย. ส่วน กตม ศัพท์ ใช้ในฐานะที่ระบุถึงสิ่งที่มีอยู่จำนวนมาก.

บรรดาศัพท์ทั้งสองนั้น มีตัวอย่างดังนี้:-

กตเรน มคฺเคน คนฺตพฺพํ 20 พึงไปด้วยหนทางเส้นไหน

สมุทฺโท กตโร อยํ 21 มหาสมุทรนี้ เป็นมหาสมุทรอะไร

กตโม ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ 22 ในสมัยที่จิตเกิด ผัสสะมีอยู่จำนวนเท่าไร

กตเม ธมฺมา กุสลา23 กุศลธรรมมีอยู่จำนวนเท่าไร

ทิสา จตสฺโส วิทิสา จตสฺโส,- ทิศใหญ่ ๔ ทิศ, ทิศเฉียง ๔ ทิศ, ทิศเบื้องบน

อุทฺธํ อโธ ทส ทิสตา๑, อิมาโย,- ทิศเบื้องล่าง รวมเป็น ๑๐ ทิศ, พญานาคราช

กตมํ ทิสํ ติฏฺฐติ นาคราชา24 ย่อมดำรงอยู่ ณ ทิศไหนเล่า ?

อุภยสทฺทปทมาลา

อุภโย. อุภยํ.25 อุภโย. อุภเยน.26 เสสํ ปุลฺลิงฺเค สพฺพสทฺทสมํ. อุภโย ชนา ติฏฺฐนฺติ, อุภโย ชเน ปสฺสติ. ยถา อุโภ ปุตฺตา. อุโภ ปุตฺเตติ. "อุภโยติ หิ ปทํ "อุโภติ ปทมิว พหุวจนนฺตภาเวน ปสิทฺธํ, น เตฺวกวจนนฺตภาเวน. เอตฺถ หิ

เอกรตฺเตน อุภโย ตุวญฺจ ธนุเสข จ.

อนฺนเมวาภินนฺทนฺติ อุภโย เทวมานุสา

"อุภโย เต ปิตาภาตโร"ติ ตทตฺถสาธกานิ นิทสฺสนปทานิ เวทิตพฺพานิ. ยทา ปนายสฺมนฺโต "อุภโย"ติ เอกวจนนฺตํ ปสฺเสยฺยาถ, ตทา สาธุกํ มนสิกโรถ. โก หิ สมตฺโถ อนนฺตนยปฏิทณฺฑิเต สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก ชินสาสเน นิรวเสสโต นยํ ทฏฺ■ุ ทสฺเสตุญฺจ อญฺญตฺร อาคมาธิคมสมฺปนฺเนน ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน.

อุภย ศัพท์ มีแบบแจก ดังนี้ คือ อุภโย. อุภยํ. อุภโย. อุภเยน. ที่เหลือแจกเหมือนกับ สพฺพ ศัพท์ในปุงลิงค์ทั้งหมด. มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

อุภโย ชนา ติฏฺฐนฺติ ชนทั้งสอง ยืนอยู่

อุภโย ชเน ปสฺสติ ย่อมเห็นชนทั้งสอง

ยถา อุโภ ปุตฺตา27 เหมือนบุตรทั้งสอง

อุโภ ปุตฺเต ซึ่งบุตรทั้งสอง

สำหรับบทว่า อุภโย (ทั้งสอง) ใช้เป็นรูปพหูพจน์เหมือนกับบทว่า อุโภ (ทั้งสอง) ไม่ใช้เป็นรูปเอกพจน์แน่นอน. ก็ในเรื่องนี้ พึงทราบบทตัวอย่างซึ่งสามารถนำมาเป็นหลัก ฐานอ้างอิงความหมายที่เป็นพหูพจน์นั้น เช่น

เอกรตฺเตน อุภโย ตุวญฺจ ธนุเสข.28

บุคคลทั้งสองคือท่านและธนุเสขมาณพ เกิดใน ราตรีเดียวกัน.

อนฺนเมวาภินนฺทนฺติ อุภโย เทวมานุสา29

เทวดาและมนุษย์ทั้งสอง ย่อมเพลิดเพลินยินดีซึ่ง ข้าวนั่นเทียว.

อุภโย เต ปิตาภาตโร.

บิดาและพี่น้องชายทั้งสองเหล่านั้น.

ก็เมื่อใดท่านทั้งหลายได้พบ อุภโย ศัพท์ใช้เป็นรูปเอกพจน์ เมื่อนั้น ขอให้ท่าน ทั้งหลาย จงใคร่ครวญให้จงหนัก.

จริงอยู่ ใครเล่า จะสามารถรอบรู้และแสดงหลักการที่มีอยู่ทั้งหมดในคำสอนของ พระพุทธเจ้า กล่าวคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาอันประดับด้วยนยะหาที่สุดมิได้ นอกจากพระอรหันต์ผู้ถึงพร้อมด้วยปริยัติและปฏิเวธแตกฉานในปฏิสัมภิทาเท่านั้น.

ข้อวินิจฉัย

บทที่เป็นได้ทั้งสรรพนามและนามนาม

อิทญฺเจตฺถุปลกฺขิตพฺพํ.

อนึ่ง ในเรื่องสรรพนามนี้ พึงจดจำข้อวินิจฉัยที่จะกล่าวต่อไปนี้ให้ดีด้วย.

อญฺญสทฺโท ปุพฺพสทฺโท ทกฺขิโณ จุตฺตโร ปโร

สพฺพนาเมสุ คยฺหนฺติ อสพฺพนามิเกสุปิ.

เอเตสญฺหิ สพฺพนาเมสุ สงฺคโห วิภาวิโตว.

อญฺญ, ปุพฺพ, ทกฺขิณ, อุตฺตร และ ปร ศัพท์ เป็นได้ทั้ง สรรพนามและนามนาม. สำหรับการจัดศัพท์เหล่านั้น เป็นสรรพนาม ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้แล้ว.

อญฺญ, ปุพฺพ, ทกฺขิณ, อุตฺตร, ปร

สงเคราะห์เป็นนามนาม

อิทานิ อสพฺพนาเมสุ สงฺคโห วุจฺจเต. ตตฺถ อญฺญสทฺโท ตาว ยทา พาลวาจโก, ตทา สพฺพนามํ นาม น โหติ. อสพฺพนามตฺตา จ สพฺพถาปิ ปุริส-กญฺญา-จิตฺตนเยเนว โยเชตพฺโพ. ตถา หิ น ชานาตีติ อญฺโญ, พาโล ปุริโส 30. น ชานาตีติ อญฺญา, พาลา อิตฺถี. น ชานาตีติ อญฺญํ, พาลํ กุลนฺติ วจนตฺโถ. เอวํ วิทิตฺวา ปุลฺลิงฺคฏฺฐาเน “อญฺโญ, อญฺญา. อญฺญํ, อญฺเญ”ติอาทินา ปุริสนเยเนว นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน “อญฺญา, อญฺญา, อญฺญาโย”ติอาทินา กญฺญานเยเนว, นปุสกลิงฺคฏฺฐาเน “อญฺญํ อญฺญานี”ติอาทินา จิตฺตนเยเนว โยเชตพฺพา.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการสงเคราะห์ศัพท์เหล่านั้นเข้าในนามนาม. บรรดาศัพท์ เหล่านั้น อันดับแรก อญฺญ ศัพท์ ไม่ชื่อว่าเป็นสรรพนามในกรณีที่ระบุถึงบุคคลผู้โง่เขลา. ก็เนื่องจากไม่ใช่บทสรรพนาม จึงต้องแจกปทมาลาตามแบบของ ปุริส, กญฺญา, จิตฺต ทุกประการ. จริงอย่างนั้น อญฺญ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ชานาตีติ อญฺโญ, พาโล ปุริโส (ชื่อว่า อญฺญ เพราะไม่รู้ ได้แก่ บุรุษผู้โง่เขลา). น ชานาตีติ อญฺญา, พาลา อิตฺถี (ชื่อว่า อญฺญา เพราะไม่รู้ ได้แก่ หญิงผู้โง่เขลา). น ชานาตีติ อญฺญํ, พาลํ กุลํ (ชื่อว่า อญฺญํ เพราะไม่รู้ ได้แก่ ตระกูลที่โง่เขลา).

นักศึกษา ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว พึงแจกนามิกปทมาลาในฝ่ายปุงลิงค์ตามแบบ ปุริส ศัพท์ดังนี้ คือ อญฺโญ, อญฺญา. อญฺญํ, อญฺเญ เป็นต้น. ในฝ่ายอิตถีลิงค์ พึงแจกนามิกปท- มาลาตามแบบ กญฺญา ศัพท์ดังนี้ คือ อญฺญา, อญฺญา, อญฺญาโย เป็นต้น. ในฝ่ายนปุงสกลิงค์ พึงแจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ดังนี้ คือ อญฺญํ, อญฺญานิ เป็นต้น.

อิมสฺมิญฺหิ อตฺถวิเสเส พาลชเน วตฺตุกาเมน “อญฺญา ชนา”ติ อวตฺวา “อญฺเญ ชนา”ติ วุตฺเต ตสฺส ตํ วจนํ อธิปฺเปตตฺถํ น สาเธติ อญฺญถา อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา. ตถา “อญฺญานํ ชนานนฺ”ติ อวตฺวา “อญฺเญสํ ชนานํ, อญฺเญสานํ ชนานนฺ”ติ วา วุตฺเต ตสฺส ตํ วจนํ อธิปฺเปตตฺถํ น สาเธติ. ตถา “อญฺญานํ อิตฺถีนนฺ”ติ อวตฺวา “อญฺญาสํ อิตฺถีนนฺ”ติ วุตฺเตปิ, “อญฺญานํ กุลานนฺ”ติ อวตฺวา “อญฺเญสํ กุลานํ, อญฺเญสานํ กุลานนฺ”ติ วา วุตฺเตปิ. สพฺพนามิกวเสน ปน อธิคตาปรวจนิจฺฉายํ “อญฺเญ ชนา”ติอาทินา วตฺตพฺพํ, น “อญฺญา ชนา”ติอาทินา. ตถา หิ “อญฺญา ชนา”ติอาทินา วุตฺตวจนํ อธิปฺเปตตฺถํ น สาเธติ อญฺญถา อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา.

เกี่ยวกับ อญฺญ ศัพท์ที่มีความหมายต่างกันนี้ เมื่อบุคคลประสงค์จะพูดถึงคนโง่เขลา ไม่ใช้รูปว่า อญฺญา ชนา กลับใช้รูปว่า อญฺเญ ชนา คำพูดของเขา ย่อมไม่สามารถสื่อ ความหมายที่ตนต้องการได้ เพราะทำให้ผู้ฟังจับใจความเป็นอย่างอื่น.

โดยทำนองเดียวกัน แทนที่จะใช้รูปว่า อญฺญานํ ชนานํ กลับใช้รูปว่า อญฺเญสํ ชนานํ คำพูดของบุคคลนั้น ย่อมไม่สามารถสื่อความหมายที่ตนต้องการได้ เพราะทำให้ผู้ฟังจับใจ ความเป็นอย่างอื่น. โดยทำนองเดียวกัน แทนที่จะใช้รูปว่า อญฺญานํ อิตฺถีนํ กลับใช้รูปว่า อญฺญาสํ อิตฺถีนํ. โดยทำนองเดียวกัน แทนที่จะใช้รูปว่า อญฺญานํ กุลานํ กลับใช้รูปว่า อญฺเญสํ กุลานํ คำพูดของบุคคลนั้น ย่อมไม่สามารถสื่อความหมายที่ตนต้องการได้ เพราะ ทำให้ผู้ฟังจับใจความเป็นอย่างอื่น.

ตรงกันข้าม เมื่อประสงค์จะใช้ อญฺญ สรรพนามระบุถึงสิ่งอื่นนอกจากสิ่งที่ได้ระบุ มาแล้ว ต้องใช้รูปโดยนัยเป็นต้นว่า อญฺเญ ชนา. ไม่ควรใช้รูปโดยนัยเป็นต้นว่า อญฺญา ชนา. จริงอย่างนั้น คำพูดที่กล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า อญฺญา ชนา ย่อมไม่สามารถที่จะสื่อ ให้ทราบถึงความหมายที่ตนต้องการได้ เพราะทำให้ผู้ฟังจับใจความเป็นอย่างอื่น.

อิติ ยตฺถ “อญฺญา ชนา”ติอาทิวจนํ อุปปชฺชติ, “อญฺเญ ชนา”ติอาทิวจนํ นุปปชฺชติ, ยตฺถ ปน “อญฺเญ ชนา”ติอาทิวจนํ อุปฺปชฺชติ. “อญฺญา ชนา”ติอาทิวจนํ นุปปชฺชติ. ยา เอตสฺมึ อตฺถวิเสเส สลฺลกฺขณา ปญฺญา, อยํ นีติยา มคฺโค ยุตฺตายุตฺติ-วิจารเณ เหตุตฺตา, โลกสฺมิญฺหิ ยุตฺตายุตฺติวิจารณา นีตีติ วุตฺตา. สา จ วินา ปญฺญาย น สิชฺฌติ. เอวํ อญฺญสทฺโท อสพฺพนามิโกปิ ภวติ.

ที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า ในข้อความใด ควรใช้รูปว่า อญฺญา ชนา เป็นต้น ในข้อความนั้น ไม่ควรใช้รูปว่า อญฺเญ ชนา เป็นต้น. ตรงกันข้าม ในข้อความใด ควรใช้รูปว่า อญฺเญ ชนา เป็นต้น ในข้อความนั้น ไม่ควรใช้รูปว่า อญฺเญ ชนา เป็นต้น.

ก็ปัญญาที่รอบรู้ความหมายของ อญฺญ ศัพท์ที่ต่างกันนั้น ชื่อว่าเป็นหนทาง ที่จะนำ ไปสู่หลักการที่ถูกต้อง เพราะเป็นเหตุให้วิเคราะห์ถึงความเหมาะสมและไม่เหมาะสมได้. ด้วยว่า ในโลกนี้ การวิเคราะห์ถึง

ความเหมาะสมและไม่เหมาะสม (แห่งเนื้อความ) เรียกว่า หลักการ. ก็หลักการดังกล่าวนั้น จะสำเร็จไม่ได้ หากขาดปัญญาความรอบรู้. อญฺญ ศัพท์ ที่ใช้เป็นนามนาม ย่อมมีได้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ปุพฺพ-ทกฺขิณุตฺตร-ปรสทฺเทสุ ปุพฺพสทฺโท ยตฺถ ปธานวาจโก, ยตฺถ จ “เสมฺหํ ปุพฺโพ”ติ 31 อาทีสุ โลหิตโกปชวาจโก, ตตฺถ อสพฺพนามิโก. ปฐมตฺเถ ติลิงฺโค, ทุติยตฺเถ เอกลิงฺโค. อุตฺตมตฺถวาจโก ปน อุตฺตรสทฺโท จ ปรสทฺโท จ อสพฺพนามิโก ติลิงฺโคเยว. ตถา “ทกฺขิณสฺสา วทนฺติ มนฺ”ติ เอตฺถ วิย สุสิกฺขิตตฺถจตุรตฺถวาจโก ทกฺขิณสทฺโท. “เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา”ติอาทีสุ ปน เทยฺยธมฺมวาจโก ทกฺขิณาสทฺโท. นิโยคา อิตฺถิลิงฺโค อสพฺพนามิโกเยว. เอวํ อญฺญ-ปุพฺพ-ทกฺขิณุตฺตร-ปรสทฺทา อสพฺพนามิกาปิ สนฺตีติ เตสํ สพฺพนาเมสุปิ อสพฺพนาเมสุปิ สงฺคโห เวทิตพฺโพ.

บรรดาศัพท์เหล่านี้ คือ ปุพฺพ, ทกฺขิณ, อุตฺตร, ปร ในข้อความใด ปุพฺพ ศัพท์มี ความหมายว่า “ประธาน=เป็นใหญ่” และมีความหมายว่าหนองที่เกิดจากเลือดเสีย (น้ำ หนอง) เช่นในตัวอย่างว่า เสมฺหํ (เสมหะ) ปุพฺโพ (น้ำหนอง) เป็นต้น. ในข้อความนั้น ปุพฺพ ศัพท์ ใช้เป็นนามนาม. ปุพฺพ ศัพท์ที่มีอรรถว่า “ปธาน” เป็นได้ ๓ ลิงค์. ที่มีอรรถว่า "น้ำหนอง" เป็นได้ลิงค์เดียว (นปุงสกลิงค์).

ส่วน อุตฺตร, ปร ศัพท์ที่มีความหมายว่า “ประเสริฐ” ใช้เป็นนามนาม เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์. โดยทำนอง เดียวกัน ทกฺขิณ ศัพท์ที่มีความหมายว่า “ผู้ชำนาญการและ ความงาม" เช่นในตัวอย่างว่า ทกฺขิณสฺสา วทนฺติ มํ32 (เนื้อทั้งหลายที่เปรียบเสมือนม้าที่ฝึกดีแล้ว ย่อมพาเรามา). ส่วน ทกฺขิณา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “เทยยธรรม” เช่น ในตัวอย่างว่า เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา33 (พึงถวายเทยยธรรม อุทิศให้แด่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว) เป็นนามนาม อิตถีลิงค์แน่นอน. ข้อความที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า อญฺญ, ปุพฺพ, ทกฺขิณ, อุตฺตร, และ ปร ศัพท์ ทั้งหลาย ใช้เป็นนามนามก็ได้ เพราะฉะนั้น บัณฑิต พึงทราบว่า ศัพท์เหล่านั้น เป็นได้ ทั้งสรรพนามและนาม นาม.

กตร ศัพท์เป็นต้นในบทสมาส

อิทานิ กตรสทฺทาทีนํ ปรปเทน สทฺธึ สมาโส นียเต “กตรคามวาสี กตม-คามวาสี. อุภยคามวาสิโน, อิตรคามวาสี อญฺญตรคามวาสี, ปุพฺพทิสา, ปรชโน, ทกฺขิณทิสา, อุตฺตรทิสา, อธรปตฺโต”ติ. ตตฺร “กตโร คาโม กตรคาโม, กตโม คาโม กตมคาโม, อุภโย คามา อุภยคามา”-ติอาทินา ยถารหํ สมาสวิคฺคโห.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการย่อระหว่าง กตร ศัพท์เป็นต้นกับบทอื่น๑ เช่น กตร-คามวาสี (ชนผู้อยู่ใน หมู่บ้านไหน), กตมคามวาสี (ชนผู้อยู่บ้านไหน). อุภยคามวาสิโน (ชนผู้ทั้งหลายผู้อยู่ในหมู่บ้านทั้งสอง), อิต รคามวาสี (ชนผู้อยู่ในหมู่บ้านนอกนี้) อญฺญตร-คามวาสี (ชนผู้อยู่ในหมู่บ้านอื่น), ปุพฺพทิสา (ทิศ ตะวันออก), ปรชโน (ชนอื่น ผู้มิใช่ญาติ), ทกฺขิณทิสา (ทิศใต้), อุตฺตรทิสา (ทิศเหนือ), อธรปตฺโต (บาตรที่อยู่ ข้างล่าง).

บรรดาบทเหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์สมาสตามสมควรโดยนัยเป็นต้นว่า กตโร คาโม กตรคาโม (หมู่บ้านไหน ชื่อว่า กตรคาม), กตโม คาโม กตมคาโม (หมู่บ้านไหน ชื่อว่า กตม-คาม), อุภโย คามา อุภย คามา (หมู่บ้านทั้งสอง ชื่อว่า อุภยคาม).

กตมกตร ศัพท์

กตรสทฺทสฺส ปน กตมสทฺเทน สทฺธึ สมาสํ อิจฺฉนฺติ ทฺวิธา จ รูปานิ ครู “กตโร จ กตโม จ กตรกตเม กตรกตมา วา”ติ ตสฺมา สพฺพนามิกนเยน สุทฺธนามิเกสุ ปุริสนเยน จ กตรกตมสทฺทสฺส นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. เตนสฺส สมฺปทานสามิวจนฏฺฐาเนสุ กตรกตเมสํ, กตรกตเมสานํ, กตร-กตมานนฺ”ติ ตีณิ รูปานิ สิยุ “กตรา จ กตมา จ กตร-กตมา”ติ เอวํ อิตฺถิลิงฺควเสน กตสมาเส ปน สพฺพนามิกนเยน, สุทฺธนามิเกสุ กญฺญานเยน จ โยเชตพฺพา. "กตรญฺจ กตมญฺจ กตรกตมานี"ติ เอวํ น[redacted]สกลิงฺควเสน กตสมาเส สพฺพ-นามิกนเยน สุทฺธนามิเกสุ จิตฺตนเยน จ โยเชตพฺพา.

ก็อาจารย์ ทั้งหลาย ต้องการเชื่อมสมาสระหว่างกตมศัพท์กับกตรศัพท์โดยมี ๒ รูปดังนี้ คือ กตโร จ กตโม จ กตรกตเม, กตรกตมา (ไหนด้วย ไหนด้วย ชื่อว่า กตรกตเม, กตรกตมา (=ไหนๆ) ดังนั้น นักศึกษาพึงแจกนามิกปทมาลาของ กตรกตม ศัพท์ตามแบบ ของสรรพนามและตามแบบของ ปุริส ศัพท์ในสุทธนาม.

เพราะเหตุนั้น กตรกตม ศัพท์ จึงมีรูปฝ่ายจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติอย่างละ ๓ รูป คือ กตรกตเมสํ, กตรกตเมสานํ, กตรกตมานํ. ส่วนในกรณีที่เป็นบทสมาสฝ่ายอิตถีลิงค์ อย่างนี้ คือ กตรา จ กตมา จ กตรกตมา พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบของสรรพนาม และแจกตามแบบของ กญฺญา ศัพท์ในสุทธนาม. ส่วนในกรณีที่เป็นบทสมาสฝ่ายนปุงสก- ลิงค์อย่างนี้ คือ กตรญฺจ กตมญฺจ กตรกตมานิ พึงแจกนามิกปทมาลาตามแบบของ สรรพนาม และแจกตามแบบของ จิตฺต ศัพท์ในสุทธนาม.

กฏพิเศษของ ปุพฺพ, ปร

ที่เข้าสมาสเป็นทวันทสมาสเป็นต้น

อยํ ปเนตฺถ วิเสโสปิ เวทิตพฺโพ ปุพฺพาปราทิสทฺทา ทฺวนฺทสมาสาทิวิธึ ปตฺวา เสหิ รูเปหิ รูปวนฺโต น โหนฺติ, ตํ ยถา? ปุพฺพาปรา, อธรุตฺตรา, มาสปุพฺพา ปุริสา, ทิฏฺฐปุพฺพา ปุริสา, ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพา๑ สาวกา, อิทํ ปุลฺลิงฺคตฺเต ปฐมาพหุวจนรูปํ. เอตฺเถกาโร อาเทสภูโต น ทิสฺสติ. ปุพฺพาปรานํ อธรุตฺตรานํ, มาสปุพฺพานํ ปุริสานํ, อิทํ ปุลฺลิงฺคตฺเต จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ พหุวจนรูปํ. เอตฺถ สํ สานมิจฺเจเต อาเทสภูตา น ทิสฺสนฺติ.

ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพานํ สาวกานํ, ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพานํ สาวิกานํ, กุลานํ วา, อิทํ ติลิงฺคตฺเต จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ พหุวจนรูปํ. เอตฺถาปิ สํสานมิจฺเจเต อาเทสภูตา น ทิสฺสนฺติ. มาสปุพฺพายํ มาสปุพฺพาย, ปิยปุพฺพายํ ปิยปุพฺพาย, อิทมิตฺถิลิงฺคตฺเต สตฺตมี-จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ เอกวจนรูปํ. เอตฺถาเทสภูตา สํสา น ทิสฺสนฺติ. มาสปุพฺพานํ อิตฺถีนํ, ปิยปุพฺพานํ อิตฺถีนํ, อิทมิตฺถิลิงฺคตฺเต จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ พหุวจนรูปํ. เอตฺถ ปนาเทสภูโต สมิจฺเจโส น ทิสฺสติ. อญฺญานิปิ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพานิ, ปุพฺพาปราทีนํ สมาสวิคฺคหํ สมาสปริจฺเฉเท ปกาเสสฺสาม.

ก็เกี่ยวกับการเข้าสมาสของสรรพนามนี้ พึงทราบความพิเศษดังต่อไปนี้:- ปุพฺพ, ปร ศัพท์เป็นต้นเมื่อใช้วิธีการแห่งทวันทสมาสเป็นต้น ไม่สามารถแจกตามแบบของ สรรพนามได้ (ต้องแจกตามแบบสุทธนามทั่วไป) เช่น

ปุพฺพาปรา ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก

อธรุตฺตรา ทิศเบื้องล่างและทิศเหนือ

มาสปุพฺพา ปุริสา บุรุษทั้งหลายผู้เกิดก่อนหนึ่งเดือน

ทิฏฺฐปุพฺพา ปุริสา บุรุษทั้งหลายผู้เคยเห็น

ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพา สาวกา34 สาวกทั้งหลายผู้เคยเห็นพระตถาคต

ตัวอย่างนี้ เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์ฝ่ายปุงลิงค์. ในรูปที่เป็นปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ นี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแปลง โย วิภัตติเป็น เอ.

ปุพฺพาปรานํ แก่/แห่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก

อธรุตฺตรานํ แก่/แห่งทิศเบื้องล่างและทิศเหนือ

มาสปุพฺพานํ ปุริสานํ แก่/แห่งบุรุษผู้เกิดก่อนหนึ่งเดือน

ตัวอย่างนี้ เป็นจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์. ในรูปที่เป็นจตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์นี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ (ตาม แบบของสรรพนาม) แต่อย่างใด

ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพานํ - แก่/แห่งสาวกทั้งหลายผู้เคยเห็นพระตถาคต

สาวกานํ

ตถาคตํ ทิฏฺฐปุพฺพานํ - แก่/แห่งสาวิกาทั้งหลาย หรือแก่/แห่งตระกูลทั้งหลาย

สาวิกานํ, กุลานํ วา ผู้เคยเห็นพระตถาคต

ตัวอย่างนี้ เป็นจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ทั้ง ๓ ลิงค์. แม้ในตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ และ สานํ (ตามแบบของสรรพนาม).

มาสปุพฺพายํ ในหญิงผู้เกิดก่อนหนึ่งเดือน

มาสปุพฺพาย แก่/แห่ง/ในหญิงผู้เกิดก่อนหนึ่งเดือน

ปิยปุพฺพายํ ในหญิงผู้เคยมีคนรักมาก่อน

ปิยปุพฺพาย ใน/แก่/แห่งหญิงผู้เคยมีคนรักมาก่อน

ตัวอย่างนี้ เป็นสัตตมีจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติเอกพจน์ฝ่ายอิตถีลิงค์. แม้ในตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแปลง สฺมึ เป็น สํ และ ส สฺมึ เป็น สา (ตามแบบของสรรพนาม).

มาสปุพฺพานํ อิตฺถีนํ แก่/แห่งหญิงทั้งหลายผู้เกิดก่อนหนึ่งเดือน

ปิยปุพฺพานํ อิตฺถีนํ แก่/แห่งหญิงทั้งหลายผู้เคยมีคนรักมาก่อน

ตัวอย่างนี้ เป็นจตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติพหูพจน์ฝ่ายอิตถีลิงค์. แม้ในตัวอย่างนี้ จะเห็น ได้ว่า ไม่มีการแปลง นํ วิภัตติเป็น สํ. (ตามแบบของสรรพนาม).

แม้ตัวอย่างของสรรพนามอื่นๆ นักศึกษา พึงใช้ให้เหมาะสมกับพระบาลี. สำหรับ รูปวิเคราะห์ของ ปุพฺพ, ปร เป็นต้น ข้าพเจ้าจะแสดงในสมาสกัณฑ์ (สุตตมาลา).

อิทานิ ยํสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ยํ ศัพท์.

ยสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

โย เย

ยํ เย

เยน เยหิ เยภิ

ยสฺส เยสํ, เยสานํ

ยสฺมา, ยมฺหา เยหิ, เยภิ

ยสฺส เยสํ, เยสานํ

ยสฺมึ, ยมฺหิ เยสุ

อิทํ ปุลฺลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ ย ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

ยสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

ยํ ยานิ

ยํ ยานิ

เยน...

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์.

รูปพิเศษของ ย ศัพท์นปุงสกลิงค์

อถวา ยํ; ยานิ, ยา. ยํ; ยานิ, เย. เยน. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. กตฺถจิ หิ นิการโลโป ภวติ. อถวา ปน นิการสฺส อากาเรการาเทสาปิ คาถาวิสเย.

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกวรมาภุเช

นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ, ตานิ อชฺช ปทิสฺสเรติ จ

กึ มาณวสฺส รตนานิ อตฺถิ.

เย ตํ ชินนฺโต หเร อกฺขธุตฺโตติ จ

อีกอย่างหนึ่ง (ย ศัพท์นปุงสกลิงค์) แจกอย่างนี้ คือ ยํ; ยานิ, ยา ยํ; ยานิ, เย. เยน. ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. ในบางแห่งมีการลบ นิ (สำเร็จรูปเป็น ยา). อีกอย่างหนึ่ง ในกรณี ที่เป็นคาถามีการแปลง นิ เป็น อา และ เอ ได้บ้าง เช่น

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกวรมาภุเช

นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ, ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร.35

นิมิตเหล่าใด เคยปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ผู้นั่งคู้บัลลังก์ อันประเสริฐ. บัดนี้ นิมิตเหล่านั้นย่อมมาปรากฏ. (ยา = ยานิ).

กึ มาณวสฺส รตนานิ อตฺถิ.

เย ตํ ชินนฺโต หเร อกฺขธุตฺโต.36

เมื่อเราผู้เป็นนักเลงการพนันชนะท่านอยู่ พึงได้นำเอารัตนะเหล่าใด, รัตนะ เหล่านั้นของ พ่อหนุ่มมีอยู่เท่าไร (เย = ยานิ).

อิทเมตฺถ ปาฬินิทสฺสนํ. อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

นี้เป็นตัวอย่างจากพระบาลีเกี่ยวกับการแปลง นิ เป็น อา และ เอ. ตัวอย่างทั้งสองนี้ (คือ ยา และ เย) เป็นนปุงสกลิงค์.

ยสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ยา	ยา, ยาโย
ยํ	ยา, ยาโย
ยาย	ยาหิ, ยาภิ
ยาย, ยสฺสา	ยาสํ. ยาสานํ
ยาย	ยาหิ, ยาภิ
ยาย, ยสฺสา	ยาสํ. ยาสานํ
ยสฺสํ, ยายํ	ยาสุ

อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ ยํ ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

เอวํ ยํสทฺทสฺส ลิงฺคตฺตยวเสน ปทมาลา ภวติ. เอตฺถาลปนปทานิ น ลพฺภนฺติ. ตถา ตํสทฺทาทีนํ ปทมาลาทีสุปิ.

ยํ ศัพท์มีการแจกปทมาลาทั้ง ๓ ลิงค์ ด้วยประการฉะนี้. ในแบบแจกของ ยํ ศัพท์ นี้ไม่มีบทอาลปนะ. แม้ในแบบแจก ของ ตํ ศัพท์เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน.

อัตถุทธาระของ ยํ ศัพท์

เอตฺถ ปน ยนฺติ สทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร37 วุจฺจเต

ในเรื่องของสรรพนามนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ ยํ ศัพท์ดังต่อไปนี้:-

ยนฺติ สทฺโท “ยํ เม ภนฺเต เทวานํ ตาวตึสานํ สมฺมุขา สุตํ สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตํ, อาโรเจมิ ตํ ภนฺเต ภควโต”ติอาทีสุ ปจฺจตฺตวจเน ทิสฺสติ. “ยนฺตํ อปุจฺฉิมฺห อกิตฺตยีโน, อญฺญํ ตํ ปุจฺฉาม ตทิงฺฆพฺรูหี”ติอาทีสุ อุปโยค

วจเน. “อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา”ติอาทีสุ กรณวจเน. “ยํ วิปสฺสี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาที”ติอาทีสุ ภุมฺมวจเน ทิสฺสติ.

ยํ ศัพท์ ใช้ในอรรถปฐมาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ยํ เม ภนฺเต เทวานํ ตาวตึสานํ สมฺมุขา สุตํ สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตํ,

อาโรเจมิ ตํ ภนฺเต ภควโต.38

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คำพูดใดที่ข้าพระองค์ได้รับฟังมาโดยตรงจากเทพดาวดึงส์. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ จะขอกราบทูลคำพูดนั้น.

ยํ ศัพท์ ใช้ในอรรถทุติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ยนฺตํ อปุจฺฉิมฺห อกิตฺตยี โน, อญฺญํ ตํ ปุจฺฉาม ตทิงฺฆพฺรูหิ.39

ข้าพระองค์ ทูลถามคำถามใด, พระองค์ ได้ตรัสตอบคำถามนั้นแก่ข้าพระองค์แล้ว, ข้าพระองค์ขอถามคำถามอื่นกะพระองค์อีก ขอได้โปรดกรุณาตอบคำถามนั้นด้วยเถิด.

ยํ ศัพท์ ใช้ในอรรถตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา.40

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การที่พระพุทธเจ้าสองพระองค์จะเสด็จอุบัติในโลกธาตุเดียว กันเหตุใด เหตุนั้น ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาสที่จะมีได้.

ยํ ศัพท์ ใช้ในอรรถสัตตมีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ยํ วิปสฺสี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ.41

ในกาลใด พระผู้มีพระภาคนามว่าวิปัสสี ผู้เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า

ทรงอุบัติในโลก.

เอตฺเถทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ　　ภุมฺเม จ กรเณปิ จ

จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ,　　ยนฺติ สทฺโท ปวตฺตติ.

ยํ ศัพท์ใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยา-วิภัตติ, ตติยาวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ.

ยํ ศัพท์ในบทสมาส

ปรปเทน สทฺธึ ยํสทฺทสฺส สมาโสปิ เวทิตพฺโพ “ยํขนฺธาทิ, ยํคุณา, ยคฺคุณา”ติ. ตตฺถ โย ขนฺธาทิ ยํขนฺธาทิ, เย คุณา ยํคุณาติ สมาสวิคฺคโห. ตถา หิ วิสุทฺธิมคฺเค “ยํคุณเนมิตฺติกญฺเจตํ นามํ, เตสํ คุณานํ ปกา

สนฺตุถํ อิมํ คาถํ วทนฺตี”ติ เอตสฺมึ ปเท “เย คุณา ยํคุณา, ยํคุณา เอว นิมิตฺตํ ยํคุณนิมิตฺตํ ตโต ชาตํ 'ภควา'ติ อิทํ นามนฺติ ยํคุณ-เนมิตฺติกนฺ”ติ นิพฺพจนมิจฺฉิตพฺพํ. ยคฺคุณาติ เอตฺถ ปน “ยสฺส คุณา ยคฺคุณา”ติ นิพฺพจนํ.

ตถา หิ

อปิ สพฺพญฺญุตา ปญฺญา ยคฺคุณนฺตํ น ชานิยา

อถ กา ตสฺส วิชญฺญา ตํ พุทฺธํ ภูคุณํ นเม”ติ

โปราณกวิรจนายํ “ยสฺส คุณา ยคฺคุณา”ติ นิพฺพจนมิจฺฉิตพฺพํ.

นอกจากนี้ พึงทราบการย่อระหว่าง ยํ ศัพท์กับบทอื่น เช่น ยํขนฺธาทิ (ขันธ์เป็นต้น ใด), ยํคุณา (คุณใด), ยคฺคุณา (คุณของพระผู้มีพระภาคใด).

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ยํขนฺธาทิ และ ยํคุณา มีรูปวิเคราะห์สมาสว่า โย ขนฺธาทิ ยํขนฺธาทิ (ยํขนฺธาทิ คือ ขันธ์เป็นต้นใด). เย คุณา ยํคุณา (ยํคุณา คือ คุณเหล่าใด). จริงอย่างนั้น ในข้อความนี้ว่า ยํคุณเนมิตฺติกญฺเจตํ นามํ, เตสํ คุณานํ ปกาสนตฺถํ อิมํ คาถํ วทนฺติ 42 ที่มาในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค พึงตั้งรูปวิเคราะห์บทว่า ยํคุณเนมิตฺติกํ ดังนี้ว่า

เย คุณา ยํคุณา (ยํคุณา คือ คุณเหล่าใด), ยํคุณา เอว นิมิตฺตํ ยํคุณนิมิตฺตํ (ยํคุณนิมิตฺตํ คือ คุณเหล่าใดนั่นเทียวเป็นนิมิต), ตโต ชาตํ 'ภควา'ติ อิทํ นามนฺติ ยํคุณเนมิตฺติกํ (พระนามว่า ภควา นี้ เกิดจากคุณนิมิตเหล่าใด เหตุนั้น พระนามนั้น เรียกว่า ยํคุณเนมิตฺติก). สำหรับในบทว่า ยคฺคุณา นี้ มีรูปวิเคราะห์สมาสว่า ยสฺส คุณา ยคฺคุณา (ยคฺคุณา คือ คุณของพระผู้มีพระภาคใด). สมดังบทประพันธ์ของโบราณาจารย์ว่า

อปิ๑ สพฺพญฺญุตา ปญฺญา ยคฺคุณนฺตํ น ชานิยา

อถ กา ตสฺส วิชญฺญา ตํ พุทฺธํ ภูคุณํ นเม.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงมีคุณ อันญาณใดๆ แม้แต่ พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ก็ไม่สามารถกำหนด ขอบเขตได้ ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์ นั้นผู้มีพระคุณดุจแผ่นดิน.

(คำว่า ยคฺคุณํ ในคาถา) นักศึกษา พึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ยสฺส คุณา ยคฺคุณา (คุณ ของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ชื่อว่า ยคฺคุณา)

กฎการเข้าสมาสของ ย ศัพท์

ยสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหีตาคโม วาถ ทฺวิภาโว วา สิยา ทฺวิธา.

ในการเข้าสมาสระหว่าง ย ศัพท์กับบทอื่นนี้ มี ๒ วิธี คือลงนิคคหิตอาคมหลัง ย ศัพท์ หรือซ้อนคำ.

เอวํ ยสทฺทสฺส สมาโส สลฺลกฺขิตพฺโพ.

นักศึกษา พึงกำหนดวิธีเข้าสมาสของ ย ศัพท์อย่างนี้แล.

อิทานิ ตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ต ศัพท์

ตสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
โส	เต
นํ, ตํ	เน, เต
เนน, เตน	เนหิ, เตหิ, เนภิ, เตภิ
อสฺส, นสฺส, ตสฺส	เนสํ, เนสานํ, เตสํ, เตสานํ๑ (อาสํ)
อสฺมา, นสฺมา, ตสฺมา- นมฺหา, ตมฺหา	เนหิ, เตหิ, เนภิ, เตภิ
อสฺส, นสฺส, ตสฺส	เนสํ, เนสานํ, เตสํ, เตสานํ (อาสํ)
อสฺมึ, นสฺมึ, ตสฺมึ, อมฺหิ- นมฺหิ, ตมฺหิ, ตฺยมฺหิ	เนสุ, เตสุ

อิทํ ปุลลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ ต ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

วินิจฉัยแบบแจก ต ศัพท์ปุงลิงค์

เอตฺถ จ อาสํสทฺทสฺส อตฺถิภาเว “เนวาสํ เกสา ทิสฺสนฺติ, หตฺถปาทา จ ชาลิโน”ติ คาถา นิทสฺสนํ, โส จ ติลิงฺโค ทฏฺฐพฺโพ. ตฺยมฺหีติ ปทสฺส อตฺถิภาเว

ยทาสฺส สีลํ ปญฺญญฺจ โสเจยฺยญฺจาธิคจฺฉติ
อถ วิสฺสาสเต ตฺยมฺหิ คุยฺหญฺจสฺส น รกฺขตี”ติ

อยํ คาถานิทสฺสนํ.

ก็ในแบบแจกของ ต ศัพท์นี้ อาสํ ศัพท์ มีใช้ (ในพระไตรปิฎก) ดังมีคาถาเป็น ตัวอย่างว่า เนวาสํ เกสา ทิสฺสนฺติ, หตฺถปาทา จ ชาลิโน43 (กุมารเหล่านั้น ไม่มีเส้นผม และมือเท้าที่มีลักษณะเป็นข่าย). ก็ บทว่า อาสํ นั้น พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งสามลิงค์. อนึ่ง บทว่า ตยฺมหิ มีใช้ (ในพระไตรปิฎก) ดังมีคาถาเป็น ตัวอย่างว่า

ยทาสฺส สีลํ ปญฺญญฺจ โสเจยฺยญฺจาธิคจฺฉติ
อถ วิสฺสาสเต ตฺยมฺหิ คุยฺหญฺจสฺส น รกฺขติ.44

ในกาลใด เขารู้ศีล ปัญญาและความบริสุทธิ์ของราช-บุรุษนั้น ในกาลนั้น เขาย่อมคุ้นเคยกับราชบุรุษนั้น ย่อม ไม่ปกปิดความลับต่อราชบุรุษนั้น.

รูปพิเศษของ ต, เอต ศัพท์

อยเมตฺถ รูปวิเสโส สลฺลกฺขิตพฺโพ:-

อริยวินเยติ วา สปฺปุริสวินเยติ วา. เอเส เส เอเก เอกฏฺเฐติ ปาฬิปฺปเทเส ปจฺจตฺเตกวจนการ เมตตสทฺทานํ เอการนฺตนิทฺเทโสปิ ทิสฺสตีติ.

ในเรื่องของ ต และ เอต ศัพท์นี้ นักศึกษา พึงกำหนดรูปพิเศษดังต่อไปนี้ เอต และ ต ศัพท์ที่เป็น ปฐมาวิภัตติเอกพจน์ ใช้เป็นรูป เอ การันต์ก็มี ดังมีข้อความใน พระบาลีว่า อริยวินเยติ วา สปฺปุริสวินเยติ วา. เอเส เส เอเก เอกฏฺเฐ45 (อริยวินัยก็ดี, สัปปุริสวินัยก็ดี. วินัยนี้และวินัยนั้น เหมือนกัน มีความหมายเท่ากัน)

อัตถุทธาระของ เต ศัพท์

เอตฺถ ปน เตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร46 วุจฺจเต

อนึ่งในที่นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ เต ศัพท์ดังต่อไปนี้.

เตสทฺโท “น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนนฺ”ติอาทีสุ ตํสทฺทสฺส วเสน ปจฺจตฺตพหุวจเน อาคโต, “เต น ปสฺสามิ ทารเก”ติอาทีสุ อุปโยคพหุวจเน. “นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม. นโม เต พุทฺธวีรตฺถู”ติ จ อาทีสุ ตุมฺหสทฺทสฺส วเสน สมฺปทาเน, ตุยฺหนฺติ อตฺโถติ วทนฺติ. “กินฺเต ทิฏฺฐํ กินฺติ เต ทิฏฺฐํ, อุปธี เต สมติกฺกนฺตา, อาสวา เต ปทาลิตา”ติ จ อาทีสุ กรเณ. “กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยนฺ”ติ อาทีสุ สามิอตฺเถ, ตวาติ อตฺโถติ วทนฺติ.51

เต ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจาก ต ศัพท์ มีใช้ ๒ ฐานะ คือ

๑. ปฐมาวิภัตติพหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ.47

ชนเหล่าใด ยังไม่เห็นนันทนอุทยาน ชนเหล่านั้น ย่อมไม่รู้จักความสุข.

๒. ทุติยาวิภัตติพหูพจน์

ตัวอย่างเช่น

เต น ปสฺสามิ ทารเก.48

ข้าพเจ้า ไม่เห็น ทารกเหล่านั้น.

สำหรับ เต ศัพท์ที่สำเร็จมาจาก ตุมฺห ศัพท์ มีใช้ ๓ ฐานะ คือ

๑. จตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

นโม เต ปุริสาชญฺญ ข้าแต่บุรุษชาติอาชาไนย ขอความนอบน้อม จงมีแด่ท่าน

นโม เต ปุริสุตฺตม49 ข้าแต่บุรุษผู้ประเสริฐ ขอความนอบน้อม จงมีแด่ท่าน.

นโม เต พุทฺธวีรตฺถุ50 ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แกล้วกล้า ขอความนอบน้อม
จงมีแด่ท่าน.

บทว่า เต พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า ตุยฺหํ.

๒. ตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

กินฺเต ทิฏฺจํ ธรรมอะไร อันท่านเห็นแล้ว

กินฺติ เต ทิฏฺจํ 51 อันท่านเห็นแล้วอย่างไร

อุปธี เต สมติกฺกนฺตา อุปธิกล่าวคือขันธ์กิเลสกามคุณและอภิสังขาร
อันท่านข้ามพ้นแล้ว

อาสวา เต ปทาลิตา52 อาสวะทั้งหลาย อันท่านทำลายแล้ว

๓. ฉัฏฐีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

กินฺเต วตํ 53 ข้อวัตรปฏิบัติของท่านคืออะไร

กึ ปน พฺรหฺมจริยํ 53 พรหมจรรย์ของท่านคืออะไร

บทว่า เต พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า ตว.

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาว่า

ปจฺจตฺเต๑ อุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย

สามิมฺหิ จาติ เตสทฺโท ปญฺจสฺวตฺเถสุ ทิสฺสติ.

เต ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๕ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ.

ตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ตํ (นํ)	นานิ, ตานิ
ตํ (นํ)	นานิ, ตานิ
เนน, เตน	เนหิ, เตหิ, เนภิ, เตภิ
อสฺส, นสฺส, ตสฺส...	

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์

อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ ต ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์.

ตสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
สา	นา, ตา, นาโย, ตาโย
นํ, ตํ	นา, ตา, นาโย, ตาโย
นาย, ตาย	นาหิ, ตาหิ, นาภิ, ตาภิ
อสฺสา, นสฺสา, ติสฺสา, ติสฺสาย,-	นาสํ, นาสานํ, ตาสํ, ตาสานํ,
ตสฺสา, นาย, ตาย	สานํ, อาสํ
อสฺสา, นสฺสา, ตสฺสา-	
นาย, ตาย	นาหิ, ตาหิ, นาภิ, ตาภิ
อสฺสา, นสฺสา, ติสฺสา,ติสฺสาย-	นาสํ, นาสานํ, ตาสํ, ตาสานํ,
ตสฺสา, นาย, ตาย	สานํ, อาสํ
นาย, ตาย, อสฺสํ, นสฺสํ, ติสฺสํ-	
ตสฺสํ, นายํ, ตายํ	นาสุ, ตาสุ, ตฺยาสุ

อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ ต ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

วินิจฉัยแบบแจก ต ศัพท์อิตถีลิงค์

เอตฺถ ปน “อภิกฺกโม สานํ ปญฺญายติ, นาสํ กุชฺฌนฺติ ปณฺฑิตา. ขิฑฺฑา ปณิหิตา ตฺยาสุ, รติ ตฺยาสุ ปติฏฺฐิตา. พีชานิ ตฺยาสุ รุหนฺตี”ติ ปโยคทสฺสนโต “สานํ อาสํ ตฺยาสู”ติ อิมานิ วุตฺตานิ อกฺขรจินฺตกานํ ญาณจกฺขุสมฺมุยฺหนฏฺฐานภูตานิ. เอวํ ปรมฺมุขวจนสฺส ตํสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ.

รูปว่า สานํ อาสํ ตฺยาสุ แม้จะเป็นรูปที่ชวนให้เกิดความสับสนทางด้านปัญญา จักษุ (ขัดสายตา) ของนักไวยากรณ์ แต่ที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงไว้ในแบบแจกนี้ เพราะได้พบ ตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้ว่า

อภิกฺกโม สานํ ปญฺญายติ 54 ความกำเริบแห่งเวทนาเหล่านั้น ย่อมปรากฏ

นาสํ กุชฺฌนฺติ ปณฺฑิตา.55

ชื่อว่าบัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่โกรธต่อหญิงเหล่านั้น.

ขิฑฺฑา ปณิหิตา ตฺยาสุ.

ความสนุกเพลิดเพลิน ดำรงอยู่ในหญิงเหล่านั้น.

รติ ตฺยาสุ ปติฏฺฐิตา.

ความยินดี ย่อมดำรงอยู่ในหญิงเหล่านั้น.

พีชานิ ตฺยาสุ รุหนฺติ.56

พืชกล่าวคือบุตรหลาน ย่อมงอกงามกล่าวคือย่อมถึงในหญิงเหล่านั้น.

ตํ ศัพท์ที่ทำหน้าที่ระบุถึงสิ่งที่อยู่ลับหลัง (แปลว่า นั้น=บุคคลนั้น) มีนามิกปทมาลา (แบบแจก) ดังที่ได้แสดงมา ด้วยประการฉะนี้แล.

วิธีใช้ นํ, เน, เนน เป็นต้น

เอตฺถ จ อิทํ วตฺตพฺพํ

ก็ในเรื่องของ ต ศัพท์นี้ มีวิธีใช้ดังนี้

ตํ ตฺวํ คนฺตฺวาน ยาจสฺสุ57 อิจฺจาทีสุ ปทิสฺสเร

อาโท ตํ เตติอาทีนิ, นนฺติอาทีนิ โน ตถา.

บทว่า ตํ, เต เป็นต้น สามารถใช้ขึ้นต้นประโยคได้ เช่น ตํ ตฺวํ คนฺตฺวาน ยาจสฺสุ (ท่านไปแล้วสู่เขาวงกตนั้น จงขอ พระราชโอรสและพระราชธิดานั้น). แต่บทว่า นํ เป็นต้น จะนำมาใช้เช่นนั้นไม่ได้.

นํ เน เนนาติอาทีนิ โวโนอิจฺจาทโย วิย.

ปทโต ปรภาวมฺหิ, ทิฏฺฐานิ ชินสาสเน.

บทว่า นํ เน เนน เป็นต้นที่ใช้ในพระไตรปิฎก มีเฉพาะ ที่อยู่หลังบทอื่นเท่านั้น มีลักษณะคล้ายกับบทว่า โว โน เป็นต้น.

“อถ นํ 58 อถ เน อาห59 น จ นํ ปฏินนฺทติ60

อิจฺจาทีนิ ปโยคานิ, ทสฺเสตพฺพานิ วิญฺญุนา.

บัณฑิต พึงแสดงตัวอย่างเหล่านี้ คือ อถ นํ, อถ เน อาห (ครั้งนั้นได้กล่าวกะเขา, กะเขาทั้งหลาย), น นํ ปฏินนฺทติ (เขา ไม่พอใจบุคคลนั้น).

โก เจตฺถ วเทยฺย

ยถา นที จ ปนฺโถ จ ปานาคารํ สภา ปปา

เอวํ โลกิตฺถิโย นาม นาสํ กุชฺฌนฺติ ปณฺฑิตา”ติ61

เอตฺถ

ปทโต อปรตฺเถปิ นาสํสทฺทสฺส ทสฺสนา

อาโทปิ อิจฺฉิตพฺพาว, นํ เนอิจฺจาทโย อิติ.

ในเรื่องนี้ อาจจะมีผู้ทักท้วงว่า

บทว่า นํ เน เป็นต้น สามารถนำมาใช้ต้นประโยคได้

เพราะได้พบ นาสํ ศัพท์อยู่ต้นประโยคในข้อความนี้ว่า

ชื่อว่าสตรีทั้งหลายในโลก เป็นของสาธารณะ เหมือน แม่น้ำ, หนทาง, โรงน้ำดื่ม, สภาและน้ำประปา, บัณฑิต ทั้งหลาย จึงไม่ควรโกรธต่อสตรีเหล่านั้น.

โส ปเนวนฺตุ วตฺตพฺโพ “ตวฺ วาเท น ลพฺภติ

นาสํสทฺโท นสทฺโท จ อาสํสทฺโท จ ลพฺภเร.

ก็บุคคลผู้ถามนั้น ควรได้รับการชี้แจงอย่างนี้ว่า "ใน คาถานั้น ไม่ใช่ นาสํ ศัพท์ตามที่ท่านเข้าใจ แต่เป็น น ศัพท์ กับ อาสํ ศัพท์".

ตสฺมา 'อาสํ น กุชฺฌนฺติ   อิตฺถีนํ ปณฺฑิตา'อิติ.

อตฺโถว ภวเต เอวํ,   สุฏฺฐุ ธาเรหิ ปณฺฑิตา"ติ.

เพราะฉะนั้น ท่านผู้เป็นบัณฑิต ขอท่านจงจำไว้ให้ดี อย่างนี้ว่า ความหมายที่แท้จริงของคาถานี้ก็คือ บัณฑิต ทั้งหลาย ย่อมไม่โกรธต่อสตรีเหล่านั้น.

มติของนิรุตติปิฎก

อถวา ยสฺมา นิรุตฺติปิฏเก "นํ ปุริสํ ปสฺสติ, เน ปุริเส ปสฺสตี"ติอาทินา ปทโต อปรตฺเถปิ "นํ เน อิจฺจาทีนิ ปทานิ วุตฺตานิ, ตสฺมา เตนาปิ นเยน ปทโต อปรานิปิ ตานิ กทาจิ สิยุ. มยํ ปน ปาฬินยานุสาเรน เตสํ ปวตฺตึ วทาม, อิทํ ฐานํ สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง เนื่องจากในคัมภีร์นิรุตติปิฎก พระกัจจายนเถระ ได้แสดงบทว่า นํ เน เป็นต้นแม้ในต้นประโยคโดยนัยว่า นํ ปุริสํ ปสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษนั้น), เน ปุริเส ปสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษเหล่านั้น) เป็นต้น ดังนั้น หากถือเอาตามนัยนิรุตติปิฎกนั้น บางครั้ง สามารถ เรียงบทเหล่านั้นไว้ต้นประโยคได้. ส่วนข้าพเจ้า ได้แสดงหลักการใช้ศัพท์ เหล่านั้นโดย คล้อยตามนยะแห่งพระบาลี. ฐานะนี้ ต้องพิจารณาให้รอบคอบ.

กฎการเข้าสมาสของ ต ศัพท์

เอตฺถ ปน ตสทฺทสฺส ปรปเทหิ สทฺธึ สมาโสปิ เวทิตพฺโพ "ตํปุตฺโต, ตํสทิโส, ตนฺนินฺโน, ตปฺโปโณ, ตปฺปพฺภาโร, ตพฺภูโต, ตคฺคุโณ, ตสฺสทิโส"ติ.

ตสทฺทสฺส สมาสมฺหิ   สทฺธึ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหีตาคโม ปุพฺพ-   ปเท ทฺวิตฺตนฺตุ ปจฺฉิเม.

เอวํ ตสทฺทสฺส สมาโส สลฺลกฺขิตพฺโพ.

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องของ ต ศัพท์นี้ พึงทราบวิธีเข้าสมาสของ ต ศัพท์กับบทอื่นดังนี้ ตํปุตฺโต (บุตรของบุคคลนั้น), ตํสทิโส (เช่นกับบุคคลนั้น), ตนฺนินฺโน (ผู้น้อมไปในที่นั้น), ตปฺโปโณ (ผู้โน้มไปในที่นั้น), ตปฺปพฺภาโร (ลาดชันไปในที่นั้น), ตพฺภูโต (ผู้เกิดในที่นั้น, ผู้ถึงในที่นั้น), ตคฺคุโณ (คุณนั้น), ตสฺสทิโส (เหมือนกับสิ่งนั้น) เป็นต้น. นักศึกษา พึง กำหนดวิธีเข้าสมาสของ ต ศัพท์อย่างนี้ คือ

ตสทฺทสฺส สมาสมฺหิ   สทฺธึ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหีตาคโม ปุพฺพ-   ปเท ทฺวิตฺตนฺตุ ปจฺฉิเม

ต ศัพท์เมื่อเข้าสมาสกับบทอื่น มีวิธีอยู่ ๒ อย่างคือ

ลงนิคคหิตอาคมท้าย ต ศัพท์ หรือซ้อนพยัญชนะ.

อิทานิ เอตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ เอต ศัพท์

เอตสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

เอโส เอเต

เอตํ (เอนํ)๑ เอเต (เอเน)

เอเตน เอเตหิ, เอเตภิ

เอตสฺส เอเตสํ, เอเตสานํ

เอตสฺมา, เอตมฺหา เอเตหิ, เอเตภิ

เอตสฺส เอเตสํ, เอเตสานํ

เอตสฺมึ, เอตมฺหิ เอเตสุ

อิทํ ปุลฺลิงฺคํ.

นี้ เป็นแบบแจกของ เอต ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์

เอตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

เอตํ เอตานิ

เอตํ (เอนํ)๒ เอตานิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์.

อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ เอต ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์.

เอตสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

เอสา เอตา, เอตาโย

เอตํ เอตา, เอตาโย

เอตาย เอตาหิ, เอตาภิ

เอตาย, เอติสฺสา, เอติสฺสาย เอตาสํ. เอตาสานํ

เอตาย เอตาหิ, เอตาภิ

เอตาย, เอติสฺสา, เอติสฺสาย เอตาสํ. เอตาสานํ

เอตาย, เอติสฺสํ เอตาสุ

อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ เอต ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

เอวํ เอตสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ.

เอต ศัพท์มีแบบแจกทั้ง ๓ ลิงค์อย่างนี้แล.

กฎการเข้าสมาสของ เอต ศัพท์

ปรปเทเนตฺถ สทฺธึ สมาโสปิสฺส เวทิตพฺโพ “เอตทตฺถาย โลกสฺมึ, นิธิ นาม นิธิยฺยติ. เอตปฺปรมาเยว เทวตา สนฺนิปติตา อเหสุนฺ”ติอาทีสุ

เกี่ยวกับเรื่องของ เอต ศัพท์นี้ นักศึกษา พึงทราบวิธีเข้าสมาสของ เอต ศัพท์นั้น กับบทอื่นดังนี้ คือ เอตทตฺถาย โลกสฺมึ, นิธิ นาม นิธิยฺยติ[62] (บุคคลย่อมฝังทรัพย์ไว้เพื่อ ประโยชน์แก่การใช้สอยนั้น). เอตปฺปรมาเยว เทวตา สนฺนิปติตา อเห[redacted] [63](เทวดามี จำนวนเท่านั้นเป็นอย่างยิ่ง มาประชุมกันแล้ว).

สมาเส เอตสทฺทสฺส สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺพ- ปเท โหติ น โหติ จ.

เมื่อเอต ศัพท์เข้าสมาสกับบทอื่น พึงทราบว่ามีการลง นิคคหิตอาคมท้าย เอต ศัพท์ก็ได้ ไม่ลงก็ได้ (หรือมี การซ้อนพยัญชนะของบทหลัง).

อิทานิ อิมสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อิม ศัพท์.

อิมสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
อยํ	อิเม
อิมํ	อิเม
อเนน, อิมินา	เอหิ, เอภิ, อิเมหิ, อิเมภิ
อสฺส, อิมสฺส	เอสํ, เอสานํ, อิเมสํ, อิเมสานํ
อสฺมา, อิมสฺมา, อิมมฺหา (อมฺหา)	เอหิ, เอภิ, อิเมหิ, อิเมภิ
อสฺส, อิมสฺส	เอสํ, เอสานํ, อิเมสํ, อิเมสานํ
อสฺมึ, อิมสฺมึ, (อมฺหิ), อิมมฺหิ	เอสุ, อิเมสุ

อิมํ ปุลฺลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ อิมํ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

อิมสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
อิทํ	อิมานิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. นี้เป็นแบบแจกของ อิทํ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์.

อิทํสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
อยํ	อิมา, อิมาโย
อิมํ	อิมา, อิมาโย
อิมาย	อิมาหิ, อิมาภิ
อสฺสา, อสฺสาย, อิมิสฺสา-	
อิมิสฺสาย, อิมาย	อิมาสํ. อิมาสานํ (อาสํ)
อสฺสา, อิมิสฺสา, อิมาย	อิมาหิ, อิมาภิ
อสฺสา, อสฺสาย, อิมิสฺสา-	
อิมิสฺสาย, อิมาย	อิมาสํ. อิมาสานํ (อาสํ)
อสฺสํ, อิมิสฺสํ, อิมาย-	
อิมายํ	อิมาสุ

อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ อิทํ ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

เอวํ อิทํสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ.

อิทํ ศัพท์มีแบบแจกทั้ง ๓ ลิงค์อย่างนี้แล.

อิทํ หรือ อิม เป็นรูปศัพท์เดิม

กจฺจายเน ตุ “อิมสฺสิทมํสิสุ นปุสเก”ติ อิมสทฺโทเยว ปกติภาเวน วุตฺโต, อิธ ปน อิทํ-สทฺโทเยว “อิทปฺปจฺจยตา”ติ เอตฺถ “อิทนฺ”ติ ปกติยา ทสฺสนโต. ตถา หิ “อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺ- ปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา, อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตา”ติ วุตฺตํ.

เอตฺถ จ อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตาติ ตาสทฺเทน ปทํ วฑฺฒิตํ น กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ ยถา เทโว เอว เทวตา”ติ. อิทปฺปจฺจยานํ สมูโห อิทปฺปจฺจยตาติ สมูหตฺถํ ตาสทฺทมาห ยถา ชนานํ สมูโห ชนตาติ.

จูฬนิรุตฺติยํ นิรุตฺติปิฏเก จ อิทํสทฺโทเยว ปกติภาเวน วุตฺโต.

ก็ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านแสดง อิม ศัพท์เป็นรูปศัพท์เดิมด้วยสูตรว่า อิมสฺสิท-มํสิสุ น[redacted]สเก (ในเพราะอํและสิวิภัตติ แปลง อิม ศัพท์ในนปุงสกลิงค์พร้อมทั้งวิภัตติเป็น อิทํ บ้าง). ส่วนในคัมภีร์นี้ ข้าพเจ้าแสดง อิทํ ศัพท์เป็นรูปศัพท์เดิม เพราะได้พบรูปศัพท์เดิม ว่า อิทํ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อิทปฺปจฺจยตา[64]

จริงอย่างนั้น คำว่า อิทปฺปจฺจยตา พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา, อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตา[65] (ธรรมเหล่านี้ เป็นปัจจัยแก่ธรรม

เหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยา, อิทัปปัจจยานั่นแหละ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา (หรือ) หมู่แห่งธรรมที่เป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา).

ก็ในคำอธิบายข้างต้นนี้ ข้อความว่า อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา นี้ ตา ปัจจัย (มีอรรถสกัตถ์) ทำให้บทมีพยางค์เพิ่มขึ้นมาโดยไม่มีอรรถพิเศษอะไร เหมือนบทว่า เทโว เอว เทวตา66 (เทพนั่นแหละ ชื่อว่า เทวตา). ส่วนข้อความว่า อิทปฺปจฺจยานํ สมูโห อิทปฺ-ปจฺจยตา นี้ ท่านประสงค์ให้ ตา ปัจจัยมีอรรถสมูหะ เหมือนบทว่า ชนานํ สมูโห ชนตา67 (หมู่แห่งชน ชื่อว่า ชนตา). จะอย่างไรก็ตาม สำหรับในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก๑ ท่านอาจารย์ กล่าวว่า อิทํ ศัพท์ เป็นรูปศัพท์เดิม.

กฎการเข้าสมาสของ อิทํ ศัพท์

สมาเส อิทํสทฺทสฺส สทฺธึ ปรปเทน เว
อิทปฺปจฺจยตาเตฺวว รูปํ ทฺวิตฺตํ สิยุตฺตเร.

เมื่อ อิทํ ศัพท์เข้าสมาสกับบทอื่น พึงทราบว่า มีการ ซ้อนพยัญชนะของบทหลัง เช่น รูปว่า อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น.

อิทานิ อมุสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อมุ ศัพท์.

อมุสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
อสุ, อมุ	อมู
อมุ	อมู
อมุนา	อมูหิ, อมูภิ
อมุสฺส, ทุสฺส	อมูสํ, อมูสานํ
อมุสฺมา, อมุมฺหา	อมูหิ, อมูภิ
อมุสฺส, ทุสฺส	อมูสํ, อมูสานํ
อมุสฺมึ, อมุมฺหิ	อมูสุ

อิทํ ปุลฺลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ อมุ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

อมุสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
อทุ	อมูนิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. นี้เป็นแบบแจกของ อมุ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์.

อมุสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

อสุ, อมุ อมู, อมุโย

อมุ อมู, อมุโย

อมุยา อมูหิ, อมูภิ

อมุสฺสา, อมุยา อมูสํ, อมูสานํ

อมุยา อมูหิ, อมูภิ

อมุสฺสา, อมุยา อมูสํ, อมูสานํ

อมุยา, อมุยํ, อมุสฺสํ อมูสุ

อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ อมุ ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

เอวํ อมุสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ

อมุ ศัพท์มีแบบแจกทั้ง ๓ ลิงค์ด้วยประการฉะนี้

สมาโส ปน อปฺปสิทฺโธ.

สำหรับ อมุ ศัพท์ ไม่มีการเข้าสมาส.

วินิจฉัยแบบแจกของ อมุ ศัพท์

ตตฺร “ทุสฺส เม เขตฺตปาลสฺส, รตฺติภตฺตํ อปาภตนฺ”ติ ปโยคทสฺสนโต “ทุสฺสา”ติ ปทมมฺเหหิ จปิตํ. กการาคมวเสน อญฺญานิปิ อสพฺพนามิกรูปานิ ภวนฺติ. เตสํ วเสน อยํ ลิงฺคตฺตยสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

ในแบบแจกของ อมุ ศัพท์นั้น ข้าพเจ้า ได้นำเอาบทว่า ทุสฺส มาแจกไว้ด้วย เพราะ ได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า ทุสฺส เม เขตฺตปาลสฺส, รตฺติภตฺตํ อปาภตํ68 (เราได้นำ อาหารมื้อเย็นมาให้แก่คนเฝ้านาโน้น).

สำหรับรูปของ อมุ ศัพท์ที่มีการลง ก อาคม ไม่ใช่รูปสรรพนาม. ข้าพเจ้า จะแสดง นามิกปทมาลาทั้ง ๓ ลิงค์ของรูปที่ไม่ใช่สรรพนามเหล่านั้น ดังต่อไปนี้.

อสุก-อมุกสทฺทปทมาลา

“อสุโก; อสุกา. อสุกํ; อสุเก”ติอาทินา, “อมุโก; อมุกา. อมุกํ; อมุเก”ติอาทินา

จ ปุริสนโยปิ ลพฺภติ. “อสุกา; อสุกาโย”ติอาทินา, “อมุกา; อมุกาโย”ติอาทินา จ กญฺญานโยปิ ลพฺภติ. “อสุกํ; อสุกานี”ติอาทินา, “อมุกํ; อมูกานี”ติอาทินา จ จิตฺตนโยปิ ลพฺภติ. อิมาเนตฺถ ปทานิ อสพฺพนามิกานิปิ กการาคมวเสน นานตฺตทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ.

อสุก, อมุก ศัพท์ ฝ่ายปุงลิงค์ แจกตามแบบ ปุริส ดังนี้ คือ อสุโก, อสุกา, อสุกํ; อสุเก เป็นต้น อมุโก; อมุกา. อมุกํ; อมุเก เป็นต้น. ฝ่ายอิตถีลิงค์ แจกตามแบบ กญฺญา ดังนี้ คือ อมุกา; อมุกาโย เป็นต้น. ฝ่ายนปุงสกลิงค์ แจกตามแบบ จิตฺต ศัพท์ ดังนี้ คือ อมุกํ; อมูกานิ เป็นต้น. ก็บทเหล่านี้ แม้จะไม่ใช่สรรพนาม แต่ที่ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ในที่นี้ จุดประสงค์ ก็เพื่อแสดงความต่างกัน (ระหว่างที่ลง ก อาคมและไม่ลง ก อาคม).

อิทานิ กึสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ กึ ศัพท์.

กึสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
โก	เก
กํ	เก
เกน	เกหิ, เกภิ
กสฺส, กิสฺส	เกสํ. เกสานํ
กสฺมา, กมฺหา	เกหิ, เกภิ
กสฺส, กิสฺส	เกสํ. เกสานํ
กสฺมึ, กิสฺมึ, กมฺหิ, กิมฺหิ	เกสุ

อิทํ ปุลฺลิงฺคํ.

นี้เป็นแบบแจกของ กึ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์.

วินิจฉัยแบบแจกของ กึ ศัพท์ปุงลิงค์

รูปวิเสโสเปตฺถ เวทิตพฺโพ “เก คนฺธพฺเพ จ รกฺขเส นาเค, เก กิมฺปุริเส จ มานุเส, เก ปณฺฑิเต สพฺพกามทเท, ทีฆํ รตฺตํ ภตฺตา เม ภวิสฺสติ, เก จ ฉเว ปาถิกปุตฺเต, กา จ ตถาคตานํ อรหนฺตานํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ อาสาทนา”ติ ปาฬิทสฺสนโต.

ยสฺมา ปน เก คนฺธพฺเพ จ รกฺขเส นาเคอิติอาทีสุ ปาฬีสุ “เก”ติ ปจฺจตฺตวจนํ เอการนฺตมฺปิ ทิสฺสติ, ตสฺมา “เก”ติ รูปเภโท เจตฺถ เณยฺโย. ตถา “กิสฺสสฺส เอกธมฺมสฺส, วธํ โรเจสิ โคตม. กิสฺมึ เม สิวโย กุทฺธา. กิมฺหิ กาเล ตยา วีร, ปตฺถิตา โพธิมุตฺตมา”ติ-อาทีนิ จ นิทสฺสนปทานิ เณยฺยานิ.

ในแบบแจกของ กึ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์นี้ นักศึกษา พึงทราบว่ายังมีรูปพิเศษอยู่อีก เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า

เก คนฺธพฺเพ จ รกฺขเส นาเค, เก กิมฺปุริเส จ มานุเส, เก ปณฺฑิเต

สพฺพกามทเท, ทีฆํ รตฺตํ ภตฺตา เม ภวิสฺสติ.69

เทพ คนธรรพ์ รากษส และนาคไรเล่า, กินนรและมนุษย์ไรเล่า และบัณฑิตไรเล่า จักเป็นภัสดา (สามี) ผู้ให้สิ่งที่ต้องการทั้งปวงแก่เราตลอดราตีอันยาวนานนี้.

เก จ ฉเว ปาถิกปุตฺเต,

กา จ ตถาคตานํ อรหนฺตานํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ อาสาทนา.70

เดียรถีย์ ผู้เป็นบุตรของชาวปาถิกะผู้เลวดั่งซากศพไหนเล่าที่จะมาอาจหาญ กระทบกระทั่งพระตถาคตผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้.

ก็เพราะได้พบบทว่า เก ซึ่งเป็นปฐมาวิภัตติ เอ การันต์ในพระบาลีว่า เก คนฺธพฺเพ จ รกฺขเส นาเค เป็นต้น ดังนั้น ในแบบแจกของ กึ ศัพท์ฝ่ายปุงลิงค์นี้ นักศึกษา พึงทราบ รูปพิเศษอีกรูปหนึ่ง คือ เก. นอกจากนี้ นักศึกษา พึงทราบบทที่เป็นตัวอย่าง (ของ กิสฺส, กิสฺมึ, กิมฺหิ) ดังนี้ คือ

กิสฺสสฺส (กิสฺส+อสฺส) เอกธมฺมสฺส, วธํ โรเจสิ โคตม.71

ข้าแต่พระโคดม พระองค์ทรงชื่นชมการฆ่าธรรมอย่างหนึ่งนั้นได้แก่ธรรมอะไร.

กิสฺมึ เม สิวโย กุทฺธา.72

เพราะเหตุไร ชาวเมืองสีพี จึงโกรธแค้นเรา.

กิมฺหิ กาเล ตยา วีร, ปตฺถิตา โพธิมุตฺตมา.73

ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียร พระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ พระองค์ได้ทรงตั้ง ความปรารถนาไว้ในกาลไรเล่า.

โก ศัพท์เป็นนิบาต

อปิจ

โก เต พลํ มหาราช74	อิติอาทีสุ ปาฬิสุ.
กฺวสทฺทตฺเถ วตฺตตีติ	เญยฺยา โก อิจฺจยํ สุติ.
เปตํ ตํ สามมทฺทกฺขึ	โก นุ ตฺวํ สาม ชีวสิ.75
อิติ ปาเฐ กถํสทฺทา-	ภิเธยฺเย วตฺตตีติ จ.

อีกนัยหนึ่ง

โก ศัพท์นี้ พึงทราบว่า ใช้ในความหมายของ กฺว ศัพท์ (ใน...ไหน)เช่นในตัวอย่างพระบาลีว่า ดูก่อนมหาบพิตร กำลังของพระองค์ จักมีในที่ไหน เป็นต้น.

และใช้ในความหมายของ กถํ ศัพท์ (อย่างไร) เช่นใน ตัวอย่างพระบาลีว่า เราได้เห็นสุวรรณสามนั้น ผู้ได้เสีย ชีวิตแล้ว (ฟื้นขึ้นมา) จึงได้ถามว่า แน่ะสุวรรณสาม ท่านฟื้นขึ้นมาได้อย่างไรเล่า.

เอเตสุ ทฺวีสุ อตฺเถสุ	ทิฏฺโฐ โก อิจฺจยํ รโว
นิปาโตติ คเหตพฺโพ	สุติสามญฺญโต รุโต.

โก ศัพท์ที่ใช้ในอรรถ ๒ อย่างข้างต้นนี้ พึงทราบว่า เป็นนิบาตเพราะมีการออกเสียงเหมือนกัน.

กึสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

นปุสกลิงฺเค กํ; กานิ. กํ; กานิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ โยเชตพฺพํ. อถวา "กึ จิตฺตํ. กึ รูปํ. กึ ปราภวโต มุขํ. กึ อิจฺฉสี"ติอาทิปโยคทสฺสนโต ปน "กึ, กานิ. กึ, กานีติ วตฺวา เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ โยเชตพฺพํ. อยํ นโย ยุตฺตตโร, อิทํ นปุสกลิงฺคํ.

กึ ศัพท์ในนปุงสกลิงค์ แจกรูปว่า กํ; กานิ.. กํ; กานิ. ที่เหลือพึงแจกเหมือนปุงลิงค์. อีกอย่างหนึ่ง เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีเป็นต้นว่า กึ จิตฺตํ (จิตดวงไหน). กึ รูปํ (รูป อะไร). กึ ปราภวโต มุขํ 76(อะไร เป็นเหตุทำให้บุคคลเสื่อม). กึ อิจฺฉสิ 77(ท่าน ต้องการอะไร) ดังนั้น จึงควรแจกรูปอีกแบบหนึ่งว่า กึ กานิ, กึ กานิ ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. แบบแจก ที่สองนี้ เหมาะกว่า. นี้เป็นแบบแจกของ กึ ศัพท์ที่เป็น นปุงสกลิงค์.

กึสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
กา	กา, กาโย
กํ	กา, กาโย
กาย	กาหิ, กาภิ
กาย, กสฺสา	กาสํ, กาสานํ
กาย, กสฺสา	กาหิ, กาภิ
กาย, กสฺสา	กาสํ กาสานํ
กาย, กสฺสา, กายํ, กสฺสํ	กาสุ

วินิจฉัยแบบแจก กึ ศัพท์อิตถีลิงค์

เอตฺถ ปน กาโยติ ปทสฺส อตฺถิภาเว "กาโย อโมฆา คจฺฉนฺตี"ติ นิทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ. อิทํ อิตฺถิลิงฺคํ. เอวํ กึสทฺทสฺส นามิกปทมาลา ภวติ.

ก็ในแบบแจกนี้ บทว่า กาโย มีใช้แน่นอน เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า กาโย (วชนฺติโย) อโม ฆา คจฺฉนฺติ 78 (การไปเหล่าไหน ชื่อว่าเป็นการไปที่ไม่ไร้ประโยชน์). นี้เป็น แบบแจก กึ ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์.

กึ ศัพท์ มีแบบแจกทั้ง ๓ ลิงค์ ด้วยประการฉะนี้แล.

อัตถุทธาระของ กึ ศัพท์

เอตฺเถตสฺส อตฺถุทฺธาโร วุจฺจเต

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ กึ ศัพท์ดังต่อไปนี้

กึสทฺโท "กึ ราชา โย โลกํ น รกฺขติ. กึ นุ โข นาม ตุมฺเห มํ วตฺตพฺพํ มญฺญถา"ติ อาทีสุ ครหเน อาคโต. "ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติอาทีสุ อนิยเม. "กินฺเต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน, โย โข

วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสตีติอาทีสุ นิปฺปโยชนตายํ. “กึ น กาหามิ เต วโจ”ติอาทีสุ สมฺปฏิจฺฉเน. “กึ สูธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐนฺ”ติอาทีสุ ปุจฺฉายํ,

กึ ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๕ อย่าง คือ

๑. ครหะ (ติเตียน)

ตัวอย่างเช่น

กึ ราชา โย โลกํ น รกฺขติ.79

ผู้ที่ไม่รักษาแว่นแคว้น จะได้ชื่อว่าเป็นพระราชาได้อย่างไรเล่า ?

กึ นุ โข นาม ตุมฺเห มํ วตฺตพฺพํ มญฺญถ.80

พวกท่าน ย่อมสำคัญว่าเราเป็นผู้ที่ควรได้รับการตักเตือนได้เชียวหรือ.

๒. อนิยมะ (ไม่เจาะจง)

ตัวอย่างเช่น

ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ.81

รูป อดีตอนาคตปัจจุบันใดใด.

๓. นิปปโยชนะ (ไร้ประโยชน์)

ตัวอย่างเช่น

กินฺเต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน,

โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ.82

ดูก่อนวักกลิ ประโยชน์อะไร ด้วยกายที่เน่าเปื่อยที่เธอเห็นแล้วนี้, ดูก่อนวักกลิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น ชื่อว่าเห็นเรา.

๔. สัมปฏิจฉนะ (รับคำ)

ตัวอย่างเช่น

กึ น กาหามิ เต วโจ.

มีหรือที่เราจะไม่ทำตามคำพูดของท่าน.

๕. ปุจฉา (คำถาม)

ตัวอย่างเช่น

กึ สูธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ.83

อะไรเล่า ชื่อว่าเป็นทรัพย์อันประเสริฐของคนในโลกนี้.

ประเภทคำถามของ กึ ศัพท์

ปุจฺฉา จ นาม การณปุจฺฉาทิวเสน อเนกวิธา, อโต การณปุจฺฉาทิวเสนปิ กึสทฺทสฺส ปวตฺติ วิตฺถารโต เณยฺยา. ตถา หิ อยํ “กึ นุ สนฺตรมาโนว, กาสุ ขณสิ สารถิ. กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ. เกน เตตาทิโส วณฺโณ”ติอาทีสุ การณปุจฺฉายํ วตฺตติ. “กึ กาสฺยา กริสฺสตี”ติอาทีสุ กิจฺจปุจฺฉายํ. “กึ สีลํ. โก สมาธี”ติอาทีสุ สรูปปุจฺฉายํ. “กึ

ขาทสิ. กึ ปิวสี”ติอาทีสุ วตฺถุปุจฺฉายํ. “ขาทสิ กึ ปิวสิ กินฺ”ติอาทีสุ กิริยาปุจฺฉายํ วตฺตติ. อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉาติ เอวมาทิกา ปน ปญฺจวิธา ปุจฺฉา89 กึสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาเร อนาหริตพฺพตฺตา อนาคตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ชื่อว่าคำถาม มีจำนวนมากมีการณปุจฉาเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พึงทราบวิธีใช้ กึ ศัพท์ตามประเภทของปุจฉามีการณปุจฉาเป็นต้นโดยพิสดารดังต่อไปนี้. จริงอย่างนั้น กึ ศัพท์ใช้เป็นคำถาม ๕ ประเภท คือ

๑. การณปุจฉา (ถามถึงเหตุ)

ตัวอย่างเช่น

กึ นุ สนฺตรมาโนว,กาสุ ขณสิ สารถิ.84

แน่ะนายสารถี เพราะเหตุไรเล่า ท่านจึงเร่งรีบขุดหลุม.

กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ.85

เพราะอะไรเล่า ท่านจึงไม่ชอบใจการเกิด.

เกน เต ตาทิโส วณฺโณ.86

เพราะเหตุไร ฉวีวรรณของท่าน จึงได้มีลักษณะเช่นนี้.

๒. กิจจปุจฉา (ถามถึงกิจ=สิ่งที่ควรทำ)

ตัวอย่างเช่น

กึ กาสุยา กริสฺสติ.

เขา จักขุดหลุมทำไม.

๓. สรูปปุจฉา (ถามถึงสรูปะ=องค์ธรรม)

ตัวอย่างเช่น

กึ สีลํ87 ศีลได้แก่อะไร

โก สมาธิ 88 สมาธิได้แก่อะไร

๔. วัตถุปุจฉา (ถามถึงสิ่งของ)

ตัวอย่างเช่น

กึ ขาทสิ ท่านจะกินอะไร

กึ ปิวสิ ท่านจะดื่มอะไร

๕. กิริยาปุจฉา (ถามถึงกิริยา)

ตัวอย่างเช่น

ขาทสิ กึ ปิวสิ กึ ท่านจะกินไหม, ท่านจะดื่มไหม

ส่วนคำถาม ๕ ประเภทมี อทิฏฐโชตนาปุจฉา เป็นต้น (ถามเพื่อต้องการรู้สิ่งที่ ตนยังไม่รู้) พึงทราบว่า ไม่ได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้เพราะไม่เกี่ยวกับการแสดงอัตถุทธาระ ของ กึ ศัพท์ [ที่เหลืออีก ๔ ประเภท คือ

ทิฏฐสังสันทนปุจฉา = ถามเพื่อเทียบกับสิ่งที่ตน ได้รู้มา, วิมติเฉทนาปุจฉา=ถามเพื่อขจัดความสงสัย, อนุมติปุจฉา=ถามเพื่อต้องการ อนุมัติ, กเถตุกามยตาปุจฉา=ถามเพื่อต้องการตอบเอง].

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ครหายํ อนิยเม นิปฺปโยชนตาย จ

สมฺปฏิจฺฉนปุจฺฉาสุ กึสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

กึ ศัพท์ในใช้ความหมาย ๕ ประการ คือ ตำหนิ, ไม่ แน่นอน, ไม่มีประโยชน์, รับ และถาม.

กึ ศัพท์ในบทสมาส

ปรปเทน สทฺธึ สมาโสปิสฺส เวทิตพฺโพ “กึสมุฏฺโย, กึเวทโน, กึสญฺโญชโน”ติ. เอตฺถ “โก; เก. กา; กา, กาโย. กึ; กานี”ติ เอวํ ลิงฺคตฺตยวเสน วิภตฺตานิ กึสทฺทมยานิ ปทานิ สมาสปทตฺเต ปุน กิมิติ ปกติภาเวเนว ติฏฺฐนฺติ. นามสทฺเทน ปน สมาเส เตสํ ทฺวิธา คติ ทิสฺสติ “กินฺนาโม, โกนาโม”ติ. สพฺพานิ ปเนตานิ อิตฺถินปุสก ลิงฺควเสน พหุวจนวเสน จ โยเชตพฺพานิ.

นักศึกษา พึงทราบการย่อระหว่าง กึ ศัพท์กับบทอื่น เช่น กึสมุฏฺโย (มีอะไรเป็น เหตุ), กึเวทโน90 (มีเวทนาอะไร), กึสญฺโญชโน (มีสังโยชน์อะไร).

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทที่สำเร็จมาจาก กึ ศัพท์ซึ่งถูกแจกรูปด้วยลิงค์ทั้ง ๓ อย่างนี้ว่า โก; เก. กา; กา, กาโย. กึ; กานิ ดังนี้ เมื่อเข้าสมาสกับศัพท์อื่นจะกลับเป็นรูปเดิมว่า กึ แน่นอน ยกเว้น ที่เข้าสมาสกับ นาม ศัพท์ซึ่งพบว่ามีใช้ ๒ แบบ คือ กินฺนาโม และ โกนาโม. ก็บทเหล่านั้น ทั้งหมด พึงแจกรูปอิตถีลิงค์, นปุงสกลิงค์ และพหูพจน์เองเถิด. (คือท่านได้แสดงตัวอย่าง ที่เป็นปุงลิงค์เอกพจน์เท่านั้น ดังนั้น จึงได้แนะนำให้นักศึกษาแจกรูปอิตถีลิงค์ นปุงสกลิงค์ เอกพจน์และพหูพจน์เอง. ส่วนรูปที่เป็นปุงลิงค์ท่านแนะนำให้แจกเฉพาะฝ่ายพหูพจน์เท่านั้น เพราะรูปเอกพจน์ท่านได้แจกไว้แล้ว)

กฎการเข้าสมาสของ กึ ศัพท์

กึสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ นามรเวน เว

"กินฺนาโม”อิติ “โกนาโม” อิติ เจวํ คติ ทฺวิธา.

"โกนาโม เต อุปชฺฌาโย"91 อิจฺจาเทตฺถ นิทสฺสนํ,

สหญฺเญน สมาสมฺหิ “กึ กึ” อิจฺเจว สุยฺยเต.

เมื่อ กึ ศัพท์เข้าสมาสกับ นาม ศัพท์พบว่ามีใช้ ๒ แบบ คือ กินฺนาโม และ โกนาโม. เกี่ยวกับเรื่องนี้มีตัวอย่างว่า โกนาโม เต อุปชฺฌาโย (อุปัชฌาย์ของท่านมีชื่อว่าอะไร) เป็นต้น แต่เมื่อเข้าสมาสกับศัพท์อื่น จะได้ยินเสียง เพียงคำว่า กึ เท่านั้น.

ตถา หิ “กึจิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขุ กึการปฏิสฺสาวินี”ติอาทีสุ กึสทฺโท สรูปมวิชหนฺโต ติฏฺฐติ. ตตฺถ หิ กึ จิตฺตํ ยสฺส โส กึจิตฺโต. “กึ กโรมิ สามี”ติ เอวํ กินฺติ กาโร กรณํ สทฺท-นิจฺฉารณํ กึกาโร, ตํ ปฏิสฺสาเวตีติ กึการปฏิสฺสาวินีติอาทิ 94 นิพฺพจนมิจฺฉิตพฺพํ. “กินฺนโร. กึปกฺกมิว ภกฺขิตนฺ”ติอาทีสุ ปน นิพฺพจนมปฺปสิทฺธํ.

จริงอย่างนั้น กึ ศัพท์ในตัวอย่างเป็นต้นว่า กึจิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขุ92 (ดูก่อนภิกษุ เธอ มีจิตอย่างไร), กึการปฏิสฺสาวินี 93 (หญิงผู้มีปกติประกาศว่า ดิฉันจะทำอะไรให้ท่านได้บ้าง) ดังนี้ (แม้จะเข้าสมาส) ก็ไม่ละรูปเดิมของตน(คือยังคงรูป กึ ไว้ตามเดิม).

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า กึจิตฺโต มีรูปวิเคราะห์ว่า กึ จิตฺตํ ยสฺส โส กึจิตฺโต (จิตอย่างไร มีอยู่แก่ ภิกษุใด เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า กึจิตฺต).

บทว่า กึการปฏิสฺสาวินี มีรูปวิเคราะห์ว่า “กึ กโรมิ สามี”ติ เอวํ กินฺติ กาโร กรณํ สทฺทนิจฺฉารณํ กึกาโร, ตํ ปฏิสฺสาเวตีติ กึการปฏิสฺสาวินี (การเปล่งเสียงว่า กึ อย่างนี้ว่า นายดิฉันจะทำอะไรให้ท่านได้บ้าง ชื่อว่า กึการะ, หญิงใด ย่อมประกาศการ กระทำเช่นนั้น เหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า กึการปฏิสฺสาวินี).

สำหรับ กึ ศัพท์ ในตัวอย่างเป็นต้นว่า กินฺนโร95 (คนอะไร). กึปกฺกมิว ภกฺขิตํ 96 (เหมือน กับผลไม้มีพิษที่กลืนกินลงไป) ดังนี้ ไม่มีการตั้งรูปวิเคราะห์.

วิธีใช้ กึ ศัพท์ ๓ ฐานะ

กึสทฺโทเยว ปทาวยว-ภาเวน สุโต. ตถา หิ โส กตฺถจิ ปทาวยวภาเวน กตฺถจิ นุ-สุ-นุโขการณาทิสทฺเทหิ สหจาริภาเวน จ สุยฺยติ. อตฺริเม ปโยคา เอสา เต อิตฺถี กึ โหติ. เอเต มนุสฺสา ตุมฺหากํ กึ โหนฺติ. กิมฺปุริสานุจิณฺโณ. กึ นุ ภีโตว ติฏฺฐสิ. กึสุ เฉตฺวา สุขํ เสติ. กึ นุ โข การณํ. กึ การณา อมฺม ตฺวํ ปมชฺชสิ, กึ หิ นาม จชนฺตสฺส, วาจาย อทฺทมปฺปกนฺติเอวมาทโย.

สรุปว่า เมื่อ กึ ศัพท์เข้าสมาสกับบทอื่น ส่วนมากจะมีรูปที่เป็น กึ. จริงอย่างนั้น บางครั้งพบว่า มีการใช้ กึ ศัพท์เป็นส่วนหนึ่งของบทสมาส. บางครั้งพบว่า มีการใช้คู่กับ ศัพท์อื่นๆ เช่น นุ, สุ, นุโข, การณา เป็นต้น. ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

เอสา เต อิตฺถี กึ โหติ	หญิงนี้ เป็นอะไรกับท่าน
เอเต มนุสฺสา ตุมฺหากํ - กึ โหนฺติ.	มนุษย์เหล่านั้น เป็นอะไรกับท่าน
กิมฺปุริสานุจิณฺโณ97	สถานที่นี้ เป็นโคจรของพวกกินนร
กึ นุ ภีโตว ติฏฺฐสิ 98	ท่านยืนกลัวอะไรหรือหนอ
กึสุ เฉตฺวา สุขํ เสติ 99	บุคคลตัดอะไรหนอ ย่อมนอนเป็นสุข
กึ นุ โข การณํ 100	เหตุอะไรหนอ
กึ การณา อมฺม ตฺวํ - ปมชฺชสิ.101	แน่ะแม่ ท่านย่อมประมาทเพราะเหตุอะไร

กึ หิ นาม จชนฺตสฺส,-   สำหรับบุคคลผู้ให้ด้วยวาจา โดยไม่ใช้สิ่งของแม้สัก

วาจาย อทฺทมปฺปกํ.102 เล็กน้อย จะได้ชื่อว่าเป็นการสละได้อย่างไร

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

วิสุ ปทาวยโว วา หุตฺวา นฺวาทีหิ วา ปน

ยุตฺโต สทฺเทหิ กึสทฺโท   ทิฏฺโฐ สุคตสาสเน.

ปาฬินยานุสาเรน   เสสานํ สมฺภโวปิ จ

เณยฺโย วิญฺญูหิ สทฺธมฺม- นยญฺญูหิ ปเภทโต

ในพระศาสนาของพระสุคตเจ้า พบ กึ ศัพท์ใช้ ๓ ฐานะ คือ ใช้เป็นคำโดด, ใช้เป็นส่วนหนึ่งของบทสมาส และใช้ ร่วมกับศัพท์อื่นๆ มี นุ ศัพท์เป็นต้น.

วิธีการใช้อื่นๆ ที่ข้าพเจ้าไม่ได้นำมาแสดงไว้อาจมีได้ ขอให้บัณฑิต ผู้รู้นยะแห่งพระสัทธรรม พึงค้นประเภท เหล่านั้นโดยคล้อยตามนยะแห่งพระบาลีเถิด.๑

ความต่างกัน

ของ ก สุทธนาม กับ ก ที่แปลงมาจาก กึ

อิทานิ สพฺพนามิกภาเว ฐิเตหิ โกกํสทฺเทหิ สมานสุติกานํ อญฺเญสํ โกกํสทฺทานํ นามิกปทมาลาวิเสโส วตฺตพฺโพ สิยา, โส เหฏฺฐา ลิงฺคตฺตยมิสฺสกปริจฺเฉเท วุตฺโต. อสพฺพ-นามิกตฺตา ปน ปุริสจิตฺตนเยเนว วิภตฺโต. ตถา หิ ยทา โกสทฺโท พฺรหฺมวาตกายตฺถวาจโก, กํสทฺโท ปน สิโรชลสุขตฺถวาจโก, ตทา ตานิ ปทานิ อสพฺพนามิกานิ, กสฺมา? อกึสทฺทมยตฺตา สพฺพนามิกรูปสงฺขาเตหิ อสาธารณรูเปหิ วิรหิตตฺตา ปุจฺฉตฺถโต อตฺถนฺตรวาจกตฺตา จ. เอตฺถ ปน สมานสุติวเสน อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ โกสทฺโท กํสทฺโทติ จ วุตฺตํ, เอกนฺตโต ปน สพฺพนามิกตฺเต กึสทฺโทเยว, สุทฺธนามตฺเต กสทฺโทเยวาติ คเหตพฺพํ. อิจฺเจวํ

กาเย พฺรหฺมนิ วาเต จ   สีเส ชลสุเขสุ จ

กสทฺโท วตฺตตี ตีสุ   ปุมา ตีสุ นปุสโก.

บัดนี้ แม้ควรจะแสดงนามิกปทมาลาของ โก กํ ศัพท์อื่น (ที่ไม่ได้แปลงมาจาก กึ ศัพท์) ซึ่งมีเสียงพ้องกับ โก กํ ศัพท์ฝ่ายสรรพนาม เพื่อให้เห็นความต่างกันก็ตาม แต่เพราะได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยการแจกบทนามโดยรวมทั้ง ๓ ลิงค์. ก็บทเหล่านั้น มิใช่เป็นบทสรรพนาม จึงต้องแจกตามแบบ ปุริส และ จิตฺต เท่านั้น.

ดังจะเห็นได้ว่า ในกาลใด โก ศัพท์ ใช้ในความหมายว่าพระพรหม, ลม และกาย. ส่วน กํ ศัพท์ใช้ในความหมายว่าศีรษะ, น้ำและความสุข. ในกาลนั้น บทเหล่านั้น ไม่ใช่ บทสรรพนามด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ไม่ได้สำเร็จรูปมาจาก กึ ศัพท์

๒. ไม่มีรูปที่มีลักษณะเฉพาะที่เรียกสัพพนามิกรูป (รูปเฉพาะของสรรพนาม)

๓. มีความหมายเป็นอย่างอื่นซึ่งไม่ใช่คำถาม

สำหรับในเรื่องนี้ การที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า โก, กํ ศัพท์ (โกกํสทฺเทหิ) ก็เพื่อเปรียบ เทียบให้เห็นถึงความพิเศษของเสียงที่พ้องกัน. แต่ความจริง หากเป็นสรรพนาม พึงทราบ ว่าเป็น กึ ศัพท์เท่านั้น. หากเป็นสุทธนาม พึงทราบว่าเป็น ก ศัพท์เท่านั้น. ตามที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

กาเย พฺรหฺมนิ วาเต จ สีเส ชลสุเขสุ จ

กสทฺโท วตฺตตี ตีสุ ปุมา ตีสุ นปุสโก.

ก ศัพท์ปุงลิงค์ ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ กาย,พระพรหม, ลม. ส่วน ก ศัพท์นปุงสกลิงค์ ใช้ใน ความหมาย ๓ ประการ คือ ศีรษะ, น้ำ, ความสุข.

เอวํ สพฺพนามาสพฺพนามภูตานํ ๑ กึกสทฺทานํ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

นักศึกษา พึงทราบความเป็นไปของ กึ ศัพท์ที่เป็นสรรพนาม และ ก ศัพท์ที่ไม่ใช่ สรรพนาม ด้วยประการฉะนี้แล.

อิธ วุตฺตปฺปการานํ อตฺถานํ ทานิ สงฺคโห

ปญฺญาเวปุลฺลกรโณ เอกเทเสน วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะประพันธ์คำศัพท์ที่ประมวลความ หมายของ กึ และ ก ศัพท์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วไว้ ณ ที่นี้เพียงบางส่วน เพื่อเสริมสร้างปัญญาให้ไพบูลย์ ดังต่อไปนี้.

กึ กึปกฺเกน สทิสํ, กาโย กึปภโว วท,

กึปกฺกสทิโส กาโม, กาโย ตณฺหาทิสมฺภโว.

อะไร เป็นเหมือนกับผลไม้มีพิษ, กายมีอะไรเป็นเหตุ เกิด ขอท่าน จงบอก, กามเหมือนกับผลไม้มีพิษ, กายมี ตัณหาเป็นต้นเป็นเหตุเกิด.

อุณฺหกาเล ก'มิจฺฉนฺติ, ก'มิจฺฉนฺติ ปิปาสิตา,

ปจฺจามิตฺตา ก'มิจฺฉนฺติ, ก'มิจฺฉนฺติ ทุขฏฺฏิตา.

ในยามร้อน ชนทั้งหลายต้องการอะไร, ในยามร้อน ชนทั้งหลายต้องการลม, ชนทั้งหลายผู้กระหาย ต้อง การอะไร, ชนทั้งหลายผู้กระหาย ต้องการน้ำ, ข้าศึก ต้องการอะไร(ของข้าศึก), ข้าศึกต้องการศีรษะ(ของ ข้าศึก), ชนทั้งหลายผู้ได้รับความทุกข์ ต้องการอะไร, ชนทั้งหลายผู้ได้รับความทุกข์ต้องการความสุข.

กายสฺส๑ กสฺส โก อาโย, โก นาโค กสฺส ภูตเล

กสฺส กํ ฌานชํ สาตํ, กสฺสงฺเคสุ จ กํ ปรนฺติ.

อะไรเป็นที่ตั้งของน้ำอันเป็นที่รองรับแผ่นดิน (อีกนัย หนึ่ง) อะไรเป็นที่เกิดแห่งกายอันเป็นที่รวมของสิ่งที่ น่ารังเกียจ (คำตอบ = กิเลสกามเป็นเหตุเกิดของกาย อันเป็นที่รวมของสิ่งที่น่ารังเกียจ, อะไรเป็นที่พึ่งของตน ในพื้นแผ่นดิน (คำตอบ = ตนเป็นที่พึ่งของตน), ความสุข ที่น่ายินดีซึ่งเกิดแต่ฌานมีอยู่แก่ใครหรือ (คำตอบ=

ความสุขที่น่ายินดีซึ่งเกิดแต่ฌานมีอยู่แก่พรหม) (อีกนัยหนึ่ง) ใครยินดีอะไรที่เกิดแต่ฌาน (คำตอบ= พรหม ยินดีความสุขที่เกิดแต่ฌาน), ก็ในบรรดาอวัยวะของ ร่างกาย อวัยวะส่วนใด ประเสริฐที่สุด (คำตอบ = บรรดา อวัยวะของร่างกาย ศีรษะประเสริฐที่สุด).

กึ ศัพท์ กับ จิ, จน, จนํ ศัพท์

(ปุงลิงค์,นปุงสกลิงค์)

ยา ปน ตา เหฏฺฐา อมฺเหหิ ลิงฺคตฺตยวเสน กึสทฺทสฺส สพฺพนามิกสญฺญิตสฺส นามิกปทมาลา วิภตฺตา, เอตาสุ ปุลฺลิงฺคนปุสกลิงฺคฏฺฐาเน “เกภิ, กิสฺส, กสฺมา, กมฺหา, กมฺหี”ติ อิมานิ ปทานิ ปหาย อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน “กาโย, กาภิ, กาสานํ, กายํ, กสฺสนฺ”ติ อิมานิ จ ปทานิ ปหาย ตโต ตโต เสสปทโต ยถาสมฺภวํ จิสทฺทํ จนสทฺทํ จนํสทฺทญฺจ นิปาเตตฺวา เอวรูปานิ รูปานิ คเหตพฺพานิ. เสยฺยถีทํ? โกจิ, เกจิ, เกจน. กิญฺจิ, กิญฺจนํ; เกจิ, เกจน. เกนจิ; เกหิจิ. กสฺสจิ; เกสญฺจิ. ปญฺจมิยา เอกวจนํ อูนํ ปาฬิยํ อนาคตตฺตา. เกหิจิ. กสฺสจิ; เกสญฺจิ. กสฺมิญฺจิ, กิสฺมิจิ; เกสฺจิ. ปุลฺลิงฺคนปุสกลิงฺควเสน ทฏฺฐพฺพานิ. อตฺร กิสฺมิจีติ อนุสารโลปวเสน วุตฺตํ.

ก็บรรดานามิกปทมาลาของ กึ ศัพท์ที่เป็นสรรพนามซึ่งข้าพเจ้าได้แสดงแบบแจก ไว้แล้วทั้ง ๓ ลิงค์ข้างต้น พึงถือเอารูปจากแบบแจกของ กึ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ยกเว้นรูปเหล่านี้ คือ เกภิ, กิสฺส, กสฺมา, กมฺหา, กมฺหิ และที่เป็นอิตถีลิงค์ยกเว้นรูปเหล่านี้ คือ กาโย, กาภิ, กาสานํ, กายํ, กสฺสํ โดยนำ จิ, จน และ จนํ ศัพท์มาประกอบที่ท้ายบท เหล่านั้นตามสมควรดังนี้ คือ

โกจิ บุคคลบางคน

เกจิ, เกจน คนทั้งหลายบางพวก

กิญฺจิ, กิญฺจนํ สิ่งของบางอย่าง

เกจิ, เกจน สิ่งของทั้งหลายบางอย่าง

เกนจิ อัน บุคคลบางคน

เกหิจิ อันบุคคลทั้งหลายบางพวก

กสฺสจิ แก่บุคคลบางคน

เกสญฺจิ แก่บุคคลทั้งหลายบางคน

สำหรับในปัญจมีวิภัตติ ไม่มีรูปเอกพจน์ เพราะในพระบาลีไม่มีใช้. คงมีแต่รูป ที่เป็นพหูพจน์เท่านั้น ดังนี้ คือ เกหิจิ (จากบุคคลทั้งหลายบางพวก)

กสฺสจิ ของบุคคลบางคน

เกสญฺจิ ของบุคคลทั้งหลายบางพวก

กสฺมิญจิ ในบุคคลบางคน

กิสฺมิจิ ในบุคคลบางคน

เกสุจิ ในบุคคลทั้งหลายบางพวก

รูปศัพท์เหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์. บรรดารูปเหล่านั้น บทว่า กิสฺมิจิ ท่านแสดงโดยการลบนิคคหิต๑

กึ+จิ+จน+จนํ สทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์,นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

โกจิ เกจิ, เกจน

กิญฺจิ, กิญฺจนํ เกจิ, เกจน

เกนจิ เกหิจิ

กสฺสจิ เกสญฺจิ

-------- เกหิจิ

กสฺสจิ เกสญฺจิ

กสฺมิญฺจิ, กิสฺมิจิ เกสุจิ

กึ ศัพท์ กับ จิ, จน, จนํ ศัพท์

(อิตถีลิงค์)

อิตฺถิลิงฺควเสน ปน กาจิ อิตฺถี; กาจิ อิตฺถิโย. กาจิ; กาจิ๑. กิญฺจิ; กาจิ. กายจิ; กายจิ, กสฺสาจิ; กาสญฺจิ. กายจิ; กาหิจิ. กายจิ, กสฺสาจิ; กาสญฺจิ. กายจิ; กายจิ; กาสุจีติ รูปานิ.

สำหรับอิตถีลิงค์ มีรูปแจกดังนี้ คือ

กาจิ อิตฺถี หญิงบางคน

กาจิ อิตฺถิโย หญิงทั้งหลายบางพวก

กาจิ, กาจิ บางคน, บางพวก

กิญฺจิ ซึ่งหญิงบางคน

กาจิ ซึ่งหญิงทั้งหลายบางพวก

กายจิ กับหญิงบางคน

กายจิ บางคน

กสฺสาจิ แก่หญิงบางคน

กาสญฺจิ แก่หญิงทั้งหลายบางพวก

กายจิ จากหญิงบางคน

กาหิจิ จากหญิงทั้งหลายบางพวก

กายจิ ของหญิงบางคน

กสฺสาจิ ของหญิงบางคน

กาสญฺจิ ของหญิงทั้งหลายบางพวก

กายจิ ในหญิงบางคน

กายจิ บางคน

กาสุจิ ในหญิงทั้งหลายบางพวก

กึ+จิ+จน+จนํสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
กาจิ	กาจิ
กิญฺจิ	กาจิ
กายจิ	กาหิจิ
กายจิ, กสฺสาจิ	กาสญฺจิ
กายจิ	กาหิจิ
กายจิ, กสฺสาจิ	กาสญฺจิ
กายจิ	กาสุจิ

เอตฺถ "อิติ ภาสนฺติ เกจน, น นํ หึสามิ กิญฺจนนฺ"ติอาทโย ปโยคา เวทิตพฺพา. อิติ ลิงฺคตฺตยวเสน วุตฺตานิ โกจิ-กาจิ-กิญฺจีติอาทีนิ อปฺปมตฺตกานํ สงฺคาหกวจนานีติ เวทิตพฺพานิ. ปุเนตานิเยว ยถารหํ ยํสทฺเทน โยเชตฺวา ทสฺเสสฺสามิ

ในแบบแจกที่ได้แสดงมานี้ พึงทราบตัวอย่างจากพระบาลีว่า อิติ ภาสนฺติ เกจน, น นํ หึสามิ กิญฺจนํ 103 (ชนทั้งหลายบางพวก ย่อมกล่าวอย่างนี้ เราจะไม่ทำร้ายใครๆ อีก) เป็นต้น. บทว่า โกจิ, กาจิ, กิญฺจิ เป็นต้นที่ได้แสดงมาทั้ง ๓ ลิงค์ข้างต้นนี้ พึงทราบว่า เป็นบท ที่แสดงถึงสิ่งที่มีจำนวนเพียงเล็กน้อย. ข้าพเจ้าจักนำเอาบทมี โกจิ เป็นต้นเหล่านั้นนั่นเทียว มาแสดงร่วมกับ ย ศัพท์ ตามสมควรดังต่อไปนี้:-

ย+กึ+จิสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
โย โกจิ	เย เกจิ
ยํ กิญฺจิ	เย เกจิ
เยน เกนจิ	เยหิ เกหิจิ
ยสฺส กสฺสจิ	เยสํ เกสญฺจิ
ยสฺมา กสฺมาจิ	เยหิ เกหิจิ
ยสฺส กสฺสจิ	เยสํ เกสญฺจิ
ยสฺมึ กสฺมิญฺจิ	เยสุ เกสุจิ

เอตฺถ "โย โกจิมํ อฏฺฐิกตฺวา สุเณยฺย104 เย เกจิเม อตฺถิ รสา ปถพฺยา, สจฺจํ เตสํ สาธุตรํ รสานนฺ"ติ 105 อาทโย ปโยคา เวทิตพฺพา. ปุลฺลิงฺครูปานิ.

ในแบบแจกนี้ พึงทราบตัวอย่างจากพระบาลีว่า โย โกจิ มํ อฏฺฐิกตฺวา สุเณยฺย (บุคคลใดบุคคลหนึ่ง พึงฟังปฏิจจสมุปปบาทนี้ หรือวิสัชชนานี้อย่างตั้งใจ๑). เย เกจิเม อตฺถิ รสา ปถพฺยา, สจฺจํ เตสํ สาธุตรํ รสานํ (รสแห่งสัจจธรรมดีกว่ารสทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ บนพื้นแผ่นดิน) เป็นต้น. แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกของ ย+กึ+จิ ที่เป็นปุงลิงค์.

ย+กึ+จิสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ยํ กิญฺจิ	ยานิ กานิจิ
ยํ กิญฺจิ	ยานิ กานิจิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์.

เอตฺถ "ยํ กิญฺจิ รตนํ อตฺถิ, ธตรฏฺฐนิเวสเน.106 ยํ กิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา.107 ยานิ กานิจิ รูปานี"ติอาทโย ปโยคา เวทิตพฺพา. นปุสกลิงฺครูปานิ.

ในแบบแจกนี้ พึงทราบตัวอย่างจากพระบาลีว่า ยํ กิญฺจิ รตนํ อตฺถิ, ธตรฏฺฐ-นิเวสเน (รัตนะทั้งหมดที่มีอยู่ในพระราชวังของท้าวธตรรัฏฐะ), ยํ กิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา (ทรัพย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีอยู่ในโลกนี้ก็ดี โลกอื่นๆ ก็ดี (เช่นโลกพญานาค, โลกครุฑ). ยานิ กานิจิ รูปานิ (รูปทั้งหลายทั้งปวง) เป็นต้น.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกของ ย+กึ+จิ ที่เป็นนปุงสกลิงค์.

ย+กึ+จิสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ยา กาจิ (อิตฺถี)	ยา กาจิ (อิตฺถิโย)
ยํ กิญฺจิ	ยา กาจิ
ยาย กายจิ	ยาหิ กาหิจิ
ยาย กายจิ	ยาสํ กาสญฺจิ
ยาย กายจิ	ยาหิ กาหิจิ
ยาย กายจิ	ยาสํ กาสญฺจิ
ยาย กายจิ	ยาสุ กาสุจิ

เอตฺถ "ยา กาจิ เวทนา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา"ติอาทโย ปโยคา เวทิตพฺพา.

อิตฺถิลิงฺครูปานิ.

ในแบบแจกนี้ พึงทราบตัวอย่างจากพระบาลีว่า ยา กาจิ เวทนา อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนา108 (เวทนาทั้งหมดทั้งปวงทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน). แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกของ ย+กึ+จิ ที่เป็นอิตถีลิงค์.

โกจิ ศัพท์เป็นต้นไม่ใช่บทนิบาต

อิติ ลิงฺคตฺตยวเสน วุตฺตานิ โย โกจิ, ยา กาจิ, ยํ กิญฺจีติอาทีนิ อนวเสส-ปริยาทานวจนานีติ เวทิตพฺพานิ. สพฺพานิ เจตานิ น นิปาตปทานิ, นิปาตปติรูปกา สทฺทคติโยติ เวทิตพฺพานิ. ยทิ นิปาตปทานิ สิยุ, ตีสุ ลิงฺเคสุ สตฺตสุ วิภตฺตีสุ เอกากาเรน ติฏฺเฐยฺยุ, น จ ติฏฺฐนฺติ, ตสฺมา น นิปาตปทานิ, นิปาตปติรูปกา สทฺทคติโยเยว.

บทว่า โกจิ, ยา กาจิ, ยํ กิญฺจิ เป็นต้นที่ได้แสดงมาทั้ง ๓ ลิงค์ข้างต้นนี้ พึงทราบ ว่าเป็นบทที่แสดงครอบคลุมถึงสิ่งทั้งหมดทั้งปวง. ก็บทเหล่านั้นทั้งหมด ไม่ใช่บทนิบาต พึง ทราบว่าเป็นเพียงรูปศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกับนิบาต. ถ้าบทเหล่านั้น พึงเป็นบทนิบาต ไซร้ ก็จะต้องมีรูปเดียวทั้ง ๓ ลิงค์ ๗ วิภัตติ แต่ก็ไม่ได้เป็นเช่นนั้น ดังนั้น บทเหล่านั้น จึง ไม่ใช่บทนิบาต เป็นเพียงรูปศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกับบทนิบาตเท่านั้น.

อปิจ ย-ต-กึ-เอต-อิจฺเจเตหิ สพฺพนาเมหิ ลิงฺคานุรูปโต ตฺตก-ตฺติกปจฺจเย กตฺวา วตฺติจฺฉายํ ยานิ ปทานิ สิชฺฌนฺติ, ตานิ ปริจฺเฉทวจนานิ อสพฺพนามิกานิเยว ภวนฺติ. เตสํ นามิกปทมาลา ปุริสจิตฺตกญฺญานเยน โยเชตพฺพา. ตํ ยถา ? ยตฺตโก ชโน, ยตฺตกํ จิตฺตํ, ยตฺติกา อิตฺถี. ตตฺตโก, ตตฺตกํ, ตตฺติกา. กิตฺตกํ, กิตฺติกา. เอตฺตโก, เอตฺตกํ, เอตฺติกาติ. อิมานิ ปทานิ อสพฺพนามิกานิปิ ปจฺจยวเสน สมฺภูตตฺถนฺตเรสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถํ วุตฺตานิ.

นอกจากนี้ บทเหล่าใด มีการสร้างรูปคำตามความประสงค์ของผู้กล่าว โดยการลง ตฺตก ปัจจัย (เพื่อเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์) และ ตฺติก ปัจจัย (เพื่อเป็นอิตถีลิงค์) ท้าย สรรพนามเหล่านี้ คือ ย ต กึ เอต ตามสมควรแก่ลิงค์. บทที่สำเร็จโดยการลงปัจจัย เช่นนั้นซึ่งมีความหมายใช้ในการกำหนดขอบเขต ไม่จัดว่าเป็นบทสรรพนามอย่างแน่นอน. พึงแจกนามิกปทมาลาของบทเหล่านั้นตามแบบ ปุริส, จิตฺต และ กญฺญา ดังนี้

ยตฺตโก ชโน ชนมีประมาณเท่าใด

ยตฺตกํ จิตฺตํ จิตจำนวนกี่ดวง

ยตฺติกา อิตฺถี หญิงมีจำนวนเท่าใด

ตตฺตโก, ตตฺตกํ, ตตฺติกา มีประมาณเท่านั้น

กิตฺตกํ, กิตฺติกา มีประมาณเท่าไร

เอตฺตโก, เอตฺตกํ, เอตฺติกา มีประมาณเท่านี้

บทเหล่านี้ แม้จะไม่ใช่บทสรรพนาม แต่ที่ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ที่นี้ ก็เพื่อให้เหล่า วิญญูชนเกิดความเชี่ยวชาญในอรรถพิเศษต่างๆ ที่ได้มาจากการลงปัจจัย.

อธิบายเอกสรรพนาม

อิทานิ สงฺขฺยาทิวจนสฺส เอกสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต. เอกสทฺโท หิ สงฺขฺยาวจโน จ โหติ อสทิสวจโน จ อสหายวจโน จ เอกจฺจวจโน จ มิสฺสีภูตวจโน จ. ยทา สงฺขฺยา'-สทิสา'สหายวจโน, ตทา เอกวจนโก ภวติ. เอโก, เอกํ, เอเกน, เอกสฺส, เอกสฺมา, เอกมฺหา, เอกสฺส, เอกสฺมึ, เอกมฺหีติ. เอวํ สงฺขฺยาทิวจโน เอกสทฺโท เอกวจนโก. ตถา หิ “เอโก เทฺว ตโย”ติ สงฺขฺยาวิสเย เอกสทฺโท เอกวจนโกว. “เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. เอโก ราช นิปชฺชามี”ติ อสทิสาสหายกถเนปิ เอกวจนโกว อยํ เอกวจนิกา สพฺพนามิกปทมาลา.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ เอก ศัพท์ที่ระบุความหมายมีจำนวน เป็นต้น. ก็ เอก ศัพท์มีความหมาย ๕ อย่าง คือ จำนวน, ไม่มีผู้เสมอเหมือน, ไม่มีเพื่อน, บางพวก, บางกลุ่ม (=เอกจฺจ ศัพท์) และผสมกัน, รวมกัน.

เมื่อใด เอก ศัพท์มีความหมายว่า จำนวน,ไม่มีผู้เสมอเหมือนและไม่มีเพื่อน, เมื่อนั้น จะมีรูปเป็นเอกพจน์ดังนี้ คือ เอโก, เอกํ, เอเกน, เอกสฺส, เอกสฺมา, เอกมฺหา, เอกสฺส, เอกสฺมึ, เอกมฺหิ. เอก ศัพท์ที่ระบุความหมายมีจำนวนเป็นต้น มีรูปเป็นเอกพจน์ ด้วย ประการฉะนี้. จริงอย่างนั้น เอก ศัพท์มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้นในกรณีที่ใช้นับจำนวน เช่น เอโก=หนึ่ง, เทฺว=สอง, ตโย=สาม เป็นต้น. แม้ในกรณีที่ใช้ในความหมายว่า ไม่มีผู้เสมอ เหมือนและไม่มีเพื่อน ก็มีรูปเป็นเอกพจน์เช่นกัน เช่น เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ 109 (เรา เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่เพียงผู้เดียว (ไม่มีใครเสมอเหมือน). เอโก ราช นิปชฺชามิ110 (ข้าแต่พระราชา ข้าพระองค์นอนอยู่เพียงลำพังผู้เดียว (=ไม่มีใครเป็นเพื่อน). นี้เป็น แบบแจกของ เอก ศัพท์ที่เป็นสรรพนามฝ่ายเอกพจน์.

วิธีใช้ เอกก ศัพท์

ยทา ปน สงฺขฺยตฺถา จ อสหายา จ พหู วตฺตพฺพา สิยุ ตทา เอกสทฺทโต กการาคมํ กตฺวา เอกกา, เอกเก, เอกเกหิ, เอกเกภิ. ปุริสนเย พหุวจนวเสน นามิกปทมาลา โยเชตพฺพา. ตถา หิ สงฺขฺยตฺถาปิ พหู โหนฺติ. “จตฺตาโร เอกกา สิยุนฺติ หิ วุตฺตํ. อสหายาปิ พหู โหนฺติ. ตถา หิ “อยมฺปิ คหปติ เอโกว อาคโต, อยมฺปิ เอโกว อาคโต”ติ วตฺตพฺเพ “อิเม คหปตโย เอกกา อาคตา”ติ วตฺตพฺพตา ทิสฺสติ. อยํ นโย สพฺพนามิกปกฺขํ น ภชติ อสาธารณ-รูปาภาวโต, อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ ปน วุตฺโต.

ก็ในกาลใด เมื่อต้องการจะแสดงความหมายกล่าวคือจำนวน และความไม่มี เพื่อนหลายๆ กลุ่ม ในกาลนั้น ให้ลง ก อาคมท้าย เอก ศัพท์ ดังนี้ คือ เอกกา, เอกเก, เอกเกหิ, เอกเกภิ. พึงแจกนามิกปทมาลาฝ่ายพหูพจน์ตามแบบ ปุริส ศัพท์.

ดังจะเห็นได้ว่า แม้ความหมายกล่าวคือจำนวนนับ(ของ เอก ศัพท์) ก็สามารถนับ เป็นจำนวนหลายอย่างได้ เช่น จตฺตาโร เอกกา สิ[redacted] (ธรรมที่มีหมวดธรรมหนึ่งข้อมีอยู่ ๔ หมวด). แม้ความหมายว่า "ไม่มีเพื่อน" ก็สามารถนับเป็นจำนวนหลายอย่างได้ เช่น เมื่อ ควรกล่าวว่า อยมฺปิ คหปติ เอโกว อาคโต, อยมฺปิ เอโกว อาคโต (แม้คฤหบดีคนนี้ ก็มาเพียงผู้เดียว, แม้คฤหบดี คนนี้ ก็มาเพียงผู้เดียว) ก็สามารถที่จะใช้คำแทนได้ว่า อิเม คหปตโย เอกกา อาคตา (คฤหบดีทั้งหลายเหล่านี้ ต่างคนต่างมาตามลำพัง).

วิธีการลง ก อาคมท้าย เอก ศัพท์นี้ ไม่จัดเข้าในกลุ่มของสรรพนาม เพราะมี รูปศัพท์แจกเหมือนกับสุทธนามทั่วไป. แต่ที่ข้าพเจ้า ได้นำมาแสดงไว้ที่นี้ ก็เพื่อให้นักศึกษา ทราบถึงความหมายพิเศษเท่านั้น.

วิธีใช้ เอก=เอกจฺจ ศัพท์

ยทา เอกจฺจวจโน, ตทา "เอเก, เอเก, เอเกหิ, เอเกภิ, เอเกสํ, เอเกหิ, เอเกภิ, เอเกสํ, เอเกสู"ติ วตฺตพฺพํ. อยมฺปิ พหุวจนิกา สพฺพนามิกปทมาลา. เอตฺถ เอเกติ เอกจฺเจ. เอส นโย เสเสสุปิ.

ก็ในกาลใด เอก ศัพท์มีความหมายว่า บางพวก, บางเหล่า, ในกาลนั้น ควรแจก เป็นรูปศัพท์ว่า เอเก, เอเก, เอเกหิ, เอเกภิ, เอเกสํ, เอเกหิ, เอเกภิ, เอเกสํ, เอเกสุ. แบบแจกนี้ เป็นสรรพนามฝ่ายพหูพจน์. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอเก มีความหมาย เท่ากับ เอกจฺเจ. แม้ในบทอื่นๆ ที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้.

เอก ศัพท์ที่ไม่จัดเป็นสรรพนาม

ยทา ปน มิสฺสีภูตวจโน, ตทา "เอกา, เอเก, เอเกหิ, เอเกภิ, เอกานนฺ"ติ ปุริสนเย พหุวจนวเสน วตฺตพฺพํ. "ปญฺจาโล จ วิเทโห จ อุโภ เอกา ภวนฺตุ เต"ติ ปาฬิ ทิสฺสติ. อยํ นโย สพฺพนามิกปกฺขํ น ภชติ อสาธารณรูปาภาวโต, อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ ปน วุตฺโต. ตตฺถ เอกา ภวนฺตูติ เอกีภวนฺตุ มิสฺสีภวนฺตุ, คงฺโคทเกน ยมุโนทกํ วิย อญฺญทตฺถุ สํสนฺทนฺตุ สเมนฺตูติ วจนตฺโถ.

ส่วนในกาลใด เอก ศัพท์มีความหมายผสมกัน, รวมกัน, ในกาลนั้น ควรแจกรูปศัพท์ ฝ่ายพหูพจน์ ตามแบบแจกของ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ คือ เอกา, เอเก, เอเกหิ, เอเกภิ, เอกานํ ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ปญฺจาโล จ วิเทโห จ อุโภ เอกา ภวนฺตุ เต.111

พระเจ้าพรหมทัตผู้ครองแคว้นปัญจาละ และพระเจ้าวิเทหะทั้งสองพระองค์นั้น จงรวมเป็นปึกแผ่นเดียวกัน.

วิธีเช่นนี้ ไม่จัดเข้าในกลุ่มของสรรพนาม เพราะมีรูปศัพท์แจกเหมือนสุทธนาม. แต่ที่นำมาแสดงที่นี้ ก็เพื่อให้ทราบถึงความหมายพิเศษ (วิธีการใช้พิเศษ). ในตัวอย่างนั้น ข้อความว่า เอกา ภวนฺตุ มีความหมายว่า จงรวมกันเป็นหนึ่งเดียว คือจงปรองดองกันให้ แน่นแฟ้นเหมือนกับแม่น้ำยมุนาไหลมาบรรจบกับแม่น้ำคงคา ฉะนั้น.

เอก ศัพท์ตามมติอาจารย์ทั้งหลาย

อาจริยา ปน เอวํ วิภาคํ อทสฺเสตฺวา เอกสทฺทสฺส สพฺพนามตฺตเมว คเหตฺวา สพฺพสทฺทสฺส วิย นามิกปทมาลํ โยเชนฺติ. กถํ ?

สำหรับอาจารย์ทั้งหลาย ไม่แสดงการจำแนกอย่างนี้(ตามที่กล่าวมาข้างต้น) แต่จัด เอก ศัพท์เป็นเพียงสรรพนาม แล้วแจกตามแบบของ สพฺพ ศัพท์ ดังนี้:-

เอกพจน์	พหูพจน์
เอโก	เอเก
เอกํ	เอเก
เอเกน	เอเกหิ, เอเกภิ

เอกสฺส เอเกสํ, เอเกสานํ

เอกสฺมา, เอกมฺหา เอเกหิ, เอเกภิ

เอกสฺส เอเกสํ, เอเกสานํ

เอกสฺมึ, เอกมฺหิ เอเกสุ

อยํ สพฺพนามิกปทมาลาติ เวทิตพฺพา.

แบบแจกนี้ พึงทราบว่าเป็นแบบแจกของสรรพนามบท

เอก ศัพท์ตามมติปทรูปสิทธิ

เกจิ “เอกสทฺโท สงฺขฺยาตุลฺยาสหายญฺญวจโน. ยทา สงฺขฺยาวจโน, ตทา สพฺพตฺเถก-วจนนฺโตว, อญฺญตฺถ พหุวจนนฺโตปิ, เอโก เอกา เอกํ อิจฺจาทิ สพฺพตฺถ สพฺพสทฺทสมํ. สํสาเสฺวว เสโส”ติ ลิงฺคตฺตเย โยชนานยํ วทนฺติ. เอวํ วทนฺตา จ เต วิภาคํ อทสฺเสตฺวา วทนฺติ. มยํ ปน โสตูนํ ปโยเคสุ โกสลฺลุปฺปาทนตฺถํ วิภาคํ ทสฺเสตฺวา วทาม.

อนึ่ง ยังมีอาจารย์บางท่าน แสดงวิธีการใช้ เอก ศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ ว่า เอก ศัพท์ มี ความหมาย ๔ อย่าง คือ จำนวน, ไม่มีผู้เสมอเหมือน, ไม่มีเพื่อน และ อื่น.

ในกาลใด เอก ศัพท์มีความหมายว่า "จำนวน" ในกาลนั้น มีรูปเป็นเอกพจน์ทุกแห่ง. หากใช้ในความหมายอื่น จะมีรูปเป็นพหูพจน์ก็ได้ [และ]มีแบบแจกเหมือนกับ สพฺพ ศัพท์ ทุกประการ เช่น เอโก (ปุงลิงค์) เอกา (อิตถีลิงค์) เอกํ (นปุงสกลิงค์) เป็นต้น ยกเว้นรูป ที่มีการ แปลงวิภัตติเป็น สํ และ สา เท่านั้น ที่มีความต่างกัน. ก็การที่ท่านได้แสดงไว้เช่นนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการแยกแยะ. ส่วนข้าพเจ้า ได้แสดงโดยการแยกแยะไว้ ก็เพื่อให้นักศึกษา ทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในวิธีการใช้.

รูปพิเศษของ เอก ศัพท์ปุงลิงค์

อปิเจตฺถ อยํ วิเสโสปิ สลฺลกฺขิตพฺโพ “เอเก เอกฏฺเจ สเม สมภาเค'ติ ปาฬิปฺปเทเส ปจฺจตฺเตกวจนสฺส เอกสทฺทสฺส เอการนฺตนิทฺเทโสปิ ทิสฺสตีติ ปุลฺลิงฺครูปานิ.

อีกนัยหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องของ เอก ศัพท์นี้ นักศึกษา พึงกำหนดวิธีพิเศษแม้นี้ด้วย คือ ในข้อความพระบาลีว่า เอเก เอกฏฺเจ สเม สมภาเค112 ปรากฏว่า เอก ศัพท์ที่เป็น ปฐมาวิภัตติเอกพจน์ มีรูปเป็นเอการันต์. เอก ศัพท์ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นปุงลิงค์.

เอกสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

เอกํ เอกานิ

เอกํ เอกานิ

เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. ตตฺถ เอกานีติ เอกจฺจานิ. เอส นโย เสสพหุวจเนสุปิ

นปุสกลิงฺครูปานิ.

ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอกานิ มีความหมาย เท่ากับ เอกจฺจานิ (บางพวก). แม้ในรูปพหูพจน์อื่นๆ ก็มีความหมายเท่ากับ เอกจฺจ เช่นกัน.

เอก ศัพท์ที่แสดงมานี้ เป็นนปุงสกลิงค์.

เอกสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
เอกา	เอกา, เอกาโย
เอกํ	เอกา, เอกาโย
เอกาย	เอกาหิ, เอกาภิ
เอกาย, เอกิสฺสา	เอกาสํ, เอกาสานํ
เอกาย	เอกาหิ, เอกาภิ
เอกาย, เอกิสฺสา	เอกาสํ, เอกาสานํ
เอกาย, เอกายํ, เอกิสฺสํ	เอกาสุ

เอตฺถ พหุวจนฏฺฐาเน เอกาติ เอกจฺจา, เอกาหีติ เอกจฺจาหิ, เอกาสนฺติ เอกจฺจานํ, เอกาสูติ เอกจฺจาสุ. อิตฺถิลิงฺครูปานิ. สพฺพาเนตานิ สพฺพนามานิ เอกวจนพหุวจนวเสน วุตฺตานิ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า เอกา ฝ่ายพหูพจน์ มีความหมายเท่ากับ เอกจฺจา

บทว่า เอกาหิ ฝ่ายพหูพจน์มีความหมายเท่ากับ เอกจฺจาหิ

บทว่า เอกาสํ ฝ่ายพหูพจน์มีความหมายเท่ากับ เอกจฺจานํ

บทว่า เอกาสุ ฝ่ายพหูพจน์มีความหมายเท่ากับ เอกจฺจาสุ

เอก ศัพท์ที่แสดงมานี้เป็นอิตถีลิงค์. รูปสรรพนามของ เอก ศัพท์ทั้งหมดเหล่านี้ ข้าพเจ้าแสดงด้วยสามารถแห่งเอกพจน์และพหูพจน์ (คือมุ่งแสดงให้ทราบถึงวิธีใช้ ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์).

วิธีใช้ เอก ศัพท์เป็นวิจฉา

อปิจ เอกสทฺเท วิจฺฉาวเสน วตฺตพฺเพ ลิงฺคตฺตยรูปานิ เอกวจนาเนว ภวนฺติ. กถํ? เอเกโก, เอเกกํ, เอเกเกน, เอเกกสฺส, เอเกกสฺมา, เอเกกมฺหา, เอเกกสฺส; เอเกกสฺมึ, เอเกกมฺหีติ ปุลฺลิงฺครูปานิ. เอเกกํ, เอเกกํ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ, นปุสกลิงฺครูปานิ. เอเกกา, เอเกกํ, เอเกกาย, เอเกกิสฺสา, เอเกกาย, เอเกกิสฺสา, เอเกกายํ, เอเกกิสฺสํ. อิตฺถิลิงฺครูปานิ.

อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่ใช้ เอก ศัพท์เป็นวิจฉา จะมีรูปเป็นเอกพจน์เหมือนกันทั้ง ๓ ลิงค์ดังนี้ คือ เอเกโก, เอเกกํ, เอเกเกน, เอเกกสฺส, เอเกกสฺมา, เอเกกมฺหา, เอเกกสฺส; เอเกกสฺมึ, เอเกกมฺหิ แบบแจกนี้เป็นปุงลิงค์. เอเกกํ, เอเกกํ ที่เหลือเหมือนกับปุงลิงค์. แบบแจกนี้เป็นนปุงสกลิงค์. เอเกกา, เอเกกํ, เอเกกาย, เอเกกิสฺสา, เอเกกาย,เอเกกิสฺสา, เอเกกายํ, เอเกกิสฺสํ แบบแจกนี้เป็นอิตถีลิงค์.

วิจฉาศัพท์ไม่ใช่บทสมาส

สพฺพาเนตานิ วิจฺฉาสพฺพนามานีติ วตฺตุํ วฏฺฏติ. พหุวจนานิ ปเนตฺถ น สนฺติ ปโยคาภาวโต. อิติ อิเมสุ วิจฺฉาวเสน วุตฺเตสุ ลิงฺคตฺตยรูเปสุ สมาสจินฺตา น อุปฺปาเทตพฺพา อนิพฺพจนียตฺตา วิจฺฉาสทฺทานํ. ตถา หิ “ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฏฏฏายนฺตา สงฺขารา ภิชฺชนฺตี”ติอาทีสุ ปพฺพปพฺพสทฺทาทีนํ สมาสกรณวเสน นิพฺพจนํ ปุพฺพาจริเยหิ น ทสฺสิตํ. ยสฺมา จ วิจฺฉายํ วตฺตมานานํ ทฺวิรุตฺติ โลกโต เอว สิทฺธา, น ลกฺขณโต, ตสฺมา ตตฺถ สมาสจินฺตา น อุปฺปาเทตพฺพา.

รูปสรรพนามคือ เอเกก ทั้งหมดเหล่านั้น ควรกล่าวว่าเป็นวิจฉาสรรพนาม. อนึ่ง ในวิจฉาสรรพนามนั้น ไม่มีรูปพหูพจน์ เพราะไม่มีตัวอย่างใช้ในพระบาลี. ในรูปของ เอเกก ศัพท์ทั้ง ๓ ลิงค์ที่ใช้เป็นวิจฉาเหล่านี้ ไม่ควรคิดว่าเป็นบทสมาส เพราะวิจฉาศัพท์ทั้งหลาย นักศึกษา ไม่ควรตั้งรูปวิเคราะห์.

ดังจะเห็นได้ว่า บูรพาจารย์ ไม่แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปพฺพปพฺพ ศัพท์เป็นต้น ด้วย วิธีของสมาสในข้อความเป็นต้นว่า ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตก-ปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฏฏฏายนฺตา สงฺขารา ภิชฺชนฺติ 113 (สังขารทั้งหลาย แตก เป็นข้อๆ เป็นร่องๆ เป็นเสี่ยงๆ ราวกะเมล็ดงาที่เขาใส่ลงไปบนกระเบื้องร้อน ย่อมแตก เสียงดัง ตฏะตฏะ). ก็เพราะการใช้ศัพท์ที่เป็นวิจฉาซ้ำกัน ๒ ครั้ง เป็นสำนวนที่ชาวโลก ใช้สืบต่อกันมา. มิใช่เป็นสำนวนที่สำเร็จมาจากกฏไวยากรณ์ ดังนั้น เกี่ยวกับศัพท์วิจฉานั้น จึงไม่ควรคิดว่าเป็นบทสมาสแต่อย่างใด.

เอกจฺจ, เอกติย, เอกจฺจิย

อิทานิ เอกจฺจ-เอกติย-เอกจฺจิยสทฺทานํ นามิกปทมาลาโย วุจฺจนฺเต- ปุลฺลิงฺเค ตาว เอกจฺโจ; เอกจฺเจ. เอกจฺจํ; เอกจฺเจ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ เอกจฺจ, เอกติย, เอกจฺจิย ศัพท์. อันดับแรก จะแสดงฝ่ายปุงลิงค์ก่อน.

เอกจฺจสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
เอกจฺโจ	เอกจฺเจ
เอกจฺจํ	เอกจฺเจ

เสสํ ปุริสสทฺทสมํ.

ที่เหลือแจกเหมือน ปุริส ศัพท์.

เอตฺถ เอกจฺเจติ ปจฺจตฺตพหุวจนเมว สพฺพนามิกรูปสมํ อสาธารณรูปตฺตา. “อิเธกจฺโจ กุลปุตฺโต. อิเธกจฺเจ โมฆปุริสา”ติ นิทสฺสนปทานิ.118

ในแบบแจกนี้ บทว่า เอกจฺเจ ปฐมาวิภัตติพหูพจน์เท่านั้น มีลักษณะเหมือนกับรูป ที่เป็นวิธีการเฉพาะของสรรพนาม เพราะเป็นรูปที่ไม่มีใช้ทั่วไปในสุทธนาม ดังมีตัวอย่าง จากพระบาลีว่า อิเธกจฺโจ กุลปุตฺโต114 (กุลบุตรบางคน ในโลกนี้). อิเธกจฺเจ โมฆปุริสา115 (โมฆบุรุษบางพวก ในโลกนี้).

เอกติยสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์ พหูพจน์

เอกติโย เอกติเย

เอกติยํ เอกติเย

เสสํ ปุริสสทฺทสมํ.

ที่เหลือแจกเหมือนกับ ปุริส ศัพท์.

อิธาปิ เอกติเยติ ปจฺจตฺตพหุวจนเมว สพฺพนามิกรูปสมํ อสาธารณรูปตฺตา.

เอกติเย มนุสฺสา.

น วิสฺสเส เอกติเยสุ เอว
อคาริสุ ปพฺพชิเตสุ จาปิ
สาธูปิ หุตฺวาน อสาธุ โหนฺติ
อสาธุ หุตฺวา ปุน สาธุ โหนฺตี”ติ

นิทสฺสนปทานิ .

แม้ในแบบแจกนี้ บทว่า เอกติเย ปฐมาวิภัตติพหูพจน์เท่านั้นมีลักษณะเหมือน กับรูปที่เป็นวิธีการเฉพาะของสรรพนาม เพราะเป็นรูปที่ไม่มีใช้ทั่วไปในสุทธนาม ดังมี ตัวอย่างจากพระบาลีว่า เอกติเย มนุสฺสา (มนุษย์บางพวก). และตัวอย่างว่า

น วิสฺสเส เอกติเยสุ เอว
อคาริสุ ปพฺพชิเตสุ จาปิ
สาธูปิ หุตฺวาน อสาธุ โหนฺติ
อสาธุ หุตฺวา ปุน สาธุ โหนฺติ.116

บุคคลไม่ควรวางใจในชนบางพวก ไม่ว่าจะเป็น ฆราวาสหรือบรรพชิต ด้วยว่า แม้คนดี ก็กลาย เป็นคนชั่วได้ แม้คนชั่วก็กลายเป็น คนดีได้.

เอกจฺจิยสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกจฺจิยสทฺทสฺส อตฺถิตายํ ปน

สจฺจํ กิเรวมาหํสุ นรา เอกจฺจิยา อิธ
กฏฺฐํ นิปฺลวิตํ เสยฺโย, น เตฺวเวกจฺจิโย นโร.

เอกจฺจิยํ อาหารนฺ”ติ นิทสฺสนปทานิ. เอกจฺจิโย, เอกจฺจิยา. เอกจฺจิยํ, เอกจฺจิเยติ สพฺพถาปิ ปุริสนโย. ปุลฺลิงฺครูปานิ.

เอกจฺจิย ศัพท์ปุงลิงค์ มีตัวอย่างดังนี้:-

สจฺจํ กิเรวมาหํสุ นรา เอกจฺจิยา อิธ

กฏฺฐํ นิปฺลวิตํ เสยฺโย, น เตฺวเวกจฺจิโย นโร.117

นัยว่า บัณฑิตบางพวกในโลกนี้ กล่าวอย่างนี้ว่า ท่อนซุง ที่ลอยน้ำมา ยังดีเสียกว่ามนุษย์บางพวกในโลกนี้ คำนั้น เป็นความจริง.

เอกจฺจิยํ อาหารํ ซึ่งอาหารบางอย่าง

เอกจฺจิย ศัพท์ปุงลิงค์ แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ทุกวิภัตติ ดังนี้ เอกจฺจิโย, เอกจฺจิยา. เอกจฺจิยํ, เอกจฺจิเย เป็นต้น

เอกจฺจ, เอกติย, เอกจฺจิยสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกจฺจํ; เอกจฺจานิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. เอกติยํ; เอกติยานิ. เอกติยํ; เอกติยานิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. เอกจฺจิยํ; เอกจฺจิยานิ. เอกจฺจิยํ; เอกจฺจิยานิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. นปุสกลิงฺครูปานิ.

เอกจฺจ ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ มีแบบแจก ดังนี้ คือ เอกจฺจํ, เอกจฺจานิ ที่เหลือ เหมือนกับปุงลิงค์. เอกติย ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ มีแบบแจกดังนี้ คือ เอกจฺจิยํ; เอกจฺจิยานิ. ที่เหลือเหมือนกับปุงลิงค์. เอกจฺจิย ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ มีแบบแจกดังนี้ คือ เอกจฺจิยํ; เอกจฺจิยานิ. เอกจฺจิยํ; เอกจฺจิยานิ. ที่เหลือเหมือนกับปุงลิงค์.

นี้ เป็นแบบแจกนปุงสกลิงค์.

เอกจฺจ, เอกติย, เอกจฺจิยสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

“เอกจฺจา; เอกจฺจา, เอกจฺจาโย”ติ กญฺญานเยน, ตถา เอกติยา; เอกติยา, เอกติยาโย. เอกติยนฺ”ติ จ “เอกจฺจิยา; เอกจฺจิยา, เอกจฺจิยาโย. เอกจฺจิยนฺ”ติ จ กญฺญา-นเยน โยเชตพฺพํ. อิตฺถิลิงฺครูปานิ.

เอกจฺจ, เอกติย, เอกจฺจิย ศัพท์ฝ่ายอิตถีลิงค์ แจกตามแบบ กญฺญา ศัพท์ ดังนี้ เอกจฺจา; เอกจฺจา, เอกจฺจาโย. เอกติยา; เอกติยา, เอกติยาโย. เอกติยํ. เอกจฺจิยา; เอกจฺจิยา, เอกจฺจิยาโย. เอกจฺจิยํ.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกอิตถีลิงค์.

เอกากี, เอกากิย ศัพท์

อิทานิ เอกากี เอกากิยสทฺทวเสน นามิกปทมาลา วุจฺจนฺเต

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงนามิกปทมาลาของ เอกากี และ เอกากิย ศัพท์.

เอกากี,เอกากิยสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกากี; เอกากี, เอกากิโน. เอกากึ; เอกากี, เอกากิโน. ทณฺฑีนเยน เญยฺยา. เอกากิโย;119 เอกากิยา. เอกากิยํ; เอกากิเย เอกากิเยน. ปุริสนเยน เญยฺยํ. ปุลฺลิงฺครูปานิ.

เอกากี ฝ่ายปุงลิงค์ แจกตามแบบ ทณฺฑี ศัพท์ ดังนี้ คือ เอกากี; เอกากี, เอกากิโน. เอกากึ; เอกากี, เอกากิโน. เอกากิย ฝ่ายปุงลิงค์ แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ ดังนี้ คือ เอกากิโย; เอกากิยา. เอกากิยํ; เอกากิเย เอกากิเยน.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกปุงลิงค์.

เอกากี,เอกากิยสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกากิ กุลํ; เอกากี, เอกากีนิ. เอกากึ; เอกากี, เอกากีนิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. เอกากิยํ เอกากิยานิ. เอกากิยํ; เอกากิยานิ. เสสํ ปุลฺลิงฺคสทิสํ. นปุสกลิงฺครูปานิ.

เอกากี ฝ่ายนปุงสกลิงค์ มีแบบแจก ดังนี้ คือ เอกากิ กุลํ (ตระกูลๆ เดียว); เอกากี, เอกากีนิ. เอกากึ; เอกากี, เอกากีนิ. ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์. เอกากิย ฝ่ายนปุงสกลิงค์ มีแบบแจก ดังนี้ คือ เอกากิยํ เอกากิยานิ. เอกากิยํ; เอกากิยานิ. ที่เหลือแจกเหมือนปุงลิงค์.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกนปุงสกลิงค์.

เอกากี,เอกากิยสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกากินี;120 เอกากินี, เอกากินิโย. เอกากินึ; เอกากินี, เอกากินิโย. เอกากินิยาติ อิตฺถีสทิสํ. เอกากิยา; เอกากิยา, เอกากิยาโย. เอกากิยํ; เอกากิยา, เอกากิยาโย. เอกากิยายาติ กญฺญาสทิสํ. อิตฺถิลิงฺครูปานิ. สพฺพานิ ปเนตานิ อสพฺพนามิกรูปานิ อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

เอกากี ฝ่ายอิตถีลิงค์ มีแบบแจก ดังนี้ คือ เอกากินี; เอกากินี, เอกากินิโย. เอกากินึ; เอกากินี, เอกากินิโย. เอกากินิยา ที่เหลือแจกเหมือน อิตฺถี ศัพท์. เอกากิย ฝ่ายอิตถีลิงค์ มีแบบแจกดังนี้ คือ เอกากิยา; เอกากิยา, เอกากิยาโย. เอกากิยํ; เอกากิยา, เอกากิยาโย. เอกากิยาย ที่เหลือแจกเหมือน กญฺญา ศัพท์.

แบบแจกนี้ เป็นแบบแจกอิตถีลิงค์.

ก็ เอกจฺจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า ไม่ใช่รูปของสรรพนาม แต่ที่ ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ที่นี้ ก็เพื่อให้ทราบถึงความหมายพิเศษ.

อุภ ศัพท์ (ทั้งสอง)

อิทานิ ทฺวิสทฺทปริยายสฺส สทา พหุวจนนฺตสฺส สพฺพนามิกปทสฺส อุภสทฺทสฺส นามิกปทมาลา วุจฺจเต ...อยํ ปาฬินยานุรูเปน วุตฺตปทมาลา.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ อุภ ศัพท์อันเป็นบทสรรพนามที่เป็น พหูพจน์อย่างเดียว และเป็นไวพจน์ของ ทฺวิ ศัพท์.

อุภสทฺทปทมาลา

(๓ ลิงค์)

พหูพจน์

อุโภ

อุโภ

อุโภหิ, อุโภภิ

อุภินฺนํ

อุโภหิ, อุโภภิ

อุภินฺนํ

อุโภสุ

อยํ ปาฬินยานุรูเปน วุตฺตปทมาลา.

แบบแจกนี้ ข้าพเจ้ากล่าวโดยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี.

อตฺริเม ปโยคา อุโภ กุมารา นิกฺกีตา. อุโภ อิตฺถิโย ติฏฺฐนฺติ, อุโภ จิตฺตานิ ติฏฺฐนฺติ, อุโภ ปุตฺเต อทาสิ. อุโภ กญฺญาโย ปสฺสติ. อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สญฺญมิสฺสามิ โว อหํ. อุโภหิ หตฺเถหิ. อุโภหิ พาหาหิ, อุโภหิ จิตฺเตหิ, อุภินฺนํ ชนานํ, อุภินฺนํ อิตฺถีนํ, อุภินฺนํ จิตฺตานํ, อุโภสุ ปุริเสสุ, อุโภสุ อิตฺถีสุ, อุโภสุ ปสฺเสสูติ...

ในแบบแจกนั้น มีตัวอย่างดังนี้:-

อุโภ กุมารา นิกฺกีตา121 กุมารทั้งสอง ถูกซื้อมา

อุโภ อิตฺถิโย ติฏฺฐนฺติ หญิงทั้งสอง ยืนอยู่

อุโภ จิตฺตานิ ติฏฺฐนฺติ จิตทั้งสองดวง ดำรงอยู่

อุโภ ปุตฺเต อทาสิ 122 ได้ให้แล้วซึ่งบุตรทั้งสอง

อุโภ กญฺญาโย ปสฺสติ ย่อมเห็นซึ่งหญิงสาวทั้งสอง

อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา - เราจักหักเท้าทั้งสองข้าง ปกป้องพวกเธอ

สญฺญมิสฺสามิ โว อหํ123

อุโภหิ หตฺเถหิ 124 ด้วยมือทั้งสอง

อุโภหิ พาหาหิ ด้วยแขนทั้งสอง

อุโภหิ จิตฺเตหิ ด้วยจิตทั้งสอง

อุภินฺนํ ชนานํ แก่ชนทั้งสอง

อุภินฺนํ อิตฺถีนํ แก่หญิงทั้งสอง

อุภินฺนํ จิตฺตานํ แก่จิตทั้งสอง

อุโภสุ ปุริเสสุ ในบุรุษทั้งสอง

อุโภสุ อิตฺถีสุ ในหญิงทั้งสอง

อุโภสุ ปสฺเสสุ 125 ที่ข้างทั้งสอง

อยมสฺมากํ รุจิ.

แบบแจกนี้ เป็นมติของข้าพเจ้า.

รูปพิเศษของ อุภ ศัพท์

อาจริยา ปน “อุเภหิ, อุเภภิ, อุเภสู”ติปิ อิจฺฉนฺติ. กจฺจายเนปิ หิ “อุเภ ตปฺปุริสา”ติ วุตฺตํ. สพฺพานิปิ เอตานิ มนสิกาตพฺพานิเยว. อุภสทฺทสฺส สมาโส อปฺปสิทฺโธ. ลิงฺคตฺตยสาธารณรูปานิ.

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ประสงค์จะให้แจกรูปเพิ่มเข้ามาว่า อุเภหิ, อุเภภิ, อุเภสุ. จริงอย่างนั้น แม้ในคัมภีร์กัจจายนะ ท่านอาจารย์ ได้ตั้งสูตรว่า อุเภ ตปฺปุริสา. รูปแจกตาม มติของอาจารย์เหล่านั้นทั้งหมด นักศึกษา ต้องใส่ใจให้จงหนัก. สำหรับ อุภ ศัพท์ที่เป็น บทสมาส ไม่มีใช้. อนึ่ง พึงทราบว่า อุภ ศัพท์นั้น มีรูปเหมือนกันทั้ง ๓ ลิงค์.

ทฺวิ ติ จตุ ศัพท์

อิทานิ สงฺขฺยาวจนานํ ทฺวิติจตุสทฺทานํ สทา พหุวจนนฺตานํ สพฺพนามานํ นามิก-ปทมาลาโย วุจฺจนฺเต. เทฺว, เทฺว, ทฺวีหิ, ทฺวีภิ, ทฺวินฺนํ, ทุวินฺนํ, ทฺวีหิ, ทฺวีภิ, ทฺวินฺนํ, ทุวินฺนํ, ทฺวีสุ. จูฬนิรุตฺติยํ ปน “ทฺวินฺนนฺนนฺติ ปทมาลา อาคตา. อิมานิ อหํสทฺทาทีนิ วิย อิตฺถิลิงฺคาทิภาววินิมุตฺตานิปิ ตีสุ ลิงฺเคสุ ยุชฺชนฺเต “เทฺว ปุริสา, เทฺว อิตฺถิโย, เทฺว จิตฺตานิอิจฺเจวมาทินา. อิมานิปิ ลิงฺคตฺตยสาธารณานิ รูปานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ทฺวิ ติ จตุ ศัพท์อันเป็นบทสรรพนาม ที่มีรูปเป็นพหูพจน์เสมอและใช้เป็นจำนวนนับ.

ทฺวิสทฺทปทมาลา

(๓ ลิงค์)

พหูพจน์

เทฺว

เทฺว

ทฺวีหิ, ทฺวีภิ

ทฺวินฺนํ, ทุวินฺนํ

ทฺวีหิ, ทฺวีภิ

ทฺวินฺนํ, ทุวินฺนํ

ทฺวีสุ

รูปพิเศษของ ทฺวิ ศัพท์

ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติ มีเพิ่มเข้ามาอีก ๑ รูป คือ ทฺวินฺนนฺนํ. อนึ่ง ศัพท์เหล่านี้ แม้จะพ้นจากความเป็นอิตถีลิงค์เป็นต้น (ศัพท์ประเภทอลิงค์) เหมือนกับ อหํ ศัพท์เป็นต้น แต่ก็สามารถนำมาใช้คู่กับศัพท์นามได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เช่น เทฺว ปุริสา (บุรุษสองคน), เทฺว อิตฺถิโย (หญิงสาวสองคน), เทฺว จิตฺตานิ (จิตสองดวง). แม้รูปของ ทฺวิ ศัพท์เหล่านั้น ก็เหมือนกันทั้ง ๓ ลิงค์ (คือใช้ได้ทั้ง ๓ ลิงค์).

"เทฺว"ติ รูปํ ทฺวิสทฺทสฺส ยํ สมาสมฺหิ ตํ ภเว
ทฺวิติปฺปกติกํเยว นานาเทเสหิ สา สิยา.
ทฺวิภาโว เจว เทฺวภาโว ทฺวิรตฺตญฺจ ทุวสฺสโก
โทหฬินี ทุปตฺตญฺจ ตทฺธิตตฺเต ทฺวยํ ทุวยํ.

รูปว่า เทฺว ที่มีในบทสมาส แปลงมาจาก ทฺวิ ศัพท์ ส่วนรูปว่า ทฺวิ เป็นรูปศัพท์เดิมนั่นเทียว. รูปศัพท์เดิมว่า ทฺวิ นั้น แปลงเป็นรูปอื่นๆ ได้อีกหลายรูป เช่น ทฺวิภาโว (ความเป็นสอง) เทฺวภาโว (ความเป็นสอง), ทฺวิรตฺตํ (สองคืน), ทุวสฺสโก (มีอายุสองปี), โทหฬินี (หญิง แพ้ท้อง), ทุปตฺตํ (สองชั้น) ส่วนในตัทธิตมีรูปว่า ทฺวยํ ทุวยํ (สองคนๆ).

ติสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

พหูพจน์

ตโย

ตโย

ตีหิ, ตีภิ

ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ

ตีหิ, ตีภิ

ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ

ตีสุ

อิมานิ ปุลฺลิงฺครูปานิ.

แบบแจกนี้ เป็นปุงลิงค์.

ติสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

พหูพจน์

ติสฺโส

ติสฺโส

ตีหิ, ตีภิ

ติสฺสนฺนํ

ตีหิ, ตีภิ

ติสฺสนฺนํ

ตีสุ.

อิมานิ อิตฺถิลิงฺครูปานิ.

แบบแจกนี้ เป็นอิตถีลิงค์.

รูปพิเศษของ ติ ศัพท์

(อิตถีลิงค์)

จูฬนิรุตฺติยํ ติสฺสนฺนนฺนนฺติ จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ พหุวจนมาคตํ นิรุตฺติปิฏเก ปน ติณฺณนฺนนฺ”ติ. ตานิ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน ปุนปฺปุนํ อุปปริกฺขิตฺวา ทิสฺสนฺติ เจ, คเหตพฺพานิ.

ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติ มีรูปจตุตถี-ฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เพิ่มเข้ามาอีก ๑ รูป คือ ติสฺสนฺนนฺนํ. ส่วนในคัมภีร์นิรุตติปิฎก มีเพิ่มเข้าอีก ๑ รูป คือ ติณฺณนฺนํ. รูปเหล่านี้ เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว หากพบว่ามีใช้ในพระพุทธพจน์ กล่าวคือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา ก็ควรถือเอา (คือนำมาใช้ได้).

ติสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

พหูพจน์

ตีณิ

ตีณิ

ตีหิ, ตีภิ

ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ

ตีหิ, ตีภิ

ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ

ตีสุ

อิมานิ นปุสกลิงฺครูปานิ.

แบบแจกนี้ เป็นนปุงสกลิงค์.

รูปพิเศษของ ติ ศัพท์

(นปุงสกลิงค์)

กตฺถจิ ปน ปาฬิปฺปเทเส ตีณิสทฺทสฺส ณิการโลโปปิ ภวติ “เทฺว วา ติ วา อุทก-ผุสิตานี”ติ. “ติณฺณนฺนํ โข ภิกฺขเว อินฺทฺริยานํ ภาวิตตฺตา พหุลีกตตฺตา ปิณฺโฑลภารทฺวาเชน ภิกฺขุนา อญฺญา พฺยากตา”ติ อิทํ “ติณฺณนฺนนฺ”ติ ปทสฺส อตฺถีภาเว นิทสฺสนํ.

อนึ่ง ในข้อความพระบาลีบางแห่ง มีการลบ ณิ อักษรของ ตีณิ ศัพท์บ้าง เช่น เทฺว วา ติ วา อุทกผุสิตานิ 126 (หยดน้ำ ๒ - ๓ หยด). สำหรับบทว่า ติณฺณนฺนํ นั้น มีตัวอย่าง จากพระบาลีว่า ติณฺณนฺนํ โข ภิกฺขเว อินฺทฺริยานํ ภาวิตตฺตา พหุลีกตตฺตา ปิณฺโฑล-ภารทฺวาเชน ภิกฺขุนา อญฺญา พฺยากตา127 (ภิกษุทั้งหลาย พระปิณโฑลภารทวาชะ ย่อม พยากรณ์อรหัตผล เพราะอินทรีย์ทั้งสาม อันเธอได้เจริญทำให้มากแล้ว).

กฏการเข้าสมาสของ ติ ศัพท์

ยานิ รูปานิ วุตฺตานิ “ติสโส ตีณิ ตโย”อิติ

สมาสวิสเย ตานิ ติติปฺปกติกา สิยุ

ยสฺมา๑ ติสฺส สมาสมฺหิ   สทฺธึ ปรปเทน เว

“ติเวทนํ ติจิตฺตนฺ”ติ   “ติโลกนฺ”ติ จ นิทฺทิเส.

รูปว่า ติสฺโส ตีณิ ตโย ที่ได้แสดงมา เมื่อประสงค์จะใช้ เป็นบทสมาส ให้คงรูปศัพท์เดิม คือ ติ เท่านั้น ดังนั้น ในการนำ ติ ศัพท์เข้าสมาสกับบทอื่น จึงมีรูปว่า ติ-เวทนํ (เวทนา ๓) ติจิตฺตํ (จิต ๓ ดวง) ติโลกํ (โลก ๓).

เอตฺถ นปุสกตฺตํวปาสํสํ ปายวุตฺติโต

ปุมตฺตมฺเปตฺถ อิจฺฉนฺติ   “ติภโว ขายเต”อิติ128

ก็ในการเข้าสมาสของ ติ ศัพท์นี้ ส่วนมากนิยมใช้เป็น นปุงสกลิงค์ อย่างไรก็ตาม มีอาจารย์บางท่าน ใช้เป็น ปุงลิงค์บ้าง เช่น ติภโว ขายเต (ภพ ๓ ย่อมปรากฏ).

จตุสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

พหูพจน์

จตฺตาโร, จตุโร

จตฺตาโร, จตุโร

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตุนฺนํ

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตุนฺนํ

จตูสุ

อิมานิ ปุลฺลิงฺครูปานิ.

แบบแจกนี้ เป็นปุงลิงค์.

จตุสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

พหูพจน์

จตสฺโส

จตสฺโส

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตสฺสนฺนํ, จตุนฺนํ

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตสฺสนฺนํ, จตุนฺนํ

จตูสุ

อิมานิ อิตฺถิลิงฺครูปานิ.

แบบแจกนี้ เป็นอิตถีลิงค์.

วินิจฉัยแบบแจกของ จตุ ศัพท์อิตถีลิงค์

อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน “จตุนฺนนฺ”ติ ปทํ จูฬนิรุตฺติยํ นิรุตฺติปิฏเก ปาฬิยํ อฏฺฐกถาสุ จ ทสฺสนโต วุตฺตํ. ตถา หิ จูฬนิรุตฺติยํ อิตฺถิลิงฺคฏฺฐาเน “จตุนฺนนฺ”ติ อาคตํ, นิรุตฺติปิฏเก จตุนฺนํ กญฺญานนฺ”ติ อาคตํ. ปาฬิยํ ปน โสณทนฺตสุตฺตาทีสุ “สมโณ โคตโม จตุนฺนํ ปริสานํ ปิโย มนาโป”ติ อาคตํ. อฏฺฐกถาสุ จ ปน สุตฺตนฺตฏฺฐกถายํ “จตูหิ อจฺฉริยพฺ-ภุตธมฺเมหิ สมนฺนาคโต จตุนฺนํ ปริสานํ ปิโย มนาโป”ติ อาคตํ. สตฺติลงฺฆชาตกฏฺ-ฐกถายํ “อาจริโย ปนสฺส จตุนฺนํ สตฺตีนํ ลงฺฆนํ สิปฺปํ ชานาตี”ติ อาคตํ.

บทว่า จตุนฺนํ ในฝ่ายอิตถีลิงค์ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในแบบแจก เพราะพบตัวอย่างใน คัมภีร์จูฬนิรุตติปิฎก, นิรุตติปิฎก, พระบาลี และอรรถกถาทั้งหลาย.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์จูฬนิรุตติปิฎก บทว่า จตุนฺนํ มีในฝ่ายอิตถีลิงค์. ในคัมภีร์ นิรุตติปิฎก พบตัวอย่างว่า จตุนฺนํ กญฺญานํ (หญิงสาว ๔ คน)

ในพระบาลี พบตัวอย่างในโสณทันตสูตรเป็นต้นว่า สมโณ โคตโม จตุนฺนํ ปริสานํ ปิโย มนาโป (พระสมณโคดม เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของบริษัท ๔).

ในคัมภีร์อรรถกถา พบตัวอย่างในอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกว่า จตูหิ อจฺฉริยพฺภุต- ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต จตุนฺนํ ปริสานํ ปิโย มนาโป129 (ผู้สมบูรณ์ด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นที่รัก ที่ชอบใจของบริษัท ๔) และได้พบตัวอย่างในอรรถกถาสัตติ-ลังฆชาดกว่า อาจริโย ปนสฺส จตุนฺนํ สตฺตีนํ ลงฺฆนํ สิปฺปํ ชานาติ 130 (ก็อาจารย์ของ บุคคลนั้น ย่อมรู้หอก ๔ ชนิดและศิลปะการกระโดด)

จตุสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

พหูพจน์

จตฺตาริ

จตฺตาริ

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตุนฺนํ

จตูหิ, จตูภิ, จตุพฺภิ

จตุนฺนํ

จตูสุ

อิมานิ นปุสกลิงฺครูปานิ. แบบแจกนี้ เป็นนปุงสกลิงค์.

กฎการเข้าสมาสของ จตุ ศัพท์

“จตฺตาโร”ติ “จตสฺโส”ติ “จตฺตารี”ติ จ สทฺทิตํ
รูปํ สมาสภาวมฺหิ จตุปฺปกติกํ ภเว.
นิทสฺสนปทาเนตฺถ กมโต กมโกวิโท
“จตุพฺพิธํ จตุสฺสาลํ จตุสจฺจนฺ”ติ นิทฺทิเส.

รูปว่า จตฺตาโร จตสฺโส จตฺตาริ ที่ข้าพเจ้าได้แสดง มาแล้วนั้น เมื่อใช้เป็นบทสมาสให้คงรูปของศัพท์เดิม คือ จตุ เท่านั้น เกี่ยวกับการเข้าสมาสของ จตุ ศัพท์นี้ บัณฑิตผู้ฉลาดในการแจกปทมาลาโดยลำดับลิงค์

พึงแสดงตัวอย่างตามลำดับ ดังนี้ คือ จตุพฺพิธํ (มีสี่ อย่าง) จตุสฺสาลํ (ศาลาจตุรมุข [มีมุขสี่ด้าน]) จตุสจฺจํ (สัจจะสี่ประการ).

อิมานิ เทฺวอาทิกานิ สพฺพนามิกานิ พหุวจนานิเยว ภวนฺติ, น เอกวจนานิ. จูฬนิรุตฺติยํ ปน ตีสุ ลิงฺเคสุ “จตสฺสนฺนนฺ”ติ วุตฺตํ, ตํ อนิชฺฌานกฺขมํ วิย ทิสฺสติ.

บทสรรพนามมี เทฺว เป็นต้นเหล่านี้ มีรูปเป็นพหูพจน์เท่านั้น. ไม่มีรูปเป็นเอกพจน์. ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติ มีรูปว่า จตสฺสนฺนํ ทั้งสามลิงค์. รูปนั้น ดูเหมือนกับว่าไม่ทนต่อ การพิสูจน์ (คือมีน้ำหนักไม่เพียงพอทำให้ไม่น่าเชื่อถือ).

ตุมฺห - อมฺห ศัพท์

อิทานิ ตุมฺห-อมฺหสทฺทานํ นามิกปทมาลา วุจฺจนฺเต, เตสุ เยน กเถติ, ตสฺสา-ลปเน ตุมฺหวจนานิ ภวนฺติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของ ตุมฺห, อมฺห ศัพท์. บรรดาศัพท์ทั้งสอง นั้น ตุมฺห ศัพท์เป็นคำที่ใช้เรียกบุคคลที่สนทนาด้วย.

ตุมฺหสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
ตฺวํ, ตุวํ ตุมฺเห	
ตํ, ตุวํ, ตฺวํ, ตวํ	ตุมฺเห
ตยา, ตฺวยา	ตุมฺเหหิ, ตุมฺเหภิ
ตุยฺหํ, ตว, ตุมฺหํ	ตุมฺหากํ
ตยา, ตฺวยา	ตุมฺเหหิ, ตุมฺเหภิ
ตุยฺหํ, ตว, ตุมฺหํ	ตุมฺหากํ
ตยิ, ตฺวยิ	ตุมฺเหสุ

ตตฺร "ตฺวํ ปุริโส, ตฺวํ อิตฺถี, ตฺวํ จิตฺตนฺ"ติอาทินา โยเชตพฺพานิ.

ในแบบแจกนั้น พึงประกอบใช้ ตุมฺห ศัพท์กับลิงค์ทั้ง ๓ ดังนี้ คือ ตฺวํ ปุริโส (ท่าน), ตฺวํ อิตฺถี (เธอ), ตฺวํ จิตฺตํ (ท่าน).

อตฺตโยเค อมฺหวจนานิ ภวนฺติ.

อมฺห ศัพท์เป็นคำที่ใช้เรียกแทนตัวผู้พูดเอง.

อมฺหสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
อหํ, อหกํ	มยํ, อมฺเห
มํ, มมํ	อมฺเห
มยา	อมฺเหหิ, อมฺเหภิ
มยฺหํ, มม, อมฺหํ, มมํ	อมฺหากํ, อสฺมากํ
มยา	อมฺเหหิ, อมฺเหภิ
มยฺหํ, มม, อมฺหํ, มมํ	อมฺหากํ, อสฺมากํ
มยิ	อมฺเหสุ, อสฺเมสุ

วินิจฉัยแบบแจกของ อมฺห ศัพท์

เอตฺถ ปน “กถํ อมฺเห กโรมเส”ติ ปาฬิทสฺสนโต “ตุมฺเห”ติ ปจฺจตฺตวจนสฺส วิย “อมฺเห”ติ ปจฺจตฺตวจนสฺสปิ อตฺถิตา เวทิตพฺพา, “อหกนฺ”ติ รูปนฺตรมฺปิ อิจฺฉิตพฺพํ. ตสฺส อตฺถิภาเว “อหกญฺจ จิตฺตวสานุคา ภาสิสฺสนฺ”ติ เอสา ปาฬิ นิทสฺสนํ. เอตฺถ หิ อหกนฺติ อหํ อิจฺเจวตฺโถ. ตตฺร อหํ ปุริโส, อหํ กญฺญา, อหํ จิตฺตนฺ”ติ อาทินา โยเชตพฺพานิ. อิมานิปิ ลิงฺคตฺตยสาธารณรูปานิ.

ก็ในแบบแจกของ อมฺห ศัพท์นี้ เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า กถํ อมฺเห กโรมเส131 ดังนั้นพึงทราบว่า แม้บทว่า อมฺเห ที่เป็นปฐมาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ก็มีใช้เหมือน บทว่า ตุมฺเห ที่เป็นปฐมาวิภัตติ. แม้รูปพิเศษว่า อหกํ ก็มีได้ เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลี ว่า อหกญฺจ จิตฺตวสานุคา ภาสิสฺสํ (อนึ่ง เราก็จักพูดตามอำนาจของจิต).

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า อหกํ มีความหมายเท่ากับ อหํ. พึงประกอบ อมฺห ศัพท์กับลิงค์ ทั้ง ๓ ดังนี้ คือ อหํ ปุริโส (เรา), อหํ กญฺญา (ดิฉัน), อหํ จิตฺตํ (เรา). รูปของ ตุมฺห, อมฺห ศัพท์เหล่านั้นเหมือนกันทั้ง ๓ ลิงค์.

รูปพิเศษของ ตุมฺห, อมฺห ตามมติต่างๆ

กจฺจายนจูฬนิรุตฺตินิรุตฺติปิฏเกสุ ปน “ตุมฺหากํ อมฺหากนฺ”ติ จ ทุติยาพหุวจนํ วุตฺตํ. กจฺจายเน “ตุมฺหานํ อมฺหานนฺติ จ ปฐมาทุติยาพหุวจนํ, “ตุมฺหํ อมฺหนฺ”ติ จ จตุตฺถี- ฉฏฺเฐกวจนํ, ปฐมาทุติยาพหุวจนญฺจ วุตฺตํ, จูฬนิรุตฺตินิรุตฺติปิฏเก ปน “ตุมฺหํ อมฺหนฺ”ติ จ ทุติเยกวจนํ วุตฺตํ, “ตุมฺเห อมฺเห”ติ จ จตุตฺถีฉฏฺฐีพหุวจนํ วุตฺตํ. เอตานิ อุปปริกฺขิตฺวา สาฏฺฐกเถสุ สุตฺตนฺเตสุ ทิสฺสนฺติ เจ, คเหตพฺพานิ.

สำหรับในคัมภีร์กัจจายนะ,จูฬนิรุตติ และนิรุตติปิฎก มีรูปทุติยาวิภัตติฝ่าย พหูพจน์ว่า ตุมฺหากํ อมฺหากํ. อนึ่ง ในคัมภีร์กัจจายนะ มีรูปปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติฝ่าย พหูพจน์ว่า ตุมฺหานํ อมฺหานํ มีรูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ และปฐมา-วิภัตติทุติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ว่า ตุมฺหํ อมฺหํ. ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติและนิรุตติปิฎก มีรูปทุติยาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ว่า ตุมฺหํ อมฺหํ. และรูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐี

วิภัตติฝ่าย พหูพจน์ว่า ตุมฺเห, อมฺเห. รูปเหล่านั้นทั้งหมด เมื่อตรวจสอบโดยรอบคอบแล้ว หากเห็นว่า มีใช้ในพระบาลีและอรรถกถา ก็พึงนำไปใช้เถิด.

ตุมฺห, อมฺห ศัพท์ในบทสมาส

ตุมฺห-อมฺหสทฺทานํ ปน ปรปเทหิ สทฺธึ สมาเส "มํทีปา"ติอาทโย ปโยคา ตถาคตาทิมุขโต สมฺภวนฺติ. "เอเต คามณิ มํทีปา มํเลณา มํสรณา"ติ หิ ตถาคต-มุขโต, "ตยฺโยโค มยฺโยโค"ติ นิรุตฺตญฺญุมุขโต, กาพฺยาทาเส จ "ตฺวํมุขํ กมเลเนว, ตุลฺยํ นาญฺเญน เกนจี"ติ จ "จนฺเทน ตฺวํมุขํ ตุลฺยนฺ"ติ จ กวิมุขโต.

สำหรับ ตุมฺห, อมฺห ศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทอื่น มีตัวอย่างจากพระโอฐของ พระตถาคตว่า มํทีปา เป็นต้น. ก็ตัวอย่างจากพระโอฐของพระตถาคตนั้นมีดังนี้ คือ เอเต คามณิ มํทีปา มํเลณา มํสรณา132 (แน่ะนายบ้าน ภิกษุเหล่านั้น มีเราเป็นที่พึ่ง มีเราเป็น ที่พำนัก มีเราเป็นที่อาศัย). ตัวอย่างจากปากของนักไวยากรณ์ มีดังนี้ คือ ตยฺโยโค (ประกอบ กับ ตุมฺห ศัพท์), มยฺโยโค (ประกอบกับ อมฺห ศัพท์), ตัวอย่างจากปากของนักกวีใน คัมภีร์กาพฺยาทาสะมีดังนี้ คือ ตฺวํมุขํ กมเลเนว, ตุลฺยํ นาญฺเญน เกนจิ133 (พระพักตร์ของพระองค์เหมือนกับดอกบัว ไม่เหมือนกับสิ่งอื่นใดๆ) จนฺเทน ตฺวํมุขํ ตุลฺยํ 134 (พระพักตร์ ของพระองค์เหมือนกับดวงจันทร์).

คำอธิบาย

ตตฺถ หิ อหํ ทีโป เอเตสนฺติ มํทีปา, อหํ เลณํ เอเตสนฺติ มํเลณา, เอวํ มํสรณา. ตุมฺเหน โยโค ตยฺโยโค, ตุมฺหสทฺเทน โยโค อิจฺเจวตฺโถ. อมฺเหน โยโค มยฺโยโค, อมฺหสทฺเทน โยโค อิจฺเจวตฺโถ. ตว มุขํ ตฺวํมุขํ. พหุวจนวเสนปิ นิพฺพจนียํ "ตุมฺหากํ มุขํ ตฺวํมุขนฺ"ติ. เอตฺถ จ ปาฬิยํ "มํทีปา"อิจฺจาทิทสฺสนโต "ตฺวํทีปา"ติอาทีนิ กาพฺยาทาเส จ "ตฺวํมุขนฺ"ติ ทสฺสนโต ตฺวํวณฺโณ, ตฺวํสโร, มํมุขํ, มํวณฺโณ, มํสโรอาทีนิ คเหตพฺพานิ. ตตฺถ ตฺวํ ทีโป เอเตสนฺติ ตฺวํทีปา, ตุมฺเห วา ทีปา เอเตสนฺติ ตฺวํทีปา, ตว วณฺโณ ตฺวํวณฺโณ. มม มุขํ มํมุขํ, อมฺหากํ วา มุขํ มํมุขนฺติ นิพฺพจนานิ. เอส นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ.

บรรดาตัวอย่างเหล่านั้น:-

คำว่า มํทีปา มีรูปวิเคราะห์ว่า อหํ ทีโป เอเตสนฺติ มํทีปา "เรา เป็นที่พึ่งของภิกษุ เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุเราเหล่านั้น ชื่อว่า มํทีปา" (มีเราเป็นที่พึ่ง).

คำว่า มํเลณา มีรูปวิเคราะห์ว่า อหํ เลณํ เอเตสนฺติ มํเลณา "เรา เป็นที่พำนัก ของภิกษุ เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า มํเลณา" (มีเราเป็นที่พำนัก). คำว่า มํสรณา ก็มีรูปวิเคราะห์โดยทำนองเดียวกัน.

คำว่า ตฺยโยโค มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุมฺเหน โยโค ตยฺโยโค "การประกอบด้วย ตุมฺห ชื่อว่า ตยฺโยค" หมายความว่า ประกอบกับ ตุมฺห ศัพท์.

คำว่า มฺยโยโค มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺเหน โยโค มยฺโยโค "การประกอบกับ อมฺห ชื่อว่า มยฺโยค". หมายความว่า ประกอบกับ อมฺห ศัพท์.

คำว่า ตฺวํมุขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตว มุขํ ตฺวํมุขํ. "พระพักตร์ของพระองค์ ชื่อว่า ตฺวํมุข". นอกจากนี้ ยังมีรูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์ว่า ตุมฺหากํ มุขํ ตฺวํมุขํ "พระพักตร์ของ พระองค์ทั้งหลาย ชื่อว่า ตฺวํมุข".

ก็ในเรื่องนี้ เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า มํทีปา เป็นต้น ดังนั้น รูปว่า ตฺวํทีปา เป็นต้น ก็มีได้. โดยทำนองเดียวกัน เพราะได้พบตัวอย่างจากคัมภีร์กาพฺยาทาสะว่า ตฺวํมุขํ ดังนั้น รูปว่า ตฺวํวณฺโณ (วรรณะของท่าน), ตฺวํสโร (เสียงของท่าน), มํมุขํ (ใบหน้าของเรา), มํวณฺโณ (วรรณะของเรา), มํสโร (เสียงของเรา) เป็นต้น ก็มีได้.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

คำว่า ตฺวํทีปา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตฺวํ ทีโป เอเตสนฺติ ตฺวํทีปา "พระองค์เป็นที่พึ่ง ของภิกษุเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า ตฺวํทีปา".

อีกอย่างหนึ่ง ตุมฺเห ทีปา เอเตสนฺติ ตฺวํทีปา "พระองค์ทั้งหลาย เป็นที่พึ่งของภิกษุ เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า ตฺวํทีปา".

คำว่า ตฺวํวณฺโณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตว วณฺโณ ตฺวํวณฺโณ "วรรณะของพระองค์ ชื่อว่า ตฺวํวณฺณ". มม มุขํ มํมุขํ "ใบหน้าของเรา ชื่อว่า มํมุข". อีกอย่างหนึ่ง อมฺหากํ มุขํ มํมุขํ "ใบหน้าของเราทั้งหลาย ชื่อว่า มํมุข". แม้ในฐานะ อื่นๆที่มีลักษณะเช่นนี้ ก็มีรูป วิเคราะห์โดยทำนองเดียวกันนี้.

สมาเส ตุมฺหอมฺหากํ　　โหนฺติ ปรปเทหิ เว
“ตฺวํมุขนฺ”ติ จ “มํทีปา　　ตยฺโยโค มยฺโยโค”ติ จ.

ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทอื่น มีตัวอย่าง ดังนี้ คือ ตฺวํมุขํ, มํทีปา, ตยฺโยโค และมยฺโยโค.

เหตุที่ เต เม โว โน ไม่มีในแบบแจก

เอตฺถาห “กึ เอตฺตกเมว ตุมฺห-อมฺหสทฺทานํ รูปํ, อุทาหุ อญฺญมฺปิ อตฺถี”ติ? อตฺถิ “เต เม”อิจฺจาทีนิ. ยทิ เอวํ กสฺมา ปทมาลา วิสุํ น วุตฺตาติ? อวจเน การณมตฺถิ. อตฺริทํ การณํ

"เต เม โว โน”ติ รูปานิ　　ปรานิ ปทโต ยโต
ตโต นามิกปนฺตีสุ　　น ตุ วุตฺตานิ ตานิ เม.

ก็ในเรื่องของ ตุมฺห, อมฺห ศัพท์นี้ มีผู้ท้วงว่า รูปของ ตุมฺห ศัพท์ และ อมฺห ศัพท์ (ในแบบแจก) มีเพียงเท่านี้หรือ หรือว่ายังมีรูปอื่นๆ อีก. ตอบว่า ยังมีอยู่อีก เช่นรูปว่า เต เม เป็นต้น. ถามว่า เมื่อยังมีอยู่เช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่แจกไว้ในปทมาลาเล่า ? ตอบว่า ที่ไม่แจกไว้เพราะมีเหตุ. ก็สาเหตุที่ไม่แจกไว้มีดังนี้

เพราะรูปว่า เต เม โว โน ต้องเรียงไว้หลังบทอื่น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่นำมาแจกไว้ในนามิกปทมาลา.

อัตถุทธาระของ มยํ เม โว โน

เอตฺถ จ มยํ เม โว โนสทฺทานมตฺถุทฺธาโร วุจฺจเต

ก็เกี่ยวกับเรื่องของ ตุมฺห - อมฺห ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ มยํ เม โว และ โน ศัพท์ ดังต่อไปนี้:-

อัตถุทธาระของ มยํ ศัพท์

เตสทฺทสฺส ปน วุตฺโตว. ยสฺมา อฏฺจกถาจริยา มยํสทฺทฏฺฐาเนปิ มยาสทฺโท, มยาสทฺทฏฺฐาเนปิ จ มยํสทฺโท. อิจฺเจว วทนฺติ, ตสฺมา มยมฺปิ ตเถว วทาม. มยํ-สทฺโท135 “อนุญฺญาตปฏิญฺญาตา, เตวิชฺชา มยมสฺมุโภ”ติอาทีสุ อสฺมทตฺเถ อาคโต. “มยํ นิสฺสาย เหมาย, ชาตา มนฺโทสิสูปคา”ติ เอตฺถ ปญฺญตฺติยํ. “มโนมยา ปีติภกฺขา สยํปภา”ติอาทีสุ นิพฺพตฺติอตฺเถ. พาหิเรน ปจฺจเยน วินา มนสาว นิพฺพตฺตาติ มโนมยา. “ยนฺนูนาหํ สพฺพ- มตฺติกามยํ กุฏิกํ กเรยฺยนฺ”ติ*อาทีสุ วิการตฺเถ. “ทานมยํ สีลมยนฺ”ติ อาทีสุ ปทปูรณมตฺเต.

ก็อัตถุทธาระของ เต ศัพท์ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้ว (หน้า ๘๙๔) เนื่องจากพระ อรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้แสดงอัตถุทธาระของ มยา ศัพท์กับ มยํ ศัพท์ไว้ในที่เดียวกัน เพราะเหตุนั้น แม้ข้าพเจ้า ก็จะแสดงเหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว.

มยํ ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๕ ประการ คือ

๑. ใช้เป็นบทกัตตาของ อสฺม กิริยา

ตัวอย่างเช่น

อนุญฺญาตปฏิญฺญาตา, เตวิชฺชา มยมสฺมุโภ.136

ข้าพเจ้าทั้งสอง เป็นที่ยอมรับว่าเป็นผู้ได้วิชชา ๓.

๒. ใช้เป็นชื่อ

ตัวอย่างเช่น

มยํ นิสฺสาย เหมาย, ชาตา มนฺโทสิสูปคา๑.

เด็กหญิงผู้เกิดจากนางเหมาโดยอาศัยมยอสูร เป็นหญิงงาม มีชื่อว่ามันโททรี

๓. ใช้ในความหมายว่า "เกิด"

ตัวอย่างเช่น

มโนมยา ปีติภกฺขา สยํปภา.137

สำเร็จด้วยฌานจิต มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีเป็นของตนเอง.

บทว่า มโนมยา มีรูปวิเคราะห์ว่า พาหิเรน ปจฺจเยน วินา มนสาว นิพฺพตฺตาติ มโนมยา (ชื่อว่า มโนมยะ เพราะเกิดจากฌานจิตเท่านั้น ไม่ได้อาศัยปัจจัยภายนอก).

๔. ใช้ในความหมายว่า "วิการ"

ตัวอย่างเช่น

ยนฺนูนาหํ สพฺพมตฺติกามยํ กุฏิกํ กเรยฺยํ.138

ไฉนหนอ เราพึงสร้างกุฏิที่ทำด้วยดินเหนียวทั้งหลัง.

๕. ใช้เป็นปทปูรณะ

ตัวอย่างเช่น

ทานมยํ 139 (ทาน). สีลมยํ (ศีล).139

“ปีจํ เต โสวณฺณมยํ อุฬารนฺ”ติ เอตฺถ วิการตฺเถ ปทปูรณมตฺเต วา ทฏฺฐพฺโพ. ยทา หิ สุวณฺณเมว โสวณฺณนฺติ อยมตฺโถ ตทา สุวณฺณสฺส วิกาโร โสวณฺณมยนฺติ วิการตฺเถ มยสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ. นิพฺพตฺติอตฺโถ ติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ. ยทา ปน สุวณฺเณน นิพฺพตฺตํ โสวณฺณนฺติ อยมตฺโถ ตทา โสวณฺณเมว โสวณฺณมยนฺติ ปทปูรณมตฺเต มยสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ.

สำหรับในตัวอย่างว่า ปีจํ เต โสวณฺณมยํ 140 (เก้าอี้ของท่านทำด้วยทองคำ) นี้ พึงทราบ ว่าใช้ในความหมายว่า "วิการ" ก็ได้ ในความหมายว่า "ปทปูรณะ" ก็ได้.

ก็ในกาลใด บทว่า โสวณฺณ มีความหมายเท่ากับ สุวณฺณ (ด้วยการลง ณ ปัจจัย ในอรรถสกัตถะ) ในกาลนั้น มย ศัพท์ในบทว่า โสวณฺณมยํ พึงทราบว่ามีอรรถ "วิการ" โดย มีรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร โสวณฺณมยํ (วิการแห่งทอง ชื่อว่า โสวณฺณมย).หรือ จะกล่าวว่ามีอรรถ "นิพพัตติ" (บังเกิด) ก็ได้. แต่ในกาลใด โสวณฺณ ศัพท์มีความหมายว่า สุวณฺเณน นิพฺพตฺตํ โสวณฺณํ (สิ่งที่เกิดจากทอง ชื่อว่า โสวณฺณ) (ด้วยการลง ณ ปัจจัย ในอรรถนิพพัตตะ) ในกาลนั้น มย ศัพท์ พึงทราบว่ามีอรรถ "ปทปูรณะ" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า โสวณฺณเมว โสวณฺณมยํ (สิ่งที่เกิดจากทอง ชื่อว่า โสวณฺณมย).

อัตถุทธาระของ เม ศัพท์

เมสทฺโท141 “กิจฺเฉน เม อธิคตํ, หลํ ทานิ ปกาสิตุน”ติอาทีสุ กรเณ อาคโต. มยาติ อตฺโถ. “ตสฺส เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตู”ติอาทีสุ สมฺปทาเน, มยฺหนฺติ อตฺโถติ วทนฺติ. “ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต”ติอาทีสุ สามิอตฺโถ, มมาติ อตฺโถติ จ วทนฺติ.

เม ศัพท์ มีอรรถ ๓ อย่าง คือ

๑. ตติยาวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

กิจฺเฉน เม อธิคตํ, หลํ ทานิ ปกาสิ■ุ.142

ธรรมนี้ เราบรรลุได้โดยยาก จึงไม่ควรประกาศในตอนนี้.

บทว่า เม ในตัวอย่างนี้ มีความหมายเท่ากับ มยา.

๒. จตุตถีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ตสฺส เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ.143

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค จงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์

บทว่า เม ในตัวอย่างนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า มยฺหํ.

๓. ฉัฏฐีวิภัตติ

ตัวอย่างเช่น

ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต144

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่กาลตรัสรู้ของเราผู้ยังไม่ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์.

บทว่า เม ในตัวอย่างนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า มม.

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ในอัตถุทธาระของ เม ศัพท์นี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

กรเณ สมฺปทาเน จ สามิอตฺเถ จ อาคโต

เมสทฺโท อิติ วิญฺเญยฺโย วิญฺญุนา นยทสฺสินา.

วิญญูชนผู้รู้นยะ พึงทราบว่า เม ศัพท์ มีอรรรถ ๓ อย่าง คือ ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ.

ข้อวินิจฉัย

เรื่องคำอธิบาย เต เม ของพระอรรถกถาจารย์

เอตฺถ ปน จตฺวา อฏฺฐกถาจริเยหิ กเต เตเมสทฺทานมตฺถวิวรเณ วินิจฺฉยํ พฺรูม เตสมธิปฺปายปฺปกาสนวเสน โสตูนํ สํสยสมุคฺฆาฏนตฺถํ. ตถา หิ อฏฺฐกถาจริยา เตเมสทฺทานํ สมฺปทานตฺถวเสน “ตุยฺหํ มยฺหนฺ”ติ อตฺถํ สํวณฺเณสุ, สามิอตฺถวเสน ปน “ตว มมา”ติ. เอวํ ยุวายํ เตหิ อสงฺกรโต นิยโม ทสฺสิโต, โส สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน กุโต ลพฺภา. ตถา หิ เตเมสทฺทตฺถวาจกา ตุยฺหํมยฺหํสทฺทา ตวมมสทฺทา จ สมฺปทาน-สามิอตฺเถสุ อนิยมโต ปวตฺตนฺติ.

ก็เกี่ยวกับอัตถุทธาระ ข้าพเจ้า ขอหยุดไว้เพียงเท่านี้ จะแสดงข้อวินิจฉัยในคำ อธิบายอรรถของ เต เม ศัพท์ที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายไว้ เพื่อถอนความ สงสัยของเหล่านักศึกษา ด้วยการแสดงความประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น.

จริงอย่างนั้น การที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายความหมายของ เต เม ศัพท์ที่เป็นจตุตถีวิภัตติ โดยใช้บทว่า ตุยฺหํ มยฺหํ เป็นคำอธิบาย และอธิบายความหมาย ของ เต เม ศัพท์ที่เป็นฉัฏฐีวิภัตติ โดยใช้ ตว มม เป็นคำอธิบายไว้ในที่บางแห่งนั้น พึงทราบว่าหลักการที่พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้นแสดงไว้โดยไม่ปะปนกันเช่นนี้นั้น ไม่ สามารถถือเป็นกฏเกณฑ์ในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎกและในอรรถกถา.

จริงอย่างนั้น ตุยฺหํ มยฺหํ ศัพท์ และ ตว มม ศัพท์ที่ระบุถึงความหมายของ เต เม ศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถสัมปทานและสามี โดยมิได้กำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง (หมาย ความว่า สามารถใช้ได้ทั่วไปทั้งในอรรถจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ).

ตัวอย่าง

ตตฺริเม ปโยคา- อิทํ ตุยฺหํ ททามิ. ตุยฺหํ วิกปฺเปมิ. ตุยฺหํ มํเสน เมเทน มตฺถเกน จ พฺราหฺมณ อาหุตึ ปคฺคเหสฺสามิ. เอส หิ ตุยฺหํ ปิตา นรสีโห. ตุยฺหํ ปน มาตา กหนฺติ. มยฺหเมว ทานํ ทาตพฺพํ, น อญฺเญสํ, มยฺห

เมว สาวกานํ ทานํ ทาตพฺพํ, น อญฺเญสํ. น มยฺหํ ภริยา เอสา. อสฺสโม สุกโต มยฺหํ. สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ. ตาต มยฺหํ มาตุ มุขํ อญฺญาทิสํ, ตุมฺหากํ อญฺญาทิสํ. มยฺหํ สามิโก อิทานิ มริสฺสติ. ตว ทียเต. ตว สิลาฆเต. มม สิลาฆเต. ปพฺพชฺชา มม รุจฺจติ. ตว ปุตฺโต. อุโภ มาตา ปิตา มมาติ เอวํ อนิยมโต ปวตฺตนฺติ.

ในเรื่องนี้ มีตัวอย่างการใช้ ตุยฺหํ มยฺหํ ตว มม โดยมิได้กำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง คือเป็นได้ทั้งจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ ดังต่อไปนี้:-

อิทํ ตุยฺหํ ททามิ.145

ข้าพเจ้า ขอมอบจีวรผืนนี้แก่ท่าน.

ตุยฺหํ วิกปฺเปมิ.146

ข้าพเจ้า ขอทำวิกัปป์จีวรผืนนี้แก่ท่าน.

ตุยฺหํ มํเสน เมเทน มตฺถเกน จ พฺราหฺมณ อาหุตึ ปคฺคเหสฺสามิ.147

แน่ะพราหมณ์ เราจะทำการบูชาไฟด้วยเนื้อ มันข้น และศีรษะของท่าน.

เอส หิ ตุยฺหํ ปิตา นรสีโห.148

ก็ภิกษุผู้ประเสริฐกว่านรชนนั้น เป็นบิดาของท่าน.

ตุยฺหํ ปน มาตา กหนฺติ.149

ก็มารดาของท่านอยู่ที่ไหน.

มยฺหเมว ทานํ ทาตพฺพํ, น อญฺเญสํ.150

บุคคล พึงให้ทานแก่เรา ไม่พึงให้แก่ผู้อื่น.

มยฺหเมว สาวกานํ ทานํ ทาตพฺพํ, น อญฺเญสํ.150

บุคคลพึงให้ทานแก่สาวกทั้งหลายของเราเท่านั้น, ไม่พึงให้แก่สาวกของบุคคลอื่น

น มยฺหํ ภริยา เอสา.151

หญิงผู้นี้ไม่ใช่ภรรยาของข้าพเจ้า.

อสฺสโม สุกโต มยฺหํ.152

อาศรม อันข้าพเจ้าสร้างแล้ว, อาศรมของข้าพเจ้าถูกสร้างแล้ว.

สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ.153

พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของข้าพเจ้า.

ตาต มยฺหํ มาตุ มุขํ อญฺญาทิสํ, ตุมฺหากํ อญฺญาทิสํ.154

แน่ะพ่อ ใบหน้าของมารดาของข้าพเจ้า มีลักษณะเหมือนบุคคลอื่น, ใบหน้าของท่าน ทั้งหลาย ก็เหมือนกับบุคคลอื่น.

มยฺหํ สามิโก อิทานิ มริสฺสติ 155 นายของเรา จักตายในบัดนี้

ตว ทียเต ให้แก่ท่าน

ตว สิลาฆเต สรรเสริญแก่ท่าน

มม สิลาฆเต สรรเสริญแก่เรา

ปพฺพชฺชา มม รุจฺจติ155 บรรพชาเป็นที่พอใจแก่เรา

ตว ปุตฺโต บุตรของท่าน

อุโภ มาตา ปิตา มม156 มารดาและบิดาทั้งสองของข้าพเจ้า

จูฬนิรุตฺติยญฺหิ ยมกมหาเถเรน จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ อนญฺญรูปตฺตํ วุตฺตํ “จตุตฺถีฉฏฺฐีนํ สพฺพตฺถ อนญฺญํ, ตติยาปญฺจมีนํ พหุวจนญฺจา”ติ. ยทิ เอวํ อฏฺฐกถาจริยา “นโม เต ปุริสาชญฺญ157. นโม เต พุทฺธ วีรตฺถู”ติ 158อาทีสุ ตุยฺหํสทฺทสฺส วเสน สมฺปทาเน, ตุยฺหนฺติ หิ อตฺโถ. “กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยนฺ”ติ 159อาทีสุ สามิอตฺเถ, ตวาติ หิ อตฺโถ”ติอาทีนิ วทนฺตา “อยุตฺตํ สํวณฺณนํ สํวณฺเณสุนฺ”ติปิ, “ปสฺสิตพฺพํ น ปสฺสึสู”ติปิ อาปชฺชนฺตีติ? ยุตฺตํเยว เต สํวณฺณยึสุ, ปสฺสิตพฺพญฺจ ปสฺสึสุ. ตถา หิ เต “สทฺทสตฺถมฺปิ เอกเทสโต สาสนานุกูลํ โหตี”ติ ปเรสมนุกมฺปาย สทฺทสตฺถโต นยํ คเหตฺวา สมฺปทานตฺถวเสน เต เมสทฺทานํ “ตุยฺหํ มยฺหนฺ”ติ อตฺถํ สํวณฺณยึสุ, สามิอตฺถวเสน ปน “ตว มมา”ติ.

ก็ในคัมภีร์จูฬนิรุตติ พระยมกมหาเถระ ได้แสดงรูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติไว้ โดยไม่ต่างกัน ดังนี้ว่า "รูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติเหมือนกันทุกที่, รูปตติยาวิภัตติ และ ปัญจมีวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เหมือนกันทุกที่".

ถาม: หากถือเอาตามมติของคัมภีร์จูฬนิรุตติเช่นนี้ การที่พระอรรถกถาจารย์ อธิบายบทว่า เต ในข้อความว่า นโม เต ปุริสาชญฺญ. นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ เป็นจตุตถี- วิภัตติโดยใช้ ตุยฺหํ ศัพท์เป็นคำอธิบายก็ดี และอธิบายบทว่า เต ในข้อความว่า กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติโดยใช้ ตว ศัพท์เป็นคำอธิบายก็ดีเป็นต้นนั้น ก็จะต้อง ถูกวิจารณ์ว่า อธิบายโดยใช้คำไม่ถูกต้องบ้าง, ไม่เห็นสิ่งที่ควรเห็นบ้าง

ตอบ: พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น ได้อธิบายโดยใช้คำที่ถูกต้องนั่นเทียว, ทั้งยังเห็นสิ่งที่ควรเห็น (คืออธิบายโดยเข้าใจ).

จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น เห็นว่า แม้คัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ก็ยังมีบางส่วนที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อคัมภีร์พระศาสนา ดังนั้น เพื่ออนุเคราะห์ต่อชนเหล่าอื่น ท่านจึงได้นำหลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตมาอธิบาย เต เม ศัพท์ที่เป็นจตุตถี-วิภัตติว่า ตุยฺหํ มยฺหํ. ส่วน เต เม ที่เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ได้อธิบายว่า ตว มม.

สทฺทสตฺเถ หิ จตุตฺถีฉฏฺฐีรูปานิ สพฺพถา วิสทิสานิ, สาสเน ปน สทิสานิ. ตสฺมา สาสเน สามญฺเญน ปวตฺตานิ จตุตฺถีฉฏฺฐีรูปานิ สทฺทสตฺเถ วิเสเสน ปวตฺเตหิ จตุตฺถีฉฏฺฐีรูเปหิ สมานคติกานิ กตฺวา ปเรสมนุกมฺปาย สมฺปทานตฺเถ ตุยฺหํมยฺหํสทฺทานํ ปวตฺตินิยโม, สามิอตฺเถ จ ตวมมสทฺทานํ ปวตฺตินิยโม ทสฺสิโต. ยสฺมา ปน ปเรสมนุกมฺปาย อยํ นิยโม, ตสฺมา กรุณา-เยวายํปราโธ, น อฏฺฐกถาจริยานํ. ตาย เอว หิ เตหิ เอวํ สํวณฺณนา กตาติ.

ก็ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต รูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ ต่างกันโดยสิ้นเชิง. ส่วนในคัมภีร์พระศาสนาเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น เพื่ออนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น พระอรรถ-กถาจารย์ จึงได้ใช้ ตุยฺหํ มยฺหํ ศัพท์

อธิบายบทว่า เต เม ซึ่งเป็นจตุตถีวิภัตติ และได้ใช้ ตว มม ศัพท์อธิบายบทว่า เต เม ซึ่งเป็นฉัฏฐีวิภัตติ โดยการนำเอารูปจตุตถีวิภัตติและ ฉัฏฐีวิภัตติซึ่งมีรูปเหมือนกันในคัมภีร์ทางศาสนามาจำแนกให้ต่างกันโดยอาศัยรูปจตุตถี วิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตเป็นแบบ.

ก็การที่ท่านใช้เช่นนี้ จุดประสงค์ก็เพื่อการอนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น ดังนั้น จึงถือว่า เป็นความผิดของความกรุณาเท่านั้น ไม่ใช่ความผิดของพระอรรถกถาจารย์. จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น อาศัยความกรุณานั่นเทียว จึงได้อธิบายไว้อย่างนั้น.

ข้อควรระวังเรื่องวิภัตติวิปัลลาส

เกจิ ปเนตฺถ เอวํ วเทยฺยุ; นนุ จ โภ อฏฺฐกถาจริเยหิ สทฺทนยํ นิสฺสาย เตเม-สทฺทานํ สามิอตฺเถ วตฺตมานานํ “ตว มมา”ติ อตฺถวจเนน “ตุยฺหํ มํเสน เมเทน, น มยฺหํ ภริยา เอส”ติอาทีสุ สามิวิสเยสุ วิภตฺติวิปลฺลาสนโย ทสฺสิโตติ สกฺกา วตฺตุ, ตถา สทฺทนยญฺเญว นิสฺสาย เตเมสทฺทานํ สมฺปทานตฺเถ วตฺตมานานํ “ตุยฺหํ มยฺหนฺ”ติ อตฺถวจเนน “ภตฺตํ ตว น รุจฺจติ. ปพฺพชฺชา มม รุจฺจตี”ติอาทีสุปิ สมฺปทานวิสเยสุ วิภตฺติวิปลฺลาสนโย ทสฺสิโตติ สกฺกา วตฺตุนฺติ ?

ก็ในเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่าน ท้วงอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ใครๆ สามารถที่จะ กล่าวได้ว่า ฉัฏฐีวิภัตติในตัวอย่างว่า ตุยฺหํ มํเสน เมเทน, น มยฺหํ ภริยา เอสา เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์แสดงโดยวิภัตติวิปัลลาสนัย เพราะท่านได้อธิบาย เต เม ศัพท์ซึ่งใช้ใน อรรถฉัฏฐีวิภัตติว่า ตว มม โดยอาศัยหลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต. โดยทำนอง เดียวกัน ใครๆ สามารถที่จะกล่าวว่า จตุตถีวิภัตติในตัวอย่างว่า ภตฺตํ ตว น รุจฺจติ. ปพฺพชฺชา มม รุจฺจติ เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์แสดงโดยวิภัตติวิปัลลาสนัย เพราะท่านได้อธิบาย เต เม ศัพท์ซึ่งใช้ในอรรถจตุตถีวิภัตติว่า ตุยฺหํ มยฺหํ โดยอาศัยหลักการจากคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤตเช่นกัน มิใช่หรือ.

น สกฺกา, คาถาสุ วิย จุณฺณิยปทฏฺฐาเนปิ ตุยฺหํ-มยฺหํ-ตว-มมสทฺทานํ อนิยเมน ทฺวีสุ อตฺเถสุ ปวตฺตนโต. น หิ อีทิเส ฐาเน คาถายํ วา จุณฺณิยปทฏฺฐาเน วา วิภตฺติ- วิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ. “ตสฺส รชฺชสฺสหํ ภีโต. กึ นุ โข อหํ ตสฺส สุขสฺส ภายามี”ติ อาทีสุเยว ปน ฐาเนสุ อิจฺฉิตพฺโพ.

ตอบ: ไม่สามารถกล่าวว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาสนัยได้ เพราะ (หากถือเอาตามมติ คัมภีร์ฝ่ายศาสนา) ตุยฺหํ มยฺหํ ตว มม ศัพท์ ใช้ได้ทั้งจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติ ทั้งในคาถาและจุณณิยบท. ด้วยว่าในฐานะเช่นนี้ ไม่ว่าจะเป็นในคาถาหรือจุณณิยบท ไม่จำเป็นต้องใช้วิภัตติวิปัลลาส. แต่วิภัตติวิปัลลาส ควรใช้ในฐานะเป็นต้นว่า

ตสฺส รชฺชสฺสหํ ภีโต.160

เรากลัวแต่ความเป็นพระราชานั้น, ซึ่งความเป็นพระราชานั้น.

กึ นุ โข อหํ ตสฺส สุขสฺส ภายามิ.161

เหตุไรหนอแล เราจึงกลัวแต่ความสุขนั้น, ซึ่งความสุขนั้น.

ยทิ สทฺทนยํ นิสฺสาย “ตุยฺหํ มํเสน เมเทนา”ติอาทีสุ วิภตฺติวิปลฺลาโส อิจฺฉิตพฺโพ สิยา, “พฺราหฺมณสฺส ปิยปุตฺตทานํ อทาสิ. พฺราหฺมณสฺส ปิตา อทาสี”ติ 163อาทีสุปิ สทฺทนยํ นิสฺสาย “พฺราหฺมณายา”ติอาทินา วิภตฺติวิปลฺลาสตฺโถ วจนีโย สิยา จตุตฺถี-ฉฏฺฐีรูปานํ สตฺเถ วิสุํ วจนโต. เอวญฺจ สติ โก โทโสติ เจ ?

ถาม: ในข้อความว่า ตุยฺหํ มํเสน เมเทน เป็นต้น หากจะประสงค์ให้บทว่า ตุยฺหํ เป็นวิภัตติวิปัลลาส โดยอาศัยหลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต และในข้อความว่า พฺราหฺมณสฺส ปิยปุตฺตทานํ อทาสิ. พฺราหฺมณสฺส ปิตา อทาสิ162 เป็นต้น หากจะอธิบาย บทว่า พฺราหฺมณสฺส เป็นวิภัตติวิปัลลาสโดยนัยว่า พฺราหฺมณาย เป็นต้นโดยอาศัย หลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต๑ เพราะในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต ใช้รูปจตุตถี วิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติต่างกัน. ก็เมื่อเป็นวิภัตติวิปัลลาสเช่นนี้ จะมีโทษอะไร ?

อตฺเถว โทโส, ยสฺมา ทานโยเค วา นโมโยเค วา อายาเทสสหิตานิ จตุตฺถีฉฏฺฐี-รูปานิ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน นุปลพฺภนฺติ, ตสฺมา “พฺราหฺมณายาติอาทินา วิภตฺติวิปลฺลาสตฺถวจเน อยํ โทโส ยทิทํ อวิชฺชมานคฺคหณํ. ยสฺมา ปน อีทิเสสุ ฐาเนสุ วิภตฺติวิปลฺลาสกรณํ สาวชฺชํ, ตสฺมา “ตุยฺหํ มํเสน เมเทนา”ติอาทีสุปิ วิภตฺติ-วิปลฺลาโส น อิจฺฉิตพฺโพ.

จตุตฺถีฉฏฺฐีรูปานิ หิ อนญฺญานิ ทิสฺสนฺติ “ปุริสสฺส อทาสิ, ปุริสสฺส ธนํ พฺราหฺมณานํ อทาสิ, พฺราหฺมณานํ สนฺตกนฺ”ติ. ตถา หิ ปาวจเน สนํสทฺทา สมฺปทานสามิอตฺเถสุ สามญฺเญน ปวตฺตนฺติ, ตปฺปวตฺติ “อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี”ติ อาทีหิ ปโยเคหิ ทีเปตพฺพา. “อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี”ติ เอตฺถ หิ “อคฺคสฺสา”ติ อยํ สทฺโท ยทา กิริยาปฏิคฺคหณํ ปฏิจฺจ สมฺปทานตฺเถ ปวตฺตติ, ตทา “อคฺคสฺส รตนตฺตยสฺส ทาตา”ติ อตฺถวเสน ปวตฺตติ. ยทา ปน กิริยํ ปฏิจฺจ กมฺมภูเต สามิอตฺเถ ปวตฺตติ, ตทา “อคฺคสฺส เทยฺยธมฺมสฺส ทาตา”ติ อตฺถวเสน ปวตฺตติ.

ตอบ: มีโทษอย่างแน่นอน เพราะรูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติที่มีการแปลงเป็น อาย ในกรณีที่ใช้คู่กับ ทา ธาตุ และ นโม ศัพท์ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา. เพราะเหตุนั้น ในการอธิบายคำว่า พฺราหฺมณสฺส เป็นวิภัตติวิปัลลาสโดยนัยว่า พฺราหฺมณาย เป็นต้น จะทำให้ต้องโทษกล่าวคือการถือเอาความหมายที่ไม่มีอยู่จริง (คือยกขึ้นพูดลอยๆ โดยไม่มีหลักเกณฑ์). ก็เนื่องจากการอธิบายให้เป็นวิภัตติวิปัลลาส ในฐานะเช่นนี้ มีโทษ. ดังนั้น แม้ในข้อความว่า ตุยฺหํ มํเสน เมเทน เป็นต้น จึง ไม่ควรใช้เป็นวิภัตติวิปัลลาส.

ด้วยว่า รูปจตุตถีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตตินั้น ใช้ไม่ต่างกัน เช่น ปุริสสฺส อทาสิ (ได้ให้ แล้วแก่บุรุษ), ปุริสสฺส ธนํ (ทรัพย์ของบุรุษ). พฺราหฺมณานํ อทาสิ (ได้ให้แล้วแก่ พราหมณ์ ทั้งหลาย). พฺราหฺมณานํ สนฺตกํ (สิ่งของของพราหมณ์ทั้งหลาย).

จริงอย่างนั้น ในพระพุทธพจน์ ส และ นํ วิภัตติ ใช้ได้ทั้งในอรรถจตุตถีวิภัตติ และ ฉัฏฐีวิภัตติ. นักศึกษา พึงแสดงตัวอย่างของศัพท์ที่สามารถใช้ได้ทั้งสองวิภัตตินั้น เช่นคำว่า อคฺคสฺส ในข้อความว่า อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี.164

ก็ อคฺคสฺส ศัพท์ในข้อความว่า อคฺคสฺส ท าตา เมธาวี นี้ ในกาลใด บทว่า อคฺคสฺส ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทานโดยมุ่งถึงผู้รับกิริยาการให้ ในกาลนั้น ให้แปลเป็นอรรถ สัมปทานว่า "ให้แก่บุคคลผู้เลิศกล่าวคือพระรัตนตรัย". แต่ในกาลใด บทว่า อคฺคสฺส ลง ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมโดยอาศัยกิริยาการให้ ในกาลนั้น ให้แปลเป็นอรรถฉัฏฐีกรรมว่า "ให้ซึ่งสิ่งอันเลิศกล่าวคือไทยธรรม".

เอวํ สพฺพถาปิ วิปลฺลาโส ตุมฺหากํ สรณํ น โหตีติ. ตถา สทฺทนยํ นิสฺสาย “สมฺปทานวจนนฺ”ติ ตุมฺเหหิ ทฬฺหํ คหิตสฺส มยฺหํสทฺทสฺส สามิอตฺถวเสน ปณฺณตฺติยํ ทสฺสนฺต วิภตฺติวิปลฺลาโส ตุมฺหากํ สรณํ น โหเตว. ตถา หิ

สกุโณ มยฺหโก นาม คิริสานุทรีจโร
ปกฺกํ ปิปฺผลิมารุยฺห 'มยฺหํ มยฺหนฺ'ติ กนฺทตี”ติ165

เอตฺถ มยฺหโกติ เอกาย สกุณชาติยา นามํ. โส หิ โลลุปฺปจาริตาย “อิทมฺปิ มยฺหํ, อิทมฺปิ มยฺหนฺ”ติ กายติ รวตีติ มยฺหโกติ วุจฺจติ มยฺหสทฺทูปปทสฺส เก-เร-เค-สทฺเทติ ธาตุสฺส วเสน.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า หลักการวิปัลลาส มิใช่สิ่งที่ท่านทั้งหลาย ควรยึดถือ เป็นหลักเกณฑ์ไปเสียทุกแห่ง. นอกจากนี้ มยฺหํ ศัพท์ที่พวกท่านยึดมั่นว่าเป็นจตุตถี วิภัตติตามหลักไวยากรณ์สันสกฤตนั้น ยังพบว่ามีการใช้เป็นชื่อโดยการลงฉัฏฐีวิภัตติ

ดังนั้น วิภัตติวิปัลลาส พวกท่าน จึงไม่ควรยึดถือเป็นเกณฑ์. จริงอย่างนั้น บทว่า มยฺหโก ในข้อความพระคาถาชาดกนี้ว่า

สกุโณ มยฺหโก นาม คิริสานุทรีจโร
ปกฺกํ ปิปฺผลิมารุยฺห 'มยฺหํ มยฺหนฺ'ติ กนฺทติ.

นก ชื่อว่ามัยหกะ ตัวเที่ยวไปซอกเขา โผบินขึ้นสู่ต้นไทร อันมีผลสุก ร้องคร่ำครวญอยู่ว่า "ของเรา ของเรา".

เป็นชื่อของสกุณชาตชนิดหนึ่ง. จริงอยู่นั้น ท่านเรียกว่า มยฺหก เพราะอรรถว่า “ร้องด้วยความละโมบว่า แม้สิ่งนี้ ก็เป็นของเรา, แม้สิ่งนี้ ก็เป็นของเรา” โดยสำเร็จรูปมาจาก เก (เร เค) ธาตุ ในอรรถว่า "ส่งเสียง" มี มยฺห ศัพท์เป็นบทหน้า.

คำชี้แจงบทว่า มยฺหก

อตฺรายํ ปทโสธนา; ยทิ ตุยฺหํ มยฺหํสทฺทา ธุวํ สมฺปทานตฺเถ ตวมมสทฺทา จ สามิอตฺเถ ภเวยฺยุ, เอวํ สนฺเต โลกโวหารกุสเลน สพฺพญฺญุนา ตสฺส สกุณสฺส “มยฺหโก”ติ ปณฺณตฺติ น วตฺตพฺพา สิยา อนนฺโตคธสมฺปทานตฺถตฺตา, อนฺโตคธสามฺยตฺถตฺตา ปน “มมโก”อิจฺเจว ปญฺญตฺติ วตฺตพฺพา สิยา. เอตฺถปิ “มยฺหโก”ติ อิทํ วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน วุตฺตนฺติ เจ? น, ปณฺณตฺติวิสเย วิภตฺติวิปริณามสฺส อฏฺฐานตฺตา อนวกาสตฺตา.

อปิเจตฺถ มยฺหํสทฺโท สรูปโต วิภตฺยนฺตภาเว น๑ ติฏฺฐติ กสทฺเทน เอกปทตฺตูป-คมนโต, เอวํ สนฺเตปิ “มยฺหโก”ติ อยํ สกุณวิเสสวาจโก สทฺโท ปจฺจตฺตวจนภาเว ฐิโตเยว อีสกํ สามิอตฺถมฺปิ โชตยติ สุชมฺปติราชปุริสสทฺทา วิย.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีคำชี้แจงบทว่า มยฺหก ดังต่อไปนี้:- ถ้า ตุยฺหํ มยฺหํ ศัพท์พึงใช้เป็น จตุตถีวิภัตติอย่างเดียว และถ้า ตว มม ศัพท์พึงใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติอย่างเดียวไซร้. เมื่อเป็นเช่นนี้ พระสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้เชี่ยวชาญภาษาของชาวโลก ก็ไม่ควรตรัสชื่อของ นกนั้นว่า มยฺหก เพราะบทว่า มยฺหก นั้นไม่สามารถจัดเป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติได้. แต่ควรตรัสชื่อของนกนั้นว่า มมก นั่นเทียว เพราะบทว่า มมก นั้นสามารถจัดเป็นบทที่ลง ฉัฏฐีวิภัตติได้. แม้ในคาถานี้ หากมีคำถามว่า บทว่า มยฺหก นี้ พระผู้มีพระภาค ตรัสโดยความเป็นวิภัตติวิปัลลาส ใช่หรือไม่ ? ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะในกรณีที่เป็นนามบัญญัติเช่นนี้ ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาสที่จะใช้วิภัตติวิปัลลาส.

อีกนัยหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยดังนี้:- มยฺหํ ศัพท์ เป็นศัพท์เดิมที่ยังไม่ลง วิภัตติเพราะเป็นบทที่เข้าสมาสกับ ก ศัพท์. เมื่อเป็นเช่นนี้ ศัพท์ว่า มยฺหโก นี้ จึงระบุถึง นกชนิดหนึ่งได้โดยมีรูปเป็นปฐมาวิภัตติแน่นอน แต่ยังส่องอรรถฉัฏฐีวิภัตติได้เล็กน้อย เหมือนศัพท์ว่า สุชมฺปติ และ ราชปุริส.

อิมินาปิ การเณน วิภตฺติวิปลฺลาโส ตุมฺหากํ สรณํ น โหติ. อิติ “มยฺหโก”ติ ปณฺณตฺติยํ วตฺตมานสฺส ปทาวยวภูตสฺส มยฺหสทฺทสฺส อวิปลฺลาสวจนเลเสน ตุยฺหํ มยฺหํ ตวมมสทฺเทสุปิ วิภตฺติวิปลฺลาโส น อิจฺฉิตพฺโพติ สิทฺธํ. ตสฺมา อฏฺฐกถาจริเยหิ สมฺปทานสามิอตฺเถสุ สามญฺเญน ปวตฺตานมฺปิ สมานานํ ตุยฺหํมยฺหํตวมมสทฺทานํ สทฺท-นยญฺเญว นิสฺสาย ปเรสมนุกมฺปาย วุตฺตปฺปกาโร นิยโม ทสฺสิโตติ อวคนฺตพฺพํ.

อิจฺเจวํ...

อาศัยเหตุแม้นี้ วิภัตติวิปัลลาส จึงไม่ใช่ฐานะที่พวกท่านควรยึดเป็นหลักเกณฑ์. สรุปว่า เมื่อ มยฺห ศัพท์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบทว่า มยฺหโก ที่ใช้นามบัญญัติ ไม่สามารถ ที่จะอ้างว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาสได้ ดังนั้น ตุยฺหํ มยฺหํ ตว มม ศัพท์ ก็เป็นอันทราบได้ว่า ไม่สามารถใช้เป็นวิภัตติวิปัลลาสได้เช่นกัน.

เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า การที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อาศัยหลักการ จากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตนั่นเทียว แล้วแสดงวิธีใช้ (ข้อกำหนด) อันมีประการดังที่ กล่าวมาแล้วข้างต้นของ ตุยฺหํ มยฺหํ ตว มม ศัพท์ ซึ่งสามารถใช้ได้ทั่วไปทั้งในอรรถ จตุตถีวิภัตติและอรรถฉัฏฐีวิภัตติ ก็เพื่ออนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น. ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

"ตุยฺหํ มยฺหนฺ"ติเม สทฺเท สมฺปทาเน ครู วทุ
“ตว มมา”ติ สามิมฺหิ นยมาทาย สตฺถโต.

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายศัพท์เหล่านี้ คือ ตุยฺหํ มยฺหํ ว่าเป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติ และศัพท์เหล่านี้ คือ ตว มม ว่าเป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติโดยอาศัยหลัก การจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต.

เอวํ สนฺเตปิ เอเตสํ นิยโม นตฺถิ ปาฬิยํ

โกจิ เตสํ วิเสโส จ ทิฏฺโฐ อมฺเหหิ ตํ สุณ.

จะอย่างไรก็ตาม ตุยฺหํ มยฺหํ ตว มม ศัพท์ในพระบาลี ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน. ข้อต่างกันของศัพท์เหล่านั้น ข้าพเจ้าพบอยู่บ้าง ขอท่าน จงฟังข้อต่างกันเถิด.

สามฺยตฺถสมฺปทานตฺถา สมฺภวนฺติ ยหึ ทุเว

“ตุยฺหํ มยฺหนฺ”ติเม สทฺทา เต ปโยคา น ทุลฺลภา.

“ตว มมา”ติเม สทฺทา ปายา สามิมฺหิ วตฺตเร

สมฺปทาเน ยหึ โหนฺติ เต ปโยคา ปนปฺปกา.

ศัพท์เหล่านี้ คือ ตุยฺหํ มยฺหํ มีตัวอย่างใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ และจตุตถีวิภัตติมาก. ส่วนศัพท์เหล่านี้ คือ ตว มม โดยมากใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ไม่นิยมใช้เป็นจตุตถีวิภัตติ.

ตวโต มมโต ตุยฺหํ มยฺหํสทฺทาว สาสเน

ปาเจ เนกสหสฺสมฺหิ สามิอตฺเถ ปวตฺตเร.

ในคัมภีร์พระศาสนา นิยมใช้ ตุยฺหํ มยฺหํ ศัพท์มากกว่า ตว มม ศัพท์, อนึ่ง ในพระบาลี ปรากฏว่า ตุยฺหํ มยฺหํ ศัพท์ ที่ใช้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ มีจำนวนหลายพันบท (มีมาก).

สพฺพาปิ อิมา นีติโย ปรมสุขุมา สุทุทฺทสา วีรชาตินา สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

หลักการที่ได้แสดงมาทั้งหมดนี้ มีความลุ่มลึกเป็นอย่างยิ่ง เข้าใจได้ยาก บัณฑิต ผู้มีความเพียรโดยธรรมชาต พึงใส่ใจให้จงหนัก.

อัตถุทธาระของ โว ศัพท์

โวโนสทฺเทสุ ปน โวสทฺโท166 ปจฺจตฺตอุปโยคกรณสมฺปทานสามิวจนปทปูรเณสุ ทิสฺสติ. “กจฺจิ โว อนุรุทฺธา สมคฺคา สมฺโมทมานา”ติอาทีสุ หิ ปจฺจตฺเต ทิสฺสติ. “คจฺฉถ ภิกฺขเว ปณาเมมิ โว”ติ อาทีสุ อุปโยเค. “น โว มม สนฺติเก วตฺถพฺพนฺ”ติอาทีสุ กรเณ. “วนปตฺถปริยายํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามี”ติอาทีสุ สมฺปทาเน. “สพฺเพสํ โว สาริปุตฺตา สุภาสิตนฺ”ติอาทีสุ สามิวจเน. “เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธา๑ กายกมฺมนฺตา”ติอาทีสุ ปทปูรณมตฺเต.

ก็บรรดา โว, โน ศัพท์ โว ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๖ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และปทปูรณะ.

[ปฐมาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

กจฺจิ โว อนุรุทฺธา สมคฺคา สมฺโมทมานา.167

ดูก่อนอนุรุทธะทั้งหลาย พวกเธอ ยังสมัครสมานสามัคคียินดีอยู่ร่วมกันหรือ.

[ทุติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉถ ภิกฺขเว ปณาเมมิ โว.168

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงไป เราขอขับไล่ซึ่งเธอทั้งหลาย.

[ตติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

น โว มม สนฺติเก วตฺถพฺพํ.168

พวกเธอ ไม่ควรอยู่ในสำนักของเรา [วตฺถพฺพํ = วส + ตพฺพ].

[จตุตถีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

วนปตฺถปริยายํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ.169

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงวนปัตถเทสนา [เรื่องการเข้าไปอาศัยอยู่ใน

ป่า]แก่พวกเธอ.

[ฉัฏฐีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

สพฺเพสํ โว สาริปุตฺตา สุภาสิตํ.170

ดูก่อนสารีบุตรทั้งหลาย ถ้อยคำของพวกเธอทั้งหมด กล่าวถูกต้องแล้ว.

[ปทปูรณะ]

ตัวอย่างเช่น

เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธา กายกมฺมนฺตา.171

ก็พระอริยะทั้งหลายเหล่าใด[แล]ผู้มีกายกรรมอันบริสุทธิ์.

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ปจฺจตฺเต อุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย

สามิสฺส วจเน เจว ตเถว ปทปูรเณ

อิเมสุ ฉสุ ฐาเนสุ โวสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

โว ศัพท์ใช้ในอรรถ ๖ อย่างเหล่านี้ คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ และปทปูรณะ.

อัตถุทธาระของ โน ศัพท์

โนสทฺโท ปจฺจตฺโตปโยคกรณสมฺปทานสามิวจนาวธารณนุสทฺทตฺเถสุ ปฏิเสเธ นิปาตมตฺเต จ วตฺตติ. อยญฺหิ “คามํ โน คจฺเฉยฺยามา”ติ เอตฺถ ปจฺจตฺเต ทิสฺสติ. “มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ, รญฺโญ สูทา มหานเส”ติอาทีสุ อุปโยเค. “น โน วิวาโห นาเคหิ, กตปุพฺโพ กุทาจนนฺ”ติอาทีสุ กรเณ. “สํวิภเชถ โน รชฺเชนา”ติอาทีสุ สมฺปทาเน. “สตฺถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต”ติอาทีสุ สามิวจเน. “น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตนา”ติ เอตฺถ อวธารเณ. “อภิชา

นาสิ โน ตฺวํ มหาราชา”ติอาทีสุ นุสทฺทตฺเถ, ปุจฺฉายนฺติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ. สุภาสิตญฺเญว ภาเสยฺย, โน จ ทุพฺภาสิตํ ภเณ”ติอาทีสุ ปฏิเสเธ. “น โน สภายํ น กโรนฺติ กิญฺจี”ติอาทีสุ นิปาตมตฺเต.

โน ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๙ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถี-วิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ, อวธารณะ, อรรถของ นุ, ปฏิเสธ และปทปูรณะ.

[ปฐมาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

คามํ โน คจฺเฉยฺยาม พวกเรา พึงไปสู่หมู่บ้าน

[ทุติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ, รญฺโญ สูทา มหานเส.172

ในวันนี้ ขอพ่อครัวของพระราชา อย่าได้เชือดพวกเราที่โรงครัวเลย.

[ตติยาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

น โน วิวาโห นาเคหิ, กตปุพฺโพ กุทาจนํ.173

แต่ไหนแต่ไรมา การหมั้นหมาย อันพวกเราไม่เคยทำแล้วกับพวกนาค.

[จตุตถีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

สํวิภเชถ โน รชฺเชน.174

พวกท่าน จงแบ่งราชสมบัติแก่พวกเรา.

[ฉัฏฐีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

สตฺถา โน ภควา อนุปฺปตฺโต.175

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดาของพวกเรา เสด็จมาถึงแล้ว.

[อวธารณะ]

ตัวอย่างเช่น

น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน.176

ไม่มีรัตนะอะไรที่จะมาทัดเทียมกับพระตถาคตได้อย่างแน่นอน.

[อรรถของ นุ]

ตัวอย่างเช่น

อภิชานาสิ โน ตฺวํ มหาราช.177

ข้าแต่มหาบพิตร พระองค์ทรงระลึกได้หรือหนอ.

อรรถของ นุ ศัพท์จะเรียกว่าเป็นอรรถของ ปุจฉา (คำถาม) ก็ได้.

[อรรถปฏิเสธ]

ตัวอย่างเช่น

สุภาสิตญฺเญว ภาเสยฺย, โน จ ทุพฺภาสิตํ ภเณ.178

บุคคลควรกล่าววาจาที่เป็นสุภาษิตเท่านั้น ไม่ควรกล่าววาจาที่เป็นทุพภาษิต.

[ปทปูรณะ]

ตัวอย่างเช่น

น โน สภายํ น กโรนฺติ กิญฺจิ ไม่ใช่ไม่ทำอะไรเลยในสภา

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ปจฺจตฺเต จุปโยเค จ กรเณ สมฺปทานิเย
สามฺยาวธารเณ เจว นุสทฺทตฺเถ นิวารเณ
ตถา นิปาตมตฺตมฺหิ โนสทฺโท สมฺปวตฺตติ.

โน ศัพท์ มีอรรถ ๙ อย่าง คือ ปฐมาวิภัตติ, ทุติยาวิภัตติ, ตติยาวิภัตติ, จตุตถีวิภัตติ, ฉัฏฐีวิภัตติ, อรรถอวธารณะ, อรรถของ นุ, อรรถปฏิเสธ และอรรถปทปูรณะ.

มิสสกปทมาลาสรรพนาม

อิทานิ สพฺพนามานํ ยถารหํ สงฺขิตฺเตน มิสฺสกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงมิสสกปทมาลา(แบบแจกผสม)ของสรรพนามทั้งหลาย โดยย่อ ตามความเหมาะสม.

ย - ตสทฺทปทมาลา

(ปุงลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
โย, โส	เย, เต
ยํ, ตํ	เย, เต
เยน, เตน...	

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ.

ย-ตสทฺทปทมาลา

(อิตถีลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ยา, สา	ยา, ตา
ยํ, ตํ	ยา, ตา
ยาย, ตาย...	

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ.

ย-ตสทฺทปทมาลา

(นปุงสกลิงค์)

เอกพจน์	พหูพจน์
ยํ ตํ	ยานิ ตานิ

ฯเปฯ

เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ.

อิมินา นเยน ลิงฺคตฺตยโยชนา กาตพฺพา.

นักศึกษา พึงแจกบทสรรพนามที่ใช้คู่กันทั้ง ๓ ลิงค์ตามนัยนี้แล.

เอต + ต, อิม + ต, ต + อิม

สทฺทปทมาลา

"เอโส โส, เอเต เต. อยํ โส, อิเม เต. โส อยํ เต อิเม"ติอาทินา ยถาปโยคํ ปทมาลา โยเชตพฺพา. ตถา หิ "โย โส ภควา สยมฺภู อนาจริยโก. เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา. อยํ โส สารถิ เอตี"ติเอวมาทโย วิจิตฺตปฺปโยคา ทิสฺสนฺติ. อิติ สพฺพนามิกปทานํ มิสฺสกปทมาลา โยเชตพฺพา.

นักศึกษา พึงแจกปทมาลาตามสมควรแก่ตัวอย่างโดยนัยว่า เอโส โส, เอเต เต. อยํ โส, อิเม เต. โส อยํ เต อิเม เป็นต้น. จริงอย่างนั้น มีตัวอย่างจากพระบาลีอันวิจิตร เป็นต้นอย่างนี้ว่า โย โส ภควา สยมฺภู อนาจริยโก179 (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ผู้ตรัสรู้ ด้วยพระองค์เอง ไม่มีอาจารย์). เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา180 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตได้ตรัสรู้ทางสายกลางที่ไม่เข้าถึง ส่วนที่สุด ๒ อย่างนั้น). อยํ โส สารถิ เอติ181 (นายสารถีนี้ ย่อมมา). พึงแจกมิสสกปทมาลา ของบทสรรพนามตามนัยที่ได้แสดงมานี้แล.

มยา สพฺพตฺถสิทฺธสฺส สาสเน สพฺพทสฺสิโน
สพฺพตฺถ สาสเน สุฏฺฐุ โกสลฺลตฺถาย โสตุนํ
อสพฺพนามนาเมหิ สพฺพนามปเทหิ เว

สห สพฺพานิ วุตฺตานิ สพฺพนามานิ ปนฺติโต.

เอเตสุ กตโยคานํสุขุมตฺถวิชานนํ

อติจฺฉปฏิเวเธน ภวิสฺสติ น สํสโย.

ข้าพเจ้า ได้แสดงบทสรรพนามทั้งปวงไว้ตามลำดับ ร่วมกับบทที่ไม่ใช่สรรพนาม (เช่น สพฺโพ ปุริโส) และ บทที่เป็นสรรพนามด้วยกัน (เช่น โย โส) เพื่อให้ นักศึกษาทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญเป็นอย่างดีใน พระศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้สรรพสิ่งทั้งปวง ผู้ทรงมีชื่อเสียงปรากฏในโลกทั้งปวง (หรือผู้ทรงสำเร็จ พุทธกิจทั้งปวง) อันเป็นศาสนาเพื่อมวลมนุษยชาติ. (ข้าพเจ้าเชื่อว่า) นักศึกษาผู้มีความพากเพียรศึกษา ในตัวอย่างเหล่านั้นแล้ว จะสามารถเข้าใจอรรถที่ ละเอียด ลึกซึ้งได้โดยไม่ยากอย่างแน่นอน.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺติเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สพฺพนามตํสทิสนามานํ นามิกปทมาลาวิภาโค นาม ทฺวาทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่าสัพพนามตังสทิสนามิกปทมาลาวิภาคใน สัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนาเพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญใน โวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๓

สวินิจฺฉยสงฺขฺยานามนามิกปทมาลา

แบบแจกบทนามประเภทสังขยาพร้อมข้อวินิจฉัย

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ สงฺขฺยานามิกปนฺติโย

ภูธาตุเชหิ รูเปหิ อญฺเญหิ จุปโยชิตุ.

ต่อแต่นี้ ข้าพเจ้า จะแสดงปทมาลาของสังขยานาม เพื่อ นำไปใช้ร่วมกับบทที่สำเร็จมาจากภูธาตุ และสำเร็จ มาจากธาตุอื่นๆ.

คำชี้แจงของผู้รจนา

ยา หิ สา เหฏฺฐา อมฺเหหิ เอก-ทฺวิ-ติจตุอิจฺเจเตสํ สงฺขฺยาสพฺพนามานํ นามิกปท- มาลา กถิตา, ตํ ฐเปตฺวา อิธ อสพฺพนามานํ ปญฺจ-ฉสตฺตาทีนํ สงฺขฺยานามานํ นามิกปทมาลา ภูธาตุมเยหิ อญฺเญหิ จ รูเปหิ โยชนตฺถํ วุจฺจเต.

ในปริจเฉทที่ผ่านมา ข้าพเจ้าได้แสดงนามิกปทมาลาของสังขยาสรรพนามเหล่านี้ คือ เอก ทฺวิ ติ จตุ ไว้แล้ว ดังนั้น ในที่นี้ จะเว้นการแจกนามิกปทมาลาของสังขยาสรรพนาม ดังกล่าวนั้น จะแสดงเฉพาะนา

มิกปทมาลาของสังขยาที่เป็นนามมี ปญฺจ ฉ สตฺต เป็นต้นซึ่ง มิใช่สรรพนาม เพื่อนำไปใช้คู่กับบทที่สำเร็จมาจากภูธาตุและบทที่สำเร็จมาจากธาตุอื่น.

แบบแจก ปญฺจ + ตัวอย่าง

ปญฺจ; ปญฺจหิ, ปญฺจภิ, ปญฺจนฺนํ, ปญฺจสุ. สตฺตนฺนํ วิภตฺตีนํ วเสน เณยฺยํ. “ปญฺจ ภูตา, ปญฺจ อภิภวิตาโร, ปญฺจ ปุริสา, ปญฺจ ภูมิโย, ปญฺจ กญฺญาโย, ปญฺจ ภูตานิ, ปญฺจ จิตฺตานี”ติอาทินา สพฺพตฺถ โยเชตพฺพํ.

ปญฺจสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

ปญฺจ

ปญฺจหิ, ปญฺจภิ

ปญฺจนฺนํ

ปญฺจสุ

นักศึกษา พึงแจกให้ครบทั้ง ๗ วิภัตติ. พึงใช้คู่กับบทอื่นๆ ได้ทุกลิงค์ (หมายความ ว่า ปญฺจ ศัพท์นี้สามารถใช้คู่กับบทนามได้ทั้ง ๓ ลิงค์)

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจ ภูตา๑	สัตว์ ๕ ตัว	(ปุงลิงค์)
ปญฺจ อภิภวิตาโร	ผู้ครอบงำ ๕ คน	(ปุงลิงค์)
ปญฺจ ปุริสา	บุรุษ ๕ คน	(ปุงลิงค์)
ปญฺจ ภูมิโย	แผ่นดิน ๕ แห่ง	(อิตถีลิงค์)
ปญฺจ กญฺญาโย	เด็กหญิง ๕ คน	(อิตถีลิงค์)
ปญฺจ ภูตานิ	ภูต ๕ ตน	(นปุงสกลิงค์)
ปญฺจ จิตฺตานิ	จิต ๕ ดวง	(นปุงสกลิงค์)

แบบแจก ฉ - อฏฺฐารส

ฉ; ฉหิ, ฉภิ ฉนฺนํ, ฉสุ, ฉสฺสุ อิติปิ. “ฉสฺสุ โลโก สมุปฺปนฺโน, ฉสฺสุ กุรุพฺพติ สนฺถวนฺ”ติ หิ ปาฬี. สตฺต: สตฺตหิ, สตฺตภิ, สตฺตนฺนํ, สตฺตสุ. อฏฺฐ; อฏฺฐหิ, อฏฺฐภิ, อฏฺฐนฺนํ, อฏฺฐสุ. นว; นวหิ, นวภิ, นวนฺนํ, นวสุ. ทส; ทสหิ, ทสภิ, ทสนฺนํ ทสสุ. เอวํ เอกาทส. ทฺวาทส, พารส. เตรส, เตทส, เตฬส. จตุทฺทส, จุทฺทส. ปญฺจทส, ปนฺนรส. โสฬส. สตฺตรส. อฏฺฐารส: อฏฺฐารสหิ, อฏฺฐารสภิ, อฏฺฐารสนฺนํ, อฏฺฐารสสุ. สพฺพเมตํ พหุวจนวเสน คเหตพฺพํ.

ฉสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

ฉ

ฉหิ, ฉภิ

ฉนฺนํ

ฉสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

สัตตมีวิภัตติ มีรูปว่า ฉสฺสุ บ้าง ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ฉสฺสุ โลโก สมุปฺปนฺโน, ฉสฺสุ กุรุพฺพติ สนฺถวํ1 (เมื่ออายตนะ ๖ อุบัติขึ้นแล้ว สัตว์โลกและสังขารโลกก็อุบัติ สัตว์โลกย่อมยึดมั่นในอายตนะ ๖ นั้น).

สตฺตสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

สตฺต

สตฺตหิ, สตฺตภิ

สตฺตนฺนํ

สตฺตสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

อฏฺฐสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

อฏฺฐ

อฏฺฐหิ, อฏฺฐภิ

อฏฺฐนฺนํ

อฏฺฐสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

นวสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

นว

นวหิ, นวภิ

นวนฺนํ

นวสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

ทสสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

ทส

ทสหิ, ทสภิ

ทสนฺนํ

ทสสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

สังขยานามเหล่านี้ คือ เอกาทส. ทฺวาทส, พารส.เตรส, เตทส, เตฬส. จตุทฺทส, จุทฺทส. ปญฺจทส, ปนฺนรส. โสฬส. สตฺตรส มีแบบแจกเหมือนกับ ทส.

อฏฺฐารสสทฺทปทมาลา

พหูพจน์

อฏฺฐารส

อฏฺฐารสหิ, อฏฺฐารสภิ

อฏฺฐารสนฺนํ

อฏฺฐารสสุ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

ข้อสังเกต:- สังขยานามทั้งหมดนั้น แจกเป็นรูปพหูพจน์เท่านั้น.

แบบแจก เอกูนวีส + ตัวอย่าง

เอกูนวีสติ๑, เอกูนวีสํ อิจฺจาทิปิ. เอกูนวีสาย, เอกูนวีสายํ, อกูนวีสํ ภิกฺขู ติฏฺฐนฺติ, เอกูนวีสํ ภิกฺขู ปสฺสติ, เอวํ “กญฺญาโย จิตฺตานี”ติ จ อาทินา โยเชตพฺพํ. เอกูนวีสาย ภิกฺขูหิ ธมฺโม เทสิโต, เอกูนวีสาย กญฺญาหิ กตํ, เอกูนวีสาย จิตฺเตหิ กตํ, เอกูนวีสาย ภิกฺขูนํ จีวรํ เทติ, เอกูนวีสาย กญฺญานํ ธนํ เทติ, เอกูนวีสาย จิตฺตานํ รุจฺจติ, เอกูน- วีสาย ภิกฺขูหิ อเปติ. เอวํ กญฺญาหิ จิตฺเตหิ. เอกูนวีสาย ภิกฺขูนํ สนฺตกํ, เอวํ กญฺญานํ จิตฺตานํ. เอกูนวีสายํ ภิกฺขูสุ ปติฏฺฐิตํ. เอวํ “กญฺญาสุ จิตฺเตสู”ติ โยเชตพฺพํ.

เอกูนวีสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

เอกูนวีสํ

เอกูนวีสํ

เอกูนวีสาย

เอกูนวีสาย

เอกูนวีสาย

เอกูนวีสาย

เอกูนวีสายํ

พึงใช้คู่กับบทนาม ดังนี้:-

เอกูนวีสํ ภิกฺขู ติฏฺฐนฺติ ภิกษุ ๑๙ รูปยืนอยู่

เอกูนวีสํ ภิกฺขู ปสฺสติ เห็นภิกษุ ๑๙ รูป

(เอกูนวีสํ) กญฺญาโย หญิงสาว ๑๙ คน

(เอกูนวีสํ) จิตฺตานิ จิต ๑๙ ดวง

เอกูนวีสาย ภิกฺขูหิ ธมฺโม - พระธรรมอันภิกษุ ๑๙ รูปแสดงแล้ว

เทสิโต

เอกูนวีสาย กญฺญาหิ กตํ การงานอันหญิงสาว ๑๙ คนทำแล้ว

เอกูนวีสาย จิตฺเตหิ กตํ อันจิต ๑๙ ดวงปรุงแต่งแล้ว

เอกูนวีสาย ภิกฺขูนํ จีวรํ เทติ ถวายจีวรแก่ภิกษุ ๑๙ รูป

เอกูนวีสาย กญฺญานํ ธนํ เทติ ให้ทรัพย์แก่หญิงสาว ๑๙ คน

เอกูนวีสาย จิตฺตานํ รุจฺจติ เป็นที่ชอบใจแก่จิต ๑๙ ดวง

เอกูนวีสาย ภิกฺขูหิ อเปติ หลีกออกจากภิกษุ ๑๙ รูป).

(เอกูนวีสาย) กญฺญาหิ (อเปติ) หลีกออกจากหญิงสาว ๑๙ คน

(เอกูนวีสาย) จิตฺเตหิ (อเปติ) หลีกออกจากจิต ๑๙ ดวง

เอกูนวีสาย ภิกฺขูนํ สนฺตกํ สมบัติของภิกษุ ๑๙ รูป

(เอกูนวีสาย) กญฺญานํ (สนฺตกํ) สมบัติของหญิงสาว ๑๙ คน

(เอกูนวีสาย) กญฺญานํ (สนฺตกํ) สมบัติของจิต ๑๙ ดวง

เอกูนวีสายํ ภิกฺขูสุ ปติฏฺฐิตํ ดำรงอยู่ในภิกษุ ๑๙ รูป

(เอกูนวีสาย) กญฺเญสุ (ปติฏฺฐิตํ) ดำรงอยู่ในหญิงสาว ๑๙ คน

(เอกูนวีสาย) กญฺเญสุ (ปติฏฺฐิตํ) ดำรงอยู่ในจิต ๑๙ ดวง

เอกูนวีสติสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

เอกูนวีสติ

เอกูนวีสตึ

เอกูนวีสติยา

เอกูนวีสติยา

เอกูนวีสติยา

เอกูนวีสติยา

เอกูนวีสติยํ

แบบแจก วีสติ - นวุติ

วีสติ; วีสตึ, วีสติยา, วีสติยํ. วีสํ; วีสํ, วีสาย, วีสายํ. ตถา เอกวีสํ-ทฺวาวีสํ-พาวีสํ-เตวีสํ- จตุวีสํ-อิจฺจาทีสุปิ. ตึสํ; ตึสํ, ตึสาย, ตึสายํ. จตฺตาลีสํ: จตฺตาลีสํ, จตฺตาลีสาย, จตฺตาลีสายํ. จตฺตารีสํอิจฺจาทิปิ. ปญฺญาสํ: ปญฺญาสํ: ปญฺญาสาย, ปญฺญาสายํ. ปณฺณาสํ; ปณฺณาสํ, ปณฺณาสาย, ปณฺณาสายํ. สฏฺฐิ; สฏฺฐึ, สฏฺฐิยา,

สฏฺจิยํ. สตฺตติ; สตฺตตึ, สตฺตติยา สตฺตติยํ. สตฺตริ อิจฺจาทิปิ. อสีติ; อสีตึ, อสีติยา, อสีติยํ. นวุติ; นวุตึ, นวุติยา , นวุติยํ.

วีสติสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

วีสติ

วีสตึ

วีสติยา

ฯเปฯ

วีสติยํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

วีสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

วีสํ

วีสํ

วีสาย

ฯเปฯ

วีสายํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

บทสังขยาเหล่านี้ คือ เอกวีสํ, ทฺวาวีสํ, พาวีสํ เตวีสํ จตุวีสํ เป็นต้น ก็มีแบบแจก โดยทำนองเดียวกัน (แจกตามแบบ วีส)

ตึสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

ตึสํ

ตึสํ

ตึสาย

ฯเปฯ

ตึสายํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

จตฺตาลีสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

จตฺตาลีสํ: จตฺตารีสํ

จตฺตาลีสํ

จตฺตาลีสาย

ฯเปฯ

จตฺตาลีสายํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

ปญฺญาสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

ปญฺญาสํ

ปญฺญาสํ

ปญฺญาสาย

ฯเปฯ

ปญฺญาสายํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

ปณฺณาสสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

ปณฺณาสํ

ปณฺณาสํ

ปณฺณาสาย

ฯเปฯ

ปณฺณาสายํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

สฏฺฐิสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

สฏฺฐิ

สฏฺฐึ

สฏฺฐิยา

ฯเปฯ

สฏฺฐิยํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

สตฺตติสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

สตฺตติ, สตฺตริ

สตฺตตึ

สตฺตติยา

ฯเปฯ

สตฺตติยํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

อสีติสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

อสีติ

อสีตึ

อสีติยา

ฯเปฯ

อสีติยํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

นวุติสทฺทปทมาลา

เอกพจน์

นวุติ

นวุตึ

นวุติยา

ฯเปฯ

นวุติยํ

(รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบ)

กฏเกณฑ์ - ข้อวินิจฉัย

การใช้สังขยา ๑๙ - ๙๘ ตามมติต่างๆ

อิตฺถญฺจ อญฺญถาปิ สงฺขฺยารูปานิ คเหตพฺพานิ. เอกูนวีเสหิ, เอกูนวีสานํ, เอกูน-วีเสสุ “ฉนฺนวุตีนนฺ”ติ จ อาทินาปิ สงฺขฺยารูปานํ กตฺถจิ ทสฺสนโต. เกจิ สทฺทสตฺถวิทู อูนวีสติสทฺทํ สพฺพทาปิ เอกวจนนฺตมิตฺถิลิงฺคเมว ปยุญฺชนฺติ. เกจิ “วีสติอาทโย อานวุติ เอกวจนนฺตา อิตฺถิลิงฺคา”ติ วทนฺติ. เกจิ ปนาหุ

สทฺทา สงฺเขฺยยฺยสงฺขาสุ เอกตฺเต วีสตาทโย
สงฺขตฺเถ ทฺวิพหุตฺตมฺหิ ตา ตุ จานวุติตฺถิโย”ติ

นักศึกษา พึงใช้รูปสังขยาตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ด้วย และใช้โดยประการอื่นบ้าง เช่น เอกูนวีเสหิ ,เอกูนวีสานํ,เอกูนวีเสสุ ทั้งนี้เพราะบางแห่งได้พบรูปสังขยาดังกล่าว ใช้เป็นพหูพจน์บ้าง เช่น ฉนฺนวุตีนํ

(๙๖). นักไวยากรณ์บางพวกใช้ อูนวีสติ ศัพท์เป็น อิตถีลิงค์เอกพจน์เท่านั้นในทุกกรณี. บางพวก กล่าวว่า วีสติ ศัพท์เป็นต้นถึง นวุติ เป็น อิตถีลิงค์เอกพจน์. แต่อาจารย์บางพวก กล่าวว่า

สทฺทา๑ สงฺเขฺยยฺยสงฺขาสุ เอกตฺเต วีสตาทโย

สงฺขตฺเถ ทฺวิพหุตฺตมฺหิ ตา ตุ จานวุติตฺถิโย

ศัพท์มี วีสติ เป็นต้น ถึง นวุติ ที่ใช้ขยายคำนาม และที่ ใช้เป็นประธาน(คำนามหลัก) มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น, ส่วนที่ใช้เป็นประธานอย่างเดียวเป็นได้ทั้งทวิพจน์และ

พหูพจน์. แต่ในส่วนของลิงค์แล้ว สังขยาเหล่านั้น จัดเป็น อิตถีลิงค์ทั้งสิ้น.

เอตฺถ ทฺวิวจนํ ฉฑฺเฑตพฺพํ พุทฺธวจเน ตทภาวโต. สพฺเพสมฺปิ จ เตสํ ยถาวุตฺต-วจนํ กิญฺจิ ปาฬิปฺปเทสํ ปตฺวา ยุชฺชติ, กิญฺจิ ปน ปตฺวา น ยุชฺชติ วีสติ-วีสํ-ตึสํ-อิจฺจาทีนญฺหิ สงฺขตฺถานํ สทฺทานํ พหุวจนปฺปโยคเสนปิ ปาฬิยํ ทสฺสนโต, กจฺจายเน จ โยวจนสมฺภูตรูปวนฺตตาทสฺสนโต ตสฺมา ยถาสมฺภวํ ยถาปาวจนญฺจ อิตฺถิลิงฺคภาเว เตสเมกวจนนฺตตา เวทิตพฺพา อตฺถิ-นตฺถิสทฺทานํ วิย.

ทวิพจน์ ที่มาในคาถานี้ นักศึกษา ไม่ควรนำมาใช้ เพราะทวิพจน์นั้นไม่มีใช้ในพระ พุทธพจน์. ก็คำของบรรดาเกจิอาจารย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดที่กล่าวมาใช้ได้เฉพาะ กับข้อความพระบาลีบางแห่ง แต่ไม่เหมาะกับพระบาลีบางแห่ง เพราะได้พบศัพท์สังขยา ที่เป็นประธาน เช่น วีสติ, วีสํ, ตึสํ เป็นต้นใช้เป็นพหูพจน์ในพระบาลีบ้าง และได้พบ ศัพท์สังขยา (เช่น วีสํ) ซึ่งสำเร็จรูปมาจากการแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ ในคัมภีร์กัจจายนะ ดังนั้น พึงทราบว่า รูปสังขยาเหล่านั้น ใช้เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ได้ตามสมควรแก่พระบาลี เหมือนกับศัพท์ว่า อตฺถิ นตฺถิ.

หลักการใช้ อตฺถิ - นตฺถิ ศัพท์

อตฺถิ-นตฺถิสทฺทา หิ นิปาตตฺตา เอกตฺเตปิ พหุตฺเตปิ ปวตฺตนฺติ “ปุตฺตา มตฺถิ ธนมฺมตฺถิ. นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ. นตฺถิ สมณพฺราหฺมณา”ติอาทีสุ. อลิงฺคตฺเตปิ ปเนเตสํ กตฺถจิ อตฺถิลิงฺคภาโว ทิฏฺโฐ. อภิธมฺเม หิ ธมฺมเสนาปตินา อนุธมฺมจกฺกวตฺตินา โวหารกุสเลน โวหารกุสลสาธเกน “อตฺถิยา นว. นตฺถิยา นวา”ติ เอกวจนนฺตํ อิตฺถิลิงฺครูปํ ทสฺสิตํ, ตสฺมา วีสติ-วีสติมิจฺจาทีนมฺปิ ยถาสมฺภวํ ยถาปาวจนญฺจ อิตฺถิลิงฺคภาเว เอกวจนนฺตตา เวทิตพฺพา.

ดังจะเห็นได้ว่า อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์ทั้งหลาย ใช้ได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ เพราะเป็น ศัพท์นิบาต ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า

ปุตฺตา มตฺถิ ธนมฺมตฺถิ2 บุตรทั้งหลายของเรามีอยู่, ทรัพย์ของเรามีอยู่

นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ3 ไม่มีความรักใด จะยิ่งไปกว่าความรักตนเอง

นตฺถิ สมณพฺราหฺมณา4 ไม่มีสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย

นอกจากนั้น อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์เหล่านั้น แม้เป็นศัพท์ไม่มีลิงค์ แต่บางครั้ง ยังพบว่า ใช้เป็นอิตถีลิงค์บ้าง ดังมีตัวอย่างในพระอภิธรรมที่พระธรรมเสนาบดีผู้แสดงธรรมจักร ตามพระพุทธองค์ ผู้เชี่ยวชาญใน

โวหาร ผู้ยังความเป็นผู้เชี่ยวชาญในโวหารให้สำเร็จ ได้ แสดงรูปศัพท์อิตถีลิงค์ที่ลงวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ไว้ดังนี้ว่า

อตฺถิยา นว5. ในอัตถิปัจจัย มี ๙ วาระ

นตฺถิยา นว6 ในนัตถิปัจจัย มี ๙ วาระ

เพราะเหตุนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า สังขยามี วีสติ, วีสตึ เป็นต้น จึงใช้เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์ได้ตามสมควรแก่พระบาลีเช่นกัน.

อตฺถิยา - นตฺถิยา ไม่ใช่ลิงควิปัลลาส

ตตฺเถเก "เหตุยา อธิปติยา"ติ7 จ อิทํ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน คเหตพฺพํ มญฺญนฺติ. ตมฺมติวเสน "เหตุมฺหิ อธิปติมฺหี"ติ อุลฺลิงฺคภาโว ปฏิปาเทตพฺโพ, "เหตุปจฺจเย อธิปติปจฺจเย" อิจฺเจวตฺโถ. อถวา "เหตุยา อธิปติยา" ติ ทฺวยมิทํ อิตฺถิลิงฺครูปปฏิภาคํ ปุลฺลิงฺครูปนฺติ คเหตพฺพํ "เหตุโย ชนฺตุโย"ติอาทีนํ อิตฺถิลิงฺครูปปฏิภาคานํ ปุลฺลิงฺครูปานมฺปิ วิชฺชมานตฺตา, "อตฺถิยา นตฺถิยา"ติ อิทํ ปน ลิงฺควิปลฺลาสวเสน วุตฺตนฺติ น คเหตพฺพํ อตฺถิ-นตฺถิสทฺทานํ อลิงฺคเภทตฺตา. น หิ อตฺถิ-นตฺถิสทฺทา ตีสุ ลิงฺเคสุ เอกสฺมิมฺปิ อนฺโตคธา. เอเตสุ หิ อตฺถิสทฺโท อาขฺยาตนิปาตวเสน ภิชฺชติ "อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ. อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี"ติอาทีสุ นตฺถิสทฺโท ปน นิปาโตเยว. อิจฺเจวํ อตฺถิ-นตฺถิสทฺทานํ นิปาตานญฺจ ลิงฺควจนวเสน กถนํ ยุชฺชติ๑ อิตฺถิลิงฺคาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ อปฺปวตฺตนโต. วุตฺตญฺจ

สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ

วจเนสุ จ สพฺเพสุยํ น เพฺยติ ตทพฺยยนฺ"ติ.

ในเรื่องนี้ อาจารย์บางพวก เข้าใจว่า บทว่า เหตุยา, อธิปติยา เป็นลิงควิปัลลาส. ตามมติอาจารย์เหล่านั้น บทว่า เหตุยา, อธิปติยา จะต้องมีรูปเดิมเป็นปุงลิงค์ว่า เหตุมฺหิ, อธิปติมฺหิ ซึ่งมีความหมายว่า เหตุปจฺจเย (ในเหตุปัจจัย), อธิปติปจฺจเย (ในอธิปติปัจจัย). อีกนัยหนึ่ง รูปว่า เหตุยา, อธิปติยา ทั้งสองนี้ พึงถือว่าเป็นรูปปุงลิงค์ที่มีลักษณะเหมือนกับ รูปอิตถีลิงค์ เพราะรูปศัพท์ปุงลิงค์มีลักษณะคล้ายรูปศัพท์อิตถีลิงค์ก็มีบ้าง

ตัวอย่างเช่น

เหตุโย เหตุทั้งหลาย

ชนฺตุโย สัตว์ผู้เกิดทั้งหลาย

แต่สำหรับรูปว่า อตฺถิยา, นตฺถิยา นี้ นักศึกษา ไม่ควรเข้าใจว่า "พระธรรมเสนาบดี แสดงไว้ด้วยสามารถแห่งลิงควิปัลลาส" เพราะ อตฺถิ, นตฺถิ เป็นศัพท์ประเภทอลิงค์ (ไม่มี ลิงค์). จริงอยู่ อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์ไม่จัดเข้าในลิงค์ใดลิงค์หนึ่งในบรรดาลิงค์ทั้งสาม.

บรรดา อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์นั้น อตฺถิ ศัพท์เป็นได้ ๒ ประเภท คือ อาขยาตและนิบาต ตัวอย่างเช่น อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ8 (มีอยู่). อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม). ส่วน นตฺถิ ศัพท์ เป็นนิบาตอย่างเดียวเท่านั้น.

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์ที่เป็นนิบาต ไม่ควรจัดเป็นลิงค์และ พจน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีการใช้เป็นอิตถีลิงค์เป็นต้นและเอกพจน์เป็นต้น. สมจริง ดังคำที่นักไวยากรณ์ (มีปาณินิเป็นต้น) ได้กล่าวไว้ว่า

สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ สพฺพาสุ จ วิภตฺติสุ
วจเนสุ จ สพฺเพสุยํ น เพฺยติ ตทพฺยยํ.
คำใดมีรูปเหมือนกัน ไม่เปลี่ยนแปลงทั้งสามลิงค์
ทุกวิภัตติและทุกพจน์ คำนั้น เรียกว่า อัพยยะ.

คำทักท้วงของอาจารย์บางท่าน

เอตฺถ สิยา; นนุ จ โภ "อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺเจเต ปฐมายา"ติ วจนโต อตฺถิ-สทฺโท ปฐมาย วิภตฺติยา ยุตฺโต, เอวํ สนฺเต กสฺมา "สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสู"ติอาทิ วุตฺตนฺติ? สจฺจํ อตฺถิสทฺโท ปฐมาย วิภตฺติยา ยุตฺโต, ตถา นตฺถิสทฺโท อตฺถิสทฺทสฺส วจนเลเสน คเหตพฺพตฺตา ยุคฬปทตฺตา จ. อิทํ ปน "สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสู"ติอาทิวจนํ อุปสคฺค-นิปาตสงฺขาเต อสงฺขฺยาสทฺเท สนฺธาย วุตฺตํ น เอเกกมสงฺขฺยาสทฺทํ สนฺธาย ตถา หิ "อสงฺขฺยา"ติ จ "อพฺยยา"ติ จ ลทฺธโวหาเรสุ อุปสคฺคนิปาเตสุ อุปสคฺคา สพฺเพปิ สพฺพวิภตฺติวจนกา. นิปาตานํ ปน เอกจฺเจ ปฐมาทีสุ ยถารหํ วิภตฺติยุตฺตา, เอกจฺเจ อวิภตฺติยุตฺตา. ตตฺถ เย ยทคฺเคน วิภตฺติยุตฺตา, เต ตทคฺเคน ตพฺพจนกา. อุปสคฺค-นิปาเตสุ หิ ปจฺเจกํ "อิทํ นาม วจนนฺ"ติ ลทฺธุ น สกฺกา, สพฺพสงฺคาหกวเสน ปน "สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสู"ติอาทิ ปุพฺพาจริเยหิ วุตฺตํ.

ในเรื่องของ อตฺถิ, นตฺถิ เป็นนิบาตนี้ พึงมีคำทักท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ เนื่องจาก มีกฎไวยากรณ์ว่า ศัพท์เหล่านี้ คือ อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา ลงปฐมาวิภัตติ ดังนั้น อตฺถิ ศัพท์ จึงประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด นักไวยากรณ์ จึงกล่าว ว่าเหมือนกันในลิงค์ทั้งสามเป็นต้นเล่า ?

ตอบ: ใช่ อตฺถิ ศัพท์ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ, แม้ นตฺถิ ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน เพราะ นตฺถิ ใช้คู่กับ อตฺถิ จึงสามารถใช้ตามแบบ อตฺถิ ศัพท์ได้.

สำหรับคำว่า สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ เป็นต้นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลาย กล่าวหมายเอา กลุ่มศัพท์ที่ไม่สามารถนับจำนวนได้กล่าวคืออุปสรรคและนิบาต มิได้กล่าวหมายเอาศัพท์ ที่ไม่สามารถนับจำนวนได้เพียงศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง.

จริงอย่างนั้น บรรดาอุปสรรคและนิบาตซึ่งได้ชื่อว่า อสงฺขยา และ อพฺยยา อุปสรรค ทุกตัว ลงวิภัตติและพจน์ได้ทั้งหมด. แต่บรรดานิบาต นิบาตบางตัว ประกอบกับวิภัตติมี ปฐมาวิภัตติเป็นต้นได้บ้างตามสมควร. บางตัว ไม่ประกอบกับวิภัตติ. บรรดาอุปสรรคและ นิบาตเหล่านั้น อุปสรรคและนิบาตเหล่าใด ประกอบกับวิภัตติกลุ่มใด อุปสรรคและนิบาต เหล่านั้น ก็จะแสดงอรรถของวิภัตติกลุ่มนั้น.

ดังจะเห็นได้ว่า บรรดาอุปสรรคและนิบาตเหล่านั้น อุปสรรคและนิบาตแต่ละตัว ไม่สามารถจะแยกแยะได้ว่า คำนี้ลงวิภัตตินี้ (หรือคำนี้กล่าวอรรถนี้) ดังนั้น บุรพาจารย์ ทั้งหลาย จึงกล่าวคำว่า สทิสํ ตีสุ ลิงฺเคสุ เป็นต้นโดยสัพพสังคาหกนัย (นัยที่ประมวลเอา เนื้อหาทั้งหมดโดยไม่มีการแยกแยะ).

กจฺจายนาจริเยนปิ อิมเมวตฺถํ สนฺธาย “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จา”ติ วุตฺตํ. น หิ อาวุโสสทฺทโต สพฺพาปิ วิภตฺติโย ลพฺภนฺติ, อถ โข อาลปนตฺถวาจกตฺตา เอกวจนิกอเนกวจนิกา ปฐมาวิภตฺติโยเยว ลพฺภนฺติ. อยมสฺมากํ ขนฺติ. เกจิ ปน สพฺเพหิปิ นิปาเตหิ สพฺพวิภตฺติโลปํ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. “อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺเจเต ปฐมาย. ทิวา ภิยฺโย นโม อิจฺเจเต ปฐมาย จ ทุติยาย จา”ติ อาทิวจนโต, ปทปูรณมตฺตานญฺจ อวิภตฺติ- ยุตฺตานํ อถ ขลุ วต วถอิจฺจาทีนํ นิปาตานํ วจนโต.

แม้พระอาจารย์กัจจายนะ ก็หมายเอาเนื้อความนี้นั่นเทียว จึงได้ตั้งสูตรว่า สพฺพาส-มาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ (ลบวิภัตติทุกตัวท้าย อาวุโส ศัพท์ อุปสรรคและนิบาตเป็นต้น ด้วย). อันที่จริงท้าย อาวุโส ศัพท์ไม่สามารถลงวิภัตติได้ทุกตัว. ที่แท้ลงได้เฉพาะปฐมา วิภัตติฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์เท่านั้น เพราะ อาวุโส ศัพท์เป็นศัพท์ที่ใช้ระบุถึงอรรถ อาลปนะ (การร้องเรียก). นี้ เป็นมติของข้าพเจ้า.

ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่าท้ายนิบาตแม้ทั้งหมดต้องลงวิภัตติทุกตัว, คำนั้น ไม่ ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะมีข้อความที่นักไวยากรณ์แสดงเป็นกฏไว้ดังนี้ว่า นิบาต เหล่านี้ คือ อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา ลงปฐมาวิภัตติ. นิบาตเหล่านี้ คือ ทิวา ภิยฺโย นโม ลงปฐมา วิภัตติและทุติยาวิภัตติ เป็นต้น และเพราะมีการแสดงกฏไว้ดังนี้ว่า นิบาตมี อถ ขลุ วต วถ เป็นต้นเป็นเพียงปทปูรณะ ไม่มีการลงวิภัตติ.

วินิจฉัย

วิภัตติของ อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์

เอตฺถาปิ สิยา “นนุ จ โภ อวิภตฺติยุตฺตานมฺปิ นิปาตานํ สมฺภวโต อตฺถินตฺถิ-สทฺทานํ อวิภตฺติโก นิทฺเทโส กาตพฺโพ, อถ กิมตฺถํ “อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นวา”ติ สวิภตฺติโก นิทฺเทโส กโต”ติ ? สพฺพถา วิภตฺตีหิ วินา อตฺถสฺส นิทฺทิสิตุมสกฺกุเณยฺยตฺตาติ.

แม้ในเรื่องของ อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์นี้ อาจมีคำท้วงว่า "ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็เมื่อนิบาต ทั้งหลายที่ไม่ได้ลงวิภัตติยังมีได้ ดังนั้น อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ ควรจัดเป็นอวิภัตติกนิเทส (บทที่ถูกนำมาแสดงโดยการไม่ลงวิภัตติ) มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด (ในพระบาลี) จึงมีการลงวิภัตติท้าย อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ดังนี้ว่า อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นว เล่า". ตอบว่า เพราะศัพท์ที่ไม่ลงวิภัตติโดยประการทั้งปวง ไม่สามารถแสดงความหมายได้.

ยทิ เอวํ “อตฺถิ สกฺกา ลพฺภาอิจฺเจเต ปฐมายา”ติ วจนโต อตฺถิ-นตฺถิสทฺทา ลุตฺตาย ปฐมาย วิภตฺติยาวเสน ปฐมาวิภตฺติกาเยว นิทฺทิสิตพฺพา, เอวมกตฺวา กสฺมา สตฺตมฺยนฺตวเสน “อตฺถิยา นตฺถิยา”ติ นิทฺทิฏฺฐาติ ?

สจฺจํ, อตฺถิ-นตฺถิสทฺทา ปฐมาวิภตฺติยุตฺตาเยว นิทฺทิสิตพฺพา, ตถาปิ “อตฺถิปจฺจเย นว, นตฺถิปจฺจเย นวา”ติ เอตสฺสตฺถสฺส ปริทีปเน ปฐมาย โอกาโส นตฺถิ, สตฺตมิยาเยว ปน อตฺถิ, ตสฺมา “อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นวา”ติ วุตฺตํ. อิติ อตฺถิยานตฺถิยาสทฺทานํ สตฺตมฺยนฺต- ภาเว สิทฺเธเยว ตติยาจตุตฺถีปญฺจมีฉฏฺฐิยนฺตภาโวปิ สิทฺโธเยว โหติ. ตสฺมา “อตฺถิภาโว อตฺถิตา”ติอาทีสุปิ อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว, นตฺถิยา ภาโว นตฺถิภาโว, อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตาติอาทินา สมาสตทฺธิตวิคฺคโห อวสฺสมิจฺฉิตพฺโพ. ยทิทมเมฺหหิ วุตฺตํ, ตํ “ปาฬิยา วิรุชฺฌตี”ติ น วตฺตพฺพํ ปาฬินยานุสาเรน วุตฺตตฺตาติ.

ถาม: ถ้าศัพท์ปราศจากวิภัตติไม่สามารถแสดงความหมายได้เช่นนั้นจริง อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ ก็ควรใช้เป็นปฐมาวิภัตติเท่านั้นตามกฏไวยากรณ์ที่ว่า นิบาตเหล่านี้ คือ อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ จากนั้นให้ลบปฐมาวิภัตติ. แต่เพราะเหตุใด ท่าน จึงไม่ทำอย่างนั้น กลับลงสัตตมีวิภัตติว่า อตฺถิยา, นตฺถิยา เล่า ?

ตอบ: ใช่, อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ควรใช้เป็นปฐมาวิภัตติเท่านั้น, แต่เนื่องจากปฐมา วิภัตติไม่อยู่ในฐานะที่จะแสดงความหมายให้เป็นอาธาระดังนี้ว่า อตฺถิปจฺจเย นว, นตฺถิ-ปจฺจเย นว (ในอัตถิปัจจัยมี ๙ วาระ, ในนัตถิปัจจัยมี ๙ วาระ) คงมีแต่รูปที่เป็นสัตตมีวิภัตติ เท่านั้น (ที่จะสามารถแสดงความหมายนั้นได้). ด้วยเหตุดังกล่าว พระสารีบุตรเถระ จึงกล่าว ว่า อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นว.

สรุปว่า เมื่อ อตฺถิยา และ นตฺถิยา เป็นศัพท์ที่ลงสัตตมีวิภัตติได้ แม้ตติยา, จตุตถี, ปัญจมีและฉัฏฐีวิภัตติก็สามารถที่จะลงท้าย อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ได้เช่นกัน.

เพราะเหตุนั้น แม้ในคำว่า อตฺถิภาโว, อตฺถิตา เป็นต้น จึงสามารถตั้งรูปวิเคราะห์ เป็นสมาสและตัทธิตได้อย่างแน่นอนโดยนัยเป็นต้นว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว (เหตุ แห่งความมีอยู่ ชื่อว่า อตฺถิภาว), นตฺถิยา ภาโว นตฺถิภาโว (เหตุแห่งความไม่มี ชื่อว่า นตฺถิภาว), อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตา (เหตุแห่งความมีอยู่ชื่อว่า อตฺถิตา) เป็นต้น.

คำวินิจฉัยใดที่ข้าพเจ้า แสดงไว้แล้ว. คำวินิจฉัยนั้น บัณฑิต ไม่ควรท้วงติงว่า ขัดแย้ง กับพระบาลีเพราะข้าพเจ้าได้วินิจฉัยไว้โดยคล้อยตามนัยแห่งพระบาลี.

เอวํ โหตุ, กสฺมา โภ "อตฺถิยา, นตฺถิยา"ติ อิตฺถิลิงฺคนิทฺเทโส กโต, นนุ นิปาโต-ปสคฺคา อลิงฺคเภทาติ? สจฺจํ อิทํ ปน ฐานํ อตีว สุขุมํ, ตถาปิ ปุพฺพาจริยานุภาวญฺเญว นิสฺสาย วินิจฺฉยํ พฺรูม. ยถา หิ วีสติอิจฺจาทีนํ สงฺขฺยาสทฺทานํ สรูปโต อทพฺพวาจกตฺเตปิ ทพฺพวาจกานํ ลตา-มติ-รตฺติ-อิตฺถี-ยาคุ-วธูสทฺทานํ วิย อิตฺถิลิงฺคภาโว สทฺทสตฺถวิทูหิ อนุมโต, เอวํ อทพฺพวาจกตฺเตปิ อตฺถิ-นตฺถิสทฺทานํ กตฺถจิ อิตฺถิลิงฺคภาโว สทฺธมฺมวิทูหิ อนุมโต. เตนาห อายสฺมา ธมฺมเสนาปติ "อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นวา"ติ.

อถวา "อตฺถิยา, นตฺถิยา"ติ อิมานิ ลิงฺคภาววินิมุตฺตานิ สตฺตมิยนฺตานิ นิปาต-ปทานีติปิ คเหตพฺพานิ, น เอตฺถ โจเทตพฺพํ, เอวรูปานิ นิปาตปทานิ ปุพฺพาจริเยหิ วุตฺตานิ น สนฺติ, ตสฺมา ฉฑฺเฑตพฺพมิทํ วจนนฺติ.

ช่างเถอะท่านอาจารย์ ข้อนั้น จงยกไว้. แต่เพราะเหตุใด ท่านจึงใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ ว่า อตฺถิยา, นตฺถิยา, นิบาตและอุปสรรคเป็นศัพท์ประเภทอลิงค์ (ไม่มีลิงค์) มิใช่หรือ ? ตอบว่า ใช่ แต่ฐานะเช่นนี้ละเอียดอ่อนยิ่งนัก. แม้ข้าพเจ้าเอง ก็ได้แสดงข้อวินิจฉัยโดยอาศัยภูมิปัญญาของบูรพาจารย์นั่นเอง.

เหมือนอย่างว่า นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ได้มีมติให้ใช้สังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น เป็นอิตถีลิงค์แม้จะไม่ได้ระบุถึงทัพพะโดยตรงก็ตาม เหมือนกับที่มีมติให้ใช้ ลตา, มติ, รตฺติ, อิตฺถี, ยาคุ และ วธู ศัพท์ที่ระบุถึงทัพพะเป็นอิตถีลิงค์.

โดยทำนองเดียวกัน ในบางครั้ง นักปราชญ์ทางศาสนา มีมติให้ใช้ อตฺถิ นตฺถิ ศัพท์ เป็นอิตถีลิงค์แม้จะไม่ได้ระบุถึงทัพพะก็ตาม. เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดี จึงได้ กล่าวว่า อตฺถิยา นว, นตฺถิยา นว.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อตฺถิยา, นตฺถิยา เหล่านี้ ควรถือเอาว่า เป็นนิบาตที่ลงท้ายด้วย สัตตมีวิภัตติ ไม่มีลิงค์ก็ได้. ในเรื่องนี้ ใครๆ ไม่ควรทักท้วงอย่างนี้ว่า รูปนิบาตที่บูรพาจารย์ กล่าวไว้ซึ่งมีลักษณะเช่นนี้ ไม่มี ดังนั้น คำที่ว่า "เป็นนิบาตที่ลงท้ายด้วยสัตตมีวิภัตติ ไม่มีลิงค์" นี้ นักศึกษา จึงไม่ควรใส่ใจ.

ปาวจนสฺมิญฺหิ ครูหิ อนิทฺทิฏฺฐานิปิ อเนกวิหิตานิ นิปาตปทานิ สนฺทิสฺสนฺติ, นาปิ "เหตุยา, อธิปติยา, อตฺถิยา, นตฺถิยา"ติเอวมาทีสุ "อปสทฺทา อิเม"ติ วิโรโธ อุปฺปาเทตพฺโพ. น หิ อจินฺเตยฺยานุภาเวน ปารมิตาปุญฺเญน นิปฺผนฺเนน อนาวรณญาเณน สพฺพํ เณยฺยมณฺฑลํ หตฺถตเล อามลกํ วิย ปจฺจกฺขํ กตฺวา ปสฺสโต พุทฺธสฺส วจเน อญฺเญสํ วาจาวิปฺปลาโป อวสฺสํ ลพฺภตีติ9.

ด้วยว่า ในพระพุทธพจน์ยังมีบทนิบาตอีกเป็นจำนวนมากที่ครูทั้งหลาย มิได้นำมา แสดงไว้ (ดังนั้น จึงไม่ควรทักท้วงคำนั้น). อนึ่ง ในคำเหล่านี้ว่า เหตุยา, อธิปติยา, อตฺถิยา, นตฺถิยา เป็นต้น นักศึกษา ไม่ควรสร้างความขัดแย้งว่า ศัพท์เหล่านี้ มิได้เป็นสภาวนิรุตติ (คือเป็นศัพท์ที่ไม่ได้มาตรฐาน). ด้วยว่า ใครก็ไม่สามารถวิจารณ์พระดำรัสของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเห็นประจักษ์แจ้งซึ่งขอบข่ายของเญยยธรรมทั้งปวงด้วยอนาวรณญาณที่สำเร็จด้วย บุญบารมีอันมีอานุภาพ เป็นอจินไตย ราวกะว่าพระองค์ทรงทอดพระเนตรผลมะขามป้อม ที่วางอยู่บนฝ่าพระหัตถ์ฉะนั้น.

นนุ จ โภ "เหตุยา, อธิปติยา, อตฺถิยา, นตฺถิยา"ติ จ อิทํ สาริปุตฺตตฺเถรวจนํ เตน นิกฺขิตฺตตฺตา. ตถาคเตน หิ ตาวตึสภวเน เทสิตกาเล อิมานิ ปทานิ น สนฺติ, เอวํ สนฺเต กสฺมา "พุทฺธวจนนฺ"ติ วทถาติ? พุทฺธวจนํ เยว นาม. อายสฺมโต หิ สาริปุตฺตสฺส ตถาคเตน นโย ทินฺโน10, เตนปิ ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน สตฺถุกปฺเปน อคฺคสาวเกน สตฺถุ สนฺติกา นยํ ลภิตฺวา พฺยญฺชนํ สุโรปิตํ กตํ. สพฺเพปิ หิ ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตา อริยา ทุนฺนิรุตฺตึ น วทนฺติ นิรุตฺติปเภทสฺมึ สุกุสลตฺตา, ตสฺมา อญฺเญสมวิสโย เอส อริยานํ โวหาโรติ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็คำว่า เหตุยา, อธิปติยา, อตฺถิยา, นตฺถิยา นี้ เป็น คำของพระสารีบุตรเถระ มิใช่หรือ เพราะเป็นถ้อยคำที่พระเถระได้ตั้งไว้. ดังจะเห็นได้ว่า บทเหล่านี้ ไม่มีปรากฏในคราวที่พระตถาคตแสดงธรรมบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์. เมื่อเป็น เช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า คำนี้ เป็นพระพุทธพจน์.

ตอบ: คำนั้น เป็นพระพุทธพจน์แน่นอน. ด้วยว่า พระตถาคต ทรงประทานนยะ (หลักการแสดงพระอภิธรรม)แก่พระสารีบุตรเถระ. แม้พระสารีบุตรเถระนั้น ก็เป็นพระอัคร- สาวก แตกฉานในปฏิสัมภิทา ได้รับการยกย่องว่ามีความสามารถใกล้เคียงกับพระศาสดา เมื่อได้รับนยะจากสำนักของพระศาสดาแล้ว ก็นำมาผูกเป็นศัพท์ขึ้นใช้ตามหลักภาษา. ธรรมดาว่า พระอริยะทั้งหลายทั้งหมดผู้ได้ปฏิสัมภิทาญาณ ย่อมไม่ใช้ภาษาผิดเพี้ยน ทั้งนี้ เพราะตนเป็นผู้เชี่ยวชาญในประเภทของภาษาเป็นอย่างดี ดังนั้น พึงทราบว่า โวหารของ พระอริยะทั้งหลายนี้ ไม่ใช่วิสัยของบุคคลทั่วไป (ที่จะมาตัดสินได้).

อิทานิ สตาทีนํ นามิกปทมาลา วุจฺจเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงนามิกปทมาลาของสังขยามี สต (ร้อย) เป็นต้น

สตสทฺทปทมาลา

เอกพจน์	พหูพจน์
สตํ	สตานิ, สตา
สตํ	สตานิ, สเต
สเตน	สเตหิ, สเตภิ
สตสฺส	สตานํ
สตา, สตสฺมา, สตมฺหา	สเตหิ, สเตภิ
สตสฺส	สตานํ
สเต, สตสฺมึ, สตมฺหิ	สเตสุ

เอวํ สหสฺสํ, สหสฺสานีติ โยเชตพฺพํ. ทสสหสฺสํ สตสหสฺสํ ทสสตสหสฺสสนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. อยํ ปเนตฺถ ปโยโค “สตํ ภิกฺขู, สตํ อิตฺถิโย, สตํ จิตฺตานิ. ภิกฺขูนํ สตํ, อิตฺถีนํ สตํ, จิตฺตานํ สตํ. สหสฺสาทีสุปิ เอเสว นโย. อิตฺถญฺจ อญฺญถาปิ สทฺทรูปานิ ภวนฺติ. โกฏิ; โกฏี, โกฏิโย. รตฺตินเยน เญยฺยํ.

พึงแจก สหสฺส ศัพท์ (พัน) โดยทำนองเดียวกันว่า สหสฺสํ, สหสฺสานิ เป็นต้น. แม้ในคำนี้ว่า ทสสหสฺสํ (หมื่น) สตสหสฺสํ (แสน) ทสสตสหสฺสสํ (ล้าน) ก็มีนัยเดียวกัน. ก็ในแบบแจกนี้ พึงใช้คู่กับบทนาม ดังนี้:-

สตํ ภิกฺขู	ภิกษุร้อยรูป
สตํ อิตฺถิโย	หญิงสาวร้อยคน
สตํ จิตฺตานิ	จิตร้อยดวง
ภิกฺขูนํ สตํ	ภิกษุร้อยรูป
อิตฺถีนํ สตํ	หญิงสาวร้อยคน
จิตฺตานํ สตํ	จิตร้อยดวง

แม้ใน สหสฺส ศัพท์เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้. รูปของสังขยาศัพท์ มีทั้งแบบที่กล่าว มานี้และแบบอื่นๆ (เช่นรูปว่า สตสหสฺสํ ยังมีใช้เป็นรูปว่า ลกฺขํ เป็นต้น). สำหรับ โกฏิ ศัพท์ พึงทราบว่าแจกเหมือน รตฺติ ศัพท์ดังนี้ คือ โกฏิ; โกฏี, โกฏิโย.

หลักการใช้

สังขยาปธานะ + สังขเยยยปธานะ

เอกปฺปภุติโต ยาว ทสกา ยา ปวตฺตติ
สงฺขฺยา ตาว สา สงฺเขฺยยฺยปฺ- ปธานาติ ครู วทุ.11
วีสติโต ยาว สตา ยา สงฺขฺยา ตาว สา ปน
สงฺขฺยาปฺปธานา สงฺเขฺยยฺยปฺ- ปธานาติ จ วณฺณยุ

อปิจ

วีสโต ยาว โกฏิยา สงฺขฺยา ตาว หิ สา ขลุ
สงฺขฺยาปฺปธานา สงฺเขฺยยฺยปฺ- ปธานา จาติ นิทฺทิเส.

ตถา หิ “อสีติ โกฏิโย หิตฺวา, หิรญฺญสฺสาปิ ปพฺพชินฺ”ติ, ขีณาสวา วีตมลา, สมึสุ สตโกฏิโย”ติ จ ปาฬิ ทิสฺสติ. อิมสฺมึ ปน ฐาเน สพฺเพสํ สงฺขฺยาสทฺทรูปานํ ปากฏีกรเณน วิญฺญูนํ สุขุมญาณปฏิลาภตฺถํ สาฏฺฐกถํ อุทานปาฬิปฺปเทสํ อญฺญญฺจ ปาฬิปฺปเทสมฏฺฐกถ ถาวจนญฺจ อาหริตฺวา ทสฺสยิสฺสามิ

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สังขยาตั้งแต่ เอก ถึง ทส ใช้เป็นวิเสสนะโดยมีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน. ตั้งแต่ วีสติ ถึง สต เป็นได้ทั้งวิเสสยะ (ประธาน) และวิเสสนะ (คำขยาย).

อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงว่า สังขยาตั้งแต่ วีส ถึง โกฏิ เป็นได้ทั้ง วิเสสยะ (ประธาน) และวิเสสนะ (คำขยาย).

ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อสีติ โกฏิโย หิตฺวา, หิรญฺญสฺสาปิ ปพฺพชึ12 (เราสละ ทรัพย์แปดสิบโกฏิแล้วออกบวช), ขีณาสวา วีตมลา, สมึสุ สตโกฏิโย13 (มีพระขีณาสพ ผู้ปราศจากกิเลสจำนวนหนึ่งร้อยโกฏิอาศัยอยู่)

ก็ในฐานะนี้ เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายได้รับความรู้อย่างลึกซึ้ง ข้าพเจ้า จะนำเอา ข้อความจากพระบาลีอุทานพร้อมทั้งคำอธิบายจากอรรถกถา ทั้งจะนำเอาข้อความจาก พระบาลีและคำอธิบายจากอรรถกถาอื่นมาแสดง ด้วยการกระทำให้รูปศัพท์สังขยา ทั้งหมดเกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น (ดังต่อไปนี้)

"เยสํ โข วิสาเข สตํ ปิยานิ สตํ เตสํ ทุกฺขานิ, เยสํ นวุติ ปิยานิ, นวุติ เตสํ ทุกฺขานิ, เยสํ อสีติ ฯเปฯ เยสํ สตฺตติ. เยสํ สฏฺฐิ. เยสํ ปญฺญาสํ, เยสํ จตฺตารีสํ, เยสํ ตึสํ. เยสํ โข วิสาเข วีสํ ปิยานิ, วีสติ เตสํ ทุกฺขานิ. เยสํ ทส. เยสํ นว. เยสํ อฏฺฐ. เยสํ สตฺต. เยสํ ฉ. เยสํ ปญฺจ. เยสํ จตฺตาริ. เยสํ ตีณิ. เยสํ เทฺว. เยสํ เอกํ ปิยํ, เตสํ เอกํ ทุกฺขนฺ”ติ14.

ดูก่อนวิสาขา ผู้ใดมีรักหนึ่งร้อย, ผู้นั้น มีทุกข์หนึ่งร้อย, มีรักเก้าสิบ มีทุกข์เก้าสิบ, มีรักแปดสิบ มีทุกข์แปดสิบ, มีรักเจ็ดสิบ มีทุกข์เจ็ดสิบ, มีรักหกสิบ มีทุกข์หกสิบ, มีรักห้าสิบ มีทุกข์ห้าสิบ, มีรักสี่สิบ มีทุกข์สี่สิบ, มีรักสามสิบ มีทุกข์สามสิบ, ดูก่อนวิสาขา ผู้ใดมีรักยี่สิบ, ผู้นั้น มีทุกข์ยี่สิบ, มีรักสิบ มีทุกข์สิบ, มีรักเก้า มีทุกข์เก้า, มีรักแปด มีทุกข์แปด, มีรักเจ็ด มีทุกข์เจ็ด, มีรักหก มีทุกข์หก, มีรักห้า มีทุกข์ห้า, มีรักสี่ มีทุกข์สี่, มีรักสาม มีทุกข์สาม, มีรักสอง มีทุกข์สอง, มีรักหนึ่ง มีทุกข์หนึ่ง.

ตตฺถ สตํ ปิยานีติ สตํ ปิยายิตพฺพวตฺถูนิ. “สตํ ปิยนฺ”ติปิ เกจิ ปฐนฺติ. เอตฺถ จ ยสฺมา เอกโต ปฏฺฐาย ยาว ทส, ตาว สงฺขฺยาสงฺเขฺยยฺยปฺปธานา, ตสฺมา “เยสํ ทส ปิยานิ, ทส เตสํ ทุกฺขานี”ติอาทินา ปาฬิ อาคตา. เกจิ ปน “เยสํ ทส ปิยานํ, ทส เตสํ ทุกฺขานนฺ”ติอาทินา ปฐนฺติ, ตํ น สุนฺทรํ.

ในข้อความพระบาลีนั้น สองบทวา สตํ ปิยานิ ได้แก่สิ่งของอันเป็นที่รักจำนวน หนึ่งร้อย. อาจารย์บางท่านออกเสียงเป็นรูปเอกพจน์ว่า สตํ ปิยํ. ก็ในข้อความนี้ เนื่องจาก สังขยาตั้งแต่ เอก ถึง ทส สามารถเป็นได้ทั้งวิเสสยะ (สังขยาปธาน) และวิเสสนะ (สังขเยยย-ปธาน) เพราะเหตุนั้น จึงมีพระบาลีโดยนัยว่า เยสํ ทส ปิยานิ, ทส เตสํ ทุกฺขานิ เป็นต้น. จะอย่างไรก็ตาม ยังมีอาจารย์บางท่าน ออกเสียงโดยนัยว่า เยสํ ทส ปิยานํ, ทส เตสํ ทุกฺขานํ เป็นต้น. การออกเสียงเช่นนั้น ไม่ดี.

ยสฺมา ปน วีสติโต ปฏฺฐาย ยาว สตํ, ตาว สงฺเขฺยยฺยปฺปธานา สงฺขฺยาปฺปธานา จ, ตสฺมา ตตฺถาปิ สงฺเขฺยยฺยปฺปธานํเยว คเหตฺวา เยสํ โข วิสาเข สตํ ปิยานิ, สตํ เตสํ ทุกฺขานี"ติอาทินา ปาฬิ อาคตา. สพฺเพสมฺปิ จ เยสํ เอกํ ปิยํ, เอกํ เตสํ ทุกฺขนฺติ ปาโฐ, น ปน ทุกฺขสฺสาติ. เอกสฺมิญฺหิ ปทกฺกเม เอกรสาว ภควโต เทสนา โหตีติ. ตสฺมา ยถาวุตฺตนยาว ปาฬิ เวทิตพฺพา15. อยํ ตาว สาฏฺฐกโถ อุทานปาฬิปฺปเทโส.

อนึ่ง เนื่องจากสังขยาตั้งแต่ วีสติ ถึง สต เป็นได้ทั้งวิเสสนะและวิเสสยะนั่นเอง พระผู้มีพระภาค จึงทรงใช้เป็นวิเสสนะได้จากบรรดาที่มีอยู่ ๒ ประเภทนั้น ดังมีปรากฏ ในพระบาลีโดยนัยว่า เยสํ โข วิสาเข สตํ ปิยานิ, สตํ เตสํ ทุกฺขานิ เป็นต้น. สรุปว่า ในข้อความพระบาลีข้างต้นนั้นทั้งหมด ควรมีปาฐะว่า เยสํ เอกํ ปิยํ , เอกํ เตสํ ทุกฺขํ เป็นต้น ไม่ควรมีปาฐะว่า เอกํ เตสํ ทุกฺขสฺส. ด้วยว่า เทสนาของพระผู้มีพระภาคในลำดับบทหนึ่งๆ มีหน้าที่เดียวเท่านั้น ดังนั้น พึงทราบพระบาลีมีหลักการใช้ตามที่กล่าวมานั่นแล. ข้อความ แรกที่กล่าวมานี้ เป็นข้อความจากพระบาลีอุทานพร้อมทั้งอรรถกถา.

อิทานิ อญฺโญ ปาฬิปฺปเทโส อฏฺฐกถาปาฐปฺปเทโส จ นียเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงข้อความจากพระบาลีและข้อความจากอรรถกถาอื่น.

สัมพันธสังขยา

สตํ หตฺถี สตํ อสฺสา	สตํ อสฺสตรีรถา
สตํ กญฺญา สหสฺสานิ	อามุกฺกมณิกุณฺฑลา
เอกสฺส ปทวีติหารสฺส	กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสินฺติ

ปาฬิ16.

พระบาลีนี้ว่า

ช้าง ๑๐๐,๐๐๐ เชือก, ม้า ๑๐๐,๐๐๐ ตัว, รถเทียมม้า

อัสดร ๑๐๐,๐๐๐ คัน, หญิงสาวผู้ประดับด้วยตุ้มหู

เพชร ๑๐๐,๐๐๐ คน ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ (อันบัณฑิต

แบ่งแล้ว ๑๖ หน) ของเจตนาดวงเดียวอันเป็นเหตุ ให้ย่างเท้า(ไปสู่วิหาร).

คำอธิบาย

เอตฺถ "สตํ หตฺถี"ติอาทีนิ วิเสสิตานิ, "สหสฺสานี"ติ วิเสสนํ, ตสฺมา สตํสทฺทํ สหสฺสสทฺเทน โยเชตฺวา "หตฺถี"ติอาทีนิ ปน อุปปทํ กตฺวา อตฺโถ คเหตพฺโพ. หตฺถี สตํ สหสฺสานิ. อสฺสา สตํ สหสฺสานิ. อสฺสตรีรถา สตํ สหสฺสานิ. อามุกฺกมณิกุณฺฑลา กญฺญา สตํ สหสฺสานิ. อิทํ. สงฺเขฺยยฺยปฺปธานวเสนตฺถคหณํ. สงฺขฺยาปฺปธานวเสน ปน อยมฺปิ อตฺโถ คเหตพฺโพ "หตฺถีนํ สตสหสฺสํ, อสฺสานํ สตสหสฺสํ, อสฺสตรีรถานํ สตสหสฺสํ, อามุกฺกมณิกุณฺฑลานํ กญฺญานํ สตสหสฺสนฺ"ติ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า สตํ หตฺถี เป็นต้น เป็นบทวิเสสยะ, บทว่า สหสฺสานิ เป็นวิเสสนะ เพราะเหตุนั้น นักศึกษา พึงแปลโดยใช้ สหสฺส ศัพท์เป็นวิเสสนะของ สต ศัพท์แล้ววางบทนามมี หตฺถี เป็นต้นไว้ข้างหน้าดังนี้ คือ หตฺถี สตํ สหสฺสานิ (ช้างแสน เชือก). อสฺสา สตํ สหสฺสานิ (ม้าแสนตัว). อสฺสตรีรถา

สตํ สหสฺสานิ (รถเทียมม้าแสน คัน). อามุกฺกมณิกุณฺฑลา กญฺญา สตํ สหสฺสานิ (หญิงสาวผู้ประดับด้วยตุ้มหูเพชร แสนคน). นี้เป็นการถือเอาความหมายโดยใช้สังขยาเป็นวิเสสนะ.

สำหรับการใช้สังขยา เป็นวิเสสยะ มีหลักการแปลดังต่อไปนี้ คือ หตฺถีนํ สตสหสฺสํ (แสนแห่งช้างทั้งหลาย), อสฺสานํ สตสหสฺสํ (แสนแห่งม้าทั้งหลาย), อสฺสตรีรถานํ สตสหสฺสํ (แสนแห่งรถเทียมม้าทั้งหลาย), อามุกฺกมณิกุณฺฑลานํ กญฺญานํ สตสหสฺสํ (แสนแห่งหญิงทั้งหลายผู้ประดับด้วยตุ้มหูเพชร). แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สัมพันธสังขยา

“โยชนานํ สตานฺยุจฺจ, หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต”ติ17อยมฏฺฐกถาปาโฐ. เอตฺถ “ปญฺจา”ติ สทฺทํ สตสทฺเทน สทฺธึ โยเชตฺวา “สิปฺปิกานํ สตํ นตฺถี”ติ เอตฺถ วิย หิมวา ปพฺพโต โยชนานํ ปญฺจ สตานิ อุจฺจิจฺจติ สงฺขฺยาปฺปธานวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. “ปญฺจ สตานี”ติ จ อทฺธุโน อจฺจนฺตสํโยควเสน อุปโยควจนํ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

สำหรับตัวอย่างที่มาในอรรถกถา เช่น โยชนานํ สตานฺยุจฺจ, หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต (ภูเขาหิมพานต์สูงห้าร้อยโยชน์). ในตัวอย่างนี้ นักศึกษา พึงสัมพันธ์ ปญฺจ ศัพท์เข้ากับ สต ศัพท์ แล้วแปลความหมายโดยใช้ ปญฺจ สตานิ เป็นวิเสสยะดังนี้ว่า หิมวา ปพฺพโต โยชนานํ ปญฺจ สตานิ อุจฺจ (ภูเขาหิมพานต์สูงห้าร้อยโยชน์) เหมือนในข้อความนี้ว่า สิปฺปิกานํ สตํ นตฺถิ (หอยหนึ่งร้อยไม่มี). บทว่า ปญฺจ สตานิ เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถ อัทธาอัจจันตสังโยค (การระบุความต่อเนื่องของระยะทาง). แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะ เช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สตํ เป็นต้น เป็น เอกพจน์. พหูพจน์

สตมิติ สทฺโท “สตํ โหมิ, สหสฺสํ โหมี”ติ18อาทีสุ เอกวจโน. “อเถตฺเถกสตํ ขตฺยา, อนุยนฺตา ยสสฺสิโน” ติอาทีสุ พหุวจโน. เอวํ สหสฺสาทีนมฺปิ เอกวจนพหุวจนตา ลพฺภติ. ตถา หิ “ภิยฺโย นํ สตสหสฺสํ, ยกฺขานํ ปยิรุปาสตี”ติ เอตฺถ “สตสหสฺสนฺ”ติ เอกวจนํ. “ปโรสหสฺสํ โข ปนสฺส ปุตฺตา ภวิสฺสนฺตี”ติ เอตฺถ สหสฺสนฺติ พหุวจนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ศัพท์ว่า สตํ ในข้อความว่า สตํ โหมิ (ข้าพเจ้าแปลงร่างหนึ่งร้อย), สหสฺสํ โหมิ (ข้าพเจ้าแปลงร่างหนึ่งพัน)เป็นต้นใช้เป็นเอกพจน์. ส่วน สตํ ศัพท์ในข้อความว่า อเถตฺเถก-สตํ ขตฺยา, อนุยนฺตา ยสสฺสิโน19 (นอกจากบัณฑิต ๑๑ คนเหล่านั้นแล้ว ยังมีกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์ผู้มียศ ติดตามพระเจ้าพรหมทัตนี้...) เป็นต้น ใช้เป็นพหูพจน์.

โดยทำนองเดียวกัน แม้บทว่า สหสฺส เป็นต้นก็ใช้ได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์. จริงอย่างนั้น พึงทราบว่า คำว่า สตสหสฺสํ ใช้เป็นเอกพจน์ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ภิยฺโย นํ สตสหสฺสํ, ยกฺขานํ ปยิรุปาสติ20 (เทวดายักษ์แสนกว่า เข้าไปเฝ้าท้าวกุมภีละนั้น). คำว่า สหสฺส ใช้เป็นพหูพจน์ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ปโรสหสฺสํ โข ปนสฺส ปุตฺตา ภวิสฺสนฺติ21 (ก็พระเจ้าจักรพรรดินั้น จักมีพระราชโอรสพันกว่าพระองค์)

มิสสกสังขยา

กปฺเป จ สตสหสฺเส จตุโร จ อสงฺขิเย
อมรํ นาม นครํ ทสฺสเนยฺยํ มโนรมนฺติ22

ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

นับถอยหลังแต่นี้ไปสี่อสงไขยกัปป์กับอีกแสนกัปป์
มีพระนครชื่อว่าอมรวดี น่าดู ยังใจให้รื่นรมย์.

คำอธิบาย

เอตฺถ “กปฺเป จ สตสหสฺเส จตุโร จ อสงฺขิเยติ สามิอตฺเถ อุปโยคพหุวจนํ, ตสฺมา “มหากปฺปานํ สตสหสฺสานํ จตุนฺนํ อสงฺขิยานํ มตฺถเก”ติ อตฺโถ คเหตพฺโพ, “มตฺถเก”ติ เจตฺถ วจนเสโส. “กปฺปสตสหสฺสาธิกานํ จตุนฺนํ อสงฺขิยานํ มตฺถเก” อิจฺเจวตฺโถ. อยํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ในข้อความพระบาลีนี้ สองบาทคาถาว่า กปฺเป จ สตสหสฺเส จตุโร จ อสงฺขิเย ลงทุติยาวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ. เพราะเหตุนั้น พึงแปลว่า มหากปฺปานํ สตสหสฺสานํ จตุนฺนํ อสงฺขฺยานํ มตฺถเก (นับย้อนหลังไปสี่อสงไขยแสนมหากัปป์). ก็ในคำนี้ว่า มตฺถเก เป็นวจนเสสะ (ปาฐเสสะ). ความหมายก็คือ นับย้อนหลังไปสี่อสงไขย กับอีกหนึ่งแสนกัปป์. นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ.

มิสสกสังขยา

กปฺเป จ สตสหสฺเส จตุโร จ อสงฺขิเย
เอตฺถนฺตเร ยํ จริตํ สพฺพํ ตํ โพธิปาจนนฺติ23

ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

ตลอดระยะเวลาสี่อสงไขยกัปป์กับอีกแสนกัปป์
ในระหว่างนี้บุญบารมีใดที่ข้าพเจ้าได้สั่งสมไว้
บุญบารมีนั้นทั้งปวง เป็นเหตุให้สัพพัญญุตญาณ ถึงความแก่กล้า.

คำอธิบาย

เอตฺถ “กปฺเป”ติ อจฺจนฺตสํโยควเสน อุปโยคพหุวจนํ. “สตสหสฺเส กปฺเป”ติ กปฺป-สทฺทสมฺพนฺเธน จายํ ปุลฺลิงฺคนิทฺเทโส อุปโยคนิทฺเทโส จ. สมานาธิกรณญฺหิ อิทํ กปฺปสทฺเทน. “จตุโร จ อสงฺขิเย”ติ อจฺจนฺตสํโยควเสน อุปโยคพหุวจนานิ. กสฺส ปน อสงฺขิเยติ? อญฺญสฺส อวุตฺตตฺตตฺตา กปฺปสฺส จ วุตฺตตฺตา ปกรณโต “กปฺปานนฺ”ติ อยมตฺโถ วิญฺญายเตว. น หิ วุตฺตํ วชฺเชตฺวา อวุตฺตสฺส กสฺสจิ คหณํ ยุตฺตนฺติ. จสทฺโท สมฺปิณฺฑนตฺโถ “มหากปฺปานํ จตุโร อสงฺเขยฺยเย สตสหสฺเส จ มหากปฺเป”ติ.

อยํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ในข้อความพระบาลีนี้ บทว่า กปฺเป ลงทุติยาวิภัตติพหูพจน์ในอรรถอัจจันตสังโยค. สำหรับข้อความว่า สตสหสฺเส กปฺเป ท่านใช้บทว่า สตสหสฺเส เป็นปุงลิงค์ทุติยาวิภัตติ เพราะสัมพันธ์เข้ากับ กปฺป

ศัพท์. ด้วยว่า บทว่า สตสหสฺเส นี้เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของ กปฺป ศัพท์. สองบทว่า จตุโร จ อสงฺขิเย ลงทุติยาวิภัตติพหูพจน์ ในอรรถอัจจันตสังโยค.

ถาม: คำว่า อสงไขย ในคาถานี้นับอะไร.

ตอบ: ตามสถานการณ์แล้ว ท่านใช้นับจำนวนกัปป์เท่านั้น เพราะไม่ได้กล่าวถึง สิ่งอื่นนอกจากกัปป์. ด้วยว่าการถือเอาสิ่งที่ท่านไม่ได้กล่าวไว้โดยมองข้ามสิ่งที่ท่าน กล่าวไว้ย่อมไม่สมควร. จ ศัพท์ในคาถานี้ มีอรรถสัมปิณฑนะ (คือรวมข้อความที่มีอยู่เข้า ด้วยกันดังนี้ว่า) จำนวนสี่อสงไขยมหากัปป์กับอีกแสนมหากัปป์. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มี ลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

อเนกสังขยา

“ฆฏาเนกสหสฺสานิ, กุมฺภีนญฺจ สตา พหู”ติ ปาฬิ. เอตฺถ ฆฏาติ ฆฏานํ. สามิอตฺเถ หิ อิทํ ปจฺจตฺตวจนํ. “ฆฏานํ อเนกสหสฺสานิอิจฺเจวตฺโถ25. กุมฺภีนญฺจ สตา พหูติ อเนกานิ จ กุมฺภีนํ สตานิ. เอตฺถ นิการโลโป ทฏฺฐพฺโพ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

มีข้อความพระบาลีว่า ฆฏาเนกสหสฺสานิ, กุมฺภีนญฺจ สตา พหู24(หม้อจำนวน หลายพันใบ และหม้อน้ำจำนวนหลายร้อยใบ ถูกทำลายจนละเอียด) ในข้อความพระบาลี นี้ บทว่า ฆฏา นี้ ลงปฐมาวิภัตติในฉัฏฐีวิภัตติ มีความหมายว่า หม้อหลายพันใบ.

ข้อความ ว่า กุมฺภีนญฺจ สตา พหู ได้แก่หม้อน้ำหลายร้อยใบ.

ในข้อความนี้ บทว่า สตา พึงทราบว่า มีการลบ นิ อักษร. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะ เช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สัมพันธสังขยา

ทสวีสสหสฺสานํ ธมฺมาภิสมโย อหุ
เอกทฺวินฺนํ อภิสมโย คณนาโต อสงฺขิโย”ติ26
ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

ชนจำนวนหมื่นสองหมื่น ได้บรรลุธรรมแล้ว, หากจะ
นับเป็นรายบุคคล คือ หนึ่ง, สอง ก็จะไม่สามารถนับได้.

คำอธิบาย

เอตฺถ ทสวีสสหสฺสานนฺติ ทสสหสฺสานํ วีสสหสฺสานญฺจ. ธมฺมาภิสมโยติ จตุสจฺจปฺ-ปฏิเวโธ. เอกทฺวินฺนนฺติ สีสมตฺตกถนํ, เตน “เอกสฺส เจว ทฺวินฺนญฺจ ติณฺณํ จตุนฺนํ ฯเปฯ ทสนฺนนฺ”ติอาทินา นเยน อสงฺเขยฺยโยติ อตฺโถ27. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ในข้อความพระบาลีนี้ บทว่า ทสวีสสหสฺสานํ คือ จำนวนหนึ่งหมื่น และ สองหมื่น. การตรัสรู้อริยสัจจ์สี่ ชื่อว่า ธมฺมาภิสมย. บทว่า เอกทฺวินฺนํ เป็นเพียงถ้อยคำแสดงตัวอย่าง เท่านั้น. เพราะเหตุนั้น จึงมี

ความหมายว่า ไม่สามารถที่จะนับโดยนัยว่า หนึ่ง, สอง, สาม, สี่...สิบ เป็นต้น. นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ.

คุณิตสังขยา

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา

ทีปงฺกรํ โลกวิทุ ปริวาเรนฺติ สพฺพทา”ติ28

ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

พระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์ ได้อภิญญา ๖ จำนวนสี่แสนรูป

แวดล้อมพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรทุกเมื่อ.

คำอธิบาย

เอตฺถ จตฺตาริ สตสหสฺสานีติ อิทํ ลิงฺคเภทวเสน “ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา”ติ อิเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ สมานาธิกรณํ. อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ อสงฺเขยฺยฺยวาจโกปิ๑ สทฺโท นปุสโกว โหติ, ตสฺมา “จตฺตาริ สตสหสฺสานี”ติ จ “ฉฬภิญฺญา”ติ จ “มหิทฺธิกา”ติ จ เอตํ ปทตฺตยํ สมานาธิกรณํ. อถวา ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกาติ ฉฬภิญฺญานํ มหิทฺธิกานนฺติ สามิอตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ ทฏฺฐพฺพํ. อิมสฺมึ ปนตฺเถ “จตฺตาริ สตสหสฺสานี”ติ อยํ สงฺขฺยาวจโน ภวติ. “ตีณิ สตสหสฺสานิ, นาริโย สมลงฺกตา”ติอาทีสุปิ อยํ นโย เนตพฺโพ.

ในข้อความพระบาลีนี้ คำว่า จตฺตาริ สตสหสฺสานิ เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะที่มีลิงค์ ต่างกันกับสองบทนี้ คือ ฉฬภิญฺญา และ มหิทฺธิกา. ก็ในฐานะเช่นนี้ ศัพท์สังขยาแม้จะทำ หน้าที่เป็นวิเสสนะของบทนามที่ถูกนับ แต่ก็ยังคงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์. เพราะเหตุนั้น สามบทนี้คือ จตฺตาริ สตสหสฺสานิ, ฉฬภิญฺญา, มหิทฺธิกา จึงเป็นตุลยาธิกรณะของกัน และกัน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา พึงทราบว่า ลงปฐมาวิภัตติในอรรถ ฉัฏฐีวิภัตติ. ก็ในอรรถนี้ สังขยาว่า จตฺตาริ สตสหสฺสานิ นี้ ทำหน้าที่เป็นวิเสสยะ. แม้ในข้อความว่า ตีณิ สตสหสฺสานิ, นาริโย สมลงฺกตา28 (หญิงผู้ประดับแล้วจำนวนสามแสนคน) นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ.

คุณิตสังขยา

“ตา จ สตฺต สตา ภริยา, ทาสฺโย สตฺต สตานิ จา”ติ29ปาฬิ. เอตฺถ สตาติ “สตานี”ติ นปุสกวเสน คเหตพฺพํ, น อิตฺถิลิงฺควเสน. “สตา”ติ หิ “ปญฺจ จิตฺตา วิปากา”ติ30 อาทีนิ วิย นปุํสกรูปํ. อิตฺถิลิงฺคภูโต หิ สตสทฺโท นตฺถิ, ตถา ปุลฺลิงฺคภูโต. ยทิ จ ทฺวิลิงฺโค สตสทฺโท สิยา, เอวญฺจ สติ “ปุริโส, กญฺญา”ติ จ โอการนฺต ปุลฺลิงฺคาอาการนฺติตฺถิรูเปหิปิ ภวิตพฺพํ. รูปทฺวยมฺปิ สตสทฺทสฺส นตฺถิ, เตน ญายติ “สตสทฺโท เอกนฺตนปุสโก”ติ.

ข้อความพระบาลีว่า ตา จ สตฺต สตา ภริยา (ภรรยาเจ็ดร้อยคน), ทาสฺโย สตฺต สตานิ จ (หญิงรับใช้เจ็ดร้อยคน). ในข้อความพระบาลีนี้ บทว่า สตา ควรถือว่าเป็นศัพท์ นปุงสกลิงค์มีค่าเท่ากับบทว่า สตานิ ไม่ควรถือเป็นศัพท์อิตถีลิงค์.ด้วยว่า บทว่า สตา ที่มี รูปเป็นนปุงสกลิงค์ก็มี เหมือนกับคำว่า ปญฺจ จิตฺตา วิปา

กา (วิบากจิต ๕ ดวง). อนึ่ง สต ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ ไม่มีใช้. ก็ถ้า สต ศัพท์พึงเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ได้ไซร้ ก็จะต้องมีรูปเป็นโอการันต์ปุงลิงค์เหมือนกับบทว่า ปุริโส (=สโต) และจะต้องมีรูปเป็น อาการันต์อิตถีลิงค์เหมือนกับบทว่า กญฺญา (=สตา). จะอย่างไรก็ตาม รูปทั้งสองลิงค์ของ สต ศัพท์ดังกล่าวนั้น ก็ไม่มีใช้ ดังนั้น จึงทราบได้ว่า สต ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน.

คำท้วง

เรื่องลิงค์ของ สต ศัพท์

นนุ จ โภ “ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา”ติ เอตฺถ สตสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค หุตฺวา ทิสฺสตีติ? น, นปุสโกเยวาติ. นนุ จ โภ เทวตาสทฺเทน สมานาธิกรโณติ? สจฺจํ สมานาธิกรโณ, ตถาปิ นปุสโกเยว. อีทิเสสุ หิ สงฺขฺยาวิสเยสุ สมานาธิกรณภาโว อปฺปมาโณ. ตถา หิ “ปญฺจ ปจฺเจกพุทฺธสตานิ อิมสฺมึ อิสิคิลิสฺมึ ปพฺพเต จิรวาสิโน อเหสุนฺ”ติ นปุสกลิงฺเคน ปุลฺลิงฺคสฺส สมานาธิกรณตา ทิสฺสติ, ตสฺมา “ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา”ติ เอตฺถาปิ สตฺตสตานี”ติ นปุสกภาโวเยวาติ อวคนฺตพฺโพ. “สตฺต อุฬารา”ติ เอตฺถาปิ “สตฺตสตานี”ติ นปุสกภาโวเยวาติ อวคนฺตพฺโพ. “สตฺต หตฺถิสเต ทตฺวา”ติอาทีสุ สตสทฺโท นปุสโกเยว. อยํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในข้อความนี้ว่า ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา[31] (เทวดาผู้สูงศักดิ์เหล่านั้น มีจำนวน ๗๐๐) ปรากฏว่า สต ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ใช่, เป็นนปุงสกลิงค์นั่นเทียว.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ สต ศัพท์นั้นเป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า เทวตา มิใช่หรือ ?

ตอบ: ใช่, เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า เทวตา แต่ยังคงใช้เป็นนปุงสกลิงค์ นั่นเทียว. ด้วยว่าในฐานะของสังขยาเช่นนี้ ความเป็นตุลยาธิกรณะกันและกัน (ระหว่าง สต ศัพท์กับ เทวตา ศัพท์) ไม่ถือเป็นประมาณ.

จริงอย่างนั้น ในข้อความพระบาลีว่า ปญฺจ ปจฺเจกพุทฺธสตานิ อิมสฺมึ อิสิคิลิสฺมึ ปพฺพเต จิรวาสิโน อเห[illegible][32](พระปัจเจกพุทธเจ้าห้าร้อยองค์ พำนักอยู่ที่ภูเขาอิสิคิลินี้มา นานแล้ว)ปรากฏว่ามีการใช้ศัพท์นามปุงลิงค์เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับศัพท์สังขยา นปุงสกลิงค์. เพราะเหตุนั้น แม้ในข้อความนี้ว่า ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา[31] ก็พึงทราบ ว่า บทว่า สตฺตสตา เป็นนปุงสกลิงค์มีความหมายเท่ากับบทว่า สตฺตสตานิ. แม้ในข้อความ ว่า สตฺต หตฺถิสเต ทตฺวา[33] (ประทานช้างเจ็ดร้อยเชือก) สต ศัพท์ ก็เป็นนปุงสกลิงค์ นั่นเทียว. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

คุณิตสังขยา

“นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ปริวาเรสิ๑ มหามุนี”ติ ปาฬิ. เอตฺถ “นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ภิกฺขูหี”ติ วา “ภิกฺขูนํ นวุติโกฏิสหสฺเสหี”ติ วา สงฺเขยฺยยฺสงฺขฺยาปธานวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. อยํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

พระบาลีนี้ว่า นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ปริวาเรสิ มหามุนิ34 (ภิกษุจำนวนเก้าหมื่นโกฏิ แวดล้อมพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกร). ในข้อความพระบาลีนี้ พึงแปลสังขยาศัพท์ เป็นวิเสสนะดังนี้ว่า นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ภิกฺขูหิ (ภิกษุจำนวนเก้าหมื่นโกฏิ) หรือแปลสังขยา ศัพท์เป็นวิเสสยะดังนี้ว่า ภิกฺขูนํ นวุติโกฏิสหสฺเสหิ (ภิกษุจำนวนเก้าหมื่นโกฏิ). แม้ในฐานะ อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

ปกติสังขยา

“สตสหสฺสวสฺสานิ, อายุ ตสฺส มเหสิโน”ติ ปาฬิ. เอตฺถ “สตสหสฺสวสฺสานี”ติ กาลสฺส อจฺจนฺตสํโยควเสน อุปโยควจนํ. ตถา “ทสวสฺสสหสฺสานิ, อคาร'มชฺฌ โส วสี”ติ ปาฬิยมฺปิ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

สำหรับในข้อความพระบาลีนี้ว่า สตสหสฺสวสฺสานิ, อายุ ตสฺส มเหสิโน35 (พระพุทธเจ้า ทีปังกรนั้นมีพระชนมายุหนึ่งแสนปี) พึงทราบว่า บทว่า สตสหสฺสวสฺสานิ ลงทุติยาวิภัตติ ในอรรถกาลอัจจันตสังโยค (การประกอบอย่างต่อเนื่องของกาลเวลา). แม้ในข้อความพระบาลี นี้ว่า ทสวสฺสหสฺสานิ, อคาร'มชฺฌ โส วสิ 36 (พระโพธิสัตว์นั้น อยู่ครองเรือนหนึ่งหมื่นปี) ก็มีนัยเดียวกัน. นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ.

“อิโต สตสหสฺสมฺหิ, กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโกติ ปาฬิ. “เอกนวุเต อิโต กปฺเปติ ปาฬิ จ. เอตฺถ สตสหสฺสมฺหิ กปฺเปติ สตสหสฺสานํ กปฺปานํ มตฺถเก. เอกนวุเต กปฺเปติ เอกนวุติยา กปฺปานํ มตฺถเกติ ภุมฺมวจนสฺส สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. ตถา หิ “ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตีติ เอตฺถ ภุมฺมวจนสฺส “ภควโต สนฺติเกติ สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คหิโต. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อิโต สตสหสฺสมฺหิ, กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโก37 (นับจากกัปป์ นี้ไปแสนกัปป์ พระพุทธเจ้าทรงนามว่าปทุมุตตระ เสด็จอุบัติ) และในข้อความพระบาลีนี้ว่า เอกนวุเต อิโต กปฺเป38 (นับแต่นี้ไป ๙๑ กัปป์) พึงทราบว่า สองบทว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป ได้แก่ในที่สุดแห่งแสนกัปป์. สองบทว่า เอกนวุเต กปฺเป พึงแปลสัตตมีวิภัตติในอรรถฉัฏฐี วิภัตติดังนี้ว่า "ในที่สุดแห่งกัปป์ ๙๑".

จริงอย่างนั้น ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ39ท่านถือเอา ความหมายของสัตตมีวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติดังนี้ว่า ภควโต สนฺติเก (ในสำนักของ พระผู้มีพระภาค). นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ.

ปกติ/สัมพันธสังขยา

ยทิ ตตฺถ สหสฺสานิ สตานิ นหุตานิ จ
เนวมฺหากํ ภยํ โกจิ วเน วาเฬสุ วิชฺชตี”ติ40

ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

แม้หากว่าในป่านั้น จะมีสัตว์ร้ายเป็นร้อย เป็นพัน

เป็นหมื่น (หรือเป็นหมื่นเป็นแสน) อาศัยอยู่ไซร้,
ถึงจะมีสัตว์ร้ายเป็นจำนวนมากถึงเพียงนี้ ความกลัว
ก็ไม่เกิดแก่พวกเราในเพราะสัตว์ร้ายแม้สักตัว.

คำอธิบาย

อยเมตสฺสา อตฺโถ; ตตฺถ วเน วาฬานํ สหสฺสานิ จ สตานิ จ นหุตานิ จ ยทิ วิชฺชนฺติ. อถวา สหสฺสานิ สตานีติ สตสหสฺสานิ วาฬานํ สตสหสฺสานิ จ นหุตานิ จ ยทิ วิชฺชนฺติ, เอวํ วิชฺชนฺเตสฺปิ วาเฬสุ, โกจีติ กฺวจิ. โกจิสทฺโท หิ "โก เต พลํ มหาราชา"ติ เอตฺถ โกสทฺโท วิย กฺวสทฺทตฺเถ วตฺตติ, นิมิตฺตตฺเถ จายํ นิทฺเทโส. เตน "โกจิ กฺวจิ กิสฺมิญฺจิ วาเฬ เอกสฺสปิ วาฬมิคสฺส การณา เนวมฺหากํ ภยํ วิชฺชตี"ติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อถวา โกจีติ กิญฺจิ อปฺปมตฺตกมฺปิ. เอตฺถ ปน วาเฬสูติ นิมิตฺตตฺเถ ภุมฺมํ. วาฬานํ การณา อปฺปมตฺตกมฺปิ อมฺหากํ ภยํ น วิชฺชตีติ. อยํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

คาถานี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้:- ก็ถ้าในป่านั้น มีสัตว์ร้าย เป็นร้อย เป็นพัน เป็นหมื่น อาศัยอยู่ไซร้. อีกนัยหนึ่ง สองบทว่า สหสฺสานิ สตานิ เท่ากับหนึ่งแสน จึงแปลได้ว่า ก็ถ้า ในป่านั้นมีสัตว์ร้ายเป็นหมื่น เป็นแสนอาศัยอยู่ไซร้. แม้สัตว์ร้าย จะมีอยู่ถึงเพียงนี้,

บทว่า โกจิ แปลว่าในเพราะสัตว์ร้ายแม้สักตัว. ก็ โกจิ ศัพท์ใช้ในความหมายของ กฺว ศัพท์เหมือน โก ศัพท์ในข้อความพระบาลีว่า โก เต พลํ มหาราช41 (ดูก่อนมหาบพิตร ไหนละ กำลังของพระองค์). ก็บทว่า โกจิ นี้ ใช้ในอรรถนิมิตสัตตมี. เพราะเหตุนั้น พึงแปล ข้อความในพระคาถานี้ว่า แม้สัตว์ร้ายจะมีอยู่ถึงเพียงนี้ ความกลัว ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พวกเรา เพราะเหตุแห่งสัตว์ร้ายแม้สักตัว.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า โกจิ มีความหมายว่า แม้เพียงเล็กน้อย. ก็ในความหมายที่สองนี้ บทว่า วาเฬสุ เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถเหตุ (นิมิตตสัตตมี) จึงแปลได้ว่า เพราะสัตว์ร้าย เป็นเหตุ ความกลัวแม้เพียงเล็กน้อย ย่อมไม่มีแก่พวกเรา. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สัมพันธสังขยา๑

สพฺพํ สตสหสฺสานิ	ฉตฺตึส ปริมณฺฑลํ
ทสญฺเจว สหสฺสานิ	อฑฺฒุฑฺฒานิ สตานิ จา"ติ42

อฏฺฐกถาปาโฐ.

อรรถกถาปาฐะนี้ว่า

มีเนื้อที่ทั้งหมดโดยรอบ ๓,๖๐๑,๓๕๐ (สามล้านหกแสน
หนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบ).

คำอธิบาย

เอตฺถ ยสฺมา สทฺทโต สมานวิภตฺติลิงฺควจนานํ ปทานํ อสมานวิภตฺติลิงฺควจนานํ วา อตฺถโต ปน สมานานํ ทูเร ฐิตานมฺปิ เอกสมฺพนฺโธ โหติ, อิตเรสํ สมีเป ฐิตานมฺปิ น โหติ, ตสฺมา "สพฺพนฺ"ติทํ "ปริมณฺฑลนฺ"ติมิ

นา สมฺพนฺธิตพฺพํ.. “ฉตฺตึสา”ติ อิทํ ปน “สตสหสฺสานี”ติมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

อนึ่ง เนื่องจากมีหลักการ (กฎทางไวยากรณ์) กล่าวไว้ว่า "บทที่มีวิภัตติลิงค์และพจน์ เหมือนกันโดยศัพท์ก็ดี มีวิภัตติลิงค์และพจน์ไม่เหมือนกัน แต่มีอรรถเหมือนกันก็ดี แม้จะ อยู่ห่างกันก็สามารถสัมพันธ์เป็นวิเสสนะวิเสสยะของกันและกันได้. ส่วนบทที่มีลักษณะ ต่างจากนี้แม้จะอยู่ใกล้กัน ก็ไม่สัมพันธ์เป็นวิเสสนะวิเสสยะกันและกัน"

เพราะเหตุนั้น ในข้อความอรรถกถานี้ บทว่า สพฺพํ จึงต้องสัมพันธ์เข้ากับบทว่า ปริมณฺฑลํ. ส่วนบทว่า ฉตฺตึส ควรสัมพันธ์เข้ากับบทว่า สตสหสฺสานิ. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สัมพันธสังขยา

ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน สงฺขาตายํ วสุนฺธรา”ติ43

อฏฺฐกถาปาโฐ.

อรรถกถาปาฐะนี้ว่า

พื้นแผ่นดินนี้ วัดความหนาได้เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์).

คำอธิบาย

เอตฺถ “ทุเว”ติ วิเสสนํ, “สตสหสฺสานิ”ติ วิเสสิตพฺพํ. ตถา “จตฺตารี”ติ วิเสสนํ, “นหุตานี”ติ วิเสสิตพฺพํ. ตถา หิ “สตสหสฺสานิ นหุตานิ จา”ติ อิมานิ “ทุเว จตฺตารี”ติ อิเมหิ วิเสสิตพฺพตฺตา “ทฺวิสตสหสฺสํ จตุนหุตนฺ”ติ อตฺถปฺปกาสนานิ ภวนฺติ. เอวํ สนฺเตปิ "ทุเว"อิจฺจาทีนํ สงฺขฺยาสทฺทานํ สตสหสฺสานี”ติอาทีหิ สงฺขฺยาสทฺเทหิ สมานาธิกรณตา ปุพฺพาจริเยหิ น วุตฺตา.

ในข้อความอรรถกถานี้ บทว่า ทุเว เป็นบทวิเสสนะ. บทว่า สตสหสฺสานิ เป็นบท วิเสสิตัพพะหรืออวิเสสยะ. โดยทำนองเดียวกัน บทว่า จตฺตาริ เป็นบทวิเสสนะ, บทว่า นหุตานิ เป็นบทวิเสสิตัพพะหรือวิเสสยะ. จริงอย่างนั้น ข้อความเหล่านี้ คือ สตสหสฺสานิ นหุตานิ จ สามารถแสดงความหมายว่า ทฺวิสตสหสฺสํ จตุนหุตํ (สองแสนสี่หมื่น) ได้ เพราะมีบทว่า ทุเว จตฺตาริ เป็นคำขยาย. แม้บทเหล่านั้นจะเป็นวิเสสนะวิเสสยะกันก็ตาม แต่บูรพาจารย์ ทั้งหลาย ก็ไม่ได้แสดงความเป็นตุลยาธิกรณะของสังขยาศัพท์มี ทุเว เป็นต้นกับสังขยา ศัพท์มี สตสหสฺสานิ เป็นต้นไว้แต่อย่างใด.

ยสฺมา ปน ยถา “ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, สตสหสฺสํ ภิกฺขู”ติอาทีสุ สมานาธิกรณตา ลพฺภติ ทพฺพวาจกตฺตา วิเสสิตพฺพปทานํ, น ตถา “ทุเว สตสหสฺสานี”ติอาทีสุ อทพฺพวาจกตฺตา วิเสสิตพฺพปทานํ, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ สมานาธิกรณตา น อิจฺฉิตพฺพา ยุตฺติยา อภาวโต. ยทิ เอวํ “กุสลา, รูปํ, จกฺขุมา”ติ 45 อาทีนํ วิย อิเมสมญฺญมญฺญสมฺพนฺธรหิตา สิยาติ? น, วิเสสน- วิเสสิตพฺพภาเวน คหิตตฺตา ยชฺเชวํ สมานาธิกรณภา

โว ลทฺธพฺโพติ? น นิยมาภาวโต. เอกนฺเตน หิ คุณคุณีนํเยว วิเสสนวิเสสิตพฺพานํ สมานาธิกรณภาโว, น อิตเรสํ วิเสสนวิเสสิตพฺพตฺเตปิ.

อนึ่ง เนื่องจากในข้อความว่า ทุเว สตสหสฺสานิ เป็นต้น บทวิเสสยะไม่ระบุถึงทัพพะ จึงไม่เป็นตุลยาธิกรณะกัน ไม่เหมือนกับในข้อความว่า ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา44 (ท่านกล่าว ว่าปุถุชนมีสองจำพวก) สตสหสฺสํ ภิกฺขู (ภิกษุหนึ่งแสนรูป) เป็นต้นซึ่งมีบทวิเสสยะระบุถึง ทัพพะ. เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนี้ จึงไม่จำเป็นต้องเป็นตุลยาธิกรณะของกันและกัน แต่อย่างใด เพราะไม่มีเหตุผลเพียงพอ.

ถาม: เมื่อเป็นเช่นนี้ บทเหล่านั้น ก็จะไม่มีความสัมพันธ์กันและกันเหมือนกับ ข้อความว่า กุศล, รูป, พระพุทธเจ้า เป็นต้น.

ตอบ: ไม่ใช่ไม่มีความสัมพันธ์กันและกัน เพราะบทเหล่านั้นท่านใช้เป็นวิเสสนะ วิเสสยะของกันและกัน.

ถาม: ถ้าบทเหล่านั้นเป็นวิเสสนะวิเสสยะของกันและกันจริงๆ ไซร้ บทเหล่านั้น ก็ควรจะได้ความเป็นตุลยาธิกรณะของกันและกันด้วย.

ตอบ: ไม่ได้ เพราะไม่มีกฏที่ไหนกล่าวไว้. จริงอยู่ ความเป็นตุลยาธิกรณะ มีได้ เฉพาะบทที่เป็นวิเสสนะและวิเสสยะโดยความเป็นคุณะและคุณีของกันและกันเท่านั้น. มิใช่จะมีได้แก่บทวิเสสนะวิเสสยะอื่นๆ ทั่วไป.

ตตฺถ “เอตฺตกนฺ”ติ ปมาณวจนํ. “พหลตฺเตนา”ติ วิเสสเน ตติยา. อุภเยน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ “อยํ วสุนฺธรา พหลตฺเตน โยชนานํ ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ เอตฺตกํ สงฺขาตา”ติ. “เอตฺตกนฺ”ติ ปทสฺส จ “ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จา”ติ อิเมหิ วา “วสุนฺธรา”ติ อิมินา วา สมานาธิกรณตา น อิจฺฉิตพฺพา. เอตฺตกนฺติ หิ ภาวนปุสกํ ยํ สทฺทสตฺเถ กิริยาวิเสสนนฺติ วทนฺติ. ตสฺส “เอตฺตเกน ปมาเณน ”อิจฺเจวตฺโถ.

ในคาถานั้น มีคำอธิบายว่า บทว่า เอตฺตกํ เป็นคำแสดงขนาด. บทว่า พหลตฺเตน เป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะ. ด้วยบททั้งสองนี้ แสดงให้ทราบว่า "พื้นแผ่นดินนี้ วัดความหนาได้เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่นโยชน์)". บทว่า เอตฺตกํ ไม่จำเป็น ต้องเป็นตุลยาธิกรณะกับกลุ่มบทสังขยาเหล่านี้ คือ ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ หรือกับบทนามนี้ คือ วสุนฺธรา. ด้วยว่า บทว่า เอตฺตกํ นี้ เป็นภาวนปุงสกะ ในคัมภีร์สันสกฤต เรียกภาวนปุงสกะนั้นว่า กิริยาวิเสสนะ (ส่วนในอรรถกถา เรียกว่า ภาวนปุงสกะ)๑ ความหมาย ของบทว่า เอตฺตกํ นั้นก็คือ "มีขนาดเท่านี้".

อปิจ “ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จา”ติ อิเมสมฺปิ “วสุนฺธรา”ติ อิมินา สมานาธิกรณตา น อิจฺฉิตพฺพา “ภิกฺขูนํ สตนฺ”ติ เอตฺถ สตสทฺทสฺส วิย สงฺขฺยาวจนมตฺตตฺตา. ตถา หิ “เอตฺตกนฺ”ติ วุตฺตํ. “สงฺขาตา”ติ ปน “อยนฺ”ติ จ อิเมสํ “วสุนฺธรา”ติ อิมินา สมานาธิกรณตา ลพฺภติ. สพฺโพปายํ นโย อญฺเญสฺปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง แม้กลุ่มสังขยาเหล่านี้ คือ ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ น หุตานิ จ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นตุลยาธิกรณะกับบทนามว่า วสุนฺธรา เพราะเป็นเพียงคำแสดงจำนวน เท่านั้นเหมือนกับ สต ศัพท์ในข้อความว่า ภิกฺขูนํ สตํ (ภิกษุหนึ่งร้อยรูป) ดังนั้น ท่าน จึง กล่าวคำว่า เอตฺตกํ (เท่านั้น=ขนาด) กำกับไว้ด้วย.

ส่วนคำว่า สงฺขาตา และ คำว่า อยํ นี้ สามารถเป็นตุลยาธิกรณะกับบทว่า วสุนฺธรา ได้. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

มิสสกสังขยา

ทเสตฺถ ราชิโย เสตา ทสฺสนียา มโนรมา

ฉ ปิงฺคลา ปนฺนรส หลิทฺทาภา๑ จตุทฺทสา”ติ46

ปาฬิ. เอตฺถ ฉ ปิงฺคลา ปนฺนรสาติ ฉ จ ปนฺนรส จาติ เอกวีสติ ปิงฺคลา ราชิโยติ47 อตฺโถ คเหตพฺโพ.

พระบาลีนี้ว่า

เพชรเม็ดนี้ มีลายเส้นสีขาว ๑๐ เส้น ลายเส้นแดง

(ชมพู) ๒๑ เส้น และลายเส้นสีเหลืองดุจขมิ้น ๑๔ เส้น

งดงามตระการตา ตระการใจ.

ในข้อความพระบาลี้นี้ บทว่า ฉ ปิงฺคลา ปนฺนรสา พึงแปลว่า มีลายเส้นแดง (ชมพู) ๖ เส้นบวกกับ ๑๕ เส้นเท่ากับ ๒๑ เส้น.

มิสสกสังขยา

ตถา

ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว 'เอกนามา'ติ เม สุตํ

อสีติ ทส เอโก จ อินฺทนามา มหพฺพลาติ48

ปาฬิ๑.

อนึ่ง พระบาลีนี้ว่า

เป็นที่รู้กันว่า ท้าวมหาราชนั้น มีพระราชโอรสจำนวน

มากถึง ๙๑ พระองค์ที่มีพละกำลังมหาศาล และมี พระนามเหมือนกันว่า อินทร์.

คำอธิบาย

เอตฺถ ปน “เอกนวุตี”ติ วตฺตพฺเพ” อสีติ ทส เอโก จา”ติ วุตฺตํ. วิจิตฺรสทฺทรจนญฺหิ ปาวจนํ. อยํ นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ก็ในข้อความพระบาลีนี้ ทั้งที่ควรกล่าวว่า เอกนวุติ แต่กลับกล่าวว่า อสีติ ทส เอโก จ (80+10+1= 91). ด้วยว่า พระพุทธพจน์นั้น มีการประพันธ์คำศัพท์ที่วิจิตรพิสดาร. แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นนี้ นักศึกษา ก็พึงนำหลักการนี้ไปใช้เถิด.

สังเกตสังขยา

(สังขยาที่ใช้ตามความนิยมของชาวโลก)

ตึสปุริสนาวุตฺโย สพฺเพเวเกกนิจฺจิตา
เยสํ สมํ น ปสฺสามิ เกวลํ มหิ”มํ จรนฺติ49

ปาฬิ.

พระบาลีนี้ว่า

นักรบของเราคัดแต่ชั้นเอก ๆ รวมทั้งหมดได้
๓๙,๐๐๐ นาย (สามหมื่นเก้าพันนาย) เราพร้อมกับ
ทหารเหล่านั้นได้เที่ยวไปทั่วพื้นแผ่นดินนี้ ก็ไม่เห็น
กองทัพใดจะทัดเทียมกับกองทัพ(ของเรา)ได้.

คำอธิบาย

เอตฺถ “ปุริสานํ ตึสสหสฺสานิ นวุติ จ สตานิ ตึส นาวุตฺโย”ติ วุจฺจนฺติ50. อิมสฺมึ ปน ฐาเน ตึสสทฺทโต สหสฺสสทฺทสฺส นวุติสทฺทโต จ สตสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา “ตึส นาวุตฺโย”ติ วุตฺตนฺติ น คเหตพฺพํ. เอวญฺหิ คหเณ สติ ยตฺถ กตฺถจิปิ เอทิสี สทฺทรจนา กาตพฺพา สิยา, กตาย จ เอทิสาย สทฺทรจนา อตฺถาวคโม วินา อุปเทเสน สุณนฺตานํ น สิยา, ตสฺมา เนวํ คเหตพฺพํ. เอวํ ปน คเหตพฺพํ: “ตึส นาวุตฺโย”ติ อิทํ โลกสงฺเกตรูฬฺหํ วจนํ, สงฺเกตรูฬฺหสฺส ปน วจนสฺสตฺโถ ยสฺมา คหิตปุพฺพสงฺเกเตหิ สุตฺวา ญายเต, น อุปเทสโต, ตสฺมา พฺรหฺมทตฺเตน รญฺญา วุตฺตกาเลปิ สตฺถารา ตํ กถํ อาหริตฺวา วุตฺตกาเลปิ สพฺเพ มนุสฺสา วินาปิ อุปเทเสน วจนตฺถํ ชานนฺตีติ คเหตพฺพํ.

ในข้อความพระบาลีนี้ บทว่า ตึส นาวุตฺโย๑ มีความหมายเท่ากับ ๓๙,๐๐๐ (สาม หมื่นเก้าพัน). ก็ในฐานะนี้ ไม่ควรถือเอาว่า บทว่า ตึส นาวุตฺโย ท่านลบ สหสฺส ศัพท์ท้าย ตึส ศัพท์และลบ สต ศัพท์ท้าย นวุติ ศัพท์. ด้วยว่า เมื่อถือเอาอย่างนั้น การประพันธ์คำศัพท์ ที่มีลักษณะเช่นนี้ ก็จะสามารถทำได้ทุกแห่ง และเมื่อมีการประพันธ์คำศัพท์ในลักษณะ เช่นนั้น ก็จะทำให้ผู้ฟังที่ไม่ได้รับคำชี้แนะจากครู ไม่สามารถเข้าใจความหมายนั้นได้ ดังนั้น นักศึกษา จึงไม่ควรถือเอาเช่นนั้น.

แต่ควรถือเอาอย่างนี้ว่า คำว่า ตึส นาวุตฺโย นี้ เป็นถ้อยคำที่ชาวโลก กำหนดใช้กัน (ชาวโลกบัญญัติใช้กัน). ก็ความหมายของถ้อยคำที่ชาวโลกกำหนดใช้กันนี้ สำหรับผู้ที่ เข้าใจความหมายของคำนั้นมาก่อน พอได้ยิน ก็จะสามารถเข้าใจได้ทันที, มิใช่เข้าใจโดย อาศัยการชี้แนะจากครู. เพราะเหตุนั้น (ถ้อยคำในคาถานั้น) พึงทราบว่า (คำว่า ตึส นาวุตฺโย นั้น) ในคราวที่พระเจ้าพรหมทัตตรัสก็ดี ในคราวที่พระบรมศาสดาทรงนำเอาคำนั้นมา ตรัสอีกทอดหนึ่งก็ดี มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยสามารถที่จะเข้าใจความหมายของถ้อยคำนั้นได้ แม้จะไม่ได้รับคำชี้แนะจากครูก็ตาม.

นยูปเทสคาถา

ตึสญฺเจว สหสฺสานิ นวุติ จ สตานิ ตุ
ตึส นาวุติโย นาม วุตฺตา อุมงฺคชาตเก.

ในอุมมังคชาดก (มโหสธชาดก) พระผู้มีพระภาค ทรงใช้ คำว่า ตึส นาวุติโย แสดงจำนวนสังขยา ๓๙,๐๐๐ (สามหมื่นเก้าพัน).

ยสฺมา ปาวจเน สนฺติ นยา เจว อจินฺติยา
โวหารา จ สุคุฬฺหตฺถา ทยาปนฺเนน เทสิตา.

เนื่องจากในพระบาลี พระพุทธองค์ผู้ทรงกอรปด้วย พระมหากรุณา ได้ทรงแสดงนยะและโวหารต่างๆ ที่ ไม่มีผู้ขบคิดกัน ทั้งมีความหมายซ่อนเร้น ยากที่จะ หยั่งถึงไว้ (เป็นจำนวนมาก).

ตสฺมา สาฏฺจกเถ ธีโร คมฺภีเร ชินภาสิเต
อุปเทสํ สทา คณฺเห ครุ สมฺมา อุปฏฺจหํ.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิต พึงตั้งใจปรนนิบัติครูโดยชอบ แล้วพึงถือเอาอุปเทสในพระภาษิตของพระชินเจ้า และคัมภีร์อรรถกถาอันมีความลึกซึ้งทุกเมื่อ.

ครูปเทสหีโน หิ อตฺถสารํ น วินฺทติ
อตฺถสารวิหีโน โส สทฺธมฺมา ปริหายติ.

ด้วยว่า บุคคลผู้ขาดคำชี้แนะจากครู จะไม่เข้าใจเนื้อหา ที่เป็นสาระ เมื่อไม่เข้าใจเนื้อหาที่เป็นสาระ ก็ไม่สามารถ บรรลุพระสัทธรรมได้.

ครูปเทสลาภี จ อตฺถสารสมายุโต
สทฺธมฺมํ ปริปาเลนฺโต สทฺธมฺมสฺมา น หายติ.

ตรงกันข้าม บุคคลผู้ที่ได้รับการชี้แนะจากครู จะเข้าใจ เนื้อหาที่เป็นสาระ สามารถรักษาพระสัทธรรมไม่ให้

อันตรธาน ทั้งไม่เสื่อมจากพระสัทธรรมนั้น.

สทฺธมฺมตฺถาย เม ตสฺมา สงฺขฺยามาลาปิ ภาสิตา
สปฺปโยคา ยถาโยคํ สเหวตฺถวินิจฺฉยา.

ดังนั้น เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม ข้าพเจ้า จึงได้แสดงแบบแจกของสังขยาศัพท์พร้อมทั้งวินิจฉัย ความหมายโดยยกตัวอย่างประกอบตามสมควร.

อิติ นวงฺเค สาฏฺจกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สวินิจฺฉโย สงฺขฺยานามานํ นามิกปทมาลาวิภาโค นาม เตรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่าสังขยานามนามิกปทมาลาวิภาคของนามประเภท สังขยาพร้อมทั้งข้อวินิจฉัยในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้ วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎกอันมี องค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๔

อตฺถตฺติกวิภาค

การจำแนกธาตุและบทที่สำเร็จจากธาตุด้วยประเด็น ๓ ประเด็น

ความสืบเนื่อง

ภูธาตุ ตาย นิปฺผนฺน- รูปญฺจาติ อิทํ ทฺวยํ
กตฺวา ปธานมเมฺหหิ สพฺพเมตํ ปปญฺจิตํ.
ภวติสฺส วสา ทานิ วกฺขามตฺถตฺติกํ วรํ
อตฺถุทฺธาโร ตุมนฺตญฺจ ตฺวาทิยนฺตํ ติกํ อิธ.

ที่ผ่านมา ข้าพเจ้าได้ อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่อง ต่างๆ ไว้ครบถ้วนโดยการยกเอาภูธาตุและคำที่สำเร็จ มาจากภูธาตุขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง.

บัดนี้ จักได้กล่าวถึงสาระที่เป็นประเด็น ๓ ประเด็นโดย

มี ภู ธาตุเป็นตัวอย่าง. ก็ประเด็นทั้ง ๓ นั้นประกอบด้วย อัตถุทธาระ (การนำความหมายออกมาแสดง), ตุมันตะ (การนำธาตุดังกล่าวมาแสดงด้วยการประกอบ [redacted]ุ ปัจจัย) และตฺวาทิปัจจยันตะ (การนำธาตุดังกล่าวมา แสดงด้วยการประกอบกับกลุ่มตฺวาทิปัจจัย).

ตสฺมา ตาว ภูธาตุโต ปวตฺตสฺส ภูตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร นียเต

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จักนำอัตถุทธาระของ ภูต ศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจาก ภู ธาตุ มาแสดงไว้เป็นลำดับแรกดังต่อไปนี้.

อรรถของ ภูต ศัพท์

ขนฺธสตฺตามนุสฺเสสุ วิชฺชมาเน จ ธาตุยํ
ขีณาสเว รุกฺขาทิมฺหิ ภูตสทฺโท ปวตฺตติ.
อุปฺปาเท จาปิ วิญฺเญยฺโย ภูตสทฺโท วิภาวินา
วิปุเล โสปสคฺโคยํ หีฬเน วิธเมปิ จ
ปราชเย เวทิยเน นาเม ปากฏตาย จ.

บัณฑิต พึงทราบว่า ภูต ศัพท์ มีอรรถดังนี้:- ขนฺธ (ขันธ์ห้า), สตฺต (สิ่งมีชีวิต), อมนุสฺส (อมนุษย์ [ในที่นี้หมายถึงเทวดา]), วิชฺชมาน (มีปรากฏ, ธาตุ (ธาตุ ๔), ขีณาสว (พระอรหันต์), รุกฺข (ต้นไม้) และ อุปฺปาท (การเกิด)๑.

นอกจากนี้ พึงทราบว่า ภูต ศัพท์นี้ หากมี ป อุปสรรคเป็น บทหน้า มีอรรถว่า วิปุล (งอกงามไพบูลย์), หากมี ปริ เป็น บทหน้ามีอรรถว่า หีนฬ (รังเกียจเหยียดหยาม),หากมี สํ เป็นบทหน้า ใช้เป็น

ชื่อ, หากมี อภิ เป็นบทหน้า มีอรรถว่า วิธมน (ชนะ หรือครอบงำ),หากมี ปรา เป็นบทหน้ามี อรรถว่า ปราชย (ความพ่ายแพ้), หากมี อนุ เป็นบทหน้ามี อรรถว่า เวทิยน (ความรู้สึก[เสวย]), หากมี วิ เป็นบทหน้า มีอรรถว่า ปากฏีกรณ (ความปรากฏ).

ตัวอย่างจากอรรถกถา

วุตฺตญฺเหตํ:- ภูตสทฺโท ปญฺจกฺขนฺธามนุสฺสธาตุวิชฺชมานขีณาสวสตฺตรุกฺขาทีสุ ทิสฺสติ. "ภูตมิทนฺติ ภิกฺขเว สมนุปสฺสถา"ติอาทีสุ หิ อยํ ปญฺจกฺขนฺเธสุ ทิสฺสติ. "ยานีธ ภูตานิ สมาคตานี"ติ เอตฺถ อมนุสฺเส. "จตฺตาโร โข ภิกฺขุ มหาภูตา เหตู"ติ เอตฺถ ธาตูสุ. "ภูตสฺมึ ปาจิตฺติยนฺ"ติอาทีสุ วิชฺชมาเน. "โย จ กาลฆโส ภูโต"ติ เอตฺถ ขีณาสเว. "สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ, ภูตา โลเก สมุสฺสยนฺ"ติ เอตฺถ สตฺเต. "ภูตคามปาตพฺยตายา"ติ เอตฺถ รุกฺขาทีสูติ. มูลปริยายุตฺตฏฺจกถาย8 วจนํ อิทํ.

สมจริงดังที่ในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ ได้ยกอัตถุทธาระของ ภูต ศัพท์มาแสดงไว้ดังนี้ว่า ภูต ศัพท์ใช้ในความหมายดังต่อไปนี้คือ:- เบญจขันธ์ (ขันธ์ห้า), อมุนษย์ (เทวดา), ธาตุ ๔ (มหาภูตรูป ๔), สิ่งที่มีปรากฏ, พระอรหันต์, สิ่งมีชีวิต (สัตว์), ต้นไม้ ฯลฯ ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้:-

๑. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ภูตมิทนฺติ ภิกฺขเว๑ สมนุปสฺสถ1 นี้ หมายถึงเบญจขันธ์ หรือขันธ์ห้า (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย พวกเธอ จงพิจารณาขันธ์ห้านี้".

๒. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ 2หมายถึงอมนุษย์ (เทวดา) (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "ทวยเทพเหล่าใด ผู้มาชุมนุมกัน ณ ที่นี้".

๓. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขุ มหาภูตา เหตุ3 หมายถึง ธาตุ ๔ (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "ดูก่อนภิกษุ มหาภูตรูปทั้งหลาย (ธาตุทั้งหลาย) ๔ ประเภทนี้แล เป็นเหตุ (เป็นปัจจัย)".

๔. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ภูตสฺมึ ปาจิตฺติยํ4 หมายถึงสิ่งที่มี ปรากฏ (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ในกรณีที่พืชนั้น ปรากฏเป็นต้นออกมาแล้ว (งอกแล้ว)"

๕. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า โย จ กาลฆโส ภูโต5 หมายถึง พระอรหันต์ (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "พระอรหันต์องค์ใด ผู้สามารถควบคุมกาลเวลาได้แล้ว".

๖. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ, ภูตา โลเก

สมุสฺสยํ6 หมายถึงสิ่งมีชีวิต (สัตว์) (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "สิ่งมีชีวิตทั้งปวง (สรรพสัตว์) ในโลก ล้วนจักต้องทอดทิ้งร่างกายไป".

๗. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ภูตคามปาตพฺยตาย7 หมายถึงต้นไม้ (ดังนั้น จึงควรแแปลประโยคนี้ว่า) "ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะทำลายหมู่แมกไม้ใบหญ้า".

ข้อความที่แสดงอัตถุทธาระ (การนำความหมายออกมาแสดง) ของ ภูต ศัพท์นี้ เป็นข้อความที่มาในคัมภีร์อรรถกถาแห่งมูลปริยายสูตร.

ตัวอย่างจากฎีกา

ฏีกายมาทิสทฺเทน อุปฺปาทาทีนิ คยฺหเร9. วุตฺตญฺเหตํ: “ชาตํ ภูตํ สงฺขตนฺ”ติอาทีสุ ภูตสทฺโท อุปฺปาเท ทิสฺสติ. สอุปสคฺโค ปน “ปภูตมริโย ปกโรติ ปุญฺณนฺ”ติอาทีสุ วิปุเล. “เยภุยฺเยน ภิกฺขูนํ ปริภูตรูโป”ติอาทีสุ หีฬเน. “สมฺภูโต สาณวาสี”ติอาทีสุ ปญฺญตฺติยํ. “อภิภูโต มาโร วิชิโต สงฺคาโม”ติอาทีสุ วิธมเน. “ปราภูตรูโป โข อยํ อเจโล ปาถิก-ปุตฺโต”ติอาทีสุ ปราชเย. “อนุภูตํ สุขทุกฺขนฺ”ติอาทีสุ เวทิยเน. “วิภูตํ ปญฺญายา”ติอาทีสุ ปากฏีกรเณ ทิสฺสติ, เต สพฺเพ “รุกฺขาทีสู”ติอาทิสทฺเทน สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาติ.

อนึ่ง ในคัมภีร์ฏีกา ท่านได้นำเอาความหมายมี อุปฺปาท เป็นต้นโดยอาศัยอำนาจ ของ อาทิ ศัพท์ใน คำว่า รุกฺขาทีสุ ดังที่พระฏีกาจารย์ได้แสดงตัวอย่างไว้ว่า

๑. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ10หมายถึงการเกิด ขึ้น (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “ธรรมชาติที่เกิดขึ้นถูกปัจจัยปรุงแต่ง”

สำหรับตัวอย่างของพระบาลีที่แสดงความหมายของ ภูต ศัพท์ที่มีอุปสรรค (มี ป, ปริ, สํ, อภิ เป็นต้น) นำหน้า มีดังนี้ คือ

๒. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ปภูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญํ11หมายถึง งอกงามไพบูลย์ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “พระอริยะย่อมสร้างสมบุญ ให้เจริญ งอกงามไพบูลย์ยิ่งๆ ขึ้น” (ป + ภูต)

๓. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า เยภุยฺเยน ภิกฺขูนํ ปริภูตรูโป12 หมายถึงการดูถูกเหยียดหยาม, ปรักปรำ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “ผู้ที่ภิกษุ ส่วนใหญ่รังเกียจเหยียดหยาม” (ปริ + ภูต)

๔. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า สมฺภูโต สาณวาสี13 หมายถึงชื่อ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “พระสัมภูตะ ผู้พำนักอยู่ที่สาณประเทศ” (สํ + ภูต)

๕. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า อภิภูโต มาโร วิชิโต สงฺคาโม14 หมายถึง การชนะ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “บุคคล ควรชนะมาร, ควรชนะสงคราม" ในพระบาลีเป็นรูปสมาสว่า วิชิตสงฺคาโม - ผู้ชนะสงคราม” (อภิ + ภูต)

๖. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ปราภูตรูโป โข อยํ อเจโล ปาถิก-ปุตฺโต15 หมายถึงความพ่ายแพ้ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “นิครนถ์ปาถิกบุตร ผู้นี้มีท่าทีว่าจะพ่ายแพ้ต่อพระผู้มีพระภาค” (ปรา + ภูต)

๗. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า อนุภูตํ สุขทุกฺขํ16 หมายถึงความรู้สึก (เสวย) (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “ได้รับความสุขและทุกข์” (อนุ + ภูต)

๘. ภูต ศัพท์ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า วิภูตํ ปญฺญาย หมายถึงความปรากฏ (ดังนั้น จึงควรแปลประโยคนี้ว่า) “ปรากฏแก่ญาณปัญญา” (วิ + ภูต)

อนึ่ง ความหมายตั้งแต่ อุปฺปาท เป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นความหมายที่ได้มาด้วย อำนาจของอาทิศัพท์ในคำว่า รุกฺขาทีสุ.

ตุมันตกถา

กถาว่าด้วยเรื่องบทที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัย

อุทเทส (หัวข้อ)

อิทานิ ตุมนฺตปทานิ วุจฺจนฺเต

ต่อไปนี้ ข้าพเจ้า จักแสดงบทที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัย. [บทที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัยนี้ แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ อกัมมกตุมันตบทและสกัมมกตุมันตบท]

อกัมมกตุมันตบท

ภวิตุ, อุพฺภวิตุ, สมุพฺภวิตุ, ปภวิตุ, ปราภวิตุ, อติภวิตุ, สมฺภวิตุ, วิภวิตุ, โภตุ, สมฺโภตุ, วิโภตุ, ปาตุภวิตุ. ปาตุพฺภวิตุ วา, ปาตุโภ■ุ. อิมานิ อกมฺมกานิ ตุมนฺตปทานิ.

อกัมมกตุมันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปศัพท์โดยการลง ■ุ ปัจจัยท้ายอกัมมกธาตุ [ธาตุที่ไม่ต้องมีกรรมมารับ]

ตัวอย่างเช่น

ภวิตุ เพื่อเป็น อุพฺภวิตุ เพื่อเป็น

สมุพฺภวิตุ เพื่อบังเกิดขึ้น ปภวิตุ เพื่อก่อกำเนิด

ปราภวิตุ เพื่อฉิบหาย อติภวิ■ุ เพื่อเป็นอย่างรุนแรง

สมฺภวิตุ เพื่อบังเกิดมี วิภวิตุ เพื่อการดับหาย

โภตุ เพื่อเป็น สมฺโภตุ เพื่อบังเกิดมี

วิโภตุ เพื่อดับหาย ปาตุภวิตุ เพื่อปรากฏ

ปาตุพฺภวิตุ วา เพื่อปรากฏ (ใช้เป็นรูปว่า ปาตุภวิ■ุ บ้าง)

ปาตุโภตุ เพื่อปรากฏ

บัณฑิต พึงทราบว่า บททั้งหลายเหล่านี้ เป็นบทกิริยาที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัย และ เป็นบทกิริยาที่ไม่ต้องมีบทกรรมมารับแต่อย่างใด.

สุทธกัตตา สกัมมก ตุมันตบท

ปริโภตุ, ปริภวิตุ, อภิโภตุ, อภิภวิตุ, อธิโภตุ, อธิภวิตุ อติโภตุ อติภวิตุ, อนุโภตุ อนุภวิตุ, สมนุโภตุ สมนุภวิตุ, อภิสมฺโภตุ อภิสมฺภวิตุ. อิมานิ สกมฺมกานิ ตุมนฺตปทานิ, สพฺพาเนตานิ สุทฺธกตฺตริ ภวนฺติ.

สำหรับสกัมมกตุมันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปโดยการลง ■ุ ปัจจัยท้ายธาตุที่เป็น สกัมมกธาตุ[ธาตุที่ต้องมีกรรมมารับ] แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ฝ่ายสุทธกัตตากับฝ่าย เหตุกัตตา) สำหรับฝ่ายสุทธกัตตุวาจก มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

ปริโภตุ, ปริภวิตุ เพื่อกำหราบ, เพื่อครอบงำ

อภิโภตุ, อภิภวิ[redacted] เพื่อกำหราบ, เพื่อครอบงำ

อธิโภตุ, อธิภวิตุ เพื่อกำหราบ, เพื่อครอบงำ

อติโภตุ อติภวิตุ เพื่อกำหราบ, เพื่อครอบงำ

อนุโภตุ อนุภวิตุ เพื่อรับรู้(เสวย)

สมนุโภตุ สมนุภวิตุ เพื่อรับรู้(เสวย)

อภิสมฺโภตุ อภิสมฺภวิตุ เพื่อเข้าถึง

บัณฑิต พึงทราบว่า บททั้งหลายเหล่านี้ เป็นบทกิริยาที่ลงท้ายด้วย [redacted] ปัจจัยที่ต้อง มีบทกรรมมารับ และเป็นสุทธกัตตุวาจก.

เหตุกัตตา สกัมมก ตุมันตบท

“ภาเวตุ, ปภาเวตุ, สมฺภาเวตุ วิภาเวตุ, ปริภาเวตุ”อิจฺเจวมาทีนิ เหตุกตฺตริ ตุมนฺตปทานิ, สพฺพานิปิ เหตุกตฺตริ ตุมนฺตปทานิ สกมฺมกานิเยว ภวนฺติ. อุทฺเทโสยํ.

สำหรับเหตุกัตตาสกัมมกตุมันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปโดยการลงเหตุปัจจัย และ [redacted] ปัจจัยท้ายธาตุที่เป็นสกัมมกธาตุ) ฝ่ายเหตุกัตตุวาจก มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

ภาเวตุ เพื่อทำให้…บังเกิด (เพื่อเจริญ)

ปภาเวตุ เพื่อทำให้…บังเกิดเป็นต่างๆ

สมฺภาเวตุ เพื่อทำให้…บังเกิดโดยดี

วิภาเวตุ เพื่อทำให้…บังเกิดโดยพิเศษ

ปริภาเวตุ เพื่อทำให้ร้อน

บัณฑิต พึงทราบว่า บททั้งหลายเหล่านี้ เป็นบทกิริยาที่ลงท้ายด้วย [redacted] ปัจจัยที่ต้อง มีบทกรรมมารับ และเป็นเหตุกัตตุวาจก.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นหัวข้อแห่งตุมันตบท.

นิทเทสตุมันตบท

(คำอธิบายของตุมันตบท)

ตตฺร สมานตฺถปเทสุ เอกเมวาทิปทํ คเหตฺวา นิทฺเทโส กาตพฺโพ: ภวิตุนฺติ โหตุ วิชฺชิตุ ปญฺญายิตุ สรูปี ลภิตุ. เอตฺถ วุตฺตนยานุสาเรน เสสานมฺปิ ตุมนฺตานํ นิทฺเทโส วิตฺถาเรตพฺโพ, สพฺพานิ ตุมนฺตปทานิ จตุตฺถิยตฺเถ วตฺตนฺติ ตุวํ มม จิตฺตมญฺญาย, เนตฺตํ ยาจิตุมาคโต”ติ เอตฺถ วิย. ยาจิตุนฺติปิ ยาจนตฺถายาติ อตฺโถ. ตสฺมา ภวิตุนฺติอาทีนมฺปิ “ภวนตฺถายา”ติ วา “ภวนตฺถนฺ”ติ วา “ภวนายา”ติ วา อาทินา อตฺโถ คเหตพฺโพ. อปิจ “เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ เขมโต”ติ เอตฺถ “ทฏฺฐุนฺติ อทสฺส “ทิสฺวา”ติ อตฺถทสฺสนโต ยถารหํ ตุมนฺตานิ ตฺวาสทฺทนฺตปทตฺถวเสนปิ คเหตพฺพานิ.

บรรดาตุมันตบทที่มีความหมายเหมือนกันซึ่งข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในบทอุทเทสนั้น ข้าพเจ้า จะแสดงเฉพาะรายละเอียดของบทต้นเพียงบทเดียวเท่านั้นดังต่อไปนี้:-

บทว่า ภวิ■ุ มีความหมายเท่ากับบทว่า โห■ุ (เพื่อเป็น), วิชฺชิ■ุ (เพื่อปรากฏ), ปญฺญายิ■ุ (เพื่อเป็นที่รู้จัก), สรูปํ ลภิ■ุ (เพื่อได้ซึ่งอัตภาพ). นักศึกษา พึงแสดงรายละเอียด ของตุมันตบทอื่นๆ ที่เหลือโดยยึดตามนัยที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในบทนี้.

ตุมันตบททั้งหมด พึงทราบว่า เป็นบทที่ใช้ในอรรถจตุตถีวิภัตติเหมือนกับในข้อ ความพระบาลีนี้ว่า ตุวํ มม จิตฺตมญฺญาย, เนตฺตํ ยาจิตุมาคโต17 (ท่านทราบเจตนาของ เรา จึงได้เดินทางมาเพื่อขอดวงตาจากเรา). ก็บทว่า ยาจิ■ุ นี้มีความหมาย เท่ากับบทว่า ยาจนตฺถาย (เพื่อขอ) เพราะเหตุนั้น นักศึกษา พึงแปลความหมายของตุมันตบทมี ภวิ■ุ เป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า ภวนตฺถาย (เพื่อประโยชน์ความเป็น) หรือ ภวนตฺถํ (เพื่ออันเป็น) หรือ ภวนาย (เพื่อเป็น). นอกจากนี้ เนื่องจากได้พบการนำความหมายของบทว่า ทฏฺ■ุ มาใช้เป็นปุพพกาลกิริยาเท่ากับบทว่า ทิสฺวา (เห็นแล้ว) ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ๑ เขมโต18 (มองเห็นแล้วซึ่งการประพฤติเนกขัมมะ (การออกบวช) ว่าเป็น แดนปลอดภัย) ดังนั้น บางครั้งความหมายของตุมันตบท จึงสามารถใช้ในความหมายเป็น ปุพพกาลกิริยาเท่ากับบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ก็ได้ (ในกรณีนี้ให้แปลว่า…แล้ว เช่น กา■ุ = ทำแล้ว, ภุญฺชิ■ุ = กินแล้ว เป็นต้น).

ตุมันตบท เป็นบทนิบาต

เอตานิ จ นิปาตปเทสุ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. วุตฺตญฺหิ นิรุตฺติปิฏเก นิปาตปท-ปริจฺเฉเท "■ุ อิติ จตุตฺถิยา" ติ. ตตฺรายมตฺโถ "ตุ อิติ เอตทนฺโต นิปาโต จตุตฺถิยา อตฺเถ วตฺตตี"ติ.

อนึ่ง ตุมันตบททั้งหลายเหล่านี้ สงเคราะห์เป็นบทนิบาต ดังที่ในคัมภีร์นิรุตติปิฎก ท่านพระอาจารย์กัจจายนะได้กล่าว ■ุ ปัจจัยไว้ในปริจเฉทว่าด้วยเรื่องของนิบาตดังนี้ว่า "■ุ อิติ จตุตฺถิยา"ติ ซึ่งแปลความหมายได้ว่า นิบาตที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัยใช้ในอรรถของ จตุตถีวิภัตติ (กล่าวคือตุมัตถสัมปทานและตทัตถสัมปทาน)

ตุมนฺตกถา สมตฺตา.

กถาว่าด้วยเรื่องบทที่ลงท้ายด้วย ■ุ ปัจจัย จบ.

ตฺวาทิยันตกถา

กถาว่าด้วยบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น

อุทเทส (หัวข้อ)

อิทานิ ตฺวาทิยนฺตปทานิ วุจฺจนฺเต

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัย.

ปุพพกาลกิริยา

อกัมมกบท

ภวิตฺวา, ภวิตฺวาน, ภวิตุน, ภวิย, ภวิยาน. อุพฺภวิตฺวา, อุพฺภวิตฺวาน, อุพฺภวิตุน, อุพฺภวิย, อุพฺภวิยาน. เอส นโย “สมฺพฺภวิตฺวา, ปราภวิตฺวา, สมฺภวิตฺวา, วิภวิตฺวา, ปาตุพฺภวิตฺวา”ติ เอตฺถาปิ. อิมานิ อกมฺมกานิ อุสฺสุกฺกนตฺถานิ ตฺวาทิยนฺตปทานิ.

อกัมมกตฺวาทิยันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปศัพท์โดยการลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น ท้ายอกัมมกธาตุ [ธาตุที่ไม่ต้องมีกรรมมารับ]

ตัวอย่างเช่น

ภวิตฺวา เป็นแล้ว ภวิตฺวาน เป็นแล้ว

ภวิตุน เป็นแล้วภวิย เป็นแล้ว

ภวิยาน๑ เป็นแล้ว อุพฺภวิตฺวา เป็นแล้ว

อุพฺภวิตฺวาน เป็นแล้ว อุพฺภวิตุน เป็นแล้ว

อุพฺภวิย เป็นแล้ว อุพฺภวิยาน เป็นแล้ว

สมฺพฺภวิตฺวา เป็นแล้ว ปราภวิตฺวา เสื่อมแล้ว

สมฺภวิตฺวา เป็นโดยดีแล้ว วิภวิตฺวา ดับแล้ว

ปาตุพฺภวิตฺวา ปรากฏแล้ว

บททั้งหลายเหล่านี้ (ภวิตฺวา - ปาตุพฺภวิตฺวา) เป็นตวาทิยันตบทที่มีความหมาย ยังไม่เสร็จสิ้น (ปุพพกาลกิริยา) และเป็นบทกิริยาที่ไม่ต้องมีกรรมมารับแต่อย่างใด.

สกัมมกบท (สุทธกัตตุวาจก)

ภุตฺวา, ภุตฺวาน, ปริภวิตฺวา, ปริภวิตฺวาน, ปริภวิตุน, ปริภวิย, ปริภวิยาน, อริภุยฺย. อภิภวิตฺวา, อภิภวิตฺวาน, อภิภวิตุน, อภิภวิย, อภิภวิยาน, อภิภุยฺย. เอส นโย “อธิภวิตฺวา, อติภวิตฺวา, อนุภวิตฺวา, อนุภวิยาน” ติ เอตฺถาปิ . อิทญฺเจตฺถ นิทสฺสนํ. “ตมโวจ ราชา อนุภวิยาน ตมฺปิ เอยฺยาสิ ขิปฺปํ อหมปิ ปูชํ กสฺสนฺ”ติ อนุภุตฺวา, อนุภุตฺวาน. อธิโภตฺวา, อธิโภตฺวาน.

> สฏฺฐิ กปฺปสหสฺสานิ เทวโลเก รมิสฺสติ
>
> อญฺเญ เทเว อธิโภตฺวา อิสฺสรํ การยิสฺสตี”ติ

อิทเมตฺถ ปาฬินิทสฺสนํ, อิมานิ สกมฺมกานิ อุสฺสุกฺกนตฺถานิ ตฺวาทิยนฺตปทานิ. อิมานิ จตฺตาริ สุทฺธกตฺตริเยว ภวนฺติ.

สำหรับ สกัมมกตฺวาทิปัจจยันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปโดยการลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น ท้ายธาตุที่เป็นสกัมมกธาตุ[ธาตุที่ต้องมีกรรมมารับ] แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ฝ่ายสุทธ- กัตตากับฝ่ายเหตุกัตตา) สำหรับฝ่ายสุทธกัตตุวาจก มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

ภุตฺวา, ภุตฺวาน๑ เสวยแล้ว (ได้รับแล้ว)

ปริภวิตฺวา, ปริภวิตฺวาน ข่มแล้ว, ครอบงำแล้ว, รังแกแล้ว

ปริภวิตุน, ปริภวิย ข่มแล้ว, ครอบงำแล้ว, รังแกแล้ว

ปริภวิยาน, ปริภุยฺย ข่มแล้ว, ครอบงำแล้ว, รังแกแล้ว

อภิภวิตฺวา, อภิภวิตฺวาน ข่มได้แล้ว, ครอบงำแล้ว, ชนะแล้ว

อภิภวิตุน, อภิภวิย ข่มได้แล้ว, ครอบงำแล้ว, ชนะแล้ว

อภิภวิยาน, อภิภุยฺย ข่มได้แล้ว, ครอบงำแล้ว, ชนะแล้ว

อธิภวิตฺวา ชนะแล้ว

อติภวิตฺวา ครอบงำแล้ว

อนุภวิตฺวา เสวยแล้ว (ใช้สอยแล้ว)

อนุภวิยาน เสวยแล้ว (ใช้สอยแล้ว)

สำหรับบทว่า อนุภวิยาน มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ตมโวจ ราชา อนุภวิยาน ตมฺปิ, เอยฺยาสิ ขิปฺปํ อหมปิ ปูชํ กสฺสํ19 (พระราชา ตรัสกะบุคคลนั้นว่า เจ้าจงรีบมา ใช้สอยทรัพย์นั้นเถิด เราจักมอบเป็นเครื่องสักการะแก่เจ้า)

อนุภุตฺวา เสวยแล้ว

อนุภุตฺวาน เสวยแล้ว

อธิโภตฺวา ชนะแล้ว

อธิโภตฺวาน ชนะแล้ว

บทว่า อธิโภตฺวา นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

สฏฺฐิ กปฺปสหสฺสานิ เทวโลเก รมิสฺสติ

อญฺเญ เทเว อธิโภตฺวา อิสฺสรํ การยิสฺสติ.20

เขาจักเพลิดเพลินอยู่ในเทวโลกตลอดหกหมื่นกัปป์ จักครองเทวโลกเหนือทวยเทพอื่นๆ.

ตวาทิยันตบทเหล่านี้ (ภุตฺวา - อธิโภตฺวา) เป็นกิริยาที่มีความหมายยังไม่เสร็จสิ้น (ปุพพกาลกิริยา) ที่ต้องมีบทกรรมมารับ. อนึ่ง บทว่า ปริภวิตฺวา, อภิภวิตฺวา, อธิภวิตฺวา, อนุภวิตฺวา ๔ บทเหล่านี้ เป็นสุทธกัตตุวาจกเท่านั้น.

สกัมมกบท (เหตุกัตตุวาจก)

“ภาเวตฺวา, ภาเวตฺวาน. ปภาเวตฺวา, ปภาเวตฺวาน. สมฺภาเวตฺวา, สมฺภาเวตฺวาน. วิภาเวตฺวา, วิภาเวตฺวาน. ปริภาเวตฺวา, ปริภาเวตฺวาน”อิจฺเจวมาทีนิ สกมฺมกานิ อุสฺสุกฺกนฺตฺถานิ ตฺวาทิยนฺตปทานิ เหตุกตฺตริเยว ภวนฺติ. อุทฺเทโสยํ.

สำหรับเหตุกัตตาสกัมมกตฺวาทิยันตบท (บทกิริยาที่สำเร็จรูปโดยการลงเหตุปัจจัย และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุที่เป็นสกัมมกธาตุ) ฝ่ายเหตุกัตตุวาจก มีตัวอย่างดังนี้:-

ภาเวตฺวา เจริญแล้ว, ให้บังเกิดแล้ว

ภาเวตฺวาน เจริญแล้ว, ให้บังเกิดแล้ว

ปภาเวตฺวา ให้บังเกิดขึ้นโดยประการต่างๆ แล้ว

ปภาเวตฺวาน ให้บังเกิดขึ้นโดยประการต่างๆ แล้ว

สมฺภาเวตฺวา ให้บังเกิดขึ้น ด้วยดีแล้ว

สมฺภาเวตฺวาน ให้บังเกิดขึ้น ด้วยดีแล้ว

วิภาเวตฺวา ให้บังเกิดโดยพิเศษ

วิภาเวตฺวาน ให้บังเกิดโดยพิเศษ

ปริภาเวตฺวา ให้รังเกียจเหยียดหยาม

ปริภาเวตฺวาน๑ ให้รังเกียจเหยียดหยาม

ตวาทิยันตบทเหล่านี้ (ภาเวตฺวา - ปริภาเวตฺวาน) เป็นกิริยาที่มีความหมายยังไม่ เสร็จสิ้น (ปุพพกาลกิริยา) ประเภทมีบทกรรมมารับ และเป็นเหตุกัตตุวาจก.

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้ เป็นหัวข้อแห่งตวาทิยันตบท.

นิทเทสตวาทิยันตบท

(คำอธิบายของตฺวาทิยันตบท)

ตตฺร สมานตฺถปเทสุ เอกเมวาทิปทํ คเหตฺวา นิทฺเทโส กาตพฺโพ ภวิตฺวาติ หุตฺวา ปญฺญายิตฺวา สรูปํ ลภิตฺวา. เอวํ วุตฺตนยานุสาเรน เสสานมฺปิ ตฺวาทิยนฺตปทานํ นิทฺเทโส วิตฺถาเรตพฺโพ. อยํ ปน วิเสโส ภุตฺวาติ สมฺปตฺตึ อนุภุตฺวาติ สกมฺมกวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. ภุตฺวา อนุภุตฺวาติ อิเมสญฺหิ สมานตฺถตํ สทฺธมฺมวิทู อิจฺฉนฺติ.

บรรดาตฺวาทิยันตบทที่มีความหมายเหมือนกันที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ในบทอุทเทสนั้น ข้าพเจ้า จะแสดงเฉพาะรายละเอียดของบทแรกเพียงบทเดียวเท่านั้นดังนี้:-

บทว่า ภวิตฺวา มีความหมายเท่ากับบทว่า หุตฺวา (เป็น), ปญฺญายิตฺวา (ปรากฏแล้ว), สรูปํ ลภิตฺวา (ได้แล้วซึ่งอัตภาพ). นักศึกษาพึงแสดงรายละเอียดของตฺวาทิยันตบทอื่น ๆ ที่เหลือโดยยึดตามนัยที่ข้าพเจ้าแสดงไว้นี้เถิด ยกเว้นบทพิเศษ คือ ภุตฺวา นักศึกษาควร แปลความหมายให้เป็นสกัมมกกิริยาว่า “เสวยแล้วซึ่งสมบัติ” ด้วยว่า บัณฑิตผู้รู้พระ สัทธรรม นิยมใช้บทว่า ภุตฺวา ให้มีความหมายเท่ากับบทว่า อนุภุตฺวา.

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

"ภุตฺวา ภุตฺวาน”อิจฺเจเต “อนุภุตฺวา”ติมสฺส หิ
อตฺถํ สูเจนฺติ “หุตฺวาติ ปทสฺส ปน เนว เต.

บทว่า ภุตฺวา และ ภุตฺวาน มีความหมายเท่ากับบทว่า อนุภุตฺวา (เสวย,ได้รับ) ไม่ใช่มีความหมายเท่ากับ หุตฺวา (ที่แปลว่า เป็น).

เกจิ "ภูตฺวา" ติ ทีฆตฺตํ ตสฺส อิจฺฉนฺติ สาสเน

ทีฆาตา รสฺสตา เจว ทฺวยมฺเปตํ ปทิสฺสติ.

อนึ่ง มีอาจารย์ทางฝ่ายศาสนาบางท่าน ออกเสียง เป็นทีฆะว่า “ภูตฺวา” ซึ่งความจริงแล้ว ไม่ว่ารูปที่เป็น ทีฆะหรือรูปที่เป็นรัสสะ ก็ปรากฏว่า มีใช้ทั้งสองรูป.

สทฺทสตฺเถ จ “ภูตฺวา”ติ ทีฆตฺตสญฺหิตํ ปทํ

“ภวิตฺวาติ อทสฺสตฺถํ ทีเปติ น ตุ สาสเน.

ในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต พึงทราบว่า บทว่า ภูตฺวา ซึ่งมีรูปทีฆะในพยางค์ต้น จะมีความหมายเท่ากับบท ว่า ภวิตฺวา (มี, เป็น) ส่วนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ไม่ได้นำบทว่า ภูตฺวา มาใช้ในความหมายเช่นนั้น.

"หุตฺวา"อิติ ปทํเยว ทีเปติ ชินสาสเน

"ภวิตฺวา"ติ ปทสฺสตฺถํ นตฺถิ อญฺญตฺถ ตํ ปทํ.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น พึงทราบว่า มีเพียงบทว่า หุตฺวา เท่านั้นที่ใช้ในความหมายว่า "มี, เป็น" ซึ่งเป็น ความหมายของบทว่า ภวิตฺวา. ก็บทว่า หุตฺวา นี้ ไม่มีใช้ในอรรถว่า "เสวย" ในคัมภีร์สันสกฤต

อิจฺเจวํ สวิเสสนฺตฺวจนํ สารทสฺสินา

สาสเน สทฺทสตฺเถ จ วิญฺญุนา เปกฺขิตพฺพกํ.

บัณฑิตผู้ค้นหาสาระความรู้ พึงพิจารณา ใคร่ครวญ บทที่มีความพิเศษระหว่างในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ ไวยากรณ์สันสกฤต ตามนัยที่กล่าวมานี้แล.

คำชี้แจงของผู้รจนา

เอวํ อุสฺสุกฺกนตฺเถ ปวตฺตานิ ตฺวาทิยนฺตปทานิปิ นิทฺทิฏฺฐานิ, สพฺพาเนตานิ อวิภตฺติกานีติ คเหตพฺพานิ. นิรุตฺติปิฏเก หิ นิปาตปริจฺเฉเท อวิภตฺติกานิ กตฺวา ตฺวาทิยนฺตปทานิ วุตฺตานิ. สทฺทตฺถวิทูนํ ปน มเต ปฐมาทิวิภตฺติวเสน สวิภตฺติกานิ ภวนฺติ.

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้แสดงตฺวาทิยันตบทที่ใช้เป็นปุพพกาลกิริยามาพอสมควรแล้ว. ก็บททั้งหมดเหล่านั้น นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นอวิภัตติกบท (บทที่ไม่ประกอบด้วยวิภัตติ) ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์นิรุตติปิฎกตอนที่ว่าด้วยเรื่องของนิบาต ท่านอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ได้ แสดงตฺวาทิปัจจยันตบทไว้ในฝ่ายอวิภัตติกบท. จะอย่างไรก็ตาม สำหรับนักไวยากรณ์ สันสกฤต มีความเห็นว่า ตวาทิยันตบทเหล่านี้ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติเป็นต้น.

ตัวอย่างปุพพกาลกิริยา

อิมสฺมิญฺจ ปน ตฺวาทิยนฺตาธิกาเร อิทญฺจุปลกฺขิตพฺพํ: ภุตฺวา คจฺฉติ, ภุตฺวา คโต, ภุตฺวา คมิสฺสสิ, กสิตฺวา วปติ. อุมงฺคา นิกฺขมิตฺวาน, เวเทโห นาวมารุหิ. ภุตฺวาน ภิกฺขุ ภิกฺขสฺสุอิจฺจาที สมานกตฺตุกานํ ธาตูนํ ปุพฺพกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยคา.

อนึ่งในเรื่องของตวาทิยันตบทนี้ นักศึกษา พึงกำหนดจำกฎเกณฑ์ที่จะกล่าว ต่อไปนี้ให้ดี. สำหรับที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นการแสดงการลง ตฺวา ปัจจัยในปุพพกาลกิริยา ในกรณีที่มีกิริยาหลายตัว แต่มีกัตตาตัวเดียวกัน

ตัวอย่างเช่น

ภุตฺวา คจฺฉติ เขากินแล้ว ย่อมไป

ภุตฺวา คโต เขากินแล้วไปแล้ว

ภุตฺวา คมิสฺสติ เขากินแล้วจักไป

กสิตฺวา วปติ เขาไถแล้ว ย่อมหว่าน

อุมงฺคา นิกฺขมิตฺวาน,- พระเจ้าเวเทหะเสด็จออกจากอุโมงค์แล้ว จึงเสด็จ

เวเทโห นาวมารุหิ21 ขึ้นเรือพระที่นั่ง

ภุตฺวาน ภิกฺขุ ภิกฺขสฺสุ22 แน่ะภิกษุ เธอบริโภคกามสุขแล้ว จงบวชเถิด

คำอธิบาย

“ภุตฺวา คจฺฉตี”ติ เอตฺถ หิ “ภุตฺวา”ติ อิทํ ปุพฺพกาลกิริยาทีปกํ ปทํ. “คจฺฉตี”ติ อิทํ ปน อุตฺตรกาลกิริยาทีปกํ, สมานกตฺตุกานิ เจตานิ ปทานิ เอกกตฺตุกานํ กิริยานํ วาจกตฺตา. ตถา เหตฺถ โย คมนกิริยาย กตฺตา, โส เอว ภุญฺชนกิริยาย กตฺตุภูโต ทฏฺฐพฺโพ. อยํ นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

อธิบายว่า บทว่า ภุตฺวา ในประโยคนี้ว่า ภุตฺวา คจฺฉติ พึงทราบว่าเป็นบทที่ แสดง ปุพพกาลกิริยา (ทำก่อน) ส่วนบทว่า คจฺฉติ เป็นบทที่แสดงอุตตรกาลกิริยา (ทำทีหลัง). ก็บทเหล่านี้ มีกัตตาเดียวกัน เพราะระบุถึงการกระทำของคนๆ เดียวกัน. จริงอย่างนั้น ในประโยคนี้ นักศึกษา พึงทราบว่า กัตตาของกิริยาการไปก็คือกัตตาของกิริยาการกิน นั่นเอง. นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ในฐานะอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

สมานกาลกิริยา

“อนฺธการํ นิหนฺตฺวาน อุทิโตยํ ทิวากโร
วณฺณํ ปญฺญาวภาเสหิ โอภาเสตฺวา สมุคฺคโต"

อิจฺจาทีนิปิ ปน สมานกตฺตุกานํ สมานกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยคา.

อนึ่ง สำหรับบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยแล้วใช้เป็นสมานกาลกิริยา[กิริยา ที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับกิริยาอื่น]ซึ่งมีกัตตาเดียวกันนั้น มีตัวอย่างว่า

อนฺธการํ นิหนฺตฺวาน อุทิโตยํ ทิวากโร
วณฺณํ ๑ ปญฺญาวภาเสหิ โอภาเสตฺวา สมุคฺคโต23

พระอาทิตย์นี้ ขึ้นมาพร้อมขจัดความมืด, (พระพุทธเจ้า) เสด็จอุบัติพร้อมกับยังพระเกียรติคุณ ให้สว่างไสวด้วย แสงสว่างคือพระปัญญา (หรือยังโลกให้สว่างไสวด้วย แสงสว่างคือพระเกียรติคุณและพระปัญญา)

คำอธิบาย

เอตฺถ หิ “นิหนฺตฺวานา”ติ ปทํ สมานกาลกิริยาทีปกํ ปทํ. “อุทิโต”ติ อิทํ ปน อุตฺตรกาลกิริยาทีปกํ ปทนฺติ น วตฺตพฺพํ สมานกาลกิริยาย อิธาธิปฺเปตตฺตา. ตสฺมาเยว สมานกาลกิริยาทีปกํ ปทนฺติ คเหตพฺพํ. อยํ นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า นิหนฺตฺวาน เป็นบทแสดงสมานกาลกิริยา (กิริยาที่ทำพร้อมๆ กับกิริยา อุทิโต) ดังนั้น บทว่า อุทิโต นี้ จึงไม่ควรกล่าวว่า เป็นบทที่แสดงอุตตรกาลกิริยา ของ นิหนฺตฺวาน เพราะในที่นี้ กิริยาหน้า คือ นิหนฺตฺวา มิใช่เป็นปุพพกาลกิริยา แต่เป็น บทกิริยาที่ผู้พูดประสงค์ให้เป็นกิริยาที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับกิริยาอีกตัวหนึ่ง เพราะเหตุนั้น บทว่า อุทิโต นี้ พึงทราบว่า เป็นบทที่แสดงสมานกาลกิริยานั่นเอง. นักศึกษาพึงนำ หลักการนี้ไปใช้แม้ในที่อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

สมานกาลกิริยาตามมติต่างๆ

เกจิ24 ปน “มุขํ พฺยาทาย สยติ, อกฺขึ ปริวตฺเตตฺวา ปสฺสตี”ติ อุทาหรนฺติ. อปเร “นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี”ติ ตตฺถ พฺยาทานปริวตฺตนุตฺตรกาโล พฺยาทานูป-สมลกฺขณํ ปสฺสนกิริยาย ลกฺขิยติ. “นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี”ติ จ สมานกาลตายปิ อชฺเฌนกถเนหิ ปุพฺเพปิ นิสชฺชฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สกฺกา ปุพฺพุตฺตรกาลตา สมฺภาเวตุ, ตสฺมา ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานิ. อุทยสมกาลเมว หิ ตนฺนิวตฺตนียนิวตฺตนนฺติ.

อนึ่ง ยังมีอาจารย์บางท่าน (เกจิอาจารย์) ได้ยกตัวอย่างของสมานกาลกิริยาดังนี้ว่า มุขํ พฺยาทาย สยติ (เขานอนอ้าปากอยู่), อกฺขึ ปริวตฺเตตฺวา ปสฺสติ (เขาชำเลืองตา มองอยู่). ส่วนอาจารย์บางท่าน (อปเรอาจารย์) ได้ยกตัวอย่างของสมานกาลกิริยาดังนี้ว่า นิสชฺช อธีเต (นั่งเรียน, นั่งสวด), ฐตฺวา กเถติ (ยืนพูด).

บรรดาตัวอย่างของอาจารย์เหล่านั้น (ตัวอย่างของเกจิอาจารย์สามารถที่จะนำมา ใช้เป็นอปรกาลกิริยาหรือลักขณกิริยาก็ได้) เนื่องจากว่ากิริยาการอ้าปาก และการชำเลือง ตานั้น อาจเป็นกิริยาที่เกิดขึ้นภายหลังกิริยาการนอนและกิริยาการดูก็ได้ หรืออาจเป็น กิริยาที่เกิดขึ้นเมื่อจะทำการนอนและการดูก็ได้.

ส่วนตัวอย่างของอปเรอาจารย์ คือ นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถติ นั้น แม้บทที่ลง ตฺวา ปัจจัย จะถูกนำมาเป็นตัวอย่างของสมานกาลกิริยา แต่เนื่องจากสามารถที่จะทำกิริยา การนั่งและการยืนก่อนที่จะทำกิริยาการเรียน, สวด และกิริยาการพูดก็ได้ ดังนั้น กิริยาที่ลง ท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยเหล่านั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นอปรกาลกิริยา.

ดังนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า เกี่ยวกับสมานกาลกิริยานี้ ตัวอย่างที่เหมาะสมที่สุด ก็คือตัวอย่างในคาถาที่ว่า อนฺธการํ...นั่นเอง เพราะกิริยาการขจัดความมืดที่ควรขจัดนั้น เกิดขึ้นพร้อมกับที่พระอาทิตย์ขึ้นนั่นเอง.

อปรกาลกิริยา

“ทฺวารมาวริตฺวา ปวิสติ”อิจฺจาทิ สมานกตฺตุกานํ อปรกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยโค. ยสฺมา ปเนตฺถ ปวิสนกิริยา ปุริมา, อาวรณกิริยา ปน ปจฺฉิมา, ตสฺมา “อาวริตฺวา”ติ อิทํ อปรกาลกิริยาทีปกํ ปทนฺติ เวทิตพฺพํ. “ปวิสตี”ติ อิทํ ปน ปุพฺพกาลกิริยาทีปกํ ปทนฺติ. อยํ นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

สำหรับบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยแล้วใช้เป็นอปรกาลกิริยา[กิริยาที่เกิดขึ้น ภายหลังจากกิริยาอื่น]ซึ่งมีกัตตาเดียวกันนั้น มีตัวอย่างว่า

ทฺวารมาวริตฺวา ปวิสติ เขาเข้าไป ปิดประตู

ก็ในตัวอย่างนี้ กิริยาการเข้าไปเกิดก่อน ส่วนกิริยาการปิดประตูเกิดภายหลัง ดังนั้น พึงทราบว่า บทว่า อาวริตฺวา นี้ เป็นบทที่แสดงอปรกาลกิริยา (กิริยาเกิดภายหลัง. ส่วนบท ว่า ปวิสติ เป็นบทที่แสดงปุพพกาลกิริยา (กิริยาเกิดก่อน). นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ ไปใช้แม้ในที่อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

มติของอปเรอาจารย์

อปเร “ธนุ”ติ กจฺจ ปติโต ทณฺโฑ”ติ อุทาหรณนฺติ. อภิฆาตภูตสมาโยเค ปน อภิฆาตชสทฺทสฺส สมานกาลตา เอตฺถ ลพฺภตีติ อิธาปิ ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานีติ.

เกี่ยวกับอปรกาลกิริยานี้ อาจารย์บางท่าน ได้ยกตัวอย่างว่า “ธนุ”ติ กจฺจ ปติโต ทณฺโฑ (ไม้เท้าหล่นทำเสียงดังธัง). อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างนี้ เหมาะที่จะจัดเป็นสมานกาล กิริยาเท่านั้น เพราะเสียงว่า ธัง เกิดขึ้นพร้อมกับไม้เท้ากระทบพื้นพอดี ดังนั้น พึงทราบว่า ตัวอย่างข้างต้นว่า ทฺวารมาวริตฺวา ปวิสติ นี้ เท่านั้นเหมาะสำหรับอปรกาลกิริยา.

อสมานกัตตุกะ

(ตฺวา ปัจจัยในอรรถ เหตุ)

“ปิสาจํ ทิสฺวา จสฺส ภยํ โหติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา”25 อิจฺจาทิ อสมาเน กตฺตริปโยโค. เอตฺถ หิ ปิสาจํ ทิสฺวา ปุริสสฺส ภยํ โหติ, ปญฺญาย ทิสฺวา อสฺส ปุคฺคลสฺส อาสวา ปริกฺขีณา. เอวํ สมานกตฺตุกตา ธาตูนํ น ลพฺภติ ทสฺสนกิริยาย ปุริเสสุ ปวตฺตนโต, ภวนาทิกิริยาย จ ภยาทีสุ ปวตฺตนโตติ ทฏฺฐพฺพํ. อยํ นโย (โสตุชเนหิ) อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ เนตพฺโพ.

สำหรับบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยแล้วใช้กัตตาต่างจากกิริยาคุมพากย์ ซึ่งอยู่ในประโยคเดียวกัน[คือลง ตฺวา ปัจจัยในอรรถเหตุ=เพราะ] มีตัวอย่างว่า

ปิสาจํ ทิสฺวา จสฺส - เพราะเห็นปีศาจ เขาเกิดความกลัว

ภยํ โหติ

ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา - เพราะเห็นด้วยปัญญา เขาหมดอาสวะกิเลส

อาสวา ปริกฺขีณา

ก็ในตัวอย่างนี้ พึงทราบว่า เพราะเห็นปีศาจ ความกลัวจึงเกิดแก่บุรุษ และเพราะ เห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลาย จึงหมดไปจากบุคคลนั้น ดังนั้น กิริยา (ธาตุ) ทั้งสองของ แต่ละประโยค จึงไม่ใช่บุคคลคน

เดียวกัน เพราะว่ากัตตาของกิริยาการเห็นนั้นได้แก่บุรุษ ส่วนกัตตาของกิริยาการเกิดนั้นได้แก่ความกลัว (ภยํ). นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้ แม้ในที่อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

ปราปรโยคะ

บทที่ลง ตฺวา ปัจจัยที่นำมาใช้ในกรณีพิเศษ

อิทมฺปิ ปเนตฺถ อุปลกฺขิตพฺพํ "อปฺปตฺวา นทึ ปพฺพโต, อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที" อิจฺจาทิ ปราปรโยโค27. "สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ, ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ ชายเต, 'ธนฺ'ติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโต" อิจฺจาทิ ลกฺขณเหตุอาทิปฺปโยโค 29. "นฺหาตฺวา คมนํ, ภุตฺวา สยนํ. อุปาทาย รูปี 30 มิจฺจาปิ พฺยตฺตเยน สทฺทสิทฺธิปฺปโยโคติ.

อนึ่ง ควรจดจำบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยซึ่งมีลักษณะที่จะกล่าวถึงต่อไป นี้ให้ดี คือ บทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยที่ถูกนำมาใช้ในกรณีพิเศษ (ในกรณีที่ผู้พูด ต้องการจะระบุถึงสิ่งที่ตั้งอยู่ในวงด้านในที่ตนเองอาศัยอยู่ และด้านนอกที่ตนอาศัยอยู่) เช่น อปฺปตฺวา นทึ ปพฺพโต, อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที26"ภูเขาอยู่ไม่ถึงแม่น้ำ" (เป็นคำพูด ของคนอินเดียที่อยู่ในระหว่างภูเขากับแม่น้ำ หรืออยู่ด้าน ทิศใต้ของภูเขาด้านเหนือของ แม่น้ำ). อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที "แม่น้ำอยู่เลยภูเขาไป" (เป็นคำพูดของคนอินเดียที่อยู่ทาง เหนือของภูเขาขึ้นไปอีกโดยกำลังพูดถึงแม่น้ำที่มีภูเขาตั้งอยู่ในระหว่าง) [ในกรณีเช่นนี้ นักไวยากรณ์แนะนำให้นำเอากิริยาอื่นๆ ที่เป็นปาฐเสสะ เช่น ภวติ, โหติ เป็นต้นเข้ามา สัมพันธ์เป็นปุพพกาลกิริยา - อปรกาลกิริยา]

ลักษณะ - เหตุเป็นต้น

บทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยในตัวอย่างเป็นต้นว่า สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ (เมื่อเห็นราชสีห์ ความกลัวย่อมเกิด, เพราะเห็นราชสีห์ ความกลัวย่อมเกิด), ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ ชายเต (เมื่อดื่มเนยใส พละกำลังย่อมเกิด, เพราะดื่มเนยใส พละกำลังจึงมี), 'ธนฺ'ติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโต28 (ไม้เท้าหล่นเสียงดัง "ธัง")

ฐานะเป็นคำสำเร็จ

การใช้กลุ่ม ตฺวา ปัจจัยในฐานะเป็นคำศัพท์ที่สำเร็จมา (ไม่ตรงกับกฎเกณฑ์) แต่เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป มีตัวอย่างดังนี้คือ นฺหาตฺวา คมนํ28(การอาบน้ำแล้วไป) [ประโยคนี้กิริยาทั้งสองบทเป็นภาววาจกและขาดองค์ประกอบคือสมานกัตตุ แต่ก็ใช้ได้ เพราะเป็นที่เข้าใจกัน], ภุตฺวา สยนํ28(การกินแล้วนอน). อุปาทาย รูปี30(รูปอิงอาศัย)

สรุปตวาทิยันตบท ๗ ลักษณะ

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ สมานกตฺตุกานํ ธาตูนํ ปุพฺพกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยโค, สมาน-กตฺตุกานํ สมานกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยโค, สมานกตฺตุกานํ อปรกาเล ตฺวาทิสทฺทปฺปโยโค, อสมานกตฺตุกานํ ตฺวาทิสทฺทปฺปโยโค, ปราปรโยโค, ลกฺขณเหตุอาทิปฺปโยโค, พฺยตฺตเยน สทฺทสิทฺธิปฺปโยโคติ สตฺตธา ตฺวาทิยนฺตานํ ปทานํ ปโยโค เวทิตพฺโพ.

ตัวอย่างที่แสดงมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า เป็นตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบท (กลุ่มบทที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น) ซึ่งกล่าวโดยสรุป มี ๗ ลักษณะ คือ

๑. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทเป็นปุพพกาลกิริยาระหว่างธาตุ (กิริยา) ทั้งหลายที่ใช้กัตตาตัวเดียวกัน

๒. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทเป็นสมานกาลกิริยาระหว่างธาตุ (กิริยา) ทั้งหลายที่ใช้กัตตาตัวเดียวกัน

๓. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทเป็นอปรกาลกิริยาระหว่างธาตุ (กิริยา) ทั้งหลายที่ใช้กัตตาตัวเดียวกัน

๔. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทที่ใช้กัตตาต่างกันกับกิริยาคุมพากย์

๕. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทในกรณีพิเศษ (คือในกรณีที่ผู้พูดต้อง การจะระบุถึงสิ่งที่ตั้งอยู่ในวงด้านในที่ตนอาศัยอยู่ และด้านนอกที่ตนอาศัยอยู่ซึ่งในประโยค เช่นนี้ จะต้องนำกิริยาที่เป็นปาฐเสสะเข้ามาสัมพันธ์)

๖. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทเป็นลักขณกิริยาและเป็นเหตุเป็นต้น

๗. ตัวอย่างการประกอบใช้ตวาทิยันตบทในฐานะเป็นคำศัพท์ที่สำเร็จมา แม้จะ ไม่ตรงกับกฏเกณฑ์ก็เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป

มติคัมภีร์กัจจายนะ

ยทิ เอวํ กสฺมา กจฺจายเน “ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานํ ตุน ตฺวาน ตฺวา วา”ติ ปุพฺพกาเลเยว เอกกตฺตุกคฺคหณํ กตนฺติ? เยภุยฺเยน ตฺวาทิยนฺตานํ ปทานํ ปุริมกาลกิริยาทีปนโต. กจฺจายเน หิ เยภุยฺเยน ปวตฺตึ สนฺธาย “ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานนฺ”ติ วุตฺตํ.

ถาม: ก็เมื่อตวาทิยันตบทสามารถใช้ถึง ๗ ลักษณะดังกล่าว เพราะเหตุใด ในคัมภีร์กัจจายนะพระอาจารย์กัจจายนะ จึงตั้งองค์ประกอบของการลง ตฺวา ปัจจัยโดย จำกัดไว้ว่า “เป็นปุพพกาลกิริยาของกิริยาอื่น, จะต้องใช้กัตตาตัวเดียวกัน” โดยนัยว่า ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานํ ตุนตฺวานตฺวา วา.

ตอบ: เพราะส่วนมากตวาทิยันตบททำหน้าที่เป็นปุพพกาลกิริยา ดังนั้น การที่ใน คัมภีร์กัจจายนะ ท่านตั้งองค์ประกอบของการลงกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยว่า “ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานํ” ก็มุ่งถึงการใช้เป็นปุพพกาลกิริยาส่วนมากนั่นเอง

ยสฺมา ปน “อิติ กตฺวา”ติอาทีนํ ปทานํ เหตุอตฺถวเสนปิ ปุพฺพาจริเยหิ อตฺโถ สํวณฺณิโต, ตสฺมา “ภวิตฺวา”ติอาทีนํ ภูธาตุมยานํ ตฺวาทิสทฺทนฺตานํ ปทานํ อญฺเญสญฺจ “ปจิตฺวา”ติอาทีนํ ยถาปโยคํ “ภวนเหตุ ปจนเหตู”ติอาทินา เหตุอตฺโถปิ คเหตพฺโพ.

อนึ่ง เนื่องจาก บูรพาจารย์ ได้อธิบายความหมายของตวาทิยันตบททั้งหลาย เช่น อิติ กตฺวา เป็นอรรถเหตุ (อิติ กตฺวา แปลว่า เพราะทำอย่างนี้) ดังนั้น นักศึกษา ควรแปล ความหมายของบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยที่สำเร็จมาจากภูธาตุ เช่นคำว่า ภวิตฺวา และบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยที่สำเร็จมาจากธาตุเหล่าอื่น เช่นคำว่า ปจิตฺวา เป็นอรรถเหตุได้ตามสมควร เช่น ภวิตฺวา ก็แปลว่า ภวนเหตุ (เพราะเป็น) ปจิตฺวา ก็แปล ว่า ปจนเหตุ (เพราะหุง) เป็นต้น.

อตฺริทํ วุจฺจติ

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

เหตุตฺเถปิ ยโต โหนฺติ สทฺทา อุสฺสุกฺกนฺตฺถกา
ตสฺมา เหตุวเสนาปิ วเทยฺยตฺถํ วิจกฺขโณ.

ก็เมื่อบทที่ลงท้ายด้วยกลุ่ม ตฺวา ปัจจัยซึ่งส่วนมาก ใช้เป็นปุพพกาลกิริยานั้น ยังสามารถใช้เป็นบทเหตุได้ ฉะนั้น บัณฑิต จึงควรนำอรรถเหตุมาอธิบายไว้ด้วย.

"อิติ กตฺวา"ติ สทฺทสฺส อตฺถสํวณฺณนาสุ หิ
"อิติ กรณเหตู"ติ อตฺโถ ธีเรหิ คยฺหติ.

ก็ในการอธิบายความหมายของบทว่า "อิติ กตฺวา" นี้ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกานั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้อธิบายความหมายเป็นอรรถเหตุว่า อิติ กรณเหตุ (เพราะการกระทำอย่างนี้).

"คจฺฉามิ ทานิ นิพฺพานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจติ"31
อิติ ปาเฐปิ เหตฺวตฺโถ คยฺหเต ปุพฺพวิญฺญุภิ.
"ยสฺมึ นิพฺพาเน คมน- เหตู"ติ32 หิ กถียเต
เหตุตฺเถวํ ยถาโยค- มญฺญตฺราปิ อยํ นโย.

แม้ในข้อความพระบาลีนี้ว่า คจฺฉามิ ทานิ นิพฺพานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจติ (บุคคลย่อมหมดความเศร้าโศก เพราะเข้าถึง ณ สถานที่ใด บัดนี้ เรา จักไปสู่สถานที่นั้น กล่าวคือพระนิพพาน) นักปราชญ์โบราณ ท่านก็ได้ อธิบายความหมายของบทว่า คนฺตฺวา เป็นอรรถเหตุไว้ เช่นกันว่า ยตฺถ คนฺตฺวา=ยสฺมึ นิพฺพาเน คมนเหตุ (เพราะการไปถึงนิพพานอันเป็นเหตุให้หมดความ เศร้าโศก). นักศึกษา พึงนำหลักการนี้ไปใช้แม้ใน ตัวอย่างอื่นๆ ได้ตามความเหมาะสมอย่างนี้แล.

เอวํ ภูตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร๑ จ ตุมนฺตปทญฺจ ตฺวาทิยนฺตปทญฺจาติ อตฺถตฺติกํ วิภตฺตํ.

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นการจำแนกอัตถัตติกนัย (ประเด็นที่ควรศึกษา ๓ ประเด็น) ซึ่งประกอบด้วยอัตถุทธาระของ ภูต ศัพท์, ตุมันตบท และตวาทิยันตบท.

โย อิมมตฺถตฺติกํ สุวิภตฺตํ
กณฺณรสายนมาคมิกานํ
ธารยเต ส ภเว คตกงฺโข
ปาวจนมฺปิ คเต สุขุมตฺเถ.

นรชนใด ย่อมทรงไว้ซึ่งอัตถัตติกะอันนำมาซึ่งรส ไพเราะแก่โสต (เป็นยากระษัยแก่โสต)ของบุคคลผู้มีความใฝ่ในพระปริยัติซึ่งข้าพเจ้าได้วิเคราะห์ไว้ เป็นอย่างดีแล้วนี้. นรชนนั้น พึงปราศจากความสงสัย แม้ในอรรถที่สุขุมลุ่มลึกที่มาในปาพจน์กล่าวคือ พระไตรปิฎกอย่างแน่นอน.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ อตฺถตฺติกวิภาโค นาม จุทฺทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อว่าอัตถติกวิภาคในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารบัญญัติที่มาในพระไตรปิฎก อันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

เอวํ นานปฺปการโต ภูธาตุรูปานิ ทสฺสิตานิ.

รูปศัพท์ที่สำเร็จมาจากภูธาตุทั้งหลาย ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้แล้วโดยประการต่างๆ (โดยวิธีการหลากหลาย) ด้วยประการฉะนี้แล.

ปทมาลา นิฏฺฐิตา.

ปทมาลา จบ.